

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BELGİ

Cilt/Volume 2

Sayı/Number 20

Yaz/Summer 2020

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

**TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN DAYANAĞI ŞU İKİ ESASTIR:
TAM BAĞIMSIZLIK, KAYITSIZ VE ŞARTSIZ MİLLÎ EGEMENLİK**

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 20 Yaz/Summer 2020

TBMM'NİN AÇILIŞININ 100. YILI ANISINA

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 20 Yaz/Summer 2020

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih
ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel
Kurmay Basımevi, Ankara 2011

**Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover
Design**
Cansu EKİNCİ

İngilizce Redaktör/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing
Denizli- 01.07.2020

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, Ulakbim, Asosindex ve Sobiad
tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı
ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mithat AYDIN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Süleyman İNAN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Tahir KODAL(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ(Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Umut KARABULUT(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

- Prof. Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil PREDÄ (ROMANYA)
Doç. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Denis VOVCHENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)
Associate Professor Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Necati AKSANYAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan AKSOY (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim ATNUR (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN(Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şaduman HALICI (Anadolu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI (Balıkesir Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Serpil SÜRMEİ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet TEMEL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İsmail Hakan AKGÜN (Adıyaman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mustafa ÇABUK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ, (Süleyman Demirel Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Doğan DUMAN, (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özkan KESKİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fahri KILIÇ (Abant İzzet Baysal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Levent KÜÇÜK (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yücel NAMAL (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Halil ÖZYİĞİT(Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kemal SAYLAN (Gümüşhane Üniversitesi/TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Serap TAŞDEMİR (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ramazan UYKUR Manisa (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nedim YALANSIZ (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nergiz AYDOĞDU Kırklareli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nimet Ayşe AKSOY (Akdeniz Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAŞARAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Umut BEKCAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Neslihan Bolat BOZASLAN (Gaziantep Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Cenk DEMİR (Sinop Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem GÜRİSOY (İstinye Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sait KORKMAZ (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Fehim KURULOĞLU (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan MARTTİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim SARI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Efe SIVIŞ (Fenerbahçe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kamuran ŞİMŞEK (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Erdal TAŞBAŞ (Akdeniz Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TEKİR (Sinop Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Edip UZUNDAL (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mithat Kadri VURAL (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan YAŞAR (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

- Ahmet Çelik** 2143
Birinci Büyük Millet Meclisi Döneminde Şehit Yakınlarına Yönelik Yardım Politikaları
- Elçin Yılmaz** 2265
İngiliz Basınında Milli Mücadelenin Hazırlık Aşaması ve Mustafa Kemal Algısı (1919-1920)
- Kenan Özkan** 2293
Resmî İstatistiklere Göre Yunan İşgalinin Balıkesir ve Çevresinde Neden Olduğu Tahribat
- Sacide Jale Keyvanoğlu-Mehmet Karayaman** 2323
General Fahri Belen'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1892-1975)
- Şaduman Halıcı** 2343
Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza
- Mehtap Başarrır** 2365
Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı
- Bayram Akça** 2393
Milli Mücadele Döneminde Menteşe Sancağı 'nda Emniyet ve Asayiş Sorunu
- Yusuf Ziya Bildirici** 2409
İstiklâl Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler
- Nadir Yurtoğlu** 2429
Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)
- Bayram Akça-Seher Akça-Recep Arslan** 2457
Fethiye Halkevi ve Faaliyetleri

Aslı Solak Şener-Fevzi Çakmak	2475
Türk Basın Tarihi İçinde Muhalif Bir Gazete: Demokrat İzmir	
Murat Turan	2511
Türkiye’de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları ve Birinci Basın Kongresi (1935)	
Faruk Eken	2537
İlk Resmî Spor Dergisi: Türk Spor Kurumu Dergisi’ne Bir Bakış (1936-1938)	
Ersoy Zengin	2553
Binbaşı Ragıp Gümüşpala’nın Tunceli Raporu (1936-1937)	
Figen Atabey	2579
Türk-İngiliz Belgeleri Işığında Hatay Sorununun Çözümüne Dair Bazı Değerlendirmeler	
Feyzullah Ezer	2595
Müttefik Devletlerin Türkiye’yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi	
Tahir Kodal	2613
Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP’nin V. Olağan Kurultayının Suriye’deki Yankıları	
Sedef Bulut	2627
Millî Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)	
Levent Yılmaz	2657
Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi	
Adem Çalışkan	2685
Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkıyalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-	
Marziye Memmedli-Hilal Akgüller	2713
Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın Siyasi Sonuçları (Sovyet Rusya Ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)	

Orhan Özcan	2735
Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya'da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme	
Alev Duran	2759
Macar Türkolojisi	
Nuri Köstüklü	2775
Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma	
Mustafa Şahin	2787
Cumhuriyet Döneminde Hakkari'de Eğitim	
Erhan Ezici	2801
Tanzimat Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Değişen Yönetim Anlayışı	
Hakan Türkan	2823
XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi	
Ayşegül Koyuncu Okca-Gizem Erten	2841
Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri	
Yazım Kuralları	2862

TAKDİM

Değerli bilim insanları, Belgi Dergisinin 20. Sayısında akademi dünyasının karşısına tarihimize ışık tutan 28 araştırma makalesinden oluşan bir ÖZEL SAYI ile çıkıyoruz.

Türk İstiklal Harbi başından sonuna bir savaş dönemi olmasına rağmen aynı zamanda demokratik gelişmelerin adım adım yaşandığı özel bir dönemdir. İzmir'in işgalinden itibaren gerçekleştirilen mitingler ve protesto telgrafları halkın meşru tepkisini ortaya koyduğu demokratik zeminlerdir. Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile bu zemin giderek kuvvetlendirilmiştir. Halk, sürecin kongreler aşamasına da dahil olarak iradesine sahip çıkmıştır. İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın toplanması önemli bir gelişme olsa da İstanbul'un işgali ile meclis varlığını devam ettirememiştir.

İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya tarihi bir fırsat vermiş ve 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Türk İstiklal Harbi, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile meşru bir zeminde yürütülmüştür.

"Hakimiyet bila kaydü şart milletindir" diyerek milli hakimiyete vurgu yapan Başkomutan, ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ü ve milletin hakimiyeti için şehadet mertebesine erişmiş şehitlerimizi ve kahraman gazilerimizi şükranla, minnetle, rahmetle anıyoruz. Belgi Dergisi'nin 20. Sayısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının 100. yılı anısına yayınlanmaktadır. Davetimize uyarak çok değerli çalışmalarını ile bu sayıya katkı veren akademisyenlerimize sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Saygılarımla...

Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Merkez Müdürü

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİNDE ŞEHİT YAKINLARINA YÖNELİK YARDIM POLİTİKALARI

AID POLICIES FOR RELATIVES OF MARTYRS DURING THE FIRST PERIOD OF GRAND NATIONAL ASSEMBLY

Ahmet ÇELİK*

Geliş Tarihi/Received:02.06.2020

Kabul Tarihi/Accepted:23.06.2020

ÇELİK, Ahmet, (2020), "Birinci Büyük Millet Meclisi Döneminde Şehit Yakınlarına Yönelik Yardım Politikaları", Belge Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2243-2264.

Öz

Sözlük manasına baktığımızda "kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse" olarak tanımlanan "şehit" kelimesi, daha çok vatan ve millet savunmasında canını veren kişilerde tanımını bulmuştur. Gerek dini ve gerekse milli anlamda kutsal olarak görülen şehitlik, vicdani olarak da önemlidir. Bu sebeple, vatan savunması sırasında veya görevi başında şehit edilenlerin arkada bıraktığı yakınlarının mağdur edilmemesi milletin, dolayısıyla da devletin görevi olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldan itibaren girdiği savaşlar sosyo-ekonomik yıkımlara sebep olduğu gibi, fazla sayıda insan kayıplarını da beraberinde getirmiştir. Girişilen savaşlarda sakat kalan gaziler ve şehit olanların geride kalan ailelerinin ihtiyaçlarını gidermek için birtakım girişimler yapılmış, sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirmek için bazı kanunlar çıkartılmıştır.

Osmanlı Devleti'nden de kalan tecrübe ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında ve Milli Mücadele döneminde şehit yakınları ve yetimlerine yönelik sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirme politikaları sürdürülmüş, sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile de bu ekonomik ve sosyal düzenlemeler daha kapsamlı hale getirilmiştir. Şehit yakınlarına yönelik bu iyileştirme politikaları, ülkenin içinde bulunduğu zor şartlarda görev yapan Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi, 28 Ocak 1920 tarihinde aldığı Misak-ı Milli kararları sonrasında 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesi ve 11 Nisan 1920 tarihinde Sultan Vahdettin tarafından Meclisin resmen fesih edilmesi sonrasında, milli iradeyi temsil edecek yeni meclisin Ankara'da açılması kararlaştırıldı. Yurdun farklı bölgelerinden gelenler ve İstanbul'dan Ankara'ya kaçabilen mebuslar ile Büyük Millet Meclisi Ankara'da açıldı.

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nin, 15 Nisan 1923 tarihine kadar görevine devam ettiği süre Birinci Meclis olarak bilinmektedir. Kurucu Meclis olarak görev yapan bu meclis, Milli Mücadeleyi yöneterek başarıya ulaştırmış, siyasi anlaşmalar yapmış ve siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda pek çok karar almıştır. Ülkenin içinde bu bulunduğu zor şartlara rağmen, Birinci Meclis şehit yakınlarının sosyal ve ekonomik durumlarını iyileştirmek için de çalışmalarda bulunmuştur.

Arşiv belgeleri ve TBMM Zabıt Ceridelerini incelediğimiz zaman, Büyük Millet Meclisi'nin şehitlerin geride kalan yakınlarının, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarla ilgili yardımların yanında eğitim, sağlık ve iş imkânı gibi sosyal yardımlarda da bulunmuştur. Büyük Millet Meclisi, şehit yakınlarına yönelik, maaş bağlama ve para yardımı gibi ekonomik yardımların yanında, şehitlerin

*Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ, e-posta: ahmetcelik2@firat.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0624-6701>)

geride bıraktığı yetimlerin işe, barınma ve eğitim gibi ihtiyaçları için çalışmalarda bulunmuştur. Bunun yanında şehit yakınlarının durumlarını iyileştirmek için ev ve arazi dağıtılması ve taltif amaçlı olarak madalya verilmesi gibi çalışmalar da yapılmıştır.

Çalışmamızda; döneme ait arşiv belgeleri ve TBMM Zabıt Ceridelerinin incelenmesiyle, Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde, 23 Nisan 1920 ile 15 Nisan 1923 tarihleri arasında, şehit yakınlarına yönelik iyileştirme politikaları ele alınmıştır. Şehit yakınlarının ekonomik ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı, sosyal anlamda yapılan iyileştirmeler, bu amaçla çıkarılan kanunlar ve kimlerin şehit statüsünde kabul edildiğini belirten belgeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Şehit, Şehit Yakınları, Birinci Meclis, Sosyo-Ekonomik Politikalar.*

Abstract

When we look at the dictionary, the word "martyr", which is defined as "a sacred ideal or a person who died for the sake of faith", has found its definition in people who have lost their lives in the defense of the country and nation. The martyrdom, which is regarded as sacred both religiously and nationally, is also important conscientiously. For this reason, it is accepted as the duty of the nation, and therefore of the state, not to be victimized by the relatives of those who were martyred during the homeland defense or at their posts.

The wars that the Ottoman Empire entered since the nineteenth century caused socio-economic destructions, as well as the loss of many people. A number of attempts have been made to meet the needs of the remaining families of the veterans and martyrs who were crippled in the wars, and some laws have been enacted to improve their social and economic conditions.

With the experience remaining from the Ottoman State, policies to improve social and economic conditions for the relatives and orphans of the martyrs were maintained after the First World War and during the National Struggle, and these economic and social arrangements were made more comprehensive with the development of social state understanding. These improvement policies for the relatives of the martyrs were carried out by the First Grand National Assembly, which served in the difficult conditions in the country.

After the Misak-ı Milli decisions on January 28, 1920, the Mebusan Assembly, which convened in Istanbul, was decided to be closed by Sultan Vahdetin on April 11, 1920 after the occupation of Istanbul on March 16, 1920, and the new parliament to represent the national will was decided to open in Ankara.

The time that the Grand National Assembly, which opened in Ankara on April 23, 1920 continued its duty until April 15, 1923, is known as the First Assembly. This assembly, which served as the Founding Assembly, managed the National Struggle and succeeded, made political agreements and made many decisions in the political, social and economic fields. Despite these difficult conditions in the country, the First Assembly also worked to improve the social and economic conditions of the relatives of the martyrs.

When we examine the archive documents and the Grand National Assembly Ceremonies, the Grand National Assembly provided social assistance such as education, health and job opportunities as well as assistance related to basic needs such as nutrition and shelter. The Grand National Assembly has worked for the needs of the orphans left behind by the martyrs, such as food, shelter and education, as well as economic aid such as salary bindings and financial aid. In addition, works such as distributing houses and land and giving medals for fortunate purposes were carried out to improve the conditions of the relatives of the martyrs.

In our study; during the First Grand National Assembly period, improvement policies for the relatives of martyrs were discussed between April 23, 1920 and April 15, 1923, by examining the archive documents and the Grand National Police Ceremonies. How the economic needs of the relatives of the martyrs were met, social improvements and laws enacted for this purpose were examined.

Keywords: *Martyr, Relatives of the Martyrs, First Parliament, Socio-Economic Policies.*

Giriş

Sözlük manasına baktığımızda “*kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse*”¹ olarak tanımlanan ve Türkçede “şehit” şeklinde telaffuz edilen “şehîd” kelimesi, Arapça olup, ş-h-d (شهد) kökünden türemiştir. Kelime, köken itibari ile Arapçada farklı manalarının yanında, “*Allah yolunda öldürülen*” anlamında da kullanılmaktadır. Muhtemelen ilk defa Peygamber tarafından kullanılan bu manası, zaman içinde giderek yaygınlık kazanmış ve diğer manalarını geri plana itmiştir². Şehitlerin gerçekte ölmediği fakat bunun bilinemeyeceği (el-Bakara 2/154), şehit olanların tüm günahlarından arınarak cennete gireceği ve ödüllendirileceği (el-Hac 22/58; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/74.) Kur’an’da belirtilmiştir³.

Şehit kelimesi, sözlük manası ve dini anlamından ziyade, daha çok *vatan ve millet savunmasında canını veren kişilerde* tanımını bulmuştur. Savaşların yanında isyanların bastırılması sırasında ve görevini icra ederken hayatını kaybedenler de hem dini hem de kanunen şehit olarak görülmüştür. Gerek dini ve gerekse milli anlamda kutsal olarak görülen şehitlik, toplum vicdanı açısından da önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple, vatan savunması sırasında veya görevi başında şehit edilenlerin arkada bıraktığı yakınlarının ve yetimlerinin mağdur edilmemesi, ekonomik ve sosyal şartlarının iyileştirilmesi milletin, dolayısıyla da devletin görevi olarak kabul edilmiş ve gelenek olarak günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı Devleti, özellikle sosyal devlet anlayışının gelişmeye başlamasıyla birlikte, şehit yakınlarının ekonomik ve sosyal şartlarını iyileştirmeye çalışmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında savaşların çoğalması da bu tür çalışmaları arttırmıştır. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik olarak ayrılması ve akabinde başlayan Milli Mücadele döneminde de bu tür çalışmalar devam ettirilmiştir.

Mebusan Meclisi’nin kapanmasından sonra Ankara’da açılan Büyük Millet Meclisi, şehit ailelerine yardım için çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların amacı ve mahiyetini arşiv belgelerini ve TBMM Zabıt Ceridelerini inceleyerek tespit etmeye çalıştık. Belgeler, şehit yakınlarına hangi konularda yardım edildiği ve kimlerin şehit statüsünde kabul edildiği konularını belirlemek amacıyla seçilmiş ve incelenmiştir.

1. Osmanlı Devleti Döneminde Şehit Yakınlarına Yönelik Politikalar

Savaş, toplumlar için felakettir. Savaşın ortaya çıkardığı ekonomik zorlukların yanında sosyal sorunlar, hem savaş sırasında hem sonrasında toplumlara etkilemektedir. Osmanlı Devleti’nde, savaşlardan ve diğer felaketlerden etkilenenlerin durumlarını iyileştirmeye yönelik faaliyetler, aydınlanma dönemiyle paralel olarak gelişen sosyal devlet anlayışının oluşmasıyla, yani Tanzimatla birlikte, devletin merkezileşmesiyle görülmeye başladı⁴.

Osmanlı Devleti’nin XIX. Yüzyıldan itibaren girdiği savaşlar sosyo-ekonomik yıkımlara sebep olduğu gibi, fazla sayıda insan kayıplarını da beraberinde getirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde, askerler ve siviller olmak üzere toplamda şehit sayısı 500 bindir. Osmanlı Devleti, 1911 yılından başlayan Trablusgarp Savaşı’na ve Balkan Savaşlarına

1 Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Ankara-2005, s. 1855.

2 Rahmi Yaran, “Şehitlik ve İlgili Fikhî Hükümler”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 215.

3 Nesibe Esen Ateş, “Sosyal Destek ve Dini Başa Çıkma: Şehit Aileleri ve Gaziler Örneği”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, C. 7, S. 1, s. 75.

4 *TSK Tarihi*, C. III, 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Basımevi, Ankara-1978, s. 326-327.

girmişti. Akabinde başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda 325 bin kişi şehit olmuştur⁵. Girişilen savaşlarda sakat kalan gaziler ve şehit olanların geride kalan ailelerinin ihtiyaçlarını gidermek için birtakım girişimler yapılmış, sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirmek için bazı kanunlar çıkartılmış, şehit yetimleri için kurumlar açılmıştır.

Savaş gazileri ve şehit yakınlarının durumlarını iyileştirmeye yönelik yapılan yasal düzenlemelerden biri; 1869 yılında çıkartılan *Askeri Tekaüt Kanunu*'dur. Askeri alanda Tanzimat'la başlamış bulunan reform dönemi, askerlerin ve şehit yakınlarının durumlarının iyileştirilmesi düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu düşünce ile birlikte Askeri Tekaüt Sandığı oluşturulması fikrini doğurmuştur. Bu düşüncenin temel amacı, vatan yolunda hayatlarını hiçe sayarak mücadele eden gaziler ile şehit olanların yakınlarının muhtaç olmaksızın hayatlarını sürdürebilmeleriydi⁶.

Şehit yakınları ve savaş malûlleri için geniş kapsamlı kanuni düzenleme, İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra 11 Ağustos 1325 (24 Ağustos 1909) tarihinde çıkartılan *Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu*'dur⁷. Bu kanun ile ordu mensuplarının ve geride bıraktığı ailelerinin gelecek kaygılarının ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Orduda görevli askerlerin malûl kaldıkları ya da emekli olduklarında hayatları garanti altına alınmış, şehit olanların geride kalan ailelerinin bakım işleri bir düzene konulmaya çalışılmıştır. Bu kanun ile savaşlardan etkilenenlerin ekonomik ve sosyal hakları belirli bir düzene bağlanmış ve kanun Milli Mücadele dönemi ve sonrasında da kullanılmıştır.

Başta gaziler ve şehit yakınları olmak üzere, savaşlardan etkilenenlere yapılan yardımların başında maaş bağlanması gelmektedir. Hayatlarını sürdürebilmek ve işlerini temin edebilmeleri için bağlanacak maaşlar kanunla belirlenmiştir. Örneğin 1909 düzenlemesine göre 1 ve 2. derecelerden malûl olup da hizmeti on sene olan bir binbaşı 1.680-1.840 kuruş, bir yüzbaşı 882-966, bir üsteğmen 672-836, bir teğmen 588-644 ve yedek subay 387-424 kuruş, bir er ise 150-300 kuruş tekaüt (emekli) maaşına bağlanmıştır. Ancak belirlenen bu maaşlar ile temel gıda ihtiyaçlarının fiyatları karşılaştırıldığında, maaşların yetersiz olduğu görülmüştür⁸.

Osmanlı Devleti döneminde şehit yakınlarının durumlarının iyileştirilmesine yönelik yapılan diğer bir uygulama da yardım kampanyaları olmuştur. Özellikle maaşların yetersiz olmasından dolayı, toplumun her kesiminden toplanan yardımlarla refah düzeyleri yükseltmek istenmiştir. Bu yardımlar *iane*⁹ kampanyaları ile sürekli hale getirilmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ise yardımların toplanması ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasında öncü olmuştur¹⁰.

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* (Cilt. 3, Kısım IV, Ankara 1991, s. 787) eserinde, sadece Çanakkale Cephesi'nde 55 bini aşkın şehit verildiğini, dolayısıyla toplam şehit sayısının 500 bini bulunduğunu yazmaktadır. Mucize Ünlü, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehit Aileleri (1875-1923)", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 11, N. 1, 2003, s. 216.

6 Feyza Kurnaz Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, s. 109.

7 Şahin, a.g.t., s. 122.

8 Örneğin Birinci Dünya Savaşı sürecindeki fiyatlara göre; malûl bir binbaşının aldığı maaşın 1680 kuruş olduğu dikkate alındığında 1914 yılında maaşının tümüyle 1344 kıyye ekmeğe ya da 84 kıyye tereyağı veya 240 kıyye koyun eti alabilmektedir. Yine bir yüzbaşı 884 kuruş maaşıyla 707,2 kıyye ekmeğe ya da 44,2 kıyye tereyağı veya 126 kıyye koyun eti alabilmiştir. Bir mülazım-ı evvel ise aldığı 672 kuruş maaşının tümüyle 537,6 kıyye ekmeğe ya da 33,6 kıyye tereyağı veya 96 kıyye koyun eti alabilmekte idi. Mülazımısani ise 588 kuruş olan maaşının tamamıyla 470,4 kıyye ekmeğe ya da 29,4 kıyye tereyağı ya da 84 kıyye koyun eti alma gücüne sahiptir. Bir zabıt vekili ise aldığı 384 kuruş maaşın tamamı ile 309,6 kıyye ekmeğe veya 19,35 kıyye tereyağı ya da 55 kıyye koyun eti alabilmiştir. Bu süreçteki fiyatlar için bkz. Şahin, a.g.t., s. 275.

9 Yardım için toplanan para. Ferit Develioğlu, *Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yay., Ankara-1988, s. 478.

10 Şahin, a.g.t., s. 136-179.

Şehit yakınlarının ekonomik durumlarının iyileştirilmesi için, maaşlarının yetersiz olmasından dolayı iane kampanyalarından başka, maaş bağlanıncaya kadar geçimlerini sağlayabilmeleri için, Mebusan Meclisi bazı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi savaş sebebiyle silahlaltına alınan askerlerin muinsiz¹¹ yakınlarına ve ailelerine bağlanacak maaş¹² hakkındaki kanun tasarısıdır. Bu tasarı mecliste görüşülerek, 9 Şubat 1332 tarih ve 126 nolu muinsiz asker yakınlarına maaş bağlanıncaya kadar verilen maaşın devam etmesi hakkında kanun şeklinde yasal hale getirilmiştir. Bu kanuna göre; ailelerine muinsizlik maaşı bağlanmış olan astsubay ve askerlerin savaş esnasında vefat etmesi durumunda maaşı ödenmeye devam edilecektir. Bu kanunun amacı, tekaüt kanunu kapsamında verilen maaşın bağlanmasının belirli bir süre almasından dolayı, şehit yakınlarının maaş alıncaya kadar geçimini sağlayabilmeleridir¹³.

Şehit yakınlarına, ekonomik yönden destek olabilmek için, yukarıda belirtilen yardımların yanında, bir defaya mahsus maddi mükâfat verilmesi de söz konusu olmuştur. 9 Mart 1916 tarihinde çıkartılan kanun ile şehit yakınlarına nakdi mükâfat verilmesi için bütçeye 500 bin kuruşluk tahsisat konulmuştur¹⁴.

Maaş bağlama, yardım kampanyaları ve maddi mükâfat gibi ekonomik yardımların yanında, sosyo-ekonomik şartların iyileştirilmesi için emlak ve arazi dağıtılması gündeme getirilmiştir. Bu sebeple Dâhiliye Nezareti Encümeni 31 Ocak 1916 tarihinde, savaşlarda şehit düşenlerin yetimleri ve malûlen emekli olanlara emlak ve arazi verilmesini içeren bir kanun teklifi hazırlamıştır. Bu teklife göre, savaş esnasında şehit olanların ailelerine ve malûlen emekli edilenlerin kendilerine emlak ve arazi verilecektir¹⁵.

Çıkarılan kanunların yanında, şehitlerin geride bıraktığı yetimleri için de kurumlar açıldığını görmekteyiz. Daha önceden kimsesiz çocuklar için açılan Darülaceze¹⁶, yalnızca İstanbul'da açılmış bir kurumdu. Dolayısıyla İstanbul'daki kimsesiz yetimlere, muhtaçlara hizmet verebilmekteydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda yetim kalan çocukların sayısının fazla olması sebebiyle Darülaceze'nin kapasitesi yetersiz hale gelmiş yeni tedbirler alınmak zorunda kalınmıştır. Alınan tedbirlerden biri, şehitlerin geride bıraktığı yetim çocukların başta barınma ihtiyaçlarını karşılamak, onları eğitip zanaat öğretmek için 1914 senesinde Darüleytamlar açılmıştır. Yani, Darüleytamların açılma sebebi, şehit çocuklarının sayısının artması olmuş, bu kurumlara öncelikle şehit çocukları alınmıştır¹⁷.

Maddi yönden iyileştirme için yapılan çalışmaların yanında, manevi olarak da birtakım çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Siverek Mebusu Nurettin Efendi arkadaşları tarafından 1909 yılında meclis gündemine getirilen, şehit yakınlarının manevi olarak onurlandırılması gerektiği teklifi, 24 Nisan 1909 tarihinde mecliste kabul edilmiştir¹⁸.

11 Yardımcısı olmayan anlamında kullanılan muinsiz, kanuni anlamda, yakını askere alındığında bakacak kimsesi olmayan anlamında kullanılmıştır. Ferit Develioğlu, *Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yay., Ankara-1988, s. 808. 12 *Düster*, Tertip 2, C. 6, s. 859.

13 Şahin, *a.g.t.*, s. 276-277.

14 Ünlü, *a.g.m.*, s. 222.

15 Şahin, *a.g.t.*, s. 285.

16 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında ortaya çıkan sosyal sorunlar sebebiyle açılmış, ancak sadece İstanbul'da faaliyet göstermiş bir kurumdur. Bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yay., İstanbul-1996. Nurettin Birol, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 5, S. 13, 2013, s. 33-53.

17 Darüleytamlar, şehit çocukları için yapılmış olmasına karşın, çok sayıda yetim, kimsesiz ve fukara çocuğun olması sebebiyle, başka çocuklar da kabul edilmiştir. 1917 yılı sonunda Darüleytamlar'da % 30 oranında şehit çocuğu bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntı için bkz. Ünlü, *a.g.m.*, s. 216.

18 Ünlü, *a.g.m.*, s. 226.

Osmanlı Devleti döneminde yapılan bir diğer düzenleme de savaşa gönüllü olarak katılanların durumları ile ilgiliydi. Osmanlı Devleti henüz Birinci Dünya Savaşı'na katılmadan hemen önce, yani 24 Eylül 1914'te Mebusan Meclisi'nde bu konuyla ilgili bir yasal düzenleme görüşülmüştü. Mecliste yapılan görüşmelerden sonra sunulan tasarı yasal hale gelmiştir. Meclisin bu görüşmelerde, Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu'nun 35. ve 36. maddelerine bazı eklemeler yaptığı görülmektedir. 36. maddeye yapılan eklemede, gönüllü askerlerden savaş sırasında veya eşkiya ile mücadele ederken yaralanarak sakat kalanlar ile bundan dolayı şehit olanların ailelerine, ayrıca resmi bir görevi yerine getirirken vefat edenlerin ailelerine *efrad-ı nizamiye* gibi maaş bağlanacaktır¹⁹. Mebusan Meclisi bu uygulama ile gönüllü askerleri de sosyal anlamda güvence altına almıştır.

Osmanlı Devleti, birbirini takip eden savaşlar sebebiyle çok sayıda insan kaybetmiş, ekonomik ve sosyal felaketlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Vatan savunması için şehit olanların geride bıraktığı ailelerine yardım için Meclis-i Mebusan tarafından yapılan çalışmalar, Milli Mücadele döneminde Büyük Millet Meclisi tarafından devam ettirilmiştir.

2. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Şehit Yakınlarına Yönelik Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nden kalan tecrübe ile Milli Mücadele döneminde de şehit yakınları ve yetimlerine yönelik, sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirme politikası sürdürülmüş, sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile de bu ekonomik ve sosyal düzenlemeler daha kapsamlı hale getirilmiştir. Osmanlı döneminde savaş malûlleri ve şehit yakınlarının şartlarını iyileştirmeye yönelik çıkartılan kanunlar ve bu kapsamda kurulan kurumlar, Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde de devam etmiştir. Bunun yanında yeni kanunlar meclis tarafından çıkartılmış ve kapsamı genişletilmiştir. Şehit yakınlarına yönelik bu iyileştirme politikaları, ülkenin içinde bulunduğu zor şartlarda görev yapan Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı'nın silahlı mücadelesini sonlandıran ve ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi'ni imzalaması, yeni bir süreci başlatmıştı. Mütareke sonrasında İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesine dayanarak işgallere başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsuna ulaşmış, İzmir'in işgalini burada protesto etmişti. Havza'ya geçerek işgallerin protesto edilmesini istemiş, sonrasında Amasya Genelgesi yayınlanarak kongreler düzenlenmişti. Yararlı cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı ile birleştirilmişti.

Milli Mücadele'nin seyri için önemli bir gelişme olan Amasya Görüşmeleri 20-22 Ekim 1919'da yapılmıştır. Bu görüşmeler sırasında İstanbul Hükümeti delegeleri ile üçü açık, ikisi gizli beş protokol imza edilmiştir²⁰. Bu görüşme, İstanbul Hükümeti'nin Temsil Heyeti'ni resmen tanıdığının delilidir. Amasya Görüşmesinde alınan önemli kararlardan biri Meclis-i Mebusan'ın açılması kararıdır. Amasya Görüşmeleri sonrasında 12 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan, İstanbul'da toplanmıştır. Bu toplantıda Türk Milleti'nin geleceği için önem arz eden Misak-ı Milli Kararları kabul edilerek, Türk vatanının sınırları belirlenmiştir. 17 Şubat 1920 tarihinde Misak-ı Milli kararlarının yayınlanması, İtilaf Devletleri tarafından şaşkınlıkla karşılanmış, İstanbul'un işgal edilmesi sürecine hız vermiş ve 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul resmen işgal edilmiştir. Bu işgal sonrası Meclis-i Mebusan üyelerinin bazıları tutuklanmış, bazıları Malta Adası'na sürgüne gönderilmiş, bazıları ise kaçmayı

19 *Düstur*, Tertip 2, C. 6, s. 1282-1283.

20 M. Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Yayına Haz., Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara-2004, s. 146-171.

başarmıştır. Mebusan Meclisi 18 Mart 1920 tarihli son oturumunda, mebusluk görevinin güvenli olarak yapılabilme imkanı oluşuncaya kadar çalışmalarını durdurma kararı almış, 11 Nisan 1920 tarihinde de Padişah Vahdettin meclisi kapatmıştır. Ancak bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın planladığı düşünceler için bir fırsat yaratmıştır.

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonrası, millet adına karar alınabilmesi için yeni bir meclisin gerekliliği sorunu ortaya çıkmıştı. 19 Mart 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti adına yayınladığı genelgede tekrar seçim yapılmasını belirtmiş, olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclisin Ankara'da toplanacağını duyurmuştu²¹. Yayımlanan bu genelge ile hızlı bir şekilde seçimler yapılarak, üyeler Ankara'ya gelmeye başlamıştı. Meclisin toplanacağı yer olarak da İttihat ve Terakki Kulübü için yapılan bina uygun hale getirilmişti²².

İstanbul'dan kaçan ile seçim bölgelerinden gelen mebuslarla birlikte Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmıştır. 24 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa meclis başkanı seçilmiş ve zaman kaybetmeden çalışmalara başlanmıştır²³. Yaklaşık olarak 3 yıl çalışan ve 1 Nisan 1923'te yeni seçim kararı alarak 15 Nisan 1923'te son oturumunu yapan bu dönem Birinci Büyük Millet Meclisi dönemidir. Kurucu meclis olarak, Milli Mücadeleyi yönetmiş, diğer taraftan çıkan isyanlarla mücadele etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atmıştır.

Büyük Millet Meclisi, bu dönemde Milli Mücadele'nin zor şartları altında sosyal politika çalışmalarını sürdürmüştü²⁴, şehit ailelerinin durumlarını iyileştirmeye yönelik çalışmalar da yapmıştır. Mecliste malûllerle ilgili yapılan görüşmelerde milletvekilleri, kendilerini şehit ailelerine karşı vicdani bir sorumluluk içinde gördüklerini dile getirmişlerdir²⁵. Vatanın düşman işgalinden kurtarılması için canlarını feda eden şehitlerin geride bıraktıkları ailelerinin şartlarını iyileştirmek, kimseye muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürebilmeleri, şehitlere karşı bir vefa borcu olarak düşünülmüştür. Meclis, şehit ailelerine yönelik çalışmaları yürütürken aile tabirinin içeriğini şöyle belirlemiştir: eş, evlat, anne, büyükanne, baba, büyükbaba, küçük kardeş, iâşeleri kendisine ait kız kardeş ve yetimleri kapsamaktadır²⁶.

Büyük Millet Meclisi, sadece Milli Mücadele sürecinde ve sonrasında şehit düşenlerin aileleri için değil, daha önce şehit olanların ailelerinin durumlarını iyileştirmeye yönelik çalışmalar da yapmıştır. 1923 senesinde çıkarılan bir yasa 15 Mayıs 1919 tarihini, yani İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmeye başlandığı tarihi, Milli Mücadele'nin başladığı tarih olarak kabul etmiştir. Bu yasaya göre ise 15 Mayıs 1919 tarihinden sonraki savaşlara katılanlar, Milli Mücadele'ye katılmış sayılmış²⁷ ve kanuni düzenlemeler buna göre yapılmıştır. Bu tarihten öncesinde Birinci Dünya Savaşı ve hatta Balkan savaşlarına kadar uzanan bir süreci kapsayacak şekilde, şehit yakınları için çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

21 M. Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Yayına Haz., Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara-2004, s. 288-289.

22 Sezai Öztaş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı Ve Hükümet Kurulana Kadar İlk Çalışmaları", *International Journal of Eurasian Education and Culture*, S. 1, 2016, s. 29.

23 Rahmi Doğanay-Erdal Açıkse, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Data Yayınları, Ankara-2012, s. 75.

24 Bu dönemde uygulanmaya çalışılan sosyal politikalar için bkz. Necdet Hayta-Tuğba Belenli, "Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar" *BELLETEM*, 2016, S. 287, s. 280.

25 Şahin, *a.g.t.*, s. 434.

26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt IX, Ankara 1954, s. 328-329.

27 Şahin, *a.g.t.*, s. 375-376.

Meclisin şehit yakınlarına yönelik çalışmalarının başında ekonomik yardımlar gelmektedir. Ekonomik yardımların başında ise maaş bağlama öncelikli sıradadır. Şehit yakınlarına maaş bağlama uygulamasında temel amaç maddi yönden refah sağlamanın yanında manevi olarak da devletin yanında olduğunu göstererek teskin etmek amaçlanmıştır. Şehitlerin eşlerine ve evlatlarından kız olanlara maaşlar evleninceye kadar tahsis edilirken, erkek evlatlara ise ergenliğe kadar tahsis edilmiştir. Askeri Tekaüt Kanunu başta olmak üzere, Hidemat-ı Vataniye tertibinden ve Örtülü Ödenek gibi farklı şekillerde maaşlar bağlanmıştır. Ekonomik yardımların yanında, şehit yetimlerinin durumlarını iyileştirmek için de çalışmalar yapılmıştır. Şehit yakınlarına yönelik maddi yardımlardan başka manevi olarak da birtakım girişimler yapıldığı görülmektedir.

Meclis şehit yakınlarına yönelik çalışmalarını yaparken, vatan savunması sırasında savaşlarda hayatını kaybederek şehit olanların yanında, farklı şekilde vatan hizmetini gerçekleştirirken şehit düşenleri de belirlemiş, buna yönelik kanunlar hazırlamıştır. Şehitlik mertebesinin milli ve dini olarak önemini yanında, kanuni açıdan sınırlarının belirlenmesi, meclisin yapacağı yardımları kolaylaştırmak, sınırlarını belirlemek hedeflenmiştir. Savaşların yanında, asilerle mücadele ederken, görevini icra ederken hayatını kaybedenler, resmi olmayan Kuvayı Milliyede olanlar, İstanbul hükümeti tarafından idam edilenler de kanunlarla şehit statüsüne alınmıştır.

2.1. Ekonomik Yardım Politikaları

Şehit yakınlarının ekonomik durumlarının iyileştirilmesi için yapılan en yaygın yardım şekli maaş bağlamak olmuştur. Şehit yakınlarına bağlanacak maaşla işlerin temin etmeleri, barınma ve sağlık giderleri gibi ihtiyaçlarını giderebilmeleri en iyi yol olarak düşünülmüştü. Şehit yakınlarına vefa borcu olarak, kimseye muhtaç edilmemesi, meclis tarafından üzerinde sıklıkla durulmuştur. Mecliste yapılan diğer yardım türlerinin yanında, maaş bağlama öncelikli sırayı almıştır.

Büyük Millet Meclisi, açılışından bir gün sonra, 24 Nisan 1920 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'yı meclis başkanı seçerek çalışmalarına başlamıştır. Mecliste malûllerle ilgili çalışmalar yürütülürken, şehit ailelerinin de mağdur edilmemesi konusu gündeme gelmiştir. 22.07.1920 tarihli belge, şehit olan subay ve askerlerin ailelerine yardım için, Milli Müdafaa Vekâletince bir kanun teklifi hazırlanması ile ilgilidir. Söz konusu belgede; vatan için mücadelede şehit olan subay ve askerlerin ailelerine maaş verilmesinin bir kanuna bağlanması için Büyük Millet Meclisi riyâset-i celîlesinin 18 Temmuz Sene 1336 (1920) tarih ve 304 numaralı tezkeresinde belirtilerek, Müdafaa-i Milliye Vekâletince bir kanun teklifi hazırlaması karara bağlanmıştır²⁸.

02.11.1920 tarihli belgede, şehit zabitan ailelerine tahsis olunacak maaş hakkında görüşülen kanun tasarısını görmekteyiz. 3 maddeden oluşan tasarıda, aile yakınlarına bağlanacak maaşın savaşta şehit düşen şahsın rütbesine göre maaş bağlanacağı, kanunun 30 Ekim 1920 tarihinden itibaren geçerli olacağı ve Müdafaa-i Milliye Vekâletinin kanunu yürütmeye memur edildiği belirtilmiştir²⁹.

Şehit yakınlarına maaş bağlanırken genellikle Askeri Tekaüt Kanunu dikkate alınmıştır. Bunun yanında farklı uygulamaları görülmüştür. Örneğin 18.09.1920 tarihli belgede,

28 BCA, 30.18.1.1 / 1.5.15.

29 BCA, 30.18.1.1 / 1.18.6.

asilerle meydana gelen çarpışmada şehit düşen Kızılca Nahiye Müdürü Adil'in ailesine "vatani hizmet tertibinden" maaş bağlandığı görülmektedir³⁰. Başka bir belgede yine, asiler tarafından şehit edilen Akdağmadeni Kaymakamı Tahir Bey'in aile fertlerine vatani hizmet tertibinden maaş bağlanmıştır³¹. Kaymakam Tahir Bey'in ailesine bağlanan 1000 kuruşun yeterli olup olmadığı konusunda mecliste tartışma yaşandığı görülmektedir. Bazı mebuslar, bu miktarın yeterli olmadığını savunurken, bazıları ise bu maaşın kaydı-hayat şartıyla bağlandığını, bu sebeple yeterli olacağını ileri sürmüşler, ancak tartışma neticesinde, ailenin maaşı aynı kalmıştır³².

Mecliste yapılan bu tartışma vesilesi ile şehit yakınlarına bağlanan maaş ve dönemin fiyatlarının karşılaştırmasını yaparak, şehit yakınlarının içinde bulunduğu durumu görebiliriz. Aşağıdaki tabloda, 5 Ağustos 1920 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanmış, bazı temel gıda maddelerinin fiyatları verilmiştir.

Tablo 1: 1920 Yılı Ağustos Ayı Gıda Fiyatları³³

Emtiyanın Cinsi	Miktarı	Fiyatı	
		Lira	Kuruş
Beyaz Buğday	Okkası (1283 gr.)	----	70-71
Sert Buğday	Okkası	----	60-65
Karışık Buğday	Okkası	----	60-65
Beyaz Arpa	Okkası	----	25-27
Bulgur (1. nevi)	Okkası	----	11-12
Bulgur (2. nevi)	Okkası	----	9-10
Yerli Un (1. nevi)	Çuvalı	9	---
Yerli Un (2. nevi)	Çuvalı	7	---
Tereyağı	Okkası	1	20
Donyağı	Okkası	----	60-65
Kuyrukyağı	Okkası	----	90
Zeytinyağı (1. kalite)	Okkası	1	40
Zeytinyağı (2. kalite)	Okkası	1	20
Peynir	Okkası	----	65-70
Toz şeker	Okkası	1	30
Küp şeker	Okkası	1	47
Pirinç	Okkası	----	34-36

Tabloyu incelediğimizde, bazı temel gıdaların okka fiyatı görülmektedir. Örneğin en temel gıda olan unun çuval fiyatı 9 liradır (900 kuruş), 2. Nevi un aldığımda ise 7 lira, yani 700 kuruş tutmaktadır. Bunun yanında listede yer alan diğer gıdaları da hesaba kattığımızda 1000 kuruşla bir ailenin geçinebilmesinin imkânı yoktur. Burada sadece beslenebilmek için gerekli en temel gıda ürünlerini hesapladık. Barınma ve giyinme gibi diğer temel gereksinimler ile bazı sosyal gereksinimler hesaba katıldığında, durumun vahameti görülebilmektedir. Ancak verilen maaşların yetersiz olması ülkenin içinde

30 BCA, 30.18.1.1 / 1.10.6.

31 BCA, 30.18.1.1 / 1.10.13.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt VI, Ankara 1943, s. 275.

33 Hakimiyet-i Milliye, 5 Ağustos 1336 (1920), s. 4. Bkz. Ek 1.

bulduğu durumla ilgiliydi. Mecliste maaşların arttırılması ile ilgili öneriler gündeme gelmiş, fakat ülkenin ekonomik olarak maaşları arttıramayacağı gerekçesi ile bu öneriler reddedilmiştir³⁴.

Bir diğer maaş bağlama şekli ise örtülü ödenek olmuştur. 12.12.1920 tarihli belgede, Şakilerin yakalanması esnasında, çarpışmada şehit düşen Muhacir Mustafa'nın, geride 3 yetim ve bir eş bıraktığı belirtildikten sonra, "*tahsîsât-ı mesture*" ile maaş bağlandığı görülmektedir³⁵.

28.10.1920 tarihli belge, maaş bağlamanın yanında, aile tanımının içeriğinin de göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu belgede; çorum Jandarma kumandanı iken, çıkan bir isyanın³⁶ bastırılması için memur edilen Yüzbaşı Ahmet Lütfi Efendinin, asiler tarafından esir edildiği ve bir müddet sonra şehit edildiği belirtilmiş, geride kalan kerimesi Naciye Hanım ve 5 çocuğuna maaş bağlanması kararlaştırılmıştır³⁷.

Bir başka belge yine başka bir isyan sırasında şehit düşen Rahmi Bey'in ailesiyle ilgilidir. 12.12. 1920 tarihli belgede, Anzavur İsyanı sırasında şehit edilen Kaymakam Rahmi Bey'in ailesine maaş bağlanması için verilen önergede; elli altıncı fırka Yüzbaşılardan Alay Kumandanı iken Gönen'de şehit edilen Kaymakam Rahmi Bey'in geride kalan karısı ve refikasına maaş bağlanması kararlaştırılmıştır³⁸. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere, çıkan isyanların bastırılması sırasında hayatını kaybedenler de şehit olarak kabul edilmiştir.

1922 yılına gelindiğinde, şehit ailelerine bağlanacak maaşlarla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Meclisin 24 Ağustos 1922 tarihli oturumunda, İstanbul Mebusu Rıza Bey, şehit ailelerine bağlanan maaşların muamelesinin aylarca devam ettiğini, bu şekilde ailelerin sefaletle düştüğünü ve bu güçlüklerin ordudaki fedakârlık hissini kırdığını belirterek, Askeri Tekaüt Kanunu'nun islahının gerekli olduğunu belirtmiş ve bir tasarı sunmuştur. Kabul edilen bu tasarıya göre;

Vefat eden bütün erkân, ümera ve zabitanın dul ve yetimlerine vefatları tarihinden başlayarak maaş bağlanıncaya kadar maaş ödeneklerinin yarısı verilecek,

İstiklal muharebelerinde şehit olanların ailelerinin tahsîsât ve maaşları hiçbir şekilde geciktirilmeyecek,

Şehitlerden gösterdiği fevkalade hizmetten dolayı TBMM'nin tasdikini ararak takdirnameye layık görülenlerin ailelerine bir derece üst rütbeden maaş tahsis edilecek,

Yine gösterdikleri fevkalade hizmetten dolayı Büyük Millet Meclisi'nin tasdikini ararak ikinci takdirnameye layık görülen şehitlerin iki maaş nispetindeki nakdi mükâfatları ailelerine verilecektir³⁹.

22.02.1922 tarihli belgeyi incelediğimizde; başka bir sebeple hayatını kaybeden askerlerin şehit statüsünde kabul edilip edilmeyeceği ve yakınlarına maaş bağlanıp

34 Ünlü, *a.g.m.*, s. 220.

35 *BCA*, 30.10.0.0 / 132.952.5.

36 Belgede bahsi geçen isyan, Milli Mücadeleye yönelik olarak İstanbul hükümeti tarafından desteklenen Çapanoğlu isyanıdır. Bu isyan Çerkez Ethem tarafından bastırılmıştır. Bkz. Nurgün Koç, "Millî Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması Ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", *Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildirileri*, 5-7 Mayıs 2016.

37 *BCA*, 30.10.0.0 / 132.952.2.

38 *BCA*, 30.10.0.0 / 132.952.6.

39 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 22, Ankara 1959, s. 317-365-379.

bağlanmayacağı üzerinedir. Söz konusu belgede; resmi izne ayrılıp, izinlerinin bitiminde kıtalarına dönerken eşkıyalar tarafından pusuya düşürülerek öldürülen askerlerin şehit sayılarak, yakınlarına maaş tahsis edilip edilmeyeceği konusunun Büyük Millet Meclisine arz edildiği görülmektedir. Belgede, ruhsat-ı resmiye ile izne ayrıldıktan sonra, kıtalarına iltihak edecek askerlerin yolda öldürülenlerin şehit sayılıp sayılmayacağı, Müdafaa-i Milliye Vekâletince Meclise sorulmuştur⁴⁰.

Savaşlar esnasında, vatan savunması için düşman saldırılarında hayatını kaybeden, orduya kayıtlı askerlerin yanında, resmi olmayan askeri oluşumlarda vatan savunması için hayatını veren, isyanların bastırılması sırasında veya görevini icra ederken hayatını kaybedenlerin de kanunen durumlarının belirlenmesi bir gerekliliktir. Meclis'te muamma olan bu durumları aydınlatmak için çalışmalar yapılmıştır.

Milli Mücadele sırasında, Kuvayı Milliye'ye gönüllü olarak katılıp şehit olanların ailelerine maaş bağlanması konusunda bir sorun çıkmıştı. Bu sorunun çözümü için 14 Nisan 1921'de Maliye Vekaleti'nden İcra Vekilleri Heyeti'ne bir yazı gönderilmiştir. Yazının içeriğinde, orduda herhangi bir kıtada kaydı bulunmayan gönüllü olarak katılmış askerlere maaş bağlamanın mümkün olup olmadığı sorulmuştur⁴¹. İcra Vekilleri Heyeti, bu konuyla ilgili olarak Müdafaa-i Milli Vekâletine danışmış⁴², Müdafaa-i Milliye Vekâleti ise 17 Nisan 1921 tarihinde verdiği cevapta, Tekâüt ve İstifa Kanununun 24 Eylül 1914 tarihinde, 36. Maddesinde yapılan değişiklikle, gönüllü askerlere de birliklerdeki askerlere yapıldığı gibi maaş tahsis edildiği, bu nedenle Kuvayı Milliye ve Kuvayı Seyyare müfrezelerindeki gönüllü erlere de aynı uygulamanın yapılması gerektiği bildirmiştir⁴³. Bunun üzerine 17 Nisan 1921 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti, Maliye Vekâletine gönderdiği yazıda Kuvayı Milliye'ye gönüllü katılmış olan erlerden, muharebelerde veya eşkıya takibi sırasında yaralanarak malûl kalanlara maaş tahsis edilmesini istemiştir⁴⁴. Böylece maaş uygulaması sadece düzenli ordu mensuplarına değil aynı zamanda Kuvayı Milliye ve Kuvayı Seyyare gibi gönüllü birliklere yönelik olarak da yürürlüğe konmuştur.

Meclisin maaş bağlamak suretiyle yardım ettiği diğer bir şehit yakınları ise İstanbul Hükümetince Milli Mücadeleyi destekledikleri için idam edilerek şehit edilenlerin aileleriydi. Bilindiği gibi İstanbul Hükümeti, Milli Mücadeleye karşı bir tavır sergilemiş, engellemek için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Kuvayı Milliye karşısında Kuvayı İnzibatiye'yi kurmuş, ayaklanmalar çıkararak bunları desteklemiştir. Bunların yanında, Kuvayı Milliye'ye destek olan ve hizmet edenleri de cezalandırmıştır. Büyük Millet Meclisi, şehit yakınlarına yardım çalışmalarında, İstanbul Hükümeti tarafından idam edilerek şehit olanların yakınlarını da unutmamıştır.

25.07.1920 tarihli belge, İstanbul Hükümeti'nce Kuvayı Milliye'ye hizmet ettikleri için idama ve kürek cezasına çarptırılanların ailelerine, vatana hizmet tertibinden maaş bağlanması ile ilgilidir. Söz konusu belgede; sırf memleketin istiklal ve istihlası için uğraşan Müdafaa-i Milliye'ye iştiraklarından dolayı, birtakım suçlama ve bahanelerle asker, sivil memur ve ahalinin Dersaadet Hükümeti tarafından idam ve muhtelif senelerle kürek cezasına mahkûm edilmeleri sebebiyle, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin önerisi ile bu şahısların Kuvayı Milliye'ye hizmette bulunmuş ve yardım etmiş zabitan olmaları sebebiyle

40 BCA, 30.18.1.1 / 4.49.18. Ancak, bu durumun sonucu ile ilgili belge bulunamamıştır.

41 BCA, 30.10.0.0 / 132.950.5, s.4.

42 BCA, 30.10.0.0 / 132.950.5, s.3.

43 BCA, 30.10.0.0 / 132.950.5, s. 2.

44 BCA, 30.10.0.0 / 132.950.5, s. 1.

yakınlarına hidemât-ı vataniye tertibatından münasip miktarda maaş bağlanması kararlaştırılmıştır⁴⁵.

28.11.1920 tarihli belgede ise Büyük Millet Meclisi'nin Milli Mücadeleye katıldıkları için İstanbul Hükümeti tarafından idam edilenlerin ailelerine maaş bağlanması için hazırlanan kanun tasarısını görmekteyiz. Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine sunulan tasarıda; Vatanın istiklal ve istihlası için uğraşan, Milli Mücadeleye katılmalarından dolayı, Dersaadet Hükümetince birtakım suçlama ve bahanelerle idam edilen veya muhtelif cezalara çarptırılan askerlerin, ailelerine dũçâr-ı sefâlet ve perişân olmamaları için, Müdafaa-i Milliye Vekâletince bir kanun lâiyhası tanzîmi kararlaştırılmış, ancak sivil memur ve ahalinin de yaralanmasının daha münasip olacağı belirtilmiştir⁴⁶.

İstanbul Hükümeti tarafından idam edilenlerin ailelerine maaş bağlanması ile ilgili, mecliste tartışma yaratan diğer bir konu da, tehcir kanunu sebebiyle idam edilenlerin ailelerine maaş bağlanmasıdır. 25.12.1920 tarihinde Tehcir sebebiyle İstanbul'da idam edilen Urfa Mutasarrıfı Sabıkı Nusrat Bey'in zevcesine ve 3 çocuğuna maaş bağlanması ile ilgili bir tasarı mecliste görüşülmüştür. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey, tehcir sebebiyle suçlanarak idam edilenlere maaş bağlamanın siyaseten yanlış olduğunu belirten aleyhte konuşma yapmasına rağmen tasarı kabul edilmiştir. Nusrat Bey'in ailesine, hidemati vataniye tertibinden 1000 kuruş maaş bağlanmıştır⁴⁷.

Yine bu konu ile bağlantılı olarak, 05.12.1922 tarihli belgede, Damat Ferit tarafından idam ettirilmek suretiyle şehit edilen Çarhçı Yüzbaşı Halil İbrahim'in eş ve çocuklarına maaş verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁸.

Maaş bağlamanın yanında, Osmanlıda olduğu gibi maddi mükâfat verilmesi konusu gündeme gelmiştir. İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey, 12 Temmuz 1920 tarihinde Meclis oturumunda, vatan uğruna savaşırken şehit olan ümera, zabitan ve asker ailelerine Müdafaa-i Milli tahsisatından bir defaya mahsus münasip miktarda nakdi mükâfat verilmesini teklif etmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra bu defa Milli Mücadele'de şehit olan erkân, ümera ve zabitan ailelerine def'aten 1000'er, küçük zabitan ve etraf ailelerine ise 500'er kuruş verilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu teklifin daha sonra ele alınmasına karar verilmiştir⁴⁹.

Ancak mükâfat verilmesi konusu, daha sonra tekrar karşımıza çıkmaktadır. 22.02.1922 tarihli belge şehit yakınlarına mükâfat verilmesi hakkındadır. Belgede, Dördüncü fırka kumandanı iken, şehit olarak vefat eden Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Esad Faik Bey'in ailesine iki maaş ikramiye verilmesi belirtilmiş, ancak ikramiye, Esad Faik Bey'in takdirname ile taltif edilmiş olması şartına bağlanmıştır⁵⁰. Bunun yanında 18.01.1921 tarihli belgeyi incelediğimizde, Milli Mücadele sırasında yaralanan Nazım'ın ailesine de mükâfat verildiğini görmekteyiz⁵¹.

45 BCA, 30.18.1.1 / 1.6.17.

46 BCA, 30.10.0.0 / 132.952.3. Bkz. Ek 3.

47 Nevzat Onaran, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, Evrensel Yay., İstanbul-2013.

48 BCA, 30.18.1.1 / 6.39.3.

49 Ünlü, *a.g.m.*, s. 222.

50 BCA, 30.18.1.1 / 4.49.20.

51 BCA, 30.10.0.0 / 132.952.9.

2.2. Şehit Çocuklarına Yönelik İyileştirme Politikaları

Osmanlı Devleti'nin, özellikle son zamanlarında, girdiği savaşlarda fazla sayıda şehit vermesi, geride birçok yetim kalmasına neden olmuş, kimsesiz çocuklar için açılan Darülaceze ise bu yetimlerin barındırılması için yetersiz kalmıştı. Bu sebeple yeni çareler aranmış, şehit çocuklarının barındırılması ve eğitilmesi için Darüleytamlar⁵² kurulmuştu. Fakat bu süreçte yetim çocukların sadece şehitlerin geride bıraktıkları ile sınırlı olmamasından dolayı ve yetim sayısının çok fazla olması sebebiyle düzenleme yapılmıştı. Bu düzenleme ile darüleytamlara öncelikle şehit çocukları alınmış, sonrasında ise diğer sebeplerle yetim kalanlar darüleytamlara girmişti⁵³.

Şehit çocuklarının Darüleytamlara alınmasından başka, askeri okullara kayıt ve kabulü konusu Büyük Millet Meclisi'nde gündeme gelmiştir. Mecliste bir konuşma yapan Karesi Mebusu Vehbi Bey, şehitlerin geride bıraktığı yetimlere bakmanın, eğitim ve geçimlerini temin etmenin bir görev olduğunu belirtmiş, askeri okullara yatılı öğrenci alınırken, şehit çocuklarına öncelik verilmesi, sonrasında ise gazi çocukları ve fukara çocuklarına yer verilmesi için bir kanun teklifi vermiştir. Tekliften sonra Vehbi Bey konuşmasında, Meclisin şehit çocuklarının refahı için zanaat öğretme gibi bazı düzenlemeler yapması gerektiğini belirtmiştir⁵⁴.

Büyük Millet Meclisi, şehit çocuklarının eğitimi ve geçim sorunlarının çözümüne kayıtsız kalmamış bunu meclisi asli görevi olarak görmüştür. Bu amaçla yapılan çalışmalardan biri, Müdafaa-i Milliye Vekâleti Esirler Şubesi Müdürü Binbaşı Yusuf Rıza Efendi tarafından önerilen, şehit çocuklarını himaye etmek ve eğitmek maksadıyla alınacak tedbirleri ve masrafları tespit edecek bir komisyonun kurulmasıydı. Bu konu 3 Temmuz 1921 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti toplantısında görüşülerek bir komisyon kurulmasına ve komisyona Hilal-i Ahmer Cemiyeti üyelerinden de isteyenin katılması kararlaştırılmıştır⁵⁵.

Vatan için şehit olanların geride bıraktığı yetimlere yönelik yapılan ve geleceklerini hazırlamak için parasız olarak okutulmalarına yönelik çalışmalardır. 05.07.1923 tarihli belgede, şehit ailelerinin parasız okutulmasıyla ilgilidir⁵⁶. Şehit yetimleri, başta İstanbul olmak üzere, yurdun farklı bölgelerindeki okullara parasız ve yatılı olarak kaydedilmiştir.

Meclisin şehit çocuklarına yönelik çalışmalarının dışında, bazı belediyelerin de kendi imkânlarına göre şehit yetimlerine ekonomik destek sağladıklarını görmekteyiz. Bu belediyelerden biri, kimsesiz yetim ve fakir çocuklara destek veren Samsun Belediyesi olmuştur. Samsun Belediyesi'nin, 13 Ocak 1923 tarihli Belediye Meclisi zabıt kayıtlarında, Rum çeteleri tarafından şehit edilen bir kişinin yetim kalan biri 3, diğeri 4 yaşında olan iki çocuğuna 400 kuruş maaş tahsis edildiği görülmektedir⁵⁷.

2.3. Şehit Ailelerine Yönelik Taltif Politikaları

Vatan için canını feda ederek şehit olan asker veya devlet görevlilerinin yakınlarının maddi olarak ihtiyaçlarının karşılanması elbette şehitlere karşı vicdani bir görev olarak

52 Darüleytamlarda, şehit çocuklarına barınma ihtiyaçlarının yanında, mesleki eğitim verilmiştir. Bkz. Mustafa Kılıç, "Darüleytamlarda Yürütülen Mesleki Teknik Eğitim Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 64, 2019, s. 211-228.

53 Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2006, s. 211-229.

54 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt XII, Ankara 1958s. 254-255.

55 *BCA*, 30.18.1.1 / 3.28.17.

56 *BCA*, 180.9.0.0 / 6.33.1.

57 Ünlü, *a.g.m.*, s. 218.

yerine getirilmesi gerekliydi. Ancak, maddi yardımın yanında manevi olarak da şehit yakınlarına karşı girişimlerde bulunmak, en az maddi yardım kadar önemli bir hadiseydi. Bu amaçla, maddi olarak çeşitli şekillerde desteklenen şehit ailelerini gönülleri alıp onurlandırarak, manevi yönden de desteklemek için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.

Şehit yakınlarını onurlandırmak için meclisin yaptığı çalışmalarından biri Tokat Mebusu Rifat Bey tarafından, şehit ailelerine Meclis tarafından takdir belgesi verilmesine dair bulunduğu önergedir. Önergede, şehit düşenlerin o andan sonra isimlerinin kaybolup gittiğini, gazetelerde ne isimlerinin ne de fotoğraflarının verilmediğini belirtmiştir. Bundan başka, şehit düşenin anne, baba ve diğer yakınlarının nerede ve nasıl şehit olduğundan haberdar olmadıklarını, bu nedenle ailelere meclis tarafından takdirname verilmesinin onları sevindireceğini belirtmiştir. Rifat Bey'in meclise verdiği önerge kabul edilmiş ve çalışmalara başlanması kararlaştırılmıştır⁵⁸.

Şehit ailelerini manevi yönden desteklemek için düşünülen bir diğer uygulama madalya vererek taltif etmek olmuştur. Bu konuda meclis bazı çalışmalarda bulunmuştur. Daha önceden vatana hizmet eden gazilere verilen istiklal madalyasının, şehit ailelere de verilmesi meclis gündemine gelmiştir. 12.11.1922 tarihli belgede, Milli Mücadele'de şehit olan kimselerin ailelerine de istiklal madalyası verilmesi görüşülmüştür. Belgede; İstiklal madalyası kanununun birinci maddesinde, hayatını feda eden şehit evlatları veya ailelerine de madalya vermek yazılıdır. Filhakika, vatani müdafaada fevkalade hizmet ederken şehitlik mertebesine ulaşan kişilerin evlat ve ailelerine madalya verilmesi, hem ordu mensuplarının şevk ve gayretlerine bir vesile ve hem de buna nail olacak aileler için daima bir övünme ve teselli vesilesi olacağından, hak edenlere istiklal madalyası verilmesi önerilmiştir⁵⁹.

14.02.1923 tarihli belgede ise müdafaai vatan için şehit olanların ailelerine verilecek istiklal madalyasının, aileden kime verileceği gündeme gelmiş, yapılan tartışmalar neticesinde hazırlanan kanun teklifinde; şehit ailelerine verilecek istiklal madalyasının yalnızca en büyük erkek evlada verilmesi uygun görülmüştür⁶⁰.

Şehit yakınlarına yönelik taltif politikalarında iki amacı görmekteyiz. Bunlardan biri, şehitlerin geride bıraktığı ailelerini maddi olarak desteklemenin yanında manevi olarak da destek olmaktır. İkincisi ise ordu mensuplarının şevk ve gayretlerini artırmak hedeflenmiştir.

2.4. Şehit Yakınlarına Yönelik Diğer Yardım Çalışmaları

Şehit yakınlarına yönelik olarak yukarıda belirtilen yardımların yanında farklı şekillerde de uygulamalar görmekteyiz. Bu uygulamalardan biri yardım kampanyaları olmuştur. Toplumun her kesimi, vatan için canlarını feda eden şehitlerin yakınları için gönüllü olarak yardım kampanyalarına katılmıştır. Halkın çoğunluğunun da katıldığı bu kampanyalarda toplanan paraların Hilal-i Ahmere teslim edildiği görülmektedir. 23 Mart 1922 tarihli örnekte, Hilal-i Ahmer Merkezine Kartal Kazası Müftüsü tarafından gönderilen yazıda, Kartal Kazasında halktan bu bölgedeki şehit aileleri için harcanmak üzere iki yüz lira bağış toplandığı belirtilmiştir⁶¹.

Şehit yakınlarına yönelik iyileştirme politikalarından biri de, arazi verilmesi uygulaması

58 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Ankara 1958, s. 140-206.

59 BCA, 30.10.0.0 / 194.326.21.

60 BCA, 30.10.0.0 / 194.326.24.

61 Şahin, a.g.t., s. 404.

olmuştur. 29.06.1921 tarihli belgede, şehit yakınlarına arazi verilmesi için hazırlanan kanun tasarısı hakkındadır. Belgede, şehit yakınlarına arazi verilmesi hususunda on madde belirlenmiş ve meclise sunulmuştur. Söz konusu tasarıda, şehit yakınlarına, ikamet ettikleri karye sınırları dâhilinde arazi verilmesi bazı şartlara bağlanarak kabul edilmiştir. Mirasçısı bulunmayan hazine-i celile uhdesinde bulunan arazilerin şehit yakınlarına verilmesi uygun görülmüştür. Arazi alan şehit yakınının vefatı durumunda diğer yakınının bu araziye kullanabileceği de belirtilmiştir. Hazırlanan tasarinin 9. Maddesinde ise hazırlanan kanunun maddelerinden birinin, tekaüt kanunu ile çelişmesi durumunda, tekaüt kanununun dikkate alınacağı belirtilmiştir⁶².

Şehit yakınlarına yardım maksadıyla meclisin yaptığı çalışmalarından biri de; 21.06.1922 tarihinde, Sivas Mebusu Vasıf Bey tarafından meclise sunulan kanun tasarısıdır. Tasarıda, şehit dul ve yetimlerine yardım maksadıyla, tütün ve tömbekilere⁶³ zam yapılması görüşülmüştür. Belgede; evlâd-ı şühedâ menfaatine bazı gelir temini maksadıyla Sivas Mebusu Vâsif Bey ve arkadaşları tarafından Büyük Millet Meclisine takdim edilmiş olan tütün ve tömbekilere zam ve mukâvelât vesairesinden belli bir oran dâhilinde vergi artışına dair kavânîn lâyhalarını tetkik ve mütalaa edilmesi istenmiştir⁶⁴.

Büyük Millet Meclisi, şehit yakınlarının durumlarını iyileştirmek ve bu amaçla yardım yapmak için elindeki imkânları kullanmaya çalışmıştır. Bu maksatla yapılan girişimlerden biri de 12.11.1922 tarihinde, Türkiye'yi terk ve firar eden şahıslara ait mal ve mülklerin bazı şartlar çerçevesinde harpten zarar görmüş olan muhtaçlara ve şehit çocuklarına verilmesi için hazırlanan kanun tasarısıdır. İki maddeden oluşan bu tasarinin birinci maddesinde; Türkiye'yi terk ve firar etmiş şahıslara ait emvâl-i metrukeden iskâna elverişli bulunan arazi ve binalar ile ziraat aletlerinin, belirlenecek bedellerinin beş sene sonra başlamak şartıyla, 15 sene içinde mal sandıklarına ödenmesi şartıyla, harpten zarar görmüş muhtaç durumda bulunanlara ve evlad-ı şühedaya mülk olarak verilir denilmektedir. Tasarinin ikinci maddesinde ise tarih-i neşrinden mu'teber olan işbu kanunun icrasına Maliye, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekilleri me'murdur denilmektedir⁶⁵.

Bunların yanında farklı bir yardım çeşidi olarak 3.12.1922 tarihli belgede yapılan işlemi görmektediriz. Burdur Sancağı Maliye Süvari Tahsildarı olarak görev yapan Halil'in, vergi tahsilinden dönerken eşkiyalarını saldırısına uğrayarak şehit edilmesinden dolayı, hayvan bedeli olan 120 liranın ailesine ödendiği görülmektedir⁶⁶.

Şehit yakınlarının ekonomik durumlarının iyileştirilmesi için farklı öneriler de gündeme gelmiştir. Bunlardan biri, şehit ailelerine yardım etmek için piyango düzenlemesi için verilen tekliftir. Bu teklif 29 Ağustos 1921 tarihinde, Muş Mebusu Sait Bey tarafından mecliste önerilmiştir. Ancak bu teklife; Millet'in istiklali uğrunda şehit düşen kahramanların dul ve yetimlerine devletin kucak açtığı, ancak toplumun ahlak anlayışı ve tabiatına pek de hoş gelmeyen piyango tertibi gibi dolambaçlı yollardan yardım toplanmasının uygun görülmediği⁶⁷ belirtilerek teklif reddedilmiştir.

Sonuç

Şehitlik, Türk Milleti için hem dini hem de milli anlamda kutsal olarak görülmüştür.

62 BCA, 30.18.1.1 / 3.27.15.

63 Özellikle İran'da yetişen, Türkiye'de de Hatay ve Konya illerinde yetiştirilen, nargileyle içilen bir tütün türü.

64 BCA, 30.10.0.0 / 132.952.24

65 BCA, 30.18.1.1 / 6.35.16. Bkz. Ek 2.

66 BCA, 30.18.1.1 / 6.38.18.

67 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt XII, Ankara 1958, s. 110.

Vatan savunması başta olmak üzere, farklı alanlarda görevlerini yaparken öldürülenler de kanunen şehit kabul edilmiştir. Şehit olarak canlarını verenlerin geride kalan yakınlarına ekonomik ve sosyal olarak yardım etmek ise hem vicdani hem de halkı vatan savunmasına teşvik etmek amacıyla görev kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti döneminde başlayan şehit yakınlarına yardım politikaları, Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra da gelenek olarak sürdürülmüş, Osmanlı zamanında bu amaçla çıkarılan kanunlar devam ettirmiştir. Kurucu Meclis olarak göreve başlayan ve 23 Nisan 1920 ile 15 Nisan 1923 tarihleri arasında çalışmalarını sürdüren Birinci Meclis döneminde, şehit yakınlarına yönelik yardım faaliyetleri aksatılmadan sürdürülmüştür.

Şehit yakınlarına, öncelikli olarak yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ekonomik yardım yapılmıştır. Ekonomik yardımların başında da maaş bağlama gelmektedir. Askeri Tekaüt Kanunu başta olmak üzere, Hidemat-ı Vataniye tertibinden ve Örtülü Ödenek gibi farklı şekillerde maaşlar bağlanmıştır. Maaş bağlama işleminin uzun sürmesinden dolayı maddi mükâfatlar verilerek işçilerinin temini sağlanmaya çalışılmıştır.

Mecliste üzerinde çalışılan diğer konu da şehit olanların geride bıraktığı yetimlerinin durumları ile ilgilidir. Bu kapsamda darüleytamlar kurularak, hem barınma ve gıda ihtiyaçları karşılanırken, hem de burada zanaat öğretilmiştir. Bunun yanında şehit çocuklarının devlet okullarında parasız okutulması da meclis tarafından sağlanmıştır.

Şehit yakınlarına yönelik yapılan çalışmalardan biri de taltif politikaları olmuştur. Maddi yardımın yanında, manevi olarak da onurlandırılması düşünülmüştür. Bu amaçla takdir belgesi ve madalya verilmesi kararlaştırılmıştır.

Şehit yakınlarına yönelik farklı yardımlar da yapılmıştır. Bu kapsamda şehit yakınlarına yardım için kampanyalar yapılmış, para toplanmıştır. Arazi verilmesi için kanun düzenlenmiş, Türkiye'den firar edenlerin malları şehit yakınlarına verilmiştir. Bundan başka, geliri şehit yakınlarına tahsis edilmek üzere tütün ve tömbekilere zam yapılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin şehit yakınlarına yönelik çalışmalarında üzerinde durulan diğer bir konu da kimlerin şehit statüsünde olacağının belirlenmesi olmuştur. Vatan savunması için savaşlarda canlarını feda edenlerin yanında, çıkan isyanların bastırılması esnasında, eşkiya takibi sırasında ve görevini icra ederken hayatını kaybedenler de şehit olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında Milli Mücadeleye gönüllü olarak katılan Kuvayı Milliye askerleri ile, Milli Mücadele'ye yardım etmeleri sebebiyle İstanbul Hükümeti tarafından idam edilenler de şehit statüsünde değerlendirilmiştir.

Şehitlerin geride bıraktığı ailelerine ve yetimlerine yönelik iyileştirme politikalarının manevi tarafından başka, devlet için pragmatik tarafını da görmemiz gereklidir. Bireyleri, canlarını feda etmek için dini ve milli argümanların yanında, geride bıraktıklarının durumunun iyi olacağı düşüncesi bir bakıma teşvik edicidir. Meclisin şahit yakınlarına yönelik çalışmalarında bu konu da belirtilmiştir.

Şehit yakınlarına yönelik iyileştirme politikaları, Birinci Büyük Millet Meclisi sonrasında da genişletilerek devam ettirilmiştir. Birinci Meclis dönemi sonrasında, yukarıda belirtilen yardımlardan başka; şehit yakınlarının memur kadrolarına alınması, barınma ihtiyaçlarının giderilmesi için ev verilmesi, İnhisar İdareleri gelirlerinden bir kısmının gazilere ve şahit evlatlarına tahsisi gibi yardım çeşitleri mecliste görüşülmüştür.

Örneğin 25.11.1923 tarihli belgede, Şehit Resneli Niyazi Bey'in ailesine maaş bağlanması ve çocuklarının İstanbul liselerinden birine parasız kaydedilmesine dair Samsun Mebusu Cavit Paşa tarafından verilen önergeyi görmekteyiz⁶⁸. Yine 11.12.1924 tarihine ait bir belgede, İki oğlu da şehit olan Akseki'nin Örmene karyesinde Atike Hanım'a yardım yapılması için Antalya Mebusu Ahmet Saki Bey bir önerge vermiştir⁶⁹. 09.01.1926 tarihli belgede, görev sırasında şehit olan Tayyareci Binbaşı Fazıl Bey'in İşkodra'da bulunan annesi ve kız kardeşlerine, Eskişehir'de askeriyenin elinde olan bir binanın tahsis edildiğini görmekteyiz⁷⁰.

23.09.1926 tarihli belge ise vatanın içinde bulunduğu zor şartları göstermesi bakımından önemlidir. Belgede, Milli Mücadele sırasında şehit olan Teğmen Hayri'nin ailesine verilmesi kararlaştırılan kırmızı şeritli İstiklal Madalyasının, aileden kimse bulunmadığı için verilemediği görülmektedir⁷¹. 05.02.1925 tarihine ait belgede ise Mersinde oturan Kandiye Muhacirlerinden Tütüncüzade Fazıl ve eşinin Girit'teki mallarının % 10'unun şehit yetimlerine bağışladıkları görülmektedir⁷².

Hemen her dönemde şehit veren, vatanın her bölgesinde şehitleri olan Türk Milletinin, şehitlerle ilgili politikaları genişletilerek günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti dönemi ve cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin imkânları bakımından sınırlı kalan yardımlar, günümüzde ekonomik ve sosyal hakları genişlemiştir. Örneğin şehit yakınlarının sağlık imkânlarından kolayca faydalanması için kanun çıkarılmıştır⁷³. Bunun yanında sosyal kazanım için psikolojik anlamda desteklerde artmıştır⁷⁴.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BCA, 30.18.1.1 / 1.10.13.

BCA, 30.18.1.1 / 3.27.15.

BCA, 30.18.1.1 / 1.5.15.

BCA, 30.18.1.1 / 3.28.17.

BCA, 30.18.1.1 / 1.6.17.

BCA, 30.18.1.1 / 1.18.6.

BCA, 30.18.1.1 / 1.10.6.

BCA, 30.18.1.1 / 4.49.18.

BCA, 30.18.1.1 / 4.49.20.

BCA, 180.9.0.0 / 6.33.1.

BCA, 30.18.1.1 / 6.35.16.

BCA, 30.18.1.1 / 6.39.3.

BCA, 30.10.0.0 / 132.952.5.

68 BCA, 30.10.0.0 / 6.32.31.

69 BCA, 30.10.0.0 / 3.39.12.

70 BCA, 30.18.1.1 / 17.86.5.

71 BCA, 30.10.0.0 / 195.339.2.

72 BCA, 30.10.0.0 / 198.355.14

73 Yunus Köleoğlu, Soner Karataşoğlu, Mete Kaan Namal "Türkiye'de Gazi ve Şehit Ailelerine Sağlanan Sosyal Haklar ve Gazi ve Şehit Aileleri Bilgi Bankası Oluşumunun Sağlanmasında Batman İli Örneği" *Sosyal Güvenlik Dergisi*, S. 2, C. 3, 2013, s. 112.

74 Nesibe Esen Ateş, "Sosyal Destek ve Dini Başa Çıkma: Şehit Aileleri ve Gaziler Örneği", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, C. 7, S. 1, s. 76

BCA, 30.10.0.0 / 132.952.2.
BCA, 30.10.0.0 / 132.952.6.
BCA, 30.10.0.0 / 132.950.5.
BCA, 30.10.0.0 / 132.952.3.
BCA, 30.10.0.0 / 132.952.9.
BCA, 30.10.0.0 / 194.326.21.
BCA, 30.10.0.0 / 194.326.24.
BCA, 30.10.0.0 / 132.952.24
BCA, 30.18.1.1 / 6.38.18.
BCA, 30.10.0.0 / 6.32.31.
BCA, 30.10.0.0 / 3.39.12.
BCA, 30.18.1.1 / 17.86.5.
BCA, 30.10.0.0 / 195.339.2.
BCA, 30.10.0.0 / 198.355.14

(Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)

TBMMZC, Devre I, Cilt IX, Ankara 1954, s. 328-329.
TBMMZC, Devre I, Cilt XII, Ankara 1958, s. 110.
TBMMZC, Devre I, Cilt XII, Ankara 1958s. 254-255.
TBMMZC, Devre I, Cilt IV, Ankara 1954, s. 328-329.
TBMMZC, Devre I, Cilt 22, Ankara 1959, s. 317-365-379.
TBMMZC, Devre I, Cilt VI, Ankara 1943, s. 275.
TBMMZC, Devre I, Ankara 1958, s. 140-206.
Düstur, Tertip 2, C. 6, s. 1282-1283.
Düstur, Tertip 2, C. 6, s. 859.

2. Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Ağustos 1336 (1920), s. 4.

3. Araştırma Eserler ve Makaleler

Biröl, Nurettin (2013), "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 5, S. 13, s. 33-53.

Develioğlu, Ferit (1988), *Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitapevi Yay.

Doğanay, Rahmi-Açıkses, Erdal (2012), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Ankara: Data Yayınları.

Esen Ateş, Nesibe (2019), "Sosyal Destek ve Dini Başa Çıkma: Şehit Aileleri ve Gaziler Örneği", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, s. 75.

Hayta, Necdet – Belenli, Tuğba (2016), "Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar" *BELLETEM*, S. 287, s. 279-305.

Kılınc, Mustafa (2019), "Darüleytamlarda Yürütülen Mesleki Teknik Eğitim Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 64, s. 211-228.

- Koç, Nurgün (2016), "Millî Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması Ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", *Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildirileri*, 5-7 Mayıs.
- Köleoğlu, Yunus-Karataşoğlu, Soner-Namal, Mete Kaan (2013), "Türkiye'de Gazi ve Şehit Ailelerine Sağlanan Sosyal Haklar ve Gazi ve Şehit Aileleri Bilgi Bankası Oluşumunun Sağlanmasında Batman İli Örneği" *Sosyal Güvenlik Dergisi*, S. 2, C. 3, s. 112.
- Kurnaz Şahin, Feyza (2012), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyo-Ekonomik Ve Sağlık Durumları (1877-1939)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon, s. 109.
- M. Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Yayına Haz., Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2004.
- Onaran, Nevzat (2013), *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul: Evrensel Yay.
- Özkan, Salih (2006), "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, s. 211-229.
- Öztaş, Sezai (2016), "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Hükümet Kurulana Kadar İlk Çalışmaları", *International Journal of Eurasian Education and Culture*, S. 1, s. 29.
- TSK Tarihi*, C. III, 5. Kısım (1793-1908), Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara-2005.
- Ünlü, Mucize (2003), "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehit Aileleri (1875-1923)", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 11, N. 1, s. 216.
- Yaran, Rahmi (2012), "Şehitlik ve İlgili Fikhî Hükümler", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2012/1), s. 215.
- Yıldırım, Nuran (1996), *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul: Darülaceze Vakfı Yay.

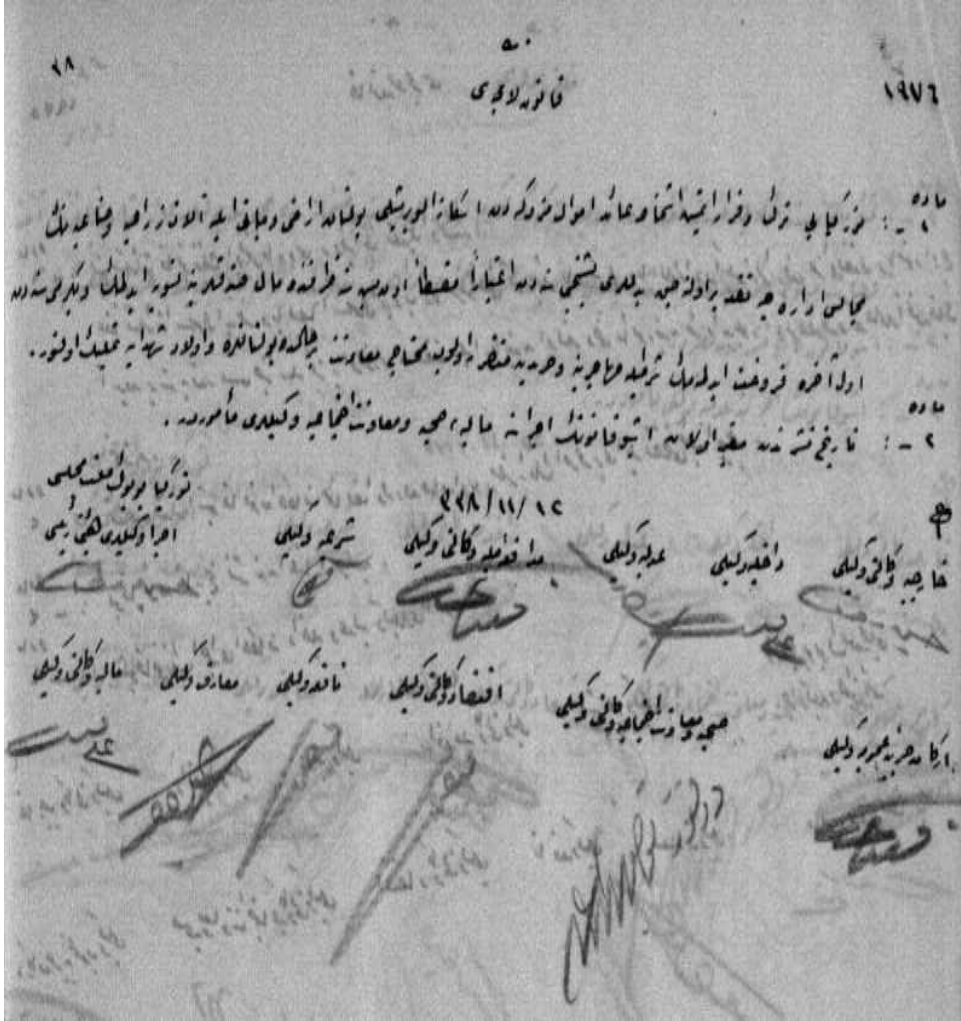
Ekler

Ek 1: 1920 Yılı Ağustos Ayı Gıda Fiyat Listesi⁷⁵

بویوک ملت مجلسی	
اعضای	
۲۳ نیسان ۱۳۳۶	تاریخده کیمسه ایلهدهک اوزماندن بری
مقدرات مایه وان	ایله بولغان بویوک ملت مجلسه شدریه قدر
آغاب ایدین	واشترافیه، بی اولان، بیوتله استایول سکوتنه
قیصر	مدرخ سورنده فتح ایلان مجلس بیوتلک آغریه کلوب
بویوک ملت	جمله انصاف ایلان اعضاکنده اسمین حروف جا
سیاسیه درجه	باشلاور. ۲ بوسونکبارک ترقی ایچون واریزه
برو ییلیز	علاوه اولو هدر.
بویوک ملت مجلسی بوزان ریاست	
وئیس	مصطفی کالپاشا آغریه
رئیس ناظم	جلال الدین عارف بک اوشروم
تیمچیس وکیل	عبدالمجید چلی ائدی قوتیه
ایکینجی رئیس وکیل	جلال الدین چلی ائدی قیصری
اداره مأموری	امیر پاشا سیواس
»	تربیا بک ساروخان
»	دوکتور سعادت بک قسطنطوق
ذمت	حیدر بک کوتاهی
»	فاضل علی بک یوزغان
»	چووت بک کوتاهی
»	عی الدین بها بک بروسه
»	رفیق بک قوتیه
»	رامس بک سیواس
بویوک ملت مجلسی اعضاء کیمسه اسمین	
»	احمد مظهر بک اسکندار و ادهم بک منله
»	ایرام ائدی قره، حافظ ایرام ائدی اسپارطه
»	ایرام بک اطلاله و ایرام ائدی ماردین و ایرام
»	تربیا بک ساروخان و ایرام شوق بک لازستان و
»	احمد ائدی ایدین و احمد ائدی اوطلر و احمد ائدی
»	موش و احمد ائدی یوزغان و ایپ ائدی ایلوم و اسمعق ائدی
»	اووقه و اسمعق بک لازستان و اسمعق ائدی ماردین و
»	اسماعیل بک اوشروم و اسماعیل رضی ائدی اسپارطه و
»	اسماعیل صفنا بک مرین و اسماعیل فضل پاشا یوزغان و
»	دوکتور اشرف بک اطلاله و امیر ایلیاس و امین بک اوزجان و
»	امین بک اسکینر و دوکتور امین بک روسه و اسماعیل صلی بک
»	پوردوره و احمد قریب بک استایول و اسان بک مرین و امین
»	ائدی ایدین، احمد ائدی ایلوم و حاجی بدی ائدی ملاطه و
»	بسم بک قسطنطوق و بیسم آلالی بک کوتاهی و بگری بک قیصری و
»	بکرسای بک توفه و بوزان بک اووقه و صبری بک قره و
»	بجری بک یوزغان و پاشا ایوب بک مرین و تحسین
بویوک ملت مجلسی اعضاء کیمسه اسمین	
»	ایدین اولان سندن و عریک دوامی احتیاسدن ائدیسه
»	ایکدهده.
»	«بریش بویوک اویزون و دیووک و یونانیلرک
»	غیر قابل محقق آرزولری، آتحق تحیل ایتدکاری و اساع
»	حکومت ایچون الکلیزلردن تک برعسکر قدا ایلیسه
»	اصلا جواز وریلمس.
»	۸ نارمحل (مساجرو) یازبو: غزه لارک ازمردک
»	یونان حرکتی حقدنه ووردیکی مالغلی موقیت خیرلری
»	هنوز استیلا ایتلملدر. یونان باشقه بو موقیات اوله
»	بیه، و نفلرک تورکان صورت نظیمده اذتکاری مناسی
»	لغضین ایتز. باب عالی تورک صلحتی قبول ایتسه دخی،
»	آمالولده صالح قمرری نه محقق ایش اولماه چتدر.

75 Hâkimiyet-i Milliye, 5 Ağustos 1920, s. 4.

Ek 2: Türkiye'yi terk ve firar eden şahıslara ait mal ve mülklerin, muhtaçlara ve şehit çocuklarına verilmesi için hazırlanan kanun tasarısı⁷⁶

76 BCA, 30.18.1.1 / 6.35.16.

Ek 3: Milli Mücadeleye katıldıkları için İstanbul Hükümeti tarafından idam edilenlerin ailelerine maaş bağlanması için hazırlanan kanun tasarısı⁷⁷

بیکه ملت می
 ماضیہ مد رکالت
 اندر نام دیوید
 عید
 ۴۷۷
 ۴۸۶۱

بیکه ملت می - مابین جلیله
 ۱۷۸
 ۳۱

بیکه ملت می
 ماضیہ مد رکالت
 اندر نام دیوید
 عید
 ۴۷۷
 ۴۸۶۱

استعمود واستعمود وطه ایچره اوغوشا نه ماضیہ مد رکالت مایدی انزا کورنه لودوبه ده سادات کورنجه بر قلم استناد
 دیرنه اولر اهدام ایچیه ویا قتلنه خیارلر تجریم اولن ندرک انزا عاید رتبه نوبه فرو اندر ده دوجا - سلفه
 دیریشا ده اولمده ویا - اری عینده ماضیہ مد رکالتیز برقا طعه بعضی نعلجه ترا کور اهلینجه وار شرفه و دایره
 نذوق سادری اولمده ایضای سفقا نه رسولرینه اید ده ایچوای مازنده سچول س سوبیه و فراد اهانیه ده
 سفیاه جلیله و مننه جاننه ایزه هجند بودجه - نعلنه رکالت - برکت کوره - دوجا ماز رکالتیز
 نعلنجه و هاسا ماضیہ مد رکالتیز ویا جلیله برکتیز وار خداینا نه رسوده حالده بیضا - دیرنه سوادى
 حامدی اولمده هر موده برکتیز ایدیه عینده ساد اولمده ماضیہ مد رکالتیز - بیضا فینیم نعلنه امانده بر سنوال ماضیہ
 کینجه رکالتیز مابین ایچره حوالی طعه ضاعده بیلینه - جا ایچره م

ماضیہ مد رکالتیز
 نوبه
 ۲۷/۱۱/۲۰

ماضیہ مد رکالتیز
 نوبه
 ۲۷/۱۱/۲۰

ماضیہ مد رکالتیز
 نوبه
 ۲۷/۱۱/۲۰

030	10			132	952	3
-----	----	--	--	-----	-----	---

77 BCA, 30.10.0.0 / 132.952.3.

İNGİLİZ BASININDA MİLLİ MÜCADELENİN HAZIRLIK AŞAMASI VE MUSTAFA KEMAL ALGISI (1919-1920)

PREPARATORY STAGE OF NATIONAL STRUGGLE AND MUSTAFA KEMAL PERCEPTION IN BRITISH PRESS (1919-1920)

Elçin YILMAZ*

Geliş Tarihi/Received:11.02.2020

Kabul Tarihi/Accepted:19.06.2020

YILMAZ, Elçin, (2020), "İngiliz Basınında Milli Mücadelenin Hazırlık Aşaması ve Mustafa Kemal Algısı (1919-1920)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2265-2291.

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti adına oldukça ağır şartlara sahip bir antlaşma idi. Mütarekename şartlarına bakılacak olursa, Boğazlar'ın istihkakları ile birlikte müttefiklere teslimi ve serbest geçişin sağlanması gerektiği, Osmanlı karasularında mevcut mayınların ve torpillerin temizlenmesi ve bu esnada Osmanlı ordusunun bu girişime yardımcı olması, İtilaf Devletleri'ne mensup harp esirlerinin teslim edilmesi, hudutların ve iç asayişin sağlanması için gerekli askerlerin dışındaki birliklerin tamamen terhis edilmesi ve silahlarını bırakmaları, Toros tünellerinin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi, demiryollarının İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakılması gibi çok ağır birtakım şartlar öne sürüldüğü görülmektedir. Mütarekeyi imza eden Osmanlı heyetinin, İtilaf Devletleri'ne geniş yetkiler tanıyan bu maddeleri tam olarak değerlendiremedikleri hatta mütarekenameyi, iki ordu arasındaki düşmanlığı sona erdiren bir unsur olarak algıladıkları görülmektedir. Mütareke sonrası yurttan ve Osmanlı Heyetinde savaşın bittiğine dair bu olumlu düşünceye rağmen, 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren, İtilaf Devletleri, Musul başta olmak üzere, İskenderun, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ve daha sonra Trakya ve Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgal etmişlerdir. 31 Ekim 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı Liman von Sanders'ten teslim alan Mustafa Kemal Paşa ise, daha Adana'da olduğu günlerde emir altındaki askeri birliklere mütarekeye uyulmamasını emrederek, düşmana karşı mücadeleye devam etme kararı almıştır. Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nın İstanbul hükümeti tarafından lağvedilmesi üzerine İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa burada mücadeleyi örgütlemek için birçok faaliyet gerçekleştirirse de mutlak hiçbir netice alamamış ve Anadolu'ya bir şekilde gidip Türk milletini teşkilatlandırarak düşmana karşı koymanın yollarını aramaya başlamıştır. Bu önemli safhada kendisi 9. ordu müfettişi olarak görevlendirilmiş ve Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihinden itibaren "Ya İstiklal Ya Ölüm" kararı ile hareket etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geldiği 1919 ve akabindeki 1920 yılı, Milli Mücadele'nin hazırlık ve örgütlenme safhasının oluşturulduğu, işgallere karşı eldeki tüm maddi ve manevi kaynaklarla örgütlenmeye, düşmana ve işbirlikçilerine karşı direnmeye çalışılan yıllardır. Padişah ve İstanbul hükümetinin Mondros Ateşkes Antlaşması ve sonrasında ülkenin geleceğine dair tutumlarının ve eylemlerinin gün yüzüne çıkması, başta İngiltere olmak üzere işgalci güçlerin karşısında vatani kurtarmak için milli bir duruş sergileyememeleri Türk milletini düşmana karşı birleştirmiş ve tüm iradesiyle işgallere karşı koymaya itmiştir. Bu süreçte, Padişah ve Damat Ferit Paşa hükümeti ile dostane ilişkiler kuran İngilizler, hem sömürgelerindeki halkların kamuoyunu tayin etmek hem de diğer ülkelerin Türkiye'nin geleceği konusundaki görüşlerini etkilemek için basını son derece etkili kullanmışlardır.

*Dr, İzmir Ekonomi Üniversitesi, elcin.yilmaz@ieu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6385-8504>)

Bu çalışmamızda, 1919-1920 yıllarında Milli Mücadele'deki gelişmelerin ve tutumların, İngiliz basınına nasıl yansıtıldığını araştırarak, İngilizlerin 1919-1920 yıllarında Türklerin vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesini nasıl değerlendirdiklerini ve bu mücadeleye karşı kendi kamuoylarını nasıl yönlendirmeye çalıştıklarını ortaya koymaya çalıştık.

The Times, The Manchester Guardian, The Daily Herald, The Globe, The Illustrated London News gibi büyük tirajlı gazetelerin haberlerini ele aldık. Ancak bu büyük tirajlı gazetelerin haberlerinin daha az tirajlı olan ama yerel bazı gazetelerde de paylaşıldığını gördük. Bu nedenle The Scotsman, The Courier, The Irish Times, The Sunday Post, The Belfast Newspaper, The Pall Mall Gazette... gibi prestijli gazeteleri de değerlendirmeye almanın doğru olacağını düşündük. Amacımız, Mustafa Kemal ve onun liderliğindeki Milli Mücadele'nin o dönemin başaktörlerinden biri olan İngiltere basınında nasıl ele alındığını ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: *Mustafa Kemal, Milli Mücadele, İngiliz Basını, Damat Ferit Paşa, Yunanistan, Venizelos, Kongreler, San Remo Konferansı, Misak-ı Milli*

Abstract

The Mudros Armistice Treaty was signed on October 30, 1918, between the Allied Powers and the Ottoman Empire after the First World War. It was a very severe agreement on behalf of the Ottoman State. If you look at the terms of the armistice, it is seen that it had got very heavy conditions like, it should be ensured that the Straits are delivered to the Allies with the rations and free passage, the existing mines and torpedoes in the Ottoman territorial waters should be cleaned and the Ottoman army should assist this initiative, war prisoners from the Entente States should be handed over, the troops other than the soldiers required to ensure the borders and the internal order should be fully discharged and disarmed, occupation of the Taurus tunnels by the Entente States and leaving the railways under the control of the Entente States. It is understood that the Ottoman Delegation, which signed the armistice, did not realize the risk of these items, which gave wide powers to the Entente States, and even perceived the armistice as a committee that ended the enmity between the two armies. Despite this positive thought that the war was over in the dormitory and the Ottoman delegation after the armistice, the Allied Powers occupied the Bosphorus, especially in Mosul, İskenderun, Istanbul and Çanakkale Straits, and then various parts of Thrace and Anatolia. Mustafa Kemal Pasha, who received the Yıldırım Armies Group Command from Liman von Sanders on October 31, 1918, decided to continue the fight against the enemy by ordering the military units under his command not to be followed the armistice rules during his days in Adana. Mustafa Kemal Pasha then came to Istanbul upon the abolition of the Yıldırım Armies Group Command by the Istanbul government and carried out many activities to organize the struggle here, but did not get any certain results and started to find some ways to reach Anatolia and to defend the enemy by organizing the Turkish nation. In this important phase, he was appointed to Samsun as the 9th army inspector and he acted with the determination of "Either independence or Death" since 19 May 1919 when he reached to Samsun.

The years of 1919 and 1920 were the years when the preparatory phase of the National Struggle was established and all the material and spiritual resources at hand were tried to be organized. The Sultan's and the Istanbul government's attitude towards the future of the country after the Mudros Armistice Agreement has united the Turkish nation against the enemy and has pushed against the occupations with all his will.

The success of the National Struggle under the leadership of Mustafa Kemal at a time when the Ottoman army was trying to create a future in the direction of its own interests, the Sultan and the palace people were trying to create a future in a way that was unlawful in contradiction with the Mudros Armistice Agreement meant that the Turkish nation would win the war of existence. In this process, the Sultan and Damad Ferid Pasha government and the friendly relations established British, both to assess the public opinion of the people in both the colonial press to impress their views on Turkey's future of other countries have used extremely effectively.

In this study, we searched how the National Struggle was reflected in the British press and how the British press tried to influence the independence struggle of Turks in 1919-1920 and how they tried to influence them. In doing so, we have covered the news of major newspapers such as The Times, The Manchester Guardian, The Daily Herald, The Globe, The Illustrated London News. However, we saw that the news of these large-circulation newspapers were shared with some local newspapers, but with less circulation. For this reason, we thought it would be right to consider the prestigious newspapers such as The Scotsman, The Courier and The Irish Times, The Sunday Post, The Belfast Newspaper, The Pall Mall Gazette... etc.

Our aim is to show how the struggle of Mustafa Kemal and the National Struggle led by him was handled by Britain, one of the leading actors of that period.

Keywords: *Mustafa Kemal Pasha, National Struggle, British Press, Damat Ferit Pasha, Greece, Venizelos, Congress, San-Remo Conference, National Oath.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için büyük bir yenilgiyle sona ermesinin ardından, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Mütareke imzalandığında Suriye Cephesi'nde düşmana karşı savaşmakta olan ve mütarekeyi öğrendiği andan itibaren mütareke şartlarının uygulanmaması için resmi yollarla itirazlarını dile getiren Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın görevlendirmesi ile Adana'ya hareket etmiş ve Liman Von Sanders'ten Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı devralmıştır. Yıldırım Ordular grubunu teşkilatlandıran Mustafa Kemal Paşa, elinin altında bulunan 7 ve 2. orduları istediği biçimde takviye ettirebildiği takdirde her şeye rağmen İtilaf Devletleri ile mücadeleye karar vermiştir.¹ Ancak, bir hafta sonra İstanbul hükümeti 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığının lağvedildiğini kendisine bildirerek, İstanbul'a gelmesini istemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 10 Kasım 1918'de Adana'dan trenle İstanbul'a doğru yola çıkmış ve 13 Kasım 1918'de İstanbul'a varmıştır.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da düşmana karşı koymanın çarelerini aramış ve Türk ordusunun dağılmasını engelleyebilmek için bir çok temasta bulunmuş, ancak bu temaslarından hiçbir olumlu sonuç alamamıştır. ² Çok geçmeden İstanbul'da kalarak Anadolu için hiçbir şey yapılamayacağını düşünmüş ve Anadolu'ya geçmenin çarelerini aramaya başlamıştır. Bu arayış, 2 Mayıs 1919 tarihinde IX. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gitmek üzere görevlendirilmesi ile son bulmuştur.³

Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Bandırma Vapuru ile Samsun'a hareket etmiş, 19 Mayıs 1919 günü de Samsun'a ayak basmıştır.⁴ Kendisi daha

1 Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara, 2006, s.16, Kemal, a.g.m, s.376

2 Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da kaldığı 6 ay içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler için bkz. Şevket Süreyya Aydemir(1969), *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.331-337, Sabahattin Selçuk(1987), *Anadolu İhtilali*, C.1, İstanbul: Kastaş Yayınları, s. 203 - 206, Kenan Özkan (2012), "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkmadan Önce İstanbul'da Geçirdiği Zaman Zarfında Basınla İlişkileri ve Hükümet Katındaki Bazı Teşebbüsleri", *Atatürk Haftası Armağanı, Genel Kurmay ATASE Daire Başkanlığı*, s. 1-14

3 Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmesi hakkında bkz. BOA. İ. DÜİT 158/73 ve BOA. BEO. 4571/342765. Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkileri hakkındaki Meclis-i Vükela kararı hakkında bkz. BOA. MV. 215/115. Ayrıca bkz. BOA. DH. İ. UM 19/1.

4 Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ulaşarak vazifeye başlamış olduğuna dair 19 Mayıs 1919 tarihli şifre için bkz. BOA. DH. ŞFR. 630/122.

İstanbul'dan çıkmadan düşündüğü ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulanmasına başladığı kararı şöyle kaydetmiştir:

“Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke ancak tam istiklale sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklalden yoksun bir millet, medeni insanlık duygusu karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez. Yabancı bir devletin koruyup kollayacağını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlükve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına bir yabancı effendi getirmelerine asla ihtimal verilemez. Halbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa ölsün daha iyidir!...

O halde, ya İstiklal ya ölüm!”⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın bu karar doğrultusunda gerçekleştirdiği tüm eylemler ve sarf ettiği tüm sözler İtilaf Devletleri'nin en önemli üyesi İngiltere ve ülkenin basını tarafından yakından takip edilmiş, İngiliz basınının deyimiyile “Kemalist Hareket” geliştikçe kamuoyunda da gittikçe farklılaşan ve milli mücadeleyi farklı yönleri ile ele alan yazılar ön plana çıkmıştır.

Milli Mücadelenin 1919 Yılı İçerisinde Öne Çıkan Konu Başlıklarının İngiliz Basınına Yansımaları

Mustafa Kemal, Samsun'a çıkışının akabindeki ilerleyen bir tarihte İngiliz basınına verdiği bir demeçte yukarıda aynen verdiğimiz sözleri doğrultusunda açıklamalar yapmıştır. Kendisinin bu açıklamaları “Türkiye ve Müttefikler” ve “Türkiye Müttefikleri Tehdit Ediyor” başlıkları ile İngiliz basınında yayınlanmıştır.

“Reuters'ın Ermeni kaynaklarından öğrendiğine göre, milliyetçi hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletleri'ne bir telgraf gönderdi. Bu telgrafa göre, Mustafa Kemal:

Müttefikler, tarafından bugüne kadar gerçekleştirilen kanunsuz eylemleri en sert şekilde protesto ediyoruz. Umut ediyoruz ki ülkemiz ve milletimize karşı bundan sonra daha adil ve insanca bir tutum sergilenir. Ulusumuz asla parçalanmanın ve esirliğin utancını yaşamayacaktır. Tüm maddi ve manevi gücüyle varlığı ve hakları için savaşacaktır. Eğer Müttefikler, bugüne kadar bizlere karşı sürdürdükleri insanlık dışı davranışları sürdürürlerse, bunun sonucu çok ciddi olacaktır ve tüm kıtalara etki edecektir ve büyük felaketin sorumluluğu Allah'tan önce ve insanların yargılanmasından önce müttefiklere ait olacaktır.”⁶

The Courier gazetesi, Mustafa Kemal'in bu sözlerinin Ermeni resmi yetkililerince tepkiyle karşılandığını ifade etmiştir. Ermenilere göre, Mustafa Kemal'in askerleri Adana'da 100.000 Ermeniye katletmiştir, Türkler şimdi adalet, hukuk ve hak talep etse de bunları talep ederken varlıklarını ölümlere sebep olarak korumaya çalışmaktadırlar. Gazete haberinin iddiasına göre Türkler, 1.200.000'den fazla Ermeni ve Rum'un ölümüne sebep

5 Mustafa Kemal Atatürk (2006), Nutuk, 1919-1927, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, s.9

6 “Turkey and The Allies”, *The Irish Times*, 6 Aralık 1919, s:7, “Turkish Threaten Allies”, *The Courier*, 6 Aralık 1919, s.5

olmuşlardır ve bu insanların kemikleri hâlâ Anadolu'daki ova ve vadilerde bulunmaktadır.⁷ Haberde verilen nüfus miktarı, resmî nüfus istatistikleri ile karşılaştırıldığında arada büyük farklılıkların olduğu görülmektedir ki bu da iddia hakkında kafalarda soru işareti doğurmaktadır. Örneğin, Kemal Karpat'ın aktardığı resmî nüfus istatistiklerine göre, 1914 yılı Adana nüfusunun toplam miktarı 411.023 kişidir. Bunun 50.139'i Ermenidir.⁸ Tefvik Güran'ın İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları'nda ulaştığı 1916 yılına ait bir diğer resmî kaynakta da Adana'da, 1916 yılı toplam nüfusu 431.702 kişi olarak verilmiştir. Bunun 360.025'i Müslüman ve 71.677'si gayrimüslim nüfustur. Gayrimüslim nüfusu içerisinde sadece Ermeniler değil Rumlar, Yahudiler, Katolikler gibi birçok yabancı ve gayrimüslim unsur da bulunmaktadır.⁹ 71.667 kişinin tamamı Ermeni nüfus olarak kabul edilse dahi 100.000 Ermeninin öldürüldüğü iddiasını ortaya atmak ve savunmak mümkün görünmemektedir. Yine Murat Bardakçı tarafından Talat Paşa'nın evrakı üzerinde yapılan çalışmada da benzer bir durum söz konusudur. Talat Paşa'ya ait ve 1915-1916 yıllarında Adana'daki Ermeni nüfusunu gösteren bir belgede yerli Ermenilerin miktarı 12.263 kişi olarak verilmekle birlikte, tehcir kapsamında çeşitli vilayetlerden buraya gönderilen 4.257 Ermeniyle birlikte bu miktar toplamda 16.520'ye ulaşmaktadır.¹⁰ Görüldüğü gibi nüfus istatistiklerinde Ermenilerin hiçbir zaman Adana ve civarında 100.000 nüfusa sahip olmadığı açıktır.

Mustafa Kemal, Samsun'a vardktan sonra ilk iş yöredeki durumu inceleyip, İngilizlerle görüştüktan sonra, 20 Mayıs'ta Sadaret'e yolladığı telgrafta, İzmir'in işgalinin hem halkta hem de orduda büyük bir üzüntü yarattığını ve bu haksız tecavüze ne millet ne ordunun sessiz kalmayacağını ifade etmiştir.¹¹ İzmir'in işgali ve Rumların, ülkenin çeşitli yerlerindeki taşkınlıkları ve Samsun yöresinde Rum Pontus Devleti kurmak için giriştikleri çabalar karşısında Osmanlı hükümetinin çaresiz hatta işgalleri kolaylaştırıcı tutumu, Mustafa Kemal Paşa'nın millet ve orduyu bu durumdan haberdar etmek ve memleketin kurtuluşu için yeni bir örgütlenme gereğine inandırmıştı. Ancak Samsun, İngiliz istihbaratının çok kuvvetli bir yöresi olması nedeniyle Mustafa Kemal ve gerçekleştirmek istediği çalışmalar için güvenli bir yer değildi. O nedenle Samsun'dan Havza'ya ve sonrasında Amasya'ya geçerek orduyu ve halkı işgallere karşı bilinçlendirme ve örgütleme çalışmalarını başlattı.¹²

Havza'da, halkla doğrudan temasa geçen Mustafa Kemal Paşa, halka ülkenin içinde bulunduğu durumu, padişah ve hükümetin tutumunu, Rum ve Ermeni çetelerinin yarattığı tehlikeyi ve İngilizlerin Samsun'da olduklarını anlatıyordu. Mustafa Kemal, bir yandan ulusal bilinçlenme ve ulusal birlik için çalışırken diğer yandan da siyasi ve askeri örgütlenmeye de başladı. Ordu birlikleri ile temasını yoğunlaştırdı. Hem Anadolu'da hem de Trakya'daki orduları tek bir komuta altında toplayarak düşmana karşı topyekün bir mücadele verilmesi için çalışıyordu. Havza'dan çeşitli sivil ve askeri makamlara gönderdiği telgrafta, İzmir ve Manisa'nın işgalinin protesto edilmesi için çeşitli gösteriler ve mitingler yapılmasını istedi.¹³

7 The Courier, 6 Aralık 1919, s.7

8 Kemal Karpat (2010), Osmanlı Nüfusu (1830-1914), İstanbul: Timaş Yayıncılık, s. 396-397

9 Tefvik Güran (2017), Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum Ve Ekonomisi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.58-59

10 Murat Bardakçı (2009), Talat Paşa Evrak-ı Metrukesi, İstanbul: Melisa Matbaacılık, İstanbul: Timaş Yayıncılık, s. 118-119

11 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, s.23, Aybars, a.g.e. s.272

12 Merzifon, Amasya ve Havza'da incelemelerde bulunmak için karargâhını geçici olarak Havza'ya nakil edeceği-ne dair Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Mayıs 1919 tarihli telgrafı için bkz. BOA. DH. ŞFR. 631/106.

13 TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı (2015), Milli Egemenlik Belgeleri, Ankara: TBMM Basımevi Ağustos, s.8, Aybars, a.g.e., s.274

Mustafa Kemal Paşa'nın "Milli Mücadele" için halkı direnmeye çağırması ve örgütlemeye çalışması, İngilizler ve İstanbul hükûmetince kısa bir zamanda duyuldu. İşgal kuvvetleri Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne, Harbiye Nezaretine yazdığı yazı ile Mustafa Kemal'in derhal İstanbul'a çağrılmasını istemiştir. Harbiye Nezareti 8 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a geri çağırmıştır.¹⁴ Mustafa Kemal, türlü bahanelerle geri dönmeyi kabul etmemiş ve buradan Amasya'ya geçmiştir.

Mustafa Kemal, 13 Haziran 1919'dan itibaren Amasya'da bulunuyordu. Rauf Bey, ve Ali Fuat Paşa'yı da Amasya'ya çağırdı. Milli Mücadele çalışmalarının bir program şekline getirilmesi gereğini göyerek hazırladığı Amasya Genelgesi metnini bu dört subay onayladı, Konya'da bulunan ordu müfettişi Cemal Paşa ile Erzurum'da bulunan Kazım Karabekir Paşa'nın da onaylamasından sonra Amasya Genelgesi, 21-22 Haziran 1919'da ilgililere duyuruldu.

Amasya Genelgesi, Türkleri, ulusal bağımsızlık ve ulusal egemenlik mücadelesine davet eden bir başkaldırı metniydi. Kurtuluş Savaşı'nın amacını, gerekçesini ve yöntemini belirtilen bu genelge, İngiliz basınında "Şeyhler Türk Egemenliğini Deklare Ediyor" başlığıyla veriliyordu. Haberde, Yunan kaynaklarından alınan bilgiye göre, Mustafa Kemal'in Amasya'dan sultana bir telgraf çektiği ve bu telgrafta sultana bağlılığını ifade ettiğini ancak bunun yanı sıra mevcut hükûmetin emrettiği kurallara uymayı reddettiği belirtilmiştir. Yazının devamında, Mustafa Kemal'in, Acemi Paşa ve Irak Şeyhleri işbirliği içinde çalıştığını, Kürt ve Lazlar ile de uyum içerisinde olduğu belirtilmiştir. Habere göre, Adjemi Paşa, 55 Irak şeyhi ile birlikte Kerkük'te bir toplantı sonucu aldıkları karar doğrultusunda, Türk egemenliği altında İngilizlere karşı direneceklerini ilan etmiştir.¹⁵

The Times, 2 Temmuz 1919 tarihli haberinde, Samsun ve Trabzon'daki eşkiyalığı ortadan kaldırmak için Samsun'a giden Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'a dönmediği ve padişaha saygısızca bir telgraf çektiği gibi yerel bir parlamento toplama amacını taşıdığını ifade etmiştir. Ancak muhabire göre, Mustafa Kemal Paşa'nın bu hareketi olumlu olamayacaktır, çünkü Türk halkı mücadele yerine mevcut koşullara tevakkül gösterecektir.¹⁶

Amasya'da ulusal ihtilal kararları alınırken, Erzurum'da da "Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti"nin düzenlediği kongrenin toplanmasına çalışılıyordu. Kongrenin davetini kabul eden Mustafa Kemal Paşa, kongre hazırlıklarına katılmak için Amasya'dan Sivas'a, daha sonra da Erzurum'a hareket edecektir. Bu esnada İstanbul hükûmeti de Havza ve Amasya'daki çalışmalarını nedeni ile Mustafa Kemal'i tekrar İstanbul'a geri çağırmıştır ve en sonunda Osmanlı hükûmeti, Mustafa Kemal'e bütün yetkilerinin alındığını bildirmiştir. 8-9 Temmuz gecesi, Mustafa Kemal sarayın baskısı ve padişah'ın buyruğu ile ordudan çıkartılıp, şan ve nişanlarının geri alınması üzerine askerlik mesleğinden istifa etmiş, ulusal zafere ulaşınca kadar milletin bağrında bir ferd-i mücahit olarak çalışacağını belirtmiştir.¹⁷

Mustafa Kemal'in istifası İngiliz basınında da yer bulacaktır. Damat Ferit Paşa'nın, Mustafa Kemal'in tüm uyarılara rağmen İstanbul'a geri dönmemesini önemsiz bir durum

14 Sina Akşin (1976), İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 344

15 "Sheiks Declare For Turkish Sovereignty", *The Evening Telegraph*, 3 Temmuz 1919, s.7, Hükûmetin milli gayeler uğrunda teşebbüslerinin devam ettiğinden gösterilen bağlılık ve sadakattan memnun olduğuna dair Diyarbakır Valiliği aracılığıyla Irak Şeyhülmeşayihî Acemi Paşa'ya çekilen 9 Ağustos 1919 tarihli şifre için bkz. BOA. DH. ŞFR. 101/69.

16 *The Times*, 7 Temmuz 1919, Akşin, a.g.e., s.361

17 Aybars, a.g.e., s.290, Akşin, a.g.e., s.469-470

olarak yorumlaması, hatta istifasının hayırlı olduğu çünkü artık böylelikle kendisinin ve yetkilerinin tüm önemini yitireceği ile ilgili yorumları haberde dikat çeken bir ayrıntıdır.¹⁸

The Globe ise Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını aşağıdaki şekilde değerlendiriyordu:

*“Asya bölgesinde bir grup orduya kumandanlık eden Mustafa Kemal, kurallara uymadığı için İstanbul tarafından geri çağırıldı. Mustafa Kemal ise istifa etti ve Erzurum'a gitti. Hükûmet onu yasa dışı ilan etti. Şimdi silahların ve cephanenin Kürdistan garnizonluğu tarafından teslim alınmasına ateşkes şartlarına uyum açısından karşı çıkacak mı çıkmayacak mı görülecek... Ayrıca Erzurum da bölgesel bir konferans çağrısı yapıp yapmayacağı da beklenip görülecek.”*¹⁹

Mustafa Kemal'in önderliğinde çalışan kongre delegeleri, 7 Ağustos 1919'da çalışmalarına son vermiş ve aldığı kararları bir beyanname ile yayınlamıştır.²⁰ Bu beyanname göstermektedir ki, Erzurum Kongresi tam bir mücadele hareketi ve onun başlangıç hamlesidir. Her ne kadar, hareketin ilk çıkış noktası Doğu Bölgesi'nin milli kuruluşları ise de amaç “vatanın bütünlüğü” ve “milletin bağımsızlığı”dır. Bu amaca varmak için de “milli iradenin egemenliği” sağlanacaktır. Bu hal tam bir “milli mücadele” anlamını taşımaktadır.²¹

Erzurum Kongresi çalışmaları ve bu kongrede alınan kararlar, İngiliz basınında çeşitli gazetelerde yer bulmuştur. Örneğin, Toronto Daily Star adlı gazete, 17 Eylül 1919 tarihinde “Sabırsız Türkiye Sorun Yaratabilir” başlığıyla “Genç Türk Lideri” olarak tabir ettiği Mustafa Kemal Paşa'dan ve Müttefikler karşısında aldığı aktif rolden bahsetmiştir.

Haberde, aşağıdaki ifadelerle yer verilmiştir:

“Türkiye, kaderini belirleyecek barış konferansının gecikmesi üzerine sabırsız hale geliyor. Fransız resmi kaynaklarına göre, Genç Türklerin veya millilerin lideri ve Enver Paşa'nın amcası²² olan Mustafa Kemal Paşa ülkenin geleceğine karar vermek için Sivas'ta milli bir toplantı çağrısında bulundu. Ayrıca Erzurum'da da genç Türk hükûmetini kurmakta.

Çoğu gözlemci şunda hemfikir ki bütün Anadolu, Kemal Paşa'nın arkasında, İstanbul hükûmeti ise çok az veya hiç gücü kalmayan bir rejime dönüştü. İstanbul hükûmetinin prestiji, Yunan ve İtalyan birliklerinin İzmir'e girişine izin vermesiyle mahvoldu. Mustafa Kemal Paşa ne planlıyor henüz bilinmiyor, ancak Müttefiklere karşı durduğu kesin.

Fransız ve İngilizler, Amerika Türkiye'nin mandasını alıp almayacağına bir an önce karar vermezse durum tolere edilemeyecek bir hale gelebilir demekteler.²³

The Scotsman adlı İngiliz Basınına ait bir gazete de Erzurum Kongresi sonrasında, *Amerikan kaynaklarından elde ettikleri bilgiye göre*, “Mustafa Kemal ve Ulusal Hareket” liderlerinin haksız bir şekilde halktan vergi topladıkları, Anadolu'nun merkezinde ve Doğu Anadolu'da askeri güçleri hacz ettikleri, bunun yanı sıra Erzurum tarafından Rus silahlarını ve cephanelerini teslim aldıkları iddia edilmektedir. Aynı haberin devamında, “*Azerbaycan*

18 *The Yorkshire Post*, 21 Temmuz 1919, s.13

19 “Turk General Is Outlawed”, *The Globe*, 19 July 1919, s.1

20 Erzurum Kongresi kararları hakkında daha ayrıntılı için bkz. Goloğlu, a.g.e., s.98-99, *Milli Egemenlik Belgele-ri*, s.23-25

21 Goloğlu, a.g.e., s.99

22 Mustafa Kemal Enver Paşa'nın amcası değildir. Burada “uncle of Enver Pasha” ifadesi ile yanlış bir tanımlama yapılmıştır.

23 “Impatient Turkey May Make Trouble”, *Toronto Daily Star*, 17 Eylül 1919, s.1

*hükûmeti ile siyasi anlaşma yaptıkları söylenen “Ulusal Hareket”, İzmir ve Aydın’ın işgaline doğrudan karşı olduğunu açıkça söylüyor ve bu nedenle İstanbul’daki merkez hükûmete karşı da tavır alıyor. Konya da ulusal hareketin hizmetine girmiş durumda” ifadeleri yer almaktadır.*²⁴

7 Ekim 1919 tarihli Globe gazetesi, Erzurum’daki milli mücadele çalışmalarını, Müttefikler için endişe verici bularak, “Yüce Konseye Son Uyarı” başlığıyla uyarı netliğinde bir haberi kaleme almıştır.

“Yeni hükûmet Damat Ferit Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine Ali Rıza Paşa tarafından başarıyla kuruldu. Sultanın fermanı üzerine yeni hükûmetin görevi seçimleri organize etmek ve parlamentoyu toplamak.

Damat Ferit Paşa hükûmetinin istifa etmesinin nedeni, Mustafa Kemal’in ultimatodur. Mustafa Kemal Erzurum’da yeni bir hükûmet kurdu. Mustafa Kemal milliyetçi bir parlamento kurmak için seçimlerin yapılması gerektiğini ve bu parlamentonun İtilaf Devletlerinin etkisinden uzak olması gerektiğini belirtti. Mustafa Kemal, Damat Ferit’i tüm kabinesiyle birlikte istifa etmeye çağırdı. Mustafa Kemal’in ultimatomuyla Damat Ferit Paşa’nın istifa etmesi milliyetçi harekete taze bir güç verecek gibi duruyor.”²⁵

Erzurum Kongresi sonrasında Sivas Kongresi’nde alınan kararların ve Milli Mücadelenin her adımının İngiliz basını tarafından merakla takip edildiği, 10 Kasım 1919 tarihli The Yorkshire Evening Post Gazetesinde karşımıza çıkmaktadır. Haberde, Anadolu’da başını Mustafa Kemal’in çektiği ulusal bir hareketin var olduğu, bu hareketin İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaline açıkça karşı bir tavır alındığından bahsedilmektedir. Ancak gazete muhabiri, ulusal hareketin tek emelinin bu olmadığını, daha geniş emellerinin olduğundan endişe ile bahsetmektedir:

*“Ama sadece bu değil daha geniş emelleri var. Erzurum ve Sivas’ta alınan kararlar doğrultusunda hükûmetle görüşme halindedir.”*²⁶

22 Ağustos 1919 tarihinde The Echo gazetesinde, “Anatolia Congress” başlığıyla çıkan yazıda Mustafa Kemal Paşa’nın merkezdeki İstanbul hükûmetine karşı isyan halinde olduğu, Mustafa Kemal ve Rauf Bey başkanlığında, müttefiklere karşı bir tutum geliştirilerek Erzurum’da, Doğu illeri adına bir kongre düzenlendiği ifadelerine yer verilmiştir. Yazıda ayrıca kongrenin toplanma nedenleri:

1. Doğu Anadolu illerinin Müttefikler tarafından işgal edilmesi,
2. Aydın’da Yunanlılar tarafından katliam yapıldığı iddiası,
3. Ermenilerin Doğu Anadolu’yu işgale hazırlanmaları

4. Yunanların Pontus Devleti kurma çalışmaları... olarak belirtilirken, kongre tarafından yapılan bu açıklamanın yanıltıcı olduğu, çünkü Anadolu’da hükûmet karşıtı çalışmaların, Aydın ve İzmir’in işgalinden çok önce başladığı iddia edilmiştir. Aslında, bu nedenlerin İstanbul hükûmetine karşı bir silah olarak kullanıldığı asıl amacın ise İttihatçıları yeni parlamentoya sokmak olduğu iddia edilmiştir.

²⁴ “Turkish National Movement”, *The Scotsman*, 2 Ekim 1919, s.5

²⁵ “Last Warning To Supreme Council”, *The Globe*, 7 Ekim 1919, s.11

²⁶ *The Yorkshire Evening Post*, 10 Kasım 1919, s.8, *Yorkshire Telegraph and Star*, 22 Ağustos 1919, s.5

Kongrenin toplanma nedenlerini eleştiren The Echo gazetesi, kongre sonrası alınan kararlara da, “Padişaha ve halifeye bağlılıklarını belirttiler”, “Doğu Anadolu’daki işgallere karşı milli bir başkaldırı kararı alındı.”, “Hristiyanlara ayrıcalık verilmemesi yönünde karar alındı.” şeklinde yer vermiştir.²⁷

Erzurum Kongresi’nden sonra gerçekleşen ve milli mücadele doğrultusunda tarihi kararların alındığı Sivas Kongresi de İngiliz basınında ve dünya kamuoyunda geniş yer tutmuştur.²⁸

Sivas Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa, 22 Eylül 1919 tarihli, The Times gazetesinde, “*An Anatolian Republic*” başlığıyla yer bulmuştur. The Times muhabiri, 13 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa himayesinde “Ulusal Bir Kongre” düzenlendiğini belirtmiştir. Yazının devamında, kongrede, Damat Ferit Paşa kabinesi beceriksiz ilan edilerek, Helenlerin İzmir’i işgalinden sorumlu tutulmuştur, denmektedir. Muhabir, “kongrede ayrıca İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin Mondros Ateşkes hükümlerine aykırı olduğu, çünkü savaş esnasında Yunanistan ve Türkiye arasında bir savaş ilan edilmemiş olduğunun altı çizilmiştir.” demektedir.

Devamında ise, haberde, kongrede acil olarak ulusalcıların lehine kabinenin istifa etmesi istenmiştir, aksi takdirde güvenilir Türk kaynaklarına göre, daha ilerideki tehlike Mustafa Kemal başkanlığında bir Anadolu Cumhuriyeti kurulması olacaktır, ifadeleri yer almaktadır.²⁹ Anadolu’daki durumun İtilaf Devletleri için her geçen gün kötüye gittiği, Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi hareketin hızlı bir şekilde yayıldığı muhabirlerin ifadelerine yansımıştır. Konya’nın milliyetçilerin eline geçtiği, sultanın ve Damat Ferit Paşa’nın halka emirlerini uygulamakta zorluk yaşadığı da vurgulanan ifadelerdir.³⁰

Sivas Kongresinin akabinde, iyice güçlenen Milli Mücadele hareketi neticesinde Damat Ferit Paşa hükûmeti 2 Ekim 1919 tarihinde düşmüş, yerine Ali Rıza Paşa sadarete getirilmiştir.³¹ Hamza Eroğlu’na göre, Damat Ferit Paşa hükûmetinin düşmesini gerekli kılan önemli sebepler şu şekilde sıralanabilir:

1. Anadolu’nun İstanbul ile irtibatını keserek, Sivas Milli Kongresi’ne katılmakla kalmayacağı, Kuva-i Milliye tarafından başlanmış olan hareket ve teşebbüslerin süratle gelişeceği ve bir gün İstanbul kapılarına kadar dayanarak padişah ve hükûmet tarafından anlaşılmıştı.
2. İngilizler hariç, diğer yabancı devletlerin tarafsız kaldıkları görülüyordu. Bu durumda İstanbul, Anadolu karşısında güçsüz gözüküyordu.
3. Hükûmet üyeleri arasındaki uyuşmazlık, Damat Ferit Paşa’nın aleyhine bir takım gelişmelere sebep olmuştu.³²

27 “Anatolian Congress- Affairs In Anatolia”, *The Echo*, 22 Ağustos 1919, s.4

28 Sivas Kongresi hk. Ayrıntılı bilgi için bkz, *Mahmut Goloğlu (2006), Milli Mücadele Tarihi II- Sivas Kongresi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

29 “An Anatolian Republic”, *The Times*, 22 Eylül 1919

30 “Grave Situation In Asia Minor”, *The Christian Science Monitor*, 10 Ekim 1919,s.1 (The Christian Science Monitor, 1908 yılından itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nin Massachusetts eyaletinin Boston şehri merkezli, uluslararası yayın yapan haftalık haber dergisidir. Christian Science Publishing Society tarafından günümüzde de yayınlanmaktadır.)

31 Nutuk, s.133

32 Hamza Eroğlu (1990), *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Savaş Kitap ve Yayınevi, s. 131-132

Ancak Ali Fuat Cebesoy'un da ifade ettiği gibi en büyük sebep, milletin irade ve azmiydi.³³

The Times, Damat Ferit Paşa kabinesinin düşüşünü ve onun yerine muhabirin ifadesiyle "Mustafa Kemal tarafından onaylanan Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulmasını" 13 Ekim 1919 tarihli sayısında gündeme taşımıştır. Türk basınının önemli bir kısmının Mustafa Kemal Paşa'yı Damat Ferit Paşa kabinesinin düşüşünü gerçekleştiren kahraman olarak selamladığını ifade etmiştir. Times muhabiri bu kabine değişikliğinin, İttihat ve Terakki Cemiyetinin geri dönüşünün izlerini taşıdığını iddia etmiştir. Habere göre, bu değişimle artık Türk hükümeti, İtilaf Devletleri'nin taleplerine farklı bir tutum geliştirebilir. Çünkü yeni hükümet eskisine oranla daha milliyetçi renkler taşımaktadır.³⁴

Türk politik krizi sadece İngiliz basınında değil Amerikan basınında da milliyetçiler adına bir zafer olarak nitelendirilmiştir. Milliyetçilerin, yeni hükümetle anlaşmaları ve kendi görüşlerini kabul ettirerek galip geldikleri ifade edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'dan, Türk ulusunun ulusal haysiyetini tüm haklarıyla birlikte sürdürmenin güvencesini veren lider olarak bahsedilmiştir:

"Mustafa Kemal, kutsal toprakların ulusal sınırlar içinde kalacağını tüm dünyaya kanıtlayacak."³⁵

İngiliz basını ekim ayında Mustafa Kemal'in liderliğinde gelişen milliyetçi hareketten duyduğu endişeyi gazetelere yansıtmıştır. Örneğin, "Yunan Ordusuna Karşı Türklere Saldırgan Tutum" başlığıyla verilen bir haberde siyasi koşulların İngilizler için kaygı verici olduğu, gelişen durumun gelecek için kaygı duyulmasına neden olduğu ifade edilmiştir:

"İç Anadolu'daki milliyetçi hareket daha da geliyor ve bu hareketin lideri Mustafa Kemal, İstanbul'daki merkez hükümetle olan tüm bağını kopardı. Gönüllü yaklaşık 100 bin erkek silahlı olarak alındı ve organize bir şekilde disipline ediliyor. Hristiyan nüfus henüz saldırıya uğramış değil. Milliyetçilerin hedefi Yunan askerini ve işgalini kovmak ancak hazırlıkları geciktiği için saldırı hareketleri gecikti."

...Milliyetçiler, çevreyi işgal eden Yunan güçlerine karşı saldırgan bir hareket içine girdiler. Bu başarıya ulaşırsa, Türklere Yunan güçlerini İzmir etrafına itmeye gayret edecekler.

...Paris konferansındaki kararlar milliyetçi liderleri memnun edecek şekilde Türkiye'ye saygı çerçevesinde alınırsa tüm korku dolu sorunlarımız bitecektir."³⁶

The Manchester Guardian, "The Temps" adlı yüksek tirajlı bir Fransız gazetesinin muhabirinin Damat Ferit Paşa hükümeti hakkındaki görüşlerine 10 Ekim 1919 tarihli sayısında geniş bir şekilde yer vermiştir. Anlam bütünlüğü açısından haberi aynen aktarıyoruz:

"The Temps bir başlık altında İstanbul'daki bakanlık değişiminin önemini analiz etti. Dedi ki Sadrazam Damat Ferit tutarsız bir politika izleyerek hata yaptı. Türkiye'yi yalnızca diplomatik yollarla güvence altına almak için, ilk dikkat etmesi gereken husus, hepsinin

33 Ali Fuat Cebesoy (1953), *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, s.229

34 "Young Turks Again", *The Times*, 13 Ekim 1919, s.11

35 "End Of Turkish Political Crisis", *The Christian Science Monitor*, 16 Ekim 1919, s.2

36 "The Situation In Anatolia-Offensive Movement By The Turks Against Greek Army", *The Scotsman*, , 31 Ekim 1919, s.20, "General Millitary Situation- Turkey's Unsatisfactory Situation", *The Irish Times*, 10 Ekim 1919, s.5

bireysel çıkarlarını kolektif çıkarlarına karşı temyiz ederken bütün kazanan güçler arasında denge kurmayı. Ama olan bunun zıttı idi. Biz hükûmete daha tarafsız olmasını öneririz, çünkü Fransa daha ayrıcalıklı olan tarafta değil.”

“Sadrazam onurlu bir barış müzakeresi yapmayı başaramamışken “Milliyetçi Hareket” Türk ulusunun bütünlüğü ve bağımsızlığı için organize oldu. Milliyetçilerin enerjik lideri, Mustafa Kemal, Damat Ferit kabinesini bundan böyle tanımıyor. Milli ordu ve milli yönetim İç Anadolu’da örgütlendi. 25 Eylül’de Konya’nın milliyetçiler tarafından işgal edilmesi ve ele geçirilmesi üzerine Sadrazam Damat Ferit müttefik temsilcilerine son olarak bir istekte bulundu ve tekrar asker yetiştirmek için izin istedi. Bu yararsız bir fikirdi, çünkü yeni askerler milliyetçilere yaklaşıyordu. Ve böylece Damat Ferit istifa etti.”³⁷

Anadolu’da gelişen “Milliyetçi Hareket” tehlikesine karşı İngiliz basını Fransız kamuoyunda yer alan uyarı niteliğinde haberleri de gündeme taşımıştır. Fransız gazetesi The Temps’in önerileri The Manchester Guardian gazetesinde aşağıdaki şekilde yerini almıştır:

“The Temps’in lideri, Osmanlı Devleti’nin yeni hükûmetini Mustafa Kemal’in iktidara giden yolda bir başarısı olarak kaydetti. Mustafa Kemal’in samimi arkadaşı Cemal’in Savaş Bakanı ile randevulaşmasının başka bir anlamı olamaz. Temps, bir yandan Damat Ferit yönetiminin düşüşünde en az konferansın barış şartlarını sunmakta aşırı gecikmesi kadar yönetimin diğerleri pahasına “Büyük Güçleri” kayırmasının da etkili olduğunu ima etmektedir.

Temps’e göre, barış için acele edilmeli ve Fransızlara göre şartları olmalıdır. İstanbul Türk kalmalıdır. Boğazların bağımsızlığı uluslararası bir komisyon tarafından sağlanmalıdır. Halifelik Sultan’da kalmalıdır. Türkiye’ye geçmişte olduğu gibi güçlendirici, asiste edici ve geliştirici destek verilmelidir.”³⁸

The Times grubunun İngilizce olarak Hindistan’da yayınladığı Hindistan’ın en büyük tirajlı gazetesi “The Times Of India” gazetesinde, Mustafa Kemal’in yönettiği milliyetçi hareketin giderek tehlikeli bir hal aldığı, Damat Ferit Paşa hükûmetinin düşmesine ve milliyetçi bir bakanlığın oluşmasına sebep oldukları kamuoyuyla paylaşılmıştır. Mustafa Kemal’in ve milliyetçi liderlerin, asıl amacının ise imparatorluğun ülke bütünlüğünü korumak ve mandacılığa karşı çıkmak olduğu vurgulanmıştır. Ancak muhabirin son sözleri bir uyarı niteliğini de barındırıyor:

*“Hareketin liderleri manda fikrine karşı çıkıyorlar ancak görünüşe göre Amerikan mandasının hafif biçimini kabul edebilirler. Bu durumda müttefiklerin zamanında önlem almaları gerekiyor. Çünkü barış şartları milliyetçi programla çatışırsa hükûmet barış antlaşmasını imzalamayabilir.”*³⁹

Yeni kurulan Ali Rıza Paşa hükûmetinin Mustafa Kemal Paşa’nın ve milliyetçi hareketin bir zaferi olduğu, Türk ulusunun, ulusal onurunu Mustafa Kemal’in liderliğinde en güçlü şekilde koruyacağı ve kutsal topraklardan kalan tüm varlığını savunacağı ifadeleri 1919 yılının Ekim ayında birçok İngiliz gazetesinde yer alan dikkat çekici ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰

37 “Turkish Nationalist Recovery”, *The Manchester Guardian*, 10 Ekim 1919, s.9

38 “Nationalist Danger in Turkey”, *The Manchester Guardian*, 9 Ekim 1919, s.8

39 “Turkish Situation-Dangerous Complications-New Nationalist Movement”, *The Times Of India*, 14 Ekim 1919, s.9

40 “Turkish Nationalists to Stand By Government”, *The Globe*, , 15 Ekim 1919- s.7, Turkish Government Tool of Kemal Pasha”, *The Globe*, “13 Ekim 1919, s. 2

Damat Ferit Paşa kabinesinin düşüşü ve milliyetçi hareketin hızlı bir şekilde genişlemesi, İngiliz basınında da yankılarını sürdürmeye ilerleyen aylarda devam etmiştir. Örneğin 1 Kasım 1919 tarihli *The Scotsman* gazetesinde uzun bir yazı kaleme alınmış ve özetle aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmuştur:

“Milliyetçi hareket, I Dünya Savaşında Almanya’nın aracı olmaya istekli ve Yunan ve Ermenileri katleden “Genç Türkler” tarafından yürütülüyor. Büyümek ve cesaret etmek için zamanları oldu. Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde, Talat ve Enver Paşa gibi hainlerin desteğiyle bu hareket yürütülüyor, gerçi bu ikisinin (Talat ve Enver Paşa) nerede olduğu kesin olarak şu an bilinmiyor.

Milliyetçiler İstanbul’daki merkez hükümeti ve Sultanı açıkça yenmek için kendilerini yeterince güçlü görüyorlar. Ayrıca gönüllülerden oluşan hâlihazırda 100.000 kadar olan disiplinli ve iyi silahlarla donatılmış asker sayısını arttırmak için de yeterince güç topladılar. Milliyetçi liderler, Anadolu’nun içlerinde kendilerine yeni bir hükümet kurdular. Kendilerine verdikleri ilk görevlerinden biri Yunan işgaline son vermek ve Yunanlıları tüm ülkeden ve İzmir’den kovmak.

Şu anda Hristiyan topluma karşı iyi davranışlar sergiliyorlar. Ancak bu tutum kendilerine dokunulmadığı sürece devam edecek. Bunun tersi olacağı konusunda ikna edilmiş değiliz.

...Eğer üst kurul milliyetçilere istediklerini verirse, sorun olmayacağı söylendi, fakat milliyetçilerin taleplerinden biri bütün Yunan güçlerinin Anadolu’dan çekilmesi hususudur ki bu asla mümkün olmayan bir taleptir. İsteklerine uyum sağlamak taleplerinin her geçen gün daha da artmasına neden olacaktır. İtalyanların Akdeniz kıyılarından, Fransızların Kilikya ve Suriye’den, İngilizlerin Filistin ve Mezopotamya’dan ve belki de Mısırdan çekilmelerini talep etmelerine ve İstanbul ve Trakya’daki işgalinin sonlandırılması talebi gelecektir.

...Anlaşmanın yapılmadığı her geçen gün görünüm daha da kararıyor. Bu durum eğer erken karar verilmezse ve müdahale edilmezse rahatsızlık veren bir hale gelecek.

...İngiltere her ne kadar istese de dünyadaki tüm katliamları önleyecek güçte değil. Amerika bu sorunlara etkin bir müdahale edebilecek ve anlaşma sunabilecek tek büyük güçtür. Ama Amerika hâlâ sorunu çözme konusunda yavaş davranıyor ve sonucu erteliyor.”⁴¹

Mustafa Kemal’in Milli Mücadele’nin kararlı tavrı karşısında İngiliz basını artık Türkiye’nin geleceği hakkında farklı varsayımlarda bulunuyor, Mustafa Kemal’in sözleri tüm yabancı kamuoyunda yankılanıyordu:

“TÜRK ULUSU, ULUSAL SAYGINLIĞI SAĞLAM BİR ŞEKİLDE SÜRDÜRECEKTİR. TÜM DÜNYAYA ULUSAL SINIRLAR İÇİNDEKİ EGEMENLİĞİNİ KANITLAYACAKTIR.”⁴²

Mustafa Kemal’in İtilaf Devletlerine yönelik ele aldığı şu sözler ise Reuter ajansından tüm dünyaya yayılmıştı.

“Türk Milliyetçiler, Anadolu’da”, “İtilaf Devletlerine Tehditler” başlıkları ile İngiliz kamuoyunda da büyük bir yankı uyandıran ve adeta tüm dünyaya hak ve hukuk dersi veren tarihi sözler *The Manchester* gazetesinde aynen şöyle dile gelmiştir:

41 *The Scotsman*, 1 Kasım 1919, s.8

42 “Turkey’s Future”, *The Aberdeen Daily Journal*, 15 Ekim 1919, s.5

“...telgrafın tarihi Sivas, Kasım 1919’du ve şöyle diyordu: “Türkiye’yi parçalamak için Büyük Güçler Aydın’ı işgal etti. Aynı katliamlar ve aynı baskı ve de imha yolu şimdi Adana ve çevresinde tekrar ediyor. Ve ayrıca Ermeniler araç olarak kullanılarak Urfa ve Antep te işgal edilmektedir.

Bu eylemler adaletsizlik eyleminin doruk noktasıdır. Türk ulusu asla kölelik ve parçalanmanın utancını yaşamayacaktır. Hakları ve adalet için tüm maddi ve manevi imkânları ile savaşacaktır. Eğer müttefikler, insanlık dışı davranışlara devam ederlerse şimdye kadar yaptıkları gibi, bunun sonucu son derece ciddi olacaktır.”⁴³

1919 yılı İngiliz basınına bakıldığında bu dönemde Mustafa Kemal ve milli mücadelenin güç kazanmasıyla birlikte, Damat Ferit Paşa hükümetinin Mustafa Kemal’i durdurmaya gücünün yetmediği, böylelikle milli mücadele liderlerinin barış konferansında kendilerine sunulacak şartlara karşı direnç gösterebilecekleri vurgusu dikkatleri çekmektedir. Ayrıca bazı haberlerde Türk asisi olarak lanse edilen Mustafa Kemal’in bu başarısının arkasında Bolşeviklerin olduğu ifadelerini de görmekteyiz. Çanakkale savunmasını gerçekleştiren popüler ve ünlü lider olarak tabir edilen Mustafa Kemal ve onun liderliğindeki hareketin, Paris Konferansı’nda alınan kararlara ve ülkenin bölünmesine karşı durmak niyetinde olduğu İngiliz basınında çokça yer alan haber içerikleri olmuştur.⁴⁴

1919 yılının Aralık ayında ise oldukça ilginç bir haber dikkatleri çekmektedir. Bu haberde “Türk isyancılarının lideri ve milliyetçi hareketin başkanı Mustafa Kemal’in bir suikastçi tarafından öldürüldüğü iddia edilmektedir.”⁴⁵

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki 1919 yılı İngiliz basını gerek asi lider, gerek genç Türk lideri, gerekse milliyetçi hareketin lideri olarak tanımladığı Mustafa Kemal’den ve onun liderliği altında gelişen milli mücadeleden oldukça rahatsız olmuş, Anlaşma devletlerinin istekleri karşısında en büyük tehlike olarak görmüşlerdir. Bu sebeple onun öldüğü haberlerini bile bir propaganda aracı olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁴⁶

Milli Mücadelenin 1920 Yılı İçerisinde Öne Çıkan Konu Başlıklarının İngiliz Basınına Yansımaları

1919 yılı Mustafa Kemal’in ve Milli Mücadele döneminin örgütlendiği, yol haritasının çizildiği ve milli birlik ve beraberlik içerisinde vatanın bütünlüğü ile bağımsızlığından asla taviz verilmeyeceğinin anlatıldığı bir yıl olmuştur. Atatürk’ün 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’a ayak basmasıyla Milli Mücadele’nin hazırlık ve örgütlenme safhası hızlanmış, padişah ve İstanbul hükümetinin İngiliz yanlısı politikası nedeni ile de çok zor şartlar altında çalışılmıştır.

1920 yılı başında Mustafa Kemal’in siyasi ve askeri durum değerlendirmesini özet olarak burada vermeyi faydalı görüyoruz:

Mustafa Kemal Paşa’ya göre, İtilaf Devletleri’nin savaş içinde yapmış olduğu anlaşmalar aralarındaki çıkar çatışmaları nedeni ile bozulmuş, özellikle Boğazlar ve Türkiye’de

43 “Turkish Nationalists In Asia Minor- Threats To The Entente”, *The Manchester Guardian*, 6 Aralık 1919, s.12
44 *The Times of India*, 16 Aralık, 1919, s.9, “Turkish Insurgents In Asia Minor The Manchester Guardian”, 20 Kasım 1919, s.16, “Signs Of Turkish Resistance In Eastern Anatolia”, *The Scotsman*, 15 Ağustos 1919, s.4, “Where Fighting Still Goes On”, *The Echo*, 14 Ağustos 1919, s.6, “The Future of Turkey”, *The Daily Herald*, 26 Mayıs 1919, s.8
45 “Mustafa Kemal Dies At The Hand Of Assassin”, *Toronto Daily Star*, 23 Aralık 1919, s.26
46 “London News”, *The Scotsman*, 19 Eylül 1919, s.5

İngilizlerin üstünlük sağlaması Fransız ve İtalyanları rahatsız etmiştir.⁴⁷ Türkiye'nin Fransız ve Yunanlılar karşısında kazanacakları başarı üzerine İtalyanlar kendiliklerinden Anadoluyu terk edebileceklerdir. Trakya'da da mücadele edilmeli, Bulgarların yansızlığı sağlanmalıdır. Bolşeviklerin zaferi Türkiye açısından önemlidir. Çünkü Bolşeviklerle temas eden bir ülke, ya onlarla sosyal ve politik işbirliğine girmekte veya çatışmaktadır. Türkiye'nin Bolşeviklere karşı silahlı çatışma içine girmesi için İtilaf Devletleri'nin işgal edilmiş Türk topraklarını terk etmesi gerekir ki bunu yapamazlar. Bu sebeple Türkiye barışı ertelenmiştir. İtilaf Devletleri Türk-Rus işbirliğini engellemek için Kafkas milletleri ile ilişki içine girip Kafkasya'da bir set oluşturma çabasında. Diğer bir yandan, İtilaf Devletleri Türkiye içinde ayrılık ve çatışmalar çıkararak Kuva-i Milliye'yi dağıtmaya çalışıyorlardı. Kendi arzularını yerine getirecek zayıf hükümetler arıyorlardı. İtilaf Devletlerinin bu amaçlarını ortadan kaldırmak için yapılması gerek şey ise Mustafa Kemal'e göre, Doğu Cephesinde seferberlik yapmak, eğer Kafkas milletleri ile İtilaf Devletleri anlaşsın Bolşeviklerle anlaşarak bu seddi yıkmak... İstanbul hükümeti tarafından da bu karar desteklenmezse, Temsil Heyeti İstanbul ile her türlü ilişkisinin ekserek gereken önlemleri almalıdır.⁴⁸

1920 yılının Milli Mücadele için en önemli gelişmelerinden birisi, Meclis-i Mebusan'ın açılması ve Misak-ı Milli kararlarının Mecliste kabul edilmesidir. Amasya Genelgesi'nde ortaya konan, Erzurum ve Sivas kongrelerinde kararlılığı ile gücünü ortaya koyan milli irade "Meclis-i Mebusan'ın toplanmasıyla" kendini tüm dünyaya göstermiştir.

21 Aralık 1918'de Padişah iradesiyle kapanan Meclis-i Mebusan, Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan ulusal direniş karşısında 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Fındıklı Sarayı'nda toplandı. Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarını 27 Aralık 1919'da Temsil Heyeti ile gittiği Ankara'dan takip etti.

Meclisin çalışmalara başlamasıyla, genel olarak Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı Devleti'ne "sulh ve sükûn" getireceği beklenirken, ülkede açılmış olan yaraları iyileştirip kurtuluşa doğru yürüyeceğini ümit ederken Musul'dan başlayan işgal hareketinin bu ümidi sarstığı belirtilir. Musul merkez livasının, Adana ve çevresinin (Maraş, Urfa, Antep dâhil) mütareke koşullarına aykırı olarak işgal edildiği belirtilir. İzmir vilayetinin işgali hak edecek hiçbir şeyi yapmadığı ve İzmir vilayeti nüfusunun büyük çoğunluğunun İslam olduğu belirtilir. Mecliste yapılan bu görüşmelerde işgaller karşısında hükümetin de maalesef aciz kaldığı ortaya konmaktadır. Halk, padişah, hükümet ve Avrupa devletleri adaletinden ümit beklemiş ancak bu ümidi boşa çıkmıştır. İşgal edilen yerlerde binlerce Müslümanın katledildiği, Kuva-i Milliye'nin bu haksız işgallere karşı direnen halktan kahramanlar olduğu ifade ediliyor, Demirci Efe, Yörük Ali örnek gösteriliyordu. Ayrıca İstanbul hükümeti de Mütareke koşullarının yanlış uygulanmasından sorumlu tutuluyordu.⁴⁹

Meclis-i Mebusan'da bu eleştirilerin yoğunluğu İngilizleri kızdırıyordu. İngilizler için bardağı taşıran son damla ise 17 Şubat 1920 tarihinde Misak-ı Milli'nin ilan edilmesi olmuştu. İstanbul'u yarı-işgal altında tutan itilaf Devletleri, parçalamak istedikleri milletin temsilcilerinin bu isteklerine karşı çıkmalarına büyük tepki gösterdi. Misak-ı Milli'nin

47 Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye namına Çal Şubesine 15 Ocak 1920 tarihinde, Fransızların ve İngilizlerin anlaşamadıklarına dair bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafa göre Mustafa Kemal Paşa, "Dersaadetten alınan bilgiye göre, Fransız temsilcisinin İzmir, Antalya ve Kilikya'nın behemehâl tahliye edileceğini suret-i katiyede söylediği, Clemenceau ile uyuşamadıkları hatta Fransız matbuatının Clemenceau'nun bu kere Lloyd George'un tuzağına düşmediğine dair mutalâat serdeyledikleri bildirilmektedir efendim." demektedir. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 176

48 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, s.192-196, Aybars, a.g.e., s.324

49 İhsan Günes (1988), "Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.1, s.18-21

İngilizleri kızdırmasının temel sebebi ise bu belgenin, Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanmış olan Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararları benimseyen, milli sınırlar içinde tam bağımsız yeni bir Türk Devleti'nin esaslarını kapsayan bir içeriğe sahip olmasıydı. Kısacası, Misak-ı Milli ulusal sınırların çizilmesi ve bağımsızlıkla bağdaşmayan ödünler verilmeyeceğini ortaya koyarak, yeni Türk devletinin geleceği konusunda da açıklık getiriyordu.⁵⁰ Bu muhalefeti ortadan kaldırmak için 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi. Meclis-i mebusan basıldı, ileri gelen milletvekilleri ve aydınlar yakalanıp Malta'ya sürüldüler. 18 Mart'ta Meclis-i Mebusan padişahça feshedildi. Ali Rıza Paşa ve Salih paşa'dan sonra Damat Ferit tekrar sadrazam yapıldı ve hükûmeti kurdu. Böylece Misak-ı Milli'ye karşı olumsuz tepkiler kendini göstermiş oldu.⁵¹

Yabancı kamuyoyunda İstanbul'un işgalinin, General Milne tarafından gerçekleştirildiği ve şehrin işgal karşısında sakin kaldığı, halk tarafından herhangi bir olay çıkartılmadığı öne sürülmüştür.⁵²

Tüm bu gelişmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da ulusal iradeyi gerçekleştirecek bir meclis toplamak üzere harekete geçti. 16 Mart ve 17 Mart tarihlerinde peşpeşe çektiği telgraflarla da kolordu ve valilere alınacak tedbirleri bildirdi. Ankara'da milli egemenliğe dayanan yeni bir meclis açılmasının çalışmalarına başladı ve bu çalışmalar neticesinde 23 Nisan 1920'de millete dayalı yeni ve olağanüstü yetkilere sahip Büyük Millet Meclisi açıldı.⁵³

1920 yılının önemli gelişmelerinden bir diğeri de Osmanlı topraklarının paylaşılma meselesine dair yaşananlardı. İngilizler ve İstanbul hükûmeti tarafından desteklenen ayaklanmalar milli mücadele çalışmalarını zora sokarken diğer taraftan da Yunanlılar batı cephesinde saldırıya geçtiler. "Türkiye'nin nasıl paylaşılacağı sorunu" 12 Şubat 1920'de, Londra Konferansına getirildi. Fransa ve İtalya İzmir'in Yunanlılar tarafından derhal boşaltılmasını istediler. İngilizler ise bu görüşü kabul etmedi. Fakat tartışmalar sonunda İngiltere de "İstanbul'un Türkler'de Kılması" kararını kabul etti. Aybars'a göre, İngiltere, Türklerin vatanının yarısından çoğunu elinden alıp, Yunanistan'a Ermenistan'a dağıtırken, İstanbul'u Türklerin elinde bırakmasının iki sebebi vardı. Birincisi, sömürgelerindeki müslümanların tepkisini azaltmak, ikincisi dünya Müslümanlarını İstanbul'dan daha kolay yöneteceğini düşünmesi idi.⁵⁴

Londra konferansı 10 Nisan 1920'de dağıldıktan sonra, bir dahaki toplantının San Remo'da yapılmasına karar verildi. İngiliz, Fransız ve İtalyan devlet adamları 18-26 Nisan'da San Remo'da bir araya gelip, Avrupa sorunları arasında Doğu Sorununu (Osmanlı Devleti) görüştiler. Osmanlı Devleti'ni dinleme gereği bile duymadan, kendi çıkarları doğrultusunda kararlar aldılar. Güney sınırları Erzincan'a kadar uzanmakla kalmayıp denize kıyısı olan bir Ermenistan kurulacaktı. ABD, ya doğrudan doğruya Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenecek ya da bu devletin sınırlarını çizecekti. Ermenistan'ın güneyinden başlayıp, Fırat'ın doğusundan, Suriye ve Irak'ın kuzeyine kadar uzanan bölgede de özerk bir Kürt devleti kurulacaktı. Ancak bu devlet bir yıl sonra Milletler Cemiyeti'nin onayı ile bağımsız olabilecekti.⁵⁵ 11 Mayıs 1920 tarihinde Fransız Başbakanı Millerand tarafından

50 Ahmet Mumcu, "Misak-ı Milli ve Anayasamız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.1/s.3, s.822

51 Mumcu, a.g.m., s.823

52 "Allies and Turkey", *The Belfast News Letter*, 17 Mart 1920, s.10

53 Mumcu, a.g.e., s.824

54 Aybars, a.g.e., s.407-408

55 Şerafettin Turan (1992), *Türk Devrim Tarihi-Ulusal Direniş'ten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Ankara: Bilgi Yayınevi, s.187-188

barış metni Paris'e giden Türk Heyetine verilmiştir.⁵⁶ Paris'e gelen Türk Heyetine metnin verildiği haberi 12 Mayıs günü The Times gazetesinde yer aldı.

*“ Bugün öğleden sonra saat 4'te Türk Anlaşma metni, Tevfik Paşa'nın yönetiminde gelen Osmanlı delegelerine verildi. Birçok hükümetin siyasi temsilcileri törende hazır bulunuyordu. ABD Osmanlı devleti'ne hiçbir zaman savaş açmadığı için, temsilci bulundurmadi. Türk Heyetine barış metninin değerlendirilmesi için 1 ay süre tanındı.”*⁵⁷

Haberde M. Millerand'ın Osmanlı Heyetine hitaben yaptığı konuşma içeriği de verilmiştir. Bu konuşmada M.Millerand, anlaşmanın getireceği barış, İtilaf Devletlerinin başından beri mücadele ettiği haklar, özgürlükler ve adalet temeli üzerine olacaktır, demektedir.⁵⁸

San Remo'da kararlaştırılan ve Paris'te Osmanlı Heyetine sunulan barış şartlarına Mustafa Kemal'in tepkisi İngiliz basınında da yer bulmuştur.14 Mayıs 1920'de The Times'ta çıkan haberde “Mustafa Kemal'in Meydan Okuması” başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Bu haberde Ankara'daki milli meclisin toplandığı, meclisin hem yasama hem yürütme görevini üstlendiği ve Mustafa Kemal'in meclis başkanı olduğu belirtildikten sonra, meclisin Osmanlı Devleti'nin imzaladığı hiçbir antlaşmayı tanımadığı, Barış Konferansı'nda Türkiye'yi ancak milli meclisin temsil edebileceğini ilan ettiği belirtilmiştir.⁵⁹

17 Ocak 1920 tarihli The Times sayısında da “Türk Umutsuzluğu” başlığı ile verilen haberde barış şartlarının İstanbul'daki sultana ulaştığı ve yorumların sarayda büyük umutsuzluğa yol açtığı belirtiliyordu. İstanbul'daki basınının da barış şartlarını haksız ve kabul edilemez olduğu vurgulanıyordu. Türk halkına da şu üç öneriyi sunuyordu:

“1. Kendilerini Büyük Güçlerin merhametine bırakmak,

2. Kendilerine sunulan anlaşmayı imzalayıp, Türkiye'nin geleceğinin ileride düzeleceğine inanmak,

*3. Silahlı direniş umudunun boşuna olduğunun anlaşılmasına kadar, anlaşma şartlarına pasif direniş göstermek”*⁶⁰

Aynı haberde, Mustafa Kemal'in, Ankara'da “Milli Meclis”i kurduğu ve İngilizler aleyhinde kararlar aldığı ve bu kararlara karşı çıkanlar ile Milli Meclisin yaptığı çalışmalar hakkında düşmanca konuşan, hareket eden veya propaganda yapan kişilerin ölüm cezasına çarptırılacağı belirtiliyordu.⁶¹

1920 yılı, Milli Mücadele tarihimiz açısından çok önemli bir yıldır. Yukarıda önemine değindiğimiz olaylar dışında, siyasi ve askeri birçok olay daha meydana gelmiştir. Örneğin, Yunanlıların Anadolu'ya karşı yaptığı genel saldırı, Salihli, Akhisar, Alaşehir gibi birçok önemli toprağın ve hatta Bursa'nın Yunanlılar ve işbirlikçileri tarafından işgal edilmesi ve Sevr Barış Antlaşması gibi mühüm tarihi olaylar bu yılda seyretmiştir. Ancak çalışmamız içerisinde tüm bu olayları derinlemesine analiz etmemiz mümkün olmadığından, bundan

⁵⁶ 11 Mayıs 1920 tarihli The Times gazetesinde, anlaşma şartları “Partition Of Turkey-Large Greek gains” başlığı ile ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Anlaşma metninin 12 Mayıs 1920 tarihinde Osmanlı delegasyonuna teslim edileceği de yine bu haberde İngiliz kamuoyuyla paylaşılmıştır. “Partition of Turkey”, *The Times*, 11 Mayıs 1920, s.16

⁵⁷ “Turkish Terms Presented”, *The Times*, 12 Mayıs 1920, s.15

⁵⁸ “Turkish Terms Presented”, *The Times*, 12 Mayıs 1920, s.15

⁵⁹ Mustapha Kemal's Defiance”, *The Times*, 14 Mayıs 1920, s.15

⁶⁰ *The Times*, 17 Mayıs 1920, s.13

⁶¹ *The Times*, 17 Mayıs 1920, s.13

sonra genel bazı değerlendirmeler yaparak bu değerlendirmeleri örneklerle kanıtlamaya çalışacağız.

1920 yılı, İngiliz basınında yer alan haberleri incelediğimizde söyleyebiliriz ki güçlenen Milli Mücadele hareketi İngilizler açısından endişe verici bir durum olarak ele alınmış ve İtilaf Devletleri tarafından bir an önce gerekli barış şartlarının oluşturularak önlem alınması gerektiği vurgulanmıştır:

“İstanbul muhabirimizin bildirdiğine göre, İngiliz ve Fransız otoriteleri Mustafa Kemal ile müzakerelerin başlatılması için çaba göstermektedirler. Çünkü Anadolu’daki durum müttefiklerin aleyhine gittikçe tehlikeli bir durum almaktadır.”⁶²

“Mustafa Kemal, İzmit ve Simirna önlerinde Yunan askerlerine karşı çok sert bir saldırı için hazırlık yapıyor. Kemal, Bolşeviklerden de dikkate değer bir yardım arıyor. 30 uçak, 20 zırhlı motorlu araba ve birçok nakliye kamyonu...”⁶³

Türkiye’nin kendisine sunulan barış şartlarını kabul etmediği ve Trakya ile İzmir’de Yunan kontrolünün bitmesini istediği vurgusu da kamuoyuyla paylaşılan önemli bilgilerdir.⁶⁴

Yayınlanan haberlerin azımsanmayacak kadar çoğunluğunda, Mustafa Kemal liderliğinde devam eden Milli Mücadele’nin güç kaybederek başarısız olduğu ve bu mücadeleyi daha fazla sürdüremeyeceği algısının yaratılmaya çalışıldığı da dikkatlerden kaçmamaktadır:

Örneğin, *New Statesman* adlı derginin, 3 Temmuz 1920 tarihli sayısında Yunanlıların İzmir’den Anadolu’ya doğru, kuzey ve doğu yönünde yaptıkları ileri harekâtın, Mustafa Kemal Paşa’ya karşı başarıyla sürdüğü, Türk kuvvetlerin bu durumdan moral yönüyle çok etkilendikleri belirtilmiştir. Ancak dergiye göre, “Mustafa Kemal’in bu başarısızlığına!” rağmen kendisinin liderliğinde yürütülen harekâtın bitmeyeceğine dair endişeler de yazıda gün yüzüne çıkmıştır. Dolayısıyla Anadolu’da giderek artan bu milliyetçi tehdidin önüne geçmenin tek bir seçeneği vardı dergiye göre, Türklerin haklarını kabul etmek ve buna uygun bir anlaşma hazırlığı yapmak.⁶⁵

Yunanlıların kendilerini yabancı kamuoyuna başarılı göstermek için iletmiş olduğu açıklamalar da Türk mücadelesinin azmini kırmak ve moralini bozmak, herkesi Yunanlıların galibiyetine inandırmaya çalışmak için İngiliz basınında sıkça yer bulmuştur:

“Askerlerimiz 4 koldan ilerlediler. Düşman tarafından güçlü bir dirençle savunulan Soma ve Balıklı (Mendehora)’yı, ele geçirdiler. Sayısız makineli tüfek ve ağır silahlar ele geçirdik, 10 vagonlu bir treni ele geçirdik ve 800 kişiyi tutukladık. Düşmanın kayıpları önemli ölçüde ağır. Kemalist askerleri tamamen dağıttık ve güç kaybettirdik.”⁶⁶

Türk kuvvetlerini başarısız gösterme çabasının yanı sıra, Yunanistan Başbakanı Venizelos’un, Fransız Başbakanı Millerand’a verdiği sözler de yabancı basında karşımıza çıkmaktadır. Habere göre, Venizelos, Yunan kuvvetlerinin Türk isyancılarının lideri Mustafa Kemal’e karşı harekete geçtiklerine dair bilgi verdikten sonra, Mustafa Kemal’in sınırlarını

62 “Turks Still In The Field”, *The Pall Mall Gazette*, 18 Mayıs 1920, s.7

63 “Kemal Gets Ready”, *The Pall Mall Gazette*, 4 Aralık 1920, s.2

64 *The Belfast News Letter*, 26 Haziran 1920, s..8

65 *The New Statesman*, 3 Temmuz 1920, s.1

66 “Greek Communiqué”, *Belfast News Letter*, 28 Haziran 1920, s.8

daraltacaklarına dair söz veriyordu. Yine aynı haberde Venizelos'un, "Yunanlılar, İzmir'in 70-80 mil uzağında olan işgal ettikleri yerleri temizliyorlar, Yunan ve İngiliz askerleri Türklerin çok etken olduğu İzmir'te birlikte hareket ediyorlar" iddiaları kamuoyuyla paylaşılıyordu. Venizelos'un, Yunanistan'ın İslamiyet ile değil, anarşik bir yönetim yapısı olan Osmanlı Devleti ile savaştığı söylemine yer veren haberde, Yunanlıların Anadolu'daki asıl amacının Türklerle kendi barış şartlarını oluşturmak değil, aynı zamanda müttefiklerin çıkarlarına uygun barış koşullarını uygulamaya geçirmek olduğu belirtiliyordu.⁶⁷ Bu dönemde Milli Mücadele'nin gücünü ve etkisini kırmak için çeşitli gazetelerde çıkan haberler dikkat çekicidir.

*"Yunanlılar Manisa yakınlarında saldırıya geçtiler ve Akhisar'ı ele geçirdiler. Türk kayıpları çok ağır. Birçok kişi de tutuklandı. Salihli de ele geçirildi. Keles ve Soma da işgal edilmekte. 800 Türk tutuklandı. Mustafa Kemal'in askerleri her yerde geri çekiliyor."*⁶⁸

*"Londra'daki Yunan temsilcileri, Balıkesir'de Yunan ordusunun merkezinden bir telgraf aldı. Bu telgrafa göre, 2 Temmuz ve 3 Temmuz'da Yunan kuvvetleri atağa geçerek Bandırmayı ele geçirdi. Düşman birlikleri Bursa'ya doğru kaçtı. Askeri birliklerimiz İngiliz ve Yunan filoları tarafından destekleniyor. Bandırmayı işgal eden kuvvetlerimiz halk tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandılar. Mustafa Kemal taraftarları mümkün olan her yöne kaçıyorlar."*⁶⁹

*"Kemalistler yenildi. Düşman Alaşehir'de çok büyük kayıp verdi. Gediz Çayında 2000 Türk öldürüldü. Çok fazla sayıda yaralı mahkûm hastaneye sevk edildi. Akhisar'da ve Alaşehir'de, Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetleri tarafından yağmalanmış ve tacize uğramış Hristiyan ve Müslüman yüzlerce mülteci Yunan ordusunun korumasında olmayı dileyerek terk etmek zorunda oldukları evlerine geri dönüyorlar."*⁷⁰

Vahdettin'in Milli Mücadele aleyhinde yayınlamış olduğu Mustafa Kemal ve Milli Mücadele liderleri غيابındaki idam kararı da İngiliz kamuoyu ile paylaşılmıştır. Buna ilişkin haberlerde, "Mustafa Kemal" ve "ortakları" hakkında yokluklarında idam kararı çıkartıldığı, mahkûm olanlar arasında Ali Fuat Paşa, Kara Vasıf, Ahmet Rüstem, Dr. Adnan ve eşi ile Halide Edip'in olduğu belirtilmiştir.⁷¹

24 Mart 1920 tarihli bir gazetede de Mustafa Kemal Paşa'nın resmi olarak temsilcisi olan Kara Vasıf Bey'in tutuklandığı ve İngiliz kruvazörü ile Malta'ya götürüldüğü yazılmaktadır.⁷² Haberde, bu tutuklamanın Türk çevrelerinde soğuk bir duş etkisi yarattığı, çünkü Müttefiklerin artık sözden eyleme geçtiklerinin algılandığı belirtilmektedir. Aynı haberde, Anadolu'daki miliyetçi hareketin sürülmesi için müttefikler tarafından Anadolu'nun çeşitli yerlerine kesin emirler gönderildiği belirtilmekte ancak bu emirlerin Mustafa Kemal ve mücadelesini etkileyip etkilemeyeceği hakkında bir takım şüpheler bulunduğu bir nevi itiraf edilmektedir.⁷³

67 "Greek Movement Success", *The Pall Mall Gazette*, 28 Haziran 1920-s.1

68 "Kemalists In Full Retreat- Greek Follow Up Successes", *The Courier*, 28 Haziran 1920, s.3

69 "Rebel Turks Flight", *The Courier*, 5 Temmuz 1920, s. 3

70 *The Pall Mall Gazette*, 29 Haziran 1920, s.3

71 Death Sentence On Mustafa Kemal", *The Edinburgh Evening News*, 15 Mayıs 1920, s.7

72 Kara Vasıf Bey, 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclisi Mebusanı'na katıldı ve İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden sonra Malta sürgünleri arasında yer aldı. Bir buçuk yıllık sürgün hayatının ardından Mustafa Kemal, Ankara'da rehin tuttuğu İngilizlere karşılık Rauf Bey, Vasıf ve birkaç Malta sürgününün serbest bırakılmasını istedi ve böylece Ekim 1921'de serbest bırakıldı.

73 "Arrests Of Turkish Nationalists Leaders", *The Scotsman*, 24 Mart 1920, s.7

Sonuç

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İtilaf Devletlerinin haksız ve hukuksuz olarak başta Musul olmak üzere hemen hemen tüm Anadolu topraklarını işgale uğratması, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türk Milleti'nin vatanını kurtarma mücadelesini ortaya çıkarmıştır.

İngiltere en başından itibaren, üzerinde büyük emellerinin olduğu bu toprakları ele geçirmek için her şeyini ortaya koymuştur. Bu emeline ulaşmasında büyük bir tehlike yarattığını sezdiği Mustafa Kemal ve Milli Mücadele hareketini de takip etmiştir.

İngiltere sömürgeleri ile birlikte çok büyük bir krallıktır ve özellikle sömürdüğü halkların, Mustafa Kemal liderliğinde ayaklanan anti-empyralist harekete saygı duymasını ve örnek almasını istememektedir. Bu nedenle büyük kitlelere hitap eden gazetelerin yanı sıra bu gazetelerde yayınlanan haberlerin krallığındaki diğer yerlerde ve sömürge halkların okuduğu yayın organlarında da yayılmasını önemsememiş ve önemli bir iletişim ağı kurmuştur. Reuters ajansının tüm İngiliz halkına dağıttığı haber kaynakları tüm İngiliz basınında duyurulmuştur.

Mustafa Kemal, İngiliz kamuoyuna tanıtılırken, yanıltıcı birtakım bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin, Mustafa Kemal'in Enver Paşa'nın amcası olduğu, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup bir kişi olduğu hatta Mustafa Kemal'in bir isyancı tarafından öldürüldüğü haberleri İngiliz kamuoyunda paylaşılan yanlış ve yanlış haberlerdendir. Mustafa Kemal'in doğuştan Türk olmadığı, göz rengi ve açık renkli saçlarının bu durumu ele verdiği, ancak bir Makedonyalı veya Slav tipi olduğu bazı haberlere yansımıştır.⁷⁴

Asi lider, diktatör, genç Türk lideri olarak İngiliz basınında karşımıza çıkan Mustafa Kemal'in 1919 yılından itibaren İngilizler tarafından sıkı bir şekilde takip edildiğini ve basında yer verildiğini görmekteyiz. İncelediğimiz gazetelerin bazılarında Mustafa Kemal'in geçmişine dair birtakım bilgilerin verildiğini görüyoruz. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi olduğu buna rağmen Enver Paşa'yı sevmediği ama Türkiye'nin Alman liderleri ile iyi ilişkiler kurduğu Mustafa Kemal'e dair rastlanılan bazı yazılar olmuştur. Bunların yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Kafkas ve Filistin cephesindeki başarıları da kaleme alınmıştır.

İngilizlere göre, Mustafa Kemal, ulusal hareketin lideri olarak Samsun'a haydutları bastırmak için görevlendirilmişti ama o kendi yolunu çizerek işgallere karşı herkesi örgütlemeye çalıştı. Onun "yüzünden" İzmir'in işgal edilmesiyle başlayan ulusal hareket Anadolu'nun hemen hemen her yerine sıçradı. Yayıldığı her yerde düşman gördüğü tüm resmi görevlileri kovdu, halktan vergi topladı, savaşmak için düzensiz de olsa asker topladı. İngilizlere göre, Mustafa Kemal İstanbul hükümetinin tüm haklarını böylelikle gasp etti.

İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde düzenlenen Erzurum ve Sivas kongrelerini de yakından takip etmiş, burada alınan kararları endişe verici olarak kaydetmiştir. Mustafa Kemal'in Milli Mücadele faaliyetleri sonucunda her ne kadar padişah tarafından görevden alındığı haberi İngiliz kamuoyu ile paylaşılsa da gazete muhabirleri Mustafa Kemal'in her şeye rağmen meydan okuduğunu da yine Mustafa Kemal'in tarihe

74 The Illustrated London News, 7 Ağustos 1920, s.204

geçen başkaldırı demeçleri ile veriyorlardı. Hatta, bütün Anadolu'nun Mustafa Kemal'in kontrolü altına girdiği 1920 yılında yayınlanan gazetelerde adeta itiraf edilmiştir.⁷⁵

Mustafa Kemal'in Damat Ferit Paşa hükûmetini düşürecek kadar güç kazanması, hatta sonrasında kurulan Ali Rıza Paşa hükûmetini ancak bazı kararlara saygı duyarsa kabul edeceğini bildirmesi İngiliz basını tarafından belki de hayret ile değerlendirilmiştir ama İngilizlerin bildiği bir şey vardı ki Mustafa Kemal sadece Damat Ferit Paşa hükûmetine düşman değildi. O Türkiye'yi yok etmek isteyen İngilizlere de düşmandı. Yani, o Türk milletinin birlik ve beraberliğini, Türk milletinin vatanının parçalamak isteyen herkese düşmandı.

Mustafa Kemal ile ilgili zaman zaman gerçeği olduğu gibi yansıtan haberler ele alınsa da (Mustafa Kemal'in İzmit'te Yunan askerlerini yenmesi ve milliyetçilerin bu başarısının İstanbul için çok büyük bir tehlike arz ettiği) bu başarıların daimi olamayacağı çünkü Mustafa Kemal'in Anadolu'nun her yerinde tutunamadığına dair işaretlerin olduğu söylenmiştir. Oysaki Bursa'da Mustafa Kemal'in askerlerinin geri çekilmesi ve Yunanlıların başarısı çok büyük bir zafer olarak yansıtılmıştır.

Sonuç olarak, çoğunlukla İngilizler için endişe verici bir tehlike olarak algılanan ve bir an önce durdurulması gereken bir mücadelenin lideri olarak görülen Mustafa Kemal, İngilizlerin ve diğer tüm işgalci güçlerin endişelerini haklı çıkarmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA. İ. DÜİT 158/73 ve BOA. BEO. 4571/342765

BOA. MV. 215/115. Ayrıca bkz. BOA. DH. İ. UM 19/1.

BOA. DH. ŞFR. 630/122.

BOA. DH. ŞFR. 631/106.

BOA. DH. ŞFR. 101/69.

Belgesel Kaynaklar

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara (2006)

Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk, 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara (2006)

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Basımevi Ağustos (2015)

Kitaplar

Akşin, Sina (1976), *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yayınevi

Aybars, Ergün(1995), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4. Baskı, , Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi

Aydemir, Şevket Süreyya(1969), *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, İstanbul: Remzi Kitabevi

Cebesoy, Ali Fuat(1990), *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul (1953)Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Savaş Kitap ve Yayınevi

Goloğlu, Mahmut(2008), *Milli Mücadele Tarihi I- Erzurum Kongresi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

⁷⁵ The Sphere, 26 Haziran 1920, s.338

- Goloğlu, Mahmut(2006), *Milli Mücadele Tarihi II- Sivas Kongresi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Güran, Tevfik (2017), *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum Ve Ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Karpat, Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayıncılık
- Murat Bardakçı (2009), *Talat Paşa Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul: Melisa Matbaacılık, İstanbul: Timaş Yayıncılık
- Selek, Sabahattin(1987), *Anadolu İhtilali*, c.1, İstanbul: Kastaş Yayınları
- Turan, Şerafettin(1992), *Türk Devrim Tarihi-Ulusal Direniş 'ten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Ankara: Bilgi Yayınevi

Makaleler

- Baykal, Bekir Sıtkı (1969), "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Bellekten*, c.XXXIII/ S.132, Ankara, s.517-575
- Erim, Nihat(1953), "Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri", *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, C:1 Ankara, s. 233-237
- Günes, İhsan (1988), "Ali Rıza Paşa Hükûmeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.1, s. 13-27
- Kemal, Cemal (2010), "Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 46, s. 367-400
- Mumcu, Ahmet "Misak-ı Milli ve Anayasamız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.1/ S.3, s.813-830
- Özkan, Kenan (2012), "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkmadan Önce İstanbul'da Geçirdiği Zaman Zarfında Basınla İlişkileri ve Hükûmet Katındaki Bazı Teşebbüsleri", *Atatürk Haftası Armağanı, Genel Kurmay ATASE Daire Başkanlığı*, s.1-14
- Türkmen, Zekeriya (2001), "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kurtuluşuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11, s.615-632
- Türkmen, Zekeriya(2000), "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:16/S:47, Ankara, Temmuz, s. 395-419

Gazeteler

- The Times*, 7 Temmuz 1919
- The Times*, 13 Ekim 1919
- The Times*, 22 Eylül 1919
- The Times*, 11 Mayıs 1920
- The Times*, 12 Mayıs 1920
- The Times*, 14 Mayıs 1920
- The Times*, 17 Mayıs 1920
- The Times*, 17 Mayıs 1920
- The Irish Times*, 6 Aralık 1919
- The Irish Times*, 10 Ekim 1919
- The Courier*, 6 Aralık 1919

The Christian Science Monitor, 10 Ekim 1919
The Christian Science Monitor, 16 Ekim 1919
The Evening Telegraph, 3 Temmuz 1919
The Yorkshire Post, 21 Temmuz 1919
The Globe, 19 Temmuz 1919
The Globe, 7 Ekim 1919
The Globe, 15 Ekim 1919
The Globe, 13 Ekim 1919
Toronto Daily Star, 17 Eylül 1919
The Scotsman, 2 Ekim 1919
The Scotsman, 31 Ekim 1919
The Scotsman, 1 Kasım 1919
The Scotsman, 15 Ağustos 1919
The Scotsman, 19 Eylül 1919
The Scotsman, 24 Mart 1920
The Yorkshire Evening Post, 10 Kasım 1919
Yorkshire Telegraph and Star, 22 Ağustos 1919
The Echo, 22 Ağustos 1919
The Manchester Guardian, 10 Ekim 1919
The Manchester Guardian, 9 Ekim 1919
The Manchester Guardian, 20 Kasım 1919
The Times Of India, 14 Ekim 1919
The Times of India, 16 Aralık, 1919
The Aberdeen Daily Journal, 15 Ekim 1919
The Manchester Guardian, 6 Aralık 1919
The Echo, 14 Ağustos 1919
The Daily Herald, 26 Mayıs 1919
Toronto Daily Star, 23 Aralık 1919
The Belfast News Letter, 17 Mart 1920
The Belfast News Letter, 26 Haziran 1920
Belfast News Letter, 28 Haziran 1920
The Pall Mall Gazette, 18 Mayıs 1920
The Pall Mall Gazette, 4 Aralık 1920
The Pall Mall Gazete, 28 Haziran 1920
The Pall Mall Gazete, 29 Haziran 1920
The New Statesman, 3 Temmuz 1920
The Courier, 28 Haziran 1920
The Courier, 5 Temmuz 1920
The Edinburg Evening News, 15 Mayıs 1920
The Illustrated London News, 7 Ağustos 1920

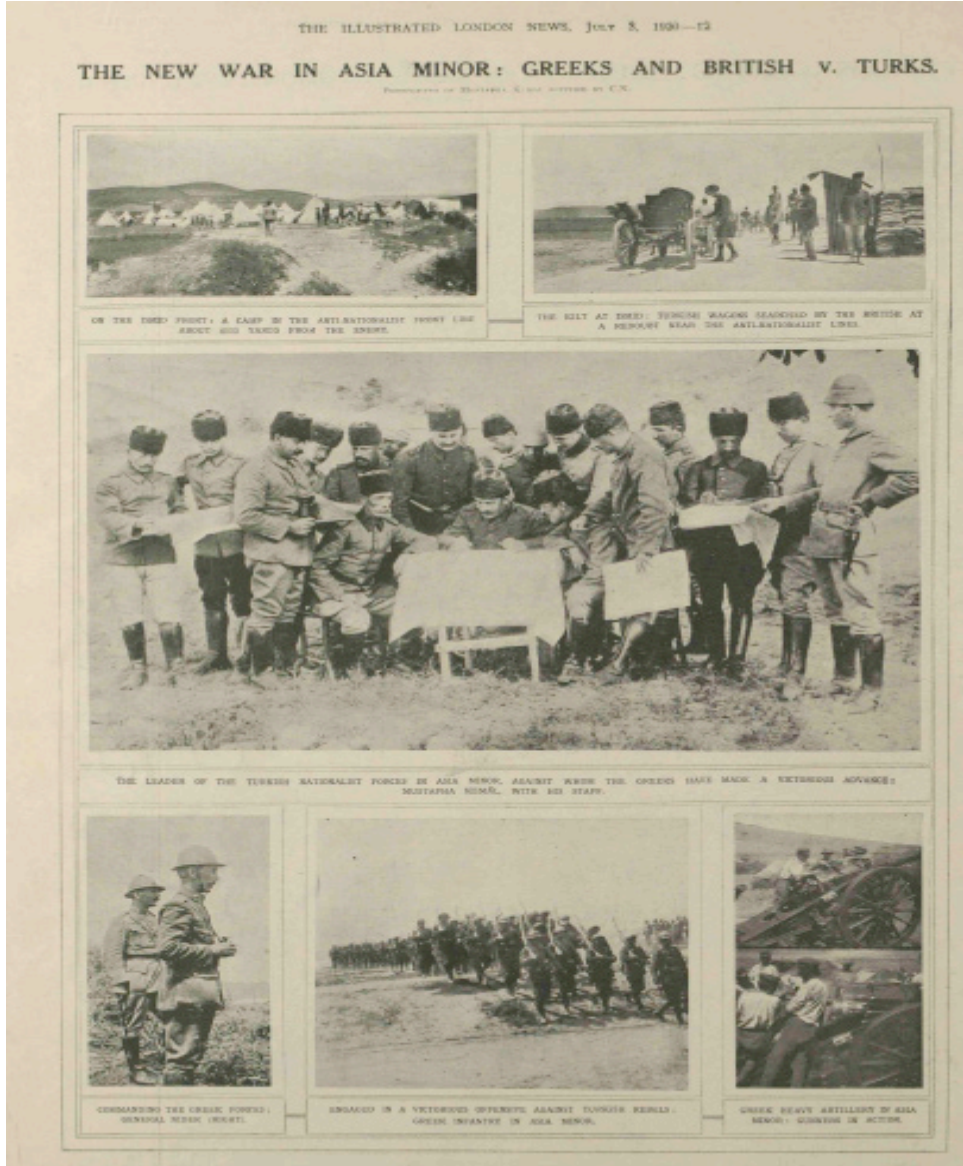
The Illustrated London News, 3 Temmuz 1920

The Illustrated London News, 6 Kasım 1920

The Sphere, 26 Haziran 1920

Ekler:

Ek 1: *The Illustrated London News*, 3 Temmuz 1920, s.12

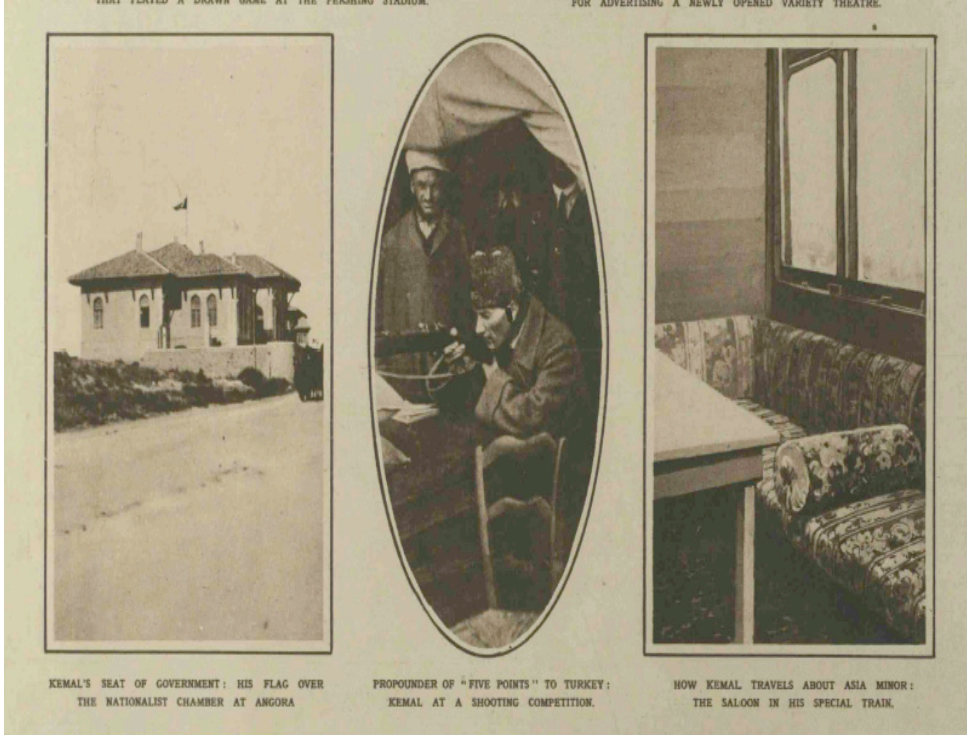
Bu haberde, Mustafa Kemal asi lider olarak tanımlanıyor ve kurmaylarıyla birlikte Yunanlılara karşı askeri bir operasyon için çalıştığı belirtiliyor.

Ek 2: The Illustrated London News, 7 Ağustos 1920, s.204

Bu haberde, Mustafa Kemal bir diktatör olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca, Mustafa Kemal'in Mondros Ateşkes Anlaşması maddelerini geçersiz saydığı ve herkesi göreve çağırdığı, eninde sonunda İtilaf Devletleri'nin siyasetinin başarısızlığa uğrayacağını belirttiği söylenmektedir.

EK 3: The Illustrated London News, 6 Kasım 1920, s.720

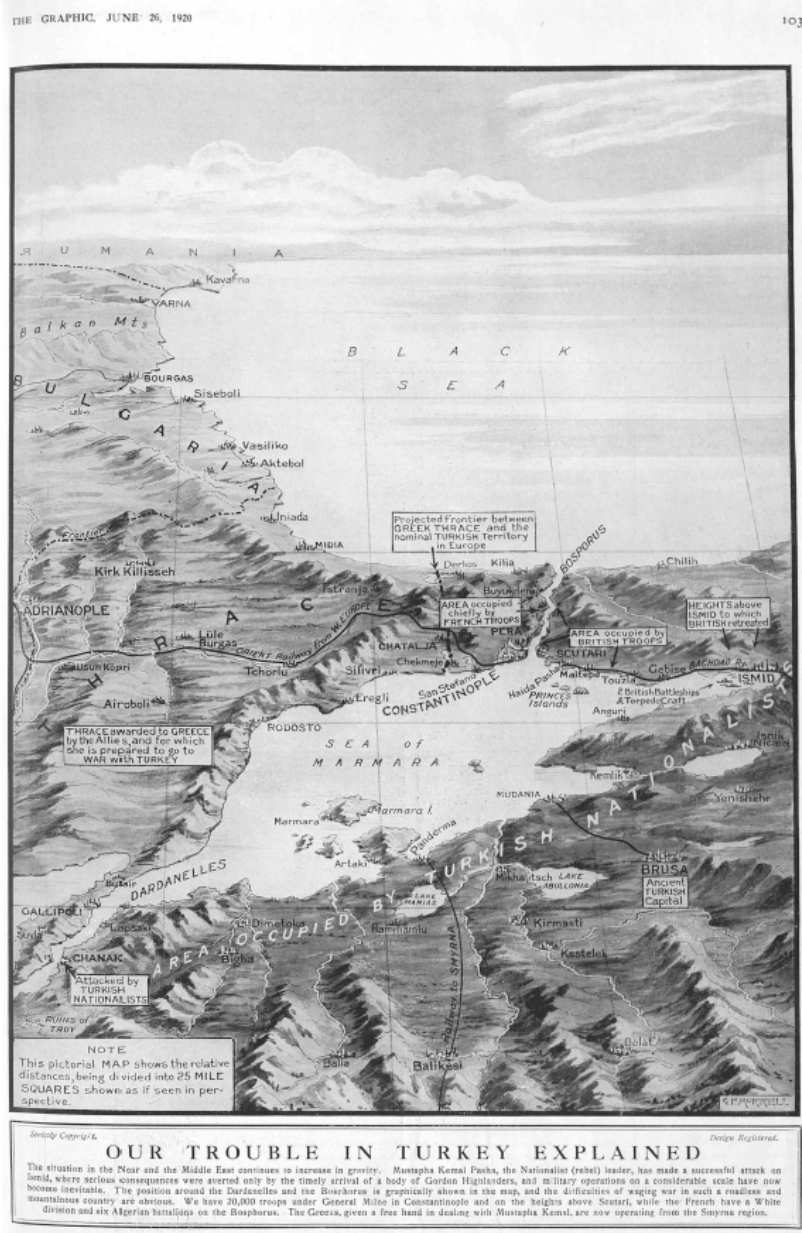
1. Görselede, Mustafa Kemal'in Ankara'da ikamet ettiği yer,
2. Görselede, Mustafa Kemal'in atış yarışında iken bir fotoğrafı,
3. Görselede Mustafa Kemal'in Anadolu'da seyahat etmek için kullandığı özel trendeki odası haberde paylaşılmıştır.

Ek 4: The Sphere, 26 Haziran 1920, s.322

Bu haberde, Mustafa Kemal ve önderliğindeki milli mücadelenin giderek büyüdüğü ve tehlikeli bir hal aldığı belirtilmiştir.

Ek 5: *The Graphic*, 26 Haziran 1920, s. 1033

Yukarıdaki haberde, İngiliz basını “asi lider” olarak tanımladığı Mustafa Kemal’in İzmit’te başarılı bir saldırı yaptığını ve durumun İtilaf Devletleri için gittikçe zor ve karmaşık bir hal aldığı ifade ediyor. “Our Trouble In Turkey Explained”, *The Graphic*, 26 Haziran 1920, s. 1033

RESMÎ İSTATİSTİKLERE GÖRE YUNAN İŞGALİNİN BALIKESİR VE ÇEVRESİNDE NEDEN OLDUĞU TAHRİBAT

THE DESTRUCTION OF THE GREEK OCCUPATION IN BALIKESİR AND IT'S ENVIRONMENT ACCORDING TO OFFICAL STATICS

Kenan ÖZKAN*

Geliş Tarihi/Received:13.02.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 02.04.2020

ÖZKAN, Kenan, (2020), "Resmî İstatistiklere Göre Yunan İşgalinin Balıkesir ve Çevresinde Neden Olduğu Tahribat", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2293-2321.

Öz

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile başlayan ve sonrasında Batı Anadolu'nun geneline yayılan Yunan işgali, işgal altında kalan sahalara için büyük bir tahribata neden olmuştur. On binlerce Türk-Müslüman toprağını terk ederek göçe mecbur olmuş ve henüz işgal edilmemiş sahalara göç etmiştir. Yunan Ordusunun işgal sırasında neden olduğu olaylar, İstanbul Hükümeti tarafından protesto edilince İtilaf Devletleri Yunan işgalinin İzmir ve çevresi ile sınırlı kalmasını kararlaştırmıştır. Bu maksatla İngiliz General Milne tarafından belirlenen bir hat içerisinde sınırlanan işgal sahası daha sonra gelişen siyasî olayların sonucunda Yunan Ordusunun Haziran 1920'de Milne Hattı'nı aşması ile sonuçlanmış, neticede Yunan işgali Batı Anadolu'nun tamamına yayılmıştır. Bu durumda çok daha büyük bir Müslüman nüfus göçe mecbur olmuş ve Anadolu'nun iç bölgelerine yönelen bir nüfus hareketliliği yaşanmıştır.

23 Nisan 1920'de Ankara'da "olağanüstü yetkilerle" kurulan TBMM ülke kaderine el koymuştur. Hükümet teşkilatı içerisinde yer alan gerek Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi gerekse Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekâleti muhacir ve mültecilerin sorunları ile ilgilenmişlerdir. Yunan işgal sahalardan Anadolu'nun iç bölgelerine göç eden Müslüman muhacir ve mültecilere söz konusu teşkilatlar tarafından işe ve yaşamlarını sürdürmeye yarayacak malzemenin yanı sıra tıbbî yardımda da bulunulmuştur. Hiç şüphesiz ki bu yardımlar, malî kaynakların yetersiz ve büyük oranda askerî harcamalar için seferber edildiği bir zamana denk gelmiştir. TBMM Hükümeti'nin mali açıdan yetersiz kaldığı noktada, İstanbul'un işgali üzerine teşkilatını Anadolu'nun geneline yayan ve Ankara Murahhaslığını oluşturan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müslüman muhacirlerin imdadına yetişmiştir. Hilal- Ahmer Cemiyeti'nin ülke geneline yayılmış teşkilatı ve halktan topladığı bağışlar sayesinde finanse ederek oluşturduğu heyetler, işgalden kaçan ve Batı Anadolu'nun neredeyse tamamına yayılan Müslüman nüfusa TBMM Hükümeti'ne oranla çok daha büyük çapta yardımda bulunmuştur. "Hilal-i Ahmer İmdat Heyetleri" olarak adlandırılan bu heyetler, muhacirlerin işe ve tıbbî ihtiyaçlarını sağlamanın yanında, gönderdikleri raporlarla Yunan işgalinin neden olduğu tahribatı da gözler önüne sermişlerdir.

Yunan işgalinin neden olduğu tahribat özellikle Sakarya Savaşı sonrasında İç Anadolu'da Sakarya vadisi etrafındaki köy ve yerleşmelerde yoğunlaşmıştır. Sonrasında ise bu tahribatın izlerini Yunan ordusunun İzmir'e doğru geri çekilme hattı üzerindeki kent ve kasabalarda sürmek mümkündür. Özellikle Büyük Taarruz'un başarıyla sonuçlandırılmasının ardından işgalden kurtarılan Batı Anadolu'daki şehir ve kasabaların uğradığı tahribatın tespiti, buralara yapılacak yardımların planlanması açısından oldukça önemlidir. Tahribatın tespiti, barış masasına oturulduğu zaman Yunan Hükümetinden talep edilecek savaş tazminatı noktasında kanıt teşkil edeceğinden, dış politika açısından da ayrıca önemlidir. Bu kapsamda Büyük Taarruz'un hemen sonrasında gerek TBMM'nin gerekse onun daveti ile çalışmalarla

*Dr., Altınbaş Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İstanbul, kenan.ozkan@altinbas.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8939-4365>)

iştirak eden Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetleri Batı Anadolu'da Yunan işgalinden kurtarılan şehir ve kasabalar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu çalışmada Büyük Taarruz sonrasında işgalden kurtarılan Balıkesir'deki Yunan tahribatının boyutları incelenecektir. İncelemede asıl olarak Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışmak üzere TBMM tarafından kurulan Muavenet-i İçtimaiye Komisyonlarının ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bölgeye göndermiş olduğu heyetlerinin hazırladıkları raporlara dayandırılmıştır. Özellikle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait belgelerde Balıkesir ve çevresine ait yerleşim yerleri, nüfus bilgileri, tahrip edilen hane miktarı gibi önemli bilgilerin aktarılmış olması önemlidir. Bu çalışmada gerek Hilal-i Ahmer gerekse Muavenet-i İçtimaiye Komisyonu verileri karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Balıkesir, Yunan işgali, Tahribat, Hilal-i Ahmer (Kızılay).*

Abstract

The Greek invasion, which started with the occupation of İzmir on May 15, 1919 and the spread throughout Western Anatolia, caused a great destruction for the occupied areas. Tens of thousands of Turks have left their Muslim land, forced to migrate and migrated to areas that have not yet been occupied. When the events caused by the Greek Army during the occupation were protested by the Istanbul Government, the Entente States decided to keep the Greek occupation limited to İzmir and its surroundings. The occupation area, which was limited to a line determined by the British General Milne for this purpose, resulted in the Greek Army exceeding the "Milne Line" in June 1920 as a result of the political events that developed, as a result, the Greek occupation spread to the whole of Western Anatolia. In this case, a much larger Muslim population was forced to migrate and there was a population movement towards the inner regions of Anatolia.

The Turkish Grand National Assembly, established on 23 April 1920 in Ankara with "extraordinary powers", seized the fate of the country. Both the General Directorate of Immigrants affiliated to the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Health and Social Assist within the government organization have deal with the problems of refugees. Muslim refugees, who migrated from the Greek occupation areas to the inner parts of Anatolia, were provided with medical aid as well as materials to help them maintain their lives. Undoubtedly, these aid coincided with a time when financial resources were inadequate and largely mobilized for military spending. At the point where the Grand National Assembly of Turkey financially inadequate, Hilal-i Ahmer Society, which spread its organization to the whole of Anatolia and constituted the Ankara Murahhasi on the occupation of Istanbul, has come to the rescue of Muslim refugees. The delegations formed by the Hilal-i Ahmer Society by financing the organization spread throughout the country and the donations it collected from the people, provided much greater assistance to the Muslim population, who escaped from occupation and spread to almost all of Western Anatolia, than the Grand National Assembly. These delegations, called "Hilal-i Ahmer Assist Delegations", not only provided the food and medical needs of the immigrants, but also exposed the destruction caused by the Greek occupation with their reports.

Destruction caused by the Greek occupation was concentrated especially in the villages and settlements around Sakarya valley in Central Anatolia after the Battle of Sakarya. Afterwards, it is possible to trace this destruction in the cities and towns on the line of the Greek army withdrawing towards İzmir. Especially after the successful conclusion of the Great Assault, the determination of the destruction suffered by the cities and towns in Western Anatolia, which was rescued from the occupation, is very important in terms of planning the aid to be made there. Detection of destruction is also important in terms of foreign policy, as it will provide evidence at the point of war compensation to be requested from the Greek Government when seated at the peace desk. In this context, the activities of the Hilal-i Ahmer Society, which participated in the activities with the invitation of both the Turkish Grand National Assembly and its invite immediately after the Great Attack, concentrated on the cities and towns rescued from the Greek occupation in Western Anatolia.

In this study, the dimensions of Greek destruction in Balıkesir, which was liberated from the occupation after the Great Attack, will be examined. In the study, it was based on the reports prepared by the Social Assist Commissions established by the Turkish Grand National Assembly and the delegations of the Hilal-i Ahmer Society, which were established by the Government to work under the Ministry of Health and Social Assist. Especially in documents belonging to the Hilal-i

Ahmer Society, it is important that information such as settlements, population information, the amount of households destroyed in Balıkesir and its surroundings have been transferred. In this study, both Hilal-i Ahmer and Social Assist Commission data were handled comparatively.

Keywords: *Balıkesir, Greek occupation, Destruction, Red Crescent.*

A. Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mağlup devletlerin imzalayacağı barış antlaşmalarının esaslarını belirlemek için Paris'te toplanan konferansta, başta İngiltere ve ABD'nin yönlendirmesi ile büyük güçler İzmir'in Yunanistan tarafından işgali kararını almışlardır. Fiume meselesi nedeniyle İtalya'nın konferansta bulunmadığı bir sırada İngiliz Başbakanı David Lloyd George ve ABD Başkanı Wilson'un yönlendirdiği 2-12 Mayıs 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiş olan toplantılar sonucunda alınan karar, 15 Mayıs 1919'da uygulamaya konulmuştur.¹ Yunan Ordusu büyük birlikler halinde İngiliz, Amerikan ve Fransız gemilerinin de nezaretinde 15 Mayıs Perşembe günü saat 08.00 ile 09.00 arasında karaya adım atmıştır.² Buna karşılık hem Damat Ferit Paşa Hükümeti hem de işgal sırasında İzmir Valisi olan İzzet Bey, Mondros'un 7. Maddesine dayandırılan işgale başta seyirci kalmıştır.³

İşgal sırasında Yunan askerlerinin ve onlardan cesaret alan yerli Rumların neden olduğu yağma, gasp, katliam ve tecavüz olayları gerek Osmanlı resmî makamlarının

1 Paris Barış Konferansı'nda İzmir'in işgali kararının alınış süreci hakkında bkz. Margaret MacMillan, *Paris 1919*, Çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 346 vd. Michael Llewellyn Smith, *Yunanistan'ın Anadolu Hayali*, 1919-1922, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2017, s. 98-108. 6 Mayıs 1919 tarihli toplantıda Lloyd George, Wilson ve Clemanceau'nun Yunanlıların ihracı hakkındaki kararı. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşıkronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 29. İşgal kararının alınmasında Fiume meselesi ve ABD'nin rolü için bkz. Kenan Özkan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923, Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansına*, 1. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016, 73-86. Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 69-72.

2 Özkan, *a.g.k.*, s. 87. İşgalin gerçekleşmesi ve işgal sırasında yerli Rumların da katılımıyla Yunan askerlerinin Türk-Müslüman ahaliye karşı yaptığı tecavüzler hakkında bkz. Smith, *a.g.k.*, s. 112-115. Hüseyin Işık, "Anadolu'da Yunan Mezalimi", *Türk Yunan İlişkileri, III. Askeri Tarih Semineri*, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 1986, s. 377 vd. Salahi Sonyel, *The Turco-Greek Imbroglia Pan-Hellenism and the Destruction of Anatolia*, (SAM Papers, No. 5/99), Ankara, Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, 1999, s. 57 vd. Mustafa Turan, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Mezalimi", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Eylül 2012*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 44 vd. Bülent Çukurova, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 8, Mart 1987, s. 461-471.

3 Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin işgale ilk tepkisi, 15 Mayıs akşamı İtilaf Devletleri Komiserlerine verilen notadır. Bu notada Mondros'un 7. Maddesine dayanarak bölgede gerçekleştirilecek herhangi bir işgalin haksızlığına işaret edilmiştir. Damat Ferit işgale karşı çıkmamış, 7. Maddeye dayanan bir işgal hareketinin haksızlığına temas etmiştir. Damat Ferit, işgale tepki olarak 16 Mayıs'ta istifa etmiş olsa da Vahdetin tarafından tekrar hükümeti kurmakla görevlendirildi. Yeni hükümet, İzmir'in işgali karşısında takip edilecek siyaseti belirlemek için 26 Mayıs'ta Padişah'ın da katılacağı bir Saltanat Şurası düzenlenmiştir. Damat Ferit Hükümetinin işgal karşısındaki tutumu için bkz. Özkan, *a.g.k.*, s. 89-91. Sina Akşın, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. 1, Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919*, İkinci Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 277-280. Mehmet Şahingöz, "İzmir'in İşgaline Karşı Gösterilen Protesto ve Tepkiler", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Eylül 2012*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 28-29. Kemal Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şuraları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, 2005, s. 81-90.

gerekse bölgedeki yabancıların görgü tanıklıkları ile ispatlanmıştır.⁴ İzmir'in işgalini takip eden günlerde, işgalin çevre kasaba ve şehirlere doğru yayılması ve Yunan ordusu tarafından Türk-Müslümanlara yönelik imha siyasetinin sürdürülmesi ve gerçekleşen katliamlar Osmanlı Hükümeti'ni harekete geçirmiştir.⁵ Sadrazam Damat Ferit Paşa, 25 Mayıs'ta İstanbul'da bulunan Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile görüşmüş ve Yunan ordusunun İtilaf subayları tarafından kontrol edilmesi teklifinde bulunmuştur.⁶ 27 Mayıs'ta bu defa İngiliz Amiral Calthorpe nezdinde yapılan teşebbüsle, "Türkiye'nin tedrici parçalanması ve Yunan ilerleyişine bir sınır konması için, Amiral aracılığıyla Paris'e müracaat edilmiştir."⁷Hükümet nezdinde yapılan bir diğer teşebbüs ise Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Mustafa Sabri Efendi, 15 Temmuz 1919'da Barış Konferansı'na gönderdiği bir mektupla işgal sahalarında yaşanan olayların incelenmesi için İtilaf Devletleri göreve davet edilmiştir.⁸ Osmanlı resmî makamlarının İtilaf Devletleri nezdinde Paris Barış Konferansı'na yaptıkları müracaatlar olumlu sonuç vermiştir. Konferansın 18 Temmuz 1919 tarihli toplantısında alınan bir dizi önemli karar arasında, "Yunan kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasında Başkumandanca bir sınır saptanması" esası yer almıştır. Kararda adı geçen Başkumandan General Allenby olsa da onu temsilen General Milne görevlendirilmiştir.⁹ Milne, incelemelerde bulunmak

4 İzmir, Aydın, Ayvalık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askeriyeden Mevрут Raporlar, İkinci Kitap, Matbaa-yı Askeriye, Dersaadet, 1335. İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları, Matbaa-yı Askeriye, Dersaadet, 1335. İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askeriyeden Mevрут Raporlar, Matbaa-yı Askeriye, Dersaadet, 1335. ABD İzmir Konsolosu George Horton, Konsolosluk memuru Alfred Van der Zee ve işgal sırasında İzmir limanında bulunan USS Arizona zırhlısı mürettebatından Dayton ile İzmir'de bulunan Amerikalı tüccar ve iş adamlarının görgü tanıklıkları için bkz. Özkan, a.g.k, s. 99-102. Amerikalı yetkililerin görgü tanıklığı hakkında daha ayrıntılı çalışma için bkz. *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*, Compiled by Çağrı Erhan, (SAM Papers, No. 99-7), Center for Strategic Research, Ankara, 1999. Nisan 1919'dan itibaren İzmir'de bulunan ve işgale tanıklık eden İtalyan gazeteci Vassalo, işgal sırasında yaşanan olayları "Il Tempo" gazetesinde iki sayılık yazı dizisi halinde yayınlamıştır. Mevlüt Çelebi, "Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir'in İşgali", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 19, Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019, s. 131-154. Fransız yetkililerin görgü tanıklıkları ve Fransız General ve Müttefik Orduları Doğu Başkomutanı Franchet d'Espérey tarafından görevlendirilen Yüzbaşı Gilloux tarafından hazırlanan rapor için bkz. Bige Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinde İzmir'in İşgali", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri*, 26-28 Eylül 2012, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 159-166.

5 17 Mayıs'ta Çeşme, 21 Mayıs'ta Menemen, 25 Mayıs'ta Manisa, 27 Mayıs'ta Aydın ve Tire işgal edilmiştir. Aydın, 30 Haziran'da Kuva-yı Milliye birliklerince kurtarılmış ancak 3 Temmuz'da yeniden işgale uğramıştır. 29 Mayıs'ta Ayvalık ve Kasaba (Turgutlu), 1 Haziran'da Ödemiş, 3 Haziran'da Nazilli, 12 Haziran'da Bergama işgal edilmiş ve 15 Haziran'da Kuva-yı Milliye tarafından kurtarılsa da 19 Haziran'da tekrar Yunan işgaline girmiştir. Jaeschke, a.g.k, s. 33-44. Yunan askerlerinin Ödemiş'i işgali sırasında birkaç Müslüman köyü yaktığı hakkında BOA. DH. KMS. 52/21. Bergama'nın işgali sırasında Yunan askerlerinin "en birinci eğlence ve meserreti katli-nüfus, hetk-i namus, nehb-i emvaldir." BOA. DH. KMS. 52/52. Aydın'da yapılan zulüm ve tahribata dair bkz. BOA. DH. KMS. 52/52. Menemen, Nazilli ve Akhisar'daki Yunan tahribatı için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C. 2, *Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1996, s. 41-49.

6 Özkan, a.g.k, s. 102. Jaeschke, a.g.k, s. 37. Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, 1914-1924*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 176.

7 Akşin, a.g.k, s. 393. "İzmir'in İşgali Etrafında Bâb-ı Âlî'nin Protestosu", *Tasvir-i Efkar*, 1 Haziran 1335, No. 2741, s. 1.

8 Jaeschke, a.g.k, s. 51. Mustafa Sabri Bey, "Yunanlılar, İzmir ve çevresinde vahşet yaratmaktadır..." dedikten sonra Yunanlıların İzmir'e gönderilmesi kararının konferans tarafından verildiği için "onlar da sorumluluk altındadırlar" diye eklemiştir. Özkan, a.g.k, s. 103. Çağrı Erhan, *Greek Occupation of İzmir and Adjoining Territories Report of The Inter Allied Commission of Inquiry (May-September 1919)*, (SAM Papers, No. 2/99), Ministry of Foreign Affairs Center of Strategic Research, Ankara, 1999, s. 24.

9 Akşin, a.g.k, s. 478. Tekeli-İlkin, a.g.k, s. 281. Helmreich, a.g.k, s. 126. Smith, a.g.k, s. 137-138. Jaeschke, a.g.k, s. 52. Mustafa Turan, "İstiklal Harbinde Milne Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 568-569.

üzere İzmir'e gelmiş ve çalışmalarına başlamıştır.¹⁰Gerek İstanbul Hükümeti ve Yunan makamlarınca gerekse İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Temsilcileri ile yoğun bir haberleşme trafiğinin ardından "Milne Hattı" olarak bilinen sınır, 7 Ekim'de Paris'teki Yüksek Konsey tarafından onaylanmıştır. Konferansın onayının alınmasının ardından General Milne, 3 Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya hattı resmen tebliğ etmiştir. Verilen notada Kuva-yı Milliye'nin belirlenen hattın 3 km. uzaklaştırılması istenir. Yaklaşık 15 km. derinliğinde olan hat Kuşadası-Aydın-Ödemiş-Kasaba-Manisa-Bergama havalisini içine almaktadır.¹¹ Konferans bu hattı çizerek Yunan kuvvetlerinin bu hattın dışına çıkmasını engellemiş olmakla birlikte aslında Yunan işgaline kalıcı bir mahiyet de kazandırmış oluyordu.¹²

Yunan kuvvetleri genel olarak bu hattın içerisinde kalmış olsalar da Haziran 1920'de bu hattı aşacaklardır. Ocak 1919'da başlayıp 28 Haziran 1919'da Versay Antlaşması'nın imzalanması ile son bulan Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği masaya yatırılmış olsa da manda yönetimlerinin kurulması konusundaki belirsizlik ve Orta Doğu topraklarının geleceğine ilişkin görüş ayrılıkları Osmanlı barışının imzalanmasını ertelemiştir. Bu arada Mondros sonrasında işgallere karşı başlayan ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği ile devam eden direniş her geçen gün gücüne güç katmaktaydı. 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesine İtilaf Devletlerinin tepkisi sert olmuş, İstanbul'u işgal etmişlerdi. Bu ortamda hem geciken Osmanlı barışının esaslarını belirlemek hem de Anadolu'da her geçen gün güçlenen Milli Mücadele hareketini boğmak isteyen İtilaf Devletleri 18-26 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda bir araya gelmişlerdir.¹³ Yapılan görüşmeler neticesinde İtilaf Devletleri Sevr'in ön taslağını hazırlayarak, Paris'e çağrılan eski Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığındaki heyete 11 Mayıs 1920'de sunmuşlardır. Tevfik Paşa, çok ağır şartlar içeren teklifin kabul edilemez olduğu ifade etmiştir. Bunun üzerine hem İstanbul Hükümeti'ni antlaşmayı kabule mecbur etmek hem de Anadolu hareketini yok etmek isteyen İtilaf Devletleri, Yunan kuvvetlere Milne Hattı'nı aşarak Anadolu'nun içlerine ilerlemesi talimatını vermiştir.¹⁴ 20 Haziran'dan itibaren Yunan kuvvetleri Batı

10 Jaeschke, General Milne'nin İzmir'e gelişini 31 Temmuz olarak vermektedir. Jaeschke, *a.g.k.*, s. 55. Ancak Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve "Aydın, Manisa, Denizli Mutasarrıflarıyla merkeze merbut kaza kaymakamlarına" hitaben yazılan 6 Ağustos 1919 tarihli belgede "Hadisattan mütevellid iştişaatın islahı için bugün General Milne cenapları İzmir'e gelmiştir." ifadesine tesadüf edilmektedir. *BOA. DH. İ. UM. EK. 55/36*. General Milne İzmir'e gelmeden önce görevlendirdiği General Henry başkanlığındaki küçük bir heyet 13 Ağustos'ta Soma'ya gelmiş ve görevlerinin Yunan ordusu tarafından işgal edilen İzmir Sancağı ile Ayvalık kazası sınırında tarafsız bir mıntıka belirlemek ve göç edenlerin yerlerine dönmelerini sağlamak olduğunu açıklamıştır. Turan, *"İstiklal Harbinde Milne Hattı"*, s. 568. Kazım Özalp, *Milli Mücadele, 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 53-56.

11 Tekeli ve İlkin, *a.g.k.*, s. 282. Turan, *a.g.k.*, s. 569. Jaeschke, *a.g.k.*, s. 68. Smith, *a.g.k.*, s. 138. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s.228. *BOA. DH. KMS. 52/23veBOA. HR. SYS. 2554/5*.

12 Tekeli ve İlkin, *a.g.k.*, s. 286. Michael Llewelyn Smith, Milne'nin konferansa sunduğu raporun Türklerle Yunanlılar arasında aktif bir savaş halini ispatladığı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Smith, *a.g.k.*, s. 137.

13 Temuçin Faik Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 58, Bahar 2016, s. 24. Jaeschke, *a.g.k.*, s. 99. San Remo Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Helmreich, *a.g.k.*, s. 219-233.

14 Jaeschke, *a.g.k.*, s. 103. Tekeli-İlkin, *a.g.k.*, s. 308. Smith, *a.g.k.*, s. 152. Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına giden sürecin kısa bir değerlendirmesi için bkz. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 118-119.

Anadolu'da Uşak ve Afyon istikametine, Doğu Trakya'da ise Edirne'ye doğru ileri harekâta başlamıştır.¹⁵ Bu süreçte Yunan kuvvetleri 30 Haziran 1920'de Balıkesir'i işgal etmiştir.¹⁶

Balıkesir 30 Haziran 1920'den 6 Eylül 1922'ye kadar, iki yıldan fazla bir süre, Yunan işgali altında kalmıştır. Büyük Taarruz sonrasında başlayan takip harekâtı neticesinde Batı Anadolu'daki son düşman kuvvetleri de 17 Eylül'de Bandırma'yı terk etmiştir.¹⁷ Balıkesir ve çevresinde iki yıldan fazla bir süre kalan Yunan kuvvetleri, işgal yılları boyunca maddi ve manevi büyük bir hasara neden olmuştur.¹⁸ Gerek Yunan birlikleri ve onların varlığından cesaret alarak yerli Rum ve Arnavutlardan kurulmuş çetelerin faaliyetleri gerekse bölgedeki Kuva-yı Milliye'nin varlığına son vermek ve TBMM'nin otoritesini kırmak için tertip edilen Ahmet Anzavur İsyanı nedeniyle işgal yıllarında bölgenin kaybı oldukça fazla olmuştur.¹⁹ Ancak buna rağmen Yunan işgal güçleri, verdiği zararları dünya kamuoyundan ve özellikle Paris Barış Konferansı'ndan gizlemek için her türlü yola başvurmuştur. İşgal sahasındaki ahaliden "işgal kuvvetlerinden memnun olduklarına dair birer imzalı mazbatayı" zorla almak suretiyle bu tür faaliyetlerini gizlemeye çalışmışlardır.²⁰ İşgal güçlerinin verdikleri

15 22 Haziran'da Akhisar, 23 Haziran'da Kırkağaç, Salihli, Soma, 25 Haziran'da Alaşehir, 2 Temmuz'da Kirmastı ve Karacabey, 3 Temmuz'da Nazilli, 8 Temmuz'da Bursa, 25 Temmuz'da Edirne işgal edilmiştir. Jaeschke, *a.g.k.*, s. 108-114. Smith, *a.g.k.*, s. 155-156. Turan, *Türk Devrim Tarihi II*, s. 229. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 157-160. Batı Anadolu 20 Haziran'da başlayan Yunan ileri harekâtının keyfi için bkz. Tekeli-İlkin, *a.g.k.*, s. 309-321. Özalp, *a.g.k.*, 134-139.

16 Jaeschke, *a.g.k.*, s. 110. Kazım Özalp, emrindeki Kuva-yı Milliye birlikleri ile Yunan kuvvetlerini Balıkesir'in 25 km. güneyindeki Savaştepe'de (o zamanki adı Giresun'da) karşılaşmıştır. 29 Haziran'da başlayan çarpışmalar beş saat kadar sürmüş ve 30 Haziran'da Balıkesir Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Özalp, *a.g.k.*, 139-141.

17 Jaeschke, Yunan askerlerinin Anadolu'yu terk ettiği tarih ve yeri 16 Eylül 1922 Çeşme olarak verse de son düşman birlikleri 17 Eylül 1922'de Bandırma'yı terk etmiştir. Zeki Çevik, "Milli Mücadelede Kocaeli Grubu ve Son Kurşun", *Uluslararası Kara Müsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, C. III, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 1577 vd.

18 Her şeyden önce Balıkesir'in yerli ahalisi Yunan askerlerinin kötü muamelesi nedeniyle evini barkını terke mecbur olmuştur. Kazım Özalp, işgal sonrasında Balıkesir'i terke mecbur olan ahalinin durumunu şu şekilde tasvir etmektedir: "... Balıkesir ve civarından çekilen halk da kısmen Bandırma'ya gitmiş ve bir kısmı da Susurluk'tan Kirmastı (Bugünkü Mustafakemalpaşa)-Bursa istikametine hareket etmiş bulunuyordu. Temmuzun birinci günü Karacabey yakınından geçerken oraya uğradım. Bandırma'dan gelen halk ve memurlarla beraber orada bulunan pedirim ve küçük kardeşimle görüştüm. Akşam geç vakit Ulubat Köprüsüne vardığım vakit burası bir mahşer halinde idi. Kadın, erkek, çocuk, genç, ihtiyar birçok halk, memurlar, askerler ve Kuva-yı Milliye efradı köprü'nün etrafına yayılmış bazıları ateş yakıyor, bazıları dolaşüyor ve ne yapacaklarını bilmiyorlarmış. Eşyasını almadan evini bırakanlar veya eşyalarını yolda kaybetmiş olanlar hallerinden şikayet ediyorlardı. Bursa'ya doğru yollarına devam edenlerin hemen hemen hepsi yürüyerek gidiyorlardı. Bunların arasında görünen pek az nakil vasıtaları, kağıt arabaları veya merkep gibi şeylerdi..." Özalp, *a.g.k.*, s. 142-143. Yunan işgalinin Batı Anadolu'da neden olduğu göç ve Müslüman göçmenlere resmî makamlar ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce yapılan yardımlara ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Kenan Özkan, "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2020*.

19 Karesi livası dahilinde meydana gelen olaylara dair Jandarma Alay Kumandanlığı tarafından hazırlanan 13 Nisan 1921 tarihli raporda "Mart'ın 19'uncu gecesi lisanlarından Yunan ve Arnavut olduklarına ihtimal verilen 40 kişilik bir çete tarafından Gönen'in, Saray nahiyesinin Yortan karyesine" gerçekleştirilen saldırıda ellerindeki listede yazılı isimleri köyün camisinde toplayıp tehdit ve işkence ile 2.000 lira kadar nakdi gasp ettikleri bilgisine yer verilmiştir. BOA. DH. EUM AYŞ. 53/91. 1. Yunan işgali altındaki Balıkesir'in "Koşuçayırı mevkiindeki" ziraat deposuyla Bandırma'da "Paşabayırı Mahallesiindeki Tantavizade Hanındaki" tarım araç-gereçlerinin zarara uğratıldığı hakkında Karesi Mutasarrıflığından gönderilen 9 Mart 1921 tarihli yazı için bkz. BOA. DH. İ. UM. 20/14. 58. Yunan işgali ve Ahmet Anzavur İsyanının Balıkesir, Gönen, Bandırma ve çevresinde yarattığı tahribat ve resmî dairelerin uğradığı zarar ve ziyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. DH. İ. UM. 19/1. 13. 3-4. "Yunan Ordusunun ileri harekâtı esnasında ahalinin birçok hayvanatı asker tarafından sürülüp Bandırma ve İzmir tarikiyle Atina'ya sevk edildiği ve hareket-i askerîye dolayısıyla mahsulatin bazı yerlerdehasara uğramış ve işgal altına alınan devair-i resmîyede bazı hasarat ıka edilmiş olduğu..." hakkında bkz. BOA. DH. İ. UM. 20/14. 53.3. Anzavur İsyanı hakkında ayrıca bkz. Özalp, *a.g.k.*, s. 108-116. Tansel, *a.g.k.*, s. 120-126. Kenan Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, 1. Basım, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70-77.

20 Balıkesir'in Giresun nahiyesinde (Bugünkü Savaştepe ilçesi) İşgal Kuvvetleri Kumandanlığına buraya bağlı köyler ahalisinden işgalden memnun olduklarına dair belge alınması hakkında bkz. BOA. DH. İ. UM. 20/14.

zarar bununla sınırlı kalmamıştır. Yunan Ordusu'nun imha edilmesinin ardından İzmir'e doğru geri çekilen kuvvetler Batı Anadolu'daki kent, kasaba ve köylerde son ve büyük bir tahribata neden olmuştur. Bu tahribatın tespit edilmesi, buralara yapılacak yardımların planlanması açısından önemli olduğu gibi işgal nedeniyle memleketlerine iade edilecek göçmenlerin iadeleri sırasında hane ve mesken sıkıntısının önüne geçmek için de önemlidir. Bu kapsamda gerek TBMM Hükümeti gerekse Hilal-i Ahmer Cemiyeti bölgede ciddi çalışmalar yapmış ve bu çalışmalar doğrultusunda bölge halkına yapılacak yardımlar planlanmıştır.²¹ Yunan tahribatı nüfus açısından da ciddi boyutlara ulaşmıştır. Türk-Müslüman nüfus işgal yıllarında ya hayatını kaybetmiş ya da göçe mecbur olmuştur.²² Söz konusu kitlenin Batı Anadolu'nun bereketli topraklarında tarım ve hayvancılıkla uğraşan üretken nüfus olduğu gerçeği dikkate alındığında bu tahribatın sonuçları daha gerçekçi bir şekilde değerlendirilebilir. Bu nedenle TBMM Hükümeti, vakit kaybetmeden tahribatın boyutlarını tespit edip, ona göre önlemler almanın yollarını aramıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu çalışmada, üretken nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve Yunan işgalinin büyük bir tahribata neden olduğu Balıkesir ve çevresi üzerinde durulmuştur.

B.Tahribatın Tespiti İçin Yapılan Çalışmalar

Yunan Ordusu'nun İzmir'e geri çekiliş hattı, Batı Anadolu'da kuzey ve güney hattında geniş bir sahayı kapsadığından Yunan tahribatından payını almamış yer hemen hemen yoktur.²³ Geri çekiliş yolu üzerinde bulunan başta Eskişehir, Kütahya, Afyon, Uşak, Gediz, Salihli, Ahmetli, Kasaba, Akhisar, Manisa, Balıkesir, Bursa, Soma, Bergama, Kırkağaç, Akhisar, Nazilli, Aydın ve nihayet İzmir gibi kent ve kasabalarda söz konusu tahribatın yoğunlaştığı görülür.²⁴ Buralardaki resmî-sivil bina ve hanelerin, tarihî yapıların tahrip edildiği görülmektedir. Özellikle bu iş için "Yunan ihrak taburları" yani yangın kırkamakla görevli birlikler kurulmuş ve bunlar çok büyük bir tahribata neden olmuştur.²⁵

21 Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, s. 587.

22 Balıkesir, Bandırma, Erdek ve çevresinde Müslüman nüfusa yönelik imha siyaseti hakkında bkz. *BOA. HR. SYS. 2618/67. BOA. HR. SYS. 2611/2.*

23 Yunan tahribatının tespiti işi daha 1921 senesi içerisinde İstanbul Hükümeti tarafından başlatılmıştı. Özellikle Birinci ve İkinci İnönü, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri sonrasında yoğunlaşan Yunan tahribatını tespit için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı olarak oluşturulan "Tedkik-i Hasarat Komisyonu", 15 Aralık 1921'de çalışmalarına başlamıştır. Yunan işgali nedeniyle göçe mecbur olan muhacirlerin zararı hariç olmak üzere Şubat 1922 itibariyle komisyonun tespit ettiği toplam hasar miktarı 50 milyon lirayı bulmuştur. Bunun içerisinde 21.829.191 lira sadece menkul eşya kıymeti olup, gayrimenkul ve hanelerin zararı da ilave edildiğinde toplam miktar 50 milyon liradır. Tedkik-i Hasarat Komisyonu tarafından hazırlanan cetveller İstanbul Hükümeti tarafından İtilaf Devletlerine sunulmuştur. "Muhacirlerin Zarar ve Zıyanları", *Vakit*, 14 Kanunievvel 1337, No. 1441, s. 3. "Tedkik-i Hasarat", *Vakit*, 15 Kanunievvel 1337, No. 1442, s. 2. "Hasaratın Tespiti", *Vakit*, 23 Kanunievvel 1337, No. 1450, s. 2. "Yunan Tahribatı Hakkında Mühim Rakamlar", *Vakit*, 2 Kanunisanı 1338, No. 1460, s. 1. "50 Milyon Lira", *Vakit*, 1 Şubat 1338, No. 1488, s. 2. Yunan Ordusu ve Rum çeteleri tarafından işgal sahalarında yapılan yağma için bkz. *BOA. HR. HMŞ. İŞO 129/8. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 129/9. BOA. HR. SYS. 2618/23. Akhisar ve Gördes civarındaki hasar için bkz. BOA. HR. SYS. 2626/14. Salihli civarındaki tahribat için bkz. BOA. HR. SYS. 2625/17.*

24 "Uşak ve Eskişehir'in Zabtı Hakkında Son Malumat", *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1338, No. 596, s. 1. "Gördes ve Çivril'in İşgali", *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1338, No. 596, s. 2. "Anavatana Kavuşan Karahisar'da Tezahürat", *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Eylül 1338, No. 599, s. 2. "Nazilli ve Söğüt'ün İşgali", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Eylül 1338, No. 601, s. 2. "Sevgili İzmir'imizin İstirdatı", *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1338, No. 604, s. 2. "İnegöl, Sındırgı ve Bigadiç'in Gaddar Düşmandan İstirdadı", *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1338, No. 604, s. 2. "Aydın'ın Tahlisi", *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Eylül 1338, No. 605, s. 2. "Kahraman Ordumuz Yeşil Bursa'mızı da Düşmandan Tahlis Etmiştir", *Vakit*, 12 Eylül 1338, No. 1705, s. 1.

25 "Son Haberler", *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1338, No. 604, s. 2. "Vaziyet-i Harbiye", *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Eylül 1338, No. 606, s. 1. "Kurtarılan Memleketlerimizin Bir Panoraması", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Teşrinievvel 1338, No. 622, s. 2. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım Bey'in yer aldığı bir heyet Batı Anadolu'da Yunan işgalinden kurtarılan ve tahrip edilmiş sahaları içine alan bir seyahate çıkmışlar, gözlem

Batı Anadolu'da Yunan tahribatını inceleyen heyette yer alan Mehmet Asım (Us) Bey, Uşak'ın 27 Ağustos'ta "Yunan Tahrip Taburları" tarafından ateşe verildiğini ve 1 Eylül'de Eşme'nin yakıldığı bilgisini vermiştir. 4 Eylül'de Alaşehir, 5 Eylül'de Salihli ve Turgutlu, 6 Eylül'de Manisa yakılmıştır.²⁶ Yunan Ordusu'nun neden olduğu yangın nedeniyle, 17 bin civarında hanenin bulunduğu Manisa'da geriye bin hane kalmış ve 140 bin nüfus meskensiz kalmıştır.²⁷ 2.400 haneden oluşan Salihli'de geriye istasyon binası ile etrafındaki birkaç hane kalmış, Eşme kazası ile 28 köyü tamamen yakılmıştır.²⁸ Mehmet Asım Bey bu manzara karşısında yaklaşan tehlikeye dikkat çekmiştir:

"... Evleri, barkları ve hayvanlarına istinatgâh teşkil eden bütün servetleri yandıktan sonra ancak canlarını kurtarabilen binlerce hatta yüz binlerce insan, çırılçplak meydanda kalmıştır. Bu zavallı vatandaşlarımız açlık ihtiyacına karşı, birkaç haftalık zahireden ve ölümler, sefalet tehditleriyle yaklaşan kışa karşı birer yorgandan bile mahrum bulunmaktadır. Eğer Yunan ordularını Akdeniz'e dökerek harbi kazanan ve tahlis edilen yerlerde Yunan yangınından kurtulan yerler süratle davranılarak yersiz, yurtsuz ve işesiz vatandaşlarımıza, dindaşlarımıza yardım etmezlerse kendilerini kurtarmak kabil olmayacaktır..."²⁹.

"Hakimiyet-i Milliye"nin verdiği rakamlara göre Bursa vilayet merkezinde 1.238, Mudanya'da 142, Orhangazi'de 555, Karacabey'de 7.158 olmak üzere toplamda 15.977 hane Yunan Ordusu tarafından yakılmıştır.³⁰ Aydın kaza merkezinde 16.462 hane yakılmıştır. Köşk'te 340, Umurlu'da 700, Germencik'te 2.600, Karapınar'da 200, Nazilli'de 6.828, Söke'de 1.148 ev ateşe verilmiştir.³¹

Kurtuluş haberleri ile Yunan Ordusu'nun neden olduğu tahribat haberleri birbirine karışmış, bir yanda sevinç bir yanda da endişe ve üzüntünün yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum, meclis görüşmelerinde mebusların sözlerine yansımıştır. Bursa mebusu Muhiddin Baha ve arkadaşları, Yunan Ordusu tarafından çıkarılan yangınların ve yapılan tahribatın protesto edilmesi için meclise teklifte bulunmuşlardır.³² Kütahya mebusu Besim Atalay'ın Uşak'taki tahribata dair "Namussuzlar ancak yerlerde kül, yüreklerde kin bırakmışlardır" ifadelerini taşıyan 17 Eylül tarihli mektubu 20 Eylül'de mecliste okunmuştur.³³ Yanan ve tahrip edilen yerlerin yeniden imar ve tamiri için vakit geçirmeden çalışmalara başlamak adına TBMM'nin öncelikle yapması gereken tahribatı tespit etmek olmuştur. Bu maksatla mebusların teklifte bulunduğu görülmüştür. 11

ve tanıklıklarını kaleme aldıkları bir rapor 1922 yılı içerisinde yayınlanmıştır. Raporla mezalime uğrayanların hikayeleri, mektuplar, Yunan Ordusu ve resmî makamlarının mezalim ve tahribattaki rolüne dair önemli bilgiler mevcuttur. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfki, Mehmet Asım, *İzmir'den Bursa'ya*, Akşam-Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1338.

²⁶ *İzmir'den Bursa'ya*, s. 129.

²⁷ Bu nedenle "Vakit" gazetesi Hilal-i Ahmer'i acil olarak yardıma çağırmıştır. "Saruhan Dahilinde İhtiyaç", *Vakit*, 4 Teşrinievvel 1338, No. 1727, s. 3.

²⁸ "Anadolu'nun Açılan Büyük Yarası", *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Teşrinievvel 1338, No. 624, s. 4.

²⁹ Mehmet Asım, "Harap Olan Yerler ve Buraların Tamiri", *Vakit*, 16 Teşrinievvel 1338, No. 1739, s. 2.

³⁰ "Bursa'da Tahribat Miktarı", *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 3.

³¹ "Aydın'da Yakılan Evler", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1338, No. 1748, s. 2.

³² Muhiddin Baha Bey konuşmasında düşman işgalinden kurtarılan sahalarda harap olmuş kulübelere, aç susuz kalmış vatandaşlardan başka bir şey bulunmadığından bahisle, tahribat edilen binalar arasında Bursa'daki Yeşil Camii'nin bulunduğu dikkat çekmiş ve Yunan Hükümeti nezdinde protestodan ziyade bütün medeniyet önünde bir protestonun gerçekleştirilmesini istemiştir. *TBMMZC*, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 98. İçtima, 7 Eylül 1338, s. 553-554.

³³ Yunan Ordusu'nun Uşak'tan çekilirken şehit ettiği insanlar arasında Besim Atalay'ın annesi ve kız kardeşi de bulunmaktadır. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 23, 105. İçtima, 20 Eylül 1338, s. 108. Uşak merkezinde tahrip edilen ev miktarı 1.785, dükkân miktarı ise 634'tür. 16 adet de cami yakılmıştır. "Uşak'ta 13.480 Kardeşimiz Şehit Edilmiştir", *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Eylül 1338, No. 621, s. 1. "Uşak'taki Mezalim", *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1338, No. 1736, s. 2.

Eylül'de Burdur mebusu İsmail Suphi Bey ve arkadaşlarının sunduğu beş maddelik teklifte düşmanın tahrip ettiği yerlerin tamiri, muhacirlerin iskani ve iaşesi, terk edilmiş malların muhafazası, asayişin temini ile malî ve iktisadî yapının bir an önce kurulması için encümenler oluşturulması istenmiştir.³⁴ Yapılan tartışmaların ardından teklif kabul edilerek hükümete havale edilmiş ve 14 Eylül'deki İcra Vekilleri Heyeti toplantısında Adliye, Dahiliye ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekillerinden oluşan "Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu"nun kurulması kararlaştırılmış ve bu encümene bağlı olarak "Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları" oluşturulmuştur.³⁵ 21 Eylül 1922 tarihli kararname ile Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının teşkil ve vazifelerine dair bir talimatnamenin hazırlanması kararlaştırılmıştır.³⁶ Yapılan çalışmaların ardından 19 Ekim 1922 tarihli "İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat İcrası İçin Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname" hazırlanmıştır.³⁷ 24 maddeden oluşan talimatnamenin birinci maddesinde düşmandan kurtarılan vilayet, liva ve kaza merkezlerinde muhtaç kimselere ait bulunan meskenlerin tamiri ve yeniden inşası için birer Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu'nun kurulduğu ifade edilmiş, komisyonların doğrudan Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlı olduğu belirtilmiştir. Komisyonlara, o birimin en büyük mülkî amiri başkanlık edecek, üyeleri arasında Muhasebeci ya da Mal Müdürü, Ahz-ı Asker Şubesi Reisi, Sıhhiye Müdürü veya Hükümet Tabibi, Belediye Reisi, Nafia ya da Belediye Mühendisi ile bu üyelerin yerli ahalden seçeceği üç kişi bulunacaktır. Talimatnamenin "Vezaif" başlığı altında komisyonların "düşman tarafından tahrip edilen mahallerde muhtaç-ı muavenet bulunanların" hanelerini tamir veya yeniden kendilerine hane ve baraka inşası ve yakılmış köylerin yeniden kurulmasıyla görevli olduğu ifadesine yer verilmiştir. Resmî dairelerle, maddi gücü yeniden hane inşasına yeterli olan şahısların sorumluluğu komisyonlara ait değildir.

Batı Anadolu'nun Yunan işgalinden kurtarılmasının ardından hasar ve tahribatın tespit edilip gerekli planlar dahilinde ahaliye yardım edilmesi için kurulan Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının dışında bu maksatla çalışan bir diğer kuruluş Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmuştur. Yunan işgalinden kurtarılan sahaların yeniden imar ve inşasında hükümetin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni davet ettiği görülür. 6 Eylül 1922 tarihli kararnamede düşmanın çekilme güzergâhı üzerinde yarattığı tahribat nedeniyle yaraların bir an önce sarılması için hükümetin ve halkın derhal "lazıma-yı şefkat ve muaveneti azamî derecede ifa eylemesinin" gerekli olduğu ifade edildikten sonra bu maksatla her tarafta teşkilatı bulunan Hilal-i Ahmer'in yardımda bulunması talep edilmiştir.³⁸ Zaten Kurtuluş Savaşı boyunca gerek işgal edilen sahaları terk eden muhacirlere gerekse cephe gerisinde askerlere her fırsatta yardım eli uzatan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Büyük Taarruz sonrasında da hükümetin daveti üzerine çalışmalarına başlamıştır.³⁹ Bu kapsamda Hilal-i Ahmer

34 *TBMMZC*, Devre 1, C. 22, içtima Senesi 3, 100. İçtima, 11 Eylül 1338, s. 609.

35 *CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 13*. Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu'nun kurulmasının ardından 18 Eylül 1922 tarihli ve altı maddelik talimatname ile Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının faaliyetlerini yakından takip ve teftiş etmek üzere Bursa, İzmir, Balıkesir ve Kütahya'dan ibaret dört bölgede "Murakabe Heyetleri" meydana getirilmiştir. *CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 18*.

36 *CA. 30. 18. 1. 1. 5. 29. 7*.

37 "Teşkilat", "Vezaif", "Muamelat", "İnşaat" ve "Mevad-ı Muhtelif" olmak üzere beş bölümden oluşan talimatname için bkz. *CA. 30. 10. 5. 30. 37/6-10*. "Tahrip Olunan Mesakinin İhyası", *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 2. Talimatnamenin hazırlanış sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü*, s. 611-615.

38 İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in *CA. 30. 18. 1. 1. 5. 58. 1* ve *CA. 272. 12. 39. 38. 11/4*. "İstanbul Halkı Harap Olan Memleketler Ahalisine Muavenete Devam Ediyor", *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 15 Eylül 1338, No. 13, s. 299. "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", *Vakit*, 11 Eylül 1338, No. 1704, s. 3.

39 Hilal-i Ahmer Cemiyeti, işgal nedeniyle memleketlerini terke mecbur olan Müslüman muhacirlere yardım için "İmdat-ı Sıhhiye Heyeti" adıyla bilinen yardım heyetleri meydana getirmiştir. Bunlar muhacirlere sağlık hizmeti

Cemiyeti'nin Yunan Ordusu'nun geri çekilişi esnasında neden olduğu tahribatın tamiri hususunda "Vilayet-i Müstahlasa İmdat Heyetleri" oluşturmak suretiyle yardıma koştuğu görülür. Bunlar Dokuzuncu Uşak-Afyonkarahisar İmdat Heyeti, Onuncu Bilecik-Eskişehir İmdat Heyeti, On Birinci Aydın-Söke İmdat Heyeti, On İkinci İzmir-Manisa İmdat Heyeti ve On Üçüncü Balıkesir-Bursa İmdat Heyeti olmak üzere beş adettir.⁴⁰ Gerek TBMM tarafından kurulan Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları gerekse Hilal-i Ahmer'in vücuda getirdiği "Vilayet-i Müstahlasa İmdat Heyetleri" işgalden kurtarılmış sahalara yapılacak yardımların sağlıklı bir planlama sonrasında daha da faydalı olması için tahribatın tespiti işine de önem vermişlerdir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi ve Kızılay Arşivi'ndeki belgeler incelendiğinde bu konuda hazırlanmış resmî istatistiklere ulaşmak mümkündür. Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının çalışmaları neticesinde genel itibariyle Batı Anadolu'daki Yunan tahribatı şu şekildedir:⁴¹

Vilayet/Liva ismi	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane miktarı
İzmir Vilayeti	66	87	3.541	1.453	4.994
Bursa Vilayeti	28	37	8.560	-	8.560
Aydın Livası	8	96	10.292	-	10.292
Ertuğrul Livası	14	99	5.834	425	6.259
Eskişehir Livası	105	87	4.790	250	5.040
İzmit Livası	30	13	6.383	816	7.199
Balıkesir Livası	21	41	2.994	319	3.313
Kaleisultaniye Livası	-	2	25	-	25
Karahisarışarkî Livası	2	2	56	-	56
Kütahya Livası	66	42	9.902	949	10.851
Toplam	340	576	54.377	4.212	56.591

Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının çalışmaları neticesinde hazırlanan bu istatistikte Manisa dışında, Batı Anadolu vilayet ve livalarındaki Yunan tahribatı gözler önüne serilmiştir. Bu geniş sahayı Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik, İzmit ve Eskişehir'i içine alacak kuzey; İzmir, Aydın, Kütahya ve Afyon'u içine alacak şekilde güney olarak ikiye bölersek yanan ve tahrip olan hane miktarı dikkate alındığında kuzeyde kalan kesimlerin daha fazla tahribata maruz kaldığı görülür. Kuzeyde 39.396, güneyde 26.193 hane yakılmış ve tahrip edilmiştir.

yanı sıra, gıda ve gündelik hayatlarını sürdürmek için gerekli malzeme yardımında bulunmuştur. Bu heyetlerin faaliyetleri icraat raporlarında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. *Osmanlıdan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı, Ankara, 2013. Ayrıca bkz. Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü*, s. 295 vd. Hilal-i Ahmer'in cephelerdeki yardım faaliyetleri için bkz. *Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu, 23 Nisan 1920-13 Eylül 1921*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, 2. Baskı, Türk Kızılayı, Ankara, 2007.

40 *Osmanlıdan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, s. 155-161. Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü*, s. 693-705.

41 CA. 30. 10. 5. 30. 37/19.

C. Balıkesir'deki Tahribatin Boyutları

Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının çalışmalarına göre Balıkesir'deki tahribatin boyutlarına daha ayrıntılı bakmak mümkündür:⁴²

Kaza ismi	Tamamen yakılan köyler	Kısmen yakılan köyler	Tamamen yakılan haneler	Kısmen yakılan haneler	Toplam hane miktarı
Merkez kazası	2	10	97	-	97
Erdek	1	7	1.070	-	1.070
Edremit	-	3	62	-	62
Ayvalık	-	-	-	-	-
Bandırma	8	2	1.084	-	1.084
Balya	-	1	14	-	14
Burhaniye	1	8	100	54	154
Sındırgı	4	4	379	265	644
Gönen	5	6	188	-	188
Toplam	21	41	2.994	319	3.313

Verilen resmî rakamlara göre Balıkesir merkez kazası ile diğer kazalarında kısmen ya da tamamen yakılmış köy miktarı 62'dir. En fazla köy tahribatı merkez kazada yaşanmakla birlikte bunu Gönen, Bandırma ve Burhaniye takip etmiştir. Balıkesir'de kısmen ve tamamen yakılan toplam hane miktarı ise 3.313'tür. En fazla hane tahribatı yaşayan kaza 1.084 hane ile Bandırma olmuştur. Onu 1.070 hane ile Erdek, 644 hane ile Sındırgı ve 188 hane ile Gönen izlemektedir. Balıkesir merkezinde tahrip olan hane miktarı ise 97'dir.

Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının çalışmaları neticesinde hazırlanan bu istatistikler, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gönderilen Vilayat-ı Müstahlasa Heyetlerinin çalışmalarına yön vermek için Cemiyetle de paylaşılmıştır. Ankara'daki Hilal-i Ahmer Murahhaslığı tarafından İstanbul'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne gönderilen 6 Mart 1923 tarihli yazıdan Hükümet ile Cemiyet arasında bu yönde bilgi alışverişinin yaşandığı anlaşılmaktadır.⁴³ Yunan tahribatına uğrayan köylerin isimleri ve hane miktarı hakkında "katî ve resmî malumat" için Dahiliye Vekaleti nezdinde teşebbüslerin olduğu ve bunun sonucunda Batı Anadolu, "istiladan evvel mevcut bilumum mebani ile düşman tarafından ihrak ve tahrip olunan köylerin isimleri ile mebani adedi ve

42 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

43 Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşında büyük hizmetleri görmüş Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetleri TBMM'nin Ankara'da açıldığı sırada Anadolu'da devam etmekteydi. Bu kapsamda Trabzon, Aksaray, Nazilli ve Alaşehir olmak üzere Hilal-i Ahmer İmdat Heyetlerinin çalışmaları önemlidir. *Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer*, s. 33. Yahya Halit, "Hilal-i Ahmer'in Hizmetleri", *Vakit*, 3 Mayıs 1337, No. 1222, s. 1-2. 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali üzerine Cemiyetin merkez binasına İtilaf Devletleri tarafından el koyulmuş, Cemiyetin Genel Sekreteri Doktor Adnan (Adıvar) Bey, eşi Halide Edip Hanımla Anadolu'ya geçmiştir. İstanbul'un işgali sonucunda Anadolu'daki Hilal-i Ahmer teşkilatı ile Merkezin teması kesilmiştir. Doktor Adnan Bey'in TBMM'nin kurduğu ilk hükümette Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili olması Hilal-i Ahmer'in Anadolu'daki teşkilatlanmasının geleceği açısından önemli bir gelişme olmuştur. Doktor Adnan Bey, İstanbul'daki Genel Merkezden bağımsız bir şekilde, o tarihlerde Eskişehir'de görevli olarak bulunan, Cemiyetin bir diğer önemli ismi İsmail Besim Paşa ile temasa geçmiş ve bunun sonucunda Ekim 1920'de İsmail Besim Paşa, Doktor Adnan, Ömer Lütfü ve Esat Paşa'dan oluşan "Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı" teşkil edilmiştir. Eskişehir'deki teşkilat derhal Ankara'ya nakledilmiş, Anadolu'daki tüm heyet ve teşkilatlar Ankara Murahhaslığı'na bağlanmıştır. İşgal altındaki İstanbul'da bulunan Genel Merkez de Anadolu'daki bu yeni yapılanmaya karşı olumsuz bir tavır takınmamış ve 4 Kasım 1921 tarihli kararlar Ankara Murahhaslığı'nın yetkilerini artırmıştır. *Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer*, s. 16-17, 34-35. Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü*, s. 569-571.

elyevm bakî kalanların da kaydının olduğu” haritaların gönderildiği bilgisi verilmiştir.⁴⁴ Söz konusu Vekaletten, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı’na gönderilen belgeler, işgal öncesi nüfus ve mevcut nüfusun yanı sıra tahrip edilmiş hane miktarları, inşaat için gerekli malzeme cinsi ve miktarının yanı sıra ihtiyaç duyulan tıbbi malzeme miktarlarına kadar çok daha ayrıntılı bilgi içermektedir. Ayrıca her bir kazaya ait köyler ve bu köylerde tahrip olmuş hane miktarlarının belirtildiği haritalar da Dahiliye Vekaleti tarafından gönderilen belgeler arasında yer almaktadır.

Kızılay Arşiv belgelerine göre Balıkesir merkez livasında Yunan işgalinden önceki nüfus 147.095’tir. İşgalden sonraki nüfus ise 141.998 olup bunun 69.299’u erkek, 72.599’u da kadındır. Merkeze bağlı köylerde işgal öncesinde nüfus miktarı 3.405 kişidir. Bunun 1.592’si erkek, 1.813’ü de kadındır. Yine merkeze bağlı köylerde işgal öncesinde mevcut mesken miktarı 684 iken, işgalden sonra bu sayı 587’ye düşmüştür.⁴⁵ Haritada yakılan köyler ve hane miktarı şu şekilde gösterilmiştir: Topalak 22 (tamamen yakılmıştır), Okçularyeri 1, Adalı 1, Kargın 1, Yukarı Devrek 44 (Tamamen yakılmıştır. Bugünkü Yukarı Çamlı Köyü.), Bağcılar 5 hane.⁴⁶

Bandırma’da Yunan işgalinden evvelki toplam nüfus 58.000’dir. Bunun 22.878’i erkek, 23.479’u kadın ve 11.643’ü çocuklardan ibarettir. Yunan işgali sonrasında Bandırma’nın nüfusu 41.297’ye düşmüştür. Bu miktarın 16.197’si erkek, 16.876’sı kadın, 8.224’ü ise çocuktur. Bandırma’da Yunan işgalinden önceki mesken miktarı 3.949 iken bu sayı işgal sonrasında 1.536’ya düşmüştür. Büyük bir tahribatın yaşandığı Bandırma’da, açıkta kalan 4.900 nüfusun iktisadî durumu evlerini yeniden inşaaya müsait değildir.⁴⁷ Haritada gösterildiğine göre Bandırma merkezi ile çevre köylerde tahrip olan mesken miktarları şu şekildedir: Bandırma’da 597, Kayacık’ta (Bugün Bandırma merkezinde yer alan Kayacık Mahallesi) 55, Dilbeyi’nde (Bugünkü Debleke) 132, Ömerköy’de (Bugünkü Ömerli Köyü) 97, Yeniziraatli’de 46, Eskiziraatli’de 24, Akçapınar’da 132, Köseveysel’de 20, Ergili’de 66 ve bugün Manyas’a bağlı Kepekler Köyünde 15 olmak üzere toplamda 1.184 hane tahrip edilmiştir.⁴⁸ Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu’nun hazırladığı istatistikte ise Bandırma’da tahrip olan toplam hane miktarı 1.184 olarak verilmiştir.⁴⁹

Edremit’te işgalden önceki nüfus 43.265’tir. Yunan Ordusu’nun çekilmesinden sonra Edremit nüfusu ise 33.549’dur. Bunun 16.478’i erkek, 17.071’i de kadındır. Edremit’te

44 TKA. 1323/59.

45 TKA. 1323/59. 29.

46 Bkz. Harita 1. TKA. 1323/59. 30. Dikkat edilecek olursa Hilal-i Ahmer’in verdiği bilgiler ile Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları tarafından hazırlanan istatistikte Balıkesir merkez livaya bağlı köylerde tahrip edilen hanelere ilişkin verilmiş sayılar birbirini tutmaktadır. Her ikisinde de bu sayı 97 olarak verilmiştir. CA. 30. 10. 5. 30. 37/20. 47 TKA. 1323/59. 37. “Vakit” gazetesinde Bandırma’daki tahribata dair verilen bilgiler ise resmî rakamlara kıyasla oldukça farklıdır. Ancak bu sayıların gayriresmî ve işgalden hemen sonra, tahribata dair kapsamlı bir çalışma yapılmadan verilmiş olması hususu gözden kaçırılmamalıdır. Bundan daha da önemlisi gazetenin verdiği rakamların Bandırma şehir merkezi ile sınırlı olması ihtimali daha kuvvetlidir. Bu ihtimali kuvvetlendiren ifade ise istatistikler arasında yangından zarar gören mağaza miktarından da bahsediliyor olmasıdır. Gazeteye göre Yunan Ordusu’nun neden olduğu yangından önce Bandırma’da 4.500’ü Gayrimüslim olmak üzere 21.700 nüfus mevcutken bu sayı, 9.568’e düşmüştür. Yangından zarar gören Müslüman nüfus 4.131’dir. Müslümanlara ait 827 hane ile 1.100 mağaza ve dükkân, 8 cami ve tüm okullar ile Gayrimüslimlere ait 850 hane ve 5 kilise tamamen yanmıştır. “Bandırma Nasıl Yandı?”, *Vakit*, 9 Teşrinievvel 1338, No. 1732, s. 2. 21 Eylül 1922 tarihinde Bandırma’dan Dahiliye Nezareti’ne çekilen telgrafta düşmanın “Bandırma’nın onda dokuzunu ve şimdilik tahkik edilebilen kurayı tahrik ettiği” bilgisi verildikten sonra Bandırma ve çevresinde açıkta kalan nüfus miktarının 20 bin civarında olduğu ifade edilmiştir. CA. 272. 11. 16. 62. 11/3

48 Bkz. Harita 2. TKA. 1323/59. 36. Hilal-i Ahmer verilerinde Bandırma ve çevresinde tahribata uğrayan mesken miktarı 1.169 olarak verilirken Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu’nun verilerine göre bu miktar 1.084 hanedir. CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

49 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

Yunan işgali öncesinde mevcut mesken miktarı 147 iken, işgal sonrasında bu sayı 23'e düşmüştür. Yangından zarar gören evlerini tamire gücü yetmeyen nüfus miktarı ise 598'dir.⁵⁰ Edremit'te tahribata uğrayan köyler ile hane miktarı şu şekildedir: Gümüşler'de (Bugün Çanakkale'nin Yenice İlçesine bağlıdır.) 19, Umurlar'da (Bugün Çanakkale'nin Yenice İlçesine bağlıdır.) 18, Sameteli'de (Bugün Çanakkale'nin Yenice İlçesine bağlıdır.) 15, Karaaydın'da (Tamamen yakılmıştır. Bugün Çanakkale'nin Yenice İlçesine bağlıdır.) 43, Gündoğdu'da (Tamamen yakılmıştır.) 39 olmak üzere toplam 134 hane tahrip edilmiştir.⁵¹ Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu verilerinde ise Edremit'te tahribata uğramış mesken miktarını 62 olarak gösterilmiştir.⁵² Büyük ihtimalle bu sayı Edremit merkezinde tahrip edilmiş hane miktarını göstermektedir.

Yunan işgaline girmeden önce Erdek'te 43.192 nüfus mevcutken bu sayı işgal sonrasında 11.936'ya düşmüştür. Bunun 4.748'i erkek, 4.626'sı kadın ve 2.562'si çocuktur. İşgal öncesinde Erdek'te 7.330 mesken mevcutken, Yunan Ordusu'nun geri çekilirken yarattığı tahribat neticesinde geriye kalan mesken miktarı 6.168'dir. Meskensiz kalan ve evlerini tamir ve inşaaya gücü olmayan nüfus miktarı ise 118'dir.⁵³ Erdek'te Yunan tahribatına maruz kalan köy sayısı 8'dir. Söz konusu köylerde tahrip olan hane miktarı ise toplamda 1.064'tür. Buna göre Küleflü'de 78, Araplar'da 58, Konia'da (Bugünkü Ocaklar Köyü) 268, Hıdırlı'da (Bugünkü Hıdırköy) 21, Fatı'da (Bugünkü Turan Köyü) 198, Herek'te (Bugünkü İlhan Köyü) 209, Şeytan'da (Bugünkü Ormanlı Köyü) 127 ve Drakonda (Bugünkü Doğanlar Köyü) 105 hane tahribata uğramıştır.⁵⁴ Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu verilerine göre Erdek'te tahrip olan köy sayısı 8, mesken sayısı ise 1.070'tir.⁵⁵

Burhaniye'de Yunan işgalinden evvel toplam nüfus 23.200'dür. Bunun 12.237'si erkek, 10.963'ü kadındır. Yunan Ordusu'nun çekilmesinin ardından nüfus 22.769'dur. Bu miktar içerisinde 11.469 erkek, 11.300 kadın bulunmaktadır. Yunan işgali öncesinde Burhaniye'de 6.014 mesken mevcutken, Yunan Ordusu'nun yarattığı tahribat neticesinde geriye 5.815 mesken kalmıştır.⁵⁶ Burhaniye'de 9 köy yerleşimi Yunan tahribatına maruz kalmış ve toplamda 155 mesken tahrip olmuştur. Bunların dağılımı şu şekildedir: Kurucaoluk'ta 22, Kırtık'ta 14, Damlalı'da 13, Gömeç'te 26, Yayköyü'nde 13, Keremköy'de 16, Hacıosman'da 10, Ballica'da (Bugünkü Tifillar Köyü) 9 ve Murateli'nde (Tamamen tahrip edilmiştir.) 32 hanedir.⁵⁷ Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu tarafından hazırlanan istatistikte de Burhaniye'de 9 köyde tahrip edilmiş mesken miktarı toplam 154 olarak gösterilmiştir.⁵⁸

Yunan işgalinin Gönen'de yarattığı tahribatın boyutları da istatistiklerde görülebilmektedir. Yunan işgali öncesinde Gönen merkezinde nüfus miktarı 40.729'dur. İşgal sonrasında tespit edilen nüfus 38.457 kişidir. Bunun 15.502'si erkek, 15.950'si kadın ve 7.505'i çocuktur. Gönen'e bağlı köylerin işgal öncesi nüfusu 5.726 iken, işgal sonrasında bu nüfus 5.321 olarak tespit edilmiştir. İşgalden evvel mesken miktarı

50 TKA. 1323/59. 39.

51 Bkz. Harita 3. TKA. 1323/59. 38. Söz konusu haritada Gündoğdu Köyü, Karaaydın'ın hemen güneybatısında gösterilmiştir. Günümüzde Karaaydın ya da başka bir isimle Gündoğdu Köyü'nün güneybatısında herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktadır. Gündoğdu Köyü günümüzde Çanakkale'nin Yenice İlçesine bağlıdır. Ancak köy, Karaaydın'ın güneybatısında değil tam tersi yönde kuzeydoğusunda, Balıkesir-Çanakkale yolu üzerinde bulunmaktadır. Bkz. <https://www.google.com/maps/place/> (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

52 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

53 TKA. 1323/59. 56.

54 Bkz. Harita 4. TKA. 1323/59. 55.

55 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

56 TKA. 1323/59. 30.

57 Bkz. Harita 5. TKA. 1323/59. 28.

58 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

1.241'dir. Yangın ve tahribat neticesinde mesken sayısı 1.065'e düşmüştür.⁵⁹ Gönen'e dahil olan 10 köyde yanan hane miktarı toplamda 185'tir. Kumköyü'nde 2, Ortaoba'da 25, Ilıcaoba'da (Tamamen yanmıştır) 20, Karasukabaklar'da 20, Karasuçam'da 25, Sarıköy'de 6, Eriklioba'da (Bugünkü Çakmak Köyü) 28, Gaybular'da 35, Küpçüktü'de 20 ve Yortan'da (Bugünkü Bostancı Köyü) 4 hane yanmıştır.⁶⁰ Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonu verilerine göre yanan hane miktarı ise 188'dir.⁶¹

Balya'da Yunan işgali öncesinde nüfus miktarı 31.131'dir. İşgalden sonra tespit edilen nüfus 23.882 olup; bunun 7.000'i erkek, 8.500'ü kadın ve 8.382'si de çocuktur. Köyler de dahil olmak üzere mesken miktarı işgal öncesinde 734 olup, bu sayı Yunan tahribatı neticesinde 620'ye düşmüştür.⁶² Yunan Ordusu'nun Balya'ya bağlı 8 köyde tahribat yarattığı ve toplamda 111 haneyi yakarak tahrip ettiği görülmektedir. Kavakcedit'te (Bugünkü Yenikavak Köyü) 2, Ilıca'da 3, Söbücealan'da 1, Koyuneri'nde 4, Söğüt'te 2, Fındıklı'da 82, Kızıldam'da 14, Mancılık'ta 3'tür.⁶³ Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonu ise Balya'daki tahrip edilmiş mesken miktarını 114 olarak vermiştir.⁶⁴

Dursunbey'de Yunan işgali öncesinde nüfus 16.640'tır. İşgal sonrasında bu nüfus 7.927 erkek, 8.617 kadın olmak üzere 16.444 olarak tespit edilmiştir.⁶⁵ Dursunbey'in yalnız 3 köyünde tahribat yaşanmıştır. Osmaniye'de 10, Refahiye'de (Bugünkü Alaçam Köyü) 10 ve Çamköy'de ise 9 olmak üzere toplamda 29 hane tahrip olmuştur. Bu tahribat neticesinde söz konusu 3 köyde işgalden önce 130 hane mevcutken işgal sonrasında 101 hane kalmıştır.⁶⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait belgelerde Dursunbey'e ilişkin bilgilere tesadüf edilirken Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonu tarafından hazırlanan istatistiklerde Dursunbey'le ilgili herhangi bir bilgi verilmştir.

Hilal-i Ahmer kaynaklarında Yunan işgali öncesinde Sındırgı'nın nüfusu 26.804 olarak verilmiştir. Ancak diğer ilçelerden farklı olarak Sındırgı'nın nüfusunda azalma değil, artış gözlemlenmektedir. Yunan işgalinin sona ermesinin ardından 9.282 erkek, 11.192 kadın ve 6.600 çocuk olmak üzere toplam nüfus 27.074 olarak verilmiştir. İşgalden önce Sındırgı'da 6.211 hane mevcutken, tahribat nedeniyle bu miktar 5.860'a gerilemiştir.⁶⁷ Yunan Ordusu, Sındırgı'nın 7 köyünde tahribata neden olmuş ve toplamda 319 haneyi tahrip etmiştir. Buna göre Çayır'da (Tamamen yakılmıştır) 43, Umurlar'da 15, Danaçayırı'nda 6, Nağra'da (Bugünkü Yusufçamı Köyü) 106, Kozlu'da 3, Cedit'te (Bugünkü Bayırlı Köyü) 145 ve Karakaya'da 1 hane tahrip edilmiştir.⁶⁸ Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonu verileri ise Hilal-i Ahmer Cemiyeti verilerine göre oldukça farklıdır. Komisyona göre Sındırgı'nın 8 köyünde 379 tamamen, 265 de kısmen olmak üzere toplamda 644 hane yakılmıştır.⁶⁹

D. Sonuç

Hilal-i Ahmer'in Balıkesir'deki tahribata ilişkin verileri ile Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonlarının çalışması neticesinde oluşturulan istatistikler karşılaştırıldığında şu tablo ile karşılaşılmaktadır:

59 TKA. 1323/59. 60.

60 Bkz. Harita 6. TKA. 1323/59. 59.

61 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

62 TKA. 1323/59. 32.

63 Bkz. Harita 7. TKA. 1323/59. 31.

64 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

65 TKA. 1323/59. 58.

66 Bkz. Harita 8. TKA. 1323/59. 57.

67 TKA. 1323/59. 41.

68 Bkz. Harita 9. TKA. 1323/59. 40.

69 CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

Resmî İstatistiklere Göre Yunan İşgalinin Balıkesir ve Çevresinde Neden Olduğu Tahribat

Yerleşim yeri	Hilal-i Ahmer Cemiyeti		Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu		Tahrip olan köy sayısındaki fark	Tahrip olan hane sayısındaki fark
	Tahrip olan köy sayısı	Tahrip olan hane sayısı	Tahrip olan köy sayısı	Tahrip olan hane sayısı		
Merkez kaza	6	97	12	97	-6	-
Erdek	8	1.064	8	1.070	-	-6
Edremit	5	124	3	62	2	62
Bandırma	9	1.184	10	1.084	-1	100
Balya	8	111	1	114	7	-3
Burhaniye	9	155	9	154	-	1
Sındırgı	7	319	8	644	-1	-325
Gönen	10	185	11	188	-1	-3
Dursunbey	3	29	Belirtilmemiş		3	29
Toplam	65	3.168	62	3.313	3	-145

Bir kıyaslama yapıldığında Bandırma ve Sındırgı'ya hariç, istatistiklerin büyük oranda birbirleri ile örtüştüğü, verilen sayıların birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu'na göre tahrip olan toplam köy sayısı 62, Hilal-i Ahmer'e göre 65'tir. Tahrip olan hane sayılarına bakıldığında Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu'na göre 3.313 hanenin tahrip edilmişken Hilal-i Ahmer'e göre bu sayı 3.168'dir.

Hilal-i Ahmer verilerine göre Balıkesir'e bağlı kasabalar da dahil olduğu halde toplam hane miktarı 26.440'tır. Bu sayının dağılımı şu şekildedir:

Kaza isimleri	İşgalden önce mevcut hane miktarı
Merkez kaza (Yakılan köylerde)	684
Erdek	7.330
Burhaniye	6.014
Gönen	1.241
Balya	734
Dursunbey (Yakılan köylerde)	130
Sındırgı	6.211
Edremit (Yakılan köylerde)	147
Bandırma	3.949
Toplam	26.440

Tahrip edilen hane miktarı olarak 3.168 sayısı esas alındığında buna göre her 8 evden birinin Yunan tahribatından nasibini aldığı görülür.

Yunan işgali Balıkesir'in nüfusunu da olumsuz etkilemiştir. İşgal nedeniyle Müslüman nüfusun önemli bir kısmı Hilafet ve Saltanat merkezi İstanbul'a göç ederken, Anadolu'nun Yunan işgali altına girmemiş bölgelerine de göç hareketliliği yaşanmıştır.⁷⁰ Osmanlı

70 Balıkesir'den İstanbul'a ve iç bölgelere göç eden nüfus arasında 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile evini toprağını bırakarak Balıkesir'e gelen Müslüman göçmenlerin yanı sıra Balkan muhacirleri de bulunmaktadır ve bunlar ikinci, üçüncü defa göçe mecbur kalmışlardır. 300-400 kişilik gruplar halinde İstanbul'a ulaşan Müslüman göçmenler Sarıyer, Rumelikavağı ve Ortaköy'de iskan edilmişlerdir. İstanbul Hükümeti'nin "muhacir akını" karşısında çaresiz kalması ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin mali açıdan yetersizliği nedeniyle bu muhacir-

İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmeden 1914 tarihli istatistiğe göre Karesi livasının toplam nüfusu 472.970'tir.⁷¹ 1914'te Müslüman nüfus 359.804 olarak alındığında gayrimüslim nüfus miktarı 113.166'tır. Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki'nin nüfus politikaları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında da güvenlik gerekçesi ile gayrimüslim nüfusun miktarındaki azalma sonucunda Balıkesir'deki toplam nüfusun 472 binden 430 bine kadar gerilediği görülür.⁷² Kurtuluş Savaşı sonrasında Rumların mağlup olan Yunan Ordusuyla birlikte Batı Anadolu'yu terk ettiği ve Müslüman nüfusun yaşadığı iç göç de dikkate alındığında işgal sonrasında toplam nüfus 357 bine kadar düşmüştür.

	1914 Nüfus istatistiği						Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin verileri	
	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Diğer	Toplam	İşgalden önce	İşgalden sonra
Merkez	156.092	2.655	2.963	-	34	161.744	147.095	141.998
Bandırma	41.146	11.507	4.032	4	2.736	59.425	58.000	41.297
Edremit	30.846	9.699	41	40	-	40.626	43.265	33.549
Erdek	15.232	31.035	1.094	303	2	47.666	43.192	11.936
Burhaniye	20.280	4.514	43	14	-	24.851	23.200	22.769
Gönen	34.979	2.251	53	1	339	37.623	40.729	38.457
Balya	33.680	3.266	298	-	3.650	40.894	31.131	23.880
Ayvalık	454	31.440	-	-	-	31.894	-	-
Sındırgı	27.095	1.130	20	-	2	28.247	26.804	27.074
Dursunbey	Belirtilmemiş						16.640	16.444
Toplam	359.804	97.497	8.544	362	6.763	472.970	430.056	357.406

Haziran 1920'den Eylül 1922'ye kadar süren Yunan işgalinin, Balıkesir'in fizikî ve demografik yapısı üzerinde yarattığı tahribat resmî istatistiklerden açıkça görülmektedir. TBMM Hükümeti'nin ilgili kanunla oluşturduğu Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının ve işgal sonrasında göç ettikleri memleketlerine geri dönen muhtaç Müslüman göçmenlere yardımda bulunmak amacıyla bölgede faaliyet gösteren Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışmaları tahribatın boyutlarının saptanması açısından önemli bir bilgi kaynağı oluşturmuştur. Bununla birlikte her iki kaynaktan verilen istatistiklerin büyük oranda birbiriyile örtüşüyor olması da önemlidir.

ler mahalle ihtiyar heyetleri vasıtasıyla işe edilmiştir. Muhacirlerin önemli bir kısmı da Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Selimiye ve Davutpaşa Kışlalarında iskan ederek işeleri sağlanmıştır. Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü*, s. 398 vd.

71 1914 tarihli nüfus istatistiği ve haritadaki dağılım için bkz. *TİTE. KI.72. G. 14. Bl. 14*. Bkz. Harita 10. 1914 nüfus istatistiği son Osmanlı resmî nüfus sayımı olan 1905/6 verilerinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bu tarihten 1914'e kadar doğum ve ölüm oranlarının eklenmesi ve çıkarılması yöntemi kullanılmıştır. Kemal Karpat, 1914 nüfus istatistiğini 1919 da yayınlanan "İçişleri Bakanlığı Nüfus Defterleri İdaresi Genel Müdürlüğü, Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki" adlı çalışmadan aktarmış ve tablo halinde sunmuştur. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 356-399.

72 Balkan Savaşları sonrası ve Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki gayrimüslim nüfus hareketliliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşanan Göç Hareketleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 44, 66, 74. Selahattin Önder, "Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)", Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Eskişehir, 1990, s. 33-59.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA. DH. KMS. 52/23.*
BOA. HR. SYS. 2554/5.
BOA. DH. İ. UM. EK. 55/36.
BOA. DH. KMS. 52/21.
BOA. DH. KMS. 52/52.
BOA. DH. EUM AYŞ. 53/91. 1.
BOA. DH. İ. UM. 20/14.
BOA. DH. İ. UM. 19/1. 13. 3-4.
BOA. DH. İ. UM. 20/14.
BOA. HR. SYS. 2618/67.
BOA. HR. SYS. 2611/2.
BOA. HR. HMŞ. İŞO 129/8.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 129/9.
BOA. HR. SYS. 2618/23.
CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 13.
CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 18.
CA. 30. 18. 1. 1. 5. 29. 7.
CA. 30. 10. 5. 30. 37/6-10.
CA. 30. 10. 5. 30. 37/19.
CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.
CA. 30. 18. 1. 1. 5. 58. 1.
CA. 272. 11. 16. 62. 11/3
CA. 272. 12. 39. 38. 11/4.
TİTE. KI.72. G. 14. Bl. 14.
TKA. 1323/59.

Sürelî Yayınlar

Vakit

Tasvir-i Efkâr

Hakimiyet-i Milliye

Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası

Belgesel Kaynaklar

American Documents on Greek Occupation of Anatolia, Compiled by Çağrı Erhan, (SAM Papers, No. 99-7), Center for Strategic Research, Ankara, 1999.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, C. 2, Anadolu'da Yunan Mezalimi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1996.

Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım, *İzmir'den Bursa'ya*, Akşam-Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1338.

İzmir, Aydın, Ayvalık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askerîyeden Mevrut Raporlar, İkinci Kitap, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335. *İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları*, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askerîyeden Mevrut Raporlar, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu, 23 Nisan 1920-13 Eylül 1921, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, 2. Baskı, Türk Kızılayı, Ankara, 2007.

Osmanlıdan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı, Ankara, 2013.

TBMMZC, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 98. İçtima, 7 Eylül 1338.

TBMMZC, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 105. İçtima, 20 Eylül 1338.

TBMMZC, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 100. İçtima, 11 Eylül 1338.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. 1, Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919*, İkinci Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Çelebi, Mevlüt, "Bir İtalyan Gazetecinin Kaleminden İzmir'in İşgali", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 19, Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019.

Çevik, Zeki, "Milli Mücadelede Kocaeli Grubu ve Son Kurşun", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, C. III, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2016.

Çukurova, Bülent, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 8, Mart 1987.

Evans, Laurance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, 1914-1924*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.

Erhan, Çağrı, *Greek Occupation of İzmir and Adjoining Territories Report of The Inter Allied Commision of Inquiry (May-September 1919)*, (SAM Papers, No. 2/99), Ministry of Foreign Affairs Center of Strategic Research, Ankara, 1999.

Ertan, Temuçin Faik, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 58, Bahar 2016.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

Işık, Hüseyin, "Anadolu'da Yunan Mezalimi", *Türk Yunan İlişkileri, III. Askeri Tarih Semineri*, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 1986.

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

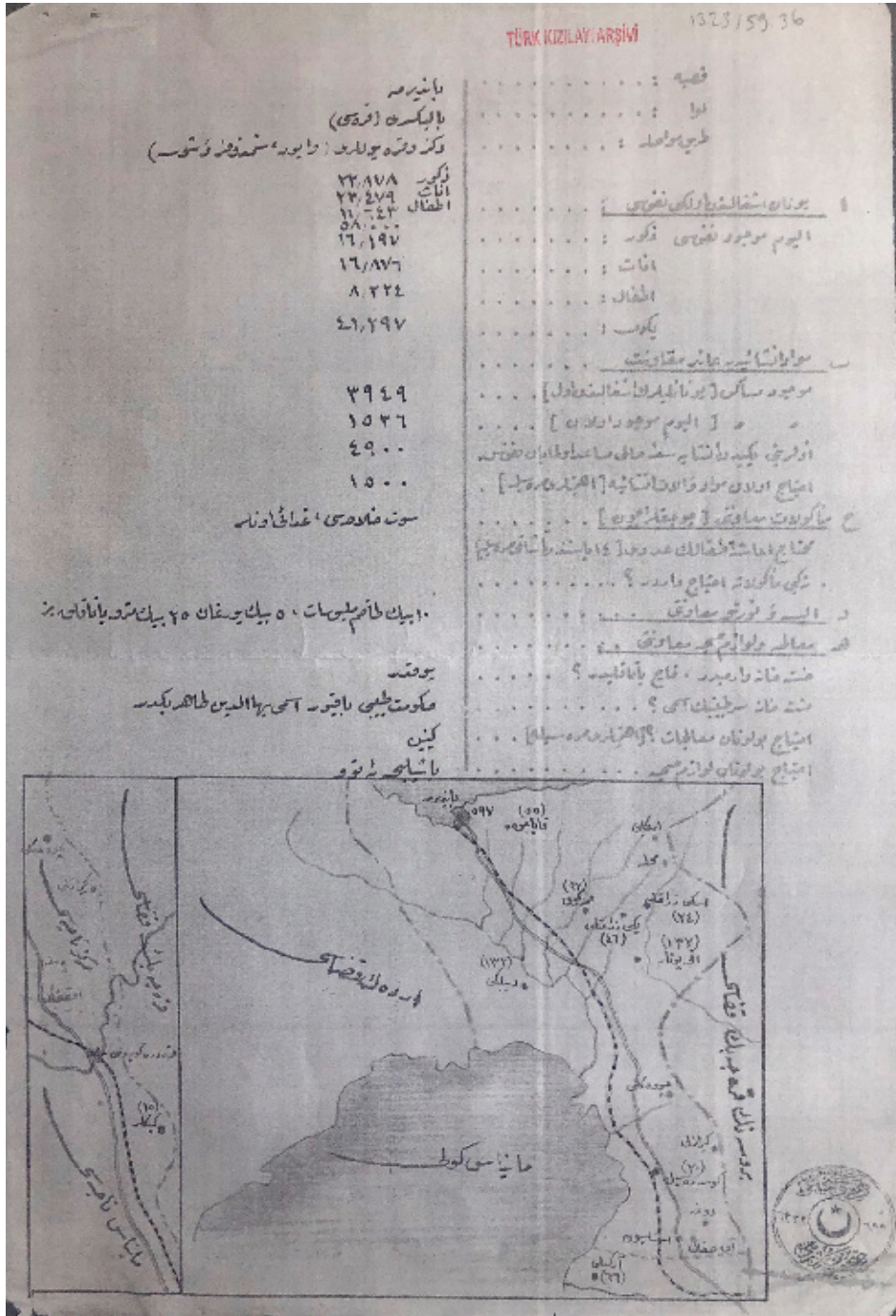
MacMillan, Margaret, *Paris 1919*, Çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.

Özalp, Kazım, *Milli Mücadele, 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.

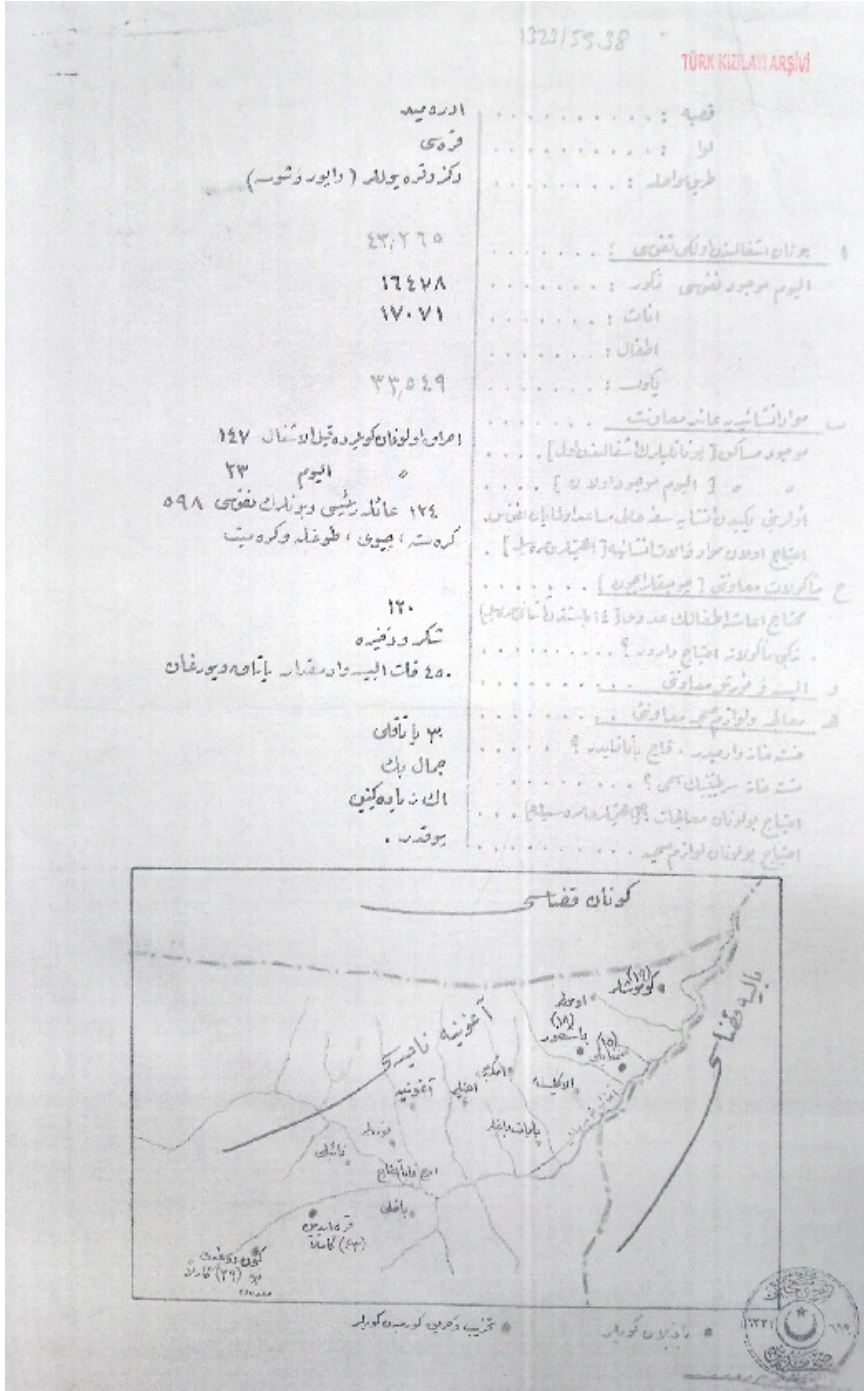
- Özkan, Kenan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923, Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansına*, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Smith, Michael Llewellyn, *Yunanistan'ın Anadolu Hayali, 1919-1922*, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2017.
- Sonyel, Salahi, *The Turco-Greek Imbroglio Pan-Hellenism and the Destruction of Anatolia, (SAM Papers, No. 5/99)*, Ankara, Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, 1999.
- Sükan, Bige, "Fransız Arşiv Belgelerinde İzmir'in İşgali", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Eylül 2012*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Şahingözü, Mehmet, "İzmir'in İşgaline Karşı Gösterilen Protesto ve Tepkiler", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Eylül 2012*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Turan, Mustafa, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Mezalimi", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Eylül 2012*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Turan, Mustafa, "İstiklal Harbinde Milne Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 21, Temmuz 1991.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yakut, Kemal, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şuraları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, 2005.

Tezler

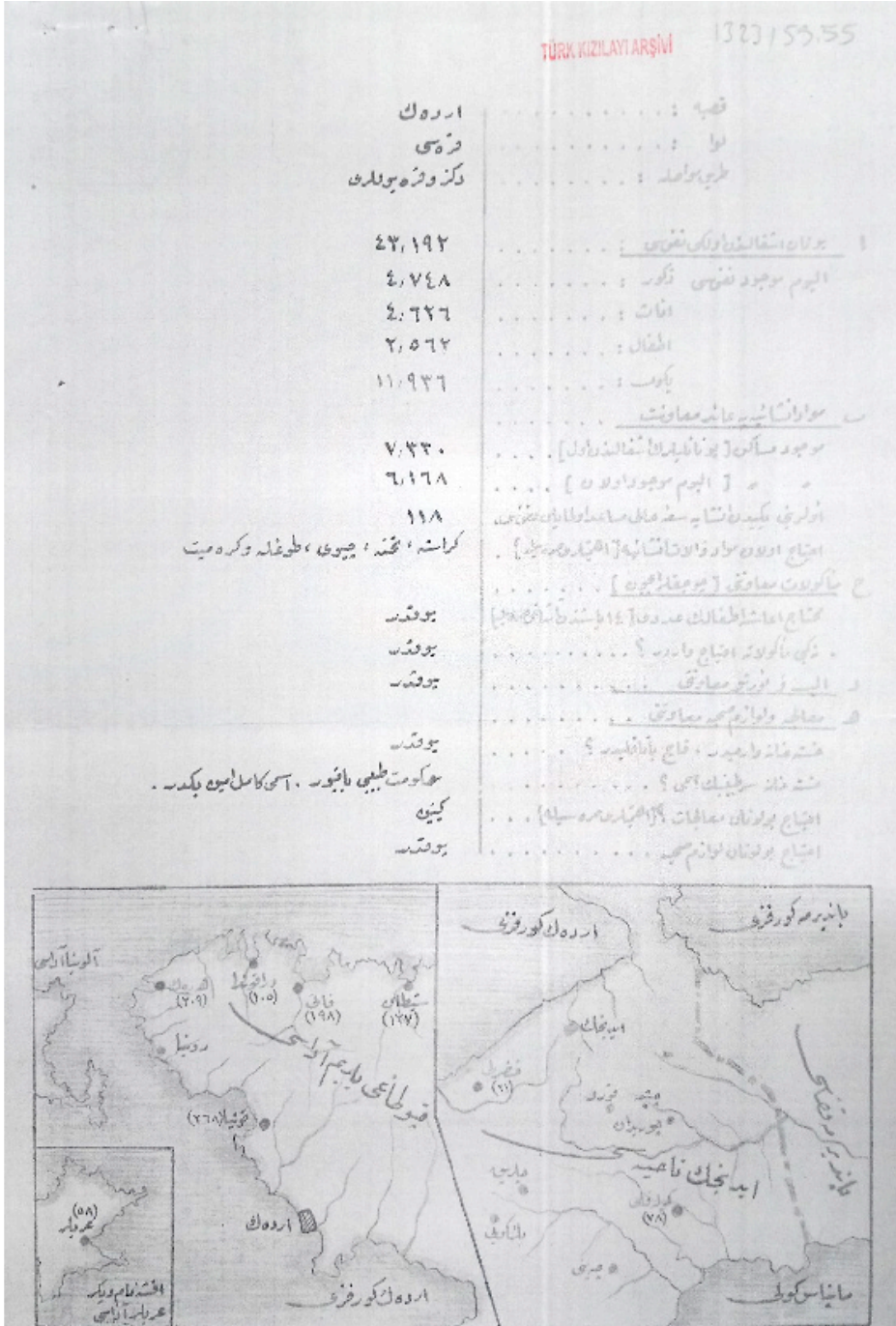
- Önder, Selahattin, "Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Eskişehir, 1990.
- Özdemir, Mustafa, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşanan Göç Hareketleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007.
- Özkan, Kenan, "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2020*.

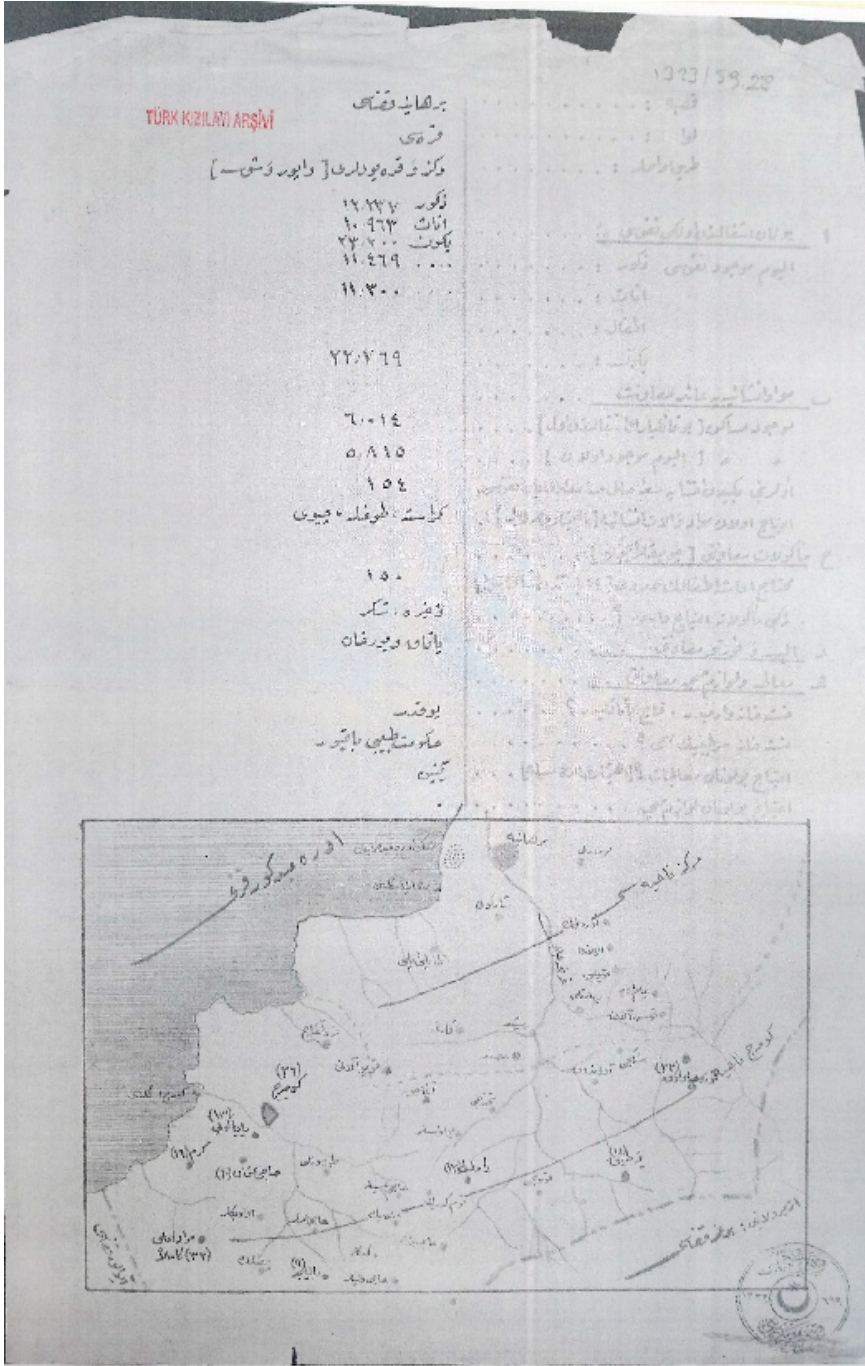
Harita 2 – Bandırma'daki tahribatı gösterir harita

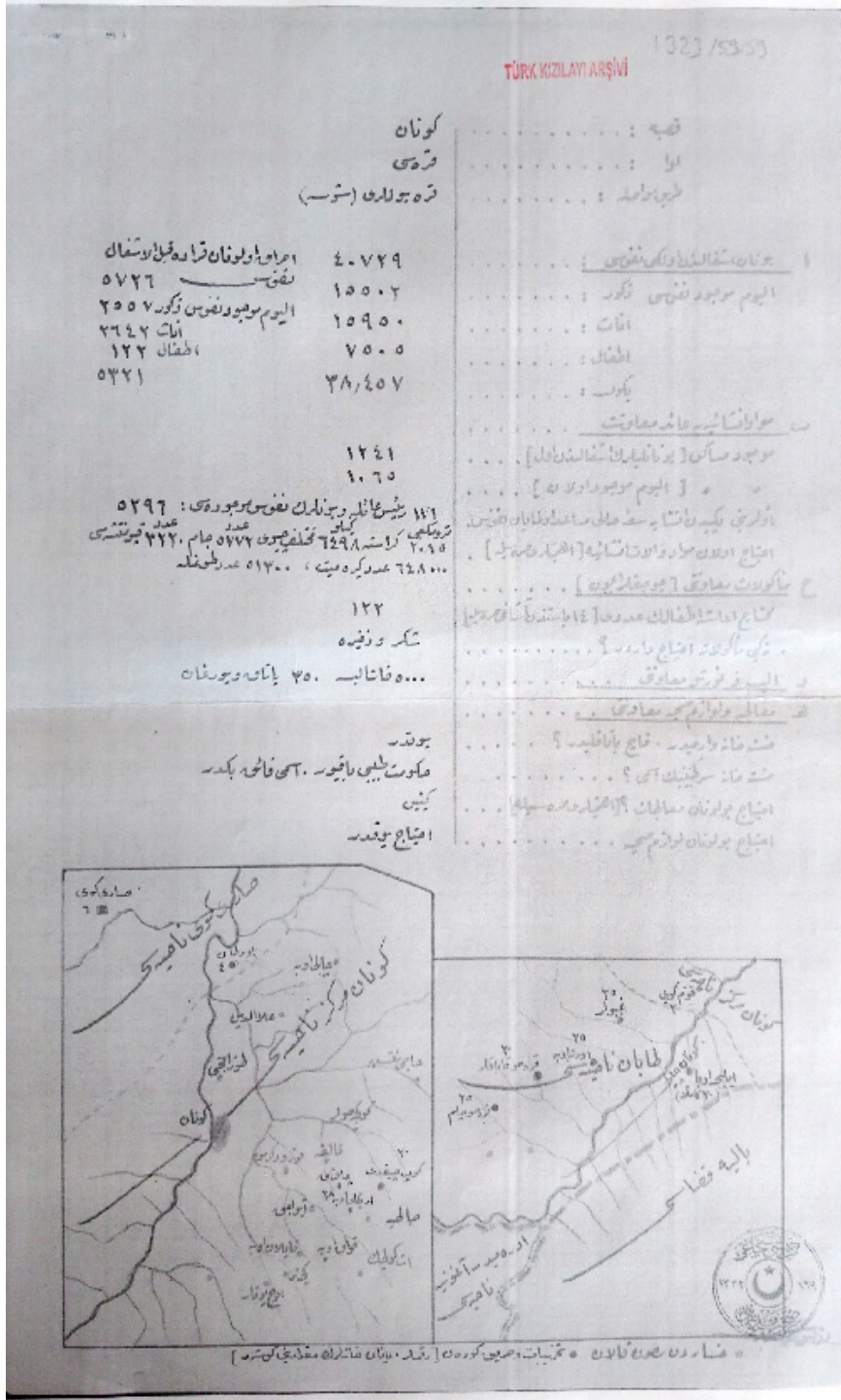
Harita 3 – Edremit'teki tahribatı gösterir harita

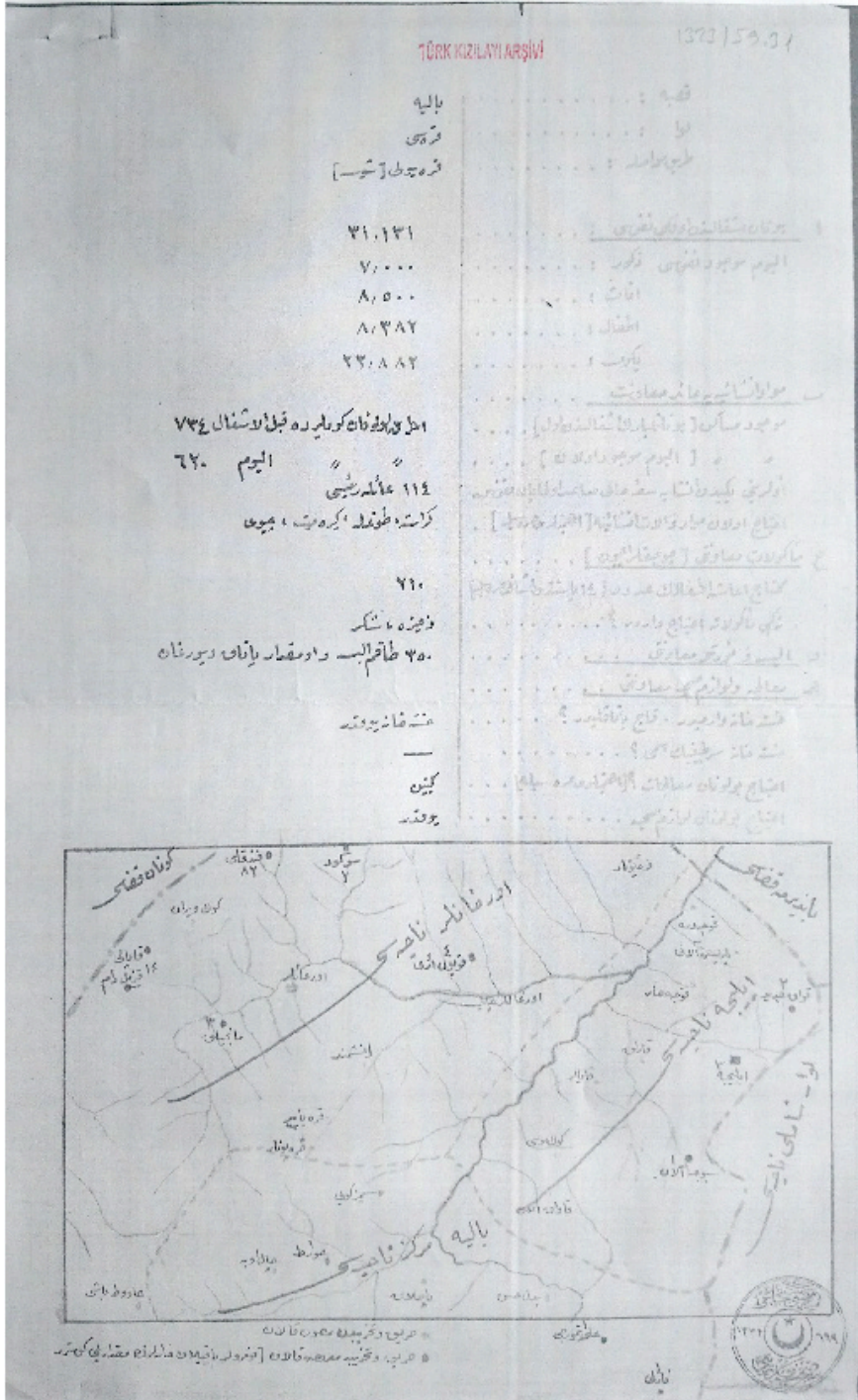
Harita 4 – Erdek'teki tahribatı gösterir harita

Harita 5 – Burhaniye'deki tahribatı gösterir harita

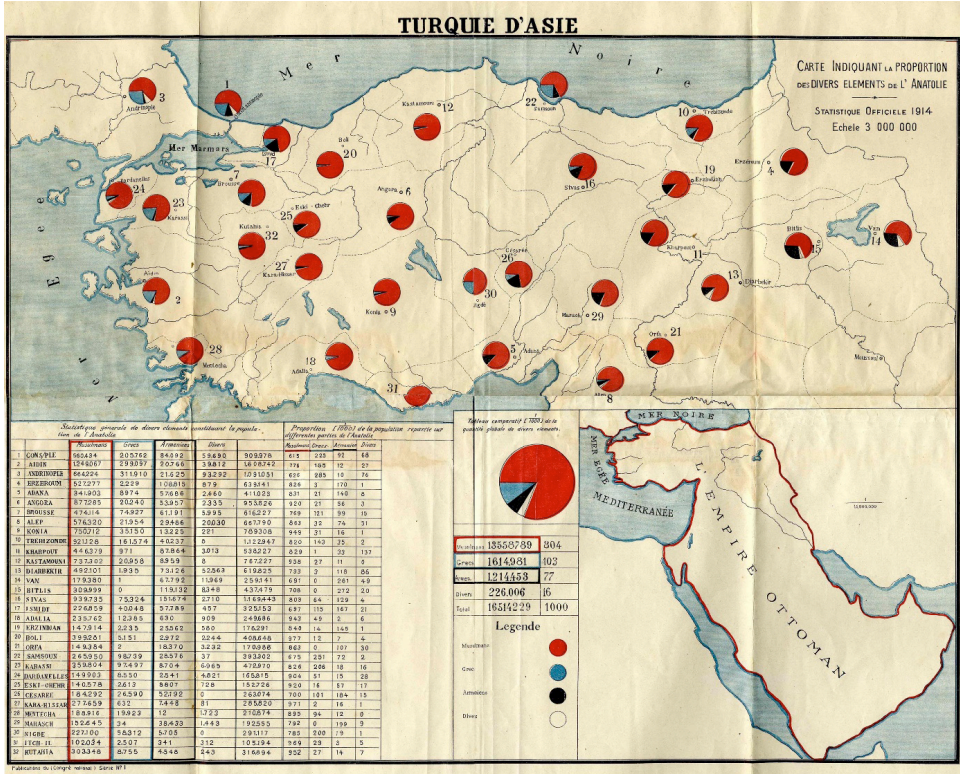

Harita 6 – Gönen'deki tahribatı gösterir harita

Harita 7 – Balya'daki tahribatı gösterir harita

Resmî İstatistiklere Göre Yunan İşgalinin Balıkesir ve Çevresinde Neden Olduğu Tahribat

Harita 10 – 1914 nüfus istatistiğini ve nüfusun dağılımını gösterir harita

GENERAL FAHRİ BELEN'İN HAYATI, SİYASİ FAALİYETLERİ VE ESERLERİ (1892-1975)*

LIFE, POLITICAL ACTIVITIES AND WORKS OF GENERAL FAHRİ BELEN (1892-1975)

Sacide Jale KEYVANOĞLU**, Mehmet KARAYAMAN***

Geliş Tarihi/Received:30.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 19.06.2020

KEYVANOĞLU, Sacide Jale, KARAYAMAN, Mehmet, (2020), "General Fahri Belen'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1892-1975)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2323-2342.

Öz

General Fahri Belen, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Bolu'da dünyaya gelmiş olup Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi bizzat yaşamış, cumhuriyetin kuruluşundan sonra tek partili dönemi görmüş çok partili hayata geçişin ardından da siyasette aktif rol almış bir komutan ve siyaset adamıdır. Fahri Belen'in ismi, nüfus kayıtlarında "Mehmet Fahrettin Belen" olarak geçiyor olsa da; 1934 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından çıkarılmış olan Soyadı Kanunu'ndan sonra mahkeme kararı ile ismindeki 'Fahrettin'i, "Fahri" olarak değiştirmiş ve "Belen" soyadını almıştır.

İlk askeri görevi Balkan Harbine katılmak olmuş burada Yanya Kalesi müdafaasına iştirak etmiş, harp sırasında birliği ile birlikte esir düşmüş, bir süre Yunanistan'da esir olarak tutulmuştur. I. Dünya Savaşı başladığında ilk olarak Kafkas Cephesinde görev almış, ardından görevine Çanakkale Cephesinde devam etmiştir. Çanakkale Savaşı'nda Seddülbahir Cephesi civarında bir şarapnel parçasının bacağına isabet etmesi neticesinde yaralanmıştır. Çanakkale Savaşı'nda gösterdiği başarılar nedeniyle 4 yıl kıdem zammı, harp ve imtiyaz madalyaları ile ödüllendirilmiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında görev aldığı Batı Cephesinde önemli bir rol oynamış; Başkomutanlık Meydan Savaşı'nda Yunan ordusunun kaçış hattını kesen ve Yunan ordusu artıklarını teslim alan 23. tümeninde kurmay başkanlığı görevi icra etmiştir. Başkanlık yapmış olduğu bu tümen, Yunan Ordusu Başkomutanı General Nikolaos Trikupis'i esir alarak Kurtuluş Savaşı'nda büyük bir başarı elde etmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra askeriye içerisinde; Genelkurmay Harekât Şubesi Müdürlüğü, Doğu sınırında Sınır Tespit Komisyonu Başkanlığı, Türk-Rus Sular Sözleşmesini düzenleyen heyetin başkanlığını ve Cenevre'de Silahların Sınırlandırılması Konferansında Türk Heyeti Askeri Danışmanlığı, alay ve tugay komutanlıkları gibi pek çok askeri görevde yer almıştır.

Fahri Belen, Askeri Yargıtay II. Başkanlığı görevini yürütürken 6 Nisan 1950 tarihinde emekli olmuştur. Askerlik hayatının sona ermesinin ardından siyasete katılmaya karar vermiş, ilk siyasi adımı Çanakkale ve Bolu'da Demokrat Parti'den milletvekili aday olarak seçimlere katılarak atmıştır. İki şehirde de seçimi kazanmış ancak milletvekilliği görevini memleketi olan Bolu'dan yapmayı tercih etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin IX. (22 Mayıs 1950-12 Mart 1954) ve X. (14 Mayıs 1954-12 Eylül 1957) Döneminde milletvekilliği yapmış, IX. Dönemde kısa bir süre Bayındırlık Bakanlığı (22 Mayıs 1950-28 Ekim 1950) görevini üstlenmiştir. 1957 seçimi öncesi Demokrat Parti'den istifa etmiş, bir süre herhangi bir siyasi partiye katılmamış, 1960 yılının Nisan ayında Demokrat Parti'nin ardından Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılarak siyasi hayatına devam etmiştir. 27 Mayıs 1960'da gerçekleşen

*Çalışma, Sacide Jale Keyvanoğlu tarafından Mehmet Karayaman'ın danışmanlığında yürütülen, "General Fahri Belen'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1892-1975)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, keyvanoglu6495@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-4027-6998>)

***Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, mehmet.karayaman@usak.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-9730-5000>)

darbe sonucunda kurulan Kurucu Meclis'te görev almıştır. 1961 yılında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından senatörlüğe atanmış, senatörlük görevinde uzun süre kalmamakla birlikte 1961 yılından sonra siyasi hayatına son vererek siyasetten tamamen ayrılmıştır. Tüm bu görevlerden ayrıyeten Milli Savunma Komisyonu Başkanlığı, Eski Muharıpler Birliği Başkanlığı, Dünya Eski Muharıpler Genel Kurulu üyeliği, Türkiye Harp Malulü Gaziler Şehitler Dul ve Yetimleri Cemiyeti üyeliği ve Mustafa Kemal Derneği'nin başkanlığı yapmıştır. Vefatına kadar, Büyükdere'deki evinde inzivaya çekilmiş zamanının büyük çoğunluğunu eserlerini kaleme alarak geçirmiştir. 15 Temmuz 1975 tarihinde 83 yaşında iken yaşamını yitirmiştir. Hayatı boyunca yaşadığı tüm siyasî ve askerî tecrübelerini yazıya dökerek ardında birçok eser bırakmıştır. Bu çalışmada Fahri Belen'in kişiliği, ailesi, eğitim hayatı, askerî, siyasî faaliyetleri ve eserleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bilgi verirken de yer yer yaşadığı dönemin önemli olay ve konularına da yer verilmiştir.

Çalışmamızda, arşiv kaynaklarından, hatıratlardan ve gazetelerden derlenen bilgilerden, Belen'in anlattığı anılardan, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmalardan ve Belen'in yayımlanan kitap ve makalelerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fahri Belen, Biyografi, Milli Mücadele, Demokrat Parti, Bayındırlık Bakanlığı.*

Abstract

General Fahri Belen has been a respected commander and politician who was born in Bolu in the late Ottoman Empire and has lived during the transition period from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, has witnessed the single-party republic period of the country and has also played an active role in after the transition to multi-party system. Although the name of Fahri Belen is mentioned as "Mehmet Fahrettin Belen" in the population records; After Surname Law issued by the Republic of Turkey in 1934, with the decision of the court, he changed the name "Fahrettin" to "Fahri" and got the surname "Belen".

His first military mission was to join the Balkan War, where he participated in the defense of Ioannina Castle, during the war, he was captured with his troops, and was held captive in Greece for a while. When World War I started, he first served on the Caucasian Front, and then continued his service on the Çanakkale Front. He was injured as a result of hitting the leg of a shrapnel piece around the Seddülbahir Front during the Çanakkale War. He was rewarded with 4 years of seniority hike, warfare and concession medals for his success in the Battle of Çanakkale.

He played an important role in the Western Front, where he served during the War of Independence; In the Commander-in-Chief Battle, he served as the chief of staff in the 23rd division, which cut the escape line of the Greek army and received the Greek army residues. This division, which he headed, achieved great success in the War of Independence by capturing the General Commander of the Greek Army, General Nikolaos Trikupis. After the war of Independence, inside the military; he took part in many military missions such as General Staff Operation Branch Directorate, Head of Border Detection Commission in the East, Head of Delegation Organizing Turkish-Russian Water Contracts, Turkish Delegation Military Consultancy at the Limitation of Weapons Conference in Geneva, Commanders of Regiment and Brigade.

He retired on April 6, 1950 while he was serving as the President of the Military Supreme Court II. After his military life ended, he decided to participate in politics and took the first political step as a candidate for parliamentary candidate from Democrat Party in Çanakkale and Bolu. He won the election in both cities but preferred to perform his parliamentary duty from his hometown, Bolu. He served as a deputy in the 9th (22 May 1950-12 March 1954) and 10th (14 May 1954-12 September 1957) periods of the Turkish Grand National Assembly, and also he had a short period of being the Minister of Public Works (22 May 1950 - 28 October 1950) at the 9th term. He resigned from the Democratic Party before the 1957 election, did not join any political party a while, continued his political life by joining the Republican People's Party after the Democrat Party in April 1960. He served in the Constituent Assembly, which was established as a result of the coup on May 27, 1960. He was appointed as a senator by President Cemal Gürsel in 1961, he did not stay in senator for a long time, he ended his political life after 1961 and completely left politics.

All furthermore provided he also served as the President of the National Defense Commission, the Chairman of the Former Combatants Union, a member of the General Meeting of the World Veterans Federation (Fédération mondiale des anciens combattants), Turkey Disability of War Martyrs Veterans Widows and Orphans Association membership and the President of the Mustafa

Kemal Association. Until his death, he spent most of his time in seclusion at his house in Büyükdere by writing his works. He died at the age of 83 on July 15, 1975. He left many works behind by writing his whole political and military experiences. In this study, it was tried to give information about Fahri Belen's personality, family, education life, military, political activities and works. While giving information, important events and topics of the period he lived in were also included.

In our study, archive sources, memoirs and newspapers, Belen's memories, speeches at the Turkish Grand National Assembly and Belen's published books and articles were used.

Keywords: *Fahri Belen, Biography, National Struggle, Democrat Party, Ministry of Public Works.*

Giriş

Fahri Belen, Türk tarihinde yer alan önemli komutanlardan birisidir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde doğmuş, cumhuriyetin kuruluşuna giden süreçte önemli olaylarda komutan olarak görev yapmıştır. Balkan Harbi'nde Yanya'yı savunmuş, I. Dünya Savaşı sırasında da Çanakkale Cephesinde bölük komutanı olarak görev yapmıştır. Başkomutanlık Meydan Savaşı'nda Yunan ordusunun kaçış hattını kesen, Trikupis'i esir alan 23. Tümen'de yer almıştır. Uzun yıllar askeriyede görev aldıktan sonra emekliye ayrılarak siyasete atılmış; sırasıyla Demokrat Parti, Memleketçi Serbest Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi'nde yer almıştır. Demokrat Parti'nin iktidar olduğu ilk dönemde Bayındırlık Bakanı olarak kabinede görev almıştır.

Fahri Belen, askerî bilgilerini ve siyasî deneyimlerini yazıya dökmek amacıyla eserler kaleme almıştır. Eserlerinde genellikle bilgi verme amacı gütmüş, bilgileri verirken yer yer kendi düşüncelerini de eklemiştir. Eserlerinin başında askerî konularda ülkemizdeki eserlerin yetersiz olduğunu ve bu alandaki eksikliği gidermek için eserlerini yazdığını özellikle belirtmiştir.

Görevleri itibarıyla tarihte önemli bir yer tutmasına rağmen Fahri Belen hakkında hiçbir çalışma yapılmamıştır. Şu ana kadar kendisiyle ilgili olarak sadece ölümünün ardından sevdikleri tarafından yazılan yazılar ve makaleler mevcuttur, onların dışında yapılan herhangi bir yüksek lisans ve doktora tezi yoktur. Üstlendiği görevler, gerçekleştirdiği hizmetler, siyasetteki rolü ve kaleme aldığı eserleriyle Belen, Türk tarihi içerisinde ayrı bir yere sahip olmuştur. Böyle önemli bir kişi hakkında akademik çalışma olmaması büyük bir eksiklik, bu çalışmada da bu eksiklik gidermek amaçlanmıştır. Çalışma sürecinde Fahri Belen'in kızı Tülün Belen Yalçın'la yüz yüze görüşme yapılmış, elde edilen bilgiler tarafımızdan özetlenerek çalışmada yararlanılmıştır.

Çalışmada, Fahri Belen'in tüm hayatı ayrıntılı olarak verilmeye çalışılmış ancak esas olarak siyasî faaliyetleri ve eserleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

1. Ailesi, Eğitimi ve Askeri Hayatı

Fahri Belen, Rumi 1308 (1892) yılında Bolu'da doğmuştur. Nüfusa kayıtlı olduğu yer; İstanbul-Eminönü Beyazıt Kalenderhane Mahallesi, Derunî Mehmet Efendi Sokağı'dır. İsmi, nüfus kayıtlarında "*Mehmet Fahrettin Belen*" olarak geçmektedir. 1934 yılında çıkan Soyadı Kanunu'ndan sonra mahkeme kararı ile adını, "*Fahri*" olarak değiştirmiş ve "*Belen*" soyadını almıştır. Soyadını seçmesinde Kurtuluş Savaşı'ndaki askeri görevi etkili olmuştur. 26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz Harekâtı sırasında, kurmay başkanlığını yaptığı 23. Tümen, Afyon yakınlarında bulunan Belen Tepe'sinde taarruza

geçmiş, düşmanı yenerek Belen Tepe'yi düşürmüştür. Fahri Bey, soyadını “Belen” olarak seçmesinde, Belen Tepesi'ndeki muvaffakiyetin, Belen Tepe'nin hatırasına duyduğu saygının ve şehitleri daima hatırlama isteğinin etkili olduğunu ifade etmiştir¹.

Fahri Belen'in babası, Dava Vekili Sami Efendi, annesi Hüsniye Hanımdır². Türkan, Hasan Tahsin ve Necmi adında üç öz, Nurettin ve Bedrettin adında iki üvey kardeşi vardır. Abisi olan Hasan Tahsin Bey, Çanakkale Savaşı'nda şehit olmuştur³.

Fahri Bey, Hatice Nihal (1909 doğumlu) Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Alpaslan (1926-1993) ve Tülin (1935) olmak üzere iki çocuğu olmuştur.

Fahri Bey, babasının dava vekili olarak Lübnan'a gitmesi nedeniyle, ilkokulu Lübnan'da okumuştur. 14 Eylül 1910 tarihinde Harp Okulu'na girmiş, 9 Ağustos 1912 yılında mülazım-ı sâni (asteğmen/teğmen) rütbesiyle Harp Okulunu 41. sırada tamamlamıştır. Okulunu tamamlamasının ardından ilk görevi Balkan Savaşı'na katılmak olmuştur. 16 Ekim 1912 tarihinde Palanga'da (Palanga, günümüzde Makedonya sınırları içinde bulunan, Makedonya'nın kuzeydoğusunda Bulgaristan sınırı yakınlarındaki bir kasabadır. Osmanlı kayıtlarında Eğri Dere veya Eğri Palanka olarak da geçmektedir.) bulunan 56. Alay, 2. Tabur'a bağlı 4. Bölüğe atanmıştır.

Yanya Kalesi Müdafaasına iştirak etmiş, müdafa sırasında yaralanmıştır. Balkan Harbi sırasında birliği ile birlikte esir düşmüş, bir süre Yunanistan'da esir kaldıktan sonra 1913 yılında İstanbul'a dönmüştür. Balkan Harbindeki hizmetlerinden dolayı 2 yıl harp kıdemi ile ödüllendirilmiştir⁴.

I. Dünya Savaşı öncesinde 14 Mart 1914 tarihinde 3.Fırka, 8.Alaya bağlı 1.Bölüğe atanmıştır. Bir süre sonra 14 Ağustos 1915 tarihinde 8.Fırka, 24.Alaya bağlı 1.Bölüğe tayin edilmiştir. Birliği ile birlikte Kafkas Cephesine hareket etmiştir. Ocak 1915-Ocak 1917 tarihleri arasında mülazım-ı evvel (üsteğmen) rütbesinde bölük komutanı olarak Çanakkale Savaşları'na katılmıştır. Seddülbahir civarında şarapnel parçasının bacağına isabet etmesiyle yaralanmış, hendeğe sığınmıştır. Askerlerin yardımıyla tütün basarak yarasadaki kanı durdurmaya çalışırken ağabeyi Yüzbaşı Hasan Tahsin'in şehit olduğu haberi gelmiştir. İki kardeş aynı günde biri gazi biri şehit olmuştur. Ağabeyini, ateşkes sırasında siperlere yakın bir yere gömmüşlerdir⁵. Belen, Çanakkale Savaşı'nda gösterdiği başarılar nedeniyle, Harbiye Nezâreti tarafından 4 yıl kıdem zammı, harp ve imtiyaz madalyaları ile ödüllendirilmiştir.

1 Mart 1917 tarihinde Yüzbaşı rütbesine terfi etmiştir. Yüzbaşı olmasının ardından 1 Mayıs 1917 tarihinde Halep'te bulunan 12. Kolordunun erkân-ı harp subaylığına tayin edilmiştir. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra erkân-ı harp subayı olarak 15 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'a gelmiştir.

Fahri Belen, 1973 yılında TRT tarafında yayınlanan “Anılarla Atatürk 4. Bölüm” adlı belgeselde, I. Dünya Savaşı sırasındaki askeri görevleri hakkında şu bilgileri vermiştir;

1 Ünal Yiğit Dinç, “Fahri Belen Paşa”, İş ve Düşünce Dergisi, C:36, S:275, 1971, s.10.

2 “10. Dönem TBMM Mebusları İçin Tercüme-i Hal Varakaları”, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d10/HT_1598_1_10.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

3 Fahri Belen'in Kızı Tülin Belen Yalçın (1935 doğumlu) ile 23 Haziran 2018 tarihinde yapılan görüşme.

4 “10. Dönem TBMM Mebusları İçin Tercüme-i Hal Varakaları”, https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d10/HT_1598_1_10.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

5 Fahri Belen, Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s.18.

"1. Dünya savaşına girildiği sırada ben Harp Akademisi öğrencisiydim. Hanedana hakaret suçundan okuldan çıkarıldım ve Tekirdağ'ında Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Nuri Conker'in komutasındaki alaya atandım. Suçlu bir adam gibi gidiyordum fakat alay komutanı ile karşılaştığım zaman beni iltifatla karşıladı. Bu alayla, meşhur Conkbayırı süngü hücumuna katıldım ki buna... İlahi hücum adı verilmiştir. İşte o sırada bütün cephenin kumandanı, grup kumandanı Mustafa Kemal'i ön saflarda bize cesaret verici şekilde metin durumuyla gördüm. Burada bir şeyi daha eklemeliyim, ben orada bir bölük komutanıydım. Fakat Atatürk'ün büyük lütfuna mazhar oldum. O beni tekrar Akademiye aldirmek için bütün gayretini sarf etmiştir.

Bundan sonra tümenimiz Rus Cephesinde görev aldı. Orada kolordu kumandanı yani Bitlis, Muş ve Çapakçur'u (Bingöl) kapsayan bölgenin komutanı Atatürk, Mustafa Kemal idi, o zaman paşa olmuştu. Ruslar, Muş Ovasına hakim olan sırtlardan 8.Tümenimizi dört misli üstün kuvvetle geri attılar ve Tümen gerideki Kurtboğazı'na/geçidine çekilmek zorunda kaldı. Fakat her yerde olduğu gibi ileride bulunan Atatürk, Silvan'daki karargâhından gelerek Tümenin harekâtını idare etmiştir. Orada Tümen geçide çekilirken bizim taburumuza geçidin ağzında koruma/artçılık görevi geldi. İş de kolordu kumandanı da bu taburun başında kaldı. Öyle ki bütün bölükleri dolaşarak her birimize iltifatlar yapmaktaydı ve sonunda görev tamamıyla yapılmıştır, hepimizi iltifatlara gark etmiştir. Atatürk'ü öyle sert bir komutan olarak tanımamak gerekir. O, kesin sonuç yerlerinde bulunur, kendi gücünü katar ve herkesi teşvik eder ve zaferlerini böyle kazanmıştır.

Ondan sonra Çapakçur (Bingöl) Cephesinde komutanlığı vazifesinde beraberdik. Tabur komutanımız şehit olduğu için, ben yüzbaşı idim, tabur komutanlığına vekâlet ediyordum ve kolordunun yakınında ihtiyattaydım. Bir aralık cepheye geldi, yaveri Cevat Abbas beni çağırdı, orada bir kayanın üzerine oturmuş bir heykel gördüm, metin, soğukkanlı ve her yerde iş vereceği insanı okşayan bir edayla, hiç acele etmeden beni de karşısına oturttu ve bir sigara vermeyi de ihmal etmedi, yapacağım görevi etraflica sindirircesine anlattı, işte bu da Atatürk'ün bir hususiyetidir. Ondan sonra kış, 1916-1917 kışı, doğuda görülmedik bir kış, dağlarda ileri karakollar bırakılarak büyük birlikler gerilere çekildi, ben de Kozma Dağı denilen bir yerde ileri karakoldaydım fakat zeminliklerimizde mahsur kaldık, 2-3 metre vadilere kar birikti, bu bir hafta sürdü, işte Atatürk'e şükran borcu olduğum bir olay, bu müfrezeyi kurtarmak için bütün kuvvetini sarf etmiştir. Sonra beni geriye aldıkları zaman tümen karargâhında Fahri Efendiler Müfrezesinin, o zaman ize efendiler derlerdi, kurtarılması için ne büyük emek sarf edildiğini gösteren bir dosya gördüm"⁶.

Belen, 1919 yılının ilk günlerinde Harp Akademisine girmiş, Harp Akademisinde eğitim görürken 1921 yılında Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Milli Mücadele sırasında Anadolu'ya geçerek, 28 Mart 1921 tarihinde Kars'ta bulunan 6.Süvari Fırkası, 1.Şube Müdürlüğüne, 10 Ağustos 1921 tarihinde de buradan alınarak 12.Fırkaya bağlı 1.Şube erkân-ı harp subayı olarak tayin edilmiştir. 20 Eylül 1921 tarihinde 23. Fırka erkân-ı harp subaylığına atanmış, 10 Eylül 1923 tarihine kadar burada görev yapmıştır. 23. Tümen, Başkomutanlık Meydan Savaşı'nda Yunan ordusunun kaçış hattını kesen, Yunan ordusu artıklarını teslim alan tümendir. 15 Şubat 1922'den itibaren kurmay sınıfına geçirilmiştir. Aynı tarihlerde kıdemli yüzbaşı rütbesine, 30 Ağustos 1922 tarihinde ise binbaşı rütbesine yükselmiştir.

Fahri Belen, 1973 yılında TRT tarafında yayınlanan, "Anılarla Atatürk 4.Bölüm" adlı belgeselde, Kurtuluş Savaşı sırasındaki askeri görevleri hakkında şu bilgileri vermiştir;

6 Nazmi Kal (Yap./Yön.), *Anılarla Atatürk 4.Bölüm*, TRT Belgesel, 1973 <https://www.youtube.com/watch?v=ToK-FumXf-hQ> (Erişim tarihi, 17 Kasım 2019)

“General Trikupis, General Franko ile birleşmek üzere Dumlu’ya doğru büyük bir gayret sarf ediyordu. İşte bu sırada tümenimiz onun çekilme yolunu keserek Başkomutanlık Muharebesini hazırlamıştır ve Atatürk’ün de derhal muharebenin ilk saflarına yetiştiğini biliyoruz. Bu önemli bir anıdır. Sonra Trikupis grubunun büyük bir yenilgiye uğradığını ve bir imha muharebesi kazandığımızı gördük. Fakat Trikupis altı bin kişi ile kurtulmayı sağlamıştı. Ordumuz batıya doğru ilerlerken I. Kolordumuz Uşak’ı zapt etmişti. Biz, Başkomutan Muharebesine katılan birlikler, onu izliyorduk. Uşak’a yaklaştığımız zaman -ki Uşak birliklerimiz tarafından işgal edilmiş- henüz yanmaktaydı, birliklerimiz 20 km kadar ileri gitmişlerdi. İşte o sırada kuzeyde ateşler görüldü. Tüfek sesleri işitildi, oraya bir alay gönderildi, durumu takip ederken Uşak kasabasının hemen kuzeyinde de ateş sesleri belirdi. Bunu keşfetmek için bir miktar süvari alarak Uşak içinden kuzeye doğru giderken başkomutanlık karargâhı henüz gelmiş bulunuyordu, Mustafa Kemal Paşa, İnönü ile beraber henüz otomobilinden inmemişti, onlara durumu anlattım ve görevimi bildirdim. Derhal bütün tümenin yönelmesini emir buyurdular ve böylece Trikupis’in altı bin kişiyi esir edildiğini biliyoruz”⁷.

Fahri Belen, Ekim 1923-Ağustos 1924 tarihleri arasında Harp Akademisinde görevlendirilerek kurmaylık eğitimini tamamlamıştır⁸. 17 Eylül 1924-4 Mart 1925 tarihleri arasında Sarıkamış’ta bulunan 9.Kolordu, 1.Şubede görev yapmıştır. 18 Ağustos 1927 tarihinde Niğde’de bulunan 41.Fırka, 16.Alaya; 27 Ağustos 1927 tarihinde Tire’de bulunan 57.Fırka, 39.Alaya; 7 Mart 1929 tarihinde Ankara’da Genelkurmay’a bağlı 3.Şubeye atanmıştır. 30 Ağustos 1929 tarihinde yarbaylığa terfi etmiş, Haziran 1932 tarihinde Sivas’ta bulunan 12. Fırka, 34.Alaya; 17 Haziran 1933 tarihinde İstanbul’da bulunan Harp Akademisi muallimliğine atanmıştır. 30 Ağustos 1933 tarihinde albaylığa terfi etmiş, 2 Nisan 1936 tarihinde 23.Tümen, 31. Alaya tayin edilmiştir. General oluncaya kadar; Harekât Şubesi ve Genelkurmay Harekât Şubesi Müdürlüğü, Doğu’da Sınır Tespit Komisyonu Başkanlığı, Türk-Rus Sular Sözleşmesini Düzenleyen Heyetin Başkanlığı, Cenevre’de Silahların Sınırlandırılması Konferansında Türk Heyeti Askeri Danışmanlığı, Alay ve Tugay Komutanlıkları gibi pek çok görevde yer almıştır. 22 Ağustos 1937 tarihinde tekrar Harp Akademisi muallimliğine atanmıştır.1938 yılında Konya’da 5.Tümene tayin edilmiş, 30 Ağustos 1939 tarihinde tuğgeneralliğe terfi etmiştir. 1940-1942 yılları arasında Adana’da 7.Tümende görevde iken 29 Ağustos 1941 tarihinde tümgeneralliğe terfi etmiştir. 1942-1944 yılları arasında Samsun’da 15.Tümende iken de 30 Ağustos 1944 tarihinde korgeneralliğe terfi etmiştir. 1944-1946 yılları arasında Erzurum’da 9.Kolorduda; 1946-1948 yılları arasında Maraş’ta 17.Kolorduda; 1948-1950 yılları arasında Gelibolu’da 2.Kolorduda görev yapmıştır⁹.

1949 yılının 30 Ağustos’unda orgenerallik sırası gelmiş ancak Fahri Paşa terfi ettirilmemiş onun yerine korgeneralliği iki yıl uzatılmıştır¹⁰. Tam bu dönemde teftiş sırasında bindiği çipi devrilmiş, kolu omzundan kırılmış, uzun süre izin alarak İstanbul’a dönmüştür. Tüm bunların sonucunda, Askeri Yargıtay İkinci Başkanı bulunduğu sırada, kendi isteği ile 6 Nisan 1950 tarihinde emekliye ayrılmıştır¹¹.

7 Nazmi Kal (Yap./Yön.), *Anılarla Atatürk 4.Bölüm*, TRT Belgesel, 1973 <https://www.youtube.com/watch?v=Tok-FumXf-hQ> (Erişim tarihi, 17 Kasım 2019)

8 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem 1950-1954*, VII. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.172.

9 *Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü*, Subay Şahsi ve Emeklilik Dosyası Kayıtları (Sicil No:328-C-41); BCA, 30.11.1/152.7.18.

10 BCA., 30.11.1/196.3.1

11 BCA., 30.11.1./213.12.7.

Tüm bu görevleri süresince 1915'te Harp, 1918'de İmtiyaz, 1925'te İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir¹².

2.Siyasi Faaliyetleri

II. Dünya Savaşı'ndan sonra demokrasi ile yönetilen devletlerin galip gelmesi, Sovyet tehdidinden dolayı Türkiye'nin başta ABD olmak üzere Batılı devletlere yakınlaşarak, askeri ittifaklar kurmaya çalışması, Batılı devletler için önemli olan demokrasi konusunda Türkiye'de yeni adımlar atılmasını tetiklemiştir. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır ekonomik ve siyasi koşullar nedeniyle halkın yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve savaş sonrasında CHP içinde görülen kimi ikilikler (Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan gibi farklı düşüncede toplanmış olanlar) Türkiye'de çok partili demokratik hayata geçilmesi için adım atılmasına neden olmuştur. 1945 yılında Milli Kalkınma Partisinin kurulması ile başlayan süreçte, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP) kurulmuş ve 1946 yılındaki seçimlere ilk kez birden fazla parti katılmıştır. Açık oy gizli sayım sistemine göre yapılan seçimler, CHP'nin müdahaleleri yüzünden, "*Hileli Seçimler*" olarak tarihe geçmiştir.

1946 seçimlerinde, bütün olumsuz koşullara rağmen, 61 milletvekili çıkarmayı başaran DP, TBMM'de etkili bir muhalefet yürütmüş, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan tek dereceli, açık oy gizli sayım sistemine göre yapılan seçimler sonunda iktidara gelmiştir. DP, oyların yüzde 53'ünü alarak, 408 milletvekilliği elde etmiştir. Yüzde 40'a yakın oy alan CHP ise 69 milletvekili çıkarabilmiştir. Ülke siyasetinde "*Demirkıratlı Yıllar*" başlamış, Yeni dönemde Celal Bayar Cumhurbaşkanlığı'na, Refik Koraltan Meclis Başkanlığına, Adnan Menderes de Başbakanlığa getirilmiştir.

Fahri Belen, CHP'nin bazı askeri ve siyasî kararlarını eleştirmiş, CHP'ye yönelttiği eleştirileri onu DP'ye yaklaştırmıştır. 1946 seçimlerinde CHP'nin hileli yollara başvurması ve bazı subayların CHP'nin iktidarı devretmeye yanaşmayacağına dair endişeleri, ordu içinde yeni oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştur¹³. Ordu içerisinde bir grup subay, bir dahaki seçimlerde hile yapılmasını önlemek amacıyla, 1948 yılında gizli bir örgüt kurmuştur. Bu örgütün kurucuları arasında General Fahri Belen, Albay Şeref Konuralp, Albay Seyfi Kurtbek, Binbaşı Cemal Yıldırım ile İstanbul ve Ankara'dan başka bazı subayların olduğu söylenmiştir¹⁴. Birçok kişiye göre de Belen, bu örgütün lideri olarak görülmüştür¹⁵.

DP, yapılacak seçimlerde birinci parti olarak çıktığı taktirde CHP'nin iktidarı kendisine devretmeye yanaşmayacağını, bazı generallerin İsmet İnönü'ye bu konuda teminat verdiğini, ordunun İsmet İnönü'yü tuttuğunu düşünmüştür. Bu dönemde dört generalin 1950 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gelerek, eğer koltuğunda kalmak isterse kendisini destekleyecekleri konusunda güvence vermiş olduğu, ancak İnönü'nün bu teklifi geri çevirdiği söylenmiştir. Ordu içinde diğer bir subay da DP'yi destekleyerek, seçimlerin adil yapılması ve seçim sonunda iktidarın DP'ye devredilmesi konusunda güvence vermesi, DP liderlerini rahatlatmıştır. DP'ye desteğini ifade edenlerden ve ordudan DP aleyhine bir müdahalenin gelmeyeceğini bildirenler arasında General Fahri Belen de yer almıştır. DP iktidara gelince, kendilerini destekleyen Fahri Belen ve Seyfi Kurtbek'i, bakanlığa getirerek ödüllendirmiştir¹⁶.

12 Öztürk, *a.g.e.*, s.173.

13 Metin Toker, "Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973(Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.242

14 Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayının Anıları 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Hazırlayan: Engin Konuksever, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.62.

15 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.328-329.

16 Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, Çeviren: Esin Soğançılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s.168.

1949 yılında Belen'in şikâyetleri iyice artmış orduda nizamın bozulduğunu söylemiş ve siyasete girmeyi düşünmeye başlamıştır.¹⁷ 1950 seçimleri arifesinde dört vilayetten telgraflar, mektuplar yağmaya başlamış ve heyetler gelmiştir. Demokrat Parti liderlerini tanımadığı için Belen, gelen ilk teklifleri geri çevirmiş ancak hemşerilerinin ısrarına dayanamayarak DP'ye girmiştir. Bolu ve Çanakkale'den mebus olarak aday olmuş Çanakkale'den 77.696 oy, memleketi olan Bolu'dan 87.458 oy almıştır. İki şehir arasında seçim yapmak zorunda kalmış, memleketi olan Bolu'yu tercih etmiştir¹⁸.

Fahri Belen, I. Demokrat Parti hükümetinde Adnan Menderes tarafından Bayındırlık Bakanlığı görevine getirilmiştir. Belen'in, Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesine karşı muhalif tutumu; Bayındırlık Bakanlığının faaliyetlerini bir düzen içinde yapmak amacıyla hazırlamaya çalıştığı beş yıllık plana Adnan Menderes'in karşı çıkması; DP kurucularının Türkiye'nin NATO'ya girmek için yaptığı başvuruları Bakanlar Kurulundan gizlemeleri nedeniyle bakanlık görevi çok uzun süreli olmamıştır. Fahri Belen, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek, 5 Kasım 1950 tarihinden itibaren izin almış, sonrasında görevi bırakmıştır¹⁹. Bakanlıktan ayrılmasına rağmen DP'den ayrılmamış, milletvekili olarak görevine devam etmiştir. Milli Savunma Komisyonu başkanlığı yapmıştır²⁰.

1954 yılı, Türkiye tarihinin önemli seçimlerinden birine tanıklık etmiş, DP ilk kez iktidar partisi olarak, CHP de ilk kez muhalefet partisi olarak seçimlere katılmıştır. DP, dört yıllık iktidarı döneminde yapmış olduğu icraatları anlatmış; CHP ise Türkiye'de pahalılığın arttığından, Petrol ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunları üzerinden Türkiye'nin bağımsızlığının tehlikeye girdiğinden bahsetmiştir²¹. Fahri Belen, bazı DP'lilerle sorunlar yaşasa da seçimlerde yine Bolu ilinden aday olmuş, 87.458 oy alarak milletvekili seçilmiştir²².

1955 yılından sonra; DP iktidarının Atatürk devrimlerinden uzaklaşması, orduya göre demokratik olmayan kanunların çıkarılması gibi sebepler, ordunun iktidara yönelik hoşnutsuzluğunu artmıştır. Belen, Milli Savunma Komisyonu Başkanı olarak görevini yerine getirmiş, hükümeti bu durumdan haberdar etmiştir. Kongrelerde ve meclis grubunda iktidarı uarmaya çalışmış hatta kendisi gibi düşünenlerle kabineyi düşürmeye çalışmıştır. Ancak Menderes, tüm bu uyarıları dikkate almamıştır.

6/7 Eylül 1955 tarihinde Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve bomba atıldığına dair haberlerinin çıkması sonucunda halk sokaklara dökülmüş, 6/7 Eylül'de İstanbul'da büyük bir protesto gösterisi düzenlenmiştir. Yaşanan olaylar DP Hükümetine ve Adnan Menderes'e yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur²³. Parti içindeki muhalif tutumunu sürdüren ve eleştirilerini yüksek sesle söylemekten çekinmeyen Fahri Belen, 14 Aralık 1955 günü Menderes Hükümeti için DP Meclis grubunda yapılan güven oylamasında olumsuz oy kullanmıştır²⁴. Bu tutumu nedeniyle DP'den ayrılacağına dair dedikodular çıkmıştır.

17 Samet Ağaoglu, *Yassıada, Kayseri Ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s.42.

18 "9.Dönem Milletvekili Seçilmiş Olanlara Ait Tutanak", https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d09/SM_1598_1_9.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

19 "Bayındırlık Bakanı F. Belen İstifa Etti", *Zafer*, 29.10.1950.

20 *TBMM Albümü 1920-2010*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları No:1, II. Cilt, Ankara, 2010, s.549.

21 Ensar Yılmaz, "1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları", *E-Journal of New World Sciences Academy*, S:4, 2010, s.541.

22 "10.Dönem Milletvekili Seçilmiş Olanlara Ait Tutanak", https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d10/SM_1598_1_10.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

23 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Çev. Bahar Şahin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.138.

24 "Evvelki Günkü DP Grup İçtimasında Kırmızı Oy Verenler Kimler?", *Cumhuriyet*, 15.12.1955.

Fahri Belen, 12 Eylül 1957 tarihinde DP'den istifa ettiğini açıklamıştır. Belen'in DP'den istifa etmesinde, başlarda demokrasiyi geliştirme ve genişletme vaadinde bulunan DP'nin giderek otoriter bir partiye dönüşmesi; demokrasiyi, hürriyetleri kısıtlayıcı adımlar atması ve tek adam idaresine yönelmesi etkili olmuştur. Fahri Belen, DP'den istifasında Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde izlenen politikaların, parti kongrelerinin düzensiz yapılmasının ve tenkite yer verilmemesinin; Arapça Ezan okunmasına izin verilmesinin etkili olduğunu ifade etmiş,²⁵ "Türk Milletine verdikleri sözleri tutmayıp demokrasinin nurlu yolundan ayrılanları arkada bırakarak, o nurlu yolda sebat ve azimle devam etmek kararında" olduğunu belirtmiştir²⁶.

Belen'in istifası sürpriz olmamış, Prof. Dr. Fuat Köprülü ve onunla hareket eden 20-30 milletvekilinin partiden istifa edeceğine dair söylentilerin bir uzantısı olarak değerlendirilmiştir. Ancak DP'den istifalar birkaç milletvekili ile sınırlı kalmıştır. Belen'in DP'den ayrılmasıyla, basında bundan sonra Fahri Belen'in CHP'yi destekleyeceği şeklinde haberler çıkmıştır. Belen, DP'ye olan muhalefetini Bolu'da CHP'yi destekleyerek devam ettireceğini söylemiş böylece çıkan haberleri doğrulamıştır. Belen'in çağrısı üzerine birkaç Cumhuriyetçi Millet Partili ve tarafsız vatandaş da Belen'le birlikte CHP'yi destekleme kararı almıştır²⁷. Tüm bunların sonucunda Fahri Belen, 1960 yılının Nisan ayında CHP'ye katılarak, siyasete burada devam etmiştir.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesiyle DP hükümeti devrilmiş, ülkeyi yönetme görevi darbeyi yapan kişiler tarafından belirlenen Kurucu Meclis'e verilmiştir. 27 Mayıs bir askeri hükümet darbesi olarak değil aydınların, gençlerin, Menderes Hükümetinden memnun olmayanların gerçekleştirdiği bir halk ihtilali olarak gören ve 27 Mayıs'ın Atatürk'e dönüş özlemine taşıdığı ifade eden Belen de Kurucu Meclis'te görev almıştır²⁸.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinden sonra 1961 Anayasası yürürlüğe girmiş, 1961 yılında yapılan seçimlerle iktidar sivillere devredilmiştir. 1961 Anayasasının, halkın daha fazla siyasete katılmasına imkân sağlayan, siyasal örgütlenmeyi teşvik eden hükümleri sayesinde pek çok yeni parti ortaya çıkmıştır. 27 Mayıs sonrasında yeniden şekillenen siyasette yerini alan partilerden biri de Memleketçi Serbest Parti olmuştur. 1961 yılında Ankara'da kurulan parti daha çok Memleketçi Parti ismiyle anılmıştır. Kurucuları: Esat Çağa ve Enver Adakan'dır²⁹.

Fahri Belen de kısa bir süre bu partide siyaset yapmıştır. Yeni kurulan partiler için teşkilatlanma önemli olup Fahri Belen ve Osman Bölükbaşı, işi sıkı tutarak ülke genelinde partiyi örgütlemeye çalışmışlardır. Belen'in yurt gezisine çıkacağı sırada parti genel başkanlığına getirileceği haberleri çıkmış;³⁰ kısa süre sonra Belen, Memleketçi Parti Genel Başkanlığına getirilmiştir. Parti başkanlığı çok uzun sürmemiş, bir ay sonra Belen de dâhil birçok kişi partiden ayrılmıştır. Ayrılanlar, Fahri Belen hariç, yeni kurulan Adalet Partisi'ne geçmiştir³¹. Memleketçi Parti, 1964 yılında kongre kararıyla siyasi faaliyetlerini sona erdirmiştir.

Fahri Belen, 1961 yılında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından senatörlüğe atanmıştır. Senatörlük görevinde uzun süre kalmamış, 1961 yılından sonra siyasetten

25 Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960, ss.61-63.

26 "Fahri Belen, DP'den Dün İstifa Etti", *Tercüman*, 12.09.1957.

27 "Gnl. Fahri Belen Bolu'da CHP'yi Destekliyor", *Cumhuriyet*, 19.09.1957.

28 Fahri Belen, *Ordu ve Politika*, Bakış Matbaası, İstanbul, 1971, s.40-41; Öztürk, *a.g.e.*, s.172.

29 Üç Kuşak Cumhuriyet, Hazırlayan: Uğur Tanyeli, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.198.

30 "Bölükbaşı ve Belen Geziye Çıkıyorlar", *Milliyet*, 20.05.1961.

31 "Memleketçi Serbest Parti Koalisyonu Gidilmesini İstiyor", *Cumhuriyet*, 09.08.1961.

tamamen ayrılmıştır³². Büyükdere’de 1950 yılında satın aldığı evinde inzivaya çekilmiş, yeni eserler kaleme almıştır. İsmet İnönü, Bülent Ecevit gibi siyasetçilerle görüşmelerle devam etmiş, birçok etkinliklere katılmıştır.

Mustafa Kemal Derneği’nin başkanlığını yapmış, Atatürk’ün doğum ve ölüm günlerinde programlar düzenlemiş, insanların bu konuda daha hassas olması için çaba harcamıştır³³.

Fahri Belen siyasetten ayrıldıktan sonra sosyal faaliyetlere ağırlık vermiş, Eski Muharipler Birliği Başkanlığında bulunmuş, Dünya Eski Muharipler Genel Kurulu üyeliği yapmıştır³⁴. Belen’in destek olduğu bir diğer sosyal yardımlaşma grubu ise *Türkiye Harp Malulü Gaziler Şehitler Dul ve Yetimleri Cemiyeti*’dir. Cemiyeti desteklemek adına, İsmet İnönü ve Emekli Orgeneral Fahrettin Altay’ın da bulunduğu yardım gecesine katılmıştır³⁵.

3.Vefatı

1970’li yıllar, Türkiye’nin yıllar sonra tekrar savaş tehlikesi içerisinde olduğu bir dönem olmuştur. 20 yıldır Yunanistan’la olan ufak çaplı atışmalar büyümüş, Kıbrıs uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Makarios’un 14 Mart 1971 günü Yialousa köyünde yaptığı bir konuşmada “Kıbrıs Grek’tir onu bölünmeden bir bütün halinde teslim aldık ve o şekilde muhafaza edeceğiz. Bir bütün olarak Yunanistan’a teslim edeceğiz” sözü her iki ülkede de siyasi tansiyonu yükseltmesine neden olmuştur.³⁶ Ülke gündeminin karışık olduğu bu dönemde 20 Şubat 1974 tarihinde Fahri Bey’in eşi Nihal Belen, kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir. Cenazesi 21 Şubat 1974 günü öğle namazını takiben Şişli Camisinden kaldırılarak, Merkez Efendi Mezarlığına defnedilmiştir. Eşinin ölümü Fahri Belen’i daha da üzmüş, sağlık sorunlarının artmasına neden olmuştur. Tüm bu sorunlarla uğraşırken Kıbrıs meselesiyle de ilgilenmeyi istemiş ancak hastalığından dolayı bu mümkün olmamıştır. Ülke gündemini ziyaretine gelenlerden öğrenmekle yetinmiştir³⁷.

1975 gelindiğinde durumu daha da kötüye gitmiş ve Kasımpaşa Devlet Hastanesinde 15 Temmuz 1975 Salı günü sabaha karşı akciğer yetmezliğinden vefat etmiştir³⁸. Cenazesi, 17 Temmuz Perşembe günü Teşvikiye Camisinde yapılan dini ve askeri törenden sonra Aşçıyan’daki aile mezarlığına defnedilmiştir.

4.Kaleme Aldığı Eserler

General Fahri Belen askeri tarihe önem vermiş, Türkiye’deki eserlerin birçoğunu yetersiz görmüştür. Bu anlamda birçok eser kaleme almış, son yıllarında yazdığı yazılar ara ara Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz kaleme aldığı kitaplar şunlardır;

Fahri Belen, *Atatürk’ün Askeri Kişiliği*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

32 “Fahri Belen”, *Cumhuriyet*, 06.06.1950.

33 “Ata’nın 83 üncü Doğum Yılı Dönümü Kutlandı”, *Milliyet*, 14.03.1964.

34 Öztürk, *a.g.e.*, s.172.

35 “Şeref Gününde İnönü Konuşma Yaptı”, *Milliyet*, 27.08.1970.

36 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s.421.

37 Fahri Belen’in Kızı Tülün Belen Yalçın (1935 doğumlu) ile 23 Haziran 2018 tarihinde yapılan görüşme.

38 “Atatürk’ün Silah Arkadaşı Fahri Belen’i Kaybettik”, *Cumhuriyet*, 16.07.1975.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967.

Fahri Belen, *Büyük Türk Zaferi*, Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul, 1999.

Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960.

Fahri Belen, *Demokrasimiz Nereye Gidiyor?*, Özyurt Basımevi, İstanbul, 1958.

Fahri Belen, *Dünya Nereye Gidiyor?*, Ekonomi Matbaası, İstanbul, 1952.

Fahri Belen, *Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından Çanakkale Savaşı*, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul, 1935.

Fahri Belen, *Nereden Geliyoruz Nereye Gidiyoruz*, Ankara, 1956.

Fahri Belen, *Ordu ve Politika*, Bakış Matbaası, İstanbul, 1971.

Fahri Belen, *Tarih Işığında Devrimlerimiz I-II-III*, Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul, 2000.

Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Fahri Belen, *1912-1913 Balkan Savaşı*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1971.

Fahri Belen, *III. Sınıf Harp Tarihi Meseleleri*, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul, 1936.

Fahri Belen, *III. Sınıf Türk Harp Tarihi Meseleleri*, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul, 1939.

Fahri Belen, *XX. Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

4.1. Atatürk'ün Askeri Kişiliği

Atatürk'ün kumandanlık hayatı, askeri kişiliği ve askerlik biyografisi olmak üzere kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Atatürk'ün kumandan olma sürecinden ve sonrasındaki katıldığı savaşlardaki görev ve öneminden bahsetmiştir. İkinci bölümde, Atatürk'ün yıldızının parlamasındaki önemli anlardan, Atatürk'ün çok okuduğundan, kendi tarihi kadar Dünya tarihini de bilmesinden söz etmiştir. Atatürk'ü diğer liderlerden ayıran özelliklerini yazmıştır. Son bölümde, Atatürk'ün askeri okuldaki faaliyetlerinden başlamış Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar olan askeri başarılarından söz etmiş, Atatürk'ün aldığı rütbe ve kıdemlerin tablosunu yapmış, altına da Atatürk'ün aldığı nişanları yazmıştır.

4.2. Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi (V Cilt)

"Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi" adlı eseri Belen'in en büyük çalışması olmuştur.

Beş cilt halinde sunduğu eser Birinci Dünya Savaşı'nı yıllara göre değerlendirme imkânı sunmuş, bu alanda detaylı bir çalışma olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda birçok cephede yer alması olaylara yakından tanıklık etmesi eserin niteliğini artırmaktadır.

Birinci cilt olan "*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*" adlı kitapta Belen, ilk olarak savaşta yer alan orduların birliklerinden, askeri okullardan ve ordunun kıymetinden söz etmiştir. Rus ordusunun kuruluştaki düzenine yer vermiş; cephelerin genel durumundan, nüfusundan, coğrafi durum ve idari teşkilatından söz etmiştir. Özellikle de Sarıkamış Cephesi üzerinde durmuştur. Sarıkamış'taki olayları gün gün inceleyerek anlatmıştır. Belen kitapta sıklıkla krokiler kullanmış, arşivden yararlanarak dipnotta belirtmiştir.

"*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*" başlıklı II. Ciltte, 1915 yılında Dünya'nın genel durumunu anlatmış Osmanlı'nın genel durumunu haritalandırmıştır. Türklerin bir zaferi olan Kut'ül Amare'yi krokilerle destekleyerek detaylı şekilde anlatmıştır.

III. Cilt, 1916 yılı hareketlerini içermektedir. Dört bölümden oluşmakta, 1916 yılındaki genel cephe durumları ve olaylar anlatılmaktadır.

IV. Cilt, "*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*" başlığı altında yayınlanmıştır. Genel olarak Bağdat muharebelerinden; Bağdat'ın durumundan, coğrafyasından bahsedilmiştir.

Son cilt olan "*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*" beş bölümden oluşmaktadır. İçerisinde Belen'in çizdiği haritalar ve krokiler mevcut olup, Mondros Antlaşmasına kadar her olaydan bahsedilmiştir. Belen, bu kitapta Anadolu'daki işgallerden, Paris Barış Antlaşması'nın Osmanlı'daki ve Avrupa'daki etkilerinden söz etmiştir. Orduların ve savaş komutanlarının katıldığı yerleri tablo şeklinde vermiştir.

4.3. Büyük Türk Zaferi

Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar) kitabı Belen'in birkaç defa basılan kitaplarından biridir. Belen, Büyük Taarruz'dan önce genel durum diye başlık atmış ve ilk olarak askeri durum üzerinde durmuştur. Savaşı, Türk ordusu ve Yunan ordusu üzerinden anlatmıştır. Gün gün yaşanan olayları anlatmış özellikle Trikupis'in Uşak'ta esir alınmasının üzerinde durmuştur. Esir alınmadan önceki durumu, Trikupis'in ele geçirilişini ve sonrasında yaşananlar detaylı olarak anlatılmış, haritalar da eklemiştir. Yunanlıların İzmir'e ilerleyişinden İzmir'deki durumdan ve İzmir'deki zaferden ve kutlamalarından bahsetmiştir.

4.4. Demokrasiden Diktatörlüğe

Kitabın önsözünde, gördüklerine ve işittiklerine yer vermediğini belirtmiş, yazılarının diktatörlüğe gidişi önlemek için yapılan gayretlerin kısa hikâyelerinden oluştuğunu yazmıştır. Gazetede parça parça halinde yazdığı yazılar sonucu okuyucuların yazılarının kitap halinde yayınlamasını istemesinden dolayı eseri ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Eserde, baştan sona Demokrat Parti ile ilgili konulara yer verilmiştir.

4.5. Demokrasimiz Nereye Gidiyor?

"Nereden Geliyoruz Nereye Gidiyoruz?" Başlıklı kitabında, altı asırlık tarihi kısa kısa yazdığını söyleyen Belen, son devreye çok değinemediği için telafi olarak bu eseri

yazma ihtiyacı hissettiğini söylemiştir. Eserde, hiçbir partiye mensup olmayan sıradan bir vatandaş olarak tarafsız ve açık olarak yazdığını belirtmiştir. Eserin bir tenkit eseri olduğunu bu yüzden kendinin de tenkitlere açık olduğunu yazmıştır.

4.6.Dünya Nereye Gidiyor?

Kitapta, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeleri anlatmış, Rusya'nın kazançlı çıkmasının üzerinde durmuştur. Atlantik Paktı cephesinde Türkiye, Türkiye'nin coğrafi konumunun ülkemize kazandırdıklarından bahsetmiş. Türkiye'nin Akdeniz'in, Balkanların, Orta Doğu'nun anahtarı olduğunu söylemiştir. Olası bir cihan harbinde Türkiye'nin durumunu anlatmıştır. Boğazlarımızın savaştaki önemlerinden bahsetmiştir. Orta Doğu meselelerini, İngiltere'nin Orta Doğu'ya bakışını ele almıştır. Daha sonra Amerika, Rusya, Fransa ve Türkiye'nin bakışını anlatmıştır.

4.7.Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından Çanakkale Savaşı

Belen'in, askeri okulda öğretmenlik yaparken yazdığı ders kitabı nitelikte bir eserdir. Eserde ilk olarak savaşın nasıl başladığını, Türk ordusunun Çanakkale'deki vaziyeti ve mevkiilerini anlatmıştır. 18 Mart günü vaziyeti krokilendirmiş, mayın hatlarını ve cepheleri detaylı olarak anlatmış, haritasını çizmiştir. Sayfa altlarında açıklamalar yapmış, ek bilgiler vermiştir. Kitabın sonuna doğru iki tarafın zararlarını karşılaştırmıştır.

4.8.Nereden Geliyoruz Nereye Gidiyoruz?

Belen, kitabın bir tarih olmadığını o yüzden tarih yazma usulünde yazmadığını söylemiştir. Amacının Türk tarihinin ana hatlarına göz gezdirmek, ülkenin nereye gittiğini aydınlatmak olduğunu ifade etmiştir. Kitap tek kitap olmakla birlikte Belen, kitabı kendi içerisinde dört kitaba ayırmıştır. Birinci kitap "Nereden Geliyoruz", ikinci kitap "İslahat ve Tanzimat Hareketleri", üçüncü kitap "İnkılap Hareketleri", dördüncü kitap da "Nereye Gidiyoruz" başlığı altında kaleme alınmıştır. Her kitabın içindekiler bölümü kendi başlığı altında yazılmıştır.

4.9.Ordu ve Politika

Önsözde, kitabı yazmasının amacının yeni askeri darbeler, memleketteki yeni olayların üzerinde durmak olduğunu söylemiştir. Kitapta ilk olarak yabancı devletlerdeki olaylardan Rusya'daki "Kanlı Pazar" olayından söz etmiş, halka ateş açılması konusunda Menderes ile benzerlikler kurarak anlatmıştır. Askeriyeden ayrılmasından, 1950 öncesi kendisine teklif edilen darbe fikrinden ve kendisinin bu konudaki düşüncelerinden ve davranışından bahsetmiştir. Genel olarak 1950-1960 arası siyasi anılarına ve 1960-1970 dönemi karşılaştırmalarına yer vermiştir.

4.10.Tarih Işığında Devrimlerimiz I-II-III

Kitabı yazmasının amacını geçmişi yücelikleri ve eksikleri incelemek olarak belirtmiştir. Devrimler hakkında birçok kitap olduğu halde hiç birinin tarihi açıdan değerlendirilmediğini düşünerek bu kitabı yazdığını söylemiştir. Kitap üç bölüme ayrılmıştır. Birinci ciltte "Din ve Devlet İlişkileri ve Laiklik", "Türk Devriminin Kaldırdığı Kurumlar" olmak üzere iki bölüm bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü ciltte "Türkiye'de Sosyal Devrimler" bölümü bulunmaktadır.

4.11. Türk Kurtuluş Savaşı

Türk Kurtuluş Savaşı adlı eserde, savaş askeri, siyasi ve sosyal yönleriyle anlatmaktadır. Belen, eseri harp akademisinde öğretmenken yazmaya başladığını ancak sonrasında yirmi yıl süren komutanlık, milletvekilliği ve bakanlık görevleri nedeniyle tamamlayamadığını ifade etmiştir. Harp tarihiyle ilgili eserlerin az olduğunu, İstiklal Savaşı'nda önemli rol alan kişilerin eserleri ve hatıralarının askeri ve siyasi nitelikte olduğunu, birçoğunun da kendisini savunmak için yazıldığını söylemiştir. Yazdığı bu eserle, İstiklal Savaşı'nı çok fazla kitap karıştırmadan bütün yönüyle öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamak istediğini söylemiştir.

4.12. 1912-1913 Balkan Savaşı

Balkan Savaşına katılan bir general olarak savaşı birinci elden anlatmak ve bilgilendirmek amacıyla bu eseri yazdığını ifade etmiştir. Girişte, Osmanlı ve Balkanların son durumundan, 31 Mart Olayından söz etmiştir. Osmanlı Devletinin iç siyasette oluşan sorunlarının Balkanları nasıl etkilediğinden söz etmiştir. Kitapta kıyaslamalara çok fazla yer vermiş, Osmanlı'nın yaptığı hatalardan söz etmiştir. Balkan Savaşı'na katılan devletlerden tek tek bahsetmiş, savaş planlarına detaylı olarak değinmiştir.

4.13. III. Sınıf Harp Tarihi Meseleleri

Belen tarafından, 1935-1936 yılı ders kitabı olarak yazılmıştır. Yedi mesele üzerine duran Belen, ilk olarak Avrupa'nın siyasal durumundan bahsetmiş, Osmanlı İmparatorluğunun ve ordunun üzerinde durmuştur. II. mesele olarak Trabzon ve Sivas'taki 1916 senesi Türk Ordusunun genel durumunu ele almıştır. III. Mesele olarak Kafkas Orduları Grubunun vaziyetinden Erzurum ve Sivas'taki savaş durumundan söz etmiştir. IV. Meselede Kafkas, Irak, Suriye ve Garbi Anadolu ve boğazlardaki ihtiyaçlardan ve durumlardan söz etmiştir. Beşinci meselede gerekli olan tüm durumlardan bahsetmiştir. Altıncı mesele olarak 5. Ordu'nun 1915 yılı durumundan söz etmiştir. Yedinci mesele de genel harp durumundan Yunan ordusu hakkında alınan kararlardan bahsetmiştir.

4.14. III. Sınıf Türk Harp Tarihi Meseleleri

III. Sınıf Türk Harp Tarihi Meseleleri, 1939 yılında İstanbul'da Harp Akademisi Matbaasından çıkmıştır. 40 sayfadan oluşup kitap derleme bir nitelikte olup, içerisinde yine harita ve krokiler bulunmaktadır.

4.15. XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti

19. yüzyılın sonundan başlayarak Milli Mücadeleye kadar olan tüm zamanı kapsayan kitapta, ağırlıklı olarak savaşlara yer verilmiştir. Osmanlı'nın yabancı devletlerle olan ilişkilerinden, anlaşmalarından söz etmiş, olayları bir askerin gözünden değerlendirmiştir. Eser, geniş kapsamlı ve farklı bir tarih anlayışı olduğu için 2016 yılında Yeditepe Yayınevi tarafından tekrar yayımlanmıştır.

Fahri Belen'in farklı dergilerde, kitaplarda yayınlanan birçok makalesi de mevcuttur. Tespit edebildiğimiz makaleleri şunlardır;

Fahri Belen, "Afyon Meydan Muharebesi", *Kemalizm*, C.16, S:181, 1977, s.10-11.

Fahri Belen, "Atatürk Devrimi ve Din", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S:96-98, 2005, ss.18-25.

Fahri Belen, "Atatürk Devrimi ve Din", *Atatürk, Din ve Laiklik*, 1968, ss.60-97.

Fahri Belen, "Atatürk'ün Askeri Kişiliği", *Kemalizm*, C:14, S:151, 1975, s.4-5.

Fahri Belen, "Başkomandanlık Muharebesinin Neticeleri", *Kemalizm*, C:9, S:97, 1970, ss.12-15.

Fahri Belen, "Binlerce Şehide Malolan Kafkas Seferi ve Sarıkamış Savaşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (Dün/Bugün/Yarın)*, 1970, ss.7-12.

Fahri Belen, "Çanakkale ve Mehmetçik", *Kemalizm*, C:14, S:152, 1975, ss.1-5.

Fahri Belen, "İstiklâl Harbinde Trakya Harekâtı", *Askeri Mecmua*, S:7, 1936, ss.275-281.

Fahri Belen, "Mustafa Kemal Çanakkale'de", *Kemalizm*, C:6, S:6, 1968, ss.4-8.

Fahri Belen, "Türk Devriminin Evrensel Yönleri", *Atatürk Devrimleri I.Milletlerarası Sempozyumu*, 10-14 Aralık 1973, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1975, ss.228-234.

Fahri Belen, "9 Eylül İzmir'in Kurtuluşu", *Kemalizm*, C:17, S:193, s.25-26.

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, pek çok sancılı sürecin sonunda gerçekleşmiş, onlarca yıl süren savaşlar, toprak kayıpları ve Anadolu'ya yönelen göç hareketi yeni bir devlet, yeni bir idare ve yeni bir toplum meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemini yaşayan kuşak, biryandan savaşların getirdiği dramları diğer yandan da genç Cumhuriyet'i kurmanın onurunu yaşamıştır.

1892 yılında mütevazı bir aile ortamında dünyaya gelen Fahri Belen, askeri okullarda eğitim alarak cepheden cepheye koşmuş, Milli Mücadeleye iştirak etmiş, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da askeri görevini sürdürerek, general rütbesine kadar yükselmiştir.

Ordudaki görevinin son dönemlerinde ülkedeki çok partili demokrasiye geçiş sürecine tanıklık eden Fahri Belen, seçimlerin demokratik bir şekilde yapılması ve seçim sonuçlarına göre iktidarın el değiştirmesi gerektiği konusundaki tutumu ile DP'nin iktidara geliş sürecinde önemli rol oynamıştır.

1950 yılında DP'de siyaset yapmaya başlayan Fahri Belen, iki dönem Bolu milletvekili olarak TBMM'de görev yapmış, kısa bir süre Bayındırlık Bakanı olarak İ. Adnan Menderes Hükümetinde yer almıştır. Bir süre sonra DP'nin icraatlarını demokrasiye aykırı gördüğü için parti içinde muhalefete soyunmuş, gelişmeler karşısında ordu içindeki huzursuzlukları hükümete aktarmıştır. Eleştirilerinin dikkate alınmadığını gören Fahri Belen, 1957 yılında DP'den istifa etmiştir. 1960 yılında CHP'de siyaset yapmaya başlamış, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesinden sonra Kurucu Meclis üyeliği yapmıştır. Cumhuriyet Senatosu üyeliğine atanan Fahri Belen, kısa bir süre Memleketçi Serbest Parti'de siyaset yapmış daha sonra da siyasetten çekilerek sosyal yardım faaliyetlerine yönelmiştir.

Yazmış olduğu 15 kitap ve 11 makale ile deneyimlerini, anılarını, görüşlerini yazıya aktaran Fahri Belen, yakın dönem siyasi tarihi ve özellikle savaşlara bizzat iştirak etmiş bir komutan olarak, kaleme aldığı harp tarihine ilişkin eserlerle dönemine ışık tutmuştur. Bu eserlerini pek çok harita ve kroki ile desteklemesi de çalışmalarına ayrı bir özellik katmıştır.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.11.1/152.7.18.

BCA., 30.11.1/196.3.1.

BCA., 30.11.1./213.12.7.

Millî Savunma Bakanlığı Arşivi

Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü, Subay Şahsi ve Emeklilik Dosyası Kayıtları (Sicil No:328-C-41)

Kitap, Gazete, Makaleler

AĞAOĞLU, Samet, *Yassıada, Kayseri Ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

“Askeri Terfi Listesi Yüksek Tasdikten Çıktı”, *Cumhuriyet*, 29.08.1948.

“Ata’nın 83 üncü Doğum Yılı Dönümü Kutlandı”, *Milliyet*, 14.03.1964.

“Atatürk’ün Silah Arkadaşı Fahri Belen’i Kaybettik”, *Cumhuriyet*, 16.07.1975.

“Bayındırlık Bakanı F. Belen İstifa Etti”, *Zafer*, 29.10.1950.

BELEN, Fahri, *Çanakkale Savaşı’ndan Alınan Dersler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

BELEN, Fahri, *Demokrasiden Diktatörlüğe*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960.

BELEN, Fahri, *Ordu ve Politika*, Bakış Matbaası, İstanbul, 1971.

“Bölükbaşı ve Belen Geziye Çıkıyorlar”, *Milliyet*, 20.05.1961.

ÇELİKOĞLU, Adnan, *Bir Darbeci Subayının Anıları 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Hazırlayan: Engin Konuksever, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

DİNÇ, Ünal Yiğit, “Fahri Belen Paşa”, *İş ve Düşünce*, C:36, Sayı:275, 1971.

“Evvelki Günkü DP Grup İçtimasında Kırmızı Oy Verenler Kimler?”, *Cumhuriyet*, 15.12.1955.

“Fahri Belen”, *Cumhuriyet*, 06.06.1950.

“Fahri Belen, DP’den Dün İstifa Etti”, *Tercüman*, 12.09.1957.

“Gnl. Fahri Belen Bolu’da CHP’yi Destekliyor”, *Cumhuriyet*, 19.09.1957.

GÜVEN, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Çev. Bahar Şahin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

GÜRÜN, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KARPAT, Kemal H., *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, Çeviren: Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.

“Memleketçi Serbest Parti Koalisyonuna Gidilmesini İstiyor”, *Cumhuriyet*, 09.08.1961.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem 1950-1954*, VII. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

“Şeref Gününde İnönü Konuşma Yaptı”, *Milliyet*, 27.08.1970.

TBMM Albümü 1920-2010, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları No:1, II. Cilt, Ankara, 2010.

TOKER, Metin, "Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973(Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990

Tülün Belen Yalçın (1935 doğumlu), İstanbul, 23 Haziran 2018 tarihinde yapılan görüşme. Üç Kuşak Cumhuriyet, Hazırlayan: Uğur Tanyeli, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998

YILMAZ, Ensar, "1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları", *E-Journal of New World Sciences Academy*, S:4, 2010.

Dijital Kaynaklar

KAL, Nazmi(Yap./Yön.), *Anılarla Atatürk 4.Bölüm*, TRT Belgesel, 1973 <https://www.youtube.com/watch?v=ToKFumXf-hQ> (Erişim tarihi, 17 Kasım 2019)

"9.Dönem TBMM Mebusları için Tercüme-i Hal Varakaları", https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d09/HT_1598_1_9.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

"10.Dönem TBMM Mebusları için Tercüme-i Hal Varakaları", https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d10/HT_1598_1_10.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019].

Ekler

EK 1: FAHRİ BELEN'İN TERCÜME-İ HAL VARAKASI

Özelleştirme
Dönemi
Doğu
Fahri Belen
Soyut No: 1535

1595
9. Dönem

Bilgi kaynağı	Belen cinakakale	Elin resmi	Kurmay
Adı	Mehmet Fahri	Meclis no/sıra no	Kurmay
Soyadı	Belen	İlk adı alması ve bu işlemler hakkında	evli bir oğlan bir kız
Bilinen ve bilinmeyen adı	Sami Hüsnü	İşinde, evdeki ve sosyal	Kalorolu Komutan
İngilizce adı	Belen	Kısa ve uzun adları ve diğer adları	
İngilizce tarihi	308	İşinde bilinen ve bilinmeyen adları ve diğer adları	
Öğrenim	Harbiye, Harp Akademisi		16. 5. 1950
Bilgi kaynağı	Arşivler	Kısa ve uzun adları ve diğer adları	80. Bin Kurmay 8292
Yeni kanunla adlandırma	Asker	Türkiye'nin kuruluşundan sonra	5. 11. 1950
Harbiye	Asker Harp Tarihleri alt uc eser	Harbiye tarihi	22 - may - 950

Özetlik (Kısaca)

308 de Belen da doğmuştur
ilk ve orta tahsilini yaptıktan sonra
Harp Akademisi ve Harp Akademisini
bitirmiştir. (308)
Birinci harbiye, 1. Çar harbiye
ve istiklal mücadelesine iştirak
etmiştir. Bu mücadelede askar
ve gazı cephelelerinde Tünen Kurmay
Röskanlığı yapmıştır
Harp ten sonra alay ve tüyay komutan
Etker ile, muhtelif Kurmay vazife
biriminde bulunmuştur. Bunlardan
Baska Komisyon, ve heyeti marabese
resi ve usulü misyon olarak harbiye
de vazifeler yapmıştır
General olduktan sonra da
muhtelif tümen ve Kalorolu
Komutanlıklarında ve sene
sadar vazife görmüştür.

Kaynak: ("9. Dönem TBMM Mebusları için Tercüme-i Hal Varakaları", https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d09/HT_1598_1_9.pdf, [Erişim Tarihi: 14 Kasım 2019]. TBMM Arşivi)

EK 2:FAHRİ BELEN'İN EMEKLİYE AYRILIŞI

T. C.
M. S. B.
Genelkurmay Başkanlığı
Personel Bşk.
Prs. Dairesi
H. Ş. ... Ks.
Sayı :

A N K A R A
Mart 1950

Ozû:

K A R A R

23255

- 1 - Askerî Yargıtay ikinci Başkanı Korgeneral Fahri Belen (328-c-41)in , isteği üzerine 5434 sayılı kanununun 39.maddesi (B) fıkrası gereğince emekliye ayrılması uygun görülmüştür .
2 - Bu kararı Millî Savunma Bakanı yürütür .

6. Nisan 1950

Cumhurbaşkanı

Başbakan

Millî Savunma Bakanı

Cevaplarda Ş. nin isim, tarih ve No. nun yazılması lazımdır.

030	11	1	213	12	7
-----	----	---	-----	----	---

(Kaynak: BCA., 30.11.1/213.12.7.)

EK 3:FAHRİ BELEN'E AİT FARKLI DÖNEMLERDE ÇEKİLMİŞ FOTOĞRAFLAR

YÜZELLİLİK BİR MUHBİRİN PORTRESİ: YAVER-İ HAS KIRAZ AHMET HAMDİ PAŞA NAM-I DİĞER HAMDİ ZEZA

PORTRAIT OF AN INFORMER WHO WAS ONE OF THE 150 PERSONA
NON GRATA: YAVER-I HAS KIRAZ AHMET HAMDİ PASHA, ALSO
KNOWN AS HAMDİ ZEZA

Şaduman HALICI*

Geliş Tarihi/Received:09.06.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 24.06.2020

HALICI, Şaduman, (2020), "Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2343-2364.

Öz

Bu çalışmada Milli Mücadele günlerinde Anadolu'daki milli uyanışa, Heyet-i Temsiliye'nin ve TBMM'nin kararlarına karşı duran Ahmet Hamdi Paşa'nın yaşam öyküsü ele alınacaktır. Ahmet Hamdi Paşa 27 Haziran 1871 yılında Hersek'e bağlı Nikşic'de doğmuştur. Harbiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Sınır Müfettişliği görevlerindeki başarısı nedeniyle II. Abdülhamit tarafından ödüllendirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde terfi ettirilmediği için muhalefet saflarına geçmiştir. Mondros Mütarekesi'nin ardından siyasete atılmış, Milli Mücadele'ye karşı örgütler kurmuş ya da içinde yer almıştır. Nigeşan Askeri Cemiyeti, Kızılhançer Cemiyeti ve İla-yı Vatan Cemiyeti'nin kurucularındandır. Tarikat-ı Salahiye adlı cemiyeti de o örgütlemiştir. Anadolu'da çıkarılan iç ayaklanmalara destek vermiştir. Padişah Vahideddin'in fahri yaveri olmuştur. 5. Ordu Komutanı olarak Eskişehir'de Milli Güçlere karşı örgütlenmeler yapmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Vahideddin'i sık sık ziyaret etmiştir. Sadrazam Damat Ferit'in yalısında yapılan toplantılara katılmıştır. İstanbul'da geleceklerinden endişeye kapılarak İngiliz Elçiliği'ne sığınanlar arasında yer almıştır. 6 Kasım 1922'de İngilizlerce Taşkışla'ya sevk edilmiş, burada on gün kaldıktan sonra Köstence'ye gönderilmiştir.

Ahmet Hamdi Paşa Romanya'nın Köstence kentine yerleşmiştir. Mehmet Ali, Mustafa Sabri, Gümülcineli İsmail ve Vehip Paşa gibi Türkiye karşıtları ile yolları Köstence'de bulmuştur. Yine Köstence'de bulunan ve Osmanlı Hanedanı'nın en zenginlerinden sayılan Yusuf İzzettin Efendi'nin oğlu Nizamettin Efendi'nin himayesine girmiştir. Vahideddin ile haberleşmesini Tütüncübaşı Şükrü aracılığı ile sürdürmüştür. Arnavutluk vatandaşlığına geçmiş, maddi açıdan rahat bir yaşam sürmüştür. Tarikat-ı Salâhiye'yi yurt dışında da örgütlemiştir. Temmuz 1925 yılına değin Türkiye aleyhinde çalışmıştır. Bu yıldan itibaren ülke dışında yaşayan Türkiye karşıtları ile ilgi olarak Türk makamları için muhbirlik yapmıştır. Türkiye adına çeşitli ülkeleri ziyaret etmiş, bilgi toplamıştır. Oldukça değerli bilgileri Türk makamlarına iletmiştir. Bunlar arasında bulunan San-Remo görüşmeleri Vahideddin'in Türkiye'ye dönüş planını içermektedir. Bu plan çerçevesinde bir ordu örgütlenmesine de girişilmiştir. Ahmet Hamdi Paşa sürgündeki muhaliflerin kurduğu örgütlerin başarısız olacağını düşünmüştür. Muhalif isimleri de ağır bir şekilde eleştirmiştir. Yaptığı hizmetin karşılığı olarak Türkiye Ahmet Hamdi Paşa'ya para ödemişe de Türk yetkililer onu güvenilir bulunmamış, çift taraflı çalıştığından şüphe edilmiştir. Sürgündeki arkadaşları da ondan şüphelenmiştir. Muhbir olduğu bilgisi yayılmıştır. O ise kendisine çok güven duymuştur. Hatta kendisini Lawrence'a benzetmiştir. İngilizlerin ona sunduğu imkânları Türk yetkililerden istemiştir. Yaşamının sonuna dek muhbirliğini sürdürmüştür. 1931 yılında Ahmet Hamdi Paşa'nın sağlığı bozulmaya başlamıştır. Çalışmalarını sürdürse de moral çöküntü yaşamaya da başlamıştır. Türk makamlarına yaptığı başvurularla çeşitli isteklerde bulunmuştur.

*Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, ESKİŞEHİR, shalici@anadolu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7575-7516>)

Hatta Başbakanlığı da bir mektup göndermiştir. Özellikle Yüzellilik listeden adının çıkarılmasını ve Türkiye'ye dönmesine izin verilmesini istemiştir. Ancak Türkiye böyle bir karar almamıştır. 1935 yılına geldiğinde hastalığı şiddetlenmiştir. 18 Ocak'ta ölmüştür. Cenazesi Türkiye'nin gönderdiği para ile defnedilmiştir. Evrakları ise Türk yetkililerce alınmış, mühürlenmiş ve Bükreş Elçiliği'ne gönderilmiştir. Özel eşyaları ise kızı Mihrican'a teslim edilmiştir.

"Kiraz" lakabıyla ünlenen Ahmet Hamdi Paşa, daha Milli Mücadele sürerken Ankara Bidayet Ceza Mahkemesi'nin 3 Temmuz 1920'de gıyabında yaptığı yargılama sonucu, Vatana İhanet Yasası'nın ikinci maddesi gereğince, yakalandığında tekrar muhakeme edilmek üzere idama mahkûm edilmiştir. Büyük Zafer'in ardından ülkeden kaçmış, Lozan Antlaşması'na ekli Genel Af Protokolü çerçevesinde af dışında bırakılan yüz elli kişi arasında ilk sırada yer almıştır. Tarihimize Yüzellilikler Listesi olarak geçen bu belgede "Vahideddin'in Beraberindekiler" başlığı altında yer alan, diğer Yüzellilikler gibi 28 Mayıs 1927 kabul edilen 1064 sayılı kanunla Türk vatandaşlığından çıkarılan "Yaver-i Has Kiraz Hamdi Paşa"nın sürgün yaşamı, muhbirliği, sürgündeki muhalefet hakkındaki düşünceleri ve içine düştüğü moral çöküntü de istihbarat (Milli Âmale Hizmet/MAH) belgelerine dayalı olarak bu çalışmada yer bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kiraz Hamdi Paşa, San-Remo Görüşmeleri, Muhbir, Tarikat-ı Salâhiye, Af İsteği.*

Abstract

This study will discuss the biography of Ahmet Hamdi Pasha, who opposed the national awakening in Anatolia in the days of the War of Independence, and the decisions of the Representative Committee and the Grand National Assembly of Turkey. Ahmet Hamdi Pasha was born in Nikšić, a part of Herzegovina, on June 27, 1871. He was graduated from Military Academy. He was awarded by Abdulhamid II due to his success in his duties within Border Inspection. He joined the opposition side since he was not promoted during the period of the Party of Union and Progress. He entered politics following the Armistice of Mudros and either found or joined organizations against the War of Independence. He is among the founders of the Nıghebhan Military Association, Kızılhancer Association, and İla-yı Vatan Association. He also organized the association named Tarikat-ı Salâhiye. He supported civil rebellions staged in Anatolia. He was the honorary aide-de-camp of Sultan Vahideddin. He carried out organizations against National Forces as 5th Army Commander in Eskisehir. He frequently visited Vahideddin after the victory of the War of Independence. He attended the meetings held in the seaside residence of Grand Vizier Damat Ferid. He was among the ones who were worried about their future and took refuge in the British Embassy in Istanbul. He was sent to Taskısla by the British on November 6, 1922, and, after staying here for ten days, he was sent to Kostence.

Ahmet Hamdi Pasha settled in Kostence city of Romania. His path crossed with Turkey opponents such as Mehmet Ali, Mustafa Sabri, Gumulcineli Ismail, and Vehip Pasha in Kostence. He was taken under the protection of Nizamettin Efendi, son of Yusuf İzzettin Efendi, who was also in Kostence and regarded as one of the wealthiest persons of Ottoman Dynasty. He maintained his communication with Vahideddin through Tutuncubası Sukru. He acquired Albanian citizenship and led a financially easy life. He organized Tarikat-ı Sallahiye also abroad. He operated against Turkey until July 1925. As of this year, he acted as an informant for Turkish authorities regarding the Turkey opponents living abroad. He visited various countries on behalf of Turkey and gathered information. He conveyed information of great value to Turkish authorities. The San-Remo conference, which was among these, included the return plan of Vahideddin to Turkey. An army organization was embarked within the frame of this plan. Ahmet Hamdi Pasha thought that organizations founded by opponents in exile would be unsuccessful. He also strongly criticized the opponent names. Although Turkey paid money to Ahmet Hamdi Pasha, Turkish authorities did not trust him and doubted that he might be a double agent. His friends in exile also doubted him. The intelligence stating that he was an informant got out. However, he always felt confident. He even identified himself with Lawrence. He demanded the facilities provided to him by the British from Turkish authorities. He continued to be an informant throughout his life. Ahmet Hamdi Pasha's health started to worsen in 1931. Although he continued his works, he also started to collapse in the sense of morale. He made various demands through the applications he made to Turkish authorities. He event sent a letter to the prime minister's office. He demanded his name to be removed from the list of Yuzellilik (The Group of One Hundred Fifty) and to be allowed to return to Turkey. However, Turkey did not take such a decision. His illness aggravated in 1935. He died on January 18. His funeral was held with

Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza

the money sent by Turkey. His documents were seized by Turkish authorities, sealed, and sent to Bucharest Embassy. His personal belongings were handed over to his daughter Mihrican.

Ahmet Hamdi Pasha, who became famous with “Kiraz” nickname, was condemned to death with the purpose of retry when he was captured in accordance with the second article of Law on Treason following the trial conducted in absentia by Ankara Criminal Court of First Instance on the date of July 3, 1920, when the War of Independence was still continuing. Following the Grand Victory, he fled the country, and was listed first among one hundred and fifty personae non grata, who were excluded from the amnesty within the frame of the General Amnesty Protocol attached to the Treaty of Lausanne. This study will also discuss the life in exile, whistleblowing activities, thoughts on opposition in exile, and psychological breakdown of “Yaver-i Has Kiraz Hamdi Pasha” based on the intelligence (National Personnel Service /MAH) documents, who was included in the List of 150 Personae Non Grate under the section the “Entourage/Company of Vahideddin”, and who was denationalized together with other 150 personae non grate with the law no: 1064 enacted in May 28, 1927.

Keywords: *Kiraz Hamdi Pasha, San-Remo Negotiations, Informer, Tarikat-ı Sallahiye, Appeal for Amnesty.*

GİRİŞ:

Bu çalışmada “Kiraz” lakabıyla ünlenen Ahmet Hamdi Paşa’nın gerek Milli Mücadele günlerinde Heyet-i Temsiliye’ye ve TBMM’ye gerekse ülkeden kaçıp Köstence’ye yerleştiği ilk yıllarda Mustafa Kemal Türkiye’sine karşı takındığı muhalif tutum ele alınacaktır. Ardından nasıl muhbir olduğu, Türkiye’ye hangi konularda bilgi aktardığı, sürgündeki muhalifler, Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki düşünceleri istihbarat raporlarına dayalı olarak değerlendirilecektir.

A- Ahmet Hamdi Paşa Kimdir?

Ahmet Hamdi, 27 Haziran 1871’de Hersek sancağına bağlı Nikşiç’te doğdu. Babası Binbaşı Necib Bey, Prizren’e bağlı Hâss nahiyesi Ragova karyesinde yerleşmiş olan Zeza ailesindendi. Annesi Naciye Hanım ise II. Abdülmecid’in cülusunda Anadolu’dan toplanan asilzadelerden biri olarak Saray’da emir çavuşluğu görevine getirilen Miralay Hüseyin Bey’in kızı idi. Ahmet Hamdi, ilköğrenimine Preveze İptidai Mektebi’nde başladı, Delvine’de Türk okulu olmadığı için Rum Mektebi’nde tamamladı. Rüştiye’yi İşkodra’da bitirdi. Lise öğrenimine Trablusgarp İdadisi’nde başladı, bir süre Hanya’da Mekteb-i Kebir-i İslam’a devam etti. Sonra İşkodra’ya geldi. İşkodra vali ve kumandanı Müşir Mustafa Asım Paşa’nın önerisi ile Manastır İdadisine kaydoldu. Lise eğitimini Bursa Askeri İdadisi’nde tamamlayarak 1887/1888’de Harbiye Mektebi’ne girdi. 1890/1891 yılında mülazım rütbesi ile Erkân-ı Harbiye Mektebi’ne geçti. 1893/1894’te kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. Kaleme aldığı Rehber-i Fennî, Süvarinin Sahra Hidemâtı ve Demirköprücülük eserleri Erkân-ı Harbiye Reisi Müşir Ethem Paşa tarafından Padişah’a takdim edilince Fahri Yaverlik ile Sanayi-i Nefise ve İftihar madalyaları verilerek ödüllendirildi. 1897 yılında Kolağası rütbesi ile dördüncü rütbeden Mecidî, üçüncü rütbeden Osmanî nişanları ve Gümüş İmtiyaz madalyası verilerek Belgrat Elçiliği’ne askeri ateşe olarak atandı. 1898 yılında Binbaşılığa yükseldi. Turhan Paşa ile birlikte Rus Çarı Nikola nezdine temsilci olarak gönderilirken Kaymakam oldu. 1899 yılında özel görevle Niş’e gönderildi. Aynı yıl Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ Sınır Müfettişliği’ne atandı. Bu görevi sırasındaki başarıları nedeniyle 28 Nisan 1900’de II. Abdülhamid tarafından kabul edilerek bin lira ile ödüllendirildi. Rütbesi de Mirlivalığa yükseltildi. Meşrutiyet’in ilanına kadar geçen sürede pek çok nişan ve madalya aldı; Altın İmtiyaz, Altın Liyakat, Birinci Mecidî, Birinci Osmanî nişanları ile Yemen ve Girit

madalyaları, Hicaz Şimendiferi Altın Madalyası bunlar arasındaydı. Ferikliğe terfi kararı çıkmışken Meşrutiyet'in ilanı üzerine iradesi çıkmadı. Üsküp Fırkası Komutanlığı'na atandı. İttihatçılar tarafından terfisi onaylanmadığı için muhalefet saflarına geçti. 31 Mart Olayı'nın ardından rütbesi miralaylığa düşürülerek Şark Vilayetleri Tensikat Reisliği'ne atandı. Trabzon, Sivas, Harput, Diyarbakır, Van ve Bitlis'te Jandarma'yı düzene koymak için çalışmalar yaptı. 1911 yılında önce Yemen'de Birinci Fırka Kumandanlığı, ardından Hadide Fırkası Kumandanlığı yaptı. Yeniden Mirliva oldu. 1912 yılında komutanlıktan istifa etti. Bir yıl kadar San'a ve Hadide'de kaldıktan sonra 1913 yılında İstanbul'a döndü. İzzet Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu dönemde emekliye ayrıldı¹.

B- Mütareke Dönemi'ndeki Çalışmaları ve Köstence'ye Kaçışı

Mondros Mütarekesi'nin ardından siyasî faaliyetleri hız kazandı. Ocak 1919'da, kendilerini İttihatçıların amansız düşmanı sayan bir grup emekli paşa ve subay grubu tarafından kurulan, daha sonra kendisi gibi Yüzellilik listeye alınacak olan Kaymakam Fettah, Çopur Hakkı, Manavoğlu Nevres'in de üyesi bulunduğu Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi ile Kızılhançer Cemiyeti'nin kurucu ve yöneticileri arasında yer aldı². Süleyman Şefik Paşa'nın has adamı olan³ Ahmet Hamdi Paşa, onun III. Damat Ferit Kabinesi'nde Harbiye Nazırı olması üzerine yeniden ordu hizmetine alındı. Süleyman Şefik'in girişimleriyle önce Dürzî Esat Paşa Divan-ı Harbi'nin üyeleri arasında alındı, ama istifa etti. Ardından Edirne vali ve kumandanlığı önerildi, onu da reddetti⁴. Nihayet 31 Ağustos'ta Ali Fuat Paşa'nın yerine Ankara'daki 20. Kolordu Komutanlığı'na atandı. Ali Fuat Paşa onun Ankara'ya gelmesine izin vermeyince Eskişehir'de yıkıcı faaliyetlere girişti. Millici Mıntıka Kumandanı Atıf Bey'in İngilizler tarafından görevinden alınmasını, tutuklanmasını fırsat bilerek ve sırtını İngilizlere dayayarak Mutasarrıf Hilmi Bey'le birlikte Eskişehir'in Kuva-yı Milliye bölgesi dışında kalması için yoğun çaba harcadı. Kiraz Hamdi Paşa Ankara'ya sokulmayınca, Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa kolorduyu onun ayağına getirdi; Ankara'daki 20. Kolordu'nun dağıtılmasına karar verilerek yerine Kiraz Hamdi komutasında Eskişehir merkezli 5. Kolordu kuruldu. Harbiye Nazırı ayrıca Ankara'daki kolorduda görevli olanların on beş gün içinde yeni kolorduda toplanmalarını, aksine hareket edenlerin kovuşturulacağını bildiren ordunun kadrolarını da doldurmaya çalıştı⁵. Ancak Ankara'dan gelen olmadığı gibi Eskişehir'deki milliciler de "Yaşasın Millet" nidalarıyla Kiraz Hamdi'nin evini bastı. Bu olaydan sonra Mutasarrıf Hilmi'ye yolladığı bir tezkerede polis cemiyetinin, jandarma kuvvetinin millici olduklarına işaret etti. "Bu mevkiye hükümetin nüfuzu hiç gibidir" diyerek Eskişehir'de kalmayacağını ilk işaretini verdi. Vali Cemal Bey'in Konya'dan kaçışı ise umutsuzluğunu artırdı⁶. Ne var ki bu umutsuzluk, Afyonkarahisar'daki genel sıhhiye deposundan 20. Kolordu adına gönderilen 2152 lira 6 kuruş değerindeki eşya ve sıhhiye malzemesini zimmetine geçirmesine engel olmadı⁷. Ekim ayı başında Damat Ferit'in istifasının ardından 2 Ekim'de Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulması ve nihayet 4 Ekim

1 *Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) Arşivi*, DN:12222-1, Bn:3/A 10, 11, 13.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 340, 463; *Tan Gazetesi*, 31 Mayıs 1938.

3 Süleyman Şefik Harbiye Nazırı olunca Kiraz Hamdi'nin jandarma kaymakamlığından atılmış olan kardeşi Faik'in rütbesini de iade etmiş ve kendisine gizli bir teşkilat kurdurulmuştur.

4 *EGM Arşivi*, DN:12222-1, Bn:3/A 11.

5 Ali Fuat Cebesoy, *Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.175-176, 183, 198-217.

6 A. F. Cebesoy, *Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü*, s.234-239.

7 *EGM Arşivi*, DN:12222-1, Bn:2/C4, Bt: 15.5.1932.

Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer
Hamdi Zeza

1919 gecesı Mutasarıf Hilmi'nin öldürölmesi Kiraz Hamdi'yi endişelendirdi. Eskişehir'de, Heyet-i Temsiliye egemenliğı kurulurken o, İstanbul'a döndü⁸.

Çok iyi derecede Arapça, Rumca, Fransızca, Almanca, İngilizce, Ulahça, Arnavutça, Sırpça ve Rusça bilen Kiraz Hamdi Paşa⁹ için 1919 yılı sonu ve 1920 başları cemiyet kurma/katılma dönemi oldu. Anadolu'yu iç savaş ortamına dönüştüren ayaklanmalarda başrol üstlendi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)'ndaki iç çekışmelerden tedirgin olan Vahideddin ve Damat Ferit'in güdülemesi ile 1919 Kasım ayında Osmanlı İla-yı Vatan Cemiyeti'ni kurdu. Vahideddin'in bina tahsis ettiğı, üyelerine yüz, yüz ellişer lira aylık verdiğı bu cemiyetin amacı; dağınik haldeki muhalefeti tek merkezde toplamak, "büyük bir kitle-i inkılap" haline getirerek "Anadolu bâğilerine [eşkıyalarına] karşı galebe" sağlamaktı¹⁰. 20 Mayıs 1920'de ise İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kuruluşunda ve örgütlenmesinde etkili oldu, Cemiyetin başkanvekilliğini üstlendi. Bu görevi kabul ederken yaptığı yarım saatlik konuşmada ülkenin içinde bulunduğu durumdan yola çıkarak cemiyete olan gerekliliğı anlattı. Hatta katılımcıları ağılattı¹¹. Balıkesir ve Bandırma havalisinde şube açmak için girişimlerde bulundu¹². 19 Eylül 1920'de ise kurduğı İla-yı Vatan Cemiyeti'nin başına Yahya Adnan Paşa'yı geçirerek gizli ve ihtilalci bir örgüt olarak Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti'ni oluşturdu¹³. Üyesi olduğı örgütlerle, cemiyetlerle Milli Mücadele'yi sonlandırma girişimlerine hız verdi. Anzavur ayaklanmalarını destekledi. Bu kuvvetin 20 Şubat 1920'de Biga'da başlattığı olaylardan güç alarak Salih Paşa Hükümeti'ni devirmek, Damat Ferit'i yeniden iş başına getirmek amacıyla Cemiyet-i Ahmediye'yi oluşturan grubun içinde yer aldı. İngilizler de bu örgüte Şah İsmail aracılığı ile beş bin İngiliz altını vererek destek oldu. Anzavur kuvvetlerine "Kuva-yı Muhammediye" adını veren bu grup Kızılhançercileri de Anzavur'a destek vermek üzere Karabiga'ya gönderdi¹⁴. Damat Ferit 4 Mart 1920'de onların desteğı ile sadrazam olurken Kiraz Hamdi de 3 Mayıs'ta, 14 Nisan'dan geçerli olmak üzere fahri yaverlik kordonunu taktı¹⁵. 8 Mayıs'ta 25. Kolordu Kumandanlığına atandı¹⁶ Kuva-yı İnzibatiye 20 Mayıs'ta Karamürsel'i işgal ettiğinde sadrazamla birlikte bu güçlerin hareketini denetlemek amacıyla İzmit'e gitti ise de halktan destek görmeyince hayal kırıklığına uğradı¹⁷.

1920 ortalarında Vahideddin'in Başyaveri Avni Paşa ile anlaşmazlığa düşünce padişahla arası açıldı. Bunda Kiraz Hamdi'den hoşlanmayan İtilafçıların Padişah'a sundukları sayısız

8 "Yeni Kabine", İleri, 3 Ekim 1919, No: 622-240; "Hamdi Paşa Geliyor", İleri, 5 Ekim 1919, No: 624-242, s. 3'te şöyle deniyor: "Beşinci Kolordu Kumandanlığına tayin edilip Eskişehir'de karargâhını tesis eden Hamdi paşa gördüğü lüzum üzerine karargâhını İzmit'e nakletmiştir. Müşarünileyhin artık vücuduna ihtiyaç kalmadığından Harbiye Nezareti'nce buraya avdeti emrinin derdest-i tebliğ olduğu müstahberdir". "Konya Harekât-ı Milliyeyi Nasıl Kabul Etti", *Alemdar*, 5 Ekim 1919, No:1594-294, s. 2; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. II, TTK, Ankara, 1994, s. 146.

9 *EGM Arşivi*, DN:12222-1, Bn: 3/A 8.

10 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, s. 506-508, 559. Kimi üyeleri sürgün yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik yıkıcı faaliyetlerde bulunacak olan cemiyet Hilafet Ordusu hazırlanması yolunda çalışmaları da yapmış, hatta Kiraz Hamdi Paşa Dağıstan Gürcülerinden oluşacak bir tümen kurulması için General Halilof'a başvurmuş, bu iş için kendisine üç yüz bin lira önermiştir. Yine Midilli'de kurulan Anadolu İhtilal Komitesi ile ortaklaşa sahillerden çıkarma yapılacaktır. 1927'de Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişiminde bulunan Hacı Sami de bu komitenin üyesidir.

11 "Hamdi Paşa Hazretleri", *Türkçe İstanbul*, 23 Eylül 1919, No: 287, s. 2.

12 Selim Sarıbey, *İstiklal Harbinde Mudurnu-Bolu-Düzce*, Aydın Halkevi Yayını, Aydın, 1943, s. 21; T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, s. 117.

13 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, s. 506-508, 559.

14 *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD)*, Yıl 5, Sayı 18, Aralık 1956, Belge 452-454; "Kâzım Özalp Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sayı 22, 26 Temmuz 1962, s. 260-262.

15 *EGM Arşivi*, DN:12222-1, Bn:3/A 11; *Takvim-i Vekayi*, 3 Mayıs 1920, No: 3843, s. 1.

16 *Takvim-i Vekayi*, 8 Mayıs 1920, No: 3847, s. 1.

17 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. III, Ankara: TTK, 1995, s. 48.

ihbarların da etkisi oldu¹⁸. Söylediğine göre Harbiye Nazırı olmasını da Lider Sadık, Gümülcineli İsmail, Mehmet Ali, Mustafa Sabri “rezilleri” engellemiştir. Vahideddin onun hakkında sunulan jurnalleri kendisine göstermişti. Sabri Hoca şöyle demiştir: “

En şiddetli zekâyâ mâlik cevvel ve faâl olan bu Arnavud erkân-ı harbi paşasının Türklükle alakası olmadığından harbiye nezaretine getirilmesinde büyük mahzurlar olduğunu hasbe's-sadaka arz ederim” demiştir. Lider Sadık Bey ise “*daha fenâ*” söylüyordu: “*Hamdi Paşa'nın harbiye nezaretine geleceğini işiten zabitan hâl-i heyecandır. Müşarünileyhin nâm-ı müste'ârı olan Kiraz lakabından müstefâd buyurulacağı veçhile zevk u sefaya meyyâl ve hissiyât-ı sadakatten dûn bir adam olduğundan ma'rûz mevkie getirildiği hâlde bu âna kadar sadâkatlerini muhafaza eden İstanbul ordusunun da isyân edeceğini arz ederim*”¹⁹.

Hakkındaki bu ihbarların da etkisi ile 25. Kolordu Kumandanlığında üç ay kalabildi. Kara Said Paşa, Maliye Nazırı Reşad Bey ve Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın ısrarlı istekleri ile kolordu lağvedilince açıkta kaldı. Kendisi bu tarihten sonra “*mâhiye kırk papel açık maaşıyla iki sene ziyk-ı mâişet içinde vakit geçirdim ve yalnız Cuma selamlıkları için evden çıktım*”²⁰ diyorsa da zaferin ardından sık sık Vahideddin'i ziyaret ve gelişmeleri öğrenmek için Saray'a gitti. 1922 Eylül ayında Damat Ferit'in yalısında son durumu görmek üzere toplananlar arasında yer aldı. Refet Paşa'nın İstanbul'a geldiği gün kendisini sultan değil halife olarak anmasından alınan Padişah'ın serzenişlerine tanık oldu. Ali Kemal'in tutuklandığı gün apar topar Padişah'a koşup haber veren de oydu²¹. Kuşkusuz bu temaslarında Vahideddin'in kaçacağını sezdi. İstanbul'da geleceklelerinden endişeye kapılarak İngiliz Elçiliği'ne sığınanlar arasında yer aldı. 6 Kasım'da İngilizlerce Taşkılla'ya sevk edildi, burada on gün kaldıktan sonra²² kendi anlatımı ile “*su-i tefehhüm dolayısıyla bir kazaya uğramamak için ehîbbâsının tavsiye ve icbârî üzerine Osmanlı pasaportu alarak 1922 senesi Teşrinisânîsinin [Kasım] on altıncı günü Romanya'nın Köstence kasabasına hicret veyahud firâr eyledi*”²³.

C- Köstence'deki İlk Yıllar

Kiraz Hamdi Paşa Romanya'nın Köstence kentine yerleşti. Mehmet Ali, Mustafa Sabri, Gümülcineli İsmail, eski İttihatçılardan Vehip Paşa gibi Türkiye karşıtları ile yolları Köstence'de kesişti. Yine Köstence'de bulunan ve Osmanlı Hanedanı'nın en zenginlerinden sayılan Yusuf İzzettin Efendi'nin oğlu Nizamettin Efendi'nin etrafından kümelenenler arasında o da yer aldı²⁴. Yaşamının sonuna dek Köstence'de kalacaktı.

Kiraz Hamdi Paşa'nın sürgün yıllarındaki çalışmalarını, Türkiye'ye muhbirlik yapmadan önce ve sonra olmak üzere iki döneme ayırmak mümkündür. 1925 yılına değin Romanya'daki hemen tüm sürgünler gibi o da Türkiye karşıtı duruşunu sürdürdü. Bu tarihten sonra MAH'a başta diğer Yüzellilikler olmak üzere muhalifler ve Avrupa devletleri ile ilgili bilgiler aktardı. Kod adı 686 idi. 1926 yılından itibaren açık yazılarında “*Malum Zat*” ya da “*Malum Muhbir*” takma adını kullandığı gibi iç yazışmalarda ondan “*Köstence Muhbiri*” olarak da bahsedildi²⁵. Yüzelliliklerden özellikle Mehmet Ali, Gümülcineli İsmail,

18 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 2, Bt: 4.5.1928.

19 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/G 2, Bt: 25.1.1933.

20 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 11, Bt: 20.2.1927.

21 “Osmanlı Sarayının Son Günleri 18/19”, *Yeni Sabah*, 5 Nisan 1950/6 Nisan 1950.

22 *Tan*, 31 Mayıs 1938.

23 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 11, Bt: 20.2.1927.

24 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1978 s. 107.

25 Bükreş Elçiliği EGM'ye bu adları da kullanacağını bildiriyor. Bkz. EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/R 6, Bt: 11 Şubat 1926; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Bilgisayar No (BN): 01011750, Kutu No (KN): 1/210, Fihrist (F): 22.

Sait Molla, Çerkes Reşit, Tahir Ali ve İttihatçı Vehip Paşa ile sık sık görüştü ve mektuplaştı. Mektuplaştığı isimlerden biri de İskenderiye’de bulunan Dr. Selahattin Ali oldu. Bu özel yazışmalarda “*Hamdi Zeza*” imzasını kullandı. Vahideddin ile bağlantısını Tütüncübaşı Şükrü aracılığı ile sürdürdü²⁶. Görüşmelerin çoğu Köstence’de firarilerden Abdullah’ın kahvesinde gerçekleşti. Bazı görüşmeleri de evinde yaptı²⁷. Seyahatlerinde Arnavut pasaportunu kullandı. Zira Köstence’ye geldikten sonra Tiran Hükümeti ona Arnavut pasaportu vermişti²⁸.

Sürgündeki ilk yıllarında İtilafçıların muhalefeti ve suçlamaları ile karşı karşıya kaldı. Birbirlerine yazdıkları mektuplarda “*Kiraz Hamdi Paşa Rumelilidir. Mustafa Kemal Paşa’nın adamı ve hafiyesidir. Şâyân-ı i’timâd değildir*” kampanyası ile aleyhinde propaganda yapıldı²⁹ Bu dönemde maddi sıkıntı çekmedi. Hatta oldukça lüks bir yaşam sürdü. Onun ihtişamlı yaşamı muhaliflerin de dikkatinden kaçmadı. Zevk ve sefa içinde, İstanbul’dan daha iyi yaşadığı, İstanbul’daki ailesine yüklü miktarda para gönderdiği, kızlarını Köstence’ye getirerek onlar için harcamalarda bulunduğu, bu yetmiyormuş gibi bir de metres tuttuğu söylendi³⁰. Aylık harcamalarının İstanbul’daki emekli maaşının on katından daha fazla olduğuna dikkat çekildi³¹. Hatta kendisini Yüzellilik listeye bilerek, isteyerek aldırarak suçlandı. “*Böyle bir şerefe nail olmak canına minnettir. Bu vesileyle ömründe görmediği paraları alıyor*”³² denildi. Harcadığı paranın kaynağı sorgulanmaya başladığında ise dolandırıcılıkla suçlandı. Köstence’de cemiyetler kurarak, bu cemiyetler adına mektuplar düzenleyip, sanki Anadolu’da imiş gibi İstanbul’a, oradan da Köstence’ye kendisine gönderdiği, bu mektupları kullanarak da Hindistan ve Arabistan’daki birçok kişiyi dolandırdığı iddia edildi. Onun muhalif olmadığı, kendisine muhalif süsü verdiği, tâbiyetini ve ismini değiştirdiği de sıklıkla vurgulandı³³ Osmanlılıkla ve Türklükle ilgisi olmadığı ve hiç bir muhalifin onunla çalışmayacağı yolunda propagandalar yapıldı. Ne var ki bu propagandalar Kiraz Hamdi’nin değişik örgütlenmelerde yer bulmasının önüne geçemedi. Köstence’de faaliyet gösteren, Gümülcinelî İsmail’in başkan yardımcılığını yaptığı “*Umumî Muhalifin Cemiyeti*”nin üyesi idi. Bu cemiyet “*çığnenmiş olan hukuklarını geri alabilmek*” için Milletler Cemiyeti nezdinde girişimler yapmak amacıyla kurulmuştu. Bu amaç doğrultusunda çalışmalar da yaptı. Bununla birlikte cemiyet için toplanan paralar yönetim ve üyeler için geçim kaynağı da oldu. Aynı zamanda Gümülcinelî İsmail’in Mehmet Ali’ye açtığı karalama kampanyasına da alet edildi. Nitekim az sonra Gümülcinelî İsmail, Paşa’dan kaleme aldıkları resmî bir beyannameyi Romanya ve Bulgaristan’daki Türkçe gazetelerde yayınlattığını ve kendilerini Mehmet Ali’nin zulmünden kurtarmasını dileycekti³⁴.

MAH’a ulaşan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kiraz Hamdi, Tarikat-ı Salâhiye’yi yurt dışında da örgütledi. Mütareke günlerinde cemiyetin amaç ve görevinin Müslümanları uyarmak, yükseltmek ve islah etmek, birbirine tanıtmak, aralarında birlik ve yardımlaşma sağlamak, birleştirip güçlendirerek İslamiyet’i yaymak olduğunu, bir çeşit “*misyon teşkilatı*” yaparak “*Siyon, Mason, Cizvit cemiyetleri*” gibi çalışmak istediğini, “*maalesef*” başarılı olamayıp “*husûf*” ettiğini, yani söndüğünü söyleyen Kiraz Hamdi, şimdi onu

26 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/D 8, Bt: 7.3.1928.

27 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 1/B 16, Bt: 9.5.1927.

28 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/F 2, Bt: 9.3.1927.

29 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/G 7.

30 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/D 12, Bt: 8.10.1924.

31 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/D 13, Bt: 8.10.1924.

32 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/D 14, Bt: 8.10.1924.

33 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 1, Bt: 8.10.1924.

34 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 2/D 4, Bt: 22.11.1932.

yeniden canlandırmayı görev edinmişti³⁵. Muhalifler arasında saygınlığını koruyabilmek amacıyla bu cemiyeti kullandı. Muhaliflerin kendi aralarındaki yazışmalarda Kiraz Hamdi Paşa “Mürşit” olarak anıldı ki mürşitlik Tarikat-ı Salâhiye’nin önemli payelerinden biriydi³⁶.

Kiraz Hamdi Paşa, Tütüncübaşı Şükrü aracılığı ile Vahideddin’den aldığı davet üzerine Mustafa Sabri, Gümülcineli İsmail, Mehmet Ali ve Vehip Paşa ile birlikte 24-30 Nisan 1925 tarihleri arasında San Remo’da Villa Magnoli’de yapılan görüşmelere katıldı. Türkiye’de yapılacak inkılap, Mustafa Kemal’in devrilmesi, Saltanatın iadesi ve bunun yönteminin ne olacağına görüşüldüğü bu toplantılar sırasında *Ordu ve Millet Cemaat-i İnkılâbiyesi* adı ile bir cemiyet örgütlendi. Vehip Paşa’nın başkanlığı ve Gümülcineli İsmail’in yardımcılığında silahlı bir güç oluşturulması kararlaştırıldı. Toplantı sonunda onlara yol harçlıkları da veren Vahideddin katılımcıları toplantıdan “*İnşallah bundan sonra İstanbul’da buluşuruz*” umudu ile uğurladı³⁷. Kiraz Hamdi bu toplantıdan sonra Romanya’ya döndü. Alınan kararlar doğrultusunda yapılan hazırlıkların içinde oldu. Ancak ekip kısa sürede dağıldı. Zira Gümülcineli İsmail, Vahideddin’in aralarında paylaşmaları için emanet ettiği parayı kuracağı gazete için harcayacağını söyleyip vermeyince Mehmet Ali ile ipler koptu, kopmakla kalmadı kavga da başladı. Marsilya’ya giden Gümülcineli İsmail bu kavgada Kiraz Hamdi’yi yanında tutabilmek için ona ardi ardına mektuplar göndererek kendisini aklamaya çalıştı. Muhalefetin birlik olması gerektiğine işaret ederek “*İlanet edilecek tek adam*” dediği Mustafa Kemal’e karşı gerekirse İttihatçılarla bile birlik olunabileceğini belirtti³⁸. San Remo ekibinin dağılmış, daha doğrusu Mehmet Ali’nin dışlanmış olması, orada alınan kararların uygulamaya konmadığı anlamına da gelmiyordu. Zira bu tarihten sonra gerek Gümülcineli’nin gerekse Vehip Paşa’nın Avrupa’da ve Ortadoğu’daki faaliyetleri Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Sami ile kurulan ilişkiler bu yönde girişimlerin sürdüğünün kanıtıydı. Mustafa Kemal Paşa’ya 1926 ve 1927’de yapılacak suikast girişimi ile bağlantılı olduğunu kuvvetle düşündüğümüz bu hazırlıklar üç ay sonra yine Kiraz Hamdi tarafından Türkiye Cumhuriyeti’ne bildirildi. Kiraz Hamdi Paşa artık bir muhbirdi.

D- Muhbir Olarak Hizmetleri

1925 yılı Temmuz ayı başında Köstence Şehbenderi Mehmet Hüseyin Bey’i ziyaret eden Kiraz Hamdi, ağlayarak perişanlığından, sefaletinden bahsetti, ardından da “*Ben tamamen cumhuriyetçiyim, bütün prensiplerini kabul ediyorum. Bütün hıyanet ve mefsetle uğraşan Mehmed Ali, Gümülcineli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Hoca ve Avni Paşa’dır. Avni Paşa Gürcüleri isyana hazırlıyor. Bana merhamet etsinler. Memlekete avdet etmek istemem. Bana bir tahsisat versinler, her ne emrederler ise haricte de ânlara hizmet edeyim*” diyerek Türkiye adına muhbirlik yapmak isteğini açıkladı³⁹. Harbiye’den çıkışında Osmanlı sancağı altında verdiği yemine Osmanlı Devleti’nin batısından sonra bile sadık kalmış, ancak bu sadakatin kendisini “*mahva*” sürüklediğini görmüş. Osmanlı’nın yerine geçen Cumhuriyet’in meşruiyeti ise tartışılmazmış. Eğer Osmanlı’ya yemin verdiği gibi Cumhuriyet de ona and içtirirse sadık kalacak ve yardımcısı olacaktı. İhanet etmeyi aklından geçirmeyecek, muhaliflere katılmayacaktı⁴⁰.

35 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

36 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 1, Bt: 12.7.1927. Nizamnamesine göre Cemiyet üyeliği üç sınıfa ayrılmıştır. 1- Salâh-ı hal sınıfı: Hâdim, Mürşit, Sâi, Salâh-ı Nefs sınıfı: Kaşif, Vâkif, Arif, 3- Salâh-ı Tam Sınıfı: Muallim, Muhakkik, Mürşit. Bkz. T.Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.II, s. 558.

37 Bu görüşmeler için bkz. Şaduman Halıcı, “San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, ‘Bir’ İttihatçı ve ‘Üç’ Yüzellilik”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 267-303.

38 EGM Arşivi, Dn: 12222-25, Bn: 1/C 14; Bn: 1/A 10, Bt: 29.7.1926.

39 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 1/ A 1, Bt: 12.7.1925.

40 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer
Hamdi Zeza

Türkiye Cumhuriyeti onun isteğini kabul etti. Görevine 9 Temmuz 1925'te⁴¹ San Remo belgelerini vererek başladı. İlk ödemeyi de 2 Ağustos 1925'te aldı⁴². Yüzelliliklerin, firarilerin kişisel ve örgütsel çalışmaları, çıkardıkları gazeteler, hangi ülkeye, kime hizmet ettikleri, aldıkları maaşlar gibi oldukça geniş yelpazede bilgi aktardı. Avrupa devletlerinin politikaları ve ajanları ile ilgili bilgiler de verdi. Avrupa'ya dair bilgilerin kaynağı Mehmet Ali'ydi. Köstence'deki siyasetçilerle, sosyete ile yakın ilişki kurduğu, Avrupa'da özellikle İngiltere'deki dostları ile sık sık haberleştiği için ondan olabildiğince yararlanmaya çalıştı. Daha etraflı bilgiler toplayabilmek için bir Avrupa gezisi yapmasına izin verilmesini istedi⁴³. Hizmetine karşılık olacak paranın miktarını da belirledi. Ağustos ayında yaptığı başvuruya göre üzerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirmiş, getiriyormuş, çalıştırdığı ya da bilgi aldığı adamlara ödeme yapması gerekiyormuş. Eylül ayında kendisine *iki yüz elli Türk lirası* ödenmeliymiş. Ödeme yapılmadığı takdirde başka yollara başvurmak zorunda kalacaktı. Yapılırsa Türkiye Cumhuriyeti onun sadakatinden ve hizmetinden çok yararlanacaktı⁴⁴.

Kiraz Hamdi'nin Türkiye'den kimi kişisel istekleri de oldu. Türkiye'de bulunan damadı Mülazım Rüştü Bey ile kayınbiraderi Mehmet Emin Bey'in Eylül 1925'te yapılan yargılama sonucunda hapis cezası almaları üzerine MAH'a başvurdu. Aciz ve günahsız olduklarını, hapisanede yer işgal etmelerinin gereksiz olduğunu söyledi ve aldıkları cezasının sürgüne çevrilmesini istedi. Ancak bu isteği olumlu karşılık bulmadı⁴⁵.

Onun verdiği bilgiler Türkiye Cumhuriyeti'nce ciddiye de alındı. Türkiye Cumhuriyeti 1926 yılı başında Dışişleri Bakanlığı aracılığı ile "*Köstence'deki hainlerin*" dağıtılmaları için Romanya Hükümeti'ne başvuruda bulundu. Bir liste de sundu. Romanya Hükümeti, Şubat ayı başında Türkiye'nin ihracını istediği isim listesini görüştü. Listedeki isimlerin siyasi sığınmacı olmasını dikkate alarak ve gelebilecek eleştirileri bertaraf etmek amacıyla şartlı ihraç yöntemini benimsedi. Buna göre Köstence'dekilerin Romanya'da Krayova veya Targovişte'ye gönderilmesi, bu kasabalara gitmek istemeyenlerin sınır dışı edilmesi, Romanya'ya dışarıdan geleceklerin de kabul edilmemesi kararını aldı. Karar, muhbir olduğu açıklanamayan Kiraz Hamdi'yi de kapsıyordu. 12 Şubat'ta Mehmet Ali, Vehip Paşa ve Kiraz Hamdi'nin Krayova'da, Mustafa Sabri, oğlu İbrahim Sabri, Vasfi Hoca, Mevlanzâde Rifat, Tarık Mümtaz ile diğer firarilerin Targovişte'de oturmaları kararlaştırıldı. Karar 4/5 Mart gecesi Köstence Emniyetine çağrıldıklarında memur Antonesko tarafından kendilerine tebliğ edildi. Buldukları yerden bakanlığın izni olmaksızın çıkamayacakları da hatırlatıldı⁴⁶.

Kararın ardından muhalifler Köstence'de kalmak ya da ikamet sürelerini uzatmak doğrultusunda harekete geçtiler. Kiraz Hamdi, Vehip Paşa ile birlikte Bükreş'e giderek Arnavut Sefiri Cemil Dino Bey'i ziyaret etti. Arnavut pasaportunu gösteren Kiraz Hamdi, Arnavut vatandaşı olduğunu ve Nikşiç'te doğduğunu söyleyerek ondan koruma istedi, resmî bir dilekçe de verdi⁴⁷. Cemil Dino, onlara Köstence Şehbenderi Mehmet Hüseyin Bey ile görüşmeden adım atamayacağını söyledi. Şehbenderle görüşmesinde Kiraz Hamdi ve Vehip'in ricalarına olumlu bakmakla birlikte "*kendisine ne denirse öyle hareket edeceğini*"

41 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/E 4, Bt: 4/5.3.1926; Bn: 3/E 12, Bt: 6.3.1926.

42 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/A 1, 11, Bt: 29.8.1925.

43 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/B 1, Bt: 26.11.1926.

44 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/A 1, 11, Bt: 29.8.1925.

45 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/B 11, Bt: 13.9.1925.

46 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/F 4, Bt: 4/5.3.1926.

47 Vehip Paşa ise Cemil Dino ile akrabalığından yararlanmak istemiş, Türk pasaportu olduğu için korumaya ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Girişimleri başarılı olmayınca Romanya'da bulunan eski Yunan Kralı'nın başyaveri aracılığı ile Köstence'de kalmaya çalışmış ancak olumlu sonuç alamamıştır. EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/F4, Bt: 9.3.1927.

bildirdi. Türkiye Cumhuriyeti Köstence'deki muhaliflerin sınır dışı edilmesinde ısrarcı oldu. Aynı günlerde Kiraz Hamdi TBMM Hükümeti'ne sitem dolu bir mektup gönderdi. "*Bendeniz din ve namus ve vicdanım ile hizmet ve sadakat-i ahd-ü peyman eyledim. Hükümete yakışan, merdane hareketle vaadini infaz ve felaket zamanlarında himayedir*" dedi. Hizmetine artık gerek duyulmuyorsa açıkça söylenmesini istedi, "*bendeniz de başımın çaresine bakayım*" diyerek hükümetten Arnavut tâbiyetini aldığı için listeden isminin çıkarılmasını ve Köstence'de oturmasına izin verilmesini rica etti. Ayrıca o güne kadar muhbirlikten biriken parasının ödenmesini de talep etti⁴⁸. Sonuçta Mehmet Ali, Mustafa Sabri, oğlu İbrahim Sabri, Vasfi Hoca, Mevlanzâde Rifat, Tarık Mümtaz, Avni Paşa ve Kör Emin Hoca Romanya dışına çıkarılarak Köstence'deki muhalefet grubu dağıtılırken Kiraz Hamdi Paşa'nın Köstence'de oturmasına izin verildi⁴⁹.

Oturma iznini alan, ancak istediği ödeneği alamayan Kiraz Hamdi Paşa, Emniyet Genel Müdürü Rifat Bey'e yazdığı bir mektupla kendisine yalnızca Haziran 1926 maaşının verildiğine dikkati çekerek *iki yüz İngiliz lirası* istedi⁵⁰. Bu paranın Türkiye için bilgi toplamak amacıyla San Remo ve Nice'e yapacağı ziyaretler için gerekli olduğunu belirtti. Yapacağı temaslar için hükümete bir ihtiyaç listesi de sundu. Listede kendisi için bir kat elbise ve pantolon, bir de fotoğraf makinesi, bilgi alabilmek için San Remo'daki "*eski kapu yoldaşları*" için birer kat elbise, Tütüncübaşı gibilere vermek için de para istedi. Ayrıca, hasta olan küçük kızının hava değişikliğine ve tedaviye ihtiyacı varmış, onu da Avrupa'ya göndermek niyetindeymiş⁵¹. MAH, 686'nın bu başvurularına yanıt vermeyince o isteklerini birkaç kez daha yineledi. Bilgi vermeyi de sürdürdü. Kasım 1926'da Kör Emin Hoca tarafından Mehmet Ali'ye gönderilen ve Yunanistan, Bulgaristan, Mısır ve Kıbrıs'ta Türkiye aleyhinde casusluk yapan ya da din değiştiren Yüzellilik ve firarilerin listesini MAH'a ulaştırdı. Aynı listeyi Yunanistan'da bulunan Yüzellilik Aziz Nuri'ye göndererek kimlerin gerçekten casus olduğunu da sordu⁵².

MAH, 1927 yılı başında Kiraz Hamdi'den ayrıntılı özgeçmişini istedi. Şubat ayında MAH'ın isteğini yerine getirdi. Sunduğu ayrıntılı özgeçmişine, kendisine yapılan suçlamalara yanıt niteliğinde bir rapor da ekledi. Buna göre Kiraz Ahmet Hamdi Paşa, Trablusgarp Savaşı sırasında Yemen sahillerini korumuş, Hadide bombardımanında metanet göstermiş, alçaklık yapmamış, Balkan Savaşı'na katılmamış, Osmanlı Devleti'ni genel savaşa sokan heyetler ve kabine üyeleri arasında yer almamış. Tüm askerlik hayatı süresince asker alımlarına, sıhhiye ve askeri mahkeme işlerine karışmamış. Tehcir, taktik, yağma, talan ve rüşvete bulaşmamış. Emri ile kimseyi idam ettirmemiş. Mondros Mütarekesi'ni düzenleyen, imzalayan, onaylayan kurul üyelerinden olmamış, fetva onaylayan heyetler arasına girmemiş. Sevr hakkında karar vermek üzere toplanan Saltanat Şurası'na ve Harbiye Nezareti'nde toplanan Damat Ferit'in Askeri Meclisi'ne katılmamış, hatta davet bile edilmemiş, Sevr'i imzalayan kabineye ve heyete de dahil değilmiş, Anadolu'ya muhalefet eden kabinelerin hiçbirine girmemiş, nazırlık yapmamış⁵³. Kuva-yı İnzibatiye

48 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/E 4, Bt: 4/5.3.1926.

49 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/E 13, Bt: 8.3.1926.

50 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 12, Bt: 6.3.1927.

51 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/A2, Bt: 11.1.1926.

52. Yunanistan'da casusluk ile müteavagil olanlar (yorulmadan çalışanlar): 1- İşkenceci Adil 2- Edremidli Tevfik 3- Çerkes Kazım 5- Sakallı Kemal 6- Hasan Hicabi 7- Hafız Said 8- Polis müdür muâvini Kemal 9- Taksim Serkomiseri Sıdkı 10- Kürd Cemil 11- Eyüplü Kenan 12- Edhem Yahya 13- Aziz Nuri 14- Nüzhet Cemal. Mısır'da: 1- Kamil Paşa hafidi İdris Fuad 2- İzmirli Hafız İsmail Hakkı 3- Avronoszâde Sami 4- Hâfız Said'in kayını Serkomiser Lütfü 5- Yüzbaşı Şeref 6- Kaymakam Fettah 7- Laz Hasan. Bulgaristan'da: 1- Çerkes Hasan 2- Vasfi Hoca'nın çömezi Kemal. Kıbrıs'ta: 1- Said Molla 2- Fanizade Mesud. Din değiştirenler: 1- Bursalı Fabrikatör Necib 2- Sami 3- İzmirli Hasan Hayreddin 4- Trabzonlu Niyazi 5- Cahid. EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/B 3, Bt: 26.11.1926.

53 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/G 8, 3/A 8, Bt: 20.2.1927.

ile hiçbir ilişkisi yokmuş, bu örgütlenmede hiç yer almamış, Kürt Ahmet Hamdi Paşa ile karıştırılmıyormuş:

“Kuvâ-yı İnzibâtiye teşkilâtında ve kumandanlığında ve hatta bu teşkilata temas eden hiçbir vazifede bulunmadı[m]. Erkân-ı harbiye reisi olan ve İzmit Kuvâ-yı İnzibâtiye bozgunluğunda İngiliz tel örgülerine iltica eden ve badehu bahriye nazırı olan ve seyr-i sefâin idâresinde kömür dalaveresi yapan bu Kiraz Hamdi Paşa değildir o Ferîk Kürd Ahmed Hamdi Paşa’dır”⁵⁴.

MAH görevlilerinin, hükümet üyelerinin hafızasıyla alay etmeye yeltenen, kurduğu cemiyetleri unutarak, siyasi, mülkî, askerî açık ya da gizli hiçbir cemiyete katılmadığını hatta bu cemiyetlere üye olanlarla görüşmediğini iddia eden Kiraz Hamdi, Tarikat-ı Salâhiye’yi kurduğunu da reddetti. Yalnızca üye olduğunu belirtti. Üyeliğini de “*manda modası*” sırasında bir yabancıнын himayesine girilmesini bir türlü kabul edemediği için İslam âleminin gücünden yararlanmak, içinde buldukları korkunç badireyi atlatmak, ‘cemiyet, parti, yurt, ocak, tünek’ gibi tabirlerden bıkmış olan halkı aydınlatmak için kabul ettiğini söyledi. Vahideddin’in yaveri olmasını da bir “*kusur ve kabahat*” olarak görmedi. “*Zira emsali pek çoktu*” diyerek Mustafa Kemal Paşa’yı işaret etti⁵⁵. Türkiye’ye, Türkiye’de ihanet etmediğini, şimdi de Türkiye için çalıştığını söyleyen Kiraz Hamdi kendisine ödeme yapılması isteğini yinelemeyi de ihmal etmedi. Türkiye, maaş ödemesi yapmadı ancak onun istediği Avrupa seyahatini onayladı.

1927 yılı Haziran ve Temmuz aylarında Nice, Milano ve Trieste’ye bir ay süren seyahatler yaptı. Emniyet’in dış temsilcilikleri ile yaptığı yazışmalara göre bu seyahati sırasında muhbirliği açığa çıktı⁵⁶. Onu açığa çıkaran hem Kiraz Hamdi Paşa’nın kendisinin, hem de onun muhbir olduğundan haberi olmayan Trieste’deki Türk Şehbenderinin ihtiyatsızlığı oldu. Şarlot Rifat adında bir kadın Kiraz Hamdi’den şüphelendi. Şarlot Rifat kimdi?

İstanbul’da “Şarlot” ismi ile dansözlük yaparken Sadrazam Halil Rifat Paşa’nın oğlu Ahmet Rifat Bey ile evlenerek Seniyye ismini alan, boşandığı halde eşinin ismini kullanmayı sürdüren⁵⁷ Şarlot Rifat, Mart 1927’de Almanya’da toplanan “*Parti Radikal Türk*” adına, muhaliflerle görüşmek üzere görevlendirilmişti. Bükreş-Paris rotasını izleyerek Nice’e gittiğinde Kiraz Hamdi de oradaydı⁵⁸. Nice’teki temasları sırasında -büyük olasılıkla muhbir olduğu ortaya çıkmasını diye- kadına “*Yegâne Halife-i Müslimin Şevketlü, Kudretlü, Sultan Abdülmecid Han Hazretlerine*” hitabıyla başlayan bir mektup vermişti. Şarlot Rifat, Milano ve Trieste’ye gittiğinde Kiraz Hamdi de aynı rotayı izlemişti. Şarlot Rifat Trieste’ye gelince Nice-Milano arasında parasını kaybettiğini söyleyerek Türk Şehbenderliği’ne başvurunca gelişmeler çorap söküğü gibi aktı. Bükreş’e dönüş için Şehbender Ragıb Bey’den para yardımı isteyen Şarlot Rifat’ın üzerinde Kiraz Hamdi’nin verdiği mektup çıkınca Şehbender tarafından sorguya alındı. Kiraz Hamdi’nin muhbir olduğundan haberi olmadığı için de sorgulamayı ondan alınan kimi bilgileri kullanarak yaptı. Şarlot Rifat, kendisini gittiği her yerde izlemesi nedeniyle zaten şüphelendiği Kiraz Hamdi’nin muhbir olabileceğini anladı. Şehbendere ‘Romanya’daki firarilerle Yüzellilikler arasında olan bitenlerden Türk hükümetinin ayrıntıları ile ve hızla bilgi aldığını ve bu bilgiyi içerden birinin verme

54 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

55 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

56 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 2.

57 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 5.

58 Orada mı idi yoksa Şarlot Rifat’ı izleyerek mi gitti, bilmiyoruz. Belgeler açık değil.

olasılığının çok yüksek olduğunu' söyleyerek şüphesini de açıkladı⁵⁹. Bu olay Dışişleri Bakanlığını harekete geçirdi ve Trieste Şehbenderi uyarıldı⁶⁰.

Kiraz Hamdi'ye gelince, elimizdeki belgeler onun gezi rotasını belirlerken Şarlot Rifat'ı izleme isteğinden mi kaynaklandığı yoksa o günlerde Trieste'de tutuklanan Türkiye'nin Bari Konsolosu Nüzhet Haşim Bey (Sinanoğlu)'in⁶¹ kurtarılması için Türkiye tarafından mı gönderildiği konusunda yeterli bilgi vermiyor. Bununla birlikte Kiraz Hamdi'nin Nüzhet Haşim Bey'in tahliyesini sağladığını, hatta bu nedenle Türkiye'nin takdirini kazandığını biliyoruz. Öte yandan Kiraz Hamdi'nin Trieste'ye geldiğinde pasaportunun Trieste Şehbenderi'nce vize edilmesi için Sırbistan Konsolosu'nu devreye sokması ve bu sırada 'Türkiye'deki Cumhuriyet hükümetine karşı olmadığını' söylemesi de Türk Dışişlerince bir sorun olarak değerlendirildi ve Türkiye bu hatayı affetmedi⁶². İsrarla istemesine karşı ödeneğini göndermedi. İkinci ödemeyi ancak 1928 yılı ortalarında yaptı. Ancak ceza olarak yüz İngiliz lirasını keserek yüz elli lira ödedi⁶³. Köstence Şehbenderi Ağâh Bey, 3 Mayıs 1928'de onu çağırıp parasını verirken neden cezalandırıldığını da açıkladı. İki nedeni vardı. İlki, Trieste'de Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı olmadığını söyleyerek şüphe çekmesi idi. İkinci neden de dikkatsizliğinden kaynaklanıyordu ki evine gelen eski Dahiliye Nazarı (Artin) Cemal, masanın üzerindeki rapor taslağını görmüş, Yüzellilik listeye kendisini Kiraz Hamdi Paşa'nın eklettiği iddiasıyla Türk Hükümeti'ne başvuru yapmıştı. Türkiye bu tür dikkatsizliklerin kabul edilemez olduğu konusunda onu uyarmak için ödeneğinden kesinti yapmıştı. Kiraz Hamdi Paşa bu durumdan "*mahsun, mükedder ve hatta meyas oldu*". Emniyet Genel Müdürü Rifat Bey'e hitaben bir mektup kaleme aldı. Trieste'deki tedbirsizliğinin hata olduğunu kabul etti, ancak bu hatanın Nüzhet Haşim Bey'i hapisten kurtarması ile oluşan sevinçten kaynaklandığını belirtti. Cemal Bey'in iddialarını da yalandı. Zira Türkiye'ye gönderdiği raporların müsveddesi olmadığı gibi tarih ve numara kayıtları da bulunmuyormuş. Raporları çalışma odasında değil, yatak odasında yazıyor, zarfa koyup kapattıktan sonra hemen götürüp "*temas memuruna*" teslim ediyormuş. Üstelik o güne değin yazdığı raporlarda, özgeçmiş hariç, Cemal Bey'in adını hiç anmamış. Saldırı ve iftira ile tanınan İtilafçıların bu gibi iddialarıyla her gün karşı karşıya kalıyormuş. İnanılmamalıymış. Muhabirlik işinin tehlikeli olduğunu, bu nedenle açığa çıkmasının kendisi için oldukça sakıncalı olacağını vurgulayan Kiraz Hamdi, "*malum zevât*" dışında muhabir olduğunu kimsenin bilmediği konusunda Rifat Bey'e güvence de verdi. "*Emektar, ihtiyar, felekzede, garip, hasta ve nanpareye [bir lokma ekmeğe] muhtaç bir ciddî hâdiminiz*" olarak tanımladığı kendisinin affedilmesini ve ödeneğinin eskiden olduğu gibi iki yüz elli lira olarak ödenmesi rica etti⁶⁴

Türkiye Cumhuriyeti cezayı affetti mi ya da ne zaman affetti bilmiyoruz. Ancak Kiraz Hamdi Paşa'nın çift taraflı oynadığına dair bir kuşku oluştu. Ondandır bilgi almayı sürdürmekle birlikte tedbiri de elde bırakmadı; hem verdiği bilgileri doğrulatma gereği duydu, hem de bilgi almak amacıyla yaptığı girişimlerdeki samimiyetini sorgulamaya yöneldi. 1928 yılı sonlarında Rodos'taki Şeyh Kürt Hamid'e yazdığı mektubunda "*yeni harfler dolayısıyla Türkiye'de büyük bir ihtilâl çıkacağını, Doğu illeri halkının bu harflere*

59 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/A 2, 3/A 6, 3 D/11.

60 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/B 3, Bt: 1.8.1927.

61 Nüzhet Haşim Sinanoğlu, Oktay Sinanoğlu ve Esin Afşar'ın babalarıdır. Galatasaray'da öğretmenlik yaparken Milli Mücadele'nin başlaması üzerine Anadolu'ya geçmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Bulgaristan Başkonsolosluğu yapmıştır. Bu göreve Atatürk tarafından özel olarak atanmış, Bulgaristan'daki Türkleri örgütlemesi istenmiştir. Görevinin içeriği anlaşıldığında Bulgaristan'dan çıkarılmıştır. Ardından yine Atatürk tarafından Mussolini'nin Akdeniz politikası nedeniyle kritik bir göreve, İtalya'ya Bari Konsolosu olarak gönderilmiştir.

62 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 2, Bt: 4.5.1928.

63 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 13, Bt: 4.5.1928.

64 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/E 3, 2, Bt: 4.5.1928.

*karşı olduğunu, Suriye’de, Halep taraflarında Çerkes ve Arapların Türkiye’ye hücumla hazırlandıklarını ve yakında harekete geçeceklerini*⁶⁵ bildirmesi, gerekenler nezdinde sürekli teşviklerde bulunulmasını ve sabredilmesini önermesi kuşkuyu daha da artırdı. 1928 sonu ya da 1929 başında Vehip Paşa ile Münih ve Berlin’e seyahat de yapan⁶⁶ Kiraz Hamdi Paşa’nın muhaliflere neden sabır önerdiği ve hazırlıkların nasıl şekillendiği de kısa süre içinde MAH tarafından anlaşıldı. Kiraz Hamdi Paşa, İhtilalci Ermeniler ile diyalog halindeydi ve 22 Haziran 1929’da Kiraz Hamdi Paşa’nın Köstence’deki evinde bir toplantı yapılmıştı. Toplantı isteği Taşnaksutyun Fırkası Paris Genel Merkezi’nden gelmiş, Köstence’deki Şubesi’ne gönderdiği teklifin buradaki muhalif örgütlerle görüşülmesini ve karara bağlanmasını istemişti. Kiraz Hamdi Paşa’nın başkanlık yaptığı toplantıya Vehip Paşa, eski Dahiliye Nazırı Cemal, Miralay Sadık, Miralay Refik ile eski Sivas Valisi Galip katılmıştı. Toplantıda ise Paris merkezinin şu önerileri görüşülmüştü.

A- Irak’ta; Türk, Acem (İran), Irak sınırları üçlüsünde oluşturulacak olan Kürt-Ermeni ordusu çekirdeğinin güvendikleri büyük kişilere verilmesi ve çeşitli rütbede 100 kadar subay sağlanması,

B- Komiteciliğe aşına 1000 kişi bulunması ve Muhtelif Kürt-Ermeni Milli Komite Reisliği’nin Çerkes Ethem’e emanet edilmesi,

C- Sağlanacak şahıslar nerede olursa olsun bunların derhal Halep merkezine gönderilmesi,

*D- Bu konuda verilecek kararın en son 15 Temmuz 1929 tarihine kadar genel merkeze gönderilmiş olması*⁶⁷.

Toplantı sonunda; Fırka Başkanı ve üyesi arasından büyük şahıs olarak: Vehip Paşa, Miralay Refik ve Miralay Galip’in hizmetlerinin önerilmesi kabul edildi. Çeşitli sınıf ve rütbedeki subaylar konusunda; Kiraz Hamdi Paşa’nın dosyasındaki subay listesi incelendi, Vehip, Refik ve Galip bu listenin bir suretini aldı ve istediklerini seçeceklerini söyledi. Listede Binbaşı Hakkı, Topçu Binbaşı İsmail Hakkı, Binbaşı Ömer Rüstem ile Yüzbaşı Kamil’in isimleri de vardı⁶⁸. B ve C maddelerine kesin cevap verebilmek için Vehip Paşa’nın önerisi ile 2 Temmuz 1929’da ikinci bir toplantı yapılmasına ve aynı yolla Paris’teki Taşnaksutyun Genel Merkezi’ne cevap verilmesine karar verildi⁶⁹.

İkinci toplantının yapılıp yapılmadığını da bilmiyoruz. Ancak Köstence’de yapılan bu toplantı, büyük olasılıkla Mehmet Ali’nin Paris’te Osmanlı Mukaddes İhtilal Cemiyeti adına Ermenilerle yaptığı toplantılarla bağlantılı idi. Bu girişimlerin sonunda Kürt-Ermeni Hoybun Cemiyeti ile Yüzellilik ve firarilerin hatta Rauf Orbay’ın da katılımı ile bir sözleşme imzalanmış, bu sözleşme gereğince Kemalist Türkiye’yi yıkma kararı alınmıştı. Türkiye’nin bu toplantıları Kiraz Hamdi’den değil, Refi’ Cevad’dan öğrenmesi de onunla ilgili kuşkuları doğrulamıştı⁷⁰. Ancak Kiraz Hamdi Paşa başka konularda bilgi aktarmayı sürdürünce Türkiye ödeme yapmamakla birlikte bilgileri değerlendirmeyi de sürdürdü.

65 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/C 4, Bt: 22.11.1928.

66 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 9, Bt: Ocak 1933.

67 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/C 7.

68 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/C 7, Bt: 2.7.1929.

69 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 3/C 8, Bt: 2.7.1929.

70 EGM Arşivi, Dn: 12222-25, Bn: D 1.

1931 yılı Kiraz Hamdi Paşa için zor geçmişti. “*Felaket senesi*” diye tanımladığı bu yılda hastalandı, dışarı çıkamadığı için istihbarat görevini yeterince yerine getiremedi. “*Gerçi boş durmadım*” diyerek MAH’a evden de olsa nasıl çalıştığını anlatmaya çalıştı. “*İkamet halinde bulunduğum bu zamanda da dört kusur rapor takdim ettim*” dedi, ancak bunların kendi araştırması, duyması ya da görmesi ile değil “*ötekinin berikinin*” bildirimleri olduğuna da dikkati çekti. Bu nedenle üzgündü. Onun isteği, yediği ekmeğin karşılığını Türkiye’ye ödemek, hükümetin takdirini kazanmaktı. Manevi gücü yüksekti. Kendine güveni tamdı. Hatta biraz fazla tamdı. “*Kendimi İngiliz istihbarat memurları ile mukayese ediyorum. Onlardan daha faal ve cevval olduğuma iman eyliyorum*”. Ünlü İngiliz istihbaratçılardan Lawrence’ı, General Deeds’i incelemiş, İngiliz hükümetinin bunlara nasıl destek verdiğini araştırmış; avukat, gazeteci, yazar, zabita gibi mesleklerde güçlü adamların onların hizmetine verildiğini, başarılarının da buna bağlı olduğunu anlamıştı⁷¹. Hatta bu görevlilerin bir kısmı ile görüşmüştü. “*Fakat onlar da bendenizden ziyade zeka ve dirayet göremedim. Bu herifler kadar bendeniz de hizmet edebilirim*” dedi ve asıl konuya geldi, inceleme gezisine çıkmak istiyor ve şöyle diyordu: “*İlkbaharda bendeniz lüzum görmesine hâcet bırakmayarak taraf-ı âlî-i hükümetten bir tetkik seyahati icra etmeliğime irade ve emr buyrulsun. Bu seyahatte daha vâkîfâne hareket eder ve kıymetli istihbarat menbaları bularak bir şebeke-i ihbârât vücuda getiririm. Adamlarıma şifahî talimat verir onları faaliyete sevk ederim*”⁷².

Kiraz Hamdi Paşa özetle Türk Lawrence olmak istiyordu. Bu dönemde TBMM Hükümeti’ne özellikle Vehip⁷³ Mehmet Ali⁷⁴ Mustafa Sabri, Gümülcineli İsmail ile yandaşları ve Midilli’deki muhalifler hakkında pek çok bilgi aktaran “*malum zat 686*”, Romanya’daki gizli toplantılardan başka; İskenderiye’de kongreler, Amman’da mülâkatlar, Paris’te müzakereler, Gümülcine’de görüşmeler, Halep’te barışmalar ve tanışmalar olduğunu da bildirdi. Vehip Paşa’nın Yunanistan, Mısır ve Suriye’de gezdiğine, Gümülcineli İsmail’in mekik gibi Doğu’ya ve Batı’ya gidip geldiğine dikkati çekti. MAH’tan kendisine seyahat izni ve ödenek verilmesini talep etti. Türkiye karşıtları dört bir yanda mekik dokuduğu için kendisinin yapacağı seyahatlerin dikkat çekmeyeceği, sakınca doğurmayacağı konusunda MAH’ı ikna etmeye çalıştı. Başta Gazi olmak üzere Cumhuriyet ricalinin yeni yıllarını kutlamamaktan da geri durmadı⁷⁵. İsteddiği ödeneği yine alamadı. Zira Türkiye aynı dönemde pek çok Yüzellilik ve firarinin Ortadoğu’da, özellikle Mısır’da toplanmaya başladığı bilgilerini diğer muhbirlerinden, konsolos ve elçilerinden alıyordu. Hedefleri Mustafa Kemal’i devirmek ve yerine geçecek şehzadeyi seçmek olan bu kitlenin bir hilafet kongresi toplamak istediği de anlaşılıyordu. Örneğin Halep Konsolosu, Romanya’dan Mısır’a gelenlerin Süleyman Şefik ve Osmanlı ailesinden Selim Efendi’nin oğlu Abdülkerim’in de katıldığı bir toplantıyı haber vermişti. Kiraz Hamdi’nin de Türkiye’den alacağı para ile bu kongreye gitmek istediği şüphesi büyüktü. Nitekim Türkiye haklı da çıktı. Kiraz Hamdi Paşa bu geziye gidemeyince Yunanistan’dan zorunlu olarak çıkarılıp Mısır’a gönderilen Yüzelliliklerden Yeşilîzâde Aziz Nuri’yi Tarikat-ı Salâhiye adına görevlendirip onun katılmasını sağlamıştı. Tarikat, Aziz Nuri’ye “*bir unvan*” da vermişti ve Kiraz Hamdi onun bu unvanı hak ettiğini düşünüyordu.

“*Zira o unvan Tarikat-ı Salâhiye namına verilmiş ve istimâl ve adem-i istimâli rey-i âlilerine terk edilmiştir. Siz kendi kendinize almadınız, sizi telkîb ettiler. Mustafa Kemal*

71 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/G 1, 9, Bt: 31 Ocak 1931.

72 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/G 6, Bt: 31 Ocak 1931

73 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/A 3, 2/C 10.

74 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:2 /B 11, Bt: 24 T. E. 1931.

75 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/G 7, Bt: 31.1.1931

*kendi kendisine bir livadan müşir oluyor, gazi oluyor. Bu tevcih kendisinin intihab eylediği birkaç arkadaşının ânın telkinâtı üzerine verdikleri unvandır. Tarikat-ı Salâhiye ise âlem-i İslam namına size tevcih ettiler*⁷⁶.

Bu nedenle Kiraz Hamdi Paşa'nın 1932'de Türkiye düşmanlarının faaliyetlerini arttırmış olduklarına dikkati çekip, gerekli önlemleri alabilmesi için kendisinin ihtiyaç duyduğu araçlarla donatılması yolundaki isteği de⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nde olumlu yankı bulmadı. Türkiye'den beklediği ilgiyi ve parayı bulamayınca başta Dr. Selahattin Ali olmak üzere güvendiği arkadaşlarına mektuplar yazıp düşüncelerini paylaşarak günlerini doldurdu. Bu mektuplarda sürgündeki muhaliflerle ilgili kanılarını da paylaştı.

E- Cumhuriyet'in Onuncu Yılında Sürgündeki Muhalifler Hakkındaki Kanıları

Sürgünde kaldığı süre içinde hem Tarikat-ı Salâhiye geçmişi hem de muhbirliği nedeniyle bilgi ve belge toplamak amacıyla pek çok Yüzellilik ve firari ile iletişimini sürdüren Kiraz Hamdi'nin onlarla ilgili düşünceleri de dikkate değerdi. Dr. Selahattin Ali'ye oldukça samimi bir dille Türkiye karşıtlarının 1933'teki, yani Cumhuriyet'in onuncu yılındaki görüntüsünü şöyle betimliyordu:

*"Muhâlefet denilen gürûhun bir kısmı cevâsî [casuslar], bir kısmı hakikaten hâin, bir kısmı kaparozcu, dolandırıcı, dolapçı, hazır yiyici, bakiyesi aç ve sefil ve dilenci, bir kısm-ı kafîli de sevk-i kaderle vatan-cüdâ edilmiş bitaraf mağdûrîndir zannındayım. Dışarıda bulunanlardan en faâl bulunanlar ve esbâb-ı menfaat ve siyâseti döndürmeye heveskâr olanlar Dahiliye Nazır-ı sâbıkı Mehmed Ali, Gümülcineli İsmail, Mustafa Sabri bey ve efendilerle Vehîp Paşa ve Erkân-ı Harbiye Miralayı Tahir Ali Bey ve bunların kuyruklarına yapışan bir takım çok söyleyip hiç de iş yapmak bilmeyen kırpıntı ve döküntü adamlardır. Hedefleri bazı adamları iğfal ederek dolandırmaktır*⁷⁸.

HİF üyelerinin sürgünde de eski kavgalarını ve çekişmelerini sürdürdüklerine dikkati çekti. *"Durup dururken dört kere Şeyhülislamık yapmış olan Mustafa Sabri"* ile Gümülcineli İsmail birbirini çiğnemekle vakit geçiriyordu. Mustafa Sabri, *"Muhalif fırkanın bir İsmaili var amma / Kemalî eşkıyasını cümleten hayrette koymuştur / Dolandırmak için cihanı almış ferman/ Sahibi fermanı soymuştur"* diye Gümülcineli'ye saldırırken o da geri kalmamış, Şair Rıfka Baba'ya *"Alçak Mustafa Sabri / Frengiden uyuzdan mürde[ölü] bir hınzıra dönmüştür / Akarken salyası lâyenkatı' [durmaksızın] pis murdar ağzından / Cerahatten,*

76 EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn:4/F 14.

77 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 4/A 3, Bt: 5.2.1932.

78 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 6, 7, Bt: Ocak 1933. Kiraz Hamdi, sırası gelmişken dolandırıcılıkla ilgili şu gerçek hikâyeyi de anlatayım diyor: Sultan Mahmut Hân-ı sâni Said Efendi'den dolandırıcı kelimesini işitmiş ve hayret ile bunu ben bizzat tecrübe edeceğim en meşhûr bir dolandırıcı getiriniz beni dolandırın diye irâde etmiş. O zamanlarda Kumkapılı bir Ermeni Hayık var imiş. Dolandırıcılıkta kesb-i şöhret etmiş bir adam imiş. Zaptiye nâzırına irâde tebliğ olunmuş Hayık bulunarak huzura çıkarılmış. Padişah ile dolandırıcı arasında böylece muhataba olmuş. Sultan Mahmut: Sizin dolandırıcı olduğunuzu Said Bey söylüyor. Hayık: Evet efendim kulunuz meşhur dolandırıcıyım, emsalim yoktur. Sultan Mahmut: O hâlde beni de dolandırınız. Hayık: Fermân efendimizindir ancak bazı âlât ve edevât satın almak lazımdır. Çâkeriniz fakirim onları tedarike kudretim yoktur. Sultan Mahmut: O aletleri almak için ne kadar para istersiniz. Hayık: Şimdilik bin lira ihsân buyurunuz maharetimi gösterdikçe ihsan-ı şâhânelerine mazhar olacağımı arz ederim. Padişah irâde buyurur bin altın verirler. Hayık gider Kumkapı'da bir hâne satın alır, bir daha sarayın semtine uğramaz. Sultan Mahmut'un aklına gelir. Hani nerede o bizi dolandıracak Ermeni, bir daha onu bulup getiriniz der ve Hayık'ı getirirler. Padişah: Hani beni dolandıracaktınız, yapmadınız der. Hayık da; Efendim on beş gün akdem huzur-u hümayununuzda bulunduğum sırada irâde-i şehriyârlerini akibinde infâz ederek bin altınınızı dolandırdım. Dolandırmak için fikir îcâd ve tecrübe ve i'tiyâd gibi üç alet lazımdır bu üçü de para ile alınmaz der ve huzurdan çıkar". Bkz. EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 7, 8, Bt: Ocak 1933.

çıbandan pıhtılaşmış kire dönmüştür"⁷⁹ diye başlayan mısralarla yanıt vermişti. Ona göre Gümülcineli "harîs, hasûd, kindar, berbat, müfterî, müfsid, münafık, soğuk tabiatlı ve kendisini beğenmiş, vahşi ve kaba" bir herifti. Mehmet Ali kibar ve nazik görünse de bayağı ve kötü ahlaklı olan gerçek yüzü, kızdığı zaman ortaya çıkıyordu. "Kuzu derisine bürünmüş bir azılı kurttur. O da harîsdir, müfteridir, kindardır" diyordu. Her ikisini de "meşhur dolandırıcılar" olarak tanımlarken Gümülcineli'yi bir üst sıraya taşıdı: "dünyada mevcut paraların kendisine ait ve râcî' olduğunu zannederek telaşa düşüyor. Garip bir hâlet-i ruhiye"⁸⁰. Hele Mehmet Ali ile Sait Molla'nın birbirleri aleyhinde bastırdıkları çirkin beyannameler "bayağı romanları" bile hayrete düşürüyordu⁸¹. İttihatçı Vehip Paşa ise "her an daldan dala sıçrayan ispinoz kuşuna" benziyordu. Sultan Vahideddin'e "Efendimiz altı ay sürmez inkılap olacak makâm-ı âlînizi işgal eleyeceksiniz kulunuz her şeyi ihzâr ettim" diyerek parasını dolandırmıştı. Onun ipi ile kuyuya inenin bir daha çıkması olanaksızdı⁸². Tahir Ali'ye gelince; Türklükle hiç alakası yoktu. Fettan, hilekâr, yaratılıştan kötü bir adamdı. Casus doğmuş casus gidecekti. Daha okul sıralarında faaliyete başlamış, pek çok kişinin Fizan'a sürgün edilmesine neden olmuştu. Kimi zaman İtalyanlara, Fransızlara ve kimi zaman da Rus Bolşeviklerine yaptığı ihbarlarla para çarpar ve öyle yaşar bir adamdı. "Zavallı Bronster Tefvik'in zevcesini işgal ederek kocasından ayırttı ve nikâhına almadı ve nihâyet iftiralarıyla biçareyi idam ettirdi. Son defa Avni Paşa'nın kızını işgal ederek bekâretini bozdu ırz düşmanı bir hınzırdır". Lider Sadık ise işlerini rüya üzerine kuran akılsızın tekiydi. Hırsova'da cami odasında yaşamını sürdürüyor ve rüyasında gördüğü şeyhin kendisine söylediği gibi hâlâ inkılabın olacağı ve sadrazamlığa geleceği günü bekleyip duruyordu⁸³.

"Bunların ne programı, ne de muayyen bir umdesi, ne de kaleme gelir bir fikri vardı. Aralarında hüsn-ü muvâneset [birlikte yaşama], dimağlarında hüsn-ü niyet, tavr-u hareket ve meşietlerinde [arzu-istek] muvâzenet yoktu. Ahmak adamlardı"⁸⁴. "Bu adamlarca İngiliz ve İtalyan ve Fransızlara ve hatta Yunanlılara vatanları aleyhinde ihbaratta bulunarak birkaç para almak şerefidir, fazilettir. İftiharla göğüslerini şişirerek söylerler. Casusluk addetmezler. Vatan ve milletine hizmet edenleri casus ve hafıyye sayarlar ve tahkîr ederler. Bu adamları şu şuûrsuz ihtikârlarından vazgeçirmek mümkün değildir"⁸⁵.

Hanedan üyelerinden de umudu yoktu.

"Mahmut Şevket'e teessüfler olunur bevarık-ı âl-i Osmândandır!. Seyfeddin Efendi gibi bir dolandırıcı herifle bir cariyeden başka türlü çıkamaz ki! Ötekileri de bir gûnâ mecnûn ve münfesihtirler. ... Dadısının sayesinde idâme-i hayat eden Mahmut Şevket Efendi ne yapabiliirdi. Siyaset fırıladağı çevirmek için ise o da boştur"⁸⁶. "Dışarda bulunan ve birbirine de muhâlif olan bin kişiye karîb adam vardır. İçlerindeki zenginler (Nice) kasabasına ve (Cote d'Azur)'a çekilmişler zevkleriyle meşguldürler ve kimseyi tanımak bile istemezler. Hanedanın zenginleri de bu haldedirler. Fakirleri meşâgil-i süfliye ile imrâr-ı vakit ediyorlar Mahmud Şevket Efendi ne ise Burhaneddin Efendi de Prens Lütfullah Bey de odur. Belki de birçokları böyledir"⁸⁷.

79 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 11, Bt: Ocak 1933.

80 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 13, Bt: Ocak 1933.

81 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 12, Bt: Ocak 1933.

82 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 12, 13, Bt: Ocak 1933.

83 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 13, Bt: Ocak 1933.

84 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 8, Bt: Ocak 1933.

85 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn:4/G 7, Bt: 31 Ocak 1931

86 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 12, Bt: Ocak 1933.

87 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 9, Bt: Ocak 1933.

Kiraz Hamdi Paşa yapılacak inkılaba Türkiye içinden destek verebilecek kesimlerin de devlete bağlılıklarının sağlandığı kanısındaydı. O nedenle bu yol da kapalıydı. Şöyle diyordu: “Devletin ordusu, donanması, polisi ve jandarması doyuruluyor, eski yüzbaşılar on senede miralay ve ceneral olmuşlardır. Maaşlar, eski maaşların on mislidir. İnkılâbı yapacak kuvvetlerin sadâkatleri bu vechile temin edilmiştir”⁸⁸.

İstanbul’dan ayrılırken “İnkılâpçılar” olarak andığı Mustafa Kemal ve arkadaşlarına nefret duygusu beslediğini, karşıtlarına ise “hürmetkâr” olduğunu söyleyen Kiraz Hamdi Paşa’nın bu duyguları on yıl içinde yaşadığı, karşı karşıya kaldığı gerçekler ve yaptığı okumalarla değişmişti. “Geçen on senede Hanedan azasını, muhalefetin rüesâsını, mütevassıtlarını, âdilerini hep mîzân-ı tetkikten ve tecrübe kantarından geçirerek tarttım” diyordu. Bu analiz ona Koçi Bey’den okuduğu “Eşküyadan alınan dillerden menkûldur ki eşkıya birbirine çağırışıp, Âba babam oğlu! Bu Nizâm-ı Cedîd işittiğimiz gibi değil imiş! Tartıldık, işte bizden altı okka ziyâde geldiler!” mısralarını hatırlatmıştı. İnkılâpçıları kastederek “Nizam-ı Cedidler bizlere galebe çaldılar” dedi. Ona göre asıl konu “İş bu kuvvetli heyeti yıkmak mümkün müdür? Değil midir? tetkik etmekti”⁸⁹.

Muhalif dostlarını birkez dahagözden geçirdi. “Bunlar mı Türkiye’yi kurtaracaklardır?!!!” sorusunun ardından kalemi, Ziya Paşa’nın şu beytini mırıldandı: Eyvah bu bâzîçede bizler yine yandık / Zira ki ziyân ortada bizler ne kazandık⁹⁰. Sürgündeki muhaliflerin birbirlerine yaptıkları hakaretleri son derece basit ve bayağı bulan Kiraz Hamdi Paşa “devletsizler” diye andığı bu kitlede devlet yönetme yeteneği de görmüyor, bu arada muhbir olduğunu bilmediği Refi’ Cevad’ı da bu kitle arasında sayıyordu.

“Edeb, terbiye nerde kaldı? Bunlar bir devleti nasıl idâre edebilirler? ... Bunlar mı devleti musibetten felaketten kurtaracaklardır? Lider Sadık’ından dümen neferine kadar İngiliz casusluğuyla iftihar eden hafiye ruhlu sefil İtilâfçılar mı? Yoksa Yunan hizmetkârlığı eden Çerkesler mi memleketi musibetten kurtaracaklardır? Böyle şeyleri düşünmek fazla zihin yormaktır. ... Bu sefiller içinde Mehmed Ali, İsmail, Refi’ Cevad ve Lider Sadık gibi aziz vatani Ermeni Taşnak cemiyetine hibe ederek yirmi beş bin Fransız Frangı dolandıran musibetler de vardır. Bu vatan tellallarını başına çıkaracak bir millet tasavvur edemiyorum. Bu adamlar dediklerinizden çok fazla ve hatırınızdan geçiremeyeceğiniz rezillikleri, delilikleri yaparlar. Memleketteki istibdadı yıkmaya ve ânlardan intikam almaya bunlar arasında bir dane heveskâr yoktur. Bütün düşünce o murdâr midelerini dolduracak zahîre tedarikinden ibarettir”⁹¹.

Kiraz Hamdi Paşa saydığı bu isimlerin Türkiye’yi ve Mustafa Kemal’i yıkma güç ve yetenekleri olmadığını söylemekle kalmadı, Mustafa Kemal’in Türkiye’yi onlara bırakmamasını da haklı ve gerçekçi buldu.

“Bunların iktidara geleceklerini hâtıra bile getirmek erbâb-ı hamiyet için hatadır. İktidarda iken ne yaptıklarını düşünmek kâfidir. Mustafa Kemal’i bu hâle getiren Mustafa Sabri Efendi, Mehmet Ali Bey ve Şakir Paşa, Avni Paşa ve Cevat Paşa değil midirler? Padişah Mehmet Vahideddin’in satılmış diye tavsif eylediği Mustafa Kemal Paşa zekâsı, sa’y ve gayreti ile vücuda getirdiği bir muzafferiyeti bu eşek sürüsüne hibe edemezdi. Kendi muvaffakiyetinden kendisi müstefit oldu. Bugünkü teceddüt ve intibah yolunu tuttu. Avrupa’ya kendisini tanıttı, her taraftan hürmet ve muhabbet görüyor. Sultan Hamid

88 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 9, Bt: Ocak 1933.

89 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 9, Bt: Ocak 1933.

90 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 13, Bt: Ocak 1933.

91 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 12, Bt: Ocak 1933.

vesâirleri zamanındaki Avrupalı tahakkümüne nihâyet verdi, memlekete şerefini kazandırdı. Bu Mustafa Kemal maddeten beni tahkîr etti, damadımı on senedir hapisanede bilâ-sebebe çürütüyor, fakat ben yine takdir-i hüda böyle imiş deyip geçiyorum...”⁹². “Azizim mühür kimde ise o Süleyman’dır. ... bizde de mühür Mustafa Kemal ve İsmet’tedir. Onlar Süleyman’dırlar. Kimin vardır pulu cihandır onun kulu / Kimin yoktur pulu cehennemdir onun yolu”⁹³.

Ancak, bu cümlelerden Mustafa Kemal ve mücadele arkadaşlarını benimsediği anlamı da çıkarılmamalıdır. Kiraz Hamdi’nin onlara bakışı “*ehven-i şer*” noktasındaydı. Ya da güç ve başarıya karşı boyun eğme idi. “*Ecnebî mandasına girmesin, istilaya uğramasın da şu bir avuç kalan vatan hiç olmazsa İslâm ve Türk ismini taşıyan bir bed-tıynet fakat âli-baht bir mevcûdun zîr-i hükmünde kalsın*” diyordu⁹⁴.

F- Sona Doğru: Moral Çöküntü

1933 yılına gelindiğinde Kiraz Hamdi Paşa’nın hastalığı arttı. Bu durumunun da etkisiyle içinde bulunduğu moralsizlik kaleminden adeta taşıtı. Çocukluğundan beri anasından emdiği süt burnundan gelmişti⁹⁵. İki kere evlilik yapmıştı. İlk evliliği dört yıl sürmüş, eşi, 1903 yılında kızı Melek’i dünyaya getirirken vefat etmişti. İkinci evliliği ise on sekiz yıl sürmüştü. Üç kız evladı olduktan sonra ikinci eşini de mide kanserinden kaybetmişti. Bu evliliğinden olan ilk kızı Perihan’ı on sekiz yaşında iken Almanya’da eğitim gören Hacı Balıkzade Hüseyin Bey ile evlendirmiş, Mahmut Muhtar isminde bir torunu olmuş, refah içinde ve mutlu bir yaşam sürerlerken Perihan hastalanmış [bağırsak evramı diyor], o, hasta yatağında iken Köstence’ye kaçmak zorunda kalmış, hem Perihan hem de Mahmut Muhtar çok yaşamamış, ölmüşlerdi. “*Ciğerlerim yandı delindi. Ne çare ağlamak ve sızlamaktan ve hatıra geldikçe üzölmekten başka bir eser bırakmadı*”⁹⁶.

Sınıfının birincisi, zeki ve cevval olan diğere kızı Neriman ise on iki yaşında Alman Kız Mektebi’nde öğrenci iken uslu durmadığı için öğretmeni tarafından kulaklarından tutulup başı fazlaca sarsıldığı için şeker hastası olmuş ve kısa süre sonra o da ölmüştü. “*Ciğerimde pek şedid ve feci bir yara hâsıl oldu. ... Bu da bir dağ-ı derûn, bu da bir ceriha-i elime.*” Her acının üzerinde gördüğü evlat kayıpları onu kaderci yapmıştı.

“Ne yapalım kader böyle imiş. Rabbime hamd ü senâ olsun der sabra sükûna mecbûr olurum. Dünyada dört başı ma’mûr olmuş kimse yoktur. Herkeste bir ezâ her ferdde bir cefâ vardır. ... Zaruret, vatan işleri millet meşgaleleri hükümet meseleleri bu gibi dimağ-ı kalb ve ciğer ve hatta derim ki vicdan yıkıcı husûsât yanında hiç kalır. Cenâb-ı Hakk bu gibi mesâib-i dehrden beni ve dostlarımı değil düşmanlarım var ise onları bile muhafaza buyursun. Sıhhat var ise, hüsn-ü ülfet ve muaşeret mevcûd ise bir lokma ekmek bir bardak su da insanı yaşatır. Beterin beteri vardır, hâlimize şükre edelim”⁹⁷.

Aynı kaderci yaklaşım dostlarından gördüğü vefasızlık karşısında da onun dayanağı olmuştu. Türkiye’deki tüm görevleri sırasında pek çok kişiye iyilik yapmış, can kurtarmıştı. Yüzellilik listeye girdiğinde “*birisi çıkıp ‘biz bu adamı çok iyi gördük seviyoruz madem ki*

92 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 8, Bt: Ocak 1933.

93 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 14, Bt: Ocak 1933.

94 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 14, Bt: Ocak 1933.

95 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 6, Bt: Ocak 1933.

96 1933’te Dr. Selahattin’e yazdığı mektupta kızının 33 yaşında olduğunu ve iki erkek çocuğu bulunduğunu yazıyor. Mektup Yüzellilik Mehmet Ali’nin dosyasından çıkmıştır. EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 3, Bt: Ocak 1933.

97 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 3, Bt: Ocak 1933.

hâindir hıyâneti ne ise yazınız ki biz de ismini dimâğımızdan silelim' demedi böyle vefasız milletten ne beklenir?" diyordu. Mustafa Kemal ve İsmet paşaları da vefasızlar arasında saydı. *"Düşenin dostu olmaz, bir düş de bak sözü Türklerindir"* anımsatmasını yaptı. Kendisini bilen, tanıyan *"gece ve gündüz ahbablık etmiş, beraber yemiş içmiş arkadaşlar"* olarak andığı Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü'nün Yüzellilik listeye alınmasına, hatta gazetelerde hakkında asılsız yazılar yazılmasına engel olmadıklarından yakındı. *"Düşmanlık etmekten çekinmediler gazetelerde aleyhimde yazılan bî-manâ uydurma sözleri bile men' etmediler, kaderim imiş, oldu, onların bir günâ taksîrâtı yoktur"*⁹⁸.

Köstence'nin soğuğu da onu yormuş ve bıktırmıştı. İskenderiye'deki Dr. Selahattin Ali'ye yazdığı mektupta şöyle söylüyordu:

*"Siz, sıcak bir memlekette mukimsiniz, oduna ihtiyacınız yoktur, ya ben biçare ne yapayım bütün muhitim akşama kadar bembeyaz. Sibiry'a'dan uçup gelen soğuk rüzgâr insanın ağız içindeki salyayı donduruyor sûretini ustura gibi çiziyor, tahte's-sıfır otuz beş derece soğuk vardır. Bugün bir parça para edinmek için Bank de Credi Roman'a kadar gittim burnumun ucu ile kulaklarım tecemmüd ve teberrüd etdi [dodu]"*⁹⁹.

İnsanlıktan da umudunu kesmişti.

*"Şimdiki âlem-i insâniyet çıplak ve her türlü mekârim-i ahlâkiyeden tecerrüd etmiş hayvan kitesidir. Bugün kazanç iş bilen, sırmalı ve yaldızlı kılıç kuşananındır, gemisini kurtaran kapudandır meseli tamamıyla vâki'dir. ... Bugünkü gâye-i umûmiye ve mefkûre-i münteşire hemen kap kaç keyfine bak. Ne tencere kalsın ne kapak. Buna zaman ve hâl şahit. Ne vicdân ve dimâğ kaldı dayanacak, ne de yüz kaldı utanacak"*¹⁰⁰.

Kiraz Hamdi Paşa'nın içine düştüğü bu moralsizlik, yaşının ilerlemesi, geçirdiği hastalık ve belki de vatan hasreti o güne değin hiç ayrılmayı düşünmediği Köstence'den ayrılma isteğine, bu istek de Türk Hükümeti'ne başvuru yapmasına neden oldu. Bükreş Büyükelçiliği aracılığıyla 5 Aralık 1934'de Başbakanlığa hitaben bir dilekçe kaleme aldı¹⁰¹. Vatanından ayrı kalmanın verdiği hasretle verem olduğunu, hastalığını kanıtlayan doktor raporunu daha önceden verdiğini, yarım asırlık hizmetlerinin; Sırbistan-Karadağ-Bulgaristan sınırlarıyla, Doğu vilayetlerinde ve Yemen'deki emeklerinin ödülünü milletinden ve Cumhuriyetin ileri gelen devlet adamlarından beklediğini belirtti. *"İhtiyarlığına, masumiyetine, emektarlığına ve maluliyetine binaen Yüzellilik kara listeden"* isminin çıkarılmasını ve serbestçe ülkeye dönmesine izin verilmesini istedi¹⁰². Ancak izin çıkmadı.

Köstence Konsolosluğu 1935 yılı Ocak başında Dışişleri Bakanlığı'na 686'nın hastalığının şiddetlendiğini, doktorların ümit vermediğini bildirdi. Pek çok borcu olduğu için ölümü halinde cenazesinin ortada kalmaması için bir miktar para gönderilmesini istedi¹⁰³. Türk Hükümeti parayı gönderdi. Ölümü göz önünde tutularak evinde bulunan özel evraklarını içeren bir bavul, bir sepet ve sandık da *"uygun bir şekilde"* alındı ve Köstence Konsolosluğu'na getirildi. Mühürlendikten sonra Bükreş Elçiliği'ne gönderildi¹⁰⁴.

98 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 6, Bt: Ocak 1933.

99 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 4, Bt: Ocak 1933.

100 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 6, Bt: Ocak 1933.

101 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 2/D 14.

102 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 2/D 13, Bt: 5.12.1934.

103 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 2/E 1, Bt: 17.1.1935.

104 EGM Arşivi, Dn: 12222-1, Bn: 2/E 8, Bt: 2.2.1935.

Kiraz Hamdi Paşa ya da sürgünde kullandığı isimle Hamdi Zeza 18 Ocak 1935'de Köstence'deki evinde öldü¹⁰⁵. 20 Ocak 1935'de burada defnedildi¹⁰⁶. Özel eşyaları ve fotoğrafları Konsolos tarafından varisi olan kızı Emine Mihrican'a teslim edildi¹⁰⁷.

SONUÇ

Kiraz Hamdi Paşa iyi eğitilmiş, entelektüel yönü güçlü bir askerdir. Milli Mücadele günlerinde tarafını belirlemede Saray'la olan yakın bağı etkili olmuştur. Yükselme hırsı olmadığı da söylenemez. Görevlendirmeleri de ya Saray'ın ya da kişisel dostluklarının ürünü olmuştur. Vahideddin'e yakın olmakla birlikte İtilafçılarla uzlaşmaması, yükselmesinin önüne geçmiştir. Daha doğrusu Vahideddin İtilafçıların etkisinde olduğu sürece o gözden düşmüştür. Bu yıllarda İtilafçıların ona ve onun İtilafçılara beslediği kin sürgün yıllarında daha da belirginleşmiştir. Vahideddin yaşamda iken belki onun da güdülemesi ile -zira Vahideddin muhalifleri hep birleşmeye çağırmıştır- İtilafçı, ittihatçı tüm muhaliflerle işbirliği yapmıştır. Onları kıyasıya suçlamaktan da kendisini alamamıştır. Neredeyse tüm muhalifleri mideleri için çalışmakla suçlasa da kendisinin kaygısı da farklı olmamıştır. Türkiye ile kurduğu ilişkinin temelinde de bu çıkar söz konusudur. Çift taraflı oynayan, ama iki tarafa da yaranamayan Kiraz Hamdi'nin yaşam öyküsünde, egosunu beslemek ve para sağlamak gibi iki amacın belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Bilgisayar No (BN): 01011750, Kutu No (KN): 1/210, Fihrist (F): 22
Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM Arşivi)

Dosya No (Dn):12222-1, Belge No (Bn):3/A 8, 10, 11, 13.

Dn:12222-1, Belge no (Bn): 2/C 4, Belgenin Tarihi (Bt): 15.5.1932.

Dn: 12222-1, Bn: 3/E 2, Bt: 4.5.1928.

Dn: 12222-1, Bn: 3/A 11, Bt: 20.2.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 3/A 11, Bt: 20.2.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 3/D 8, Bt: 7.3.1928.

Dn: 12222-1, Bn: 1/B 16, Bt: 9.5.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 4/F 2, Bt: 9.3.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 4/G 7.

Dn: 12222-1, Bn: 3/D 12, 13, 14, Bt: 8.10.1924.

Dn: 12222-1, Bn: 3/E 1, Bt: 8.10.1924.

Dn: 12222-1, Bn: 2/D 4, Bt: 22.11.1932.

Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 3/A 1, Bt: 12.7.1927.

Dn: 12222-25, Bn: 1/C 14; Bn: 1/A 10, Bt: 29.7.1926.

Dn: 12222-1, Bn: 1/ A 1, Bt: 12.7.1925.

Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.

Dn: 12222-1, Bn: 4/E 4, Bt: 4/5.3.1926.

105 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-1, Bn: 2/E 2, 2/E 8 Bt: 18.1.1935.

106 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-1, Bn: 2/E 3, Bt:2.1.1935.

107 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-1, Bn: 2/G 11, Bt: 12.11.1941.

Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi: Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer
Hamdi Zeza

- Dn: 12222-1, Bn: 4/A 1, 11, Bt: 29.8.1925.
Dn: 12222-1, Bn: 4/B 11, Bt: 13.9.1925.
Dn: 12222-1, Bn: 4/F 4, Bt: 4/5.3.1926.
Dn: 12222-1, Bn: 4/F4, Bt: 9.3.1927.
Dn: 12222-1, Bn: 4/E 4, Bt: 4/5.3.1926.
Dn: 12222-1, Bn: 4/E 12, 13, Bt: 8.3.1926.
Dn: 12222-1, Bn:4/A2, Bt: 11.1.1926.
Dn: 12222-1, Bn: 3/B 3, Bt: 26.11.1926.
Dn: 12222-1, Bn: 4/G 8, 3/A 8, Bt: 20.2.1927.
Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.
Dn: 12222-1, Bn: 3/A 9, Bt: 20.2.1927.
Dn: 12222-1, Bn: 3/A 2, 3/A 6, 3 D/11.
Dn: 12222-1, Bn: 3/B 3, Bt: 1.8.1927.
Dn: 12222-1, Bn: 3/E 2, Bt: 4.5.1928.
Dn: 12222-1, Bn: 3/E 13, Bt: 4.5.1928.
Dn: 12222-1, Bn: 3/E 3, 2, Bt: 4.5.1928.
Dn: 12222-1, Bn: 3/C 4, Bt: 22.11.1928.
Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 9, Bt: Ocak 1933.
Dn: 12222-1, Bn: 3/C 7, Bt: 2.7.1929.
Dn: 12222-1, Bn: 3/C 8, Bt: 2.7.1929.
Dn: 12222-1, Bn:4/G 1, 9, Bt: 31 Ocak 1931.
Dn: 12222-1, Bn:4/G 6, Bt: 31 Ocak 1931
Dn: 12222-1, Bn:4/A 3, 2/C 10.
Dn: 12222-1, Bn:2 /B 11, Bt: 24 T. E. 1931.
Dn: 12222-1, Bn:4/G 7, Bt: 31.1.1931
Dn: 12222-1, Bn: 2/D 14.
Dn: 12222-1, Bn: 2/D 13, Bt: 5.12.1934.
Dn: 12222-1, Bn: 2/E 1, Bt: 17.1.1935.
Dn: 12222-1, Bn: 2/E 8, Bt:2.2.1935.
Dn: 12222-1, Bn: 2/E 2, 2/E 8 Bt: 18.1.1935.
Dn: 12222-1, Bn: 2/E 3, Bt: 2.1.1935.
Dn: 12222-1, Bn: 2/G 11, Bt: 12.11.1941.
Dn: 12222-1, Bn: 4/A 3, Bt: 5.2.1932.
Dn: 12222-40, Bn:4/F 14.
Dn: 12222-45/3, Bn: 7/G 1, 2, 3, 4, Bt: 25.1.1933.
Dn: 12222-45/3, Bn: 7/F 3, 4,5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, Bt: Ocak 1933.

B- GAZETE VE DERGİLER

Alemdar, İleri, Millet Yolu, Resmi Gazete, Tan, Türkçe İstanbul, Harp Tarihi Vesikaları
Dergisi, Yakın Tarihimiz

C- KİTAP VE MAKALELER

- Cebesoy, Ali Fuat (2002), *Kuva-yı Milliye'nin İçyüzü*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Göztepe, Tark Mümtaz (1978). *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- Halıcı, Şaduman (2015), "San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, 'Bir' İttihatçı ve 'Üç' Yüzellilik", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 11, Sayı 22, s. 267-303.
- "Kâzım Özalp Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sayı 22, 26 Temmuz 1962, s. 260-262.
- "Osmanlı Sarayının Son Günleri 18/19", *Yeni Sabah*, 5 Nisan 1950/6 Nisan 1950.
- Sarıbey, Selim (1943). *İstiklal Harbinde Mudurnu-Bolu-Düzce*, Aydın Halkevi Yayını, Aydın.
- Sarıhan, Zeki (1994). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. II, Ankara: TTK.
- Sarıhan, Zeki (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. III, Ankara: TTK.
- Topuzlu, Cemil (1982). *80 Yıllık Hatıralarım*, (Yay. Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (1999), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul.

ANADOLU BARIŞI BAĞLAMINDA SAMSUN BOMBARDIMANI

SAMSUN BOMBARDMENT IN THE CONTEXT OF ANATOLIAN PEACE

Mehtap BAŞARIR*

Geliş Tarihi/Received:19.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:22.05.2020

BAŞARIR, Mehtap, (2020), "Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2365-2391.

Öz

Milli Mücadele'nin önemli bir dönüm noktası kabul edilen Sakarya Savaşı'nda elde edilen zafer; askeri, siyasi ve moral üstünlüğünün Türk tarafına geçmesini mümkün kılmıştır. Türk ordusu, Sakarya zaferiyle Yunan ilerleyişini Anadolu'da durdurmayı başarsa da tam manasıyla Anadolu topraklarından Yunan gücünü çıkaracak güce o günün şartlarında sahip bulunmadığı için askeri hazırlıklarını da devam ettirmiştir. Sakarya'da elde edilen zaferden, Büyük Taarruz Savaşı'nın başlamasına kadar geçen (13 Eylül 1921'den 26 Ağustos 1922) yaklaşık on bir aylık süre zarfında bir taraftan askeri eksikliklerini gideren Türk tarafı bir taraftan da diplomasiyi elden bırakmayarak, Anadolu'da bir barış yapılacağına yönelik söylemlere duyarsız kalmamıştır. Sakarya Savaşı'ndan yenik çıkan Yunan ordusunun geri çekilmesi, Anadolu meselesinin silahla bitirilemeyeceğini teyit edince Yunan ordusunun arkasındaki destekçisi İngilizler barış çabalarına 1922'nin ortasından önce hız vermiştir. Bu kapsamda hem Avrupa hem de Türk kamuoyunu belli bir süre meşgul eden İngilizler, 22 Mart 1922'de İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanlarını Paris'te bir araya getirmiştir. Paris Konferansı'nda çıkan mütareke teklifini milli emeller açısından uygun değerlendirmeyen Ankara hükümeti, barış müzakerelerinin başlaması için öncelikli olarak Anadolu'nun tahliye edilmesini şart koşmuştur. Böylece Ankara hükümeti Mısak-ı Milli şartlarını taşımayan bir barışa razı olmadığını açık bir biçimde dünya kamuoyuna göstermiştir. Bununla birlikte İzmit'te bir konferans yapılmasını önererek müzakere kapılarını tam manasıyla kapatmayan Ankara hükümeti, her türlü ihtimale karşı askeri hazırlıklarını da sürdürmüştür. İzmit'te bir konferans düzenlenmesi teklifi aslında, dünya kamuoyu nezdinde, Ankara hükümetinin barış karşıtı görünmediğini ispat etmiştir. Ankara hükümeti, İtilaf Devletlerinin barış teklifine verdiği bu hamle ile kendisini dünyaya barış karşıtı göstermeye çalışan İngiltere'nin planını bozmuştur. Bu kez farklı bir adım atan İngiltere, Ege'de Yunanlıların Müslümanlara yaptığı zulümleri görmezden gelerek; bölgede Müslümanların Hristiyanlara zulmettiğine yönelik iddialar öne sürmüştü ve bu iddiaların incelenmesi için Anadolu'ya bir heyet göndermek istemiştir. Böyle bir tutum içerisine giren İngiltere, dünya kamuoyu önünde Türklerin sözde zulümlerini öne çıkarmak suretiyle Türkler lehine işleyen sürecin yönünü değiştirmeyi hedeflemiştir. Haziran 1922'ye gelindiğinde ise Paris Konferansı sonrası Türk tarafı ile karşılıklı notalardan bir sonuç çıkmayacağı anlaşılmış ve adeta fırtına öncesi sessizlik İngiltere'nin desteklediği Yunan donanmasının Samsun'da harekete geçmesiyle bozulmuştur. Böylece diplomasi yoluyla çözülmesi beklenen Anadolu barışına önemli bir darbe indiren Yunanlılar, Ankara hükümetine baskı oluşturmayı hedefleyerek siyasi amaçla harekete geçmiş ve yine Müslümanların Hristiyanlara zulmettikleri iddialarına geçerlilik kazandırmak istemiştir. Bu çalışma, Sakarya Savaşı'ndan sonra Müttefik devletlerin sık sık dile getirdiği Anadolu barışı (Şark Salâhi) söylemleri gölgesinde, İngiltere'nin desteklediği Yunan filosunun Samsun'da gerçekleştirdiği bombardımana odaklanmaktadır. Çalışma, Sakarya'dan Büyük Taarruz Savaşı'na kadar geçen yaklaşık bir yıllık süre içerisinde özellikle de İngilizlerin Anadolu barışı söylemlerine vurgu yaptığı bir dönemde, eyleminden haberdar bulunduğu Yunan donanmasının Samsun şehrini bombardımanına göz yummasına ilişkin Türkiye'ye yönelik iki yönlü politika değişiminin tespitini

* Öğr. Gör., Dr., Harran Üniversitesi Şanlıurfa Sosyal Bilimler MYO, Urfa, basarirmehtap@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6317-7469>)

amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde araştırmanın verilerini Devlet Arşivleri'nden elde edilen belgeler, TBMM ve İngiliz Avam Kamarası Zabıtları'nda konuyla ilgili söylemler, doküman incelemesi yoluyla İstanbul ve Ankara basınında yer alan haberler ile bu haberlerle alakalı başyazarların değerlendirmeleri ve literatürdeki temel eserler oluşturmaktadır. Sonuçta anlaşılmaktadır ki sadece Türk basını değil İngiliz Avam Kamarası'nda da Samsun bombardımanı, Anadolu barışına ket vuracak bir eylem biçiminde zikredilmiş ve aynı zamanda Yunan filusunun arkasında güç konumunda yer alan İngiltere de çeşitli söylemlerle eleştirilmiştir. Çalışma, Milli Mücadele dönemine ait özel bir devri ele almasıyla ilgili yazında benzerlerinden ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Milli Mücadele, Türkiye ve Yunanistan, Yunan Filosu, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), İngiltere, Samsun.*

Abstract

Victory in the Battle of Sakarya, which is considered an important turning point of the National Struggle; made it possible for military, political and moral superiority to pass to the Turkish side. Although the Turkish army succeeded in stopping the Greek advance in Anatolia with the victory of Sakarya, it continued its military preparations as it did not have the power to extract the Greek forces from the Anatolian lands under the conditions of that day. During the eleven-month period from the victory in Sakarya to the start of the Great Attack War (September 13, 1921 to August 26, 1922), the Turkish side, on the one hand, has compensated for its military deficiencies and on the other hand has not left diplomacy and was not insensitive to the discourses about a peace in Anatolia. When the withdrawal of the Greek army, which was defeated by the Battle of Sakarya, confirmed that the Anatolian issue could not be completed with war, the British supporters behind the Greek army accelerated the peace efforts before mid-1922. In this context, the British, which occupied both European and Turkish public opinion for a certain period of time, brought together the Foreign Ministers of the Entente States in Paris on 22 March 1922. The Ankara government, which did not consider the proposal at the Paris Conference suitable for national ambitions, required the evacuation of Anatolia primarily for the start of peace negotiations. Thus, the government of Ankara has clearly shown to the world public that it is not willing to make peace that does not meet the conditions of "Mîsak-ı Milli (The national pact or oath)". In addition to this, by proposing a conference in İzmit, the Ankara government did not close the doors of the negotiation, but also continued its military preparations against all odds. The proposal to hold a conference in İzmit proved to the world public opinion that the Ankara government was not against the peace. With its response to the peace proposal of the Entente States, Ankara government has disrupted Britain's plan, which was trying to make Ankara look anti-peaceful to the world. Britain, taking a different step this time, ignoring the persecution of Greeks to Muslims in the Aegean; made allegations that Muslims in the region persecuted Christians and asked to send a delegation to Anatolia to examine these allegations. With such an attitude, Britain, by emphasizing the so-called persecution of Turks before the world public opinion; aimed to change the process which was in favor of the Turks against the Turks. By June 1922, after the Paris Conference, it was understood that there would be no result from mutual notes with the Turkish side, and this pre-storm silence was broken down when the Greek navy backed by Britain took action in Samsun. Thus, the Greeks, who had a serious blow to the Anatolian peace, which is expected to be resolved through diplomacy, aimed to put pressure on the Ankara government and acted politically and again wanted to validate the claims that Muslims persecuted Christians. This study focuses on the bombardment of the Greek fleet supported by Britain in Samsun, in the shadow of the Allied states frequently voicing Anatolian peace (Eastern Peace) after the Battle of Sakarya. The study aims to determine Britain's bi-directional shift in policy towards Turkey; during the approximately one year from Sakarya to the Great Attack War, in the context of the Greek navy in which Britain was aware of its action, regarding the bombardment of the city of Samsun, especially at a time when the British emphasized Anatolian peace discourses. For this purpose, the data of the research constitute the documents obtained from the State Archives, Turkish Grand National Assembly's (TBMM) official reports and documents, Parliamentary discourses from the British House of Commons, document scanning method and the news in the national press and the reviews of the relevant authors and the information obtained through the main works related to the subject in the literature. As a result, it is understood that the Samsun Bombardment is mentioned in the form of an action that will hinder the peace of Anatolia; not only in the Turkish press, but also in the British House of Commons. At the same time, this action has been criticized in various discourses in England, which is the force behind the Greek fleet. The study

contains an originality that differs from its peers in the literature by examining a special period of the National Struggle period.

Keywords: *National Struggle, Turkey and Greece, Greek Fleet, Grand National Assembly of Turkey (TBMM), Britain, Samsun.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri Müttefik Devletler ile arasındaki çarpışmaya son veren Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından askeri işgal altına alınmıştır. Zaten mütareke imzalanırken Osmanlı Devleti'nin Arap ülkeleriyle diğer bazı bölgeleri Müttefik güçlerin fiili işgalindeydi. Ancak Mondros Mütarekesi'nin 1. Maddesi çerçevesinde, Boğazlar bölgesinin, Müttefik güçler tarafından askeri işgal altına alınacağı, 7. Maddesi çerçevesinde de "Müttefik güçlerin, güvenliklerini tehdit altında gördüklerinde, herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilecekleri" öngörülmüştür.¹ Böylece Müttefik güçler Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerini işgal etmeye başladılar. İstanbul, her üç ülkenin donanmaları tarafından kullanılan bir üs bölgesi haline geldi (İstanbul, İngiliz-Fransız ve İtalyan işgaline resmen 16 Mart 1920'de uğrayacaktır), İngilizler Musul'u, İtalyanlar Antalya ve Kuşadası'nı, Fransızlar da Adana, Urfa, Maraş, Antakya ve İskenderun'u mütarekeden sonra işgal edecektir. İlaveten İngilizler, hem silah toplamak hem de ulaşım sistemini denetlemek üzere İzmit, Eskişehir ve Samsun'u işgal ederken; Fransızlar Zonguldak; İtalyanlar da Konya'ya askeri birlik yerleştirmiştir. Yine 15 Mayıs 1919'da ABD, İngiltere ve Fransa, İzmir'i Yunanistan'a işgal ettirdiler. İşgallere karşı tepki gösteren Anadolu halkı, 1918 Kasım'ından itibaren yurdun işgale uğrayacağından korkulan yerlerinde, milli kuvvetler anlamına gelen "Kuvâ-yi Milliye" adıyla kurdukları direniş örgütleri etrafında silahlı kuvvetler kurarak bölgesel anlamda mücadele etmeye başladı.²

Anadolu'da Müttefik güçlerin işgallerine karşı gelişen Milli Mücadele Hareketi, 9. Ordu Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlamıştır.³ Dolayısıyla Samsun şehri, 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın, Müttefik Devletlerin Anadolu'da gerçekleştirdikleri işgallere karşı başlattığı Milli Mücadele'nin başlangıç noktasıdır. Bu özel durumunun yanı sıra Samsun, Anadolu'nun dışarı açılan kapısı konumuyla, Milli Mücadele'nin önemli bir merkezi haline de gelmiştir. Özellikle, Müttefik güçlerin, Anadolu'da kendilerine karşı oluşan Kuvâ-yi Milliye hareketini abluka altında tutmak istemesi, Samsun şehrini coğrafi bakımdan daha da önemli kılmıştır. Buradan hareketle Karadeniz kıyısında yer alan Samsun, Anadolu'nun dış dünya ile bağlantı sağladığı aralıklardan biri olma konumunu sürdürmüştür. Samsun Limanı'nın yanı sıra Trabzon, Ereğli, İnebolu, Giresun ve Ordu gibi sahil şehirleri de hem Anadolu'nun dışa açılan kapısı, hem de Anadolu'ya giriş kapısı rolünü üstlenmiştir. Bu özelliğinin yanı sıra Samsun şehri, Müttefik güçlerin her biri hatta Amerika için ekonomik, askeri ve siyasi çıkarlar elde edebileceği üs konumundadır. Bu açıdan Karadeniz limanları, Kafkaslar,

1 Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s.3.

2 Baskın Oran, "1919-1923: Kurtuluş Yılları: Dönemin Bilançosu ve Dönemin Yönetimi", *Türk Dış Politikası, C. I (1919-1980)*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 112.

3 Yaşar Özüçetin, "Millî Mücadele İçerisinde "19 Mayıs 1919", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, Cilt 5, Sayı 2, (2004), s. 68-70.

Rusya, Anadolu, Balkanlar hatta Orta ve Yakın Doğu siyasetlerinin yönlendirilmesinde kayda değer bir öneme sahiptir.⁴

Amerika'nın Karadeniz'de, Samsun'a yerleşmesinde önemli rol oynayan etkenlerden birinin de Ermeni davası olduğunu söyleyebiliriz. Ne de olsa Ermeni davası ile en fazla meşgul bulunan Amerikan kamuoyudur. Bu açıdan Türkiye'den vazgeçemeyen Amerika, iç politikasının uygunsuzluğu sebebiyle Ankara hükümetini resmen tanımasa da dostane ilişkiler kurmaktan geri durmamıştır.⁵ Amerika, Anadolu'da varlık sürdüren Emeni ve Rum nüfusun korkunç baskı ve zulüm gördüğü propagandasından etkilenen bir ülke olduğundan, Anadolu içlerinden gelecek Ermeni ve Rumları Samsun'a çağırarak her türlü yardımı yapacağını bildirmiştir.⁶ Bu kapsamda Trabzon'daki Amerikan Yardım Kurulu, Ermeni ve Rumlara her türlü destek sağlamış ve talep edenlerin Trabzon'dan Batum'a ve başka yerlere gitme taleplerini karşılamıştır. Ayrıca ekonomik anlamda Amerikan işadamları ve Amerikan donanması 1919 yılından itibaren bölgedeki ekonomik kaynakları geliştirmek üzere Karadeniz'de seyreden gemilerin subaylarından bilgi toplamışlardır. Böylece Amerikan donanması bölgede hem taşıma işini yapmak hem de bilgi toplamak dışında Amerikan sermayesini korumak gibi birçok faaliyet yürütmüştür. Özellikle Samsun'daki Amerikan Tütüncülük Şirketi⁷, Samsun limanının Amerikan savaş gemilerinin üssü konumuna ulaştırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁸ Bu nedenle Samsun ve çevresi Amerikalılar için sürekli kontrol altında tutulması gereken bir bölge biçiminde zikredilmiştir. Böylece Samsun limanını sürekli üs haline getiren Amerika, en az bir savaş gemisini bu limanda hep hazır bulundurmuştur. Bir bakıma Amerikan ekonomisi açısından Batum limanından farklı olmayan Samsun limanı, Amerikan malları ve özellikle petrolü için de bir ekonomik üstü. Anadolu pazarını neredeyse tekeline alan Amerikalılar açısından, Türk limanları özellikle de Samsun limanı Amerikan mallarının örnekleriyle dolmuştur. Ayrıca Amerikan gemileri istihbarat amaçlı çalışarak, bilgi toplama işlevini de yürütmüştür ki bu tip istihbarat faaliyetlerinde Amerikan-İngiliz işbirliği güçlü bir biçimde sağlanmıştır.⁹

Müttefik güçlerden biri olan İngilizler açısından da Karadeniz sahilleri, dolayısıyla Samsun ve çevresi önem arz etmiştir. İngilizlerin Karadeniz sahilindeki abluka faaliyetleri, TBMM'nin açtığı, Milli Mücadele'ye karşı isyanların yoğunlaştığı ve Sevr Antlaşması sürecinin devam ettiği bir dönemde daha da sıklaşmıştır. İngilizlerin amacı, bir taraftan isyancılara destek vermek, bir taraftan da milli hareket mensuplarına ve destekleyicilerine korku salmaktır. İngiltere, Yunanistan'ın 1921 Mart'ının sonlarına doğru Türk kıyılarına resmen abluka uygulamaya başlamasıyla birlikte, bu kez Yunan donanmasıyla beraber Türk kıyılarına abluka uygulayacaktır. Bu durumun en önemli nedeni, Yunanistan'ın İnönü'de üst üste iki kere yenilmesiyle, İngiltere'nin yaşadığı endişedir. Böylece İngilizler, İstanbul'dan ve Rusya'dan milliyetçilere yapılan yardımları engellemek amacıyla, Yunanistan'ın Türk kıyılarına yönelik ilan ettiği ablukayı desteklemiştir.¹⁰ Ne de olsa 1920 Ağustos'unda TBMM hükümeti ve Rusya arasında gerçekleştirilen Moskova Antlaşması'ndan sonra, Anadolu'ya

4 Rahmi Doğanay, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s. 163.

5 Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 90.

6 Doğanay, a.g.m., s. 165-166.

7 Amerikan Tütün Şirketi (American Tobacco Company), yetkilileri ticari faaliyet dışında başka bölgelerdeki Hristiyanlarla da ilgilenerek hem Amerikan hem de Avrupa kamuoyunu etkilemişlerdir. Doğanay, a.g.e., s. 165.

8 Doğanay, a.g.e., s. 201, 205. Ayrıntılı bilgi için bkz: Aynı eser, s.199-214.

9 Doğanay, a.g.m., s. 165-166.

10 Mehmet Okur, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 172-173.

yardımlar gelmeye başlamıştı. Gelen yardımlar ya doğrudan ya da Trabzon aracılığıyla İnebolu, Samsun ve Akçaşehir'e çıkarılıyor, oradan da Batı Cephesi'ne taşınıyordu.¹¹

Yunanistan bütün çabalarına ve destekçisi İngiliz yardımlarına rağmen, Karadeniz limanlarını bombalama faaliyeti dışında, Batı Cephesi'ne silah taşınmasına engel olamamıştır. Bu duruma şahit olan İstanbul Müttelik Orduları Başkumandanı General Harrington, Savunma Bakanlığı'na rapor geçmiştir. Generale göre, Karadeniz kıyısına uygulanan ablukaya rağmen Rusya'dan Samsun'a, Trabzon'a ve diğer bazı şehirlere 1921 Temmuz ayının sonuna değin 800 ton askeri malzeme taşınmıştır. Yunan filosu, silah ve cephane taşıyan Türk gemilerini yakalamada başarısız olunca, Karadeniz sahili boyunca bazı limanları bombalamaktan geri durmamıştır. Bombardımana maruz kalan şehirler arasında Trabzon, Samsun ve İnebolu vardır. İngilizler, resmen katılmasa da bir taraftan Karadeniz'deki Yunan bombardımanını desteklemiş, bir taraftan da üslerini kullandırmıştır.¹² İngiliz desteği ile Yunan donanmasının gerçekleştirdiği bu bombardımanlardan biri de 7 Haziran 1922'de gerçekleştirilen Samsun bombardımanıdır. Üstelik bu bombardıman, bir taraftan Batı Anadolu bölgesinde istediği başarıyı elde edemeyen Yunan ordusunun mevcut pozisyonunu korumak ve onları moral bakımından desteklemek; bir taraftan da Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nin hemen öncesi yani Türk taarruzunun beklenildiği ve aynı zamanda Anadolu'da barış söylemlerinin ele alındığı bir döneme denk gelmektedir.

Neticede Anadolu'da Yunanlılara karşı kapsamlı askeri harekâtın başlamasından önce, diplomatik yolları denemek isteyen İngiltere ile bağlantılarını koparmak istemeyen TBMM hükümeti, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'i barış koşullarını yoklaması üzerine 1922 Şubat'ında hem Londra hem de Paris'e gönderdi. Lord Curzon'la Londra'da bir araya gelen Yusuf Kemal Bey, Mîsâk-ı Millî'yi İngiltere'ye kabul ettirememiştir. Ardından 1922 Mart'ında Paris'te Yusuf Kemal'le görüşen, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri, ateşkes de dâhil olmak üzere Sevr Antlaşması'nda değişiklik öngören bazı önerilerde bulundularsa da bu öneriler TBMM hükümetince kabul edilmemiştir. Nitekim Ankara hükümeti ateşkesle aynı anda Anadolu'nun da boşaltılmasını talep etmiştir.¹³ Ancak İngiltere'nin, Ankara hükümetinin beklediği yaklaşımı göstermemesi ve Ankara'nın da İngiltere'nin tavrını, Anadolu'da geniş bir harekâta hazırlanmakta olan orduyu oyalamak ve gevşekliğe itmek biçiminde değerlendirmesi sonucu, bir anlaşmaya varılamamıştır. Neticede uzlaşma yolunun tıkalı bulunduğu farkında olarak hareket eden Ankara hükümeti hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlayan ordusuna, Büyük Taarruz'a başlama emrini verecektir.¹⁴ Fakat oraya gelinceye kadar TBMM hükümeti de barış kapısını açık tutarak, Müttelik güçlerin

11 Okur, a.g.e., s. 176; Doğanay, a.g.e., s. 118.

12 Okur, a.g.e., s. 177.

13 Karşılıklı notalarla geçen Mart-Nisan 1922 dönemini Mustafa Kemal şu şekilde kaydetmiştir: "Mütarekeyi esas itibariyle kabul ettik. Fakat esas şart olarak mütareke ile beraber tahliye işine süratle başlanmasını elzem saydık. Tahliyenin icra tarzı için de teklifimiz şu idi: Mütareke başlangıcından itibaren ilk on beş gün zarfında Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar genel hattının ve mütareke başlangıcından dört ay zarfında, İzmir dahi dâhil olduğu halde, işgal edilmiş arazi tamamen tahliye edilecektir. Mütareke hakkındaki tekliflerimiz Müttelik devletlerce kabul edildiği takdirde, barış tekliflerini incelemek için üç hafta zarfında delegelerimizi kararlaştırılacak şehre göndermeye hazır olduğumuzu bildirdik. Bu notamıza 5 Nisan 1922'de olumsuz cevap verdiler. 22 Nisan'da buna cevap verdik. Bu cevabımızın nihayetinde, mütareke meselesinde mutabakat hâsıl olmasa bile, barış müzakerelerini ertelemenin uygun olmayacağını bildirdik. İzmir'te bir konferans toplanmasını teklif ettik. Bu haberleşme dahi neticesiz kaldı. Beykoz'da veya Venedik'te bir konferansın toplanması mükerreren söz konusu oldu. Fakat nihai zaferimizin tahakkuku anına kadar bunların hiçbiri gerçekleşmedi." Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 431-434. Mustafa Kemal Paşa'ya göre teklif edilen şartlar, istenilen barışın diplomatik yollarla kazanılamayacağına işaretler.

14 İlhan Uzel, Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, C. I (1919-1980)*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 146.

barış teklifine karşın İzmit'te bir barış konferansı düzenlenmesini teklif etmiştir. Bu durum, İngiliz Avam Kamarası Zabıtları'na da yansımıştır. İngiliz Parlamentosunun, 30 Mayıs 1922 tarihli oturumunda "Yakın Doğu" meselesi etrafında Anadolu barışı gündeme gelmiştir. Mr. Townshend, İngiltere'nin Anadolu'da Yunanlıları desteklemesini eleştirmiştir:

"Yunanistan'ı desteklememizin korkunç sonuçlarını hepimiz biliyoruz. Şu da doğrudur ki İngiltere'nin desteği olmadan Yunanlılar işgal ettikleri bölgelerde beş dakika dahi kalamazlardı. Yunanlılar sahip oldukları muhteşem silahlara rağmen Sakarya Nehri'nde yenildiler. Sonra Kemal'e duralım diyorsunuz. Kemal böyle aptalca bir öneriyi kabul eder mi? Kendinizi onun yerine koyunuz. Biz artık burada durup başka bir yere gitmeyeceğiz mi diyeceksiniz? Kemal açısından meseleye baktığınızda, onun, nisan başında İzmit'te bir konferans teklif ettiğini görürsünüz. İzmit, Kemal'in Ankara ile irtibat kurabileceği bir yer. Ben eminim ki o konferanstan bir barış çıkacaktı. Birçok Türk'le konuştuğum için eminim. İzmir'deki Yunan mezalimi ile ilgili hazırlanan araştırma raporunu başbakan rafa kaldırdı. Ancak ben o araştırmayı gördüm, neticede Yunanlılar aleyhine hazırlanmıştı. Başbakan İzmit'e gidip Kemal'den taleplerini hafifletmesini isteyebilirdi. Hatta ben bunun için İzmit'e gitmek istedim. Ben Kemal'i tanıyorum¹⁵ ve ona saygı duyuyorum. Kemal'e "Tanrı aşkına Kemal taleplerini yumuşat, barış yapmak zorundayız" der ve bu uğurda canı gönülden çalışırdım. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı benimle aynı fikirde olmasa da ben kendi fikrimden vazgeçmiş değilim. Keşke başbakan İzmit'e gitmeye ikna edilse. Bence savaş haziran bitmeden yeniden başlayacak çünkü doğudan batıya doğru büyük bir Türk harekâtı var. Hükümetimiz İzmit'e gitmeyerek, barış müzakerelerini baltaladı. Hükümeti eleştirmek istemiyorum, sadece kendi düşüncemin doğruluğundan eminim. Hâlâ vakit olmasından dolayı da hükümetin politikasını değiştirmesi için yalvarıyorum."¹⁶

Mr. Townshend'in İngiliz hükümetinin, Anadolu politikasına ve Yunanlıların Anadolu'da yaptığı zulmü görmezden gelen tavırlarını yönelik eleştirileri, Türk basınında da söz konusudur. Bu bağlamda İngiltere'nin, İzmit konferansı teklifine olumlu cevap vermeyerek, güya Ege'de zülüm gören Hristiyanların durumunu araştırmak üzere Anadolu'ya bir heyet göndermeyi düşünmesi Türk kamuoyunda ve devlet adamları arasında nefretle

15 General Townshend: "Ben Kemal'i tanıyorum ve ona saygı duyuyorum" derken aslında doğrudan tanışıklığı kastetmemektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa ile General Townshend 24 Temmuz 1922 tarihinde Konya'da görüşmüşlerdir.

Bir Türk dostu şeklinde tanımlanan General, Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip ettiği için bir nevi Milli Mücadele lideri Mustafa Kemal'in yapacaklarını kestirebilme kabiliyetiyle yukarıdaki sözleri sarf etmiştir. Şöyle ki; Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Osmanlı ordularıyla savaşan İngiliz kuvvetleri komutanı olan General Sir Charles Townshend Kût'ül-Amâre Muharebesi'nde başarısız olmasının ardından kuvvetleriyle birlikte 26 Nisan 1916'da Türk kuvvetlerine teslim olmuştur. Böylece esaret hayatını Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İstanbul'daki önce Heybeliada'da ardından Büyükkada'da geçiren Townshend, esir değil misafir muamelesi görmüştür. General Townshend İstanbul'da kaldığı sürede, Türkler ile yakın temasta bulunmuş ve bu durum neticesinde bir Türk dostu olarak tanımlanmıştır. Mondros Mütarekesi görüşmelerinde arabulucu olan General, mütareke sonrasında ülkesine dönmüş ve Türk destekçiliğini ve dostluğunu sürdürmüş, İngilizlerin Anadolu'da bir sulha ulaşması için Mustafa Kemal'e yaklaşmasını ve onunla doğrudan görüşmesini önermiştir. Mustafa Kemal'le henüz birebir tanışmamış olsa da İngiltere'nin Yakın Şark siyasetini eleştirerek, Türklerle Yunanlılar arasındaki mücadelenin durdurulmasına taraftar tutum sergilemiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Akandere, Cemal Güven, "İngiliz Generali Townshend'in Anadolu Seyahati ve Mustafa Kemal Paşa ile Konya'da Yaptığı Görüşme", *SÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Ata Dergisi*, S. 9, Konya 2002, s. 4-12, 21.

16 NEAR EAST, HC Deb 30 May 1922 vol 154 cc2027-54. (7 Haziran 1922'de gerçekleşen Samsun Bombardımanına ilişkin Avam Kamarası görüşmelerine yansıyan konuşma ve yorumlar da çalışmada değerlendirilmiştir. Böylece bombardımana yönelik yorumlar, milletvekillerinin hükümete yönelttikleri sorular ve onlara verilen cevaplar çalışmada kullanılarak İngiliz Avam Kamarası'nın olaya yönelik bakış açısı; Samsun Bombardment (Samsun Bombardımanı), Near East (Yakın Doğu), Greece and Turkey (Yunanistan ve Türkiye) ve Bosphorus (Boğazlar) başlıkları altındaki tutanaklardan ortaya konulmaya çalışılmıştır.)

karşılanmıştır. İngilizlerin attığı farklı adım şüphesiz Avrupa kamuoyunda, Türklerin lehine oluşan havayı dağıtmaktı.¹⁷

İngilizlerin barışı engelleyen adımları, iki savaş arası dönemde devam eden ateşkes görüşmelerinden bir netice çıkarmayacaktır. Nitekim Yunanlıları destekleyerek Türk tarafında baskı oluşturmak isteyen İngilizlerin gerçekleştirdiği eylemlerden biri de 7 Haziran 1922’de Yunan donanmasını harekete geçirerek, Samsun bombardımanında oynadığı roldür. Biz de çalışmamızda Büyük Taarruz Savaşı’ndan hemen önce İngiltere’nin desteğiyle Yunan donanmasının gerçekleştirdiği Samsun bombardımanı ele alacağız.

Samsun Bombardımanı (7 Haziran 1922)

1921 yılı başlarından itibaren Karadeniz’de Türklere karşı abluka uygulayan yine zaman zaman limanları ve şehirleri bombalayan Yunanistan 1922 Haziran’ında yeniden harekete geçmiştir.¹⁸ Böylece on savaş gemisinden oluşan Yunan filosu İstanbul Boğazı’ndan geçerek Karadeniz’e çıkmıştır. Denizdeki bu hareketlilik, gözetleme istasyonlarından, Şile’den başlayarak bütün Karadeniz kıyılarında bulunan liman reisliklerine telgrafla bildirildiği için Ankara Bahriye Dairesi hareketlilikten haberdardır. Yunan filosu başta Amiral gemisi 10 bin tonluk Averoff ve 15 bin tonluk Kılış zırhlıları olmak üzere, panter sınıfı iki muhrip, iki muavin kruvazör ve dört mayın arama-tarama gemisinden oluşmaktadır. 7 Haziran sabahı Samsun önlerine gelen filo komutanının öncelikle limanı mayından temizlemek üzere işe koyulması üzerine, Samsun’daki bahriyeliler şehrin bombardıman edileceğini anlamışlardır. Bu askeri çıkarmanın belki de karaya asker çıkarma amacı güttüğünü varsayan TBMM hükümeti, karada her türlü tertibatı alması için 15. Tümen Komutanı Albay Cemil Cahit Bey’i bilgilendirmiş, C. Cahit Bey de birlik komutanlarını gelişmelerden haberdar etmiştir.¹⁹

Yunanistan’ın Samsun’a yönelik harekâtındaki maksadı, İç Anadolu ve özellikle Batı Cephesi’ne taşınmak için önemli nakliyatın indirildiği Samsun limanını işlemez duruma getirmektir. Bu bağlamda, Enosis vapurunun Türk denizcilerce ele geçirilmesine karşılık, kıyı bölgesinde yaşayan Pontus çetelerine moral vermek ve Müslüman halkı heyecana sevk etmekte İngilizlerin güttüğü amaçlar arasındadır.²⁰

Yunan donanmasının Samsun’a girdiği sırada, şehirde Ankara’ya sevk edilmek üzere çok miktarda cephane mevcuttur. Depolar ise mayın silahlarıyla doluydu. Üstelik iskele üzerinde şehre yeni gelmiş cephane sandıkları bulunmasına rağmen, Samsun, müstahkem veya silahlı bir şehir değildi. Dolayısıyla düşmanın burayı bombardıman etmesi uluslararası hukuka aykırıydı, ancak niyetleri açık bulunduğundan, iskele üzerindeki cephane hızlı biçimde kaldırılarak, yangın söndürme tertipleri alındı.²¹

Saat 10:00 sularında Samsun Limanı’na ulaşan Yunan donanması kumandanı, bir Amerikan torpidosu kumandanı²² vasıtasıyla Samsun Valisine öncelikle bir ultiimatom vermiştir. Yunan donanması verdiği ultiimatomda, Yunan komisyonunun göstereceği

17 Hüsnü, “İngilizlerin Son Oyunu”, *Açıksöz*, 24 Mayıs 1922, No: 493, s. 1.

18 Doğanay, a.g.e., s. 109-110.

19 Emrullah Nutku, “Samsun Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı”, *Yakın Tarihimiz*, C. 4, S. 41, İstanbul 1962, s. 60.

20 Doğanay, a.g.e., s. 109-110.

21 Nutku, a.g.m., s. 60.

22 Bu Amerikan zırhlısı 248 No’lu Sands zırhlısıdır. Sands zırhlısının kaptanı ise R. H. Ghormley’dir. Kaptan Ghormley, Naxos’a çıkıp Yunan subayı ile görüşür. Ghormley, Yunan subayından aldığı, Yunan Kraliyet Filosu Kaptanı Vriacaos’un mektubunu, kıyıya çıkarak, telgrafhanede bulunduğu, Samsun Valisi Faik Bey ile Firka Kumandanı C. Cahit Bey’e verir; Doğanay, a.g.m., s. 168.

şekilde şehirdeki bütün topların ve savaş malzemelerinin bir saat içerisinde imha edilmesini istemiştir.²³ Ültimatomun devamında belirtilen taleplerin kabul edilmediği takdirde Lahey Konferansı kararlarına dayanarak şehrin derhâl bombardıman edileceği bildirilmiştir.²⁴ Yunan amiralinin, Samsun valisine verdiği ultimatomun suretine ulaşan Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, amiralin verdiği ultimatomdaki “maskaralıkları” kamuoyuna sunmuştur:

“Yunan amirali ultimatomda utanmadan Yunan donanmasının, Hristiyanlara karşı işlenen mezalimin devamını kabul etmediği için haklı olarak harekete geçtiğini söylemektedir.²⁵ Böylece bombardımandan maksat, halkı sadece Hristiyanlara karşı tahrik etmektir. İşte yukardaki cümleler, bu emeli hiç de saklamıyor. Gariptir ki bizi zalimlikle suçlayan Yunan kumandanının attığı mermilerin yarısı güya himayesini talep ettiği Hristiyanların evlerine, kiliselerine ve yetimhanelerine isabet etmiştir. Bu gülünç tedbirler ve gürültüler karşısında memleket içerisinde bulunan Hristiyanlar çoktan hükümlerini vermişlerdir. Amiralin verdiği ultimatom gerçekten gülünecek küstahlıklar ve adiliklerle doludur. Ültimatomdaki talepler Yunan ruhuna uygun olduğundan hayretle karşılamıyoruz. Yunanlıların bu küstah ultimatomu şöyledir:

“Yunan donanması başkumandanı amiralin emriyle, sizi, bizim tarafımızdan belirlenen Yunan subaylarından oluşan komisyonun önünde, Samsun’da mevcut bulunan bütün silahlarınızı, mühimmatınızı ve diğer savaş malzemelerini tahrip etmeye çağırıyoruz. Tahrip işlemi bugün 12.15’ten itibaren bir saat süre içerisinde 13.15’ten (İstanbul saatiyle) önce başlamalıdır. Tahribe zamanında başlamak üzere bütün hazırlıklarınızı yapmalısınız. Eğer bu talebi yerine getirmezseniz, belirtilen saatten sonra İkinci Lahey Konferansı antlaşmasının onuncu maddesini²⁶ uygulayacağız ve bu konuda bir kopyayı size gönderiyorum. Buna göre, tatbik edilecek maddeye göre, tarafsız devletlerin temsilcileri ile konsolosluklarla temasa geçerek, belirtilen saatten önce tebaalarını Samsun’dan çıkarmalarını sağlayın. Aynı şekilde şehirdeki sivil halkı da çıkarınız. Bu talepleri yerine getirmez veya geciktirir ya da direnirseniz, bombardımanın sebep olacağı tahribattan dolayı biz hiçbir zaman mesuliyet kabul etmeyeceğiz.”²⁷

Türk tarafının cevabı hazır oluncaya kadar, şehirdeki Amerikan vatandaşlarının çıkarılmasını isteyen Ghormley, İstanbul’daki İtalyan Yüksek Komiseri’nden yardım istemiştir. Ancak Ankara hükümeti, açık şehir konumundaki Samsun’da Yunanlıların

23 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, No: 526, s. 1.; *Yeni Gün*, 8 Haziran 1922, No: 511-888, s. 1.

24 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, No: 526; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922, s. 248.

25 Samsun’daki bombardımanı haber yapan *The Times* gazetesinin 13 Haziran 1922 tarihli baskısında, Güney Batı Anadolu’da yer alan Fethiye’den yeni dönen İtalyan Kızıl Haç cerrahı Dall’Oglio’nun, Milliyetçi Türklerin Fethiye ve çevresindeki Yunan nüfusu Malatya ve Konya’ya sürgün ettiğine ve çok sayıda kimsenin uzun yürüyüş sırasında hayatını kaybettiğine yönelik iddiaları yer almaktadır. *The Times*, 13.06.1922, s. 7. *The Times* gazetesinin bombardıman haberinin hemen arkasına alakasız biçimde Milliyetçi Türklerin Hristiyan nüfusa yönelik mezalim haberini ilâştirmesi pek tesadüf görülmemektedir. Böylece İngiliz basınının, Yunan donanmasının Hristiyanlara karşı işlenen sözde mezalimi kabul etmediği için Samsun bombardımanı eylemini gerçekleştirmesine haklılık payı vererek kamuoyunu yönlendirdiğini belirtebiliriz.

26 8 Haziran 1922 tarihli TBMM oturumunda İçişleri Bakanı Ali Fethi Bey Samsun bombardımanı hakkında gelişmeleri aktarırken, İkinci Lahey Konferansı’nın onuncu maddesini de açıklamıştır. Buna göre: Yasaklara; askeri tahkimat, askeriye ve bahriyeye ait silah depoları, savaş malzemeleri, fabrikalar ve icabında ordu ya da donanmanın istifadesine yarayan tezgâhlar dâhil değildir. Verilen süre içerisinde memurin tahribe başlamazsa Donanma Kumandanı makul bir süre vererek tebligattan sonra bunları topla tahrip edebilir. Bundan dolayı bombardımanın sebep olacağı zayıftan dolayı hiçbir sorumluluk söz konusu değildir; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922, s. 234.

27 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Haziran 1922, No: 527, s. 1.; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922, s. 233-234.

yaptığı şeyin bütünüyle haksızlık mahiyeti içerdiğini söyleyerek, şehirdeki diğer yabancılar gibi Amerikalıların da korunacağını bildirmiştir. Ankara hükümeti açıkça söylemese de ecnebilerin Samsun'da bulunmasının bombardımanı engelleyeceğini düşünerek hareket etmiş ve bu doğrultuda Amerikalıların korunacağını öne çıkarmıştır.²⁸

Diğer taraftan, Samsun Valisi Faik Bey Yunan donanma komutanının **ültime**tomuna verdiği cevap şu şekildedir:

“Amerikan muhribi aracılığıyla göndermiş olduğunuz mektubunuzu almış bulunuyoruz. Bu mektuba yanıt olarak Samsun kentinin açık bir kent olduğunu ve bombardıman edilmesinin yasalara aykırı olacağını belirtiriz. Ayrıca şu noktalara değinmek isteriz: Önerdiğiniz koşullar, kabul edilecek gibi değildir, bu nedenle reddediyoruz. Konsoloslar, yabancılar ve başka uluslardan ve dinlerden kimseler kalacaktır. Kenti terk etmeyeceklerdir. Böyle bir durumun sorumluluğu sizin üzerinizde kalacaktır.”²⁹

Fark edileceği üzere Vali Faik Bey, Samsun'un müstahkem bir yer olmadığı için hukuken bombardıman edilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca konsoloslar, yabancılar ve azınlıklar dâhil birçok vatandaşın şehirde dağınık bir biçimde yaşadığını belirtmiştir. İlaveten Faik Bey, bombardıman sırasında akacak kanın tüm sorumluluğunun Yunanlılara ait olacağını da söylemekten geri durmamıştır.³⁰

Neticede basında “hain düşman” biçiminde tanımlanan Yunanlılar verdikleri sürenin bitmesini dahi beklemeden şehrin her tarafını rastgele bombalamıştır.³¹ Yunanlıların yaptığı bu bombardıman basında yakışsız bir eylem ve namussuzca bir hareket biçiminde tanımlanırken aslında can çekişen Yunanlıların amacının askeri değil siyasi olduğuna dair vurgu söz konusudur. Böylece Türk basınına göre, Yunanlıların birçok masumun kanının akmasına neden olan bu saldırısı; Türkleri Hristiyan Rumlara ve Samsun'daki Amerikan vatandaşlarına karşı tahrik etmektir. Böylece Yunanlılar, Avrupa'da, Türklerin Hristiyanlara zulüm yaptıklarına dair kopartılan gürültüleri teyit ettirmek niyetindedir.³² Ayrıca memleket dâhilinde bulunan Rumları, Türklerin aleyhine teşvik etmek, Türkler arasına da heyecan salmak isteyen Yunanlılar, bu heyecandan doğacak karışıklık esnasında Rumlara karşılık verecek Türkleri, sonra da Samsun'da yaşayan Amerikalılar aleyhinde kışkırtmak suretiyle asıl kendi yaptıkları mezalimin gürültülerini uzaklaştırmak istemişlerdir. Fakat Türkiye hükümeti, bir taraftan mevcudiyet ve istiklali için mücadele ederken, diğer taraftan aldığı tedbirler sayesinde Samsun ve memleket dâhilinde bir hadisenin yaşanmasına izin vermemiştir. Böylece hem İslam hem de Hristiyan herkes kendi işi ve gücüyle alakadar olduğundan, Yunanlılar elde etmek istediği siyasi emeli gerçekleştirememiştir. Ancak kamuoyunu; propaganda, telkin ve kışkırtmalar ile Türkiye'nin ve Türklerin aleyhine çevirmek isteyen Yunanlılar ile birlikte hareket ettiği kabul edilen İngiliz ricalinin bir ekalliyetler meselesi yaratmak istemesi Türk basını vasıtasıyla sert dille eleştirilmiştir.³³ Böylece basın, Samsun'un bombardımanı neticesinde adeta ağız birliği yaparak, yaşanan gelişmelerin ne devletler hukuku ne de insanlık esasları ile açıklanabileceğini öne çıkarmıştır. Bu bağlamda bombardımanın, İngiltere'nin son günlerde ortaya attığı Anadolu'da Hristiyan azınlığa zulüm yapıldığı söylentilerini desteklemek için yapıldığı basın kanalıyla ortaya konulmuştur.

28 Doğanay, a.g.m., s. 170.

29 Tuğba Eray Biber, *Karadeniz Rumları ve Yunanistan (1914-1923)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 181.

30 *Yeni Gün*, 8 Haziran 1922, No: 511-888, s. 1.

31 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, No: 526, s. 1.

32 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, No: 526, s. 1.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1922, No: 526, s. 1.

Ayrıca basın, Türkleri zulüm yapan bir toplum biçiminde gösterilmesinin hangi vicdana sığabileceğini de sorgulamaktadır. Nitekim bir taraftan tahkikat lüzumundan bahseden İngiliz Parlamentosu'nun diğer taraftan bir plan gereğince Samsun'u Yunan donanmasına bombardıman ettirmesi basının gözünden kaçmamıştır. Buradan hareketle Avrupa kamuoyuna ve vicdan sahiplerine seslenen basın, zulmün aslında hangi taraftan geldiği noktasında hüküm vermelerini dahi istemektedir.³⁴ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan isimsiz başmakalede de İngiliz hükümeti, Samsun bombardımanından dolayı eleştirilecektir. Makalede Yunanistan'ı himaye ve teşvik eden İngiliz devlet adamlarının "mezalim efsanesi"ne takılarak milletleri Türkiye aleyhine tahrik ettirmek amacı güttüğü belirtilmektedir. Ayrıca çözüme içerisinde bulunan Yunanistan'ın vaziyetini gizlemek amacıyla son kuvvetiyle Samsun bombardımanını planlarken İngiliz desteğini aldığını belirten yazı şu şekildedir:

"Şarkta sulhtan bahseden Yunan matbuatı ve devlet adamları arkalarında İngiliz desteği ile hareket ederek Samsun'u bombardıman etmişlerdir. İngiltere ve Yunanistan'ın maksadı, sözü edilen barış şartlarını Türkiye'ye kabul ettirmektir. Fakat TBMM hükümeti ve Türk kamuoyu bütün tahrikleri ve emelleri sağduyu ile karşılamıştır. Neticede Türk kendi hakkından emindir! Çünkü Türk, harp için harp değil, sadece Misâk-ı Millî adıyla tüm dünyada bilinen hukuk-ı tabiiyesini meşru kılmak için harp etmekte bulunduğunu ve dolayısıyla meşru haklarına saygı duyan bir sulha da hazır olduğunu açık bir dille belirtmiştir. Daima sulhtan sözde bahseden ve insanlığın ıstırabı karşısında harekete geçen İngiliz hükümeti, Türklerin bu açık sözleri karşısında mat olmuştur. Neticede biz sulhtan çekinmediğimizi söylememizin yanı sıra düşmanlarımızı müzakereye davet ederek, bütün milletler için tanınmış olan hukuktan başka bir şey talep etmedik. Bu kadar açık vaziyet karşısında İngiliz riyakârlığı şaşırı: Teklifimizi ret etmedi, çünkü âlem önünde pek ayıp olacaktı. Gerçekte İngiltere'nin istediği şarkta sulh ve selametin devam etmesi değil, karışıklık ve kargaşalığın devam etmesidir. Bu noktada İngiliz hükümeti bir taraftan sulhtan bahsederken bir taraftan da Yunan donanmasının Samsun'a hücum etmesine onay vererek âlemi Türklere karşı tahrik etmek istemiştir. Yani İngiliz hükümeti, Anadolu'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında karışıklık çıkartarak, Türkler hakkında yayılan mezalim efsanelerini yaymak ümidi ile hareket etmiştir. Yunanlılar ise aynı hadiseden yararlanarak Amerika ile diğer devletlerin müdahalelerini kazanmak hayaline kapılmışlardır. Fakat her zaman olduğu gibi Türk sabrı, temkini ve sağduyusu bütün şeytanlıkları sonuçsuz bırakmıştır. Ancak ortada dökülen bir kan olduğu gibi, yanan bir şehir ve tahrip olan halkın evleri vardır. Bu nedenle Loyd George ve arkadaşları Şark'ta daima kan akmasını istediği için Samsun şehri viran olmuştur. "Tan gazetesi" bu manzara önünde adeta isyan etmektedir: "Neden Şark'ta Loyd George hükümeti barış tesis temek yerine Türkler tarafından da vaki olan müzakere davetine cevap vermiyor ve müzakere yerine dünyayı velveleye vererek tahkikat yapılmasını talep ediyor." Gazeteye göre bu soruların tek cevabı, İngiliz hükümetinin bağımsız ve hür bir Türkiye arzu etmemesidir. Bu nedenle Tan gazetesi için, Samsun'da dökülen kanların ve tahrip olan evlerin tek sorumlusu Loyd George ve arkadaşlarıdır. Tan yazının devamında şöyle demektedir: "Yunanlılar, Loyd George hükümetinin elinde yalnız kör ve alçak bir alettir. Onların emri ve arzuları doğrultusunda hareket ediyorlar. Eğer Loyd George, Yunanlıları teşvik ve himaye etmeseydi, Yunanlılar hiçbir zaman Samsun bombardımanı gibi eylemlere kalkışamazdı. Bu nedenle bombardımandan Yunanistan değil İngiliz hükümeti sorumludur ki bu gerçeği bütün dünya ve İslam âlemi bilmelidir.""³⁵

34 Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1922, No: 526, s. 1.

35 "Mesul Kimdir?", Hâkimiyet-i Milliye, 9 Haziran 1922, No: 527, s. 1.

Fark edileceği üzere basın, açık bir biçimde, Samsun bombardımanının arkasındaki güç konumunda nitelendirdiği İngiltere'yi sert dille eleştirmiştir. Neticede de bombardımanla birlikte Türk hükümetinin aldığı tedbirler ve Türk halkının sağduyusu sayesinde Hristiyan vatandaşlara karşı herhangi bir tepki ortaya çıkmamış aksine bombardıman sonrasında hem Müslüman hem de Hristiyan vatandaşlar kendi işleri ile meşgul olmaya başlamıştır.³⁶ Bu durumda İngilizlerin dünya kamuoyunu Türkler aleyhine çevirme planı başarılı olmamıştır.³⁷

Yine basında, Samsun bombardımanının Yunan vahşetinin alçaklık derecesini bir kat daha büyüttüğünden bahsedilerek, adi bir plan kapsamında Yunanlıların tam ruhsat ile ve hızlı biçimde rastgele bombardımana tabi tuttukları Samsun'a dört yüzden fazla top mermisi savurdıkları ve neticede her bir top mermisinin müdafaasız halktan birilerinin evine, malına ve canına zarar verdiği öne çıkmaktadır. İlaveten bazı top mermileri de Türklerin zulüm yaptığı iddia edilen Hristiyanların evlerine, kiliselerine ve yetimhanelerine isabet etmiştir.³⁸ Böylece uluslararası hukuka aykırı yapılan bu saldırıda atılan mermiler hükümet konağına, yolcu iskelesine, gümrük depolarına, Ermeni Kilisesi'ne ve birçok Müslüman ve Hristiyan ahalinin evlerine isabet ettiği gibi, önemli sayıda can ve mal kaybına da neden olmuştur.³⁹ Aynı zamanda bombardıman neticesinde belediyeye ait gazhanede 41.770 teneke gaz, 68.368 kilo benzin ve 900 kilo ispirto heba olmuş; sivil ölümleri kapsamında ise dört askeri şehit olmuş, üç asker ise yaralanmıştır.⁴⁰

Yaşanılan Samsun bombardımanı üzerine Ankara durumu protesto edecektir. Samsun bombardımanını, TBMM hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey 8 Haziran tarihli notasıyla, Yunan filosunun korsanlıkları ve İstanbul'u aşan suçlarından dolayı Yunanistan'ı protesto etmiştir. Buradan hareketle Yusuf Bey'in aşağıda yer alan notası İstanbul'daki Müttefik ve bitaraf devletler temsilcilerine verilmiştir:

"TBMM hükümetinin Dışişleri Bakanı 8 Haziran tarihli notasıyla Samsun açık şehrinin 7 Haziran'da bir Yunan filosu tarafından bombardıman edilmesine karşı protestoda bulunmuş ve düşman tarafından takip edilen siyasi gayeler hakkında büyük güçlerin dikkatini çekmiştir. Geçen sene haziran başında, aynı şekilde açık bir şehir olan İnebolu⁴¹'de gerçekleşen saldırının hedefi gibi Samsun taarruzunun hedeflediği gaye, Türk hükümetine karşı isyan hususunda sahil Rumlarını yüreklendirmektir. Yunan filosu bombardımanı gerçekleştirdikten sonra mühimmat ve kömürünü almak için İstanbul'a geri dönmüş, daha sonra tekrar Karadeniz'e çıkarak Türk gemilerine taarruz etmiş, bir kaçını batırmış ve

36 *Yeni Gün*, 8 Haziran 1922, No: 511-888, s. 1.

37 "Samsun'un Bombardımanı", *Açıksöz*, 8 Haziran 1922, No: 502, s. 1.

38 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Haziran 1922, No: 527, s. 1. Nutku makalesinde, Yunan filosunun 3 saat süren bombardıman esnasında 548 mermi harcadığını, Türk bataryasının bir mermisinin düşman kruvazörünün güvertesine isabet etmesinin ardından düşman filosunun ateş kesmeye ve uzaklaşmaya mecbur kaldığını belirtmektedir. Ayrıca şehirde maddi hasarın önemli miktarda bulunduğunu aktaran Nutku, dört erin şehit olduğunu, Ermeni yetimhanesinde üç çocuğun öldüğünü, benzin ve petrol sarnıçları ile tütün depolarının tahrip edildiğini, Amerikalılara ait tütün depoları ile Ruslara ait benzin ve petrol sarnıçlarının tahrip olurken, depoların yanında bulunan mayın depolarının hiç isabet almadığını ayrıca cephane depolarının da zarar görmediğini söylemektedir; Nutku, a.g.m., s. 60.

39 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Haziran 1922, No: 527, s. 1.

40 Biber, a.g.e., 183.

41 Müttefik güçler 8 Haziran 1921'de üstelik Ramazan Bayramı'nın birinci gününde askeri mühimmat sevkiyatı yapıldığı gerekçesiyle İnebolu'ya yani masum insanların üzerine bomba yağdırmış fakat beklenenin aksine tıpkı Samsun bombardımanı gibi Türkler, Hristiyan halk aleyhinde bir faaliyette bulunmamıştır. Türk basınına göre, bu tarz bombardımanlardan İngilizlerin maksadı, Anadolu'da azınlıklar aleyhinde zulüm yapıyor güvöltüsü çıkartarak, Anadolu'ya inceleme heyeti gönderme amacını gerçekleştirmektir; Abdülhad Nuri, "Samsun'un Bombardımanı", *Açıksöz*, 10 Haziran 1922, No: 503, s. 1.

İstanbul'a yeniden dönmüştür. Son alınan haberlere göre, Karadeniz'e giden Yunan muavin kruvazörü ile torpidosu hala Karadeniz'e girip çıkan Türk köylerini karıştırmakla meşguldür. Boğazın giriş civarında sağlanan müsaade noktasına varan bütün Türk yelkenlileri ve kayıkları batırılarak, mürettebat esir sıfatıyla Midye'ye götürülmekte ve orada pek sert bir muameleye tabi tutulmaktadır. Bu durum, Anadolu barışının sağlanmasına son derecede zararlıdır. Buradan hareketle Yunanistan'ın sahil Rumlarını uyandırarak, Türk hükümetine karşı harekete geçirmek maksadını, tamamen barış taraftarı bulunan TBMM hükümeti Anadolu barışı adına faydasız nitelendirmekte ve kesin biçimde protesto etmektedir.”⁴²

Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Samsun bombardımanı çerçevesinde yayınladığı notayla, Yunan hükümetinin aslında Karadeniz sahilinde yaşayan Rumları yüreklendirmek suretiyle Müslüman halka karşı ayaklandırma amacı güttüğünü ve dolayısıyla işgal ettikleri bölgelerdeki mevcut uyumu bozmak adına Anadolu'da yaşayan iki halkın arasını açmak gibi siyasi gayelerle hareket ettiğini, dünya kamuoyuna iletme fırsatı bulmuştur. İlaveten Yunan hükümetinin böyle eylemlerde bulunmasının Anadolu barışı adına hiçbir biçimde olumlu katkı sağlamayacağını da altını çizmiştir.⁴³

TBMM hükümetinin yukardaki protestosu, hem Ankara'nın İstanbul temsilcisi hem de Kızılay'ın İkinci Başkanı Hamid Bey aracılığıyla 10 Haziran 1922 günü yabancı temsilcilere ulaştırılmıştır. Fransız ve İtalyan temsilciler, Yunan donanmasının İstanbul'dan çıkarılmasını istediklerini, bu defa da isteyeceklerini dile getirirken, İngilizler protestonun üzerinde bile durmamıştır. Neticede İngilizlerin böyle hareket etmesinde, Yunanlıları destekleyen ve kıskırtan gücün kendileri olmaları etkili olmuştur.⁴⁴

Açık ve müdafaasız şehir konumunda bulunan Samsun'un bombardımana uğraması vakasını, Türkiye'nin düşmanlarının daha önce Balkanlarda denedikleri hileli eylemlere benzeten ve bu nedenle Türk halkının tuzağa düşmeyeceğini dile getiren İstanbul hükümeti adına İzzet Paşa da mevcut durumu protesto edecektir.⁴⁵ Buradan hareketle İstanbul basını da tıpkı Anadolu basını gibi Samsun bombardımanına tepki göstermiştir. İstanbul basınının değerlendirmesiyle, sivil halka yönelik bu bombardımanın amacı, daha önce Balkanlarda denenmiş olan Türkleri Hristiyanlara karşı tahrik etme oyununun yeniden sahneye konulmasından başka bir şey değildir. Ayrıca Ahmet Emin'e göre, diğer bir amaç da ağır vergiler altında inleyen Yunan vatandaşlarının Sakarya Savaşı sonrası içine düştüğü umutsuz bekleyişin acısını ve şiddetini hafifletmektir.⁴⁶ İstanbul gazetelerinden *Tercüman-ı Hakikat* Samsun bombardımanını tamamıyla haksız ve gayrimeşru nitelendirerek, olaya dair tepkisini ortaya koymuştur. Nitekim şehirde, harp malzemelerinin bulunmadığı gerçeği ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle Samsun'da bulunan Amerikan Heyeti Azası'nın yaptığı soruşturmada, Yunan filosunun bombardımanı esnasında Samsun'da hiçbir silah

42 *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Haziran 1922, No: 14806, s. 1.

43 Biber, a.g.e., s. 184.

44 Doğanay, a.g.e., s. 113.

45 *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Haziran 1922, No: 529, s. 1. Samsun bombardımanını protesto eden İstanbul hükümeti, Müttefiklerin İstanbul'da bulunan komiserlerine bu noktada nota vermiştir. Notada, 7 Haziran 1922'de Yunan donanmasının hiçbir tahrik olmadığı halde Samsun şehrini bombardıman etmesi ve yaklaşık beş saat süren bombardıman neticesinde insanca zayıttan başka büyük miktarda maddi zayıt meydana geldiği belirtilerek, açık şehir Samsun'un bombardımana uğramasının uluslararası hukuk ve insaniyet prensiplerini ihlal ettiğini söylenmiştir. İlaveten bombardımanın Anadolu barışı için sarf olunan mesaiyi felce uğrattığını da belirten nota, İstanbul hükümetinin bombardımanı şiddetle protesto ettiğini ve bombardımanın neden olduğu zarar ve ziyandan dolayı hukukunu muhafaza ettiğini ayrıca bu tarzda tecavüzlerin yasaklanması için gerekli tedbirlerin alınmasını hükümetleri adına Müttefik komiserlerinden rica etmiştir; *Tercüman-ı Hakikat*, 10 Haziran 1922, No: 14791, s. 1.

46 Ahmet Emin, "Samsun Bombardımanı", *Vakit*, 9 Haziran 1922, No: 1614, s. 1.

deposunun bulunmadığı ortaya konulmuştur. Soruşturmanın devamında Samsun şehrine 10 kilometre mesafede yer alan (Bafra yöresinde) bir Türk bataryasının bulunmasına rağmen Yunan filosunun ateşine maruz kalmadığı gerçeği de ayrıca belirtilmiştir.⁴⁷ Bu nedenle basında, bombardımanı, Yunan harp planının değil, siyaset ve propaganda planının uygulanmasına yönelik şeytanca bir hareket biçiminde nitelendiren yazarlar da mevcuttu. Buna göre Yunanlıların amacı, Hristiyanlara zulmedildiği izlenimi verdirerek Batılı devletlerin siyasi çevrelerini ve kamuoyunu Türkiye aleyhine harekete geçirmektir.⁴⁸ Belirledikleri bu plan gereğince Yunanlılar, Samsun bombardımanını gördüğünden başka bir tarafa çevirmek üzere gayret sarf etmişlerdir. İstanbul'da bulunan Yunan temsilcisi, uluslararası hukuk tarafından açık ve müdafaasız şehir kabul edilen Samsun'da yaşanan hakikatleri başka tarafa çevirip, kendi fena eylemlerini haklı göstermek maksadıyla Rumca gazetelere uzun uzun açıklamalarda bulunmuştur. Yunan temsilcisinin açıklamaları Tercüman-ı Hakikat gazetesinde şu şekilde yer almıştır:

“Yunanlılar Samsun bombardımanını haklı göstermek için şehirde savaş malzemesi bulunduğu hususuna sarılarak hareket etmiş ve bombardıman esnasında kendilerini karşılayan Türk toplarına hedef olduklarını ve hatta uzun çaplı bazı mermilerinin Yunan savaş gemilerine isabet ettiğini söylüyorlar. Yunan filosu kumandanının ultiatomunda belirtilen bir saatlik sürenin dolmasını beklemeden Samsun'u bombardımana başladığı hakkındaki gerçeği de uzatmadan inkâr ederek, ultiatomda yer alan sürenin sona ermesinden sonra bombardımana başladıklarını belirtiyorlar. Hatta arada üç saatlik bir sürenin geçmiş olduğu iddiasında bulunuyorlar. Ancak şehrin süre dolmadan topa tutulduğu bir hakikattir. İstanbul, Yunan temsilcisinin bu garip mektubunu tercüme etmektedir: “Haziranın yedinci günü Yunan filosu Samsun şehrini orada toplanan savaş malzemesi yüzünden topa tutmuştur. Bombardımandan evvel Lahey Konferansı'nın onuncu maddesi gereğince savaş malzemelerinin tahribini ve sivil ahalinin şehirden uzaklaştırılması talep olunmuştur. Yunan filusunun Samsun valisine bir saat süre veren vesikası 248 Nolu Amerikan torpidosunun kaptanı vasıtasıyla tebliğ edilmiştir. Vali Yunan filosu kumandanına verdiği cevapta, Samsun'un müstahkem bir yer olmadığı için hukuken bombardıman edilemeyeceğini belirterek, Yunan kumandanının bütün isteklerini ret etmiştir. Böylece Yunan filosu, valiye verdiği ultiatomun ardından geçen üç saatlik bir süre sonrasında şehri bombardımana başlamış ve özellikle halka ateş açmaktan kaçınmıştır. Bombardıman başlayınca Türk bataryaları, Yunan gemilerine seri ve şiddetli ateş açmışlar, uzun çaplı bazı mermiler Yunan gemilerine isabet etmiştir. Yaşanılan bu gelişme, Samsun şehrinin müdafaasız olduğuna yönelik Türk valisinin iddiasını çürütmekle birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın ordusu için savaş malzemesine sahip bulunduğu gerçeğini de ortaya sermiştir.” İlginç olan bu bombardımandan sonra Yunan filosu kumandanı, Amerikan torpidosu kaptanına garip bir mektup göndererek şöyle demiştir: “Şehrin ihtiva ettiği savaş malzemesinden başka toplar ile donanmış bulunduğunu gördüğünüzü ve bundan emin olduğunuzu ümit ederim.”⁴⁹

Böylece Yunanlıların Samsun bombardımanı olayında Amerikan desteğini göz ardı etmediğini söyleyebiliriz.

Samsun'un bombardımana uğramasının ardından Yunan harekâtı Samsun'dan başka Karadeniz sahili boyunca devam etmiştir. Yunan gemisi Karadeniz sahilinde gördüğü sandal ve takaları batırmaya devam etmiştir. Fransız bandrollü vapurla Karadeniz'den İstanbul'a

47 Tercüman-ı Hakikat, 12 Haziran 1922, No: 14793, s. 1.

48 “Yeni Bir Tahrir-Karlık”, İkdâm, 10 Haziran 1922, No: 9063, s. 1.

49 Tercüman-ı Hakikat, 11 Haziran 1922, No: 14792, s. 1.

gelen bir yolcudan edinilen bilgiye göre, Yunan harp gemileri, Karadeniz’de rast geldikleri sandal ve takaları bombalamakta ve bu araçların mürettebatından ihtiyar olanları en yakın iskelelere çıkarmakta, gençleri ise harp esiri addederek alıp götürmektedir. Buradan hareketle, Giresun açıklarında mısır yüklü bir kaç sandal ve taka batırılmış, mürettebatı ise Giresun’a ihraç edilmiştir.⁵⁰

Türk basını, Samsun bombardımanını askeri değil siyasi nedenlere dayandırırken ve üstelik bombardımanın Anadolu barışını sekteye uğrattığını belirtirken; Yunan basını pekiyi bir iş yaptıklarına inanmış durumdadır. Konstantin’in gazeteleri Samsun bombardımanı eyleminin Yunanlılık adına olumlu bir gelişme biçiminde değerlendirmektedir. Bu doğrultuda yayın yapan gazeteler, daha da ileri giderek, Karadeniz sahilinde taş taş üstünde bırakılmayacak bir vahşetin dahi yapılmasını tavsiye etmektedir. Samsun bombardımanından bahisle, Konstantin taraftarı Patris gazetesi, Ankara’dakiler tarafından tutulan Pontus Rumlarının ihmal edilmesine karşın Yunan topraklarının Samsun’u bombardıman ederek cevap verdiğini kamuoyuna bildirmektedir. Gazeteye göre, hem Ankara hem de Bâb-ı Âli bütün dünya milletlerine Samsun bombardımanını şikâyet etse de bu şikâyetleri hiç kimseyi etkilemeyecektir. Dahası, bu eylemi bizzat gerçekleştiren ve özellikle Anadolu’daki emniyet ve askerini takviye etmek isteyen Yunanistan da Türklerin şikâyet ve protestolarından kesinlikle müteessir olmayacaktır.⁵¹ Venizelos’u destekleyen Tahidromos gazetesi de Samsun bombardımanından dolayı Yunan donanmasını alkışlayacaktır. Gazete; Yunan filusunun faaliyet haberinin, toprağın altında kalan diğer Yunanlıları da temsil ettiğini böylece Rumların ümidini ve Rum ordusunun manevi kuvvetini takviye eylediğini öne çıkarmaktadır. Samsun bombardımanı, geç kalmış bir eylem biçiminde nitelendirmekle birlikte şimdilerde patlayan top seslerinin bir asır devam eden (Kanaris⁵²’ten beri) Rum mücadelesinin neticesini teşkil ettiğine değinen gazete, Rumların hemen dehşetli bir mücadeleye girmesinden Kanaris’in torunlarının memnuniyet duyacağını yazmaktadır. İlaveten gazete savaşlarda harap olan Rum yurdu karşılığında Karadeniz sahilinin de baştanbaşa yıkılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu durumda “taş taş üstünde bırakılmamalı” dolayısıyla bu eylem, örnek alınacak bir model olmalıdır. Anadolu’daki Hristiyanlara yapılan zulümlere karşın Batı’da yükselen seslerin bir etkisinin görülmediği için bütün Hristiyanların imdadına ancak Yunan donanmasına ait toprakların yetişeceğini aktaran gazete, böylece Anadolu’da sağ kalan birkaç yüz bin Rum’un taze nefes alabileceğini bildirmektedir.⁵³

Gazeteler Yunanistan’dan başka İngiltere’deki gelişmelere de odaklanmıştır. Buna göre Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin İstanbul’dan aldığı bilgi, İngiliz Avam Kamarası’nda Samsun bombardımanının ele alınmasıyla ilgilidir. Avam Kamarası azasından bir yetkili, İngiliz hükümetinin Samsun bombardımanından haberdar olup olmadığını ve Yunan donanmasının ne şekilde Boğazlar üzerinden Samsun’a çıktığını sormuş, bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, şu cevabı vermiştir:

50 *Tercüman-Hakikat*, 19 Haziran 1922, No: 14799, s. 1.

51 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Haziran 1922, No: 532, s. 1.

52 Konstantinos Kanaris; Yunan Bağımsızlık Savaşı’nda (1821-1829) ünlenmiş devlet adamı ve deniz subaydır. Savaş sırasında Yunan donanmasına kendi gemisiyle katılmış, yangın gemilerini başarıyla kullanmasından dolayı kısa zamanda ün kazanmıştır. Kanaris, Türklerin kontrolü altındaki denizde cesur ve cesaretli olma özellikleriyle öne çıkmıştır. https://en.wikipedia.org/wiki/Constantine_Kanaris, (İGT: 04.09.2019); George J. Leber, *The 1821 Greek War Of Independence and America’s Contributions To The Greek Cause*, Order of Ahepa, Washington 1971, p. 10-11.

53 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Haziran 1922, No: 532, s. 1.

“Evet, Samsun’un Yunan donanması tarafından bombardıman edildiğinden haberdar bulunuyoruz. Yunanlıların bu bombardımandan maksatları son zamanlarda Rusya’dan getirilen ve Samsun’da saklı tutulan savaş malzemelerinin tahribidir. Bu bombardıman esnasında savaş malzemesi dışındaki eşyanın tahribinden hükümetin haberi yoktur. Yunan donanmasının Karadeniz’e çıkmasına gelince, 1921 Ağustos’undan beri Müttefiklerce, Boğazlar mıntıkasında oluşturulan bitaraflik kapsamında Yunan gemilerinin Boğazlardan çıkışına engel olamayız.”⁵⁴

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı’nın sözlerini değerlendirirken, bombardıman hakkında bilgi veren müsteşarın büyük bir Yunan taraftarlığıyla işi idare ettiğine vurgu yapmaktadır. İlaveten gazete, İngiliz hükümetinin Samsun’da cephane bulunduğunu iddia edecek kadar bilgi sahibi bulunduğunu belirtmesinin ardından tahribattan hiç haberdar olmamasını garipsemektedir. Nitekim Samsun’da tek bir sandık cephane bile patlamamıştır. Dolayısıyla savaş malzemeleri değil, şunun bunun yani zavallı halkın meskenleri tahrip edilmiştir. Bu açıdan İngiliz dış siyasetini eleştiren gazete, Samsun bombardımanının İngiltere’nin bilgisi dâhilinde yapıldığından yola çıkarak, bütün dünyanın, yabancıların, Yunanlıların Samsun’a ne maksatla geldiklerini top atışlarından anladıklarını belirtmektedir.⁵⁵

Diğer taraftan İstanbul basınında, bombardıman eylemini ileri taşıyarak Ankara’yı dahi suçlu gösterenler de yok değildi. Bu bağlamda muhalif Ali Kemal, Samsun bombardımanında Yunanlıların suçu olduğu kadar Yunanistan ile Türkiye arasındaki düşmanlığı Avrupa ve Hristiyanlık âlemi ile bir sorun, bir ziddiyet haline dönüştüren Ankara’ya ait olduğunu iddia etmiştir.⁵⁶

Samsun bombardımanı basının yanı sıra, 8 Haziran 1922 tarihli TBMM oturumlarında da gündeme gelmiştir. Samsun bombardımanı ile alakalı olarak, Vekiller Heyeti bölgede sıkıyönetim ilan edilmesi için meclise tezkere sundu. Tezkere bağlamında Çorum Milletvekili Dursun Bey, memleketin 10-15 seneden beri fevkalade şartlar geçirdiğini ve bu nedenle askeri mahkemelerle idare edildiğinden bahisle Samsun bölgesinde sıkıyönetimi gerektirecek bir durumun mevcut bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca sıkıyönetimin Samsun dışında asayişsizliği ortadan kaldırmayacağını belirten Dursun Bey şunları söylemiştir:

“Tokat’tan Samsun’a kadar devam eden bölgede pek çok köylerimiz tahrip ediliyor. Rica ederim, Tokat köyleri yanarken, Zile köyleri yanarken Samsun’daki sıkıyönetim acaba bunların önünü alacak mıdır ve bu tedbir yeterli midir? Bundan dolayı Samsun’da sıkıyönetime gerek yoktur. Yapılacak tedbir jandarmamızı, takip müfrezelerimizi harekete geçirerek asayişsizliğin önüne geçmektir. Samsun’da yeni yaşanan olay sıkıyönetimi gerektirmez. Yaşanılan durum geçici bir meseledir. Bundan dolayı Vekiller Heyeti’nin kararını kabul etmemenizi rica ederim.”

Dursun Bey’den sonra söz alan Hakkari milletvekili Mazhar Müfit Bey de Dursun Bey’i destekleyen biçimde konuşmuştur:

“Olağanüstü sıkıyönetim geçici şekilde oluşturulur. Samsun’da yeni gelişen durum sıkıyönetim gerektirecek bir durum değildir. Gazetelerde gördüğümüz kadarıyla Yunan filosu orayı bombardıman etmiş. Biz isterdik ki sıkıyönetim teklifinden önce sıkıyönetimi gerektiren durum hakkında vekiller bizi aydınlatınsınlar. Aksi takdirde bir sıkıyönetime karar

54 Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1922, No: 537, s. 1.

55 Hâkimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1922, No: 537, s. 1.

56 Ali Kemal, “Ne Vahşiyane Bir Hareket”, *Peyâm-ı Sabah*, 11 Haziran 1922.

veremeyiz. Sıkıyönetime karar vermek için Samsun'da meydana gelen hadiseler hakkında burada Vekiller Heyeti bize bilgi vermelidir. Çünkü bombardımanı bugünkü gazetelerden anladık, hadiseler hakkında bilgi isteriz. Bu bilgi verilmedikçe sıkıyönetim müzakere edilemez.”⁵⁷

Bu iki vekilin Samsun'da yaşananların sıkıyönetimin gerektirmeyeceğini dile getirmesi üzerine İstanbul milletvekili ve İçişleri Bakanı Ali Fethi Bey, Samsun bombardımanı hakkında yaşananlarla ilgili Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Fevzi Bey'in meclis oturumunda izahat vereceğini ancak “ansızın” rahatsızlanması nedeniyle kendisinin izahatta bulunacağını söylemiştir. Ali Fethi Bey 8 Haziran tarihli gazetelerde görüldüğü üzere 7 Haziran sabahı, Samsun limanına gelen Yunan donanmasının öğleden sonra üç sularında yaklaşık iki saat süreyle şehri bombardıman ettiklerini söyleyerek sıkıyönetim meselesine şöyle değinmiştir:

“Sabahleyin limana gelmiş olan gemilerin elbette düşmanca ve saldırgan bir biçimde hareket için gelmiş olduklarını gerek kumandan ve gerekse vali anlıyorlar. Harekât bir bombardıman ile ya da ihraç ile neticelenebilirdi. Bu itibarla, Yunan donanması amirali verdiği süre içerisinde şehirdeki bütün savaş malzemesinin tahrip edilmesini verdiği ultiमतomda dile getirmiş aksi durumda İkinci Lahey Konferansının onuncu maddesini uygulayacaklarını söylemiştir.”

Daha sonra basında da geçtiği şekliyle Yunan Donanması Kumandanının bir Amerikan torpidosu vasıtasıyla Samsun valisine iletildiği ultiमतom ile valinin Yunan amiraline verdiği cevap hakkında meclise bilgi sunan Ali Fethi Bey, Samsun bombardımanı neticesinde ortaya çıkan hasarı belirtmiştir. Bu doğrultuda İçişleri Bakanı Ali Fethi Bey saldırıyla ilgili mecliste yaptığı açıklamalarda hükümetin bölgede sıkıyönetim ilan ederek olumsuz herhangi bir olayın yaşanmasının önüne geçeceğini belirtmiştir. Sıkıyönetimin, zaten güçlülkle sağlanan Türk müdafaasını, daha sükûnetle idare ve tanzim edebilmek ve şehir içerisinde her türlü fena duruma meydan vermemek maksadıyla yapılacağını izah eden Ali Fethi Bey, böylece tehlike geçince sıkıyönetimin sona ereceğinden söz etmiştir.⁵⁸ Neticede Samsun'da sıkıyönetim ilânına dair İcra Vekilleri Riyasetinin hazırladığı tezkere müzakere edilmiş ve sıkıyönetimin on beş gün süre ile Samsun merkez kazasında uygulanması kabul edilmiştir.⁵⁹ Samsun merkez kazasında ilan edilen sıkıyönetim, İcra Heyeti Vekilleri Heyeti'nce 22 Haziran günü yürürlüğe girmek üzere 21 Haziran 1922'de kaldırılmıştır.⁶⁰

İngiliz Avam Kamarası Zabıtları Üzerinden Samsun Bombardımanı

Türk basını Samsun bombardımanı meselesinin İngiliz Avam Kamarası'nda ne şekilde ele alındığını da takip etmiş ve bu anlamda elde ettiği bilgileri kamuoyuna ulaştırmıştır. Dolayısıyla Samsun bombardımanı meselesi, İngiliz Avam Kamarası müzakerelerine konu olmuştur. Müzakerelerde, İngiliz hükümetinin Anadolu barışına dair artan mesaisi göz önüne serilirken, diğer taraftan Samsun bombardımanını gerçekleştiren Yunan gemilerinin eylemini Boğazlardan geçerek gerçekleştirmesi dikkatten kaçmamıştır. Nitekim Mr. Herbert, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na, Yunan donanması tarafından Samsun'un bombalanmasına yönelik bilgi verilip verilmediğini, savaş malzemeleri dışında bir tahribat olup olmadığını ve Müttefik kuvvetler tarafından ilan edilen Boğazlar ve Çanakale

57 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922, s. 232-233.

58 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922, s. 233-244.

59 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 20. Cilt, 51. Birleşim, 10.06.1922, s. 310; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon No: 30-18-1-1-, Yer No: 5-17-20.

60 BCA, Fon No: 30-18-1-1, Yer No: 5 - 18 - 15.

bölgesinin tarafsız bölge olmasına rağmen, Yunan filosunun eylemi ve Müttefiklerin rızası hakkında herhangi bir açıklama yapıp yapmayacağını sormuştur. Bu soruya karşılık İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Harmsworth, Samsun bombardımanından haberdar bulunduğunu ve bombardımanın amacının Samsun limanına Rusya'dan gelen savaş malzemesinin imhası gibi görüldüğünü söyleyerek, savaş dışı olan hedeflerin ve mülkün tahrip edildiğine dair İngiliz hükümetinin hiçbir bilgiye sahip bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca Harmsworth, 10 Ağustos⁶¹'tan bu yana Müttefikler tarafından sürdürülen Boğazlar bölgesinin tarafsızlığının, Yunan-Türk çatışması esnasında da devam ettiğini ve dolayısıyla savaşan taraflara ait gemilerin bu sulardan geçişini etkilemediğini belirterek, Müttefiklerin, Yunanistan'ın mevcut bombardımanı gerçekleştirme niyetinden haberdar edilmediklerini ve buna rıza gösterdiklerine dair hiçbir göstergenin mevcut olmadığını kaydetmiştir. Devamında Herbert, *"Eğer silahlı güçlerin böyle tarafsız bir bölge olarak adlandırılan bir yere girmelerine müsaade edilirse o zaman "tarafsızlık" ne demektir?"* şeklinde bir soru yöneltmesinin ardından Harmsworth, gerçek durumla ilgili uygun yorumu yaptığını ve eğer isterse Herbert'in daha fazla bilgi için yazılı bir soru verebileceğini söylemiştir. Ardından can alıcı soru Mr. Malone tarafından dile getirilmiştir ki bu soru Samsun bombardımanında kullanılan mermilerin İngiliz mermisi olup olmadığına dairedir. Harmsworth, bunun ihtimal dışı olduğunu düşündüğünü söylemesinin yanı sıra bu konuda bir bilgisinin bulunmadığını da parlamentoya bildirmiştir.⁶²

Anlaşılacağı üzere, Samsun bombardımanı olayının Avam Kamarası'nda ele alınması söz konusudur. Bu bağlamda dönemin basınının da Avam Kamarası müzakerelerini kendi kamuoyuna ulaştırdığı anlaşılmaktadır. İngiliz Avam Kamarası'nın 14 Haziran tarihli oturumu, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yerini almıştır. Buna göre, azadan Mr. Herbert, Samsun bombardımanı hakkında hükümetten izahat istemiş, hükümet adına da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Harmsworth söz alarak olayı şöyle değerlendirmiştir:

*"Gerçekte Yunan donanmasının Samsun'u topa tutması hükümetin dikkatini çekmiştir. Belki de bu taarruzdan maksat Rusya'dan Samsun'a ulaşan mühimmatın tahribiydi. İngiltere hükümeti çevredeki halka ait meskenlerin tahrip olmasından haberdar değildi. Geçen 10 Ağustos'tan beri Türk-Yunan muharebesi nedeniyle Müttefiklerce Boğazlar mıntıkasında oluşturulan bitaraflik, muharip gemilerin mezkûr sulardan geçmesine mani değildir. Yunanistan'ın Samsun'u bombardıman etmek maksadında bulunduğu Müttefiklere ihbar olmamıştır. Bu konuya Müttefiklerce uygunluk gösterilmemiştir."*⁶³

19 Haziran 1922 tarihli oturum, Kıdemli Yüzbaşı Kenworthy, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na Samsun'un ve Pontus sahilindeki diğer şehirlerin Yunan savaş gemileri tarafından bombalanması konusunda herhangi bir bilgiye sahip olup olmadığını, siviller arasında herhangi bir zayıtın bulunup bulunmadığını, herhangi bir Amerikan malının bombardıman sırasında zarar görüp görmediğini ve Amerikan ile diğer Avrupa vatandaşlarının ölüp ölmediğini veya yaralanıp yaralanmadığını sormuştur. Harmsworth, İngiliz hükümetinin Pontus sahilindeki şehirlerin bombardımanı hakkında hiçbir bilgi edinmediğini ayrıca Samsun bombardımanı ile ilgili hiçbir detaya sahip bulunmadığını söyleyerek, bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmayı umduğunu belirtmiştir. Ayrıca

61 10 Ağustos 1921 tarihinde Paris'te toplanan Yüksek KONSEY, Türk-Yunan savaşı hakkında alınan tarafsızlık kararını katı bir şekilde uygulamaya karar vermişti. Müttefikler, taraflar arasındaki çatışmalara, asker, silah veya borç ne olursa olsun yardım etmeyecekler, müdahalede bulunmayacaklardı; Abdurrahman Bozkurt, "İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık İlanı (13 Mayıs 1921)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVI, S. 76, Ankara 2010, s. 47.

62 SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 14 June 1922 vol 155 cc337-8; The Times, 15. 06. 1922, s. 18.

63 *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Haziran 1922, No: 14800, s. 1.

Kenworthy'nin bu meseleyle alakalı yazılı bir soru vermesi durumunda, ona daha fazla bilgi vermeye çalışacağını da ilave etmiştir.⁶⁴

20 Haziran 1922 tarihli oturumda, Karadeniz kıyılarında bulunan Türk şehirlerinin Yunanlılarca bombalanması üzerine İngiliz hükümetinin takınacağı tavra odaklanan Kenworthy bu kez, İngiliz hükümetinin Yunan hükümetiyle iletişime geçip geçmediği konusunda bilgi sahibi olmak istemiştir. Bu soru karşısında, İngiliz hükümetinin Samsun bombardımanına ilişkin bakış açısını aktaran Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Harmsworth, bu bombalamada Yunanlıların teknik olarak mazur görünebileceğini ancak yaşanan bombardımanın Anadolu barışına zarar verebilme ihtimalinden dolayı İngiliz hükümetinin derin üzüntü duyduğunu ve böyle bir bombardımanın tekrarlanmaması için, Yunan hükümetinin bilgilendirilmesi adına gerekli adımları attıklarını söylemiştir. Bu açıklama karşısında Kenworthy, Harmsworth'e teşekkür ederek açıklamanın oldukça tatmin edici olduğunu ilave etmiş ve ardından Boğazlar ve Boğaziçi'nden geçen bu Yunan savaş gemileri üzerinde bazı kontrol uygulamalarının mümkün olup olmadığını sorması üzerine Harmsworth, daha önce yaptığı açıklamaya başka bir şey ilave eklememeyi tercih ettiğini belirtmiştir.⁶⁵

21 Haziran 1922'deki oturumda Kenworthy, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na Boğazların İngiliz savaş gemilerinin kontrolünde olup olmadığını, bütün ulusların savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesine izin verilip verilmeyeceğini ve İngiliz hükümetinin Karadeniz sahilindeki Türk şehirlerini bombalamak niyetiyle hareket eden Yunan savaş gemilerinin son zamanlarda Boğazlardan geçtiğinden haberdar olup olmadığını sormuştur. Harmsworth de Boğazlardaki savaş gemilerinin kontrolünün İngilizlerce değil Müttefiklerin denetimi altında sağlandığını ve Boğazların, Türk ateşkesiyle bağdaşmayan durumlar dışında, tüm ulusların savaş gemilerine açık olacağını söylemiştir. Son soru için Harmsworth'in cevabı, bu soruyu daha önce açıkladığına dairdir.⁶⁶

21 Haziran 1922 tarihli oturumda, yine Kenworthy, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na, Yunan savaş gemileri tarafından Samsun ve Pontus sahilindeki diğer yerleşim yerlerinin bombalanmasıyla ilgili herhangi bir bilgi sahibi; siviller arasında herhangi bir zayıflık olup olmadığını ve herhangi bir Amerikan malının bombardımandan zarar görüp görmediğini sormuştur. Dahası Amerikan veya diğer Avrupa vatandaşlarının öldürülüp öldürülmediğini veya yaralanıp yaralanmadığını da sormuştur. Böylece Kenworthy daha önce sorduğu ve cevap alamadığı soruyu Avam Kamarası'nda yeniden dile getirmiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Harmsworth da İngiliz hükümetinin, Samsun'dan başka herhangi bir bombardıman hakkında resmi bir bilgiye sahip bulunmadığını söylemiştir. Ardından İngiliz hükümetine, Ankara'daki TBMM'den ve İstanbul'daki Türk hükümetinden gelen protestolar çerçevesinde, Samsun'da sivil mülkte can kaybı ve zararın olduğunun anlaşıldığını, ancak bu protestolarda ayrıntı verilmediğinden İngiliz hükümetinin başka hiçbir bilgisi olmadığını belirtmiştir.⁶⁷

22 Haziran 1922'deki oturumda, Mr. Herbert, Başbakanı, İngiliz hükümeti uzlaşma şartlarını İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile hemen ele alacak mı diye sormuştur. Harmsworth da Paris Konferansı tasarısının Yakın Doğu sorununun çözümüne yönelik önerilerinin,

64 GREECE AND TURKEY, HC Deb 19 June 1922 vol 155 cc816-7.

65 TURKEY AND GREECE, HC Deb 20 June 1922 vol 155 cc1036-7.

66 BOSPHORUS (NAVAL CONTROL), HC Deb 21 June 1922 vol 155 c1279.

67 SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 21 June 1922 vol 155 cc1279-80.

Yunan hükümeti ve İstanbul ile Ankara hükümetlerine iletildiğini ve ilgili taraflardan her biri ile ayrı bir tartışma olamayacağını söylemiştir.⁶⁸

26 Haziran 1922'deki oturumda, Kenworthy, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na yakın zamanda Yunan savaş gemileri tarafından Samsun'un bombardımanında sivil şahıslara ve onların mülklerine verilen zararın ayrıntılarını alıp almadığını; aldıysa toplam kaybin ne kadar olduğunu sormuştur. Harmsworth verdiği cevapta, İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri'nden gelecek rapor sayesinde bilgi edinebileceklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Kenworthy de "*Bana o bilgiyi verin, yoksa gelecek hafta bugün aynı konuda ayrı bir yazılı soru vereceğim*"⁶⁹ demiştir.

Bu arada başka bir mesele gündeme geldi. Bu, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit ziyaretinde söylediği nutukla ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa'nın bütün cihana hitap eden konuşması orada hazır bulunan kalabalık tarafından heyecanla alkışlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa konuşurken kalabalık halk kitlesi: "*kahrolsun zulümler, yaşasın mazlum ve müstakil Türkiye!*" şeklinde coşkulu biçimde bağırıştır.⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa, İzmit konuşmasında, 1921'de İnebolu'yu, yakın zamanda da Samsun'u bombardıman ettiren gücün, Türkiye'nin mübarek topraklarına saldırttığı düşmanı takviye ve teşvik eden ancak diğer taraftan dünyanın en bitaraf hükümeti gibi görünen İngiltere olduğunu üstü kapalı bir biçimde dile getirmiştir. Batı'nın bazı hükümetlerinin Türkiye ile hesaplaşmaktan çıkmak istemediği için düşmanlık durumunun devam ettirildiğine değinen Mustafa Kemal Paşa, patlamak üzere düşmanları teşkil, teçhiz ve teşvik eden faillerin, Türkiye'de Ankara değil Atina'da ve belki de büyük bir başkentte aramak lazım geldiğini söylemiştir. Ardından Anadolu'da subaylarını dolaştıran ve tahkikat icrasını ileri sürerek diğer hükümetleri de bu teşebbüse katmak imkânını kollayan İngiltere'nin hareketlerini mantıksız değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, dünyada müstakil hiçbir devletin kendi içişlerine dostları şöyle dursun, düşmanlarını bile kesin biçimde karıştırmayacağına dikkat çekmiştir. Müstakil yaşamış ve istiklalini aşığı olan Türkiye halkının ve devletinin istiklalini tanımamak ve tanıtmamak isteyen hükümete karşı, TBMM hükümetinin milletten aldığı meşru yetkilerle, müstakil devlet ve milletin mevcudiyetini ve istiklalini temin etmek üzere misliyle mukabele edeceğini belirten Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin imhaya değil sadece ihyaya layık bulunduğunu öne çıkarmıştır. Bu kapsamda bütün cihana seslenen Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin idama ve imhaya karşı mücadele ederek, esir olmaya rıza göstermeyeceğine dikkat çekerek, İngiliz ricalinin içinde bulunduğu gafleti, tüm dünyanın dikkatine sunmuştur. Bu bağlamda, TBMM hükümetinin bütün hesaplardan alınıp çıkacağına şüphe duymayan Mustafa Kemal Paşa, yine TBMM hükümetinin gerçekleştirdiği icrâatlardan da tüm dünyaya hesap vermekten biran bile tereddüt etmeyeceğini açık biçimde ifade etmiştir.⁷¹

Mr. O'connor, Dışişleri Genel Sekreterliği'ne, 20 Haziran'da İzmit'te Mustafa Kemal Paşa'nın, nutkundan haberdar olup olmadığını sormuştur. Mustafa Kemal'in konuşmasında, İngiliz hükümetinin Türkiye'ye yönelik politikasını şiddetli biçimde eleştirdiğini ve Türklerin, Yunanlılara karşı işlediği vahşeti askeri nedenlerle haklı göstererek, itilaf devletlerinin rızasıyla İngiliz hükümetinin yapmaya karar verdiği soruşturmaya katılmayacağını resmi biçimde açıkladığını aktaran O'connor, İngiliz hükümetinin bu meydan okumaya nasıl karşılık vereceğini sormuştur. Harmsworth de Mustafa Kemal'in konuşmasının basındaki

68 NEAR EAST, HC Deb 22 June 1922 vol 155 c1496.

69 GREECE AND TURKEY, HC Deb 26 June 1922 vol 155 cc1650-1.

70 *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Haziran 1922, No: 14800, s. 1.

71 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Haziran 1922, No: 536, s. 1.

versiyonunu gördüğünü dolayısıyla O'connor'in genel itibariyle Mustafa Kemal'in konuşmasını özetlediğini ancak bu konuşmanın soruşturma komisyonunu reddine dair bir atıf içermediğini bu nedenle İngiliz hükümetinin özel veya farklı bir tavır alma durumunun bulunmadığını söylemiştir. Bunun üzerine, Mr. Cecil'in, Dışişleri Bakanlığının bu komisyonun devam etmesine izin verilir verilmeyeceği hakkında bilgi sahibi olup olmadığını sorması üzerine, Harmsworth, bu konuda tam olarak emin olmadığını ancak beyefendinin yazılı bir soru verebileceğini belirtmiştir.⁷²

Samsun bombardımanı meselesini araştırmak üzere kurulacak bir komisyondan bahsedilirken bir İngiliz milletvekili konu ile alakalı, oluşturulacak araştırma komisyonunun birtaraf ülkelerden kurulmasını istemiştir. Daily Telgraf gazetesi Avam Kamarası azasından Kenworthy'nin bu konuyla ilgili mektubunu kamuoyuna sunmaktadır:

*"Ben Türkler ile Yunanlıların masum veya suçlu olduklarını söylemiyorum, ben, İsveçliler, İsviçreliler, Danimarkalılar ve İspanyollardan kurulu bitaraf araştırma komisyonunun teşkil edilmesi lehinde bulunuyorum. Bu heyette Türk ve Rum tercümanlar bulunmalıdır. Ben soruşturma komisyonuna Müslüman azanın dâhil edilerek, onlara bağlı Hintlilerin teklifine iştirak etmiyorum. Zira bunlar Türkler aleyhinde rey vermeyeceklerdir."*⁷³

28 Haziran 1922'deki parlamento oturumunda Mr. Malone, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarına, İngiliz hükümetinin, Müttefik Büyük Güçler tarafından ilan edilen İstanbul bölgesinin tarafsızlığıyla ilgili Ankara hükümetinden bir protesto alıp almadığını ve Yunanistan'ın Karadeniz'deki Türk limanlarına karşı saldırgan eylemleri için İstanbul limanını bir deniz üssü olarak özgürce kullandığına dair Ankara hükümetinin, İngiliz hükümetinden, şikâyetçi olup olmadığını sormuştur. Ardından ise İngiliz Hükümeti'nin bu eylemin devam etmesine izin verip vermeyeceğini veya hangi adımlar atacağını sorusuna ilave etmiştir. Harmsworth verdiği cevapta, İngiliz hükümetinin, Ankara hükümetinden bir protesto⁷⁴ aldığını ancak protestonun İngiltere'nin yanı sıra Fransız ve İtalyan hükümetlerine de gönderilmesinin Müttefikler arasında ortak karar alınmasını kaçınılmaz kıldığını söylemiştir. Bunun üzerine Mr. Malone, Müttefik devletlerin ortak eyleminin ne olacağını sorması üzerine Harmsworth, henüz böyle bir ortak eylem üzerinde düşünüldüğünü belirtmiştir.

Konuşmanın arasına giren Kenworthy bu kez, Yunan savaş gemilerinin İstanbul'u üs olarak kullandıklarının doğru olup olmamasını sorması üzerine, Harmsworth, ancak cesur bir üyenin bu konu ile alakalı resmi bir soru sorabileceğini belirtmiştir.⁷⁵

29 Haziran 1922 tarihli oturumda ise Mr. Herbert, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na, Samsun'u bombalayan Yunan zırhlılarının üssünün tarafsız sularda mı yoksa Atina'da mı bulunduğunu sormuştur. Mr. Harmsworth, İngiliz hükümetine gelen bilgiler doğrultusunda, bombardımanda kullanılan Yunan zırhlılarının, İstanbul'dan Samsun'a gittiğinin anlaşıldığını belirtmiştir.⁷⁶

72 GREECE AND TURKEY, HC Deb 26 June 1922 vol 155 cc1650-1.

73 *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Haziran 1922, No: 14795, s. 1.

74 The Times gazetesinin 24 Haziran 1922 tarihinde Yakın Doğu muhabirinden aldığı habere göre Ankara Hükümeti, yakın zamanda Samsun'u bombalayan Yunan filosunun üs olarak İstanbul'daki Türk karasularını kullanması nedeniyle Müttefik Yüksek Komiserliğini protesto etmiştir. Nota ayrıca, Türk-Yunan savaşında resmi olarak tarafsız olmalarına rağmen İtilaf Devletlerinin bu eyleme göz yummasından ve buna ilave olarak, Türk gemilerinin, Karadeniz'deki İngiliz savaş gemileri tarafından ve ardından İtilaf'ın bu yönde yaptığı açıklamalarla durdurulmasından da şikâyetçi olmuştur. *The Times*, 26. 06. 1922, s. 7.

75 GREECE AND TURKEY, HC Deb 28 June 1922 vol 155 cc2036-7.

76 SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 29 June 1922 vol 155 cc2331W.

Avam Kamarası müzakerelerine, olayın sıcaklığı bağlamında, haziran ayı boyunca sık sık dâhil olan Samsun bombardımanı olayı temmuz görüşmelerine de kısmen gündeme gelmiştir.

12 Temmuz 1922’de gerçekleşen İngiliz Parlamentosu’ndaki görüşmelerde, Kenworthy, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarına, yakın zamanda Yunan savaş gemileri tarafından Samsun’da gerçekleştirilen bombardımanda sivillere ait mülklerinin zarar görüp görmediğine ilişkin ayrıntı alıp almadığını; ölü veya yaralı sivillere dair toplam kaybın ne kadar olduğunu sormuştur. Dışişleri Bakanlığı adına söz alan bakanlık müsteşarı Mr. Harmsworth, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri’nden henüz yeni alınan bir rapora göre, 7 Haziran Samsun bombardımanının sonucunda, dört kişinin öldüğü ve üç kişinin de yaralandığını parlamentoya bildirmiştir. Ancak ölen veya yaralan kimselerin uyruklarına dair hiçbir bilgi mevcut olmadığını bildiren Harmsworth, maddi hasar bağlamında önemli miktarda benzin ve gazyağı (kısmen Amerikalılara ait) içeren benzin deposunun, hükümet konağı ile gümrük dairesinin bir kısmının zarar gördüğünü konuşmasına ilave etmiştir. Ayrıca Türk basınından elde ettiği bilgi doğrultusunda Harmsworth, bombardıman neticesinde 20 Müslüman, 15 Rum ve 13 Ermeni’nin evininin yıkıldığını belirtmiştir. Bu kez, Mr. Malone, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı’na, İstanbul’un üs olarak kullanılmasına hala izin veriyor muyuz? biçiminde sorduğu soruyla, İngiltere’nin Samsun bombardımanında nerede durduğunu öğrenmek istemiştir. Harmsworth’da “*Bu, ortaya çıkmayan büyük bir soru*” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁷

Anadolu’daki gelişmeleri merak eden Avam Kamarası, İngiliz hükümetinin, Ankara hükümetiyle irtibat kurup kurmadığını öğrenmek istemektedir. Ancak parlamentoda, “*gelişmeler ne durumda*” şeklindeki sorulara, “*önceki cevaplara bak*” biçiminde cevaplar verilmiştir.⁷⁸

Samsun Bombardımanı ve Anadolu Barışı

Samsun’da Yunan donanmasının gerçekleştirdiği bombardımanın, Anadolu barışına zarar verdiği biçimindeki yorumlar hem Türk basınında hem de İngiliz Avam Kamarası Zabıtlarında söz konusudur. Buradan hareketle, Samsun bombardımanı vakasını Paris siyasi çevrelerine dayandırarak yorumlayan Tan gazetesi, Paris’teki yetkililerin Anadolu barışından umutlu bulunmadığının altını çizmektedir. Bu konu Tercüman-ı Hakikat gazetesinde şu şekilde değerlendirilmektedir:

“Tan gazetesi Samsun’un Yunan filosu tarafından bombardımanından bahsettiği sırada, Yunan başkumandanlığında meydana gelen değişmenin, harp ilanını doğurduğunu ve Müttefiklerin Türk-Yunan olaylarını uyanıklıkla takip etmeleri gerektiğini söyleyerek, yakın bir zamanda Türk-Yunan barışının muhtemel görülmediğini açığa vurmuştur. İlaveten, muharipler arasındaki münasebet, gerginliğin artmasıyla bir çarpışmaya dönüşebilir.”

Yine Tan gazetesi, Paris siyasi çevrelerinin, Türk-Yunan münasebetlerini yakından takip ettiğini ve Anadolu barışı ümitlerinin hayal ve Müttefiklerin barış lehindeki son tespitlerinin ise neticesiz olduğunu bir defa daha kamuoyuna yansıttığını belirtmektedir.⁷⁹ Tan gazetesinin Anadolu barışının imkânsız bulması Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin de ilgisini çekmiştir. Ayrıca, bombardımandan kaynaklı olarak var olan gergin bir ortamda,

77 SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 12 July 1922 vol 156 cc1198-9.

78 GREECE AND TURKEY, HC Deb 10 July 1922 vol 156 cc865-6W.

79 Tercüman-ı Hakikat, 11 Haziran 1922, No: 14792, s. 1.

Yunan-Türk barışının yakında imzalanacağına dair hiçbir işaretin bulunmadığını aktaran Tan gazetesinin Paris'ten şu telgrafi gönderdiği bildirilmektedir:

“Paris yetkili siyasetçileri Türk-Yunan düşmanlığını yakından takip etmektedir. Anadolu barışını ümit etmek boşuna bir hayaldir. Ancak yine de Anadolu barışı lehinde hareket eden İtilaf devletleri arasında devam eden mesai, ümit vericidir.”⁸⁰

Diğer taraftan Samsun bombardımanı sıcaklığını korurken, TBMM'nin barış görüşmeleri için Yunanistan'a başvuruda bulunduğu dair söylemler öne çıkmaya başlamıştır. Bu konuda Erzurum mebusu Hüseyin İzzet Bey, TBMM hükümetinin, Anadolu barışı için Yunanistan'a müracaatta bulunduğu dair çıkan söylentiye dile getirmesi üzerine Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey şu cevabı vermiştir:

“Hükümetimiz adına hiçbir şahıs böyle bir müracaatta bulunmamıştır. Biz harp için harp etmiyoruz. Bütün emel ve hedefimiz milli bağımsızlığımızı elde etmektir. Kudretimiz, maksadımızı gerçekleştirmekte yeterlidir. Bu bakımdan Yunanlılar bizimle doğrudan doğruya anlaşmak istiyorlarsa bize müracaat etsinler.”⁸¹

İstanbul basınının verdiği bilgi yine Samsun bombardımanının beklenen ve arzu edilen Anadolu barışını felce uğrattığı yönündedir. Bu konuda Tercüman-ı Hakikat gazetesi: *“Samsun bombardımanı, bu kadar temenni edilen barış için pek uğursuz bir harekettir”* biçiminde değerlendirme yapmıştır. Gazetenin Paris'ten edindiği bilgiye göre, Osmanlı hükümeti, Yunan filosunun Samsun limanını bombardıman etmesini protesto etmekle kalmamış, hasara neden olan bombardımanın Anadolu'da beklenen barışı gölgelediğini de öne sürmüştür.⁸²

Samsun bombardımanı olayının sıcaklığında, İngiliz Avam Kamarası'nda Anadolu barışı meselesi de ele alınmıştır. Anadolu barışı noktasında Mr. Harmsworth görüşlerini parlamentoda açıklarken, İngiliz hükümetinin barıştan yana bulunduğunu ancak Ankara hükümetinin yapılan bütün önerileri reddettiğinden yakınmıştır.⁸³ Bunun üzerine İngiliz Avam Kamarası'nda söz alan Binbaşı Glyn, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'na, İngiliz hükümetinin Müttetiklerle birlikte veya tek başına onurlu bir barış yapıp yapmayacağını, böyle bir antlaşmaya varmak için Yunanistan ve Türk milliyetçileri arasında başka adımlar atıp atmadığını, Yunanistan'ın Müttetiklerin sunduğu ateşkes koşullarını kabul ettiğinden beri, erken bir çözüm bekleyip beklemediğini ve mevcut Yunanistan anayasasını tam olarak kabul edip etmeyeceğini sormuştur. Harmsworth'de sorunun ilk kısmıyla ilgili cevap verdiğini, diğer taraftan İngiliz hükümetinin her zaman Yunan anayasası ilkelerini kabul ettiğini söylemiştir.⁸⁴

Harmsworth, Ankara hükümetinin kendisine yapılan önerileri reddettiğini söylese de aslında İngiliz hükümeti sadece Ankara'daki TBMM hükümetiyle temas halinde değildi. Bu noktada İngiliz hükümeti, Anadolu barışı çalışmalarını yürütürken, İstanbul hükümeti ile Ankara hükümetini birbirine düşürmek gibi bir strateji takip edecektir. Harmsworth,

80 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Haziran 1922, No: 532, s. 1.

81 *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Haziran 1922, No: 14792, s. 1.

82 *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Haziran 1922, No: 14797, s. 1.

83 GREECE AND TURKEY, HC Deb 12 June 1922 vol 155 cc20-1; Bu kapsamda Tercüman-ı Hakikat gazetesindeki haber şöyledir: *“İngiltere hükümeti 25 Mayıs'tan beri Anadolu barışının muhafazası için bütün kuvveti ile çalıştı. Bu konuda hiçbir gayretten geri durmadı. Hâlbuki Ankara hükümetinin Paris Konferansı sırasında, mütareke ile Anadolu meselesinin görüşülerek neticelendirilmesi için sarf olunan teklifleri kabul etmekten çekinmesi, İngiliz hükümetin mesaisini güçleştirmektedir ve bu zorluk giderek de artmaktadır.”*, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Haziran 1922, No:14800, s. 1. Anlaşılabacağı üzere Ankara hükümeti, barışı güçleştiren taraf konumuna taşınmıştır.

84 GREECE AND TURKEY, HC Deb 12 June 1922 vol 155 cc47-8W.

Mustafa Kemal ile yapılan görüşmeye, İngiliz hükümetinin nasıl baktığını açıklarken: “Taraflardan sadece biriyle değil de Ankara, İstanbul ve Yunan hükümetleri olmak üzere üçüyle birden görüşmeyi doğru buluyoruz”⁸⁵ demiştir.

Taraflardan üçü ile görüşmeyi doğru bulan İngiltere’ye göre Samsun bombardımanı Anadolu barışı ihtimallerini azaltan bir gelişmedir. Genel olarak İngiltere’nin fikri bu merkezdedir. Avam Kamarası’nda Dışişleri Bakanı Müsteşarı, bir mebusun sorusuna cevap verdiği sırada katı bir bakış açısıyla Samsun bombardımanının haklı gösterebileceğini bununla beraber İngiltere hükümetinin barış ihtimalini azaltabilecek hadiseden dolayı derin bir şekilde etkilendiğini ifade etmiştir.⁸⁶ Ancak aynı İngiltere, Samsun bombardımanı olayını kullanarak, Anadolu’ya bir soruşturma heyeti gönderme planları içerisindeydi. İngiliz Başbakanı Lloyd George, mütareke vasıtasıyla yapmadığı Anadolu’ya heyet gönderme planını, azınlıkların durumunu tetkik bahanesiyle gerçekleştirmek istemiştir. Böylece tetkik komisyonu adı altında Anadolu’da Hristiyanların durumunu incelemek isteyen İngiltere, bu bahaneyle, hem kendi komutanlarını hem de Müttefik Devletlerin subaylarını Anadolu’ya sokarak, Türklerin askeri gücü hakkında bilgi sahibi bulunmayı istemiştir.⁸⁷ Bu bağlamda Türk basını, Anadolu’da Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında nifak sokmaya çalışan İngilizlerin tahkikat talebi ile aslında bütün dünyayı ayaklandıracağını zannettiği yorumunda bulunmuştur. Oysaki Türk basınına göre, tahkikat talebi olsa olsa Yunanlılar tarafından işlenen vahşetleri bütün cihana ilan edecektir. Görüşlerini Fransız matbuatına dayandıran Anadolu basını, tahkikat yapıldığı takdirde Türk cephesinin gerisinde meydana gelecek hadiselerde mesuliyetin ihtilali tertip edenlere ait olacağını da öne çıkarmıştır.⁸⁸

Anadolu barışı noktasında Tercüman-ı Hakikat gazetesinin değerlendirmesi Ankara’dan İstanbul’a gelen bir gazetecinin beyanatına dayandırılmıştır: “Samsun bombardımanından önce barış için kamuoyunda bir eğilim mevcuttu. Ancak Yunanlıların bu son taarruzları her çeşit barış ihtimalini yok etmiştir.”⁸⁹ Türk basınına göre barış artık bir hayalden ibarettir, çünkü Samsun bombardımanı barış çabalarını bütünüyle baltalamıştır. Diğer taraftan, Türk tarafının Paris Konferansı kararlarını görüşmek üzere İzmit’te bir konferans toplanması teklifine Fransa ile İtalya olumlu yaklaşırsa da İngiltere buna açıkça karşı çıkmıştır.⁹⁰ Bunun nedeni İngilizlerin Türk-Yunan barışının ancak Müttefiklerin Paris Konferansı’nda belirlendiği şartlar üzerine gerçekleşmesini istemesidir.

Anadolu barışının ne zaman olacağını sorgulayan parlamentoda, Mr. Herbert, Mustafa Kemal’in yuvarlak masa toplantısına çağrılıp çağrılmayacağını ve Yunan Kralı’nın tanınıp tanınmayacağını sorması üzerine İngiliz başbakanı, İngiltere’nin Yunan politikasında bir değişikliğin bulunmadığını söylemiştir. Bu cevap üzerine Mr. Herbert’in, Yakın Doğu politikalarının Yunanlıların İzmir çıkarmasından sonra başarısızlığa uğradığını, dolayısıyla İngiliz hükümetinin bu politikayı değiştirmeyi düşünüp düşünmediğini sorması üzerine, başbakan, Mr. Herbert’in açıklamasına katılmadığını aktararak, zamanla dünyanın bu bölgesinde takip edilen İngiliz politikasının haklı çıkacağından emin bulunduğunu konuşmasına ilave etmiştir. Ardından Türkiye ile barış görüşmelerinin devam etmesi üzerine daha fazla açıklama yapamayacağından dolayı, 21 Haziran tarihli parlamento oturumuna bakması gerektiğini belirtmiştir.⁹¹

85 NEAR EAST, HC Deb 22 June 1922 vol 155 c1496.

86 *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Haziran 1922, No: 14806, s. 1.

87 Abdülahad Nuri, “Tarihten Korkmayanlar”, *Açıksöz*, 21 Haziran 1922, No: 513, s. 1.

88 *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1922, No: 531, s. 1.

89 *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Haziran 1922, No: 14808, s. 1.

90 *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Haziran 1922, No: 541, s. 1.

91 NEAR EAST, HC Deb 06 July 1922 vol 156 cc561-2.

18 Temmuz 1922 parlamento oturumunda Kenworthy, başbakan, Küçük Asya’da barışı sağlamak adına yapılan müzakerelerde herhangi bir ilerleme kaydedip kaydetmediğini, Müttefik temsilcilerin hazır bulunmasıyla Türk ve Yunanlılar arasında prensipte bir toplantı yapıp yapılmadığını, toplantının nerede ve ne zaman yapılacağını ve müzakereler devam ederken Yunan savaş gemilerinin, Türkiye’nin deniz yolu trafiğine müdahale etmesine izin verilip verilmeyeceğini öğrenmek istemiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Harmsworth de Müttefik hükümetlerin temsilcileri ile Atina hükümetleri arasında bir toplanma sorunu olduğunu, İstanbul ve Ankara hükümetleri ile hâlâ görüşüldüğünü ve ilerlemenin umulduğunu parlamentoya bildirmiştir. Kenworthy’nin sorusunun son kısmına ise İngiliz hükümetinin savaşanların hakları doğrultusunda yeniden değerlendirme yapmayacağını, bu durumun uluslararası hukuk ile zaten 1911’de kabul edildiğini belirterek, Yunan hükümetinin ancak, sadece mutlak savaş kaçakçılığını durdurma niyetini parlamentoya iletmiştir.⁹²

Anlaşılabileceği üzere Samsun bombardımanından sonra Anadolu barışı bağlamında 1922 Haziran’ı belirsizlikle geçmiştir. Ancak yine de sık sık barış söylemlerinin İngiliz parlamentosunda dile getirilirken, bir toplanma sıkıntısından bahsedilmesi, İngilizlerin TBMM hükümetinin izmit teklifine olumlu yaklaşmadığını, ancak diğer taraftan Türkiye’ye teklif edilen barış şartlarını iyileştirmek isteyen İngilizlerin yeni bir konferanstan bahsetmesi muhtemelen İngiltere’nin yeniden başlayacağını öngördüğü bir Türk taarruzuna karşı aldığı tedbirlerdir. İngiltere’nin barışı geciktiren tedbirleri karşısında Türk milletinin Sevri’nin başlıca maddelerinin değiştirilmesi neticesinde ortaya çıkan Paris Konferansı şartlarını kabul etmesi mümkün değildi. Misâk-ı Milli’de ısrarcı bulunan Türk milleti ve kamuoyu taarruz hazırlıklarına hız verecek ve “Büyük Taarruz”u başlatacaktır. İngiltere’ye verilen bu cevap Mustafa Kemal Paşa’nın milletine ve ordusuna olan inancının ne kadar kuvvetli bulunduğunu ve vatanını kurtarabilecek durumda olduğunu göstermiştir.

Aynı durum Yunan kamuoyunda da söz konusudur. Bu bağlamda, Yunan basınında, Samsun bombardımanından önce çıkan yazılarda sulhtan bahsedildiği, hatta Türk tarafının resmen tekzip etmesine rağmen, bazı gazetelerin Türkler-Yunanlılar arasında doğrudan doğruya ve bilvasita görüşmelerin söz konusu olduğunu kamuoyuna aktardığı anlaşılmaktadır. Bu tarz barış söylemleri, her ne kadar tekzip edilse de Türk basınında, Yunanlıların akıllarını başlarına topladıkları şeklinde değerlendirilmiştir. Zaten Türk basınına göre, Yunanlılar Anadolu’ya taarruz etmeseydi, Yunan-Türk muharebesi ortaya çıkmayacak dolayısıyla bir mukabele ve müdafaya gerek kalmayacaktı. Böylece Anadolu’da yaşananlar karşısında Yunan basınında çıkan sulh yazıları, yine de Türk basınında, Yunanlıların nihayet uykudan ayılmış oldukları yönünde birtakım fikirlerin işlenmesine yol açmıştır. Ancak Samsun bombardımanından sonra Yunan basını ağız değiştirecek ve Yunan ordusunun meseleyi tek başına çözeceğinden bahsetmeye başlayacaktır.⁹³ Bu durum Yunanlıların yeniden silaha sarılacağına bir ifadesidir.

Sonuç

Sakarya Savaşı’ndan Büyük Taarruz Savaşı’na kadar geçen yaklaşık bir yıllık süre zarfında hem Türkler, hem de Yunanlılar ve İtilaf Devletleri, Anadolu’da barış beklentilerini sürdürmüştür. Özellikle de Sakarya Savaşı sonrasında Yunan ordusunun geri çekilmesi bir taraftan Yunanistan’da hayal kırıklığına neden olsa da diğer taraftan Yunan ve Batı kamuoyunda, Anadolu’da barış yapılması söylemlerini “Şark Salâhi” adı

92 GREECE AND TURKEY, HC Deb 18 July 1922 vol 156 cc1910-1.

93 “Yunan Teraneleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1922, No: 531, s. 1.

altında güçlendirmiştir. Bununla birlikte İtilaf Devletlerinin vasıtasıyla Şark Salâhî'nin çözümü noktasında müzakereler yapılsa da müzakerelerden neticeyi sağlayacak bir sonuç çıkmamıştır. Barış noktasında kendisini Türk halkının tek meşru temsilcisi nitelendiren TBMM hükümeti, barış şartları net olarak belirlenmeden ve Anadolu'nun tahliyesi gerçekleşmeden, Misâk-ı Millî şartlarını taşımayan bir barışa razı bulunmadığını öne çıkarmıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te bir barış konferansı toplanması teklifini İngiltere sürüncemede bırakmıştır. Üstelik barış söylemleri ve söylentileri etrafında İngiltere'nin desteklediği Yunan filosu siyasi ve askeri gayelerle Samsun'u bombardıman ederek, Türkleri Hristiyan Rumlara ve Samsun'daki Amerikan vatandaşlarına karşı tahrik ettirmek amacını gütmüştür.

Bu bağlamda bu amaç, daha önceki yıllarda Balkanlarda uygulanan ve ayrılıkçı sonuçlar doğuran politikaların Anadolu'da da uygulamaya konulduğunun bir kanıtıdır. Bu açıdan azınlık nüfusu barındıran yerlerin, Batı için uyguladığı saldırgan politikaların, emperyalist gayelerin perdelenmesinin ve kendi iç kamuoylarında destek elde edebilmelerinin bir aparatı olarak görüldüğünden bahsedilebilir. Nitekim Samsun bombardımanı esnasında da Yunanlılar, Avrupa'da, Türklerin Hristiyanlara zulüm yaptıklarına dair kopartılan gürültüleri teyit ettirmek ve kendilerini de sözde bu zulmün sonlandırıcısı olarak betimlemek istemişlerdir. Aynı zamanda da Sakarya Savaşı yenilgisi nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan Rumları cesaretlendirmek ve yüreklendirmek emelini gerçekleştirmek isteyen Yunanistan, TBMM hükümetinin aldığı tedbirlerle beraber İslam ve Hristiyan vatandaşların kendi meşguliyetleriyle ilgilenmeleri sayesinde, elde etmek istediği siyasi gayeleri gerçekleştirmemiştir.

Diğer taraftan askeri boyut kapsamında bombardımanın bir amacı da Büyük Taarruz'dan önce Samsun limanında bulunan cephanenin sevkiyatını önlemek olarak sunulmuştur. Ancak neticede, Samsun'da meydana gelen maddi zarar ve can kaybına karşılık, buradaki limandan içerilere sevk edilen silah ve mühimmata pek zarar gelmemiştir. Samsun halkının Hristiyanlara karşı saldırgan vaziyet almayarak bu konuda gösterdiği fedakârlıkta, İngiltere'nin Hristiyanlara zulmediliyor gürültülerinin önüne geçmiştir. Bu yaşananlarda hatırdan tutulması gereken bir hususta; özelinde Yunanistan'ın genelinde Batı'nın kazanmak için uluslararası hukuku rahatlıkla terk ederek "açık şehirler" üzerinde dahi operasyon yapmaları ve sivil kayıpları umursamamalarıdır.

Samsun bombardımanı olayı TBMM oturumlarında ve basında protesto edilecek ve Yunanistan'ın arkasındaki güç İngiltere de basın kanalıyla eleştirilecektir. Aynı meselede İngiltere'nin pozisyonu yine bizzat İngiliz Avam Kamarası oturumlarında eleştiriye varacak biçimde gündeme gelmiştir. Gerek Türk basınında ve gerekse İngiliz Avam Kamarası oturumlarında Samsun bombardımanı Anadolu barışını olumsuz etkileyen bir vaka biçiminde ele alınmıştır. Özellikle Avam Kamarası'ndaki tartışmalarda, tarafsız bölge konumundaki Boğazlardan Yunan gemilerinin bölgeyi nasıl geçtikleri ve bombardımanda kullandıkları mühimmatların menşei ile ilgili üyelerin sorularına dönemin İngiliz yetkililerin kaçamak cevap verdikleri görülmektedir.

Kısaca Samsun bombardımanı, Milli Mücadele'nin elde ettiği başarılarla "Anadolu Sulhu" söylemlerinin işlerlik kazanmaya başladığı bir süreçte, İngiltere'nin himayesinde Yunanlılarca gerçekleştirilmiştir. Bombardıman, savaşın sürdürülmesinde argümanlar üretecek bir propaganda sahası olarak planlanmıştır. Söz konusu propaganda sahasında, bölgedeki Hristiyanlar, sözde zulüm gören kişiler olarak kurgulanmıştır. Kurulan bu kurgu üzerinden, uluslararası hukuka aykırı olarak açık bir şehirde yapılan bombardıman gerekli ve masum gösterilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça**A. Arşiv Belgeleri****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA);**

BCA, Fon No: 30-18-1-1, Yer No: 5-17-20.

BCA, Fon No: 30-18-1-1, Yer No: 5-18-15.

B. Resmi Yayınlar**1. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi;**

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 20. Cilt, 50. Birleşim, 08.06.1922.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 20. Cilt, 51. Birleşim, 10.06.1922.

2. Records of the House of Commons (Avam Kamarası Zabıtları);

BOSPHORUS (NAVAL CONTROL), HC Deb 21 June 1922 vol 155 c1279.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 26 June 1922 vol 155 cc1650-1.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 10 July 1922 vol 156 cc865-6W.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 12 June 1922 vol 155 cc20-1.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 12 June 1922 vol 155 cc47-8W.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 18 July 1922 vol 156 cc1910-1.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 28 June 1922 vol 155 cc2036-7.

GREECE AND TURKEY, HC Deb 19 June 1922 vol 155 cc816-7.

NEAR EAST, HC Deb 06 July 1922 vol 156 cc561-2.

NEAR EAST, HC Deb 22 June 1922 vol 155 c1496.

NEAR EAST, HC Deb 30 May 1922 vol 154 cc2027-54.

SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 12 July 1922 vol 156 cc1198-9.

SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 14 June 1922 vol 155 cc337-8.

SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 21 June 1922 vol 155 cc1279-80.

SAMSUN (BOMBARDMENT), HC Deb 29 June 1922 vol 155 c2331W.

TURKEY AND GREECE, HC Deb 20 June 1922 vol 155 cc1036-7.

C. Süreli Yayınlar (Gazeteler);

Hâkimiyet-i Milliye, Tercüman-ı Hakikat, The Times, Yeni Gün.

D. Kitap ve Makaleler;

Akandere, Osman-Güven Cemal (2002), "İngiliz Generali Townshend'in Anadolu Seyahati ve Mustafa Kemal Paşa ile Konya'da Yaptığı Görüşme", *SÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Ata Dergisi*, S. 9, ss. 1-38.

Atatürk, Mustafa Kemal (1997), *Nutuk*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Biber, Tuğba Eray (2016), *Karadeniz Rumları ve Yunanistan (1914-1923)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.

Bozkurt, Abdurrahman (2010), "İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık İlanı (13 Mayıs 1921)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVI, S. 76, ss. 27-54.

Doğanay, Rahmi (2006), "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, ss. 163-174.

- Doğanay, Rahmi (2016), *Milli Mücadele’de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem (2013), *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Leber, George J. (1971), *The 1821 Greek War Of Independence and America’s Contributions To The Greek Cause, Order of Ahepa*, Washington.
- Nutku, Emrullah (1962), “Samsun Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı”, *Yakın Tarihimiz*, C. 4, S. 41, ss. 60-61.
- Okur, Mehmet (2006), *Milli Mücadele’de Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Oran, Baskın (2014), “1919-1923: Kurtuluş Yılları: Dönemin Bilançosu ve Dönemin Yönetimi”, *Türk Dış Politikası*, C. I (1919-1980), Editör: Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 110-113.
- Özüçetin, Yaşar (2004), “Millî Mücadele İçerisinde “19 Mayıs 1919” Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Cilt 5, Sayı 2, ss. 65-74.
- Uzgel, İlhan, Ömer Kürkçüoğlu (2014), “Batı Avrupa’yla İlişkiler: İngiltere’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası*, C. I (1919-1980), Editör: Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 139-147.

E. Süreli Yayın Makaleleri;

- Abdülahad Nuri, “Samsun’un Bombardımanı”, *Açıksöz*, 10 Haziran 1922, No: 503.
- Abdülahad Nuri, “Tarihten Korkmayanlar”, *Açıksöz*, 21 Haziran 1922, No: 513.
- Ahmet Emin, “Samsun’un Bombardımanı”, *Vakit*, 9 Haziran 1922, No: 1614.
- Ali Kemal, “Ne Vahşiyane Bir Hareket”, *Peyam-ı Sabah*, 11 Haziran 1922.
- Hüsnü, “İngilizlerin Son Oyunu”, *Açıksöz*, 24 Mayıs 1922, No: 493
- “Mesul Kimdir?”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Haziran 1922, No: 527.
- “Samsun’un Bombardımanı”, *Açıksöz*, 8 Haziran 1922, No: 502.
- “Yeni Bir Tahrir-Karlık”, *İkdam*, 10 Haziran 1922, No: 9063.
- “Yunan Teraneleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1922, No: 531.

F. İnternet Kaynakları;

- https://en.wikipedia.org/wiki/Constantine_Kanaris, (İGT: 04.09.2019)

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MENTEŞE SANCAĞI'NDA EMNİYET VE ASAYİŞ SORUNU

THE SAFETY AND SECURITY PROBLEM IN MENTEŞE SANJAK DURING NATIONAL STRUGGLE PERIOD

Bayram AKÇA*

Geliş Tarihi/Received:04.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:17.05.2020

AKÇA, Bayram, (2020), "Milli Mücadele Döneminde Menteşe Sancağı 'nda Emniyet ve Asayiş Sorunu", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2393-2407.

Öz

Mondros Mütarekesi'nden sonra İzmir ve çevresi Yunanlılar tarafından işgal edilirken, Menteşe Bölgesi de İtalyanlar tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu işgallere karşı ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Menteşe Bölgesi'nde de Kuvayı Millîye teşkilatı kuruldu. İşte bu kargaşa ortamında Menteşe Bölgesi'nde de emniyet ve asayiş sorunları görüldü. Bu sorunları ortaya çıkaranlar şunlardı: "Kuvayı Millîye adına çalıştığını iddia eden bölgedeki çeteler; Menteşe sahil kasabalarını işgal etmek isteyen Rum çeteleri ve İtalyanlar; Aydın Bölgesinde faaliyet gösteren ama Menteşe Bölgesini geri bölge olarak gören efe ve zeybekler". Burada söz edilen yapılanmalar veya gruplar, Menteşe Sancağı'nın farklı noktalarında değişik problemlere yol açmıştır.

1919 yılında Asayiş sorunlarının önüne geçebilmek için Menteşe'nin sahil kazalarında askeri bölük bulundurulması kararlaştırılmıştır. Böylelikle sahil yerleşimlerinin güvenliğinin sağlanması için önemli bir adım atılmıştır. Alınan tedbirlere rağmen, sahillere Yunan tacizleri olmuştur. Örneğin; 8 Ocak 1919 tarihinde Menteşe Sancağı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Yunan Adalarından Menteşe sahillere gelen bazı Rumların halka karşı çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu bildirilmiştir. Diğer yandan Anadolu'da yerleşik olan Rumların da yer yer asayiş bozucu hareketleri olmuştur. Milas'a bağlı Akbük Köyü'nde bulunan bazı Rumların da çeteler teşkil ederek Milas ve havalisinde asayiş bozucu faaliyetlerde bulunmuş ve bu duruma karşı önlem alınması kararlaştırılmıştır. Ocak 1919 tarihinden itibaren Yunanlılar Fethiye sahillere asayiş bozucu ve güvenliği tehlikeye atıcı faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bunun üzerine 8 Ocak 1919'da Muğla'dan Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta Adalardan Fethiye sahiline Rum çetelerinin gelerek asayiş bozdukları bildirilmiştir. Yunan saldırılarının durdurulması için önlemler alınmıştır. Mart 1919'da Bodrum'dan Edremit'e kadar olan Anadolu sahilinin tamamını işgal ve çetecilik faaliyetlerine karşı korumak için gambot ve motor botlar gönderilmiştir. 26 Mayıs 1919'da Muğla Mutasarrıflığı'ndan Harbiye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta Bodrum, Milas ve Muğla'da Rum çetelerinin, Türklere karşı çetecilik ve yağmalama hareketlerinde bulunduğu, bildirilmiştir. 1919'un yaz aylarında Yunanlılar Menteşe Bölgesi'ndeki Rum unsurların haklarını koruma bahanesiyle Fethiye Kazasındaki faaliyetlerini daha da artırmıştır. Hatta bu amaçla 7 Ağustos 1919'da Yunan Salib-i Ahmer'ine mensup bir doktoru, bir Rum teknesiyle Fethiye Limanı'na çıkarılmıştır. Bu Rum doktor karaya ayak basar basmaz, bazı taciz ve tahrik hareketlerine başlamıştır. Bunun üzerine Ovacıklı Hüseyin Çavuş adında bir Türk askeri devriye gezerken, bu doktoru öldürmüştür. Muğla'da İtalyan işgali devam ederken zaman zaman İtalyan subaylara karşı da yerli halktan tepki gelmiş ve sonuçta adli olaylar vuku bulmuştur. Bunlardan birisi 13 Nisan 1920 akşamı İtalyan Teğmen Luigi Merona'nın Milas- Muğla yolu üzerinde bisikletle giderken öldürülmesi olayıdır. Olay sonrası Türk ve İtalyan jandarmaları katili yakalamak için ortak operasyon başlatmışlardır. Bu arada Yörük Ali Efe de, görüştüğü İtalyan Binbaşısına katilin yakalanması için kendilerine destek verebileceğini söylemiştir. İşgalci İtalyanlar ve sahillere taciz eden Yunanlılar yanında Başboş çeteler de Menteşe'nin asayişini olumsuz yönde etkilemiştir.

*Prof. Dr, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, E-posta: abayram@ mu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7396-3498>).

Bu çalışmada, Millî Mücadele döneminde genel asayişî Menteşe özelinde ele almayı hedeflenmiştir. Bu dönemde Menteşe halkı bir taraftan Kuva-yı Millîye'ye destek vermeye çalışırken, diğer taraftan da yukarıda bahsedilen gruplara karşı mal ve can güvenliğini korumaya çalışmıştır. 23 Nisan 1920'de Ankara TBMM'nin açılarak Anadolu'da idari ve askeri alanda hâkimiyetini sağladıktan sonra Menteşe Bölgesi'nde de emniyet ve asayiş sorunları çözümlenmiş ve halk normal yaşantısına dönmüştür. Bu çalışmanın hazırlanmasında arşiv belgeleri ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır. Çalışma ile Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da ortaya çıkan asayiş sorunlarının ortaya konulmasına küçük de olsa katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Mondros Mütarekesi, Millî Mücadele, Güvenlik, Asayiş, Menteşe Bölgesi.*

Abstract

After the Mondros Armistice, while the İzmir region was being occupied by the Greeks, the Menteşe Region was occupied by the Italians. Kuva-yı Millîye organization was established in Menteşe Region, as it was in many parts of the country against these occupations. In this chaotic environment, security and public order problems were seen in the Menteşe Region. Those who led to these problems were: "The gangs in the region who claim to work for Kuva-yı Millîye (The Forces of Nationalists); Greek Cypriots and the Italians who wanted to occupy the coastal towns of Menteşe; Efe and zeybek who are active in the Aydın region but see the Menteşe region as logistic hinterland". Structures or groups mentioned here have caused different problems at different points of the Menteşe Sanjak.

In order to prevent security problems in 1919, it was decided to have a military company in the coastal district of Menteşe. Thus, an important step was taken to ensure the safety of the seaside settlements. Despite the measures taken, there were Greek harassment on the seaside. For example; in the letter sent to the Ministry of Military Affairs from the Menteşe Sanjak at 8 January 1919, it was reported that some Greeks from the Greek Islands coming to the seaside of Menteşe had gang activities against the people. On the other hand, Greeks residing in Anatolia also had some public order disruptions. Some Greeks in Akbük Village of Milas also formed gangs and carried out activities to disrupt public order in Milas and its transfer and it was decided to take precautions against this situation. Since January 1919, the Greeks have accelerated their activities that disrupt public order and endanger security on the Fethiye coast. Thereupon, on January 8, 1919, a telegram was made from Muğla to the Ministry of War. In this telegram, it was reported that Greek gangs came from Fethiye to the coast and disrupted the public order. Then, measures have been taken to stop Greek attacks. In March 1919, gambot and motor boats were sent to protect the entire Anatolian coast from Bodrum to Edremit against occupation and gang activities. On 26 May 1919, in a telegram drawn from the Governor of Muğla to the Harbiye Ministry, it was reported that the Greek gangs in Bodrum, Milas and Muğla were engaged in mobbing and looting against the Turks. In the summer of 1919, the Greeks further increased their activities in the Fethiye District, under the pretext of protecting the rights of the Greek elements in the Menteşe Region. For this purpose, on 7 August 1919 a doctor belonging to the Greek Red Crescent was taken to Fethiye Harbor with a Greek boat. As soon as this Greek doctor stepped ashore, he started some harassment and provocation movements. Thereupon, a Turkish soldier named Ovacıklı Hüseyin Çavuş was on patrol while killed this doctor. While the Italian occupation continued in Muğla, from time to time, there was a reaction from the locals against the Italian officers and as a result, judicial events took place. One of them is the murder of Italian Lieutenant Luigi Merona on the road to Milas-Muğla on the evening of 13 April 1920. After the incident, Turkish and Italian gendarmes started a joint operation to catch the murderer. Meanwhile, Yörük Ali Efe said that he would support them to catch the killer of the Italian Majors. In addition to the occupying Italians and Greeks who harassed the seashores, the stray gangs also had a negative effect on the security of Menteşe.

In this period, Menteşe people tried to support Kuva-yı Millîye from one side while trying to protect the property and the life safety of people against the groups mentioned above. On April 23, 1920, after the opening of the Turkish Grand National Assembly (TBMM) in Anatolia, the security and public order problems were resolved in the Menteşe region and the people returned to their normal life. The preparation of this study was benefited from Archive documents and investigative works. With the study, it is aimed to make a small contribution to revealing the public order problems that emerged in Anatolia during the National Struggle Period.

Keywords: *Mondros Armistice, National Struggle, Safety, Order, Menteşe Region.*

Giriş

Menteşe Bölgesi, Anadolu'nun güneybatı ucunda, Büyük Menderes Nehri ile Dalaman Çayı arasında kalan, Bizanslılar döneminde Karya, XIII. yüzyılda Türk hâkimiyetine geçtikten sonra da bölgeyi fetheden kişiye atfen Menteşe adı verilen yerin adıdır¹

XIV. yüzyılda Osmanlı Devleti egemenliğine girdikten 20 Nisan 1921 tarihinde bağımsız bir sancak haline gelesiyeye kadarki geçen zamanda Menteşe Sancağı çeşitli idari düzenlemelere uğramıştır. XX. yüzyılın başında Menteşe Sancağı Aydın Vilayetine bağlı bir sancak konumunda olup diğer yerel yönetimlere göre daha durağan bir nüfus yapısına sahipti. 1914 yılında yani I. Dünya Savaşı öncesi Menteşe Sancağı'nın Muğla-Merkez, Fethiye, Köyceğiz, Milas ve Bodrum ve Marmaris olmak üzere 6 kazası vardı. Menteşe Sancağı'nın toplam nüfusu ise 202.101 idi. Bu nüfusun 182.974'ü Müslüman, 17.928'i Rum, 1.197'si Musevi ve 4'ü de Ermeni idi. Başka bir ifadeyle genel nüfusun % 90.5'i Müslüman, % 8.9'u Rum ve % 0.6'sı Musevi idi. 1915 yılında sancağın toplam nüfusu, 188.485'i Müslüman, 14.749'u Rum, 1.219 Musevi ve 4'ü Ermeni olmak üzere 204.551 idi. 1921 yılına gelindiği zaman ise sancağın nüfusu 101.537'si Müslüman ve 13.422'si Gayrimüslim olmak üzere toplam 114.959 idi. 1921 yılı sayımına göre sancağın nüfusunun düşük olmasının nedenleri ise I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dolayısıyla ölüm oranının yüksek ve doğum oranının düşük olmasıydı. Bu nüfus kayıtlarında bölgenin hâkim nüfusunun Türklerden oluştuğu görülmektedir².

I. Dünya Savaşı sırasında Menteşe Bölgesi de dâhil olmak üzere Anadolu'da merkezi devlet gücünün ekonomik, sosyal ve siyasal sebeplerden dolayı zayıflaması üzerine mal gasp etmek, ölç almak, suikastta bulunmak, yollarda veya kırlarda soygunculuk yapmak gibi fiillerden dolayı mahpus iken firar ederek silahla dolaşmak suretiyle emniyet ve asayiş tehdit eden gruplar ortaya çıkmıştır. Halkın mal ve can güvenliğini tehlikeye atan bu gruplar eşkıya olarak tabir edilmiştir. Bu eşkıyalar hem I. Dünya Savaşı sırasında hem de Millî Mücadele döneminde Batı Anadolu'da oldukça etkili olmuştur. Ancak daha sonra bir kısmı Millî Mücadele döneminde Kuvayı Millîye Teşkilatına katılarak işgal güçlerine karşı mücadele vermiştir³.

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte kurulan Jandarma Teşkilatı, 1909 yılında Harbiye Nezareti altında Jandarma Umum Kumandanlığı, 23 Nisan 1920 tarihinde de Ankara'da TBMM'nin açılmasından sonra Millî Savunma Bakanlığı altında Umum Jandarma Kumandanlığı olarak teşkilatlanmıştır. 1913 yılında yayınlanan nizamnameye göre vilayet, kaza ve nahiyelerde teşkilatlanma giden jandarma, hem I. Dünya Savaşı sırasında hem de Millî Mücadele döneminde Menteşe Sancağı da dâhil olmak üzere tüm Anadolu'da bir taraftan işgallere karşı cephede görev alırken diğer taraftan da iç ve dış düşmanlara karşı halkın can ve mal güvenliğini sağlama konusunda çaba sarf etmiştir. Örneğin; Bartın Kazası'nda jandarma bir yandan hapisane kaçaklarının yakalanması için operasyon yürütürken, diğer yandan da gardiyan yetersizliğinden hapisanenin bütün işleri ile ilgilenmiştir⁴.

1 George E. Bean, Karia, Cem Yayınevi, İstanbul,1987, s. 9; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1988, s. 70- 80.

2 Serdal Soyluer, "XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı'nın İdari ve Nüfus Yapısı", ÇTTAD, V. 13, İzmir, Güz/2006, s. 111- 134.

3 Sabri Yetkin, Ege'de Eşkıyalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 20-21.

4 Jandarma Talimatnamesi, Jandarma Genel Komutanlığı Basımevi, Ankara, 2004, s. 10- 26; Recep Arslan, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi*, C. 2, S. 19, Kış 2020, s. 2126- 2128, 2131, 2132, 2138.

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi'ni imzalaması sonucu Anadolu'nun işgal süreci resmen başlamış oldu. Bu durum karşısında İtilaf Devletlerinin Anadolu sahillerine asker çıkarmasına ve içerdeki gayrimüslim unsurların nümayiş, taşkınlık ve işbirliklerine karşı Menteşe Bölgesi de dâhil Batı Anadolu Bölgesi'nde Kuvayı Millîye Teşkilatları kurulmuştur⁵.

Kuvayı Millîye Teşkilatlarının insan kaynağını; İttihat ve Terakki Partisi döneminde görev yapmış vali, kaymakam, mutasarrıflar, gönüllüler, asker ve adalet kaçakları, soyguna hevesli maceraperestler, komiteciler ve efe ve zeybekler oluşturmuştur⁶. Kuvayı Millîye Teşkilatı içindeki milis güçlerin birçoğu vatanın ve milletin istiklal ve istikbali için mücadele ederken, bir dönem Aydın Bölgesi'ndeki Demirci Mehmet Efe gibi küçük bir gurup da Kuvayı Millîye ismini kullanarak talan, gasp, soygun, adam kaçırma yöntemlerini kullanarak bölgede kişisel nüfuzlarını güçlendirme yoluna girmişlerdir. Ayrıca Kuvayı Millîye'ye katılarak işgal güçlerine karşı savaştan birçok eşkiya da takibata maruz kalmadan eşkıyalıklarını devam ettirmişlerdir⁷.

Diğer yandan Kuvayı Millîye Teşkilatı adına hareket ederek gasp, soygun, cinayet, adam kaçırma gibi eylemleri gerçekleştiren bazı çeteler de bizzat işgal güçleri tarafından kurdurulduğuna dair güçlü deliller vardır. Bu çeteler vasıtasıyla işgal güçleri Kuvayı Millîye Teşkilatı'nı hem Müslüman hem de Hıristiyan unsurların gözünde kötü gösterilmek istenmiştir⁸.

Kuvayı Millîye Teşkilatı adına yapılan ve Anadolu'da yaşayan tüm halkı çok rahatsız eden gasp, soygun, adam öldürme, borç ödememe v.b eylemler Ankara'da TBMM Hükümeti'ne ve İstanbul'da da İstanbul Hükümeti'ne şikâyet edilmiştir. 26 Eylül 1920 tarihinde Ankara'da TMBB Hükümeti'ne yapılan bu şikâyetlerden birisini Millî Müdafaa Vekili İsmet Paşa şu şekilde cevaplamıştır⁹: *"Kuvayı Millîye adına çeşitli suç işleyenlerin varlığı ortadadır. Suç işleyenlerin bazıları yakalanarak cezalandırılmış, suç işledikten sonra cepheye katılanların cezalandırılması için komutanlarına yazı gönderilmiş ve zararı tespit edilenlere de ara ara tazminat ödenmektedir"*

1919- 1921 yılları arasında Batı Anadolu'nun işgal edilen yerlerinde TBMM Hükümeti'nin tam olarak otoritesini sağlayamaması eşkiya ve çetelerin daha rahat hareket edip vatandaşa karşı gasp, soygun, adam kaçırma gibi eylemleri daha rahat yapmasına neden olmuştur. Ancak 1921 yılından itibaren TBMM Hükümeti'nin Batı Anadolu'da da tam olarak sivil ve askeri kontrolü eline alması ve Kuvayı Millîye Teşkilatı yerine düzenli orduyu kurması ile bölgede çetecilik ve eşkıyalık olayları yavaş yavaş azalmış ve bitmiştir¹⁰.

Menteşe Sancağı'nda Güvenlik Ve Asayiş Meselesi

18 Ocak 1919 tarihinde I. Dünya Savaşı sonrası galip ve mağlup devletler savaş sonrası durumu görüşmek için Paris'te toplandıkları zaman, 3-4 Şubat 1919 tarihinde Yunanistan Başbakanı Venizelos konseye karşı yaptığı konuşmada savaşa girme karşılığı 5 Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919- 2 Ağustos 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 18- 31; Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara, 1990, s. 145.

6 Enver Behnan Şapolyo, *Kuva-yı Milliye Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1957, s. 48; Albayrak, a.g.e., s. 72- 75.

7 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1968, s. 124; Mehmet Temel, "Kuvayı Milliye Döneminde Milas-Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, 2010, s. 405.

8 Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 186.

9 Selek, a.g.e, s. 124.

10 Mehmet Temel, *Kuvayı Milliye Döneminde Milas- Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik*", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, 2010, s. 407.

vaat edilen Batı Anadolu topraklarının kendilerine hemen verilmesini istemişti. İşte bu durum karşısında konferansta Batı Anadolu topraklarına sahip olma konusunda İtalya ile Yunanistan arasında bir mücadele başladı. Bunun üzerine Yunanlılar Menteşe sahil kaza ve kasabalarında güvenlik ve asayiş bozucu faaliyetlere başladılar. Bu faaliyetlerin amacı; Menteşe sahil kaza ve kasabalarında yaşayan Rum unsurların haklarını korumak bahanesiyle gelecekte buraları işgal etmek için zemin hazırlamaktı¹¹.

Diğer taraftan da Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu'yu işgal konusunda Yunanistan'ın desteklenmesi üzerine İtalyanlar eski müttefikleri tarafından kandırılmış hissine kapılmıştı. İşte bu durum karşısında İtalyanlar da Yunanistan'dan daha hızlı davranarak Antalya'dan İzmir'e kadar olan Osmanlı Devleti sahillerini işgal etmeye başlamıştı. İtalyanların ve Yunanlıların asayiş ve güvenliği tehlikeye atıcı eylemlerine karşı dönemin İstanbul'da Osmanlı Hükümeti ve Ankara'da da TBMM Hükümeti, bazı tedbirler alma cihetine gitmiştir. 11 Mayıs 1919 tarihinde Fethiye, Köyceğiz, Marmaris ve Bodrum kazalarının İtalyanlar tarafından işgal edilmesi ve 15 Mayıs 1919'da da İzmir'e Yunanlıların asker çıkarması üzerine Muğla ve kazalarında Kuvayı Millîye örgütlenmesi başlamıştır. Ancak bir taraftan Kuvayı Millîye örgütlenmesi hızla gelişirken, diğer taraftan da güvenlik ve asayiş bozucu çete ve eşkıyalık faaliyetleri artmıştır. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi; işsizlik ve tembellik yüzünden bazı kişilerin olağanüstü durumu fırsat bilerek eşkıyalığa yönelmesi ikincisi ise; kendine Kuvayı Millîye sıfatı veren bazı kişilerin eşkıyalığa kalkışmasıydı. İşte Menteşe Bölgesi'nde Kuvayı Millîye adı altında çetecilik ve eşkıyalık yapanların, küçük bir kısmı Gayrimüslimler ise de, büyük kısmı Türklerden meydana geliyordu. Ayrıca özellikle Fethiye, Marmaris ve Bodrum gibi sahil kazalarda Ege Adalarından getirilen Rumlar da güvenlik ve asayiş bozucu eylemlerde bulunuyordu¹².

1918 ile 1922 yılları arası Menteşe Bölgesi'nde görülen emniyet ve asayiş bozucu eylemler bölgede bulunan 57 Fırka Kumandanlığı ve Menteşe Mutasarrıflığı kayıtlarına girmiştir. Bugün Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan belgelere göre Menteşe Bölgesi'ndeki asayiş ve güvenlik olayları şunlardır;

15 Aralık 1918'de 17. Kolordu'dan Harbiye Nezareti'ne çekilen bir şifre telgrafta; 57. Fırka emrindeki Menteşe ve Teke Sahil alaylarından bir tabur teşkil edildiği ve Menteşe sahil taburu karargâhıyla Muğla'daki bölüklerden birinin de Fethiye'de konuşlandırılacağı, bildirilmiştir¹³. Böylelikle sahildeki güvenliğin belli ölçüde sağlanması hedeflenmiştir. Bu konuda;

2 Ocak 1919 tarihinde, 17. Kolordu'dan Harbiye Nezareti'ne çekilen bir şifrede ise 57.Fırka emrindeki Menteşe ve Teke Sahil alaylarının her birinden bir tabur oluşturulduğu, Menteşe Sahil Taburu Karargâhıyla Muğla'da; bölükleri ise asayiş gerekçesiyle Milas, Muğla, Fethiye ve Marmaris kazalarında bulunacakları, bildirilmiştir¹⁴. Her bir sahil kazasında bölük bulundurulması yine sahil güvenliğinin sağlanması bağlamında önemli görülmüştür.

11 Süleyman Tekir, Yunan İşgali öncesi İzmir ve Çevresinde Rum Faaliyetleri, ÇTTAD, XIX/Özel Sayı (İzmir'in İşgali 1919), İzmir, 2020, s. 51-52, Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. I, İstanbul, 1991, s. 155-162.

12 Mevlüt Çelebi, "Menteşe Sancağı'nda İtalyan ve Yunan İşgallerine Tepkiler" Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 21, Muğla, Güz 2008, Temel, a.g.e, s. 408; Bilge Umar, İzmir'de Yunanlıların Son Günleri, Ankara, 1974, s. 48- 50; Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, Sivas Kongresinden, Büyük Millet Meclisinin Açılışına(4Eylül 1919-23 Nisan 1920), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1965, s. 174- 182.

13 ATASE. D.48 (33),K.8.F.1 (1- 2.)

14 Bayram Akça, "Milli Mücadele Döneminde Fethiye", *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Güz 2002, s. 129.

8 Ocak 1919 tarihinde Menteşe Sancağı'ndan Harbiye Nezareti Makamına gönderilen bir şifrede; Yunan Adalarından Menteşe sahillerine gelen bazı Rumların Müslüman ahaliye karşı çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu bildirilmiştir. Bu şifreye karşı nezaret, çetecilik faaliyetlerin engellenmesi için eldeki jandarma kuvvetinin büyük kısmının terhis edilmiş olması nedeniyle jandarma kadrosunun ikmal edilmesine kadar Kuvayı Millîye' den 200 neferin jandarmanın emrine verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Diğer yandan Milas'a bağlı Akbük Köyü'nde bulunan bazı Rumların da çeteler teşkil ederek Milas ve havalisinde asayiş bozucu faaliyetlerde bulunduğu, kaydedilmiş ve buna karşı da bölgedeki askeri birliklerin acilen tedbir alması lüzumu, belirtilmiştir¹⁵.

Ocak 1919 tarihinden itibaren Yunanlılar Fethiye sahillerinde asayiş bozucu ve güvenliği tehlikeye atıcı faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bunun üzerine 8 Ocak 1919'da Muğla'dan Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta Adalardan Fethiye gibi Osmanlı sahil kazalarına Rum çetelerinin gelerek asayiş bozdukları bildirilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Menteşe Mutasarrıflığı'na bölgenin asayişinin sağlanması için eldeki az sayıda jandarma ile Kuvayı Askeriyeden faydalanılmasını, mutasarrıfın bu konuda yerinde durarak durumu yakından takip etmesini ve bir üst makama bilgi vermesini istemiştir¹⁶.

11 Mart 1919 tarihinde Bahriye Nezareti'nden Hariciye ve Harbiye Nezaretleri'ne ile 17. Kolordu Kumandanlığı'na yazılan yazıda Bodrum'dan Edremit'e kadar olan Anadolu sahilinin tamamını işgal ve çetecilik faaliyetlerine karşı korumak için gambot ve motor botlar gönderildiği ifade edilmiştir. Gambot ve motor botlar ile önlem alınsa da bölgedeki Yunan çetelerinin arkasında Yunan Deniz Kuvvetleri'nin olması nedeniyle bot ve gambotların bu çeteleri engellemeye gücünün yetmediği ve bu durumla ilgili İtilaf Devletleri nezdinde de girişimde bulunulması gerektiği Bahriye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yazılmıştır¹⁷.

13 Nisan 1919'da 57. Fırka Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir şifre telgrafta Fethiye'ye Yunan Postalarının gelmeleri üzerine yerli Rumlar tarafından bir nümayiş icrası ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alındığı, belirtilmiştir. Bu bağlamda Yunan vapurlarının Fethiye'ye girişlerini engellemek için 2 Nisan 1919'da Fethiye'ye bir İtalyan Torpidosu ile bir İtalyan motoru gelmiştir. Yunan postalarının da Rodos'ta İtalyanlar tarafından tevkif edilmiştir. Yunanlıların, Yunan Adalarındaki 17 ile 20 yaş arası Rum gençleri silahaltına çağırıldığı ve adalardan ve Osmanlı topraklarından firar maksadıyla iltica edenlerin, askerlikten kurtulmak için firar ettikleri bildirilmiştir¹⁸.

26 Mayıs 1919'da Muğla Mutasarrıflığından Harbiye Nezareti Makamına çekilen bir şifrede Bodrum, Milas ve Muğla'da Rum çetelerinin, Türklere karşı çetecilik ve yağmalama hareketlerinde bulunduğu, bildirilmiştir. Bunlara karşı halkın teşkil ettiği milis güçlerine Milas'taki silah deposundan silah yardımı yapılması hususu Menteşe Mutasarrıflığının talebi üzerine Harbiye Nezareti tarafından Muğla Tabur Kumandanlığına emredilmiştir¹⁹.

2 Haziran 1919 tarihinde Çine'deki 57. Fırka Kumandanlığından Harbiye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta İtalyanların Milas'ı işgal ettiği ve İtalyanların Anadolu İşgal Kumandanı Desponi'nin Küllük'ten Muğla Merkez'e gidip geldiği söylenmiştir. Yine bu telgrafta Milas civarında Rum çeteleriyle Türkler arasında yaşanan çatışmada Rumlardan üç kişinin

15 ATASE, D.23 (62),K.16, F.3-4 (5- 6).

16 ATASE, K.16, D.23 (62), F.3-4 (5- 6).

17 ATASE, D.48 (33), K.8, F.48 (1- 5)

18 ATASE, D.48 (33), K.8, F.54 (1).

19 ATASE, D.74 (49),K.12,F.54 (1- 3).

öldüğü, Türklerden ise bir kişinin vefat ettiği ve Dalaman sahiline çıkmak isteyen iki Rum kayığının batırılarak sahile çıkmasının engellendiği, bilgisi verilmiştir²⁰.

1919'un yaz aylarında Yunanlılar Menteşe Bölgesi'ndeki Rum unsurların haklarını koruma bahanesiyle Fethiye Kazasındaki faaliyetlerini daha da artırmıştır. Hatta bu amaçla 7 Ağustos 1919'da Yunan Salib-i Ahmer'ine mensup bir doktoru, bir Rum teknesiyle Fethiye Limanı'na çıkarılmıştır. Bu Rum doktor karaya ayak basar basmaz, bazı taciz ve tahrik hareketlerine başlamıştır. Bunun üzerine Ovacıklı Hüseyin Çavuş adında bir Türk askeri devriye gezerken, bu doktoru öldürmüştür. Bu konuyla ilgili olarak 16 Ağustos 1919'da Çine'deki 57. Fırka Kumandanlığı'ndan, Harbiye Nezareti'ne çekilen şifre telgrafta şöyle denilmiştir²¹: *"Menteşe Sancağı dâhilindeki Fethiye Kazası'nda Yunan Salib-i Ahmer'ine mensup bir doktorun, askeri devriyemizin vazifesine müdahalesi ve bununla da kalmayıp revolver ile üç el ateş etmesi üzerine, devriye tarafından karşı ateşle öldürülmüş ve bu konuda olay mahallinde tahkikat yapılmaktadır."*

1919 Ağustosundan 1922 Temmuzuna kadar yaklaşık üç yıllık süreçte Fethiye sahillerinde fazla Yunan faaliyetleri görülmemiştir. Herhalde Batı Cephesi'ndeki İnönü Muharebeleri ve Sakarya Muharebesi nedeniyle Yunanlılar Menteşe sahillerinde fazla faaliyet alanı bulamadılar. Ancak, TBMM Hükümeti, Menteşe sahillerinin düşman şekâvetine karşı korunması için gerekli tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Bu konuda 5 Temmuz 1922'de Muğla Mintika Kumandanlığından Muğla Mutasarrıflığına çekilen bir şifrede düşmanın Muğla sahillerine açık şekavet ile belki Hristiyan erkek ve kadınlardan oluşturacağı çeteleri ihraç eder denilmekteydi. İlgili telgraf şu şekilde devam etmektedir²²:

"Hâlihazırda bu tür çete faaliyetlerini engelleyecek elde fazla birlik yoktur. Zayıf düşman çetelerine karşı sahillerin korunması için mevcut iki bölükten birinin Kazıklı Körfezi ile Kerme Körfezi arasındaki bölgeye tahsisi ile bölük merkezinin Bodrum'da olması, diğerinin ise Kerme Körfezi ile Eşen Çayı arasındaki sahil kısma tahsis edilerek bölük merkezinin Dalaman'da olması ve Fethiye'de de bir takımın bulundurulması orduca uygun bulunmuştur. Fethiye'ye bir deniz taburunun tayininden sonra ise buradaki taburun daha geriye çekilerek böylece Fethiye ile Marmaris arasındaki sahilin korunmasının jandarma yardımıyla yapılabilir. Fethiye, Muğla, Marmaris ve Bodrum arasındaki irtibat kısmen telgraf hatlarıyla bağlı olduğundan bir düşman saldırısı halinde takımların durumdan hemen haberdar olmaları mümkündür. Bu sahilde daha fazla asker bulundurmanın orduya zarar vereceğinden şimdilik bunlarla idare edilmesi gerekmektedir."

Menteşe Bölgesi'nin asayişini bozan tek unsur Yunan çetelerinin sahillerdeki faaliyeti değildi. Bazen bölgede Kuvayı Millîye adı altında hareket ederek asayiş bozan kişiler de ortaya çıkmıştır. Bunlarla ilgili de bölgedeki fırka kumandanları tedbir almak zorunda kalmıştır. İşte bu konuyla ilgili 9 Aralık 1920 tarihinde I. Süvari Fırka Kumandanlığından Cenup Cephe Kumandanlığına yazılan yazıda, Menteşe Livasında bir Seyyar Jandarma Tabur'unun bulunduğu ve asayişin bu tabur vasıtasıyla temin edildiği vurgulanmıştır. Diğer taraftan Kuvayı Millîye namı altında hareket ederek, bölgede asayiş bozan milis birliklerin cephedeki 57. Fırka emrine gönderildiği belirtilmiştir²³. Böylelikle başıboş hareket eden zümrelerin, Millî Mücadele'ye katkı sağlaması da sağlanmıştır.

20 ATASE, D.80 (43), K.11, F.4.

21 ATASE, D.17 (61), K.15, F.68 (1).

22 ATASE, D.108, F.16-(8)

23 ATASE, D.17, K.2711.

26 Ağustos 1922 tarihinde Batı Cephesi'nde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın başlatacağı Büyük Taarruz'dan hemen önce Yunanlıların Fethiye sahillerindeki faaliyetleri yeniden artırmıştır. Bu konu ile ilgili olarak 24 Temmuz 1922'de Menteşe Mutasarrıflığı'ndan I. Ordu Kumandanlığı'na çekilen bir şifre telgrafta şu bilgilere yer verilmiştir²⁴: *“Yunanlılara ait bir kruvazörün Kurt Burnu açıklarında görüldü ve daha sonra limana girmek için teşebbüste bulundu, kruvazörün atışa başlaması ile Türk bataryaları karşılık verdi ve böylece kruvazörün kaçmaya başladı, bununla birlikte halk olay karşısında sükûnetini korudu ve her ihtimale karşı hazırlıklı olmak için civar jandarma birlikleriyle mevzii güçlendirildi.”*

20 Mayıs 1922 tarihinde Muğla Mutasarrıflığı'ndan I. Ordu Kumandanlığı'na yazılan bir yazıda, 18 Mayıs 1922 tarihinde Milas'tan Bodrum'a giden postanın Bodrum'un Güvercinlik mevkiinde Rum eşkiya tarafından gasp edildiği ve bu olayda kadın ve erkek 15 kişinin mağdur olduğu belirtilmiştir²⁵. Bu olay, bu dönemde kazalar arasında seyahat etmenin dahi tehlikeli bir süreç olduğunu göstermektedir.

15 Haziran 1922 Tarihinde, I. Ordu Kumandanlığı'ndan 3. Süvari Tümen Kumandanlığı'na yazılan yazıda Bodrum ve Kuşadası arasında dolaşan Yunan bandıralı gemilerin Bodrum'a tecavüz etmesi ihtimaline karşı 200 kişilik bir kuvvetin kaza merkezinde bulundurulması, I. Ordu tarafından teşkil edilen iki bölüğün jandarma kumandanlığı emrine verilmesi, bunların işe, silah ve diğer ihtiyaçlarının ordu tarafından temin edilmesi gereği Dâhiliye Vekâlet'ine yazıldığı bildirilmiştir²⁶. Bu bağlamda bölgedeki askeri birlikler, görevlerini yerine getirebilmek için yeni stratejiler belirlerken merkezden de asker ve malzeme talebinde bulunmuşlardır.

4 Ağustos 1922 tarihinde de Menteşe Mutasarrıflığı'ndan I. Ordu Kumandanlığı'na çekilen bir başka şifrede de 8- 10 günden beri Yunan torpidosu ile iki sefinenin Menteşe Sancağı sahili ve bilhassa Bodrum ve Milas- Küllük taraflarında Türk vapurlarına tacizde bulunduğu rapor edilmiştir. Ayrıca Menteşe Mutasarrıflığı, İstanköy'den alınan bir istihbarata göre de Yunanlıların Fethiye Limanı'nda bulunan Hamit Kaptan'ın kayığı Fethiye'ye askeri mühimmat taşıdığı gerekçesiyle denize açılınca müsadere edeceklerini I. Ordu Kumandanlığı'na bildirmiştir²⁷.

Menteşe Sancağı, İtalyan işgali altında iken İtalyanlar ile Türkler arasında çok büyük olaylar yaşanmamakla beraber, bazı münferit gelişmeler de yaşanmıştır. Bu bağlamda Muğla'da İtalyan işgali devam ederken zaman zaman İtalyan subaylara karşı da yerli halktan tepki gelmiş ve sonuçta adli olaylar vuku bulmuştur. Bunlardan birisi 13 Nisan 1920 akşamı İtalyan Teğmen Luigi Merona'nın Milas- Muğla yolu üzerinde bisikletle giderken öldürülmesi olayıdır. Olay sonrası Türk ve İtalyan jandarmaları katili yakalamak için ortak operasyon başlatmışlardır. Bu arada Yörük Ali Efe de, görüştüğü İtalyan Binbaşısına katilin yakalanması için kendilerine destek verebileceğini söylemiştir. Bu işbirliği sonucu Teğmen Merano'nun Mehmet Oğlu İbrahim, Hasan Oğlu Eyüp ve Hüseyin Oğlu Hasan tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır. Bunlardan İbrahim 18 Mayıs 1920'de, Hasan 13 Ekim 1920'de ve Eyüp 21 Ekim 1920'de de yakalanarak adalete teslim edilmişlerdir²⁸.

24 ATASE, D.108, F.23.

25 ATASE, D.108, K.4-4557, F.9.

26 ATASE, D.108, K.4-4557,F.16-(6)

27 ATASE, D.108,F.24

28 Mevlüt Çelebi, “İtalyan Kaynaklarında Yörük Ali Efe”, *Milli Mücadele'de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe*, Editör: Günver Güneş- Mehmet Başaran, Aydın, 2007, s.110.

Diğer yandan 1919 ile 1920 yılları arası Menteşe Bölgesi'nde görülen ve Milas Kaymakamlığı'nın kayıtlarına giren güvenlik ve asayiş belgeleri de söz konusudur. Bunlar;

31 Ocak 1919 tarihinde kimliği belirsiz silahlı 4 kişi, Eskihisar Köyü'nde karşılaştıkları Milas Yahudilerinden Yora Oğlu Yaşova'nın 50 adet 100'lük banknotunu, 5-6 liralık varaka-i nakdiyesini ve bazı eşyalarını gasp etmiştir. Olayla ilgili olduğu sanılan Milaslı Kara Mehmet yakalandıysa da, sonradan suçsuz olduğu anlaşılıp serbest bırakılmıştır. Gerçek failer ise bulunamamıştır. 1 Şubat 1919 tarihinde Bodrum- Torba'nın Adalat Kışlası mevkiine gelen asker elbiseli tüfekli ve bıçaklı 5 kişi Çiftçi Oğlu Mustafa, Dede Oğlu Salih, Çömez Oğlu Mehmet, Onbaşı Oğlu İbrahim, Anbarcı Oğlu Ali ve annesinin evlerini basarak, buldukları para ve eşyaları gasp etmişlerdir. Bu olayın faileri bulunamamıştır. 1 Mart 1919 tarihinde Milas'a bağlı Kemerdere Köyü'nden Hacı Mustafa Oğlu Kasım'ın evini basarak para ve eşyalarını alan ve ev sahibini de yaralayan Bahçeköylü Arap Mehmet Çavuş yakalanmış, ancak arkadaşı Bedel Oğlu Mustafa Kaçmıştır. Firari Dereli Mustafa'dan rüşvet aldığı itiraf eden Muğla Jandarma Bölük Komutanı Ulalı Feyzi Çavuş ise adliye sevk edilmiştir²⁹.

2 Nisan 1919 tarihinde Milas'ın Selimiye Nahiyesi 'ne bağlı Çukurköy'den Kırköz Oğullarından Hasan Oğlu Mehmet'i öldüren aynı köyden Mestan Oğlu Mehmet, yakalanarak adliye sevk edilmiştir. 14 Nisan 1919 tarihinde kimliği belirsiz kişiler, Aydın-Çine ile Yatağan-Kayırılı Karakolu arasında Milaslı tüccar Talat Efendi'nin, Alanyalı Hasan Efendi'nin, yine Milaslı tüccar Rafael ve Yakavos Efendilerin, Avram Galanti'nin, İzmirli Musevi Hayum Efendilerin para, altın ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bu kişiler, arkalarından posta sürücülerinin takip etmesi üzerine de kaçarak izlerini kaybettirmişlerdir. Halka yapılan bu saldırı ve gasplara karşı kolluk kuvvetleri, sürekli mücadele içinde olmuştur. 17 Nisan 1919 tarihinde Jandarma'dan gasp ettiği silahla bölgede eşkiyalık yapan Milas'ın Çiftlik Köyü'nden Kara Oğlu Hüseyin, Jandarma tarafından vurularak ölü ele geçirilmiştir. Kolluk kuvvetlerinin özverili çalışmalarına rağmen, suçluların yakalanmasında her zaman başarı sağlandığı da söylenemez. 24 Nisan 1919 tarihinde Milas'a bağlı Kırcağz Köyü'nde Alanyalı Hafız Ahmet'in evine giren silahlı bir şahıs, Hafız Ahmet ve ailesini yaralayarak kaçmış, ancak yakalanamamıştır³⁰.

25 Nisan 1919 tarihinde Milas-Ören Karakolu'ndan firar eden Gökseki Köyü'nden Hacı Ahmet Oğlu Mehmet, Hasan ve Ketendere Köyü'nden Ömer Ağ'a'dan oluşan üç kişilik eşkiya grubu, Kızılağaç Köyü'nden 3 kişinin parasını gasp etmiş, Sütçüler Köyü'nde çadır kurmuş olan Yörüklerden Akgöz Oğlu Yusuf'un Oğlunu ve Ali'nin de kızını kaçırmışlardır. Ayrıca bu eşkiya grubu Kızılağaç Köyü'nden Veli Efendi Oğlu Ali'nin, Kara Mehmet Oğlu Mustafa'nın ve zevcesi Huriye'nin altın ve paralarını gasp ederek kaçırmışlardır. Bu eşkiya grubu, daha sonra kendilerini takip eden Jandarma ile çatışmaya girmiş ve ölü ele geçirilmişlerdir. 30 Nisan 1919'da Milas- Yatağan arasındaki Boğa Yokuşu mevkiinde Milas eşrafından Murat Salih ve arkadaşlarının yolu kesip 200 Lirası ile 1 altın saatini gasp eden Kara Hüseyin Çetesi'nin reisi, ölü ele geçirilirken çetenin üyeleri kaçarak izini kaybettirmiştir. 3 Mayıs 1919'da Bayırılı Osman ve Karacahisarlı Emin'i öldüren ve İzzet'i de yaralayan Milas- Çiftlik Köyü'nden Salih Oğlu Salih, Kara Alilerin Mehmet, Hüseyin, Durmuş Oğlu Mehmet, Süleyman, Hail İbrahim, Kırılı Oğlu Mehmet Emin ve Balcı Oğlu Ali yakalanarak, adalete teslim edilmişlerdir. 4 Mayıs 1919'da Milas-Çiftlik-Kazıklı yolu üzerinde 1 kişiyi öldüren Cırlazoğullarından Hüseyin Oğlu Mehmet, Jandarmalar tarafından yakalanarak adalete tevdi edilmiştir. 8 Mayıs 1919 tarihinde silahlı 4 kişi, Milas'a bağlı

29 Temel, a.g.e, s. 408- 409.

30 Temel, a.g.e, s. 408- 410.

Epçe Köyü'nde Fatma adlı bir kadının 20 adet altınını ve 10 adet banknotunu ve Ziver Oğlu Süleyman'ın da 30 adet banknotu olarak kaçırmışlar, ancak jandarmanın takibi sonucunda ikisi ölü olarak ele geçirilirken, diğer ikisine ulaşılamamıştır. 27 Mayıs 1919 tarihinde 6 kişilik Rum çetesi, Milas-Söke sınırındaki Akyol- Sarnıç mevkiinde Sökeli Ateşoğlu'nun çadırını basıp, 40 kadar hayvanını kaçırmış ve Çine ve Söke kazalarına bilgi verilmesine rağmen yakalanamamışlardır. 31 Mayıs 1919'da 8 kişilik bir çete grubu Selimiye Pazarı günü Milas-Selimiye yolunu keserek pazarcılarının mallarını gasp etmiştir. Çine tarafına kaçan saldırganlar, yakalanamamıştır³¹.

1 Haziran 1919'da Çomakdağ, Yeniköy ve Epçe Köyleri civarından geçen Türk müfrezesine ateş açan Rum çetesi, Giritli Ahmet adlı bir Türk Jandarmasını şehit etmiştir. Çıkan çatışmada 6 Rum ölürlen, olay adli makamlara intikal etmiştir. 16 Haziran 1919'da Bodrum Torba Karakolu çalışanlarından Karacahisarlı Mustafa, Sakarkaya Köyü'nden Habip ve yine Torba Köyü'nden Çiftçioğullarından İbrahim'den oluşan 3 kişilik bir çete, Bodrum-Kargıcık Köyü'nden Molla Halil ve Kardeşi Mustafa'nın 2 banknotunu çalmışlar ve sonra da yakalanarak adliyeye sevk edilmişlerdir. 22 Haziran 1919'da Milas-Kuyucak Mahallinde Sığır kaçakçılığına teşebbüs eden Milas Rumlarından Hacı Yorgi Oğlu İlyas, Jandarma ile çatışmaya girmiş ve çatışma sonucu hayatını kaybetmiştir. Jandarma, görevini kanuna uygun yapmadığı gerekçesiyle önce adliyeye oradan da Muğla Hapishanesi'ne gönderilmiştir. 28 Haziran 1919 tarihinde Çinelî 25 kişilik Türk eşkıyası, Milas-Selimiye'deki Hristiyan evlerini basarak, insanların mallarını gasp etmiştir. Boyacı Oğlu İstavri'yi yanlarına alan çete, karakolu basarak 4 Jandarmanın silahlarını almış ve er Yakup'u da ağır yaralamışlardır. Çomakdağ istikametine kaçan çeteyi, Beşparmak Dağları'nda sıkıştıran Arif Çavuş, sonra çetenin kaçmasına göz yumduğu için suçlu bulunarak adliyeye sevk edilmiştir. 12 Temmuz 1919'da Milas Yahudilerinden Kalpakçioğlu Mahir bir arkadaşıyla birlikte Milas-Mandalıyat arasındaki Sarnıç Mevkii'nde 5- 6 yolcunun eşyasını gasp etmiş ve yapılan takibat sonucu bu kişiler yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir. 11 Ağustos 1919 tarihinde Milas- Beçin ile Çamköy arasındaki Menteşe Boğazı'nı kesen silahlı eşkiya ile çıkan çatışmada eşkiyadan biri ölü ele geçirilmiş ve diğerleri de firar etmiştir. Yanlarında götürdükleri Çamköylü Hacı Osman Oğlu Ahmet'i katleden çetenin, kimlikleri tespit edilememiştir. 12 Ağustos 1919'da, aralarında Söke Kareveliler Köyü'nden Ali Oğlu Durmuş, Sarıkemer Köyü'nden Veli Oğlu Mestan, Bekir Oğlu Yusuf ve Serçin Köyü'nden İsmail Oğlu Mustafa'nın da aralarında bulunduğu 6 kişilik bir çete, Milas-Bafa Köyü'nden İzmirli Esat Efendi'nin silah ve parasını gasp ederek firar etmişlerdir. Çetenin yakalanması için Söke Jandarma Kumandanlığına bilgi verildi ise de, bu kişiler yakalanamamıştır. Yine 1919'da Milas-Karacahisar Köyü'nden Bayırlı Mehmet cinayeti nedeniyle tutuklu bulunduğu cezaevinden firar ederek, Milas'ın Bayır Köyü'nden Ali'nin evini basıp para ve eşyalarını gasp eden çetenin bazıları yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir. 23 Ekim 1919'da Milas- Selimiye Nahiyesinin Danişment Köyü'nden Semerci Oğlu Molla Mehmet'i öldüren aynı köyden Hovarda Oğullarından Ahmet, yakalanmıştır. 23 Ekim 1919 tarihinde Bodrum'a bağlı Torba Köyü'ne gelip Kuvayı Millîye'den olduklarını söyleyen Kılılı Hüseyin Efe'nin kardeşi Osman Efe çetesi, köyden hayvan ve para olarak kaçırmıştır. Bir hafta sonra yine aynı çeteye mensup 13 kişi, Torba Karakolu'ndan 450 adet cephaneye gasp ederek Çine taraflarına kaçırmıştır. Olay hakkında Kuvayı Millîye'ye bilgi verilmesine rağmen, cevap alınamamış ve Torba Karakol Kumandanı hakkında da soruşturma başlatılmıştır³².

14 Aralık 1919'da Jandarma eri Tefennili Salih Oğlu Habip'i katleden Milas-Kerme Hasanlar Köyü'nden Çavuş Oğullarından Mestan Oğlu İsmail yakalanarak adaletle teslim

31 Temel, a.g.e, s. 410- 411.

32 Temel, a.g.e, s. 411- 414.

edilmiştir. 28 Aralık 1919 tarihinde Milas'ın farklı köylerinden oluşan 5 kişilik bir çete Epçe Köyü'nden Kocabıçak Oğlu Halil İbrahim, Çavuş Oğlu Hasan ve Yörük Salih'in eşinin evini basarak para ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Takip sonucu kimlikleri tespit edilen çeteden Hatip Oğlu Mestan ile sarı Ahmet'in Mehmet yakalanmış, ancak diğerleri yakalanamamıştır. 29 Aralık 1919'da Milas-Ayaçlıyol Köyü'nden Abdullah Oğlu Recep, Kara Mustafa Oğlu Ali, İbrahim Oğlu Osman ve Hüseyin Oğlu Mehmet'in evlerini basıp para ve eşyalarını alan 5 kişi, yakalanarak adalete teslim edilmiştir³³.

3 Ocak 1920 tarihinde üçü Bodrum-Torba'dan üçü de Çine'den olmak üzere 6 kişilik bir çete, Kafaca ve Epçe köylerine gelerek Çine Kuvayı Milliyesi'nden Kılıoğlu Hüseyin'in kızanlarından olduklarını ileri sürüp, 6 hayvanı ve muhtar Mustafa'nın para ve eşyalarını alarak Çine'nin Karpuzlu Ovası'na doğru kaçmışlardır. Çetenin takibi için bir müfreze görevlendirilirken, bu kişilerin gerçekten Kuvayı Milliye kızanlarından olup olmadığını anlamak için de Çine Kuvayı Milliyesi'ne bir yazı yazılmıştır. 11 Ocak 1920 tarihinde Ulaş Köyü'nden Hacı İbrahim Oğlu Ali'nin hanesine saldıran silahlı 5 kişi, Hacı İbrahim'i öldürmüşlerdir. Saldırganlardan aynı köyden Deli Süleyman Oğlu Şükrü ile Karabıyık Oğullarından Mustafa, yakalanmış ve adalete teslim edilmiştir. Yakalananların bilgi vermemesine nedeniyle kaçan saldırganlar yakalanamamıştır. 18 Ocak 1920'de Milas'ın Tuzabad Köyü'ne gelen 5 kişilik bir çete, önce muhtar Molla Mehmet'in evine girmek istedilerse de, silahlı direnişle karşılaşınca kaçmışlar. Sonra Kundak Kızı Fatma'nın evine girerek, parasını çalmışlardır. Daha sonra da Hacı Ali Oğlu Ali'nin kızının evine girerek, gelinleri Fatma'nın altınlarını çalmışlar ve tecavüz ettikten sonra da kaçmışlardır. Şakiler yakalanamamıştır. 19 Ocak 1920'de Milas- Kızılcayıkık ve Sarıkaya köylerinden 3 kişilik bir çete, Dibekderesi Köyü'nden Hasan Oğlu Osman'ın silah ve fişegini, muhtar Yağcı Oğlu Ali'nin para ve altınlarını, Yağcı Oğlu Mustafa'nın altın ve paralarını gasp ederek kaçmıştır. Yapılan takibat sonucu iki çete üyesi, yakalanıp adliyeye teslim edilirken, geriye kalanı kaçmıştır. 21 Ocak 1920'de Milas-Merkez'de Hacı Ali Beyzade Ethem'in evinde Kuvayı Millîye kızanlarından Kolcu Mustafa Oğlu Mehmet Çavuş'u öldüren Hacı İlyas Mahallesi'nden Binbaşızade Osman Efendizade Münir, takip sonucu öldürülerek, etkisiz hale getirilmiştir³⁴.

3 Şubat 1920 tarihinde Milas-Kemikler Köyü'nden Koca Mehmet Oğlu Ahmet'i döverek öldüren Milas-Küllük Nahiyesinin Yaka Köyü'nden Sarı Mehmet Oğlu Ali, yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir. 25 Şubat 1920'de ise İtalyan Jandarma Kumandanı Mösyö Kandî'nin tercümanı İstanköylü Ahmet'i, bir başka İtalyan askeri öldürmüştür. Katil, İtalyan yetkililerce tutuklanmış, ancak her iki taraf da İtalyan olduğu için adli işlem yapılmamıştır. 9 Şubat 1920 tarihinde Muğla'nın Kafaca Köyü'nden 4 kişilik bir çete, Milas'ın Korucuk Köyü'nden bazı sakinlerin evlerine baskın düzenleyerek mal, para ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Takip sonucu bu kişiler yakalanarak adli makamlara teslim edilmişlerdir. 15 Şubat 1920'de Milas-Kılavuz Köyü'ne baskın düzenleyerek Hoca İbrahim Oğlu Ahmet'i kurşunla öldüren Milas Nizamiye Bölüğü erlerinden Kılavuz Köylü Onbaşı Mehmet ve asker kaçağı Korucuk Köyü'nden Mehmet yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir. 1919 ile 1921 yılları arasında Menteşe Bölgesi'nde ülkenin içinde bulunduğu otorite boşluğundan kaynaklanan asayiş ve güvenlik sorunları had safhaya ulaşmıştı. İşte bu durumun nedenlerini ve çözüm önerilerini belirten iki rapor hazırlanmıştır. Bu raporlardan birincisi 11 Mart 1920 tarihinde Milas Kaymakamlığı tarafından hazırlanıp, Dâhiliye Nezareti'ne

33 Temel, a.g.e, s. 414.

34 Temel, a.g.e, s. 414- 418

gönderilmiştir. Bu rapora göre Menteşe Bölgesi'ndeki asayiş ve güvenlik sorununun nedenleri ve çözüm önerileri şunlardır³⁵:

"Menteşe Bölgesi'nin geniş, büyük ve dağlık olmasına rağmen yeterince karakola sahip olmaması ve bu nedenle faillerin zamanında yakalanarak adli makamlara teslim edilememesidir."

"Ege Adaları'ndan Menteşe sahillerine gelebilecek Rum eşkiyanın girişini engellemek için stratejik öneme sahip olan yerlere yeni karakollar inşa edilmeli ve karakollarda da yeterli, tecrübeli ve dirayetli askerler görevlendirilmelidir."

"Bölgede asayişin sağlanması için nizamiye askerlerinin sayısı 250'ye çıkarılmalıdır."

İkinci rapor ise 3 Nisan 1920 tarihinde Menteşe Bölgesi'ndeki asayiş ve güvenlik sorunlarını soruşturmak ve çözüm önerilerini sunmak üzere görevlendirilen Mülkiye Müfettişi Süleyman Hikmet Bey'in hazırlayıp Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu rapordur. Bu rapora göre asayişsizlik konusunda şunlar söylenmiştir³⁶: *"Bölgedeki güvenlik ve asayiş sorunun en önemli nedenlerinden birisi Anadolu ve Rumeli Müdafı-yı Hukuk Cemiyeti'nin 1. maddesine dayanarak Kuvayı Millîye efradının işlediği her türlü suçu cezalandırma yetkisinin yine Kuvayı Millîye reislerine verilmiş olmasıdır. İşte bu nedenle Muğla'daki Jandarma birlikleri, bölgedeki çetelere karşı duyarsız kalmıştır."*

Mülkiye Müfettişi Hikmet Bey'in 3 Nisan 1920 tarihli Muğla'daki yerel mülki ve askeri idarenin Heyet-i Milliye'den izin almadan çetelere karşı takibat ve cezalandırma yapmadığını belirten raporuna dayanarak Dâhiliye Nezareti, 10 Nisan 1920'de Jandarma Genel Komutanlığı'na ve Menteşe Mutasarrıflığı'na bu konuda gerekli önlemlerin alınması hususunda bir yazı göndermiştir. Bu yazıya dayanarak Muğla'da Temmuz 1919 tarihinde bir Divan-ı Harp Mahkemesi kurulmuştur. Ancak yerel idari ve askeri yetkililerle Kuvayı Millîye liderleri arasındaki anlaşmazlıklar ve İstanbul Hükümeti ile yerel yöneticiler arasındaki görüş farklılıklarından dolayı eşkiya ve çetelerin engellenmesi konusunda bu mahkeme de yeterli ölçüde etkili olamamıştır.

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin açılması ve bölgede ve ülkede hâkimiyetini sağlamasıyla Menteşe Bölgesi'nde de eşkiya ve çetecilik faaliyetleri kısmen azalmıştır. 1921 yılından itibaren TBMM Hükümeti'nin Batı Anadolu'da da tam olarak sivil ve askeri kontrolü eline alması ve Kuvayı Millîye Teşkilatı yerine düzenli ordunun kurulması ile bölgede çetecilik ve eşkiyalık olayları yavaş yavaş azalmış ve nihayet bitmiştir³⁷.

1919 ile 1920 yılları arası Menteşe Sancağı'nın bir başka önemli kazası da Fethiye'dir. İşte bu dönemde Fethiye bölgesinde görülen ve Menteşe Mutasarrıflığı-Fethiye Kaymakamlığı'nın kayıtlarına giren güvenlik ve asayiş ile ilgili belgeler de şunlardır;

5 Nisan 1919 tarihinde İtalya'nın Rodos'ta bulunan sekiz bin asker ve bir taburunu teçhiz ve silahlarıyla birlikte Antalya ve Fethiye'ye ihraç edeceği haberi alınmıştır³⁸

18 Kasım 1919 tarihinde Fethiye Kazası hududu içinde eşkiyalık yapan dört kişiden, Fethiye Kuvayı Millîyesi tarafından yapılan takibat neticesinde Antalya-Elmalı Kazası

35 Temel, a.g.e, s. 418.

36 Temel, a.g.e, s. 418- 419.

37 Temel, a.g.e., s. 407.

38 BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos.624,no.128

Gökbeli'nde biri ölü, ikisi sağ olarak ele geçirilmiş ve biri de firar edip onun takibatı devam etmektedir³⁹

6 Temmuz 1921 tarihinde Fethiye'nin sahilde bulunmasına, sakinlerinin çoğunluğunun gayrimüslim olmasına ve adalara yakın olması sebebiyle kasabanın emniyet ve asayişinin sağlanması için polis mevcudunun artırılması ve Rumca bilen birine ihtiyaç duyulduğu, tespit edilmiştir⁴⁰

Sonuç

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Anadolu'nun Güneybatı ucunda yer alan Mentеше Bölgesi de dâhil olmak üzere Anadolu'da işgal süreci resmen başlamıştır. İşte bu işgaller karşısında Anadolu halkı, bir taraftan haklarını 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda ararken, diğer yandan da kendi bölgelerini savunmak için Kuvayı Millîye teşkilatları kurma yoluna gitmiştir. Bu Kuvayı Millîye teşkilatları tam düzenli bir askeri teşkilat olmadığı için zaman zaman para, silah, erzak ve benzeri ihtiyaçlarını hukuk dışına çıkararak temin etme yoluna gitmiştir.

Diğer yandan ise I. Dünya Savaşı içinde yapılan gizli anlaşmalar çerçevesinde Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar gereği Mentеше sahilleri Yunan ve İtalyan işgal teşebbüslerine maruz kalmıştır. Bu işgal teşebbüsleri de, bölgede birçok asayiş ve güvenlik sorununu ortaya çıkarmıştır⁴¹

Bu çalışmada 1918 ile 1922 yılları arasında İtalyan ve Yunan birliklerinin Mentеше sahillerine yaptığı taciz ve işgal girişimlerine karşı Mentеше'den Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivine intikal eden belgeler ile bölgenin güvenlik ve asayiş sorunu ortaya konulmuştur. Bu belgelerden Mentеше sahillerini işgal için İtalyanların Yunanlılardan daha önce hareket ederek bazı çalışmalar yaptığını, Yunanlıların ise hem Mentеше Bölgesi'ndeki Rum ahaliyi kullanarak hem de Ege Adaları'ndan topladığı Rum gençleri kullanarak bölgede önce bir asayiş sorunu ortaya çıkarıp, sonra da buna dayanarak işgal girişiminde bulunmaya çalıştığı anlaşılmıştır.

Yine hem Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne hem de Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivine intikal eden belgelerden anlaşıldığına göre; Mentеше Bölgesi'ndeki Türk sivil ve askeri yetkililer hem İtalyan hem de Yunan işgal girişimlerine karşı eldeki kısıt imkânlarla rağmen gerekli tedbirleri almaya çalıştığı ve aldığı tedbirleri de günü gününe merkeze bildirdiği görülmüştür.

Diğer yandan Milas Kaymakamlığı hem de Fethiye Kaymakamlığı aracılığı ile merkeze intikal ettirilen belgelere göre de; Millî Mücadele Dönemi'nde Mentеше Bölgesi'ndeki otorite boşluğundan dolayı gasp, soygun ve adam kaçırma vakaları çok sık görülmüştür. Bu olayların faillerinin bir kısmı Gayr-i Müslimler iken, çoğunluğunu Kuvayı Millîye'ye mensup Müslümanlar oluşturmuştur. Bu kişilerin yakalanıp adalete teslim edilmesi için zaman zaman girişimler yapıp Muğla'da Divan-ı Harp Mahkemesi bile kurulduysa da Kuvayı Millîye'nin yapısından kaynaklanan sorunlar ve yerel yöneticilerle Kuvayı Millîye yöneticileri arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle bu konuda tam bir başarı sağlanamamıştır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılıp, ülkenin askeri ve mülki idaresine hâkim

39 BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos.26,no.64

40 BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos.3,no.73

41 Umar, a.g.e, s. 48-50.

olması sonucu tüm Anadolu'da olduğu gibi Menteşe Bölgesi'nde de asayiş ve güvenlik sorunu azalmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

DH. EUM. AYŞ (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi)

BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos. 26, no. 64.

BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos. 624, no. 128.

BOA, DH. EUM. AYŞ, Dos. 3, no. 73.

Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi Belgeleri

ATASE, K.16, D.23 (62), F.3-4 (5-6)

ATASE, D.17 (61), K.15, F.68 (1)

ATASE, D.17, K.2711

ATASE, D.23 (62), K.16, F.3-4 (5-6)

ATASE. D.48 (33), K.8, F.1 (1-2)

ATASE. D.48 (33), K.8, F.48 (1-5)

ATASE. D.48 (33), K.8, F.54 (1.)

ATASE, D.74 (49), K.12, F.54 (1-3)

ATASE, D.80 (43), K.11, F.4.

ATASE, D.108, F.16-8.

ATASE, D.108, F.23.

ATASE, D.108, F.24.

ATASE, D.108, K.4-4557, F.9.

ATASE, D.108, K.4-4557, F.16-6.

Kitap ve Makaleler

Akça, Bayram, (Güz 2002). "Millî Mücadele Döneminde Fethiye", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.9, Muğla.

Albayrak, Mustafa, (1998). Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919- 2 Ağustos 1920), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Arslan, Recep, (2020). "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi*, C. 2, S. 19, s. 2116- 2140.

Bean, George E. (1087). *Karia*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Çelebi, Mevlüt, (2007). "İtalyan Kaynaklarında Yörük Ali Efe", *Millî Mücadele'de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe*, Editör: Günver Güneş, Mehmet Başaran, Aydın Belediyesi Başkanlığı Yayını, ss. 107- 116.

Çelebi, Mevlüt, (Güz 2008), "Menteşe Sancağı'nda İtalyan ve Yunan İşgallerine Tepkiler" *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.21, ss. 81- 96.

Gökbilgin, Tayyib, (1965), *Millî Mücadele Başlarken*, Sivas Kongresinden, Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4Eylül 1919- 23 Nisan 1920), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1965.

- Jandarma Talimatnamesi*, (2004), Jandarma Genel Komutanlığı Basımevi, Ankara.
- Köstüklü, Nuri, (1990). *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Selek, Sabahattin, (1968). *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- Soyluer, Serdal, (2006/Güz). "XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı'nın İdari ve Nüfus Yapısı", ÇTTAD, V. 13, İzmir, ss. 109- 136.
- Şapolyo, Enver Behnan, (1957). *Kuvayı Millîye Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Tansel, Selahattin (1991), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. I, İstanbul.
- Tekir, Süleyman. (2020), Yunan İşgali öncesi İzmir ve Çevresinde Rum Faaliyetleri, ÇTTAD, XIX/ Özel sayı (İzmir'in İşgali 1919), İzmir, ss. 29- 61.
- Temel, Mehmet, (1998). İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Temel, Mehmet, (Temmuz- Ağustos 2009). "İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Kıyı Yerleşimlerine Yaptıkları Saldırıları Ve Mütekabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. XXIV, S. 1, İzmir, ss. 117- 150.
- Temel, Mehmet, (2010). "Kuvayı Millîye Döneminde Milas- Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, ss. 403- 421.
- Umar, Bilge, (1974) *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1988) *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yetkin, Sabri, (2003) *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

İSTİKLÂL HARBİNDE ÇUKUROVA'DA YIKICI FAALİYETLER*

THE SUBVERSIVE ACTIVITIES IN TURKISH INDEPENDENCE WAR, IN ÇUKUROVA

Yusuf Ziya BİLDİRİCİ**

Geliş Tarihi/Received:26.06.2019

Kabul Tarihi/Accepted:22.06.2020

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, (2020), "İstiklâl Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2409-2427.

Öz

Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletleriyle yaptığı Mondros Antlaşması ile I. Dünya Savaşı sona ermişti. İtilâf Devletlerinden Fransa bu antlaşma gereği 1919 yılının sonlarında Çukurova'yı işgale başlamıştı. Fransızlar Cezayir, Hindistan asıllılarla, 1915 yılındaki tehcir uygulaması sonucu çeşitli bölgelere dağıtılan Ermeni kökenli altı tabur askeri işgal bölgesine getirdiler.

Türk Millî Mücadelesi'ni organize eden M. Kemal Paşa, bölgenin sivil görünümü direnişi örgütlemek amacıyla Topçu Binbaşı Kemal, Piyade Yüzbaşı Osman Nuri ve Ali Ratıp beyleri görevlendirdi. İşgal altında yaşamak istemeyen gönüllü milliyetçilerin katılımlarıyla Adana ile çevresinde, her birinin komutasından sorumlu sivil komutanın bulunduğu direnişçi gruplar oluşturuldu.

Fransız askerî işgal idaresi yerleşiklerin sempatilerini kazanmak, bölgedeki direnişi olumsuz etkilemek, sömürge uygulamasını pekiştirmek amacıyla propaganda teşkilatı kurdu. Yüzbaşı M. Gisse ve Andrea Konti'nin idaresini yaptığı servis, şehirdeki Ermeni kökenlilerin ve kendi yandaşlarının kurdukları gazetelerle propaganda çalışmalarına başladılar.

Kuva-yı Milliye'nin direniş gösterdiği cepheler hakkında bilgi toplamak amacıyla da gizli servisin organize ettiği ajanlar, cephe ve cephe gerilerine geçerek milliyetçiler hakkında bilgi toplamaya başladılar. Fransız İstihbarat Bürosu, Tekelioğlu Sinan Bey lakaplı Yüzbaşı Ali Ratıp'ın imzalı sahte belgelerle, Pozantı'daki direnişçi Kuva-yı Milliye arasına ve Adana'dan göçen halkın arasına ajanlar sokuyor, köylerdeki direnişçileri etkileyerek taraf değiştirmeye zorluyor, Pozantı ve Karaisalı gibi önemli direnişçi merkezlerine seçilmiş ajanlarını göndererek istihbarat çalışmaları yaptırıyordu

Şehirde Ali İlmî'nin yayınladığı Ferda, Ata Derviş'in Rehber, Giritli Fanizade İlhami'nin Adana Postası ve Ermenilerin yayınladığı Haysayın, Kilikya, Nero Serve, Adana adındaki gazeteler ile Fransız işgal idaresi lehine yayınlar yaptırılıyor, yerel halkın inançları olumsuz yönde etkilenmeye çalışılmaktaydı. Fransızlar Kuva-yı Milliye yanlısı Alemdar, Yeni Adana gibi gazetelerin şehir merkezine sokulmasını yasaklayarak yaptıkları propagandaları sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı.

Kuva-yı Milliye tarafı ise M. Kemal'in bilgi ve oluru ile Ahmet Remzi Bey başkanlığında şehirde istihbarat teşkilatı kurdular. İhtiyat Levazım subaylarından Güleklî Mehmet Refik ilçelerdeki istihbarat çalışmalarını yürütmekteydi.

Gizli teşkilatın haberleşme ağını Suphi Paşa, Vehbi Necip ve Başmühendis Hilmi beyler yürütmekteydiler. Teşkilat üyelerinin topladığı özel bilgiler Ahmet Remzi Bey'de toplanıp değerlendiriliyor, bilginin önem derecesine göre Vali Celal Bey ile Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı Sinan Paşa'ya, Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'ne ulaştırılıyor, bu makamlardan alınan yazılı direktifler ajanlar aracılığıyla müfreze kumandanlarına iletiliyordu.

*Bu çalışma aynı adla 17-19 Nisan 2015 tarihlerinde düzenlenen 1. Uluslararası Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu'na sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kınıklı Yerleşkesi Pamukkale/Denizli, yziya@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0161-1984>).

Haberleşmeyi sağlayan Telgrafçı Hasan Efendi, Fasih, Turhan Cemal, Ferit Celal, Mühendis Ziya, Ziraatçı Arif gibi memurlarla, yabancı dil bilgisi ve kültür düzeyiyle Fransız subaylarının güvenini sağlayarak elde edilen bilgileri teşkilata ulaştırılan görevliler de vardı.

Haberleşmede kullanılan yöntem düşmanın akıl edemeyeceği düzeyde idi. Haberleşmede kullanılacak evrak su ile ıslatılarak bir cam üzerine konuluyor, üzerine ikinci bir kuru kâğıt eklenerek kurşun kalemle yazı yazılıyordu. Çekilecek telgrafları yırtık giysiler içine saklayan görevi Hasan Bey, işi bittiğinde bunları imha ediyor, seyyar posta memuru Şükrü teşkilatın evraklarını evine getirdiği posta arabasının gizli bölmelerine yerleştiriyor ve kıymetli evrak pulu yapıştırdıktan sonra cepheye götürüyordu. Bu evraklar çoğunlukla Konya'da bulunan Fahrettin Paşa'ya ulaştırılıyordu.

Fransız askerî işgal idaresinin geniş olanaklarıyla organize ettiği istihbarat ve propagandalara karşı, özverili Kuva-yı Milliye mensuplarının istihbarat çalışmaları cephe ve cephe gerilerinde başarıyla sürdürülmüş, vatani işgalden kurtarmaya odaklanmış askerî kontrollü sivil direniş Adana bölgesinde düşmanı barışa zorlayan taraf olarak tarihe geçmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Adana, Fransa, Ermeniler, işgal, propaganda.*

Abstract

The First World War had ended by the Treaty of Mondros signed by the Ottoman Empire with the Allied Powers. France, one of the Allied Powers, started to occupy Çukurova in late 1919 under to this treaty. The French brought six battalions of Algerian, Indian and Armenian soldiers who were distributed to various regions when they applied the relocation in 1915.

M. Kemal Pasha organized the Turkish National Struggle, commissioned artillery major Kemal, infantry captain Osman Nuri, and Ali Ratıp, to hold the region's civil-looking resistance. With the participation of voluntary nationalists who did not want to live under occupation, they formed resistance groups in Adana and its surroundings; with a civilian commander responsible for each of them.

The French military occupation administration established a propaganda organization to gain the sympathy of the residents that adversely affect the resistance in the region and reinforce the colonial practice. The service, led by captain M. Gisse and Andrea Konti, started their propaganda work with newspapers of their supporters and local Armenians.

To gather information about the fronts on which National Forces (Kuva-yı Milliye) resisted, the agents organized by the secret service started to collect information about the nationalists by going to the front line. The French Intelligence Office, with the fake documents signed by Captain Ali Ratıp, nicknamed Tekelioğlu Sinan Bey, inserted agents among Adana migrants and forced them to change their sides by influencing the resistance in the places like Pozantı and Karaisalı.

Publications were made in favor of the French occupation administration with the Ferda, published by Ali İlmî, the Adana Post of Ata Derviş, the Adana Post of the Cretan Fanizade İlhamî and the Haysayın, Cilicia, Nero Serve, newspapers containing the name of Adana published by the Armenians that negatively influenced the believes of locals. The French were trying to consolidate their propaganda by forbidding the National Forces supporting newspapers such as Alemdar and the New Adana.

On the other hand, the National Forces supporters established an intelligence agency in the city under the leadership of Ahmet Remzi Bey with the knowledge and consent of M. Kemal. Gülekli Mehmet Refik, one of the providence officers, carried out intelligence activities in the districts.

Gentlemen like Suphi Pasha, Vehbi Necip, and Chief Engineer Hilmi conducted the secret agency's communication network. Particular information collected by the members of the organization were collected and evaluated at the place of Ahmet Remzi Bey and the classified information was conveyed to Governor Celal Bey and the public commander of National Forces i.e. Sinan Pasha, the General Directorate of Printing and Intelligence in Ankara, while written directives from these authorities were forwarded to the platoon commander through agents.

There were also officers such as telegraphist Hasan Efendi, Fasih, Turhan Cemal, Ferit Celal, engineer Ziya, agriculturist Arif, who provided the communication in addition to the officers who brought the information obtained by giving the trust to French officers with their level of foreign language and culture.

The method used in the communication was at an unimaginable level of the enemy. The document to be used in the communication was placed on glass by wetting it with water, the second piece of dry paper was added on it, and writing was written by pencil. Hasan Bey, who hid the telegrams in torn clothes, destroyed them when he was done. The mobile mail officer Şükrü placed the organization's documents in the secret compartments of the mail cart he brought to his home and took them to the front after stamping. These documents were mostly delivered to Fahrettin Pasha in Konya.

Against the intelligence and propaganda organized by the French occupation forces with its vast possibilities, the intelligence activities of the devoted National Forces members were successfully carried out to the frontline and behind the front. The military-controlled civil resistance made history by focusing on saving the homeland from the occupation as the party that forced the enemy to peace in the Adana region.

Keywords: Adana, France, Armenians, occupation, subversive activities.

GİRİŞ

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin galip devletler adına İngiltere ile imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin ardından, İngilizler 9 Kasım'da İskenderun'a, 17 Aralık'ta Mersin'e, 15 Ocak 1919'da Antep'e, 22 Şubat'ta Maraş'a, 15 Şubat'ta Adana'ya asker çıkarmışlar, Fransızlar da 11 Aralık 1918'de Dört Yol'a, 19 Aralık'ta Tarsus'a, 21 Aralık'ta Adana'ya, 1 Ocak 1919'da İskenderun'a, 2 Ocak'ta Mersin'e¹ asker çıkararak işgale katıldılar.

I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalar sırasında, İngilizler Rusya ile karşı karşıya gelmemek için Musul'u Fransızlara bırakmıştı. 1917 Ekim İhtilâli ile Rusya bloktan ayrıldığına göre, savaşın önemli yükünü çeken İngiltere'nin petrol alanlarında taviz vermesi gerekmiyordu. İngilizler, Suriye ve Çukurova'dan geri çekilme karşılığında Musul, Filistin ve Mezopotamya'nın bırakılmasını içeren 15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilâfnamesi'ni Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, İtalya devletleri temsilcilerinin katılımıyla Fransa'ya imzalatmışlardı.²

Fransızlar, yapılan anlaşma gereği, İngiliz kuvvetlerinin Çukurova'dan ayrılmaya başlamasıyla İskenderun ve Suriye yoluyla getirdikleri birliklerle işgallerini berkitmeye başladılar. Fransız işgal kuvvetleri komutanı Albay Brémond'un koruyuculuğunda 100 bin Ermeninin 70 bini Adana ile köylerine, 12 bini Dört Yol'a, 8 bini Hacı'nı geri kalanı da Osmaniye, Kadirli ve Kozan'a yerleştirildi.³ Aralık 1920'de Fransız Meclisi'nde Chappedelaine, Fransız kuvvetlerinin Çukurova'ya geldiği sıralarda Fransız birliklerindeki Ermeni askerleri gördüğünde hayretini gizleyemediğini belirtmişti.⁴

Adana Kozan'dan gelerek, 30 Ekim 1919 tarihinde Sivas Kongresi Salonu'nda M. Kemal Paşa ile görüşen Hulusi Kurdoğlu, Dava Vekili Emmi Mustafa, Halil Topaloğlu, Adana'da cephe açıldığı takdirde ellerinden gelen yardımı yapacaklarını söylemişlerdi. M. Kemal Paşa heyetin isteklerini olumlu bularak, Topçu Binbaşı Kemal Bey'i Kilikya Kuvayı Milliye Komutanı, Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey'i Komutan Yardımcısı olarak görevlendirdi. M. Kemal Paşa, Kemal Bey'e "Kozanoğlu Doğan Bey", Osman Nuri Bey'e "Aydinoğlu Tufan

1 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I. Ankara, 1973, s. 50, 209.

2 Gotthart Jaeascke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1921, s. 28.

3 Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, San Matbaası, Ankara, 1970, s. 38.

4 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1988, s. 178.

Bey” takma adlarını verdi.⁵ Edirneli Yüzbaşı Ali Ratıp ise “Tekelioğlu Sinan Bey” takma adıyla Batı Kilikya Cephesi Komutanlığı’na atandı.⁶

Adana Türk Gücü Reisi Ahmet Remzi Bey, Ekim ayı sonunda M. Kemal Paşa’dan aldığı telgraf üzerine Kayseri’de 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, 11. Tümen Kumandanı Yarbay Mümtaz Bey ile 4 Kasım’da görüşerek Kayseri’de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kilikya Şubesi’ni kurarak cemiyetin Niğde’de çalışması üzerinde anlaştılar.⁷

M. Kemal Paşa, Fransızlara karşı askerî bir cephe açmak yerine, asker kökenli sivil görünümlü görevliler marifetiyle, Adanalıların Fransızlara karşı direniş başlatmasını ve büyük devletlere karşı askerî harekât yapıldığı görünümü vermeyi siyaseten uygun görmemişti. Halktan kişiler görünümlü subayların önderliğinde, müfrezeler halinde teşkilatlanan Millî Kuvvetlerle⁸ Fransızların durdurulması benimsenmişti. Fransızlar ise bölgedeki halkın direnişe katılımını engellemek, millî direnişin etkinliğini kırmak için beşinci kol çalışmalarını devreye sokarak sömürgecilikten gelen tecrübelerini ortaya koyacaklardır.

A. Fransızların Casusluk ve Propaganda Çalışmaları

Millî Kuvvetlerin müfrezeler kurarak yıpratıcı darbeler indirdikleri Adana’da, Fransız işgal makamları casusluk ve propaganda yöntemlerini harekete geçirdiler. Casusların getirdikleri bilgiler doğrultusunda, cephede yanıltıcı haberler yaymaya, halkın üzerinde tedirginlik oluşturmaya başladılar. Amaçları kaynağını yerli halktan sağlayan millî hareketi dağıtmaktı.

Fransız istihbarat bürosunun çalışmaları Yüzbaşı M. Gisse’in nezaretinde yapılıyor, Andrea Konti gibi diğer subaylar da büroda görev yapıyorlardı. Fransız istihbarat bürosu Osmanlı vatandaşlığı duyguları zayıf ve maddî değerleri önemseyen kişileri casus olarak kullanmaktaydı.⁹

Çukurova’ya geçişte önemli bir geçit yeri olan Pozantı Fransız işgali altındaydı ve bu engel aşılmadan Millî Kuvvetlerin bölgenin iç kısımlarında yapacakları harekâta olumsuzluklar yaşanacaktı. Adana’nın Kuzeyindeki şiddetli yağmura rağmen, millî müfrezeler, 27 Aralık 1918’de Pozantı’yı işgal eden Binbaşı Mesnil kuvvetlerini Nisan ayı başından itibaren vurmaya başladılar. Şubat ayının başlarında Maraş’taki direnişin başarısı Millî Kuvvetlere ayrı bir moral vermişti. 11. Tümen Komutanı Yarbay Mümtaz’ın organizesinde Sinan Bey’in birlikleriyle takviyeli Millî Kuvvetler, 1920 Nisan’ında Binbaşı Mesnil’e büyük kayıplar verdirmeye başladılar.¹⁰ 20 Nisan’da cepheden alınan özel bilgilerle bakılırsa; Fransız istihbarat birimi, bazı elemanlarına Sinan Paşa’nın imzasını taklit ederek, verdiği vesikalarla¹¹ cephede serbest dolaşımını sağlıyor ve casusluk yaptırıyordu.

5 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, İstanbul, 1973, s. 278.

6 *Türk İstiklâl Harbi Güney Cephesi IV*, Ankara, 1966, s. 68-69; Ener, *a.g.e.*, s. 55.

7 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 24 Ocak 1953; Ener, *a.g.e.*, s. 51.

8 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli, Sıralar Matbaası*, C. 1, İstanbul, 1963, s. 24’te; İstiklâl Harbi’nde askerî strateji politik alanda olduğu gibi çok doğru tespit edilmiş ve Güney Cephesi’ne fazla kuvvet ayırmadan Fransızlara karşı gerilla harbi yapmak şeklinde askerî taktik hedefi güdüldüğünü belirtmektedir.

9 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 10 Şubat 1953.

10 Ener, *a.g.e.*, 136-147.

11 ATASE, A. 8-7974, K. 946, D. 4-2, F. 52.

Fransızlar Pozantı'da büyük risk altında bulunan Mesnil¹² ve taburundan geriye kalanları kurtarmaya odaklandıklarından, diğer cephelere saldırmak yerine Tarsus'tan yardımcı kuvvet göndermeyi denediler. 12 Mayıs'ta kasabadan dağlık arazi koşullarında kullanılacak hayvan toplamaya başladılar.¹³ Harekete geçen Fransızların Pozantı'ya yardımlarını önlemekle görevli Millî Kuvvetler düşmana saldırarak 400 yaralı verdirdiler.¹⁴ Ertesi gün Fransızlar kasabadaki kuvvetlerini takviye amacıyla Adana'dan üç tabur kadar bir kuvveti Tarsus'a getirdiler. Alınan istihbarata göre, 200 kişilik bir kuvveti Yenice'den Tarsus'a¹⁵ getiren, Mersin'den de kuvvet toplayan düşmanın ertesi gün Pozantı'ya yöneleceği¹⁶ anlaşılmıştı. 14 Mayıs'ta, cephedeki mücahitlerin moralini bozmak amacıyla, uçakla Ferda gazetesi attıran düşmanın Adana'da Fellah ve Ermenilerden¹⁷ kuvvet topladığı öğrenilmişti.

16 Mayıs'ta Tarsus'a yiğnak yapan Fransızlar üç koldan saldırıya geçip, etraftaki Türk hatlarını yararak Pozantı'ya ulaşmayı denediler.¹⁸ Büyük çaba gösteren millî müfrezeler düşmanın ileri hareketine izin vermedi. Pozantı'da sağanak yağış altında Binbaşı Mesnil taburuna Millî Kuvvetlerin büyük kayıplar verdirdikleri Mayıs çarpışmaları sürerken, Bayramlı ve II. Kavaklıhan Çarpışmaları'ndan sonra havalanan Fransız keşif uçakları yanlışlıkla, bölgedeki Millî Kuvvetlerin tam teçhizatlı şekilde 10 bine yakın sayıda¹⁹ olduklarını bildirdi. Pilotların verdiği abartılı haberler Fransız ve Ermenilerin psikolojilerini olumsuz biçimde etkileyecektir.

Binbaşı Mesnil'e yardım etmek için 24 Mayıs'ta Türk hatlarını zorlayan ve gördükleri direniş karşısında bocalayan Fransızlar, Tarsus'tan çekilmeye başladılar. Gelişmelerden dolayı telaşlanan Ermeni sakinlerin bir kısmı Adana'ya bir kısmı da Adana'dan Mersin'e geçmek için Tarsus'a yığılmaya başladılar.²⁰

Fransa Doğu Ordusu I. Tümen Komutanı General Dufieux, Mesnil'i kurtaramayacağını düşünerek, 25 Mayıs'ta uçaktan attığı bir mesajla Mesnil'in ağırlıklarını tahrip ederek Mersin'e ulaşmasını istedi.²¹ Binbaşı Mesnil kayıplar vererek Pozantı'dan ayrılıp, şiddetli yağış altında Güney yönünden dağlık ve engebelerle dolu bir araziye geldi.²²

26 Mayıs saat 21.30'da Pozantı yoluyla gelen Andon adında bir Rum casus, Çamalan yakınlarında yakalandı. Casustan Mesnil'in yaralı askerlerini Pozantı'da bırakarak belirsiz bir yöne doğru hareket ettiği bilgisi Sinan Paşa'ya ulaştırıldı. Alınan bilgi doğrultusunda takibe alınan Mesnil, Karboğazı'nda Molla Nasuh ve Mehmet Efendi'nin komutasındaki 44 kişilik Gülek Müfrezesi'yle çarpışarak Yılan Ovası'na doğru inerken, Karargâh Süvari Kitası ile çarpışan bölüğü esir alınınca, 28 Mayıs'ta altı subay, 334 er, 1 doktor ve 8 başıbozuktan

12 Ener, *a.g.e.*, 146'da; Du Véou'nun savaştan sonra yayınladığı kitabında, Millî Kuvvetlerin misafir olarak tuttuğu Madam Mesnil'e, kocasının teslim olması hakkında mektuplar yazması için tehdit edildiği yalanını uydurduğunu belirtiyor.

13 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 9.

14 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 10.

15 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 14.

16 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 12.

17 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 26.

18 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 35.

19 Fransızlar Türklerin kesin sayısını tam olarak tespit edememişlerdi. Fransız yazar Paul Du Véou, *La Cilicie de La Passion* adlı eserinde; 3 bin Türk'ün kayalıklara gizlendiğini yazmaktadır. Oysa Türk tarafının sonradan gelenlerle sayıları 240 eri geçmiyordu. Yine, yazar esir düşen Fransızları 193 olarak göstermekte, "Fransızların kurşunları tükenince tepelerden inip karanlıklar içinde yaralıları kestiler" ifadesiyle Türkleri barbar olarak tanıtmaya yoluna gitmişti. Bkz: Ener, *a.g.e.*, s. 147-149.

20 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 52.

21 Ener, *a.g.e.*, s. 142-151; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 11, 118.

22 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 55.

ibaret kuvvetini kuşatan²³ Kara Bomba Müfrezesi Kumandanı “Kara Afet” lakaplı Teğmen Hasan Akıncı’ya teslim olmak zorunda kaldı.²⁴

Olay Fransızlar ve Ermeniler arasında moral bozukluğuna neden olmuştu. Bunun üzerine Adana’daki Ermeni çeteler Türkler üzerindeki baskılarını arttırarak soygun ve katliâmlara hız verdiler. İncirlik Köyü yakınında konuşlanan Abdioğlu Köyü’nden Acar Agob, Berber Ayn, Misisli Kirkor, Misisli Mirin ve Etmekçi Mihail destekli Mülazım Agob’un kumandasındaki 575 kişilik Ermeni çetesi, 1 Haziran’da Gök Fakı Oğulları’ndan Ahvan Ali Efendi’yi beş hizmetçisiyle Adana’ya giderken Hamid Kuyusu civarında katlettiler. Kilikya Heyet-i Merkeziyesi Başkanı A. Remzi Bey, General Dufieux nezdinde vahşeti yazılı olarak protesto ederek, olayın tekrarlanması durumunda misliyle karşılık verileceğini ihtar etti.²⁵

Şehrin Millî Kuvvetler tarafından çember içine alınması üzerine, General Dufieux’nun emriyle 4 Temmuz’da sıkıyönetim ilân edildi. Hınçak Komitesi Reisi Mihran Damadian ve diğer yandaşları kurmayı plânladıkları Ermeni devletine engel gördükleri Türk ve Müslüman halkın şehirden uzaklaştırılması gerektiğini işgal güçleri komutanı Albay Brémond’a ilemişlerdi. General Dufieux da ikna edildi. General Dufieux Yarbaşı’ndan Yüreğir Ovası’na saldırı plâni düşünmekteydi. Ermeni ileri gelenlerinin istekleri, Fransızların plânıyla örtüşüyordu. Onlar şehirdeki kuvvetlerini iki ateş arasında bırakmak istemiyorlardı. Bu amaçla, güneydeki bahçeler tarafından geçişleri kolaylaştırmak amacıyla Müslüman Cezayirli askerler konuldu.²⁶ Casuslar ve Ermeniler aracılığıyla şehirde katliâm yapılacağı söylentisini yaydılar. Batı yönündeki Tarsus yolu da açık konuma getirildi. 9 Temmuz sabahı diğer yönlerden Fransızların top atışları başladı. Düşman uçaklarının havadan attığı bombalar ve ucu sivri çiviler çocuk, kadın ve pek çok kimsenin ölmesine, yaralanıp sakat kalmasına neden oluyordu. Paniğe kapılan halk Cezayirli askerlerin açık tuttuğu noktadan hızla şehri terk etmeye başladılar. Adana’da “Kaç Kaç Olayı” denilen o mahşerî günün etkisine Fransızlar da şaşırılmış ve kaçışların, kendi deyimleriyle çeteleri güçlendireceği endişesine düşmüşlerdi. Bu kez de göçmenleri şehre geri dönmeye teşvik etmeye başladılar. 12 Temmuz’da göçmenlerin arasında yakalanan Jandarma Komutanı Ahmet’in Rum karısı bu amaca hizmet etmek üzere Obalar tarafında görevlendirildi.²⁷ Casusluğundan şüphelenilerek yakalanan kadın, Yolgeçen Grup Kumandanı Zeki (Baltalı) tarafından Karaisalı’ya gönderildi. Casus, Kayseri’ye esirlerle gönderilinceye kadar Adana Mebusu Dr. Eşref’in (Akman) himayesinde kaldı.²⁸

Fransızların usulsüz bir şekilde mahkeme kâtipliği görevine getirttikleri Müderris Musa Kâzım, oğlu Sadi ve Vali Vekili Abdurrahman’ın yeğeni Bayraktarzâde Ahmet, göçmenlerle birlikte gittikleri Türk cephesi gerisinde Fransız işgal idaresi lehine propaganda yaparlarken yakalanarak Karahan Karakolu’na getirildiler. Musa Kâzım’ın casusluk yapan diğer oğlu Nail, istihbarat görevi yaptığı Kurttepe Cephesi’nden kaçarak Adana’ya geldi. Musa Kâzım ve oğlu Sadi de bir yolunu bularak gözaltında tutuldukları Namrun’dan kaçıp şehre gelerek eski görevlerine döndüler. Bürücek’te zorunlu ikâmette tutulduğu sırada kaçan Bayraktarzâde Ahmet ise Brémond’un oluruyla Ceyhan Kaymakamlığı görevine atandı.²⁹

Kaç-Kaç Olayı’nı fırsat bilen Fransızlar, Toroslar’a göç eden halkın arasına casuslar yerleştirdiler. Fransızlar lehine çalışan casuslardan Lübnanlı bir Hristiyan aileye mensup

23 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 171.

24 Ener, *a.g.e.*, 143-151; Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 11, 118.

25 ATASE, A. 8/7974, K. 946, D. 4.5, F.10.

26 Ener, *a.g.e.*, s. 176-177.

27 Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 162-163; Yüreğir, “Millî Mücadelede Çukurova”, *Yeni Adana*, 27, 28 Mayıs 1953.

28 Ener, *a.g.e.*, s. 174.

29 Yüreğir, *a.g.m.*, *Yeni Adana*, 11 Haziran 1953.

olan Tevfik Abut, Selanikli Ata Derviş³⁰ ile birlikte Tarsus taraflarından Türk cephesine geçtiler. Ata Derviş Adana'da yaşadığı sırada lisan bilgisi sayesinde Fransızların güvenini kazanarak Vilayet Baş Tercümanı olmuştu. Tevfik Abut, müfreze komutanlarına Hint Hilâfet Cemiyeti Reisi olduğunu belirtti. Ata Derviş onun tercümanı rolünü oynadı. Cephede şüpheli hareketleri görülen iki casus, Pozanti ve Karaisalı'ya gönderilerek gözetim altına alındılar. Tevfik Abut, Kuvayı Milliye'ye yapacağı yardımları yerine ulaştırmak amacıyla Ankara'da Heyet-i Temsiliye ile görüşeceğini söyleyerek cephe komutanının güvenini kazandı. Daha sonra da Ankara'ya göndereceği yardım ve hediyelerin nakli bahanesiyle geldiği Antalya'dan bir vapura binerek kaçtı.³¹

Ata Derviş Pozanti'da alıkonulduktan sonra Karaisalı'ya geçti. Hemşerisi Kaymakam Sadettin Bey'in güvenini kazandığından, vekâlet görevi sırasında rahatça çalıştı. Sadettin Bey'in ilçe dışına çıkarken şifre anahtarlarını dahi emanet alan Ata Derviş cephelerin durumu konusunda istediği tüm bilgileri edinmişti. Ceyhan'daki ailesini getirmek bahanesiyle Sadettin Bey ve Adana Doğu Cephesi Komutanı Aydınoğlu Tufan Bey'in olurlarını alan Ata Derviş, Kuvayı Milliye'nin Mercimek İlaşe Heyeti Reisi olan Kayserili Sabitzâde Hüseyin ile beraber Ceyhan'a kaçtı. Burada Ağustos ayı sonlarında vapurla işgal bölgesine geçen Tevfik Abut ile bir araya geldi.³²

Fransızlar cephe ve cephe gerisindeki casusluk çalışmalarının dışında, şehirdeki halkın moral gücünü olumsuz etkilemek için propagandayı çalışmalarını aksatmadan sürdürüyorlardı. Kilikya Genel Valisi Kolonel Brémond, 17 Nisan 1920'de Sadrazam Damat Ferid'in Millî Kuvvetler aleyhine Şeyhülislâm'dan aldığı fetvanın okunması için Türklerin ileri gelenlerini Ulu Cami'ye davet etti. Vali Celal Bey ve bazı kimseler davete uymadılar. Fetvanın okunmasından sonra söz alan General Dufieux, bu fetvaya uymanın akıllıca bir iş olacağını, kötü bir duruma düşmeleri halinde şehri yarım saat içinde yerle bir edecek kudrette olduklarını belirterek camide bulunanlara gözdağı vermişti.³³

Fransızlar, Seyhan Nehri'nin Batısına çekilen Millî Kuvvetlerin düzene konulması sırasında Zeamet Köyü üzerinden merkez iskeleyle doğru ilerlediler. Bazı çarpışmaların ardından Yüreğir Ovası'nda tutunan Fransızlar, köylülerin Millî Kuvvetlerle işbirliği yapmamaları için baskılar yapmaya başladılar. Brémond ve Adana Valisi Abdurrahman (Paksoy) imzalı, Ermeni matbaasında basılan "Yüreğir Halkına" başlıklı bildiri aracılığıyla 15 Ağustos gecesine kadar ellerindeki silahı işgal güçlerine teslim edenlerin bağışlanacağı, aksi davranışta bulunanların çete olarak kabul edileceği ve mallarına el konulacağı uyarısında bulunarak geçimini temin etmekte zorlanan köylülerin akıllarını çelmeye çalıştılar. Ayrıca, Ermeni, Rum ve Asurlulardan kurdukları sekiz kişiden oluşan Nasihat Heyeti aracılığıyla bildirimleri Yüzbaşı merkezli olarak diğer köylere dağıttırdılar.³⁴ Fransızların, Türklerden casuslar edindikleri 21 Ağustos'ta İtalyanlardan edinilen bilgilerle de doğrulanmıştı.³⁵

İşgal makamları verilen süre içerisinde evlerine dönmeyenlerin ev ve mallarına el konulacağını duyurarak Millî Kuvvetleri bölmeyi plânlamışlardı. 7 Ekim'de Kavaklıhan Grup Kumandanlığı'nın bildirdiğine göre, Kavaklıhan civarında casusları aracılığıyla, millî duyarlılığa sahip olmayan kişilerin, erleri cepheden firara teşvik ettikleri, hatta kuvvet

30 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 22 Haziran 1953.

31 Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1919-1922)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, s. 428-429; Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 22 Haziran 1953.

32 Çelik, a.g.e., s. 428.

33 Ener, a.g.e., s. 127-129.

34 Ener, a.g.e., s. 190.

35 ATASE, A. 4-5280, K. 240, D. 42, F. 68.

toplamaya başladıkları anlaşılıyordu.³⁶ 2 Kasım'da Merkez Mıntika Kumandanı, Kamışlı Taburu erlerinin çoğunun cepheden firar ettiklerini Sol Cenah Mıntika Kumandanlığı'na³⁷ bildirmişti. Aynı gün cephede Çolak Mehmet adında bir kişi casusluk yaparken yakalandı.³⁸

1. Basın Yoluyla Propaganda

Adana'da Ali İlmî'nin sahibi ve başyazarı olduğu Ferda ile Giritli Fanizâde İlhami'nin çıkardığı Adana Postası sürekli olarak Fransızlar lehine yayın yapmaktaydı. Adana Postası günlük yayın yapan bir gazeteydi. Fransızlar Adana'yı terk etmeden kısa bir süre önce gazete kendiliğinden kapandı. Gazetenin sahibi İlhami de yaptığı hizmetler karşılığı olarak, Fransızlar tarafından Suriye'de görevlendirildi.³⁹ Ermenilerin çıkardığı Haysayın, Kilikya, Nero Serve ve Adana adındaki gazeteler, Ermeni ve Fransız yanlısı yayın yapıyorlar, kimi kez halkın psikolojisini Millî Kuvvetler aleyhine bozmak amacıyla, yayınlar casuslar aracılığıyla, cephe gerilerine kadar sokuluyordu.⁴⁰

Toros, Kilikya, Hayistan, Azadamard, Adana, Davros, Haygagan Tsayn, Art, Sakank, Ararat, Nor Aşharn, Kilikya Surhantay, Nor Serunt adındaki gazetelerin tümü Ermenice yayın yapıyorlardı. Bunlardan sadece Adana adıyla yayımlanan gazete Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayınlanıyordu.⁴¹

Adana'daki Fransız istihbarat biriminin bu türden çalışmaları Yüzbaşı M. Gisse'in nezaretinde yapılıyordu. Fransızlar, Vali Vekili olarak atadıkları Bağdadîzâde Abdurrahman'a yüklüce para vererek Adana Postası adlı gazeteyi yayına başlattılar. Abdurrahman ve gazetenin yazarı Fanizâde İlhami'nin Fransız işgal idaresini övücü yazılarıyla halkı etkilemeye çalıştılar.⁴²

Rehber adlı bir gazete çıkaran Selanikli Ata Derviş, 2 Ocak 1920'de "*Ermeni vatandaşlarımıza müjde. Adana tehirci sırasında Ermenilerin felaketine neden olan Adana Jandarma Alayı Kumandanı Sabık Miralay Avni son Konya çarpışmalarında Delibaş Mehmet Ağa tarafından idam edilmiştir. Çarşamba günü Delibaş ile kıymetli arkadaşları Konya'dan Adana'ya gelmişlerdir*" diyerek, Ermenileri onore ederken, halkın moralini bozmaya çalışmıştı.⁴³

Londra Konferansı'nın toplanmaya başladığı Ocak ayında, Fransız işgal idaresi softa hocalar aracılığıyla hayır işleri görünümümlü Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye adlı bir cemiyet kurdurdular. Onların asıl amaçları bu cemiyet aracılığıyla, Çukurova'da Fransız idaresinin devam etmesi için halktan imzalı dilekçeler toplayarak konferansa göndermekti.⁴⁴

Fransızlar sömürgecilik tecrübesiyle Fransa Muhipler Cemiyeti kurmak için Erzurum Mebusu Celaleddin Arif Bey ile görüştüler. Enteresan kişilikli Arif Bey'in, Adana'nın tahliyesi şartıyla böyle bir girişime izin verileceğini belirtmesiyle konu belirsizliğe bürünmüştü.⁴⁵

36 ATASE, A. 4-5280, K. 240, D. 42, F. 143.

37 ATASE, A. 8-7984, K. 947, D. 16-9, F. 163.

38 ATASE, A. 8-7984, K. 947, D. 16-9, F. 165.

39 Yusuf Ayhan, Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu, İpek Matbaası, Adana, 1963, s. 40; Ener, a.g.e., s. 289.

40 Ener, a.g.e., s. 272-273; İsmail Tefvik, *Adana Vilayeti Matbuatı*, İstanbul, 1932, s. 13.

41 İsmail Tefvik, a.g.e., s. 24.

42 Çelik, a.g.e., s. 427.

43 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 23 Haziran 1953.

44 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 17 Temmuz 1953.

45 K. Atatürk, *Nutuk*, MEB Yay., C. III, İstanbul, 1973, s. 1177.

Fransızlar, Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah'tan alınan ve 11 Nisan'da Takvim-i Vekâyi'de yayınlatılan *Sultan-Halife'ye karşı gelenlerin idamlarının caiz* olduğu içerikteki fetvayı⁴⁶ Ferda Gazetesi'nde yayınlatıp, cephe karargâhlarının üzerinden uçakla attırarak Millî Kuvvetlerin psikolojisini bozmaya çalıştılar. 15 Mayıs'ta karargâhın üzerine atılan bu fetvaya sinirlenen Kavaklıhan Gurup Kumandanı Cemal, ertesi gün fetvaya karşı bir yazı hazırlattı. Fetvanın dinen geçerli sayılmayacağını belirten yazı suretleri, ertesi gün gizli teşkilat mensupları tarafından Adana ve Tarsus'a gönderilerek uygun yerlere asıldı.⁴⁷

Fransızların Kurttepe'ye hâkim olmak amacıyla başlattıkları 15 Ağustos saldırıları öncesinde, Vali Vekilî Abdurrahman, Mahmut lakaplı Belediye Başkanı Celalettin ve Müftü Münir imzasıyla hazırlanan bildirimler, uçaklarla⁴⁸ cephe ve cephe gerilerine atılıyor, moraller bozulmaya çalışılıyordu.

Ali İlmî yaptığı yayınlarla Fransızlara hizmet etmeyi sürdürüyordu. 12 Eylül tarihli Ferda⁴⁹ gazetesinde, Millî Kuvvetlerin elindeki 10.5'lik topun Kurttepesi'nde Fransızların eline geçtiği, diğer 105'lik topun da Avusturya malı ve kundağının da Bulgar malı olduğu yazılarak Türk halkının moral değerlerini bozmaya çalışmıştı.⁵⁰

Fransız istihbarat subaylarından Andrea Konti, A. Remzi Bey ve arkadaşı Yedek Subay Avni ile birlikte çıkardığı Adana Gazetesi'nin yayınlarında değişiklik olduğu takdirde para yardımında bulunabileceklerini teklif etmiş, teklif kabul görmeyince de Vali Nazım aracılığıyla gazeteyi kapattırmıştı.⁵¹ İşgal idaresi Millî Kuvvetler yanlısı Alemdar gazetesinin şehre girmesini de engelliyorlardı.⁵²

3. Propaganda ve Casusluk Çalışmalarının Cepheye Yansımaları

Millî Kuvvetler müfrezeleri 1 Nisan 1920'de Karaisalı'ya girdikten sonra, Kurmay Başkanı Mustafa'nın başkanlığında Harp Divanı kuruldu. Savcı Ali Rıza, Yargıç Daniş Reşit, Jandarma Komutanı Hasan ve Abdullah Ağa üyeliklere getirildiler. Fransızlar adına casusluk yapan Saatçi Salim'e idam cezası verildi.⁵³ Müfrezelerin şehir merkezine yaklaşmalarına rağmen, Fransızlara umut bağlayanların zararlı hareketleri görülmekteydi. Kendi gücüne güvenemeyen bazı müfreze kumandanları da düşmanın işini kolaylaştırmaktaydı. 28 Haziran'da Topçu Muhafız Kumandanı erleri firara teşvik edenlerin propagandalarına karşı önlem alınması gereğini Umum Kumandanlık makamına bildirmek zorunda kaldı.⁵⁴

Üstün ateş gücüne sahip Fransız kuvvetlerine karşı olanaksızlıklar içerisinde çarpışan Millî Kuvvetler Adana, Tarsus ve Mersin'i kuşatma altına aldılar. Fransızlar cephe gerilerine kadar giden casusları aracılığıyla, kendilerinden çok üstün durumda bulduklarını zannettikleri Millî Kuvvetlerin ateş gücünün abartılı olduğuna kanaat getirdiler ve uçak,

46 Osman Akandere, "11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuvayı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 24, Kasım 1999-2003, s. 442.

47 Ener, a.g.e., s. 112-127.

48 Ener, a.g.e., s. 210

49 Ferda gazetesi Ali İlmî'nin çıkardığı ilk gazete değildir. II. Meşrutiyet'ten sonra Rehber-i İtidal adıyla bir gazete çıkmış, fakat gazete uzun ömürlü olmamıştı. Ferda gazetesi Ankara Antlaşması'ndan sonra hemen yayınına değiştirilerek Millî Mücadele lehinde yazılar yayınlamaya başlamıştır. Ancak, o kadar ihanetin birkaç yazıyla başlanmayacağını anlayan Ali İlmî her şeyini bırakarak Adana'yı terk etmişti. Bkz.: *Yeni Adana*, I Kânunu Evvel 1920, s. 36.

50 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 22 Haziran 1953.

51 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 05 Ocak 1953.

52 İhsan İlgar, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Toker Matbaası, İstanbul, 1973, s. 23.

53 Ener, a.g.e., s. 61.

54 ATASE, A. 8-7984, K. 947, D. 16-9, F. 79.

tank,⁵⁵ top ve makinalı tüfeklerle harekete geçtiler. Fransızlar, ovalık alana inen Millî Kuvvetlerin kuşatması altındaki Adana'da tutunmaya çalıştılar. Özellikle Ata Derviş'ten aldıkları bilgiler doğrultusunda belirlenen hedeflere karşı harekete geçtiler. Eldeki stratejik bilgilerin yanı sıra, Türk cepheleleri üzerine gönderilen uçakların keşif uçuşları sonucu edindikleri bilgiler sonucu uçaklar ve obüs toplarıyla Karahan, Kelebek, Hacıkırı, Belemelik ve Pozantı'yı bombaladılar.⁵⁶

Fransızlar, casusları Ata Derviş'in verdiği bilgiler doğrultusunda Ceyhan'ın kuzeyindeki Mercin Suyu'nun kuzey kıyısından topçu ateşi desteğinde 18 Ağustos'ta Millî Kuvvetlere saldırdılar. 10 Ekim'e kadar süren çarpışmalar Fransızlar açısından olumlu sonuçlanmadı. Ata Derviş'in Ceyhan'a kaçmasından ve Mercin Çarpışmaları'nın ardından, Karaisalı'da silah ve cephanenin korunduğu Hükümet Binası üç Fransız uçağı tarafından bombalanarak makinalı tüfek ateşine tutuldu. Uçakların attığı bombaların etkisiyle 2'si kadın 3 kişi şehit oldu. Ata Derviş'in yaptığı ihanetler nedeniyle Kaymakam Sadettin Bey sıkıntılar yaşadı. Gözaltına alındı. Dokuz ay tutuklu kaldıktan sonra, Konya İstiklâl Mahkemesi'nde yapılan duruşmada, Ata Derviş'in ihanetleriyle ortak bağı olmadığına karar verilerek serbest bırakıldı.⁵⁷

Fransızlar, ellerindeki ateş gücünün avantajıyla 15 Ağustos gecesi Kurttepe'yi ele geçirdiler. Çarpışmalar sırasında Kurttepe Güneyindeki mevzide bulunan iki ağır sahra topundan birisi Çakıt Nehri'nin kuzeyine çekildi. Düşman uçaklarının çıkardığı gürültüden ürken mandalar diğer topla birlikte nehre yuvarlandı. Fransız süvarileri topu çekerek Adana'ya götürdüler. Makinalı Tüfek Bölüğü Komutanı ve Top Muhafızı Salahattin ile grubun yazı işlerini yürüten Nazım düşman baskınında şehit düştüler. Fransızlar, başında sırmalı subay kalpağı taşıdığı için komutan zannederek Salahattin Bey'in kesik başını ele geçirilen topun üzerinde sergileyip teşhir ederek⁵⁸ halka gözdağı verdiler.

Karaman taraflarında çıkan iç isyanı bastırmak amacıyla, cepheden 200 kişilik eratin gitmesi, Kurttepe'nin düşmesinde etken olmuştu. Gelişmeler Millî Kuvvetler ve köylüler arasında moral bozukluğuna neden oldu. Sol Cenah Bölge Komutanı Nazım'ın 16 Ekim'de 41. Tümen Komutanlığı'na gönderdiği bilgiye göre, Seyhan Nehri'nin doğusundaki köy halkının ileri gelenleri beyaz bayrak çekmeye ve cephe gerisindeki Karaisalı'ya göç etmeye başlamışlardı. Müfreze komutanlarından Yusuf Sakkur, 18 Ekim'de grubundaki erlerle beyaz bayrak açan Kara Yusuf'u ve Çiçekli Köyü'nü basarak yağma yapması, köylülerin Millî Kuvvetlerden soğumasına neden oldu. Sofulu'ya gönderilen atlı müfrezeler Fransızlara teslim edilmek üzere tutulmaya çalışıldı. Sol Cenah Grubu İaşe Memuru Adanalı Kör Abdullah, Ekmekçinin oğlu Mustafa ve Kıbrıslı Kör Hüseyin ve Yusuf Sakkur düşmana sığındılar. Fransızlar casusları aracılığıyla cephe gerilerinde yaşayanlar üzerinde sürekli olumsuz propagandalar yaparak, halkı Millî Kuvvetlerden soğutmayı sürdürüyorlardı. Onlar, bu kez Kör Abdullah ve arkadaşlarını kullanarak, Buruk Köyü'nün saf halkının Adana'ya dönüşlerini sağlamaya çalıştılar. Hulusi Akdağ, süvari müfrezesiyle küçük çaplı bir çarpışmadan sonra 27 Ekim'de Buruk'u kurtarınca, aynı kişiler Fransızlardan yardım istediler. Fransızlar 4 Aralık'ta Buruk'a yürüdü. Aynı bozguncu kişiler, Delibaş'ın Adana'da olduğunu söyleyip halkı kandırarak, hemşerileri olan Hulusi Akdağ süvarilerinden 25 kadarının cepheden ayrılmasını sağladılar. Milislerin ayrılmasından sonra 20 erikle 6 Aralık'a kadar çarpışan Hulusi Akdağ düşmana esir düştü.⁵⁹

55 Küçükçe ve yukarıya doğru yuvarlak çıkıntısından dolayı müfrezeler arasında "Tosbağa" diye anılagelmişti.

56 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 22 Haziran 1953.

57 Çelik, a.g.e., s. 430.

58 Ener, a.g.e., s. 213.

59 Ener, a.g.e., s. 211-250, 265-267.

Fransızların Adana Tarsus dolaylarındaki işgal alanlarını Millî Kuvvetlerden temizlemek düşüncesiyle, iki koldan tam teçhizatlı kuvvetlerle 20 Kasım'da saldırıya geçtikleri çarpışmalar Fadil Savaşı olarak anılır. Delibaş İsyanı'nı bastırarak Karaman'dan 23 Kasım'da cepheye dönen Jandarma Üstteğmeni Nazmi ve Manisalı Ali Bey müfrezeleri ile İ. Ferahim Bey'in makinalı tüfekler ve savaş topu eşliğindeki hareketlerini casusları aracılığıyla öğrenen Fransızlar konumlarını ayarladılar. Savaş topunun yerini öğrenen düşman uçaklarının imha girişimleri sonuçsuz kaldı.⁶⁰ Yüreğir Sol Cenah Komutanı Gemisuralı Ali, fırsattan yararlanarak çapulculuğa yöneldiğinden, 19 kişilik kuvveti ve 2 otomatik tüfekte 30 Nisan 1921 gecesi cepheden Adana'ya kaçtı. Daha sonra Fransızlarla Suriye'ye gitti.⁶¹

B. Ermenilerin Hükümet Kurma Denemesi

I., II. Sasun İsyanı, Kumkapı Nümayişi, 1909 Adana İsyanı sıralarında Hınçak Cemiyeti Reisi sıfatıyla defalarca Ermenileri maceralara sürükleyen Dr. Mihran Damadian gibi Hınçak ve Taşnak ihtilâlciler de Adana'ya gelmişlerdi. Ermeni komitacılar bu kadar hizmetin karşılığı olarak Fransız işgal idaresinin devlet kurmalarına göz yumacağına inanıyorlardı. Damadian ve fedaileri Fransızların sempatisini kazanmak umuduyla şehir merkezinde Türkleri işkencelerle katletmeye başladılar. Komitacıların Adana'da yaptıkları vahşetten ürken sağduyulu Ermeni aileler bile dehşete düştüler. Bunlardan 60 nüfus 25 Nisan'da Amerika'ya gitmek üzere İzmir'e geçtiler.⁶²

Fransızların Tarsus-Mersin hattını berkitmeye çalıştıkları 1920 Ağustos'unun başlarında Kilikya adındaki Ermeni gazetesinin başyazarı Veradzine, birkaç partizaniyle Abdioğlu Köyü'nde yerleşerek, Fransız mandası altında Kuzey sınırı demiryolu, Doğu ve Batı sınırı Ceyhan ile Seyhan nehirleri olmak üzere Kilikya-Mezapotamya Cumhuriyeti kurduğunu ilân etti. Fransızlar bu gelişme üzerine Veradzine'î askerî tedbirler alarak sürgüne gönderdiler.⁶³ Bu olaydan sonra şehirdeki bütün Hristiyanların delegeleri bildiri yayınlayarak Kilikya Cumhuriyetini tanıdıklarını bildirdiler. Gelişmelerden cesaretlenen Damadian, 5 Ağustos sabahı saat 10.00'da Ermeni ileri gelenleriyle Vilâyet'e gelerek, kurulan idarenin geçici hükümet başkanı sıfatını kullanarak Hükümet Konağı'na yerleşti. Brémond, bu beklenmeyen olay karşısında, önce Beyrut'taki Genaral Gouraud'yu ve Paris'i bilgilendirdi.⁶⁴ Aldığı bilgiler üzerine Damadian'ın telefon bağlantısını kestiren Brémond, Avcı Bölüğü'nden askerler zoruyla Damadian ve beraberindekileri buradan attırdı.⁶⁵ Brémond'un girişimiyle sözde Ermeni hükümetinin ömrü iki saat beş dakika sürmüştü.⁶⁶

Damadian'ın hükümet kurma girişimiyle sıkıntıya düşen Fransızlar, Ermenilere verdikleri silahları toplamaya başladıklarından dolayı ilişkileri gerginleşti. Olay sonrası Ermeni ailelerin sürekli olarak Karataş'a taşındıkları, Fransızların uçak hangarını şehrin Güneyindeki Papasın Bahçesi'ne taşıdıkları ve Seyhan Köprüsü ayaklarına dinamit koymak amacıyla deldikleri⁶⁷ Türk istihbaratınca öğrenilmişti.

60 İsmail Ferahim Şalvuz, *Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1938, s. 98-100.

61 Ener, a.g.e., s. 271.

62 Öğüd, 4 Mayıs 1920.

63 Edouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921, s. 66.

64 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 2 Ocak 1977

65 ATASE, A. 1/4282, K. 597, D. (328-A), F. 59.

66 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 2 Ocak 1977.

67 ATASE, A. 1/4282, K. 597, D. 147-A, F. 59-1.

Ermeniler yıllarca sözlerine kandıkları dostları Fransızlar tarafından sadece kullanılmak amacıyla övgü gördüklerini, iş devlet olmaya gelince aldatıldıklarını bir kez daha acı bir şekilde görmüşlerdi.

C. Türk İstihbaratının Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladığının duyulmasının ardından, Kasım ayında, A. Remzi Bey'in girişim ve başkanlığında Adanalı milliyetçiler gizli teşkilat kurdular. Teşkilatta Suphi Paşa, Tevfik Kadri (Ramazanoğlu), Kadri Bey, İbrahim Rasih Efendi ve oğlu Fevzi (Dural), Bayındırlık Başmühendisi Hilmi (Emiroğlu), Dr. Bahri (Erkam), Eczacı Rifat (Gülek), Ahiretlik Mustafa, Dr. Baki (Bilgili), Hüseyin (Ağagil) ve tüccar Ahmet, Hadırlı'da Sarraf Hasan Efendi ve adları kayda girmeyen görevliler vardı. İlçelerde nokta ve istihbarat işlerini yürütme görevini İhtiyat Levazım subaylarından Gülekli Mehmet Refik yapmaktaydı. Gizli teşkilatın haberleşme ağını Suphi Paşa, Vehbi Necip (Savaşan) ve Mühendis Hilmi yürütüyorlardı. Yazışmalarda çoğunlukla şifreli yazılar kullanılıyordu. Teşkilat gönüllülerinin hayatlarını riske atarak topladığı özel bilgiler A. Remzi'de toplanıp değerlendiriliyor, bilginin çeşidine göre Vali Celal Bey ile Umum Millî Kuvvetler Kumandanı Sinan Paşa'ya, Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'ne ulaştırılıyor, bu makamlardan alınan yazılı direktifler müfreze kumandanlarına iletiliyordu.⁶⁸

Teşkilat üyelerinden Telgrafçı Hasan Efendi, Fasih (İncirlioğlu), Turhan Cemal (Beriker), Ferit Celal (Güven), Mühendis Ziya (Akverdi), Kemal (Akverdi), Naci (Akverdi), Fevzi, Nazmi (Talay), Hasan (Ataş) ve Tarsuslu Necmettin (Eliyeşil), Şadi (Eliyeşil), Muvaffak (Uygur), Semih (Uygur) adındaki gençler birbirlerinden habersiz bilgi topluyorlardı. Fransızların casus teşkilatına takılmadan, şehir içi ve girişindeki görevli askerlere hissettirilmeden yürütülen haberleşme ağı, Fransızların kafalarındaki düşüncüyü öğrenecek kadar ileri düzeyde yürütülüyordu. Fransız askerlerinin ilgisini çekmeyecek görünümü, gündelik işinde gücünde yaşayan gözü pek teşkilat mensupları, şehir içindeki düşmanın her hareketini anında sorumlu olduğu üyeye aktarıyordu. Teşkilatın yabancı dil bilen tahsilli üyeleri, Vilayet Konağı'ndaki Fransız kurmay ve subaylarıyla yakınlık kurarak, genel siyasetlerindeki değişme ve gelişmeleri Adana İstihbarat Müdürü A. Remzi Bey'e iletiyorlardı.⁶⁹

Fransız İstihbarat Bürosu Şefi Yüzbaşı Gisse'in yanında çalışan Ziraatçı Arif Bey gizli teşkilata mensuptu ve önemli bilgileri Vali Celal Bey'e iletmekteydi. Telgrafhane memuru olan Hasan Efendi, yanı başında Fransız ve Ermeni kontrol memurları bulunmasına rağmen gizli bilgileri Konya'da bulunan Fahreddin Paşa'ya iletmekteydi.⁷⁰

Gizli teşkilat üyeleri ayakkabı, sigara, kinin gibi cephede gereksinim duyulan kalemleri Vehbi Necip'in⁷¹ mandırasından Hadırlı'ya iletiyor, buradan emanetleri alan Hadırlı'da Sarraf Hasan Efendi, İzzet (Karahanlı), Ahiretlik Mustafa ve diğer görevliler kıyafet değiştirerek gizlice cepheye ulaştırıyorlardı. Sıtma hastalığında kullanılan kinin Dr. Baki ve Dr. Bahri beyler tarafından temin edilmekteydi. Kimliklerinin bilinmesini istemeyen vatanseverler başış paralarını, bir zarf içine koyup Dr. Baki'ye verilmek üzere Rifat Gülek Eczanesi'ne bırakırlardı. Kimi kez sulfato denilen kinin temininde sıkıntılar yaşanır,

68 Ener, *a.g.e.*, s. 42-44.

69 Ener, *a.g.e.*, s. 42-48, 271.

70 Yüreğir, *a.g.m.*, *Yeni Adana*, 10 Şubat 1953.

71 Savaşan soyadını almıştır.

istihbarat görevlileri kininin paketini 60-70 lira ücret karşılığında karaborsadan temin ederlerdi.⁷²

Şehirde Ermeni terörünün kol gezdiği ortamda, 18 Aralık 1919 akşamı Vali olarak atanan Celal Bey'i yaya yürüyüşle, yeni katılanlarla birlikte, Tren Garı'nda karşılamaya giden teşkilat üyeleri, haberleşme işlerini çok gizli şekillerde yürütüyorlardı. Haberleşme kâğıdı suya ıslanarak bir cam üzerine konuluyor, üstüne ikinci bir kuru kâğıt eklenerek kurşun kalemle yazı yazılıyor,⁷³ çekilecek telgraf örneklerini yırtık gıysileri içine saklayan Hasan Bey, işi bitince bunları imha ediyor, seyyar posta memuru Şükrü teşkilatın mektuplarını evine getirdiği posta arabasının içine yerleştiriyor ve üç bin kuruş kıymetli olarak paketliyordu. Şükrü, mektupları tenekeden yaptırdığı ibriğin alt kısmında bir aralık bıraktığı yerde gizleyerek evrakın güvenliğini sağladıktan sonra cepheye götürüyordu. Bu bilgiler genellikle Konya'da bulunan Fahrettin Paşa'ya ulaştırıyordu. Vali Celal Bey'in ilgisiyle, Türk düşmanı Arnavut kimliğiyle Valiliğe Fransızca tercümanı olarak yerleştirilen Ziraatçı Akif, Fransızlarla birlikte 1920 Şubat'ında Maraş'a gitmiş, bozgunun ardından hazırladığı on iki sayfalık raporu Valiliğe sunmuştu.⁷⁴

Bir Fransız subayı olan yazar Paul Du Veou, La Passion de la Cilicie adlı eserinde; "Maraş yenilgimizden sonra [...] Vali Celal Bey halk arasında ve Adana'nın Pazar yerlerinde Fransızların Kilikya'yı boşaltacakları propagandasını yapmaktaydı. Bunu İstanbul gazetelerinde yayınlattı. [...] Zengin Hristiyanlar trenle Mersin'e gitmeye başladılar. Mersin'den de Adana'ya sığınanlar oldu" sözleriyle Fransızların içine düştüğü perişanlığı dile getiriyordu.⁷⁵

Damadian, 1920 Şubat'ında Türklere çok ağır sözler söyleyerek Ermenileri kışkırttı. Türkçe söylenen bu nutku telgrafçı Hasan'ın⁷⁶ gizlice Konya'ya bildirmesi üzerine, Heyet-i Temsiliye'den "Maceracı Ermenilere müdahale edilmediği takdirde Anadolu'daki Gayrimüslimlerin hayat ve emniyetlerini helâdar edebilecek vahim neticenin mesuliyeti tamamen işgal idaresine ait olacaktır" telyazısı geldi. Bu ihtar üzerine Albay Brémond, telaşa kapılarak Ermenilerin Türklere yapacakları saldırıyı önledi.⁷⁷

Fransızlar 1919 Nisan'ında bir duyuru yaparak halkın elinde bulunan silahların teslim edilmesini istemişler, A. Remzi Bey yapılan çağrıya kulak asmamıştı. Evinde yapılan aramada duvarların içine gizlenen silah, cephane ve gizli servisin evrakları bulunan A. Remzi Bey, kadın çarşafına bürünerek şehirden çıkabilmişti.⁷⁸ Paris ve Londra görüşmelerinin yapıldığı sırada Pozantı'da Haber Alma Servisi kuran Sinan Paşa, servisin başına A. Remzi Bey'i getirdi. A. Remzi Bey de gizli teşkilat eliyle servise ulaşan bilgileri Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'ne telyazısıyla iletliyordu.⁷⁹

Bucak Köyü'nden Bayram adındaki gizli ulak aracılığıyla, Kürt Musa'nın dört kişilik Fransız askeriyel Tarsus'a kaçtığı öğrenildi. Durum 18 Nisan'da Sinan Paşa'ya bildirildi.⁸⁰

72 Ener, a.g.e., s. 133.

73 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 30 Ocak 1953'te, bu usulü A. Fuad Paşa'dan öğrenerek uyguladığını ve Fransızların haberleşmenin farkına varamadıklarını belirtiyor..

74 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 11 Şubat 1953; Ener, a.g.e., s. 45-46.

75 Ener, a.g.e., s. 56.

76 Carilloğlu soyadını almıştır.

77 Ener, a.g.e., s. 190.

78 Tekin İdem, "Ahmet Remzi Yüreğir'in Hayatı ve 8. Yasama Dönemi Meclis Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 8, Sayı XXII, Haziran 2015, s. 328.

79 Ener, a.g.e., s. 271.

80 ATASE, A 8-7974, K. 946, D. 4-2, F. 45.

Gizli servis görevlileri, 12 top ile birlikte 2 bin kişilik bir kuvvetin 30 Nisan'da Mersin'e çıkarıldığını ve Kılıç Ömer'in müfrezelerden 4 kişiyi kandırarak Fransızlara teslim ettiğini öğrenerek Sinan Paşa'ya bildirmişlerdi.⁸¹

Cephe kumandanlarının da kullandığı gizli görevliler vardı. Düşman cephesi yakınına sarkarak özel bilgileri müfrezelere ulaştıran gönüllülerden başka, çarpışmalarda cephanesi tükenen müfrezelere Karaisalı'dan silah ve cephane naklini sağlayan özel görevliler de bulunmaktaydı.⁸²

Kumdere Grup Kumandanlığı, Tarsus'tan Dikili'ye gelip, 1 Mayıs sabahı Yenice'den Köcek-Karabilan yolunu takip ederek etrafı gözetleyen Nevşehirli Hacı İbrahim'i yakalayarak, 12 Mayıs'ta Karaisalı'daki Kilikya Müdafaa-i Milliye Cemiyeti teslim etti.⁸³ Kumandanlık 22 Mayıs'ta Arap Mehmed adında başka bir kişiyi sorumluluk alanında casusluk yaparken yakalayarak Umum Kumandanlığa göndermişti.⁸⁴

Millî Kuvvetlerin Pozantı'da kuşatma altına aldıkları Mesnil Taburu'nu kurtarmak isteyen Fransızlar, Mayıs ayının ilk haftasında Adana'daki Ermeni ve yerel halktan gönüllüler toplamışlardı. Gizli teşkilat aracılığıyla, Adana Belediye Başkanı Mehmet Fuat'a (Dıblan) gönderilen bir mektupla, Adana'daki Arap Uşakları'nın Millî Kuvvetler yanında yer almalarını sağlaması istenmiş, Mehmet Fuat Bey her zamanki gibi yardıma hazır olduklarını yanıtını vermişti. Böylece Fransızların II. Kavaklıhan Savaşı öncesi cepheye fazla sayıda kuvvet yığmasının önüne geçilmişti. Tarsus'ta ise Kâmil Paşazâde Selâmi Fransızların yanında yer alarak⁸⁵ çıkarılarını ön plânda tutmak yolunu seçmişti.

17-22 Mayıs tarihlerinde yapılan II. Kavaklıhan Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasının ardından, Adana dolaylarına kaydırılan Millî Kuvvetlere gizli teşkilatın desteği kesintisiz sürdürüldü. Şehirdeki olaylar ve Fransızların her hareketi kumandanlık merkezi olan Karaisalı'ya bildiriliyordu. Cephe gerisinde gizli teşkilat görevlileri Millî Kuvvetler lehine şehirde abartılı propagandalarını sürdürüyorlar, yapılan propagandanın etki ve inanılabilirliğinin artmasına neden oluyorlardı. Toroslardan şehre gelenler en yakınlarınca Kur'an üzerine yemin ettirilip, her çalının ardında birkaç silahlı yiğidin bulunduğu söylentisini çevreye yaymak suretiyle düşmanın psikolojisini bozuyorlardı.⁸⁶

Fransızların Askerî Harp Divanı, Amanos Dağları'ndaki demiryolu tünellerini tahrip edecekleri iddiasıyla tutuklanan 15 Türk'ün kurşuna dizilmelerine hükmetmiş, alınan karar Adana gazetelerinde ilân edilmişti. Vali Celal Bey, Karaisalı'da bulunan Sinan Paşa'ya 24 Nisan'da bir mektup ulaştırarak General Dufieux ve Brémond'a ultimatom vermesini istedi. Ertesi gün Millî Kuvvetlerin gizli servisinde çalışan İsmail'in (Burduroğlu) Karaisalı'dan getirdiği mektup, üvey kardeşi Hasan (Ateş) aracılığıyla Eczacı Bahri'ye (Ersoy) iletildi. Vali Celal Bey'e gösterilip, onayı alınan mektup posta kutusuna atıldı. 15 Türk'ün kurşuna dizildiği takdirde Fransız esirlerinin öldürüleceğine dair Sinan Paşa'nın ultimatomunu alan Dufieux ve Brémond geri adım attılar. Çok sıkı güvenlik tedbirlerine rağmen İsmail, Sinan Paşa'dan aldığı mektupları Adana'ya sarkarak ulaştırıyordu. Gizli servis gönderilerini ulaştırarak görevliyi belirlerken, tahsil durumu ve sosyal konumu uygun olan gönüllüleri seçiyordu. Bunlardan büyük şehir hayatına yabancılık çekmeyecek özellikte olan

81 ATASE, A 8-7974, K. 946 D. 4-2, F. 67.

82 Ener, *a.g.e.*, s. 118.

83 ATASE, A 8-7974, K. 947, D. 16-9, F. 28.

84 ATASE, A 8-7974, K. 947, D. 16-9, F. 41.

85 Çelik, *a.g.e.*, s. 268.

86 Ener, *a.g.e.*, s. 130.

Tevfik Kadri, Vali Celal Bey'in hazırladığı gizli dosyayı 18 Mayıs'ta İstanbul'daki Dahiliye Nezareti'ne ulaştırmıştı.⁸⁷

Albay Brémond, Ankara Hükümeti ile 28 Mayıs 1920'de imzalanan 20 Günlük Mütareke sonrası, Vali Celal Bey, Suphi Paşa, Kadri Bey, İbrahim Rasih Efendi ve oğlu Fevzi'yi yaptıkları faaliyetlerden dolayı İstanbul'a mecburî ikamete gönderdi. Vali Celal Bey ve Suphi Paşa'nın şehirden ayrılmasından sonra gizli teşkilattan Kemal'in (Kodal) da vazife yaptığı cephe kumandanlığıyla olan haberleşme görevini Mühendisi Hilmi ile Dr. Bahri Bey de sürdürdüler. Çalışmaları Fransız gizli servisi tarafından öğrenilen Dr. Bahri'nin 4 Temmuz'da Adana'dan firar etmesinden sonra, gizli servis çalışanları Mühendis Hilmi tarafından sürdürüldü. Bazı çalışanların deşifre olmalarına karşın, gizli servis görevi aksatılmadan sürdürülmekteydi. Bunlardan Hilmi Bey, Vilayet'te Brémond, Vali Vakili Abdurrahman, Ermeni Kulübü üyeleri ve Fransız subaylarıyla görüşerek, gerek şehirdeki gerekse cephedeki gelişmeler karşısında onların düşüncelerini öğrenerek, genel durumu servis elemanları vasıtasıyla Pozantı'ya ulaştırıyordu. Hilmi Bey bu görüşmeler sırasında Brémond'un yanlış politikası nedeniyle şehirde yaşayan halkın kaçırıldığını, şımartılan Ermenilerin Şişmanyar aracılığıyla Ermeni Hükümeti kurma girişiminde bulduklarını, Ermenilerin Fransızlara yüz çevirmeye başladıklarını, Fransızların şehirdeki güçlerini takviye etmek için 28 Temmuz'dan sonra Kıbrıs'tan Mersin'e kuvvet çıkaracaklarını öğrenerek, Sinan Paşa'yı bilgilendirmişti.⁸⁸

İran'ın Adana Şehbenderi Azerî Türkü Asaf Han, Fransız işgali boyunca şehirde Ermenilerin zulmüne uğrayan mazlumlara sahip çıkıyor, yeri geldiğinde yaralılarla birlikte Vilayete giderek Fransız işgal makamlarına gerekli uyarı ve protestolarda bulunuyordu. Şehirdeki gizli teşkilat görevlileri olayların akışına göre kendisiyle görüşüyorlardı. 13-14 Haziran'da Asaf Han önemli bir konuyu görüşmek üzere bizzat Kurttepe'de bulunan Millî Kuvvetlerin karargâhına kadar gidip geri dönmüştü. Fransızların kendisini tehdit etmesi üzerine, Millî Kuvvetlerin şehre girmemesini rica için bu ziyareti yapmış görünen Asaf Han, onların sayılarının çokluğundan söz ederek telaşlanmalarını sağlamıştı.⁸⁹

Millî Kuvvetler Fransızca ve Ermenice gazetelerde yayınlanan toplum psikolojisini bozmaya yönelik yayınlara karşı Adana, Adana'ya Doğru ve Yeni Adana⁹⁰ gazeteleri aracılığıyla karşılık veriyorlardı. Yapılan yayınlar halkın moralini yüksek seviyede tutuyor ve direnişçilere olan güvenin sağlanmasında önemli rol yapıyordu. A. Remzi Bey, Yeni Adana gazetesinin nüshalarının cephede dağılımını yapmaktan başka, şehir içerisine sokulmasını da sağlıyordu.⁹¹

D. Millî Kuvvetlerde Yerel ve Askerî Sorunlar

Millî Kuvvetlerin 1 Nisan 1920'de Karaisalı'ya girmesinden sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti geçici olarak oluşturulmuştu. Pozantı kuşatması sırasında bu heyet üyeleri arasında yaşanan sorunlar nedeniyle, Sinan Paşa 8 Mayıs'ta kasabaya gelmek zorunda kaldı. Karaisalı'da düzenin bozulduğunu gören Sinan Paşa, göreve çağırıldığı üyelerin istifa mektuplarıyla karşılaştı. Yağma edilen ganimetler ve toplanan

87 Ener, *a.g.e.*, s. 101.

88 Ener, *a.g.e.*, s. 131, 134.

89 Ener, *a.g.e.*, s. 159.

90 Selçuk Ural-Nesrin Soyer, "Atatürk Dönemi Adana'da Yerel Basın (1923-1938)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, Sonbahar/2012, s. 168.

91 Ayhan, *a.g.e.*, s. 41.

yardımları nedeniyle ortaya çıkan yetki karmaşasına son vermek isteyen Sinan Paşa, acilen Geçici Merkez Heyeti'ni toplayarak aldığı kararlarla ilçedeki karmaşayı önleyebildi.⁹²

Millî Kuvvetlerin 10 Nisan sabahı yürüttüğü genel saldırıyla, Adana tren hattının güzergâhlarından olan Beledemik Bucağı düşman işgalinden kurtarılmıştı. Gördüğü nezaket karşısında uygulanan Pozantı'daki Fransız İşgal Komutanı Binbaşı Mesnil'in eşi, hastanede Millî Kuvvetlere kendi isteğiyle hizmet etmeye başladı. Ele geçen kasayı bir heyet önünde açacağını bildiren Beledemik Komutanı Teğmen Hikmet'in bu paraları aldığı söylentileri yayıldı. Yapılan soruşturmada üzerinde 1.470 gümüş mecediye bulunan Teğmen Hikmet'in iki Hristiyan kadınla eğiştiği anlaşarak görevinden alındı ve yerine Teğmen Rifat atandı.⁹³

Adana'da müfrezelerin fedakârlıkları sayesinde Fransızlar köşeye sıkışmışlar, Karaisalı'nın merkez yapılmasından sonra Millî Kuvvetler ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Cephede gelişen bazı fevrî davranışlar ve Mersin, Tarsus gruplarındaki israflar nedeniyle komuta katları arasında her an ikilik çıkması ihtimali vardı. Nitekim, Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa'nın, 7 Haziran 1920 tarihli telyazısıyla, Batı Kilikya Bölgesi Komutanlığı'nın 41. Tümen'e bağlandığını duyurulması komuta katları arasında sıkıntı yarattı. Batı Kilikya Millî Kuvvetler Komutan Yardımcısı Mustafa, 11. Tümen Komutanlığı aracılığıyla Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta; 41. Tümen'e bağlanmanın üzüntü yarattığını, Adana ve Tarsus alınincaya kadar bağımsız hareket etmek veyahut 20. Kolordu'ya bağlı 11. Tümen emrinde bırakılmalarının sağlanmasını istedi. Mustafa'nın dilekçesini mecburen işleme koyan Komutan Vekili Mümtaz Bey, 12 Haziran'da cephenin genel durumunu Genelkurmay'a rapor etti. Mümtaz Bey, raporunda Millî Kuvvetler komutanlarının ihanet içinde olduklarını, 41. Tümen'in acilen cepheye gönderilerek çıkması olası tehlikenin önüne geçilmesini gerektiğini belirtti. Batı Kilikya Millî Kuvvetler Komutanı Sinan Paşa, yardımcısı Mustafa imzasıyla gönderdiği dilekçesine karşılık alamayınca, doğrudan M. Kemal Paşa'ya başvurarak istifasının kabulünü istedi. M. Kemal Paşa, 20 Haziran'da gönderdiği telyazısıyla onun derhal görevi başına dönerek 41. Tümen Kumandanı'ndan alacağı görevleri yerine getirmesi uyarısını yaptı. Genelkurmay Başkanlığı emriyle Kurmay Binbaşı Salim Cevat Bey komutasında 41. Tümen Karargâhı ve Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mehmet Hayri Bey 21 Haziran'da Pozantı'ya geldiler. Adana ve İçel cepheleri böylece 41. Tümen'e bağlandıktan sonra cephede olası ikiliğin önüne geçilebildi.⁹⁴

Ali İlmî'nin kardeşlerinden Hafız Mahmut ve Adana İl Genel Meclisi üyelerinden Abdurrahman Fransızlarla işbirliği yapıyorlardı. Hafız Mahmut'un Adana'nın Avrupa mandaterliğine alınması için hazırladığı Fransızca yazının bu sıralarda halk arasında imza için dolaştırılması askerî katları endişelendirmişti. Hafız Mahmut'un çalışmalarını öğrenen gizli teşkilattan Hilmi Bey'in tuttuğu rapor, 1920 Haziran ayının ilk haftasında Yarbay Mümtaz'a, buradan da Genelkurmay Başkanlığı'na ulaştırıldı.⁹⁵

Karaisalılar, Pozantı il merkezi olduktan sonra yetkilerinin alınmasından kırıgın ve cephelerdeki düzensizlikten üzgündüler. Bu nedenlerle Karaisalı'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti'nin kurulması ve 41. Tümen Karargâhı'nın buraya getirilmesi için 12 Ağustos'ta Komutan Mehmet Hayri Bey'e bir muhtıra verdiler. Muhtıradaki; *"Cephemizdeki bütün yabancı erlerin içimizden çıkarılarak, görevleri tarafımızdan yapılmak üzere silahların*

92 Ener, a.g.e., s. 271.

93 Çelik, a.g.e., s. 260-261.

94 Ener, a.g.e., s. 74-77.

95 Ener, a.g.e., s. 272.

bize verilmesi. ...Güvenemediğimiz insanların işine son verilmesi, Malatya'dan getirilen dört bin silahın Adana, Tarsus ve Karaisalı'ya eşit olarak dağıtılması" istenerek ayrılıkçılık yapılmaktaydı. Mehmet Hayri Bey'e verilen 12 maddelik muhtıra Valilik üzerinde de çok etkisi yaptı. Adanalıların kendilerine yeterince yardımda bulunmadıklarını söyleyerek, verilen mücadelede Karaisalı'nın daha aktif konuma getirilmesini isteyenler, Adanalı-Karaisalılı ikilemini körüklemekteydiler. Fransızlar adına çalışan casusların başaramadığı bozgunculuk daha fazla gelişmeden Mehmet Hayri Bey, olayın baş sorumlularından Kaymakam Sadettin Beybaba'yı görevden aldı. Onun yerine Süvari Yarbayı Ahmet Hamdi Bey'i atadı.⁹⁶

1920 Eylül'ünde servet düşkününü bazı kimseler cepheye yardımdan kaçınmak için çeşitli bahaneler arıyorlar, "Koca Fransız Hükümeti'yle başa çıkılmaz. Bu çetelerle bir iş görülmez" gibi sözlerle kamuoyunu olumsuz yönde etkiliyorlardı. Hatta bunlardan bir kısmı, Fransızlarla anlaşma zemini bulmak amacıyla kendi aralarında gizli bir görüşme bile yapmışlardı.⁹⁷

Özellikle işgal sahasında taşınmazları bulunanlar, etrafa yayılan bu tarz sözlerden etkilenerek, çıkarlarını korumak üzere işgal bölgesine geçmeye başladılar. Cepheye görevi olmayanlar açısından kısmen hoş görülecek bu tarz durum, cephedekiler için aynı hoşgörüyü karşılanamazdı. Düşmanın yapamadığını çıkar çevrelerinin yaygın söylentisi gerçekleştirmek üzereydi. Adana'ya kaçanlardan biri de Seyhan Grup Komutanlığı'nda Süvari Yedek Subay olarak görev yapan Abdusselam idi. Enerjik ve görevine düşkünlüğüyle tanınan Abdusselam, izin alarak Pozantı'ya gelmiş, 3-5 gün dolaştıktan sonra Seyhan civarında bulunan karısını ve ailesini Pozantı'ya getirterek, Karaman'a yollamış, kendisi de tekrar görev yerine dönmüştü. Abdusselam'ın Pozantı'daki davranışlarını şüpheli gören görevliler, durumu 26 Eylül'de Pozantı'ya gelen 41. Tümen Kumandanı Kurmay Yarbay Mehmet Nuri (Conker) Bey'e bildirdiler. Nuri Bey, Abdusselam'ın düşman mıntıkasına kaçmak üzere bulunduğunu, o sırada Pozantı'da bulunan mebuslardan birine haber verdi. Vatansaver görünüşüyle Pozantı'daki Vali Vekili İsmail Safa Bey ve yakın arkadaşlarının sempatisini kazanan Abdusselam, Sinan Paşa ve Safa Bey'i oyalayıp Adana'ya kaçtı. Cepheye yaşanan bu olay nedeniyle Safa ve Mehmet Nuri beyler, Ekim ayında Abdusselam'ın görüştüğü 5-6 kişiyi Kayseri'ye mecburî ikamete gönderdiler.⁹⁸

Mehmet Nuri Bey, cephedeki teşkilatın işleyişinde askerî disiplini uygulamaya başlayınca, serbest çalışmaya alışan Sinan Paşa, yetkilerinin kısıtlanmasından rahatsız oldu. Kendi kurdurduğu ambarlardan erlerin ihtiyaçlarını sağlamakta zorluk çektiğini, istediği yedi buçukluk topun gönderilmemesini bahane ederek 6 Ekim'de görevinden istifa etti. Adana Valisi ve Mehmet Nuri Bey'in 8 Ekim'deki emriyle Bölge Komutanlığı'na geçici olarak Binbaşı Nazmî'nin atanmasından sonra Sinan Paşa Ulukışla'ya gitti. Bu sırada Fransızlar İskenderun'dan çıkardıkları General Goubou'nun tümeniyle güçlenerek, 12-13 Ekim'de Osmaniye bölgesinden saldırıya geçtiler. Düşmanın süratle gelişen saldırısından Doğu Millî Kuvvetler Cephesi dağıldı. Mehmet Nuri Bey'in telgrafi üzerine Sinan Paşa 20 Ekim'de tekrar görevi başına dönmek zorunda kaldı.⁹⁹

96 Ener, a.g.e., s. 229-233.

97 Yüreğir, a.g.m., *Yeni Adana*, 23 Haziran 1953.

98 Ener, a.g.e., s. 232, 235.

99 Ener, a.g.e., s. 235-237.

Sonuç

Adana'da sömürü düzenini sağlamlaştırmak isteyen Fransız askerî idaresi, yerel halkın Millî Mücadele hareketine duyduğu güven ve bağlılığı zayıflatmayı sağlayacak girişimlerde bulunmuşlardır. Onlar Millî Mücadele hareketini Halife-Padişaha karşı gelen başıbozuk asiler topluluğu olarak göstermeye çalışmışlar, bu amaçla halkın manevî değerlere olan saygısını düşünerek propaganda yapmışlardır. Bu amaçla, Millî Mücadele taraftarlarının İslâm'a karşı hareket başlatanlar topluluğu oldukları irdelenerek fetva ve beyannameler çıkartılmış, saf vatandaşların en hassas duygularına temas edilmiştir. Dağıtılan fetva ile İstanbul'daki Halife Padişahın da Millî Kuvvetlerin başlattıkları harekâta taraftar olmadığı gösterilmek istenmiştir.

Fransızlar bölgede uçaklar ve casuslar vasıtasıyla dağıtılan beyannamelerle halkın Millî Mücadele hareketine duydukları güvenini sarsmak, halkın harekete katılımını olumsuz yönde etkilemeye çalışmışlardır. İşgal güçlerinin dağıttıkları fetva ve beyannamelerde işgal güçlerine karşı harekete katılanların Allah'ın gazabına duçar olacakları vurgulanarak, halkın zihinleri karıştırılmış, bölgede sağlanmaya çalışılan birlik ve beraberlik duyguları tahrip edilerek, halk arasında ve cephede Millî Kuvvetlere karşı tepkilerin başlamasına, cephede çarpışan gönüllülerin firar etmelerine ortam hazırlanmıştır.

İşgal güçlerinin elindeki geniş olanakları casusları vasıtasıyla harekete geçirerek, bölgede ve cephede millî direnci zayıflatmaya yönelik olumsuzluklar çıkarmalarına karşın, karşı istihbarat ve propaganda gücünü harekete geçiren Adanalılar organize olarak dengesiz güçlerin çarpıştığı bölgede Fransızları barışa zorlayan taraf olmuşlardır.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Askerî Tarih ve Stratejik Araştırmalar Arşivi [ATASE] Belgeleri

Arşiv, Klasör, Dosya, Fihrist

A. 4-5280, K. 240, D. 42, F. 52, 67.

A. 4-5280, K. 240, D. 42, F. 67.

A. 8-7974, K. 946, D. 4-2, F. 45, 68, 143.

A. 8/7974, K. 946, D. 4-4, F. 9, 10, 12, 14, 26, 35, 52, 55, 171

A. 8/7974, K. 946, D. 4.5, F.10.

A 8-7974, K. 947, D. 16-9, F. 28, 41, 79, 163, 165.

A. 1/4282, K. 597, D (328-A), F. 59, 59-1.

A. 1/4282, K. 597, D. 147-A, F. 59-1.

2-Araştırmalar ve Hatıratlar

Akandere, Osman, "11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuvayı Milliye Alehinde Yayınlanan Kararlar", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 24, Kasım, 1999-2003, s. 417-467.

Akyüz, Yahya, (1988), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, T.T.K. Basımevi, Ankara.

Arıkoğlu, Damar, (1961), *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul.

Atatürk, Kemal, (1973), *Nutuk*, c. I, III, İstanbul.

İstiklâl Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler

- Ayhan, Yusuf, (1963), *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, İpek Matbaası, Adana.
- Brémond, Édouard, (1921), *La Cilicie en 1919-1920*, Paris.
- Çelik, Kemal, (1999), *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1919-1922)*, T.T.K. Basımevi. Ankara.
- Ener, Kasım (1970), *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara San Matbaası.
- İlgar, İhsan, (1973), *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Toker Matbaası, İstanbul.
- İdem, Tekin, "Ahmet Remzi Yüreğir'in Hayatı ve 8. Yasama Dönemi Meclis Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 8, Sayı XXII, Haziran 2015, s. 323-351.
- İsmail Tefvik, (1932), *Adana Vilayeti Matbuatı*, İstanbul.
- Jaeascke, Gotthard, (1970), *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara.
- _____ (1971), *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara.
- Selek, Sabahattin, (1963), *Anadolu İhtilâli*, Sıralar Natbaası, C. 1, İstanbul.
- Şalvuz, İsmail Ferahim, (1938), *Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar*, Aydınlik Basımevi, İstanbul.
- Tansel, Selahattin, (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi Güney Cephesi IV*, Ankara, 1966.
- Öğüd*, 4 Mayıs 1920, Sayı: 348.
- Ural, Selçuk-Soyer, Nesrin, "Atatürk Dönemi Adana'da Yerel Basın (1923-1938)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2012, s. 165-204.
- Yeni Adana*, I Kânunu Evvel 1920.
- Yüreğir, Ahmet Remzi, "Millî Mücadele'de Çukurova", *Yeni Adana*, Şubat-Mayıs-Haziran-Temmuz 1953.
- _____ , "Millî Mücadele'de Çukurova", *Yeni Adana*, Ocak 1977.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE ÇAYIR VE MERALARIN HAYVANCILIĞIN GELİŞİMİNE OLAN ETKİLERİ (1923-1960)

THE EFFECTS OF MEADOWS AND RANGES ON THE DEVELOPMENT OF ANIMAL HUSBANDRY IN THE REPUBLICAN PERIOD OF TURKEY (1923-1960)

Nadir YURTOĞLU*

Geliş Tarihi/Received:08.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:30.05.2020

YURTOĞLU, Nadir, (2020), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2429-2455.

Öz

Cumhuriyetin ilanından 1960’a kadar olan dönemde hayvancılığın gelişimi bakımından Türkiye’de çayır ve mera arazilerinin mevcut durumu ile bu durumun ekonomiye olan yansımaları makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, Cumhuriyetin İlk Dönemi’nde Türkiye’de çayır ve mera arazileri (1923-1950); DP Dönemi’nde hayvancılığın gelişiminde çayır ve mera arazileri (1950-1960) ile sınırlandırılarak iki dönem dâhilinde ele alınmıştır. Cumhuriyet Dönemi’nde çayır ve mera arazilerinin durumunun ekonomiye olan yansımaları sayısal veriler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın kaynak materyalini, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, resmi yayınlardan; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, kanunlar ve tutanak dergileri, Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınları arasında bulunan tarım ve ekonomi dergilerinin makaleleri oluşturmaktadır. Çalışmada elde edilen sonuçlar şunlardır: Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hayvancılığın gelişimi için mera ve çayır arazilerine önem verilerek bunlardan en yüksek düzeyde verim alınmaya çalışılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında bu arazilerin ihtiyacı karşılayamaması yüzünden hayvan yemi konusunda sıkıntı yaşanması, alternatif yem ürünleri üzerinde yapılan çalışmaları hızlandırmıştır. Savaş yıllarında, ordunun saman, arpa, yulaf, ot ve hayvan yemi sıkıntısı çekmesi, hurda kuru üzüm, geven, keçiyoynuzu, kuru yonca otu gibi alternatif yemlerden yararlanma tedbirlerini meydana getirmiştir. Ayrıca Milli Savunma Bakanlığı hayvan yemlerine ayçiçeği, pancar küspesi, incir, üzüm gibi bazı maddelerin ilave edilmesini de göz önünde bulundurup bunların beslenmede kullanılması yönünde gerekli tecrübelerin yerine getirilmesi için Ziraat Kimya Enstitüsüne talimat vermiştir. Neticede adı geçen bu kurum tarafından üzümlerin atlara istenildiği kadar verilebileceği, ayçiçeğinin ise hayvanlara günde bir kg kadar yedirilebileceği tavsiye edilmiştir. Bunlara ilaveten Milli Savunma yetkilileriyle bir kısım uzmanların gerçekleştirdiği ortaklaşa deneme faaliyetlerinde, pancar küspesinin kepek ve samanla harmanlanarak veya ayrı olarak atlara verilmeye çalışıldığı görülmektedir. DP’nin 14 Mayıs 1950’de yönetime gelmesiyle birlikte çayır ve mera arazileriyle ilgili yasal boşluğun giderilmesi yönünde kanuni düzenlemelere gidildiği bilinmektedir. Ardından Prof. Dr. Ömer Tarman tarafından Orman Çiftliği, Ziraat Fakültesi ve Lalahan Enstitüsünde Tarım Bakanlığı ile işbirliği yapılarak mera araştırmaları yürütülmüş, Eskişehir ve Ankara tohum ıslah ve deneme istasyonları, tohum üretimi ve yem bitkisi münavebesi hususundaki çalışmalarını araştırma kapsamına dâhil etmiştir. Dahası Konuklar Teknik Okulu, Yalova Deneme ve Üretim Çiftliği ve Orman Çiftliğinde de çayır, mera ve hayvan yemi araştırmaları sürdürülerek, bu araştırmaların diğer kuruluşlara yayılması öngörülmüştür. Yapılacak bu çalışmaların gerekli finansmanını temin etmek için bütçeden belli ölçüde ödenekler de ayrılmıştır. 1952 yılından 1960’a

*Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kastamonu/ Türkiye, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7478-3149>)

kadar olan dönemde köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıkları tesisi için Tarım Bakanlığı bütçesinden toplamda 9.500.000 liralık bir ödenek tahsis edilmiştir. DP Döneminde mera ve çayır alanında yapılan faaliyetler yeni girişimlerle desteklenmiştir. Bu dönemde pancar ve pamuk sulu münavebe alanlarıyla meyvelikler altında ara ziraatı olarak hayvan yemi bitkilerinin üretimi için çabalar da sarf edilmiştir. Bu yöntem köylülerde de alaka uyandırdığından zamanla gösteri olmaktan çıkarak halkın benimsediği bir tarım tekniği haline sokulmuştur. Ayrıca devlete ait arazi ve çiftliklerin bir bölümünün toprak ve mera sıkıntısını gidermek için ayrıldığı da kabul edilmektedir. Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğüne bağlı Gözlü Devlet Üretme Çiftliğinin 30 bin dekarlık arazisi Zengen, Başhöyük ve Sarayönü gibi çevre köylerin mera ve tarla ihtiyacını karşılamak için tasfiye edilmiştir. Meraların ıslahıyla yonca ve korungalıklarının kurulması için Tarım Bakanlığı bütçesinden milyonlarca liralık payın ayrılması, yüzlerce köyde 10 binlerce dönüm yoncalık, korungalık ve numune meraları meydana getirilip hayvanların beslenmesinin temin edilmesiyle milli ekonomiye önemli katkılar sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çayır ve Mera Arazileri, Yoncalık, Korungalık, Fabrika Yemi, Hayvancılık.*

Abstract

This study used numerical data to address the current situation of meadows and ranges and their contribution to Turkish economy from the establishment of the Republic until 1960. The study covered the subject matter in two periods; (1) meadows and ranges in the first period of the Republic (1923-1950) and (2) meadows and ranges during the Democrat Party Period (1950-1960). Data were collected from the Presidency Republican Archive Documents, Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, laws and minute books, Official Gazette of the Republic of Turkey, annual statistics, articles on agriculture and economic journals and periodicals. The results are as follows: From the first years of the Republic on, meadows and ranges were attached great importance for the maximization of their efficiency and for the development of animal husbandry. However, during World War II, meadows and ranges fell short of meeting the demand for feed stuff, and therefore, research on alternative feed stuff gained momentum. Due to the shortage of straw, barley, oats, and grass, necessary measures were taken to take advantage of alternative produce such as raisins, astragalus, carob, and dried clover to keep supplying the army with animal feed during the war years. The Ministry of National Defense also considered adding such produce as sunflower, beet pulp, fig and grape to the animal feed and instructed the Agricultural Chemistry Institute (ACI) to take steps to use those produce as animal feed. Therefore, ACI recommended that horses be fed grapes as much as necessary and that animals be fed maximum one kg of sunflower per day. What is more, National Defense officials and some experts conducted trials together and fed animals beet pulp mixed with bran and straw or only beet pulp. After the Democrat Party (DP) came to power on May 14, 1950, it introduced legal reforms to eliminate the legal gaps regarding meadows and ranges. In collaboration with the Ministry of Agriculture, Prof. Dr. Ömer Tarman then conducted studies on ranges at the Forest Farm, Faculty of Agriculture, and Lalahan Institute, and also incorporated his research on Eskişehir and Ankara seed breeding and test stations, and seed production and feed crop rotation to those studies. Moreover, research was carried out on meadows, ranges and animal feed at the Konuklar Technical School, Yalova Breeding and Production Farm, and Forest Farm, with the projection that such research were also to be carried out widely in other organizations. A certain amount of fund was allocated from the budget for those studies. A total of 9,500,000 Liras was allocated from the budget of the Ministry of Agriculture between 1952 and 1960 for the reclamation of village meadows and ranges and for mass village clover fields and sainfoin plants. During the DP period, initiatives were also taken to support the activities on ranges and meadows. Much effort was put to animal-feed cropping, and intercropping was performed under beet and cotton rotation land and orchards. Intercropping also drew villagers' attention and eventually ceased to be a demonstration and turned into an agricultural technique used by them. Some of the state lands and farms were allocated to make up for the shortage of plots of land and ranges. A 30.000-decare land of the Gözlü State Production Farm under the General Directorate of State Production Farms was cleared out to make up for the shortage of range and land in the surrounding villages, such as Zengen, Başhöyük, and Sarayönü. With the reclamation of the ranges, the Ministry of Agriculture allocated millions of Liras from its budget for clover fields and sainfoin, and tens of thousands of acres of clover fields, sainfoin, and sample ranges were created in hundreds of villages. All these developments made significant contributions to the national economy.

Keywords: *Meadows and Ranges, Clover Fields, Sainfoin, Factory Feedstuff, Animal Husbandry.*

GİRİŞ

Çayırlar tohumla ot yetiştirilip biçilen alanlar; mera arazileri ise hayvan sürülerinin otlatıldığı sahalara olarak bilinmektedir.¹ İnsanoğlunun hayat sahnesine çıktığı andan itibaren meralarla yakından ilgilendiği kabul edilmektedir. Çayır ve meralar tarihin her döneminde hayvanların dolayısıyla da insanların beslenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu alanlar hakkındaki ilk yazılı bilgilere MÖ 2000-1200 yılları arasında yaşamış Hititlerin düzenledikleri ünlü Kanunlarında rastlanmaktadır. Anadolu’da varlığını sürdüren bu kavim tarafından hazırlanan Kanunlardan 35. maddede, çobanın görev ve yetkileri içerisinde, Parkalla kasabasında bir sığır için 0,405 hektarlık bir mera alanına ihtiyaç duyulduğu şeklinde bahsedilmiştir. Dahası, MS 50 yıllarında yaşayan ünlü Romalı Yazar Columella, iki bin yıl önce Roma’da suni meraların kurulduğunu belirtmiştir.²

Anadolu arazisi tarih boyunca yüksek yayla ve dağlarla kaplı olması nedeniyle engebeli bir konumda yer almıştır. Dağlar, ülkenin genellikle doğu bölgesi ile kıyılarında toplanarak, takriben 2.000-2.300 metreye kadar yükseklikte yer yer mera bitkileriyle birlikte ormanlarla örtülmüştür. Bu rakımın üzerinde bulunan Ağrı Dağı gibi daha yüksek dağların zirvesinde bile uygun mera bitkilerine rastlanmıştır. Mera arazileri de geçmişten buyana ülkenin verimli toprakları gibi erozyona maruz kalarak, tahribata uğramıştır. Ayrıca bir kısım yerlerde otlatılma kapasitesinin üzerinde ve aşırı biçimde bu arazilerden istifade edilmeye çalışılması, tahribatin boyutunu daha da artırmıştır.³

Erozyonun önlenip verimliliğin artırılmasında öncelikle hedef toprakların yem, çayır ve mera bitkileriyle donatılması görülmüştür.⁴ Arazilerin rüzgâr ve yağış nedeniyle zarara uğrayıp kaybolmasını önlemede ekilmesi zorunlu münavebe bitkileri olan yem bitkilerinden yararlanılması, bu bitkilerin toprağı yerinde tutarak kökleriyle ona besin maddesi vermesi bakımından gerekli kabul edilmiştir. Örneğin, iki yıl hayatta kalabilen baklagillerden bir yem bitkisinin toprakta bıraktığı kök ve anız kurusu miktarı, biçilen ottaki kuru maddenin %80’ine karşılık gelmiştir. Dahası aynı tür bitkilerden üç yıl yaşayabilenleri toprağın 30 cm derinliğine kadar nüfuz ederek dönüm başına 12 kg saf nitrojen verebilmiştir. Buna ilaveten yem, çayır ve mera bitkilerinden üretilen yeşil, kuru ve tane halindeki yemlerin evcil hayvanların beslenmesi için doğal ve ekonomik olan besinleri meydana getirmesi,

1 Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1962, s. 217; Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bünyesi*, Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul, 1967, s. 155; Erol Zeytinoğlu, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Met/er Matbaası, İstanbul, 1978, s. 198; Çayır arazileri ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. Ekrem Üzümeri, “Çayır”, İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1948, s. 239-240; Avrupa’da çayır ve meracılığının öncülerinden biri olarak kabul edilen Alman İlim Adamı Thear Alborch, 13. Asırda Alman Ziraat Reformunun esaslarını oluştururken Çayır, tarla ziraatının anasıdır demiştir. Yani çayır üretimi işletmenin hayvan yemini karşılarken, hayvanların gübre üretimi de tarla toprağının değerini yükseltmiştir. Bir ananın yavrusunu sütü ile besleyerek güç kazandırdığı gibi iyi ve bol çayır otu olmadan rasyonel hayvancılık yapılamayacağı tespit edilmiştir. Vecdet Erkun, “Hayvancılığımızın Kalkınmasında Çayır ve Meracılığın Önemi”, İktisadi Yürüyüş, C. 11, S. 248, Yıl: 11, 30 Nisan 1950, s. 6.

2 Hayrettin Ekiz, Çayır ve Mera Yönetimi, <https://docplayer.biz.tr/106669877-Cayir-ve-mera-yonetimi-prof-dr-hayrettin-ekiz-2017.html>; Erişim Tarihi: 06.05. 2020.

3 H. Cahit Yürüker, “Yurdumuzda Tabiatı Koruma Yönünden Meraların Önemi”, *Tabiat ve İnsan*, S. 1, Yıl: 2, Ocak 1968, s. 46-47.

4 Reşat Aktan, *Türkiye İktisadi*, C. 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968 s. 53; <http://www.bingol.edu.tr/documents/Tarla%20Bitkileri.pdf>, Erişim Tarihi: 06.05.2020.

bu bitkilerin tarımda ne kadar önemli olduğu gerçeğini ortaya koyması bakımından iyi bir örnek teşkil etmiştir.⁵

Hayvanların beslenmesinde temel yem kaynağını çayır ve meralardan elde edilen otların oluşturması, tüketilen ham proteinin %68,70'i ile nişastanın %62,14'ünün bu alanlardan sağlanmasına yol açmıştır. Bu durum, çayır ve meraların zengin ot alanlarına sahip olmasından ziyade geniş sahaları işgal etmesinden kaynaklanmıştır.⁶

1. Cumhuriyetin İlk Dönemi'nde Türkiye'de Çayır ve Mera Arazileri (1923-1950)

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hayvancılığın gelişimi için mera ve çayır arazilerine önem verilerek bunlardan en yüksek düzeyde verim almaya çalışılırken, arazilerin kullanımı ile ilgili zaman zaman anlaşmazlığa da düşülmüştür. İstanbul Küçükçekmece'de baruthane inşa edilmesi için, Hekimbaşı Hulusi Mehmet Arif Efendiye ait Azatlı Çiftliğinde hazine mülkünden olan Angorya çiftliği ile Haramidere çayırının 10 Cemaziyelevvel 1240 (31 Aralık 1824) tarihinde Hazine-i Hassa adına mübadeleten istimlak edildiği anlaşılmıştır. Sonradan bu arazi hakkında hazine ile bazı kişiler arasında ortaya çıkan kullanım anlaşmazlığı nedeniyle mübadele ve istimlak hakkındaki fermanın mahkemeye ibraz edilmesi için onaylı bir suretinin İstanbul İli Yazı İşleri Birimine gönderilmesi, 19 Ekim 1929'da Başbakanlık Yüksek Müsteşarlığından talep edilmiştir.⁷

Bu süreçte ortaya çıkan 1929 Dünya Ekonomik Krizinin 1933 yılında etkisini daha da derinden hissettirmeye başlaması, hayvan fiyatlarının fahiş bir şekilde düşmesine yol açmıştır.⁸ 1932 yılında 50-60 lira olan öküz, 1933'de 10 -15 liraya; 40-50 lira olan inek, 10-15 liraya; 130-200 lira olan deve 50-60 liraya; 10-15 lira olan dana 4-7 liraya ve 10-15 lira olan keçi, 3-3,5 liraya düşmüştür.⁹

Krizin etkilerini devam ettirdiği sıralarda Kars'ın Zarşat Yaylasında hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşma ve bu süre sonunda bütün yatırımlarını hazineye bırakma şartıyla adı geçen

5 Ömer Tarman, "Türkiye'de Hayvan Yemi Çayır ve Mera Davası", *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 92; Hayvan yemi ihtiyacının karşılanmasında hububat üretiminin de etkili olduğu görülmektedir. Hububat sorunları ile ilgili bilgi almak için Bk. Osman Tosun, "Türkiye'nin Hububat Problemleri", *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 93-98; Ayrıca Tarımın gelişmesi için Türkiye'de var olan elverişli şartlar hakkında bilgi almak için Bk. Hamdi Unat, "Köy Kalkınmasında veya Zirai Kalkınmada Ziraat Teşkilatının Rolü", *Ziraat Dünyası*, S. 31, Yıl: 3, Ağustos 1952, s. 6.

6 Murat Altın, *Erzurum Şartlarında Azot, Fosfor ve Potasyumlu Gübrelerin Tabii Çayır ve Meranın Ot Verimine, Otun Ham Protein ve Ham Kül Oranına ve Bitki Kompozisyonuna Etkileri Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1972, s. 1; Hüseyin Zengin, *Erzurum Aşkale Yöresinde Tabii Çayır ve Meralarda Bulunan Bitkiler, Yoğunlukları ve Oluşturdukları Topluluklar Üzerine Çalışmalar*, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993, s. 1; Zeytinoğlu, a.g.e., s. 199.

7 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-18, Tarih: 04.11.1929.

8 Hayvan fiyatlarının düşmesinden evvel en büyük sorun et piyasasının yükselmesidir. İstanbul Belediyesi et fiyatlarını yükselttiği gerekçesiyle hayvan borsasını kapatmak istemiştir. Ancak borsa sorumlusu, et fiyatlarının artışı mezbaha vergisinin yüksek oluşuna bağlamıştır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. "Et Fiyatı", *Milliyet*, 12 Ocak 1931, Sayı No: 1769; "Et Fiyatları Niçin Pahalı", *Vakit*, 12 Ocak 1931, Sayı No: 4675; 1929 Dünya Ekonomik Krizi etkilerinin devam ettiği süreçte, 29 Ağustos-5 Eylül 1931 tarihleri arasında Bursa'da bir hayvan panayırının düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. "Bursa'da Hayvan Sergisi Açılacak", *Yarın*, 9 Ocak 1931, Sayı No: 382.

9 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 2, C. 15, 50. Birleşim, 15.05.1933, s. 82; 1934 yılının aralık ayı başlarında Maliye Bakanlığı tetkik bürosunca Hayvanlar Vergisi Kanunu üzerinde çalışmalar başlatılırken, bilhassa küçükbaş hayvan vergisinde indirimle gidileceği tespit edilmiştir. "Hayvanlar Vergisi Kanunu Üzerinde Tetkikler", *Ulus*, 2 Aralık 1934, Sayı No: 4798.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

yaylanın yedi yıl süre ve bin lira bedelle Arapçayırı kazasının Kemah köyünden Hüseyin Paşaya kiralanması, 21 Haziran 1931 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.¹⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında hayvancılığın gelişimi ve yem üretimi konusunda önemli bir işlevi yerine getiren işletmelerden biri de Karacabey Harasıdır. 1924 yılında kurulan Karacabey Harası, bir yandan hazineye ait Karacabey Çiftlikleri adıyla bilinirken öbür yandan modern tesisleri ve damızlıklarının yüksek vasıflarıyla da tanınmıştır. Çifteler’den getirilen 10 baş aygır ve 95 kısrağın hararın temelini teşkil ettiği de bilinen bir gerçek haline gelmiştir. Burada İngiliz, Yarımkan Arap, Nonius, Karacabey Noniusları ve Konkur at türleri üzerinde üretim gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Safkan Montofon, Yarımkan Montofon, Bozkır(Plevne) ve manda türü de yetiştirilirken, 1928-1934 yılları arasında Macaristan ve Almanya’dan getirilen merinos koç ve koyunlarının büyük bir kısmı burada çoğaltılmış, kalanı da üretilmesi için halka dağıtılmıştır. Bu nedenle Türkiye’de merinos davasının temelini Karacabey harasının teşkil ettiği kabul edilmektedir. Yine 1928 yılında harada bulunan eski tip saz ahırlar yıkılarak yerlerine modern ağıllar inşa edilmiştir. 1935 yılına gelindiğinde işletmedeki koyunculuk şubesinin Merinos Yetiştirme Çiftliği haline getirildiği de bilinmektedir. Zamanla artan hayvan sayısına karşı hara arazisinin ihtiyacı karşılayamaması, 1943’de Bandırma civarındaki Tekir Çiftliğinin istimlak edilerek hayvanların buraya taşınmasına yol açmıştır. Karacabey Harasında hayvanların beslenmesini temin etmek amacıyla tarımla da uğraşılması, buranın büyük bir ziraat işletmesi haline dönüştürülmesinin önünü açmıştır. Kızılhan, Gerdeme, Merkez ve İsmetpaşa çevrelerinde münavebe yöntemiyle yapılan tarımda; buğday ve arpanın yanı sıra, hayvanların beslenmesinde ihtiyaç duyulan yulaf, bakla, keten tohumu, burçak, bezelye, yem pancarı, yem havucu ve mısır gibi ürünler yetiştirilmiştir.¹¹

Bu dönemde hayvanların beslenme ihtiyacını karşılamada yaylak, otlak, çayır ve meraların ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçek haline gelmiş, 1934 yılı itibarıyla 3.421.001 hektar çayır, 2.876.798 hektar otlak ve yaylak, 38.031.624 hektar mera arazisi, ülke yüzölçümünün %58,12’sini teşkil etmiştir.¹²

10 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 21-44-9, Tarih: 21.06.1931; Bu dönemde meralarla ilgili ferman suretlerinin de yazışmalara konu edildiği bilinmektedir. Bandırma’nın Küleflü köyündeki meraya ait ferman sureti isteğiyle ilgili 03.04.1929 sevk tarihli ve 5/310 dosya numaralı evrakın ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-4, Tarih: 03.04.1929; Yine Elazığ’ın Çemişgezek kazasına bağlı Hırsır köyü merasına ait ferman sureti isteği ile ilgili 05.08.1930 tarih ve 5/419 dosya numaralı evrakın ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-34, Tarih: 05.08.1930; Cumhuriyetin ilk yıllarında meralarla ilgili ferman suretlerinin yazışmalara konu edilmesine devam edildiği görülmektedir. Akçaabat’ın İhtimena köyü yayla ve merasına ait ferman suretinin çıkarılması ile ilgili Hafız Hamdi adında birinin Başbakanlığa yazdığı 2 Nisan 1931 tarihli dilekçeye Hazine-i Evrak’ın cevap verdiği görülmektedir. Bu belgenin ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-11, Tarih: 02.04.1931;Çankırı’nın Şabanözü nahiyesi ahalisine ait yayla ve merayla ilgili fermanın sureti hakkındaki 15 Temmuz 1931 tarihli belgenin ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-18, Tarih: 15.07.1931; Malatya’nın Eğin ilçesi Pegir köyünün mera ve otlakı hakkındaki ferman suretinin Hazine-i Evraktan gönderildiği ile ilgili 24.08.1931 tarih ve 6/2403 numaralı belge hakkında bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-20, Tarih: 24.08.1931.

11 İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1951, s. 224-225.

12 İGM, *Tarım İstatistikleri 1928-1936*, Yayın No: 93, Ankara, 1937, s. 4; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938*, Yayın No: 129, Ankara, 1938, s. 65; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 141, Ankara, 1940, s. 104; İGM, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 159; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Yayın No: 160, Ankara, 1941, s. 110; İGM, *İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 192; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 110; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1948, s. 109; İGM, *İstatistik Yıllığı 1942-1943*, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 141; İGM, *İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 219; İGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249; İGM, *İstatistik Yıllığı 1949*, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 155; İGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 230.

Ayrıca hayvanların ıslahı ve damızlık olarak yetiştirilmesi için de mera ve çayırliklardan istifade yoluna gidilmiştir. Doğu bölgesinde damızlık üretimi tesisine uygun görülen Kars'ın Göle kazasında hazineye ait Şerefiye köyü ile yine Kars merkez kazasına bağlı Cılavuz mevkiindeki Akpınar ve İsa Çayırında, inekhane, tay çiftliği ve boğa yetiştirme istasyonlarının tesis edilmesi planlanmıştır. Bu yerlerin 904 sayılı *Islahı Hayvanat Kanununun* 5. maddesine göre Tarım Bakanlığına tahsisi, Bakanlar Kurulunun 15 Eylül 1936 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.¹³

Merinos koyunlarının yetiştirilmesinde beslenme ihtiyacını gidermek çayır ve mera çalışmaları da yürütülmüştür. 2582 sayılı *Merinos Koyunlarının Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumunun Üretilmesi Hakkında Kanun* gereğince binlerce koyunun üretilmesi için 1938, 1939, 1940 yıllarında yapılacak masraflar içinde yetiştirme çevrelerinde meydana getirilecek yoncalık, çayırık ve hayvan yemi tarımı için gerekli tohumların tedarik ve satın alınarak merinos yetiştiricilerine ücretsiz verilmesi yer almıştır. Ayrıca merinos çiftliğinde ziraat, çayır ve mera işlerinin yürütülmesi için lâzım gelen harcamaların yanı sıra çiftlik için kiralanacak mera ve ağillar için Karacabey harasına ücret ödenmesi ve meraların ıslahı için gerekli harcamaların yapılması, merinos yetiştirici ile ilgili diğer bazı çalışmaları teşkil etmiştir.¹⁴

Bu arada Tarım Bakanlığına devredilmiş bulunan Yozgat'taki Midilliçoğlu Çiftçiliğinin hayvancılık ve hayvan yemi bitkileri yetiştirme amacıyla Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna devri, 3308 sayılı Kanunun 5. maddesinin 2. fıkrasına uygun olarak Bakanlar Kurulunun 23 Ocak 1939 tarihli toplantısında onanmıştır.¹⁵

Aynı yılda TBMM'de yapılan bütçe görüşmeleri esnasında söz alan Tokat Milletvekili Galip Pekel, Türkiye'de mera ve baltalık halindeki arazilerin dağıtımı ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre: Kalkınmakta yardıma muhtaç 17 buçuk milyondan 18 milyona yaklaşan ülke nüfusunun dörtte üçünü çiftçiler teşkil etmektedir. Bunların %50'sinden fazlasının gerekenden daha az toprağı vardır. Bir çiftçinin kalkınması için yapılacak en önemli uygulama ona toprak temin etmektir. Hâlbuki Türkiye'de mera ve baltalık halinde birçok toprak boş haldedir. Toprakların boş, çiftçilerin de topraksız kalmaması için bu alanların dağıtılması, ülkenin hayrına olan bir hizmettir. Hükümet bu konuyla ilgili 1939 yılı bütçesine ödenek tahsis ederek bir an önce icraata başlamalıdır.¹⁶

Bu sözlerin ardından kısa bir süre sonra başlayan II. Dünya Savaşı yıllarında, ordunun arpa, yulaf, saman, ot ve hayvan yemi darlığı çekmesi, kuru yonca otu, geven, keçiboynuzu, hurda kuru üzüm gibi alternatif yemlerden faydalanma tedbirlerini ortaya koymuştur.¹⁷

13 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 68-75-17, Tarih: 15.09.1936.

14 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem; 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 50; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem; 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 44; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem; 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1940, s. 32; 5 Temmuz 1934 tarih ve 2582 sayılı Kanun hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 05.07.1934, s. 988; *Resmi Gazete*, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.

15 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 85-117-4, Tarih: 23.01.1939; 3308 sayılı *Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Hakkında Kanunun* 5. maddesinin 2. fıkrası için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 07.01.1938, s. 101-102; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3807, 13 Ocak 1938; 1939-1940 yılı kışının yağışlı ve verimli geçmesi, Trakya'da tarım ürünlerinin yanı sıra, ot, yulaf ve yonca gibi hayvan yiyeceklerinin de bol yetişmesini temin etmiştir. Bu konu ile ilgili Bk. "Trakya'da Hasat İşleri Başladı", *Tasvir-i Efkâr*, 13 Haziran 1941, Sayı No: 4740-384.

16 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 14. Birleşim, 22.05.1939, s. 162.

17 İsfendiyar Esat Kadaster, "Birkaç Yardımcı Yem Üzerinde İncelemeler", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 19, Yıl: 5, Nisan 1948, s. 103; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 301; II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1942 yılının ocak ayında 10 yaşına kadar çift ve koşum hayvanıyla 8 yaşına kadar mandaların alım satım ve kesimi Koordinasyon Heyeti Kararıyla yasaklanmıştır. Tarım faaliyetlerinde kullanılan bu hayvanların deri fiyatlarının

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

Savaş esnasında ordu hayvanlarının ihtiyaç duyduğu gıdaların tedariki başlı başına bir sorun teşkil ettiğinden, Milli Savunma Bakanlığı hayvan yemine pancar küspesi, ayçiçeği, üzüm, incir, gibi bazı maddelerin ilavesini düşünerek bunların yedirilmesinde gerekli denemelerin yapılması için Zirai Kimya Enstitüsüne bilgi vermiştir. Zirai Kimya Enstitüsü, 30 Kasım 1940 tarihli raporunda atlara istenilen miktarlarda üzüm yedirilebileceğini, 9 Aralık 1940 tarihli Bakanlığa ilettiği yazısında belirtmiştir.¹⁸

Yine ilavesi düşünülen yiyecekler arasında bulunan ayçiçeğinin hayvanlara günde bir kg kadar verilmesiyle yemden tasarruf edilebileceği de ortaya atılmıştır. Macaristan’da ayçiçeği ile yapılan beslenmenin hayvanlara olumlu etki yaptığı, Zirai Kimya Enstitüsünün 2 Eylül 1940 tarihli raporunda belirtilmiş, bu gelişme Milli Savunma Bakanlığına 7 Kasım 1940 tarihinde 1625 sayılı ekli raporda yazılmıştır. Ayrıca Milli Savunma Veteriner Dairesi yetkilileri ve uzmanlarının da hazır bulunduğu bir deneme faaliyetinde pancar küspesi, saman ve kepekle karıştırılarak ya da ayrı halde atlara yedirilmeye çalışılmıştır.¹⁹

1943 yılında, bir önceki yıla göre 2 milyon 160 bin civarında hayvanın vergi kapsamı dışında kalması, savaş koşulları nedeniyle hayvan sayılarında azalma görüldüğünü, ortaya koymuştur.²⁰ Aynı yılda hayvan vergilerinde 1.736.000 liralık bir düşüş yaşanırken, bu düşüşte koyunlarda %45, tiftik ve kıl keçilerinde %28,5 oranında bir azalmanın etkisi olduğu tespit edilmiştir. Savaş dönemi koşulları nedeniyle ordunun kesim ihtiyacının artış göstermesi ve yaşanan kış şartları nedeniyle yiyecek yetersizliğinin ortaya çıkması, hayvan sayılarının düşüşünde başlıca etkenler arasında yer almıştır. ²¹ 1944 yılına gelindiğinde hayvan sayılarında 1942 yılının 40 milyon rakamına yaklaşarak 39,6 milyona ulaşılmıştır.²² 1945 yılında ise alınacak hayvan vergisi miktarında 1.200.000 liralık bir gelir artışı beklentisi

artmasına paralel olarak kesiminin de artması, yasaklanmaya etki eden başlıca neden arasında yer almıştır. “Koordinasyon Heyetinin Yeni Kararı”, *Akşam*, 8 Ocak 1942, Sayı No: 8337; Hayvan derilerine yüksek fiyat verilmesi bunların yurtdışına kaçırılmasına da neden olmuştur. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. “İhracı Yasak Olan Yapağılar Yurt Dışına Nasıl Kaçırılıyor”, *Son Telgraf*, 10 Ocak 1942, Sayı No: 1737; 1942 yılının mayıs ayında 8-10 yaşlarındaki kesimleri yasaklanan bu hayvanların 5 yaşa indirilmesi çalışması da yapılmıştır. *Yeni Sabah*, 10 Mayıs 1942, Sayı No: 1440.

18 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 52-339-8, Tarih: 26.02.1941; 1940 yılının başlarında İzmir’de hayvan neslinin ıslahı için hazırlanan beş yıllık programın onaylanması için Tarım Bakanlığına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Program gereğince bazı köyler, hayvan yetiştirme bakımından numune olarak ayrılıp, boğa ve aşım istasyonlarının kuruluşuna hazır hale getirilecektir. “Beş Senelik Hayvan Neslinin Islahı Programı”, *Yeni Asır*, 10 Ocak 1940, Sayı No: 10354.

19 Aynı yer.

20 II. Dünya Savaşı yıllarında hayvan sayılarında görülen azalma fiyatların yükselmesine de yol açmıştır. 1940 yılında 7-8 liraya satılan kurbanlıklar 1941 yılında 11-12 liraya; 10 liraya satılanlar ise 18-20 liraya yükselmiştir. “Bu Sene Koyunlar Geçen Seneye Nispetle Epeyce Pahalı Satıldı”, *Anadolu*, 8 Ocak 1941, Sayı No: 8407; Hayvan ve et fiyatlarının yükselişi dönemin basınında sık sık gündeme getirilerek tenkit edilmiştir. Bu tenkitlerle ilgili Bk. Burhan Felek, “Yine Et Bahsi”, *Vatan*, 29 Ağustos 1940, Sayı No: 11; “Yüksek Fiyatla Et Satılmayacak”, *Tan*, 14 Ocak 1942, Sayı No: 2299; “Odunun Çekisine 70, Et Fiyatlarına da 15 Kuruş Zam Yapıldı”, *Son Posta*, 9 Ocak 1942, Sayı No: 4107; “Et Fiyatları Gene Yükseldi”, *Haber*, 11 Ocak 1939, Sayı No: 2491.

21 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 26. Birleşim, 24.05.1943, s. 157; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1943 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 24.05.1943, S. Sayısı: 47, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 154.

22 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 132; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1944 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, S. Sayısı: 120, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s. 137; Hayvan sayılarının arttığı yıllarda kesim miktarının da artış göstermesi, et bolluğunun yaşanmasına yol açmıştır. “Et Bolluğu Nihayet Başladı”, *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1947, Sayı No: 8142.

içerisine girilmesi, hayvan miktarının yükselişinin sürdürüğünün bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.²³

Bu dönemde hayvan sayılarının artışına çayır ve meraların etki ettiği de bilinen bir gerçek haline gelmiştir. 1944 yılında çayır, otlak, yaylak ve mera arazisi, ülke yüzölçümünün %50,2'sini teşkil ederken 1950 yılında bu rakam %1,6 oranında gerilemeyle %48,6 düzeylerine inmiştir.²⁴

4753 sayılı Çiftçiyi *Topraklandırma Kanunu*'nun kültür arazisini belirten 4. maddesinde çayır arazisi: tarla, bağ ve bahçe halinde kullanılması ekonomik görülmeyen ve üzerinde biçilebilecek ot yetişen ve yetiştirilen arazi olarak tanımlanırken, mera arazisi ise yine tarla, bağ, bahçe halinde kullanılmayan ancak üzerinde hayvan otlatılabilen alan olarak nitelendirilmiştir.²⁵ Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Ağrı, Erzurum, Siirt, Bitlis, Bingöl, Malatya, Maraş, Diyarbakır, Adana gibi vilayetleriyle Orta Anadolu'da Konya, Ankara, Niğde ve Sivas vilayetlerinde zengin ve geniş mera arazileri yer almıştır.²⁶ Bu arazilerin teşkil edilmesinde yüksek rakım, coğrafi mevkii, toprak ve iklim gibi faktörler etkili olmuştur.²⁷

Türkiye'de meralar üç kısım halinde incelenmiştir.²⁸

1. Çoğunlukta pulluk altına alınması zor, ot yetiştirmeye tahsis edilmiş *daimî meralar*.

2. Sürülmesi imkân dâhilinde olan tarla arazileri ile birlikte nöbetleşme ekime sokulan *münavebe meralarıdır*. Bu tip meralardan daimî meralara göre yüksek verim elde edilmiş, tarla ürünleri rekoltesi de bol olmuştur. Ayrıca daimî meraların temmuz sonları ile ağustos başlarına kadar ot veremedikleri göz önüne alınırsa münavebe meralarının ne kadar önem taşıdığı gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

3. Daimî ve münavebe meralarının ot ihtiyacının gideremediği durumlarda bir kısım arazi geçici meraya veya yeşil ot yetiştirmeye tahsis edilmiştir ki bu tür meralara *senelik veya muvakkat meralar* denmiştir.

23 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, S. Sayısı: 103, TBMM Basımevi, Ankara, 1945, s. 126-127; 20 Ocak 1936 tarih ve 2897 sayılı *Hayvanlar Vergisi Kanunu* 23 Mart 1938'de 3343 sayılı; 6 Haziran 1945'de de 4750 sayılı Kanunla tadil edilmiştir. TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, C Cetveli, s. C/3; Bu kanunların ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 20.01.1936, s. 171-179; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3218, 29 Ocak 1936; TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 23.03.1938, s. 169-170; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3869, 30 Mart 1938; TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 06.06.1945, s. 686-688; *Resmi Gazete*, Sayı No: 6030, 13 Haziran 1945.

24 İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 165; İGM, *İstatistik Yıllığı 1953*, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 216; İGM, *İstatistik Yıllığı 1952*, Yayın No: 342, Ankara, 1953, s. 243; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 168.

25 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 11.06.1945, s. 696; Vahdi Yurtmen, "Mera ve Çayır", *Tarım Dergisi*, S. 5, Yıl: 1 Ekim 1952, s. 69; Niyazi Okanay, "Çayırçılık", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 12, Yıl: 2, Eylül 1948, s. 18.

26 Nadir, Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasal, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 321; Fuat Kuşçuoğlu, "Hayvanlarımızı Besleyen Meralar ve Çayırılar", *Köy Postası*, S. 62, Yıl: 5, Temmuz 1949, s. 14.

27 Yürüker, *a.g.m.*, s. 47.

28 Niyazi Okanay, "Meralar; Bakım İslah ve İşletmeleri", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 12, Yıl: 2, Eylül 1948, s. 8-11.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

Meralar bir yandan hayvancılık işletmelerinde yem ihtiyacını ucuz biçimde karşılarken, öbür yandan çiftlik arazisinin iyi şekilde değerlendirilmesi ve toprağın korunması bakımından da önem arz etmiştir.²⁹

Ekilebilir arazi oranlarının artmasının mera arazilerini küçültmesi, toplumu iki önemli sorunla karşı karşıya getirmiştir:

1. Hayvan üreticileri sürülerini meraların dışında nerelerde ve ne şekilde beslemelidir?
2. Sel sularının neden olacağı tahribatı önlemek için ne gibi önlemler alınmalıdır?

1948 yılına kadar olan dönemde mera topraklarındaki azalma süreci yavaş ilerlerken, bu tarihten sonra tarımda makineleşmeyle birlikte traktör sayılarının artması, bu arazilerin tarla arazilerine dönüştürülmesi sürecine hız kazandırmıştır. Mera arazilerinin tahribatında büyük ve orta dereceli işletmelerin motorlu araçlarıyla devlete ait geniş meraları sürüp tarlaya çevirmesi etkili olmuştur. Bu nedenle 1928 yılında 46.298.000 hektar olan çayır ve mera toprakları 1948 yılında 38.330.000 hektara düşmüştür.³⁰

Tablo 1’de Cumhuriyetin İlk Döneminde Türkiye’de çayır ve mera arazileri verilmiştir.

Tablo: 1. Cumhuriyetin İlk Döneminde Türkiye’de Çayır ve Mera Arazileri (1934-1950)

Yıllar	Çayır ve Mera Arazileri (Hektar)
1934	44.329.000
1938	41.068.000
1944	39.020.000
1948	38.330.000
1949	38.940.000
1950	37.806.000

Kaynak: İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 141, Ankara, 1940, s. 104; İGM, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 159; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 110; İGM, *İstatistik Yıllığı 1942-1943*, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 141; İGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 230; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1951*, Yayın No: 343, İstanbul, 1952, s. 174; İGM, *İstatistik Yıllığı 1953*, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 216; İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 210; DİE, *İstatistik Yıllığı 1960-1962*, Yayın No: 460, Ankara, 1962, s. 209; DİE, *Tarım İstatistikleri Özeti 1942-1963 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 464, Ankara, 1964, s. 3; DİE, *1963 Türkiye İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 490, Ankara, 1963, s. 197; DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1964/1965*, Ankara, 1965, s. 219; DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1968*, Yayın No: 580, Ankara, 1969, s. 164.

Tablo 1’e göre, 1934 yılından 1950’ye kadar olan dönemde çayır ve mera arazilerinde 1949 yılındaki küçük bir yükseliş haricinde sürekli azalma meydana gelmiştir. 1934 yılında 44.329.000 hektar olan çayır ve mera arazisi 6.523.000 hektar azalmayla 1950 yılında 37.806.000 hektara inmiştir. Böylece 1934’ten 1950’a kadar olan dönemde, çayır ve mera arazilerinde %14,71 oranında bir azalma kaydedilmiştir.

29 Okanay, *a.g.m.*, s. 8; 1946 ve 1947 yıllarında vergiye tabi hayvanların sayıları ve vergi tahakkuklarını gösteren cetvel için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, S. Sayısı: 133, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s. 56.

30 Suat Aksoy, *100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969, s. 75-76; Zafer Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000*, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 33.

1948 yılında Amerikalı Uzman Jack R. Harlan, ülkesinin Tarım Bakanlığı Bitki Araştırma ve Tanıtma Bürosu için Anadolu'da inceleme çalışmalarına başladığında yabanî ve tarımı yapılmak suretiyle yetiştirilen hayvan yemi bitkilerinin bakliye florası bakımından zengin olduğunu tespit etmiştir. Yol kenarları ve kullanılmayan boş alanlar zengin bakliye türleriyle örtüldüğü için her bir metrekaareye 15 bakliye türü düşmüştür.³¹ Buna rağmen Türkiye'de yem mevcudu, hayvanların yıl boyunca gerektiği gibi beslenmesine yetmediği anlaşılmıştır.³²

Türkiye'de hayvanların beslenme sorununun yaşandığı 1948 yılında hazineye ait meraların Boğa Sıfat İstasyonuna da tahsis edildiği bilinmektedir. Yıldızeli ilçesinin Etyemez, Kapanbelen, Gıcı, Sugözü ve Eskiköy çevrelerinde bulunan hazineye ait 2.696 dekar arazisinin adı geçen ilçede kurulacak Boğa Sıfat İstasyonunun mera ihtiyacını karşılaması için tahsisi, 9 Mart 1948 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.³³

Benzer şekilde Van'ın Erciş ilçesindeki Zeylan yasak bölgesinde bulunan hazineye ait çiftlik ve meraların hazırlanan bir protokolle Doğu Hayvancılık Kurumu teşkil edilmek üzere Tarım Bakanlığına tahsisi kararlaştırılmıştır. Gerek bu tahsisle kurulacak işletmenin çalıştıracağı memur ve hizmetlilerin yasak bölgeye girmelerine izin verilmesi gerekse Maliye Bakanlığının 1949 yılı bütçesinden Tarım Bakanlığı emrine 300.000 liranın ayrılması, 904 sayılı Kanunun 5. ve 5098 sayılı Kanunun 12. maddesi uyarınca Bakanlar Kurulunun 13 Haziran 1949 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.³⁴

Tablo 2'de Cumhuriyetin İlk Döneminde Türkiye'de canlı hayvan sayıları gösterilmiştir.

Tablo: 2. Türkiye'de Canlı Hayvan Sayıları (1929-1950)

Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1929	10.184.524	8.342.877	2.784.644	4.685.000	492.000
1930	10.498.426	8.316.007	2.839.973	4.735.000	508.000
1931	11.762.343	8.777.071	3.454.639	4.869.000	494.000
1932	11.758.706	7.511.304	3.315.028	5.345.000	555.000
1933	11.070.773	6.672.059	3.080.908	5.124.000	542.000
1934	10.739.269	6.382.004	2.606.274	5.207.000	541.000
1935	13.591.000	8.456.000	3.305.424	6.486.176	540.184

31 Jack R. Harlan, "Türkiye'de Hayvan Yemi Nematlarının Toplanması", Çeviren Muzaffer Atakan, *Ziraat Mecmuası*, S. 3, Temmuz 1953, s. 174-175.

32 İsfendiyar Esat Kadaster, "Türkiye Yem Endüstrisi", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, Yıl: 1945, s. 847; Çayırova Teknik Bahçivanlık Okulu'nun bir kısım arazisinde iş ve irat hayvanlarının yem ihtiyacını karşılamak için arpa ve yulaf gibi bitkiler yetiştirilmiştir. Şeyda Kerestecioglu, "Çayırova Teknik Bahçivanlık Okulu", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1948, s. 242.

33 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 115-98-20, Tarih: 09.03.1948; Kars Milletvekili Esad Oktay, TBMM'de 1950 yılı bütçe görüşmeleri esnasında söz alarak Kars hayvancılığı ile ilgili bilgiler vermiştir. Oktay'ın verdiği bilgilere göre: Kars ve havalisinde hayvan ve hayvan mahsulleri yetiştirmenin Türkiye'de önemli yer tuttuğu bilinen bir gerçek haline gelmiştir. Bu çalışmalar hayvan neslinin ıslahı, hayvan yemi meselesinin halli ve hayvan mahsullerini değerlendirme ile arzu edilen seviyeye yükseltilir. Bunların da gerçekleşmesi ulaştırma sorunlarının halledilmesiyle mümkün hale gelebilir. Oktay'ın ulaşım sorunlarıyla ilgili verdiği ayrıntılı bilgiler için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1190.

34 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-49-14, Tarih: 13.06.1949; 7 Haziran 1926 tarih ve 904 sayılı *Islahî Hayvanat Kanununun 5. maddesi ile 18 Haziran 1947 tarih ve 5098 sayılı İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar İlavetine Dair Kanunun 12. maddesi için Bk. TBMM, Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 07.06.1926, s. 977; *Resmî Gazete*, Sayı No: 407, 29 Haziran 1926; TBMM, *Kanunlar Dergisi*. Dönem: 8, C. 29, 18.06.1947, s. 755; *Resmî Gazete*, Sayı No: 6640, 24 Haziran 1947.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

1936	20.771.989	10.727.061	4.294.999	8.328.669	801.067
1937	21.724.533	11.050.344	4.958.612	8.765.858	903.511
1938	23.138.450	11.330.241	4.944.351	9.310.966	885.117
1939	25.220.503	11.185.457	5.332.631	9.395.303	906.804
1940	26.271.838	11.394.957	5.500.648	9.759.282	947.208
1941	25.411.693	11.523.106	5.533.748	10.064.357	963.029
1942	22.967.097	11.430.431	4.972.752	9.618.476	882.216
1943	21.104.603	11.825.215	4.381.061	9.231.043	847.912
1944	22.450.258	12.250.306	4.975.420	9.549.432	856.803
1945	23.386.009	12.221.969	4.026.448	9.809.926	848.166
1946	23.386.616	12.893.270	3.789.835	9.706.057	900.862
1947	24.579.866	13.104.071	4.153.767	9.800.919	947.422
1948	25.840.090	14.612.328	3.945.698	10.179.321	936.751
1949	23.073.071	13.561.350	3.841.871	10.103.741	897.074
1950	23.082.521	14.498.268	3.966.336	10.123.185	947.731

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 207; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2012, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 191; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2013, Yayın No: 4361, Ankara, 2014, s. 200.

Tablo 2’ye göre, 1929 yılında 10.184.524 olan koyun sayısı 12.897.997 artışla 1950’de 23.082.521’e; 8.342.877 olan kıl keçisi sayısı 6.155.391 artışla 14.498.268’e; 2.784.644 olan tiftik keçisi sayısı 1.181.692 artışla 3.966.336’ya; 4.685.000 olan sığır sayısı 5.438.185 artışla 10.123.185’e ve 492.000 olan manda sayısı 455.731 artışla 1950 yılında 947.731’e yükselmiştir.

Böylece 1929 yılından 1950 yılına kadar olan süreçte koyun sayısında %126,64;kıl keçisi sayısında %73,78;tiftik keçisi sayısında %42,43; sığır sayısında %116,07 ve manda sayısında %92,62 oranında bir artış kaydedilmiştir. Mera arazilerinin azalmasına rağmen ahır hayvancılığının gelişmeye başlaması ve insanların et süt ve deriye olan ihtiyacının her dönemde hissedilmesi, hayvan sayılarının artışında etkili olmuştur.

2. DP Dönemi’nde Hayvancılığın Gelişiminde Çayır ve Mera Arazileri (1950-1960)

DP’nin 14 Mayıs 1950’de iktidara gelmesinin hemen ardından mera arazileriyle ilgili yasal düzenlemelere gittiği görülmektedir. 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa 5618 sayılı Kanunla eklenen 3. maddeye dayanılarak, Tarım Bakanlığınca hazırlanan *Mera Normlarına Dair Yönetmeliğin*, 20 Temmuz 1950 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında yürürlüğe konulması kararlaştırılmıştır.³⁵ Aynı yılda hükümetçe 447.856 dönüm mera arazisi köy hükmü şahsiyetleri adına tespit ve tahsis edilmiştir.³⁶

35 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 123-59-18, Tarih: 20.07.1950; 5618 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Hakkındaki 4753 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler ve Geçici Maddeler Eklenmesine Dair Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 22.03.1950, s. 1301-1309; *Resmî Gazete*, Sayı No: 7467, 27 Mart 1950.

36 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1951 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 19.02.1951, s. 395.

Bu dönemde, hayvancılığın beslenme sorunlarını gidermede, meralardan en yüksek düzeyde yararlanmaya da çaba sarf edilmiştir. Çorlu'nun Kadıköy çiftliğinde II sayılı adada hazineye ait 177.200 m² meranın, aygır ve boğa yetiştirme istasyonuna tahsis edilmesi, 9 Nisan 1951 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.³⁷

Aygır ve boğa yetiştirilmesinde de kullanılan mera arazileri, 1952 yılında, ortalama arazinin %44,31'ini teşkil etmekte ise de bu rakam 29 vilayette daha yüksek düzeyde yer almıştır. Ayrıca 5 ilde genel arazinin %70'i, 6 ilde %60'ı ve 7 ilde de %50'den fazlasını meralar oluşturmuştur.³⁸

Yine 1952'de Prof. Dr. Ömer Tarman tarafından Ziraat Fakültesi, Orman Çiftliği ve Lalahan Enstitüsünde Tarım Bakanlığı ile işbirliği halinde mera araştırmaları başlatılmıştır. Bu çalışmalara paralel olarak Ankara ve Eskişehir tohum ıslah ve deneme istasyonları, yem bitkisi münavebesi ile tohum üretimi konusundaki faaliyetlerini araştırma kapsamına almıştır.³⁹

Tarım Bakanı Nedim Ökmen'in verdiği bilgilere göre, Ziraat Vekâleti 1952 yılında çayır, mera ve yem bitkileri konusunda bir proje hazırlayarak uygulamaya koymuştur. Uygulama sonucuna göre aynı yılda 1.807 köyde 33.948 dönüm yoncalık, 19.279 dönüm korungalık ve 47.725 dönüm numune meraları teşkil edilmiştir. 1953 yılında bu çalışmalara devamlı 1.090 köyde 98.657 dönüm toplu yoncalık, korungalık ve numune meraları meydana getirilmiştir.⁴⁰

Maliye Bakanı Hasan Polatkan da, 1952 yılı bütçe görüşmeleri esnasında benzer şekilde hayvancılığın kalkınmasında çayır, mera ve yem bitkileri konusunda hazırlanan projenin yanı sıra toplu köy yonca ve korungalıkları ile numune meralarının tesis edilmesi hususuna değinmiştir.⁴¹ Bu nedenle köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıkları giderleri için Tarım Bakanlığı bütçesinden 1.125.000 liralık bir ödenek teklif edilmiştir.⁴²

Bu arada 1952'de Ankara, Eskişehir, tohum ıslah istasyonları, Konuklar Teknik Okulu, Yalova Deneme ve Üretim Çiftliği ve Orman Çiftliğinde yapılmakta olan hayvan yemi, çayır, mera araştırmalarına devam edilmiş, bu araştırmaların diğer kurumlara da yayılması düşünülmüştür.⁴³ 1953'te köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıkları tesisi için Tarım Bakanlığı bütçesinden 500.000 liralık bir ödenek tahsis

37 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 125-29-4, Tarih: 09.04.1951; 1950 yılı bütçe görüşlerinde söz alan Erzurum Milletvekili Salim Altuğ, Türkiye'de pancar tarımı yapılan yerlerde hayvancılığın gelişiminin mümkün olduğunu belirtmiştir. Altuğ'un bu sözleri için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*. Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s. 1251.

38 Kazım Köylü, "Türkiye Ziraatında Özellikle Produktivite ve Envestisman İmkânları", *Türk Ekonomisi*, S. 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s. 9; 1949 yılından sonraki 19 yıllık süreçte mera arazisi epey azalmasına rağmen, hayvan sayısı sürekli artmıştır. Bu zaman diliminde hayvan sayılarında artış rakamları için Bk. DPT, *Genel Tarım Politikaları ve Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 1972, s. 78.

39 Vecdet Erkun, "Çayır ve Mera Tekniğinde Araştırma Konularımız", *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 5, Yıl: 1 Ekim 1952, s. 44; Prof. Dr. Ömer Tarman tarafından Ankara'da bilhassa yerli bakliyelerin seleksiyonu üzerinde çalışmalar yürütülmüştür. *FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1962, s. 126.

40 Nedim Ökmen. "Ziraatta Çok Büyük İnkışaflar Kaydedildi", *Türk Ekonomisi*, S. 128, Yıl: 12, Şubat 1954, s. 49; Ziraat Dünyası, S. 50-51, Yıl: 4, Mart 1954, s. 1.

41 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 42. Birleşim, 20.02.1952, s. 367.

42 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 20.02.1952, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. 234; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1952 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 20.02.1952, s. 357.

43 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 238.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

edilmiştir.⁴⁴ 1954’te bu rakam yine 500.000 lira olarak belirlenmiştir.⁴⁵ 1955 yılına gelindiğinde köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıkları tesisi için Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenek 600.000 liraya çıkarılmıştır. ⁴⁶ 1956’da bu rakam 1.025.000 liraya, 1957’de ise 1.250.000 liraya yükseltilmiştir.⁴⁷ 1958 yılı Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenek 1.400.000 liraya çıkarılmıştır.⁴⁸ 1959 yılına gelindiğinde köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıkları tesisi için Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenek yine 1.400.000 lira olarak tespit edilmiştir.⁴⁹ 1960’ta bu rakam artırılarak 1.700.000 liraya çıkarılmıştır.⁵⁰

1952 yılında ülkeyi kapsamına alan çayır ve mera projesinin hazırlanarak uygulanmaya konması, yem bitkileri üretiminin artırılmasını da tetiklemiş, 1953 yılında, 843 köyde 28.412 dekar yoncalık; 185 köyde 8.896 dekar korungalık; 62 köyde 61.349 dekar numune merası tesis edilmiştir. Böylece, 1952 yılında yapılanlarla beraber iki yıl zarfında 1.000 köyde 200.000 dekar olarak plânlanan çalışmalar 2.897 köyde 199.608 dekara ulaşarak, başarılı bir neticeye varılmıştır.⁵¹

Çayır ve mera projesinin yürürlükte olduğu bir süreçte, devlete ait çiftlik arazilerinin bir kısmının toprak ve mera ihtiyacı için tahsis edildiği de gözlemlenmektedir. Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü’nün Gözlü Devlet Üretme Çiftliğine mücavir bulunan Başhöyük, Zengen ve Sarayönü köylerinin toprak ve mera ihtiyacını karşılamak için adı geçen çiftlik arazisinden 30 bin dekarlık alanın tasfiyesi, 5433 sayılı Kanunun 20. maddesine göre 28 Nisan 1953 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁵²

Yine, çayır ve mera projesi kapsamında bir yandan köylerde yem bitkilerinin yetiştirilmesi teşvik edilirken öbür yandan bu bitkilerin kış aylarında da kalitesini koruması için çalışmalar yürütülmüştür. Bu amaçla toprağı kazıp çukur açarak meydana getirilen basit silolarla hayvan yemleri koruma altına alınmıştır. Bu yöntemin köylülere öğretilmesi için muhtelif çevrelerde önder çiftçilere 7,50-10 tonluk silo imal etmeleri istenmiştir. Her bir silonun yem bedeli ve kazma masrafları da dâhil 500 liraya mal edilebileceği hesaplanmış, ilk denemenin gerçekleştirileceği 1954 yılında, bu silolardan 10 adet üretilmesi kararlaştırılmıştır.⁵³

44 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basimevi, Ankara, 1953, s. 238; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, s. 385; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, s. 398.

45 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, s. 365.

46 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, s. 385.

47 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 264; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, s. 440; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, s. 416.

48 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. 371.

49 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, s. 365.

50 Kurucu Meclis (KM), *Tutanak Dergisi*, Gider Bütçeleri, 20.02.1961, s. 344.

51 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, S. Sayısı: 109, TBMM Basimevi, Ankara, 1954, s. 385.

52 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/132-35-14, Tarih: 28.04.1953; 5433 sayılı *Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanununun* 20. maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 31, 07.06.1949, s. 929-930; *Resmî Gazete*, Sayı No: 7231, 13 Haziran 1949.

53 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, s. 286.

Memleket hayvancılığının kalkınması bakımından yem sorununun çözülmesi, DP hükümetlerinin başta gelen konuları arasında yer almıştır.⁵⁴ Bu nedenle mevcut çayır ve meralardan rasyonel bir şekilde faydalanmak, yeniden çayır ve meralar tesis ederek çiftçileri yem bitkileri yetiştirmeye teşvik etmek, belli başlı çalışma alanlarından birkaçına örnek olarak verilebilir. Programın uygulandığı 1952 yılı başından 1955 yılı başlarına kadar ülkenin muhtelif bölgelerindeki 4.366 köyde 88.652 dekar yoncalık, 1.092 köyde 36.264 dekar korungalık ve 205 köyde 124.780 dekar numune merası tesis edilmiştir. Memleketin hayvan yemi mevzuundaki ihtiyaçlarını gidermek için programın daha fazla genişletilmesine karar verilmiş 1956 ve 1957 yıllarına kadar yeniden 290.000 dönümlük yoncalık, korungalık ve numune merası tesisi hazırlıklarına girilmiştir. Bu arada köylerde hayvan beslemede yeşil yem siloları teşkil etme çalışmalarının 1956 yılı zarfında daha geniş ölçekte ele alınması kararlaştırılmıştır.⁵⁵

Bu dönemde çiftçilerin hayvan yemi, çayır ve mera tarımını daha da geliştirmek için çalışmalara devam edilmiştir. Hayvancılığın kalite bakımından arzu edilen seviyeye ulaştırılması için hazırlanan çayır, mera ve yem bitkileri projesi kapsamında 1956 yılında mevcutlara ilâveten 60.000 dekar yoncalık, 40.000 dekar korungalık ve 50.000 dekar numune merasının tesis edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁶ Köy çayır ve meralarının ıslahı ile toplu köy yoncalık ve korungalıklarının tesisinin ülke hayvancılığının geliştirilmesi bakımından gerekli görülmesi, yonca tohumlarının Almanya'ya ihraç edilerek ülkeye döviz kazandırılmasının önünü açmıştır.⁵⁷

Çayır mera konusunda yapılan çalışmalar 1958 yılında yeni adımları da beraberinde getirmiş, pamuk ve pancar sulu münavebe alanlarında ve meyvelikler altında ara tarımı olarak hayvan yemi bitkilerinin yetiştirilmesine çalışılmıştır. Bu usul çiftçilerin de ilgisini çektiğinden zamanla gösteri safhasından çıkarak halka mal olmaya başlayan bir ziraat tekniği haline getirilmiştir. Yonca ve korunga tarımının genişletilmesiyle birlikte suni mera ve çayır tesisleri ile ot tohumu üretim faaliyetleri de başlatılmıştır.⁵⁸

Bu arada Türkiye'de Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezinin tesisinde öngörülen 12 Numaralı Teknik Yardım Ek Anlaşmasının imzalanması konusunda Tarım Bakanı Nedim Ökmen'e yetki verilmesi, 5 Nisan 1954 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁵⁹

Türkiye'de açılacak Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezi için teknik yardım temini konusunda 5 Nisan 1954 tarihli Kararname ile verilen yetkiye dayanılarak Tarım Bakanı ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı arasında imzalanan 12 numaralı ek anlaşmanın uygulamaya konulması öngörülmüştür. Bu anlaşmanın 6114 sayılı Kanununun 2. maddesine göre 18 Ağustos 1954'te Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır.⁶⁰

54 Türkiye'de yem sorunu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. Cemil Çalgüner, *Türkiye'de Hayvancılığın Önemi ve İnkişaf Çareleri*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, s. 76-80

55 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, s. 350-351.

56 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 278-279.

57 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 234.

58 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. 363.

59 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 135-35-10, Tarih: 05.04.1954.

60 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-74-10, Tarih: 18.08.1954; 6114 sayılı *Türkiye Hükümeti ile Birleşmiş Milletler, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilâtı, Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı ve Dünya Sağlık Teşkilâtı Arasında Teknik Yardım Teminine Mütedair Esas Anlaşma ve Eklerinin Onanması Hakkında*

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

25 Mart 1955 tarihinde 6519 sayılı *Memleketimizde Açılacak Olan Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezi İçin Teknik Yardım Yapılması Hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilâtı Arasında İmzalanan 12 Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun* kabul edilmiştir. Bu kanunla Türkiye’de açılacak Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezi için teknik yardım yapılması konusunda, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı arasında 07 Mayıs 1954 tarihinde Ankara’da imzalanan 12 Numaralı Ek Anlaşma onaylanmıştır.⁶¹

12 Numaralı anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra Başbakan Adnan Menderes, 24 Mayıs 1954 tarihinde III. Hükümet Programını açıklarken, meraların daralmasının hayvancılığı olumsuz etkilediği ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: *“Hayvancılığımızın istikbalini şiddetle alakadar eden bir mesele de ziraat arazisinin 1950’ye nazaran %40 nispetinde artmış olması ve daha da artmakta devam edeceğinin şüphesiz bulunması ve netice olarak meralarımızın süratle daralmakta olmasıdır. İşte bu sebeptendir ki entansif hayvan yetiştiriciliğini süratle inkişafını temin etmek her bakımdan daha şümlü ve geniş tedbirlerin tatbikine girişmek, hayvancılık kredisini süratle artırmak, neslin ıslahı için gerekli yerlerde suni tohumlama istasyonları vücuda getirmek ve hastalıklarla mücadeleyi şiddetlendirmek kararındayız.”*⁶²

Bu arada Türkiye’de nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ekilebilir arazi miktarının artırılarak mera vasfına sahip toprakların azaltılması, ahır hayvancılığının teşvik edilmesi zorunluğunu ortaya koymuştur.⁶³ Ayrıca kötü hava şartlarından dolayı 1953-1954 yılı kış aylarının sert geçmesi ve ilkbaharın da soğuk ve serin oluşu sebebiyle, 1954 yılı Mayıs ayı sonlarında, Orta Anadolu meralarının kır bitkilerinden yoksun ve cılız duruma düşmesi, hayvancılığı zafiyete uğratarak et fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır.⁶⁴

Köylülerin yem bulamadığı bilhassa kış aylarında arazilerden geven toplamış, diğer mevsimlerde ise nadaalarda yetişen dikenler bir araya getirilip üzerinden döğen geçirilmek suretiyle kuru ot (kes) şekline dönüştürmüştür. Meraların ilkbahar aylarında bol yağışla birlikte verimli olması, hayvanları semiz hale getirip kesimhaneye sevk ederken, mezbahaya gönderilmeyenler ise ilerleyen süreçte ot imkânsızlığı nedeniyle yetersiz beslenme dönemine girmiştir. Hayvanların iyi beslenememeleri nedeniyle vücutlarındaki ihtiyat maddelerini kaybedip zayıflamaları, enfeksiyon ve parazitlere dirençlerini yitirerek hastalanmalarına ve ölümlerine yol açmıştır. Bu nedenle yem bitkilerinin artırılması için tarımda münavebe yönteminin uygulanıp çayır ve meraların ıslah edilerek yeni bitkilerle donatılması, zorunlu kabul edilmiştir.⁶⁵

Kanunun 2. maddesi için Bk. TBMM, Kanunlar Dergisi, Dönem: 9, C. 35, 03.07.1953, s. 802; Resmi Gazete, Sayı No: 8454, 10 Temmuz 1953.

61 6519 sayılı Kanun ile 12 sayılı ek anlaşmanın ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 10, C. 37, 25.03.1955, s. 751-754; *Resmi Gazete*, Sayı No: 8970, 1 Nisan 1955.

62 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: F, C. 1, 3. Birleşim, 24.05.1954, s. 31; İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 269.

63 Abdi Özkök, “Türkiye Ziraatında Hayvan Meskenleri Meselesi”, *Ziraat Dergisi*, S. 179-180, Yıl: 19, Mart-Nisan 1959, s. 18; Vahdi Yurtmen, “Meradan Çayıra”, *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 4, 1 Eylül 1952, s. 58; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 300-301.

64 Numan Kırac, “Besili Hayvancılık”, *Türk Ekonomisi*, S. 132, Yıl: 12, Haziran 1954, s. 167; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 301; DP İktidarı tarım alanlarını genişletme çalışmaları içerisinde devletin elindeki arazilerin bir kısmını halka vermiş, boş arazileri işletmeye açmış ve meraları ekim alanı içerisine dahil etmiştir. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1970, s. 97.

65 İsfendiyar Esat Kadaster, “Türkiye Yem Endüstrisinin Kuruluşu Hakkında Bir İnceleme”, *Ziraat Dünyası*, S. 95, Yıl: 8 Aralık 1957, s. 4; Vecdet Erkun, “Memleketin İstikbalinin İlgilendiren Bir Konu: Çayır ve Mera Davamız”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 258, Yıl: 11, s. 7; Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, *Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının*

Ayrıca beslenme sorunlarını gidermek için et kombinalarının kalıntıları gibi alternatif çeşitlerden de yararlanılması öngörülmüş, hazırlanan karma yemlerin verimlilik açısından et, süt, yün ve yumurta hayvanlarına tahsis edilmesi düşünülmüştür. Et kombinalarının yanı sıra balık ve yağ kalıntıları ile şeker pancarının kuru yapraklarından yararlanılması, yem endüstrisinde üzerinde durulacak belli başlı seçenekler arasında yer almıştır.⁶⁶ Neticede tarım endüstrisi kalıntılarında meydana gelen bir kısım yemlerin verimli biçimde değerlendirilmesi, yüksek proteinli yem ihtiyacını karşılamada gerekli görülmüştür.⁶⁷

Hayvanların yem ihtiyacının giderilmesinde Devlet Üretme Çiftliklerinin de üzerine düşen görevi yerine getirdiği bilinmektedir. Bu kuruluşlardan biri olan Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği, Urfa sınırları içerisinde Ceylanpınar'ı da içine alan Güney Demiryolu ile Karacadağ arasındaki 1.632.000 dekarlık bir arazi sahasında kurulmuştur. Çiftlikte yem üretimiyle hayvancılık şubesinin ihtiyacı karşılanmaya çalışılmış, 1954 yılında 50 dekar akdarı, 5 dekar ayçiçeği, 100 dekar hayvan pancarı ve 25 dekar mısır ekilmiştir. 1955 yılına gelindiğinde hayvanların yem ihtiyacını gidermek için ekilen arazi miktarının daha da artırıldığı görülmektedir. Aynı yılda 25 dekar mısır, 100 dekar darı, 100 dekar hayvan pancarı, 100 dekar mısır, 10 dekar fiğ, 500 dekar korunga ve 1.100 dekar da yonca ekiminin gerçekleştirildiği kabul edilmektedir.⁶⁸

Türkiye'de Ceylanpınar gibi devlet üretme çiftliklerinde yem üretim çalışmalarına ilave olarak aynı konu üzerinde bilirkişilerin görüşlerine de başvurulmaya özen gösterilmiştir. Tarım Bakanlığı uzmanlarından Amerikalı Mr. A. Goodbary'nin hayvancılık ve hayvan yemi konusunda incelemeler yapmak üzere ikinci yasak bölge dahilinde bulunan Erzurum'un Karaz ve Alaca, Kars'ın Dikme ve Belliahmet köylerine gitmesine izin verilmesi, 1110 sayılı Kanununun 1. maddesinin b fıkrasına uygun olarak 24 Ocak 1955 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁶⁹

Yabancı uzmanların deneyimlerinden istifade edildiği bir süreçte, Türkiye'de aç halde doğaya bırakılarak hayvanların beslenme sorununun giderilmeye çalışılması ve ahır hayvancılığına gerekli ihtimamın gösterilemeyişi bu alanda geri kalınmasının belli başlı nedenleri arasında yer almıştır. Ülkede bir inekten yılda ortalama 400 kg süt alınırken, Avrupa'da bu rakam 10 kat fazlasıyla 4.000 kg'a ulaşmıştır. Yine bir sığır Türkiye'de 87 kg et verdiği halde gelişmiş ülkelerde bu rakam 250 kg'a kadar çıkmıştır. Hayvanlardan alınan yapağı, tiftik, yumurta gibi mahsullerin durumu da pek iç açıcı değildir. Buna rağmen 1956 yılında 4.262.620.000 liralık hububat üretimi karşısında hayvan mahsulleri üretiminin 4.802.073.600 lirayı bulması, hayvancılığın mevcut haliyle bile ülke ekonomisi içerisindeki payının ne kadar önemli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.⁷⁰

Tablo 3'te DP Döneminde Türkiye'de canlı hayvan sayıları verilmiştir.

Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor, Ankara, 1964, s. 145; Meraların azalması ekilebilir arazinin artmasıyla da yakından ilgili olmuş, bu sayede tarımın gelişmesiyle ülke vejetasyonu da değişmiştir. Bu konu ile ilgili bilgi almak için Bk. Hikmet Birand, "Step Meraları İçin", *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 15, Yıl: 1 Ekim 1952, s. 25.

66 Kadaster, *a.g.m.*, s. 5, 10-11.

67 Kadaster, *a.g.m.*, s. 11.

68 Ziraat Vekâleti, *Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, Hazırlayan Hamdi Tuncer, Ankara, 1957, s. 82-84.

69 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-112-5, Tarih: 24.01.1955; 21 Haziran 1927 tarih ve 1110 sayılı *Askerî Memnu Mıntıklar Kanununun* 1. maddesinin b fıkrası için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 5, 21.06.1927, s. 448; *Resmî Gazete*, Sayı No: 639, 21 Temmuz 1927.

70 İzzet Baykal, "Hayvancılığımız ve Yem Sanayi", *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 132-133.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

Tablo: 3. DP Döneminde Türkiye’de Canlı Hayvan Sayıları (1950-1960)

Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1950	23.082.521	14.498.268	3.966.336	10.123.185	947.731
1951	24.832.649	16.531.053	4.370.161	10.395.858	967.062
1952	26.534.233	16.122.632	4.921.736	10.694.807	1.013.388
1953	27.286.602	16.094.185	4.869.063	10.758.553	1.044.134
1954	26.807.557	16.121.403	4.958.029	10.867.500	1.070.716
1955	26.433.838	16.216.513	4.816.389	11.058.935	1.056.000
1956	27.974.232	16.485.836	5.027.971	11.546.208	1.075.438
1957	29.209.029	17.248.378	5.573.147	12.064.130	1.121.727
1958	30.822.994	18.196.438	6.035.534	12.484.211	1.161.803
1959	33.613.500	18.940.700	6.137.000	13.075.800	1.229.200
1960	34.463.200	18.636.700	5.995.500	12.435.000	1.140.000

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2008, Yayın No: 3361, Ankara, 2009, s. 223; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2009, Yayın No: 3493, Ankara, 2010, s. 193; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2010, Yayın No: 3641, Ankara, 2011, s. 192.

Tablo 3’e göre, 1950 yılında 23.082.521 olan koyun sayısı 11.380.679 artışla 1960’da 34.463.200’e; 14.498.268 olan kıl keçisi sayısı 4.138.432 artışla 18.636.700’e; 3.966.336 olan tiftik keçisi sayısı 2.029.164 artışla 5.995.500’e; 10.123.185 olan sığır sayısı 2.311.815 artışla 12.435.000’e ve 947.731 olan manda sayısı 192.269 artışla 1960 yılında 1.140.000’e yükselmiştir.

Böylece 1950 yılından 1960’a kadar olan dönemde koyun sayısında %49,30;kıl keçisi sayısında %28,54;tiftik keçisi sayısında %51,15; sığır sayısında %22,83 ve manda sayısında %20,28 oranında bir artış kaydedilmiştir. DP Döneminde mera arazilerinin daralmasına rağmen ahır hayvancılığının gittikçe gelişmeye başlaması ve nüfusun artarak halkın et, süt ve deriye olan talebinin yükselmesi, hayvan sayılarının artışını tetikleyen başlıca faktörler arasında yer almıştır.

Bu dönemde hayvanların beslenmesinde yaşam ve verim payı adı altında iki türlü yem verme usulü ile karşı karşıya gelinmektedir. Yaşam payı adı altında verilen yem ile hayvanın canlı kalabilmesi temin edilmiş, verim payı adı altında yedirilen ilave yem ile de et, süt ve yumurta üretimi gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de 1956 yılı itibarıyla 65 milyon hayvanın yaşam payı büyük ölçüde meralar ve samandan karşılanmasına rağmen verim payı olarak yemden gereği gibi yararlanılamamıştır. Bu dönemde ABD’de ineklere verim payı adı altında her üç kg süt için bir kg yem verilmiştir. Hayvanlara bol yem yedirilmesinin de verim bakımından bir anlam ifade etmediği tespit edilmiştir. Verilen her yem türü belirli oranda gıda maddesi içermediği için hayvanın bunu hazmedip verime çeviremediği görülmüştür. Örneğin süt ineklerine verilmesi gereken yemler besi sığırlarına verildiğinde istenen süt alınamamış, besi tavuğu için hazırlanan yemin de yumurta tavuğuna yedirilmesi tavuğun yağlanarak yumurtlayamamasına neden olmuştur. Gelişmiş ülkelerde yapılan bu uygulamalar ve yem sanayi geçmişinin eskilere dayanması sayesinde hayvanların verim yönü, yaşı, ağırlığı ve cinslerine göre çeşitli yem terkiplerinin hazırlanmasının önü açılmıştır.⁷¹

71 Baykal, a.g.m., s. 134.

Yem terkipleri o kadar ilerlemiştir ki bir kg yemle ne kadar verim alınacağı aşağı yukarı tahmin edilmiştir. Örneğin bir kg tavuk yemiyle 6 yumurta, bir kg sığır yemiyle 300 gr et ve bir kg süt yemiyle de üç kg sütün alınabileceği tespit edilmiştir. Ayrıca, bir kg fabrika yeminin 3 kg arpa ya da 3 kg yulaftan gıda değeri ve hayvanda meydana getireceği verim itibariyle daha etkili bulunması, bu yemlerinin ucuz ve kıymetli olduğu gerçeğini ortaya koyması bakımından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Zira fabrika yemlerinin melas, kepek, gibi ucuz fabrika artıklarını ihtiva etmesi, maliyeti daima düşürmüştür.⁷²

Yem terkiplerinin geliştiği ve hazırlanmasına da önem verildiği bir süreçte Kars'ın Halefoğlu köyü adına DP Ocak Başkanı Hasan Oğul ile Mehmet Oğul 28 Mart 1956 tarihinde Başvekâlete çektiği bir telgrafta köyde 15 bin adet hayvanın bulunduğunu, ancak yem kıtlığı nedeniyle bu hayvanların günden güne telef olduğunu belirtmektedir. Telgrafın devamında Ziraat Bankasının yaptığı 5 bin liralık yardımın hayvan başına ancak 25 kuruşa karşılık geldiği, bu nedenle samanın kilogramının 40, odunun kilogramının 50 kuruş olduğu göz önüne alındığında bu yardımın yetersiz kaldığı bildirilmektedir. Bu durumun giderilmesi ve müşkül durumda bulunan köy halkına yem yardımının artırılması için Devletin konuya el atmasını bekledikleri de çekilen telgrafta ayrıca belirtilmiştir.⁷³

Bu arada Türkiye'de meraların giderek azalmasıyla hayvanların beslenme sorunun ortaya çıkmasının ahır hayvancılığını teşvik etmesi, yem sanayisinin meydana getirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu sebeple ülke hayvancılığının geliştirilmesinde sanayi yemini üretmek ve karma yem hazırlamaya uygun her türlü maddeyi iç ve dış pazarlardan temin edip bunları işleyecek tesisleri oluşturmak amacıyla, 99 yıl süre ve 5.300.000 lira sermaye ile Bakanlar Kurulunca 2 Kasım 1956'da Ankara'da Yem Sanayi Türk Anonim Şirketi kurulmuştur.⁷⁴

İlk fabrikayı 1958'de Ankara'da faaliyete geçiren bu şirket, akabinde hizmete soktuğu Konya, Erzurum ve İstanbul işletmeleriyle yıllık yem üretim kapasitesini 100.000 tona ulaştırmıştır.⁷⁵ Kısa sürede gelişen bu kuruluşun özel sektöre de bünyesinde yer verdiği bilinmektedir. Başlangıçta rağbet edilmeyen yemlerin zamanla hayvan üreticileri tarafından tercih edilmesi, yem sanayisinin kısa sürede büyümesinin önünü açmıştır. Çalışma kapasitesini genişleten bu endüstrinin finansmanının zamanla ihtiyacı karşılayamaması, 8 Şubat 1960'da sermayesini 15.900.000 liraya çıkarmasına yol açmıştır. Faaliyetinden itibaren et ve süt verimi bakımından yetersiz görülen büyükbaş hayvancılığa önemli ölçüde destek sağlayan Yem Sanayii TAŞ'ın 1959 yılına geldiğinde yaklaşık 9.631 ton hayvan yemi satışı gerçekleştirdiği kabul edilmektedir.⁷⁶

DP Dönemi'nde yem sanayisinin kuruluşunun yanı sıra, köylerde hayvanların beslenme sorununu gidermek amacıyla yasal düzenlemelere de gidilmiş, 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa 5618 sayılı Kanunla eklenen 3. maddeye dayanılarak hazırlanan Mera ve Yaylak Norm Talimatnamesi, 13 Mart 1957 tarihinde Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulmuştur.⁷⁷

72 Baykal, *a.g.m.*, s. 134-135: Türkiye'de hayvanların çoğunun beslenmesinde görülen tek yem usulünün kaldırılarak karma yem yöntemine geçilebilme, hayvancılığın gelişmesi bakımından önemli kabul edilmiştir. A. Remzi Akyıldız, "Mikroorganizmaların Yem Olarak Kullanılmaları", *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 139.

73 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 81-510-3, Tarih: 07.04.1956.

74 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 144-90-6, Tarih: 02.11.1956; TC Sanayii ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayii*, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 44; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 301.

75 Baykal, *a.g.m.*, s. 137; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 301.

76 TC Sanayii ve Teknoloji Bakanlığı, s. 44-45; İsfendiyar Esat Kadaster, "Yem Endüstrisi Nasıl Çalışır?", *Zafer*, 6 Ağustos 1955, Sayı No: 2369; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 302.

77 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 145-118-17, Tarih: 13.03.1957.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

Mera ve Yaylak Norm Talimatnamesinin yürürlüğe girmesinden kısa bir sonra, muhtaç çiftçilere tohumluk dağıtımı ve çayır, mera konusunda gösterdiği yakın ilgi ve başarısından dolayı Konya Valisi Cemil Keleşoğlu’nun takdirname ile ödüllendirilmesine, 5442 sayılı Kanununun 9. maddesinin A fıkrasına göre, 7 Haziran 1957 tarihinde Bakanlar Kurulunca karar verilmiştir.⁷⁸

Tablo 4’te DP Dönemi’nde Türkiye’de çayır ve mera arazileri gösterilmiştir.

Tablo: 4. DP Dönemi’nde Türkiye’de Çayır ve Mera Arazileri (1950-1960)

Yıllar	Çayır ve Mera Arazileri (Hektar)
1950	37.806.000
1951	36.978.000
1952	34.789.000
1953	33.297.000
1954	32.441.000
1955	31.009.000
1956	29.489.000
1957	29.748.000
1958	29.134.000
1959	29.014.000
1960	28.658.000

Kaynak: İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 210; DiE, *İstatistik Yıllığı 1960-1962*, Yayın No: 460, Ankara, 1962, s. 209; DiE, *Tarım İstatistikleri Özeti 1942-1963 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 464, Ankara, 1964, s. 3 ;DiE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1964/1965*, Ankara, 1965, s. 219; DiE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1968*, Yayın No: 580, Ankara, 1969, s. 164 ; DPT, *Kalkınan Türkiye, (Rakamlarla 1923-1968)*, Yayın No: 772-KD: 62, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 43; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 320.

Tablo 4’e göre, 1950 yılından 1960 yılına kadar olan dönemde çayır ve mera arazilerinde 1957 yılındaki küçük bir yükseliş dışında sürekli azalma kaydedilmiştir. 1950 yılında 37.806.000 hektar olan çayır mera arazisi 9.148.000 hektar azalmayla 1960 yılında 26.658.000 hektara inmiştir. Böylece 1950 yılından 1960 yılına kadar olan dönemde çayır ve mera arazilerinde %24,19 oranında bir azalma yaşanmıştır. Bu azalmada tarımda makineleşme ile birlikte ekilebilir arazi oranında yaşanan gelişmenin etkili olduğu bilinmektedir.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hayvancılığın beslenme sorunlarını gidermek için çayır ve mera arazilerine önem verilerek bunlardan en yüksek düzeyde verim alınmaya çalışılmıştır. Akabinde hayvanların ıslahı ve damızlık olarak yetiştirilmesinde gerekli inekhane, tay çiftliği ve boğa yetiştirme istasyonlarının tesis edilmesinde mera ve çayırılıklardan istifade edilmiştir.

Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında ordunun hayvan yemi darlığı çekmesi, alternatif yem ürünlerinden faydalanma tedbirlerini zorunlu hale getirmiştir. Hayvan yemlerine pancar küspesi, ayçiçeği, üzüm ve incir gibi bazı alternatif maddelerin ilavesi düşünerek bunların

78 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 146-29-18, Tarih: 07.06.1957; 5442 sayılı İl İdaresi Kanununun 9. maddesinin A fıkrası için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 31, 10.06.1949, s. 1032; *Resmî Gazete*, Sayı No: 7236, 18 Haziran 1949.

yedirilmesinde gerekli denemelerin yapılması için Zirai Kimya Enstitüsünün görüşlerinden istifade edilmiştir. Alınan bu tedbirlerle rağmen fazla kesim ve yem kıtlığının giderilememesi nedeniyle hayvan sayılarında zaman zaman azalmalar görülmüştür.

DP'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesinin hemen ardından mera arazileriyle ilgili yasal düzenlemelere gittiğini *Mera Normlarına Dair Yönetmeliği* yürürlüğe koymasından anlıyoruz. Buna ilaveten yüzbinlerce dönüm mera arazisi köy hükmü şahsiyetleri adına tespit ve tahsis çalışmalarına dâhil edilmiştir.

Buna ilave olarak 1952'de Prof. Dr. Ömer Tarman tarafından Ankara'da mera araştırmaları başlatılmış, Ankara ve Eskişehir tohum ıslah ve deneme istasyonlarında da, yem bitkisi münavebesi ile tohum üretimi konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Aynı yılda çayır, mera ve yem bitkileri konusunda hazırlanarak yürürlüğe konulan proje kapsamında ülkenin muhtelif bölgelerindeki binlerce köyde on binlerce dekar yoncalık, korungalık ve numune meraları ihdas edilmiştir. Yapılan bu çalışmalar harcamaları da beraberinde getirdiğinden Tarım Bakanlığı bütçesinden 1952 yılında teklif edilen 1.125.000 liralık ödenek dışında, 1960 yılına kadar olan dönemde toplamda 8.375.000 liralık bir tahsisat ayrılmıştır. Yoncalık, korungalık ve numune meralarının teşkil edilmesi ve çayır ve meralarıyla ilgili yapılan bu düzenlemeler sayesinde milyonlarca hayvanın beslenme ihtiyacına yardım edilerek sayılarının artırılmasına ön ayak olunmuştur.

Hayvan sayılarının yıldan yıla artıp onların mahsullerinden faydalanılması, ülkede birçok sektörün gelişmesine yardımcı olmuştur. Büyük ve küçükbaş hayvanlardan süt, yoğurt ve yağ ürünleri elde edilmesiyle bu alanda teşkil edilen sektörler: et elde edilmesiyle kasap, aççılık ve lokanta sektörlerine; deri elde edilmesiyle ayakkabı, çanta, cüzdan, kemer ve giyim sektörlerine destek sağlanmıştır. Ayrıca ihtiyaç fazlası hayvan mamullerinin yurt dışına ihracı, ülkeye milyonlarca lira döviz kazandırılmasına da yol açmıştır. Bunlara ilaveten Milli Mücadele Dönemi ve öncesinde yaşanan savaşlarda hayvanlardan yararlanılmasıyla savunma sektörüne, barış zamanlarında taşımacılıkta yararlanılmasıyla ulaşım sektörüne, tarlaların ekimi ve mahsullerin biçiminde faydalanılmasıyla da tarım sektörüne destek temin edilmiştir.

Netice itibarıyla çayır ve mera arazilerinin hayvanların beslenmesinde önemli bir işlevi yerine getirmesi, başta hayvancılık sektörü olmak üzere birçok sektöre destek olmasının yanı sıra mamullerinin dış ülkelere ihracıyla da milli ekonomiye önemli katkılar sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-4, Tarih: 03.04.1929.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-18, Tarih: 04.11.1929.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 21-44-9, Tarih: 21.06.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-102-34, Tarih: 05.08.1930.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-11, Tarih: 02.04.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-18, Tarih: 15.07.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 18-103-20, Tarih: 24.08.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 68-75-17, Tarih: 15.09.1936.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 85-117-4, Tarih: 23.01.1939.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 52-339-8, Tarih: 26.02.1941.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 115-98-20, Tarih: 09.03.1948.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-49-14, Tarih: 13.06.1949.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 123-59-18, Tarih: 20.07.1950.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 125-29-4, Tarih: 09.04.1951.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 132-35-14, Tarih: 28.04.1953.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 135-35-10, Tarih: 05.04.1954.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-74-10, Tarih: 18.08.1954.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-112-5, Tarih: 24.01.1955.
_____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 81-510-3, Tarih: 07.04.1956.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 144-90-6, Tarih: 02.11.1956.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 145-118-17, Tarih: 13.03.1957.
_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 146-29-18, Tarih: 07.06.1957.

II. RESMİ YAYINLAR

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi, Zabıt Ceridesi ve Tutanak Dergisi

TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 07.06.1926, s. 977.

- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 5, 21.06.1927, s. 448.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 05.07.1934, s. 988.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 20.01.1936, s. 171-179.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 07.01.1938, s. 101-102.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 23.03.1938, s. 169-170.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 06.06.1945, s. 686-688.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 11.06.1945, s. 696.
_____, *Kanunlar Dergisi*. Dönem: 8, C. 29, 18.06.1947, s. 755.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 31, 10.06.1949, s. 1032.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 31, 07.06.1949, s. 929-930.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 22.03.1950, s. 1301-1309.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 9, C. 35, 03.07.1953, s. 802.
_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 10, C. 37, 25.03.1955, s. 751-754.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 2, C. 15, 50. Birleşim, 15.05.1933, s. 82.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 14. Birleşim, 22.05.1939, s. 162.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 50.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 44.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Varidat Bütçesi, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1940, s. 32.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 26. Birleşim, 24.05.1943, s. 157.
_____, *Zabıt Ceridesi*, 1943 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 24.05.1943, S. Sayısı: 47, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 154.
_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 132.

- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1944 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, S. Sayısı: 120, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s. 137.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı Yedi Aylık Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, S. Sayısı: 103, TBMM Basımevi, Ankara, 1945, s. 126-127.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, S. Sayısı: 133, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s. 56.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, C Cetveli, s. C/3.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1190.
- _____, *Tutanak Dergisi*. Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s. 1251.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1951 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 19.02.1951, s. 395.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 42. Birleşim, 20.02.1952, s. 367.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 20.02.1952, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. 234.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1952 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 20.02.1952, s. 357.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 238.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, s. 385.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, S. Sayısı: 109, TBMM Basımevi, Ankara, 1954, s. 385.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı:4, C. 28, 18.02.1954, s. 286, 398.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: F, C. 1, 3. Birleşim, 24.05.1954, s. 31.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem:10, Toplantı:1, C. 5, 18.02.1955, s. 350-351.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı:1, C. 5, 18.02.1955, s. 365.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 278-279.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, s. 385.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 264.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, s. 440.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 234.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, s. 416.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. 363, 371.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, s. 365.

KURUCU MECLİS (KM), *Tutanak Dergisi*, Gider Bütçeleri, 20.02.1961, s. 344.

B. Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı No: 407, 29 Haziran 1926.

- _____, Sayı No: 639, 21 Temmuz 1927.
- _____, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.
- _____, Sayı No: 3218, 29 Ocak 1936.
- _____, Sayı No: 3807, 13 Ocak 1938.
- _____, Sayı No: 3869, 30 Mart 1938.
- _____, Sayı No: 6030, 13 Haziran 1945.
- _____, Sayı No: 6640, 24 Haziran 1947.
- _____, Sayı No: 7231, 13 Haziran 1949.
- _____, Sayı No: 7236, 18 Haziran 1949.
- _____, Sayı No: 7467, 27 Mart 1950.
- _____, Sayı No: 8454, 10 Temmuz 1953.
- _____, Sayı No: 8970, 1 Nisan 1955.

C. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM) ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Yayınları

İGM, *Tarım İstatistikleri 1928-1936*, Yayın No: 93, Ankara, 1937, s. 4.

- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938*, Yayın No: 129, Ankara, 1938, s. 65.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 141, Ankara, 1940, s.104.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 159.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Yayın No: 160, Ankara, 1941, s. 110.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 192.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 110.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1948, s. 109.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1942-1943*, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 141.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 165.

- _____, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 219.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 168.
- _____, İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249.
- _____, İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 155.
- _____, İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 230.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1951*, Yayın No: 343, İstanbul, 1952, s. 174.
- _____, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1953, s. 243.
- _____, İstatistik Yıllığı 1953, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 216.
- _____, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 210.
- DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, Yayın No: 460, Ankara, 1962, s. 209.
- _____, *Tarım İstatistikleri Özeti 1942-1963 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 464, Ankara, 1964, s. 3.
- _____, *1963 Türkiye İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 490, Ankara, 1963, s. 197.
- _____, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1964/1965*, Ankara, 1965, s. 219.
- _____, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1968*, Yayın No: 580, Ankara, 1969, s. 164.
- TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2008*, Yayın No: 3361, Ankara, 2009, s. 223.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-2009*, Yayın No: 3493, Ankara, 2010, s. 193.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-2010*, Yayın No: 3641, Ankara, 2011, s. 192.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 207.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-2012*, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 191.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Yayın No: 4361, Ankara, 2014, s. 200.

III. SÜRELİ YAYINLAR

A. Dergiler

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi (1945-1948)

İktisadi Yürüyüş (1950)

Köy Postası (1949)

Tabiat ve İnsan (1968)

Tarım Bakanlığı Dergisi (1948)

Tarım Dergisi (1952)

Türk Ekonomisi (1954)

Ziraat Dergisi (1959)

Ziraat Dünyası (1952-1957)

Ziraat Mecmuası (1953)

B. Gazeteler

Akşam (8 Ocak 1942)

Anadolu (8 Ocak 1941)

Cumhuriyet (17 Nisan 1947)

Haber (11 Ocak 1939)

Milliyet (12 Ocak 1931)

Son Posta (9 Ocak 1942)

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

Son Telgraf (10 Ocak 1942)
Tan (14 Ocak 1942)
Tasvir-i Efkâr (13 Haziran 1941)
Ulus (2 Aralık 1934)
Vakit (12 Ocak 1931)
Vatan (29 Ağustos 1940)
Yarın (9 Ocak 1931)
Yeni Asır (10 Ocak 1940)
Yeni Sabah (10 Mayıs 1942)
Zafer (6 Ağustos 1955)

IV. KİTAPLAR

AKSOY, Suat (1969, *100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
AKTAN, Reşat (1968), *Türkiye İktisadi*, C. 1, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
ARAR, İsmail (1968), *Hükümet Programları 1920-1965*, İstanbul: Burçak Yayınevi.
CİLLOV, Haluk (1962), *Türkiye Ekonomisi*, 2. Basım, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
_____ (1967), *Türkiye Ekonomisi Bünyesi*, İstanbul: Özel İktisadi ve Ticari İlimler Yüksek Okulu Yayınları.
ÇALGÜNER, Cemil (1958), *Türkiye’de Hayvancılığın Önemi ve İnkişaf Çareleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
ZİRAAT VEKÂLETİ (1957), *Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, Hazırlayan Hamdi Tuncer: Ankara.
DPT (1969), *Kalkınan Türkiye, (Rakamlarla 1923-1968)*, Yayın No: 772-KD: 62, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
_____ (1972), *Genel Tarım Politikaları ve Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.
EROĞUL, Cem (1970), *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: Sevinç Matbaası.
FAO (1962), *Türkiye Raporu*, Ankara: TC Ziraat Bankası Yayınları.
TARIM BAKANLIĞI TEŞKİLAT PROJE GRUBU (1964), *Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor*, Ankara.
TCSANAYİİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI (1973), *50 Yılda Türk Sanayii*, Ankara: Mars Matbaası.
YURTOĞLU, Nadir (2017), *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
ZEYTİNOĞLU, Erol (1978), *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, İstanbul: Met/er Matbaası.

V. MAKALELER

AKYILDIZ, A. Remzi (1959), “Mikroorganizmaların Yem Olarak Kullanılmaları”, *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak, s. 139-140.
BAYKAL, İzzet (1959), “Hayvancılığımız ve Yem Sanayi”, *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak, s. 132-138.
“Beş Senelik Hayvan Neslinin Islahı Programı”, *Yeni Asır*, 10 Ocak 1940, Sayı No: 10354.

- BİRANT, Hikmet (1952), "Step Meraları İçin", *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 15, Yıl: 1 Ekim, s. 25.
- "Bu Sene Koyunlar Geçen Seneye Nispetle Epeyce Pahalı Satıldı", *Anadolu*, 8 Ocak 1941, Sayı No: 8407.
- "Bursa'da Hayvan Sergisi Açılacak", *Yarın*, 9 Ocak 1931, Sayı No: 382.
- ERKUN, Vecdet (1950), "Hayvancılığımızın Kalkınmasında Çayır ve Meracılığın Önemi", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 248, Yıl: 11, 30 Nisan, s. 6.
- _____, "Memleketin İstikbalinin İlgilendiren Bir Konu: Çayır ve Mera Davamız", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 258, Yıl: 11, s. 7.
- _____, (1952), "Çayır ve Mera Tekniğinde Araştırma Konularımız", *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 5, Yıl: 1 Ekim, s. 44.
- "Et Bolluğu Nihayet Başladı", *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1947, Sayı No: 8142.
- "Et Fiyatı", *Milliyet*, 12 Ocak 1931, Sayı No: 1769.
- "Et Fiyatları Gene Yükseldi", *Haber*, 11 Ocak 1939, Sayı No: 2491.
- "Et Fiyatları Niçin Pahalı", *Vakit*, 12 Ocak 1931, Sayı No: 4675.
- FELEK, Burhan (1940), "Yine Et Bahsi", *Vatan*, 29 Ağustos, Sayı No: 11.
- HARLAN, Jack R. (1953), "Türkiye'de Hayvan Yemi Nebatlarının Toplanması", Çeviren Muzaffer Atakan, *Ziraat Mecmuası*, S. 3, Temmuz, s. 174-180.
- "İhracı Yasak Olan Yapağıklar Yurt Dışına Nasıl Kaçırılıyor", *Son Telgraf*, 10 Ocak 1942, Sayı No: 1737.
- KADASTER, İsfendiyar Esat (1945), "Türkiye Yem Endüstrisi", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 847.
- _____, (1948), "Birkaç Yardımcı Yem Üzerinde İncelemeler", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 19, Yıl: 5, Nisan, s. 103.
- _____, (1955), "Yem Endüstrisi Nasıl Çalışır?", *Zafer*, 6 Ağustos, Sayı No: 2369.
- _____, (1957), "Türkiye Yem Endüstrisinin Kuruluşu Hakkında Bir İnceleme", *Ziraat Dünyası*, S. 95, Yıl: 8 Aralık, s. 4-11.
- KERESTECİOĞLU, Şeyda (1948), "Çayırova Teknik Bahçivanlık Okulu", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, s. 241-243.
- KIRAÇ, Numan (1954), "Besili Hayvancılık", *Türk Ekonomisi*, S. 132, Yıl: 12, Haziran, s. 167.
- "Koordinasyon Heyetinin Yeni Kararı", *Akşam*, 8 Ocak 1942, Sayı No: 8337.
- KÖYLÜ, Kazım (1954), "Türkiye Ziraatında Özellikle Produktivite ve Envestisman İmkânları", *Türk Ekonomisi*, S. 127, Yıl: 12, Ocak, s. 9.
- KUŞCUOĞLU, Fuat (1949), "Hayvanlarımızı Besleyen Meralar ve Çayırlar", *Köy Postası*, S. 62, Yıl: 5, Temmuz, s. 14.
- "Oyunun Çekisine 70, Et Fiyatlarına da 15 Kuruş Zam Yapıldı", *Son Posta*, 9 Ocak 1942, Sayı No: 4107.
- OKANAY, Niyazi (1948), "Çayırılık", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 12, Yıl: 2, Eylül, s. 18.
- _____, (1948), "Meralar; Bakım İslah ve İşletmeleri", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 12, Yıl: 2, Eylül, s. 8-11.
- ÖKMEN, Nedim (1954), "Ziraatta Çok Büyük İnkışaflar Kaydedildi", *Türk Ekonomisi*, S. 128, Yıl: 12, Şubat, s. 49.
- ÖZKÖK, Abdi (1959), "Türkiye Ziraatında Hayvan Meskenleri Meselesi", *Ziraat Dergisi*, S. 179-180, Yıl: 19, Mart-Nisan, s. 18.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Çayır ve Meraların Hayvancılığın Gelişimine Olan Etkileri (1923-1960)

- TARMAN, Ömer (1959), “Türkiye’de Hayvan Yemi Çayır ve Mera Davası”, *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak, s. 90-92.
- TOPRAK, Zafer (1988), “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000*, Yurt Yayınları, Ankara, s. 19-35.
- TOSUN, Osman (1959), “Türkiye’nin Hububat Problemleri”, *Ziraat Dergisi Özel Sayısı, Zirai Öğretimde 110 Yıl*, S. 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak, s. 93-98.
- “Trakya’da Hasat İşleri Başladı”, *Tasvir-i Efkâr*, 13 Haziran 1941, Sayı No: 4740-384.
- UNAT, Hamdi (1952), “Köy Kalkınmasında veya Zirai Kalkınmada Ziraat Teşkilatının Rolü”, *Ziraat Dünyası*, S. 31, Yıl: 3, Ağustos, s. 6.
- ÜZÜMERİ, Ekrem (1948), “Çayır”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, s. 239-240.
- YURTMEN, Vahdi (1952), “Meradan Çayıra”, *Tarım Dergisi*, C. 1, S. 4, 1 Eylül, s. 58.
- _____ (1952), “Mera ve Çayır”, *Tarım Dergisi*, S. 5, Yıl: 1 Ekim, s. 69.
- “Yüksek Fiyatla Et Satılmayacak”, *Tan*, 14 Ocak 1942, Sayı No: 2299.
- YÜRÜKER, H. Cahit (1968), “Yurdumuzda Tabiatı Koruma Yönünden Meraların Önemi”, *Tabiat ve İnsan*, S. 1, Yıl: 2, Ocak, s. 46-47.

VI. TEZLER

- ALTIN, Murat (1972), *Erzurum Şartlarında Azot, Fosfor ve Potasyumlu Gübrelerin Tabii Çayır ve Meranın Ot Verimine, Otun Ham Protein ve Ham Kül Oranına ve Bitki Kompozisyonuna Etkileri Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- ZENGİN, Hüseyin (1993), *Erzurum Aşkale Yöresinde Tabii Çayır ve Meralarda Bulunan Bitkiler, Yoğunlukları ve Oluşturdukları Topluluklar Üzerine Çalışmalar*, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

VII. DİJİTAL KAYNAKLAR

- Hayrettin Ekiz, Çayır ve Mera Yönetimi, <https://docplayer.biz.tr/106669877-Cayir-ve-mera-yonetimi-prof-dr-hayrettin-ekiz-2017.html>; Erişim Tarihi: 06.05. 2020.
- <http://www.bingol.edu.tr/documents/Tarla%20Bitkileri.pdf>, Erişim Tarihi: 06.05.2020.

FETHİYE HALKEVİ VE FAALİYETLERİ

PEOPLE'S HOUSES (HALKEVİ) OF FETHİYE AND ITS ACTIVITIES

Seher AKÇA*, Bayram AKÇA**, Recep ARSLAN***

Geliş Tarihi/Received:20.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:01.05.2020

AKÇA, Seher - AKÇA, Bayram - ARSLAN, Recep, (2020), "Fethiye Halkevi ve Faaliyetleri", Belge Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2457-2473.

Öz

Milli Mücadele'nin başarı ile sonuçlandırılması sonrasında Mustafa Kemal Paşa'yı bekleyen yeni mücadele sahaları vardı. Bunlardan birisi, Cumhuriyet rejimine geçilmesi ve yeni rejimin halk tarafından benimsenmesinin sağlanmasıdır. Başlangıçta bu görevi Türk Ocakları yürütmüş, fakat 1930 yılına gelindiğinde bu sahada yeni bir kuruma ihtiyaç duyulmuştur. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın olumsuz etkileri, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması ve toplumsal huzursuzluklar yeni kurumun gerekliliğini göstermiştir. Bu bağlamda yeni yönetim biçiminin değerlerinin toplum tarafından özümsemesi için Halkevleri açılmıştır. Halkevleri, ilk olarak 19 Şubat 1932'den itibaren 14 il merkezinde faaliyete girmiştir. Daha sonra başka iller ve ilçelerde de Halkevi şubeleri açılmıştır. Bunun yanında ilerleyen yıllar içinde Halkodaları vasıtası ile köylere kadar örgütlenmeye gidilmiştir. 19 Şubat 1932'de ilk Halkevleri açıldığı zaman Fethiyeli aydınlar ve ileri gelenler de Fethiye ilçesinde de Halkevi'nin teşkilatlanmasını arzu etmişlerdir. Ancak Fethiye ilçesinde uygun bir binanın bulunamaması gibi nedenlerle Halkevi hemen faaliyete geçmemiştir. Fethiye Halkevi, 1935'ten itibaren 3 katlı bir binada halkın hizmetine girmiştir.

Halkevlerinin ülke çapındaki şube sayısı yıllar içinde muazzam seviyelere ulaşmıştır. Bu bağlamda 1950'de şube sayısı 478'e ulaşırken, Halkodalarının sayısı da 4322'ye ulaşmıştır. Yurdun dört bir köşesine ulaşan kurum; Dil, Tarih ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, İhtimai Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Neşriyat, Köycüler, Müze ve Sergi Şubeleri vasıtasıyla halka hizmet götürmüştür. Fethiye Halkevi de bu hizmetin bir parçası olarak sistemde yer almıştır.

Fethiye Halkevi bünyesinde yukarıdaki bütün şubelerin açılması mümkün olmamıştır. Kurumun Fethiye yerel teşkilatlanması Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım ve Köycülük olmak üzere beş ayrı şubeden oluşmuştur. Bu kısıtlı yapılanmaya rağmen, Fethiye Halkevi görevlileri CHP Parti İdare Heyeti ve mülki teşkilat ile iyi ilişkiler kurarak verimli hizmet yürütmüşlerdir. 4 Mayıs 1940'a gelindiğinde 5 şube ile çalışmalarına devam eden Fethiye Halkevi, yeni şubelerin faaliyete geçmesi için bina, bütçe ve elemana ihtiyaç duymuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı ekonomik çalkantıların etkisindeki bu yıllarda böyle bir kaynağın bulunması mümkün olmamıştır. Fethiye Halkevi, 16 Kasım 1940 tarihine gelindiğinde hâlihazırda 5 şube vasıtası ile halka hizmet etmeye devam etmiştir. 1941 yılı sürecinde de Fethiye Halkevi kısıtlı sayıdaki organı, yani 5 şubesi ile muntazam bir şekilde çalışmıştır.

Fethiye Halkevi'nin en ön plana çıkan özelliklerinden birisi, yörede kabul gören ve sevilen bir teşkilata sahip olmasıdır. Bu bağlamda 11 Kasım 1941 tarihli bir raporda Fethiye Halkevi personelinin bölgede sevilen kişilerden oluştuğu, Halkevi idarecileri ile Kaymakamlık ve öğretmenler arasında iyi bir işbirliğinin olduğu aktarılmaktaydı. Fethiye Halkevi iyi bir örgütlenmeye sahip olmakla beraber, yapılan toplantılar için binasının yetersiz olması dolayısıyla sıkıntı da çekmiştir. Özel ve resmi

* Doç. Dr, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, E-posta: seherakca@mu.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-4987-8087).

** Prof. Dr, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, E-posta: abayram@mu.edu.tr, (orcid.org/0000-0001-7396-3498).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: receparslan@karabuk.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-4389-692X).

günlerde yapılan törenlerde Halkevi salonunun yetersiz kalmıştır. 1943 yılına gelindiğinde Fethiye Halkevi Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Kütüphane, Yayın ve Köycülük Şubeleri faaliyetlerine özveri ile devam etmiştir.

Fethiye Halkevinin üye sayısı ise; 1941'de 257, 1942'de 259 ve 1943'de de 279'a çıkmıştır. Üye sayısındaki artışa rağmen, Halkevinin binasının çalışmalar için müsait olmamasından dolayı çalışmalar başka binalarda yürütülmek zorunda kalmıştır. 1944 yılında Fethiye Halkevi çalışmaları verimli bir şekilde sürdürülmüş ve Halkevi çalışma kayıtları muntazam bir şekilde tutulmuştur. Fethiye Halkevi, şubeleri vasıtası ile yürüttüğü çalışmalar ile Cumhuriyet rejiminin halka benimsetilmesini sağlamıştır. Diğer yandan da toplumun farklı konularda aydınlatması ve bütünleşmesine de katkı sunmuştur. 1945 yılı sonrasında zaman içinde Fethiye Halkevi'nin çalışmaları sönükleşmiş ve Halkevlerinin kapatılması ile beraber tamamen bitmiştir.

Hâlihazırda Fethiye Halkevi'nin çalışmalarına kısmen değinen çalışmalar bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yeni belgelerin erişime açılması, Fethiye Halkevi'ne dair daha detaylı resmi bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Yeni belgelerle hazırlanan bu çalışmanın oluşturulmasında arşiv belgelerinde yer alan raporlardan, kitaplardan ve gazetelerden istifade edilmiştir. Çalışma ile bu alanda yapılmış olan araştırmalara katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Türkiye, Fethiye, Halkevi, Faaliyetler, Çağdaşlaşma.*

Abstract

After the national struggle was successfully completed, there were new struggle waiting for Mustafa Kemal Pasha. One of them is the transition to the republic regime and the adoption of the new regime by population. Initially this task was carried out by the Turkish Hearts (Türk Ocakları), but by 1930 a new institution was needed in this field. The negative effects of the 1929 World Economic Depression, the failure of the Free Republican Party and the social unrest indicated the necessity of the new institution. In this context, People's Houses (Halkevleri) have been opened to absorb the values of the new form of government by the society. People's Houses first started operating in 14 city centers at 19 February 1932. Later, People's Houses branches were opened in other provinces and districts. In addition, in the coming years, the people's rooms were organized to the villages through the means of Community Houses. When the first People's Houses were opened at 19 February 1932, the intellectuals and notables of Fethiye wanted to organize the People's Houses in Fethiye. However, due to the lack of a suitable building in Fethiye, People's Houses did not start operating immediately. Fethiye People's Houses has been put into service at 3-storey building in 1935.

The number of branches of the People's Houses, has reached enormous levels over the years. In this context, while the number of branches reached 478 in 1950 and the number of Community Houses reached 4322. The institution reached four corners of the country. It has provided services to the public through Language, History and Literature, Fine Arts, Representation, Sports, Internal Aid, Public Classrooms and Courses, Library and Publications, Villagers, Museum and Exhibition Branches. Fethiye People's Houses was also part of this service.

It was not possible to open all the branches above in Fethiye People's Houses. The local organization of the institution consists from Fine Arts, Representation, Sports, Social Aid and Villagers of five branches. Despite this limited structuring, Fethiye People's Houses officials carried out efficient service by establishing good relations with the CHP Party Administrative Committee and the local authority. Fethiye People's Houses continued its activities with 5 branches when it came to 4 May 1940. During this time People Houses of Fethiye needed the building, budget and staff to start new branches. It was not possible to find such a source in these years under the effects of the economic turmoil caused by the Second World War. Fethiye People's Houses has already continued to serve the public through 5 branches at 16 November 1940. During the period of 1941, Fethiye People's Houses worked in a regular manner with its limited number of organs, namely 5 branches.

One of the most prominent features of Fethiye People's Houses is that, it was an accepted and loved organization in the region. In this context, it was stated in a report dated to 11 November 1941 that the Fethiye People's Houses staff consisted of loved ones in the region and that there was a good cooperation between the People's Houses administrators and the District Governorship and teachers. Although Fethiye People's Houses has a good organization, it has suffered due to the insufficient building for the meetings. In the ceremonies on private and public days, the People's

Houses hall was insufficient. By 1943, Fethiye People's Houses continued their activities with devotion via Representation, Sports, Social Assistance, Library, Publication and Villagers branches.

The number of members of the Fethiye People's Houses was increased to 257 in 1941, 259 in 1942 and 279 in 1943. Despite the increase in the number of members, the works had to be carried out in other buildings because the People's Houses building was not available for work. In 1944, Fethiye People's Houses were carried out efficiently its works and the records were kept uniformly. Fethiye People's Houses has ensured that the republic regime was adopted to the public through the works it carried out by its branches. On the other hand, it contributed to the illumination and integration of the society on different topics. After 1945, Fethiye People's Houses works decreased and with the closing of People's Houses completely finished.

Currently, there are some studies that refer to the works of Fethiye People's Houses partially. The new documents in the Presidential Archive has provided access to more detailed official information on Fethiye People's Houses. This study prepared with new documents. In the preparation of this study it was benefitted from the reports in the archive, books and newspapers. With the study, it is aimed to contribute to the study made in this field.

Keywords: Turkey, Fethiye, People's Houses, Activities, Modernization

Giriş

Milli Mücadele'nin başarı ile sonuçlandırılması sonrasında Cumhuriyet rejimi ilan edilmiş ve yeni rejimin halk tarafından benimsenmesi için bazı düzenlenmelere gidilmiştir. Başlangıçta yeni rejimin benimsenmesi görevini Türk Ocakları üstlenirken, 1930 yılına gelindiğinde bu alanda yeni kurumlara ihtiyaç duyulmuştur¹. Türkiye'de 1930'larda ortaya çıkan gelişmeler Cumhuriyet rejiminin halkın bir kısmı tarafından hala özümsemediğini göstermiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi ve Menemen Olayı bu durumun en bariz kanıtıydı. Bu gelişmeler Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) yönetimini yeni arayışlara yöneltmiştir². Bunun yanında 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkileri Türkiye'de de hissedilmiş, huzursuzluğa yol açmış ve bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa çıktığı yurt gezisinde durumu değerlendirmiştir³. Mustafa Kemal Paşa ya halkın yükünü azaltacak veyahut daha merkezî bir şekilde hükümeti sosyal ve iktisadi hayatının her alanına temas ettirecekti. Mustafa Kemal Paşa ikinci yolu tercih etmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için kurulan en önemli kurumlardan birisi Halkevleridir⁴. Halkevlerinin kuruluş sürecinde II. Meşrutiyet deneyiminin ve Türk Ocakları'nın önemli bir payı vardır. Türk Ocakları, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde devletin yok olmasını önlemeye yönelik Türkçülük akımlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Türk Ocağı "*Türklerin harsi birliğine ve medeni kemaline çalışmak*" ölküsü ile 1912'de kurulmuştur. Bunu kulüpler açarak, kurslar düzenleyerek ve yayınlar yaparak sağlamıştır. Türk Yurdu ise Türk Ocağı'nın başlıca yayın organı olmuştur. Türk Ocakları, kültürel faaliyetlerinin yanı sıra işgal yıllarında Sultanahmet Mitingi gibi önemli toplumsal hareketlenmelerin organize edilmesinde de etkin olmuştur. Türk Ocakları'nın kapatılmasının birçok nedeninin olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiaların başında ocakların kimi devrimlere karşı ilgisiz kaldığı fikri gelmektedir. Bir diğer görüş ise; Türk Ocakları'nın bir türlü Turancılık fikirlerinden kopamamış olduğu

1 Serap Taşdemir, "Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, Y. 5, S. 10, s. 52.

2 Hamit Pehlivanlı, "Kırıkkale Halkevi(1942-1951)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIV, S. 70 Ankara, Mart 2008, s.128.

3 Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruşu ve Tarihsel İşlevi", *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, 1999, s. 262-266.

4 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu: Halkevleri*, İstanbul, 2000, s. 91.

iddiasıdır. Nihayetinde 1931’de Türk Ocakları’nın tüm mal varlığı Cumhuriyet Halk Fırkası’na devredilmiş ve Türk Ocakları kapatılmıştır⁵. 1931 yılında Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra yerine Atatürk İnkılaplarını yaymak, halkı toplumsal açıdan aydınlatmak, Türk milliyetçiliğini geliştirmek ve Türk kültürünü yeniden canlandırıp, Türk aydını ile halk arasındaki mesafeyi kapatmak amacıyla Halkevleri açılmıştır⁶. Cumhuriyet ile filizlenen devrimlerin tabanda kökleşmesine yardımcı bir organ olarak şekillendirilen Halkevi icraatlarıyla, eski fikir ve alışkanlıklar ortadan kaldırılacak ve her safhada modern Türkiye daha da parlayacaktır⁷.

Halkevleri, ilk olarak 19 Şubat 1932 tarihinde Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun’da açılmıştır⁸. Bu tarihten itibaren halkevlerinin sayısı sürekli arttırılmıştır⁹.

19 Şubat 1932 tarihinde kurulan Halkevlerinin amacı; o tarihte Başbakan olan İsmet (İnönü) Paşa’nın ifadesiyle, CHP’nin kültür politikasını yaymak ve halka benimsetmektir¹⁰. Muğla Halkevi Dergisi’nde ise Halkevlerinin kuruluş amacı şöyle açıklanmıştır¹¹: “Halkevleri Kemalizmin ve demokrasinin en kuvvetli prensiplerinden birisi olan sınıfsız millet yaratmak hususunda ümit bağladığımız bir kurumdur. Sosyal mevkileri ve meslekleri ne olursa olsun, bütün vatandaşlar bu temiz çatının altında yer bulurlar, eşit muamele görürler ve herkes payına düşen istifadeyi sağlar. Bir demirci ile bir hekim, bir fırıncı ile bir mühendis, bir dülgerle bir ressamın yan yana bağdaş kurduğu, dertleştiği, birbiriyle düşünce takası yaptığı başka bir kurumumuz yoktur.”

Halkevleri, faaliyetlerini bünyesinde kurulan dokuz şube vasıtasıyla yürütmüştür. 1932 CHP Halkevleri Talimatnamesi’nde bu şubelerin isimlerine şöyle yer vermiştir¹²: “Dil, Tarih, Edebiyat”, “Güzel Sanatlar”, “Temsil”, “Spor”, “İçtimai Yardım”, “Halk Dershaneleri ve Kurslar”, “Kütüphane ve Neşriyat”, “Köycüler” ve “Müze ve Sergi.” Halkevleri ve Halkodaları yapılan yenilikleri halka tanıtmak, modern teknikleri yaygınlaştırmak, laik ve gerçekçi bir anlayış kazandırmayı amaçlamıştır¹³. 19 Şubat 1933’te, Halkevlerinin kuruluşunun ilk yıl dönümünde Halkevi sayısı 55’e ve 1941’de 383’e ulaşmıştır. 1933 yılında Halkevlerinde yapılan 1.663 toplantı yapılmıştır. Bu toplantılara toplam 500.569 kişi katılmıştır. Bunun yanında 915 konferans, 373 konser ve 511 temsil sergilenmiş ve bunları da 478.837 vatandaş izlemiştir. Burada verilen sayılar, Halkevlerinin kısa zamanda hızla örgütlendiğini göstermesi bakımından önemlidir¹⁴.

1932 yılında tesis edilen Halkevlerinin şube sayısı 1950 yılında 478’e ulaşırken, Halkodalarının sayısı da 4322’ye ulaşmıştır¹⁵. Kısa zamanda Türkiye’de 5.000’i aşkın şube ve oda sayısına ulaşan Halkevleri, köylerde halk odaları vasıtası ile vatandaşın

5 Arıkan, s. 262- 266.

6 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), 10. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 379; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, 1985, s. 378.

7 Serap Taşdemir, “Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Ayvalık Halkevi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017, XVII/34, s. 216.

8 Erdem Çanak, “İçel: Mersin Halkevi Dergisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 3, S. 21, 2015, s. 220.

9 Nurcan Toksoy, *Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007, s. 42.

10 Ömer Türkoğlu, “Halkevlerinin Kuruluş Amaçlar, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları”, *Kebikeç*, Yıl: 2, S. 3, 1996, s. 97-99.

11 Melek Çolak, *Muğla’da Eğitim (1923-1950)*, Muğla, Muğla’ya Hizmet Vakfı. 2001, s. 111.

12 *CHP Halkevleri Talimatnamesi*, Ankara, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1932, s. 5.

13 Eric J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 286.

14 Yücel Namal, “Zonguldak Halkevi’nin Faaliyetleri ve Karaelmas Dergisi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2012, Sayı: 34, s. 98.

15 Arıkan, a.g.m., s. 261.

ayağına gitmiştir¹⁶. Köylerde yayılan halk kütüphaneleri ile de ulusal tabanın yaygın eğitimi gerçekleştirilmiştir. Bu kurumlar, yurdun her köşesinde dergiler çıkarmış ve kitaplar yayımlamıştır. Ayrıca, konferanslar ve kongreler düzenleyerek ulusal kültürün gelişmesini sağlamıştır. Bunun yanında Halkevleri, halkçılık temeline dayalı çağdaş bir halk yaratma projesinin aracı olmuştur. Halkevleri ve Halkodaları bir anlamda da dil ve tarih kurumlarının tamamlayıcısı olmuştur. Dil ve tarih kurumlarının yaptığı çalışmalar, bu kurumların dergileri vasıtası ile halka ulaştırılmaya çalışılmıştır. Atatürk'ün Halkevleri, Cumhuriyet yönetiminin kendi halkı ile kucaklaşmasında yaygın eğitim ve kültür kuruluşları olarak büyük sorumluluk üstlenmiştir¹⁷. Bu kurumun tüm toplantılarında bütün katılımcılara ilgi gösterilmesi ve herkese eşit davranılması benimsenmiştir. İlk dönem talimatnamelerinde, toplantılarda kimseye özel yer tutulmaması ve geç kalanların ayakta durmaları söylenmiştir. Ayrıca entelektüelliğe bakılmaksızın bütün halk aynı seviyede görülmüştür¹⁸. Halkevinin temel amacı inkılapçı yönetim ile halk arasında fikir birliği sağlamaktır. Böylelikle Cumhuriyet'e muhalif fikirler, halk nezdinde taban bulamayacaktır¹⁹. Halkevlerinin önemle üzerinde durduğu kültürel faaliyetler, kalıcı izler bırakmıştır. Dönemin zor şartlarında neşredilen dergi, kitap ve broşürler, günümüzde sosyal bilimlerin birçok alanında kaynak olarak kullanılmaktadır²⁰.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yeri bulunan Halkevi Kurumu hakkında birçok çalışma kaleme alınmıştır. Halkevleri bünyesinde çalışma fırsatı bulmuş olan Anıl Çeçen'in "Atatürk'ün kültür Kurumu: Halkevleri" adlı çalışması referans bir kaynaktır. Şerafettin Zeyrek ise "Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları" adlı bir çalışma kaleme almıştır. Nurcan Toksoy'un "Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak" önemli bir tetkik çalışmadır. Bu eserlerin yanı sıra Halkevi şubelerinin çalışmaları da kitaplaştırılmıştır. Bunlardan birisi Yüksel Yıldırım tarafından kaleme alınan "Urfa Halkevi(1943- 1950)" adlı eserdir. Zeki Arıkan'ın "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi" adlı makalesi ise Halkevlerinin nasıl ortaya çıktığı ve ne gibi görevleri üstlendiğini ortaya koyması bakımından değerlidir. Bu bağlamda Zeki Arıkan'ın çalışması bu alanda yapılan çalışmalara önemli bir rehber olmuştur. Bunların yanında YÖK dijital verilerine göre günümüze kadar Halkevlerine dair 5 doktora ve 70'in üzerinde yüksek lisans tezi yazılmıştır. Bunların yanı sıra farklı yörelerde yer alan halkevi şubelerine dair de yüzlerce çalışma yapılmıştır.

Halkevlerinin hızlı bir şekilde örgütlenmesi sonrasında 23 Şubat 1936'da Halkevleri Fethiye Teşkilatı da oluşturulmuştur²¹. Pınar Gün tarafından hazırlanan "Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)" adlı çalışmada Fethiye Halkevi'nin çalışmalarına da yer verilmiştir. Fakat bu tezin hazırlandığı yıl olan 2006'da Halkevlerine dair arşiv belgelerinin birçoğu daha yayınlanmamıştı. Dolayısıyla Gün'ün tezinden aynen üretilmiş olan kitabında da yeni veriler yer almamıştır. Söz edilen belgelerin erişime açılması, Fethiye Halkevi'ne dair daha detaylı resmi bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Yeni erişime açılan belgelerle hazırlanan bu çalışma Fethiye Halkevi'nin faaliyetleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın hazırlanmasında arşiv belgelerinde yer alan raporlardan ve tetkik eserlerden

16 Anıl Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Ankara, Fark Yayınları, 2007, s. 277- 278.

17 Çeçen, a.g.e., s. 278.

18 Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75-76.

19 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, C. II, E Yayınları, İstanbul, 1983, s. 455.

20 Nejdet Bilgi, "Yeni Doğu: Manisa Halkevi Dergisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, S. 19, 2001, s. 131.

21 Mustafa Özşarı, "Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri Ve Yayın Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 23, Ankara, 2003. s. 407.

istifade edilmiştir. Çalışma ile bu alanda yapılmış olan araştırmalara katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Fethiye, ilçede Halkevi'nin teşkilatlandığı dönemde tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahipti. Fethiye Halkevi'nin 15 yıllık hizmeti sonrasında Fethiye halkının ekonomik alışkanlıklarında bir değişiklik olmamakla beraber, Halkevi'nin toplumsal hayatı yeniden etkilediği söylenebilir²². Yine Halkevinin millet olma bilinci açısından da önemli hizmetleri olmuş olmalıdır. Çünkü bilindiği üzere Halkevlerinin önemli işlevlerinden birisi de elde edilen kazanımların hangi zorluklarla kazanıldığının halka aktarılması olmuştur.

1. Fethiye Halkevi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

19 Şubat 1932 tarihinde Ankara başta olmak üzere 14 şehirde halkevleri açılmıştır²³. Ankara'da ilk Halkevi açıldığı zaman Fethiyeli aydınlar ve ileri gelenler de Fethiye ilçesinde de Halkevi'nin teşkilatlanmasını arzu etmişlerdir. Ancak Fethiye ilçesinde uygun bir binanın bulunamaması gibi nedenlerle Halkevi hemen faaliyete geçmemiştir. Tüm şartların olgunlaşması üzerine Muğla Halkevi'nin 1933'te²⁴ ve Milas Halkevi'nin 22 Şubat 1934'te²⁵ açılışının ardından 1935 yılına geldiği zaman Fethiye İlçesi'nde de Fethiye Halkevi Şubesi açılmıştır²⁶. Fethiye Halkevi üç katlı bir binada faaliyetlerine başlamıştır. Halkevi binasının zemin katında kiralık dükkânlar, birinci ve ikinci katlarında ise Fethiye Gençlik Kulübü odası, malzeme odası, toplantı odası, müsamere, dil kursu, satranç vb. etkinlikler odası ile kütüphane odası vardı²⁷. 1936 yılı sonrasında bu binada yer alan kütüphaneye yerel ve ulusal gazeteler de getirilerek buranın adeta bir şehir kütüphanesi olması sağlanmıştır²⁸.

1935 yılında Muğla il özel yönetim bütçesinden Muğla Halkevleri için 9.000 lira tutarında yardım yapmıştır. Yapılan bu yardımın 2.500 lirası doğrudan, 4.500 lirası Halkevi binaları inşaatı için, 1.000 lirası hayır cemiyetlerine yardım yapılması için ve 1.000 lirası da spor kulüplerine yardım için tahsis edilmiştir. Sözü edilen yardımların 175 lirasını doğrudan Fethiye Spor Kulübü'ne aktarılmıştır. 1936 yılında belediye bütçelerinden Muğla Halkevlerine toplamda 1.300 lira yardım sağlanmışken, bu yardımın 200 lirası Fethiye Halkevi'ne aktarılmıştır²⁹.

1937 yılında Fethiye Halkevi'nin çalışmalarını denetleyen Milletvekili Dr. Şükrü Şenozan hazırladığı raporda; Fethiye Halkevi'nin çalışmalarını genelde iyi bulduğunu, belirtmiştir³⁰. 5 Aralık 1939 tarihinde CHP Denizli Bölge Müfettişi Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi'ne dair bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi'nin güzel sanatlar, temsil, spor, sosyal yardım ve köycülük şubelerinden oluştuğu belirtilmiştir. R. Levent, Halkevinin demirbaş, gelir- gider ve aza defterlerinin düzenli tutulduğunu ve halkın özellikle de gençlerin Halkevine çok rağbet etmelerine rağmen, şehrin ortasında bulunan eski ve köhne binanın ihtiyaçlara cevap veremediğini söylemiştir. Levent, bu nedenle acilen yeni bir binaya

22 Pınar Gün, "Sosyal, Siyasal Ve Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla, 2003, s. 137- 178.

23 Süleyman İnan, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 25- 26, Mayıs- Kasım 2000 s. 136.

24 Ali Odabaş, "Muğla Halkevi", *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2003, Muğla, s. 18

25 Bayram Akça- Seher Akça, "Milas Halkevi Ve Faaliyetleri", *Belgi*, Yaz 2019, s. 1346.

26 Pınar Gün, *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, Ankara, 2018, s. 135; Çolak, a.g.e., s. 101- 102.

27 Timur Fidan, *Bir Dönemin Toplumsal Anatomisi*, İstanbul, Telmessos Yayınları, 2004, s. 23.

28 Hicran Balaban, "Cumhuriyetle Birlikte Fethiye de Gelişti", *Günlük Gazetesi*, 8 Mart 2005, s. 5.

29 BCA,490.100.1518.178.19- 21.

30 BCA,490.01.1001.867.1.

ihtiyaç olduğunu ve bunun için de CHP Genel Sekreterliği tarafından Fethiye Halkevi'ne bina yapımı için 4.000 liranın gönderildiğini aktarmıştır. R. Levent, Fethiye CHP Parti ve Fethiye Halkevi İdare Heyetleri'nin vilayet merkezinden çok uzak olmaları nedeniyle kendilerine öksüz muamelesi yapıldığından şikâyetçi olduklarını da tespit etmiştir³¹.

1939 yılında hususi idare bütçesinden Muğla Halkevlerine 14.000 lira ödenmiştir, fakat bu miktarın ne kadarının bu şubeye aktarıldığı belirtilmemiştir. 1939 yılı belediyeler bütçesinden Muğla Halkevlerine toplam 1.033 lira ödenmiş ve bunun 100 lirası Fethiye Halkevi'ne aktarılmıştır³². 1940 yılında hususi idare bütçesinden Muğla Halkevlerine 15.000 lira ödenmiştir, fakat bu miktarın ne kadarının Fethiye Halkevi'ne aktarıldığı tespit edilememiştir. 1940 yılı belediyeler bütçesinden Muğla Halkevlerine toplam 930 lira ödenmiş ve bunun 200 lirası Fethiye Halkevi'ne aktarılmıştır³³.

4 Mayıs 1940 tarihinde tekrar Muğla Halkevlerinin çalışmalarını denetleyen CHP Denizli Bölge Müfettişi ve Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi hakkında yeni bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi'nin idare heyeti ve azalarının hükümetin amir ve memurları ile arasının iyi olduğunu ifade edilmiştir. Ayrıca, Halkevinin gelirinin CHP Genel Merkezi'nden gönderilen yardım ve belediye ile üyelerinden toplanan paralardan oluştuğu belirtilmiştir. R. Levent, Halkevinin 5 şube ile çalışmalarına devam ettiğini diğer şubelerin açılması için bina, bütçe ve elemana ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Levent, halkevinin hesap defterleri, demirbaş defterleri ve üye defterleri muntazaman tutulduğu ve bugüne kadar Emval-i Metruke'den alınan bir binada faaliyet gösteren Fethiye Halkevi binasının yetersiz olduğu ve bunun için acilen kaza merkezine bir Halkevi binasının yapılması gerektiğini rapor etmiştir³⁴.

16 Kasım 1940 tarihinde Halkevlerinin çalışmalarını denetleyen CHP Aydın Bölge Müfettişi ve aynı zamanda Mardin Mebusu olan Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi hakkında yeni bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi ile CHP Parti İdare Heyeti ile hükümet amir ve memurlarının arasının iyi olduğu, Halkevinin çevrenin ihtiyaçlarına göre 5 şube olarak tanzim edildiğini ve bu şubelerde öğretmenler ve memurların görev aldığını bildirmiştir³⁵.

CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Rıza Levent, 21 Mayıs 1941 tarihinde Fethiye Halkevi'ne dair yeni bir rapor daha hazırlamıştır. Raporda Halkevinin başkan ve azalarının kaymakam, hükümet amir ve memurları ile ilişkilerinin iyi olduğu ve Halkevinin 5 şube ile faaliyet göstermeyi sürdürdüğü aktarılmıştır. R. Levent, ayrıca sosyal yardım şubesinin yerine kütüphane ve yayın şubesinin kurulmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Çünkü kazada bulunan Himaye-i Etfal ve Kızılay gibi cemiyetlerin fukaraya yardım etmesi nedeniyle bu şubeye gerek kalmadığını tespit etmiştir. Levent, şubelerinin muntazaman çalıştığını, aza kaydına devam edildiğini, demirbaş, üye kaydı ve gelir-gider defterlerinin düzgün olduğunu dile getirmiştir. Levent, 1941 yılı için vilayet merkezinden 400 lira, Fethiye Belediyesi'nden 200 lira gönderileceğini ve Fethiye Halkevi'nin kendi bütçesinin ise 1.060 lira olduğunu beyan etmiştir. Levent, belirlenen bütçenin çok azının temin edilebildiğini ve binasının yetersiz olması nedeniyle yeni yapılacak bina için bulunan arsanın bir an evvel istimlak edilmesi gerektiğini de rapor etmiştir³⁶.

31 BCA,490.01.1001.869.1.

32 BCA,490.100.1518.178.14- 15.

33 BCA,490.100.1518.178.8- 9.

34 BCA,490.01.1001.867.1.

35 BCA,490.01.1001.867.1.

36 BCA,490.01.1001.867.1.

11 Kasım 1941’de CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi’ni yeniden teftiş etmiştir. Bu teftişe dair raporda; Halkevinin idare heyeti azaları ile şube komiteleri başkanlarının bölgede sevilen kişilerden oluştuğu, Halkevi idarecileri ile Kaymakamlık ve öğretmenler arasında iyi bir işbirliğinin olduğu aktarılmıştır. Ayrıca Halkevinin yaşaması ve gelişmesi için vilayet ve kaza idare heyetlerinden yeterince gelirin temin edildiği söylenmiştir. R. Levent, Halkevi üye kayıt defterlerinin muntazam olduğu ve üye kayıtlarının da devam ettirildiğini tespit etmiştir. Halkevinin gelir- gider ve demirbaş defterlerinin talimatnamelere uygun olduğu, fakat özel ve resmi günlerde yapılan törenlerde halkevi salonunun yetersiz kaldığı ve bu nedenle yeni bir bina inşası için arsa araştırması yapıldığı, ifade edilmiştir³⁷.

1942 yılında hususi idare bütçesinden Muğla Halkevlerine 4.925 lira ödenmiştir. Bu ödemenin 400 lirası Fethiye Halkevi’ne aktarılmıştır. Aynı yıl 1942 yıllı belediyeler bütçesinden Muğla Halkevlerine toplam 925 lira ödenek ayrılmış ve bunun 50 lirası Fethiye Halkevi’ne aktarılmıştır. 1943 yılında hususi idare bütçesinden Muğla Halkevlerine 5.850 lira ödenmiştir. Bunun 400 lirası Fethiye Halkevi’ne aktarılmıştır. Aynı yılı 1943 yıllı belediyeler bütçesinden Muğla Halkevlerine toplam 925 lira gönderilmiş ve bunun 150 lirası Fethiye Halkevi’ne verilmiştir³⁸. Türkiye genelinde 1944 devlet bütçesinden Halkevlerine 2 milyon 800 bin lira yardım yapılmışken, 1950’de yardım miktarı 1 milyon 250 bin liraya düşmüştür. Ülke genelinde yıllar içinde ödeneğin düşmesi ilçe Halkevini de olumsuz etkilemiş olmalıdır³⁹.

21 Ağustos 1943 tarihinde CHP Aydın Bölge Müfettişi Fazıl Şerafettin Bürge’nin Fethiye Halkevi hakkında hazırladığı raporda; Halkevinin temsil, spor, sosyal yardım, kütüphane, yayın ve köycülük şubelerinin açık olduğu, bunların her birinin düzenli çalışmalarına devam etmekle birlikte, en fazla köycülük şubesinin faal olarak çalıştığı ifade edilmiştir. Bürge, Halkevinin üye sayısının 1941’de 257, 1942’de 259 ve 1943’de de 279’a çıktığını ve Halkevinin yerinin çalışmalar için müsait olmadığını ve eski bir kilisenin salon haline getirilerek toplantıların burada yapıldığını belirtmiştir⁴⁰.

27 Ekim 1944 tarihinde Muğla Vilayeti’nde faaliyet gösteren Halkevlerini teftiş eden Aydın Bölge Müfettişi Dr. Fazıl Şerafettin Bürge verdiği raporda Fethiye Halkevi çalışmalarının verimli olduğunu ve Halkevi çalışma kayıtlarının muntazam bir şekilde tutulduğunu nakletmiştir⁴¹. Fethiye Halkevinin 1944 yılı sonrasında teftiş edildiğine dair herhangi bir belgeye ulaşamamıştır.

2. Fethiye Halkevi Şubelerinin Faaliyetleri

2.1. Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi

Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi’nin amacı; muhitin umumi bilgisinin artmasına, parti prensiplerinin kökleşmesine, yurt sevgisinin, yurttaşlık vazifeleri duygusunun yükselmesine yarayacak mevzularda konuşmalar ve konferanslar tertiplemekle beraber, dil ve edebiyat mevzularıyla da bilhassa meşgul olmaktır. Türk dili ve edebiyatı alanlarında çalışmalar yapmak, bu alanlarda daha önceden çalışmalar yapmış Türk büyüklerini anmak için törenler tertiplemek ve Halkevi adına bir dergi çıkarmak bu şubenin göreviydi⁴². Fethiye

37 BCA,490.01.1001.869.1.

38 BCA,490.100.1518.178.2,3,5,6.

39 Melek Çolak, “Muğla Halkevi ve Çalışmaları”, *Toplumsal Tarih*, S. 70, Ocak 2000, s. 56.

40 BCA,490.01.1001.869.1.

41 BCA,490.01.1001.869.1.

42 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, Ankara, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1940, s. 5-9.

Halkevi Dil- Tarih ve Edebiyat Şubesi'nin hangi tarihte faaliyete geçirildiği konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Nisan 1938'de Muğla Halkevi dergisinde Fethiye'nin kırsal köylerinden derlenen manilerin yayınlanmış olması, bu şubenin 1938'de aktif olduğunu göstermektedir. Çünkü Fethiye ilçe merkezindeki görevliler olmadan köylerden derleme yapılmış olması çok düşük bir ihtimaldir⁴³.

"Muğla" dergisinin 14'üncü sayısında Cavit Aker tarafından Fethiye'ye bağlı Gövben Köyü'nden derleme 10 adet mani aktarılmıştır⁴⁴. Yine "Muğla" dergisinin Haziran 1938 tarihli 16'ıncı sayısında Cavit Aker tarafından Fethiye'nin Karanif Köyü'nden derlenen maniler nakledilmiştir⁴⁵.

1940'ta Fethiye Halkevi'nin Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi, halk üzerinde etkili olmuştur. Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi haftada bir defa çeşitli konularda konferanslar tertiplemiş, konferanslara halk çok rağbet etmiş ve salonlar katılımcıları almamıştır⁴⁶. 27 Ekim 1944'te Muğla Halkevlerini teftiş eden Fazıl Şerafettin Bürge, Fethiye Halkevi'nin çalışmalarını genelde verimli bulmuştur. Bürge, Halkevlerinin dil ve edebiyat çalışmalarına büyük önem verildiğini, fakat Fethiye Halkevi'nde faal olmayan bu şubesinin acilen yeniden açılması gerektiğini belirtmiştir⁴⁷.

Fethiye Halkevi Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi'nin zaman içindeki üyelerinin hepsinin isimlerine ulaşmak mümkün olmamakla birlikte, 1947'deki verilere ulaşılabilmektedir. 1947 yılında Fethiye Halkevi yıllık genel toplantısı yapılarak yeni yönetim belirlendiği zaman burada Fethiye Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi'nin de idare heyeti de seçilmiştir. Fethiye Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi'nin görevlisi olarak seçilenler kişiler meslekleri ile birlikte şunlardır⁴⁸: "Fehmi Erdoğan (Okul Müdürü), İbrahim Günay (Milli Eğitim Memuru), Naci Erali (Fethiye Orman İşletme Müdürlüğü Avukatı), Hasan Gökçe (Öğretmen) ve Mustafa Özen (Öğretmen)." Yukarıda yer alan isimlere bakıldığı zaman Halkevi şubelerinin üyelerinin devlet memurlarından oluştuğu dikkat çekmektedir.

2.2. Güzel Sanatlar Şubesi

Güzel Sanatlar Şubesi'nin amacı; müzik, resim, mimari, süsleme gibi sanatlarda profesyonel veya amatör unsurları bir araya toplamak, genç kabiliyetleri korumak ve bunların yetişmesine yardımcı olmaktır⁴⁹. 1937 yılında Fethiye Halkevi'nin çalışmalarını denetleyen Milletvekili Dr. Şükrü Şenozan, bu şube hakkında da değerlendirmede bulunmuştur. Şenozan, Halkevinin adını taşıyan bando takımının Fethiye Halkevi binası dışında düğünlerde faaliyetlerde bulunmasını uygun bulmadığını, halk türkülerinin sadece kendi orijinal sazlarıyla çalınarak söylenmesi gerektiğini, bunların cümbüş, keman gibi müzik aletleriyle çalınması durumunda türkülerin hem orijinalliğini kaybedeceğini hem de Halkevlerinin müzik çalışmalarının gayelerine aykırı davranılmış olacağını belirtmiştir. Şenozan, ayrıca Fethiye Halkevi'nin bando öğretmenlerinin açıktan maaş aldıklarına dair rivayetlerin olduğunu ve bu durumun incelenerek sonucun genel merkeze bildirilmesini istemiştir⁵⁰.

43 *Muğla*, Nisan 1938, s. 16.

44 *Muğla*, Nisan 1938, s. 16.

45 *Muğla*, Haziran 1938, s. 13.

46 BCA,490.01.1001.867.1.

47 BCA,490.01.1001.869.1.

48 Gün, a.g.e., s. 138.

49 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 9- 13.

50 BCA,490.01.1001.867.1.

Muğla Halkevi dergisinin 13'üncü sayısında "Fethiye Halk Türküleri" başlığı altında iki adet halk türküsü nakledilmiştir⁵¹. Muhtemelen bu türkülerin derlenmesinde Fethiye Halkevi personeli de görev almıştır. 16 Kasım 1940 tarihinde CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent Fethiye Halkevi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi'nin faaliyetlerinin yok denecek kadar az olduğu bildirilmiştir⁵².

11 Kasım 1941 tarihinde CHP Aydın Bölge Müfettişi, Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent'in Fethiye Halkevi hakkında hazırladığı başka bir raporda Fethiye Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi'nin faaliyetinin neredeyse durduğundan bahsedilmiş ve Halkevinin bu şubesinin faaliyete geçirilmesi istenmiştir⁵³.

2.3. Temsil Şubesi

Halkevleri temsil şubenin amacı; Halkevlerinde bir hayat ve hareket uyandırmak, şehir ve kasabaların tiyatro ihtiyaçlarını gidermek, gençleri güzel ve serbest konuşmaya alıştırmak, memleket ve toplum için yararlı telkinlerde bulunmak ve tiyatro sanatçısı olabilecek yeteneklerin kendilerini göstermelerine imkân vermektir⁵⁴. CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent'in, Fethiye Halkevi hakkındaki 11 Kasım 1941 tarihli raporunda; Halkevinin temsil şubesinin faaliyete geçirilmesi gerektiği aktarılmıştır⁵⁵.

27 Ekim 1944 tarihinde Muğla Vilayeti'nde bulunan Halkevlerini teftiş eden Aydın Bölge Müfettişi Dr. Fazıl Şerafettin Bürge, Halkevi çalışmalarının genelde verimli olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Bürge iki seneden beri ofis tarafından işgal edilen temsil salonunun boşaltılarak şubeye teslim edildiğini, böylece bu şubenin de en kısa zamanda aktif faaliyete geçeceğini belirtmiştir⁵⁶.

CHP Genel Sekreterliği, 24 Eylül 1945 tarih ve 5/2672 sayılı yazısıyla Fethiye Halkevi Temsil Şubesi faaliyetlerine dair bir rejisör fişinin doldurulup, merkeze gönderilmesini istemiştir. Fethiye Halkevi Başkanı Nevzat Yergus, 24 Eylül 1945 tarih ve 5/2672 sayılı yazıya şu şekilde cevap vermiştir: "Evimizin faaliyette bulunan temsil şubesi vardır. Müstakilen bir rejisörü yoktur. Her sene verdiği temsillerde rejisörlük vazifesini evimiz başkanı idare etmektedir. Dolayısıyla gönderilen fişin doldurulmasına lüzum görülmemiştir." CHP Genel Sekreterliği 7 Kasım 1945 tarih ve 5/2691 numaralı yazısıyla Fethiye Halkevi'nden Temsil Şubesi'nin faaliyetlerine dair tekrar bir rejisör fişinin doldurularak merkeze gönderilmesini talep etmiştir. Bu yazıya 14 Kasım 1945'de Fethiye Halkevi Başkanı Nevzat Yergus tarafından şu cevap verilmiştir⁵⁷: "7 Kasım 1945 tarih ve 5/2691 numaralı yazılarıyla gönderilmediği bildirilen evimiz rejisör fişi 8 Kasım 1945 tarihinde 46 sayılı yazımıza ilişik olarak sunulmuştur."

1947 yılı Fethiye Halkevi yıllık idare heyeti toplantısında bu şubenin idare heyeti şu kişilerden oluşmuştur⁵⁸: "Ali Rıza Aka (Belediye Başkanı), Cahit Özkanlı (Maliye Varidat Müdürü), Necip Sözüotok (Gümrük Başkâtibi), Hikmet Erdoğan (İlkokul Öğretmeni) ve Aydın Koca (Ortaokul Öğretmeni)."

51 Muğla, Mart 1938, s. 14.

52 BCA,490.01.1001.867.1.

53 BCA,490.01.1001.869.1.

54 Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi, 1940, s. 13- 15.

55 BCA,490.01.1001.869.1.

56 BCA,490.01.1001.869.1.

57 BCA,490.100.1025.944.6.

58 Gün, a.g.e., s. 139.

2.4. Spor Şubesi

Halkevleri Spor Şubesi'nin amacı; Halkevleri mensuplarına ve arzu edenlere kapalı veya açık salonlarda Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü ile müşterek olarak tertip edilecek programlara göre sportif faaliyetler düzenlemektir. Böylece jimnastik, güreş, atlı cirit, boks, deniz sporları, dağcılık ve kayak, avcılık, bisiklet yarışları ve milli rakslar gibi alanlarda sportif etkinlikler sağlanmak istenmiştir⁵⁹. Öyle ki; spor kolları büyük bir aşkla çalışmıştır. Örneğin; Milas Halkevi Spor Kolu tarafından bir marş hazırlanmış ve bu marş Yeni Milas'ın ikinci sayısının dördüncü sayfasında yer almıştır⁶⁰.

1936 yılında Belediye bütçelerinden Fethiye'deki spor faaliyetleri için 150 lira yardım yapılmıştır⁶¹. 1937 yılında Fethiye Halkevi'nin çalışmalarını denetleyen Milletvekili Dr. Şükrü Şenozan'ın hazırladığı raporda; Fethiye Halkevi Spor Şubesi'nin çalışmaları ile ilgili olarak, bölgede güreş sporuna rağbetin çok olduğu ve bu nedenle bu milli sporun gençlere daha fazla teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁶².

5 Aralık 1939 tarihinde CHP Denizli Bölge Müfettişi Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi'ne dair bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi Spor Şubesi'nin faal olduğu, Halkevinin bir spor sahasına sahip olmakla birlikte burada kara sporlarından ziyade deniz sporlarına önem verilmesi gerektiği, ancak bu konuda hiçbir çalışmanın yapılmadığı ifade edilmiştir⁶³. 1947 yılı Fethiye Halkevi Yıllık İdare Heyeti toplantısında bu şubenin idare heyetine şu kişiler seçilmiştir⁶⁴: *Sadi Berkman (Sanatkâr), Faik Öktem (Meteoroloji İstasyon Memuru), Refet Demirel (Sanatkâr), Nuri Ardıç (Memur) ve Mahmut Binbaş (Maliye Memuru).*"

2.5. Sosyal Yardım Şubesi

Halkevleri Sosyal Yardım Şubesi'nin amacı; Halkevinin bulunduğu bölgede hakiki surette yardıma muhtaç kimsesiz çocuklar, kadınlar, düşkün hasta ve yaşlılar gibi vatandaşlar hakkında toplumun şefkat ve yardım duygusunu uyandırmak, onları muayene ettirmek ve onlar için gelir temin etmektir⁶⁵. Fethiye Halkevi'nin bu şubesi aynı yönde çalışmalar yapmış olmakla beraber, yürüttüğü çalışmalara dair raporlarda yeterli malumat yoktur. 1947 yılı Fethiye Halkevi Yıllık İdare Heyeti toplantısında sosyal yardım şubesinin idare heyetine şu kişiler seçilmiştir⁶⁶: *"Saadet Eralı (Fethiye Orman İşletme Müdürlüğü Avukatı'nın eşi), Münevver Günay (Öğretmen), Sabiha Tuluman (Tüccar Halit Tuluman'ın Eşi), Şahap Ünsal (Ziraat Bankası Müdürü) ve Tarık Mora (Tüccar)"*

2.6. Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi

Halkevleri Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi'nin amacı; halkın bilgisini yüceltecek her türlü okutma-yazma ve yetiştirme hareketlerinin ilerleyip gelişmesini sağlamak ve korumak amacıyla Halkevinde Türkçe okuyup-yazma, dikiş-nakiş, çiçekçilik, muhasebe, bağcılık, arıcılık ve yabancı dil kursları açmaktır⁶⁷. 27 Ekim 1944 tarihinde Muğla Vilayeti'nde faaliyet gösteren Halkevlerini teftiş eden Aydın Bölge Müfettişi Dr. Fazıl Şerafettin Bürge,

59 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 15- 19.

60 *Yeni Milas*, İkinci Teşrin 1936, s. 4.

61 BCA,490.100.1518.178.19.

62 BCA,490.01.1001.867.1.

63 BCA,490.01.1001.869.1.

64 Gün, a.g.e., s. 140.

65 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 19- 21.

66 *Muğla da Halk*, 5 Mart 1947, s. 1.

67 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 22- 24.

Fethiye Halkevi çalışmalarının genelde verimli olduğunu belirtmiştir. Bürge, diğer taraftan Fethiye'deki okullarda okuma- yazma kursları düzenlenmediği için Fethiye Halkevi Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi'ni çok faal bulmadığını da belirtmiştir⁶⁸.

2.7. Kütüphane ve Yayın Şubesi

Halkevleri Kütüphane ve Yayın Şubesi'nin temel amacı; okuma alışkanlığının artırılması ve bilgiye ulaşımın kolaylaştırılmasıdır. Kütüphaneler halkın bilgisinin ilerlemesinde başlıca amildir. Bu nedenle her Halkevinin bir kütüphane ve okuma odasının bulunması, Halkevinin ilk kurulma şartlarından sayılır. Halkevleri kendi kütüphane ve okuma odalarını kendi binalarından ayrı yerlerde de kurabilirler. Bulduğu şehir veya kasabada başka kütüphane varsa okuma zevk ve ihtiyacını yaymak için onlarla da işbirliği yapabilirler⁶⁹. 1934-1935 eğitim- öğretim yılında Fethiye Halk Okuma Odası Kütüphanesi'ne hükümet tarafından 12 kitap kazandırılmış ve okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Böylece 1934-1935 eğitim- öğretim yılında Fethiye Halk Okuma Odası Kütüphanesi'nde 205 adet Türkçe kitap yer almıştır 1934 yılında Fethiye şehir merkezinde 1 ve köylerde 3 olmak üzere toplam 4 okuma odası bulunmaktadır⁷⁰.

4 Mayıs 1940 tarihinde Muğla Halkevlerinin çalışmalarını denetleyen CHP Denizli Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi'nin bu şubesinin faal olduğunu, kitaplar için dolapların yaptırıldığını, ancak kitapların muhafazası için kitapların ciltlenerek dolaplara yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 16 Kasım 1940 tarihinde CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi hakkında yeni bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Fethiye Halkevi Kütüphane ve Yayın Şubesi'nin hem kapatılan Türk Ocağı'ndan hem de CHP Genel Merkez'inden gelen kitaplardan oluşan zengin bir kütüphanesinin bulunduğu, ancak bunların hem korunması hem de okuyucuya sunulması için bir komiteye ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir⁷¹.

CHP Aydın Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Rıza Levent, 21 Mayıs 1941 tarihinde Fethiye Halkevi'ne dair yeni bir rapor hazırlamıştır. Raporda Fethiye Halkevi Kütüphanesi'nde Türk Ocağı'ndan kalma yaklaşık 2.000 cilt kitabının bulunduğu, hatta bu kitapların bazılarının telef olduğu ve bu nedenle kitapların düzenlenip okuyucu hizmetine sunulması için Fethiye Halkevi Kütüphane ve Yayın Şubesi'nin hemen açılarak şube idare heyetinin oluşturulması gerektiği belirtmiştir⁷².

CHP Aydın Bölge Müfettişi, Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, 11 Kasım 1941 tarihinde Fethiye Halkevi hakkında bir rapor daha kaleme almıştır. Raporda Fethiye Halkevi Kütüphanecilik Şubesi'nin düzgün çalışmaya başladığı, kitapların düzen ve intizamına dikkat edilerek ciltlendiği ve yeni nizamnameye göre kütüphane defterlerinin tutulduğu bildirilmiştir⁷³.

1944- 1945 eğitim- öğretim yılında Fethiye Halkevi Kütüphane ve Yayın Şubesi'ne hükümet tarafından 717 kitap kazandırılmış ve okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Aynı yıl 5 kitap da satın alınarak raflardaki yerini almıştır. Böylece 1944- 1945 eğitim- öğretim yılında Fethiye Halkevi'nin bu şubesinin kütüphanesinde 5.220 adet Türkçe kitap ve 120

68 BCA,490.01.1001.869.1.

69 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 24- 27.

70 *Milli Eğitim İstatistikleri, 1934- 1935*, s. 6, 14.

71 BCA,490.01.1001.867.1.

72 BCA,490.01.1001.867.1.

73 BCA,490.01.1001.869.1.

Arapça ve 3 adet başka yabancı dilde olmak üzere 5.324 kitap yer almıştır⁷⁴. Merkezdeki bu kütüphanelerin yanında köylerde de okuma odaları yer almıştır. İlçeye bağlı köylerdeki okuma odası ve bu odalarda bulunan kitaplar aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 1. 1944- 1945 Yılı Fethiye Halk Okuma Odaları ve Bu Odalarda Bulunan Kitap Sayısı⁷⁵

Köy Adı	Türkçe Kitap Sayısı	Arap Harfleri İle Yazılmış Kitap Sayısı	Yabancı Dil ile Yazılmış Kitap Sayısı	Toplam Kitap Sayısı
Faralya	48	-	-	48
Göcek	114	-	-	114
Günlükbaşı	90	12	5	107
Gürme	108	-	-	108
İbecik	30	-	-	30
Kabaağaç	31	-	-	31
Kaya	87	-	-	87
Kestep	118	-	-	118
Nif	24	-	-	24
Ovacık	65	-	-	66
Üzümlü	72	1	-	73

2.8. Köycülük Şubesi

Halkevleri Köycülük Şubesi'nin amacı; köylerin sosyal ve sıhhi açıdan iyileştirilmesinin yanında köy çevresinin güzelleştirilmesine ve köyler ile şehirler arasındaki karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının kuvvetlenmesine çalışmaktır. Şube bu amaçla Halkevinin, halk dersaneleri, temsil ve sosyal yardım gibi diğer şubelerinin de katılımıyla köylere geziler düzenleyerek köylünün çeşitli ihtiyaçlarını karşılar. Bütün köy öğretmenleri köylünün refah seviyesinin yükselmesi için çalıştığından dolayı bu şubenin doğal üyesidir⁷⁶. Köycülük şubeleri, gelişmesi ve köylünün bilinçlenmesi için köylere birçok dostluk gezisi düzenlemiştir. Aslında Halkevlerinin ilk çalışmamalarında köylülerin kentlere davet edilerek kültür çalışmalarına dâhil edilmelerine çalışılmıştır. Fakat uygulamada bu gerçekleştirilemediğinden, köy gezilerinin düzenlenmesine karar verilmiştir⁷⁷.

4 Mayıs 1940 tarihinde Halkevlerinin çalışmalarını denetleyen CHP Denizli Bölge Müfettişi Mardin Mebusu Dr. Rıza Levent, Fethiye Halkevi Köycülük Şubesi'nin çok faal olduğunu belirtmiştir. Levent, köycülük şubesinin bazen tek başına bazen de diğer şubelerle işbirliği yaparak, ayda bir köylere gezi düzenlediğini ve Halkevinin köylünün yanında olduğunu bildirmiştir⁷⁸. Levent, raporunda Fethiye Halkevi'nin köycülük şubesinin çok aktif olduğunu belirtmiş, fakat Fethiye Halkevi'nin köycülük faaliyetlerine dair başka bir veriye ulaşamamıştır.

1947 yılı Fethiye Halkevi Yıllık İdare Heyeti toplantısında köycülük şubesinin idare heyeti şu kişilerden oluşmuştur⁷⁹: "Ahmet Erkek (Öğretmen), Şaban Kınay (Emekli

74 Milli Eğitim İstatistikleri, 1944- 1945, s. 30.

75 Milli Eğitim İstatistikleri, 1944- 1945, s. 90.

76 Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi, 1940, s. 27- 29.

77 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (Çev. Niyazi Berkes), İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2010, s. 104.

78 BCA,490.01.1001.867.1.

79 Gün, a.g.e., s. 139.

Başöğretmen), Mahmut Kumbasar (Fethiye Orman İşletme Müdürü), Nevzat Yılmaz (Zeytin Bakım F.M.), İsmail Tufan (İlçe Tarım Müdürü), Dr. İsmail Özyayın (Hükümet Tabibi) ve Hüseyin Türkmen.”

2.9. Müze ve Sergi Şubesi

Halkevleri Müze ve Sergi Şubesi'nin amacı; milli ve mahalli tarihle ilgili kendi bölgelerinde araştırma yapmak, elde edilen bilgileri geçmişteki bilgilerle birleştirerek sözlü veya yazılı olarak halka sunmaktır. Ayrıca, Halkevi bölgesinde bulunan tarihi eserleri koruma altına almak, varsa müzelerin eksikliklerini gidermek ve Halkevine ait bir arkeoloji müzesi kurmaktır⁸⁰. Halkevlerinden bir kısmı mıntıklarının tarihlerini araştırmışlar ve yöre halkına tarihi sevdirmeye çalışmışlardır. Halkevleri, tarihi bilgileri edinme ve halkı bilinçlendirme hususunda önemli çalışmışlar yapmışlardır⁸¹. Fethiye Halkevi'nin Müze ve Sergi Şubesi'nin faaliyetlerine dair bir malumata ulaşılamamıştır. Fakat, 1960'lı yılların başları gibi erken bir dönemde Fethiye'de bir müze teşkilinin sağlanmış olması, Fethiye Halkevi'nin öncü çalışmalarının semeresi olmalıdır.

3. Fethiye Halkevi'nin Kapatılması

1946 yılında Türkiye'nin çok partili hayata geçişine kadar kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren Halkevleri, bu tarihten sonra yavaş yavaş eski önemini ve heyecanını kaybetmiştir. Ayrıca savaş ekonomisinin yol açtığı ekonomik sıkıntılar ile boğuşmak zorunda kalan Halkevleri, CHP'nin iktidardan düşmesi ile iyice zor durumda kalmıştır. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Halkevlerinin ve dolayısıyla da Fethiye Halkevi'nin faaliyetleri daha da yavaşlamıştır. Neticede zamanla dönemin ekonomik şartlarının da etkisi ile ödenek sıkıntısı çekmeye başlayan Halkevleri, çok partili hayata geçildikten sonra tartışma konusu olmuştur⁸². Hatta Halkevi dergileri son sayılarını Mayıs 1950 tarihinde yayınlamışlardır. Uzun süren tartışmalar sonunda 8 Ağustos 1951 tarihinde ise Halkevlerinin faaliyetlerini resmen sonlandıran 5830 Sayılı Kanun Refik Şevket İnce ve arkadaşları tarafından TBMM'ye sunulmuştur⁸³. 8 Ağustos 1951 tarihli ve 5830 sayılı kanunun 11 Ağustos 1951 tarihli ve 7882 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanması ile Halkevleri kapatılmıştır⁸⁴. Böylece Türkiye'de Halkevleri dönemi sona ermiştir. 11 Ağustos 1951 tarih ve 5830 sayılı Halkevlerini kapatan yasayla birlikte Fethiye Halkevi de kapatılıp, eşyaları önce devlete sonra da Halkevlerinin yerine kurulan Halk Eğitim Merkezleri'ne devredilmiştir⁸⁵.

Sonuç

Halkevleri 1932- 1951 yılları arasında Cumhuriyet rejiminin değerlerinin toplum tarafından benimsenmesi için çalışmıştır. Özellikle 1930'lu yılların ortalarından 1945 yılına kadar çok aktif bir çalışma yürütmüşlerdir. Faaliyetlerinin sona erdiği 1951 yılında ülke genelindeki Halkevlerinin sayıları 478'e ulaşmıştır. Sayıları hızla artmış olan Halkevlerinin Cumhuriyet Dönemi'nde önemli hizmetler sunmuştur.

80 *Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi*, 1940, s. 29- 30.

81 Remzi Oğuz Arık, *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*, Ankara, CHP Halkevleri Yayınları 1947, s. 112.

82 Arıkan, a.g.m., s. 278.

83 Orhan Özacun, *"Halkevlerinin Dramı"*, Kebikeç, Yıl. 2, S. 3, Ankara, 1996, s. 92.

84 *Resmî Gazete*, 11 Ağustos 1951, s. 1781- 1782.

85 Ekrem Uykucu, *"İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi: Coğrafyası ve Sosyal Yapısı"*, İstanbul, Gümüş Basımevi, 1983, s. 132.

Arşiv belgeleri, tetkik eserler ve süreli yayınlardan faydalanarak oluşturulan bu makalede Fethiye Halkevi'nin faaliyetleri değerlendirilmiştir. Fakat 1930 yıllarında Fethiye'de yayımlanmış süreli yayın bulunmamasından dolayı Fethiye Halkevinin tüm çalışmaları tespit edilememiştir. Bu yüzden bu boşluk Muğla merkezde çıkarılmış Muğla gazetesi ile doldurulmaya çalışılmıştır.

Fethiye Halkevi, Dil- Tarih Ve Edebiyat, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Kütüphane, Yayın Ve Köycülük Şubeleri vasıtasıyla halka hizmet etmiştir. Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan ve metin içinde de yer verilen bir belgeye göre, Fethiye Halkevi Dil- Tarih ve Edebiyat Şubesi, çeşitli konularda konferanslar tertipleyerek halkı farklı konularda aydınlatmış ve bilinçlendirmiştir. Fethiye Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi, özellikle Halkevinin adını taşıyan bando takımı ile Fethiye Halkevi binası dışında da faaliyetlerde bulunmuş ve halkın güzel sanatlara olan ilgisinin artmasını sağlamıştır. Fethiye Halkevi Spor Şubesi, ise çalışmaları ile bölgede güreş sporuna olan ilginin çoğalmasına vesile olmuştur. Fethiye Halkevi Kütüphane ve Yayın Şubesi, Türk Ocakları'ndan kalan 2.000 cilt kitabının bulunduğu kütüphanesi ile Fethiye halkına kütüphane hizmeti sunmuştur. Fethiye Halkevi Köycülük Şubesi, bazen tek başına bazen de diğer şubelerle işbirliği yaparak, ayda bir köylere gezi düzenlemiş ve Halkevinin köylünün yanında olduğunu göstermiştir. Tüm bunlar da Fethiye'de Cumhuriyet değerlerinin benimsenmesine katkı sağlamıştır.

Neticede Fethiye Halkevi, faaliyetleri ile yöre sakinlerinde tarih sevgisinin ve bilincinin oluşmasına, köylünün tarım alanında bilinçlenmesine, örgün öğretim kurumlarının Halkevine bağlı yaygın öğretim organları ile desteklenmesine, spor faaliyetlerinin teşvik edilmesine, sosyal yardım bilincinin artmasına ve toplumda sanata ve sanatçılığa olan yatkınlığın artmasına önemli katkılar sağlamıştır. Fethiye Halkevinin faaliyetlerinin Muğla'nın diğer ilçelerindeki Halkevlerini ve diğer ilçeler halkını etkilediğine dair bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Fethiye Halkevi, ulusal halkevlerinin bir parçası olarak Halkevlerinin kuruluş ülküsüne uygun olarak Fethiye'de faaliyetlerini Halkevleri kapatılıncaya kadar yürütmüştür.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), 490.01.1001.867.1

BCA,490.01.1001.869.1.

BCA,490.100.1025.944.6.

BCA,490.100.1518.178.1-21.

Resmî Gazete, (11 Ağustos 1951). S. 7882, s. 1781- 1782.

TC, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1947). *Milli Eğitim Genel Kitaplar ve Müzeler ile Halkevleri Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları,1944- 1945*, Ankara, Yay. No: 273

TC. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1935). *Maarif 1933- 34 Halk Okuma Odaları ve Umumî Kütüphaneler İstatistiği*, İstanbul, Devlet Matbaası, Yay. No: 60.

2. Kitaplar, Makaleler ve Süreli Yayınlar

Akça, B., Akça, S. (Yaz 2019). "Milas Halkevi Ve Faaliyetleri", *Belgi*, s. 1345- 1357.

Aker, C. (Nisan 1938). "Maniler", *Muğla*, S. 14, s. 16.

Aker, C. (Haziran 1938). "Maniler", *Muğla*, S. 16, s. 13.

Akyüz, Y. (1985). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını.

- Anonim. (Mart 1938). "Fethiye Halk Türküleri", *Muğla*, S. 13, s. 14.
- Arık, R. O. (1947). *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*, Ankara, CHP Halkevleri Yayınları
- Arıkan, Z. (1999). "Halkevlerinin Kuruşu ve Tarihsel İşlevi", *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, s. 261- 281.
- Balaban, H. (8 Mart 2005). "Cumhuriyetle Birlikte Fethiye de Gelişti", *Günlük Gazetesi*, s. 5.
- Bilgi, N. (2001). "Yeni Doğuş: Manisa Halkevi Dergisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, S. 19, s. 131- 157.
- Çanak, E. (2015). "İçel: Mersin Halkevi Dergisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 3, S. 21, s. 219-258.
- Çeçen, A. (2000). *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları.
- Çeçen, A. (2007). *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Ankara, Fark Yayınları
- Çolak, M. (Ocak 2000). "Muğla Halkevi ve Çalışmaları", *Toplumsal Tarih*, S. 70, s. 53- 57.
- Çolak, M. (2001). *Muğla'da Eğitim (1923-1950)*, Muğla, Muğla'ya Hizmet Vakfı.
- CHP Halkevleri Talimatnamesi (1932)*. Ankara, Hâkimiyeti Milliye Matbaası.
- Fidan, T. (2004). *Bir Dönemin Toplumsal Anatomisi*, İstanbul, Telmessos Yayınları.
- İnan, S. (Mayıs- Kasım 2000). "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 25- 26, s. 135- 157.
- Gün, P. (2003). "Sosyal, Siyasal Ve Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla.
- Gün, P. (2018). *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, Ankara.
- Halkevi Çalışmaları Talimatnamesi, (1940)*. Ankara, Ankara, Zerbamat Basımevi.
- Kirby, F. (2010). *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (Çev. Niyazi Berkes), İstanbul, Tarihçi Kitabevi.
- Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), 10. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Odabaş, A. (2003). "Muğla Halkevi", *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla.
- Özalp, F. ve Feridun Alkan. (1 İkinci Teşrin 1936). "Milas Halkevi Spor Kolu Marşı", *Yeni Milas*, S. 2, s. 4.
- Muğla da Halk*, 5 Mart 1947, s. 1.
- Namal, Y. (Yaz 2012). "Zonguldak Halkevi'nin Faaliyetleri ve Karaelmas Dergisi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, s. 97-134.
- Özsarı, M. (2003). "Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri Ve Yayın Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 23, Ankara, s. 401- 415.
- Özacun, O. (1996). "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, Yıl. 2, S.3, s. 87-96.
- Öztürkmen, A. (2015). *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pehlivanlı, H. (Mart 2008). "Kırıkkale Halkevi(1942-1951)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIV, S. 70 Ankara 2008, s.127-147.
- Shaw, Stanford J. Ve Ezel Kural Shaw, (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, C. II, E Yayınları, İstanbul.

- Taşdemir, S. (Bahar 2017). "Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Ayvalık Halkevi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, s. 215-238.
- Taşdemir, S. (Güz 2009). "Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 5, S. 10, s. 51- 70.
- Toksoy, N. (2007). *Halkevleri: Bir kültürel Kalkınma Modeli Olarak*, Orion Yayınevi, Ankara.
- Türkoğlu, Ö. (1996). "Halkevlerinin Kuruluş Amaçlar, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları" *Kebikeç*, Yıl: 2, S. 3, s. 97-106.
- Uykucu, E. (1983). *İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi: Coğrafyası ve Sosyal Yapısı*, İstanbul, Gümüş Basımevi.
- Zürcher, Eric J. (2010). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

TÜRK BASIN TARİHİ İÇİNDE MUHALİF BİR GAZETE: DEMOKRAT İZMİR*

A DISSIDENT JOURNAL IN TURKISH PRESS HISTORY: DEMOCRAT İZMİR

Aslı SOLAK ŞENER**,Fevzi ÇAKMAK***

Geliş Tarihi/Received:09.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:09.06.2020

ŞENER, Aslı SOLAK-ÇAKMAK Fevzi, (2020), "Türk Basın Tarihi İçinde Muhalif Bir Gazete: Demokrat İzmir", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss.2475-2509.

Öz

Basın izlediği yayın politikası ile Türk siyasi hayatının algılanmasında ve yorumlanmasında önemli rol oynamıştır. Tek parti döneminde tek sesli bir basının varlığı söz konusu iken siyasi partilerin çeşitliliği ile basın yeniden şekilleneceği bir döneme girmiştir. Çok partili hayata geçişle birlikte canlılık kazanan siyasi hayata yayın politikası ile renklilik katan basın, kamuoyu oluşturma aracı olarak değer kazanmıştır. İzmir yerelinde muhalefetin yeniden şekillendiği dönemde içinde, 12 Nisan 1946 yılında İzmir gazetesi kuruldu. 25 Aralık 1946 tarihi itibarıyla Demokrat İzmir gazetesi ismiyle yayın hayatına devam eden gazete, muhalefetin sesi olarak varlık göstermiştir. Demokrasi rejiminin işlerlik kazanması için tek parti rejimine karşı çıkan bu muhalif tavrın bedelleri olmuştur. İzmir yerelinde yükselen Demokrat İzmir gazetesinin muhalif söylemleri DP'ye karşı kamuoyu oluşturmada etkin bir rol oynarken izlediği yayın politikası ile CHP iktidarının yakın takibine girmiştir.

Demokrat İzmir gazetesi kurulduğu ilk günden itibaren, kurucuları, yayın kadrosu ve izlediği yayın siyaseti ile 1955 yılının sonuna kadar Demokrat Parti'nin yarı resmi yayın organı gibi faaliyet göstermiştir. Gazete ve iktidar arasındaki ilk kırılma 1950 yılında ortaya çıkmıştır. İlerleyen süreçte DP İzmir yerel yönetimi ile arasında yaşanan gerginliğe DP'nin muhalefet tanımaz tavrı, antidemokratik kanunları, partinin tüzük ve programından uzaklaşması gibi nedenler eklendi. Demokrasi mücadelesinde rejimin işlerliği için destek verdiği DP'nin antidemokratik faaliyetleri neticesinde Demokrat İzmir gazetesi artık iktidara karşı çıkış olarak muhalefet bayrağını yeniden eline aldı.

1955 yılının sonlarından itibaren DP iktidarına muhalif tavrı ile başkaldıran Demokrat İzmir gazetesinin Türk siyasi hayatına yansımaları, izlediği yayın politikasıyla kamuoyu oluşturma çabası içerik analizi ile ortaya konmuştur. Muhalif bir basın olarak dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik sorunları muhalif bir gazetenin gözünden ele alınmıştır. Gazetenin muhalefete geçmesi ile iktidar tarafından uygulanan baskılar dönemin basın tarihini anlamamız noktasında ışık tutmaktadır. Demokrat İzmir gazetesi basına getirilen yayın yasaklarını bir şekilde delerek yayınlamıştır. Yayın yasasına uymadığı gerekçesi ile hakkında davalar açılmış, zaman zaman sayfaları toplatılmıştır. İktidarın baskı gücünü elinde tuttuğu bu dönemde gazeteye yönelik baskı uygulamaları bunlarla da sınırlı kalmayıp, resmi ilanları kesilmiş, kâğıt sıkıntısı yaşamış, matbaası yakılmıştır. Sivri dili nedeniyle kapatılmasına karar verilmiş, basın mensupları hapse atılmıştır. Bu yönüyle gazete hem CHP hem de DP iktidarı tarafından kapatılan nadir basın organlarından biri olmuştur. Kısacası Demokrat İzmir gazetesi muhalif bir basının başına neler gelebileceğine yönelik örnek teşkil etmektedir. Deyim yerindeyse Demokrat Partilerce tam bir baş belası olan Demokrat İzmir gazetesi izlediği yasak

*Bu çalışma, Aslı Solak tarafından hazırlanan "Türkiye'de Basın-Siyaset İlişkisine Bir Örnek: Demokrat İzmir Gazetesi (1946-1960)" isimli yüksek lisans tezinden derlenip, düzenlenmiştir.

**Doktora Öğrencisi., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (asliisolak@hotmail.com ; (<https://orcid.org/0000-0002-1789-2389>))

***Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İZMİR, fevzi.cakmak@deu.edu.tr; cakmakfevzi@yahoo.com.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0030-400X>)

tanımaç yayın politikası ile o dönemde İzmir’de en çok okunan gazetelerden biri haline gelmiştir. Ayrıca İzmir’de dönemin iadesi en az gazetesi olmuştur.

Demokrat Parti iktidarının antidemokratik uygulamaları sonrası 27 Mayıs 1960 yılında askeri müdahale gerçekleşti. Demokrat Parti iktidarından en çok zarar gören gazetelerden biri olarak Demokrat İzmir 27 Mayıs’ı kurtuluş olarak görmüştür. 27 Mayıs hareketinin İzmir’deki savunucusu olan Demokrat İzmir gazetesi müdahale ile birlikte DP iktidarına karşı vermiş olduğu mücadelede kendini başarılı gördü. DP lehine konuşmanın yasak olduğu 1960’lı yıllarda Demokrat Parti’yi neredeyse her gün sert bir dille eleştirerek müdahaleyi haklı göstermek ve halka mal etmek için çaba göstermiştir. Yassıada davalarından biri olan Demokrat İzmir Gazetesi Davası’nın devam ettiği günlerde Demokrat Partililerin idamı edilmesi için kamuoyu oluşturma gücünü kullanmıştır. Duruşmaların yapıldığı dönemde izlediği sert yayın siyaseti ile adeta DP’den intikam almıştır. Yassıada davalarının bir an önce karara bağlanıp siyasi mahkûmların idam edilmesi gerektiğini savunur. Nitekim davaların uzun sürmesi ile müdahalenin halk nazarında meşruluğunu kaybedeceği fikrindedir. Yassıada duruşmalarının sona erip idam kararlarının alınmasına ise “bir varmış, bir yokmuş” deyiimi ile yorumlamıştır.

Anahtar Kelime: *İzmir, Basın, Demokrat İzmir, Demokrat Parti-, İktidar-Muhalefet İlişkileri.*

Abstract

The media plays an important role in the perception and interpretation of Turkish political life with the press policy that it follows. While there was a monophonic press in the single party period, the press has entered a period which the press will be reshaped with the diversity of political parties. The media, which enlivened political life with its broadcast policy that gained vitality with the transition to multi-party life, gained value as a tool for public opinion creation. İzmir newspaper was founded on April 12, 1946, when the opposition was reshaped in the local İzmir. The newspaper, which continued its publication life under the name of Democrat İzmir newspaper by 25 December 1946, existed as the voice of the opposition. It was the wages of this opposing attitude that opposed the one-party regime in order to have function for the democracy regime. While the dissident rhetoric of the Democrat İzmir newspaper, which rises in the local area of İzmir, was playing an active role in forming a public opinion against the DP, it was closely followed by the CHP government with its publication policy.

Since the first day of its establishment, Democrat İzmir newspaper has operated as a semi-official publication of the Democratic Party until the end of 1955 with its founders, editorial staff and the publication policy it has followed. The first break between the newspaper and the government occurred in 1950. In the following period, reasons such as DP’s non-opposition attitude, antidemocratic laws, and the departure from the party’s charter and program were added to the tension which experienced with DP İzmir local government. As a result of the antidemocratic activities of the DP, which the regime supported for the fight against democracy, Democrat İzmir Newspaper has regained the flag of opposition as an opposition to power.

The reflection of Democrat İzmir newspaper to the Turkish political life, which has been revolting with its opposition to the DP government by the end of 1955, has been demonstrated with the content analysis through its publication policy. As an opposing press, the political, social and economic problems of the period were addressed through the eyes of an opposing press. The pressures exerted by the government with the passage of the newspaper have shed light on our understanding of the press history of the period. Democrat İzmir newspaper has perforated the publication bans which were brought to the press. Lawsuits were filed against it on account of the fact that it did not comply with the publication ban, and its pages were collected from time to time. During this period, when the government held the power of repression, the printing practices for the newspaper were not limited to these, their official advertisements were cut off, they had a paper shortage and the printing press was burned. Because of its sharp-tongue, the press was decided to close, and members of it were imprisoned. In this respect, the newspaper has been one of the rare press organs closed by both the CHP and the DP government. To sum up, Democrat İzmir newspaper has been an example for what will happen to an opposition press. So to say that Democrat İzmir newspaper, which was a complete nuisance according to Democratic Parties, became one of the most read-newspapers with its banned publication policy at that time in İzmir. In addition, the least-refund of that period was the newspaper in İzmir.

The antidemocratic practices of the Democratic Party government were resulted as military intervention on 27th May, 1960. Democrat İzmir that was one of the newspapers that suffered the most from the Democratic Party government accepted 27th May as its salvation. Demokrat İzmir newspaper, which was the defender of the 27th May movement in İzmir, has succeeded in its fight against the DP government with the intervention. In the 1960s, it struggled to justify the intervention by hardly criticizing the Democratic Party almost every day and make it public. During the days of the Democrat İzmir Newspaper Trial, which is one of its cases in the law, it was used the power of public opinion to execute Democratic Party members. It took revenge from DP with the hard publication policy that it followed during the trials. It argues that Yassıada cases should be decided as soon as possible and political prisoners should be executed. As a matter of fact, it is the opinion that the intervention will lose its legitimacy in the eyes of the people with the long duration of the cases. It has been interpreted with the statement of "there was one, or not one" for the ending of Yassıada trials and making the execution decisions.

Keywords: *İzmir, Media, Democrat İzmir, Democrat Party, Power-Opposition Relations.*

Giriş

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de basın hayatı her zaman canlı ve renkli olmuştur. Osmanlı Devleti bünyesinde yabancı dille de olsa ilk gazeteler İzmir'de yayın hayatına başlamıştı. Charles Tricon tarafından çıkarılan *Smyrneen* gazetesi, devlet tarafından yayınlanmaya başlayan *Takvim-i Vekayi*'den çok önce İzmir'de çıkmaya başladı. İzmir'de 1869 tarihinde yayınlanan *Aydın* ilk Türkçe gazeteydi. Ardından 1872'de *Devir*, İntibah isimli gazeteler bir süre yayınlanırken, 1876 yılında İzmir gazetesi yayın hayatına başladı. 1886 yılında Tefik Nevzat ile Halit Ziya tarafından yayınlanan *Hizmet* gazetesi İzmir'in basın hayatında derin izler bırakacaktır. 1896'da Ali Nazmi Bey'in *Ahenk* gazetesi ile birlikte, İzmir'de basın gelişerek, kökleşmeye başladı. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan siyasi özgürlük ortamında, İzmir'de canlı bir basın yayın faaliyeti kendini gösterdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'deki yayın organı olarak İttihat gazetesi çıktı. Gazetenin başyazarlığını Hafız İsmail yürüttü. Gazete 1911 yılında Selanik'ten gelen Haydar Rüştü (Öktem) Bey'e devredildi ve *Anadolu* ismiyle yayın hayatına devam etti. O günlerde Avukat İsmail Sıtkı tarafından *Köylü* gazetesi kuruldu. Mehmet Refet tarafından tüm işleri yürütülen gazete, İzmir ve çevresinde çok okunan yayınlar arasında yer aldı. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nı destekler nitelikte yayın yapan *Müsavat* gazetesi de 1911 yılında İzmir'de yayın hayatına başladı. Ayrıca *Tan*, *Gençlik*, *Yeni Hayat* ve *Türk Çocuğu* gibi İttihatçılara yakın yayın yapan dergilerde faaliyete geçti.¹

Zengin ve hareketli basın hayatı ile İzmir kamuoyu farklı seslere aşınaydı. Bu sayede İkinci Meşrutiyet dönemi ile birlikte ülke içinde başlayan dinamik ve rekabetçi siyasi düzene İzmir çok hızlı adapte olacaktı. Siyaseten geniş halk kitlelerini etkileme ve onlara ulaşma yolunda basın önemli bir işleve sahip olacaktı. Bu durum Cumhuriyet rejimi altında da devam etti. İktidar partisi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın karşısında 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte İzmir basınının da hareketlendiğini, farklı seslerin kendini hemen gösterdiğini görürüz. *Anadolu* gazetesi, iktidarın yanında yer alırken; *Sada-yı Hak* ve *Türk İli* gazeteleri muhalif yanlısı bir tutum izledi. *Sada-yı Hak* gazetesinden Mehmet Sırrı, İsmail Hakkı gibi isimler muhalefetin ülke ve rejim için gerekliliğine vurgu yapan yazılar kaleme aldı. Öte yandan *Ahenk* gazetesinin yayın siyaseti daha tarafsızdı. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası(SCF)'nin kurulmasıyla hayata geçen ikinci çok partili hayat deneyimi sonrasında İzmir, hem siyasi

1 Zeki Arıkan, İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922, C 1, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2011, ss. 1-10.; Celal Bayar, *Ben de Yazdım-Millî Mücadeleye Giriş*, C 5, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 133.

hem de basın üzerinden iktidar ile muhalefetin çatışma yaşadığı önemli merkezlerden biriydi. SCF lideri Fethi Okyar'ın İzmir ziyareti ve mitingi olaylı olmuştu. İzmir basını ikiye ayrılmış; *Anadolu* gazetesi iktidarın yanında yer alırken; *Hizmet* ve *Yeni Asır* gazeteleri örtülü olarak muhalefete destek vermişlerdi.² İlginç olan nokta Tek Parti Dönemi (1923-1950) boyunca İzmir basını genel olarak iktidara her zaman mesafeli bir tavır almıştı. Bu gerçek dönemin CHP Müfettişlik Raporlarında da kendine yer bulmuştu. Örneğin, İzmir valisi ve CHP İl Başkanı Fazlı Güleç'in 9 Temmuz 1936 yılında parti genel merkezine gönderdiği raporunda, yerel basına yönelik tespiti ve önerdiği çözüm yolu oldukça ilginçtir. Fazlı Güleç raporunda şu ifadelere yer vermektedir:

"İzmir'de gazetecilik meselesi belli başlı bir derttir. Anadolu'dan başka bütün gazeteler elimizde sayılamaz ve her hangi bir zayıf zamanda hepsi aleyhimize çalışabilirler. Gazeteleri her şeyden evvel elde etmek ve karakersizleri icap ederse batırmak gerekir. Bunları yaşatan en mühim varidat kaynağı ilan ücretidir. Onun için bu yıl bir resmi gazete tesisine teşebbüs ettik. Teessüs edince vaziyete *hakim olacağımızı kaviyyen(şüphesiz) umarım.*"³

İkinci Dünya Savaşı sonrası Cumhuriyet rejiminin üçüncü kez adım attığı çok partili siyasi hayat deneyimi ile birlikte, geçmişte olduğu gibi o günlerde de İzmir, bu süreçte en hareketli merkezlerden biri oldu. Geçmişten zengin bir basın kültürü devralan İzmirli gazete ve gazeteciler, iktidar ile muhalefetin kozlarını ortaya koyduğu o günlerde, dinamik, tartışmalı, eleştirel bir basın-yayın ortamı inşa ettiler. İşte bahsedilen bu hareketli dönemin en önemli yayın organlarının başında, muhalefetin sesi olan İzmir/ Demokrat İzmir gazetesi gelmektedir.

İzmir Gazetesi Yayın Hayatına Başlarken

7 Ocak 1946 tarihinde kurulan Demokrat Parti (DP), Türk siyasi hayatında derin izler bırakacaktır. Celal Bayar'ın liderliği altında kurulan DP, kısa süre içinde ülke genelinde örgütlenmeye başlayacak; örgütlenme sürecinde halkın büyük desteğini alacaktı. DP'ye halkın geniş destek verdiği şehirlerin başında İzmir yer almıştı. Celal Bayar'ın, partisinin İzmir örgütlenmesi için ilk görüştüğü isim Ekrem Hayri Üstündağ'dı⁴. Geçmişte Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yöneticiliğini de yapan, İzmir halkının sevgi, saygı ve takdirini kazanan Üstündağ, DP'nin örgütlenme çalışmalarını fiilen yürütecekti. DP il örgütü 14 Şubat 1946 tarihinde kuruldu ve partinin İzmir İl İdare Kurulu Başkanı olarak Ekrem Hayri Üstündağ seçildi.⁵

Demokrat Parti'nin hızla örgütlendiği İzmir'de partinin sesi olacak, halka partiyi anlatacak bir gazetenin eksikliği hissediliyordu. İzmir basını CHP iktidarı tarafından kontrol altındaydı. Geçmişte olduğu gibi muhalif seslere yer verecek, muhalefetin sesi olacak bir gazetenin bir an evvel yayın hayatına başlaması, DP İzmir il örgütünün en büyük beklentisi haline aldı. Bu beklentilere cevap vermek, DP'nin İzmir'de ve Ege Bölgesi'nde sesi olması için İzmir gazetesi Gazi Bulvarı 1343. Sokak Piran Apartman'da 12 Nisan 1946 yılında yayın hayatına başladı. Gazetenin kurucusu Ekrem Hayri Üstündağ olsa da fiili olarak işlerle ilgilenen oğlu Bülend Üstündağ'dı.⁶ Küçük bir sermaye ile kurulan ve "Günlük Siyasi Bağımsız

2 Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir'in siyasi hayatı ve seçimler hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz: Fevzi Çakmak, *İzmir'in Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.

3 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, (BCA)*, Fon Kodu:490-0-001Yer No: 664-224-1.

4 Ekrem Hayri Üstündağ'ın biyografisi için bkz: Fevzi Çakmak, "Ekrem Hayri Üstündağ", İzmir Kent Ansiklopedisi Biyografi Cildi, C 2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2018, s. 335-336.

5 *Vatan*, 9 Şubat 1946. *Akşam*, 9 Şubat 1946. Fevzi Çakmak, "Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve İzmir (1946-1950)", İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi, C 2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2013, s. 319.

6 Dönemin gazetecileri ile yapılan röportajlarda İzmir gazetesinin; Ekrem Hayri Üstündağ, Osman Kibar ve Adnan

Gazete" ibaresi ile yayın hayatına katılan gazetenin sahibi Mücteba Üstündağ, Mesul Müdürü Dr. Ali Kürşat'tı.⁷

İzmir yerelinde Demokrat Parti'nin yarı resmi yayın organı olarak çalışmalarını sürdüren İzmir gazetesinin yayın siyaseti kısa sürede iktidarın dikkatini çekti. CHP Genel Sekreterliği, CHP İzmir İl Kurulundan "Bu gazetenin günü gününe takip etmenizi ve ehemmiyetli yayınları yazarak, gerekirse telefonla bildirmenizi ve bu yayınları elverişli yayın vasıtasından faydalanarak karşılanmasını" talep ediyordu.⁸ İzmir gazetesinin kısa sürede elde ettiği yayın başarısı sonrası CHP, İzmir yerelinde partinin yayın faaliyetlerine yönelik olarak bir takım tedbirler alma yoluna gitti. Alınan tedbirler arasında, "neşriyat, istihbarat propaganda konferansları, Halkevleri, Halkodaları, Spor kulüpleri çalışma ve ihtiyaçları ile daha yakından ilgilenmek; İlçe, Bucak ve köylere kadar giderek halk ile temas arttırmak" gibi öncelikler yer almıştı.

İzmir gazetesinin yazar kadrosu, CHP'nin içine düştüğü bu telaşlı durum karşısında yazılar kaleme alarak; iktidarın içinde bulunduğu sıkıntılı halin gereksizliğine vurgu yapar. Örneğin Burhan Belge, iktidar yönetimine karşı bir muhalefet partisinin zorunluluğunu dile getirmektedir. CHP'nin kurulduğu günden itibaren iktidar partisi olarak varlık gösterdiğinin ve bu süre zarfında birçok işe, inkılabı imza attığının altını çizer. Ancak CHP zaman içerisinde kendini tekrarlayan bir parti haline gelmiştir. İktidarın kendisini yenileyebilmesi için bir muhalefet partisinin zaruri olduğunu ortaya koyar.⁹ İlerleyen günlerde gazetenin yazarlarından Mustafa Kentli ise Demokrat Parti hareketinin "hak ve hürriyet mücadelesi" olduğunu savunmuştur.¹⁰

Yayın hayatının ilk aylarında İzmir gazetesinin yayın dili ılımlı ve uzlaşmadan yanadır. Şiddetli ve keskin bir yayın politikası başlangıçta öne çıkmaz. Aslında bu durum bir bakıma, geçmişte Serbest Fırka deneyiminin İzmir'de yaratmış olduğu çalkantılı ve sıkıntılı günlerin hafızalarda kalan izlerinin sonucudur. Bir daha Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa süren deneyimini yaşamamak, muhalefetin ömrünün üç aydan fazla olmasını temin etmek adına İzmir'in yayın dili yumuşaktır.

1946 Seçimleri ve İzmir Gazetesi

Demokrat Parti'nin Türk siyasi hayatına hızlı bir giriş yapması ve halk tarafından beklenilmedik bir ilgi ile karşılanması CHP iktidarını tedirgin eder. İktidarı kaybetme refleksi ile hareket eden parti, hava koşullarını gerekçe göstererek belediye seçimlerini 26 Mayıs 1946 tarihine çeker. Karar sonrası bir baskın seçimle karşı karşıya kalan muhalefet ile iktidarın ilişkileri kötüleşir. Demokrat Parti ülke genelindeki örgütlenmesini tamamlayamadığı için iktidara tepki olarak yerel seçimlere katılmaz. İzmir gazetesi muhalefetin sesi olur ve "...bu karar karşısında yapılacak tek doğru hareket CHP'yi indi hareketle baş başa bırakmaktır!.. Hem milletin hem tarihin huzurunda!" çıkışı ile iktidara karşı tavrını ortaya koymuştur.¹¹ İzmir gazetesinde devamlı surette seçimlerin tarafgir olduğundan, bürokrasinin Halk Partisi lehine çalıştığından bahseden yazılar kaleme alınmıştır. Demokratlara göre birçok yerde idare amirleri Halk Partisi lehine çalışıyordu. Memurlardan imza alınıyor, evlere polis ve belediye memurları vasıtasıyla tembih, ihtar

Düvenci tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Ancak bu ifadeler yapılan görüşmelere ait olup, incelediğimiz dönemin literatüründe böyle bir bilgiye ulaşamamıştır.

7 BCA, Fon Kodu.030.01.00.00. Yer No.65.403.1.1.

8 BCA, Fon Kodu.490.1.0.0. Yer No.1368.534.1.

9 Burhan Belge, "CHP'ye Muhalefet Lazım", İzmir, 13 Nisan 1946.

10 İzmir, 4 Ekim 1946.

11 *Demokrat İzmir*, 10 Mayıs 1946.

ve tehditlerde bulunuluyor, seçimlere katılmadıkları takdirde vazifelerinden kovulacakları yahut ekmek kartlarının ellerinden alınacağı tarzında rivayet ve dedikodular ortalıkta dolaşıyordu¹². Muhalefetin yer almadığı yerel seçimde CHP hemen hemen bütün belediyeleri kazanmıştı. İzmir'in merkezinde ise muhalefetin seçmene sandığa gitmeme propagandası başarılı olmuş, katılım oranı düşük kalmıştı. Fakat İzmir'in ilçelerinde seçime katılım oranları yüksekti. İzmir gazetesi bu çelişkili durumu "*Jandarma süngüleri, gaz teranesi, muhtar tazyiki, partili tehdidi, memurların tarafsız davranışları, yol keserek 'oy verdi' vesikası aramak*" gibi, şehirden çok köylerde gerçekleşmesi olanaklı olan baskı araçlarının olmasıyla açıklamıştı.¹³

CHP iktidarı, Haziran ayı başında aldığı kararla 1947 yılında yapılması planlanan genel seçimleri de 1946 yılına çekti. Yerel seçimlere katılmayan muhalefet partileri, teşkilatları içinde yaptıkları istişareler sonrası genel seçime katılma kararı aldı. Uygulanan seçim sistemi (açık oy, gizli tasnif) ve bürokratik baskılardan dolayı 1946 yılı genel seçimi tarihe "*şaibeli seçim*" olarak geçmişti. Sıkıyönetim kısıtlamasının getirilmediği İzmir'de, İzmir gazetesi iktidara karşı sert tavrını ağırlaştırmıştır. Burhan Belge, seçim günü CHP temsilcilerinin üç otomobil kiralarak köylere baskın yaptığını ve jandarma yardımıyla DP'nin oy pusulalarını topladıklarını bildiriyordu. Ayrıca İzmir ve Manisa illerinde sayım ve tutanak işlemlerinin yapıldığı sırada CHP tarafından yapılan yolsuzlukları, "*milli idarenin iffetine tecavüz*" olarak nitelendirmişti.¹⁴

İzmir gazetesi bütün bu yolsuzluk iddialarının çözüleceği bir tek makam olarak TBMM'yi görüyordu. 21 Temmuz seçimlerinde gerçekleştirilen yolsuzluklar için "*21 Temmuz 1946'da Türk milleti demokrasinin değil, demokrasi milletinin altında kalmıştır*" sözlerine yer vererek iktidarı sert bir dille eleştirmişti.¹⁵ Demokratlara göre İzmir'de oyların büyük bir bölümünü Demokrat Parti almıştı ve Halk partisinden seçilen milletvekilleri İzmir'in istedikleri değildi. Bu durum karşısında, İzmir Cumhuriyet Meydanı'nda, seçimleri protesto mitingi düzenleniyordu. Daha sonra Bursa ve Balıkesir'de düzenlenecek olan bu mitinglerde, temel slogan "*Hayır! Biz bunları seçmedik*" olacaktı.¹⁶ Seçim sonrası iktidar, İstanbul basınına seçimler ile ilgili yayın yasağı getirmişti. Bunun üzerine *Tasvir, Cumhuriyet, Vatan* gibi gazeteler, muhalefet partisinden seçimleri protesto etmek için İzmir'de düzenlediği miting için yazdıkları yazıları İzmir gazetesinde yayınlamışlardı.¹⁷

1946 genel seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü hükümeti kurma görevini sertliği ile tanınan Recep Peker'e verdi. İzmir, seçim yolsuzluk iddialarına rağmen Recep Peker hükümetinin kuruluşunu "*tarihe geçecek kara leke*" olarak değerlendirmişti¹⁸. Gazete yeni kabinenin "*asker teşekküllü*" bir zihniyetle çalışma yürüteceği iddiasında bulunmuştu.¹⁹ Genel seçimlerinden sonra basınına getirilmiş olan yayın yasağını bir adım daha ileri taşıyan Recep Peker hükümeti basın kanununda bir takım değişikliklere gitme kararı aldı. İzmir gazetesinin "*içi beni dışı seni yakan bir kanundur*" dediği basın kanunu tasarısına iktidar elini güçlendiren bir takım kanunlar ile gelmişti. Basın kanunu konusunda iktidarın elini güçlendiren veriler ise İzmir gazetesi ile ilgiliydi. İzmir gazetesinin 21 Temmuz genel seçimlerini eleştirmek için yazdığı "*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*" adlı fıkra meclis gündemine konu olmuştu. İktidar kanadı bu fıkraya kızmış ve söz konusu yazının

12 İzmir, 26 Mayıs 1946.

13 İzmir, 2 Haziran 1946.

14 Burhan Belge, "Bugünkü Toplantının Manası ve Sebepleri", İzmir, 25 Temmuz 1946.

15 Burhan Belge, "5 Ağustos 1946", İzmir, 5 Ağustos 1946.

16 İzmir, 25 Temmuz 1946.

17 Mithat Perin, "Halkın Haklı Heyecanı", İzmir, 26 Temmuz 1946., Faruk Fenik, "Siz Bizi Temsil Edemezsiniz", İzmir, 26 Temmuz 1946., Doğan Nadi, "Bu On Binlerce Halkın Tek Mümessili Yok", İzmir, 26 Temmuz 1946.

18 Burhan Belge, "5 Ağustos 1946", İzmir, 5 Ağustos 1946.

19 Burhan Belge, "CHP'nin Hodgamlığı", İzmir, 12 Ağustos 1946.

yayınlandığı İzmir gazetesine ceza verilmesini istemişti. Ayrıca gazetenin “*Koçarlı Hadisesi*” ile Aydın’da meydana gelen olaylar çerçevesinde yalan neşriyat yaptığı ileri sürüldü. Bütün bunlara bakıldığında 1946 yılında düzenlenen basın kanunu görüşmelerinde İzmir gazetesinin de az veya çok etkisi olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

“*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*” adında İzmir gazetesinden çıkan fıkra, 1946 seçimine yönelik bir eleştiriydi ve bu fıkrada şu ifadeler yer verilmişti:

“*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*”

Medeni Kanunumuzun sekizinci babı bu yukarıdaki başlığı taşır.

Demokrasiyi intikalimizi bir doğuma benzetecek olursak nevzadın ana ve babasını tayin etmek icap edecektir.

Bir bakireden farksız olarak Türk milleti çocuğun doğması için sandık başında bütün safiyeti ile yaptığını meşru izdivacı CHP’nin fütursuzca ve iffetinin telvis etmek suretiyle, zorbalıkla ırzına geçerek istemediği bir mukarenetten bugünkü mahlûk doğdu. Bugün Ana bütün ıstırapları ile baş başadır.

Zavallı ana, zalim zorba

Her ikinizi de Türk tarihinin sahifeleri kaydedecektir.

Türk tarihi:

Ana için: Asıl, saf, masum

Zorba zampara içinde; küstah vicdansız diyecektir

Öyle zavallı bir ana ki çektiği ıstırapları duymak bile istemeyen bir çocuk dünyaya getirmiştir.

Ya sen

Nesebi olmayan çocuk

Seni dost ve düşman kimse sevmeyecektir

Çünkü sen ananın ırzına geçebilecek tincte bir çocuksun

İhtiraslarının gıdası ile büyü, yaşa ve sonunda öl ki hiçbir zaman ölmeyecek olan ana seni unutabilsin”.²¹

İzmir gazetesinde yayınlanan “*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*” adlı fıkra CHP iktidarını rahatsız etmişti. İktidarın manevi şahsiyetine hakaret olarak görülen bu fıkra nedeniyle gazeteye dava açıldı.²² Mahkeme gazetenin Genel Neşriyat Müdürü Ali Kürşat ile gazetenin Yazı İşleri Sorumlusu görevini yürüten Bülent Üstündağ’ın hamile eşi Müçteba Üstündağ’ın tutuklanmasına karar verdi.²³ Ancak fıkrayı Ekrem Hayri Üstündağ’ın askerde olan oğlu Bülend Üstündağ kaleme almıştı. Bülend Üstündağ, eşinin tutuklanması üzerine yazıyı kendisinin yazdığını açıklasa da mahkemenin kararı değişmedi. Bu durum üzerine

20 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:8, C.1, Birleşim:16, (17 Eylül 1946), s.394.

21 İzmir, 28 Temmuz 1946.

22 BCA, Fon Kodu.030.01.00.00. Yer No.65.403.1.1.

23 BCA, Fon Kodu, 030.01.00.00 Yer No.65.403.1.1

Bülend Üstündağ intihar etti.²⁴ Yaşanan bu üzücü olaylarla birlikte İzmir gazetesi yerel bir gazete olmaktan çıkıp ülke genelinde konuşulan bir gazete haline geldi. *Cumhuriyet* gazetesi yaşanan bu trajediyi; “İzmir’de bir facia” başlığı ile okuyucularına duyurmuştu.²⁵ Yaşanan tüm bu üzücü olaylar ile birlikte mahkeme, 24 Aralık 1946’da gazetenin 20 gün süre ile kapatılmasına karar verdi. Karar sonrası İzmir gazetesi isim değişikliğine gitti ve 24 Aralık 1946 günü *Demokrat İzmir* adı ile yayın hayatına yeni bir sayfa açtı.²⁶

Demokrat İzmir gazetesi bu kez Adnan Dövençi sahipliğinde çıkarıldı. Gazetenin başına “Demokrat” kelimesinin ne amaçla eklendiği konusunda farklı görüşler söz konusudur. Dönemin gazetecilerinden Tayfur Göçmenoğlu; “*Demokrat Parti’nin isminden yola çıkarak Demokrat Demokrat İzmir oluyor*” şeklinde beyanda bulunmuştu.²⁷ Bununla birlikte farklı bir görüş belirten Adnan Dövençi’nin oğlu Yusuf Rıza Dövençi de Demokrat ibaresinin Demokrat Parti ile ilgili olmadığını, İzmir’in Demokrat olduğuna vurgu yapılmak amacı ile bu isme yer verildiğini, bununla birlikte Demokrat Parti’nin de dönem olarak demokratik bir çizgide ilerlemesi sebebiyle bu ibare de karar kılındığını belirtmektedir.²⁸

12 Temmuz Beyannamesi’nden 1950 Seçimlerine *Demokrat İzmir* Gazetesi

1947 yılının ilk günlerinde ülke içinde iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkiler gergindi. Demokrat Parti’nin 7 Ocak 1947 tarihinde toplanan Birinci Büyük Kongresinde “Hürriyet Misakı” adı altında aldığı bir takım kararlar CHP kanadını rahatsız etti.²⁹ Muhtarlık seçimleri ile tırmanan gerginlik, sıkıyönetim kanununun altı ay daha uzatılması talebi ile bir kat daha arttı.³⁰ İktidar ve muhalefet arasında esen sert rüzgârı yumuşatmak isteyen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 12 Temmuz 1947 tarihinde bir beyanname yayınladı. Beyanname’nin hem CHP’ye hem de DP’ye bir takım etkileri oldu. Beyanname, CHP kanadında Peker hükümetinin sonunu getirdi. 26 Ağustos 1947 tarihinde CHP Meclis Grubu toplantısında Recep Peker’in sert tavrı gündem konusu oldu. Peker bu toplantıdan güvenoyu alarak ayrılmak istiyordu. Yapılan oylama sonrasında tarihe 35’ler olarak geçecek partililer Peker’e olumsuz oy kullanmıştı. Bu durum CHP’deki ilk çatlak olarak gün yüzüne çıktı.³¹ *Demokrat İzmir*, CHP içindeki bu gruplaşma ile ilgili görüşlerinde, aşırı olarak bilinen Peker hükümetinin tek parti devrinden kalan son hükümet olduğuna dikkat çekti. Zaman içerisinde muhalefete yapılan baskının fark edilmesi, baskıcı politika nedeniyle halkı kendinden uzaklaştırması sonucunda CHP içerisinde otuz beşler grubunun oluştuğunu iddia etmişti.³² Ayrıca 35’ler grubunu CHP içindeki ilk demokrasi mücadelesi olarak tanımladı. Recep Peker kendisine karşı çıkan 35 muhalif oya rağmen istifasını sunmadı. Aksine kabinede değişikliğe gitmek istedi. Bunun için yeniden gittiği güven oylamasında muhalif oy sayısı 47’ye çıkınca Peker, hükümetin istifasını sundu.³³ Bu durum *Demokrat İzmir* gazetesinin sayfasına şu şekilde yansdı: “*Recep Peker, kendi arkadaşlarının iki kere güvenoyunu aldığı halde halk*

24 İzmir, 11 Kasım 1946. Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İktidar ve Demokratlar (1945-1950)*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.523.

25 *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1946.

26 *Demokrat İzmir*, 25 Aralık 1946.

27 Tayfur Göçmenoğlu ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi 27.12.2016).

28 Yusuf Rıza Dövençi ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi 18. 01. 2017).

29 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012 s.270.

30 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:8, C.5, Birleşim 65, (28 Mayıs 1947), s.226.

31 Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, I. Basım Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2013 s.218. Mehmet Kabasakal, *Türkiye’de Siyasi Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin yayıncılık, İstanbul,1991, ss.173-174.

32 *Demokrat İzmir*, 6 Eylül 1947.

33 Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.123. Asım Us, *1930-1950 Atatürk, İnönü, ikinci Dünya Savaşı ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri ve Hatıraları*, Doğruluk Matbaacılık, İstanbul, 1966,s.716.

tarafından mahkûm edildiği için, o bir türlü vermek istemediği istifasını nihayet vermek mecburiyetinde kaldı.”³⁴

12 Temmuz Beyannamesi'nin Demokrat Parti üzerinde de bir takım etkileri oldu. İnönü iki parti arasında uzlaşmanın sağlanması için Celal Bayar ile bir dizi görüşmeler yaptı.³⁵ İkili arasında yapılan görüşmeler sonunda Celal Bayar, Cumhurbaşkanı tarafından aldığı beyannamenin bir örneğini DP Genel Kuruluna getirdi. Kurul da partililerden ılımlılar olarak bilinen kesim beyannameye olumlu bakarken, aşırıları olarak bilinen grup ise karşı çıktı. ılımlılar, CHP'den gelen yoğun baskının son bulmasını istedikleri için olumlu bakış açısı geliştirirken; aşırıları iktidarın sert politikalarına karşı sonuna kadar mücadele etmek istiyordu. Beyannamenin genel kurulda onaylanması sonrası aşırıları olarak bilinen grup, DP'den ayrılarak Millet Partisi'ni kurdu.³⁶ *Demokrat İzmir* gazetesi; Millet Partisi'nin DP içinde oluşan farklı görüşler sonucunda ortaya çıktığına vurgu yaparak, aşırıları olarak bilinen grubun DP'yi ele geçirme girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine kurulan partiyi “hiyanetin mahsulü” olarak nitelendirmişti.³⁷

1950 seçimlerine gidilen günlerde, muhalefet partilerinin ısrarla üzerinde durdukları seçim kanunu 1950 yılı Şubat ayında kabul edilmişti. Kanunla, tek dereceli, eşit ve gizli oy, açık tasnif yöntemi kabul edildi. Ayrıca her il seçim çevresi kabul edilerek, liste usulü çoğunluk sisteminde karar kılındı.³⁸ *Demokrat İzmir*, seçim kanununun kabul edilmesini demokratik mücadelenin “doğum sancısı” olarak nitelendirmişti.³⁹ Gazete, özellikle seçim dönemlerinde CHP'ye yönelik muhalefetine yoğunluk vererek, Demokrat Parti'ye büyük destek sağlıyordu. Manisa'da arazisi olmayan vatandaşa arazi dağıtılacağını, kredisi bulunmayanlara zirai kredi verileceğine yönelik CHP'nin seçim vaatlerini sayfasında yer veren *Demokrat İzmir*; CHP'nin bugüne kadar köylülere; “sarı çizmeliler”, “basit giyimliler” diyerek hor gördüğünü dile getirir. Önceden halkın ayağına gitmeyen CHP sırf oy alabilmek için halkla iletişim kurmaktadır. Ancak CHP'nin hiçbir zaman halk tabakasına inememiş bir parti olduğu vurgusuna yer verir.⁴⁰

DP'nin seçim kampanyasını yürüten *Demokrat İzmir* gazetesi 14 Mayıs 1950 tarihinde DP'nin iktidara gelmesi ile başarıya ulaştı. Gazete, 27 yıllık CHP iktidarının kaybettiği seçimleri “Hâkimiyet Kayıtsız Şartsız Milletindir” ilkesinin vücut bulmuş hali olarak nitelendirdi. Bu seçimlerle halk “kansız bir inkılap” gerçekleştirmişti.⁴¹ Ayrıca 14 Mayıs'ı bir avuç muhalifin CHP karşı çıkışı sonucunda kazanılmış bir başarı olarak değerlendiriyordu.⁴²

Demokrat Parti İktidarında *Demokrat İzmir* Gazetesi

Türk siyasi hayatında CHP'nin 27 yıllık iktidarlığını 14 Mayıs 1950 genel seçimleri ile

34 *Demokrat İzmir*, 10 Eylül 1947.

35 İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, C.1, (Haz. Ahmet Demiral), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001.s.455. “Celal Bayar ve İsmet İnönü arasında yapılan ilk görüşmenin tarihi bilinmemekle birlikte yapılan görüşmenin 15 Haziran 1947 tarihinde yapıldığını gösteren kaynaklar için ayrıca bkz.” *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, C.II. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.118. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları(1944-1973):Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990. s.61.

36 Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, (Yay. Haz. Cemil KOÇAK), 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul,1993.s. 430.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2015.s. 307.

37 Samet Ağaoğlu, “Üçüncü Parti”, *Demokrat İzmir*, 18 Mayıs 1948.

38 “Milletvekilleri Seçimi Kanunu”, Kanun No:5545, Kabul Tarihi:16.02.1950. *Resmi Gazete*, (21.02.1950), S.7438; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:8, Cilt: 24, Birleşim:48 (16 Şubat 1950),s.751.

39 Samet Ağaoğlu, “Seçimlere Gidiyoruz”, *Demokrat İzmir*, 12 Şubat 1950.

40 Osman Kapani, “Köylü Vatandaşın Reyı Demokrat Parti'dedir”, *Demokrat İzmir*, 9 Şubat 1950.

41 Burhan Belge, “Kansız İnkılap ve Muhalefet”, *Demokrat İzmir*, 17 Mayıs 1950.

42 Hürrem Kubat, “Kansız İnkılap ve Muhalefet”, *Demokrat İzmir*, 17 Mayıs 1950.

elinden alan Demokrat Parti yeni bir dönemin kapılarını aralayacaktı. Demokrat Parti iktidarı meclisten güvenoyunu aldıktan sonra bürokrasi ve askeri kadrolarda değişikliğe gitti.⁴³ *Demokrat İzmir*, bu hamleyi orduyu gençleştirmek ve orduyu siyasetin dışında tutma bakımından yerinde bir hareket olarak değerlendirmişti.⁴⁴ İktidarın bir diğer değişikliği ezanın Arapça okunması önündeki yasağı kaldırmasıydı. *Demokrat İzmir*, ezanın Arapça okunmasına yönelik haberlere sayfalarında genişçe yer vererek iktidarın bu hamlesini onaylıyordu. Halkın bu uygulamayı sevinçle karşıladığını belirten gazete; “*on yedi yıl aradan sonra tekrar ezanın din dili ile okunması tüm yurttaki gibi İzmir halkı tarafından da memnuniyetle karşılandı*”⁴⁵ yorumunda bulundu. Yeni iktidarın bir diğer seçim vaadi olan uygulama ise Af Kanunu’dur. İktidara gelişinin ikinci ayında çıkarılan af kanununa: “*Demokrat Parti İktidarının Gösterdiği Şefkat ve Afiyet*” başlığı ile okuyucuya sunan *Demokrat İzmir*’in bu konu hakkındaki görüşü şöyledir: “*Halk Partisi iktidarının bir katı yüreklilikle ve merhametsizlikle on binlerce mahkûmdan esirgediği af kanunu, evvelki gün TBMM’de DP çoğunluğu tarafından geniş bir şekilde çıkarılmıştır. DP iktidarının daha ilk günlerinde on binlerce talih kurbanına göstermiş olduğu bu şefkat ve afiyet bütün memlekette derin bir memnuniyet uyandırmıştır.*”⁴⁶

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında *Demokrat İzmir*, iktidarın iç ve dış politikada yaptığı her icraatı destekler yönde bir yayın siyaseti takip ediyordu. Demokrat Parti’nin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun çağrısına olumlu cevap vererek Kore’ye asker göndermesi kararını yerinde bularak, halkın da bu kararı onayladığını açıklıyordu.⁴⁷ CHP, böyle önemli bir kararı Meclise sormadan aldığı için iktidarı eleştiriyordu. Muhalefetin eleştirilerine sütunlarında yanıtlar veren gazete, 1950 Belediye Seçimleri öncesi İsmet İnönü’nün Ankara Radyosunda yapmış olduğu seçim konuşmasını, “*üç aydır biriktirdiği kin ve nefretini Ankara Radyosu aracılığıyla aktardı*” şeklinde yorumladı. İnönü’nün “*Demokrat Parti idaresinde memleket baştanbaşa huzursuzluk içerisindedir*” cümlesine “*sabık şef*” nitelendirmesi ile cevap vermişti. Seçim günü İzmir halkını seçime davet etmeyi ihmal etmeyen gazete; 3 Eylül 1950 seçimlerinde kazananın Demokrat Parti olması üzerine Adnan Menderes’in “*Türk Milleti, Halk Partisi’ni 14 Mayıs’ta iktidardan tasfiye etmişti. 3 Eylül’de muhalefetten tasfiye etti*” sözlerine sayfasında yer vererek iktidarın sözcülüğünü yapmaya devam etti.⁴⁸

Bu dönemde iktidar ile muhalefet arasındaki en önemli çatışma noktalarından birini siyaset üzerinde giderek etkisini artıran din olgusu oluşturmuştu. Demokrat Parti’nin iktidara gelişinden sonra, tüm ülkede olduğu gibi İzmir’de de dini yaşamda bir canlanma kendini göstermişti. Adnan Menderes’in hükümet programında ortaya koyduğu “*Halka mal olmayan İnkılâplar*” içerisinde gördüğü Türkçe ezan, DP iktidarının İslamcı kesime yönelik ilk açılımını oluşturacaktı. Zorunlu din dersleri, radyoda giderek artan dini programlar ve ülke siyasetinde adından söz ettirmeye başlayan cemaat ve tarikatlar, iktidarın yürüttüğü siyasetin belli başlı sonuçlarıydı. Demokrat Parti iktidarının seçim vaatlerinden biri olan Arapça ezan yasası bazı çevrelerce farklı yorumlanmıştı. Demokrat Parti iktidarın da Atatürk devrimlerini benimsememiş olan bir kitlenin inkılaplara yönelik ilk tepkisi Konya Kadınhanı ilçesinden “*kadınlar çarşafa*” sloganları ile yükseldi.⁴⁹

43 Muzaffer Gökman, *50 Yılin Tutanağı(1923-1973)*, Hürriyet yayınları,1973,s.140.

44 *Demokrat İzmir*, 4-7-8-11 Haziran 1950.

45 *Demokrat İzmir*, 18 Haziran 1950.

46 *Demokrat İzmir*, 16 Temmuz 1950.

47 Hürrem Kubat, “Çok Yerinde Bir Karar,” *Demokrat İzmir*, 27 Temmuz 1950.

48 *Demokrat İzmir*, 4 Eylül 1950.

49 Şerafettin Turan, İsmet İnönü, Yaşamı Dönemi ve Kişiliği, Bilgi Yayınevi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,2000,s.324.

İnkılaplara karşı çıkış hareketinin hemen ardından Ticanilik adı verilen bir tarikatın Atatürk'ün heykellerine yönelik başlattığı saldırılar kamuoyunda tepkiye neden oldu. İlk saldırı 24 Şubat 1951'de Kırşehir'in Cumhuriyet Meydanındaki Atatürk büstüne yapılan tahribattır.⁵⁰ İlginç olan nokta *Demokrat İzmir* gazetesinin devrimlere karşı oluşan bu hareketin tek suçlusunu olarak İsmet İnönü'yü görmesidir. Yaptığı suçlamanın altını ise şu iddiaları ile doldurmuştu: Atatürk döneminde temelleri atılan devrimler, İsmet İnönü döneminde gerileme yaşamıştır. Devrimlerin koruyucuları intikam hırsına kapılan İsmet İnönü döneminde dağıtılmıştır. Boş kalan siyaset meydanına siyasal İslamcılar yerleşmiştir. İnönü'nün bu hareketi Atatürk devrimlerine ihanettir. O dönem gazetenin başyazarı olan Hürrem Kubat'a göre Atatürk heykellerine yapılmış olan saldırılar; demokrasiyi baltalama hareketidir.⁵¹

Ülke içinde dini cemaat ve tarikatların hareketlendiği o günlerde yurdun çeşitli bölgelerini gezen Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'a yönelik Malatya'da bir suikast girişimi gerçekleşmişti. Yalman, gazetesindeki söylemleri ile muhafazakar çevrelerin tepkisini çeken bir isimdi. Öte yandan DP'nin kurulduğu ve muhalefette olduğu yıllarda Yalman, gazetesi ile partiye en fazla destek veren, partinin ulusal düzeyde sesi olan bir gazeteciydi. Hüseyin Üzmez isimli bir gencin Yalman'ı öldürmeye yönelik giriştiği bu suikast teşebbüsü DP iktidarını da çok rahatsız etti. Ancak diğer olaylarda olduğu gibi *Demokrat İzmir* gazetesi bu suikast girişimini de çok öne çıkarmak ve büyütme istemediğini yaptığı yayınlardan görebiliriz. Gazete olayı okuyucularına sunarken, "*Yalman'a yöneltilen silah fikir hürriyetine tevcih edilmiştir*" şeklinde değerlendirmişti. Gazete ayrıca suikast için Malatya'nın seçilmesinde, şehrin hem İsmet İnönü'nün milletvekili seçildiği hem de belediye seçimlerinde de CHP'ye oy veren nadir şehirlerden biri olmasıyla bağlantı kurmaya çalışmıştı. Şehir aynı zamanda Necip Fazıl Kısakürek'in kurduğu Büyük Doğu Cemiyeti'nin de önemli bir merkeziydi. Bu yorumlardan hareketle hem muhalif hem de muhafazakâr çevrelerin bu suikast üzerinden iktidarı yıpratmaya çalıştıkları yolunda bir algı gazete tarafından işlenmişti.⁵²

DP iktidarının muhalefet ile girdikleri en tartışmalı konuların başında 1951 yılında Halkevlerinin kapatılması ile 1953 yılında CHP'nin mallarına devlet tarafından el konulması gelmektedir. Cumhuriyet tarihinin önemli kültür merkezlerinden biri olan Halkevleri, DP iktidarında tartışma konusu oldu. Demokrat Parti, CHP'nin mal varlığının fazla olması nedeniyle partiler arasında ekonomik eşitsizliğin doğduğunu iddia ediyordu.⁵³ Bu nedenle 1950 yılında Halkevlerinin kapatılması ve CHP'nin mallarının hazineye devri gündeme geldi. İktidar muhalefet arasında bir takım uzlaşmaya yönelik görüşmeler yapılmış olsa da bu görüşmeler sonuçsuz kaldı ve neticede 1951 yılında konu yeniden alevlendi.⁵⁴ DP iktidarının yanında yer alan *Demokrat İzmir* bu haberi, "*Bütün halkevleri, asıl sahibi olan millete iade ediliyor*"⁵⁵ manşeti ile duyurdu. Ayrıca CHP'nin böyle bir harekete karşılık

50 Barış Ertem, "Atatürk'ü Koruman Kanunu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Tartışılması", *Turkish Studies*, V8/5, ilkbahar 2013, s.263.

51 Hürrem Kubat, "Türk İnkılabına Düşmanlık Edenler", *Demokrat İzmir*, 7 Mart 1951.

52 Hürrem Kubat, "İrticadan Her Fenalık Beklenebilir", *Demokrat İzmir*, 18 Aralık 1952; 1911 yılı doğumlu olan Hürrem Kubat (Hürrem Kubat), Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. Maliye Müfettişliğine kadar devlette çeşitli görevler alan Kubat, *Demokrat İzmir* Gazetesi Başyazarı, Anadolu Ajansı İzmir Şubesi Müdürü, Ankara Telgraf, Tan ve Yeni Gazeteleri Başyazarı, Ege Ekspres Gazetesi Başyazarı gibi görevlerde bulunmuştur. 1961 seçiminde Adalet partisi listelerinden Manisa Milletvekili seçilmiştir. 1995 yılında hayatını kaybetmiştir. *TBMM Albümü 1950-1980*, C 2, TBMM Yayınları, Ankara, 20010, s. 813.

53 Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010, s.287.

54 Fevzi Çakmak, "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies*, Volume 7/3 Eylül, 2015, s.3.

55 *Demokrat İzmir*, 26 Temmuz 1951.

olarak ara seçimlere katılmama kararı almasına da “*hem suçlu hem güçlü*” yorumu ile cevap veriyordu.⁵⁶ Halkevlerinin kapatılmasının ardından CHP mallarına el konulmasına yönelik süreç sonraki aylarda tartışılmaya devam edildi. Bu konuya sütunlarında yer vermeye devam eden gazete, iktidarın ne zaman bir yolsuzluğu ortaya çıkarmaya yönelik girişimi olsa karşısında CHP’nin muhalefet olarak varlık gösterdiğini, zamanında halktan aldıklarını geri vermemek için yaygara kopardığını iddia ediyordu. CHP’nin söz konusu yasa ile ilgili karşı çıkışına “*Kırk Haramiliğe Paydos*” sloganı ile karşılık vermişti.⁵⁷ CHP’nin tüm karşı çıkışlarına rağmen DP iktidarı tarafından hazırlanan “*Cumhuriyet Halk Partisinin haksız iktisaplarının iadesi hakkında Kanun*” 14 Aralık 1953 tarihinde Meclis tarafından kabul edilmişti.⁵⁸

Ülke genelinde 1953 yılı itibarıyla din ve irtica tartışmaları yoğunluk kazandı.⁵⁹ Adnan Menderes irtica ile mücadele konusunda CHP ile aynı fikirde olduklarını ancak MP’nin dini siyasete alet ettiğini ve bu tavrından bir an önce vazgeçmesi gerektiği konusunda uyarıda bulundu. Millet Partisi’nde azınlıkta gerici bir grup bulunuyordu. Bu grup MP Dördüncü Büyük Kongre’sinin düzenleneceği günlerde İstanbul’da yapılan bir toplantıda hilafet çağrısı yapmış, Arap harfleri konusunu gündemine almıştı. Bu konu parti içindeki inkılapçılar kanadı tarafından kongrede dile getirildi. Atatürk inkılaplarını benimseyememiş kişilerle fikir birliği yapamayacağını belirten inkılapçılar grubundan istifa edenlerden Saffet Olgaç’ın; Millet Partisi’nin dinci, şeriatçı, hilafetçi açıklamaları üzerine parti hakkında soruşturma başlatıldı. Neticede mahkeme tarafından Millet Partisi’nin 27 Ocak 1954’te kapatılmasına karar verildi.⁶⁰

1954 yılı seçimine gidilen süreçte, DP iktidarının CHP’nin mallarına el konulması, Millet Partisi’nin kapatılması gibi muhalefete yönelik yaptırımları ülke içindeki siyasi havayı gerginleştirmiştir. Can alıcı konuların varlığı muhalefeti zayıflatmış, bu gibi nedenlerden dolayı muhalefet, 1954 genel seçimlerine gidilirken birlikte hareket etmek istemişti. *Demokrat İzmir*’in köşe yazarı Hürrem Kubat muhalefetin birleşmeye yönelik adımları ile ilgili makalesinde ise konuyu şu şekilde değerlendirmişti: “*Demokrasi rejimine zararın en büyüğü, iktidarı, sadece iktidar olduğu için elde etmeye çalışan siyasi partilerden gelir. İktidar hırsına kapılmış bir oluşumun iktidarı ele geçirmek için her yolu mubah görmesi kaçınılmazdır. Kalbinde iktidar hırsından başka bir şey olmayan ve milli duyguları olmayan bir partinin iş başına gelmesinden daha büyük bir felaket yoktur. Bir milletin kaidesi sırf iktidar olmak için başa gelenlerin eline bırakıldığında her türlü milli felaketle karşılaşılması kadar doğal başka bir seçenek yoktur.*”⁶¹

1954 yılı seçimlerine gelindiğinde *Demokrat İzmir* gazetesi hala iktidarın yanında yer alan tavrını sürdürmeye devam etmiştir.⁶² Gazete, çok partili hayatın getirisi olan demokratik bir seçim ortamında halkın bilinçli bir şekilde oy kullanmasından yanadır. Demokrat Parti’nin Ege bölgesi için düzenlediği seçim mitingini “*Ege’de Seçim Kampanyası*

56 *Demokrat İzmir*, 28 Temmuz 1951.

57 Hürrem Kubat, “Kırk Haramiliğe Paydos!”, *Demokrat İzmir*, 6 Haziran 1952.

58 Kanun No:6195, *Resmî Gazete*, S. 8584 (16 Aralık 1953).

59 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s.169

60 Füzuan Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1896-1965*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, ss.87-88.

61 Hürrem Kubat, “Hedef Memlekete Hizmet Olmalıdır”, *Demokrat İzmir*, 18 Mart 1954.

62 *Demokrat İzmir* gazetesi 8 Ocak 1954 tarihli sayısında emin kaynaklara dayandığı haberinde genel seçimlerin 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılacağını okuyucusuna duyurmuştu. Gazetenin bu açıklamasından yaklaşık bir ay sonra 11 Şubat 1954 tarihinde hükümet seçimlerin 2 Mayıs tarihinde yapılacağını duyurmuştu. Bu durum bile gazetenin iktidara olan yakınlığını göstermesi adına dikkat çekicidir. *Demokrat İzmir*, 8 Ocak 1954.; *Demokrat İzmir*, 15 Şubat 1954.

Açan Miting” manşeti ile veren gazete DP’nin bu mitingini “*mağser kalabalığı*” na benzetmişti.⁶³ *Demokrat İzmir* gazetesi 1954 seçimlerinin yaklaştığı günlerde CHP’nin seçim kampanyasını ele alarak bir takım değerlendirmelerde bulundu. Gazete, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki farklılığın uygulamadan kaynaklandığı fikrindedir. CHP, 27 yıllık iktidarında devletçiliği savunmasına rağmen uygulamada başarılı olamamıştır. Buna rağmen İzmir, İstanbul, Manisa nutuklarında hala devletçiliği savunmaktadır. Bu tavır ise ancak şahsi çıkar meselesi olabilirdi.⁶⁴ Halkın seçimlere yönelik tavrını yorumlayan gazetenin bu konudaki fikri şöyledir: Vatandaş 1946 genel seçimlerindeki gibi endişeli değildir. Büyük bir olgunluk ve sakinlikle bütün partileri dinleyerek seçim gününü bekleyen halkın sakin tavrı demokrasi açısında önemli ve ileri bir adımdır.⁶⁵

Demokrat İzmir, seçim sabahında “*Milli İrade Bugün Tecelli Ediyor*” manşeti ile çıkararak, “*Vatandaş! Vicdanının emrine uyarak reyini mutlak kullan*” ifadeleri ile seçmeni sandık başına çağırmakta ve demokrasinin tecelli etmesini ummaktadır.⁶⁶ Seçimin ardından “*DP Ezici Çoğunlukla Yine İktidarda Kaldı*” manşetine yer veren gazete; yüksek katılım ve sükûnet içerisinde gerçekleşen seçimle Türk milletinde seçim bilincinin oluştuğunun en önemli göstergesi olmuştu.⁶⁷ *Demokrat İzmir*, CHP’nin yeniden iktidar olmak adına bir mücadele vermediğini gösteren bir makale yayınlar. Bir seçim döneminde geçmişte yaptığı hataları düzeltmek için çabalamadığı, memleket geleneklerini kavramakta güçlük çektiği konusunda CHP’ye eleştiri getirir.⁶⁸

Demokrat Parti 1950’de olduğu gibi 1954 genel seçimlerinde de güçlenerek, koltuğunu korumayı sürdürmüştür. Adnan Menderes seçimlerden sonra ifade ettiği “*Şu anda 1954 seçimlerinin eskisinden daha büyük bir ekseriyetle partimiz tarafından kazanılmış olduğu anlaşılmış bulunuyor. Bunun manası bütün devlet faaliyetlerine şamil olmak üzere her sahadaki icraatımızın Türk milletince tamamıyla tasvip edildiğidir*” sözleriyle, özellikle muhalefete yönelik yürüttüğü sert politikaya devam edeceğinin sinyallerini vermişti.⁶⁹ Menderes’e göre, muhalefete yönelik şimdiki kadar yaptığı tüm baskı, müsadere, kapatma uygulamaları, izlediği yol ve yöntem, halk tarafından onay verilmişti. Menderes’in bu söylemi seçimden çok zaman geçmeden icraatlarına yansımış; genel seçimde CHP’ye oy veren Malatya ile Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)’ne oy veren Kırşehir’e yönelik çeşitli yaptırımlara gidilmişti. Malatya şehri idari olarak ikiye bölünmüş ve Adıyaman il yapılmıştı.⁷⁰ Kırşehir ise ilçe statüsüne alınıp, Nevşehir’e bağlanmıştı.⁷¹ İktidarın Malatya ve Kırşehir’i cezalandırma hamlesinin nedeni hem muhalefetin buralardaki etkisini kırmak hem de yeni dönemde muhalefete gözdağı vermektir.⁷² DP iktidarının bu tavrını Mete Tunçay, “*İktidar yozlaşır, mutlak iktidar mutlak yozlaşır*” sözleri ile açıklıyor, oyların bu kadar yüksek

63 *Demokrat İzmir*, 5 Nisan 1954.

64 Hürrem Kubat, “Siyasi Edebiyat”, *Demokrat İzmir*, 18 Nisan 1954.

65 *Demokrat İzmir*, “Bu Sükûnetin Manası”, *Demokrat İzmir*, 17 Nisan 1954.

66 *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1954.

67 Hürrem Kubat, “Seçim Geleneği Artık Kurulmuştur”, *Demokrat İzmir*, 4 Mayıs 1954.

68 Hürrem Kubat, “Büyük Seçimden Sonra”, *Demokrat İzmir*, 6 Mayıs 1954.

69 *Anadolu*, 3 Mayıs 1954.

70 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:10,C.1,Birleşim:8,(14Haziran1954),s.174

71 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:10,C.1,Birleşim:15,(30 Haziran 1954),s.378; Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011,s.284.; Emrullah Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar 1946-1958*, Fakülteler Matbaası, İstanbul,1979,s.343.; Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul,2006, s.111.

72 Cüneyt Arcayürek, *Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954*, 2.Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s.258.; Erdoğlan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler, (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*,1 Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976. s.264.

olmasını çoğunluk sisteminin bir sonucu olarak değerlendiriyordu.⁷³ İktidarın, muhalefete yönelik bu girişimleri karşısında *Demokrat İzmir* karşı durmamış, haberleri dördüncü sayfasından okuyucusuyla paylaşmıştı.⁷⁴ Ancak birkaç yıl sonra Kırşehir'in yeniden il olma konusu gündeme geldiğinde iktidara karşı muhalefette olan *Demokrat İzmir*, "Bir çiçekle yaz gelmeyeceğini unutmamak lazımdır" sözleri ile iktidarı eleştiriyordu.⁷⁵

Muhalefet Saflarında *Demokrat İzmir* Gazetesi

1946 yılından 1954 seçimlerine kadar ki süre içinde *Demokrat İzmir* ile Demokrat Parti arasında çok yakın bir ilişki vardı. Gazete hem muhalefet yıllarında hem de iktidar döneminin ilk yıllarında DP'nin her türlü icraatını destekler bir yayın siyaseti takip etmişti. *Demokrat İzmir* ile parti arasındaki bu bağı zayıflatan ilk önemli gelişme 1950 yılında gerçekleştirilen belediye seçimlerinde İzmir'e Belediye Başkanı olarak Rauf Onursal'ın getirilmesi idi. Belediye Başkanı Rauf Onursal'ın görevini kötüye kullanması *Demokrat İzmir* gazetesinin sahibi olan Adnan Düvenci'yi rahatsız eden bir konudur. Bu sorun 1952 yılına gelindiğinde farklı bir şekilde gündeme gelir. DP il teşkilatı üyelerinden biri olan Mustafa Haydar Nazlı'nın izin kullanması Belediye Meclis üyelerini rahatsız etmiş ve Nazlı'nın ihraç edilmesi gündeme gelmiştir. Bu dönemde DP Meclis üyesi olan gazetenin sahibi Adnan Düvenci ise bu karara karşı çıkmıştır.⁷⁶ Burada yaşanan muhalif durum ile birlikte hali hazırda Rauf Onursal'ın belediye başkanlığından rahatsız olan Adnan Düvenci, sahibi olduğu *Demokrat İzmir* gazetesini Onursal aleyhine bir silah olarak kullanmaktan çekinmez. Düvenci, Onursal'a yönelik yolsuzluk iddialarını gazetesini aracılığı ile halka duyurur. Rauf Onursal'ın İzmir'de Kışla tesislerinin ihalesi ile Şehir Otelinin satışı sürecinde yolsuzluk yaptığı; Onursal'ın kayınpederinin Çiğli halkından bazılarının topraklarını işlettiğine yönelik haberler gazete de yer alır.⁷⁷ Bu yayınlar sonrası, aralarında Adnan Düvenci, Hürrem Kubat, Şeref Balkanlı, Mustafa Haydar Nazlı'nın bulunduğu DP İzmir il teşkilatından 98 kişinin ihracını isteyen bir mazbata Adnan Menderes'e verilmiştir.⁷⁸ Adnan Düvenci, Rauf Onursal ile bir probleminin olmadığını, bir belediye başkanı olarak, yapmış olduğu bir takım yanlış uygulamalarını fark ettirmek istediğini belirten "Artık Açıkıyoruz" adlı bir makale ile şunları ifade etmektedir: "*Demokrat Parti'nin itibarından eksilecek her kıymet zerresi bize, kendi itibarımızdan kopmuş bir parça gibi görünüyör.*"⁷⁹

Düvenci ve Onursal arasında yaşanan gerginliği Adnan Düvenci, yakın arkadaşı olan Adnan Menderes'e aktarır. Onursal'ın belediye başkanı olduğu dönemde onun başkanlıktan alınması gerektiğini, adı yolsuzluk iddialarına karışmış birinin DP kadrosuna yakışmadığını ifade eder. Ancak Adnan Menderes, Adnan Düvenci'nin bu talebini yerine getirmemiştir. Dönemin gazetecileri ile gerçekleştirmiş olduğumuz söyleşilerde *Demokrat İzmir* gazetesinin muhalefete geçmesinde bir takım nedenlerin olduğu belirtilmiştir. Bu nedenlerden biri 1950 belediye seçimlerinde İzmir Belediye Başkanlığı için Adnan Düvenci'ye söz veren Adnan Menderes'in bu sözünde durmayarak Rauf Onursal'ı başkanlığa getirmesidir. Gazeteci Tayfur Göçmenoğlu ve Levent Bimen bu iddialarına kanıtlar sunmuştur. *Demokrat İzmir*'in muhalefete geçmesinden doğan boşluk o dönemde Yeni Asır gazetesi ile doldurulmuştu. Ayrıca Demokrat Parti'nin İzmir'de sesi olması için

73 Mete Tunçay, "Siyasi Tarih (1950-1960)" *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Edt. Sina Akşin), Cem Yay., İstanbul, 1997. s.181.

74 *Anadolu*, 15 Haziran 1954.

75 *Demokrat İzmir*, 4 Mart 1957.

76 *Demokrat İzmir*, 28 Şubat 1952.

77 *Demokrat İzmir*, 3-16-29 Mart-3 Nisan-26 Temmuz 1952.

78 *Demokrat İzmir*, 5 Nisan 1952.

79 *Demokrat İzmir*, 1 Mart 1952.

Nihat Kürşat tarafından Ege Express gazetesi kurulmuştur.⁸⁰ Gösterilen bu nedenlerle birlikte 1946-1961 yılları arasında kronolojik olarak ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz *Demokrat İzmir* gazetesinde bu iddiaları doğrulayacak bir kanıtı ulaşılamadı. Bu nedenlerin dışında Adnan Düvenci'nin oğlu Yusuf Rıza Düvenci ile yapmış olduğumuz söyleşi bizim çalışmamızla doğru orantılıdır. Ayrıca gazeteci Kaya Çelikkanat, belediye seçimleri ile ilgili iddiaların varlığını bildirmekle birlikte Adnan Düvenci'nin kendine yönelik bu iddiaları kabul etmediğini açıklamıştır. Böyle bir durum yerine Demokrat Parti iktidarının izlemiş olduğu yanlış politikalar nedeni ile gazetenin muhalif bir yayın siyaseti izlediğini yapılan söyleşide bizimle paylaşmıştır.⁸¹ Ayrıca DP kurucuları arasında yer alan Ekrem Hayri Üstündağ, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi önemli karakterlerin de partiden ayrılması ve bu karakterlerin gazete olan ilişkisi de gazetenin muhalefete geçişinde önemli bir nedendir.⁸² *İzmir Milletvekilliği de yapan gazeteci Şeref Bakşık*, Demokrat İzmir'in muhalefete geçişini şu sözlerle açıklar: "*Gazetenin sahibi Adnan Düvenci'nin DP'nin İzmir Belediye Başkanı Rauf Onursal'la uyuşmazlığı düşmesinden sonra partinin Onursal'ı tutması, onu DP'den kopmaya sürükledi.*"⁸³ Adnan Düvenci ve Rauf Onursal arasında gerçekleşen bu kırılmadan sonra 1954 yılına gelindiğinde gazetenin iktidara olan desteği giderek azalacaktır.

Adnan Düvenci ile Rauf Onursal arasında 1952 yılında başlayan gerginlik 1955 yılında yeniden alevlendi. Onursal, DP İzmir Milletvekili olarak Demokrat Parti Meclis Genel Kurulu'na (DPMGK) *Demokrat İzmir* gazetesinin 400 ton kâğıt ve 50 ton mürekkep sattığını belirten taktir vermiştir.⁸⁴ Onursal'ın sunmuş olduğu bu taktir kurulda tartışma yaşanmasına neden oldu. Gazete, kendisi hakkında DP içinde yaşanan bu tartışmaları sütunlarına taşıyordu. Dönemin İktisat ve Ticaret Vekili Sıtkı Yırcalı verilen taktire karşı çıkmış, *Demokrat İzmir* gazetesini savunarak; iddia edilen kâğıtlarının tamamının gazetenin kendisi tarafından kullanıldığını ifade etmişti. Fakat 45 bin liraya ithal ettiği kâğıtları *Demokrat İzmir*, döviz darlığı yaşadığından dolayı kâğıt ithal edemeyen esnafa kanuni kar sınırları içerisinde sattığını açıkladı. İzmir milletvekillerinden Behzat Bilgin ise gazetenin yolsuzluk yaptığı iddiasına yüksek sesle dile getirerek: "*2-3 bin tirajı bulunan ve sözde Demokrat olan bu gazeteye 4 senelik kâğıt ve 15 senelik mürekkep ihtiyacı verilmiştir. Bu fazla tahsis yüzünden mallar karaborsaya intikal etmiş ve müesseseye 650 bin lira civarında bir kar kalmıştır*" ifadelerinde bulunmuştu. Bilgin'in bu cümleleri bazı milletvekillerince hoş karşılanmadı. Diyarbakır Milletvekili Ragıp Karaosmanoğlu "*sözlerinizi tartarak söyleyin!.. O gazete sizden çok daha evvel Demokrattı Behzat Bey!*" diyerek karşılık vermişti.⁸⁵ DPMGK'da tartışma konusu olan *Demokrat İzmir* gazetesini bakan ve çeşitli illerin milletvekillerinin savunuyor olması yerel bir gazete olmasına karşın iktidar partisi içindeki ağırlığını göstermesi adına önemlidir. DPMGK'da yaşanan tartışma üzerine *Demokrat İzmir*; ithal kâğıt ve makine siparişi verildiğini, kâğıtların gelmesine rağmen siparişi verilen makinelerin gelmemesi üzerine elde olan fazla kâğıtların kanunlar çerçevesinde satıldığını açıkladı. "*Gümrük muafiyetli kâğıtlardan bir gram dahi satmadık. Normal tarifeye imalat için celp ettiğimiz kâğıtları, zaruret muvacehesinde ve kar hadleri dâhilinde devrettik. Bir partide elli ton değil, dört sene ancak 3300 kilo mürekkep ithal ettik. Bu hususlar Meclis Grubunda bizzat Sayın Ticaret Vekili tarafından da teyit edildi.*" Onursal'ın 50 ton mürekkep yolsuzluğu iddiasını da "*50 Ton mürekkep, ancak Onursal'ın*

80 *Tayfur Göçmenoğlu ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi:27.12.2016).; *Levent Bimen ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi:27.12.2016).

81 *Kaya Çelikkanat ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi: 27.12.2016.).

82 *Yusuf Rıza Düvenci ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi:18.01.2017).

83 Şeref Bakşık, *CHP ile Bir Ömür*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2009, s.26.

84 *Demokrat İzmir*, 14 Şubat 1955.

85 *Demokrat İzmir*, 27 Nisan 1955.

iftiraları için lazımdır” sözleri ile sert bir şekilde karşılık vermişti. Bu sözler karşısında Onursal ise kendisine hakaret edildiği gerekçesi ile gazeteyi İzmir Savcılığına şikâyet etti.⁸⁶

Demokrat İzmir gazetesinin DP iktidarı ile ilişkisi zaman içerisinde gitgide zayıflamış ve 1955 yılında kesin ve net bir şekilde son bulmuştur. Artık DP’ye muhalif bir gazete olduğunu şu satırlarla rahatça anlayabiliriz:⁸⁷“*Demokrat İzmir gazetesi ne Demokrat Parti’nin, ne Halk Partisi’nin ne de müstakbel Hürriyet Partisi’nin ne şunun ne bunun neşir organıdır. Dün böyleydik. Bugün de böyleyiz, yarın da böyle olacağız.*” Yeni yayın politikasının tarafsız olduğunu açıklayan gazete, onuncu yıl dönümü sebebi ile yayınlamış olduğu yazıda önemli ipuçları barındırır: 1946 yılında gazete kurulduğunda İzmir haricinde yedi veya sekiz ilde sıkıyönetim ilan edilmiş durumdadır. Sıkıyönetim sebebiyle 1946 Türkiye’sinin özgürce konuştuğu tek yer olan İzmir’de bir tek *İzmir* gazetesi özgürce fikir hürriyeti yapmıştı. İzmir’in sağladığı rahat ortamdan dolayı “*Muhalefet, sıklet merkezini İzmir’e nakletmiştir. Piran Apartmanı ve 1343 numaralı sokaktaki matbaamız, Demokrat Parti mücadelesinin karargâhı haline gelmiştir*” cümlelerine yer veren gazetenin o günlerde DP’nin fikir mücadelesini elinde taşıdığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yayın politikasını açıklayan yazının devamında *Demokrat Parti* iktidarına artık neden karşı çıktığının ipuçlarını şu ifadelerde görüyoruz: “*Demokrat Parti iktidara geldiği için birçok yeni dostlar, yeni taraftarlar, yeni organlar kazanmıştır. Bir mücadelenin kavgasını yapıp zaferini kazanan Demokrat İzmir gazetesine şimdi eski bir asker gözü nazariyle bakılmaktadır... Demokrat Parti iktidarının birinci devresi durmakla geçti. Bunu, demokrasi atılışının bir beklemesi halinde telakki ettik. İktidarın ikinci devresi ise bir dönüş halinde tecelli etti. Bu suretle on sene evvel bugün başladığımız yolculuğun hareket noktasına dönmüş bulunmaktayız. Yeni hizmet devremizin başlangıç noktasında tek temennimiz ikinci on yıllık neşir hayatımızda, tekrar 945 yılının son aylarına dönmemek arzusundan ibarettir.*”⁸⁸

Demokrat İzmir gazetesi iktidara karşı muhalefete geçmesinin nedenlerini art arda yayınladığı makalelerde açıklamaya devam etmişti. Basın aleyhine anti demokratik kanunlar çıkaran, basına ispat hakkı tanımayan, muhalif yayın organlarının kâğıt ve ilanlarını kesen iktidarın artık basını kaybettiğinin altını çiziliyordu. Ayrıca grev hakkı vermediği emekçiyi, siyasi baskı kurduğu üniversiteyi, teminat hakları elinden alınan adliye kadrosunu, gün geçtikçe artan hayat pahalılığına bir çözüm bulamadığı için de yoksul vatandaşın iktidarın kaybettiğini açıklamıştı.⁸⁹ 1954 yılında “*yayın yolu ile veya radyo ile işlenecek bazı suçlar hakkındaki kanun*” ile basının ispat hakkına son veren iktidarın bu hamlesi muhalefet ve basın yayın camiasında olduğu gibi DP içinde yer alan liberal kesimi de rahatsız etmişti.⁹⁰ İspat hakkı tartışması sonucunda iktidar içerisinde yer alan entelektüel, aydın, demokratik düşünceye sahip milletvekilleri partiden istifa ederek 19 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi (HP) adında yeni bir parti kurmuşlardır.⁹¹ Parti başkanlığı için akıllara gelen ilk isim, *Demokrat İzmir* gazetesi ile DP İzmir il örgütünü kuran İzmir Milletvekili Ekrem Hayri Üstündağ’dı. Ancak Üstündağ, ağırlaşan sağlık sorunları nedeniyle kendisine teklif edilen başkanlık görevini geri çevirecekti. Bunun üzerine partinin Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu oldu. Muhalefete geçen *Demokrat İzmir* gazetesi DP’den ayrılarak kurulan yeni partinin İzmir ve Ege bölgesindeki sözcüsü olur. Gazete, Hürriyet Partisi’ni halka tanıtmakta ve halkın da yeni partiye kucak açtığını yansıtmaktadır. Hürriyet Partisi’nin halkla yapmış olduğu temasları için halkın “*şahsi ihtiraslarından uzak*

86 *Demokrat İzmir*, 28 Ekim 1955.

87 *Demokrat İzmir*, 18 Aralık 1955.

88 *Demokrat İzmir*, 26 Aralık 1955.

89 “Niçin Muhalifiz” *Demokrat İzmir*, 28 Nisan-9 Mayıs 1958.

90 Alpaz Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.237.

91 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayıncılık, Ankara, 2002, s.236.

bulunan bir muhalefet partisinin hasretini çekmekte olduklarını ve böyle bir partinin ancak Hürriyet Partisi olacağını” söylediklerini okuyucusuna duyurmuştu.⁹² Hürriyet Partisi kurulduğu günlerde kamuoyunun dikkatini çekmiş, iktidar partisinden istifa eden pek çok vekili bünyesinde toplayıp, ana muhalefet partisi haline gelmişti. Öte yandan parti halkın genelinde ve Ege bölgesinde sınırlı bir etki yaratmıştı. 1957 yılında yapılan genel seçimlerde de sadece Burdur ilinde başarılı olan bir parti olarak yeterince ses getirememiş ve 1958 yılında CHP’ye katılmıştır.⁹³

Demokrat İzmir gazetesi iktidara karşı muhalefete geçtiği 1955’den sonra resmi ilanları kesilen gazeteler arasına girmiştir. Muhalefete geçtiği dönem itibariyle iyi bir tiraja sahip ve dönemin geri iadesi en az gazetesidir.⁹⁴ Yusuf Rıza Düvenci gazetesinin tirajını anlayabilmemiz için günümüzdeki Konak Doğum Hastanesi’nin bulunduğu yerden Demokrat İzmir’in matbaasının bulunduğu yere (bugünkü Opera Binasına) kadar kuyruk oluşturduğunu açıklamıştır. Bu kuyruğun nedeni o günlerde gazetesinin karaborsa olarak satılıyor olmasıdır. Normal fiyatı 15 kuruş olan gazetesinin karaborsaya düşmesi ile İzmir’de iki buçuk liraya Ankara’da beş liraya kadar satılmaktadır.⁹⁵ Gazete özellikle muhalefete geçtikten sonra daha fazla ilgi görmüştür. O dönemde düz baskının kullanılmasından dolayı zaman zaman yeterli sayıda çıkarılamayan gazete, çevre illerin göstermiş olduğu yoğun ilgiden dolayı güvenliği sağlamak amacıyla dağıtım bölgelerindeki karakollar aracılığıyla halka ulaştırılmıştır.⁹⁶

Muhalif cephenin iktidarına karşı giderek genişlemesi karşısında Başbakan Adnan Menderes muhalefet ve basını susturmak için yeni tedbirler alınacağını Gaziantep’te yaptığı açılış töreninde duyurmuştu. *Demokrat İzmir* iktidarın bu yeni tedbirleri için *“Saat, Diktatörlüğe Beş Var”*⁹⁷ diyerek açıklamıştı. Bu açıklamalardan kısa bir süre sonra *hükümetin hazırladığı ve basına çeşitli kısıtlamalar getiren basın kanunu* kabul edildi.⁹⁸ Kanun üzerinde süren uzun görüşmeler sırasında Adnan Menderes’in kanunu çıkarma konusundaki ısrarcı tutumu Demokrat İzmir gazetesine; *“Netice şudur: Ol dedi, Oldu” şeklinde yansımıştı.*⁹⁹ Bu kanun DP içinde de büyük rahatsızlık yaratmış, DP’li gazeteci vekiller kanununun Meclis’teki oylamasına katılmamışlardı.¹⁰⁰ Basın kanunu, 6-7 Eylül olayları sonrası İstanbul, Ankara ve İzmir’de ilan edilen sıkıyönetimin kaldırıldığı 7 Haziran 1956 günü kabul edilmişti. Sıkıyönetimin kaldırıldığı gün özgür iradeyi yok eden basın kanununun kabul edilmesine gazetesinin yazarlarından Ziya Hanhan *“Gitti Gülsüm Geldi Gülsüm”* diyerek eleştiri getiriyor, yeni basın kanununun sıkıyönetimden farksız olduğuna vurgu yapıyordu. Ayrıca iktidarın varlığını sürdürebilmek için her türlü antidemokratik kanunu hayata geçirdiğini şu cümleleri ile açıklıyordu: *“...Keskin zekâ neyi halletmez ki. İşte yeni basın kanunu içtima-i umumi kanunu imdada yetiştiriyor. Neler yapmadık biz bu memleket için neler. Oturduk ve bir daha kalkmadık.”*¹⁰¹

Yeni basın kanununun Resmi Gazete de yayınlandığı 8 Haziran 1956 günü *Demokrat İzmir* gazetesi *“Bugün yeni kanunlara göre çıkıyoruz”* başlığı altında şu açıklamada bulunuyordu:

92 *Demokrat İzmir*, 25 Aralık 1955.

93 Kabasakal, a.g.e., s.189.

94 *Erel Şarman ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi: 9.01.2017).

95 *Yusuf Rıza Düvenci ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi 18.01. 2017).

96 *Erol Akıncılar ile Yapılan Söyleşi*, (Söyleşi Tarihi:22.12.2016).

97 Atilla İlhan, “Saat Diktatörlüğe Beş Var”, *Demokrat İzmir*, 13 Nisan 1956.

98 “Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkındaki 6334 sayılı kanunun adı ile bazı maddelerinin tadiline ve bir madde ilâvesine dair Kanun”, Kanun No: 6733, *Resmi Gazete*, S 9327 (8 Haziran 1956).

99 Ziya Hanhan, “Kaos”, *Demokrat İzmir*, 7 Haziran 1956.

100 *Milliyet*, 8 Haziran 1956.

101 Ziya Hanhan, “Gitti Gülsüm Geldi Gülsüm!”, *Demokrat İzmir*, 4 Haziran 1956.

“Sade şuna inanıyoruz ki millete vekâlet edenler yüzde yüz bir ‘zulm’ü kanun haline sokarak millete takdim edemezler. Nitekim gazetelere akseden Meclis müzakerelerinden öğrendiğimize göre, ceza tehdidi altına alınan hususlar; isnat, iftira, yalan havadis, hakaret ve benzeri fiilleridir....Diyorlarmış ki’ artık gazeteler için yazı yazmak imkânı kalmadı. Bunlarla birden on misli fazla basan ve satan gazetelerde, bizim seviyemize inecektir. Hemen kaydedelim ki onların maddi ve manevi seviyelerine inmeyeceğiz. Biz hadiseleri, ters-düz göstererek bahşişle günümüzü gün eden gazete değiliz... Sonra biz hakikatleri olduğu gibi umumi efkârâ arz ettiğimiz için okuyucularımızın itimat ve muhabbetine mazhar olmuş, hayatiyelerini aziz karilerimizin mukaddes 15 kuruşuyla devam etmiş bir gazeteyiz. Aynı yolda yürümeye devam ettiğimiz müddetçe ki bu yolun üzerinde kalacağız. Onların gülünç zavallı tiraj seviyesine düşmeyeceğiz.

Okuyucularımıza bildirmeyi lüzumlu addederiz ki; Demokrat İzmir gazetesi; her zaman olduğu gibi, bugün de vazife başındadır. Yarın da vazife başında olacaktır. Kanun çerçevesi dâhilinde hizmetlerimizi ifadan biran dahi geri durmayacağız. Hatta bir gün icap ederse mali ve cismani cezayı da çoluk çocuğumuzun fakrû sefaletini de dostlarımızın ıstıraplarını da göze alarak bildirilmesi icap eden hadiseleri bir nöbetçi askerin vazife sadakatiyle sizlere bildireceğiz...”¹⁰²

Demokrat İzmir gazetesinin yeni basın kanunu hakkında kamuoyu ile paylaştığı bu görüşleri, o günlerde ulusal basın da dahil olmak üzere kanuna yönelik en sert eleştirilerin başında yer almıştı. Adnan Menderes hükümetinin çıkarmış olduğu basın yasaklarının İzmir’deki ilk kurbanı da iktidara sert muhalefeti ile bilinen Demokrat İzmir gazetesi oldu. İktidarın çıkarmış olduğu basın kanunu eleştiren, 18 Haziran 1956 tarihli “Günün İlhamları” köşesinde yayınlanan “İnsaf Be Paşam” adlı fıkra metni gazetenin cezalandırılmasına neden oldu. Cezaya neden olan fıkra metni şöyleydi:¹⁰³

“İnsaf Be Paşam

Allem etmişler, kallem etmişler, adamcağızın birini evlendirmişler. Fakat zavallı, dünya evine girdiği günden beri rahat yüzü görmemiş. Bitmeyen bir hır-gür içinde yuvarlanıp gitmeye başlamış. Günlerden bir gün adamcağız vaaza gitmiş. Hoca güzel güzel cemaate anlatıyormuş:

- ‘Ey Müslümanlar! Allah’ın emrini tutun ki cennete girebilesiniz. Oraya bir defa kapağı attınız mı, sizin için her şey hazır. Cenabı Hak her birinize en azından kırk huri verecek. Daha fazlasını isterseniz de alabileceksiniz ya... O başka mesele. Bu kırk huri, azdan azı, Yani asgari tarife... Siz bu hurilerin arasında...’

Vaaz bu şekilde devam edip giderken bizim biçare adam dayanamamış ve seslenmiş:

‘İnsaf be hocam, demiş. Biz bunun bir tanesiyle başa çıkamıyoruz, sen bize kırkını birden vaat ediyorsun.’

Sayın İnönü, Çatalca köylülerine gönderdiği mesaja:

‘Bizim her köyümüzde bir başvekil vardır’ diyor.

İnsaf be paşam: biz bunun bir tanesiyle başa çıkamıyoruz. Sen kırk bin başvekilden bahsediyorsun.”

¹⁰² Demokrat İzmir, 8 Haziran 1956.

¹⁰³ Ziya Hanhan, “İnsaf be Paşam”, Demokrat İzmir, 18 Haziran 1956.

İktidar ile *Demokrat İzmir* arasındaki gerginliği bir üst noktaya taşıyan bu fıkra metninde Başbakan Adnan Menderes'in küçük düşürüldüğü gerekçe gösterilerek gazeteye dava açıldı. Mahkeme, gazete sahibi Adnan Düvenci, Sorumlu Müdür İlhan Esen ve fıkra yazarı Ziya Hanhan'ın en az 16 ay hapsini, 4 bin lira para cezası ve gazetenin de bir ay süre ile kapatılmasını istedi¹⁰⁴. Dava sonunda mahkeme Ziya Hanhan'ın bir yıl hapsine *Demokrat İzmir* gazetesinin de 27 Mayıs 1957-27 Haziran 1957 tarihleri arasında bir ay süre ile kapatılmasına karar verdi.¹⁰⁵

Demokrat İzmir bir ay sessizliğinin ardından iktidara karşı geri adım atmadı. Ceza sonrası çıkardığı ilk nüshasında "*Gazete Kapatana, Mebus Susturana Zihniyetle Meşru Seçim Yapılamaz*" manşeti ile yayımlandı.¹⁰⁶ Bir yerel gazete olmasına karşın *Demokrat İzmir* gazetesinin iktidara yönelik sert muhalif tavrı, muhalefet partilerinin de dikkatini çeken bir durumdu. Gazetenin bir aylık suskunluğunun ardından yeniden yayın hayatına başlaması üzerine muhalefet liderlerinden destek mesajları gelmişti: CHP Genel Başkanı İsmet İnönü; "*Demokrat İzmir gazetesinin yeniden çıkmağa başlayacağını sevinerek haber aldım*" şeklinde samimi açıklamalarda bulunmuştu. Hürriyet Partisi Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nda "*İzmir'in kesilen sesi yeniden çıkacağı için ferah duyuyorum*" derken; CMP lideri Osman Bölükbaşı, "*Aynı kaderin yolcularıyız. Yollarımız Roma'da birleşir*" diyerek aynı amaç için mücadele ettiklerini gösteren açıklamalarda bulunmuştu.¹⁰⁷

"*İnsaf Be Paşam*" adlı fıkra metni nedeniyle cezalandırılan gazete, bu duruma bir gönderme yaparak İnsaf Be Paşam adında bir köşe yayınlamaya başladı. Bu köşede bir yıl hapsin ardından serbest kalan Ziya Hanhan yazılar yazmaya devam etti. Hanhan'ın hapisten çıktıktan sonra yazmış olduğu ilk yazı şöyleydi: "*Taklabazlığın en ziyade rağbet gördüğü bu zamanda biz, dağ sporunu seçtik. Tırmandığımız yolun muhatarasını bilmiyor değiliz. Ama başka çıkar yol yok. Cennete kavuşmak için sırat köprüsünün geçmemiz lazım. Ve bu köprüyü, kimseye 'Dayı' demeden geçeceğiz.*"¹⁰⁸

İktidara yönelik karşı söylemlerine devam eden *Demokrat İzmir*, "*hükümet gazetemizi kapatmak için ne mümkünse yapmaktadır*" diyerek iktidarın gazete üzerindeki baskıyı arttırdığını ve kâğıt sıkıntısı yaşadığını açıklıyordu. Gazete, kâğıt eksikliğinin ciddi boyutta ulaşmasından dolayı ilerleyen günlerde artık 4 sayfa olarak yayın yapacaklarını okuyucularına açıklamak mecburiyetinde kalmıştı. "*Karaya ak, makasa bıçak*" demediği için sessiz sedasız resmi ilanlarının kesildiğine değinen gazete, yandaş basın 50 kuruşa ithal kâğıt satın alırken kendilerinin İzmir Kâğıt Fabrikası'ndan nakliye dâhil 119,50 kuruşa kâğıt satın aldığını, özel ilanlarının kesildiğini kamuoyu ile paylaşmıştı. Yazının devamında dağıtımın yapıldığı on iki ilden gelen talebi karşılayamadıklarına değinerek, gazetenin tirajının ne kadar büyük olduğu hakkında bize bilgi aktarmaktadır.¹⁰⁹ Dönemin şartları itibarıyla satın alınan kâğıtlar hükümet tarafından tahsis edilmektedir. *Demokrat İzmir* yaşadığı kâğıt sıkıntısı nedeniyle kendisine verilen kâğıdın 15 tondan 20 tona çıkarılmasını Demokrat Parti hükümetinden talep etti. Ancak Devlet Bakanı olan Emin Kalafat gazetenin bu talebine olumsuz yanıt vermişti. Bunun üzerine "*tarafsızlık teranesiyle sırf sizin propagandanızı yapan gazeteler için her türlü tahsisi hazırlamak mümkün oluyor da bize yani Demokrat İzmir gazetesine gelince bütün bu imkânlar münselib[kalmamış] mi oluyor*" diyerek iktidarın muhalif basına kâğıt vermek istemediğini bildiriyordu. Emin Kalafat'ı

104 *Demokrat İzmir*, 7 Eylül 1956.

105 *Demokrat İzmir*, 27 Mayıs-27 Haziran 1957.

106 *Demokrat İzmir*, 27 Haziran 1957.

107 *Demokrat İzmir*, 27 Haziran 1957.

108 Ziya Hanhan, "Dağ Sporu", *Demokrat İzmir*, 5 Nisan 1958.

109 *Demokrat İzmir*, 8 Ekim 1956.

eleştiren bu yazının devlet bakanını küçük düşürdüğü gerekçe gösterilerek gazetenin 12 Ekim 1957 sayılı nüshasının toplatılmasına karar verilmişti.¹¹⁰

Demokrat Parti iktidarına karşı muhalif duruş sergileyen *Demokrat İzmir*, bu yayın siyasetinden dolayı resmi ilan kesintisi, kapatılma, cezalandırma, kâğıt sıkıntısı gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Gazeteye yönelik iktidar partisi o denli rahatsızlık hisseder olmuştur ki 1957 Şubat ayının ilk günlerinde gazetenin başındaki "*Demokrat*" ibaresinin kaldırılması gerektiği, bu kelimeyi ancak DP'ye hizmet eden bir yayın organının kullanabileceğine yönelik söylemler ortaya atıldı. Bu iddialar üzerine gazete; *Demokrat İzmir*'in kurucusu olan Ekrem Hayri Üstündağ'ın hayatta iken DP ile ilişkisinin kesildiğine dikkat çekerek şu açıklama da bulunuyordu: "*Demokrasi mefhumu, Demokrat Parti'nin ihtirasına bırakılmış ve tescilli icra edilmiş bir ticaret patenti değildir... Bu gazete 10 seneden beri aynı idealin gerçekleşmesi için çalışıp durmaktadır. Biz 1950 öncesi koleksiyonlarımızı 1950 sonrası koleksiyonlarımızı birlikte memleket umumi efkârının önüne serer ve her satırımızın, hatta her kelimemizin bir bir hesabını verebiliriz.*"¹¹¹ Ardından '*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*' adlı fıkranın 1946'da meclis gündemine geldiğinde Adnan Menderes'in, gazetenin bağımsız olduğuna vurgu yapan şu sözlerine yer vermişti: "*İzmir gazetesi Demokrat Parti'nin gazetesi değildir, bağımsızdır. Size bunu Demokrat Parti'nin idare heyeti azası olarak beyan ederim.*"¹¹²

İktidar ve yandaşları tarafından gazete üzerindeki baskı gün be gün artarak devam etmiştir. Bu kez de Aydın ilinde faaliyet yürüten DP'li üyeler, *Demokrat İzmir*'in Aydın'da dağıtılmasını engellemek için gazeteyi bayilerden toplayarak halkla ilişkisini kesmek istemişlerdi. Bunun üzerine gazetenin muhabirleri Aydın'a giderek abonelerine gazeteyi bizzat elden dağıtmışlardı.¹¹³ 1957 yılının sonlarına yaklaşırken *Demokrat İzmir*, DP iktidarının dikta yönetiminden kendi payına düşen tavır ve uygulamaları topluca şu şekilde okuyucularına sunmuştu:

- '*İnsaf Be Paşam*' adlı fıkra metni nedeniyle Adnan Menderes'i küçük düşürmek.

- NATO binasını kurtarmak gayretiyle yapılan neşriyat sırasında *İzmir Belediye Başkanı Rauf Onursal* tarafından açılan davanın cezası 4 ay tecil edildi.

- "*Dahil oldukları kooperatiflere arsa devrederek 830 bin lira kazanmışlar...!*" başlıklı yazı nedeniyle *Bay Mehmet Ali Sebük* tarafından açılan davada gazetenin bir cezalandırılması istendi.

- "*Demokrat Parti Adayları arasında bir gezinti*" başlıklı yazı nedeniyle beş milletvekilin *Rauf Onursal, Osman Kapani Behçet Bilgin, Sadık Giz, Behçet Uz'u* küçük düşürmek suçundan beş yıl ceza istendi.

- "*Kütük Partisi*" adlı fıkra metni nedeniyle TBMM meşruiyetini suizanni davet etmek suçundan bir yıl cezalandırılması istendi.

- "*Altı-Yedi Eylül ferdasında verilen mahut taziye*" başlıklı yazı nedeniyle *Muammer Çavuşoğlu*'nu küçük düşürmek suçundan 1 yıl ceza istendi.

110 "Emin Kalafat, Demokrat İzmir'e takibat açılmasına karşı âdemi muvafakat beyan etmesi üzerine toplatma kararı kaldırılır." *Demokrat İzmir*, 6 Ocak 1957.

111 *Demokrat İzmir*, 5 Şubat 1957.

112 *Demokrat İzmir*, 10 Şubat 1957.

113 *Demokrat İzmir*, 5 Ekim 1957.

- "Asker kaçacağına benzer cipler" başlıklı yazı nedeniyle gazete hakkında dava açılarak, yazar hakkında 16 yıl hapis cezası istendi.

- "İzmirli İnönü'yü karşılamaya geldi" başlıklı yazın edeniyle Melek Benli'nin gazeteye açtığı davada bir yıl ceza istendi.

- Vatan Partisi'nin kapatılması ile ilgili neşir yasağına uymadığı gerekçesiyle açılan davada istenilen ceza 1 yıl bütün bu cezalarda Adnan Düvenci 26 sene 1 ay, Yazı İşleri Müdürü için 26 sene 1 ay ve 166.000 lira para cezası istenmekteydi.¹¹⁴

Demokrat İzmir hakkında açılan davaların çoğundan 11 Nisan 1958'e gelindiğinde beraat etmiş olsa da yeni davalarla uğraşmaya devam etmiştir: Vatan Partisi hakkındaki yayın yasağına uymadığı gerekçesiyle açılan dava,¹¹⁵ Yeni Asır gazetesi davası¹¹⁶, usulsüz olarak yayınladığı tekzip davası, Kasım Gülek'in yaptığı konuşmayı yayınladığı için halkı heyecana düşürme suçundan açılan dava ve Dokuz Subay Olayı¹¹⁷ davaları bunlar arasındadır.¹¹⁸ İlerleyen günlerde Rauf Onursal'ın oğulları için düzenlediği sünnet düğününü konu alan "Muhteşem Sünnet Düğünü" adlı yazıda Onursal'ı küçük düşürdüğü gerekçesiyle¹¹⁹; Hürriyet Partisi'nin ve Osman Bölükbaşı'nın tebliğini yayınladığı için de halkı TBMM'ye karşı tahrikten açılan başka bir dava da vardı.¹²⁰ Gazetenin muhalif tavrından nasibini alan isimlerden biri de İzmir Savcısı Radi Ökbaşı'dır. "Türk Mahkemelerine İtimadımız Var" adlı yazı gerekçesiyle savcılığa hakaretten¹²¹; "Kuran-ı Kerime dair" ve "Kuran'ın başına gelebilecek en büyük felaket" adlı makalelerden dolayı Diyanet İşleri Başkanını küçük düşürmekten dava açılmıştı¹²². Ayrıca "Milli Birlik hürriyeti tanımakla olur" başlıklı yazıdan dolayı da Cumhurbaşkanı'na saygısızlık suçundan dava açıldı. Muhalefete geçtiği 1955 yılından 1959 yılına kadar Demokrat İzmir gazetesi hakkında toplam 40 dava açılmıştı.¹²³ Demokrat İzmir, hakkında çok dava açılan bir gazete olmakla birlikte, 1958-1960 arasında Türk basının genel durumu bu şekildedir¹²⁴. Demokrat Parti iktidarı, basına kısıtlamalar getirdiği kanunun kabulü olan 8 Haziran 1956'dan 16 Temmuz 1959 aralığına kadar 72 olay hakkında basına yayın yasağı getirilmişti.¹²⁵

114 Demokrat İzmir, 10-17 Aralık 1957.

115 Demokrat İzmir, 11 Nisan 1958.

116 "Yeni Asır gazetesinde çıkan bir başmakalet Kasım Gülek'in „CHP'nin bir numaralı demagoğu Kasım Gülek" şeklinde geçen yazı nedeniyle Kasım Gülek Yeni Asır gazetesine dava açtı. İzmir savcılığı bu dava hakkında âdemi takipsizlik kararı alır. Ancak Manisa Ağır Ceza Mahkemesi bu karar karşı çıkıp takipsizlik kararını bozmuştur. Bunun üzerine Demokrat İzmir gazetesi, 11 Nisan 1958 tarihli sayısında, „ muhalefet gazeteler aleyhinde hayali suçlar isnat etme ustası İzmir Müddeiumumiliği Demokrat Parti tarafından Yeni Asır gazetesi aleyhinde dava açılmaya mecbur edildi" başlıklı yazı ile bu haberi sütununa taşımaya üzerine Demokrat İzmir gazetesine savcılık tarafından dava açıldı." Demokrat İzmir, 4 Temmuz 1958.

117 "Gazete 28- 29 Mayıs, 5-6-19-20 Haziran 1958 tarihli nüshalarında" 9 subay olayı hakkındaki gazete neşir yasağına uymamıştır. Bu nedenle savcılık tarafından orduyu isyana teşvik etmek, hükümeti zorla devirmek ordu içinde fesat çıkarmak suçundan gazeteye dava açıldı. Dava sükût ederek sonuca ulaştı.", Demokrat İzmir, 30 Nisan – 9 Temmuz 1958.

118 Demokrat İzmir, 17 Eylül 1958.

119 Demokrat İzmir, 7 Kasım 1958.

120 Demokrat İzmir, 7 Kasım 1958.

121 Demokrat İzmir, 7 Kasım 1958.

122 Demokrat İzmir, 3 Aralık 1959.

123 Demokrat İzmir, 25 Aralık 1959.

124 "Demokrat Parti'nin basına karşı uyguladığı baskı politikası sonucunda dönemin basını oldukça zorluk yaradı. 1 kilo kâğıdın 250 kuruşa satılması üzerine gazetelerin sadece kâğıt maliyetini mevcut satış fiyatı ile karşılayamamasına neden oldu. Bu nedenle birçok gazete 4 sayfa çıkmak veya 40 kuruşa satışa sunulmak mecburiyetinde kaldı. Kâğıt fiyatlarında yapılan artış üzerine gazeteler çareyi satış fiyatını arttırmada buldu. Bunun üzerine Yeni Sabah %60, Hürriyet %50, Dünya %45, Cumhuriyet %11 oranında satış düşüdü." "Türk Basını Büyük Bir Buhranla Karşı Karşıya", Demokrat İzmir, 15 Ağustos 1958

125 Ayşe Asker, Askeri Darbeye Doğru, Demokrat Parti'nin Tahkikat Komisyonu Girişimi, İmge Yayınevi, Ankara, 2013, s.271.

Demokrat İzmir'de yayınlanan "Baskı" başlıklı makalede basın içinde bulunduğu zor durum hakkında fikir yürütebiliriz. Bu yazıda, muhalif gazetelerin kâğıdı kesilir, muharrirler, karikatüristler bir bir hapse girer. "Bütün bunların yapıldığı devirde iktidar partisinin adı da *Demokrat'tır*" ifadeleri ile hükümetin basın üzerinde uygulamış olduğu sert politika açıklanmaktadır.¹²⁶ Dönemin basın mensuplarının durumunu bir fıkra metni ile şu şekilde ele alınmıştır:¹²⁷

"Pazartesi: Savcılık Yazısı

Salı: Yazıya cevap

Çarşamba: Savcılıkta ifade

Perşembe: Mahkemelerde duruşma

Cuma: Karakola tebligat

Cumartesi: Hukuk istişaresi

Pazar: Yarının endişesi

Görülmemiş demokrasimizde 'hür basın' mensuplarının ömür takvimi budur."

1957 Yılı Genel Seçimleri ve Sonrasında *Demokrat İzmir* Gazetesi

Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminde çıkarılan anti demokratik kanunlar, ekonomi alanında yanlış atılan adımlar sonucunda yaşanan iktisadi problemler dönemin muhalefet partileri ve basını tarafından sürekli eleştirilir oldu. İktisadi sorunların giderek artması ve halk tabanında hissedilmesi, aynı zamanda muhalefetin yükselen sesini susturmak için iktidar 1958'de yapılacak genel seçimleri 1957 yılında yapmaya karar verdi. Bu durum muhalefet adına bir baskın seçimdi. İktidarın antidemokratik tutumuna bağlı olarak rejim buhranı endişesi yaşayan muhalefet, seçim öncesi birleşmenin yollarını aramıştı. Muhalefetin seçimlerde ortak listeler yaparak birleşmesi ile iktidarının düşeceğini bilen Adnan Menderes hükümeti seçim kanununda muhalefetin birleşmesini engelleyecek bir takım değişikliklere gitti.¹²⁸ Yapılan değişiklik sonrası her parti seçime kendi başına girmek zorunda kaldı.

Demokrat Parti muhalefetin birleşme çabalarının önüne bir set çektikten sonra partiler seçim kampanyalarına hız verdi. İsmet İnönü'nün ilk seçim kampanyasını Malatya'dan başlaması üzerine *Demokrat İzmir* gazetesi, hem muhalefetin hem de iktidarın seçim çalışmalarını şu ifadelerle değerlendiriyordu: "*CHP seçim propagandasına Malatya'dan başladı. Fakat Demokrat Parti ona bu hususta tekaddüm[ilerleme] etti. Çünkü o seçim kampanyasına daha evvel ve bütün memlekette birden başlamış bulunuyor. Yani, bir tarafta şu madde ithal, bu madde tevzi, köylü borçlarını tecil ediyor lafları dolaşırken, bir taraftan da radyolar harıl harıl mevlit okuyor. Artık bunların 'seçim mevlidi' olduğunu bilmeyen kalmadı. Dün bir kahvede radyo mevlit okurken dinleyen bir vatandaş arkadaşına*

¹²⁶ "Baskı", *Demokrat İzmir*, 27 Mayıs 1958.

¹²⁷ Ziya Hanhan, "Gazete Takvimi" *Demokrat İzmir*, 24 Aralık 1958.

¹²⁸ "Milletvekili Seçim Kanununun 35 ve 109ncu maddelerinin tadiline ve bu kanuna muvakkat bir madde ilavesine dair kanun" Kanun No: 7059, Kabul Tarihi: 11.9.1957, *Resmî Gazete*, 13 Eylül 1957, S. 9705.; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:10, C. 20, Birleşim:91, (11 Eylül 1957), s.740; *Yeni Asır*, 12 Eylül 1957.

şöyle dedi: *Ne olacak yahu. Artık DP'nin işi Allah'a kaldı da mevlit okutuyor. İnşallah kabul olur. Âmin.*"¹²⁹

1957 yılı genel seçiminde *Demokrat İzmir* gazetesi sahibi Adnan Düvenci CHP İzmir Milletvekilleri listesinde, gazete yazarlarından Ziya Hanhan da Hürriyet Partisi İzmir Milletvekili listesinde yer almıştı. Demokrat Parti'nin yardım kampanyası olarak seçim döneminde halka gıda malzemesi dağıtmasına gazete sert bir dille eleştirmişti: *"Vatandaş evvela sefalet çukuruna yuvarlamak sonra da ona dört yılın üç gününde el uzatır görünme, onu gafil yerine koymaktır."*¹³⁰ Bu eleştiri üzerine DP İzmir İl Başkanı Faruk Tunca gazeteye teklip göndermişti.

27 Ekim 1957 yılı seçim sonuçları muhalefetin beklentilerinden uzak kaldı. İktidar partisi oylarında azalma olmasına karşın oy oranı hala % 48'in üzerindeydi.¹³¹ Sandık sonuçlarını okuyucusuna aktaran *Demokrat İzmir*, *"DP az bir farkla iktidar olabildi"* diyerek, muhalefet partilerinin toplam oylarının iktidar partisini geride bıraktığına vurgu yaparak, oradan teselli arıyordu.¹³² Seçimden hemen sonra seçimde yapılan yolsuzlukları anlatmak üzere gazete de yayınlanan *"Kütük Partisi"* başlıklı fıkra sonrası *Demokrat İzmir* hakkında dava açılacaktı. Davaya konu olan fıkra şöyleydi:

*"... Evet, milli irade Kütük Partisi'nin sözde zaferi karşısında asil bir galeyan halindedir. Bunu görmezden gelmeğe imkân yok. Fakat bu galeyanın sebebini teşhis bakımından, iktidarın düştüğü gaflet çok acıdır.(Kütük Partisi)dedim; evet, Kütük Partisi... Fakat 1957 seçimlerinde, iktidar, kütüklere pervasızca oynamıştır. Her vilayette on binlerce vatandaş anasının hem vazife hem hak olarak kaydettiği seçime iştirak şerefinden mahrum bırakılmış, onların yerine başkaları iki üç sandıkta birden oy kullanmışlardır. DP, sözde zaferini, kütüklerde yaptığı tahrifata borçludur. Bununla iftihar edip etmemek, mensuplarına kalmış bir cihet. Bugün, Mecliste, temsil etmek zehabında buldukları büyük Millet'in manevi huzurunda büyük yeminlerini yapacak olan nice Demokrat Partililerin, bunu vicdanlarında hissederek hiç olmazsa dillerinin biraz dolaşması en son ümit ve temennimizdir."*¹³³

Demokrat Parti iktidarı 1957 seçimlerinde her ne kadar sandıktan birinci parti olarak çıkmış olsa da muhalefetin toplam oylarının kendisinden fazla olduğuna tanıklık etti. Görmezden gelinemeyecek bu durum karşısında harekete geçti. Daha önce Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu¹³⁴ ile muhalefetin meclis dışındaki hareketini kısıtlayan iktidar bu kez Meclis İç Tüzüğü'ndeki düzenleme ile muhalefetin meclis içindeki hareketlerini kısıtladı.¹³⁵ İktidarın bu son uygulamaları için *"Gün geçmiyor ki Demokrat Parti'nin yeni bir şiddet tedbirine başvurmuş olduğunu öğrenmeyelim"* ifadelerinde bulunan *Demokrat İzmir*, alınan kararların yanlış olduğunu ortaya koyuyordu.¹³⁶ Gazetenin bir başka yazısın da *"Bugün içinde bulunduğumuz siyasi buhranın, demokrasiden her geçen gün biraz daha uzaklaşmamızın esas sebebi iktidar partisidir"* deniliyordu.¹³⁷ İktidarın muhalefeti kısıtlama yolunda her alanda getirdiği yaptırımları iğneleyici ifadelerle eleştiren gazete, hakkında

129 Tanış, "İşi Allah'a Kaldı", *Demokrat İzmir*, 23 Eylül 1957.

130 İsmet İnönü'nün Seçim Kampanyaları için bkz. Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi*, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul, 1963. ss.299-305.; *Demokrat İzmir*, 15 Ekim 1957.

131 *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007*, TÜİK, Ankara, 2008, s. 25.

132 *Demokrat İzmir*, 28 Ekim1957.

133 Han'ın Yerine, "Kütük Partisi", *Demokrat İzmir*, 1 Kasım 1957.

134 "Toplantılar ve gösteri yürüyüşleri hakkında Kanun", Kanun No: 6761, Kabul Tarihi: 27.6.195, *Resmi Gazete*, (30 Haziran 1956), S.9346.

135 Ayrıntı için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 11, C. 1, Birleşim: 10,(4 Aralık 1957), ss.,315-405.

136 "Hakikatler Tedbirlerle Susturulamaz", *Demokrat İzmir*, 27 Aralık 1957.

137 "Ekseriyet", *Demokrat İzmir*, 29 Aralık 1957.

açılan onca dava sonrası kelimelere dans ettirerek iktidarı eleştirmekten geri kalmıyordu. Ülkenin içinde bulunduğu “Özgürlük ve Hürriyet Yoksunluğunu” şöyle ifade ediyordu: “İsmi var, gazetesi var, marşı var, şarkısı var, abidesi var bir sürü de kahramanı var. Ve kendisi yok: Nedir o bilin bakalım. Ben söylemem! Neden mi diyeceksiniz! Söyleyemem! Hürriyet olsa söylemez miyim?”¹³⁸

İktidar muhalefet arasındaki ilişkinin şiddeti 1957 yılından itibaren gün gün artmıştı. 1959 yılı ile birlikte CHP halkın arasına inerek, aktif bir muhalefet izlemeye başlamıştı. Bu durum iktidar ile muhalefet ilişkilerinin daha da gerilmesine sebep oldu.¹³⁹ Ana muhalefet lideri 75 yaşındaki İsmet İnönü, “Ege Vazife Gezisi” olarak adlandırdığı bir geziye çıktı. CHP’lilerin “Ege Taarruzu” olarak nitelendirdiği bu gezi Uşak’tan başlayacak, Büyük Taarruz’un izlediği yolu takip ederek, İzmir’de sonlanacaktı.¹⁴⁰ Bu gezi ve rotası iktidar tarafında çok büyük bir rahatsızlık yarattı. İktidar, muhalefetin gittiği her yerde bürokratik engeller çıkarmak, kendi taraftarlarını sahneye sürmekten çekinmeyecekti.¹⁴¹ İsmet İnönü’nün Ege gezisinde izlediği güzergâhta iktidar ve muhalefet taraftarları karşı karşıya gelmiş, bu durum toplumsal olayların yaşanmasına neden olmuştu. Nitekim gezinin ilk durağı olan Uşak’tan CHP liderinin trenle ayrılması sırasında çıkan olaylar da İnönü’nün başına taş isabet etmiş, yaralanmıştı. Uşak ve ardından Manisa’da yaşanan üzücü gelişmeleri sütunların taşıyarak eleştiren *Demokrat İzmir*, muhalefet lideri İsmet İnönü’ye İzmir’den şöyle sesleniyordu: “... Ciplerin copların ağır tehditlerine rağmen gece yarısı şafak vakti yollara dökülenlerin senden neler beklediğini sen bizden daha iyi bilirsin. Sen milletin kalbine gelmektesin. Ve onlar bu gelişin yolunu sinema kapılarına kurulan mühürlerle kesmek istiyorlar! Sanki milletin kalbine sinema kapılarından girilmiş gibi! Nitekim İzmir seni mühür vurulmaz kalbinin kapılarını ardına kadar açmış olarak bekliyor. Gel gör ve kendi kusurunu kendi bileceğin yoldan düzelterek milletin makûs tarihini haydi bir defa daha yaz paşam!”¹⁴²

Oylaylı biten Uşak gezisinden sonra İsmet İnönü önce Manisa’ya sonra da İzmir’e geldi. *Demokrat İzmir* gazetesi İnönü’nün Manisa konuşmasını yayınlamış bu nedenle de gazete toplatılmıştı. Bunun üzerine ikinci baskıya hazırlanan gazetenin ikinci baskısı da CHP’nin hazırladığı bir bildiriye yayınlamak istemesi üzerine toplatıldı.¹⁴³ İsmet İnönü’nün İzmir’e geldiği 2 Mayıs akşamı *Demokrat İzmir* gazetesinin tahrip edilerek, yakılmak istenmesi bir anda ülke gündemine bomba gibi düşmüştü. Gazete binasına saldırı yapılacağına dair o günlerde ihbar geldiğine değinen gazete çalışanı Şeref Bakşık, “DP’li ve il merkezlerinde önemli bir yeri olan bir arkadaşım, 1957 Mayıs’ının bir gecesinde gazetemiz binasının saldırıya uğrayacağına bana duyurmuştu” ifadelerinde bulunur. Ayrıca *Demokrat İzmir* gazetesi adliye muhabiri Yassıada mahkemesindeki şahitliği sırasında baskından iki gün önce gazeteye ihbar geldiğini, ihbarın Emniyet Müdürlüğüne bildirilmesi ile gazetenin önüne iki polis memurunun görevlendirildiğini açıklamıştı.¹⁴⁴

İsmet İnönü’nün İzmir’e geleceğinden dolayı 2 ile 10 Mayıs tarihleri arasında İzmir’de partilerin toplantı yapmaları yasaklanmıştı. Buna rağmen 2 Mayıs akşamı DP İzmir İl Genel Merkezinde toplantı yapılacağına yönelik duyurular sonrası partililer, DP Konak

138 Danış, “Bir Bilmecce”, *Demokrat İzmir*, 19 Ocak 1958.

139 Serap Yazıcı, *Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Yetkin Yayınları, Ankara,1997,s.62.

140 Erer, a.g.e., s.360.

141 Konu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz: Fevzi Çakmak, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin ‘Ege Vazife Gezisi’ ve 1959 Yılı Uşak-İzmir Olayları”, *Turkish Studies*, Volume 9/10 Fall 2014, ss. 1239-1258.

142 “Sayın İnönü-Manisa” *Demokrat İzmir*, 1 Mayıs 1959.

143 *Demokrat İzmir*, 19 Mayıs 1959.

144 BCA, Fon Kodu. 10.09. Yer No. 210.650.1.134.

binasında toplanmaya başlamışlardı. Toplantı sırasında DP Alsancak ilçe binasında bir patlamanın meydana geldiğini öğrenen partililer ellerinde taş ve sopalarla *Demokrat İzmir* gazetesine doğru harekete geçti. Partililer gazetenin önüne geldiklerinde, Belediye Başkanı Faruk Tunca'nın "Serbestsiniz arkadaşlar bütün mesuliyet bana aittir. Yakın yakın burası komünist gazete ve matbaadır" sözlerinden aldıkları teşvikle, yaklaşık 200 – 300 partili harekete geçti.¹⁴⁵ Saat 21.15'te başlayan ve tam 48 dakika boyunca devam eden tahribat sonucunda; gazete matbaasının camları kırılmış, baskı makineleri tahrip edilmiş, matbuat malzemeleri çıkan yangında kullanılamaz hale gelmişti. Gazetenin 22 personeli de bu tahribat sırasında bina içinde mahsur kalmıştı.¹⁴⁶ Gecikmeli de olsa itfaiye yangını söndürmek için gelebilmişti.¹⁴⁷ *Demokrat İzmir* gazetesi personeli olan ve olayı bizzat yaşayan tarihi bir tanık o günü "hayatımda unutmadığımdır andır" diyerek açıklamaktadır. Matbaanın önünde toplanan partililer, kısa süre içerisinde gazetenin kapısını kırarak içeri girmişlerdi. Kağıt ve mürekkeplerin ateşe verilmesi ile yoğun bir duman yükselmiş gazetede bulunan personel zor durumda kalmıştı. Gazete çalışanları üçüncü kata sığınarak valilik, emniyet, itfaiyeden yardım talep etse de ilgilenen olmamıştı. Erel Şarman, kamu kurumlarının ilgisizliğini şu sözlerle ifade ediyordu: "Demokrat İzmir deyince telefonlar kapatılıyordu." İlgili kurumlardan yardım gelmemesi üzerine gazete çalışanları yangından kurtulabilmek için üç metre kadar uzakta bulunan yan binaya merdiven kurarak kurtulmayı bile düşünmüşlerdi.¹⁴⁸ Yaşanan olaylar sırasında yardımın gelmemesi, polisin işini ağırdan alması olaydan sonra en çok konuşulan konu olmuştur. Olayın bu şekilde seyretmesi yaşananlardan Demokrat Partili yöneticilerinin parmağı olduğu iddialarını her zaman barındırmıştır. *Demokrat İzmir* gazetesi tahribinden sonra sadece iki kişi gözaltına alınmış bunlardan biri de bir milletvekilinin araya girmesi ile serbest bırakılmıştı. Olaydan hemen sonra İzmir Savcılığı harekete geçerek olay hakkında yayın yasağı getirmişti.¹⁴⁹ Adnan Dövenci savcılık tarafından başlatılan ve sonuçlanan tahkikattan tatmin olmamıştı. Kendisi tarafından açılmış olan tahkikat 27 Mayıs sürecinde Yassıada davalarında görülecekti

2 Mayıs gecesi ağır tahribat yaşayan *Demokrat İzmir* gazetesi 3-18 Mayıs tarihleri arasında kapalı kaldı. Olaydan sonra ilk kez "16 gün sonra bizi sevenlerin huzurunda, muarızlarımızın ise işte yine karşılarındayız!" başlığı ile iktidara meydan okuyarak çıkmıştı. Çıktığı ilk iki gün *Halkın Sesi* matbaasında basımı yapıldı.¹⁵⁰ 19 Mayıs 1959 tarihli nüshasında matbaasının konumunu gösteren helikopterle çekilmiş fotoğrafları yayınlıyarak; güvenlik kurumlarının çok yakınında bir gazete binasına saldırının gerçekleştiğini ve buna rağmen geç müdahale edildiğini açıklıyordu.¹⁵¹ *Demokrat İzmir* gazetesinin bulunduğu yer; Polis 2. Şube Müdürlüğüne ile Polis Müdürlüğüne çok yakında. Hükümet binasına 150 adım, Adliye binası ve Savcılığa 160 adım, Jandarma Merkez İlçe Komutanlığına 60 küsur adım uzaklıktaydı.¹⁵² Baskından sonra çıkan ilk sayısında "Uşak Olayları"na da yer veren gazete "Kanunların açıkça kışkırtmasından doğan vahim akıbet: İnönü'yü Taşladılar" manşetine yer vermiş ayrıca yaşanan olaylar üzerine basına getirilen yayın yasağını da eleştirerek şu ifadelerde bulunmuştu:

145 BCA, Fon Kodu.010,09. Yer No.211.655.2.

146 BCA, Fon Kodu. 10.9. Yer No. 208.644.2.87.

147 Emine Gürsoy Naskali, *Yassıada Zabıtları-VII Demokrat İzmir Gazetesi Davası*, Kitabevi, İstanbul, 2012, s.536.

148 Erel Şarman ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi:9.01.2017).

149 *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959.

150 Erel Şarman ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi:9.01.2017).

151 *Demokrat İzmir*, 19 Mayıs 1959.

152 *Demokrat İzmir*, 4 Haziran 1959.

"Hayır, biz, yarım aydan fazla bir zaman çıkmamak ve bunu söylememek zorunda bırakıldığımızı, memleket gazetelerinin günlerce neşir yasağı sansürüne tâbi tutularak 'beyaz leke'lerle intişar etmeye mecbur edildiğine ve yüz binlerce vatandaşın gözü önünde cereyan etmiş hadiselerin yine vatandaştan gizlenmesine gülmüyoruz. Hatta 'fısıltı gazetesi'nin kendi aleyhlerine çalışmasını mümkün kıldıklarına bile gülmüyor, gülemiyoruz. Gülemiyoruz. Çünkü bunlar, ağlanacak hallerdir. Buna rağmen, yani ağlanacak yerde, biz gülüyoruz. Evet, sevgili dostlarımızın bu hallere düşüşüne gülüyoruz."¹⁵³

İktidarın, basın ve muhalefet üzerindeki baskılarından, yayın yasaklarından dolayı *Demokrat İzmir* gazetesi başından geçen olayları o günlerde yazamamıştır. Olayın üzerinden bir yıl geçtikten sonra da 1960 yılı Nisan ayında kurulan Tahkikat Komisyonu gazeteyi süresiz olarak kapatma kararı vermişti. Baskın olayından iki yıl sonra, 2 Mayıs 1961'de "Meş'um Gün" adlı makale ile gazete başından geçenleri ilk kez kamuoyuyla açıkça paylaşma imkânı bulacaktı. Gazeteye göre, İsmet İnönü'nün İzmir'e gelmesi sebebiyle oluşan kalabalığı fırsat bilen Adnan Menderes gazeteye öldürücü bir darbe vurmak istemişti. *Demokrat İzmir* gazetesi, Adnan Menderes'in iktidara gelmesinde büyük desteği olan bir gazeteyi nasıl gözden çıkarabildiğine yönelik şu açıklamalara yer vermişti: "O nankör alabildiğine haris ve canavar ruhlu bir insandı. O ruhun, bir gün içinde mahpus bulunduğu bedeni boğması mukadderdir."¹⁵⁴

Demokrat İzmir gazetesi o gece yaşanan olayları bir de kendi bakış açısıyla şu şekilde aktarmıştı: "...Gazete, gece kadrosuyla çalışmaktaydı. Yirmi kişi miydik, kırk kişi miydik bilmiyorum. Bir olsa ne çıkar, bin olsa ne çıkar... Henüz cezaevi yıkılmamış, içerde bir alay masum var. Dışarda ise hırsızın, katilin, ırz düşmanlarının, soyguncunun daniskası... Güruh, sarhoş edilmiş, ceplerine beşer, onar lira konmuş ağzı salyalı bir sarhoş sürüsü, gazetenin üzerine yürüyor. Cezaevinin kenarından, içerdeki kaza kurbanları hapiste, dışardaki vurguncular, soyguncular başıboş, serbest... Kahrolsun diye bağırıyorlar. Kim kahrolacak? Biz! Kahrolduğumuz kadar kahrolmuşuz zaten... Ve bir taş yağmuru. Savcılık? Ölü... Vilayet? Vefat etmiş... Emniyet? Hak getire... İtfaiye? Namevcut... İzmir'de, Mithat Paşa caddesinde 25 numaralı binada 'hak!' diye, 'hürriyet!' diye hakkı ve hürriyeti taşıyorlar. Aşağıdan kâğıtlar tutuşturulmuş, yukarısı duman dolu... Çocuklar boğulacak... Kapılar, pencereler açılıyor. Aspiratörler çalıştırılıyor. Ah, biraz temiz hava Hürriyetin havası, Dokuz yıl hasretini çektiğimiz hürriyet havası... Macera, bir *Demokrat İzmir* gazetesinin macerası değildir. Asıl mesele, bu gazetenin hüviyetinde hür ve müstakil basını, hür ve müstakil düşünceyi ateşe vermek, yakmak, külleri üzerinde tepinmektir."¹⁵⁵

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ve *Demokrat İzmir* Gazetesi

Türkiye'nin 1960 yılına girdiği günlerde ülke içinde iktidar ile muhalefet arasında sağlıklı bir iletişimin olduğunu söylemek zordu. Muhalefet ülkenin hürriyet ve demokrasiden hızla uzaklaştığını, iktidarın otoriterleştiğini, ekonomin kötü yönetildiğini öne sürüyordu. Bu düşünceleri geniş halk kitleleri ile paylaşmak adına da 1959 yılı ile birlikte parti liderleri sık sık Anadolu seyahatlerine çıkıyordu. CHP tarafından düzenlenen yurt gezilerinin olaylı geçmesi basına yayın yasağı olarak yansımıştı. "Geyikli Olayları" hakkında çıkan yayın yasağına uymadığı gerekçesi ile *Demokrat İzmir* hakkında dava açıldı.¹⁵⁶ İktidar ise muhalefetin ülke içinde yürüttüğü bu faaliyetleri kanun dışı siyasi faaliyetler olarak görüyor ve tüm bunların CHP'nin yıkıcı, gayri meşru çabalarının ürünü olduğu yolunda

153 "Gülüyoruz", Angin, *Demokrat İzmir*, 19 Mayıs 1959.

154 "Meş'um Gün" *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1961

155 "Bir Barbarlığın Yıldönümü", *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1961.

156 *Demokrat İzmir*, 7 Nisan 1960.

genel bir tutum izliyordu. Bu tutum ve düşünce etrafında 18 Nisan 1960 tarihinde TBMM'ye sunulan bir önerge ile CHP'nin bu tür faaliyetlerinin araştırılması teklif ediliyordu.¹⁵⁷ Uzun yılların siyasi ve askeri deneyimlerini üzerinde taşıyan CHP lideri İsmet İnönü, iktidar tarafından partisini hedef alan bu önerge karşısında Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmasında “Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir... Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam”¹⁵⁸ ifadeleriyle iktidarı uyarma gereği görmüştü. Konuşmanın ardından CHP grubu Meclis'i terk etmişti. Ardından 21 Nisan 1960'da “Ulus gazetesini teşhir etmekten yakalandı” adlı yazıyı yayınlaması üzerine İzmir Savcılığı kararı ile *Demokrat İzmir*'in söz konusu sayfaları toplatıldı.¹⁵⁹ Meclis, iktidarın CHP'yi ve basını soruşturmak üzere kurulmasını istediği Tahkikat Komisyonu'na 18 Nisan'da onay verirken; komisyona geniş yetkiler veren yasal düzenleme Meclis tarafından kabul edilerek 28 Nisan'da yürürlüğe girmişti. Muhalefet ve basının faaliyetlerini soruşturmak için kurulan Tahkikat Komisyonunun ilk icraatlarından biri muhalif basını susturmaktı. Bütün baskılara rağmen iktidara karşı amansız muhalefetini sürdüren *Demokrat İzmir* gazetesi, Tahkikat Komisyonu'nca 28 Nisan 1960 günü süresiz olarak kapatıldı. Gazete 29 Nisan-28 Mayıs 1960 tarihleri arasında yayınlanmadı. Dönemin gazetecilerinden Erel Şarman iktidarın gözünden *Demokrat İzmir* gazetesini şu şekilde açıklamaktadır: “1960 yılında Ankara'da Ulus, İstanbul'da Akşam gazetesi ne ise İzmir'de de Demokrat İzmir öyleydi. Demokrat Partililer için Demokrat İzmir tam bir baş belasıydı.”¹⁶⁰

Tahkikat Komisyonunun faaliyete geçmesiyle birlikte İstanbul ve Ankara'da olaylar çıkmıştı. Özellikle üniversite gençliği çıkan olaylarda en önde yer almıştı. Yaşanan olaylara güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası İstanbul'da Orman Fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz ile Nedim Özpulat hayatını kaybetmişti. Hükümet, İstanbul ve Ankara'da örfi idare ilan ederek, sokağa çıkma yasağı koymuştu. Yaşananlara ilişkin yayın yasağı getirilmişti. 1960 yılının Mayıs ayı başında İstanbul ve Ankara'da, iktidara yönelik örgütlü bir muhalefet kendisini meydanlarda göstermeye devam etmişti. “555 K” parolası ile tarihe geçen ve tahsilli gençliğin organize ettiği bir gösteri “5. ayın 5'inde saat 5'de Kızılay'da” sloganıyla hayata geçirilecekti.¹⁶¹

Siyasetin çıkmaza girdiği, toplumsal olayların yaşandığı o günlerin sonunda 27 Mayıs 1960 tarihinde askeri müdahale gerçekleşti. Müdahalenin hemen ardından basın üzerindeki engellerin kaldırılmasıyla birlikte yayın hayatına devam eden *Demokrat İzmir* gazetesi müdahalenin hemen ardından yayınladığı ilk sayısında Demokrat Partililerin nasıl tutuklandıklarını dizelerle şöyle ele aldı:

“Esbaktan Dâhiliye Vekili Namık Gedik

Saklanmak için pek çok aradı köşe, delik

Sarılınca etrafı süngülerden bağlarla

Yakalandı Fatin'cik marklar ve dolarlarla

Çalıştı göstermeye başarı fakat naçar

157 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:11, C. XVIII, 58. Birleşim (18 Nisan 1960), s. 189.

158 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:11, C. XVIII, 58. Birleşim (18 Nisan 1960), s. 206-207.

159 *Demokrat İzmir*, 22 Nisan 1960.

160 Erel Şarman ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi: 9.01.2017)

161 Fevzi Çakmak, “Demokrat Parti İktidarında İzmir (1950-1960)”, İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi, C 2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, s. 369.

*Kaptırdı paçasını sonunda Hamdi Sancar
Ayrılıp vicdanından uymadığı şey duyuya
Düştü nihayet derin kazdığı bir çukura
Dinlemedi nasihat, tarihten almadı ders
Verdi yakayı ele Kütahya'da Menderes
Kantarın topuzunu kaçırdı gitti ayar
Teslim olmakta ayak diretti Celal Bayar
Ne oldu neler gördük bir anda biz nazarla
Neler olacak daha ahvali intizarla
Şer olanın zihninden daima şer geçer de
Dünkü sabık komisyonun bugün hepsi içerde...
Bize ettiler eza, onların hakkı mihnet
Şanlı orduya selam, saygı ve minnet..."¹⁶²*

Demokrat İzmir gazetesi, Demokrat Parti'nin 6-7 Eylül olaylarını düzenleyip sonrada suçlarını inkâr ettiklerini, İsmet İnönü'yü sadece taşlamakla kalmayıp vur emri verdiklerini, basın ve yayın çalışanlarını hapse atmakla kalmayıp altından kalkamayacakları cezalar verdiklerini açıklıyordu. Ardından "*Selam Sana Türk Ordusu! Bizim biçare kalemciklerimizle dindiremediğimiz zulmü tepelemeye, senin şanlı kılıcının yüzü değil, fakat kudretli elinin tersi yetiverdi! Dikensiz gül bahçesi işte böyle yaratılır! Bir avuç baldırı çıplak kimmiş onu sen dünyaya gösterdin. Mübarek ve kudretli ebediyen dert görmesin*" ifadeleriyle yapılan askeri müdahaleye haklı gerekçeler sunuyordu.¹⁶³

27 Mayıs'ta asker tarafından Demokrat Parti iktidarına karşı gerçekleştirilen müdahale İzmir'de ihtilal hareketi olarak algılandı. İzmir gençliği o günlerde "*Hürriyet Kervanı*" adında bir kervan kurarak il ve ilçelerde 27 Mayıs hareketinin önemini halka anlatmaya çalışmıştı.¹⁶⁴ İzmir halkı ise meydanlarda "*Ya yaya şaşşa Türk Ordusu Çok Yaşa!*" nidaları atarak Türk ordusuna karşı olan sevincini gösteriyorlardı.¹⁶⁵ *Demokrat İzmir* gazetesi de müdahaleyi takip eden günlerde sütunlarında yer verdiği yazıları ile askeri müdahalenin yanında olduğunu gösteren bir politika sürdürmüştür. Gazetenin sabık iktidara yönelik tavrı ve söylemi çok serttir. Demokrat Partililere yönelik "*sabık, düşük, kuyruk, Yassıada tutukluları, Celali Çetesi, Celali Eşkıyaları*" gibi sıfatları sürekli kullanmaya özen gösteren gazete, müdahalenin meşru olduğunu her yazısı ile dile getirerek 27 Mayıs hareketinin sesi olarak varlık göstermiştir: "*Mayısta Geldiler, Mayıs gittiler. Fakat dünkü gazetelerde içlerinden birinin eşlerine ait çantada çıkan hazinenin listesini okuyunca bir defa daha anlayıp inandım ki bu Mayıs sülükleri, aradan geçen on sene içinde bu fukara milletin kanını çok fena emmişler...*"¹⁶⁶

162 Meffun-u Hürriyet, "Nasıl Tutuldular", *Demokrat İzmir*, 29 Mayıs 1960.

163 Ziya Hanhan, "Selam Sana Türk Ordusu", *Demokrat İzmir*, 30 Mayıs 1960.

164 Erol Akıncılar ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi: 22.12.2016).

165 *Demokrat İzmir*, 31 Mayıs 1960. 2- 3 Haziran 1960.

166 Naci Sadullah Daniş, "Mayıs Sülükleri", *Demokrat İzmir*, 31 Mayıs 1960.

Demokrat İzmir, sabık iktidardan hesap sorulmasını, tüm yaptıklarının hesabını vermesini isterken, içinde idam sehpalarını hatırlatan ifadelerinden olduğu şu tür yazılara da yer vermiştir: “Biz onlardan asıl hesabı, büyük hesabı isteyeceğiz. Bu sevgili milletin kendisini kurtarabilecek bütün aydın ve namuslu başlarını hatta bir müstevli düşmanın bile yapamayacağı bir gaddarlıkla mezbahalara sürmeye yeltenmenin hesabını! Ve artık açık konuşalım bizce bu korkunç hesabın altından, ancak sehpalar altında kalkabilecekler onlar!”¹⁶⁷

Askeri müdahalenin ardından eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve eski Başbakan Adnan Menderes ile birlikte aktif siyaset yürüten tüm Demokrat Partililer, Yassıada’da kurulan mahkeme de yargılandılar. Yassıada’da davası görülen olaylardan biri de *Demokrat İzmir* gazetesinin 2 Mayıs 1959 gecesi tahrip edilmesi olayıydı.¹⁶⁸ 12 Ocak 1961’de olayın duruşmaları başladı. *Demokrat İzmir* izlediği yayın siyaseti ile davaya destek veriyordu. Demokrat Partilileri idam etmek için sadece *Demokrat İzmir* gazetesi davasının yeterli olduğunu vurgulayan gazete, zamanında kâğıt sıkıntısı yaşadıklarını, ilanlarının kesildiğini, kapatma ve hapis cezalarına maruz kaldıkları halde muhalefetten vazgeçemedikleri için gazetenin tahrip edildiğine vurgu yapan haber yapıyordu. Davayı desteklediği bu yazının devamında gazeteyi tahrip edenler için “bunların birer piç olduklarını, birer dolandırıcı olduklarını, birer karpuz hırsız olduklarını, birer ırz düşmanı olduklarını” ve bu olayla ilgili olanların başında da Adnan Menderes’in bulunduğunu iddia ediyordu.¹⁶⁹ Gazetenin ortaya koyduğu bu ifadeler çok ağır ve rencide ediciydi ama askeri idarenin olduğu o günlerin atmosferi içinde olağan karşılanıyor gibiydi. *Demokrat İzmir* gazetesi davasında Adnan Menderes, Rauf Onursal başta olmak üzere toplam 24 sanık vardı.¹⁷⁰ Mahkeme de Adnan Menderes’e basına baskı uygulamak için kâğıt vermediği ve resmi ilanları kesitiğine yönelik iddialar yöneltildi. Menderes bu iddiaları cevaplarırken, kâğıt sıkıntısının yaşandığı bir döneme denk geldiğini ve ilanların da gazete tirajlarına göre dağıtıldığı şeklinde ifade etmişti. Ayrıca “*Demokrat İzmir gazetesi büyük tirajlı olan bir gazete değil, bendeniz altı ayda bir defa dahi ismini işitmedim dersem, inanmanızı istirham ederim*” demişti.¹⁷¹ *Demokrat İzmir* gazetesinin de savcının üzerinde durduğu konulardan biri de İsmet İnönü’nün İzmir’e gelmesi ile gazeteye yapılan tahribatin aynı güne denk gelmesinin tesadüf olup olmadığıydı.¹⁷² Duruşmalar sırasında şahitler ifadelerinde; DP il binasında küçük çaplı etki yaratacak bir düzeneğin hazırlanmasından sonra il binasında bulunan yaklaşık 200-300 kadar Demokrat Partilinin *Demokrat İzmir* gazetesi binasının önüne geldiğini ifade etmişlerdi. Gazete binasının önünde toplanan partilileri İsmet Uç, Saim Orakçı, Muzaffer Balaban, Selahattin Erdönmez gibi isimlerin kışkırttığı ve Şeref Balkanlı’nın, Adnan Menderes’e ait olduğunu iddia ettiği “*Bu Komünist yuvası il binasını bombaladı, burayı hücum edin*” sözleriyle kalabalığı harekete geçirdiğini ifade ediyordu.¹⁷³

Demokrat İzmir gazetesinin tahrip edilmesi dönemin Ulaştırma Bakanı başkanlığındaki bir heyetin İzmir’e gelerek DP mahalli teşkilatı ile yaptığı görüşmede planlanmıştı. İktidar kanadının planlamış olduğu bu olaydan İzmir Valisi ve Emniyet Müdürlüğünün de bilgisi

167 “Bu Hesabın Altından Ancak Sehpalar Altında Kalkabilecekler”, *Demokrat İzmir*, 11 Haziran 1960.

168 “Sanıkların, Demokrat İzmir gazetesi matbaasını tahrip etmek için plan hazırlamak, hazırlanan planı uygulamaya koymak, tahribe bizzat katılmak ve bu suçu işlemeye azmettirmek hareketinden dolayı Yüksek Soruşturma Kurulunca 27/11/1960 tarihinde soruşturma yapılmasına karar verdi.”, BCA, Fon Kodu.010.09, Yer No.211.655.2.

169 Naci Sadullah, “İbret Alınacak Sahneler”, *Demokrat İzmir*, 13 Ocak 1961.

170 BCA, Fon Kodu.010.09, Yer No. 211.653.1.

171 BCA, Fon Kodu.010.09, Yer No. 211.653.1.

172 BCA, Fon Kodu. 010.09. Yer No. 211.653.1.

173 Naskali, a.g.e., ss.88-102.

vardı. İçeride 22 personelinin bulunduğu gazeteye saldırının başlaması üzerine çalışanlar savcılığa, emniyete ve vilayete haber vermiş olsa da emniyetin gerekli tedbiri alacakları şeklindeki yanıtları dışında olayla ilgilenen olmamıştı. Geç de olsa itfaiye olay yerine gelerek yangını söndürmek için müdahale etmişti. Yine geç gelen birkaç polis memuru da kalabalığı bastıramamış ve ilerleyen dakikalarda Emniyet Müdürü Nevzat Emrealp'in olay yerine intikali ile tahribat sona ermişti.¹⁷⁴ Duruşmalarda şahit ve sanık olarak bulunan polis memurlarından; İzmir Emniyet Müdürlüğü Trafik Şubesi polisi şahit İsmail Aksoy, İzmir Emniyet Müdür Muavini şahit Mehmet Özcan,¹⁷⁵ Emniyet Genel Müdürü sanık Cemal Gökten, Ankara Emniyet Müdür Muavini sanık İsmail Küntay ifadelerinde olayın tertip olduğunu beyan etmişlerdi.¹⁷⁶

Gazete binasının tahrip edildiği gece İzmir Şehirlerarası Muhabere Salonu nöbetçisi olan Ayten Aktuna ifadesinde ciddi bilgiler paylaşmıştı. Aktuna, olaydan önce Dâhiliye Vekâleti ve Kemal Hadımlı arasında gerçekleşen telefon görüşmesinde Hadımlı'nın "*Haber almışlar, biz de kapıya iki polis dikiverdik*" şeklinde ki telefon konuşmasına şahit olduğunu ifade etmişti. Tahribat sonrasında ise bizzat Adnan Menderes ve Ulaştırma Bakanı Muzaffer Kurbanoğlu arasında bir görüşme geçtiğini ifade eden Aktuna, Kurbanoğlu'nun, *Demokrat İzmir* matbaasına yapılan tahribat hakkında Başbakan'a açıklamalarda bulunduğunu, buna karşın Menderes'in "*Bir işi beceremediniz, alçaklar*" şeklinde konuştuğunu belirtiyordu.¹⁷⁷

Yassıada davalarında ele alınan *Demokrat İzmir* gazetesini davasının savcısı gazetenin tahrip edildiğini gösteren yirmi üç delil gösteriyordu. Bu delillerden bazıları şu şekildedir: Ethem Menderes'in hatıra defterine kaydettiği 8 Mayıs 1959 tarihli notta *Demokrat İzmir*'in tahribine ilişkin Vali ve Başbakan arasındaki konuşmada; "*Vali olacağını, fakat saatini belli edemeyeceğini söylemiş*" olduğu belirtiliyordu. Ethem Menderes bir başka notunda; kendisinin İzmir Valisi Kemal Hadımlı'yı makamında ziyareti sırasında Faruk Tunca'nın Valiye gazete hakkında gerekenin yapılacağını bildirdiği kayıtlar arasındaydı. Ayrıca başka bir şahit olan Polis Müdürü Nevzat Emrealp'in gazeteye düzenlenecek tahribat hakkında bilgilendirildiğini Kemal Hadımlı'ya iletmesi üzerine Vali'nin olaydan haberinin olduğunu şu sözlerle açıklamıştı: "*Evet nümayiş yapılacak, Demokratlar yapacak biraz yumuşak davranın.*"¹⁷⁸

Demokrat İzmir gazetesini tahribatının bilançosu ise şu şekildeydi: Üç adet baskı makinesi ciddi hasar görmüştü. Doksan balya gazete kâğıdı, elli kiloluk beş varil mürekkep ve birçok malzeme kullanılamaz hale gelmişti.¹⁷⁹ Tahribat sonrası ortaya çıkan maliyet ise şöyleydi: Baskı dairesi badana işleri için 751 lira, ıstırya, cam; 1555.20 lira. Mürettephanedeki yağlı boya işlerine 2120 lira. Yazı odası boya işlerine 440.88 lira, badana işlerine 1874 lira, ana kapıya yapılan tahribat için 650 lira, makine, ferma, kağıt tahribi için 121480 lira. Toplam 128.870.28 lira.¹⁸⁰

Demokrat İzmir gazetesini davası Yassıada Yüce Adalet Divanında 12 Ocak-4 Mayıs 1961 tarihleri arasında görüşüldü. Yassıada Savcısı Salim Başol duruşmalar sonunda karar gereğince tutuklama nedenleri kalkmış olduğundan sanıklar Beliş Bener, Dr. Mustafa Bozoklar, İsmet Bilginer, Paşa (Paşo) Saka, Mehmet Özyağcı, İsmail Babayiğit, Eyüp Şenöztop ve Ahmet İdiz'in tutuklama kararının geri alınmasına ve başka hükümlülükleri

174 BCA, Fon Kodu: 010.9., Yer No. 208.644.2.87.

175 Naskali, a.g.e., ss.175-205.

176 BCA, Fon Kodu: 010.09. Yer No. 211.653.1.

177 Naskali, a.g.e., s.108.

178 Ayrıntı için bkz. BCA, Fon Kodu. 010.9., Yer No. 208.644.2.2.

179 BCA, Fon Kodu. 010.9., Yer No. 210.650.1.130.

180 BCA, Fon Kodu.010.09. Yer No: 209.645.1.

yoksa serbest bırakılmalarına karar verdi. Ayrıca Sanık Kemal Serdaroğlu, Cemal Gökten ve İsmail Küntay hakkındaki tutuklama kararı geri alındı. Savcı Salim Başol 960/ 32 esas numarasında kayıtlı olan *Demokrat İzmir* gazetesini davasının 1 numaralı Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmesine karar verdi.¹⁸¹

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin içine girdiği çok partili siyasi hayatın en önemli aktörlerinden biri basındı. Kurulan siyasi partileri kitlelerle tanıştıran, partilerin amaçlarını geniş halk tabanına yayan gazete ve dergiler yayın faaliyetleri ile dikkatleri üzerine çekmişlerdi. Demokrat Parti'nin kurulması etkili bir muhalefet ortamı yaratmış ve siyasi partilerdeki çeşitlilik basına alternatif siyasi bir alan yaratmıştı. Yeni kurulan muhalefet partilerine destek veren gerek ulusal gerekse yerel ölçekte birçok gazete yayın hayatına başlamıştı. Yerel ölçekte yayın hayatına başlayan gazetelerden biri de 12 Nisan 1946'da ilk sayısı çıkan İzmir gazetesiydi. Demokrat Parti'nin en güçlü olduğu Ege Bölgesi içinde, muhalefetin sesi olan gazete, çok kısa süre içinde geniş kitleler tarafından okunacak; yaptığı haberler ile ulusal düzeyde adından söz ettirecekti. Yayınladığı "*Nesebi Sahih Olmayan Çocuk*" isimli fıkra sonrası kapatılan gazete 25 Aralık 1946 tarihinden itibaren *Demokrat İzmir* ismi altında yayınlarına devam etmiştir. *Demokrat İzmir* gazetesi iktidarlara yönelik yaptığı sert ve etkili muhalefet nedeniyle hem CHP iktidarı sırasında hem de DP iktidarı sırasında kapatılan ender gazetelerden biridir. İktidarlara arası iyi olmayan, iktidarlardan tarafından maddi ve hukuki yaptırımlarla karşı karşıya kalan gazete buna rağmen ayakta kalmaya ve etkili yayınlarını sürdürmeye devam etmiştir. 1940'lı yılların sonlarında Demokrat Parti'ye destek veren en etkili yayın organlarından biri olan gazete, DP iktidarı sırasında yaptığı haberlerle en etkili muhalif gazetelerin başında gelecektir.

Demokrat İzmir gazetesi, DP iktidarını destekleyen yayın politikasından 1955 yılı ortalarından itibaren ayrılmaya başladığı görülür. Bu ayrılığın daha öncesi de bulunmaktadır ama özellikle DP iktidarının basına getirdiği sınırlamalar sonrası ayrılık süreci hız kazanmıştır. 1956 yılı başı ile birlikte artık gazete DP iktidarına karşı açıktan muhalefet etmeye başlamıştır. DP iktidarı, gazetenin yürüttüğü etkili muhalefet karşısında o kadar sıkışacak ki 2 Mayıs 1959 tarihinde Cumhuriyet tarihinde çok sık rastlanmayan bir olayla iktidar yandaşları tarafından gazetenin binası tahrip edilecek, gazete yaklaşık üç hafta yayınlanamayacaktır.

Demokrat İzmir, Demokrat Parti iktidarına muhalif olduğu dönemde önemli bir yazar kadrosuna sahiptir. Ziya Hanhan ele aldığı bir fıkra nedeniyle bir yıl hapse girmiş; Naci Sadullah Daniş, "Günün İlhamları" köşesinde muhalif kalemini oynatmaktan çekinmemişti. Attila İlhan, Halikarnas Balıkcısı, Aziz Nesin, beş dil bilen Ahmet Angın *Demokrat İzmir* gazetesinin yazar kadrosu arasında yer alan isimlerdendi. Gazetenin foto muhabiri, İzmir'in en iyi foto muhabiri olan, Uşak olayları sırasında dövülen ve sonraki yıllarda Yeşilçam sinemasında rol alan Hüseyin Baradan'dı. Gerek yazar kadrosu gerekse yetiştirdikleri ile *Demokrat İzmir* büyük bir gazetecilik okuluuydu. İyi bir yazar kadrosuna sahip olan fakat iktidarlardan baskısını sürekli ensesinde hisseden gazete de zaman zaman köşe yazıları "*Demokrat İzmir*" imzası ile yayınlamıştı. Bu durumun en önemli nedeni, gazeteyi kapanma noktasına getirebilen ağır hapis ve para cezalarıydı.

DP iktidarından en fazla zarar gören gazetelerin başında gelen *Demokrat İzmir*, 27 Mayıs Askeri Müdahalesi'ne en fazla destek veren, müdahaleyi savunan ve haklı gören

181 BCA, Fon Kodu. 010.09. Yer No. 211.655.2.

gazetelerin başında gelmiştir. İktidardan düşen Demokratlar hakkında çok ağır ifadelere sütunlarında yer vermekte sakınca görmeyen; sabık iktidarın idam sehpalarında hesap vermesini isteyen bir *Demokrat İzmir* vardır. Gazetenin 1959 yılında tahrip edilmesi Yassıada Mahkeme sürecinde duruşması yapılan önemli davalardan biri olmuştur. İzmir basını içinde önemli bir yeri olan *Demokrat İzmir* gazetesi 1979 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş ve 11.445 sayı yayınlanmıştır.¹⁸²

KAYNAKÇA

I. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu.010.09, Yer No.211.655.2.

BCA, Fon Kodu.010.09, Yer No. 211.653.1.

BCA, Fon Kodu: 010.9., Yer No. 208.644.2.87.

BCA, Fon Kodu. 010.9., Yer No. 208.644.2.2.

BCA, Fon Kodu. 010.9., Yer No. 210.650.1.130.

BCA, Fon Kodu.010.09. Yer No: 209.645.1.

BCA, Fon Kodu. 010.09. Yer No. 211.655.2.

BCA, Fon Kodu.030.01.00.00. Yer No.65.403.1.1

BCA, Fon Kodu.490.1.0.0. Yer No.1368.534.1

BCA, Fon Kodu. 10.09. Yer No. 210.650.1.134

BCA, Fon Kodu:490-0-001Yer No: 664-224-1.

II- Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

TBMM Tutanak Dergisi

Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007, Türkiye İstatistik Kurumu(TÜİK), Ankara, 2008.

III- Süreli Yayınlar

İzmir

Demokrat İzmir

Anadolu

Yeni Asır

Cumhuriyet

Vatan

Akşam

IV- Araştırma- İnceleme Eserler

A- Kitaplar

Ağaoğlu, Samet (1993), *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, (Yay. Haz. Cemil KOÇAK), 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yay.

Akşin, Sina(2011), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul Cem Yayınevi.

Arcaayürek, Cüneyt(1985), *Yeni İktidar Yeni Dönem 1951-1954*, 2.Basım, İstanbul, Bilgi Yayınevi.

Arıkan, Zeki (2011), *İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922*, C 1, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.

Asker, Ayşe(2013,) *Askeri Darbeye Doğru, Demokrat Parti'nin Tahkikat Komisyonu Girişimi*, Ankara, İmge Yayınevi.

¹⁸² Gazetenin 1960'lı ve 1970'li yılları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Aytac Demirci, Yusuf Ziya Düvenci; *Bir Mücadele Gazetesi! Demokrat İzmir*, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

- Bakşık, Şeref (2009), *CHP ile Bir Ömür*, İstanbul, Kurtiş Matbaacılık.
- Başgil, Ali Fuat (2006), *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat.
- Bayar, Celal (1997), *Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş*, C 5, İstanbul, Sabah Kitapları.
- Bila, Hikmet (1999), *CHP 1919-1999*, İstanbul, Doğan Yay.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi* C.II. (2005), İstanbul, Yapı Kredi Yay.
- Çakmak, Fevzi (2017), *İzmir'in Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.
- Demir, Şerif (2010), *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, İstanbul, Paraf Yay.
- Demirci, Aytaç vd.(2018), *Bir Mücadele Gazetesi! Demokrat İzmir*, 1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay.
- Erer, Tekin(1963), *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası.
- Goloğlu, Mahmut (2013), *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, I. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Gökman, Muzaffer (1973), *50 Yılın Tutanağı(1923-1973)*, Hürriyet Yay.
- İnönü, İsmet (2001), *Defterler (1919-1973)*, C.1, (Haz. Ahmet Demiral),1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay.
- Kabacalı, Alpay(1999), *Türk Basınında Demokrasi*, 2.Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- Kabasakal, Mehmet (1991), *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, İstanbul, Tekin Yay.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri(2002), *Politikada 45 Yıl*, Ankara, İletişim Yay.
- Karpat, Kemal (2012), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yay.
- Koçak, Cemil (2012), *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İktidar ve Demokratlar (1945-1950)*, C.II, İstanbul, İletişim Yay.
- Lewis, Bernard (2015), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, Arkadaş Yay.
- Naskali, Emine Gürsoy (2012), *Yassıada Zabıtları-VII Demokrat İzmir Gazetesi Davası*, İstanbul, Kitabevi Yay.
- Nutku, Emrullah (1979), *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar 1946-1958*, İstanbul, Fakülteler Matbaası.
- Şeyhanlıoğlu, Hüseyin (2011), *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Ankara, Kadim Yay.
- Teziç, Erdoğan(1976), *100 Soruda Siyasi Partiler, (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, 1 Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Toker, Metin, (1990), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları(1944-1973):Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Tökin, Füzuan Hüsrev (1965), *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1896-1965*, İstanbul, Elif Yay.
- Tunaya, Tarık Zafer (1962), *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul, Baha Matbaası.
- Turan, Şerafettin (2000) , *İsmet İnönü, Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Us, Asım (1966) *1930-1950 Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Savaşı ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri ve Hatıraları*, İstanbul, Doğruluk Matbaacılık.
- Yazıcı, Serap(1997), *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Ankara, Yetkin Yay.

B- Makale

Ağaoğlu, Samet (18 Mayıs 1948), "Üçüncü Parti", *Demokrat İzmir*.

_____ (12 Şubat 1950), "Seçimlere Gidiyoruz", *Demokrat İzmir*.

- Angın (19 Mayıs 1959), "Gülüyoruz", *Demokrat İzmir*.
- Belge, Burhan (25 Temmuz 1946), "Bugünkü Toplantının Manası ve Sebepleri", İzmir.
_____ (13 Nisan 1946), "CHP'ye Muhalefet Lazım", İzmir.
_____ (5 Ağustos 1946), "5 Ağustos 1946", İzmir.
_____ (12 Ağustos 1946), "CHP'nin Hodgamlığı", İzmir.
_____ (17 Mayıs 1950), "Kansız İnkılap ve Muhalefet", *Demokrat İzmir*.
- Çakmak, Fevzi (2013), "Demokrat Parti İktidarında İzmir (1950-1960)", İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi, C 2, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay.
_____ (2013), "Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve İzmir (1946-1950)", İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih Cildi, C 2, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay.
_____ (2014), "Cumhuriyet Halk Partisi'nin 'Ege Vazife Gezisi' ve 1959 Yılı Uşak-İzmir Olayları", *Turkish Studies*, Volume 9/10, ss. 1239-1258.
_____ (2015), "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies*, Volume 7/3 Eylül.
_____ (2018), "Ekrem Hayri Üstündağ", İzmir Kent Ansiklopedisi Biyografi Cildi, C 2, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Danış (19 Ocak 1958), "Bir Bilmece", *Demokrat İzmir*.
- Danış, Naci Sadullah (13 Ocak 1961), "İbret Alınacak Sahneler", *Demokrat İzmir*.
_____ (31 Mayıs 1960), "Mayıs Sülükleri", *Demokrat İzmir*.
Demokrat İzmir 17 Nisan 1954), "Bu Sükûnetin Manası".
_____ (27 Aralık 1957), "Hakikatler Tedbirlerle Susturulamaz".
_____ (29 Aralık 1957), "Ekseriyet".
_____ (28 Nisan-9 Mayıs 1958), "Niçin Muhalifiz"
_____ (27 Mayıs 1958), "Baskı".
_____ (1 Mayıs 1959), "Sayın İnönü-Manisa".
_____ (29 Mayıs 1960), Meffun-u Hürriyet, "Nasıl Tutuldular".
_____ (11 Haziran 1960), "Bu Hesabın Altından Ancak Sehpalar Altında Kalkabilecekler".
_____ (2 Mayıs 1961), "Bir Barbarlığın Yıldönümü."
_____ (2 Mayıs 1961), "Meş'um Gün".
- Ertem, Barış (2013), "Atatürk'ü Koruman Kanunu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Tartışılması", *Turkish Studies*, V8/5, ilkbahar.
- Fenik, Faruk (26 Temmuz 1946), "Siz Bizi Temsil Edemezsiniz", İzmir.
- Han'ın Yerine (1 Kasım 1957), "Kütük Partisi", *Demokrat İzmir*.
- Hanhan, Ziya "Gitti Gülsüm Geldi Gülsüm!", *Demokrat İzmir*, 4 Haziran 1956.
_____ (7 Haziran 1956), "Kaos", *Demokrat İzmir*.
_____ (18 Haziran 1956), "İnsaf be Paşam", *Demokrat İzmir*.
_____ (5 Nisan 1958), "Dağ Spor", *Demokrat İzmir*.
_____ (24 Aralık 1958), "Gazete Takvimi" *Demokrat İzmir*.
_____ (30 Mayıs 1960), "Selam Sana Türk Ordusu", *Demokrat İzmir*.
- İlhan, Attila (13 Nisan 1956), "Saat Diktatörlüğe Beş Var", *Demokrat İzmir*.
- Kapani, Osman (9 Şubat 1950), "Köylü Vatandaşın Reyi Demokrat Parti'dedir", *Demokrat İzmir*.
- Kubat, Hürrem (17 Mayıs 1950), "Kansız İnkılap ve Muhalefet", *Demokrat İzmir*.

- _____ (27 Temmuz 1950), “Çok Yerinde Bir Karar,” *Demokrat İzmir*.
_____ (7 Mart 1951), “Türk İnkılabına Düşmanlık Edenler”, *Demokrat İzmir*.
_____ (6 Haziran 1952), “Kırk Haramiliğe Paydos!”, *Demokrat İzmir*.
_____ (18 Aralık 1952), “İrticadan Her Fenalık Beklenebilir”, *Demokrat İzmir*.
_____ (18 Mart 1954),“Hedef Memlekete Hizmet Olmalıdır”, *Demokrat İzmir*.
_____ (18 Nisan 1954),“Siyasi Edebiyat”, *Demokrat İzmir*.
_____ (4 Mayıs 1954),“Seçim Geleneği Artık Kurulmuştur”, *Demokrat İzmir*.
_____ (6 Mayıs 1954), “Büyük Seçimden Sonra”, *Demokrat İzmir*.

Nadi, Doğan (26 Temmuz 1946), “Bu On Binlerce Halkın Tek Mümessili Yok”, İzmir.

Perin, Mithat (26 Temmuz 1946), “Halkın Haklı Heyecanı”, İzmir.

Tanış (23 Eylül 1957),“İşi Allah’a Kaldı”, *Demokrat İzmir*.

Tunçay, Mete(1997), “Siyasi Tarih (1950-1960)” *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Edt. Sina Akşin), İstanbul, Cem Yay.

Sözlü Tarih Kaynakları

Erol Akıncılar ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi:22.12.2016)

Tayfur Göçmenoğlu ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi 27.12.2016)

Levent Bimen ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi:27.12.2016)

Erel Şarman ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi 18.01.2017)

Kaya Çelikkanat ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi 27.12.2016).

Yusuf Rıza Düvenci ile Yapılan Söyleşi, (Söyleşi Tarihi18. 01. 2017).

Erol Akıncılar: 1938 Denizli doğumludur. 1970 yılında girdiği TRT’de Trabzon ve Antalya’da haber müdürü, İzmir’de televizyon ve radyoda denetim müdürü olarak yaklaşık yirmi yıl görev yaptı. Dört dönem İzmir Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığı yaptı. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Tayfur Göçmenoğlu: 1943 yılında Buca’da doğmuştur. Ege Telgraf, Saklambaç, Son, Günaydın, Ege Ekspres, Yeni Asır, Tercüman gibi gazetelerde görev almıştır. Ayrıca İzmir Gazeteciler Cemiyeti Yönetiminde yer almıştır.

Levent Bimen: 1944 İzmir doğumludur. Ege Ekspres, Yeni Asır, Hürriyet, Milliyet gibi gazetelerde çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Kaya Çelikkanat: 1934 yılında İzmir’de doğdu. İzmir Gazetecilik Yüksek Okulu’nu bitirdi. Ulus, Akşam, Tercüman, Ticaret, Demokrat İzmir, Yeni Asır, Demokrat Ege, Dokuz Eylül Gazetesi gibi gazetelerde çalıştı. Nisan 2017’de vefat etti.

Yusuf Rıza Düvenci: 1946 doğumlu olup, Demokrat İzmir gazetesinin sahibi Adnan Düvenci’nin oğludur. Gazeteciliğin yanı sıra uzun yıllar İzmir Spor Kulübü’nde yöneticilik yaptı. İzmir’de yaşamaktadır.

TÜRKİYE'DE KEMALİST BASININ GELİŞİM AŞAMALARI VE BİRİNCİ BASIN KONGRESİ (1935)

DEVELOPMENT STAGES OF KEMALIST PRESS IN TURKEY AND THE FIRST PRESS CONGRESS (1935)

Murat TURAN*

Geliş Tarihi/Received:13.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:24.06.2020

TURAN, Murat, (2020), "Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları ve Birinci Basın Kongresi (1935)", Belge Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2511-2535.

Öz

Mustafa Kemal, Millî Mücadele'yi yürütecek kadroları oluştururken aynı zamanda bu mücadeleye destek verecek Anadolu basınının kurulmasını da sağlamaya çalışmaktaydı. Ankara, Millî Mücadele'nin ana merkezi olarak belirlenince, Kemalist basının oluşum süreci asıl olarak burada şekillenmeye başlamıştı. Millî Mücadele döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kemalist kadroları en fazla zorlayan konulardan biri, İstanbul basınının Ankara karşıtı eylemleriydi. Ancak 1925'te başlayıp 1927'de sonlanan Takrir-i Sükûn sürecinde, İstanbul basınının etkisi büyük oranda azalmıştı. Bu sürecin ardından Türkiye'de kültürel anlamda büyük bir değişim süreci başlamıştı. 1930'lardan itibaren daha da hızlanan bu süreçte, Türk basınının üstlenmesi gereken görevler de belirlenmişti. Kemalist yönetim, basın kuruluşlarının inkılap prensiplerine, devletin siyasetine ve milletin ihtiyaçlarına uygun hareket etmesini, devlet ile bir arada ve uyum içerisinde çalışmasını istemekteydi. Millî Mücadele'ye ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait basın konusundaki deneyimler, 1931'de kabul edilen Matbuat Kanunu'nun içeriğini belirlemişti. 1931-1935 yılları, Kemalizm'in ideolojik ve kültürel olarak yerleşmeye başladığı dönemdi. Birinci Basın Kongresi, 1930'ların başından itibaren oluşan bütün bu gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkmış bir organizasyondur. Basın Genel Direktörlüğü ile gazeteciler arasında iş birliğinin elde edilmesini sağlamak, Türk basınının kültür yayma görevlerini yerine getirebilmesi için gereken şartları belirlemek, gazetecilik mesleğinin ilerleme yollarını saptamak amaçlanıyordu. Türkiye'nin ilk basın kongresi 1935'te Ankara'daki Dâhiliye Vekâleti konferans salonunda yapılmıştı. İstanbul, Ankara'ya göre matbaa ve gazeteler konusunda daha ileri konumdaydı ve kongre burada düzenlenebilirdi. Ankara'nın tercih edilme nedeni, Kemalist Türkiye'yi en iyi temsil eden mekân olmasıydı. Birinci Basın Kongresi'nin ilk gününden son gününe kadar yapılan bütün konuşmalarda, Millî Mücadele'yi sembolleştiren unsurlar ve Kemalist yönetime ait öğeler ön plana çıkarılmıştı. Kongreye devlet bürokrasisinin ve CHP yönetiminin katılımı yüksekti. Kongredeki konuşmalarda, Kemalist yönetimin basına değer verdiği ve bu sebeple Kemalizm'e ait ideallerin tanıtılması ve toplumun kültürel eğitiminin yükseltilmesi konusunda gazetelerin yardımcı olması istenmekteydi. Kongrede tartışılacak konuların tespit edilebilmesi için işbirliği, kültür ve meslek komisyonları kurulmuştu. Bu komisyonların hazırladığı raporlarda gazete sayfalarının azaltılması, doğru, ciddi habercilik yapılması, halkın aydınlatılması ve kaliteli gazetecilik anlayışının yerleştirilmesi talep edilmekteydi. Üç gün süren kongredeki görüşmelerde, Türk Basın Birliği'nin kurulması, gazeteler arasındaki sayfa yarışının durdurulması ve nicelik gazeteciliğinden nitelik gazeteciliğine geçilmesi gibi öneriler öne sürülmüştü. Alınan karar gereğince İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Trabzon'da Basın Birlikleri kurulmuştu. Bu birlikleri temsil edecek Türk Basın Birliği'nin kuruluşu ise 14 Temmuz 1938'de mümkün olabilmışti. Bu yıllar bütün dünyada ideolojik ayrışmaların yaşandığı dönemdi. Bütün devletler, ülke dışından gelecek saldırılara karşı kendi toplumunu koruma çabası içindeydi. Klasik liberalizmin zayıfladığı ve devlet otoritesini güçlendirilmeye çalışıldığı bu evrede, devletin müdahaleci yaklaşımı hayatın

*Dr., muratturan1923@hotmail.com., (<https://orcid.org/0000-0002-8908-5199>)

birçok alanında hissedilmektedir. Basın teşkilatları da aynı şekilde devletin bu tür denetleyici yaklaşımından etkilenmişti. Türkiye'ye dışarıdan gelecek her türlü ideolojik müdahale önlenmeye çalışılırken, aynı zamanda Türk basınının Kemalizm çizgisinde yayın yapması istenmekteydi. Türk basınının, sınıf farkı gözetilen devletlerdeki gibi partici ve ayırıcı olmadığı, kendini devrim ideallerine vermiş millî bir örgütlenme biçimi olduğu ifade edilmektedir. Basın teşkilatlarının, Kemalist rejimin kendisinden bekleyeceği görevleri yapabilecek şekilde teşkilatlanması amaçlanıyordu. Gazeteciliğin belirli kurallara ve ölçülere göre yapılması, devletin dış politikasına zarar verecek yayınlardan uzak durması bekleniyordu. Toplumun yaşam biçiminin ve kültürel yapısının yükseltilmesi konusunda, basınının Kemalist rejim ile birlikte hareket etmesi istenmekteydi. Bu çalışmada, Kemalist basının Millî Mücadele yıllarında başlayıp, Cumhuriyet döneminde süren gelişim aşamaları ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Cumhuriyet, Basın, Kemalizm, Tek parti yönetimi, CHP.*

Abstract

While establishing the staff for the execution and implementing the National Struggle, commonly known as War of Independence, Mustafa Kemal has been endeavoring for the constitution of the Anatolian press to provide support to this struggle. Upon recognizing Ankara as the heart of the National Struggle, the seeds of establishment process of Kemalist press have primarily been sown in there. The opposition actions of Istanbul press against Ankara have always been one of the most challenging aspects for the Kemalist staff during the National Struggle era and in the early years of the Republic. However, the influence of Istanbul press has substantially been diminished during the Takrir-i Sükûn (Maintenance of Order) process initiated in 1925 and ended in 1927. In the wake of this process, an extensive period of change has started in Turkey in cultural terms. In this process which has been accelerated as of 1930s, the duties and tasks required to be undertaken by the Turkish press have also been contemplated. Kemalist government has been aspiring the press organizations to act in compliance and accordance with the principles of reforms, politics of the state and the requirements of the nation as well as endeavoring side by side in harmony with the state. Experiences regarding the press gained through the National Struggle and the early years of the Republic have also contemplated the content of the Law on Press enacted in 1931. Years between 1931 and 1935 have become the era in where Kemalism has started to take seep into Turkey both in ideological and cultural terms. The First Press Congress was an organization emerged as a consequence of these entire developments experienced since 1930s. Ensuring cooperation and collaboration between the Directorate General of Press and the journalists, determining the requirements and conditions required for the Turkish press to fulfill its duties on diffusion of culture and identifying the route of progression for the profession of journalism have been endeavored and aimed accordingly. The first press congress of Turkey has been held in 1935 at the conference hall of Ministry of Interior based in Ankara. In fact, Istanbul has always been in much more advanced position than Ankara in terms of printing houses and newspapers and therefore the congress could have been organized here. However, the motive behind preferring Ankara was that it was the ideal location to represent Kemalist Turkey in the best manner. The components symbolizing the National Struggle and the factors underlining the Kemalist government have been brought into the forefront in all the speeches performed starting from the first day of the First Press Congress until the last day. The level of participation from state bureaucracy and the administration of CHP (Republican People's Party) was high in the congress. It has been mentioned at the congress, during the speeches that Kemalist government had a high opinion of press and due to that they have been asked to collaborate in promoting the ideals of Kemalism and increasing the cultural awareness of the society. Commissions of collaboration, culture and profession have been established to identify issues to be discussed at the congress. It has been requested to reduce the pages of newspapers, to make accurate and serious journalism, to enlighten the public and to adopt and internalize a high quality journalism approach in the reports drawn up by these commissions. Suggestions such as the establishment of the Turkish Press Association, ceasing the competition between the newspapers in relation with the page numbers and transition to qualitative journalism rather than quantitative journalism have been made in the discussions of the congress which lasted for three days. Press Associations have been established in Istanbul, Ankara, Izmir, Adana and Trabzon as the result of the decisions taken. However, within the realms of possibility, the establishment of the Turkish Press Association, representing these associations, has been actualized on July 14, 1938. These were the times when ideological divergences have been experienced all over the world. The entire states were in an effort to protect their own society against attacks from outside the country. The

interventionist approach of the state has been felt in many areas of life in this phase, where classical liberalism was weakened, and the state authority was tried to be strengthened. Likewise, press organizations were influenced by this type of control approach of the state. Turkish press has been expected to perform newspaper publishing in line with the ideology of Kemalism while trying to prevent any kind of ideological interference to Turkey from abroad. It was stated that the Turkish press was not partisan and discriminator, as in the states that make class distinction, but a form of national organization that has dedicated itself to the ideals of revolution. It has been aimed to organize the press organizations in such a manner that they could have performed the duties expected by the Kemalist regime. Journalism has been expected to be performed according to certain rules and criteria and to avoid publications that could have jeopardized the foreign policy of the state. In order to improve the life style and cultural structure of the society, the press has been expected to collaborate with the Kemalist regime. In this study, the development stages of Kemalist press starting from the early years of National Struggle and developing in the Republican period shall be approached and evaluated accordingly.

Keywords: *Republic, Press, Kemalism, Single-Party rule, CHP (Republican People’s Party).*

Giriş

1935’te düzenlenen CHP’nin Dördüncü Büyük Kurultay’ında kabul edilen parti programında, Kemalizm tanımına yer verilmiş ve Türk Devrimi’nin başlangıcından itibaren yapılan bütün işlerin ve amaçlanan bütün esasların Kemalizm prensipleri olduğu belirtilmişti. Kemalist basının kuruluş evresi aynı şekilde Türk Devrimi’nin başlangıcı olan Millî Mücadele’ye dayanmaktaydı. Millî Mücadele basını bu dönemde, harekete destek verenler ve karşı çıkanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştı: İkdam, Vakit, Hukuk-u Beşer, Öğüd, *Yeni Gün, İleri, Yeni Dünya, Akşam, Yeni Adana, Albayrak, Ahali, Açık Söz, Sadâ-yı Hakk, İzmir’e Doğru, Emel, İstikbal, Tasvîr-i Efkâr, Babalık, Varlık, Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri, Kemalist önderlerin yanında yer alan yayınlardı. *Alemdar, Ferda, Türkçe* İstanbul, İrşad, *Peyam-ı Sabah, Serbesti, Aydede* gibi yayınlar ise İstanbul Hükümeti’ni destekliyordu. Mustafa Kemal, Millî Mücadele’yi yürütecek kadroları oluştururken, aynı zamanda bu kadrolarla beraber hareket edecek Anadolu basınına oluşturmaya çalışmaktaydı. 14 Eylül 1919’da İrade-i Milliye, 10 Ocak 1920’de *Hakimiyet-i Milliye* gazetesini kurmuştu. Bu dönemde İstanbul’da çıkan birçok gazete, Millî Mücadele aleyhinde sert içerikli yazılara yer veriyor, Millî Mücadele yöneticilerini İttihatçılık, Bolşeviklik, dinsizlik ve eşkıyalıklarla itham ediyordu. İstanbul’un İtilaf Devletleri tarafından 16 Mart 1920’de işgal edilmesiyle birlikte, Ankara Hükümeti’ne yakın çizgide yer alan az sayıdaki gazeteci Ankara’ya davet edilmiş ve kısmen başarılı olunmuştu. Ankara merkezli Kemalist basının şekillenmesi ise 6 Nisan 1920’de Anadolu Ajansı’nın kuruluşundan sonra hızlanmıştı. 6 Mayıs 1920’de alınan kararla birlikte İstanbul ile yapılacak her türlü yazışma yasaklanmış ve İstanbul’dan gelecek gazeteler iade edilmişti. 7 Haziran 1920’de Matbuat Umum Müdürlüğü’nün kuruluşu ile birlikte basın *çalışmaları daha düzenli hale gelmiş* ve Millî Mücadele’nin sonuna kadar önemli katkısı olmuştu.

Millî Mücadele’yi yürüten Birinci Meclis, 1923’ün Nisan ayında seçim kararı alarak kendini feshetmişti. Yeni Meclis, 11 Ağustos 1923’te yeni çalışmalar için hazırlık yapmaktaydı. *İleri, İkdam, Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr* gibi gazetelerde, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılacak değişiklikler ve Cumhuriyet sisteminin Türkiye için uygun olup olmadığı konusu tartışılmaya başlanmıştı. Reisicumhur seçilecek kişinin aynı zamanda Meclis ve Halk Fırkası Başkanı olup olamayacağı, başkanlık sisteminin mi yoksa Fransız sisteminin mi benimseneceği gibi konular ele alınmaktaydı. *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yer alan haberde, Halk Fırkası’nın farklı gruplara ayrıldığı, Amerikan, Fransız ve Türk modeli Cumhuriyeti

savunanlar şeklinde bölündüğü yazılıyordu. Tanin gazetesinden Hüseyin Cahid (Yalçın) ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılması düşünülen değişiklikler konusunda halka bilgi verilmediğini ifade ediyordu. Hüseyin Cahid *Tanin*'deki yazısında, Cumhuriyet rejimine geçilirse, Mustafa Kemal'in hem Fırka reisi hem de Reisicumhur görevine gelmesinin hatalı olacağını ve memlekete zarar vereceğini öne sürüyordu. Hüseyin Cahid'e göre Mustafa Kemal bütün vatanın hürmet ettiği bir kurtarıcı iken, diktatörlük mevkiine çıkarıldığı gün bütün maneviyatını kaybedebilirdi. Vatan gazetesinden Ahmet Emin (Yalman) "Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat" başlığını taşıyan açık mektup yayımlayıp, fırkacılığın memlekete büyük zararlar verdiğini ve fırka reisliğinin Mustafa Kemal'in itibarına zarar vereceğini ifade etmekteydi. *Tevhid-i Efkâr* gazetesinden Velid Ebuzyiya, Mustafa Kemal'in Reisicumhur seçilmesi halinde tarafsız kalmasını istiyor, milletin huzurunun sağlanması için Cumhuriyet fikrinden vazgeçmesini öneriyordu. Bu tartışmalara, Kemalist kadroya yakın çizgide yer alan *Yeni Gün* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri de katılmıştı. Mustafa Kemal ise bu tartışmaların Cumhuriyet ile sonuçlanmasını sağlayacaktı. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Meclis Başkanına verdiği yetkiye dayanarak, 27 Ekim 1923'te Ali Fethi Bey'in (Okyar) başkanlığındaki hükümetin istifasını istemişti. Yeni hükümetin hızlı biçimde kurulabilmesinin ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak bir değişiklik ile giderilebileceğini savunmuş ve neticede 29 Ekim'de Cumhuriyet'in ilan edilmesinin önünü açmıştı.¹

A- Millî Mücadele Sonrası İstanbul Basını

Cumhuriyet'in ilanını İstanbul gazetelerinin büyük çoğunluğu olumlu karşılamıştı. Ancak sonraki günlerde *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Ebuzyiya rejim karşıtlığını açıkça gösterirken, *Tanin*'den Hüseyin Cahid ve *Vatan*'dan Ahmet Emin, Cumhuriyet'in ilanında acele edildiğini yazmaktaydı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Reisicumhura geniş yetkiler verildiği ve hatta diktatörlük yetkilerine sahip olduğu ifade ediliyordu. İstanbul basını, Rauf Bey'i (Orbay) ve halife Abdülmecid Efendi'yi ön plana çıkarmaya çalışıyordu. İstanbul'da bulunan Rauf Bey ile yapılan görüşmeler *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde yayımlanıyordu.² Rauf Bey'in bu gazetelerde, Cumhuriyet'in ilanını beklenmedik bir durum olarak tanımlaması gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü Amasya Genelgesi, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, Heyet-i Temsiliye, Türkiye Büyük Millet Meclisi gibi gelişmelere bakıldığında, Cumhuriyet'e giden sürecin aşamalı olarak ilerlediği görülmektedir. Rauf Bey'in ve gazetecilerin asıl olarak karşı çıktıkları konu Cumhuriyet'in ilan edilmesi değil, Mustafa Kemal'in Reisicumhur seçilmesiydi.

İstanbul basını ile Kemalist önderler arasında yaşanan sorunlardan biri de Hint Müslümanlarının liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali'nin halifelik ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya ve İsmet Paşa'ya yazdıkları mektubun henüz daha devlet yetkililerinin eline geçmeden İstanbul basınında yayımlanmasıydı. Mektupta dünya Müslümanları için halifelikğin öneminden bahsedilmekte ve halifelikğin kaldırılmaması istenmekteydi. Bu konu Meclis gündemine taşınmış ve 8 Aralık 1923'te yoğun biçimde tartışılmıştı. İsmet Paşa bu şahısların, İngilizlerin yönlendirmeleriyle hareket ettiklerini ve bu mektubu yayımlayanların Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre suç işlediklerini ileri sürerek, İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasını teklif etmişti. Alınan karar neticesinde İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kuruldu. İstiklal Mahkemesi bir beyanname yayımlayarak, "*Cumhuriyet'in mevcudiyetine ve esasatına karşı hareket ve teşebbüse cür'et edenlerin şiddetle cezalandıracağını*" duyurdu. Mahkeme, 10 Aralık 1923 ile 5 Şubat 1924 tarihleri arasında

1 Hasan Türker, "İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, Kasım 1998, s.4-13.

2 Hasan Türker, "İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, Aralık 1998, s.38-45.

görev yaptı. *Tanin*’den Hüseyin Cahid, *İkdam*’dan Ahmet Cevdet, *Tevhid-i Efkâr*’dan Velid Ebuuziyya yargılandı.³ Ağa Han ve Emir Ali’nin mektuplarını yayımlayan veya haber yapan gazeteciler beraat etti. Kemalist yönetim ile İstanbul basını arasında yaşanan bu gerginliklerin sonlandırılması ve işbirliğinin sağlanması amacıyla, 5 Şubat 1924 tarihinde İzmir’de bir toplantı düzenlendi. Mustafa Kemal burada yaptığı konuşmada, İstanbul basınının Cumhuriyet’e destek vermesi gerektiğini şu sözlerle dile getirmekteydi:

“...Türkiye matbuatı milletin hakikî sada [ses] ve iradesinin tecellîgâhî [görünen yeri] olan Cumhuriyet’in etrafında çelikten bir kale vücuda getirecektir. Bir fikir kalesi, zihniyet kalesi. Erbabı matbuattan bunu talep, Cumhuriyet’in hakkıdır. Bugün milletin samimî olarak müttehîd [birleşmiş] ve mütesânîd [dayanışmacı] bulunması zaruridir. Umumun selâmeti ve saadeti bundadır. Mücadele bitmemiştir. Bu hakikati milletin kulağına, milletin vicdanına lüzumu gibi îsâlde [ulaştırılmasında] matbuatın vazifesi çok ve çok mühimdir...”⁴

İstanbul basını ile yaşanan bütün sorunlara rağmen, Cumhuriyet’in ilk yıllarında basınla ilgili her hangi bir düzenleme yapılmamıştı. Hatta 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu’nda “matbuat, kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş, muayeneye tabi değildir” maddesine yer verilmişti. 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması gereğince bir genel ilan edildiğinde, Millî Mücadele yıllarında itilaf güçlerinin desteğiyle hareket eden ve milliyetçi direnişlerin karşısında yer alan 150 kişi bu aftan muaf tutulmuştu. Mustafa Kemal’in 1 Haziran 1924’de onayladığı bu 150 kişilik listede, mütareke döneminin gazetecileri de yer almaktaydı: *Türkçe İstanbul* gazetesi sahibi Sait Molla, *Serbesti* gazetesi sahibi Mevlânzade Rifat, İzmir’de *Müsavat* gazetesi sahibi Hafız İsmail, *Aydede* gazetesi sahibi Refik Halid, *Bandırma’da Adalet* gazetesinin sahibi Ali Sami, *Edirne’de Temin* gazetesi sahibi Mir Mustafa, *Köylü* gazetesi sahibi Ferit, *Alemdar* gazetesi sahibi Refi Cevat ve yazarı Pehlivan Kadri, *Adana’da Ferda* gazetesi sahibi Fanizade Ali İlmi, *Balıkesir’de İrşad* gazetesi sahibi Ömer Fevzi, *Halep’te Doğru Yol* gazetesi sahibi Hasan Sadık ve *Köylü* gazetesi sahibi Refet.⁵ Bir yıl sonra başlayan Şeyh Sait İsyanı sonrasında çıkarılan Takriri Sükûn Kanunu ile birlikte, “irticaa ve isyana ve memleketin nizâmı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlâe bais bilumum teşkilât ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı hükûmet, Reiscumhur’un tasdiki ile resen ve idareten mene mezun” ediliyor ve böylece olaylarda etkisi olduğu düşünülen gazeteciler de sorumlu tutuluyordu.⁶

Takriri Sükûn Kanunu’nun Meclis’teki görüşmeleri sırasında üzerinde en fazla durulan konu bu kanunun Teşkilatı Esasiye Kanunu’na aykırı hükümler taşıdığı ve basın özgürlüğünü ortadan kaldıracığı yönündeydi. Bu konudaki en sert tartışma, dönemin Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey (Peker) ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası lideri Kâzım Paşa (Karabekir) arasında yaşanmıştı. Kâzım Paşa yaptığı konuşmada, “bizim endişemiz böyle elastiki ve böyle her şeye cezb edilebilir ve istenildiği şekle sokulabilir bir kanunla, hakk-ı hürriyeti tahdid etmemek içindir” derken, Recep Bey ise İstanbul basınına, “Cumhuriyet binasını yıkmak isteyen hainleri teşvik etmekle” suçluyor ve Kâzım Paşa ve çevresindeki isimlerin öteden beri İstanbul basını ile beraber hareket ettiklerini ileri sürüyordu. Tartışmalar

3 İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), Cilt:1, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s.11.

4 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.170.

5 Orhan Koloğlu, *Türk Basını, Kuvayı Milliye’den Günümüze*, 70. Yılında Cumhuriyet Basını, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.53.

6 *Düstur, Üçüncü Tertip*, Cilt:6, No:89, Kanun No:578, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

sırasında söz alan Tokat mebusu Mustafa Bey (Süsoy) ve Kozan mebusu Ali Saip Bey (Ursavaş), Erzurum'da yayımlanan *Albayrak* gazetesinin olağanüstü durumlar nedeniyle Kâzım Paşa tarafından 1921'de kapatılmasını hatırlatmıştı.⁷ Görüldüğü üzere, Kemalist yöneticilerin hafızasında Millî Mücadele basınının sergilediği yıpratıcı faaliyetler oldukça canlıydı. Recep Bey'in konuşması bu sebeple oldukça sertti:

*"...Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'ne der-hatır ettiririm ki; bundan küçük adetlerle sayılabilecek bir zaman evvel kendilerinin de mensup olduğu Halk Fırkası hakkında ve hatta bugün kendilerinin de mensup olduğu Büyük Millet Meclisi'nin hakkında ne söylemişler ve ne söylemektedirler? Aynı matbuat bu Meclis'e 'Satılmışlar Meclisi' dememişler midir ve bu şekilde bağırمامışlar mıdır? Aynı matbuat bu Meclis'in şeref ve haysiyeti ile oynamıyor mu? Efendiler! Bu matbuat her gün senin ve benim ve memleketin hayatı olan devletin haysiyetini satıp para kazanıyorlar. Bunu şahsi bir izzet-i nefis sahibi sıfatıyla söylemiyorum, bir devletin hayatı üstünde titreyen hassasiyetimle söylüyorum..."*⁸

Takrir-i Sükûn Kanunu, Meclis'teki görüşmeler neticesinde 22 ret oyuna karşılık, 122 oy ile kabul edilmişti. Bu olağanüstü dönem, 1927'de Takriri Sükûn Kanunu'nun sona ermesine kadar sürdü. Bu süreçte *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklâl*, *Son Telgraf*, *Sebilürreşat*, *Vatan*, *Vakit* ve *Tanin* gibi gazeteler ile *Aydınlık*, *Orak Çekiç* gibi sol yayınlar kapatıldı. Hüseyin Cahid, Zekeriya Sertel ve Cevat Şakir sürgüne gönderildi. Kapatılan gazetelerin yerini ise Ankara'ya yakın bir isim olan Mahmut Soydan'ın çıkardığı *Milliyet* gazetesi ile Nazım Özbay tarafından çıkarılan *Son Saat* gazetesi aldı.⁹ Kemalist yöneticiler devrimci eylemlerine her defasında karşı çıkan ve tepkileriyle işlerin hızını yavaşlatmaya çalışan basın teşkilatını istemiyor, rejimin karşısında değil, yanında yer alabilecek basının oluşmasını istiyordu.

1928 yılını, Türkiye'nin kültürel dönüşümünde radikal kararların alındığı, yeni bir evrenin başlangıcı olarak görmek gerekir. 1 Kasım 1928'de Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun yayımlanmıştı. Cumhuriyet'e devreden nüfus içerisinde okur yazarlık oranı oldukça düşüktü. 1927 nüfus sayımına göre 13.648.000 nüfuslu Türkiye'de okuryazar olanların sayısı 1.111.000 civarındaydı. Bu kanun ile birlikte okur yazarlık oranının yükseleceği düşünülmekteydi. Kanunun ikinci maddesinde *"bu kanunun neşri tarihinden itibaren devletin bütün daire ve müesseselerinde ve bilcümle şirket, cemiyet ve hususi müesseselerde Türk harfleriyle yazılmış olan yazıların kabulü ve muameleye konulması mecburi"* olduğu ifade edilmişti. Okur yazarlık oranının düşük olduğu bir toplumda gazetelerin satış oranı da düşüktü ve bu sebeple sermayeleri azdı. 1 Ocak 1929'a kadar bütün resmî dairelerde ve özel kuruluşlarda Latin harflerinin kabul edilmesi zorunlu olmuştu. Oysaki basın yayın kuruluşlarının devlet desteği olmadan üretimlerini yenileyip, Latin harflerine geçmeleri mümkün değildi.¹⁰ Bu konu Meclis'e taşınmış ve 27 Mart 1930 tarihinde kabul edilen kanun ile birlikte basın yayın kuruluşlarına devlet yardımının yapılmasına karar verilmişti. 1929 tarihinden itibaren çıkmakta olan gazetelerin sahiplerine üç sene müddetle Maliye Vekilliği bütçesinde prim verilecekti. Primin verilmesi ise gazetelerin aralıksız çıkmalarına bağlıydı. Kapanan gazetelerin primleri kesilecekti.

7 İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), s.250-264.

8 İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), s.263.

9 Koloğlu, *age.*, s.63.

10 1928'de Latin harflerine geçilmesiyle birlikte, gazete ve dergilerin yeni alfabe ile basılması zorunlu olmuştu. Bu değişiklik gazeteler açısından satış kaybına neden olmuş ve bazı gazeteler kapanma noktasına gelmişti. Gazeteler düşen satışlarını arttırmak için promosyon yöntemini kullanmıştı. İlk kampanyalar daha çok kültürel içerikliken, zamanla eğlence daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştı. Promosyonlarla ilgili tartışmalara son verebilmek amacıyla, 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nda çekiliş ve piyangoların yasaklanmasıyla ilgili maddeye yer verilmişti. Bkz. Nuray Özdemir, "Yeni Türk Alfabesi'nin Kabulü Sonrasında Türkiye'de Gazete Promosyonları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:14, Sayı:28, Güz 2018, s.135-162.

Haftada bir çıkanlara 1/6, haftada iki çıkanlara 1/3, haftada üç çıkanlara 1/2 oranında prim verilecekti. Gazetelerin dört sayfa çıkması gerekiyordu. İki sayfa çıkan gazetelere, sınıflarına göre % 30 daha az prim verilecekti.¹¹ Devletin verdiği bu destek neticesinde, basın yayın kuruluşları daha modern ve yeni teknik donanımlar elde ederken, aynı zamanda Kemalist yönetim ile basın kuruluşlarının yakınlaşması sağlanmaya çalışılmaktaydı.

B- Kemalist Basının Mekânı Olarak Başkent Ankara

Millî Mücadele kazanıldıktan sonra İstanbul basını ile görüşmek ve yaşanan sorunları azaltabilmek amacıyla, 16 Ocak 1923’te İzmit’te bir toplantı düzenlendi. Mustafa Kemal’in önderliğinde düzenlenen bu toplantıya, İstanbul mebusu Adnan Bey (Adivar), Halide Edip Hanım (Adivar), *Vakit*’ten Ahmet Emin Bey (Yalman), *Tevhid-i Efkâr*’dan Velid Bey (Ebüzziya), İleri’den Suphi Nuri Bey (İleri) ve Kılıçzâde Hakkı Bey (Kılıç), İkdâm’dan Yakup Kadri Bey (Karaosmanoğlu), *Tanin*’den İsmail Müştak Bey (Mayokan) ve *Akşam*’dan Falih Rifki Bey (Atay) katılmıştı. Yeni dönemde hükümet merkezinin neresi olacağı konusu da konuşulmuştu. Mustafa Kemal’e göre Millî Mücadele, Ankara üzerinden yönetilmisti ve devletin merkezi yine Ankara olmalıydı:

*“...Bu memlekette çalışmak isteyenler ve bu memleketi idare etmek isteyenler memleketin içine girmeli ve bu zavallı milletle aynı şerâiti [şartları] yaşamalı ki, ne yapmak lâzım geleceğini ciddi surette hissedebilsin. Bir insan Ankara’da başka türlü düşünür, İzmir’de, İstanbul’da başka türlü düşünür, Paris’te büsbütün başka türlü düşünür. Binâenaleyh onun için merkez-i hükümetin Anadolu’da olması lazım gelir. Orada çalışmak lazımdır...”*¹²

Ankara bu dönemde Cumhuriyet’in simgesel şehriydi. Kemalist kadrolar rejimle birlikte hareket edecek basını oluşturmaya çalışırken, bunu mümkün olduğunca Ankara üzerinden inşa etmeye çalışılmaktaydı. Mustafa Kemal, 1 Kasım 1925’te Meclis’te yaptığı konuşmada, Cumhuriyet’in kendi basınına kurması gerektiğinden söz etmekteydi:

*“...Muhakkaktır ki, Cumhuriyet devrinin kendi zihniyet ve ahlâkiyatıyla mütehallî [donanmış] matbuatını yine ancak Cumhuriyet’in kendisi yetiştirir. Bir taraftan geçmiş devirler evrak-ı matbuasının [gazeteleri] ve müntesiplerini [ilgilileri] gayr-i kabil-i islâh olanları [düzeltmesi mümkün olmayanlar] nazarı millette taayyün [belirirken] ederken, diğer taraftan Cumhuriyet matbuatının temiz ve feyizli sahası ittisâ [genişlemiş] ve itilâ [yükselmış] etmektedir. Büyük ve necîb [soylu] milletimizin yeni hayat-ı mesai ve medeniyetini teshil [kolaylaştıracak] ve teşcî [cesaret verecek] edecek; işte ancak bu yeni zihniyetteki matbuat olacaktır...”*¹³

Kemalist yönetimin amacı Ankara’da güçlü bir basın teşkilatı kurmaktır. Ancak Ankara başkent kimliği taşımasına rağmen, matbaa konusunda yeterli imkânlarla sahip değildi. Bu nedenle birçok gazete yine İstanbul’da yayımlanıyordu. Muğla mebusu Yunus Nadi Bey’in (Abalioğlu) Millî Mücadele döneminde Ankara’da çıkarmaya başladığı *Yeni Gün* gazetesi, 1924’ten sonra *Cumhuriyet* adıyla İstanbul’da yayımlanmaya başlamıştı. Siirt mebusu Mahmut Bey (Soydan) tarafından 1926’da çıkarılan *Milliyet* gazetesi de aynı şekilde İstanbul’da yayımlanıyordu.¹⁴

11 *Resmî Gazete*, No:1575, Sayı:1457, 27 Mart 1930.

12 Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982, s.39.87.

13 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:1*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.355.

14 Hükümete destek veren kısa ömürlü gazeteler de mevcuttu. Bunlardan biri Muhittin Birgen’in çıkardığı *Halk* gazetesiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sıradışı Bir Gazete: Halk Gazetesi”, *Türk Basın Tarihi, Cilt:II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018, s.1167-1198.

Türkiye'nin ilk basın kongresi 1935'te Ankara'daki Dahiliye Vekâleti konferans salonunda yapılmıştı. Aslında en büyük matbaalar ve gazeteler İstanbul'daydı ve kongre burada düzenlenebilirdi. Ankara'nın tercih edilmesinin nedeni, bu şehrin Kemalist Türkiye'yi en iyi temsil eden mekân olmasıydı. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'daki matbaa teşkilatının Ankara'ya yeterince aktarılmadığını söylemek gerekir. 1950'ye kadar Ankara'da yayımlanan süreli yayınların sayısı son derece düşüktü: 1923-1929 arasında yayın sayısı 95, 1930-1939 arasında 160, 1940-1949 arasında 214, 1950-1959 arasında 671 adetti. 1923-1950 döneminde Ankara'da çıkan günlük, haftalık ve aylık gazeteler şunlardı: *Hâkimiyeti Milliye* [1934'ten sonra *Ulus*], Mustafa Kemal (1920), *Tan*, İbrahim Hıfzı (1923), *Ankara*, Falih Rıfkı Atay (1936), *Ankara Gazetesi*, Talat Mustafa (1927), *Ankara Haftası*, Namık Edip (1934), *Ankara Havadisleri*, N.H. Çandarlı (1936), *Ankara Postası*, Murat Sertoğlu (1944), *Vatan*, Ahmet Emin Yalman (1940).¹⁵

Ankara'da yayımlanan gazete ve dergilerin dışındaki eserlerin büyük çoğunluğu resmî yayınlardı.¹⁶ Kemalist rejimin ideolojik açıklamasını yapmaya çalışan iki grubun yayını olan *Ülkü* ve *Kadro* dergileri de aynı şekilde Ankara'da yayımlanıyordu. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından 1931'de yayımlanan dört ciltlik *Tarih* kitabı ve yine aynı yıl çıkan *Yurt Bilgisi Notlarından*, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler* adlı eser Ankara'da hazırlanıp, İstanbul'daki Devlet Matbaası tarafından basılmıştı. Ankara'daki yayınların adeti İstanbul'a göre çok daha düşüktü. Ancak Ankara merkezli Kemalist yayın politikasının,

15 Ankara'da yayımlanan süreli yayınların ilk 30 yıllık sayısal dağılımı şöyleydi: 1923'te 10, 1924'te 10, 1925'te 18, 1926'da 14, 1927'de 14, 1928'de 16, 1929'da 12, 1930'da 10, 1931'de 10, 1932'de 18, 1933'te 14, 1934'te 14, 1935'te 16, 1936'da 12, 1937'de 16, 1938'de 18, 1939'da 18, 1940'da 17, 1941'de 8, 1942'de 11, 1943'de 22, 1944'de 21, 1945'de 22, 1946'da 19, 1947'de 33, 1948'de 33, 1949'da 29, 1950'de 27, 1951'de 41, 1952'de 66, 1953'de 97 adet. Bkz. *Ankara'da Yayımlanan Süreli Yayınlar Kaynakçası (1923-2015)*, (Hazırlayanlar: Bülent Yılmaz, Nermin Aşar, Tolga Çakmak, Yasin Yazıcı), Vekam Yayınları, Ankara, 2016, s.1-30.

16 *Askeri Divan-ı Temyiz Kararları*, Müdafaa-i Milliye Vekâleti, 1928; *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü, 1933-1948; *Askeri Mecmua*, Genel Kurmay Başkanlığı, 1933; *Askeri Yargıtay Kararları*, Askeri Yargıtay, 1948; *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 1936-1943; *Belediyeler Dergisi*, 1935; *Betke ve Haberler Servisi*, Basın Genel Direktörlüğü, 1935-1936; *Devlet Gelirleri Bülteni*, Maliye Bakanlığı, 1923-; *Devlet Şurası Kararları Dergisi*, Devlet Şurası, 1937-; *Donanma Dergisi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1934-; *Genel Buyruklar Aylığı*, Gümrük ve İhisarlar Vekâleti, 1935-1941; *Adliye Vekâleti Tamimler Mecmuası*, Adliye Vekâleti, 1928-1941; *Ali İktisat Meclisi Raporları*, Ali İktisat Meclisi Umumi Kâtipliği, 1931; *Ankara Meteoroloji Bülteni*, Başvekâlet Devlet Meteoroloji İşleri Umum Müdürlüğü, 1938-1941; *Gümrük Mecmuası*, Maliye Vekâleti, 1926-1928; *Halk*, Maarif Vekâleti Talim Terbiye Heyeti, 1929-1931; *Haritacılar Mecmuası*, Harita Müdürlüğü, 1933; *İdare Dergisi*, Dahiliye Vekâleti, 1928; *İktisat Vekâleti Mecmuası*, İktisat Vekâleti, 1924-1931; *İktisat ve Tasarruf*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1931-1936; *İstatistik*, Posta ve Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğü, 1932-1936; *İstihbarat Bülteni*, İhisarlar Umum Müdürlüğü, 1934-1938; *Jandarma Mecmuası*, Jandarma Komutanlığı, 1925; *Maarif Vekâleti Tebliğler Mecmuası*, Milli Eğitim Bakanlığı Neşriyat Müdürlüğü, 1926; *Maden Tetkik Arama Enstitüsü Yayını*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, 1936; *Maliye Mecmuası*, Maliye Bakanlığı, 1937-; *Nafia Dergisi*, Nafia Vekâleti, 1934-; *Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete*, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1927; *Tamimler Mecmuası*, Adliye Vekâleti, 1928-1942; *TBMM Kanunlar Dergisi*, TBMM Kanunlar ve Kararlar Dairesi, 1923-; *Temyiz Kararları*, Adliye Vekâleti İhsanîyet ve Mudavenat-ı Kanuniye Müdüriyeti, 1925-1928; *Terbiye*, Milli Talim Terbiye Heyeti, 1927-1931; *Tercüme*, Milli Eğitim Vekâleti Tercüme Bürosu, 1940-1966; *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, 1924-1928; *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938-; *Yargıtay Kararları*, Yargıtay, 1924-; *Yıllık İstatistik Bülteni*, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1929-; *Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1939-; *Ziraat Vekâleti Mecmuası*, Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdüriyeti, 1924-1925; *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, 1937-; *Aydın Tarihi*, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1923-; *Köy Enstitüleri Dergisi*, Hasanoğlu Köy Enstitüsü, 1945-1946; *Türk Arkeoloji Dergisi*, Maarif Vekâleti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1933-; *Mülkiye Mektebi Mecmuası*, Mülkiye Mektebi Talebe Cemiyeti, 1931-1957; *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1942; *Ankara Üniversitesi Haftası*, 1942-1973; *Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası*, 1948; *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1943.

1931’den itibaren Türkiye’deki bütün basın kuruluşlarını etkisi altına aldığını söylemek mümkündür.¹⁷

C- Matbuat Kanunu’nun Kabul Edilmesi (1931)

12 Ağustos 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulması aynı zamanda basın camiasının canlanmasını sağlamıştı. *Son Posta*, *Hizmet*, *Halkın Sesi*, *Yeni Asır*, *Serbes Cumhuriyet* gibi gazeteler yeni fırkaya destek vermekteydi.¹⁸ Halk Fırkası’na yakın çizgide yer alan *Cumhuriyet*, *Akşam* ve *Hakimiyeti Milliye* gazeteleri ise rejimin tehlikede olduğunu ifade eden yazılara yer veriyordu. Bu dönemde hükümet aleyhindeki yayınların en belirginini Arif Oruç’un *Yarın* gazetesi idi.¹⁹ Arif Oruç, CHF iktidarını yolsuzluk yapmakla suçlamakta, enflasyonun yüksek olmasından şikâyet etmekte hatta hükümete yakın gazetecileri hedef almaktaydı.²⁰ Rejime ve hükümete yönelik ağır ithamları nedeniyle çeşitli defalar ceza almış ve gazetesi kapatılmıştı.²¹ Basın kuruluşlarının bu süreçte karşılıklı atışması, rejim tartışmasının başlaması ve toplumsal gerilimlerin artması nedeniyle Fethi Bey, 17 Kasım 1930’da fırkasını kapatma kararı almıştı.

Bu dönemde yaşanan diğer bir önemli gelişme, 23 Aralık 1930’da yedek subay Kubilay’ın Menemen’de gerici gruplar tarafından öldürülmesiydi. Bu olay hükümet tarafından “*Cumhuriyet aleyhinde şumüllü bir tertip*” olarak tanımlanmıştı. Askerî ve idarî önlemlerin yanı sıra basına yönelik yeni kararların alınması gerektiği de tartışılmaya başlanmıştı. Tartışmalar 1931’in ortalarına kadar sürdü. Bu arada 10 Mayıs 1931’de CHF’nin Üçüncü Büyük Kongresi düzenlendi. Bu kongreye kadar, CHF tüzüğü’nün işaret ettiği şekilde yani kongre tarafından kabul edilen bir program mevcut değildi. Fırkanın kuruluşundan önce 8 Nisan 1923’te “*Dokuz Umde*” olarak tanımlanan bir beyanname yayımlanmış ve bu beyanname fırkanın ilk programı olarak kabul edilmişti. Oldukça kısa olan bu beyanname sadece temel ilkeleri kapsamaktaydı.²² 1927’de düzenlenen kongrede yayımlanan “*Umûmî Riyaset Beyannamesi*” ise modern anlamda bir program olmamasına rağmen, yine de 1931’de düzenlenen kongreye kadar fırkanın programı olarak kabul edilmişti. Beyannamenin program manası taşıdığı, Mustafa Kemal tarafından da kabul edilmekteydi:

17 Tek parti döneminde en yüksek tirajlı yayınlar İstanbul’da yayımlanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat N. Bali, “Tek Parti Döneminde Gazete Tirajları”, *Tarih ve Toplum*, Mayıs, 2002, Sayı:221, s.18-19.

18 Serbest Cumhuriyet Fırkası’na kamuoyu desteğini arttırmak amacıyla, İzmir’de *Serbes Cumhuriyet* adında bir gazete yayımlanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Uyar, “Serbes Cumhuriyet Gazetesi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:95, Kasım 1991, s.46-50; Hakkı Uyar, “Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetiminin Kurulması”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:102, Haziran 1992, s.50-52.

19 Mete Tunçay, *Tek Parti Yönetimine Yurtdışından Muhalefet Eden Bir Yayın Organı, Arif Oruç’un Yarın’ı (1933)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

20 “Zavallı Türk Matbuatı, gazeteciler için yatağı yorganı daima hazır bulundurmak, çamaşırları bavulda tutmaktan başka çare var mı?”, *Yarın*, 13 Mayıs 1931; “Yunus Nadi’den sonra, Falih Rıfkı’nın hakaretine tahammül edilemez! İzzeti nefislere karşılıklı hürmet edilmesi bilinmelidir! Yoksa sonuna kadar öğretiriz!”, *Yarın*, 27 Haziran 1931.

21 Arif Oruç, 1933’te yurtdışına çıkmış ve Bulgaristan’da dergi ve gazete çıkarmaya başlamıştı. Yurtdışından Türkiye aleyhindeki yazılarına devam etmiş, 150’likler ve Ermeni Taşnak Komitesi üyeleri ile yakınlık kurmuştu. Türk hükümetinin talebi üzerine sınır dışı edilmiş ve Yugoslavya’ya gitmişti. 1937’de Türkiye’ye dönmüş, yargılanıp beraat etmişti. Bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011, s.99-104.

22 Zafer Toprak, “Halk Fırkası’nın Kuruluş Evresi: ‘Halkçılık Programı’ ve 1923 Nizamnamesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:213, Eylül 2011, s.20-29.

“Esasen hep beraber üzerinde yürüdüğümüz yol malûmdur. Mesai ve faaliyet tarzımızın esasları fırkamızın programında ve bilhassa dört sene evvel Büyük Kongremizin tasvibine iktiran eden umumî riyasetin program beyannamesinde vazıhtır.”²³

Kemalist yönetim, 1927’de düzenlenen kongreden evvel bir fırka programı hazırlığı yapmış ancak çeşitli nedenlerle bunu gerçekleştirememiştir.²⁴ Bu sebeple 1931’deki kongreden önce daha kapsamlı bir program hazırlığı başlatılmıştır.²⁵ Hatta yurtdışındaki partilere ait tüzük ve programlar temin edilip, TBMM Matbaası’nda basılmıştır.²⁶ Kemalist yöneticiler 1931’deki Kongreden güçlenerek çıkmıştır. Kemalizm’in temel ilkeleri olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri 1927’de düzenlenen CHF kongresinde kabul edilmiştir.²⁷ 1931’deki kongrede ise Devletçilik ve İnkılâpçılık ilkeleri kabul edilmiş ve böylece Kemalizm’in temel prensipleri toplu halde tanımlanmıştır.

Kubilay’ın öldürülmesi olayının ardından başlayan basın kanunu tartışmaları, 1931’deki Kongreden sonra yeniden başlamıştır. 4 Temmuz 1931’de Fazıl Ahmet Bey (Aykaç), Ahmet Süreyya Bey (Örgeevren) ve Ahmet İhsan Bey (Tokgöz) tarafından Meclis Başkanlığı’na bir önerge verilmiştir. Önergede gazeteciler konusunda hükümetin ne gibi tedbirler aldığı açıklanması istenmiştir.²⁸ Hükümet adına söz alan Başvekil İsmet Paşa, bu konunun öncelikle Meclis’te tartışılmasının daha faydalı olacağını ifade etmiştir. İlk sözü alan Ahmet Süreyya Bey burada yaptığı konuşmada, Meclis’te tartışılan konunun *“bütün bir memleket huzur ve emniyetini münselip kılmaya çalışan şeni bir düşmanlık, sefil, menfur bir hıyanet, hakikî inkılâp ve Cumhuriyet hainliği meselesi”* olduğunu vurgulamıştır. Mazhar Müfit Bey (Kansu) ise Cumhuriyet yöneticilerini *“Kemalist mektebin evlatları”* olarak tanımlayıp, Kemalistlerin basın üzerindeki kontrol gücünü arttıracığından söz etmiştir. Ziya Gevher Bey (Ziya Gevher Etili) İstanbul’daki bazı gazetecileri Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti’ni suçlayan Ali Kemal’e benzetmekteydi. Ali Saip Bey (Ursavaş) bu gazetecileri, II. Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinden biri olan Sait Molla ile aynı çizgide değerlendirmekteydi: *“onlar Meşrutiyeti yıkmak istiyorlardı, bunlar ise Cumhuriyeti yıkmak istiyorlar.”²⁹* Bütün konuşmalardan sonra hükümet adına söz alan İsmet Paşa, propagandanın yirminci yüzyılın başlıca silahlarından biri olduğunu, basın hürriyetinin daha fazla önem kazandığını ve bu sebeple tehlikesinin de o derece arttığını, basın hürriyetinin millî vasıtalarından biri olduğunu, basın olmadan halk idaresinin olamayacağını ancak basın hürriyetine zarar vermeyen ve basının gücünden istifade edecek kanunların yapılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

4 Temmuz’da Meclis Başkanlığı’na verilen önerge, 25 Temmuz 1931’de yasalastı. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk Matbuat Kanunu kabul edilmiş oldu.³¹ 68 maddeden oluşan kanunun maddelerine bakıldığında, basının yoğun biçimde denetleneceği

23 Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt: IV, (Açıklamalı Dizin İle), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.465.

24 Murat Turan, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri -Yaklaşım, Yöntem ve Tercihler- (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2017, s.142.

25 Fırka programı konusundaki hazırlıklar basına da yansımıştır: “Kırklar Heyetinde Neler Görüşülüyor?”, *Cumhuriyet*, 15 Kanunusani 1931; “CHF’nda Yeni Bir Nizamname Yapıldı”, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1931; “Halk Fırkası Merkez Teşkilâtı Tevsi Olunacak”, *Milliyet*, 19 Şubat 1931; “H.F. Kendine Program Yapmaya Başladı”, *Yarın*, 23 Mart 1931; “Halk Fırkasının Programında Yapılacak Tadilat”, *Akşam*, 23 Mart 1931.

26 Turan, *age.*, s.141.

27 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievvel 1927’de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievvel 1927 Tarihli İçtimanda Müzakere ve Kabul Edilmiştir*, 1927, s.3-4.

28 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dördüncü Devre, 21. İnikat, 4 Temmuz 1931.

29 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dördüncü Devre, 22. İnikat, 5 Temmuz 1931.

30 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dördüncü Devre, 22. İnikat, 5 Temmuz 1931.

31 *Resmî Gazete*, No:1881, Sayı:1867, 25 Temmuz 1931.

anlaşılmaktadır. Gazete ve dergi çıkarmak isteyen kişilerin Millî Mücadele, Cumhuriyet ve inkılâplar aleyhinde bulunmamış, işgal altında düşman emellerine hizmet eden yayın yapmamış ve her hangi bir mahkeme tarafından mahkûm edilmemiş olması gerekmektedir. Gazeteci olabilmek için Türk olmak, yüksekokullardan veya lise ile buna eşdeğer diğer bir okuldan mezun olmak gerekiyordu. Gazetelerin uymak zorunlu olduğu kurallar da belirlenmişti: hükümetin iç ve dış siyaseti aleyhinde ve memleketin genel siyasetine dokunacak yayın yapılmayacak, kanunun maddelerini dikkate almayan gazete veya dergiler en büyük mülkiye memurunun emri ile kapatılacak, kadınların ana olmak hususundaki fikrî temayülünü zayıflatacak yayınlardan kaçınılacak, aile mevcudiyetini ve aile kurmak esasını sarsacak yayınlara yer verilmeyecek, ahlaka aykırı müstehcen resimleri içeren yayınlar toplatılacak, intihar vakaları mahallinin en büyük zabıta memurundan izin alınmaksızın yayınlanmayacak, intihar edenlerin ve intihara teşebbüs edenlerin resimleri basılamayacak, padişahçılığı, hilafetçiliği ve komünistliği özendiren yayınlar yapılamayacak, Türk ve yabancı yazarların bilimsel, edebi ve felsefi eserleri dışında toplumun ahlakî duygularına dokunabilecek haydutluk, hırsızlık ve cinayet konulu yayınlar basılmayacak, yabancı bir memlekette çıkan gazete ve dergilerin yurda sokulması resmî makamların izni ile mümkün olabilecekti. Bütün bu kurallara uymayan görevliler ağır para cezasına veya hapis cezasına çarptırılacaktı.³²

Kemalist yönetim, geçmiş yıllardaki basın deneyimlerinin de etkisi ile bütün basın kuruluşlarını denetim altına almak ve devlet otoritesini yerleştirmek niyetindeydi.³³ Matbuat Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte, basının belirli bir çizgide faaliyet yapması sağlanırken, Türkiye’nin yurtdışındaki siyasetini zora sokacak yayınların yapılması da önlenmekteydi. Bu dönemin en büyük gazeteleri *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Ulus* idi. Bu gazetelerin sahipleri Yunus Nadi, Mahmut Soydan ve Falih Rıfkı Atay, Meclis’te milletvekilliği yapan isimlerdi. Bu isimler bir anlamda basının Kemalist çizgide hareket etmesini sağlıyordu. Kemalizm’in resmîyet kazanması ancak Mayıs 1935’te düzenlenen CHP’nin Dördüncü Büyük Kurultayı’nda kabul edilen programa, Kemalizm kavramının dahil edilmesiyle mümkün olabilmişti.³⁴ Mayıs 1935’te düzenlenen Birinci Basın Kongresi ise gazeteciler ile yöneticilerin yakınlaşmasını sağlayan en önemli aşamalardan biriydi.

1931 ile 1935 yılları arasında Kemalizm konusunda o güne kadar pek de yapılmamış olan bir tartışma zemini oluşmuştu. Gerçi 1920’li yıllarda Kemalist kavramı hem Batılı yazarlar hem de İstanbul basını tarafından, Mustafa Kemal ve etrafındaki kadroyu tanımlamak için kullanılmıştı. Ancak Kemalizm kavramının yaygın olarak kullanılmaya başlandığı dönem, 1930’ların başına rastlamaktadır. Ahmet Cevat Emre’nin *Muhit* dergisinde, Ali Naci Karacan’ın *İnkılâp* gazetesinde ve Mahmut Esat Bozkurt’un *Anadolu* gazetesindeki yazılarında, Kemalizm kavramı ele alınmaya başlanmıştı. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin 1931’de yayımladığı *Tarih* kitabının dördüncü cildinde, Kemalizm tanımına yer verilmişti. 1932’de çıkmaya başlayan *Kadro* dergisi, Kemalizm’in konusunda en fazla yazının yer aldığı yayındı. Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İsmail Hüsrev Tökin,

32 *Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt:12, No:1881, Sayı:1867, 25 Temmuz 1931, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1931.*

33 Matbuat Kanunu 25 Temmuz 1931’de yasaladıktan sonra birçok gazetenin yayın hayatına son verildi. Ancak taşradaki bazı gazetelerin yayımlanmaya devam ettiği hatta CHF’li bayiler tarafından dağıtımına destek verildiği yönünde bilgiler Ankara’ya kadar ulaşmıştı. CHF Kâtibiumumisi Recep Bey (Peker), Fırka teşkilatına gönderdiği 8 Eylül 1931 tarihli yazıda bu tür yayınların dağıtımına engel olunmasını istemekteydi. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı (Mayıs 1931’den Birincikânun 1932 nihayetine kadar), Cilt:1, Hakimiyeti Millîye Matbaası, 1933, Ankara, s.149.*

34 *CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.1-2.*

Burhan Asaf Belge ve Vedat Nedim Tör gibi yazarlar, Kemalizm'e sosyal ve ekonomik bir içerik kazandırmaya çalışmaktaydı. Ancak bu durum CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in tepkisini çekmiş ve derginin yayımlanması bizzat kurucuları tarafından sonlandırılmıştı. Recep Peker tarafından desteklenen Ülkü dergisi ise 1933'te çıkmaya başlamış ve uzun süre yayın hayatını sürdürmeyi başarabilmişti.³⁵ Bu dönemde Kemalizm'in ideolojik çerçevesini temellendirmeye çalışan kitaplar da hazırlanmıştı.³⁶ Diğer taraftan tek parti yönetimine eleştirel yaklaşan ve yazılarında devrim, demokrasi, diktatörlük, devletçilik, ulusçuluk, kapitalizm ve emperyalizm gibi kavramları ele alan yayınlar da çıkmaya başlamıştı: Hüseyin Cahid Yalçın'ın *Fikir Hareketleri*,³⁷ Ahmet Ağaoğlu'nun *Akın*'ı,³⁸ İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'ı bu dönemde faaliyete başlayan yayınlardı.

Matbuat Kanunu'nun kabul edildiği 1931 ile Birinci Basın Kongresi'nin düzenlendiği 1935 yılları arasında, Kemalist modernleşmeye ait köklü çalışmalar yapılmıştı: 12 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuş, 19 Şubat 1932'de Halkevleri açılmış, 12 Temmuz 1932'de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuş*, 4 Mart 1934'te üniversitelerde Türk Devrim Tarihi dersi okutulmaya başlanmış, 21 Haziran 1934'te Soyadı Yasası kabul edilmiş, 21 Haziran 1934 Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu çıkarılmış ve 5 Aralık 1934'te kadınlara milletvekili seçilme hakkı tanınmıştı. 25-27 Mayıs 1935 tarihinde *düzenlenen Birinci Basın Kongresi* bütün bu kültürel çalışmaların ardından düzenlenen bir girişimdi. Birinci Basın Kongresi'nin düzenlenmesinin en önemli amacı bütün bu *kültürel çalışmalar konusunda* Kemalist yönetime destek verecek basın kuruluşlarının izleyecekleri yolları saptayabilmektir.

Matbuat Umum Müdürlüğü'nden, Basın Genel Direktörlüğü'ne Geçiş (1933)

1935'te düzenlenen Birinci Basın Kongresi'ni düzenleyen birim, Basın Genel Direktörlüğü [Matbuat Umum Müdürlüğü] idi. 6 Haziran 1920'de kurulan Matbuat Umum Müdürlüğü, Hariciye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan bir teşkilattir. Millî Mücadele yıllarında, *"harice karşı milletin amal ve metalibini tanıtmaya ve davanın meşruiyetini ispata çalışmak ve dahilde de milletin efkarını aynı noktada tevhid etmek üzere her vasıttan istifade ederek mütemadiyen tenvir ve irşad ile meşgul olmak"* amacıyla kurulmuştu. Matbuat Umum Müdürlüğü bir taraftan askerî telsizlerle yabancı ajans haberlerini alıp bunları bültenlerine aktarıyor, bir yandan da yurtiçi haberlerini veriyordu. Bu haberleri telgraf hatlarının erişemediği yerlere kadar gönderiyor ve broşürler yoluyla köylere kadar dağıtıyordu.³⁹ Müdürlük propaganda yayınları da hazırlıyordu.⁴⁰ İlk dönemlerde yurtdışı

35 Hakkı Uyar, "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları", *Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri*, (Editör: Nazife Güngör), Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007.

36 Şevket Süreyya, İnkılâp ve Kadro (İnkılâbin İdeolojisi), Kadro Serisinden, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara, 1932. Kemalizm konusundaki çalışmalar asıl olarak 1935'ten sonra artmıştı: Şeref Aykut, *Kemalizm, (Cumhuriyet Halk Partisi Programının İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936; Tekin Alp, *Kemalizm, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası*, İstanbul, 1936; Mehmet Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1938.

37 Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yayımlanan *Fikir Hareketleri* dergisi, 1933'ten 1940'a kadar toplam 364 sayı çıkmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyar, *age.*, s.152-154.

38 *Akın* gazetesini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Uyar, "1930'larda Türkiye Basınında 'Liberal' Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet'in *Akın* Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:41, Mayıs 1997, s.43-50.

39 Bu dönemde Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nün başında Muhittin Birgen bulunuyordu. Bkz. Zeki Ankan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s.24.

40 Muhittin Birgen, İstanbul'daki gençlerin Millî Mücadele'ye ilgisini arttırmak amacıyla, 1921'de Ankara'da bulunan Nazım Hikmet ve Vâlâ Nurettin'den bir şiir yazmalarını istemişti. Hazırlanan bu şiir *"İstanbul'un Temiz Evlatlarına: Siz de mi Satıldınız?"* şeklinde Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından broşür olarak bastırılıp, dağıtılmıştı. Meclis'te tartışmalara neden olan broşür hakkında bkz. Vâlâ Nurettin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2018, s.113-116.

temsilcilikler de kurulmuştu: Paris’te Dr.Nihat Reşat Bey (Belger), İsviçre’de Ahmet İhsan Bey (Tokgöz), New York’ta Zekeriya Bey (Sertel) bulunuyordu.⁴¹ Müdürlük kâğıt ve mürekkep bulmakta zorluk çeken Anadolu basınına hem bu konuda hem de maddî olarak yardımda bulunuyordu: Ziya Gökalp’in çıkardığı *Küçük Mecmua*, Celal Nuri’nin çıkardığı İleri gazetesi ve Sami Paşa Zade Süreyya ve Yusuf Mazhar’ın çıkardığı *Babalık* gazetesi yardım gören yayınlardı.⁴² Matbuat Umum Müdürlüğü, Millî Mücadele’nin zor şartlarına rağmen bir yandan da kitaplar hazırlayıp yayımlıyordu.⁴³

Matbuat Umum Müdürlüğü, 1 Haziran 1931’deki Bütçe Kanunu ile lağvedilmişti. 1933’te Matbuat Umum Müdürlüğü’ne yeniden ihtiyaç duyulmuş ve bu defa Dahiliye Vekâleti’ne bağlanıp, Basın Genel Direktörlüğü adıyla çalışmaya başlamıştı. Kurumun ilk genel müdürü o yıllarda Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin müdürü olan Vedat Nedim Bey (Tör) idi. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Vedat Nedim Bey’i Basın Genel Direktörlüğü görevine atamıştı.⁴⁴ Vedat Nedim Bey’in gayretleri ile teşkilat kadrosu kısa zamanla genişlemişti. Kurumun 1935’teki yapısı şöyleydi: genel müdür Vedat Nedim Tör, genel müdür yardımcısı ve baş müşavir Burhan Asaf Belge, memleket masasında Sadri Ethem, raportör Server Rifat İskit, İngiltere ve ABD masasında Şekip Engineri, Almanya masasında Emin Erim, Fransa masasında Kemal Altınkaya, Arapça konuşan ülkeler masasında Abdüsselam Buseyri, Bulgar masasında Murat Uytun ve Ermeni masasında Mithat Akdora.⁴⁵ Basın Genel Direktörlüğü’nün vazifeleri şöyle tespit edilmişti: yurtiçinde ve yurtdışında yerli ve yabancı yayınları takip etmek, millî basının devrim prensiplerine, devlet siyasetine ve milletin ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlamak, memleketin içinde milliyet ve demokrasi esaslarına karşı fikir akımlarının yayılmasına engel olmak amacıyla tedbirler almak, basının telkin ve terbiye vasıtası özelliğinden faydalanmak, kendi alanında yayınlar yapmak ve tüm bu vazifeler hakkında devlet kurumları ile beraber çalışmak.⁴⁶ Basın Genel Direktörlüğü, Türk basının ideolojik kontrolünün sağlanması noktasında oldukça güçlü bir konum elde etmişti. Bu gücün fiili uygulaması ise Birinci Basın Kongresi’nin Ankara’da düzenlenmesi olmuştu.

D- Cumhuriyet’in İlk Basın Kongresi: 25-27 Mayıs 1935 / Ankara

1935’in Mayıs ayı oldukça yoğun bir dönemdi. 9-16 Mayıs’ta CHP’nin Dördüncü Büyük Kurultayı düzenlenmiş ve parti programına “*partinin güttüğü bütün esaslar, Kamâlizm prensipleridir*” maddesi eklenmişti.⁴⁷ Birinci Basın Kongresi, Kemalist sistemin iyice yerleştiği bu dönemde düzenlenmişti. Birinci Basın Kongresi’ne katılmak için Dahiliye Vekâleti’ne ait kongre salonuna gelen delegelere, kongre programı ile birlikte şunlar dağıtılmıştı:

41 *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, 1980, s.10-27.

42 *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, s.16-19.

43 *Doğru Yol* (1920), İstanbul’un Temiz Evlatlarına: Siz de mi satıldınız? (1921), *Türk Muahede-i Sulhiyesi (Sevr) ve Mahiyeti Hakikiyesi* (1921), *Hakimiyeti Milliye ve Hilafeti İslamiye* (1922), *Büyük İnkılâbımız* (1922), *Pontus Meselesi* (1922), *Anadolu’da Yunan Zulmü ve Vahşeti* (1922), *Hilafet ve Millî Hakimiyet* (1923), *Halk Hükümeti ve Halkçılık* (1923), *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asri Terbiye ve Maarif* (1923), *Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz* (1923). Bkz. *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, s.48.

44 Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s.22-39.

45 *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, s.29-30.

46 *Resmî Gazete*, No:2444, Sayı:2713, 29 Mayıs 1934.

47 *CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.2. 1939’daki parti programında benzer ifadelere yer verilmiş ancak dildeki değişim nedeniyle “*Kamâlizm*” yerine bu defa “*Kemâlizm*” kavramı kullanılmıştı. Bu metin 1943 tarihli parti programında yerini muhafaza etmişti. Bkz. *C.H.P. Programı, Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran-939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir*, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s.1; *C.H.P. Programı, Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI. 1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir*, Ulus Basımevi, Ankara, 1943, s.1. 1947’de kabul edilen programda ise daha detaylı ifadeler kullanılmıştı. Bkz. *C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s.390-391.

La Turquie Kemalist dergisinin son sayısı, Fransızca *Vu* dergisinin Türkiye hakkında çıkardığı özel sayı, Ankara Güven Anıtı'nı anlatan bir broşür, okuyucular arasında açılan ankete gelen cevapları içeren liste, basın işlerinin önemini ve görevini gösteren Mazhar Osman, Fahrettin Kerim, Hıfzır Rahman Raşid ve İzzettin Şadan'ın hazırlamış olduğu yazı, kurultay programı, rozet, Türkiye'de çıkan gazete ve dergiler hakkında istatistik verileri gösteren yazılar ve Basın Genel Direktörlüğü tarafından özel olarak hazırlanmış *Dünya Matbuatına Bir Bakış* adlı 85 sayfalık bir broşür. Bu broşürün ön sözünde, Basın Genel Direktörlüğü'nün meslekî yayın yapma görevini üzerine aldığı ve yayıncılık faaliyetine bu çalışmayla başladığından söz edilmekteydi. Dünya basınının karşılaştırmalı olarak ele alındığı bu çalışma kendi döneminin basınıyla ilgili bilgiler içermesi ve Ankara'nın dünya basınına nasıl görüldüğünü ifade etmesi açısından önemli bulgular içermekteydi.

Broşürün giriş kısmında modern anlamda gazeteciliğin ancak liberalizmin ve demokrasi fikirlerinin toplumda yaygınlaşmasıyla oluştuğu ve bu sebeple modern gazeteciliğin, kapitalizmin başlıca unsurlarından biri olduğu belirtilmekteydi. Broşürde modern gazetecilik ikiye ayrılmaktaydı: parti [opinyon] gazeteciliği ve kitle [yığın] gazeteciliği. Parti gazeteciliği sosyal veya siyasal bir zümrenin elinde bir mücadele ve telkin vasıtasıydı. Bu gazetecilik dünya haberlerine kayıtsız değildi. Burada çıkan haberler hiçbir zaman aslı şeklinde bırakılmayarak, parti gazetesine sahip zümrenin hayatı anlayış tarzına göre sunulmaktaydı. Bu gazetelerin amacı tiraj kaygısı olmayıp, zümrenin siyasal görüşünü kendi taraftarlarına ve topluma telkin etmekte. Parti gazeteciliğine örnek olarak Almanya gösteriliyordu: Almanya'da 976 adet parti gazetesi, 1.267 adet partililik eğilimi gösteren gazete, 2.029 adet hiçbir partiye bağlı olmayan gazete, 431 adet de tasnife girmeyen gazete bulunuyordu. Alman gazetelerinin partiler bazındaki dağılımı şöyleydi: Nasyonal Sosyalist'lere ait 120, sağ cenah muhafazakârlara ait 32, Alman Halk Partisi'ne ait 17, İktisat Partisi'ne ait 10, Merkez Partisi ve Bavyera Halkçıları'na ait 603, Devlet Partisi'ne ait 10, Sosyal Demokrat Partisi'ne ait 135 ve Komünist Partisi'ne ait 49 adet gazete mevcuttu.⁴⁸

Modern gazeteciliğin ikinci türü olarak kitle [yığın] gazeteciliği gösterilmekteydi: kitle gazeteciliğini parti gazeteciliğinden ayıran nokta, haberin başa alınarak partililiğin geride bırakılmasıydı. Bu tip gazetelere en çok İngiltere ve Amerika'da rastlanmaktaydı. Buralarda haber ticareti esastı ve sokaktaki adam için haber yapılmaktaydı. Örneğin İngiltere'de liberal kapitalizm ve parlamentonun kökeni oldukça eskilere dayanıyordu. Bu sebeple haberin bir ticaret maddesi olarak algılanması İngiltere'de Kara Avrupası'na göre daha eskiydi. Kitle gazeteciliğinin psikolojik yöntemi sokaktaki adamı yakalamak olduğu için klasik yol olarak partililik fikri sulandırılmakta, ucuzlatılmakta ve seviyesi düşürülmekteydi.⁴⁹ Broşürde Cumhuriyet basınına Osmanlı basınından ayırmak için bir değerlendirme yazısına yer verilmekte ve II. Meşrutiyet dönemi gazetecileri, "*fırkacılık kavgaları yapan, birbirlerini boşazlayan, dahilî gazetelerdi kendini karaktersizliklere ve demagojilere kaptırmış siyaset gürültücüsü*" kimseler olarak tanımlanmaktaydı.⁵⁰

Kemalist kadronun dünya basınına algılayış biçimini ifade edecek niteliğe sahip olan bu broşürün hazırlanmasındaki amaç, liberal basının 1935'te ideolojik olarak ne kadar dağılık olduğunu örnekler yoluyla açıklamaktı. Bu sebeple karşıt olarak belirlenen basın modeli, liberal ve kapitalist dünyanın basın organlarıydı. Bu sebeple broşürde Kemalist basının hangi özellikler taşıması gerektiğinden ziyade nasıl olmaması yönündeki açıklamalar daha fazla yer tutmaktaydı. Bunu daha iyi vurgulayabilmek için ise broşürün sonuna bir bölüm

48 *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, Basın Genel Direktörlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s.5-7.

49 *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, s.12-15.

50 *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, s.48-49.

eklenmişti. 41 ülkede çıkan 537 adet gazetenin kuruluş tarihi, baskı adeti, hangi kurum tarafından yayımlandığı ve hangi dünya görüşüne yakın olduğu gibi bilgiler yer almaktaydı. Bu ülkelerde çıkan gazetelerin toplam sayısı elbette ki daha fazlaydı. Ancak broşürü hazırlayan ekibin bu konuda seçici davrandığı ve 41 ülkede çıkan en belirgin 537 gazeteyi ele aldığı anlaşılmaktadır. Gazetelerin dünya görüşünü açıklayabilmek amacıyla çok farklı ve çeşitli tanımların bir arada kullanıldığı görülmektedir.⁵¹ Dünya gazeteleri için farklı tanımların kullanılması ve kendi aralarında bu kadar dağınık kategorilere yerleştirilmesi, bu gazetelerin birbirinden ayrılan özelliklerinin belirgin olup olmadığı yönünde bir tartışmaya neden olabilmektedir. Çünkü Basın Genel Direktörlüğü’nün veya Vedat Nedim Tör’ün bakış açısıyla dünya basınının bu kadar dağınık olarak tanıtılması, bu görüntünün yakalanmak istenmesiyle ilişkiliydi. Dünya basınının farklı köşelerde yer aldığı ve bunun parçalanmışlık manasına geldiğinin ifade edilmesinin asıl nedeni olarak, Türkiye’deki mevcut basın yayın organlarının Kemalizm’e yakın bir çizgide hareket ettiğini daha rahat vurgulamak içindi. Broşürde kullanılan verilerin bir ekip tarafından toplandığı, ancak genel değerlendirme yazılarının Basın Genel Direktörü Vedat Nedim Tör tarafından son şekline getirildiği düşünülebilir. Basın Kongresi için hazırlanmış olan bu broşürde savunulan görüşler ile kongrenin geneline yansıyan fikirler benzerlik taşımaktadır.

Birinci Basın Kongresine gündelik gazetelerden 25, gündelik olmayan gazetelerden 23, dergi gruplarından 16, ilgili kurumlar ve meslek gruplarından 33 ve kongrede kendini temsil ettirmek isteyen 20 gazete ve derginin özel delegeleri katılmıştı. Dinleyiciler arasında o günlerde Ankara’ya ziyarete gelen Güney Amerikalı gazeteciler de bulunuyordu. Kongrenin toplanma amacı şöyle açıklanmıştı:⁵²

51 *Sol temâyüldeki gazeteler:* komünist, sosyalist, sola mütemayil, sola müteveccih. *Sağ temâyüldeki gazeteler:* nasyonalist, nasyonal sosyalist, nasyonalist klerikal, müstakil nasyonalist, nasyonal demokrat katolik, nasyonal monarşist, faşist, faşist nasyonal klerikal, tam faşist olmayan, dış siyasette faşist, terakkiperver-milliyetçi, müfrit milliyetçi. *Cumhuriyetçi temâyüldeki gazeteler:* cumhuriyetçi, kat’i cumhuriyetçi, müstakil cumhuriyetçi, muteber cumhuriyetçi, cumhuriyetçi muhafazakâr, mutedil cumhuriyetçi. *Muhafazakâr temâyüldeki gazeteler:* muhafazakâr, muhafazakâr katolik, muhafazakâr cumhuriyetçi, mutedil muhafazakâr, sağ muhafazakâr, sol muhafazakâr, muhafazakâr milliyetçi, muhafazakâr monarşist, muhafazakâr aristokrat, serbest muhafazakâr, muhafazakâr meşrutiyetçi, müstakil muhafazakâr. *Liberal temâyüldeki gazeteler:* liberal, liberal anti faşist, liberal katolik muhafazakâr, liberal sosyalist aleyhtarı, liberal pek mutedil, liberal burjuva taraftarı, liberal radikal, liberal nasyonalist, liberal muhafazakâr, müstakil liberal. *Emperyalist temâyüldeki gazeteler:* emperyalist, emperyalist gümrükleri himaye taraftarı, şiddetle sosyalist aleyhtarı. *Demokrat temâyüldeki gazeteler:* demokrat, demokrat müfrit milliyetçi, müstakil demokrat, demokrat terakkiperver, serbest fikirli demokrat, sosyal demokrat, demokrat cumhuriyetçi, liberal demokrat. *Dini temâyüldeki gazeteler:* klerikal, Katolik, muteber katolik, katolik muhafazakâr, katolik nationalist, mutedil demokrat, Katolik sosyalist, müfrit katolik, müteassıp Katolik. *Radikal temâyüldeki gazeteler:* radikal, sol radikal, radikal milliyetçi, radikal demokrat, radikal sosyalist, radikal nationalist, radikal milliyetçi, radikal cumhuriyetçi, radikal faşist. *Kralcı temâyüldeki gazeteler:* royalist, mutedil meşrutiyetçi, müfrit ıslahatçı, krallık taraftarı. *Burjuva temâyüldeki gazeteler:* burjuvazi taraftarı, burjuvazi taraftarı demokrat, burjuva milliyetçi mutedil muhafazakâr. *Çeşitli temâyüldeki gazeteler:* gümrükleri himaye taraftarı, ruhban aleyhtarı, müfrit cenahın organı, mülteci muhafazakâr, anti militarist, pasifist, muhalefetkâr, muhtariyetçi, mutedil muhalif, kapitalist, komünist düşmanı, millî hareketlerin düşmanı, siyonist, ecnebi menfaatlerini müdafaa eden, yahudi siyonist, yahudi dostu. *Hiçbir temâyülde olmayan gazeteler:* siyaseten müstakil, müstakil liberal, bitaraf, iç siyasette bitaraf... gibi kavramlar bir arada kullanılmaktadır. Bkz. *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, s.52-85.

52 Bütün bu işlerin genel kurulda tartışılabilmesi için işbirliği, kültür ve meslek komisyonları kurulmuştu. *Kültür Komisyonu üyeleri:* Başkan Asım Us, raportör İbrahim Necmi Dilmen, kâtip Nureddin Artam, üyeler İhsan Sungu, Nasuhi Esad Baydar, Fazıl Ahmet Aykaç, Kemal Salih, Reşat Nuri Güntekin, Ahmet Halit, Ercümen Ekrem Talu, Ziya Çalık, Burhan Cahid, Sedat Simavi, Rasim Us, Nusret Köymen, Nedim Ulusakul. *Meslek Komisyonu üyeleri:* Başkan Ziya Gevher Etili, raportör Naşit Uluğ, kâtip Avni Bey, üyeler Mecdi S. Sayman, Kerami Kurtbay, Mekki Said, Celâl Davud, Tahir Karaoğuz, Kenan Akman, Necmeddin Bey, Bilal Akba, Musa Ataş, Ömer Nakib. İşbirliği Komisyonu üyeleri: Başkan Haydar Rüştü, raportör Refik Ahmet, kâtip Fuat Duyar, üyeler Abdülhad, Aka Gündüz, Ferit Celal Güven, Muvaffak Menemencioğlu, Ali Naci Karacan, Kâzım Şinasi Dersan, Süreyya Örgeevren, Ömer Asım Aksoy, Faruk Şükrü Yersel, Gültekin Arda, Ali Rıza Gürsoy. Bkz. *Birinci Basın Kongresi*, Basın Genel Direktörlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s.24.

- Gazeteciler ile Basın Genel Direktörlüğü arasında iş birliği elde edilmesi için el birliği ile çalışmak,
- Türk basınının kültür yayma ödevlerini daha iyi görebilmesi için üzerinde yürünmesi gereken yolları belirlemek,
- Gazetecilik mesleğinin ve gazetecilerin ilerleme ve yükselme yollarını araştırmak,
- Türk Basın Birliği'ni kurmak.

Kongreye devlet ve parti yönetiminin katılımı oldukça yüksekti: Başvekil İsmet İnönü, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, CHP Genel Sekreteri Recep Peker, CHP teşkilatından Necip Ali Küçüka, Halkevleri'nden Ziya Gevher Etili, Başvekâlet'ten Bahaddin Kutay, Hariciye Vekâleti'nden Abdülhad ve Ziya Matlauddin, Adliye Vekâleti'nden Nedim Ulusakul, Maliye Vekâleti'nden Celâl Said Siren, Maarif Vekâleti'nden İhsan Sungu ve Faik Unat, Türk Dil Kurumu'ndan Fazıl Ahmed Aykaç ve İzzet Ulvi Aykut. Tek parti yöneticileri kongreye yoğun katılım sağlayarak basının ne kadar önemli bir işlevi yerine getirdiğini vurgulamaya çalışmaktaydı.⁵³

Birinci Basın Kongresi, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın konuşmasıyla açılmıştı. Kaya yaptığı konuşmada, Türkiye'de basına Kemalist dönemde değer verildiğini ve bu sebeple gazetecilerin Kemalist sisteme göre yayın yapması gerektiğini savunmaktaydı:

"...Mütareke ve kurtuluş yıllarındaki Türk basınının atılgan ve ideal çalışmalarını devrim tarihi övünçle sayfalarına geçirecektir. Bayağı ve hain güçlere hizmet eden bozguncu ve kaytak basın, ulusun haklı ve yerinde iğrentisi ve tiksintisi önünde lâıyk olduğu sonu bulmuştur. Bugünkü basınıımız ise böylelerini artık bağrında taşıyamamaktadır, taşıyamaz ve taşıyamayacaktır..."

Atatürk Türkiyesi gibi hayatın bütün sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarında en geniş ve en derin devrimlere sahne olmuş bir ülkede basına yüklenen ödevlerin, ne kadar çeşitli ve ne kadar ağır olduğunu hep biliyoruz. Açıkça söyleyelim ki, bizde basın işleri Cumhuriyet rejiminin ve ulusal idealin istediği dereceye henüz varmış sayılamaz. Kemalizm hiçbir alanda olanı ve yapıları son ideal sayarak, onunla kanmaz ve kalmaz. Her zaman daha iyiye, daha güzele ve daha doğruya yükselmeyi, ulusal amacının ve dinamik canlılığın bir gereği bilir. Basın işlerini de daha iyi daha doğru ve daha güzel ve yolunda ilerletmeyi Cumhuriyet hükümeti kendisi için ödev sayar. Bu kurultay, bu yargıları yerine getirmek için başvurulmuş araçlardandır..."

Biz ulusal işlerin devrim prensipleri içinde açıkça, fakat bilgili ve soravını kavramış olarak konuşulmasında ancak fayda bekleyen bir rejim içindeyiz. Şimdiye kadar bu gibi münakaşaları yapan gazetelerin şimdi de kurultayınızda kendileri münakaşa konusu olacaktır..."

Büyük önderimiz Atatürk'ün yarattığı devrime lâıyk bir Türk basını kurmak yolundaki birleşik isteklerimizin gerçekleşmesine doğru atılan bu adımın da verimli ve temelli olmasını candan dilerim."⁵⁴

53 Birinci Basın Kongresi'nin hükümet tarafından düzenlenmesi, Türk basınına kıymet verildiğinin kanıtı olarak sunulmaktaydı: "Halkının ve gazetecilerinin terbiye-i siyasiyesi henüz olgunlaşmamış memleketlerde basın kuruluşlarının başıboş bırakılmaması" gerekiyordu. Bkz. Zaman, 25 Mayıs 1935.

54 Birinci Basın Kongresi, s.18-20.

Şükrü Kaya’dan sonra söz alan Basın Genel Direktörü Vedat Nedim Tör ise *Dünya Matbuatına Bir Bakış* adlı broşürde yer alan ifadelere benzer bir söylem kullanmıştı: Türkiye’de gazete, devrim prensip ve ideallerinin geniş halk yığınları içinde yayılması için en kuvvetli bir propaganda organıydı, basın organları irticaya karşı en uyanık savunma araçlarıydı, gazeteler devrimci hükümetin yaptığı işlerde yardımcı ve uyarıcıydı, basın organlarının halkın siyasal, ekonomik ve kültürel eğitiminde etkin bir okul gibi bir görevi bulunmaktaydı, Türk basını siyasal partilere parçalanmış olan devletlerdeki gibi sınıf farkı gözetin, partici ve bozguncu değildi, Türkiye’de basın kendini devrim ideallerine vermiş tam anlamı ile ulusal bir örgütlenme biçimiydi, bu durum Türk basınına diğer devletlerdeki basın kuruluşlarından ayıran özelliklerin başında gelmekteydi...⁵⁵

Tek parti yöneticileri önemli gördükleri bazı toplantılara başkanlık etmekte veya bu toplantılara katılarak görüşlerini dile getirmekteydi. Birinci Basın Kongresi’nin başkanı Dahiliye Vekili Şükrü Kaya iken, bir gün önce düzenlenen Türk Hava Kurumu’nun altıncı kongresinin başkanı ise TBMM Başkanı Abdülhalik Renda idi. İsmet İnönü, Türk Hava Kurumu’nun 24 Mayıs’ta düzenlenen kongresine katılıp, bir konuşma yapmıştı. İnönü konuşmasında, Türkiye’nin bir hava saldırısına uğraması halinde telafisi çok zor durumlara karşılaşacağını ifade etmişti.⁵⁶ İnönü bir gün sonra düzenlenen Birinci Basın Kongresi’ne de katılmış ve gazetecilerin hava tehlikesine daha fazla yer ayırmasını istemişti.⁵⁷

Birinci Basın Kongresi’ne CHP teşkilatını temsil etmek için katılan Necip Ali Küçüka ise Türk basının inkılâplarla beraber hareket etmesi gerektiğini ifade etmekteydi:

“...Bizim daha doğrusu inkılâbın matbuattan istediği şey nedir? Arkadaşlar biz büyük devrim atlayışları geçirmekte olan bir milletiz ve kendi amacımız içinde ilerlemekteyiz. Biz bu amacımız içinde ilerlerken matbuatın da bizimle beraber bir havada ve bizimle beraber el ele aynı heyecan ve imanı kalplerinde taşıyarak ve çarparak yürümesi lazımdır. Denilebilir ki matbuat bu vazifesini şimdiye kadar yapmıyor muydu? Hiç şüphe yok ki büyük Türk Devrimi’nde, Türk matbuatının büyük faydası ve çok büyük tesiri olmuştur. Ama biz bütün inkılâp havası içinde matbuatın teşriki mesai etmesine kıymet ve ehemmiyet veriyoruz. Mesela İnkılâp Fırkası aile esaslarına ehemmiyet verir ve hürmet eder. Binaenaleyh matbuatımızda da ona nazaran bir hava esmesi lazımdır. İnkılâp Fırkası daima realiteye ehemmiyet verir. Binaenaleyh birçok hikayelerin hakikatlerle alakası olmayan tarihi hikayelerin bizim zihniyetimizle inkılâp zihniyeti ile alakası yoktur. Yani bu itibarla ve bu nokta-i nazardandır ki bütün matbuatın da bizim yaşadığımız inkılâp havası içinde yaşamasını arzu ve temenni ederiz...”⁵⁸

Kongre devam ederken bir yandan da komisyon raporları hazırlanmıştı.⁵⁹ Kültür komisyonunun hazırladığı raporda, Türk gazeteciliğinin nicelik [kantite] gazeteciliğinden, nitelik [kalite] gazeteciliğine geçmesi gerektiğinden söz edilmekteydi. Bunun için her şeyden evvel İstanbul basınında salgın olarak görülen sayfa yarışının sonlandırılması gerekiyordu. Bu yarış hem gazetelerin kalitesini düşürmekte, hem de kâğıt dışardan geldiği için olumsuz sonuçlar doğurmaktaydı. Kaliteli gazetelerin görevleri ise şöyle sıralanmaktaydı: inkılâp ve memleket davalarını halka en iyi ve en canlı bir tarzda vermek,

55 *Birinci Basın Kongresi*, s.21-22.

56 *Ulus*, 25 Mayıs 1935.

57 *Birinci Basın Kongresi*, s.22-23.

58 *Birinci Basın Kongresi*, s.36-37.

59 Komisyonlarda görev alan Naşit Uluğ, Aka Gündüz ve Ferit Celal Güven, Mayıs ayında düzenlenen CHP’nin Dördüncü Büyük Kurultayı’nda sekreter, raportör ve dilek komisyonu üyesi olarak görev almış isimlerdi. Bkz. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.5-6.

memleketi ve halkı yakından bilmek ve takip etmek, doğru ve ciddi haberi sansasyona ve laubaliye feda etmemek, dünya meseleleri ve bilhassa komşu devletler hakkında okuyucuları doğru tarzda aydınlatmak, halk ile gençlik üzerinde etkili olacak her türlü menfi telkinlerin neticeleri ve mesuliyeti hakkında sağduyulu olmak, iç ve dış siyasette devletin ve milletin yüksek menfaatlerini daima göz önünde bulundurmak vb. Meslek komisyonunun hazırladığı raporda, Türk Basın Birliği'nin kurulması ve rejimin kendisinden bekleyeceği görevleri yapabilecek şekilde teşkilatlanması istenmekteydi.⁶⁰ İstanbul Matbuat Cemiyeti'nin yeni kurum içinde yeniden düzenlenmesi ve kurumun İstanbul şubesi olarak çalışmasının uygun olacağı ifade edilmekteydi.⁶¹

Kongreye gazete okuyucularının isteklerini taşıyabilmek amacıyla Basın Genel Direktörlüğü tarafından bir anket yaptırılmıştı. Ankete ait sorular gazeteler ve radyo aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştu. Okuyuculara, "gazetenin şeklinden ve içindeki yazılardan memnun musunuz, okuduğunuz gazetede ne gibi şeyler bulmak istersiniz" gibi sorular yöneltilmişti. Gelen cevaplar ilginçti: gazeteler pahalı, sayfaları büyük ve çoktur, faydalı yazılar konmalı, romanlar ikiden fazla olmamalı, yalan yanlış haberlere yer verilmemeli, tarihi tefrikalarda doğruluk olmalı, İttihat ve Terakki devrine ve sultanlar zamanına ait tefrikalar artık bezdirdiğinden bunlardan vazgeçilmeli, cinayet ve aile faciaları haberleri manşetlerden verilmemeli, İstanbul basınında görülen dini kılıklı yazılara son verilmeli vb.⁶²

Birinci Basın Kongresi'nin kapanış konuşmasını yapan Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, ikinci kongrenin 1936'da yapılmasını ve ondan sonraki kongrelerin de her iki yılda bir düzenlenmesini teklif etmiş ancak bu öneri hayata geçirilememişti. İkinci Basın Kongresi ancak kırk yıl sonra 1975'te düzenlenebilmişti.⁶³ Birinci Basın Kongresi, 27 Mayıs'ta sona ermesine rağmen, gazeteciler Ankara'da bir gün daha misafir edilmişti. Vedat Nedim Tör'ün refakatindeki gazeteciler, 28 Mayıs sabahı Yüksek Tarım Enstitüsü'nü ziyaret etmişti. Onları Tarım Bakanı Muhlis Erkmen karşılamış ve Çubuk Barajı'na geçilmişti. Kongreye katılmak için Ankara'ya gelen İkdam gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey'in kalp krizi geçirerek vefat etmesi nedeniyle, Çubuk Barajı'ndan Hacıbayram Camii önüne gelen gazeteciler Ahmet Cevdet Bey'in cenaze törenine katılmıştı. Oradan Atatürk Orman Çiftliği'ne geçilmiş, burada Çiftlik Müzesi ve Bira Fabrikası gezildikten sonra Devlet Sitesi'ne gidilmişti. Saat 16.30'da bütün basın üyeleri Keçiören köy kahvesinde toplanmıştı. Buradaki konuşmalar saat 18'e kadar sürmüştü. Son konuşmayı CHP Genel Sekreteri Recep Peker yapmıştı.⁶⁴ Peker, Kemalist rejimin temel niteliklerini şu sözlerle açıklamaktaydı:

"...Yeni Türkiye, varlığının dayanağı olan Türk fertlerini biri birine bağlayarak kütleleştiren, onu karşı varlıklar üstünde zinde bir kuvvete çıkaran Kemalizm'dir. Kemalizmbir ruhtur. Onu ruhlaştıran ana doktrinler vardır ki her hangi bir masa başında

60 Birinci Basın Kongresi, s.27- 31.

61 İstanbul Matbuat Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynel Özlü, "1920 İstanbul Matbuat Cemiyeti Kongresi'nin Türk Basının Gelişimindeki Rolü", *Türk Basın Tarihi, Cilt:1*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018, s.637-662.

62 Birinci Basın Kongresi, s.69-70.

63 Birinci Basın Kongresi'ne katılıp hayatta olanlar, ikinci Türk Basın Kurultayı'na onur konuğu olarak davet edilmişti. Bu isimlerden biri olan Naşit Hakkı Uluğ burada yaptığı konuşmada şu anısını anlatmıştı: "1931'de çıkarılan Matbuat Kanunu oya konurken tek muhalif oyu İstanbul Matbuat Cemiyeti Başkanı Hakkı Tarık Us vermişti. Bu hareketin Meclis muhitinde yankısı sürerken rahmetli arkadaşım Mümtaz Ökmen bana parti merkezinden telefon ediyordu: Bir yaşına daha girdim Naşit... Gazi Paşa, Parti Umumi Heyetinde basın işleriyle uğraşacak açık üyeliğe tüzüğün verdiği yetkiyle Tarık Hakkı Us'u seçti dedi." Bkz. İkinci Türk Basın Kurultayı, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1976, s.229-230.

64 *Ulus*, 29 Mayıs 1935.

yazılmış cümlelerden ibaret değildir. Yeni Türkiye, doğuşundan bugüne kadar savaşlar, çeşitli hadiseler, çalışmalar ve çatışmalar içinde büyümüştür. İşte yıl sayısı bakımından kısa fakat içine sıkışan hadiseler bakımından çok kesif ve olgun olan bu zaman parçasının kristalize olmuş neticeleridir ki Cumhuriyet Halk Partisi’nin programına esas teşkil ediyor...

Kurultayın onadığı son program bugünkü hayat icap ve şartlarına göre, hele kendimize uygunluk bakımından en mükemmel, eksiksiz ve bütün başka formüllerden üstündür. Ancak biz dogmalara değil hayata bakarak ileri gidiyoruz. Ne parti bir tekkdir, ne de onun vücuda getirdiği program bir âyet...

Biz gidişimizde zamanın icaplarına sıkı sıkıya bağlıyız. Yarın zaman gerekliliklerinin bizi ne gibi şartlarla karşılayacağını bilemeyiz. Yalnız bir şey biliyoruz; yurdun ve ulusun önde ve ileride olması için deneç ve sağduyu neyi gösterirse onu yaparız. Onun için hiçbir zaman değişmeyecek olan Kemalizm ana ruhunun dışında, tatbik şekilleri üzerinde iyiyi, doğruyu, güzeli nerede bulursak almak ve benimsemek yolundayız.”⁶⁵

Birinci Basın Kongresi’nin ilk gününden son gününe kadar yapılan bütün konuşmalarda, Kemalist yönetime ait öğelerin ve Millî Mücadele’yi sembolleştiren unsurların ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Gazetecilerin gezilerde uğradığı yerlere bakıldığında bu durum açık şekilde görülebilmektedir: delegeler kongrenin ilk gününde Ankara gezisine çıkarıldı. *Ulus* gazetesinde birleşilerek topluca Atatürk Anıtı’na gidildi. Burada jandarma mızıkası tarafından İstiklal Marşı çalındı ve anıta çelenk konuldu. Oradan CHP Genel Merkezi’ne gidildi ve burada Genel Sekreter Recep Peker ile görüşüldü. Recep Peker gazetecilere birer plaket hediye etti. Daha sonra Ziraat Bankası, Sergievi, Halkevi, Numune Hastanesi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Sağlık Enstitüsü gezildi. Oradan yeni Cumhurbaşkanlığı Köşkü’ne geçildi. Köşk gezildikten sonra eski Çankaya Köşkü ziyaret edildi ve fotoğraf çekildi. Sonra Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın ve Başvekil İsmet İnönü’nün evlerine gidildi ancak kendileri burada bulunmadığından her üçünün de çocuklarına kongrenin selam ve saygıları bildirilip, şehir merkezine dönüldü.⁶⁶

Üç gün süren Birinci Basın Kongresi’ndeki görüşmelerde Türk Basın Birliği’nin kurulması, gazeteler arasındaki sayfa yarışının durdurulması ve nicelik [kantite] gazeteciliğinden nitelik [kalite] gazeteciliğine geçilmesi gibi öneriler sunuldu. Ancak bu öneriler TBMM’ye taşınmadığı için bir kısmı uygulanamadı. Birinci Basın Kongresi’nde alınan karar gereğince Türkiye beş bölgeye ayrıldı: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Trabzon. Bu şehirlerde birer Basın Birliği kuruldu. Böylece basın teşkilatları hem daha kolay takip edilebilecek hem de hükümetin çalışmalarına yardımcı olacaktı. Bu birliklerin hepsini temsil edecek olan Türk Basın Birliği’nin kuruluşu ise ancak 14 Temmuz 1938’de yürürlüğe giren kanun ile gerçekleşebildi.⁶⁷ Bu kanunla birlikte, gazetecilik yapabilmek için Türk Basın Birliği’ne üye olmak şartı getirildi. Birliğe üye olmak için bölge idare kurullarına başvuru yapmak zorunlu olmuştu.

65 *Birinci Basın Kongresi*, s.65-66. Recep Peker liberal fikirlere mesafeli bir isimdi. CHP’nin Dördüncü Büyük Kurultayı’ndan bir gün önce Ankara radyosunda yaptığı konuşmada, kurultaydan sonra devlet otoritesinin daha fazla uygulanacağı yönünde bazı açıklamalarda bulunmuştu. Bkz. *C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker’in Söylevleri*, Ankara, 1935, s.3-4.

66 *Birinci Basın Kongresi*, s.26.

67 Bu dönemde basınla ilgili yaşanan sorunlardan biri, gazetelerin dağıtım işinin nasıl yapılacağı konusuydu. Dağıtım ve satış kanallarını denetimli bir şekilde yaygınlaştırarak basın ve kültürle ilgili politikalarının başarısını artırmak isteyen tek parti yönetimi, bu isteğini gerçekleştirmedi. Gazetelerin dağıtımını oluşturma girişimi ancak 1950’lerde hayata geçirilebildi. Bkz. Hasan Üstün, “Türkiye’de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:34, Ekim 2011, s.107-126.

Birinci Basın Kongresi'nin ardından başlayan süreçte, dönemin taşımış olduğu özel koşullar nedeniyle hükümet yöneticilerinin dış politika konularında basından bazı istekleri olabilmekteydi. CHP Genel Sekreterliği, yurtdışında yayınlanan yazılara karşılık verilmesi konusunda, İstanbul basınına bir takım önerilerde bulunmaktaydı. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinden Yunus Nadi'ye gönderilen yazı şöyleydi:⁶⁸

*“Cumhuriyet Halk Fırkası
Kâtibi Umumiliği*

13 Haziran 1935

B. Yunus Nadi.

İstanbul

Bulgaristan'da 19 Mayıs 1934 inkılabını yapan 'Zveno' adlı siyasal mahfelin neşriyatından olan 'Yeni Bulgaristan ve Diğer Memleketler, Balkanlar'daki Slav Anlaşmasına Doğru' eserin Fransızca bir hülasası ile Türkiye'ye ait olan kısmının Türkçe tercümesini bağlı olarak sunuyorum. Türkiye hakkında yazdığı şeylerin ve hususu ile Türk İnkılâbına ve Türk kültürüne karşı olan iftiralarına ve Türklerin Balkanlar'da Osmanlılarla gelmiş bir millet olduğu hakkındaki görüşlerinin doğru olmadığını gazetenizde münasip bir lisanla neşriyatta bulunulmasını diler, saygılarımı sunarım.

*C.H.P. U.İ. Heyeti azasından
Denizli Saylavı”*

Bu konudaki diğer bir örnek, CHP İstanbul İl Teşkilatına gönderilen yazıydı. Yazıda Bulgarlar hakkında yapılacak yayınlarda daha dikkatli olunması isteniyordu.⁶⁹

*“Cumhuriyet Halk Partisi
Genel Sekreterliği*

30 Temmuz 1935

C.H.P Başkanlığına

İstanbul

Son zamanlarda Bulgarlarla ve Bulgar-Yugoslav Sokuları Birliği münasebeti ile yapılan gösterişlerden dolayı gazetelerimizde ağır tenkitler çıktı. Buna karşılık olmak üzere Bulgar matbuatında esaslı ve önemli bir cevap verilmedi. Şu hale göre; gazetelerimizin de Bulgaristan'dan yeni bir münakaşaya kapı açan hareketler olmadıkça münakaşa edilmemesini ve dostumuz Yugoslavya'yı incitecek yazı yazılmamasının partili gazetelere münasip veçhile telkin edilmesini diler, sevgi ve saygılarımı sunarım.

Bilgi için Dış Bakanlığına ve İç Bakanlığına yazılmıştır.

*C.H.P. Genel Sekreter V.
Giresun Saylavı”*

Türkiye, Balkan Antantı'ndaki konumu sebebiyle Balkan devletleri konusunda ölçülü davranmaya çalışmaktaydı. 11 Haziran 1936'da Bükreş'te düzenlenen konferansta bir Balkan Matbuat Birliği'nin kurulması tasarlanmıştı. Aynı tarihte Türkiye'de Balkan Matbuat Birliği Türk Millî Komitesi adında bir teşkilat kurulmuştu. 1937'de Atina'da toplanan Balkan Matbuat Birliği konferansındaki görüşmelerde üye devletlere ait basın organlarının birbirleri aleyhinde yayın yapması yasaklanmış ve dostluk hislerini kuvvetlendirecek

⁶⁸ BCA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi) CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) Kataloğu, Fon:490..1.0.0 Yer:1290.284..1.

⁶⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon:490..1.0.0 Yer:1290.284..1.

haberlerin yayınlanması istenmişti. Türkiye bu kararları uygulamaya çalışmış ve 1938’deki konferansın İstanbul’da düzenlenmesini sağlamıştı.⁷⁰

İki savaş arası dönem, tüm dünyada ideolojik ayrışmaların yaşandığı evreydi. Bu dönemde bütün yönetimler dıştan gelecek saldırılara karşı kendi toplumunu koruma içgüdüsü ile hareket etmekteydi. Özellikle de 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında devlet otoritesini güçlendirme eğilimi artmıştı. Klasik liberalizmin yanlış olduğu ve yönetimlerin ülke ekonomisine müdahale etmesi gerektiği savunulmaktaydı. Türkiye’yi bu gelişmelerden ayırmadan ele almak gerekir. 1930’ların başından itibaren totaliter rejimlerin saldırgan tehditleri artınca, Türkiye kendi güvenliğini sağlama yoluna gitmiş ve bunu içerde devlet gücünü pekiştirerek göstermişti. 1923-1929 dönemi daha liberal dönem iken, 1929’dan sonra devletçilik etkili olmaya başlamıştı. 1930’dan itibaren devletin ekonomideki ağırlığı giderek artmış ve devletçilik 1931’de CHF programına girmişti.⁷¹ 1936’da devletin müdahaleci yaklaşımı siyaseti de etkilemişti. 18 Haziran 1936’da parti-devlet bütünleşmesi gerçekleşmiş ve CHP genel sekreterliği görevi dahiliye vekiline, CHP il başkanlığı görevi ise valilere verilmişti.⁷²

Kemalist yönetim, dışarıdan gelecek ideolojik müdahaleleri önlemeye çalışırken, aynı zamanda Türk basınının Kemalizm çizgisinde yayın yapmasını istemekteydi. Türk basını iki başlık altında değerlendirilmekteydi: parti gazeteciliği ve serbest gazetecilik. Partigazeteleri, “*Kemalizm’in telkin ve propaganda vasıtası*” olarak görülüyordu. Serbest gazetelerin ise “*İnkılâbın umumî cephesinden ayrılmak ve menfi tenkit hastalığına düşmemek şartı ile Türk efkârı umumiyesinin küçük bir parçasını*” oluşturduğu düşünülüyordu. 1931’deki Matbuat Kanunu ile basın hem denetim altına alınmış hem de basının “*telkin ve terbiye aracı*” işlevinden faydalanılmıştı. Matbuat Umum Müdürlüğü’nün 1933’te Basın Genel Direktörlüğü adıyla Dahiliye Vekâleti’ne bağlanması ve 1935’te Birinci Basın Kongresi’nin düzenlenmesi bu amaçla yapılmış girişimlerdi.⁷³

1931 tarihli Matbuat Kanunu ile başlayan basının kontrol edilmesine yönelik girişimler, 1938’de Türk Basın Birliği’nin kurulmasıyla birlikte daha da belirgin hale gelmişti. 1939’da başlayan II. Dünya Savaşı, iktidar-basın ilişkilerinde kuşkusuz ki daha otoriter bir döneme girilmesine neden olmuştu. Savaş koşulları nedeniyle, gazetelerin ihtiyaç duyduğu üretim malzemeleri ancak hükümet tarafından temin edilebiliyordu. Hükümet’in basından isteği şey ise Türkiye’nin savaşta izlediği tarafsızlık politikasına uymasıydı. Uzun savaş yılları süresince hükümetin istediği tarafsızlık politikasına basın teşkilatlarının kısmen uyduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Sonuç

Kemalist basının oluşum süreci Millî Mücadele yıllarında başlamış, Cumhuriyet’ten sonra gelişimini sürdürmüştü. Millî Mücadele’nin önderi Mustafa Kemal, mücadelenin askerî ve idarî alt yapılarını kurarken, aynı zamanda harekete destek verecek Anadolu basınının oluşmasını da sağlamıştı. İstanbul basınının kendi asıl vazifesinden ayrılması ve

70 Server R. İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s.188-190.

71 C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı (Fırkanın 10 Mayıs 1931’de toplanan üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir. Fırka teşkilâtı bürolarına mahsustur.)*, TBMM Matbaası, Ankara, 1931, s.31.

72 Murat Turan, “Cumhuriyet Halk Partisi Teşkilatının Üçüncü Türk Dil Kurultayı’na Katılımı ve Devletin Müdahaleleri (1936)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:280, Nisan 2017, s.56-65.

73 1933’ten itibaren resmî yayınların büyük kısmında “*Basın Genel Direktörlüğü*” ifadesi kullanılmasına rağmen, bazı yayınlarda “*Matbuat Umum Müdürlüğü*” ifadesinin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bkz. *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye’si*, Dahiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1938.

milletin geleceği hakkında zarar verici yayınlar yapması nedeniyle, Ankara Hükümeti bir takım önlemler almıştı. 1920'de Anadolu Ajansı'nın ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıyla birlikte basının kitlesele gücünden daha fazla yararlanma imkânı elde edilmişti. Bu iki kuruluşun çalışmaları neticesinde, Millî Mücadele'nin amaçları yurtiçinde ve yurtdışında daha rahat duyurulabilmişti. Bu dönemin bütün aşamalarında ve Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan yeni süreçte, Ankara'yı en fazla zorlayan meselelerden biri İstanbul basınıydı. Cumhuriyet'ten hemen sonra Ankara ile İstanbul arasında her ne kadar yakınlaşma girişimleri olsa da 1925'te kabul edilen Tahriri Sükûn Kanunu'yla birlikte bu yakınlık ortadan kalkmıştı. Cumhuriyet'in henüz başında karşılaşılan rejim karşıtı Şeyh Sait İsyanı, Kemalist kadronun İstanbul basına yönelik algısında köklü değişimlere neden olmuştu.

1928'de kültürel manada en önemli devrimlerden biri olan Latin harflerine geçiş kararı alınmıştı. Modern bir toplum ancak okur yazarlık seviyesi yüksek bir devlette mümkün olabilirdi. Okur yazarlık oranını hızlı biçimde arttırabilmek için büyük bir seferberlik başlatılmıştı. Gazeteler bu süreçte genel okuyucuya en kolay ulaşacak kültürel araçlardı. Okur yazarlığın az olduğu bir toplumda, halkın yeni harfleri tanıyabileceği en yaygın kaynak gazetelerdi. Bu tarihten sonra gazetelerin toplumsal sorumluluğu artmıştı. Devletin giriştiği kültürel işler ile bir arada ve uyum içerisinde çalışabilecek basın teşkilatlarının oluşturulması isteniyordu. Basının kendisini yenilemesi ve Latin harflerine uyum sağlayabilmesi için çalışmalar başlatılmıştı. Meclis'te alınan karar doğrultusunda, basın teşkilatlarına devlet primi verilerek desteklenmişti. 1930'lardan itibaren Türkiye'de okur yazarlık oranı yükselmeye başlamıştı. Gazetelerin Latin harfleri ile yayın yapmaları bu oranın yükselmesine yardımcı olmuştu.

Türkiye Cumhuriyeti devrimle kurulmuş bir devletti ve basın teşkilatları devlet tarafından denetlenmek isteniyordu. Basını sadece haber alma ve yayma vasıtası olarak görmemek gerekir. 1930'larda toplumun yaşayış biçimini modernleştirecek ve kültürel yapısını yükseltecek çalışmalar fazlaşmıştı. Modernleşme projesinin yürütüldüğü bu dönemde, devletin yapacağı kültür işlerinde basının üstlendiği görevler belirlenmişti. Basın kuruluşları inkılâp prensiplerine, devletin siyasetine ve milletin ihtiyaçlarına uygun hareket etmeli, memlekette milliyet ve demokrasi prensiplerine karşı olan ideolojik akımların yayılmasına engel olmalıydı. Basının rejimle birlikte ilerlemesi isteniyordu: gazetecilik belli kuralara ve ölçülere göre yapılmalı, şahısların mahremiyetine saygı duyulmalı, anarşiyi, isyanı, Osmanlı monarşisini öven yazılara yer verilmemeli, Cumhuriyet rejiminin itibarını sarsacak ve devletin dış politikasına zarar verecek yayınlardan uzak durulmalıydı. Millî Mücadele'ye ait deneyimler, Kemalist kadronun basın konusundaki yaklaşımını belirlemekteydi: Millî Mücadele'de işgal güçlerinin istekleri doğrultusunda yayın yapmamış ve Cumhuriyet döneminde devrimler aleyhinde çalışmamış kişiler gazetecilik yapabiliirdi. Millî Mücadele'ye ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait deneyimler, 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nun içeriğini de belirlemişti. 1931 Matbuat Kanunu ile birlikte, rejimin yanında yer alacak basın teşkilatının gelişimi kolaylaşmıştı. 1935'te düzenlenen Birinci Basın Kongresi bu sürecin bir neticesi olarak ortaya çıkmış bir toplantıydı.

Birinci Basın Kongresi'nin düzenlenme amacı, Türk basını ile Basın Genel Direktörlüğü'nün yakınlaşmasını sağlamak ve beraber çalışabilme koşullarını oluşturabilmektir. Diğer taraftan gazetecilerin politik eğilimlerinin engellenmek istendiği de görülmektedir. Kemalist yönetim bir anlamda hem rejimi hem de gazetecilik mesleğini korumaya çalışmaktaydı. 1930'larda oluşan bu eğilimin, II. Dünya Savaşı sürecinde daha otoriter uygulamalarla sürdürülmeye çalışıldığını söyleyebilmek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu (CHP)

Resmî Yayınlar

Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi (1980), Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara.

Birinci Basın Kongresi (1936), Basın Genel Direktörlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul.

Dünya Matbuatına Bir Bakış (1935), Basın Genel Direktörlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt:6 (1934), No:89, Kanun No:578, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt:12 (1931), No:1881, Sayı:1867, 25 Temmuz 1931, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara.

İkinci Türk Basın Kurultayı (1976), Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

İstiklal *Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*, Cilt:1 (2015), TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara.

Resmî Gazete (1930), No:1575, Sayı:1457, 27 Mart.

Resmî Gazete (1931), No:1881, Sayı:1867, 25 Temmuz.

Resmî Gazete (1934), No:2444, Sayı:2713, 29 Mayıs.

TBMM Zabıt Ceridesi (1931), Dördüncü Devre, 21. İnikat, 4 Temmuz.

TBMM Zabıt Ceridesi (1931), Dördüncü Devre, 22. İnikat, 5 Temmuz.

Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi (1938), Dahiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara.

Parti Yayınları

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (Fırkanın 10 Mayıs 1931’de toplanan üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir. Fırka teşkilâtı bürolarına mahsustur.) (1931), TBMM Matbaası, Ankara.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935 (1935), Ulus Basımevi, Ankara.

C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker’in Söylevleri (1935), Ankara.

C.H.P. Programı, Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran-939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir (1939), Ulus Basımevi, Ankara.

C.H.P. Programı, Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI. 1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir (1943), Ulus Basımevi, Ankara.

CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935 (1935), Ulus Basımevi, Ankara.

C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı (1948), Ankara.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievvel 1927’de İnikat Eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 Tarihli İçtimaında Müzakere ve Kabul Edilmiştir (1927).

Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı (Mayıs 1931'den *Birincikânun 1932 nihayetine kadar*), *Cilt:1* (1933), Hakimiyeti Milliyet Matbaası, Ankara.

Kitaplar

- ALP, Tekin (1936), *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul.
- Ankara'da Yayımlanan Süreli Yayınlar Kaynakçası (1923-2015)* (2016), (Hazırlayanlar: Bülent Yılmaz, Nermin Avcı, Tolga Çakmak, Yasin Yazıcı), Vekam Yayınları, Ankara.
- ARIKAN, Zeki (1997), *Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:I-II* (2006), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt:IV, (Açıklamalı Dizin İle)* (2006), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- AYKUT, Şeref (1936), *Kamâlizm, (Cumhuriyet Halk Partisi Programının İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul.
- ENGİN, Mehmet Saffet (1938), *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara.
- İNAN, Arı (1982), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İSKİT, Server R. (1939), *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ülkü Matbaası, İstanbul.
- KOLOĞLU, Orhan (1993), *Türk Basını, Kuvayı Milliye'den Günümüze, 70. Yılında Cumhuriyet Basını*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- NURETTİN, Vâlâ (2018), *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- SÜREYYA, Şevket (1932), *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*, Kadro Serisinden, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara.
- TÖR, Vedat Nedim (2010), *Yıllar Böyle Geçti*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (1991), *Tek Parti Yönetimine Yurtdışından Muhalefet Eden Bir Yayın Organı, Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Murat (2017), *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri -Yaklaşım, Yöntem ve Tercihler- (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul.
- UYAR, Hakkı (2011), *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Makaleler

- BALİ, Rifat N. (2002), "Tek Parti Döneminde Gazete Tirajları", *Tarih ve Toplum*, Mayıs, Sayı:221, s.18-19.
- ÇELEBİ, Mevlüt (2018), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sıradışı Bir Gazete: Halk Gazetesi", *Türk Basın Tarihi, Cilt:II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s.1167-1198.
- ÖZDEMİR, Nuray (2018), "Yeni Türk Alfabesi'nin Kabulü Sonrasında Türkiye'de Gazete Promosyonları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:14, Sayı:28, Güz, s.135-162.
- ÖZLÜ, Zeynel (2018), "1920 İstanbul Matbuat Cemiyeti Kongresi'nin Türk Basının Gelişimindeki Rolü", *Türk Basın Tarihi, Cilt:1*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s.637-662.

- TOPRAK, Zafer (2011), “Halk Fırkası’nın Kuruluş Evresi: Halkçılık Programı ve 1923 Nizamnamesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:213, Eylül, s.20-29.
- TURAN, Murat (2017), “Cumhuriyet Halk Partisi Teşkilatının Üçüncü Türk Dil Kurultayı’na Katılımı ve Devletin Müdahaleleri (1936)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:280, Nisan, s.56-65.
- TÜRKER, Hasan (1998), “İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları”, *Toplumsal Tarih*, Kasım, s.4-13.
- TÜRKER, Hasan (1998), “İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları”, *Toplumsal Tarih*, Aralık, s.38-45.
- UYAR, Hakkı (1991), “Serbes Cumhuriyet Gazetesi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:95, Kasım, s.46-50.
- UYAR, Hakkı (1992), “Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetiminin Kurulması”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:102, Haziran, s.50-52.
- UYAR, Hakkı (1997), “1930’larda Türkiye Basınında ‘Liberal’ Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet’in Akın Gazetesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:41, Mayıs, s.43-50.
- UYAR, Hakkı (2007), “1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları”, *Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri*, (Editör: Nazife Güngör), Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- ÜSTÜN, Hasan (2011), “Türkiye’de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:34, Ekim, s.107-126.

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Ulus

Yarın

Zaman

İLK RESMİ SPOR DERGİSİ: TÜRK SPOR KURUMU DERGİSİ'NE BİR BAKIŞ (1936-1938)

FIRST OFFICIAL SPORTS MAGAZINE: AN EVALUATION ON TURKISH SPORTS ASSOCIATION MAGAZINE (1936-1938)

Faruk EKEN*

Geliş Tarihi/Received:04.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted:17.06.2020

EKEN, Faruk, (2020), "İlk Resmî Spor Dergisi: Türk Spor Kurumu Dergisi'ne Bir Bakış (1936-1938)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2537-2552.

Öz

Osmanlı Devleti'ne modern sporların girişi, eğitimin Batı'ya açılan iki kapısı olan Galatasaray Sultanisi ve Robert Kolej ile gerçekleşmiştir. Ders programlarına Terbiyeyi Bedeniye derslerinin Batı tarzı okullara girişi ile birlikte spora olan ilgi artmıştır. Okullarda her ne kadar spor daha çok jimnastik üzerinden gelişmişse de yabancıların birtakım imtiyazlarını kullanarak kitle sporlarına yöneldikleri ve Müslüman Türkler arasında da bu sporların yaygınlaşmasına katkı sağladıkları bilinmektedir. İstibdat Dönemi'nde kitle sporları için insanların kalabalık gruplar halinde bir araya gelmesi sakıncalı sonuçlar doğurabileceği endişesi sonucunda bu tarz sporların yapılıp yapılmadığı hafiyeler marifetiyle sıkı bir şekilde denetlenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da sporun savaşa hazırlık mahiyetinde görülmesi ve gerçekleştirilen savaşlarda Avrupalı devletlerin başarıya ulaşmaları II. Meşrutiyet Dönemi spor politikalarını da etkilemiştir. Modern bir ulus inşasında spor, geleceğe güvenle bakan, erdemli, sağlam vücutlu bireylerin yetiştirilmesi için önemli bir araç olarak görülmeye başlanmış ve bu gelenek II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e miras olarak aktarılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi boyunca ardı ardına mağlup olunan savaşların olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılabilmesine yönelik oluşturulan Osmanlı Genç ve Osmanlı Güç dernekleri ile toplumun militarizasyonuna yönelik adımlar atılmıştır. Yeni kurulan genç Cumhuriyet ise spor teşkilatını öncelikle devlet kontrolüne almamış özerk bir yapısı olan Türkiye İdman Cemiyeti İttifakı'nın uhdesine bırakmıştır. 1930'larda çağdaşı pek çok devlette olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti de sporu devlet eliyle yönetebilmek için birtakım adımlar atmıştır. Spor, bu dönemde olimpiyatlar üzerinden uluslararası rekabette bir üstünlük unsuru olarak görülmeye başlanmış ise de savaşın ayak seslerinin duyulmaya başlandığı 1930'ların ikinci yarısında her an savaşa hazır bir askeri grup bulundurma da bir ön koşulu olarak görülmeye başlanmıştır. Özerk bir yapısı olan Türkiye İdman Cemiyeti İttifakı ile istenilen amaçlara ulaşamayacağını düşünülmesi devleti Avrupa'dakine benzer bir spor yapılanmasının oluşturulması için çalışmalara yöneltmiş ve bunun sonucunda da spor teşkilatının parti teşkilatına bağlanması ile sorunların çözülebileceği düşünülmüştür. 1936-1938 dönemi Türk sporu için bir arayış dönemi olarak geçmişse de 1938'de çağdaşlarının spor anlayışlarına benzeyen ama dünyada eşi benzeri olmayan yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Ülkü Dergisi'nin Şubat 1933'de yayımlanan ilk sayısında halkevlerinde bir spor şubesinin kurulacağını ve dergide spor bölümüne yer verileceğinin belirtilmesi sporun parti ya da devlet eline geçmesinden çok öncesinde de devletin sporla yakın bir temas kurduğunu göstermesi açısından da son derece önemlidir.

1930'lu yıllar Türkiye'sinde spor dergiciliğinin önceki dönemlere göre artış gösterdiği bilinmektedir. 1930'ların başında basın hayatında meydana gelen özgürlükçü hava spor basınına da yansımıştır. 1920'li yıllarda Gol, Gol Spor Mecmuası, Spor Âlemi, Şampiyon, Şa Şa Şa, Yarın Spor, Türkspor'un ardından 1930'lu yıllarda Türkspor, Olimpiyat, Top, Spor Postası, Kırmızı Beyaz, Türk Spor Kurumu, Sarı Lacivert, Havacılık ve Spor, Beden Terbiyesi ve Spor ile Okul Spor basın hayatında yerlerini

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, farukeken@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-0097-8909>)

almışlardır. Dergi sayısındaki artışa paralel olacak şekilde dergilerin içeriklerinin de zenginleştiği göze çarpmaktadır. Dergiler incelendiğinde kimi zaman devletin yalnız sporu ve spor basınına dönüştürmediği spor basınına da devletin spor yönetimine etkisini belirlemede belirleyici bir güce sahip olduğu görülmektedir. Türk Spor Kurumu Dergisi öncesindeki spor basını, daha çok İstanbul merkezli haberleri sütunlarına taşıırken kurumun resmi yayın organı olması hasebiyle İstanbul dışında da pek çok haberi sütunlarına taşımış ayrıca pek çok spor dalına dair haberler vermesiyle de kendisinden sonra gelecek dergilere de öncülük etmiştir.

Bu dergiler içerisinde Türk Spor Kurumu Dergisi spor teşkilatında meydana gelen bir değişiklikten sonra oluşturulan Türk Spor Kurumu'nun resmi yayın organı olarak faaliyetini sürdürmüştür. Yayın politikası ve haberlerin işleniş noktasında geçiş döneminin bir ürünü olan dergi, resmi bir yayın organı olarak çalışmıştır. Haberlerin aktarımından sporla ilgili haberlere kadar yapmış olduğu yayın ile Türk spor teşkilatlanmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Spor Kurumu, Spor Basını, Spor-Devlet İlişkisi, Beden Terbiyesi.*

Abstract

The entry of modern sports into the Ottoman State took place with Galatasaray Sultani and Robert College, two gates of education opening to the West. The interest in sports has increased with the introduction of "Terbiyeyi Bedeniye" lessons in Western-style schools. Although sports developed mostly through gymnastics in schools, it is known that foreigners turn to mass sports by using some privileges and they contribute to the spread of these sports among Muslim Turks. As a result of the concern that people of this type of sports could be carried out during massive sports in the period of the Istibdat, it was strictly controlled by spies. Since the second half of the 19th century, the sport in Europe was seen as a preparation for war and the European states succeeded in the wars. The 2nd Constitutional Period also affected sports policies. In the construction of a modern nation, sports began to be seen as an important tool for raising individuals who look to the future with confidence, with virtuous, solid bodies, and this tradition has been passed on from the 2nd Constitutional Period to the Republic. During the 2nd Constitutional Period, steps were taken towards militarization of society with the Ottoman Youth and Ottoman Power associations, which were created to eliminate the negative effects of the wars that were defeated one after another. The newly established Republic of Turkey did not take control of sports organization into state control. The state gave control of the sports organization to Turkey Training Community Alliance. As a contemporary of the Republic of Turkey in the 1930s, many state has taken some steps to manage the sport. Although sports started to be seen as an element of superiority in the international competition over the Olympics in this period, it was also seen as a prerequisite for having a military group ready for war in the second half of the 1930s, when the footsteps of the war began to be heard. With the autonomous structure of Turkey Training Alliance, considering that the desired goals cannot be achieved, the state directed the state to work for the establishment of a sports structure similar to Europe, and as a result, it was thought that the problems could be solved by connecting the sports organization to the party organization. Although the period of 1936-1938 was a search period for Turkish sports, in 1938, a new organization, similar to the understanding of sports of its contemporaries, but unique in the world, was introduced. It is known that in 1930 increased compared to the previous period of sports journalism in Turkey. The libertarian air that occurred in the press life in the early 1930s was also reflected in the sports press. 1920s Goal, Goal Sports Magazine, Sports World, Champion, Şa Şa Şa, Tomorrow Sports, after Türkspor, in the 1930s, Türkspor, Olympic, Ball, Sports Post, Red White, Turkish Sports Association, Yellow Navy, Aviation and Sports, Physical Education and Sports and School Sports took their place in the press life.

It is striking that the contents of the journals are enriched in parallel with the increase in the number of journals. When the magazines are analyzed, it is seen that sometimes the state does not transform only sports and sports press, and sports press has a decisive power in determining the effect of the state on sports management. While the sports press before the "Turkish Sports Association Magazine" carried the news based on Istanbul to its columns, it carried many news outside of Istanbul to the columns as it was the official publication of the institution, and also pioneered the next magazines after it gave news about many sports branches. Among these magazines, the "Turkish Sports Association Magazine" has continued its activities as the official publication of the Turkish Sports Association, which was created after a change in the sports organization. The magazine, which is a product of the transition period at the point of publication

policy and news processing, has worked as an official publication. He contributed to the Turkish sports organization with his publication from the transfer of news to sports news.

Keywords: *Turkish Sports Association, Sport Press, Sport-State Relationship, Physical Education.*

A. Giriş

Türk basın tarihi II. Mahmut Dönemi'nde ilk resmi gazete Takvim-i Vekayi ile başlamış ise de Türk basınında spor ile ilgili yazıların ortaya çıkması uzun bir zaman almıştır. Türk basınında spor konusunda ilk yazı Ali Ferruh Bey'in 1891'de Servet-i Fünun'da yayımlanan eskrim konulu makalesi olmuştur.¹ 1920'li yıllarda Gol Spor Mecmuası, Spor Alemi, Yarın Spor, Türkspor gibi spor mecmuaları doğrudan spor mecmuaları olarak yayın yapmışlardır. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise spor dergilerinde göreceli bir artış yaşanmıştır. 1920'lerin sonunda çıkmaya başlayan Türkspor yayın hayatını devam ettirmiştir. Türkspor'un yanında Olimpiyat, Spor Postası, Top, Türk Spor Kurumu, Havacılık ve Spor, Sarı Lacivert, Beden Terbiyesi ve Spor, Okul Spor gibi dergiler yayın hayatında kendilerine yer bulmuşlardır.

19. yüzyılda uluslaşma süreci diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de çok geçmeden etkisini göstermeye başlamış ve imparatorluk milliyetçilik ayaklanmaları ile küçülmeye başlamıştır. Profesyonel savaşıların yerini Fransız İhtilali ile vatandaş ordularının alması ve zorunlu askerlik sistemine geçilmesi beraberinde erkek nüfusun çoğunluğunun askerlik için seferber edilmesine yol açmıştır. Vatandaş ordularının savaşlarda göstermiş olduğu başarıların temelinde askerlik çağındaki nüfusun her an savaşa hazır halde tutulmasından kaynaklandığı düşüncesi ve döneme hakim olan sosyal darwinizm anlayışı güçlü olanın ayakta kalacağı mesajını verdiği için son dönem Osmanlı aydınları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenleri beden terbiyesini savaşa hazırlığın bir aracı olarak düşünmüşlerdir. İyi vatandaş yaratmanın bir aracı olarak kurgulanan beden terbiyesi, "milleti müselleha" oluşumuna zemin hazırlaması için beden terbiyesi derslerini Avrupa'daki örnekleriyle benzerlik gösterecek şekilde mektep müfredatlarına dahil etmişler ve bununla da yetinmeyerek bir takım paramiliter gençlik örgütleri kurmuşlardır.²

I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılan Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin her ne kadar spora bakışıyla II. Meşrutiyet Dönemi spor politikaları arasında benzerlikler bulunuyorsa da her devrin kendine has ruhunun olması ve çözülmesi gereken başka acil sorunların bulunması sebebiyle genç cumhuriyetin spor politikasının 1920'li yıllarda nispeten bir devlet politikası olarak benimsenmediği fakat spor faaliyetlerinin uzaktan da olsa takip edildiği görülmektedir. Spor politikaları 1930'lu yıllarda ikinci bir büyük savaşın ayak seslerinin güçlü bir şekilde duyulmaya başlamasıyla

1 Hakan Aydın, "İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27 (2009/2) s.153.

2 Çalışmanın sınırları 1936-1938 arası resmi spor dergisine odaklandığı için konu ile ilgili çalışmalar meraklıları için aşağıda sunulmuştur. Zorunlu askerlik uygulaması ile ilgili Mehmet Beşikçi, "Militarizm, topyekun savaş ve gençliğin seferber edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda paramiliter dernekler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, Bahar 2009, sf. 49-92; Yaşar Tolga Cora, "Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması", der. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu, *Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45-75; II. Meşrutiyet dönemi paramiliter yapılar için Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012; Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK, Ankara, 2015; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, der. Murat Belge, İstanbul, 1985, cilt 2, s. 531-536.

birlikte yeniden II. Meşrutiyet Dönemine benzer şekilde bir yöne girdiğini söylemek mümkündür.³ 1930'lu yıllar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bir arayış dönemi olarak değerlendirilebilir. Avrupa'nın pek çok ülkesinde sporu savaşa hazırlık aracı olarak gören rejimler gibi Türkiye Cumhuriyeti de spora müdahale ederek sporu kendi ihtiyaçlarına göre düzenleme ihtiyacı hissetmiştir. 1934'ten itibaren farklı spor dergilerinde, spordaki muvaffakiyetsizlik üzerinden devletin spora müdahale etmesi gerektiği yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Bu ihtiyacın bir yansıması olarak devlet sporu öncelikli olarak partinin ve daha sonra istediği verimi hızlı bir şekilde alabilmek için devletin uhdesine bırakmıştır.

Cumhuriyet Dönemi spor tarihi çalışmaları son yıllarda artmış olsa da spor basını ile ilgili çalışmalar için aynı cümleleri kurmaktan henüz çok uzağız. Dönemin günlük gazetelerindeki spor sayfaları incelendiği zaman spor haberlerine çok az yer ayrıldığı görülmektedir. Spor çalışmalarının artması ile spor dergilerinin spor araştırmalarındaki önemi daha da artacaktır. Çalışmaların artması bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Bu çalışmada Türk spor teşkilatında değişikliğin yaşandığı Türkiye İdman Cemiyeti İttifakının (TİCi) 13-18 Şubat 1936 tarihleri arasında gerçekleştirilen sekizinci ve son kongresinde⁴ almış olduğu kararla Türk Spor Kurumu'na dönüşmüş olan kurumun resmi olarak fikirlerini yansıtan Türk Spor Kurumu Dergisi incelenmektedir. 26 Haziran 1936-7 Kasım 1938 tarihleri arasında 122 sayı olarak yayımlanan dergi dönemin diğer spor dergilerinden farklı olarak spor faaliyetlerinin tanıtımının yanında devletin (partinin) spor teşkilatı ile ilgili fikirlerinin kamuoyu ile paylaşıldığı bir platform olmuştur. Derginin incelenmesi özellikle özerk bir yapısı olan Türkiye İdman Cemiyeti İttifakı ile spor teşkilatını 16 Temmuz 1938 tarih ve 3530 sayılı yasa ile devlete bağlayan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü arasındaki geçiş döneminde spor işlerini partinin (partinin yan kuruluşu olan Halkevlerinin) yönettiği dönem ile ilgili çalışmalara ışık tutması açısından son derece önemlidir.

Yapılan çalışmada derginin bazı sayılarını alarak bir örneklem oluşturmak yerine bütünlüğün sağlanabilmesi için Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden temin edilen tüm sayılar incelenmiştir. Derginin daha iyi anlaşılabilmesi için de dergiye dair teknik bilgiler, yazar kadrosu verildikten sonra derginin içeriği alt başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

B. Derginin Künyesi ve Teknik Özellikleri

Türk Spor Kurumu Dergisi 26 Haziran 1936 - 7 Kasım 1938 tarihleri arasında 122 sayı olarak yayımlanmıştır. Türk Spor Kurumu'nun resmî yayın organı olarak çıkarılmaya başlanan dergi Ulus Basımevinde basılmıştır. 23*30 cm ebatlarında basılan dergi istisnaları olmak kaydıyla haftalık 16 sayfa olarak çıkmıştır.⁵ Pazartesi günleri çıkan dergi renkli olarak basılmış ve kapak fotoğrafı olarak da bazen bir spor türüne ait bir çizim/fotoğraf bazen bir stadyum bazen de bir futbol haberi kapağa konu olmuştur.⁶ Dergi partiye bağlı bir kuruluşun yayın organı olduğu için kapak fotoğrafının zemininde Altı Ok ilk 45 sayıda yer almaktayken 46. sayıdan itibaren Altı Ok zeminden kaldırılmıştır.

3 Devletin modern insanın inşasına dair cumhuriyet dönemi biyo-politik çalışmaları için: Yiğit Akın, "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar" *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 87-171.

4 Kurthan Fişek, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, İstanbul, 1985, s.117-118.

5 Türk Spor Kurumu Dergisinin 7. (10 Ağustos 1936), 64-65. (27 Eylül 1937) ve 98. (25 Mayıs 1938) sayıları 20 sayfa; 46. (17 Mayıs 1937) ve 47. (24 Mayıs 1937) Sayıları 24 sayfa olarak yayımlanmıştır.

6 3. Sayıda Ankara Stadyumu, 7. Sayıda (10 Ağustos 1936), Berlin Olimpiyatlarında yarışan Alman Yüksek Jimnastik Mektebi Kız Öğrencileri, 48. Sayıda(31 Mayıs 1937) Sabiha Gökçen, 119. Sayıda(17 Ekim 1938) Bir Futbol Maçından Enstantane gibi.

Derginin müdürlüğünü Nasuhi Baydar, Umumi Neşriyatı İdare Yazı İşleri Müdürlüğünü ise Nizamettin Kırşan yapmışlardır. Dergi ilk sayısından son sayısına kadar her bir sayısı 5 kuruşa, altı aylık aboneliği 130 kuruşa, yıllık aboneliği ise 250 kuruştan okuyucuya sunulmuştur. Dergi fazla reklam almamakla birlikte resmi kurumlara ait reklamların zaman zaman yayımlandığı görülmüştür. Zafer Toprak'ın İş Bankası üzerinden anlattığı tasarruf politikasının bir yansıması olarak ortaya çıkan kumbaralar⁷, Ziraat Bankası ve İş Bankası Kumbaraları olarak yan yana aynı sayfalarda tasarruf vurgusuyla kendilerine yer bulmuşlardır.⁸

C. Yazar Kadrosu

Pek çoğu sporcu bir maziye sahip olan veya aktif spor yönetimlerinde görev alanların oluşturduğu yazar kadrosunda sporcuların yanında farklı meslek gruplarından insanların da buldukları ve dergideki yazılara katkı sağladıkları görülmektedir. Nasuhi Baydar, Nizamettin Kırşan, Vildan Aşir Savaşır, Ahmet Fetgeri, Selim Sırrı Tarcan, Ferit Karslı, İlyas Sinal, Fuat Pura, Kerim Bükey, Baha Erkan, Behçet Kemal Çağlar, Falih Rıfki Atay, Server Ziya Gürevin, Namık R. Kotoğlu, Dr. Beha Erkan, Dr. Niyazi Erzin, Hüseyin Namık Orkun, Hikmet Tuna, Mimar Şinasi Reşit, Cevdet Sunay, Mustafa İber, Emil Tan, Naşit Hakkı Uluğ gibi isimler dergiye katkı sağlamışlardır. Baron Pierre de Coubertin, H. Derlange, George Sanlet, David Jonassen, Luis Vuillenin, Deorges Dabec ve Rita Chatin gibi bazı yabancı yazarların makaleleri de çeviri yoluyla okuyucu ile buluşturulmuştur. Ayrıca dergide doğrudan yazmasalar da İsmet İnönü, Celal Bayar, Şükrü Kaya, Cevat Abbas Gürer, Ferit Celal Güven, Kerim Cevdet İncedayı, Halit Bayrak, Ali Hikmet Ayerdem gibi devlet adamları ve spor yöneticilerinin stadyumlarda, radyoda veya halkevlerindeki nutukları ve ayrıca kendileri ile yapılan mülakatlar da dergide yayımlanmıştır.

D. Yayın Politikası

13-18 Şubat 1936 tarihleri arasında yapılan TİCİ'nin sekizinci ve son kongresinde ittifak adını Türk Spor Kurumu olarak değiştirmiştir. Türk Spor Kurumu, Türk sporunda özerk bir yönetim olan TİCİ'nin bazı özelliklerini devam ettirmiş olmasına rağmen zamanla Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) bir yan kuruluşuna dönmüştür. Spor yönetiminde yarı resmi bir ara rejim olan teşkilat, 16 Temmuz 1938'de 3530 sayılı yasa ile Başbakanlığa bağlı olarak oluşturulan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulana kadar sporun yönetimini uhdesinde bulundurmıştır.⁹

Devletin 1929 Ekonomik Kriz sonrası ekonomide üstlenmiş olduğu devletçilik ilkesinin sosyal hayata dair yansıması olarak değerlendirilebilecek şekilde Avrupa'daki benzer devletlerde de olduğu gibi CHP de sporun devlet gözetiminde ve denetiminde yapılması gerektiğine dair çalışmalar gerçekleştirmiştir. CHP'ye bağlı Halkevlerinin resmi yayın organı olan Ülkü Dergisinin Şubat 1933 tarihli ilk sayısında Burhan Asaf "*Davamız bir "bütün"dür. Bu bakımdan, Türk sporu da bir fert işi olmaktan uzaktır. Biz, millet için ve millet ölçüsünde spor istiyoruz. Birinci gelen tekler istemiyoruz. Sağlam yapılı, güzel gövdeli ve inkişâp ahlâkiyatını benimsemiş onbinler ve yüzbinler istiyoruz.*"¹⁰ diyerek devletin spora bakışını özetlemiştir. Resmi bir yayın organı olmamasına rağmen resmi bir

7 Zafer Toprak, "Cumhuriyet Kurulurken Tasarruf ve Yerli Malı", *Toplumsal Tarih*, S. 309 (Eylül 2019), s.17-19.

8 *Türk Spor Kurumu Dergisi*, 45. Sayı(10 Mayıs 1937) ile birlikte İş Bankası Kumbaraları; 51. sayı (21 Haziran 1937) ile birlikte ise Ziraat Bankası Kumbaraları reklam olarak verilmiş ve 51. sayıdan itibaren tüm sayılarda aynı sayfada verilmeye devam edilmiştir.

9 Kurthan Fişek, *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısında Spor Yönetimi: Dünya'da ve Türkiye'de*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980, s. 372-377.

10 Burhan Asaf, "Spor Telakkimiz", *Ülkü*, C.1, S.1 (Şubat 1933), s.71-72.

yayın organı gibi çalışmalarını 1934-1937 yılları arasında gerçekleştiren Spor Postası da pek çok sayısında devletin spor işlerine el koymasını ve spor vasıtasıyla Türk İnkılabına yakışır bir neslin ortaya çıkacağını vurgulayan yazıları sütunlarına taşımıştır.¹¹

Kulüpleşmenin ve kulüp menfaatlerinin sporun gelişimine engel olduğu yönündeki genel kabul, devletin spora müdahale etmesinin ve öncelikli olarak spor yönetimini 1936'da partiye, ardından da 1938'de sporu parti üstü bir örgüte dönüştürmesine zemin hazırlayan en önemli unsur olmuştur. Sporun yarı resmi dönemi olarak nitelenen Türk Spor Kurumu'nun resmi yayın organı olarak ortaya çıkan Türk Spor Kurumu Dergisi de Kurumun sözcüsü olarak ortaya çıkmıştır. İlk sayısında "Yurdu kurtaran Ulu Önder Atatürk'ün cumhuriyet ve istikbalimizi kendisine tevdi etmiş olduğu Türk Gençliğini ruhî ve manevî bakımdan olduğu kadar bedenî ve maddî bakımdan da bu değeri ölçülmez vediayı koruyabilecek iktidara sahip şuurlu, canlı bir düşünceli ve bir hareketli (bir sporcu gençlik birliği) halinde ilerletip geliştirmek vazifesini üstüne almış olan Türk Spor Kurumu'nun yayın vesilesiyle Atatürk gençliğinin dergisi olmaya liyakat kazanmak gururu içinde çalışacak" diyerek yayın politikasını açıklamış ve "Sporcu, Vatanın bekçisidir" "Sporcu memleketçidir; ondan sonra kulüpçü" "Ulusal korunma yurtsal sağlık: İşte sporun ülküsü" "Sporcu! Memleket işlerinde senin kuvvetine ve karakterine dayanıyoruz!" "Sporcu! Sen milletin özü olan partimizin öz ve gözde bir çocuğusun" gibi sözlü cümlelerle kurumun ve derginin hedefinden okuyucularını haberdar etmiştir.¹²

Dergi göstermiş olduğu hedefe ulaşabilmek adına sayfalarını halkı bilinçlendirmek için sporların tarihçesinden antrenmana, kurumun tebliğlerinden mektepteki spor faaliyetlerine, Kastamonu'daki sporcu gençlerin çevre illerde yaptıkları spor faaliyetlerinden Amerika'da yapılan bir boks maçına kadar pek çok haberi okuyucuları ile buluşturmuştur.

E. Derginin İçeriği

1. Henüz Yapamadığımız Sporlar

Sporun vatani bir vazife olarak görüldüğü dönemde sağlıklı, kuvvetli ve gürbüz bir neslin yetişebilmesi için sporun dört mevsim icra edilebilmesi istenmiştir. Kış ve yaz ayları yaklaşırken dergi, okuyucuların dikkatini mevsimlere uygun sporlara çekmeye çalışmıştır: "Kış Geliyor. Asıl Spor Mevsimi Kıştır. Zira, kışın sporla meşgul olanlar hakiki sporculardır"¹³. "Kış Sporları"¹⁴ kış sezonunun uzun sürmesi ve arazinin dağlık olması gibi sebeplere karşılık kayak, buz ve dağcılık sporlarının yeterince yapılmadığı bilindiği için bu sporları teşvik edici pek çok yazı yazılarak çizimlerle desteklenmiştir. İlgili sporlara dair haberler dergi sayfalarında sık sık yer bulmuştur.¹⁵ Kayak sporunun yaygınlaşması için hem halkın hem de

11 Münir Nurettin Berkman, "Spor Bir Zevk Vasıtası Değil Bir Ülkü İşidir", *Spor Postası*, Sayı: 25 (29 Eylül 1934), s.2; Nusret Sefa, "Biz Saha İstiyoruz Efendim", *Spor Postası*, Sayı: 29 (27 Ekim 1934), s.2; Muhtar Bedi, "Devletçilik ve Spor", *Spor Postası*, Sayı: 32, (17 Kasım 1934), s.2; "Muhtar Savaş, "Devletçilik, Askerlik, İdarecilik", *Spor Postası* Sayı:36 (15 Aralık 1934), s.2; "Münir Müeyyet Berkman, "Gençlik Teşkilatına Doğru Adım", *Spor Postası* Sayı:53 (13 Nisan 1935), s.2.

12 Yayın Kurulu, "Maksadımız", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı:1 (29 Haziran 1936), s.3.

13 "Nasuhi Baydar, Kış Geliyor", *Türk Spor Kurumu Dergisi* Sayı:18 (26 Ekim 1936), s.2.

14 Behçet Kemal Çağlar, "Kış Sporları", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı: 21 (23 Kasım 1936), s.2.

15 "Kayakla Atlama", Sayı:30 (25 Ocak 1937),s.2. "Dalgalar Üzerinde Kayak Sporunu" Sayı:56 (26 Temmuz 1937),s.11. "Suda Yürümek" Sayı:109(9 Ağustos 1938),s.3-4. "Slalom", Sayı:33 (15 Şubat 1937),s.10-11. "Buz Üstünde Patinaj", Sayı:33 (22 Şubat 1937),s.12. "Artistik Patinaj Müsabakaları", Sayı:32 (8 Şubat 1937),s.11. "Dağcılık" Sayı: 39(29 Mart 1937), s.6-7."Dağcılık" Sayı: 40 (5 Nisan 1937),s.10-11.

yetkililerin dikkatini çekebilmek için ciddi anlamda çaba sarf edildiği görülmektedir.¹⁶ Bursa Uludağ'da, Ankara Emirdağ'da ve Erzurum Palandöken'de yapılan etkinliklere¹⁷ dergide sık sık yer verildiği gibi *"Kayakta Kadın elbiseleri Modası"*¹⁸ ilanlarla dergi, kadınların da ilgilerini kayağa çekmeye çalışmıştır. Kayak sporunun yaygınlaşması için Avrupa'da hızla yayılan teleferiğin 1.Dünya Savaşında askeri ihtiyaçların karşılanabilmesi için uzun zaman kullanıldığı, kış sporlarında da kullanımının yaygınlaştığı¹⁹ anlatıldıktan bir hafta sonra ise Fransa'da Mont Dore teleferiğinin açılışı ile ilgili bir haber verilmiştir.²⁰ Kayak sporunun yaygınlaşması için kayak merkezlerine ulaşımın önemi ile ilgili yazılan yazıda Fransa'da kayakçıların yoğun talebi üzerine 12 saatte tek bir istasyondan yapılan 79 ekspresin 100 km hızla 4'er dakikalık aralıklarla hareket ettiğinden bahsedilmiştir.²¹

2. Kadın ve Spor

İdeal bir neslin ortaya çıkabilmesi için anneye yüklenen misyonun yanında Genç Cumhuriyet kadını bir birey olarak da görmüş, sadece bir örnek olmasını yeterli görmeyip kendisinin de sağlıklı olmasını istemiştir. Derginin müdürlük görevini uhdesine almış bulunan Nasuhi Baydar Ankara'daki spor faaliyetleri ile ilgili bir değerlendirmesinde konu ile ilgili üzüntülerini dile getirerek: *"Ankara spor faaliyetinin merkezi olmaktadır. Bu faal merkezden memleketin her tarafına dağılacak olan gençler yeni Türkiye'nin bir spor memleketi olmasında uhdelere düşen vazifeyi yapmaktan geri kalmayacaklardır. Yalnız bu gençlik arasında itiraf etmeliyiz ki kadın unsuru yok gibidir, sporumuzda bir nevi haremlik selamlık hali vardır. Genç kızlarımızı tenis ve binicilik gibi bir iki spor şubesinde tek tük görüyoruz. Onlar da ne zaman atletizm yapacaklar; voleybol, basketbol, hokey gibi bedeni teşekküllerine uygun takım sporlarına ne zaman iştirak edecekler?"*²² demiştir. Başka bir yazısında yine kadınlara yönelik yapılan spor faaliyetlerinin ne şekilde olması gerektiği ile ilgili de bilgiler vermiştir: *"Bodurluğun, tıksızlığın, renksizliğin beden terbiyesi ve sporla önüne geçebiliriz. Vücut yirmi yaşına kadar uzar ve vücudu uzatıp endamı düzelten beden terbiyesi ve spor oyunları da vardır: Bütün atletizm hareketleri, cemi sporlardan basketbol, voleybol gibi... Kızlara askerlik dersleri veriyoruz. Bundaki hedef yalnız silah atmak ve günün birinde ana sıfatı ile çocuğunu askerliğe alıştırılmaktan ibaret değildir. Kadın da vatan müdafaası vazifesini üzerine alabilir. Ve askerlikte tabii jimnastiğin tüm hareketleri vardır: Yürümek, koşmak, atlamak, tırmanmak, yük taşımak vesaire.. Kadın vücudunun büyük cehitlere müsait olmadığı bir hurafe olmakla beraber sporda tahammül edilmez hareketler demek değildir."*²³

Mekteplerde temeli atılan beden terbiyesinin yaygınlaşabilmesi için de kadınların özellikle jimnastikle yoğun bir şekilde ilgilenmelerini, kendileri için uygun sporlarla meşgul olmalarını sistem kendilerinden istemiştir. Bunun için kimi zaman *"Kadın ve Spor"*²⁴

16 Fuat Pura, "Kayak Sporuna Tarihi", Sayı:21(23 Kasım 1936),s.4-5. Sayı:22(30 Kasım 1936),s.7. Sayı:23 (7 Aralık 1936),s.11. Sayı:24 (14 Aralık 1936),s.6. Sayı:25(21 Aralık 1936),s.14. Sayı:26 (28 Aralık 1936),s.10-11. Sayı:27 (4 Ocak 1937),s.10-11. Sayı:28 (11 Ocak 1937)s.11.

17 "Erzurum'dan Mektup: Erzurum'da Kayak ve Spor Faaliyeti", Sayı: 83 (7 Şubat 1938), s.4. "Gazi Beden Terbiyesi Talebesi Uludağ'a Gitti", Sayı: 85 (21 Şubat 1938)s.13.

18 Yayın Kurulu, "Kayak Elbiselerinde Kadın Modası" Sayı: 27 (4 Ocak 1937),s.16.

19 Yayın Kurulu, "Teleferik: Kış ve Kayak Sporunun Yardımcısıdır", Sayı: 29 (18 Ocak 1937), s.14.

20 Yayın Kurulu, "Fransa'da Son Sistem ve Mükemmel Bir Teleferik İstasyonu Açıldı" Sayı:30 (18 Ocak 1937), s.15.

21 Yayın Kurulu, "Teleferik: Kayak Sporlarına Karşı Bu Sene Gösterilen Eşsiz Alaka Yüzünden Fransa Şimendiferlik Tekniğinde Görülmemiş Bir Muvaffakiyet", Sayı:33 (15 Şubat 1937), s.5.

22 Nasuhi Baydar, Ankara Spor Faaliyetinin Merkezi, Sayı:78 (3 Ocak 1938), s.2.

23 Nasuhi Baydar, "Sporda Harem ve Selamlık" Sayı:87(7 Mart 1938), s.2.

24 *Türk Spor Kurumu*, Sayı:1 (29 Haziran 1936),s.10. Sayı:2 (6 Temmuz 1936),s.13. Sayı:9 (24 Ağustos 1936),s.6. Sayı:12 (14 Eylül 1936), s.6.

başlığıyla yazılar yayımlanmış ve bu yazılarda kadınların niçin sporla meşgul olmaları gerektiği açıklanırken özellikle yabancı ülkelerdeki uygulamalardan da bahsedilmiştir. Jimnastiğin yaygınlaştırılması için ayrılan sayfaların önemli bir kısmının “*Oda Jimnistikleri: Kadınlar İçin*”²⁵ başlığı ile kadınlar için ayrıldığı görülmektedir. Bu yazıların önemli bir kısmı spor kökenli Nizamettin Kırşan ve Fuat Pura, bir kısmı da jimnastiğin sağlıkla ilişkisi açısından değerlendirilerek Dr. Niyazi Erzin tarafından yazılmıştır.

3. Ders Olarak Verilen Sporlar

Sporun geniş halk kitleleri arasında nitelikli ve bilinçli olarak yaygınlaşması için dergide spor dalları ile ilgili sürekli yazılar kaleme alınmıştır. Kimi zaman bu yazılarda spor tarihi ile ilgili konular işlenirken²⁶ kimi zaman da jimnastik dersleri üzerinden sporun yaygınlaştırılmasına yönelik konular işlenmiştir. Jimnastiğe dair yazılarda teorik bilgilerin verilmesiyle yetinilmemiş, tarif edilen jimnastik hareketlerinin nasıl yapılacağı çizimlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Jimnastik hareketlerinin etkinliğini artırabilmek için özellikle jimnastik hareketleri hedef kitleye göre belirlenerek dikkat çekecek şekilde yayımlanmıştır.²⁷ Tüm sporların başlangıcında ısınma hareketi olarak kullanılmasının yanında sağlıklı bir vücuda sahip olmak isteyen insanlara yönelik hazırlanan bu jimnastik derslerine ilave olarak 18-19 Mayıs 1937 tarihlerinde saat 00.07’de Ankara ve İstanbul Radyolarınca yaptırılması planlanan 11 adet jimnastik hareketi ön hazırlık yapılarak radyo ile koordineli olarak hareketlerin yapılabilmesi için dergide 3 tam sayfa yer almıştır.²⁸

4. Spor ve Sağlık

1930’lar Türkiye’sinde Avrupa’da olduğu gibi spor, sağlıklı ve gülbüz bir neslin oluşmasına ve gerektiğinde yurt müdafaasında kullanılmasına yardımcı olabilecek bir araç olarak görülmüştür. Türk Spor Kurumu uluslararası müsabakalarda birkaç atletin milletin göğsünü kabartması yerine toplumun genelinin sağlıklı yetişmesini birinci öncelik olarak belirlemiştir. Genç cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu kalifiye genç nüfusun sağlıklı bir şekilde yetişmesinin önemini anlamış olan spor yöneticileri spor ve sağlık konularını dergide sık sık işlemişlerdir. Dergide yer alan sağlıkla ilgili yazılar çoğu zaman uzman doktorlar tarafından kaleme alınmıştır. Sağlıkla ilgili bu yazılar doğrudan doğruya sporla ilgili iken²⁹

25 *Türk Spor Kurumu*, Sayı: Sayı:27 (4 Ocak 1937), s.4. Sayı: 37 (15 Mart 1937), s.12. Sayı:51 (21 Haziran 1937), s.11. Sayı:72 (15 Kasım 1937), s.11.

26 Vildan Aşir, *Eski Yunanlılarda Spor I-VI*” Sayı: 82 (31 Ocak 1938), s.4. Sayı:84 (15 Şubat 1938), s.3. Sayı:85 (21 Şubat 1938), s.6. Sayı:86 (28 Şubat 1938), s.5. Sayı:87 (7 Mart 1938), s.7. Sayı:89(21 Mart 1938), s.6; Fuat Pura, “Kayak Sporuna Tarihi I-VIII” Sayı: 21(23 Kasım 1936), s.4-5. Sayı:22 (30 Kasım 1936), s.7. Sayı:23 (7 Aralık 1936), s.11. Sayı:24 (14 Aralık 1936), s.6. Sayı:25 (21 Aralık 1936), s.14. Sayı:26 (28 Aralık 1936), s.10-11. Sayı:27(4 Ocak 1937), s.11. Sayı:28 (11 Ocak 1937), s.11-14; Nizamettin Kırşan, “Milli Sporlarımızdan: Cirit Oyunları”, Sayı:44 (3 Mayıs 1937), s.4-5; Nizamettin Kırşan, “Türklerde Binicilik”, Sayı: 45(10 Mayıs 1937), s.4-5; Hüseyin Namık Orkun, “Türk Spor Tarihine Dair Notlar: Eski Türklerde Kılıç”, Sayı: 46 (17 Mayıs 1937), s.20. Sayı:48 (31 Mayıs 1937),s.15. Sayı:51(21 Haziran 1937), s.12. Sayı:54 (11 Temmuz 1937), s.15; Nizamettin Kırşan, “Eskrim”, Sayı: 75 (13 Aralık 1937), s.6.

27 Nizamettin Kırşan, “Beden Terbiyesi: Bayanlara Kolay Oda Jimnistikleri”,Sayı:94 (25 Nisan 1938), s.6.; Nizamettin Kırşan, “Oda Jimnistikleri: Kadınlar İçin”, Sayı: 27 (4 Ocak 1937), s.4-5; Nizamettin Kırşan, “Oda Jimnistikleri: Erkekler İçin”, Sayı: 28 (11 Ocak 1937), 12-13; Nizamettin Kırşan, “Oda Jimnistikleri: Kayak Sporuna Gidenlere”, Sayı: 31 (1 Şubat 1937), s.4-6; “Nizamettin Kırşan, “Oda Jimnistikleri: Genç Kızlar İçin”, Sayı:34 (22 Şubat 1937), s.4-5; Namık Kotoğlu, “Oda Jimnistikleri: 4-6 Yaşındaki Çocuklar İçin”, Sayı:38(22 Mart 1937), s.4-5.

28 Yayın Kurulu, “Ankara ve İstanbul Radyolarında 18 ve 19 Mayıs Sabahları Saat 7’de Yapılacak Olan Jimnastik Hareketlerinin Tarif ve Resimleri”, Sayı: 46(17 Mayıs 1937), s.9-11.

29 Niyazi Erzin, “Sporda Senelik Tatilin Ehemmiyeti”, Sayı: 51(21Haziran 1937),s.5. Niyazi Erzin, “İfrat Derecede Antrenman”, Sayı: 60.(23 Ağustos 1937),s.15; Niyazi Erzin, “Sağlık Bakımından Kadın Jimnastiği”, Sayı:72,(15 Kasım 1937),s.10-11; Niyazi Erzin, “Müsabakalar ve Antrenmanlar Esmasında Sporunun Gıdalanması”, Sayı:77 (27 Aralık 1937),s.6-7; Niyazi Erzin, “Sporcuların Muayenelerinde Nabız Sayma Usulü”, Sayı: 94(25 Nisan

kimi zaman sporun güzelliğe etkisi açısından³⁰ değerlendirilmiş kimi zaman da sporla vücut arızalarının nasıl giderilebileceğine dair yazılar kaleme alınmıştır.³¹ Sağlıkla sporun ilişkisi üzerine yazılan en çarpıcı yazı Niyazi Erzin tarafından kaleme alınmıştır. Futbol oyununda görülen sakatlıkların asıl sebebi üzerine yazmış olduğu bir yazıda tekniğin güçlü bir fizikle bütünleşmiş olmasına vurgu yapılırken sahada ciddi bir sakatlık yaşanmaması için “zayıf bacaklıların” futbola alınmamaları ile sorunun temelden çözülebileceği ifade edilmiştir.³² Toplumun genelinin sağlıklı olmasının temel hedef olarak belirlendiği bir sistemde sporun yaygınlaştırılması için en uygun araç jimnastik olarak görülmüştür. Sporcularda ise sağlam bir vücut yapısının oluşması için özellikle İngiltere ekolünde karşımıza çıkan temelini atletizmin oluşturduğu bir antrenman sistemi kurulmaya çalışılmıştır.

5. Dünyada Spor

Dergide Avrupa ve Amerika'da yapılan spor müsabakaları (futbol, boks, hokey, atletizm, kürek) , ile sporla ilgili gelişmeler(açılan bir saha, bir kulübün başka bir ülkeye seyahati vb.) sık sık yer bulmuştur. Özellikle 1936 Berlin Olimpiyatları ile ilgili haberlerin yoğun bir şekilde verildiği görülmektedir. Berlin Olimpiyatları'nda sadece mücadele eden sporcularımız ile bilgi verilmesinin yanı sıra tesisleşme, olimpiyat köyünde sporcuların ağırlanması, Alman demiryollarının gelen sporculara verdiği hizmetler, olimpiyatlarda boy gösteren kadın sporcular, olimpiyatlarda elde edilen dereceler hakkında da tafsilatlı bilgi verilmiştir.³³ Avrupa'nın yanında Amerika'daki güreş, boks, kampaçılık, kayak, polo, üniversitelerde spor hayatı, antrenman teknikleri ile ilgili bilgiler verilmiştir.³⁴ Halkevi sporcuların Sovyet Rusya'daki sporcular ile temasları³⁵ ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilirken Sovyet Rusya'dan bahsedilirken “Dost Sovyet Rusya” ifadesi sık kullanılmıştır. Bu ifadeler sportif faaliyetlerin dış politika ilişkilerini kucaklamasına güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Sportdaki gelişmelerin verilmesinin yanında belki daha da önemlisi dünyadaki spor teşkilatlanmaları ile ilgili farklı ülkelerin teşkilatlanmalarının tanıtılması ve Celal Bayar'ın

1938),s.10-11; Niyazi Erzin, Spor Yaralanmalarında Sahanın Rolü”, Sayı:110(15 Ağustos 1938),s.3-4; Niyazi Erzin, “Tenis Sınır Sporudur”, Sayı: 114(12 Eylül 1938),s.5; Niyazi Erzin, “Sportif Faaliyetler Esnasında Rastlanan Kazalarda Sporcuya Yapılacak İlk Yardımlar I,II,III,IV,V,VI” Sayı:116 (26 Eylül 1938),s.10-11. Sayı:117 (3 Ekim 1938),s.7. Sayı:118(10 Ekim 1938),s.4. Sayı:119 (17 Ekim 1938),s.4. Sayı:120-121(31 Ekim 1938),s.20. Sayı:122(7 Kasım 1938),s.13.

30 Yayın Kurulu, “Spor ve Güzellik: Güneş Tedavisi ve Güneşlenme Salgını I-II”, Sayı: 50 (14 Haziran 1937),s.11-12. Sayı:52 (28 Haziran 1937),s.7.

31 Nizamettin Kırşan, “Sağlık İçin İyi Nefes Almalı”, Sayı: 64-65 (27 Eylül 1937),s.8; Nizamettin Kırşan, “Düz ve Biçimli Bir Karın Nasıl Elde Edilir”, Sayı:67 (11 Ekim 1937),s.5; Rita Chatin, Çvr. Nizamettin Kırşan, “Jimnastiğin Bağırsaklara Te'siri”, Sayı:81 (24 Ocak 1938),s.10-11; Rita Chatin, Çvr. Nizamettin Kırşan, “Bayanlara Mahsus Jimnastik: Ayak Bileklerini ve Bacakların Yağlarını Eritmek İçin”, Sayı: 91(4 Nisan 1938),s.6-10; Rita Chatin, Çvr. Nizamettin Kırşan, “Beden Terbiyesi: Yuvarlak Sirt: Cyphose”, Sayı: 93(18 Nisan 1938),s.6-7; Rita Chatin, Çvr. Nizamettin Kırşan, “Beden Terbiyesi: Jimnastikle Zayıflama”, Sayı: 99 (30 Mayıs 1938),s.6-7.

32 Niyazi Erzin, “Futbol Oyununda Görülen Spor Arızaları ve Bunların Hakiki Sebepleri”, Sayı:55 (19 Temmuz 1937),s.6.

33 *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı: 2 (6 Temmuz 1936),s.6-7. Sayı:4 (20 Temmuz 1936), s.10-11. Sayı:5 (27 Temmuz 1936), s.8-9. Sayı:6 (3 Ağustos 1936), s.5-15. Sayı:7 (10 Ağustos 1936), s.6-19. Sayı:10(31 Ağustos 1936), s.5. Sayı:12 (14 Eylül 1936), s.6-7. Sayı:13 (21 Eylül 1936), s.6-7. Sayı:15 (5 Ekim 1936), s.6-7. Sayı:16 (12 Ekim 1936), s.15. Sayı:40 (5 Nisan 1937), s.14-16. Sayı:41 (12 Nisan 1937), s.14-16. Sayı:42 (19 Nisan 1937), s.14-16. Sayı:43 (26 Nisan 1937), s.14-16.

34 *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı: 2 (6 Temmuz 1936), s.5. Sayı:27 (4 Ocak 1937), s.10-11. Sayı:29 (18 Ocak 1937), s.10-11. Sayı:35 (1 Mart 1937), s.6. Sayı:36 (8 Mart 1937), s.6. Sayı:37 (15 Mart 1937), s.10. Sayı:38 (22 Mart 1937), s.14. Sayı:39 (29 Mart 1937), s.10-11. Sayı:55 (19 Temmuz 1937), s.11. Sayı:67 (11 Ekim 1937), s.11. Sayı:101 (13 Haziran 1938), s.6.7. Sayı:103(27 Haziran 1938), s.6-7.

35 Yayın Kurulu, “Halkevleri Takımının Sovyet Rusya Temasları”, Sayı: 13 (21 Eylül 1936), s.8-9. Sayı: 14 (28 Eylül 1936), s.10-11. Sayı: 16 (12 Ekim 1936), s.4-5.

başbakanlığa gelişinden itibaren³⁶ devlet eliyle oluşturulması düşünülen ve tartışılan yeni spor teşkilatına örnek oluşturması açısından farklı ülkelerdeki spor teşkilatlanmalarının dergide yayımlanması son derece önem arz etmektedir.³⁷ Benzer yazıların Türk Spor Kurumu'nun yerine kurulacak olan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün resmi yayın organı olan Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi'nde de sık sık yer alması arayışın devam ettiğinin de önemli bir göstergesi olarak düşünülebilir.

6. Mekteplerde Spor Faaliyetleri

Dönemin diğer spor dergileri (Spor Postası, Top, Sarı Lacivert vb.) incelendiği zaman verilen haberlerde mekteplerdeki spor faaliyetlerinin neler olduğu, hangi okullarda hangi spor faaliyetlerinin icra edildiğine dair haberlere daha sık rastlanıyorken, Türk Spor Kurumu Dergisinde icra edilen sportif faaliyetlerden ziyade mekteplerde spor faaliyetlerinin ne şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği, bilimsel olarak öğrencilerin hangi sporlarla meşgul olmaları gerektiği üzerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Spor kökenli yöneticilerin ve spor adamların yazdıkları yazılarla mekteplerde sportif faaliyetlerin belli bir sistem dahilinde nasıl verileceği gibi hususlara değinilmiştir.³⁸

Profesyonelliğin birlik beraberlik duygusunu zedeleyeceği ve sporu amacından uzaklaştıracağı düşüncesinden hareketle güçlü ve sağlıklı bir neslin ortaya çıkabilmesi için mektepte kültür fizik hareketlerinin yoğun bir şekilde verilmesi gerektiği düşünülmüştür ayrıca kültür fiziğin de temeli olarak atletizm görüldüğü için atletizme yoğunlaşılmasına önem verilmiştir. Atletizmle ilgili yazıların çoğunlukla dönemin Atletizm Federasyonu Başkanı Vildan Aşir tarafından kaleme alınması da kurumun spora bakışının somutlaşması noktasında önem arz etmektedir. Sporun eğlenceli bir şekilde mekteplerde işlenebilmesi için de öğrencilerin yaş gruplarına uygun olan oyun türlerinin tanıtıldığı ve bu oyunların oynatılmasının tavsiye edildiği görülmektedir.³⁹ Beden Terbiyesinin icracıları olacakları için Ankara Gazi Beden Terbiyesi Enstitüsü öğrencilerinin faaliyetlerinin de dergide zaman zaman yer aldığı görülmektedir.

7. Memlekette Spor Faaliyetleri

Resmi bir kurumun fikirlerinin yansıtıldığı dergide diğer dönem dergilerinde görmeye alışık olduğumuz yoğunlukta memleketteki spor faaliyetlerine dair çok fazla bilgi verilmediği görülmektedir. 29 Ekim 1936'da ülke genelindeki tüm sporcuların partiyeye bağlılıklarını resmi bir törenle ilan etmelerinin ardından memlekette spor faaliyetleri

36 Nasuhi Baydar, "Başbakanın Beyanatı", Sayı:72 (15 Kasım 1937), s.2.

37 Yayın Kurulu, "İsveç'te Spor Teşkilatı Nasıldır?", Sayı:28 (11 Ocak 1937), s.6-7; Nizamettin Kırşan, "Çekoslovakya'da Sokol Teşkilatı", Sayı:37 (15 Mart 1937), s.6-7; Lais Vuillenin, "Fransa'da Fizik Kültürü ve Askerliğe Hazırlık", Sayı:62 (6 Eylül 1937); "H. Derlange, İngilizlerin Spor Telakkisi", Sayı:62 (6 Eylül 1937), s.6; Yayın Kurulu, "Sovyet Rusya'da Spor Hareketleri", Sayı:66 (4 Ekim 1937), s.4; Nizamettin Kırşan, "Almanya'da Gençlik Teşkilatı I", Sayı:82 (31 Ocak 1938), s.12-13. Sayı: 83 (7 Şubat 1938), s.14-15; Nizamettin Kırşan, "Macaristan'da Gençlik ve Spor", Sayı:117 (3 Ekim 1938), s.6; Yayın Kurulu, "Polonya'da Sporcu Gençlik", Sayı:15 (5 Ekim 1936), s.6; Yayın Kurulu, "Polonya Beden Terbiyesi ve Spor Enstitüsü I-II", Sayı:64-65(27 Eylül 1937), s.5-6. Sayı:66 (4 Ekim 1937), s.10-11; Yayın Kurulu, "İngiltere'de Beden Terbiyesi ve Irkın Korunması Hakkında Yeni Bir Proje", Sayı:43 (26 Nisan 1937), s.7.

38 Vildan Aşir, "Mektep ve Spor", Sayı:1(26 Haziran 1936), s.12; Robert Geudon, "Mektepte Fizik Terbiye", Sayı:12 (14 Eylül 1936), s.14; Vildan Aşir, "Mektep ve Spor: Mektep Sporunu Spor Taklidi Değildir", Sayı: 29(18 Ocak 1937), s.7; Vildan Aşir, "Mektep ve Spor: Mektepte Kır Koşuları I-IV" Sayı: 30 (25 Ocak 1937), s.6-7. Sayı:31 (01 Şubat 1937), s.3. Sayı:32(8 Şubat 1937), s.4-5. Sayı:33 (15 Şubat 1937), s.4; Vildan Aşir, "Mektep ve Spor: Atletizme Başlarken Sürat Koşuları I-IV", Sayı:42(19 Nisan 1937), s.3. Sayı:43(26 Nisan 1937), s.3. Sayı:44(3 Mayıs 1937), s.3. Sayı:45(10 Mayıs 1937), s.3.

39 Vildan Aşir, "Mektep ve Spor: Mektep Oyunları I-IV", Sayı:34 (22 Şubat 1937), s.6. Sayı:35 (1 Mart 1937), s.4-5. Sayı:37 (15 Mart 1937), s.3. Sayı:38(22 Mart 1937), s.3.

partinin alt kuruluşu olan halkevlerince yürütülmeye başlanmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte memlekette (Samsun, İzmir, Mardin, Manisa, Uşak, Balıkesir, Erdek, Konya, Mersin, İzmit, Karamürsel, Tokat, Eskişehir, Antalya, Rize, Ordu, Denizli) meydana gelen önemli spor olayları hakkında bilgiler zaman zaman dergide yer almıştır. Bahsi geçen spor faaliyetleri daha çok futbol ile ilgili olmakla birlikte, atletizm, su sporları, binicilik ve güreş ile ilgili konulara da değinilmiştir. Kış mevsiminde dağcılık ve kayak sporu⁴¹, yaz mevsiminde ise yüzme ile ilgili haberlere sıklıkla rastlanmaktadır.

Seyirci açısından değerlendirildiği zaman kitle sporu olan futbola daha fazla yer verilmesi de gayet normaldir. Özellikle yabancı futbol takımlarının ülkemize yaptıkları ziyaretler esnasında takım olarak veya birkaç takımın birleşmesiyle kurulan karmalarca gerçekleştirilen futbol maçları ile ilgili tafsilatlı bilgi bulmak mümkündür.⁴² Türk futbolunun gelişmesi için İstanbul, Ankara ve İzmir'in bazı takımlarının oluşturduğu Milli Küme maçlarının başlaması ile birlikte futbola duyulan ilginin yerelden ulusala yükseldiği görülmekte ve bazı maçların devlet erkanı tarafından da seyredildiği bilgisi verilmektedir. 4 Temmuz 1937'de oynanan Galatasaray-Güneş maçında ortaya çıkan şiddet olayları üzerine maçtan sonra Başbakan İsmet İnönü yayımlanmış olduğu bir tebliğle *'spor kulüpleri kendilerine çekidüzen vermezlerse, şiddet olaylarının önüne geçilemezse spor kulüplerinin lağvedileceğini'* bildirmiştir. Bu olaydan sonra gazetelerde konu çok yönlü olarak tartışılmış⁴³ bu tartışmalar dergide de kendisine yer bulmuştur. Sporun düşmanlığı değil barışı tesis etmesi gerektiği üzerine 57. sayıda pek çok yazı kaleme alınmıştır.⁴⁴ Kısacası parti (devlet) kontrolünden çıkabilecek bir sportif yapılanmaya izin vermeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir.

8. Resmi Kısım

Kurum ile ilgili haberlerin verildiği bu bölümde ayrıca Kurumun düşünce yapısının ideolojik anlamda fikirlerinin savunulduğu bir baş yazının her sayıda var olduğu görülmektedir. Bu yazılar çoğunlukla 40. sayıya⁴⁵ kadar Faruk Nafiz Çamlıbel ile birlikte 10.Yıl Marşını kaleme alan Behçet Kemal Çağlar tarafından kaleme alınmıştır. Spor Postası'nda *"Türkiye'de en pahalı makale yazan muharrir kimdir? Ve en yüksek makale ücreti nedir? En pahalı yazan Behçet Kemal ismindeki gençtir. Hiç alakası olmadığı halde haftada bir çıkan Türk Spor Kurumu mecmuasına bir makale yazar ve ayda 120 lira alır yani makale başına 30 lira."*⁴⁶ çıkan bu yazıdan sonra birkaç sayıda daha baş muharrir olarak yazdıktan sonra yerini Nasuhi Baydar'a ve zaman zaman da Nizamettin Kırşan'a bırakmıştır. Bu başmakalelerde kurumun fikirlerinin yoğun şekilde işlendiği görülmektedir. Resmi kısımda spor politikaları ile ilgili bilgiler verilirken aynı zamanda spor kulüplerinin

40 Yayın Kurulu, "Sporcuların 29 Ekim'de Yapılacak Törende Partiye Katılımlarına Dair Yapılacak Merasimin Hususları", Sayı:11 (7 Eylül 1936), s.3; Yayın Kurulu, "Sporcular ve CHP: Sporcularımız Partiye Girişlerini Törenle Kutladılar", Sayı:19 (9 Kasım 1936), s.5.

41 Kur.Bnb. Cevdet Sunay, "Dağcılık: Ağrı(Ararat) Dağına 937 Çıkışı", Sayı:99(30 Mayıs 1938), s.11. Sayı:101 (13 Haziran 1938), s.10-11. Sayı:102 (20 Haziran 1938), s.6-7. (1937 yılında gerçekleştirilen Ağrı Dağı tırmanışına ait hatıraların aktarımı)

42 "Ankara Muhtelit Takımı dün sabah Bükreş Muhtelit Takımını Yendi", Sayı:77 (27 Aralık 1937), s.8-9. "Ankaragücü-Gençlerbirliği Muhteliteli Först Viyenya'yı 2-0 Yendi", Sayı:93 (18 Nisan 1938), s.11. "Yunan Muhteliteli Fenerbahçe'ye 2-0 Mağlub Oldu", Sayı:102 (20 Haziran 1938), s.3.

43 Muhittin Birgen, "Spor Facialarına Artık Nihayet Vermeliyiz", *Son Posta* (6 Temmuz 1937), "Fener Stadında Çirkin Bir Futbol Faciası Seyrettik", *Tan*, (5 Temmuz 1937)

44 Falih Rifki Atay, "Başbakanımızın Tebliği Ve Gazetelerimizin Yaptığı Neşriyat"; Nasuhi Baydar, "Başbakanımızın Sporculara Tebliği", Sayı:57 (2 Ağustos 1937), s.2-6.

45 Behçet Kemal Çağlar, "Halkevleri ve Spor", Sayı:40 (5 Nisan 1937), s.2.

46 Yayın Kurulu, *Spor Postası*, Sayı:148 (8 Şubat 1937), s.5.

eksiklikleri hakkında da sık sık serzenişte bulunulduğu ve çözüm önerilerinin öne sürüldüğü görülmektedir.

Kurumun resmi tebliğlerinin dergi sayfalarından yayımlanmasının yanı sıra kurum bünyesinde meydana gelen görev değişiklikleri de dergi sayfalarından yayımlanmıştır. Kurumun çalışmaları hakkında yıllık raporlar ile yapılması planlanan iş ve işlemlerin dergi sayfalarında yer aldığı görülmektedir.⁴⁷ Kuruma yönelik gazete ve spor dergilerinde çıkan yazılara yine dergide cevap verilmektedir.⁴⁸ Derginin varlığını devam ettirdiği süre zarfında spor basını ile ilgili tek yetkili merci olmaya çalıştığı bu cevabi yazılardan anlaşılmaktadır.

F. Sonuç

Türk basın tarihi ile ilgili önemli çalışmaları olan Orhan Koloğlu ve Hıfzı Topuz'un yazmış olduğu eserlerde 1930'lu yıllarda yayımlanmış spor mecmuaları ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴⁹ Suat Karaküçük tarafından yapılan çalışma dışında dergi ile ilgili doğrudan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.⁵⁰ Suat Karaküçük'ün yapmış olduğu çalışma ilk ve son olması açısından kıymetli olsa da 'sadece bilimsel ve tarihsel değer taşıyan makalelerin' seçilmesi tercih edildiği için ve haberlere dair bilgiler verilmediği için yazıların bağlamından kopmasına yol açmıştır. Pek çok araştırmacı da doğrudan bu kaynağı kullandığı için dergi tam olarak anlaşılıp değerlendirilememiştir.

İstisnaları olmakla birlikte spor bilimcilerinin çoğunluğu sporun tarihine yönelik çalışmalar yerine sporun güncel sorunları üzerine odaklanmaktadır. Son yıllarda sosyal bilimciler arasında sporun tarihçesi, sporun devletle kurduğu ilişkiler, bir kontrol aracı olarak spor gibi konularda çalışmalar yapılmaktadır. Dönemin ruhunun anlaşılabilmesi için spor mecmualarının incelenmesi son derece önemli olmakla birlikte kaynaklara ulaşımın zorluğu, kütüphanelerdeki çalışma ortamının henüz istenilen seviyede olmaması, dijital aktarılmış olan dergilerin ise çok pahalı bir şekilde okuyucuya sunulması ve de süreli yayın taramanın zorluğu gibi faktörler bir arada değerlendirildiği zaman süreli yayınlara yönelik yapılan çalışmaların yetersiz kaldığı görülmektedir. Süreli yayınların elektronik ortama aktarılması ve ya tıpkı basım olarak bazı dergilerde yapıldığı gibi (Kadro Dergisi gibi) basılmaları araştırmacıların bu kaynaklara daha kolay ulaşımı beraberinde getirecek ve yapılan araştırmalarda süreli yayınlar daha yoğun bir şekilde kullanılabilir.

İncelediğimiz Türk Spor Kurumu Dergisi sporda ilk kez resmi bir dergi olması açısından dönemindeki diğer spor dergilerinden ayrılır. Yazar kadrosu incelendiği zaman bazı yazarların önceki ve sonraki spor dergilerinde de yazılar kaleme aldıkları ve en önemlisi de alanındaki uzman kişilerden oluşması ayırt edici özelliklerinden birisidir. Dergi, sadece bir havadis aktaran bir mecmua olmamış aynı zamanda idealize edilmiş sporlarla halkın meşgul olmasını sağlamaya yönelik bir kamuoyu oluşturma çabası içerisinde yer almış ve bunda da başarılı olmuştur. Avrupa'daki spor teşkilatlarının incelendiği yazılarla

47 "T.S.K. Futbol Federasyonu'nun 937-938 Yılı Mesai Raporu I", Sayı: 117(3 Ekim 1938), s.3; "T.S.K. Futbol Federasyonu'nun 937-938 Yılı Mesai Raporu II", Sayı: 118(10 Ekim 1938), s.3; "T.S.K. Futbol Federasyonu'nun 937-938 Yılı Mesai Raporu III", Sayı: 119(17 Ekim 1938), s.3.

48 Yayın Kurulu, "T.S.K.'nin Nazarı Dikkatine", *Top Dergisi*, Sayı:103 (19 Ekim 1936), s.4. Sayı:108 (23 Kasım 1936), s.4. Sayı:113 (28 Aralık 1936), s.4. ilgili sayılarda Berlin Olimpiyat Oyunlarına giden kafilenin harcamaları ile ilgili yazılar yazılmış ve Türk Spor Kurumu, resmi dergisi olan Türk Spor Kurumu Dergisi vasıtasıyla Sayı:19 (9 Kasım 1936), s.3-4. Sayı:21 (23 Kasım 1936), s.4. tarihli sayılarda cevaplar verilmiştir.

49 Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, Birinci Basım; Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınevi, İstanbul, 2006, Birinci Basım.

50 Suat Karaküçük, *Türk Spor Kurumu Dergisi 1936-1938 Seçilmiş Spor Makaleleri*, TDFO, Ankara, 1992 (Suat Karaküçük benzer bir çalışmayı Ülkü Seçilmiş Spor Makaleleri başlığı ile de yapmıştır.)

oluşturulmaya çalışılan yeni teşkilatın nasıl şekilleneceğine yönelik bir tartışmanın da merkezinde yer almıştır. Spor işlerinin merkezde kurumca taşrada ise valilerce yönetildiği bu geçiş dönemi dergisinde resmi bir dergi olmanın bir sonucu olarak kurumun değişikliğe uğrayıp spor işlerinin partiden alınıp doğrudan devlet idaresine alınması sonucunda yeni genel müdürlüğün teşkilatını tamamlaması ile oluşturulan Beden Terbiyesi Dergisi'ne yerini bırakarak basın tarihimizdeki yerini almıştır.

G. Kaynakça

1.Dergiler

Asaf, Burhan, "Spor Telakkimiz", *Ülkü*, Cilt:1,Sayı:1 (Şubat 1933)

Aşir, Vildan, "Eski Yunanlılarda Spor I-VI", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 82 (31 Ocak 1938), Sayı:84 (15 Şubat 1938), Sayı:85 (21 Şubat 1938), Sayı:86 (28 Şubat 1938), Sayı:87 (7 Mart 1938), Sayı: 88 (14 Mart 1938), Sayı:89(21 Mart 1938)

-----, "Mektep ve Spor: Atletizme Başlarken Sürat Koşuları I-IV" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:42(19 Nisan 1937), Sayı:43(26 Nisan 1937), Sayı:44(3 Mayıs 1937), Sayı:45(10 Mayıs 1937)

-----, "Mektep ve Spor: Mektep Oyunları I-IV" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:34 (22 Şubat 1937), Sayı:35 (1 Mart 1937), Sayı:37 (15 Mart 1937), Sayı:38(22 Mart 1937)

-----, "Mektep ve Spor: Mektep Sporu Spor Taklidi Değildir", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:29 (18 Ocak 1937)

-----, "Mektep ve Spor: Mektepte Kır Koşuları I-VIII" *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 30 (25 Ocak 1937), Sayı:31 (01 Şubat 1937), Sayı:32(8 Şubat 1937), Sayı:33 (15 Şubat 1937), Sayı:34 (22 Şubat 1937), Sayı:35 (1 Mart 1937), Sayı:36 (8 Mart 1937), Sayı:37 (15 Mart 1937)

-----, "Mektep ve Spor", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:1 (26 Haziran 1936)

Atay, Falih Rifki, "Başbakanımızın Tebliği ve Gazetelerimizin Yaptığı Neşriyat", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:57 (2 Ağustos 1937)

Baydar, Nasuhi, "Ankara Spor Faaliyetinin Merkezi", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:78 (3 Ocak 1938)

-----, "Başbakanımızın Sporculara Tebliği" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:57 (2 Ağustos 1937)

-----, "Başbakanın Beyanatı", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı:72 (15 Kasım 1937)

-----, "Kış Geliyor", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:18 (26 Ekim 1936)

-----, "Sporda Harem ve Selamlık", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:87 (7 Mart 1938)

Beşikçi, Mehmet, "Militarizm, topyekun savaş ve gençliğin seferber edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda paramiliter dernekler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, Bahar 2009, sf. 49-92.

Chatin, Rita, Çvr. Kırşan, Nizamettin, "Bayanlara Mahsus Jimnastik: Ayak Bileklerini ve Bacakların Yağlarını Eritmek İçin", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:91 (4 Nisan 1938)

-----, Çvr. Kırşan, Nizamettin, "Beden Terbiyesi: Jimnastikle Zayıflama", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 99 (30 Mayıs 1938)

-----, Çvr. Kırşan, Nizamettin, "Beden Terbiyesi: Yuvarlak Sirt: Cyphose", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:93 (18 Nisan 1938)

-----, Çvr. Kırşan, Nizamettin, "Jimnastiğin Bağırsaklara Te'siri", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 81 (24 Ocak 1938)

Çağlar, Behçet Kemal, "Halkevleri ve Spor" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:40 (5 Nisan 1937)

- , "Kış Sporları", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:21 (23 Kasım 1936)
- Derlange, H, "İngilizlerin Spor Telakkisi", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:62 (6 Eylül 1937)
- Erzin, Niyazi, "İfrat Derecede Antrenman", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:60 (23 Ağustos 1937)
- , "Sporda Senelik Tatilin Ehemmiyeti", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:51 (21 Haziran 1937)
- , "Atletizmde Sağlık Bilgisi", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:114 (12 Eylül 1938)
- , "Futbol Oyununda Görülen Spor Arızaları ve Bunların Hakiki Sebepleri", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:55 (19 Temmuz 1937)
- Erzin, Niyazi, "Müsabakalar ve Antrenmanlar Esmasında Sporcunun Gıdalanması", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:77 (27 Aralık 1937)
- Erzin, Niyazi, "Sağlık Bakımından Kadın Jimnastiği", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:71 (15 Kasım 1937)
- , "Spor Yaralanmalarında Sahanın Rolü", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:110 (15 Ağustos 1938)
- Erzin, Niyazi, "Sporcuların Muayenelerinde Nabız Sayma Usulü", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:94 (25 Nisan 1938)
- , "Sportif Faaliyetler Esnasında Rastlanan Kazalarda Sporcuya Yapılacak İlk Yardımlar I,II,III,IV,V,VI,VII", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:116 (26 Eylül 1938), Sayı:117 (3 Ekim 1938), Sayı:118 (10 Ekim 1938), Sayı:119 (17 Ekim 1938), Sayı:120-121 (31 Ekim 1938), Sayı:122 (7 Kasım 1938)
- Geudon, Robert, "Mektepte Fizik Terbiye", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:12 (14 Eylül 1936);
- Kırşan, Nizamettin, "Oda Jimnastikleri: Genç Kızlar İçin", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:34 (22 Şubat 1937);
- , "Oda Jimnastikleri: Kadınlar İçin", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:27 (4 Ocak 1937)
- , "Oda Jimnastikleri: Kayak Sporuna Gidenlere", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:31 (1 Şubat 1937)
- , "Oda Jimnastikleri: Erkekler İçin", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:28 (11 Ocak 1937)
- , "Almanya'da Gençlik Teşkilatı I-II", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 82. (31 Ocak 1938), Sayı: 83 (7 Şubat 1938)
- , "Beden Terbiyesi: Bayanlara Kolay Oda Jimnastikleri", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 94 (25 Nisan 1938)
- , "Çekoslovakya'da Sokol Teşkilatı", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:37 (15 Mart 1937)
- , "Eskrim", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:75 (13 Aralık 1937)
- , "Macaristan'da Gençlik ve Spor", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:117 (3 Ekim 1938)
- , "Milli Sporlarımızdan: Cirit Oyunları", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:44 (3 Mayıs 1937)
- , "Sağlık İçin İyi Nefes Almalı", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:65 (27 Eylül 1937)
- , "Türklerde Binicilik", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:45 (10 Mayıs 1937)
- , "Düz ve Biçimli Bir Karın Nasıl Elde Edilir", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 67 (11 Ekim 1937)
- Orkun, H.N. "Türk Spor Tarihine Dair Notlar: Eski Türklerde Kılıç", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 46 (17 Mayıs 1937), Sayı:47 (24 Mayıs 1937), Sayı:51 (21 Haziran 1937), Sayı:54 (11 Temmuz 1937)

- Kotoğlu, Namık, "Oda Jimnastikleri: 4-6 Yaşındaki Çocuklar İçin", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:38 (22 Mart 1937)
- Kur.Bnb.Sunay, Cevdet, "Dağcılık: Ağrı(Ararat) Dağına 937 Çıkışı", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:99 (30 Mayıs 1938), Sayı:101 13 Haziran 1938), Sayı:102 (20 Haziran 1938)
- Pura, Fuat, "Kayak Sporunu ve Tarihi I-VIII" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:21(23 Kasım 1936),Sayı:22(30 Kasım 1936), Sayı:23 (7 Aralık 1936), Sayı:24 (14 Aralık 1936), Sayı:25(21 Aralık 1936), Sayı:26 (28 Aralık 1936), Sayı:27 (4 Ocak 1937),-Sayı:28 (11 Ocak 1937)
- Spor Postası*, Sayı:25 (6 Ekim 1934), Sayı:29 (27 Ekim 1934), Sayı:32 (17 Kasım 1934), Sayı:36 (15 Aralık 1934), Sayı:53 (13 Nisan 1935)
- Top Dergisi*, Sayı:103 (19 Ekim 1936), Sayı:108 (23 Kasım 1936), Sayı:113 (28 Aralık 1936)
- Toprak, Zafer, Cumhuriyet Kurulurken Tasarruf ve Yerli Malı, *Toplumsal Tarih*, İstanbul, Sayı:309, Eylül 2019
- Vuillenin, Luis, "Fransa'da Fizik Kültürü ve Askerliğe Hazırlık", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:62 (6 Eylül 1937)
- Yayın Kurulu, "Ankara ve İstanbul Radyolarında 18 ve 19 Mayıs Sabahları Saat 7'de Yapılacak Olan Jimnastik Hareketlerinin Tarif ve Resimleri", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:46 (17 Mayıs 1937)
- , "Erzurum'dan Mektup: Erzurum'da Kayak ve Spor Faaliyeti", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:83, (7 Şubat 1938)
- , "Halkevleri Takımının Sovyet Rusya Temasları", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 12 (14 Eylül 1936), Sayı: 14 (28 Eylül 1936), Sayı: 16 (12 Ekim 1936)
- , "İngiltere'de Beden Terbiyesi ve Irkın Korunması Hakkında Yeni Bir Proje", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 43 (26 Nisan 1937)
- , "İsveç'te Spor Teşkilatı Nasıldır?" *Türk Spor Kurumu*, Sayı:28 (11 Ocak 1937)
- , "Maksadımız", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, Sayı:1 (29 Haziran 1936)
- , "Polonya Beden Terbiyesi ve Spor Enstitüsü I-II", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:64-65(27 Eylül 1937), Sayı:66 (4 Ekim 1937)
- , "Polonya'da Sporcu Gençlik", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:15 (5 Ekim 1936)
- , "Sovyet Rusya'da Spor Hareketleri", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:66 (4 Ekim 1937)
- , "Sporcular ve CHP: Sporcularımız Partiye Girişlerini Törenle Kutladılar", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:19 (9 Kasım 1936)
- , "Teleferik: Kayak Sporlarına Karşı Bu Sene Gösterilen Eşsiz Alaka Yüzünden Fransa Şimendifencilik Tekniğinde Görülmemiş Bir Muvaffakiyet" Sayı:33 (15 Şubat 1937)
- , "Gazi Beden Terbiyesi Talebesi Uludağ'a Gitti", *Türk Spor Kurumu*, Sayı:85 (21 Şubat 1938)
- , "Spor ve Güzellik: Güneş Tedavisi ve Güneşlenme Salgını I-II", *Türk Spor Kurumu*, Sayı: 50 (14 Haziran 1937), Sayı:52 (28 Haziran 1937)

2.Gazeteler

Son Posta (6 Temmuz 1937)

Tan,(5 Temmuz 1937)

3.Kitaplar

- Akcan, Erol,(2015), *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK, Ankara.
- Akın, Yiğit, (2004), "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar" *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ateş, Sanem Yamak, (2012), *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Fişek, Kurthan, (1980), *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi: Dünya'da ve Türkiye'de*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Karaküçük, Suat, (1992), *Türk Spor Kurumu Dergisi 1936-1938 Seçilmiş Spor Makaleleri*, Ankara.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul,2006.
- Sünbülüoğlu, Nurseli Yeşim, (dr.), (2013), *Erkek Millet Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Topuz, Hıfzı, (2003), *II.Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul.

4.Makaleler

- Aydın, Hakan, İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27 (2009/2)
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, der. Murat Belge, İstanbul, 1985, cilt 2, s. 531-536.

BİNBAŞI RAGİP GÜMÜŞPALA'NIN TUNCELİ RAPORU (1936-1937)

TUNCELİ REPORT OF MAJOR RAGİP GÜMÜŞPALA (1936-1937)

Ersoy ZENGİN*

Geliş Tarihi/Received:11.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:09.06.2020

ZENGİN, Ersoy, (2020), "Binbaşı Ragıp Gümüşpala'nın Tunceli Raporu (1936-1937)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2553-2578.

Öz

Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de dünyaya gelmiştir. 1916 yılında Harp Okulundan mezun olan Ragıp Gümüşpala, Birinci Dünya Savaşı yıllarında çeşitli cephelerde savaştıktan sonra savaşın sonuna doğru İngilizlere esir düşmüştür. Bir süre Mısır'da esaret hayatı yaşadıkdan sonra Türkiye'ye gelerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Şeyh Said (1925) ve Koçuşığı (1926) bastırma harekâtlarında bulunmuştur. Çeşitli görevlerden sonra 1936-1938 yılları arasında Tunceli vali ve komutanlığına bağlı olarak istihbarat subayı olarak görev yapmıştır. 1938 bastırma harekâtında asilere esir düştüğü bilinmektedir. Ragıp Gümüşpala, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden sonra Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu görevde çok kısa bir süre kalan Gümüşpala, aynı yıl emekliye ayrılmıştır. 1961 yılında Adalet Partisi'ni kurarak İzmir milletvekili olmuştur. Gümüşpala, Tunceli'de görev yaptığı zaman diliminde bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlem ve analizlerini bir rapor halinde kayıt altına almıştır. Dersim halkını; ırk, din, mezhep, gelenek ve görenekleri bakımından inceleyen Gümüşpala, çarpıcı iddialarda bulunmuştur. Gümüşpala, 1936 yılında Tunceli Kanunu'nun yürürlüğe girdiğini, Elaziz'in, Tunceli vilayet merkezi olarak belirlenerek adli ve idari kadronun göreve başladığını bildirmektedir. Cumhuriyet hükümetinin yol, köprü ve mektep gibi projelerle bölgeyi nasıl mamur hale getireceğinden ve bölge halkını fakirlikten kurtarmak için hangi projeleri hayata geçeceğini bahsetmektedir. Gümüşpala, Alevi-Sünni toplumunu ayıran etmenleri ortaya koyarak, alınması gereken tedbirler üzerinde durmuştur. Kızılbaşların, Sünni Türk toplumundan nasıl uzaklaştıklarını, Kızılbaşları; seyit ve dedelerin, Sünnileri ise müftü ve hocaların birbirlerine karşı düşman ettiklerini, dini otoritelerin iki toplumu birbirinden nasıl ayırdığını ortaya koymuştur. Gümüşpala'nın dikkat çektiği noktalardan birisi de Hristiyanlığın, Kızılbaşlık inanç ve kültürüne yaptığı tesirler olmuştur. Ermenilerin, Kızılbaşların kutsal kabul ettikleri yerlere kilise benzeri binalar yaptıklarını, buralara papazlar tayin ettiklerini ve bir haçın ortasına koydukları kemiği Hazreti Ali'nin parmağı olduğunu iddia ederek Kızılbaşlara öptürdükleri bilgisini vermektedir. Sonuç olarak, Kızılbaş ziyaretgâhlarının Osmanlılar zamanında Ermenilerin de ziyaretgâhi olduğunu ve her iki ırkın da aynı yerde ibadet ettiklerini bildirmektedir. Gümüşpala; Kızılbaşların, yaşam koşullarının oldukça zor olduğu Dersim'de yaşamalarının sebebinin 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında yaşanan mezhep savaşlarına dayandırmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in Kızılbaşları sindirme politikası sonucunda engebeli bir coğrafyaya sahip olan Dersim'de yaşam alanı bulabildiklerini ifade etmiştir. Dersim Kızılbaşlarının Türk asıllı olduklarına inanan Gümüşpala, bunu dil ve kültür öğeleriyle açıklamaya çalışmıştır. Köy, aşiret, yer ve şahıs isimlerinin Türkçe adlarla anılması, cümle yapısının Türkçe söz dizilimine uygunluğu, mezar taşlarının eski Türk adetlerinden olan koçbaşlı heykellerden yapılması, türkü, ezgi ve şarkıların Orta Anadolu'da yaşayan Türklerle aynı oluşunu bu teze kanıt olarak göstermektedir. Bölgede konuşulan dilin Türkçeden farklı oluşunu Dersimlilerin, Horasan'dan Anadolu'ya geçerken Farslar ve Zazalardan yaptıkları evliliklere bağlamıştır. Bu evlilikler sonucunda Türkçe ve Farsça karışımı bozuk bir Türkçenin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Gümüşpala, Dersim Kızılbaşlarının dağ ve ormanlardaki kutsal mekânlarının eski Türk inancı olan Şamanizm kaynaklı olduğunu iddia etmiştir. Ovacıkta yerleşik bulunan Şam Uşağı aşireti isminin de

*Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ersoyzengin@munzur.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2173-8720>).

Şaman/Şamo uşağından türediğini ifade etmiştir. Ayrıca dedelerin gelecekte haber vermesi de yine Şaman inancına dayandırılmıştır. Gümüşpala, raporunda devlet nüfuz ve otoritesinin ancak ağa ve seyitlerin nüfuzlarının kırılması ve halka yeni geçim kaynaklarının sağlanarak gerçekleşeceğini savunmaktadır. Gümüşpala'nın Tunceli üzerine hazırladığı bu rapordan bazı parçalar daha önceden yayımlanmış olsa da yayımlanacak olan bu rapor yakın dönem Türkiye tarihine katkı sunacak birçok yeni bilgiyi ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dersim, Tunceli, Ragıp Gümüşpala, Alevilik, Feodalizm.*

Abstract

Ragıp Gümüşpala was born in Edirne in 1897. Ragıp Gümüşpala, who graduated from the Military Academy in 1916, fought on various war fronts during the First World War. Towards the end of the war, he was captured by the English. After living a life of captivity for a while in Egypt, he came to Turkey and joined the National Struggle. After the proclamation of the republic, he participated in the operations to suppress the rebellions of Sheikh Said (1925) and Koçuşağı (1926). After carrying out various duties, he became an intelligence officer of Tunceli governorate and command post between 1936 and 1938. He is known to have fallen captive to the rebels during operations to suppress the rebellion. After the 27 May 1960 coup, Ragıp Gümüşpala became the Chief of General Staff. He carried out this duty for a short period and retired in the same year. He founded Adalet Partisi (Justice Party) in 1961 and became a member of parliament of Izmir. Major Ragıp Gümüşpala recorded his observations and analyses on the people of Dersim as a report. Gümüşpala, who examines the people of Dersim in terms of their race, religion, sect and traditions, put forward some striking arguments. Gümüşpala reports that Tunceli Act went into effect in 1935 and the juridical and administrative staff took the office after Elaziz was established as the center of Tunceli Province. He expresses how the Republic's government would make the region prosperous by road, bridge and school projects and what projects would be implemented in order to save the people of the region from poverty. Gümüşpala underlines the necessary precautions, presenting the elements distinguishing the Alawite and Sunni people. He manifested how the Qizilbashs moved away from the Sunni Turkish society; the sayyids and dedes misled the Qizilbashs; muftis and hodjas misled the Sunnis; how the religious authorities disconnected these two societies. He touched upon the influence of Christianity on the belief and culture of the Qizilbashs. He reports that the Armenians built church-like buildings in the regions deemed as sacred by the Qizilbashes and made them kiss a piece of bone that they put in the middle of a cross, claiming that it was the finger of His Holiness Ali. He reports that the pilgrim sites of the Qizilbashs were also used by the Armenians during the Ottoman period; and both of the races worshipped in the same location. Gümüşpala grounds the reason of the Qizilbash's residence in Dersim, a geography where living conditions are hard, on the Sect Wars between Selim I and Ismail I in the 16th century. He states that the Qizilbashs found a space for living in Dersim having a rough terrain as a result of the politics of suppression inflicted on them by Selim I. Gümüşpala, who believed that the Qizilbash of Dersim had Turkish origins, tried to explain this argument through elements of language and culture. That the villages, clans, places and persons were referred with their Turkish names, that the sentence structures they used were compatible with Turkish syntax, that the tombstones were made of sculptures of ram, that their folk songs and tunes were the same as those of the Turks in the Central Anatolia were given as proofs of this thesis. He thinks that Turkish language of the region differs because the people of Dersim married Persian and Zaza people during their migration from Khorasan to Anatolia. He thinks that a distorted version of the Turkish language, that is a mixture of Turkish and Persian, took shape as a result of these marriages. He argues that the Qizilbashs of Dersim have sacred spaces in the mountains and in the forests because of the Shamanist tradition which the Turks had previously as belief. He claims that the name of Şamuşağı clan, located in Ovacık, was derived from Shaman/Shamo uşağı. Furthermore, that the dedes had the ability of prophecy is attributed to the Shaman belief. In his report, Gümüşpala argues that the influence and authority of the state can be realized in the region if the influence of sayyids and landlords decreases. Although certain parts of the report were previously published, the report which will be published contains much new information that can contribute to Turkey's recent history.

Keywords: *Dersim, Tunceli, Ragıp Gümüşpala, Alawism, Feodalizm.*

Giriş

Dağlık bir araziye sahip olan Dersim tarih boyunca merkezi yönetimlerin hâkimiyet kurmakta zorlandıkları bir bölge oldu. Merkezi yönetimle ters düşen topluluklar Dersim'de yaşama imkânını buldular. Sünni Osmanlıların 1514 yılında Şii Safevilere karşı üstünlük sağlamasıyla Dersim, Aleviler için güvenli bir sığınak oldu. Devlet otoritesinin yetersiz kaldığı Dersim bölgesinde aşiretlerin başındaki ağalar yerel güç olarak ortaya çıktılar. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarına kadar Dersimle ilgilenmedi. 19. yüzyıl ortasında başlayan İslahat programı ise ağaların muhalefetiyle karşılaşılarak sonuçsuz kaldı.¹ Cumhuriyet bürokrasisi ihmal edilmiş bir Dersim devraldı. 1936 yılında Tunceli Kanunu yürürlüğe girdi. Tunceli Vilayeti ve 4. Genel Müfettişlik kurularak Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, vali-komutan olarak atandı.² Olağanüstü yetkilerle donatılmış olan bürokrasi hakiki manada ilk defa devlet otoritesini bölgede tesis edecekti. Devletin bu programına karşı 1937 yılında Seyit Rıza önderliğinde isyan başladı. İsyanı bastırmak için 1937 ve 1938 yıllarında askeri harekâtlar düzenlendi. 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de görev yapan Binbaşı Ragıp Gümüşpala, bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlemlerini raporlaştırdı. Rapor askeri harekâtlar hakkında bilgi vermemekte; çeşitli yönleriyle yöre halkını inceleyerek tarihi çıkarımlarda bulunmaktadır. Gümüşpala'nın biyografisi verilerek, raporun mahiyet ve değerlendirilmesi yapılmış ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan rapor günümüz Türkçesine transkripsiyon edilerek Dersim/Tunceli tarihine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Ragıp Gümüşpala'nın Kısa Biyografisi

Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de dünyaya gelmekle birlikte memleketi Üsküdar'dır.³ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Harp Okulu öğrencisi iken 1916 yılında Galiçya'da takım kumandanı oldu. Daha sonra takımıyla birlikte Filistin Cephesinde görevlendirildi.⁴ Osmanlı Ordusu, Filistin'den çekilirken teğmen rütbesinde bulunan Ragıp Efendi, yaralanarak İngilizlere esir düştü. 1918-1920 yılları arasında İskenderiye'de bulunan Seydibeşir kampında esaret hayatı yaşadı. 6 Ekim 1920 tarihinde İstanbul'a ulaştı. 31 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katıldı.⁵

Milli Müdafaa Vekâleti Muhafız Bölük Kumandanlığına atandı. Eskişehir-Kütahya Savaşı (10-24 Temmuz 1921), Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Büyük Taarruz Muharebesine (26 Ağustos-9 Eylül 1922) katıldı.⁶ Şeyh Sait Ayaklanması'nın (13 Şubat-31 Mayıs 1925) bastırılmasında görev aldı.⁷

Yüzbaşılığa terfi ettikten sonra 1926'da Dersim aşiretlerinden Koçuşağı bastırma harekâtına katıldı. 1928 yılında Ankara'da 189. Alay'ın 8. Bölük Kumandanlığı'na atandı. 1931'de Harp Akademisi'ne girdi. 1934 yılında Kurmay Binbaşı olarak İzmir'de 1. Şube Müdürlüğü'ne atandı.⁸

1 İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Dönemi'nde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara 2017, s. 258-259.

2 *Resmi Gazete*, (Sayı: 3207), s. 5942.

3 BCA, 30.11.1.0.200.23.16, s. 8. (28.08.1948); Korkud-İkiz, *Adalet Partisi Portreler ve Fikirler*, Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, İstanbul 1962, s. 7.

4 *Milliyet*, 07.06.1964 s.1,7; Korkud-İkiz, s. 7.

5 Bkz. (8 Eylül 1920 ile 9 Mart 1921 tarihleri arasında tutulan not defteri); Bel_Mtf_048076, s. 1-24.

6 Korkud-İkiz, *a.g.e.*, s. 10.

7 Bkz. Bel_Mtf_048196, s. 1-19.

8 Korkud-İkiz, *a.g.e.*, s. 13.

1937'de Erzincan'da bulunan 2. Alay Tabur Kumandanlığına tayin olan Gümüşpala 1938 yılında Tunceli isyanını bastırma harekâtında bulundu.⁹ Aynı yıl yarbaylığa yükselerek 4. Umumi Müfettişlik ve Tunceli Vali Kumandanlığı İstihbarat Şefliği'ne ve Askeri Müşavir Vekilliği'ne atandı.¹⁰ Sözlü tarih çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Gümüşpala, 1938 bastırma harekâtında ağır yaralanarak isyancılara esir düştü.¹¹ 1940 yılında İstanbul Boğaz Nakliyat Kumandanlığı, 1941'de 261. Alay Kumandanlığı'nı yaptı. 1943'te albaylığa yükseldi. Aynı yıl 12. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atandı. 1943'te Bolayır'da bulunan 422. Alay Kumandanlığı'na tayin edildi.¹² 1948'de Tuğgeneralliğe terfi etti.¹³ 2. Ordu Kurmay Yarbaşkanlığı, aynı yıl 65. Tümen Tugay Kumandanlığı görevini yürüttü. 1949'da İzmir Ulaştırma Okulu Kumandanlığı, 1950'de Erzurum'da bulunan 9. Tümen Kumandanlığı Vekâleti ve 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'nı yaptı. 1954'te 2. Kolordu Kumandan Vekilliği, 1955'te 7. Kolordu Kumandanlığı'nı yaptı.¹⁴ 1958 yılında 3. Ordu Müfettiş vekilliğine atandı.¹⁵ 1959'da Orgeneralliğe terfi ederek 3. Ordu Kumandanı oldu.¹⁶ 27 Mayıs 1960 Askeri Harekâtı'ndan sonra 6 Haziran 1960 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı görevine atandı. Genelkurmay Başkanlığı çok kısa süren Gümüşpala, 2 Ağustos 1960 tarihinde emekliye ayrıldı.¹⁷

11 Şubat 1961 tarihinde kurulan Adalet Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 15 Şubat 1961 tarihinde Adalet Partisi Genel Başkanı oldu.¹⁸ 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde İzmir milletvekili seçildi. 6 Haziran 1964 tarihinde 67 yaşında kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti.¹⁹

Raporun Mahiyeti

Ragıp Gümüşpala 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de istihbarat subayı olarak görev yaptığı zaman diliminde bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlemlerini bir rapor düzenleyerek kayıt altına aldı. Osmanlıca olarak kaleme alınan metin "*Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveli Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur*" başlığını taşımaktadır.²⁰ Tunceli halkı ve coğrafyası üzerine hazırlanmış olan bu rapor yedi maddede ırk, dil, din ve mezhep, adet ve görenek, emlak ve iskân, halkın geçim kaynaklarını incelemektedir.

Raporun belli kısımlarının iki ayrı kitapta önceden yayımlandığı tespit edilmiştir. "*Kürt Sorunu ve Devlet; Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*"²¹, "*Dersim Harekâtı ve*

9 Ragıp Gümüşpala'nın hangi tarihler aralığında Tunceli'de görev yapmış olduğu tam olarak tespit edilememişse de 1936 yılında burada bulunduğu kesindir. Bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, Der. Tuğba Yıldırım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 85.

10 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13.

11 Yalçın Doğan, *Savrunlar; Dersim 1937-1938 Hatta 1939*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 210-216.

12 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13-14.

13 BCA, 30.11.1.0.200.23.16, s. 8. (28.08.1948).

14 BCA, 30.11.1.0.253.33.16, (12.10.1955); Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13-14.

15 BCA, 30.18.1.2.150.45.7, (28.08.1958).

16 BCA, 30.18.1.2.153.58.18, (16.10.1959).

17 <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RagipGumuspala>. (E.T. 10.05.2020).

18 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 14.

19 *Milliyet*, 06.06.1964, s.1.

20 Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf)_048189. Rapor 20 sayfa olup 7. sayfası eksiktir. Eksik olan bu sayfa yayımlanmış kısımlarından faydalanılarak tamamlanmıştır. Bkz. *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950*, Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 31-32.

21 Kitapta, Ragıp Gümüşpala tarafından yazılan *Tunceli'deki Aşiretler ve Tunceli Halkı* isimli iki belge verilmiştir. Bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, s. 84-90.

*Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*²² isimli kitaplarda raporda geçen parçalara tesadüf edilmiştir. Bunun yanında "*Dersim (Tunceli) Tarihi*"²³ ve *Tunceli-Dersim Coğrafyası*²⁴ isimli kitapların bazı kısımlarında rapordaki bilgilerle benzerlik gösterdiği gözlenmiştir. Gümüşpala'nın yazmış olduğu ve Tarih Vakfı tarafından yayımlanan kitaplardaki resmi yazı ve raporda tarih olarak 1936 yılı bulunmaktadır. *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitap 1940 yılında basılmıştır. *Dersim (Tunceli) Tarihi* isimli kitabın ise İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yaptığı tarih aralığında (11 Kasım 1938-22 Mayıs 1950) yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁵ Atatürk Kitaplığı'nda bulunan rapor başlığından da anlaşılacağı üzere 1937 yılı sonunda veya 1938 yılının başında yazılmış olmalıdır. *Tunceli-Dersim Coğrafyası* ve *Tunceli (Dersim) Tarihi* isimli eserler bu rapordan sonra hazırlandığına göre Ağar ve Yolga'nın bu raporu görmüş olma ihtimali bulunmaktadır. Diğer bir ihtimal ise Gümüşpala'nın raporu hazırlarken kullanmış olabileceği başka bir kaynağın Ağar ve Yolga tarafından da kullanılmış olabileceğidir. Yayımlanmış kısımlara ek olarak yeni bilgiler sunduğundan raporun yayımlanmasının Dersim/Tunceli tarihine katkı sunacağı düşünülmüştür.

Metin Değerlendirmesi

Ragıp Gümüşpala, raporuna 1935 yılının Aralık ayında çıkarılan 2884 numaralı Tunceli Teşkilatı Kanunu'ndan bahsederek başlamıştır. Bu kanuna göre Tunceli Vilayeti'nin idari teşkilatının Elaziz'de bulunduğu, 1936 senesinin Mart ayında Elaziz'e gelen memur ve amirlerin görevlerine başladığı ve Tunceli Vilayeti'nin diğer vilayetler gibi gelişmesinin hedeflendiği ifade edilmektedir. Yapılan planlama ile kısa sürede yollar, köprüler, hükümet konakları, mektepler, kışlalar, hapishane, karakol, zabıt ve memur binaları yapılacaktır. Halkın araziye olan ihtiyacı, ormanlar ve madenler tespit edilecek, doğal kaynaklardan elektrik üretilerek şehir aydınlatılacaktır. İhtiyaç duyulan sağlık ve eğitim kadrosu temin edilecektir. Hayvanların ıslahına çalışılacak ve yeni fidanlıklar oluşturulacaktır.

Gümüşpala'ya göre yüksek dağ ve derin uçurumlardan oluşan Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar arazinin vaziyet ve tabiatına uyarak "kom" denilen izbe meskenlerde yaşamaya mecbur kalmışlardır. Gümüşpala, bölge insanının sert ve haşin tabiatlı oluşunu tarihsel süreçte birçok dini ve mezhebi hadiselerin tesirine bağlamaktadır. Ekilebilir arazinin darlığı ve kış mevsiminin uzun olması sonucunda geçim sıkıntısının ortaya çıktığı, bunun bölge halkını sürekli didişmeye sevk ettiğine inanmaktadır.

Esasen Cumhuriyet aydınlarının Tunceli halkının tabiatına dair fikirleri benzerlik göstermektedir. Elaziz'de 1936 yılından beri öğretmenlik yapan Ömer Kemal Ağar'ın da Gümüşpala ile aynı fikirde olduğu görülmektedir. Ağar'ın, 1940 yılında basılan *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitabında Tunceli halkının sert tabiatlı ve haşin oluşunu ifade ederken kullandığı kelimelerin rapordakiyle şaşırtıcı derecede benzerlik göstermesi bu kişilerin birbirleriyle iletişim halinde olabileceklerini akla getirmektedir.²⁶

Gümüşpala'ya göre eskiden beri "Aleviliğin" horlanması hükümet memurları ve Sünni halk arasında derin bir uçurum yaratmıştır. Müftü ve hocaların Sünni, seyit ve dedelerin

22 Yazarı belirsiz olan *Pülümür Kazası Genel Durum Raporu (1936)*'nu da Ragıp Gümüşpala'nın hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu raporun çeşitli sayfalarında bulunan bilgiler, incelediğimiz raporda kullanıldığı görülmektedir. Bkz. *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*, s. 1-50.

23 Mehmet Zülfü Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, (Haz. Ahmet Halaçoğlu-İbrahim Yılmazçelik), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 100-102.

24 Ömer Kemal Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940, s. 14-15, 44.

25 Yolga, a.g.e., s. 7.

26 Ağar, a.g.e., s. 44.

Alevi halk üzerindeki ayrılıkçı tutumları bu uçurumu daha da derinleştirmiştir. Gümüşpala Alevi-Sünni ayrılığının ne kadar derin olduğuna dikkat çekmektedir. Müftülerin, bir Alevinin Müslüman olması için önce Hıristiyan olmasını şart koştuklarını, Alevilerin de Ermenileri Türklere tercih ettiklerini ifade etmiştir. Aleviler, hükümet memurları ve Sünnileri Türk olarak adlandırmaktadırlar. Burada kullanılan Türk kelimesi “gâvur” ve “Yezid” manasındadır. Bundan dolayı Aleviler devlete güvenmemektedir.

Gümüşpala'nın raporunda tespit ettiği bu duruma 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde Dersim'i tanıma imkânı elde etmiş olan Mehmet Arif Bey'in düşüncelerinde rastlamak mümkündür. Mehmet Arif Bey, Alevilerin Sünnileri Yezid saydıklarına, Hıristiyan bir Rus neferini Sünni bir Müslüman'dan bin kat daha hayırlı gördüklerine, Sünnilerin mal, can ve ırzlarının kendilerine helal olduğuna inandıklarını bildirmektedir.²⁷ 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa (1835-1929) ile Anadolu Islahat-ı Umum Müfettişi Ahmet Şakir Paşa'nın²⁸ (1838-1899) birlikte hazırladıkları 3 Haziran 1896 tarihli layihada da benzer bir durum vardır. Aşiret reisi ve seyitlerin kendi menfaatleri doğrultusunda ahaliyi eşkıyalığa teşvik ettikleri, Sünni halka zarar vermenin mezheplerinin bir gereği olduğunu, halkın bu gibi saldırıları mubah kabul ettikleri ifade edilmektedir. Layihada Dersim'in islahı için askeri önlemler, yol ve mekteplerin yapılması sıralandıktan sonra Nakşibendî şeyhlerinin bölgede tekkeler kurarak “tashîh-i itikâd” yoluna gitmeleri gerektiği ifade edilmekteydi.²⁹ 1908 Dersim harekâtına katılan Ziya (Yergök)Bey (1873-1949), anılarında yağma ve çapulculuk yapan Dersimli aşiretlerin Kızılbaş Türkmenlerine zulmetmediğini, çattıkları halkın Sünni olduğunu, bundan dolayı yaptıkları eşkıyalığın önemli bir nedeninin mezhep farklılığı olduğunu dile getirmektedir.³⁰ Kazım Karabekir Paşa da benzer bilgiler vermektedir.³¹ 1936 yılında gerçekleşen Umumi Müfettişler toplantılarında 4. Umumi Müfettişi General Alpdoğan da aynı konuyu şu cümlelerle dile getirmiştir;

“Sünni memurlarımızın bunları Kızılbaş hitabile karşılamaı izzet-i nefisleri üzerinde çok mühim tesir yapmıştır. Hanefi olmak için müftüye müracaat edenlere müftü evvela Ermeni olup ondan sonra Hanefi olabilirsin cevabını vermiştir. Bu muamelelere rağmen bu halk bugün ben Türküm diye bağırıyor. Bunlar Kürt değildir. Türk'tür, kanaat ve imanındayım. Ama lisan istilasına uğramışlardır.”³²

Ömer Kemal Ağar'ın *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitabında mezhep temelli ayrılığın dile getirildiği görülmektedir. Ağar'a göre Alevilerin taassup derecesinde Sünnilere düşman olmalarının sebebi Sünnilerin hükümet tarafından tutulmuş olmalarından

27 Mehmet Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Haz. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul 1990, s. 466-471.

28 Ahmet Şakir Paşa, 1838 yılında İstanbul'da doğdu. Bozok Ayanı Çapanoğlu ailesine mensuptur. 1856 yılında Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu. 1861-1863 yılları arasında Köstence ve Vidin muhacir komisyonlarında bulundu. 1869'da Rusçuk mutasarrıfı oldu. 1871 yılında Mithat Paşa'nın (1822-1884) Bağdat'a vali olmasıyla buraya vali muavini oldu. Buradaki görevi 1872'de son buldu ve İstanbul'a geldi. 1873'te Anadolu Demiryolu Umum İnşaat Reisi oldu. 1874 yılında Hersek, 1875 yılında da Tuna Vilayeti'nde görev yaptı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Hersek Ordusu Kurmay Başkanı olarak katıldı. Savaş bitiminde Umûm-ı Erkân-ı Harbiyye reisi oldu. 1878 yılında 12 yıl görev yapacağı Saint Petersburg'a büyükelçi olarak atandı. 1889 yılında Girit valî vekilliğine ve Fırka-ı Askeriyye fevkalâde Kumandanlığı'na atandı. 1890 yılında Yaver-i Ekrem sıfatıyla Sultan II. Abdülhamid'e danışman oldu. 1895 yılında Anadolu Islahat-ı Umum Müfettişi görevi verildi. 1899 yılında hayatını kaybetti. Bkz. Ali Karaca, “Şâkir Paşa” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 38, 2010, s. 307-308.

29 BOA, YEE, *Dosya No:11 Klasör:4*, (3 Haziran 1896), s. 136-144.

30 Ziya Yergök, *Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)* (Yay. Haz. Sami Önal), Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 165-166.

31 Karabekir, *a.g.e.*, s. 87-88.

32 *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, s. 132

kaynaklanmaktadır.³³ Bunun yanında Gümüşpala'nın "Sünni" yerine "Müslüman" terimini kullanması "Aleviliği" ayrı bir din gibi algıladığını göstermektedir. Gümüşpala'ya göre Osmanlı döneminde din ve mezhebe verilen şursuz önem yüzünden Sünnilere Türk, Şiilere Kürt denilmiştir. Bu yanlış telakki yüzünden iki topluluk birbirinden uzaklaşmıştır. 1936-1937 yıllarında bu yanlış düşüncenin kırılması için çalışmalar yapılmaktaydı.

30 Kasım 1925 tarihinde dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik ve çelebilik ilga edilmiş olsa da gerçekte bu mümkün olmadı. Dedeler, Kızılbaş halktan aidat-nezirlerini topluyorlardı. Kızılbaşlar, dedelerin öğüt ve emirlerine tamamen boyun eğiyorlardı. Esasen Kürtleşmeye başlayan Dersim Kızılbaşları çevre vilayetlerde Türkçe konuşan halkı da Kürtleştirmekteydi. Dersim'den Erzincan'a giden seyit ve dedeler burada Türkçe konuşan Kızılbaşlarla güçlü bağlar kuruyorlardı. Kızılbaşların, Sünni toplum tarafından dışlanmaları aralarındaki tesanütü daha da güçlendiriyordu. Erzurum, Erzincan, Kars ve Ardahan bölgesinde yaşanan Türk Kızılbaşları, Sünni ırkdaşlarından nefret ediyordu. Bu durumun farkında olan bazı devlet adamları, yüzyıllardır süren bu düşmanlığı sonlandırmak için çareler düşünmekteydiler. Kızılbaş köylerine okulların açılması ve Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatlarında Kızılbaşlara görev verilmesi isteniyordu.³⁴

Gümüşpala, Tunceli halkının Türk ırkından geldiği ileri sürmektedir. Nesilden nesile aktarılan bilgilere göre Tunceli halkı, Cengiz istilasından kaçan Horasan Türkleriydi. Bu halkın Horasan'dan Anadolu'ya göç ederken Farslardan ve Zaza Türklerinden kız kaçırdıkları, böylece çocukların kısmen anadili olan Farsça ve baba dili olan Orta Asya Türkçesinin karışımı bozuk bir dağlı Türkçesi konuşmaya başladıkları ifade edilmektedir. Dağ Türkçesi denilen bu dile Kürtçe adı verilmiştir. Halk hem Türkçe hem de Kürtçe konuşmaktadır. Gümüşpala; Tunceli bölgesinde konuşulan dilin Türkçe, Arapça ve Farsçanın karışımından oluştuğunu ve zamanla yeni bir dil gibi algılandığını, kullanılan kelimelerin % 75'inin Türkçe, kalanın da Farsça ve Arapça olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca cümle diziliminin Türkçe ile aynı olduğunu ifade etmektedir.

Dersim İsyanı'nın çıkışında önemli rolü olan ve Kürt-milliyetçi ideologlarından Baytar Mehmet Nuri Dersimi de hatıralarında Dersim aşiretlerinin Horasan'dan geldiklerine inandıklarını kaydetmiştir. Gümüşpala'dan farklı olarak Horasan'dan gelenlerin Türk değil Kürt olduklarını ifade etmiştir.³⁵

Türk Tarihinin Ana Hatları isimli kitapta yurtlarından ayrılan Türklerin gittikleri bölgelerdeki yerli halklarla karışarak yeni kavimler oluşturdukları, Türklerin ana dillerini kaybetmekte veya yerli dillerinin tesiri altında kaldıkları bildirilmektedir. Bu durum Türklerin dil öğrenmedeki kabiliyetine, yerlilerin daha kalabalık olmasına ve idaresi altındaki halka hâkimiyetini kabul ettirmekte dili bir araç olarak kullanmasına bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Girit, Arnavutluk, Şam ve Bağdat'ta yaşayan Türklerin Grek, Arnavut ve Arapça öğrenmeleri buna örnek gösterilmiştir. Doğu vilayetlerinde birçok Kürt köyünde dedenin yalnız Türkçe, babanın hem Türkçe hem Kürtçe, torunun yalnız Kürtçe konuştuğu ifade edilerek Kürtlerin esasında Türk soylu oldukları anlatılmak istenmiştir.³⁶ Gümüşpala'nın Kürtçe ve Kürtler üzerine ileri sürdüğü görüşler resmi tarih teziyle uygunluk göstermekle birlikte daha teferruatlı ve somut delillere dayandırılmıştır. Bu bakımından daha bilimsel olduğu kabul edilebilir.

33 Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, s. 44.

34 BCA, 490.1.494.1988.2 Belge No:32-36. (12.01.1931).

35 Nuri Dersimi, *Hatıratım*, DAM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 191.

36 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, s. 60.

Gümüşpala, raporunda; İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarında totemizm ve Şamanizm'in yaygın olduğunu, İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla bu dine girmek istemeyen Türklerin bulunduğunu, daha sonra ortaya çıkan mezhep ayrılıkları zamanında Türklerin belli kesimlerinin Hz. Ali taraftarı olduğunu ifade etmektedir. Sonraki dönemde Şah İsmail (1487-1524) ile Yavuz Sultan Selim (1470-1520) arasında gerçekleşen mezhep savaşlarında Anadolu Alevilerinin kendilerini gizleyerek orduların kolay kolay ulaşamayacağı sarp dağlara çekildiğini ifade etmektedir. Yezid ve ahfadına duyulan nefret Yavuz Sultan Selim'in öldürücü dehşeti karşısında bütün Sünni Türklere duyulmaya başlamıştır. Peygamber soyundan geldiklerini iddia eden seyitlerin bu nefreti körüklediği ileri sürülmektedir. Seyitlerin halk üzerinde büyük bir tesiri olduğu, seyit tarafından afroz edilen kişinin dini ayinlere alınmayıp birçok haktan mahrum kaldığı ifade edilmektedir. Tunceli'de hükümet otoritesi arttıkça seyitlerin nüfuzu da azalmaktaydı.

Bölge halkı sabahleyin doğan güneşin ilk ışıklarına secde etmekte ve o ışıkların ilk vurduğu taşları öpmekteydi. Gümüşpala'ya göre bu eski Türk âdetiydi ve putperestlik devirlerinden kalma bir takım ibadet şekilleriydi.

Gümüşpala, dini inanış ve ayinler hakkında şu bilgileri vermektedir: Her aşiretin atalarına saygısını gösteren, orman, dağ veya kaya oyuğu gibi ziyaretleri bulunmaktaydı. Ulular bu dağ başlarına gömülmekteydi. Dağların uluların himayesinde bulunduğu inanılmaktaydı. En büyük yeminler bu ziyaretler adına yapılmaktaydı. Mukaddes ağaçların altında kurban kesilmesi, 3-5-7 telli sazlarla seyitlerin vecde gelerek kehanet göstermeye çalışması, mezarlıklara koçbaşı koyun heykellerinin yapılması gibi pek çok dini ritüel eski Türk adetlerinin yaşatılmasına örnek olarak gösterilmektedir.

Gümüşpala, bölge halkının Türklüğünü ispat etmek için aşiret, insan, yer ve köy isimleri sıralamıştır. Lâçin, Karaballı, Ferhat, Koçgiri, Kırganlı, Abbas, Kalan... gibi aşiret adları, Han, Paşa, Demir, Can, Dursun, Gülşen, Akgül... gibi şahıs isimleri ve Tarhanaçukuru, Arpaçukuru, Ulus yolu gibi yer isimleri ve Hacılı, Rabat, Ağaşenliği, Üçdam, Nohutlu, Karagöl... gibi Türkçe köy isimleri örnek olarak gösterilmiştir.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği bir nokta da Ermenilerin, Dersim aşiretlerine yaptığı tesirdi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu dönemde bölgenin Ermenileştirilmesi için yapılan propagandanın halk olumsuz yönde etkilenmişti. Çocuğu yaşamayanlara Ermeni adı verildiği takdirde yaşayacağını telkin edilmesi sonucunda cahil halkın birçoğu buna inanmış ve çocuğuna "Kirkor", "Artin", "Karabet" gibi Ermeni isimleri koymuşlardı. Ermeniler bölge halkının kutsal gördükleri yerlere kilise yaparak papaz tayin etmişlerdir. Ayrıca bir haçın ortasına kemik parçası yerleştirilerek bunun Hz. Ali'nin parmağı olduğunu söyleyip Alevi halka haçı öptürmek istemişlerdir. Sonuçta Alevilerin kutsal mekânları Ermenilerin de kutsal mekânı olmuştur. Gümüşpala, bu yanlış düşünceleri önlemek için çalışmıştır.

Esasen misyonerlerin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Dersim Alevileriyle ilgilendikleri bilinmektedir. Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları'nın (1856) verdiği haklarla Protestan misyonerleri 1850'li yıllardan itibaren Sivas, Malatya ve Harput gibi Doğu Anadolu şehirlerinde istasyonlar açmışlardı. Misyonerlerin, hedef kitle olarak belirledikleri Ermeni, Nasturi ve Süryani gibi Hıristiyanların yanında Kızılbaşlar da vardı. Osmanlı toplum düzeninde Hıristiyan ve Yahudilerden daha aşağı bir konumda bulunan Kızılbaş toplumuna Protestan misyonerlerinin tesirleri zor olmadı. Protestanlaşan Kızılbaşlar, vergi ve askerlik yükümlülüklerinden kurtulmayı umuyorlardı. Bunun yanında Müslüman olmuş ancak

reformların verdiği güven ve misyonerlerle kurulan bağla yeniden eski dinlerine dönen Hıristiyanların sayısı da oldukça çoktu. Bunların çoğu Dersim civarında yaşayan Ermeniler idi. Ermeniler, kendilerini devletin müdahalesini kıran Dersim Alevileri gibi tanıtıyorlardı. Böylece gerek sosyal baskıdan gerekse takibattan kurtulabiliyorlardı. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ve ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla Doğu vilayetlerinde özerk bir Ermenistan'ın kurulmasının ufukta belirmesiyle Sultan II. Abdülhamit, Osmanlılık politikasını terk ederek Panislamizm politikasına yöneldi. Sultan II. Abdülhamit önceki dönemlerde dışlanmış olan Kızılbaşları sisteme dahi ederek Panislamizm politikasını güçlendirmek istiyordu. Böylece Kızılbaşlar, hem Protestanların hem de Sultan II. Abdülhamit'in kazanmaya çalıştıkları bir sosyal grup oldu.³⁷

20 yıldan daha fazla bir süre (1887-1908) 4. Ordu Komutanlığında görev yapan Müşir Zeki Paşa (1835-1929) misyonerlerin Alevilik inancına yaptığı olumsuz faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Zeki Paşa, Protestan misyonerlerinin tesiriyle Hıristiyanların Hz. İsa'yı kutsayıp gibi Alevilerin Hz. Ali'ye kutsiyet atfettiklerini ve Aliyullah mezhebini yarattıklarını ifade etmektedir.³⁸

Gümüşpala'ya göre Kızılbaşlığın kökeni Caferi mezhebine dayanmaktadır. Seyitler derin itikatlarla bir sistem tesis edememiş daha çok sihri bir sistem kurmuşlardır. Seyitin uğradığı köylerde kadın ve erkeğin ayinlere beraber katıldıkları, seyitin "Buyruk" isimli kitaptan öğütler verip, saz çaldığı, Hz. Ali ve arkadaşlarını methettiği, ayinlerde Türkçe kaside ve mersiyelerin okunduğunu, seyitin gelecekte haberler verdiği ifade edilmektedir. 12 imamın temsili için 12 post konulduğu ve ayinlerin gizli yapıldığı bildirilmektedir. Ayinleri ifşa eden kişilerin cezası mutlak surette ölümdü.

Gümüşpala, Dersim'deki Kızılbaşlık inancının İran'daki Şiilik inancına dayandığını ifade etse de zamanla büyük bir farklılık ortaya çıkmıştır. Amasya Mebusu Esat (Uras) Bey'in (1882-1957), 1931 yılında verdiği bilgiler, İran'daki Şiilik ile Anadolu Kızılbaşlığının farkını ortaya koyması bakımından önemlidir:

*"Ali'nin yiğitliği, kahramanlığı kendisi (Kızılbaş) için bir prestijdir. Taabbüt (tapınma) mevzudur. Hâlbuki Şiilik imamette Ali'ye ait hukukun gaspı, birçok haksızlıklar silsilesi, muamelat, ahkâm, içtihatlarda derin farkları ihtiva eder. Şarkta Şiilik İranilik, İran propagandasını istihdaf (hedeflemek) eder. Aradaki fark bir Sünni-Şii farkıdır. Kızılbaşlık ise bir Sünni'yi kendisine gâvurdan daha fena gösterir."*³⁹

Kızılbaş toplumunda kadın-erkek ayrımı yoktu. Sünni otorite tarafından kadın ve erkeğin aynı toplumda bulunması hoş karşılanmayarak yasaklandı. Geleneklerini terk etmek istemeyen Kızılbaş toplumu mecburen ayinlerini gizli yapmak durumundaydı. Bu gizlilik cahil köy hocalarının iftiralalarıyla, zihinlerde şüphe uyandırıyor ve delilsiz, haksız olarak ahlaka, namusa aykırı işler yapıldığına hükmolunuyordu. Anadolu'yu kendilerine sömürge yapmak isteyen emperyalist güçler Kurtuluş Savaşı yıllarında bu tarz söylemleri yayarak Sünni-Alevi çatışmasını çıkarmak istediler.⁴⁰

37 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 115, 215-216.

38 BOA, YEE, *Dosya No: 11 Klasör: 4* (3 Haziran 1896), s. 144.

39 BCA, 490.1.494.1988.2 Belge No:32-36. (12.01.1931).

40 Cemal Bardakçı, *Milli, Tarihi, Dini, İçtimai, Siyasi, İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik-Ahilik-Bektaşılık*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara, 1950, s. 46-54.

Gümüşpala, halkın saç, sakal ve tırnak kesimine önem vermediğini, iç temizliğinin daha önemli sayıldığını vurgulamıştır. Toplumun misafirperver olduğunu, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında zor yaşam koşullarının bir sonucu olarak kindarlık ve kan gütmeye toplumda sıkça rastlandığını kaydetmiştir. Gelenek, görenek, şarkı, türkü ve oyunların Orta Anadolu köylerindekiyle neredeyse aynı olduğunu bildirmektedir.

Bölgedeki evler yamaçlar oyularak taştan yapılmaktaydı. Emniyetsizlik yüzünden pencereler bina damına yakın bulunmaktaydı. Pencerelerde bir silahın namlusunun dışarı çıkacağı mazgallar vardı. Evlerin içi ışık görmüyor ve helası bulunmuyordu. Evler sıhhatli bir yaşam için uygun değildi. Hayvan ahırları evin yanında ya da altında bulunmaktaydı. Bazı yerlerde evin bir odasında hayvanlar bir odasında ise insanlar yaşamaktaydı. Esasen Gümüşpala'nın burada verdiği bilgileri Tunceli'ye özgü bir durum olarak değerlendirmemek gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin birçok yerinde yerleşim tarzının genellikle bu şekilde olduğu bilinmektedir.⁴¹

Arazinin sarp oluşu büyük köylerin kurulmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı 10, 20, 30 evi bir yere toplayan köy sayısı azdır. 8 kazada 700 küsur köy bulunmaktaydı. Bunların çoğu mezralardaki "komlar" idi. Bunun yanında Gümüşpala, arazisi tarıma müsait olan Çemişkezek ve Pertek'teki halkın sosyal durumunun çok daha iyi olduğunu bildirerek buralardaki yaşam tarzının farklılığını dile getirmektedir.

Tunceli Vilayeti'nde ziraata müsait arazi çok az idi. Az olan ekilebilir arazinin büyük kısmının ağaların elinde bulunması halkı geçim sıkıntısına sokmuştur. Halkın çoğu, özellikle çocuklar yarı çıplak halde yaşamaktaydı. Gümüşpala, geçimini sağlayamayan halkın maden ve yol yapımı işlerinde çalışmak zorunda kaldığını bildirmektedir. Burada dikkat çeken nokta; halkın bölgeden ayrıлып maden ve yol yapımı gibi farklı geçim kaynaklarına yöneldiğinin ifade edilmesidir. Genel söylemde halkın izole bir yaşam sürdürdüğü, tarımın yok denecek kadar az yapıldığı, hayvancılık ve yağma ile geçinildiği, bölge halkının medeni üretim ve çalışma biçimlerini bilmediği şeklindedir. Oysa maden ve yol yapımı gibi işlerde çalışmak için farklı bölgelere gidip, diğer topluluklarla etkileşime geçme zorunluluğu vardır. Ücret karşılığında çalışan maden işçileri arasında hatırı sayılır Dersimli bulunmaktaydı. Buna en iyi örnek Balya madenleridir.⁴² Gümüşpala, 1936-1937 yıllarında yol, demiryolu ve köprü inşaatlarında bölge halkından 1.500 kişinin çalıştığını kaydetmektedir. Yol yapımı Tunceli'nin islah edilmesinde en önemli araç olarak görülmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında hem asayişin sağlanamaması hem de geniş yolların bulunmamasından dolayı askeri nakliyat Dersim üzerinden yapılamamıştı. Nakliyatın, Dersim'in çevresinin dolaşarak yapılması birkaç kat zaman ve emek kaybına sebep oluyordu. Bu durum Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Ordu'sunu zor durumda bırakmıştı.⁴³ Tunceli Kanunu yürürlüğe girer girmez en çok ehemmiyet verilen işlerden birisi yol yapımı oldu.

Yolların yapılmasıyla bölgede iktisadi hayat canlanacaktı. 4. Umumi Müfettişi Abdullah Alpdoğan, seyyar satıcıların elbise ve diğer malzemeleri köylüye üç-dört katı fiyattan satıp,

41 Rüknettin Fethi Olcaytuğ, *Doğu Köylerinde Tetkikler*, Çığır Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 56-59.

42 Nuri Dersimi Mütareke Döneminde 1.500 İngiliz tüfeği satın alarak Balya Madeni'ne götürmüştü, buradaki 1.200 maden amelesini silahlandırmıştır. Maden işçilerinin başında Dersimli Kureyşan aşiretinden Kürt milliyetçisi Süleyman Çavuş bulunmaktaydı. İşçilerin tamamına yakını Dersimliydi. Bkz. Dersimi, *a.g.e.* s. 107.

43 Ahmet Hulki Saral, "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", *Askeri Mecmuası*, 1 Birincikanun 1937, Sayı: 107, s. 766-769.

köylünün elindeki yağ ve peyniri çok düşük fiyata aldığını ifade etmektedir. Alpdoğan'a göre seyyar satıcıların köylünün ayağına kadar gidip ihtiyaç duyduğu maddeleri sağlaması halkın kasabalara inmesini önlüyordu. Alpdoğan, Demenanlıların 15-16 seneden beri kasabaya inmediklerini, bunları kasabaya alıstırdığından bahsetmektedir. Kasabalara inen köylü elindeki yağ ve peyniri daha yüksek fiyata satarken, ihtiyaç duyduğu elbiseyi çok daha ucuz fiyata almaya başlamıştı. Bundan dolayı 4. Umumi Müfettişlik bölgesinde seyyar satıcılık yasaklanmıştı.⁴⁴

Rapor Tunceli Vilayeti'nin coğrafi durumu hakkında bilgiler verilerek sonlandırılmıştır. Burada vilayetin sınırları, bölgede bulunan dağ ve akarsular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Sonuç

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden sonra Genel Kurmay Başkanı ve 1961 yılında Adalet Partisi'ni kurarak İzmir milletvekili olan Ragıp Gümüşpala, 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de istihbarat subayı olarak görev yaptı. 1937-1938 askeri harekâtlarına katıldı. Burada ağır yaralanarak bir süre asilere esir düştü. Ragıp Gümüşpala bu yıllarda "*Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveli Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur.*" isimli gözlemlerini hazırladı. Burada; ırk, dil, din-mezhep, adet-görenek, emlak-iskân ve halkın geçim kaynakları üzerine analizler yapılmıştır.

Tunceli halkını inceleyen Gümüşpala, çeşitli tezler ileri sürmüştür. Üzerinde durduğu başlıca konulardan birisi Tunceli halkının Türk ırkından olduğudur. Somut deliller sunularak ileri sürülen bu tezler oldukça gerçekçidir.

Derin bir tarih ve antropoloji bilgisine sahip olduğu anlaşılan Gümüşpala, Tunceli halkının sosyal hayatı üzerindeki gözlemleri etkileyicidir. Ona göre arazinin darlığı, geçimin zor oluşu, kış mevsiminin uzun olması gibi sebepler halkı bir didişmeye sevk etmiştir. Bunlara ilaveten müftü ve hocaların Sünni, seyit ve dedelerin de Alevi halk üzerindeki olumsuz propagandaları iki mezhep mensuplarını bir birine düşman etmiştir. Aleviler, bir Ermeni'yi Sünni Türk'e tercih ederken Sünniler de Alevileri ancak Hıristiyan olduktan sonra Sünni mezhebine kabul ediyorlardı. Dersim Alevileri, hükümet memurlarını ve Sünnileri Türk ve Yezid diye anmaktaydı. Bu kelimeler Aleviler arasında "*gâvur*" manasındaydı.

Gümüşpala, Dersim meselesinin kökeninin mezhepsel olduğunu düşünmektedir. Alevi-Sünni ayrışmasının köklü olduğu, bunun Osmanlı Devleti'nde uygulanan mezhep temelli yönetim anlayışından ileri geldiğini, Alevilerin kendilerini dışlanmış hissettiklerini vurgulayarak devlete güven duymamalarının asıl nedeninin mezhep farklılığı olduğunu ileri sürmüştür.

Gümüşpala, Tunceli halkının Cengiz Han'ın istilasından kaçan Horasan Türkleri olduğuna inanmaktadır. Köy, aşiret, yer ve şahıs isimlerinin Türkçe adlarla anılması, cümle yapısının Türkçe söz dizilimine uygunluğu, mezar taşlarının eski Türk adetlerinden olan koçbaşı heykellerden yapılması, türkü, ezgi ve şarkıların Orta Anadolu'da yaşayan Türklerle aynı oluşunu bu teze kanıt olarak göstermektedir. Bölgede konuşulan dilin Türkçeden farklı oluşunu Dersimlilerin Horasan'dan Anadolu'ya geçerken Farslardan ve Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızların çocuklarına anne oluşlarına ve annelerinin çocuklarına Farsça ve Zazacayı öğretmelerine bağlamıştır. Esasen Dersim aşiretlerinin Horasan'dan geldiklerinin

44 *Umûmi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, s.133-134.

nesilden nesile aktarıldığını bildiren başka yazarlar da bulunmakla birlikte Horasan'dan gelen aşiretlerin Türk değil Kürt oldukları ileri sürülmüştür.

Gümüşpala, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki kanlı mücadelenin Alevi-Sünni çatışmasında önemli bir dönüm noktası olduğuna işaret etmektedir. Yavuz Sultan Selim'in savaşı kazanıp Alevilerin üzerine yürümesi, Anadolu Alevilerinin mezheplerini gizlemek durumunda bırakmıştı. Alevilerin Yezid ve ahfadına duyduğu nefret Yavuz Sultan Selim'in dehşeti karşısında bütün Türkleri kapsayacak bir mahiyet aldı. Sünni Türklere duyulan bu nefretin baş mimarları ise seyit ve dedelerdi. Bu mezhep çatışması sonucunda Sünnilere Türk, Alevilere ise Kürt denilmeye başlandı. Aslen Türk olan Tunceli halkına Aleviliğinden dolayı Kürtlük isnat edildi.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği diğer bir nokta da Ermenilerin bölge halkını Ermenileştirmek için giriştikleri gayret olmuştur. Ermeniler, Alevilerin kutsal saydığı yerlerin yakınlarına ibadethaneler açarak Aleviliğe tesir etmeye çalışmışlardır. Ermenilerin, Alevi toplumu üzerinde etkinliklerini artırmak için uyguladıkları diğer bir metot da çocuğu yaşamayan ailelere Ermeni ismi verildiği takdirde çocuğun hayatta kalacağı telkinydi. Bu telkin neticesinde birçok Dersimliye, Ermeni ismi verilmişti. Gümüşpala Halkevlerinde verdiği konferanslarda bu yanlış düşünceyi değiştirmek için çaba göstermiştir.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği bu konunun oldukça eski bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Protestan misyonerleri, 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı toplumundan dışlanmış olan Kızılbaş toplumunu hedef almış, birçok Dersimli Alevi'yi Hıristiyanlaştırmışlardır. Bunun yanında Dersim Kızılbaşları vergi ve askerlik gibi yükümlülüklerden kurtulmayı başararak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardı. Bu ayrıcalıklı konumdan dolayı birçok Ermeni, kendisini Kızılbaş gibi tanıttı. Bölgedeki misyoner faaliyetlerine karşı Sultan II. Abdülhamit Dersim aşiretlerini kazanmaya çalıştı.

Türkiye'yi sömürgeleştirmek isteyen emperyalist devletler hem Birinci Dünya hem de Kurtuluş Savaşı yıllarında Alevi-Sünni çatışmasını körükleyerek bundan faydalanmak istemişlerdir. Kızılbaş ve Kürtlerin Ermeni soyundan geldiklerinin propagandası yapılarak millî birlik parçalanmaya çalışılıyordu. Ayrıca 1937 isyanında Hatay meselesinden dolayı Fransa'nın bölge halkını kışkırttığı bilinmektedir.

Raporda 1937 yılında yaşanmış Seyit Rıza İsyanı ve isyana karşı gerçekleştirilen askeri harekât hakkında bilgilerin verilmeyişi raporun başlıca eksik kalan noktasıdır. Ayrıca Dersimlilerin genellikle izole bir yaşam sürdürdüğü, geçim sıkıntısından yağmaya yöneldiği vurgulanmaktadır. Oysa Batı Anadolu madenlerinde çalışan hatırı sayılır Dersimlinin bulunduğu, bu tarz bir çalışma ilişkisine girmiş olan topluluğun izole yaşamından bahsedilemeyeceği üzerinde hiç durulmamıştır. Bu konuya açıklama getirilmemesi ileri sürülen fikirleri eksik bırakmıştır.

Sonuç olarak Tunceli halkını tanımak amacıyla hazırlanan bu rapor Alevi-Sünni çatışmasına dikkat çekip bu çatışmanın tarihi amilleri üzerinde çıkarımlarda bulunmuştur. Rapor, birçok yönüyle kendisinden önce hazırlanan raporlara benzerlik göstermektedir. Bunun yanında önemli farklılıkların olduğu da göze çarpmaktadır. Cumhuriyet rejiminin laiklik ilkesini benimseyerek devlet yönetiminde din ve mezhebi temel almayı Gümüşpala'nın raporunda kendini göstermiştir. Osmanlı döneminde bir çare olarak düşünülen bölgeye Nakşibendî tekkelerinin açılarak halkın Sünnileştirilmesi gibi bir çözüm önerilmemiş, bölge halkı Alevi mezhebiyle kabul görmüştür. Gümüşpala, raporunda

devlet nüfuz ve otoritesinin ancak ağa ve seyitlerin nüfuzlarının kırılması ve halka yeni geçim kaynaklarının sağlanarak gerçekleştirileceğini savunmaktadır.

Metin Transkripsiyonu;

“Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveli Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur.”

Tunceli Vilayeti'nin teşkiline esas olan keyfiyet Tunceli bölgesi ile muhitindeki vilayetlerin kalkınması esasını istikmal [tamamlama] ederek bu mıntıkaı diğer vilayetler mertebesine ulaştıracak ve Tunceli halkının refah ve saadetini temin etmek merkezinde olduğundan bu esası kuvveden fiile çıkarmak için Tunceli Teşkilatı Kanunu tatbik ve icra mevkiine konmuştur.

Binaanaleyh [bunun üzerine] 1936 senesi Şubat mahının 1'inci günü halen vilayet merkezi ittihaz olunan Elaziz'e gelerek şubat nihayetine doğru peyderpey gelen müdür ve memurlar mart mahının ortasına doğru toplanmışlar ve adliye teşkilatı da Martın 16'inci günü ikmal edilmiş, bir taraftan da tali memur ve kâtiplerin tayinleri yapılmış ve 1936 Mart mahının ortasından itibaren idare makinesi işletilmeye başlanmıştır. Bu arada Şubatın 19'uncu günü 1'inci defa olarak umumi meclisi toplayarak sene-i maliyenin nihayetine kadar tatbik edilmek üzere dört aylık bütçe tanzim ve tasdik edilmiştir. Ancak gerek mezkûr dört aylık bütçe ve gerek bundan sonra ve 1936 Mayıs mahı sonlarında umumi meclisin yapılan senelik içtimada tanzim edilen bir senelik bütçe muhteviyatı ile 1937 senesi Nisan mahı iptidasında umumi meclisin yapılan 2'inci toplantısında tanzim edilen 2'inci bütçe muhteviyatı Tunceli bölgesinin bayındırlığını refahını temin edecek sermayeyi gösterememekte olduğundan istenilen yüksek gayeye erişmek için devlet bütçesinden esirgenmeyen yüksek yardımlarla yol, köprü, hükümet konakları, mektepler, kırsallar, hapisane ve karakol binaları ve kazalarda memur ve zabıt evleri halkın araziye olan ihtiyaçları ve ormanların sahası ve keyfiyeti ve maden bulunan yerler ve Tunceli bölgesinin ihtiyacı olan çavuş muallimler ve sıhhat memur ve müesseseleri ve tabii kuvvetlerden elektrik istihsalı ile bölgenin tenveri ve hayvanların evsafının tetkiki ile ıslah ve teksirleri çareleri ve boş arazinin muhtaç olan Tunceli çiftçilerine tevzii ve yeniden birkaç nahiye ile kaza teşkili ve fidanlık ihdası ve saire gibi işlerin ve inşaatın vücuda getirilmesi hakkında ittihaz olunan kararlar dairesinde gerekli esaslar tespit edilerek bir taraftan sıra ile lüzumlu olan bu işlere tahammül edilmiş ve bölgenin de her cihetten tetkikatına girişilmiştir.

Bu iki sene zarfında tatbik ve icra sahasına konulan işler ayrı ayrı kısmı mahsuslarında gösterilmiştir.

Ancak bu kadroda bahse mevzu olan hususlarla beraber dirlik ve düzenlik işlerini arz ve tafsillerden evvel asırlarca mühmel [ihmal edilen] bir halde bırakılmış olan Tunceli bölgesinde görülen topluluğun sosyal hayatı hakkında yapılan tetkikat ve tahkikat neticelerinden bahsetmeyi faydalı buluyorum.

Tabii vaziyeti itibariyle hemen daha ziyade yalçın ve derin ve yüksek dağlarla derin uçurumları ihtiva eden Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar arazinin vaziyet ve tabiatına uyarak kom denilen bir takım izbe meskenlerde adeta münferid bir hayat yaşamaya mecbur kalmış sert ve haşin tabiatlı oldukları gibi nice tarihi ve dini ve mezhebi hadisat ve tesiratın sevkiyle de hodbin [bencil] olmuşlardır. Alelhusûs [özellikle] burada arazinin darlığı ve kış mevsiminin uzun bir müddet devam etmesi maişet darlığını da icap ettirmiş olduğundan

burada yaşayanlar, yaşamayı ancak bir didişme ve mücadeleden ibaret sanmışlardır. Bu itibarla burada nefsi düşünce, melekelerin en başında yer tutan bir haldedir.

Bir soydan ve bir boydan olan bu halkın birçok aşiret denilen oymaklara ayrılmış olması ve bunların aralarında hüküm süren husumet hep nefsi düşünmek mecburiyetinin meydana getirdiği neticelerdir.

Coğrafi vaziyet ve tabii teşkilatın tesiratına inzımmam eden din ve mezhep telkinleri ise yüz binleri aşan bu halkın şimdiye kadar Aleviliğin tezlil [horlanma] edilmiş olmasından dolayı hükümet memurları ile ve Sünni halk ile arada derin bir uçurum açmıştır. Şimdiye kadar müftülerin ve hocaların karşılıklı olarak cahil seyyidlerin ve dedelerin yarattığı husumet bu iftirak [ayrılma] uçurumunu daima derinleştirmiştir. Bu yüzden bu diyarda bir Ermeni bir Türk'e tercih edildiği gibi bir Alevi de evvela Hıristiyan olmaksızın Müslümanlığa kabul edilmemişti. Asırların güçleştirdiği bu fena zihniyeti ortadan kaldırmaya çalışmak önemli bir iştir.

Binaenaleyh Tunceli halkının ırk, lisan, ve mezhep ve anane ve ahlaklarından ve halet-i ruhiyelerinden ve geçinme ve iştigal tarzlarından muhtasaran sıra ile bahsediyorum.

TUNCELİ HALKININ İÇTİMÂİ DURUMU

1-Tunceli Halkının İrki, 2- Dilleri 3- Din ve Mezhepleri 4- Anane-Adet-Görenek ve Ahlakları 5-Emakin ve İskân Keyfiyeti 6- Halkın Geçinme ve İştigal Tarzları

1-Tunceli Halkının İrki:

Tunceli halkının Türk ırk ve soyundan olduğu kuvvetli ve esaslı delillerle sabittir. Ancak pek çok amil ve etkilerin tesiri altında halen ahlak ve tabiatlarında görülen ilmi olmayan görünüş kanaatleri ile bu havalı hakkında hüküm vermek doğru olamaz. Bu halkın ahval-i ruhiyesi hakkında hüküm verebilmek için bu havalı halkının asırlardan beri içinde yaşadığı şartları göz önüne getirmek lazımdır. Tunceli halkı Cengiz istilasının uyandırdığı dehşet ve heybetten korkarak anavatanları olan Horasan'ı terk ederek garba doğru hicret eden Türklerin nesilleri oldukları halen büyüklerinin tevarüs [veraset] edip itiraf ettikleri ve yaydıkları bilgilerle de anlaşılmalıdır. Bu halkın ilk önce Horasan'dan Harput ve Malatya taraflarına geldikleri ve buralarda Ermeniler ve diğer Zaza Türkleri ve Türkmenlerle mütemadi [aralıksız] mücadeleler yaptıktan sonra ortaçağın dirlik ve düzeninin en bozuk günlerinde Dersim dağlarına çekilmiş oldukları ve garptan şarka doğru Munzur dağları silsilesini ve cenuptan yine Dersim dağları etrafını takiben ilerleyerek Pülümür'den Kığı kazasına kadar yayıldıkları anlaşılmalıdır. Bu hakikati Tunceli bölgesinde Türk'ün eski ve asıl tarihine esas olacak köy, aşiret, adları ile mezar taşları ve sair Türk eserleri ve dağ, dere ve su isimleri ile halkın ırk adet, lisan noktalarından gösterdikleri bariz esasları üzerinde mahallen yapılan tetkiklerin verdiği neticeler dahi teyit etmektedir. Ancak Sünnilik ve Şiilik telakkisi yüzünden kendilerinin Türk'ten gayrı bir unsur halinde tanıttırıldıkları anlaşılmalıdır. Hâlbuki Şeyh Hasanlılara mensup halkın Ovacık'ta Çılan Deresi üzerine yazılmış bir tarihleri olduğu ve burada asıllarının Horasan'dan ne suretle ve nasıl geldikleri tasvir edilmekte olduğu da öğrenilmiştir. Bu halkın Horasan taraflarından bu havalıye akınları sırasında güzergâhlarına tesadüf eden Farslardan ve komşuları bulunan Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızları da çocuklarına ana etmişler ve bu suretle çocuklar kısmen anadili olan Farsça ile baba dili olan Orta Asya Türkçesinin birbirine ihtilatından [karışım] hâsil olmuş karışık ve bozuk bir dağlı Türkçesini söylemeye alışmışlardır ki bu dil Azerbaycan ve Horasan lehçesine yakındır. Evvelce Selçuk Türklerinin Fars edebiyatını

kullanmış olmalarının da bu hususta bir saik olduğu şüphesiz bulunmuştur. Arap edebiyatını kullanan Türkler bu dile sonradan Kürtçe adını vermişlerdir. Hakikatte bu dil dağlı Türk dilidir.

Bu halkın daha eskiden Türklerin yaşadığı Dersim dağlarına yerleşerek aşiri ve hususi bir hayat yaşamış olmalarının diğer müessir bir amili de Şah İsmail Safevi ile Yavuz Selim'in mezhep muharebeleri olduğuna şüphe yoktur. Yavuz Selim Alevi ve Şah İsmail'in Sünni'dir diye taziyik ettiği halk kitlesi böyle iki öldürücü ateş arasında kalınca kurtuluş çaresini o zamanki orduların kolay kolay manevra yapamayacağı derin uçurumlarla ayrılmış sarp dağlara çekilmekte bulmuş oldukları bugün mevcut olan köylerin, nahiyelerin, kazaların, o zamana göre hep müdafaası kolay ve mütaarızlara çok ziyat ve zahmet verecek yerlerde kurulmuş olmasıyla da anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bunca tarihi hadisin sevkiyle bu havalide yerleşen halkın Türk ırkından olduklarına delalet eden müddeayı [iddia edilen] bazı esaslı misaller ile tebarüz ettirmekte muvafık görülmüştür. Bu cümleden olarak aşiret isimlerinden (Lâçin)⁴⁵ Türkçe bir addır. Bu isimde bir Türk adamı Mısır'da hükümdarlık ettiği Türk büyükleri adlı kitapta yazılıdır. Ve yine aşiret isimlerinden Karaballı, Ferhat, Givallı, Koçkiri (Koç Girili) Kırganlı (Kırhanlı), Abbas, Kalan, Buzukanlı (Bozoklar), Keçe (Keçeli) Birmanlı, Bal, Aşiranlı (Aşirler), Damanlı, (Dumanan=Toman, Taman, Daman, Dumanlar) Perihan, Beyituşağı, (Beye mensup) Arslan, Koç, Mansur, Karsan, (Horasan) Kemanlı, Karsıkanlı, (Horasanlı), Sür, Haydar, Şeyh Mehmed, Çarıklı, Yusufanlı, (Yusuflar) İzollu, Caferli, Beyhanlı, Kısmullu (Kişmirli), Beritanlı, Balabanlı, Derviş Cemal, Sarı Saltık, Şadilli, Karabaş, Kureşan (Korşan) Pirsultan, Şükran, Abdalan, Girban, Arıllı, Alan (Allar) Canbeyli, Şakak, Alhanlı, Badil, Mala, Şadak, Azatma, Al Hasan, Boluan (Bolular) bu isimlerin hepsi Türkçe kelimelerdir.

Ve insan isimlerini de tetkik edecek olursak bunların da tamamen Türkçe oldukları görülür. Mesela Han, Paşu, Demir, Can, Dursun, Ulaş, Sayıcan, Yenihan, Menkü- Düzgün, Saru, Ateş, Yaşa, Bozağa gibi daha pek çok sayılabilen bu erkek isimleri ile Gülperi, Güldalı, Güleser, Güllü, Gülbastık, Gülşen, Akgül, Fidan, Çiçek, Telli, Perihan, Bacı, Hanım, Hatun, Civan gibi mevcut olan kadın isimleri ve Karacakale, Heldağı, Çağalan, Bağır Paşa, Bağır Baba Acielma gibi dağ isimleri; Tarhana Çukuru Arpa Çukuru, Ulus Yolu, Ulus Yaylası gibi arazi isimleri; Zimak, Hacılı, Rabat, Ağaşenliği, Çirik, Üçdam, Nohutlu, Karagöl, Yardakçı, Dereköy, Almalı, Yarbaşı, Kalaycı, Karayazı, Kavaktepe, Kızılkale, Karasakal, Uzuntarla, Karımız, Ağveren, Bulanık, Tavuklar, Karataş, Beşpınar, Karaoğlan, Kızıtaş, Derebaşı, Soğukpınar, Kaledibi, Sağman, Dereli, Yeniköy, Karapınar, Kızıcık, Göktepe, Demirci, Biçer, Tatuşağı, Büyükköy, Eğripınar, Gözeler, Köseler, Değirmendere, Karataş, Koçyeri, Dikenli, Kavaklı, Germili, Keçici, Ballica gibi köy isimleri bu halkın asıllarının Türk olduklarını ispata değer birer anıttırlar.

Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar Türkçe söyledikleri ve eski halkı Türk dili ile şarkıları ve destanları olduğu gibi Kürtçe denilen dil lehçesi de konuşurlar. Kürtçe konuşmalarının sebebi yukarıda işaret olunduğu gibi bu halkın Horasan taraflarından Tunceli bölgesine akınları sırasında güzergâhlarına tesadüf eden Farslardan ve komşuları bulunan Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızları çocuklarına anadili yaptıklarından dolayıdır. Dağ Türkçesi denilen bu dile Kürtçe adı verilmiştir.

Bununla beraber Osmanlı devrinde din ve mezhep akidelerine verilen en şuursuz önem dolayısıyla güdülen Sünnilik ve Şiilik gayreti yüzünden Sünnilere Türk ve Şiilere

45 Memlük sultanı (1296-1299). Bkz. Asri Çubukçu, Lâçin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 39-40.

Kürt denilmiştir. Bu da ikinci bir yanlış telakki olmuştur. Bu yanlış telakkinin mahsulü olarak Tunceli halkına Şii oldukları için Kürtlük isnat edilmiştir ki ilmi ve fenni hiçbir esasa dayanmayan ve ancak taassup içinde şuursuz bocalayan mazinin cahil mutaassıplarının uydurduğu manasız ve Türk camiasını yıkan bir telakkidir. İş bu durum karşısında mazinin köhne telakkilerine ve yanlış isnatlarına kapılarak aradaki sevgiyi soğutacak kötü kanaatlerin sökülüp atılmasına çalışılmaktadır.

2-Dil Umumi Lisan

Tunceli bölgesinde konuşulan dil lehçe itibariyle Kürtçeye benzeyen dağ Türkçesidir. Müslüman Türkler arasında yayılan Alevi mezhebi kendisine Şah İsmail Safevi gibi kuvvetli bir müdafii bulmuş ve her türlü çareye başvurarak Sünni olan Osmanlı hükümetine din siyaseti ile galip gelmek isteyen Şah İsmail bütün kuvvetini Alevi mezhebini, kılıcı ile yenedemediği Osmanlılara karşı bir silah olarak kullanmış ve bu mezhebin daha kolay olan umdeleri esasen cahil olan halk kitlesi arasında yayılmıştır. Arap dininden sonra Türkler arasına yapılan ve yeni bir din gibi intişar eden bu yeni Türk dini bütün İran'a da esasen kol budak salmış olduğundan İranilerle bu din salikleri arasında tabii bir yakınlık hâsıl olmuş ve binnetice İranlıların dili bu Türk oymakları üzerinde Arapçanın Osmanlıcaya yaptığı tesire benzer bir tesirle şimdi Kürtçe dediğimiz ve esas kaynakları ve kökleri eski Türkçeye dayanan dilin tesisine saik olmuştur. Bu suretle bir yandan İran diğer taraftan Osmanlıca dilleri taht-ı tesirinde Türkçe, İranca ve Arapça ile karışık olan bu yeni dil sonraları cahil bilgisiz zihinlerde yeni bir millet yaratacak kadar bariz farklar vücuda getirmiştir. Tunceli bölgesinde kullanılan kelimelerin hemen yüzde yetmiş beşi Türkçedir. Mütebakisi Farisi ve cüz'i bir kısmı da Arapçadır.

Şurası da inkâr edilemez bir hakikattir ki, iklimin ve coğrafi vaziyetin de dil üzerinde büyük tesiri vardır. Bilhassa baştanbaşa dağlık olan ve güçlkle geçilebilecek uçurumlar ile ayrılmış arazi parçalarında teşekkül eden köyler *Mezra denilen köy parçalarının bir araya gelmelerinden müteşekkildirler. Bir mezradan diğerine gitmek uzun zamanlara mâl ve birçok yorgunluklara sebep olduğu için, halkın birbirine olan temas ve muhabereleri uzaktan uzağa bağirmekle temin edilir.*

Bilfarz karşıdaki tepede oturan Memed'i çağirmek için Memed kelimesini bağirarak söylemek kâfi gelmez, çünkü son hece hafiftir ve bağirmekle karşıki tepeye kadar isal edilemez. Onun için son heceyi kalınlaştıracak bir "O" ilave ederek "Memo" şeklinde telaffuz etmek lâzımdır. Meselâ karşıki tepede harman yapmakta olan bir arkadaşına havanın dumanlandığını ve yağmurun yağacağını bildirmek isteyen bir köylü bu sesi karşıki tepeye yetiştirmek için icap eden kelimelerin nihayetini "O" lafzı ile kalınlaştıracak "Hava dumano seli verano" diye bağirır. Bunun da manası hava dumanlanıyor, yağmur manasına olan selin vardığını bildirmektedir.

Şu halde buradaki tetkikimizde kelimelerin çağırma ve muhabere şekillerine göre göstermiş olduğu tahavvülâtı da tetkik etmemiz ve nazarı itibara almamız lazımdır. Çağırma şekillerine göre kulakta yer eden ve o şekilde ezberlenen kelimeler küçük bir dikkatle fark edilebilir.

Demek oluyor ki bu şekle giren Türkçe adeta bir "Dağ Türkçesi" demektir. Ve bu Türkçede birçok kelimelerin sonuna böyle bir "O" getirmek artık âdet olmuş gibi bir şeydir.

Bu takdirde gerek Arapçanın ve gerek Farisinin ve gerekse iklimin tesiri altında kalan Türkçede hiç unutulmayan ve yalnız Türkçeye has olan bir kaide vardır ki o da cümle teşkilindeki hususiyettir.

Bütün bu tarihi sebeplerin tesiri altında bu kadar yabancı kelimelerin girmesine rağmen Türk seciyesi gerek ahlak ve gerekse âdetlerinde olduğu gibi, dillerindeki Türklüğü de eşsiz bir kıskançlık ve metanetle muhafaza etmişlerdir.

Türkçede cümle teşekkülünde kaide failin evvel fiilin sonra gelmesidir. Bu Türk hususiyeti buradaki Dağ Türkçesinde de caridir. Bir misalle izah edelim. "Gül bacı süt döşeno" manası Gül bacı süt sağıyor demektir. Buradaki döşeno kelimesi devşirmekten sağmak mukabilidir.

Bu cümlede görülüyor ki fail olan "Gül bacı" fiil olan "döşeno"dan önce gelmiştir. Keza "Doman yazı yazmışkeno" cümlesinde mana "çocuk yazı yazıyor"dur. Yukarıda zikrettiğimiz kaide aynen burada da caridir. Buradaki çocuk manasına olan "Doman" kelimesi! Doğ-man! parçalarından teşekkül etmiş olduğu calibi dikkattir.⁴⁶

Keza "Peynir sütten virazeno". Manası "peynir sütten yapılır" demek olup bu misalde de yine fail evvel, fiil sonra gelmiştir. Yukarıda işaret olunduğu üzere dil ve menşe tetkiklerinde bilhassa soyadları ile isimi hasların ve mühim mevkii isimleri ile dil de en çok kullanılan kelimelerin tetkiki bizi hakikate yaklaştırmak için esaslı birer mevzudurlar. Buradaki süt misali çobanlıkla yaşayan bu halkın en yakın alakadar olduğu ve değiştirmesine imkân bulamadığı bir isimdir.

Gerek nüfus kütükleri ve gerek tapu kayıtları baştan aşağıya en eski ve en güzel Türk isimleri ile dolu iken buralara tarihin kayıt etmediği bir isimle yeni bir millet yaratmak cidden acınacak bir haldir.

Dini ile adetleri ile en eski safiyetini muhafaza eden Türk kültürü bugün buralarda yaşamakta olan Şaman dininin hatıralarını bile yüksek dağ başlarındaki egilge isimlerinde hala yaşatmaktadırlar.

Şaman demek olan (Şamu) Şaman dini demek olan Şamo dini eğilgelere hala ad olmaktadır. Ovacık kazası taraflarındaki Şamuşağı aşireti hakikatte "Şamuuşağı" şeklinde olarak bu iddiayı teyit edebilir.

3-Din ve Mezhepleri

İslamiyet'i kabul etmeden evvel totemizm ve Şamanizm mezheplerine salık bulunmuş olan Türkler bilahare Hazreti Ömer'in Arabistan çöllerinden alıp da Anadolu ve Orta Asya kıyılarına kadar İslamiyet'i getirdiği zaman, doğruluk ve insanlık telkin eden bu dini esasen kendilerinde mevcut olan bu varlıktan ötürü çok takdir etmiş olmakla beraber, İslamlığın sıkı disiplini ve uzun formalitesinden dolayı bu dine pek kolay ısınamamışlar ve onun içindir ki hürriyet ve serbestiyet-i harekete daha çok yer veren eski dinlerine de kısmen sadık kalmışlardı. Daha sonraları imamların fikir mücadeleleri neticesinde İslamiyet'te zuhura gelen mezhep ayrılıkları esnasında Hazreti Ali ve taraftarlarını takdis ederek vaziyetten istifade etmek isteyen Alevi mezhebi, o zaman bu kitle arasında kolayca yer bularak süratle yayılmış ve sonraları Şah İsmail Safevi'nin Aleviliği tamim yolunda yapmış olduğu faaliyete karşı kılıcı ile karşı koyan Yavuz Selim'in katliamı, bu mezhep erbabına dehşet saçarken yegâne kurtuluş çaresini bu yeni mezheplerini gizlemekte bulmuş olan

46 *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950*, s. 31-32.

Türkiye Alevileri o zamandan beridir ki birçok umdelerini hala o esrar perdesi arkasında saklamakta bulunmuşlardır. Yezid ve ahfadına karşı duyulan nefret Yavuz'un bu öldürücü dehşeti karşısında bütün Sünni Türklerde teşmil edilmiştir. Hatta o derece ki aynı lisanı konuştukları halde Sünni kalan kendi Türk kardeşlerini nefretle anar ve onlara "Yezidler" diye hakaret eden bu Alevi Türkleri kendilerine Kürt adını vermişler ve bu cihetle Türk kardeşlerinden ismen ayrılmışlar ve aralarında -seyyidler- denilen bir zümrenin daima telkinlerine tabi kalmışlardır. Bu seyyidler zümresi Aleviliği kabul eden bu kitlenin Türklüklerini unutturacak ve onları aynı dili konuşan Türklerden nefret ettirecek birçok propagandalar yapmışlar ve başka bir kültür vermek için çok uğraşmışlardır. Seyyidlerin bu işi yaparken yegâne düşünceleri bu ayrılıktan bilistifade kendilerine büyük mevki ve paylar çıkarmaktan ibaret olmuştur. Tunceli halkı arasında dolaşan fikirlere göre bu seyyidler peygamber sülalesine mensup mülga Kureyşan aşirettendirler.

Baba Mansurlu ve Pir Sultanlı aşiretleri de bu seyyidler zümresine mensuplardır ki bu aşiretler Türk'türler. Eşkıyalığın ve çapulculuğun hüküm sürdüğü zamanlarda mukaddes tanınan bu seyyidlerin her türlü menfaatleri mahfuz bulunur ve seyyidlerin menfaatine nakıs verecek adam seyyid tarafından afroz edilir ve adama kimse selam vermez ve dini ayinlere sokulmaz. Ve birçok meşru haklardan mahrum bırakılır idi.

Bugün Cumhuriyet hükümetinin takip ve temin ettiği rejim ve adalet ve Tunceli teşkilat ve salahiyetinin halka bahşettiği emniyet sayesinde seyyidler o eski otoritesini gün geçtikçe kaybetmektedirler. Bununla beraber din perdesi altında icra edilen bu fenalıklar yanında bir şey daha vardır ki Türk adetlerinin ve hatta eski putperestlik devirlerine ait bir takım ibadet şekillerinin mevcut oluşudur. Bugün Tunceli bölgesinde sabahleyin doğan güneşin ilk ışıklarına secde eden ve o ışıkların ilk vurduğu taşları öpen insan kitleleri pek çoktur.

Her aşiretin ecdatlarına olan hürmetlerini gösteren bir yatırları (ziyaret) vardır. Buraları ya bir ormandır veyahut çorak en yüksek bir dağ veyahut da büyük bir kayanın oyuğudur. Veya asır-dide ağaçlardır. Mukaddes addedilen bu yerlerde herhangi bir babanın ziyareti vardır. Bu ziyaret mevkilerinden bir yaprak bile koparılmaz. Hatta o derece ki bu ağaçlık ziyaret yerlerinden her ne sebeple olursa olsun bir dal koparılıp getirilecek olursa bunun karşısında yalan söylenemez. O dal parçası derin saygı ile öpülür ondan sonra o babanın kutsiyeti huzurunda vecd ile hakikat söylenir. Gerek bunlar ve gerek Anadolu yürüklerinde olduğu gibi kendilerince mukaddes addolunan uluların yüce dağlar başına gömülmesi her dağın büyük ulular himayesinde bulunduğu kanaat edilerek bunlardan kendileri için bir penah [kurtarıcı] aratması ve en büyük yeminlerin bu ziyaretlere yapılması bazı evliyaların muhafaza ettikleri zan olunan ağaçların mukaddes addolunarak ve muhafazasına itina edilerek altında kurbanlar kesilmesi ve 3-5-7 telli sazlarla seyyidlerin vecde gelerek kehanet ibrazına kalkışmaları gibi adetler; Türkün eski adet ve anelerinin bu güne kalan bakayalarıdır ki halen Tunceli bölgesinde görülmektedir. Eski Türk adetleri arasında görülen mezarlıklara koçbaşlı koyun heykelleri rezk ile koyunun iki tarafına her şahsın hayatta iken yaşayışını tasvir eden kabartma şekiller yapılması halen Tunceli'de caridir. Ölü cengâverse mezarında kılıç, at, tüfek kabartmaları görülür. Elele vermiş kadın ve erkek resimleri muradına ermediklerini, ibrik ve tepsi ise misafirperverliklerini gösterir birer işarettir.

Osmanlı imparatorluğunun günden güne yıkılmaya yüz tuttuğu devirlerde buralarda istiklal için çalışan Ermenilerin buraları Ermenileştirmek için yapmış oldukları her nevi propagandaların halk üzerinde bırakmış olduğu tesirleri de zikretmek lazımdır. Burada

yine eski Türk adetleri olarak çocukları yaşamayan kimseler eskiden kız çocuğu olursa adını "Yaşa" erkek olursa "Yaşar", "Dursun" "Duran", koyarlardı. İşte bundan istifade eden Ermeniler; hiç çocuğu olmayanlara veya çocukları yaşamayanlara Ermeni ismi konursa yaşar diye yapmış oldukları telkinlerde muvafık olmuşlar ve bu yüzden birçok cahillerin isimleri "Kirkor", "Artin", "Karabet"... ilh olmuştur. Yalnız bununla iktifa etmeyen Ermeniler bura halkının takdis ettiği yerlere birer kilisemsi bina yapmışlar ve oraya bir papaz tayin etmişler hatta daha ileri giderek bir salibin [haç] ortasına güya Hazreti Ali'nin parmağını koyarak parmağı öptürmek bahanesiyle salibi öptürmüşlerdir. Binnetice [sonuç olarak] bu mukaddes yerler Osmanlılar zamanında Ermenilerin de ziyaretgâhı olmuş ve her iki ırk da aynı yerde ibadet etmişlerdir.⁴⁷ Gerek devir ve teftiş seyahatlerimde gerek Halkevinde verdiğim konferanslarda bu hakikat kendilerine anlatılarak bütün bu isimler bertaraf edilmiştir.

Tebliğlerini izah yolunda böylece her vesileyle yapılan müspet telkinata karşı müzahir bir vaziyet aldıkları görülmemektedir.

Din bahsinde geçen birçok hadiseler mezhebi de alakadar eder. Tunceli halkı yüzde 95 derecede Caferi mezhebindedir. Bu mezhepte namaz ve abdest yoktur. Senede iki defa kutsal günleri vardır. En büyüğü Rumi ikincikanun ayının birinci gününden sonuncu gününe kadar devam eden Hızır orucu aşiretler arasında taksim edilmek şartıyla üç güne indirilmiş olup bu orucun tutulmasına çok itina ve dikkat ederler. Muharrem orucu 12 gündür. Bu günler için de tıraş olunmaz, yağlı yemek, et ve yumurta yemek memnudur. Yine bu müddet zarfında fazla su içilmez. Her orucu müteakip bayram yapılır. Ve kurbanlar kesilir. Ve her bayramda muhakkak dini ayın yapılır. Ve bu ayın kadını erkekli iştirak ederler. Seyyidler saz çalar deyişler ve mersiyele söylerler. Bu ayın şekilleri çok mahrem tutulur.

Bunlardan başka Rumi Martın birinci gününden dokuzuna kadar oruç tutanlar da vardır. Bu mezhep icabı olarak Sünnilere kız vermezler. İrani Alevilerde olduğu gibi aralarında nikah-ı muttea (muta) yoktur. Taaddütü zevcat [poligami] vardır.

Burada mezhep telakkiyatının tevliid ettiği husumetlerden de bahsetmeyi muvafık buluyorum.

Tunceli halkının en tehlikeli tahassüsü budur. Hükümet memurlarını ve Sünnileri Türk diye anmaktadırlar. Bu kelime eski gâvur mefhumuyla anlatılabilir. Yezid kelimesi bunun müradıdır. [eşanlımlı] Yüzünü bir Türk'e gösteren kadın dünya ve ahirette bu günahın güç kurtulur. Türk'le cinsi münasebette bulunmak küfürdür. O kadına hiçbir aşiret yer vermez. Tarihi sebeplerin doğurduğu bu görüş bütün Alevilerde mevcuttur. Tunceli halkı bu hususta başta gelir. Şimdiye kadar devlete itimatsızlık gösterilmesi de bundan mütevellittir.

Bununla beraber Cumhuriyetimizin yüksek rejim ve prensipleri her tarafta olduğu gibi Tunceli bölgesinde de anbean tesirini göstermeye başlamış ve Tunceli teşkilatı ile emniyet ve asayiş ve ümran ve kültür ve ekonomi ve sağlık sahalarda yapılan işler bu tesirin bariz bir surette inkişafına bais olmakta bulunmuştur. İstitraden [yeri gelmişken] şurasını da arz ederim ki şimdiye kadar Tunceli bölgesinde seyyidlerin her türlü telkinatına rağmen pek cahil olan Alevi köyleri arasında Caferi mezhebi derin itikatlar ve bilgiye müstenit ameller sistemi tesis edememiş ve Tunceli Türkleri arasında sihri denilecek sistemler daha çok

⁴⁷ Benzer bilgiler 4. Genel Müfettiş, Abdullah Apdoğan tarafından da verilmiştir. Bkz. *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, s.132.

muvafık olmuş görünmektedir. Seyyidlerin dini, sihri ve hukuki nüfuzları şimdiden sonra tamamıyla sönmeye başlamıştır.

4-Anane, Adet, Görenek ve Ahlakları

Mahalli ananeye göre seyyidlere herkes tarafından hürmet ve itibar gösterilir ve seyyidlerin lanetlediği bir kimseden herkes alakasını keser ve bu adam seyyidten tekrar itibarını alıncaya kadar hiçbir kimsenin muavenetine mazhar olamaz. Bu gün seyyidlerin bu itibarı bariz bir şekilde azalmıştır. Seyyidin uğradığı her köyde toplantılar yapılır. Bu toplantıda seyyid mahalin ruhani reisidir. Hükümetin nazarından saklı olarak onun etrafına kadın erkek karışık olarak otururlar. Seyyid bunlara dini öğütlerde bulunur. Sonra saz çalar. Hazreti Alin'in ve arkadaşlarının methiyelerini yapar. Bu toplantı esnasında Seyyid kürsü denilen bir yere oturur. Alekser bu kürsülerin kol dayanılan yerlerinin uçları dışarı doğru çıkık ve koçbaşı kıvrıktır. Bu koç kıvrıklığının mezarlardaki koçbaşı heykelleriyle alakası olduğu tahmin olunmaktadır. Meclislerde mezhebin 12 imamının temsili için 12 post konur. Bu mezhep tamamen sırlara bürünmüş olduğu için mecliste cereyan eden hadisatı öğrenmeye imkân yoktur.

Kara ağızlı tabir ettikleri Sünnilerin meclise agâh olmamaları için birçok yerlere nöbetçiler konur. Ve hiç kimse bu meclislerde cereyan eden halleri ifşa edebilmek cesaretini kendisinde bulamaz. Sırrı ifşa mucib-i idamdır. Nerede olursa öldürülür. Seyyid bu mecliste mezhebin esas kitabı olan ve mezhebin bütün kavaidini ihtiva eden "Buyruk" denilen kitap ahkâmına göre öğütler verir. 3-5-7 telli sazlarla ruhları ve hisleri tehyic [heyecana getirme] ederek güzel seslilerin iştirakıyla yanık ve içli Türkçe kasideler ve mersiyeler söylerler. Bu mersiyeler Türkçe bilmeyen halk arasında Arapça Kur'an tesirini verir. Bazen seslerin ve mersiyelerin verdiği cezbe ile Seyyid coşarak dizi üzerinde saz elinde olduğu halde odanın ortasında yan yan dolaşır ve bir an gelir saz durur, herkes durur. Seyyid o zaman içten gelen bir sesle hatiften [gaipten] haberler vermeye başlar. Herkes bunları can kulağı ile dinleyerek istikballeri hakkında bir şeyler beklerler. Tunceli halkının musahiplik, kıvraklık gibi adetleri de vardır. Köylünün içkiye iptilası ehemmiyetsizdir. Afyon, esrar hiç tanımadıkları şeylerdir.⁴⁸ Arazinin kifayetsizliği ve eskiden içtimai hakların gayri müsavi taksimi dolayısıyla eşkıyalık ve soygunculuk gibi fenalıkları fırsat buldukça irtikâptan geri kalmazlar.

Görenek: Göreneğin bu bölgede yaptığı kötülükler pek çoktur. Mesela yıkanmak lazım değildir. İç temizliği şarttır. Saç, sakal, tırnak uzayabildiği kadar uzar. Suyu kirletmemek için çamaşırların kirli kalması gereklidir.

Ahlak: Tunceli halkı misafirperverdirler. Senelerce misafir için saklanmış kahve ve sair malzemeleri bulunur. Yemezler yedirirler, yatmazlar yatırırılar.

Kindarlık ve intikamcılık da bizi ehemmiyetle düşündürecek tezahürler gösterirler. Hayat mücadelesinin icabı ve neticesi olan bu kötü zihniyet kardeşi kardeşe öldürtmektedir. Kan gütmeye burada bütün tezahürleriyle devam ediyor.

Türkü, ezgi ve şarkıları Orta Anadolu köylerinin aynıdır. Oyunları ve oyun besteleri hemen hiç farksızdır. Ellerindeki musiki aletleri saz, cura, bağlama dediğimiz Türk sazlarıdır.

Aile kurumu bütün teferruatıyla Türk ananelerinin aynıdır. Aleviliğe mahsus bazı adetler çıkarılırsa düğün törenleri Anadolu'da yapıldığı gibidir. Kadın, erkekle müsavidir. Erkek vazifelerinde müşterektir. Çok kere baş olmuştur.

48 Seyit Rıza'nın esrar içtiği bilinmektedir. Bkz. Uluğ, a.g.e., s. 43.

Riyakârlık: kuvvet karşısında tevessül edilen tabasbus [yalvarma] halinde görülür. Maksatlarına vusul için yalan söylemek, sureti haktan görünerek muhatabını aldatmak ve bu suretle fırsat kollayıp zebunküşlük [güçsüzlere merhamet etmeyen] etmek maalesef adet hükmündedir.

Tahripkârlık ve çapulculuk fırsat buldukça yapmaktan çekinmedikleri işlerdendir. Bilgisizlik halk kitlesini aşiret büyüklerinin elinde şursuz bir sürü menzilesine [derecede] düşürmüştür. Kabaca işaret olunan bu hususiyetler aynı zamanda devletin en büyük hedefini de aydınlatmış oluyor. Bilgisizliğin doğurduğu sathi melekeler ıslah edildiği zaman büyük maksat husûl bulmuş ve bu yurttaşlarımızın Türklüğü bütün tezahürleri ile meydana çıkmış olacaktır.

5-Emakin ve İskân Keyfiyetleri

Alelumum tarz-ı mimari ve inşaat: Gerek köy ve gerek kaza merkezlerinde mevcut olan evlerin içerisinde hiçbir tarz-ı mimariye tesadüf edilemez. Köylerdeki evler rastgele yapılmıştır. Bölgenin coğrafi vaziyeti itibariyle dağların yamaçlarındaki evler, dağa oyularak sokulmuş bir vaziyettedir. Yani en arka kısmı dağa yaslanmıştır. Diğer evler dört duvardan ibarettir. Ve bu duvarlar ekseriya taştan yapılmış olup umumiyetle toprak harçlıdır. Bu duvarların üzerine kavak ağaçları sıra ile dizilir. Ve bunların da üzerine küçük dallar konarak toprakla örtülür. Şimdiye kadar cari olan emniyetsizlik yüzünden evin pencereleri binanın damına yakın olup bir silah namlusunun çıkacağı mazgallar halindedir. Birçok evlerin kapıları da bir insan boyundan aşağı olarak yapılmıştır. Gerek pencere ve gerek kapıların bu şekli dolayısıyla tenvir [aydınlatma] hemen yok gibidir. Aynı zamanda basık tavanlı olan bu evler bu şerait altında tamamen gayri sıhhi ve hatta sıhhati ihlal edecek pis kokulu bir haldedirler.

Bundan başka Tunceli halkında hela inşa etmek adet olmadığı için ekseriya bu ihtiyaç evin haricinde ve şurada burada tatmin olunmaktadır. Bununla beraber bazı yerlerde hatta kaza merkezleri dâhilinde hayvan ahırları ya evin yanında veya altındadır. Hatta fakru zaruretin ileri gitmiş olduğu yerlerde köylünün tek bir odası hem kendisine hem de hayvanlarına müşterek bir melce [sığınak] teşkil eder.

İskân tarzı: Tunceli bölgesinde arazinin fevkalade menâ'at [sarp] ve 1.200-1.400-3.000 metre irtifalar arasında yüksek dağlar ve derin derelerle dalgalı bulunması büyük köylerin tesisine mani olmuş ve ekilebilecek olan meyilli yamaçlarda birkaç tarla çıkarılarak iki üç evin kurulmasına sebep-i amil olmuştur. Bu itibarla 10, 20 ve 30 evi bir yere toplayan köylerin sayısı azdır. Halen 8 kazada 700 küsur köy olarak gösterilen Tunceli köyleri bu suretle ekserisi ufak ufak mezralarda yapılan kom denilen evler halinde bulunmuştur. Tunceli halkı kendi aralarında anagami yaşarlarsa da kendilerinden olmayan kişilerden kadınları kaçırlar. Tunceli bölgesinin Çemişkezek ve Pertek kazalarında halkın içtimai durumları medenidir. Aralarında karşılıklı hukuka hürmetkârdırlar. Buralarda halk ekseriyetle çalışkandır. Ve bu iki kazada servet ve toprak oldukça münasip bir şekilde dağıtılmıştır. Buralarda asri hayat telkinleri günden güne daha ziyade inkişaf etmektedir. Bilküll itikadlar da azdır.

6-Halkın Geçinme İştiğal Tarzları

Tunceli bölgesinde mevcut nüfus nispeten ziraata müsait olan arazi esasen pek dar ve bunun çok kısmı evvelce ağa denilen adamların eline geçmiş bulduklarından geçinmek güçtür. Halk birçok ihtiyaçlardan mahrum olarak yaşarlar. Birçok yerlerde halkın çoğu ve

bilhassa çocuklar yarı çıplak bir halde gezerler. Ektikleri kendilerine kâfi gelmez. Onun için madenlere, yollara ve sair işlere gidenler vardır. İki sene içinde Tunceli bölgesinden suret-i mahsusada temin edilen kolaylıkla 1.500'ü mütecevaz kişi şimendifer, şose, köprü gibi inşaat işlerine gönderilmişlerdir. Bunların kazançları amele olmaları hasebiyle az olmakla beraber sair senelere nispetle bu kez ağalarıyla iktisadi vaziyetlerini bir hayli yoluna koymuşlardır. Bu sayede Tunceli bölgesinde alışveriş artmıştır.

Halk sonbaharda tarlasını sürmekle, yazın tarlasını biçmekle ve hayvanlarına ot tedarikiyle meşgul olurlar. Keza sonbaharda yazın tedarik ettikleri ot, hayvanlarına kifayet edemeyeceğinden meşe yaprakları toplamakla meşgul olurlar. Elhasıl Tunceli halkı semeresi pek az olan bir didişmekle vakit geçirirler.

Halk kumar oynamaz. Esasen kumar oynayacak paraları da yoktur. Avcılıktan tilki, sansar avcılığı vardır ki bu da silahla değil tuzakla yapılır. Nadiren ayı ve kurt da avlanır.

Musikileri: Halk şarkılarıyla 3-5-7-12 telli sazlardan ibarettir. Sanayii nefiseye rağbetleri yoktur. Bu hususta göze görünen ancak mezar taşlarındaki kabartma resimlerden ibarettir.

Tunceli Vilayeti'nin Coğrafi Durumu

Tunceli Vilayeti: İstanbul mebbe'ine göre Çemişkezek kazasının Başvartanik nahiyesinin Tama köyünden geçen 9,37 ile Pülümür'ün Kırdım köyünün merkezi olan Haştan köyünden geçen 11,21 tûl-i şarki arasında ve yine Kırdım köyünden geçen 39,35 ile Pertek'in Vasgird nahiyesinin Abduni köyünden geçen 38,45 arz-ı şimali daireleri arasında bulunmaktadır.

Tuncel'inin Genişliği: Nazimiye'nin İresi nahiyesine bağlı Harik köyü ile Çemişkezek'in Başvartanik nahiyesine bağlı Tama köyü arasında 116 kilometredir.

Derinliği: Şimalde Akbaba tepesiyle, Pertek'in Abduni köyü arasında 86 kilometredir.

Tunceli Vilayeti'nin Hududu: İdari teşkilat bakımından kuzeyde Erzurum'un Tercan, Erzincan'ın merkez ve Kemah, doğuda Bingöl Vilayeti'nin Kiğı ve Elaziz Vilayeti'nin Karakoçan köyü, Elaziz Vilayeti'nin Palu, merkez ve Keban, batıda Malatya Vilayeti'nin Kemaliye ve Arapkir kazalarıyla çevrilmiştir.

Tunceli Vilayeti'nin kuzeyinde Karasu, Mercan ve Munzur dağları, doğusunda Haç, Şeytan, Çatal Kaya, Sülbüs ve Tarı dağları ile Büyük Su (Peri suyu) güneyinde de Asker ve Kaz dağları ile Murat Nehri batısında Fırat Nehri vardır.

Tunceli Dağları: Tunceli Vilayeti'nde kuzeyde Bağır Baba, Mercan ve Munzur silsilesi vardır. Mercan ve Munzur silsilelerinde Karacakale, Akbaba, Katırtepe, Koçgölübaşı, Orta dağ, Kurtdoğar, Eğripınar, Büyük Gölbaşı, Ferendah tepeleri 3.000 metre ve daha yukarı yükseklikte mühim ve arızalı tepeler olup bu iki silsilenin mahdut olan geçitlerine de hâkim durumdadır.

Bağır Baba dağının güneye uzanan iki kolu Ardıç ve Kuzu çay dağları adını alırlar. Tunceli'yi doğu ve batı olmak üzere ikiye ayıran Harçık (Darboğaz) deresinin doğusunda kuzeyden güneye doğru alt alta sıralanan mühim yükseklikleri de şunlardır:

Sülbüs, Tarı, Boncuk, Hamik, Sap, Düzgün, Göğerek, Kırklar dağlarıdır. Bunlar 1.800 metre ve daha yukarı yüksekliklerde mühim arızalardır.

Mercan dağlarından güneye ve Harçık ile Kalan deresi ve Munzur suyunun orta kısmı arasına uzanan dağ kitesinin üzerinde de mühim olarak Bobyez, Küçükgöl, Sakal Tutan, Zel, Kırmızı dağ, 2.000 metre rakımında yükselen ve aralarında dar ve derin dereler bulunan mühim yükseklikler vardır.

Munzur suyu ile Murat ve Fırat nehirleri arasında Tunceli orta ve cenup kısımlarında doğudan batıya uzanan silsilenin üzerinde bu kebir Ortadağ, Sicik, Balikan, Suri, Tokman, Henife, Anuk, Yılan, Kırklar tepeleri yükselmektedir.

Bu dağların daha güneyinde derin vadilerle birbirinden ayrılmış ve kuvveti payeleri Munzur'un alt kısmına ve Murat nehrine kadar uzanan mühim yüksekliklerde vardır.

Tunceli'de Akarsular: Murat ve Fırat nehirlerine akmak suretiyle iki silsileye ayrılırlar.

Murat Nehrine Akan Sular: 1- Munzur çayı: Sağdan Havaçor, Hanuşağı, Şamuşağı, Kalikuşağı, Haçılı ve soldan Mercan, Merho, Kalan derelerinin suyunu topladıktan sonra Mameki civarında Harçık (Darboğaz) suyu ile birleşir. Ve sağdan Kalbosan, Zembik, Hırsanik, Eşkerd solundan Sindam, Danaburun, derelerinin suyunu aldıktan sonra da Çat civarında Peri suyu ile birleşir ve Munzur adıyla Murat nehrine akar.

Munzur suyuna akan Peri (Büyüksu) ve Darboğaz suyuna Tunceli bölgesinden akan başlıca derelerde şunlardır.

A-Peri suyuna akan dereler: Teke, Hu, yuvanik, Kalman, Kıl, Sekban, Muhindu dereleridir.

B- Darboğaz (Harçık) suyuna akan dereler: Pülümür, Aşkirik, Dere-ova, Kutu, Çukur dereleridir.

2- Süngüç deresi, 3- Üşkirt, Ulukale, Hadişar, derelerinin, suyunu toplayan Üşkird deresi 4-Emirhan, Ağveren, Ekrek, Uskiç, derelerinin suyunu toplayan Dağar deresi.

Tunceli'nin Fırat nehrine akan başlıca su Barasor deresidir.

Tunceli'nin en alçak yeri Fırat ile murat nehirlerinin birleştiği yerde 700 ve en yüksek yeri Mercan dağlarında Akbaba tepesi olup 3.449 metredir.

Tunceli'nin iklimi: Murat vadisi boyunca muaddeldir. Diğer yerlerde kışın çok soğuk yazın gündüzleri sıcak ve geceleri serindir. Mıntıkanın sulak ve ormanlık olması itibariyle hava rutubetlidir. Kış mevsiminde her tarafa kar yağar ve yüksek yerlerde 7 ay yerlerde kalır. Yağmurda ilkbahar ve sonbaharda kâfi miktarda yağar.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.11.1.0.200.23.16 (28.08.1948).

30.11.1.0.253.33.16, (12.10.1955).

30.18.1.2.150.45.7, (28.08.1958).

30.18.1.2.153.58.18, (16.10.1959).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE), *Dosya No: 11 Klasör: 4* (3 Haziran 1896).

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf)

048076 (1920).

048196 (1925).

048189 (1937).

B. Gazeteler

Resmi Gazete: 3207.

Milliyet: 06.06.1964, 07.06.1964.

C. Kitap ve Makaleler

AĞAR, Ömer Kemal, (1940), *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul.

BARDAKÇI, Cemal, (1950), *Milli, Tarihi, Dini, İctimai, Siyasi, İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik-Ahilik-Bektaşılık*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara.

ÇUBUKÇU, Asri: Lâçin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 39-40.

Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950 (2011), Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Dersimi, M. Nuri, (2014), *Hatıratım*, DAM Yayınları, İstanbul.

DOĞAN, Yalçın, (2012), *Savruhanlar; Dersim 1937-1938 Hatta 1939*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.

Karaca, Ali: "Şâkir Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, 2010, s. 307-308.

Kieser, Hans-Lukas, (2018), *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul.

KORKUD, Refik-İKİZ, *Nedret: (1962) Adalet Partisi Portreler ve Fikirler*, Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, İstanbul.

Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947): Der. Tuğba Yıldırım, (2011), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

MEHMED ARİF BEY, (1990), *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Haz. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul.

OLCAYTUĞ, Rüknettin Fethi, (1938), *Doğu Köylerinde Tetkikler*, Çığır Kitabevi, İstanbul.

SARAL, Ahmet Hulki: "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", *Askeri Mecmua*, 1 Birincikanun 1937, Sayı: 107, s. 760-769.

Türk Tarihinin Ana Hatları, (1930), Devlet Matbaası, İstanbul.

Umûmi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936: (Haz. M. Bülent Varlık), (2010), Dipnot Yayınları, Ankara.

YERGÖK, Ziya: *Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)* (Yay. Haz. Sami Önal), (2006), Remzi Kitapevi, İstanbul.

YILMAZÇELİK, İbrahim, (2017), *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara.

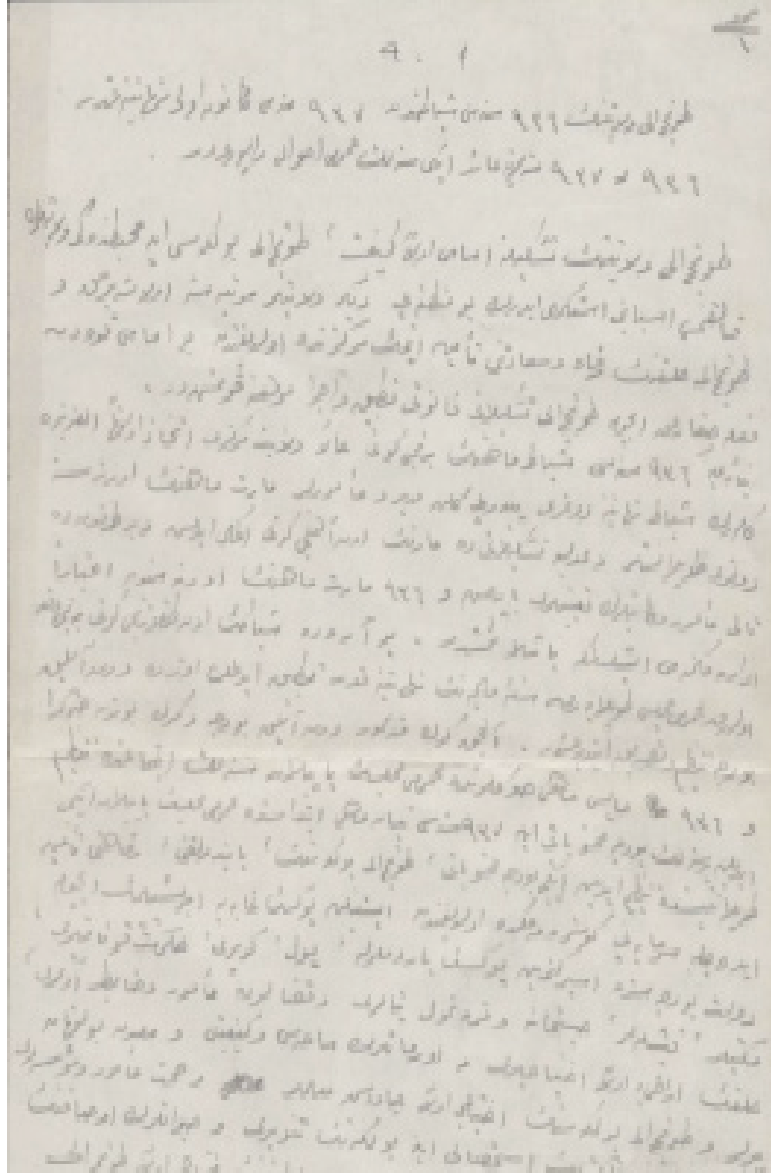
YOLGA, Mehmet Zülfü, (1994), *Dersim (Tunceli) Tarihi*, (Haz. Ahmet Halaçoğlu-İbrahim Yılmazçelik), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara.

D. Dijital Kaynaklar

<https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RagipGumuspa>. (Erişim Tarihi, 10.05.2020).

EKLER

Ek-I: Ragıp Gümüşpala'nın Osmanlıca Olarak Kaleme Aldığı Tunceli Raporunun İlk Sayfası

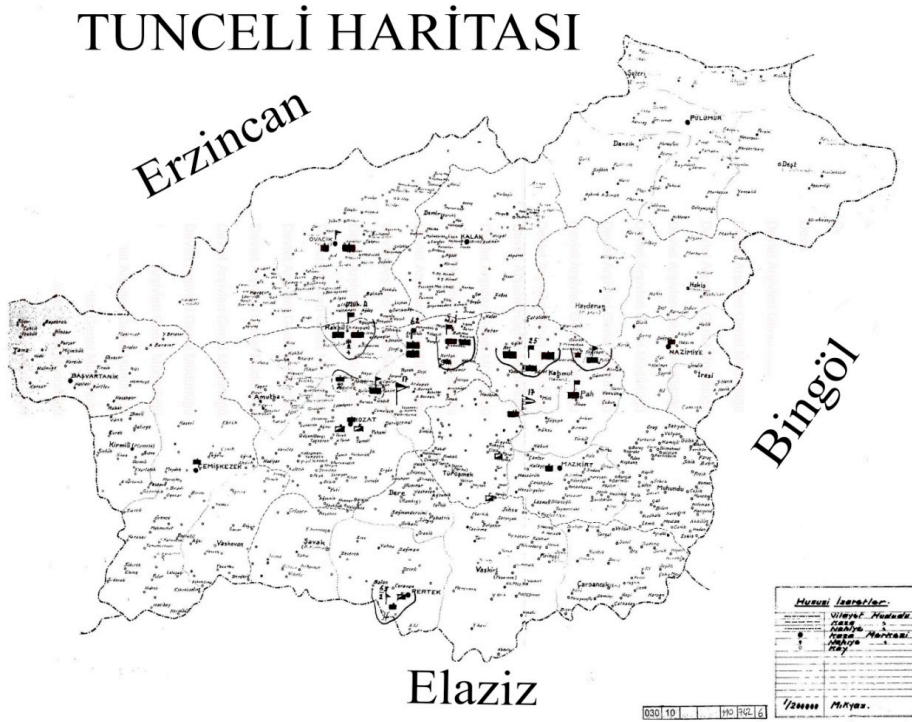

Kaynak: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf), 048189 (1937).

Ek-II: Albay Ragıp Gümüşpala (1943)

Ek-III: Tunceli Haritası

Kaynak: BCA, 030.10.00.00.110.742.6.26.

TÜRK-İNGİLİZ BELGELERİ İŞİĞİNDA HATAY SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE DAİR BAZI DEĞERLENDİRMELER*

SOME EVALUATIONS ON THE SOLUTION OF THE HATAY QUESTION AS TO THE TURKISH AND ENGLISH DOCUMENTS

Figen ATABEY**

Geliş Tarihi/Received:31.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted:20.05.2020

ATABEY, Figen, (2020), "Türk-İngiliz Belgeleri İşığında Hatay Sorununun Çözümüne Dair Bazı Değerlendirmeler", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2579-2594.

Öz

Hatay'ın bağımsızlığını elde etmesine giden üç yıllık sürecin başlangıcı, Fransa'nın 1936 yılında Suriye'ye bağımsızlık vereceğini açıklamasına dayanmaktadır. Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan İskenderun Sancağı (Hatay), 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Fransız mandası altındaki Suriye sınırları içinde bırakılmış ve bu sancağa özel bir yönetim şekli tanınmıştır. 1921 Ankara Antlaşması'nın Sancak'a ilişkin hükümleri 1923 Lozan Barış Antlaşması'nın 3.maddesi ile de teyit edilmiştir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sonraki yıllarda "Hatay" ismini verdiği İskenderun Sancağı, 1936 yılından itibaren Türk dış politikasının birinci derecede önemli meselesi hâline gelmiştir. 1936 yılında Fransa'nın Suriye bölgesindeki manda yönetimini kaldırarak, bölgeye bağımsızlık tanımaya karar vermesi üzerine Sancak'ta yaşayan Türklerin geleceğinin Suriye yönetimine bırakılması, Türkiye ve bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zira bahse konu karar ile Fransa, Suriye'den çekilirken Hatay da Suriye yönetimine bırakılıyordu. Türkiye, Hatay'ın bağımsızlığı için 1936 yılının Aralık ayında Milletler Cemiyeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin kararlı tutumu bir süre sonra sonuç vermiş; İngiltere'nin de desteğiyle Türkiye ile Fransa arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde Hatay, 1937'de içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı kendi anayasası olan ayrı bir bölge olarak, 1938 yılında ise bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle 1937-1938 yıllarında Hatay konusunda Türkiye ile Fransa arasında yaşanan kriz en üst seviyeye ulaşmıştır. Hatay meselesinin olumlu bir safhaya geçebilmiş olması her şeyden önce Gazi Mustafa Kemal Atatürk, ardından İsmet İnönü idaresinin azimli ve kararlı politikası ile dönemin uluslararası siyasi konjonktürün tamamen değişmiş olması sayesinde. Bağımsız Hatay Devleti'nin anavatana katılmasını sağlayan süreç, 1939 yılı başı itibarıyla Avrupa'daki siyasi gelişmelerden dolayı hız kazanmıştır. Türkiye'nin Hatay'ın anavatana katılması yönündeki nihai hedefi, 1939 Mart ayından itibaren Avrupa'da olayların savaşa doğru bir yön alması ve Batılı devletlerin Barış Cephesi çabaları dolayısıyla gerçekleştirilmiştir. İngiltere ve Fransa için Türkiye'nin stratejik konumu çok değerliydi; bu sebeple olası bir savaşta Almanya ve İtalya'ya karşı Akdeniz'de Türkiye'nin müttefikliği gerekiyordu. 1930'lu yıllardaki İngiltere'nin yatıştırma politikasına rağmen Almanya'nın Mart 1939'da Çekoslovakya'yı işgali, ardından İtalya'nın Nisan 1939 ayında Arnavutluk'u işgali, İngiltere'yi bir takım karşı tedbirler almaya itmştir. Türkiye ve İngiltere arasında 12 Mayıs 1939'da ortak bir beyanname imzalanmıştır. Bahse konu beyanname ile iki ülke, savaşın Akdeniz bölgesine yayılması hâlinde taraflar arasında karşılıklı yardım ve iş birliği konularında anlaşmalarını ilan etmiştir. 12 Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz Ortak Beyannamesi, Hatay sorunun çözümüne ilişkin bir dönüm noktası olmuş, bu durumda artık Fransa için Türkiye ile uzlaşmaktan başka bir yol kalmamıştır. Zira dönemin şartlarına bakıldığında Fransa'nın tek başına İngilizlerden

* Bu çalışma, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı tarafından 4-6 Nisan 2019 tarihleri arasında Hatay'da düzenlenen "Anavatana Katılışının 80.Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

**Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fatabay@agri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-7916-1602>)

ayrı bir politika izleyerek, Mihver Devletleri'ni oluşturan Almanya ve İtalya ile karşı karşıya gelmesi mümkün görülmemektedir. Dönemin siyasi gelişmeleri zoraki olarak Fransa'yı Türkiye ile anlaşmaya zorlamış; ancak Fransa, Hatay konusunu asgari zayıfla atlatmayı, bazı hakları elinde tutmayı amaçlamıştır. Fakat Türkiye'nin kararlı tutumu, aynı zamanda Avrupa'daki savaş öncesi siyasi durum dolayısıyla şartlar, Türkiye'nin lehine gelişmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Hatay, anavatanına katılmıştır. 17 Haziran 1939'da başlayan ve altı gün kadar devam eden Türk-Fransız görüşmeleri, 23 Haziran 1939 tarihinde Ankara'da "Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının nihai çözümüne ilişkin Antlaşma"nın imzalanmasıyla son bulmuştur. Fransa ile Hatay sorununun çözümü üzerine aynı gün öğleden sonra Paris'te Türk ve Fransız yetkililer arasında 12 Mayıs 1939 tarihli beyanname ile benzer mahiyette olan Türk-Fransız Ortak Beyannamesi imzalanmıştır. Sonuç itibariyle İkinci Dünya Harbi'nin hemen öncesinde Türkiye'nin dış politikasını İtalya ve Almanya gibi yayılmacı devletlere karşı İngiltere ve Fransa gibi statükodan yana yayılmacı karşıtı devletlerle işbirliği yönünde belirlediği görülmektedir. Bu suretle İkinci Dünya Harbi yaklaşırken Almanya ve İtalya'nın yayılmacı politikaları karşısında Türkiye'nin jeopolitik önemini kavrayan Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına razı olmuştur. Çalışmanın ana materyalini, yerli ve yabancı arşiv belgelerinin yanı sıra konuya ilişkin temel başvuru eserleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İkinci Dünya Harbi Öncesi Dönem, Hatay (İskenderun Sancağı) Sorunu, Türkiye, Fransa.*

Abstract

The beginning of the three-year period leading to Hatay's independence is based on France's announcement that Syrian independence was given in 1936. The Sanjak of Alexandretta (Hatay) had remained outside of the Turkish national borders by Ankara Agreement of 20th October 1921 while it had been accepted within the borders of National Pact. With a special administrative status, the Sanjak of Alexandretta was included to the territory of Syria that was under French mandate at that time. 1921 frontier of Sanjak (Hatay) was confirmed by the amendment 3 of the Treaty of Lausanne in 1923. Sanjak of Alexandretta which the president of Turkish Republic Ghazi Mustafa Kemal Atatürk named "Hatay" in the following years, had become the foremost issue in foreign policy of Turkey since 1936. In September 1936, when France signed a treaty draft with Syria that would grant independence to Syria, the issue of the status of the Hatay in Turkey was raised. When France was withdrawing from Syria, it was passing its authority concerning to Sanjak to Syria. Turkey applied to the the League of Nations for Hatay (Sancak) problem in December 1936. With the support of the United Kingdom, the League of Nations accepted the granting of a separate administrative status to Hatay (Sancak) In 1937. By the great efforts of Turkish government, "the State of Hatay" was founded on September 2, 1938. The crisis between France and Turkey relating to the Hatay issue has reached its highest level during 1937-1938. The fact that the Hatay issue has passed to a positive phase is above all thanks to the determined policy of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk and then İsmet İnönü's administration and the complete change of the international political conjuncture. The process that enabled the Independent Hatay State to join the motherland gained speed due to the political developments in Europe as of the beginning of 1939. Turkey's ultimate goal of joining Hatay to the homeland from March 1939 to take a direction towards the war events in Europe and Western States was carried out due to the efforts of Peace Front. For Britain and France strategic position of Turkey was invaluable; for this reason, Turkey's alliance was necessary against Germany and Italy in a possible war in the Mediterranean. Despite the aiming status quo policy of Britain in 1930's, German occupation of Czechoslovakia on 15 March 1939 and then the Italian occupation of Albania in April 1939 led Britain to take counter-measures. The Anglo-Turkish Declaration was made between Turkey and Britain on May 12, 1939. Within this declaration Turkey and England declared that the two countries provide mutual assistance in the event of an act of aggression leading to war in the Mediterranean area. This date was a turning point for the solution of the Hatay issue. From that time France was in need of agreeing with Turkey immediately. Because when the conditions of the period are analyzed, it is not possible for France to face with Germany and Italy as the revisionist powers by following a policy separate from the British alone. France estimated to the geopolitical importance of Turkey and had to accept leaving Hatay to Turkey against to the revisionist policy of Germany and Italy on the eve of the Second World War. As we see that political developments of the period forced France reconciliation with Turkey. But, France aimed to overcome the Hatay issue with minimum casualties and to retain some rights. But the resolute attitude of Turkey, and also the political situation in Europe just before the war improved the conditions in favor of Turkey, France had to accept participation of Hatay to Turkey.

Starting on June 17, 1939 and continue until the Turkish-French meeting for six days, on June 23, 1939 in Ankara "Arrangement for the Final Settlement of Territorial Issues Between Turkey and Syria," has ended in an agreement about the accession of Hatay into the Turkish Republic. After the settlement of Hatay issue, The Turkish-French Joint Declaration identical with the Anglo-Turkish Declaration was signed at the afternoon of the same day on 23rd, 1939 in Paris between the Turkish and French delegations. As a result, Turkey determined its policy on the behalf of anti-revisionist states defending the status quo on the eve of the Second World War. In the study, besides Turkish and foreign the archival documents, basic sources related to the subject are also used as the main sources.

Keywords: *Before Second World War Period, Hatay (Sanjak of Alexandretta) Question, Turkey, France.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla devam ettiği bir süreçte İngiltere ve Fransa tarafından 1916 yılının Mayıs ayında Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarını paylaşmak üzere Sykes-Picot gizli antlaşması imzalanmıştır. Bahse konu gizli antlaşma ile Suriye ve Lübnan'ın da Fransa'nın nüfuz bölgesine dahil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar gereği, 28 Haziran 1919'da kurulan manda sistemine dayanılarak 25 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı'nda Suriye ve Lübnan, Fransa'nın manda yönetimi altına verilmiştir. Bu esnada Fransa, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesine dayanarak Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan İskenderun Sancağı'nı işgal etmiştir. Mütareke öncesi dönemde Suriye vilayetine bağlı olan halkının çoğu Türk olan İskenderun Sancağı, Mütareke imzalandığında Türk kuvvetlerinin kontrolü altında bulunuyordu.¹ Milli Mücadele'nin devam ettiği süreçte İskenderun Sancağı (Hatay), 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması gereğince zorunlu olarak Suriye sınırları içinde bırakılmıştı.² Bahse konu Antlaşmanın 7. Maddesi ile bölgede özel bir yönetim kurulması; Türk halkının, kendi kültürünü geliştirmesi için imkân verilmesi ve Türkçe'nin resmi dil olması kararlaştırılmıştı.³ 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 3. maddesi ile Ankara Antlaşması'nın hükümlerinin geçerliliğinin doğrulanmasının ardından 30 Mayıs 1926 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında Ankara'da Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi imzalanmıştır. Bahse konu sözleşme ile Suriye sınırları içinde kalan İskenderun Sancağı'nın statüsünün 1921 Ankara Antlaşması'nın öngördüğü biçimde Fransa tarafından aynen devam ettirilmesi kararı alınmıştır. Ardından Türkiye ile Fransa arasında 3 Şubat 1930 imzalanan bir protokol ile Türkiye-Suriye sınırı nihai olarak belirlenirken aynı gün Paris'te de Türk-Fransız Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.⁴

1930 yılı itibariyle Türkiye Cumhuriyeti, Lozan'dan kalma sorunlarının çoğunu çözümlenmiş, "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini diplomaside prensip edinerek, Batılı devletler ile iyi ilişkiler geliştirmeyi benimsemişti. Ancak tam da bu esnada Avrupa'da 1919'da Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmaları ile kurulan düzen bozulmaya başlamıştı. Öyle ki, 1933 yılında Almanya'da Nazi Partisi lideri Adolf Hitler'in iktidara

1 İsmail Soysal (2000), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara: TTK Basımevi, s. 539.

2 Süleyman Hatipoğlu, "Hatay'ın Türkiye'ye Katılması", *Türkler*, C.16, s. 686.

3 Esin Dayı (2002), "Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.19, s.331; 20 Ekim 1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın İskenderun Sancağına Ait Hükümleri için bkz. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon No: 30 10-Kutu No: 224- Dosya No: 510/12.

4 Bu antlaşma, TBMM tarafından üç buçuk ay içinde onaylanmasına karşılık Fransa tarafından bu işlem üç yıldan fazla zaman sonra yapıldığından, ancak 13 Mayıs 1933 tarihinde yürürlüğe girebilmiştir. İsmail Soysal, "Türk-Fransız Siyasi İlişkileri", *Belleten*, S. 188, Ekim 1983, s. 979-980.

gelerek revizyonist [yayılmacı] bir politika izlemesi, Fransa'yı oldukça tedirgin etmiş ve bu süreçte Türkiye'ye yakınlaştırmaya başlatmıştı. Bu yaklaşım doğrultusunda Türkiye ile Fransa, bir taraftan Küçük Antant'ın ve Balkan Antantı'nın birer üyesi olan Yugoslavya ve Romanya vasıtası ile diğer taraftan da 2 Mayıs 1935 tarihli Fransız-Sovyet Karşılıklı Yardım Antlaşması ile birbirleriyle dolaylı olarak bağlanmışlardır.⁵ Bu süreçte Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerinden biri olması da Türkiye'ye uluslararası ilişkilerde önemli bir ağırlık getirmiştir. 1935 yılının Ekim ayında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın yanında yer alarak Milletler Cemiyeti'nin yaptırım kararlarına katılmıştır. Fransa, 1934'te Balkan Antantı'nı desteklerken Lozan'dan kalma Boğazlar sorununun çözümü için 22 Haziran-20 Temmuz 1936 tarihleri arasında toplanan Montreux Konferansı'nın Türkiye'nin lehine sonuçlanmasında da önemli rol oynamıştır.⁶

1. Hatay Bağımsız Devleti'nin Kurulmasına Giden Süreç

1930'lı yıllardan itibaren Türkiye ile Fransa arasında başlayan olumlu siyasî gelişmeler, 1936 yılında İskenderun Sancağı (Hatay) sorununun çıkması sebebiyle, bir süreliğine yeniden bozulmuştur. Fransa, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 26 Eylül 1936 tarihli toplantısında Suriye ve onun bir parçası konumunda olan Lübnan'a bağımsızlık tanıyacağını ve mandater devlet olarak Suriye üzerindeki tüm haklarını Suriye Hükümeti'ne devredeceğini açıklamıştır.⁷ Fransa'nın bu kararı ile İskenderun Sancağı üzerindeki tüm hak ve yetkilerinin Suriye Hükümeti'ne bırakılmış olacağından bu durum İskenderun Sancağı'nda yaşayan Türkleri ve Türkiye Cumhuriyeti'ni büyük bir endişeye sevk etmiştir. Fransa'nın kararının ardından İskenderun Sancağı'nda yaşayan Türk nüfusu çoğunluk teşkil ettiğinden Türk Hükümet yetkilileri bu bölgenin bağımsızlığı için de hemen harekete geçmişlerdir. Fransa ile gerçekleştirilen ikili görüşmelerden bir sonuç alınmayınca Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığı ile 6 Ekim 1936'da Milletler Cemiyeti'ne, 10 Ekim 1936'da ise Fransa Dışişleri Bakanlığı'na resmî bir nota verilmiştir. Bahse konu nota ile, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'a tanımaya karar verdiği bağımsızlık hakkının, İskenderun Sancağı'na da tanınması talep edilmiştir. Fransız Hükümeti tarafından 10 Kasım 1936 tarihinde verilen cevabî notada; "İskenderun Sancağı'na bağımsızlık vermenin Suriye'nin parçalanması anlamına geleceği ve mandater devlet olarak Sancak'a bağımsızlık verme yetkisinin olmadığı", bildirilmiştir.⁸ Bu esnada Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin V. Dönem II. Toplanma yılını açış konuşmasında, "Sancağın asıl sahibinin Türkler olduğunu belirtip, Türkiye ile Fransa arasında tek uyumsuzluk konusu olarak kalan Sancak sorununun da bir an önce çözüme kavuşturulması gerektiğini" açıklamıştır.⁹ Atatürk, TBMM'de yaptığı konuşmanın ertesi günü bu davanın şahsi davası olduğunu ve Antakya-İskenderun havalisine "Hatay" ismini verdiğini açıklamıştır. Bu tarihten itibaren İskenderun Sancağı artık "Hatay" ismiyle anılmaya başlanmıştır.¹⁰

Diğer taraftan Türkiye ile Fransa arasında aynı yılın Kasım ve Aralık aylarında karşılıklı verilen notalardan da bir sonuç alınmayınca Fransa, Türk Hükümeti'nin ısrarı üzerine bahse konu sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmesini önermiştir. Türkiye de bu öneriyi

5 Mehmet Gönülöbol - Cem Sar (1987), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939)*, C.I, Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, s.126.

6 İsmail Soysal (1985), "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız İlişkileri (1936-1939)", *Belleten*, S.193, s.82-83.

7 Soysal, *Türk-Fransız Siyasi İlişkileri, a. g. m.*, s.984; Tayfur Sökmen (1992), *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara: TTK Basımevi, s.7.

8 Gönülöbol - Sar, *a.g.e.*, s.128-129.

9 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, C XII, s.4-7; BCA, Fon No: 30 10-Kutu No: 224- Dosya No: 510/12; Hasan Rıza Soyak (1973), *Atatürk'ten Hatıralar*, C.II, Ankara: Yapı ve Kredi Yayınları, s.608.

10 Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *a.g.m.*, s.377.

uygun bularak, sorunun çözümü için 10 Aralık 1936 günü Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat etmiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında sorunu etraflıca görüşmüştür. 1937 yılının Ocak ayında toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi Sancak meselesi üzerinde bir prensip kararı almıştır. Bahse konu karar gereği üzerinde anlaşmaya varılan hususlar, 27 Ocak 1937'de Sandler raporu olarak adlandırılarak, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.¹¹ Bu düzenleme ile İskenderun Sancağı (Hatay)'na yeni bir özel statü verilmiştir. Buna göre; "İskenderun Sancağı içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı kendi anayasası olan ayrı bir bölge olarak kabul edilmiştir. Yeni düzenleme ile bölgede resmi dilin Türkçe olması ve zorunlu askerlik sisteminden muaf olunması esası da getirilmiştir.¹² Sandler raporunun kabul edilmesinin ardından Milletler Cemiyeti Konseyi, 20 Şubat 1937 tarihinde tekrar toplanarak, Hatay'ın statü ve anayasasını hazırlamak üzere beş kişilik bir uzmanlar komitesi kurulmasını kararlaştırmıştır. Uzmanlar komitesi daha önce Hatay'a gönderilmiş olan gözlemci heyetiyle birlikte çalışmaya başlamış ve 15 Mayıs 1937 tarihinde Sandler Raporu'nun esasları çerçevesinde Hatay'ın statüsü, anayasası ve sınırlarını kapsayan bir rapor hazırlamıştır. Bahse konu raporun, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 29 Mayıs 1937 tarihinde kabul edilmesiyle aynı gün, Cenevre'de Türkiye ile Fransa Dışişleri Bakanları arasında iki ayrı antlaşma imzalanmıştır.¹³ Bu antlaşmalarla Sancak'ın toprak bütünlüğü ve Türkiye-Suriye sınırı iki devlet tarafından güvence altına alınmıştır.¹⁴ Ancak Türk-Fransız Antlaşması ve Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun kararı da, Sancak sorununu tam olarak çözmeye yetmemiştir. 1937 yılının yaz aylarında bölgede görevli Fransız memurların Türklere karşı kötü davranmaları bölgede yeniden karışıklıklar çıkmasına sebep olmuştur. Doğal olarak bu durum Türk-Fransız ilişkilerine olumsuz bir şekilde yansımıştır.¹⁵ Bölgede yaşanan karışıklık dolayısıyla 1938 Nisan ayında başlaması gereken seçimler yapılamamış olduğundan Milletler Cemiyeti yeniden devreye girmek zorunda kalmıştır. Başından beri Hatay meselesinin baş savunucusu olan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Hatay konusunda Fransa ile yürütülen görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine hasta yatağından kalkarak, 20 Mayıs 1938'de Mersin ve 24 Mayıs 1938'de ise Adana'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler vesilesi ile bölgede toplanan askerî birliklere saatlerce süren geçit törenleri yaptırılarak, Fransa'ya Hatay konusunda Türkiye'nin kararlılığını gösterilmiştir.¹⁶ Türkiye bununla da kalmayıp, 29 Mayıs 1937 tarihinde imzalanan Türk-Fransız Antlaşması'na dayanarak Hatay sınırına 30.000 kişilik askerî kuvvet yığmıştır. Fransa ise gerek Türkiye'nin sert ve kararlı tutumu karşısında, gerekse de Avrupa'daki siyasi durumun iyice gerginleşmesi dolayısıyla Hatay meselesinde Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir tutum izlemeyi yeğlemiştir.¹⁷

Türk ve Fransız Hükümetleri arasında Hatay sorunu üzerinde görüşmelerin devam ettiği bu süreçte Avrupa'daki siyasî durum iyiden iyiye gerginleşmeye başlamıştır. Almanya'nın 11 Mart 1938'de Versay Barış Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Avusturya'yı ilhakıyla

11 Oral Sander (1994), *Siyasi Tarih (1918-1994)*, II. Cilt, Ankara: İmge Kitabevi, s.88.

12 BCA., Fon No: 30 10-Kutu No: 224- Dosya No: 510/12, s.3-4; Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi, (1918-1938)*, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.397.

13 Antlaşma metinleri için bkz. İsmail Soysal (2000), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara: TTK Basımevi, s.573-576.

14 Hamit Pehlivanlı - Yusuf Sarınoy - Hüsamettin Yıldırım (1991), *Türk Dış Politikasında Hatay*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, s. 81.

15 Ludmila Jivkova (1978), *İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939)*, (çev. F. Muharrem- F. Erdinç), İstanbul: Habora Kitabevi, s.152.

16 Hasan Rıza Soyak, (1973), *Atatürk'ten Hatıralar*, C.II, Ankara: Yapı ve Kredi Yayınları, s.646.

17 Yusuf Sarınoy (2010), "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s.433; Abdurrahman Melek (1991), *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 49-50.

birlikte Avrupa'da kuvvet dengesinin Mihver Devletleri'nin lehine değişmeye başlaması, statükodan yana olan devletlerin Türkiye'ye olan ihtiyacını artırmıştır. Fransa ve Sovyetler Birliği, "1935 Yardımlaşma Paketi" gereği ve korumak istedikleri küçük devletler ile işbirliği içinde önlemler almaya çalışmışlardır. İngiltere ise statükoyu koruma adına hâlâ yatıştırma politikası izlediğinden, herhangi bir devletle savunma paketi yapmaktan kaçınmıştır. Öyle ki bu süreçte Fransız diplomatları Sancak yüzünden çıkacak bir savaşın Atatürk-Hitler anlaşmasına yol açması olasılığı yönünde büyük endişe taşımışlardır.¹⁸ Fransa, Avrupa'da giderek tehlikeli bir durum alan siyasi konjonktürü de dikkate alarak, Hatay konusundaki anlaşmazlığa son vermek amacıyla Türkiye ile yeniden ikili görüşmelere razı olmuştur. Hatay'ın toprak bütünlüğü ile siyasi statüsünün ortaklaşa korunması amacıyla Türk ve Fransız askerî heyetleri arasında gerçekleştirilen görüşmeler, Antakya'da 17 Haziran 1938'de başlamıştır. Yapılan görüşmelerin akabinde taraflar arasında uzlaşmaya varılmış ve 3 Temmuz 1938 tarihinde Türkiye adına Orgeneral Asım Gündüz ile Fransa adına Tümgeneral Huntziger tarafından Türk-Fransız Askerî Antlaşması imzalanmıştır.¹⁹ Bahse konu antlaşma hükümlerine göre bölgede asayiş ve güvenliği sağlamak üzere 6.000 kişilik bir kuvvetin kurulması kararlaştırılmıştır. Buna göre 1.000'i Sancak'tan olmak üzere 2500'er kişilik askerî kuvvetin Türkiye ve Fransa tarafından sağlanması esas alınmıştır. Antlaşma hükümleri uyarınca da Kurmay Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk askerî kuvvetleri, 4 Temmuz 1938 tarihinde Hatay'a girmiştir.²⁰ Yine 4 Temmuz 1938 günü Ankara'da Türk Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Aras ile Fransa Büyükelçisi Henry Ponsot arasında "Türk-Fransız Dostluk Antlaşması" imzalanmıştır.²¹ Bu suretle Hatay sorununun çözümüne giden süreçte taraflar arasında olumlu bir adım daha atılmıştır. Taraflar arasında uzlaşma sağlanmasının ardından 24 Ağustos 1938 tarihinde Türk ve Fransız ordularının himayesi altında Hatay'da yapılan milletvekili seçimleri sonunda 2 Eylül 1938 tarihinde Hatay Millet Meclisi, parlak bir törenle açılmıştır.²² 6 Eylül 1938 tarihinde güvenoyu alan hükümetin ilk kabine toplantısında "Hatay Anayasası" kabul edilmiştir. Devletin resmî adı "Hatay Devleti Cumhuriyeti", yönetim şekli ise "Cumhuriyet" olarak belirlenmiştir. Tayfur Sökmen Cumhurbaşkanlığı, Abdurrahman Melek ise Başbakanlık görevine getirilmiştir. Yeni kurulan devlete, Hatay bayrağı resmen çekilmiştir.²³ Bu esnada Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk, Hatay'ın anavatana katıldığını göremeden 10 Kasım 1938 tarihinde vefat etmiştir. Bundan sonraki süreçte İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlık görevine gelmesinden sonra Hatay ile olan sıkı ilişkiler aynı şekilde devam etmiştir. Öyle ki, Bağımsız Hatay Devleti yöneticileri, Hatay'ın Türkiye'ye katılma isteğini birçok defa dile getirmişlerdir. 1938 yılı sonlarına doğru Türkiye ile koordineli olarak gerçekleştirilen faaliyetler ve birtakım yeni düzenlemelerle Hatay, neredeyse Türkiye'nin bir parçası hâline gelmiştir. Diğer taraftan Fransa, Suriye'ye bağımsızlık tanınmasını askıya alarak, 1936 Eylül ayında yapılan antlaşmayı onaylamamıştır. Bu esnada Avrupa'da Almanya ve İtalya'dan kaynaklanan siyasi gerilim de iyice tırmanmış, artık genel bir savaşın çıkması neredeyse an meselesi hâline gelmiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı'nda bütün bu siyasi konjonktürü göz önüne alarak, 1939 yılından itibaren Hatay'ın resmî olarak anavatana katılmasını Fransa'ya kabul ettirmek için harekete geçmiştir.²⁴

18 Yuluğ Tekin Kurat, "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası (1923-1973)", *Bellefen*, S.154, 1975, s.267.

19 BCA., Fon No: 30 10- Kutu No: 224- Dosya No: 510- Sıra No: 12; Kocatürk, *a.g.e.*, s. 620.

20 Melek, *a.g.e.*, s. 53-56.

21 Sarıay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *a.g.m.*, s.437. Gönlübol- Sar, *a.g.e.*, s.132; Antlaşma metni için bkz. "Türkiye ile Fransa arasında Dostluk Muahedesi", BCA, Fon No:30 10, Kutu No:224, Dosya No: 510/11.

22 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ayın Tarihi*, S.58, Eylül 1938, s.57-85.

23 Melek, *a.g.e.*, s.65.

24 Sarıay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *a.g.m.*, s.447; Soysal, *a.g.e.*, s.548; Gönlübol - Sar, *a.g.e.*, s.133.

2. Bağımsız Hatay Devleti'nin Türkiye'ye Katılma Süreci

1938 yılında Hatay sorunu nedeniyle inişli-çıkışlı devam eden Türk-Fransız ilişkilerinin Avrupa'da yaklaşan savaş tehlikesi nedeniyle 1939 yılının Ocak ayına gelindiğinde farklı bir şekil almaya başladığı görülmektedir. Hatay sorununun nihai olarak çözülmesi için Fransa'nın sıkıntılı durumunu fırsat bilen Türkiye, 1939 yılının başlarında son hamlesini başlatmıştır. Türk Dışişleri yetkilileri, bağımsız Hatay Devleti'nin anavatana katılması hususunu yavaş yavaş gündeme getirmeye başlarken, Fransız yetkililerinde ise genel kanı hâlâ statükonun korunması yönünde olmuştur. Şöyle ki, dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün direktifi doğrultusunda 21 Ocak 1939 günü Fransa'nın Ankara Büyükelçisi René Massigli'ye, açık ve net olarak Türkiye'nin Hatay'ın anavatana katılması yönündeki isteğini açıklamıştır.²⁵ Başlangıçta Fransa, Avrupa'da barış havasının bozulduğu bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerden dolayı büyük kaygı içinde bulunmasına rağmen Hatay konusunda Suriye çekincesinden dolayı çekimser kalmayı tercih etmiştir. Ancak bir taraftan da Fransız hükûmet yetkilileri, Türkiye ile yapmayı öngördükleri ittifakın önemini de göz önünde tutarak, konuyu enine boyuna incelemeye başlamışlardır. Bu amaçla Fransa'nın Türkiye Büyükelçisi Massigli, 1939 yılının Şubat ayı başında Paris'e çağırılmıştır.²⁶ Gerek Büyükelçi Massigli, gerekse de Fransız askerî yetkililer, Fransa'nın Hatay konusunda Türkiye ile uzlaşmaya gitmesinden yana olmuşlardır. Onların düşüncesine göre yaklaşan savaş karşısında Türkiye'nin stratejik konumu ve askerî gücünün Fransa'ya getirisinin yanında Hatay'ın çok da bir kıymeti kalmamıştı. Dahası Hatay sorunu iki yılı aşkın bir süredir Türk-Fransız ilişkilerini oldukça yıpratmıştı; öyle ki bu sorun çözülmedikçe olası bir savaşta Türkiye'den dostluk beklemek mümkün değildi.²⁷ Büyükelçi Massigli ve Fransız askerî yetkililerin bu görüşlerine karşın Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise konuya ilişkin hâlâ büyük bir tereddüt içerisinde bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Bonnet başta olmak üzere Fransız Dışişleri yetkililerinde Hatay konusunda Suriye'nin parçalanmasının kabul edilemeyeceği, olsa olsa ufak sınır düzeltmeleri yapılabileceği görüşü hâkim olmuştur.²⁸ Bahse konu yetkilileri en çok tedirgin eden hususların başında şayet bölgenin Türkiye'ye katılması kabul edilirse, buna hem Suriyelilerin çok büyük tepki vereceği, hem de diğer sömürgeci devletlere fırsat verilmiş olacağı ve Akdeniz'de dengenin bozulacağı düşüncesi gelmekteydi.²⁹ Bu sebeple Fransız diplomatlar, ısrarla Hatay'ın Türkiye'ye bırakılması fikrini savunmakta olan Büyükelçi René Massigli ve Fransız askerî yetkililerin aksine hâlâ Türkiye'ye karşı direnmek gerektiğine inanıyorlardı. Aslında onlar da 1939 ilkbaharı itibarıyla yaşanan siyasî gelişmeler karşısında Hatay'ın Fransa için pek de bir önemi kalmadığının farkındaydı. Fransa'nın güvenliği ve bekası için Türkiye'nin dostluğu ve stratejik konumu yaklaşan savaş öncesi Hatay'dan çok daha büyük bir önem arz etmekteydi. Aynı zamanda Fransa'nın tek başına İngilizlerden ayrı bir politika izleyerek, Almanya ve İtalya ile karşı karşıya gelmesi de mümkün görünmemekteydi.³⁰ Bu aşamada Fransa'nın en büyük çekincesi Milletler Cemiyeti Konseyi'nin onayı olmadan Suriye'nin bir parçasını bırakmaya hukuksal bakımdan yetkili olup, olmadığı konusuydu. Fransa'yı en

25 Kemal Yakut (2005), "Arap Dünyasının Hatay Devleti'nin Kurulmasına Karşı Tavrı ve Türk-Arap Muhâdeneti (Dostluk) Cemiyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.62, s.-803.

26 René Massigli Fransa'nın seçkin diplomatlarından. Mesleği boyunca önemli görevlerde bulunmuş, 1923 yılında Lozan Barış Konferansı'nın Genel Sekreterliğini yürütmüş, 1938 yılının Kasım ayında atandığı Ankara Büyükelçiliği görevine Ocak 1939'da başlamıştır. İngiliz yanlısı, Alman karşıtı olan Büyükelçinin göreve başlaması ile Hatay sorununun çözümünde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Akşit, *a.g.e.*, s.309; Yamaç, *a.g.m.*, 40.

27 Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız İlişkileri", *a.g.m.*, s.94.

28 TNA, FO 371/ 21929/E6532.

29 TNA, FO 371/ 21929/E6532.

30s Yücel Güçlü, *The Question of the Sanjak of Alexandretta. A Study in the Turkish-French-Syrian Relations*, TTK Basımevi, Ankara, 2001, s.297-298.

fazla tedirgin eden diğer bir husus ise Suriyelilerin böyle bir karara göstereceği tepkiydi. Aslında o güne kadar yaşanan siyasî gelişmeler karşısında Suriye Hükümet yetkilileri Fransa ile sürdürdüğü bağımsızlık mücadelesinde Türkiye'yi karşısına almak istemediğinden önemli bir tepki de göstermemişti.³¹

Fransa'da askerî ve sivil yetkililer arasındaki fikir ayrılıkları devam ederken 1939 yılının Mart ayı ortasından itibaren Fransız Hükümeti'nin Hatay sorununun çözümüne ilişkin daha ılımlı bir tavır sergilemeye başladığı görülmektedir. Bu tavir değişikliğindeki en büyük etken 15 Mart 1939 tarihinde Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmesidir. Zira, Fransa'nın en büyük kâbusu olan Hitler Almanya'sı 1919 barış antlaşmalarıyla belirlenmiş olan Versay'ın kısıtlılıklarından kurtulduktan sonra kendisi için hayati saha saydığı ülkeleri birer birer ilhak etmiştir. Bundan sonraki Alman genişleme planını ise bir yandan Polonya, diğer yandan Balkanlar ve daha ilerisi olarak belirlemiştir. Almanya 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'yı ilhak etmiş, ardından da 1934 yılında yaptığı Polonya ile Saldırmazlık Paktına son vermiştir. Bu işgalin hemen ardından 20 Mart 1939 tarihinde Fransız Dışişleri Bakanı Bonnet tarafından Büyükelçi Massigli'ye gönderilen telgraf, Hatay'ın anavatana katılmasına giden süreçte umut verici bir gelişme olarak algılanmıştır. Bahse konu telgrafta; *"Hatay sorunun Türkiye ile ilişkileri yıprattığı, konuya çözüm bulmak amacıyla taraflar arasında görüşmelerin başlaması gerektiği"*, bildirilmiştir.³² Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgalinin hemen akabinde 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi ise İngiltere ve Fransa için bardağı taşıran son damla olmuştur. Nitekim bu tarihten itibaren İngiltere, iki savaş arası dönemde takip ettiği yatıştırma politikasını bir kenara bırakarak olası bir savaşa karşı garantiler diğer bir deyişle güvenceler politikasına yönelmiştir. Bütün bu arda arda gelen siyasî gelişmeler, Fransa'yı da çok fazla tedirgin etmiş ve olası bir savaşta Boğazların bekçisi durumunda olacak olan Türkiye ile yakınlaşmaya zorlamıştır.³³ Öncelikle 1919 yılından beri takip ettiği yatıştırma politikasını bir kenara bırakan İngiltere, 1939 yılının Nisan ayı ortalarında Mihver Devletleri etrafında büyük bir barış çemberi kurmak için harekete geçmiştir. Bu kapsamda olası bir savaşın Akdeniz'e yayılması ihtimaline karşı 13 Nisan 1939'da Romanya ve Yunanistan'ın yanı sıra Türkiye'ye de birtakım güvencelerde bulunmuştur.³⁴ Buna göre eğer bu devletler, Akdeniz'de bir saldırıya uğrar veya egemenliklerini ve hayati menfaatlerini silah kuvvetiyle savunmaya teşebbüs ederlerse İngiltere ve Fransa kendilerine yardım edecekti. Türkiye de Akdeniz'deki Alman ve İtalyan tehlikesine karşı kayıtsız kalmamış ve İngiltere'nin teklifine olumlu yanıt vermiştir. Türkiye'nin bu kararında İtalya'nın Türkiye'nin güvenlik bölgesi sayılan Arnavutluk'u işgal etmesinin büyük etkisi olmuştur. 1939 yılının Nisan ayı ortalarında Ankara'da Türk ve İngiliz yetkililer arasında başlayan Türk-İngiliz ittifak görüşmelerinin devam ettiği dönemde Türkiye, Hatay sorunu üzerinde Türkiye'nin istediği şekilde bir anlaşma olmadıkça, Fransa'nın bu görüşmelere katılmasını istememiştir.³⁵ Türkiye ile İngiltere arasında 15 Nisan 1939'da başlayan görüşmeler, 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz Ortak Beynamesi'nin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.³⁶ Hatay konusunu

31 Yakut, a.g.m., s.803.

32 Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız İlişkileri", a.g.m., s.100-101.

33 Müzehher Yamaç, "Hatay Issue within the Scope of Turkish-French Relations", *International Journal of Research In Social Sciences*, March 2015, Vol.5, s.40.

34 Detaylı bilgi için bkz. Figen Atabey (2014), *1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı*, İstanbul: IQ Yayınları, s.44-50.

35 Soysal, a.g.m., s.101-102.

36 Ankara'da 12 Mayıs 1939'da imzalanan Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, Başbakan Dr. Refik Saydam tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain tarafından da İngiltere parlamentosunda aynı zamanda ilan edilmiştir. Türkiye ve İngiltere yayınladıkları ortak bildiriye, uzun süreli bir karşılıklı yardım antlaşması imzalanıncaya kadar bir saldırı hâlinde karşılıklı yardım ve iş birliği konularında anlaşmalarını beyan etmişlerdir [Atabey, a.g.e., s. 55-56].

çözümlemek için son adımı bir türlü atmak istemeyen Fransa ise, ittifaka yönelik beyannamenin dışında kalmıştır. Türk-İngiliz Ortak Beyannamesi'nin imzalanmasından on gün sonra 22 Mayıs 1939'da Berlin'de Alman-İtalyan Dostluk ve İttifak Antlaşması diğer bir adıyla Alman-İtalyan Çelik Paktı imzalanmıştır. Türk-İngiliz yakınlaşmasından rahatsız olan Alman Hükümeti, Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı ihracatı keseceğini ve her türlü ekonomik ve kültürel işbirliğine son vereceğini söyleyerek, Türkiye'ye psikolojik baskı uygulamaya başlamıştır.³⁷ Türkiye'deki Büyükelçisi Franz von Papen aracılığıyla Türkiye'yi Mihver Devletleri tarafına çekmek için büyük uğraş vermiş ve olası bir Türk-Fransız Beyannamesi'nin imzalanmasını önlemeye çalışmıştır. Mihver Devletleri'nden İtalya ise Türk-İngiliz ittifakını bir nevi kuşatma politikası olarak nitelendirmiş ve bu duruma büyük tepki göstermiştir.³⁸

Bu ortamda İngiltere'nin politikası ise Balkanların siyasi ve iktisadi egemenliklerini koruyarak Mihver Devletleri'nin nüfuzu altına girmesine meydan vermemektir.³⁹ İngiltere, Türkiye'yi Balkanlar ve Doğu Akdeniz bölgesinin savunması bakımından büyük bir stratejik değer olarak gördüğünden Türkiye ile ittifak çalışmalarını bir an önce tamamlamak üzere Fransa'yı da Hatay'ı Türkiye'ye bırakması yönünde ikna etmeye çalışmaktaydı. Bu süreçte İngiliz ve Fransız yetkililer arasında görüşmeler bütün hızıyla devam etmiştir. Bu kapsamda Fransız Büyükelçiliği tarafından İngiliz Büyükelçiliğine Türk-Fransız görüşmelerinin gidişatı hakkında gönderilen 17 Mayıs 1939 tarihli telgrafta; Türk-Fransız görüşmelerinin yakın bir zamanda olumlu bir şekilde sonuçlanacağına umulduğu belirtilirken şu açıklamada bulunulmuştur: *"Türklerin Hatay konusunda taleplerini artırmış olması bizi rahatsız etmektedir. Türkler Hatay'da Türk-Fransız ortak hâkimiyeti konusuna razı olmuşlardır. Oysa son zamanlarda Hatay'ın tamamen Türkiye'ye katılması hususunda baskı yapmaktadırlar."*⁴⁰ Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere Fransa, bir an önce Türkiye ile anlaşma yoluna gitmek istiyordu, ancak Türkiye'nin son dönemdeki taleplerinden rahatsız olmakta ve hâlâ Hatay'ın Türkiye'ye devri konusuna Suriye çekincesinden dolayı sıcak bakmamaktaydı. Fransa'nın bu çekincesi 1939 yılının Haziran ayına kadar devam etmiş; bu tarihten sonra dönemin siyasi konjonktürünün etkisiyle Türkiye ile uzlaşmaktan başka bir yolu kalmamıştır.

3. 23 Haziran 1939 Tarihli Hatay'ın Anavatana Katılmasına İlişkin Düzenleme

12 Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz Ortak Beyannamesi'nin dışında kalan Fransa, 1939 yılının Haziran ayı başı itibariyle Hatay konusunda Türkiye'nin kabul etmeyeceği bütün önerilerinden vazgeçmek zorunda kalmış ve İngiltere'nin de arabuluculuğu ile sorunun Türkiye'nin istediği şekilde çözümüne razı olmuştur.⁴¹ Bu kapsamda Ankara'da Fransa Büyükelçisi René Massigli ile Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Müsteşarı Numan Menemencioğlu arasında gerçekleştirilen Türk-Fransız görüşmeleri, 17 Haziran 1939'da başlamış ve altı gün kadar sürmüştür.⁴² Oldukça tartışmalı geçen görüşmeler sonunda 23 Haziran 1939'da öğleden önce Ankara'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını sağlayan *"Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının nihai çözümüne ilişkin Antlaşma"*

37 Jivkova, *a.g.e.*, s. 228; Ada, *a.g.e.*, s. 210.

38 Jivkova, *a.g.e.*, s.226; Türkaya Ataöv (1965), *Turkish Foreign Policy 1939-1945*, A.Ü. Basımevi, Ankara, s.27.

39 Aptülâhat Akşit (1991), *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Basımevi, s. 308.

40 NA FO 371/ 23293; E 3593/143/44.

41 Akşit, *a.g.e.*, s.313.

42 NA, FO.371/23295 [Franco-Turkish Staff Conversations 17-23rd June, 1939]; NA, FO 371/ 23300 171380. E4552/1142/44.

imzalanmıştır.⁴³ Bahse konu antlaşma ile Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul ederken, Türkiye de Suriye ile bu yeni sınırın kesin olduğunu; Suriye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstereceğini beyan etmiştir. Bu düzenleme, 11 maddelik antlaşma metni, bir protokol ile iki tutanaktan meydana gelmiştir.⁴⁴ Antlaşma genel olarak Hatay Devleti'nin kesin sınırları ve Hatay vatandaşlarının statüsü hakkında ülke değişikliği sebebiyle uyrukluk seçme hakkı, mali sorunlara ve mülkiyet devri gibi hükümleri içermiştir. Antlaşma hükümleri arasında Hatay'daki askerî mezarlığın Fransızlarda kalması ve Fransız dini yapılarının durumunun değiştirilmemesi konusu da yer almıştır. Ayrıca yine antlaşma hükümleri gereğince Hatay'daki Fransız kuvvetlerinin ülkeyi bir ay içinde (23 Temmuz 1939 tarihinden önce) boşaltması öngörülmüştür.⁴⁵ Fransa Dışişleri Bakanı Bonnet, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını sağlayan düzenleme ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “Cumhuriyet Hükümeti, üçüncü bir gücün yararına Suriye ve Lübnan'da kabul ettiği sorumluluklarından vazgeçmek niyetinde olmadığını beyan etmektedir. Türk-Fransız sınırında yeni bir itimat ve yatıştırma düzeni kuran ve Hatay'ın Türkiye'ye geri verilmesini sağlayan düzenlemeyi içeren bir antlaşma, bir tutanak, iki ek ve iki mektup Ankara'da aynı anda imzalanmıştır.”⁴⁶

Hatay'ın anavatana katılmasına ilişkin düzenlemenin yapılmasının ardından 23 Haziran 1939 günü öğleden sonra bu kez Paris'te Fransa Dışişleri Bakanı George Bonnet ile Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz arasında Türk-Fransız Ortak Beyannamesi imzalanmıştır.⁴⁷ Türkiye ile Fransa arasında imzalanan ortak beyanname, Türk-İngiliz beyannamesi ile birebir aynı hükümleri içermiştir. Bu beyannamenin imzalanması ile kesin ittifak antlaşması için yürütülen Türkiye ve İngiltere arasındaki görüşmelere, Temmuz ayından itibaren Fransa

43 Antlaşma ve Ek protokollerin metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, C.20, s.1530-1539; Soysal, *a.g.e.*, s. 581-589; İngilizce metni bkz. NA, FO 371/23300 E-5708 [Arrangement For the Final Settlement of Territorial Questions Between Turkey and Syria, 23rd June, 1939].

44 Antlaşmanın 1. Maddesinde, Türkiye-Suriye sınırı tam olarak belirtildikten sonra, Hatay'daki Fransız kuvvetlerinin ülkeyi bir ay içinde (23 Temmuz 1939 gününden önce) boşaltmaları öngörülmüştü. Antlaşmanın vatandaşlıkla ilgili 2., 3., 4. ve 5. Maddelerinde, bu topraklarda yaşayanların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olacakları, ancak halihazırda yaşayanların isterlerse altı ay içinde Suriye ya da Lübnan vatandaşlığına geçmeye karar verebilecekleri ve vatandaşı olacakları ülkeye 18 ay içinde taşınabilecekleri, taşınırken de gayrimenkullerini isterlerse tasfiye edebilecekleri, taşınır mallarını ise yanlarında götürebilecekleri hükmü yer alıyordu. Antlaşmanın 6.maddesine Fransa'nın İskenderun'daki askerî mezarlığının korunması hükmü konulmuştu. Antlaşmanın 7.maddesi gereğince, Türkiye Suriye'nin toprak bütünlüğünü ve iç huzurunu tehdit eden her türlü eylemi kınayıp, kendi topraklarından bu amaçla başlatılabilecek eylemleri yasaklayacak ve bastıracaktı. 8.9.ve 10. Maddelere göre, Suriye adına Fransa ve Türkiye, birbirlerinin ülke güvenliğine ve rejimine yönelik yıkıcı eylemleri önleyeceklerini belirterek, 30 Mayıs 1926 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesinin yeni bir antlaşma imzalanmasını sağlamak üzere 15 Mart 1940'a kadar geçerli kalması üzerinde anlaşıyorlardı. 11.madde de, Antlaşmanın onay belgelerinin değişimiyle 22 Temmuz 1939'da yürürlüğe girmesi öngörülmüyordu. Antlaşmanın ekinde yer alan protokolda, Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması sonucu bu topraklardan ayrılacaklara ait mal, hak ve çıkarların devriyle ilgili düzenlemeler yer almıştır. [Soysal, Türk-Fransız Siyasi İlişkileri, *a.g.m.*, s. 992; Ada, *a.g.e.*, s.211-213].

45 Hatay'ın Türkiye'ye Katılmasına ilişkin yapılan antlaşma şu belgeleri içermektedir.

1. Türkiye ve Suriye arasındaki toprak sorunun çözülmesine ilişkin Antlaşma metni,
2. Mali sorunlara ve mülkiyet devrine ilişkin tutanak,
3. Tutanağa ait iki adet ek,
4. Suriye veya Lübnan uyruğunu seçen şahısların mülkiyeti ile ilgili tutanaklar,
5. Üç tarihi araştırma gezisi ile ilgili sözleşmenin geçerliliğini tanıyan bir yazışma,
6. Yabancıların paralarını yurtdışına nakletmeleri ile ilgili bir yazışmaların nüshaları [NA FO 371/23300 171380 E4837/1142/44].

46 NA, FO 371/ 23300 E4552/1142/44.[Fransız Büyükelçiliğinin Türk-Fransız İttifakına giden süreç hakkında İngiltere Büyükelçiliğine göndermiş olduğu 17 Mayıs 1939 tarihli yazısı]. İlgili yazı Ek-1' de sunulmuştur.

47 Türk-Fransız Ortak Beyannamesinin metni için bkz. NA, FO.371/21929/E-4552/1142/44; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 6, C.3, Otuzuncu Oturum, (23.6.1939), s.317-318.

da katılmıştır.⁴⁸ Türk- Fransız Ortak Beyannamesi, 19 Ekim 1939 tarihinde Ankara'da imzalanacak olan Üçlü İttifak Antlaşması'nın görüşmelerine başlangıç teşkil etmiştir. Bu esnada Hatay Devleti Meclisi daha 23 Haziran 1939 tarihli anlaşma yürürlüğe girmeden 29 Haziran 1939'da oybirliği ile Türkiye'ye katılma kararı almıştır. TBMM tarafından 7 Temmuz 1939 tarihinde çıkarılan bir kanun ile merkezî Antakya olmak üzere Hatay vilayeti kurulmuştur.⁴⁹ Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına yönelik gelen tepkilere bakılacak olursa bunların ilki doğal olarak Suriye'den gelmiştir. Suriye, Hatay'ın Türkiye'ye devrini bir nevi ilhak olarak görmüş ve şiddetle protesto etmiştir. Suriye'ye göre Fransa, Hatay'ın ilhakına izin vererek uluslararası hukuku ve Suriye'nin haklarını çiğnemiştir. Suriye, Hatay'ın Türkiye'ye devri kararı hukukî olmaktan ziyade Fransa ve Türkiye arasında alınmış siyasî bir karar olarak yorumlamıştır.⁵⁰ Suriye hükûmet yetkilileri, Fransız meclisine ve Milletler Cemiyeti'ne gönderdikleri protesto notaları ile 23 Haziran 1939 tarihli düzenlemenin 1921 Ankara, 1923 Lozan, 1926 Ankara Bağlılarına, 1930 Son Sınır Protokolüne ve 1937 kararlarına aykırı olduğunu beyan etmişlerdir. Fransa'nın mandaterlik yetkisini aştığı düşüncesiyle Hatay'ın Türkiye'ye devrine yönelik kararın bir an önce durdurulmasını talep ederek, Suriye'nin haklarını saklı tuttuklarını bildirmişlerdir.⁵¹ Fransa, Suriye'ye verdiği cevapta 23 Haziran 1939 tarihli antlaşmanın 1921 Ankara Antlaşması'nın kaçınılmaz bir sonucu olduğunu belirterek, Hatay'ın Türkiye'ye geri verilmesinin Türkiye-Suriye ilişkilerinin iyileşmesinde faydalı olacağını bildirmiştir. Neticede Suriye'nin Hatay'ın Türkiye'ye devrine olan tepkisi protesto notalarından daha ileriye gidememiştir. Suriye'nin yanı sıra Hatay'ın Türkiye'ye devrine İtalya'dan da büyük tepki gelmiştir. İtalya da Suriye gibi Hatay'ın Türkiye'ye devrine izin vermiş olmakla Fransa'nın mandaterlik yetkisini fazlasıyla aşmış olduğu düşüncesi taşımıştır. İtalyan Hükûmeti 10 Temmuz 1939'da Fransa'ya bir nota göndermiş ve 1920 San Remo Konferansı Devletleri'nden biri olarak kendisinin haberi ve izni olmadan yapılan bu Anlaşmanın mandanın amacına ve ilgili halkların isteğine ters düştüğünü, bildirmiştir.⁵² Suriye ve İtalya'nın aksine Almanya ise Hatay'ın Türkiye'ye devrini, batılı güçlerin çaldığı toprağın sahibine iadesi olarak yorumlamıştır. Bu düşünce Alman basınına şu şekilde yansımıştır: *"Hatay'ın Türkiye'ye iadesi, Versay galiplerinin kendi rızaları ile barış antlaşmalarının bir koşulunda değişiklik yaptıkları ilk örneği teşkil etmektedir. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı sonrası tarihte ilk kez batılı güçlerin çaldığı toprağı savaşı öncesindeki sahibine geri verdikleri görülmektedir."*⁵³

Sonuç

Hatay'ın bağımsızlığını elde etmesine giden üç yıllık sürecin başlangıcı, Fransa'nın 1936 yılında Suriye'ye bağımsızlık vereceğini açıklamasına dayanmaktadır. Fransa'nın Suriye bölgesindeki manda yönetimini kaldırarak, bölgeye bağımsızlık tanımaya karar vermesi üzerine Hatay'da yaşayan Türklerin geleceğinin Suriye yönetimine bırakılması Türkiye tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum üzerine Türkiye, Hatay'ın bağımsızlığı için Milletler Cemiyeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin özellikle de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat kararlı tutumu bir süre sonra sonuç vermiştir. Milletler Cemiyeti'nin kararı ile 1937'de yeni bir statüye kavuşturulan Hatay, içişlerinde bağımsız dışişlerinde Suriye'ye bağlı bir hâle gelmiş, 1938'de ise tamamen bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Hiç şüphesiz bu sürecin

48 Atabey, *a.g.e.*, s.72.

49 Sosyal, *a.g.m.*, s.103.

50 Majid Khadduri (1945), "The Alexandrette Dispute", *The American Journal of International Law*, Vol.39/3, s.423.

51 Ada, *a.g.e.*, s.215; Sosyal, *a.g.m.*, s.104.

52 Sarıay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *a.g.m.*, s.450.

53 NA FO 371/23300 E 5477/1142/44.

tamamlanması kolay olmamış, 1937-1938 yıllarında Hatay konusunda Türkiye ile Fransa arasında yaşanan kriz en üst noktaya ulaşmıştır. Bağımsız Hatay Devleti'nin anavataana katılmasını sağlayan süreç ise, 1939 yılı başı itibariyle Avrupa'daki siyasi gelişmelerden dolayı hız kazanmıştır. 15 Mart 1939'da Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgalinin ardından 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgali sonucu başlayan Türk-İngiliz görüşmeleri hızla ilerlemiş ve 12 Mayıs 1939 tarihinde üçlü ittifakın temeli atılmıştır. Bu durumda artık Fransa için Türkiye ile uzlaşmaktan başka bir yol kalmamıştır. Denilebilir ki, Türkiye'nin olası bir savaşta Batı bloğuna bağlanmasının ilk adımı olan 12 Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz Ortak Beyannamesi'nin imzalanması Fransa'yı Türkiye ile uzlaşmaya götüren nihai olay olmuştur. Zira dönemin şartlarına bakıldığında Fransa'nın tek başına İngilizlerden ayrı bir politika izleyerek, Almanya ve İtalya ile karşı karşıya gelmesi mümkün görünmemektedir. Yine Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da barış antlaşmaları ile kurulan düzenin diğer bir deyişle statükonun baş savunucusu olan Fransa'yı, Türkiye ile uzlaşmaya iten temel nedenlerinden birisi de Türkiye'nin stratejik konumu itibariyle Mihver Devletleri bloğuna kaymasının önlenmesidir. Neticede dönemin siyasi gelişmeleri Fransa'yı Türkiye ile anlaşmaya zorlamış ve 23 Haziran 1939 tarihi itibariyle Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda taraflar arasında nihai bir uzlaşma sağlanmıştır. Hatay meselesinin olumlu bir safhaya geçebilmiş olması noktasında dönemin uluslararası siyasi konjonktürünün tamamen değişmiş olması ne kadar büyük bir etken ise Türk diplomasisinin rolü de yadsınamayacak kadar önemlidir. Öyle ki, Lozan'dan kalma Hatay sorunu 1936-1939 yılları arasında öncelikle Atatürk, ardından da İsmet İnönü yönetiminin azimli ve kararlı politikası sayesinde barışçı yollardan ve diplomasi kanalı ile başarılı bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri :

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Fon No:30 10-0-0, Kutu No:224, Dosya No: 510, Sıra No:11.

Fon No:30 10-0-0, Kutu No:224, Dosya No: 510, Sıra No:12.

Fon No:30 10-0-0, Kutu No:225, Dosya No: 515, Sıra No:25.

The National Archives (TNA)/ Londra-UK

FO (Foreign Office) 371/23295 [Franco-Turkish Staff Conversations 17-23rd June, 1939].

FO 371/23300 E-5708 [Arrangement For the Final Settlement of Territorial Questions Between Turkey and Syria, 23rd June, 1939].

FO 371/23300 E 6532/91/44 [Proposed Franco-Turkish Alliance].

FO 371 -23293- E 3593/143/44 [Proposed Franco-Turkish Mutual Aid Pact].

FO 371 -23300- E 4664 [Franco-Turkish Agreement Regarding to the Hatay: Arab Attitude 28 June 1939].

FO 371/23300 E 5477/1142/44 [Franco-Turkish Relations].

Başvuru Eserleri :

Ada, Serhan (2005), *Türk-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.

Akşit, Aptülahat (1991), *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Basımevi.

Atabey, Figen (2014), *1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı*, İstanbul: IQ Yayınları.

Atabey, Figen (2015), "Hatay'ın Anavataana Katılma Süreci", *Avrasya Uluslararası*

Araştırmalar

Dergisi, Volume:4/7, s. 192-209.

Ataöv, Türkkaya (1965), *Turkish Foreign Policy (1939-1945)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ayın Tarihi, S.58, Eylül 1938, s.57-85.

Dayı, Esin (2002), "Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.19, s.331-340.

Gönlübol Mehmet-Ömer Kürkçüoğlu (2010), "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış," *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*, , Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Gönlübol Mehmet- Sar Cem (1987), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, C.I, Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Güçlü, Yücel (2001), *The Question of the Sancak of Alexandretta. A Study in the Turkish-French-Syrian Relations*, Ankara: TTK Basımevi.

Hatipoğlu Süleyman, "Hatay'ın Türkiye'ye Katılması", *Türkler*, C.16, s. 685-689.

Jivkova, Ludmila (1978), *İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939)*, (Çev. F. Muharrem- F. Erdinç), İstanbul: Habora Kitabevi.

Khadduri, Majid (1945), "The Alexandrette Dispute", *The American Journal of International Law*, Vol.39/3, s.406-425.

Kurat, Yuluğ Tekin (1975), "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası (1923-1973)", *Belleten*, S.154, s.265-308.

Kocatürk, Utkan (1983), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi, (1918-1938)*, Ankara: TTK Basımevi.

Köni, Hasan (1989), "Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış", *Atatürk Yolu*, S. 4, s. 535-539.

Melek, Abdurrahman (1991), *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara: TTK Basımevi.

Pehlivanlı Hamit- Sarınay Yusuf -Yıldırım Hüsamettin (1991), *Türk Dış Politikasında Hatay*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını.

Sander, Oral, (1994), *Siyasi Tarih (1918-1994)*, II. Cilt, Ankara: İmge Kitabevi.

Sarınay, Yusuf (2010), "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s.365-429.

Sarınay, Yusuf (2010), "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s.432-454.

Soyak, Hasan Rıza (1974), *Atatürk'ten Hatıralar*, C.II, Ankara: Yapı ve Kredi Yayınları.

Soysal, İsmail (2000), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara: TTK Basımevi.

Soysal, İsmail (1983), "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız İlişkileri (1936-1939)", *Belleten*, S.193, s.79-110.

Soysal, İsmail (1985), "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri", *Belleten*, S. 188, s.956-1044.

Sökmen, Tayfur (1992), *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara: TTK Basımevi.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 6, C.3, Otuzuncu Oturum, (23.6.1939), s.317-318.

Yakut, Kemal (2005), "Arap Dünyasının Hatay Devleti'nin Kurulmasına Karşı Tavrı ve Türk-Arap Muhâdeneti (Dostluk) Cemiyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.62, s. 775-821.

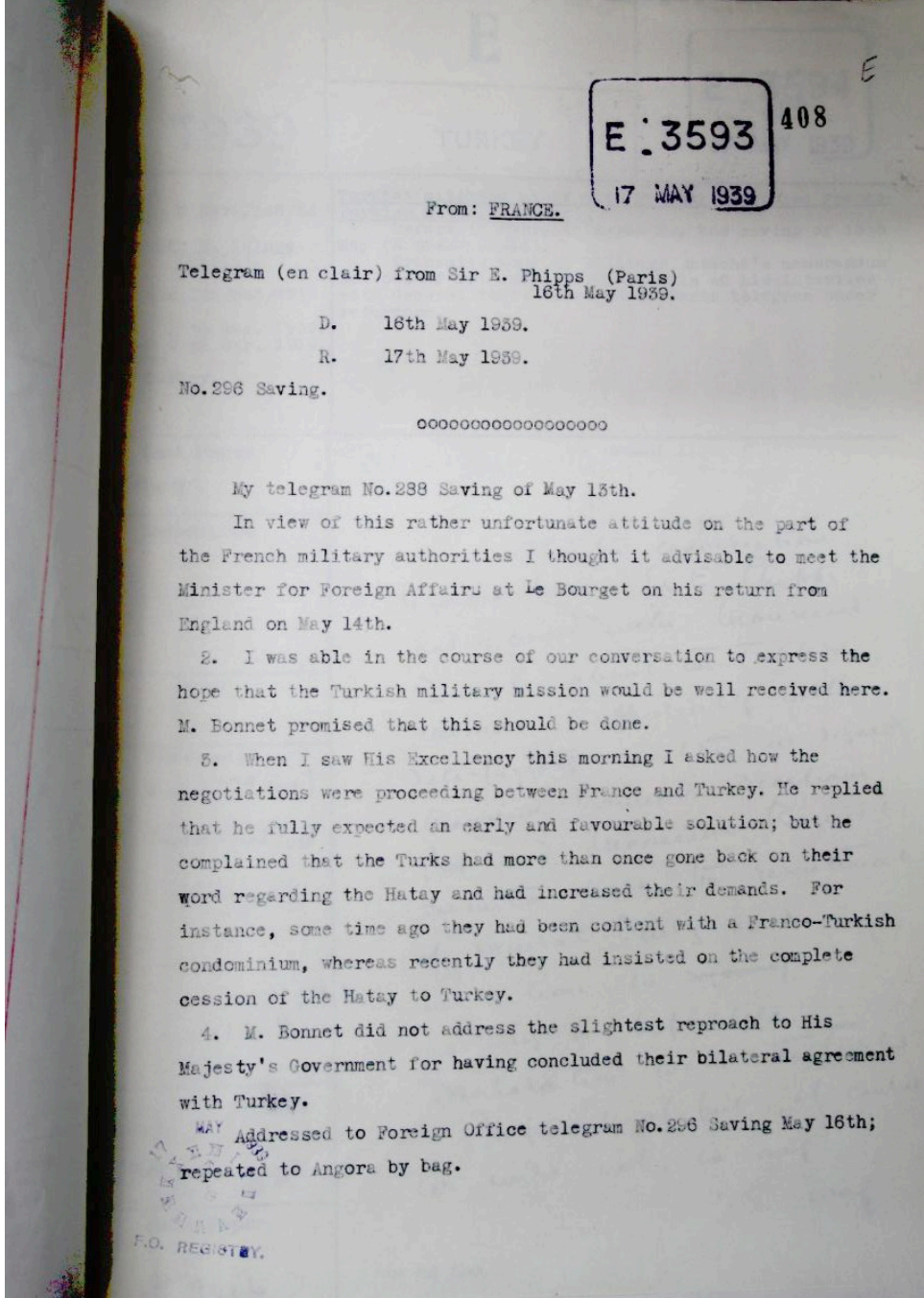
Yamaç, Müzehher (2015), "Hatay Issue within the Scope of Turkish-French Relations", *International Journal of Research In Social Sciences*, S.5, s.32-42.

EKLER :

Ek-1: Fransız Büyükelçiliğinin Türk-Fransız İttifakına giden süreç hakkında İngiltere Büyükelçiliğine göndermiş olduğu 17 Mayıs 1939 tarihli yazısı

1939		E	TURKEY	E 3593 407 17 MAY 1939
Registry Number E 3593/143/44. TELEGRAM FROM Sir E. Appo (Paris) No. 296 Saving Dated 16th May, 1939. Received in Registry 17th May, 1939		Proposed Franco-Turkish Mutual Aid Pact. Refers to Paris telegram No. 288 saving (E 3543/143/44) States that in course of a conversation with Minister of Foreign Affairs on May 14th he expressed the hope that Turkish military mission would be well received. M. Bonnet promised that this would be done. In a further conversation with Sir E. Phipps M. Bonnet said that he fully expected an early and favourable result to Franco-Turkish negotiations but complained that Turks had increased their demands regarding the Hatay. M. Bonnet did not address any approach to His Majesty's Government for concluding a bilateral pact with Turkey. (Repeated Angora.)		
E : Turkey		Ref in Dept - copy (Minutes) checked		
Last Paper. E3577		It was a very good idea of Sir Eric Phipps to take the opportunity of putting in a word about the Turkish military mission.		
References.		As regards the negotiations about the Hatay, each side is missing the other of going back on their word.		
(Print.)		Para. 4 is reassuring.		
(How disposed of.)		As. copies Admiralty W.O. C.S. W. classified.		
Neo Admin. v.o. H.M. Lt. Chaffield on E3593/143/44. May 19.		17/5 Southern Dept W. Rawlins J.W.R. 21/5.		
(Action completed.) JAS 1/6	(Index.) 8/9	R.V. Boucher 17/5 17/5/39		
Next Paper. E 3594				

TNA FO 371/ 23293; E 3593/143/44

Ek-2: Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının çözümüne ilişkin Düzenleme hakkında 26 Haziran 1939 tarihli Fransız Büyükelçiliğinin yazısı.

7	E	E 4552 40 26 JUN 1939 17
1939	TURKEY	
<p>Registry Number } E 4552/1142/44</p> <p>TELEGRAM FROM Sir E. Phipps, (Paris).</p> <p>No. 392 saving (en clair)</p> <p>Dated 24th June, 1939.</p> <p>Received in Registry 26th June, 1939.</p> <p>E: Turkey.</p>	<p>Franco-Turkish relations.</p> <p>Refers to Paris telegram No. 378 saving of 22nd June (E 4510/63/39).</p> <p>Franco-Turkish declaration of mutual assistance was signed in Paris by Minister for Foreign Affairs and Turkish Ambassador on 23rd June. Copies of text are being sent by despatch. Quotes text of a unilateral declaration, also signed by M. Bonnet, emphasizing that France has no intention of renouncing her responsibilities in Syria and Lebanon. An agreement, protocol, two annexes and a proces verbal and two letter, establishing a new regime of appeasement on Turco-Syrian frontier and providing for return of the Sanjak to Turkey were signed simultaneously at Angora. Quotes semi-official reports of its contents, and reports French reaction to agreements. (Copy Angora).</p>	
Last Paper.	(Minutes.)	
E 4541		
References.		
(Print.)	<p><i>Theravina</i></p> <p>The full text will be found on E 4553.</p> <p>A copy for Lord Chatfield and Service Dept.</p> <p>J. R. Colville</p> <p>26/vi</p>	
(How disposed of.)	<p>Southern Dept</p> <p>Central Dept 15/7</p> <p>Capt Whitmore 19/7</p> <p>Library 11/7</p> <p>Mr. Knight 14/7</p>	
<p>FZ Lt. Chatfield</p> <p>14/7.</p> <p>Army.</p> <p>Activity. July 5.</p>		
(Action completed.)	(Index.)	
20/1/39	20/1/39	
Next Paper.		

TNA, FO.371/21929/E-4552/1142/44

MÜTTEFİK DEVLETLERİN TÜRKİYE'Yİ II. DÜNYA SAVAŞINA DAHİL ETME GİRİŞİMLERİ VE İNÖNÜ CHURCHİLL GÖRÜŞMESİ

INITIATIVES OF ALLIED STATES TO INCLUDE TURKEY IN WORLD WAR II AND INONU CHURCHILL MEETING

Feyzullah EZER*

Geliş Tarihi/Received:29.05.2019

Kabul Tarihi/Accepted:30.06.2020

EZER, Feyzullah, (2020), "Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2595-2611.

Öz

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanmış olan barış antlaşmalarının tarafları memnun etmemesi, devletlerin yeni ittifaklara yönelmesine ve ilkinden daha ağır sonuçları olan II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. 1930 yılından itibaren Avrupa'da uluslararası ilişkilerin bozulmaya başlaması üzerine Türkiye, Balkanlar ve Orta Doğu'da bir takım ittifaklar kurulması için önemli rol oynamıştır. 1934 yılında Balkan ülkeleriyle Balkan Antantı imzalanmış, 1936 yılında ise Avrupa'da ortaya çıkan olumsuz gelişmelerin de etkisiyle Türkiye, diplomatik girişim başlatarak Lozan'da verilmeyen Boğazların egemenlik haklarını 20 Temmuz 1936'da onaylanan Montreux Boğazlar sözleşmesiyle elde etmiştir. 1937 yılında İran'da Sadabad Paktı imzalanarak sınırlar güvence altına alınmıştır. 1938 yılında Türkiye yeni bir diplomatik başarı göstererek Fransa ile yürütmüş olduğu görüşmeler neticesinde Hatay meselesini kendi lehine çözmüştür. Almanya ve İtalya yönetimlerinin 1939 başlarından itibaren saldırgan tutumlarını artırmaları üzerine İngiltere ve Türkiye arasında 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz Ortak Bildirisi yayımlanmıştır. Ayrıca Türkiye ve Fransa arasında 23 Haziran 1939 tarihinde Dostluk ve İşbirliği Antlaşması yapılmıştır. Bu dönemde Sovyet Rusya ve Almanya arasındaki yakın ilişkilerden endişe duyan Türk, Fransız ve İngiliz temsilcileri, Ankara'da buluşarak, 19 Ekim 1939'da üçlü ittifak antlaşması yayınlamışlardır. Bu gelişmeler Türkiye'nin Batı ittifakına dahil olmasına zemin hazırlamıştır. 1 Eylül 1939 tarihinde Alman güçlerinin Polonya topraklarına girmesiyle, yeni bir Dünya Savaşı'nın başlaması Türkiye için de sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Her iki grupta yer alan devletler biraz da Türkiye'nin coğrafi konumu nedeniyle kendi saflarında savaşa dahil edebilmek amacıyla yoğun girişimlerde bulunmuşlardır. Türkiye ise diplomasi kurallarını uygulayarak II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı başarmış olmasına rağmen savaş ortamından fazlasıyla etkilenmiştir. Savaş ekonomisi uygulanması sonucu hükümetin artan harcamaları karşılayabilmek amacıyla çıkarmış olduğu vergi kanunları vatandaşın hükümete olan güvenini sarsmıştır. Hızlı bir şekilde artan enflasyon, hak etmedikleri bir gelir elde ederek zenginleşmeleri, gelir adaletsizliği yaratmış ve bu gelişmeler savaş süresince engellenememiştir. II. Dünya Savaşı'na hazırlıksız yakalanan Türkiye'nin savaşa girebilmek adına gerekli hazırlık ve donanımı yeterli düzeyde değildi. Ancak Türkiye savaşa girme riskini hesaba katarak seferberlik dahil tüm hazırlıklarını tamamlayarak sınırlarını güvence altına almaya çalışmıştır. Türkiye, II. Dünya Savaşı sırasında çoğu zaman Müttefiklere daha yakın olsa da savaş dışında kalmak ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için denge politikası uygulamayı kendi çıkarları açısından uygun bulmuştur. II. Dünya Savaşı'nın ilerleyen dönemlerinde İngiltere Başbakanı Churchill ve ABD Başkanı Roosevelt Kazablanka şehrinde buluşarak Müttefiklerin savaşta geldikleri noktayı değerlendirmişlerdir. İki liderin görüşmesinde Türk Devleti'nin bu savaşa Müttefikler lehine dahil olması konuşulmuş ve bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Elazığ; fezer@firat.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5862-8541>).

konuda görüşülmek üzere Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den randevu talep edilmiştir. 30-31 Ocak 1943 tarihleri arasında Adana'da vuku bulan ve 2 gün boyunca devam eden iki liderin müzakeresinin ana kısmını Türkiye Cumhuriyeti'nin Müttefiklerle birlikte hareket etmesi hususu oluşturmuştur. Türk yetkililer, eğer Türkiye'nin Mihver devletlere karşı savaşta yer alması talep ediliyorsa, öncelikle silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Churchill, Türk tarafının kaygılarını gidermek amacıyla istenilen silah ve mühimmat ihtiyacının ABD ve İngiliz işbirliği ile çözüleceğini açıklamıştır. Bu gelişmeler Türkiye'nin Müttefikler lehine hareket etmekten kaçındığı ve savaşa girmek istemediği şeklinde yorumlara sebep olmuştur. 1945 başlarından itibaren savaşa ağırlığını koyan Müttefik güçleri, Moskova'da toplanarak savaş bitiminde nasıl hareket edeceklerini görüşmeye başlamışlar ve Türk Hükümeti'nden zaman geçirmeden kendi saflarında savaşa girmesini istemişlerdir. Bu isteğe daha fazla duyarsız kalamayan Türk yetkililer müttefiklerle görüşerek, tarafını netleştirmiş, Mihver grubunda yer alan Almanya ve Japonya devletlerine savaş ilan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İkinci Dünya Savaşı, Müttefik Devletler, Adana Görüşmesi, İnönü, Churchill.*

Abstract

The peace treaties signed at the end of the First World War did not satisfy the parties, causing the states to turn to new alliances and the outbreak of the World War II, which had more severe results. From 1930 to begin to deterioration of international relations in Europe, Turkey has played an important role in the establishment of a number of alliances in Balkans and Middle East. In 1934, Balkan Alternation was signed with Balkan countries. In 1936, with the impact of unfavorable developments emerged in Europe and Turkey, the sovereign rights of the Straits initiating diplomatic initiatives are not given at Lausanne signed on July 20, 1936 Montreux Straits has obtained the contract. In 1937, the Sadabad Pact was signed in Iran and borders were secured. Turkey in 1938, showing a new diplomatic success which was conducted talks with France as a result of the Hatay issue was resolved in their favor. German and Italian administrations have increased their aggressive attitude since the beginning of 1939. Thereupon, between England and Turkey, the Turkish-British Joint Declaration was issued in 12 May 1939. It is also made of Friendship and Cooperation Treaty between Turkey and France on June 23, 1939. During this period, alarmed by the close relationship between Soviet Russia and Germany, France and Britain, met in Ankara with Turkey, they have signed the tripartite alliance on 19 October 1939. These developments paved the way for Turkey's involvement in the Western alliance. September 1, 1939 at the outbreak of World War II with the German invasion of Poland marked the beginning of a troubled period for Turkey. Both sides have made serious attempts to include Turkey in the war within their own ranks because its geographical importance. Turkey by applying the rules of diplomacy, although managed to remain neutral in World War II war is heavily influenced by the environment. The tax laws issued by the government in order to meet the increasing expenditures as a result of the application of the war economy have shaken the trust of the citizens to the government. Rapidly increasing inflation, the enrichment of some sectors by making unfair gains, disrupted the income distribution balance and this situation continued until the end of the war. Turkey did not have the sufficient equipment and sources for the war. However, taking into account the risks of entering Turkey including mobilization for war has worked to secure the border by completing all the preparations. Turkey, most of the time closer to the Allies during World War II, though, stay out of the war and territorial balance policy to maintain the integrity of the application has been found suitable for their own interests. Later in World War II, British Prime Minister Churchill and US President Roosevelt met in Casablanca. During the evaluation they have made about the course of the war situation in Turkey have been raised to join the Allies fought on the side and interviews were requested from President Ismet Inonu. 30 to 31 January 1943 in Adana İnönü-Churchill meeting the subject Turkey's participation in the war on the side of the Allies, held important part of the negotiations, The Turkish side suggested that, if the Turkish Army wanted to go to war against the Axis Powers, the lack of materials and equipment should be eliminated and reinforced. Churchill's response to this was the promises of American and British aid for supplying equipment and anxiety-reducing suggestions. These developments have led to criticism from Turkey to refrain from war. Allies increase their success in 1945, they began to discuss steps to be taken after the war, met in Moscow and soon in Turkey have demanded a declaration of war against the Axis Powers. This request saw favorably by Turkey and it has declared war on Germany and Japan.

Keywords: *Second World War, Allied States, Adana Meeting, İnönü, Churchill.*

A. GİRİŞ

I. Dünya Savaşı 1914 yılında Avrupa'da ortaya çıkarak çok geniş alanlara yayılmış ve insanlık tarihinin o güne kadar yaşamış olduğu en kanlı savaşlardan biri olmuştur. Tarihi kaynaklarda farklı rakamlar olmakla birlikte 30 milyon civarında insan hayatını kaybetmiş, ülke ekonomileri yıkımın eşiğine gelmiştir. I. Dünya Savaşı başladığında tarafsızlığını ilan eden ABD 1917 yılında İtilaf Devletleri yanında yer alınca, Almanya liderliğindeki İttifak Devletleri yenilgiyi kabul ederek savaştan çekilmek zorunda kalmışlardır.¹ İtilaf Devletleri, savaştan çekilme kararı alan İttifak Devletlerinin her birine şartları son derece ağır olan antlaşmalar imzalatmışlardır. Ayrıca İtilaf Devletleri öncülüğünde uluslararası anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak amacıyla günümüzdeki Birleşmiş Milletlerin temeli sayılabilecek bir organizasyon olan Milletler Cemiyeti Teşkilatı 1920'de Lozan'da tesis edilmiştir. Uluslararası alanda sorumluluğunu yerine getirmeye çalışan bu kuruluş büyük çapta oluşan anlaşmazlıkları çözmekte yetersiz kalmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası özellikle galip devletler Versay Antlaşması ile elde edilen kazanımların devam ettirilmesini istemişlerdir. I. Dünya Savaşı sonunda büyük kayıplar yaşayan Almanya ve istediğini elde edemeyen İtalya ise mevcut durumun değişmesi gerektiği yönünde kararlı olduklarını açıklamışlardır. Avrupa'nın büyük devletleri arasında yaşanan fikir ayrılıkları kalıcı bir barış ortamı sağlanmasının adeta imkansız olduğunu göstermiştir.² Özellikle Versay Antlaşması ile önemli topraklarını kaybeden ve galip devletler tarafından 55 milyar dolar savaş tazminatı ödemesi istenen Almanya'nın bu durumu kabul etmeyerek farklı arayışlara girmesine neden olmuştur.³ İtilaf Devletleri, savaşı kaybeden Almanya, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan devletlerine kabul ettirdikleri antlaşmanın bir benzerini 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne de imzalatmışlardır.⁴ 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanmış olan Sevr Antlaşmasını kabul etmeyerek büyük tepki gösteren Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM hükümeti, bu antlaşmayı tanımadığını tüm dünyaya ilan etmiştir.⁵

Milli Mücadelenin başarıya ulaşması sonucu kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin izlemiş olduğu dış siyasetin ana unsurları; dürüst, açık, milli siyaset ve gerektiğinde uluslararası işbirliğine katkı sunabilme esasına dayanmıştır.⁶ Türkiye, 1920'li yıllarda büyük oranda el değiştiren topraklar nedeniyle güneyde İngiliz ve Fransızlarla, batıda 12 ada sebebiyle İtalyanlarla, doğuda ise Sovyetlerle komşu olmuştur.⁷ Bu dönemde Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması gündeme geldiğinde, Türk kamuoyunda bu cemiyetin Musul Meselesi konusunda İngiltere lehine takındığı tavır dolayısıyla olumsuz bir yargı oluşmuştur. Ancak Mustafa Kemal Atatürk, bazı batı ülkeleri arasında gerginliklerin artması sebebiyle, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması konusunda davet edilmeleri halinde konuyu değerlendirebileceklerini açıklamıştır. Türkiye'nin tavrını

1 Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, Bahar 2011, s.703.

2 Uğur Günay Yavuz, "II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, S.11, Ocak 2016, s. 1-2.

3 Emrah Biner, *II. Dünya Savaşı Döneminde Türk Basınının İngiltere'ye Bakışı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.1-2.

4 İlhan Çeliker, "Atatürk'ün Ortadoğu Politikası", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Haziran 2018, Yıl 11, Sayı XXXIV, s. 646-647.

5 Osman Yalçın, "agm.", s. 703.

6 Fahri Yetim, "Atatürkçü Dış Politika Bağlamında 1919-1922 Dönemi Türk Dış Politikası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.3, 2006, s. 206.

7 Fahri Yetim, "Atatürkçü Dış Politika Bağlamında 1919-1922 Dönemi Türk Dış Politikası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.3, 2006, s. 206.

benimseyen Milletler Cemiyeti Teşkilatı, 6 Temmuz 1932'de İspanya ve Yunanistan temsilcilerinin gündeme getirdiği Türkiye Hükümeti'ne çağrı yapılması konusunu görüşerek benimsemiştir. TBMM 18 Temmuz 1932 tarihinde toplanarak üyelik konusunu tartışmış ve yapılan oylama sonucu Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması kabul edilmiştir.⁸ Türkiye bu dönemde lider ülke rolü üstlenerek Balkan İttifakı ve Sadabad Antlaşmasına imza atmıştır. Buna ilaveten Avrupa ülkeleri arasında yaşanan gerilimi fırsata çevirerek Lozan'da çözülemeyen Boğazların statüsü ve Suriye Meselesi gibi önemli konuları başlatmış olduğu diplomatik girişimler sonucu kendi lehine çözmeyi başarmıştır. Türkiye'nin de yer aldığı Ortadoğu ve Balkan ülkeleriyle imzalanmış olan saldırmazlık ve iyi komşuluk antlaşmaları 1939 yılında yeni bir Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması üzerine geçerliliğini kaybetmiştir.⁹

1 Eylül 1939 tarihinde Alman güçlerinin Polonya topraklarına girmesiyle, yeni bir Dünya Savaşı patlak vermiştir. Savaşın başlangıcından itibaren her iki blokta yer alan devletler Türkiye'yi yanlarında savaşa dahil edebilmek amacıyla diplomatik faaliyette bulunmuşlardır. Ankara'nın ev sahipliğinde buluşan Türk, Fransız ve İngiliz temsilcileri, 19 Ekim 1939'da üçlü ittifak antlaşması yayınlamışlardır. Ancak Türk Hükümeti geçmiş tecrübelerinin de etkisiyle savaşın dışında kalmayı ülke çıkarları açısından gerekli görmüştür.¹⁰ Bu dönemde izlenmiş olan dış siyasetin bir parçası olarak 1939 yılında Ankara'nın ev sahipliğinde buluşan Türk, Fransız ve İngiliz temsilcileri, yakın işbirliği ve saldırmazlık anlaşması onaylamışlardır. Buna göre; savaş Akdeniz bölgesine yönelmediği ve Türkiye sınırlarına olası bir tecavüz girişimi yapılmadığı sürece, Türkiye bu savaşta tarafsız kalacağını garanti etmiştir.¹¹ Diğer taraftan Sovyet Rusya topraklarına girme hazırlığı yapan Alman Başbakanı Hitler, Balkanları güvence altına almak amacıyla Ankara'ya temsilci göndermiş ve iki ülke arasında yapılan görüşmeler sonunda 18 Haziran 1939 tarihinde Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır. Savaşın ilerleyen dönemlerinde de Türkiye tarafsızlığını korumaya çalışmış, ancak stratejik önemi dolayısıyla baskılara maruz kalmaktan kurtulamamıştır.¹² Türkiye'nin, üzerinde Alman baskısının artmış olduğu 1939-1942 döneminde, İngiltere ile yakın işbirliği içerisinde olması, Almanları kızdırmış ve Alman Hükümeti Türkiye ile başta ticari olmak üzere ilişkisini sonlandırma kararı almıştır.¹³

1. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye ve Avrupa Ülkelerinin Genel Durumu

Milli Mücadele başlangıcından itibaren Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara Hükümeti emperyalist güçlerle yapmış olduğu mücadeleyi son derece kısıtlı imkanlarla sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nden kalan yaklaşık 4000 kilometrelik demiryolu hattının büyük kısmı işgalci devletlerin kontrolü altına girmiştir. Ankara Hükümeti'nin kontrolünde olan Ankara-Eskişehir demiryolu hattında ulaşım, gerekli malzeme ve personel yetersizliği nedeniyle zor şartlar altında, trenle 20 saatten

8 Atilla Sandıklı, *Atatürk'ün Dış Politika Stratejisi: Hedefler ve Prensipler*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014, s. 83-84.

9 Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Yücel Özkaya vd. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 437-440.

10 Fehmi Kuruloğlu, "27 Mayıs Darbesi Sonrası Türk Dış Politikasında Yeni Açılımlar: Ortadoğu ve Sovyetler Birliği İle İlişkiler (1960-1965)", *Karadeniz Araştırmaları (Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi)*, S. XIV/54, Yaz 2017, s.190.

11 Seyfi Öngider, *Çankaya'nın Bütün Adamları*, Aykırı Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2006, s.56.

12 M. Selçuk Özkan-Abidin Temizer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 9, 2009, s. 319-320.

13 Hüsnü Özlü, "İkinci Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri Sonrası, İngiltere'den Sağlanan Askeri Yardımların, Türkiye'de Sevkiyat ve Lojistik Yapılanması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 50, Güz 2012, s. 450-451.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

fazla sürmekteydi. Türkiye'nin dış ticaretini gerçekleştirmiş olduğu limanlarının büyük kısmı da işgal güçlerinin denetimi altına girmişti. Ancak bütün bu olumsuz şartlara rağmen Milli Mücadele, Türkiye'nin birçok bölgesinde faaliyete geçirilen Milli Cemiyetler ve Türk Milletinin destek ve katkılarıyla başarıyla sürdürülmüştür.¹⁴

Milli Mücadele'nin ilerleyen yıllarında düzenli ordunun kurulması aşamasında giderlerin merkezi hükümet tarafından karşılanması kararı sonucu maddi kaynak ihtiyacı artmaya başladığından TBMM Hükümeti önlem olarak Anadolu'dan toplanan vergilerin İstanbul'a gönderilmesini engellemiştir. Buna ek olarak Batı Cephesi'nde yer alan birliklerin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla TBMM, 5 Ağustos 1921 tarihinde toplanarak çıkarılan kanunla Atatürk'e Başkomutan salâhiyeti vermiştir. Atatürk kendisine verilen yetkiyi kullanarak 07.08.1921 tarihinde Milli Yüklümlülükler anlamına gelen 10 maddelik kanunu ilan etmiştir. Buna göre kısaca; Anadolu'da cephe gerisinde yaşayan bütün vatandaşların maddi ve manevi her türlü yardımlarına müracaat edilmiştir.¹⁵ Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması sonucu, diplomatik görüşmelerin başladığı Lozan'da ilk etapta anlaşma sağlanamayarak görüşmeler kesilmiştir. Bu dönemde Türkiye için büyük önem arz eden ekonomi politikasının tespit edilmesi amacıyla İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. Türkiye'nin bir çok bölgesinden 1035 kişiden oluşan çeşitli meslek erbabının yer aldığı kongreyi açan Mustafa Kemal Atatürk özetle; *"...Beyler, tarih ilmi ulusların kalkınma ve gerileme nedenlerini araştırırken askeri, siyasal ve toplumsal birçok sebep sıralamaktadır. Ancak, bir milletin kalkınma ve çökmesiyle ilgili en can alıcı sebep milletin ekonomik durumudur. Türk toplumu ekonomik bağımsızlığını sağlayamadığı takdirde, Türkiye'nin tam bağımsızlığından bahsedilmesinin mümkün olmadığını"* belirtmiştir.¹⁶ Aslında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda büyük katkıları olan lider kadro, ülke kalkınmasının yolunun gelişmiş ülkeleri takip ederek onların sahip oldukları ekonomik gücün modern tarım ve sanayileşmeden geçtiğine inanmışlardır. Bu sebeple Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ülkenin kalkınması için dış yatırım imkanlarının genişletilmesi amacıyla liberal ekonomi sistemi benimsenmiş ve Türkiye'ye yatırım yapmak isteyen yatırımcılara yönelik teşvik yasaları kabul edilmiştir.¹⁷

Lozan Barışı ile tespit edilmiş olan gümrük vergilerindeki geçiş dönemi 1929 yılında sona ermiş ve Türkiye dış ticarete uygulanan vergileri kendisi istediği şekilde düzenleme imkanı elde etmiştir.¹⁸ Ancak, dış ticarete Türkiye açısından işler istenildiği gibi gitmemiş, 1929 senesinde New York'ta dünya ekonomisini derinden etkileyen büyük bir ekonomik kriz ortaya çıkmıştır.¹⁹ Ekonomi tarihinde *"Kara Perşembe"* olarak anılan 24 Ekim 1929'da, borsa işlemlerinde sadece bir günde 4.000.000.000 dolar civarında kayıp oluşmuştur. Bu gelişmelerden başta ABD ve Avrupa olmak üzere bütün dünya ticareti olumsuz yönde etkilenmiş dış ticaret adeta durma noktasına gelmiştir.²⁰ Ekonomik Kriz ile birlikte dünyanın önde gelen sanayi şirketlerinde büyük çapta işten çıkarmalar başlamış, birçok üretim tesisi kapanmış, milyonlarca insan işini kaybetme noktasına gelmiş ve yaşam standardında büyük

14 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1974, s. 89.

15 Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Ankara, 1989, s. 89-92.

16 Ceren Utkugün, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri, (1939-1945)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2016, s. 20-21.

17 Şahin Yeşilyurt, "Varlık Vergisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, C.12, S. 27, 2016, s. 295.

18 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007, s. 51.

19 Enver Özcan, *Ekonomik Bunalımlar*, Ankara, 1981, s. 17; Giovanni Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl*, (Çeviren: Recep Boztemur), Ankara, 2000, s. 434-435.

20 Mahfi Eğilmez, *Küresel Finans Krizi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 57-58.

ölçüde düşüş görülmüştür.²¹ Ekonomik Krizden bankacılık sistemi de büyük zarar görmüş ve uluslararası alanda 4000 banka iflas ederek kapanmıştır.²² Ekonomik gelişmelerle ilgili olarak T.C. Merkez Bankası yayımlamış olduğu verilerde; Ekonomik Kriz sonrası ilk birkaç yılda, uluslararası ticarete üç kat civarında gerileme göstermiştir.²³ Ekonomik Kriz döneminde tarımda ihracat yapan ülkeler arasında yer alan Türkiye uluslararası ürün fiyatlarının gerilemesi sonucu büyük çapta gelir kaybı yaşamıştır.²⁴ Ekonomideki gelir kayıpları Türkiye'yi önlem almaya sevk etmiş, 1930 yılından itibaren devlet ekonomide daha fazla sorumluluk almaya başlamıştır.²⁵ Özellikle sanayi alanında yatırım yapabilmek amacıyla liberal sistemden devletçiliğe geçiş dönemi yaşanmaya başlanmıştır. Aslında özel sektörün tek başına üstesinden gelmekte zorlanacağı düşünülen büyük çaptaki yatırımların devlet eliyle yapılması amaçlanmıştır.²⁶

Türkiye bu dönemde hazırlamaya başladığı kalkınma planlarını gündeme alarak mümkün mertebe devlet imkanlarıyla sanayileşme hamlesi başlatmıştır.²⁷ Hazırlanan sanayi planına göre kısaca; ülkede yerel üreticilere öncelik tanınması, yapımı düşünülen fabrikaların yer altı ve yer üstü kaynaklarına yakın olması kararlaştırılmıştır.²⁸ Kalkınma planları beşer yıllık olarak hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde çimento, şeker, dokuma, kâğıt, demir, cam, seramik vb. üretim tesislerinin inşa edilmesi planlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1932 senesinde hazırlanarak 1934 yılında işleme konulmuştur. 1936 yılında yirmi fabrika planlanan tarihten çok daha önce tamamlanarak üretime başlamıştır. Birinci Beş Yıllık Plan'ın hedefine ulaşması ve zamanından önce gerçekleştirilmesi üzerine İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı daha kapsamlı hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Ancak 1939'da yeni bir Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine planın uygulanması yürürlükten kaldırılmış ve yapımına başlanan bazı tesislerin inşasının durmasına neden olmuştur.²⁹ Türkiye bu dönemde dikkatini II. Dünya Savaşına çevirerek bu savaşın dışında kalmak ve tarafsızlığını koruyabilmek için uluslararası alanda yoğun çaba harcamış ve başarılı olmuştur. Ancak savaş ekonomisi uygulamak zorunda olması sebebiyle başta Varlık Vergisi olmak üzere birtakım yeni vergiler getirilmesi ülkede büyük sıkıntılar yaratmıştır.³⁰

II. Dünya Savaşı öncesi Avrupa'daki gelişmelere kısaca bakılacak olursa; I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleriyle birlikte hareket eden İtalya savaş sonunda galip tarafta yer almasına rağmen beklentilerini karşılamaktan uzak kalmış ve ülkede çöken ekonomik durum sebebiyle oluşan kaostan etkisiyle 1922 yılında Mussolini iktidara gelmiştir.

21 Selwyn Parker, *Büyük Çöküş, 1929 Krizinin ve Dünyanın Ekonomik Buhrana Sürüklenişinin Öyküsü*, (Çeviren: Burcu Çekmece), Ankara, 2008, s.148-152.

22 Mahfi Eğilmez, *a.g.e.*, s. 58.

23 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası yetkililerinin 10.07.1936 tarihinde hazırlamış oldukları rapora göre; Dünya ticaret hacmi, 1929 yılında 142.500.000.000 TL iken, 1930 yılında 114.400.000.000 TL'ye, 1931 yılında 81.900.000.000 TL'ye, 1932 yılında 54.900.000.000, 1933 yılında ise; 49.500.000.000 TL'ye gerilemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No: 116. 155.5, s. 2.

24 İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Bursa, 1998, s. 19-21.

25 İbrahim Mert Öztürk, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2013, C. 32, S. 54, s. 136-137.

26 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. III, İstanbul, 1999, s. 350.

27 Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, Yıl: 2007, C. XXIII, S. 2, s. 69.

28 Miray Özden, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma Olgusunda Dış Ticaretin Yeri ve Önemi: Türkiye Örneği*, Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ, 2014, s. 83-84.

29 İbrahim Mert Öztürk, *"a.g.m."*, s. 137.

30 O. Murat Koçtürk, Meryem Gölalan, "1923- 1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, C. 45, S. 2, 2010, s. 59.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

Mussolini, İtalya'ya haksızlık yapıldığını ve aynı safta yer almalarına rağmen I. Dünya Savaşı sonunda asıl ganimeti İngiliz ve Fransızların elde ettiklerini düşünerek bütün planlarını bu ülkelerle mücadele üzerine kurduğunu açıkça belirtmiştir. İtalya Başbakanı, Balkanlardan Habeşistan'a kadar uzanan çok geniş bir alanın İtalya'ya ait olması gerektiğini birçok platformda anlatmaktan çekinmemiştir.³¹ İtalya yayılmacılık konusunda Alman Hükümeti'nin de desteğini alarak, 1936'da Habeşistan topraklarını ele geçirmiş, Ege Denizi'nde bulunan On iki adayı silahlandırmış, 1939 yılı başlarında ise Arnavutluk topraklarını işgal altına almıştır. İtalya bu tutumuyla yeni bir savaşın başlamasına sebep olan ülkelere biri olmuştur. Avrupa'daki bu gelişmeleri yakından takip eden Türk basını da olaylara geniş yer ayırmıştır.³²

Yeni bir dünya savaşının başlamasında etkisi olan bir diğer ülke de 1933 yılında iktidara gelen Naziler yönetimindeki Almanya olmuştur. I. Dünya Savaşı'nı kaybeden Almanya, büyük çapta savaş tazminatı ödemeye mahkum edilmiş ve en önemli bölgelerini Fransızlara bırakmak zorunda kalmıştır. Almanya'nın yaşamış olduğu hezimet seçim döneminde iyi değerlendiren Hitler 1933 seçimlerini kazanarak iktidara gelmiştir. Almanya'nın dış siyasetini İngiltere ve Fransa ile mücadele üzerine kurarak Versay Antlaşması'nın devam edemeyeceğini dile getirmeye başlaması barışı tehlikeye atan unsurlardan biri olmuştur.³³ II. Dünya Savaşı öncesi Almanya ve İtalya, aralarında ittifak kurarak yayılmacı politikalarına hız vermişlerdir. 1938 yılında Türkiye dış siyasette diplomatik girişimlerini artırarak 12 Mayıs 1939'da Ankara'da yapılan görüşme sonunda Türkiye ile İngiltere arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. 31 Mayıs 1939 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanlığı; Türkiye ve İngiltere hükümetleri arasında imzalanan bu antlaşmanın uluslar arası dengelerde bir değişim getirdiğini belirtmiştir.³⁴ Türkiye uzun süreden beri görüşme halinde olduğu Fransa ile de Hatay Meselesi konusunda 23 Haziran 1939'da imzalanan Ankara Antlaşmasıyla, Hatay ve İskenderun bölgesinin Türkiye'ye katılmasını sağlamıştır.³⁵ Bu antlaşma ile Türk-Fransız ilişkileri yeni bir boyut kazanmış ve iki ülke arasında işbirliği giderek artmaya başlamıştır.³⁶

Bu dönemde Almanlar Sovyetlerle yakın ilişkiler kurmaya başlayınca, Ankara'da bir araya gelen Türk, İngiliz ve Fransız temsilcileri 19 Ekim 1939 tarihinde üçlü antlaşma imzalamışlardır.³⁷ Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile bir araya gelerek imzalamış olduğu bu antlaşma Müttefik Devletlerle bağını güçlendirmesine zemin hazırlamıştır.³⁸ Türkiye imzalamış olduğu antlaşmalara rağmen II. Dünya Savaşı sonuna kadar tarafsızlık politikasını devam ettirmiştir. Bu dönemde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yönetimindeki devlet adamları Atatürk döneminde uygulanan dış siyaset tecrübelerini kendilerine rehber edinerek savaş dışında kalmaya özen göstermişlerdir.³⁹

31 Müzehher Yamaç, "Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk - Fransız Antlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Bahar 2019, S. 99, s. 218.

32 Ulus Gazetesi, 30 Haziran 1936, s. 4.

33 Emrah Biner, *a.g.e.*, s. 5-6.

34 Ali Fuad Erden, İsmet İnönü, (Sadeleştirilenler; Olcay Öner Toy-Nurullah Çetin), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 214.

35 Mücahit Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, Yıl: 2010/2, s. 256

36 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VI, Cilt 2, On Birinci İnikat, İkinci Celse, 12.05.1939 Cuma, s. 67-68.

37 Tuğba Korhan, "İkinci Dünya Savaşı'nda Mersin ve İskenderun Limanları", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, C. 2, S. 11, s. 2.

38 Müzehher Yamaç, «a.g.m.», s.221.

39 Feyzullah Ezer, *Rifat Özdemir'e Armağan*, İstanbul, 2018, s. 613.

1 Eylül 1939 tarihinde Alman güçlerinin Polonya topraklarına girmesine sessiz kalmayan Fransa ve İngiltere hükümetleri, işgalden iki gün sonra Almanlara savaş ilan etmişlerdir. Avrupa'da başlayan savaş ortamı hızla yayılarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır.⁴⁰ Savaşın başlangıcında Ankara'yı ziyaret eden İngiltere Dışişleri Bakanı M. Eden, Nazi işgaline uğrayan Yunanistan'ın vermekte olduğu mücadeleye Türkiye'nin destek olmasını talep etmiştir. Ancak Türk Hükümeti ve Genelkurmay Başkanlığı bu talebin maceraya atılmak olduğunu belirterek kabul etmemişlerdir. 1941 yılında ise benzer bir işbirliği isteği Almanya'dan gelmiştir. Görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gelen Büyükelçi Pepen, Alman güçlerinin Türkiye üzerinden geçmesine izin verilmesi halinde, Almanya'nın Türk devletine birtakım yardımlar sağlayacağını bildirmiş, ancak bu girişimlerden netice alınamamıştır.⁴¹

2. II. Dünya Savaşı'nda Müttefik Devletlerin Türkiye Üzerindeki Baskı Politikaları

Atatürk Türkiye'nin dış politikada izlemesi gereken yolun mümkün mertebe milli güce dayanmasını barışçı ve ülke çıkarlarına uygun olmasını istemiştir.⁴² Atatürk Türk Milleti'nin güçlü, güvenli ve müreffeh içinde yaşaması için milli bir siyaset izlemesi ve bütün kuruluşlarımızın da buna göre düzenlenmesi gerektiğine inanmıştır. Atatürk, 1923 yılında Türkiye'nin izlemesi gereken dış siyasetle ilgili yapmış olduğu bir konuşmada; *"Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği dış siyaset tesadüfi ve keyfilik içermez. İzlememiz gereken siyaset katıyetle Türk halkının kabiliyet ve ihtiyaçları ile uyumlu olmalıdır"* demiştir. Kuruluşundan itibaren uluslararası siyaseti yakından izleyen Türkiye, Lozan Barışı ile çözüme kavuşmayan meseleleri diplomasi yoluyla çözmeye çalışmıştır. Bu dönemde Sovyet Rusya ile yapılan görüşmeler sonunda 1925 yılında saldırmazlık ve iyi komşuluk antlaşması yapılmış, Balkan ve Avrupa ülkeleriyle de birtakım antlaşmalar imzalanmıştır. 1930 sonrası Avrupa'da uluslararası gerginliklerin giderek artmaya başlaması üzerine Türkiye başta Balkan ülkeleri olmak üzere birtakım ittifaklar kurulmasında öncü rol oynamıştır. 1934 yılında Balkan Antantı, 1936 yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi İmzalanmıştır. 1937 yılında ise İran'da Sadabad Paketi imzalanmış, uzun süreden beri devam eden Türk-Fransız görüşmeleri de neticelenerek Hatay Meselesi Türkiye lehine çözüme kavuşmuştur.⁴³

Atatürk 10 Kasım 1938 tarihinde aramızdan ayrılmış ve Cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü seçilmiştir. Cumhurbaşkanı değişmesi üzerine Başbakan Celal Bayar istifa etmiş ve yeni hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiştir. Bir süre görevini devam ettiren Celal Bayar tekrar istifa etmiş ve bu kez hükümeti kurma görevi İçişleri Bakanı Doktor Refik Saydam'a verilmiştir.⁴⁴ 26 Aralık 1938 tarihinde toplanan CHP kurultayı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü CHP'nin sürekli lideri (*Milli Şef*) ilan etmiştir.⁴⁵ 1939'da II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile uluslararası alanda Türkiye zorlu bir diplomasi trafiğine girmiştir. Bu yıllarda İngiltere liderliğindeki Müttefik Devletleri ve Almanya liderliğindeki Mihver Devletleri, coğrafi konumunun da etkisiyle Türkiye'yi kendi saflarında savaşa sokabilmenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Türkiye savaş boyunca her iki bloktan sürekli

40 Hüseyin Kalemli-Ufuk Erdem, "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Yunanistan'a Kurtuluş ve Dumlupınar Vapurları ile Gönderdiği İnsani Yardımlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, 2011, s. 206.

41 Cemal Anadol, *Büyük Türk Mareşali Fevzi Çakmak*, Kuvayı Milliye Yayınları, İstanbul, 2001, s. 96-97.

42 Mahmut Bolat, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri" *Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi, Cilt 7, Sayı 1, (2006), 45-74s. 48-49.*

43 Günay Çağlar, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum, 2000, s.318-319.

44 Erdiç Tokgöz, *a.g.e.*, s. 115.

45 Mustafa Albayrak, "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2014/1, s. 297.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

artan dış baskılar nedeniyle zor anlar yaşamış ve diplomatik manevralarla tarafsızlığını korumaya çalışmıştır.⁴⁶

Aslında Türkiye savaşın dışında kalmayı başararak muhtemel can kayıplarının önüne geçmeyi başarmıştır. Ancak, savaşın Türkiye sınırları yakınlarında da devam etmesi sebebiyle savaş ekonomisi uygulamak zorunda kalması Türkiye'yi derinden etkilenmiştir.⁴⁷ Türkiye'nin, barışın hakim olduğu dönemlerde ortalama 120.000 kişiden oluşan askeri kuvveti, II. Dünya Savaşı'na girme ihtimali karşısında ilan etmiş olduğu seferberlik sonucu 1.500.000 kişilik askeri güce ulaşmıştır. Bu gelişmeler Milli Savunma Bakanlığı giderlerinin büyük oranda artmasına sebep olmuştur.⁴⁸

Türkiye bir taraftan hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken diğer taraftan da Balkanlardaki Alman işgallerini yakından izlemeyi sürdürmüştür. Alman Hükümeti Türkiye ile diyalog kurma adına bir temsilcisini Ankara'ya göndermiş, temsilci Türkiye'nin iyi niyet göstergesi olarak Türk hükümetinden, basında Almanlar aleyhine yayın yapılmasının önüne geçilmesi talebinde bulunmuştur.⁴⁹ Almanların ani bir manevra ile Sovyet Rusya topraklarına yönelmeleri Türkiye üzerindeki Alman baskısının her geçen azalmasına sebep olmuştur. Bu durumdan faydalanmak isteyen Müttefikler Türkiye'yi saflarına çekebilmek için yeniden harekete geçmişlerdir.⁵⁰ Başta İngiltere olmak üzere Avrupa basını yoğun şekilde propaganda başlatarak, Türkiye'nin tarafsızlığını devam ettirmesi halinde savaş sonunda yalnız ülke konumuna düşeceği hususunda kamu oyu oluşturmaya çalışmışlardır. 1942 yılında Sovyet Rusya ordusunun Stalingrad' ta Alman güçlerine karşı başarı kazanmalarıyla birlikte, Sovyet basını da Türkiye'nin vakit kaybetmeden Müttefik Devletler safında yerini alması gerektiği yönünde yayınlar yapmaya başlamıştır.⁵¹

İngiliz Hükümeti II. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren, Türkiye'yi Müttefik Devletler safına katabilmek amacıyla müteakip defalar görüşmeler yapmış ve çeşitli yardım vaatlerinde bulunmuştur. Bu yardımları kimi zaman detaylandıran İngiltere yardımıyla ilgili olarak bir takım yol güzergâhları tespit etmiştir. Bu yol güzergâhlarının üçü Türkiye'nin güney bölgelerinden oluşmuştur. Müttefik kuvvetleri tarafından çeşitli nedenlerle kullanılması planlanan güzergâhların birincisi; Mersin-Ulukışla yolu, ikincisi İskenderun Limanını Adana üzerinden Tarsus'a bağlayan yol, üçüncüsü Silifke-Karaman yolu olarak belirlenmiştir. İç Anadolu bölgesi ise dördüncü bölge olarak tespit edilmiştir. İngiltere tespit etmiş olduğu bu bölgelere uzman ekipler göndererek daha detaylı incelemeler yaptırmıştır.⁵² II. Dünya Savaşı sırasında savaşın seyrine göre Türk basını da yayınlarına yön vermeye ve mümkün mertebe tarafsız yayın yapmaya çalışmıştır. 1941-1943 yılları arasında Alman kuvvetlerinin üstün gözüktüğü dönemde Türk basını da Alman üstünlüğünü konu alan yayınlara daha fazla yer vermiştir. 1943 yılı sonlarından itibaren

46 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987, s. 407.

47 Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara 2004, s. 420.

48 Meral Balcı, "Varlık Vergisi ve Uygulamalarının Demokrat Parti'nin Seçim Çalışmalarında Kullanılması", *The Journal Of Academic Social Science Studies (Jasss)*, Number: 63, Winter II, 2017, s. 375-376.

49 Cemil Koçak, "Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı", *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, S. 2, Ankara, 1995, s.156.

50 Çağrı Erhan-Ersin Embel, "Türk Dış Politikasında Karar Vericileri Yönlendiren Yapısal Faktörler", *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 72, Kış 2015, s.153.

51 Mustafa Ceyhan, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yabancı Propaganda ve Türk Basını*, Gazı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985, s. 79-80.

52 Tuğba Korhan, "a.g.m.", s.3.

Almanlar artık üstünlüklerini kaybetmeye başladıklarından Türk basınında Müttefik Devletler lehine yapılan yayınlarda artış gözlenmeye başlamıştır.⁵³

II. Dünya Savaşı'nın ilerleyen dönemlerinde ABD'nin Müttefik Devletler safında savaşa girmesi savaşın gidişatını değiştirmiştir. 1944 yılından itibaren Türk basınında da Müttefik Devletlerin Almanlar üzerindeki baskılarını giderek artırdıkları yönünde yayınlara başlanmıştır.⁵⁴ 1945 yılından itibaren ise durum Mihver Devletler aleyhine dönmüş, ABD ve Sovyet Rusya güçleri Alman sınırlarından girmeye başlamışlardır.⁵⁵ Bu gelişmeler üzerine 8 Şubat 1945 tarihinde bir araya gelen Müttefik Devletler delegeleri; Türkiye'den en kısa sürede Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmesini etmişlerdir. Türk Hükümeti bu isteği kabul ederek Mihver grubunda yer alan devletlere savaş ilan etmiştir. Kısa süre sonra da Mihver Devletlerde işler daha da kötüye gittiğinden Almanya ve Japonya Devletleri yenilgiyi kabul ederek barış istemişlerdir.⁵⁶

Türkiye'nin kendi iç politikasına bakıldığında savaşın dışında kalmayı başarmış olsa da savaş tehdidinde karşı teyakkuz durumunda olmak zorunda kalmıştır. Uzun süren savaş yılları sebebiyle ekonominin bozulması, getirilen yeni vergiler vatandaşlar arasında tepkilere ve hükümete olan güvenin azalmasına neden olmuştur.⁵⁷ Bazı kesimlerin savaş ekonomisini fırsata çevirerek karaborsacılık ve tefecilikle haksız kazanç elde etmeleri gelir dağılımı dengesini bozmuş, hükümetin bazen sert önlemler almasına rağmen bu gelişmelerin önüne geçilememiştir.⁵⁸

3. İnönü-Churchill Görüşmesi (30-31 Ocak 1943)

Türkiye Avrupa'da savaşın başlamasıyla birlikte tarafsız kalmayı kendi çıkarları açısından uygun bulmuş ve bu çizgisini savaşın sonuna kadar devam ettirmeye çalışmıştır. Savaş yıllarında her iki blokta savaşan devletler de Türkiye'yi saflarına çekebilmek için diplomatik girişimler başlatmışlardır. Başbakan Churchill Türk yetkilileri kendi yanlarında görebilmek için girişimde bulunarak ilki 1940 yılında olmak üzere generallerinden Marshall'ı müteakip defalar Türkiye'ye göndermiş, ancak Ankara'da yapılan görüşmelerden olumlu bir netice alınamamıştır. Churchill Türkiye ile ilgili girişimlerine devam ederek Sovyet Rusya Devlet Başkanı Stalin'e göndermiş olduğu mektupta; Türkiye'nin kendi saflarında savaşa katılmasının Müttefikler açısından hassasiyet oluşturduğunu ve güçlerinin artacağını belirtmiştir. Churchill, Ağustos 1942'de ABD ve Rus ortaklarıyla gerçekleştirdiği görüşmede; Müttefiklerin başarılarının yolunun İtalyanları saf dışı ederek yerine Türklerin dahil edilmesinden geçtiğine vurgu yapmıştır. 1942 yılı sonlarından itibaren II. Dünya Savaşı'nın seyri Mihver Devletleri aleyhine gelişmeye başlamıştır. Alman birlikleri Afrika'nın kuzey bölgeleri ve Rus topraklarında durdurulmuş ve geri çekilmeye

53 Mithat Kadri Vural, "II. Dünya Savaşı Türkiye'si'nde Bir Muhalefet Örneği Olarak "Tan" Gazetesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 16-17 2008/Bahar-Güz, s. 387.

54 Akşam Gazetesi, Almanların üstünlüklerini kaybettikleri yönünde haberleri "Batıda Müttefik Baskısı Şiddetlendi" şeklinde okuyucularına aktarmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Akşam Gazetesi, 1 Ocak 1945, s.1.

55 3 Şubat 1945 tarihli Akşam Gazetesi "Kızlordu Berlin'i Çevirmeğe Başladı" manşetiyle yurtdışı kaynaklardan elde ettiği bilgileri okuyucusuna duyurmuştur. Akşam Gazetesi, 3 Şubat 1945, s.1.

56 Gothard Jaeschke, I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası. *Türkler*. C.16, Ankara, 2002, s. 1481, (Erişim: 12.05.2018), <http://www.academia.edu/28649882/Türkler>.

57 Sabit, Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2014, 15 (2), 23-55. s.26-27.

58 Feyzullah Ezer, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin İzlemiş Olduğu Ekonomi Politikaları*, Uluslararası Bilim, Teknoloji, Mühendislik, Matematik (STEM) ve Eğitim Bilimleri Kongresi (3-5 Mayıs 2018), Bildiri Tam Metin Kitabı, Muş 2018, s.188-189.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

zorlanmıştır. Müttefik Devletlerin değişik bölgelerde elde etmiş oldukları kazanımları artırmak adına yeni stratejiler geliştirme ihtiyaçları doğmuştur.⁵⁹

Müttefikler 1943 yılından itibaren birçok cephede zaferler kazanmaya başlamışlardır. Ancak Almanların saldırı gücü kırılmadığından bir takım yeni çözüm yolu arayışları başlamıştır. Bu sebeple Müttefik Devletlerin temsilcilerinden Churchill ve ABD Başkanı Roosevelt, 12 Ocak 1943 tarihinde savaşın seyri ile ilgili değerlendirme yapılması amacıyla Kazablanka'da bir konferans düzenlenmesine karar vermişlerdir. İki liderin yapmış oldukları görüşme esnasında Churchill Türkiye'nin savaşa katılımı sağlanarak topraklarının Müttefikler tarafından üs olarak kullanılmasını teklif etmiştir.⁶⁰ ABD Başkanı Roosevelt'in danışmanları konuya sıcak bakmasalar da toplantıdan Türkiye'nin görüşmeler yoluyla ikna edilerek savaşa katılması kararı çıkmıştır. Dünya medyası tarafından yakından takip edilen konferans sonunda ABD Başkanı Roosevelt basına verdiği demeçte; Almanya'nın ancak şartsız olarak silah bırakıp teslim olması halinde onlarla görüşme yapabileceğini açıklaması, Türkiye'de kaygı yaratmıştır. Türkiye bunun gerçekleşmesi durumunda Sovyetlerin Avrupa'da büyük güç sahibi olacağını dile getirmeye başlamıştır. Türkiye'nin kaygılarını kendi lehine çevirmeyi arzulayan İngiltere Başbakanı Boğazlar kartını açarak Türk yetkilileri yanına çekmeyi planlamıştır. ABD'li yetkililer ise Türkiye'nin çok fazla işin içerisine girmemesini, özellikle de Yunanistan, Ege adaları ve Balkanlardan uzak tutulmasını istemişlerdir. Bunun yerine Türkiye ile askeri alanda yapılması planlanan faaliyetlerin İngiltere tarafından yürütülmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁶¹

Kazablanka'da alınan karar gereği Roosevelt ve Churchill, 25 Ocak 1943'te Türkiye ile irtibata geçerek görüşme isteklerini iletmışlerdir. Türkiye adına Cumhurbaşkanı İsmet İnönü her iki lidere olumlu cevap vererek görüşme taleplerinin memnuniyetle kabul edildiğini bildirmiştir. Türkiye'nin bu ziyaretle ilgili olumlu yaklaşımında Sovyet Rusya'nın Stalingrad'da Almanlara karşı göstermiş oldukları askeri başarının da etkisi olmuştur. Müttefik Devletler Adına Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmesi kararlaştırılan Churchill ziyaret öncesi Ankara'ya yazılı bir görüşme içeriği göndermiştir. Bu belgede Churchill; Türk ordusunun savaşa girmek için askeri donanım açısından eksiklerinin olduğunu ve Türk yetkililerin izlemekte oldukları dış politikayı daha net bir şekilde anladığını açıklamıştır. Türkiye Müttefikler yanında savaşa girmeye karar verirse, ABD ve İngiltere hükümetlerinin asgari 25 uçak filosu göndereceğini taahhüt etmiştir. Churchill savaş sonunda da Türkiye'ye desteklerinin devam edeceğini ve Türkiye'nin masa başında yerini almasını arzu ettiklerini söylemiştir.⁶²

Kazablanka'da iki liderin görüşmesi sonunda alınan karar gereğince, Türkiye ziyareti gerçekleştiren Churchill ile Cumhurbaşkanı İnönü arasında müzakere düzenlenmiştir.⁶³ Adana- Mersin Demir Yolu hattı üzerinde bulunan Yenice Tren İstasyonu'nda bir tren vagonunda 30 Ocak'ta bir araya gelen iki liderin görüşmesi iki gün sürmüştür. İnönü'ye, Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve üst düzey yetkililer eşlik etmiştir.⁶⁴ Churchill ise görüşmelere, İngiliz Genelkurmay Başkanı ve üst düzey askeri yetkililerin bulunduğu kalabalık bir heyetle katılmıştır. Görüşmenin önemli kısmını, Türkiye'nin Müttefik

59 Hüsnü Özlü, "a.g.m.", s. 465.

60 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), T.C. Hariciye Vekâleti, 030. 10, 00.00 235, 588, 3, 11 Şubat 1943.

61 Osman Yalçın, "a.g.m.", s.707.

62 Cevdet Teke, "II. Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9 S. 45, Ağustos 2016, s. 303.

63 Osman Yalçın, "a.g.m.", s. 709.

64 Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, Samsun 2010, s. 258.

Devletlerle aynı safta yer alması, ihtiyaç duyulan savaş malzemesi ve diğer araç-gereçlerin temin edilmesi konuları oluşturmuştur.⁶⁵ Görüşmeler sırasında Churchill, Türkiye'yi tehlikeye atma gibi bir gayelerinin olmadığını, çünkü bu ülkenin tehlikeye girmesi durumunda bundan kendilerinin de olumsuz etkileneceğini, bu bakımdan savaşa katılması halinde ABD ve İngiltere'nin bütün imkânlarını kullanarak Türkiye'nin eksiklerini tamamlama hususunda kararlı olduklarını belirtmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'de; stratejik önemi dolayısıyla Türkiye'nin birçok bölgesinin tahkim edilmesi gerektiğini, bunun temin edilmesinin Müttefiklerin menfaatine olacağını, ancak İngilizlerin Türkiye'nin herhangi bir bölgesine üs kurmalarına olumlu bakmadığını açıklamıştır. Türk heyetini ikna etmekte kararlı olan Churchill; Türkiye'nin bütün altyapı ve savaş malzemesi gereksinimlerinin karşılanacağını belirtmiş, ancak, Türk heyeti tarafından hazırlanan 50 tümenlik ihtiyaç malzemesi listesinin abartılı olduğunu, bunun yerine 25 uçak filosu savaş malzemesi, gerektiğinde tanklar ve uçaksavar birliklerinin de devreye gireceğini tekrar etmiştir. Ayrıca Türk ordusunun modernize edildiği taktirde üstün başarı kazanacağına inancının tam olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Aslında Churchill, Kazablanka toplantısından sonra Türkiye'ye büyük ümitlerle gelmiştir. Churchill görüşmeler sırasında Türk heyetini Sovyet Rusya tehdidi ile endişelendirmeye çalışırken, Türk heyetinin konuya hakim olarak tehlikeyi net bir biçimde Churchill'e bildirmesi, Churchill'in Türk tarafını sakinleştirme gayretine dönüşmüştür. İnönü-Churchill görüşmesinin ikinci gününde 31 Ocak 1943 tarihinde genellikle askeri faaliyetler üzerinde durulmuş ve kısaca şu konular gündeme gelmiştir;

1. Türk Hükümeti'nin ihtiyaç duyduğu bir yıllık silah ve mühimmatın İngiltere Hükümeti tarafından tedarik edilmesi,
2. Türkiye, Müttefikler safında savaşa katıldığı taktirde, stratejik açıdan öneme haiz başta İstanbul ve İzmir gibi şehirler olmak üzere İngiltere Hükümeti'nin hava savunmasına destek olması,
3. Türkiye'nin ihtiyaç duyması halinde İngiltere Hükümeti'nin kara savunma birlikleri göndermek suretiyle Türk birliklerine destek olması,
4. Türkiye, Müttefikler safında savaşa katıldığı taktirde, Müttefiklere ait bir hava filosunun Türkiye'de konuşlandırılmasının temin edilmesi,
5. Türk topraklarına komuta kademesi Türkiye'de olmak şartıyla İngiltere tarafından tanksavar ve uçaksavar birliklerinin konuşlandırılması,
6. Türk Devleti'nin ihtiyaç duyacağı silah, mühimmat vb. destek ünitelerinin listesinin verilmesi ve bunların İngiltere Hükümeti tarafından temin edilmesi karar altına alınmıştır.

İki liderin görüşmesinde yer alan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve diğer yetkililer askeri destek konusunda ele alınan hususların daha net bir şekilde belirlenmesi ve Türkiye'nin çıkarlarını tam anlamıyla karşılaması için yoğun çaba harcamışlardır. Türk ordusunun tahkim edilmesi konusunda ortaya çıkan sorunlar tartışılmış ve İngiliz heyetinin aşırı istek ve talepleri sınırlandırılmaya çalışılmıştır. İngiliz heyeti içerisinde yer alan askeri yetkili General Alan Brooke'nin; *"Türkiye'ye şu ana kadar önemli bir katkıda bulunamadık.*

⁶⁵ Osman Yalçın, "a.g.m.", s.709.

⁶⁶ Mehmet Pınar, *Cumhuriyet Döneminde Mersin ve İçel'de Siyasi Hayat (1923-1950)*, Hiper Yayın, İstanbul, 2018, s.364.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

Bu husus bizim açımızdan şu andan itibaren daha büyük önem arz etmektedir. Sanırım bizler de Türkiye'yi desteklemek ve iyi bir konuma getirmek isteriz” şeklinde açıklama yapması Türk heyeti ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁶⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü liderliğindeki Türk komuta heyetinin görüşleri kısaca; şu şekilde olmuştur;

1. Türkiye savaşa katıldığı takdirde ihtiyaç duyacağı silah ve mühimmatın temin edilmesi,
2. İhtiyaç halinde her türlü motorlu aracın İngiltere tarafından temin edilmesi,
3. Demiryolu ve karayolu ulaşımı için lokomotif, kömür ve benzin temini,
4. Demiryolu yetersiz kaldığı durumlarda gerekli deniz taşıtları ihtiyacının karşılanması,
5. Türk Hava Kuvvetlerinin ihtiyacı halinde uçak ve teçhizatın temin edilmesidir. Ayrıca görüşmelerde Alman ve İtalyanlardan elde edilen savaş ganimetlerinden Türkiye'ye verileceklerin listeye ilave edilmesi kara altına alınmıştır. Müttefikler tarafından temin edilecek savaş malzemesi ve araçların kullanılması için Türk personele eğitim verilmesi hususu da gündeme gelmiş ve kabul edilmiştir.⁶⁸

İnönü-Churchill görüşmesi bazı siyasi çevreler tarafından “*sağırılar diyalogu*” olarak ta adlandırılmıştır. Böyle düşünülmesinin sebebi görüşme boyunca iki liderin karşı fikirlerde olmaları ve görüşme sona erdiğinde heyetlerin hedeflerine ulaştıkları izlenimi edinmelerinden kaynaklanmıştır. Aslında görüşme sonunda ortaya çıkan tablo Churchill'in istediklerini elde edemediğini göstermiştir. Churchill, Türkiye'ye sağlayacakları savaş araçlarıyla ordunun modernize edilmesinden sonra Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa girebileceğini belirterek Türk yetkilileri ikna etmeye çalışmıştır. Görüşmeler sırasında İnönü yapmış olduğu açıklamada; “*Müttefikler tarafından ortaya konulan istekleri gayet doğal karşılıyoruz. Bize böyle bir istek geldiğinde, kendi aramızda değerlendirerek muahaplarımıza en uygun yanıtı ileticeğimizden emin olabilirsiniz*” şeklinde diplomatik nezaketle cevap vermiştir. Churchill, aslında Müttefik devletlerin Stalingrad ve Kahire’de kazanmış oldukları zaferlerle, Türk topraklarına kuzey ve güneyden gelebilecek Alman saldırılarının büyük ölçüde önlendiğini, ancak Almanların Ortadoğu petrollerine ulaşmak için taarruza geçebileceğini, Türkiye'nin bu noktada desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Churchill; Almanların bu bölgeye taarruzu beklenmeden kuzeyden Sovyet birlikleri, güneyden ise Türkiye üzerinde Müttefik kuvvetlerin karşı taarruz başlatmaları halinde savaş sona erebilir. Bu yüzden Türkiye Hükümeti'nin ivedilikli Müttefikler safında yer alması icap ettiğini söylemiştir. Adana görüşmesi Müttefik Devletler açısından herhangi bir somut netice elde edilemeden sona ermiştir.⁶⁹

67 Osman Yalçın, “a.g.m.”, s.710-711.

68 İzzet Öztoprak, “*İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü*”, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildiriler, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye 20-22 Ekim 1997-İstanbul, Gnkur. Basımevi, Ankara,1998, s.184-185.

69 Cevdet Teke, “a.g.m.”, s.304.

Sonuç

1914 yılında başlayan ve dört yıl süren I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan antlaşmalar itilaf ve İttifak grubunda yer alan devletlerden bazılarını memnun etmemiş, savaşın nedeni olan birçok sorun çözülemeyerek ileri tarihlere ertelenmiştir. Savaştan çekilerek ağır şartlar içeren Versay Antlaşması'nı imzalayan Almaya ve galip devletler grubunda bulunduğu halde hak etmiş olduğu payı alamadığını düşünen İtalya devletleri dış politikalarını gözden geçirerek revizyonist bir yaklaşım göstermeye başlamışlardır. Atatürk yönetiminde iyi komşuluk, dostluk ve barış ilkesini benimseyen Türkiye ise Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmeleri yakından izleyerek akılcı, gerçekçi ve barışçı bir dış siyaset benimsemiştir. Türkiye Lozan Barışı ile çözüme kavuşmayan sorunları ilgili ülkelerle diyalog yoluyla yeniden ele alarak çözmeye çalışmıştır.

1930 yılından itibaren Avrupa ülkeleri arasında başlayan siyasi karışıklıklar üzerine Türkiye, Balkanlar ve Ortadoğu'da komşularıyla işbirliği ve barışın tesis edilmesi yönünde hareket ederek birtakım ittifaklar oluşmasını temin etmiştir. Ancak, Avrupa'nın bazı ülkelerinde iktidara gelen yeni yönetimlerin yayılcı politikaları sonucu 1 Eylül 1939 tarihinde birçok cephede ortaya çıkan savaş nedeniyle Balkanlar ve Ortadoğu ülkeleriyle imzalanan antlaşmalar yürürlükten kalkmıştır. Atatürk'ün vefatı sonrası Cumhurbaşkanı seçilen İnönü döneminde dünyayı etkisi altına alan savaş süresince Türkiye tarafsızlığını koruyabilmek adına büyük çaba harcamıştır. Ancak stratejik konumunun da etkisiyle her iki blokta savaşan devletler, Türkiye'yi yanlarında görebilmek için çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır. İsmet İnönü yönetimindeki Türkiye bütün dış baskılara karşı koyarak savaşın dışında kalmayı başarmıştır.

II. Dünya Savaşı boyunca çok sayıda yabancı elçi ve devlet adamı Ankara'ya gelerek Türk yetkilileri saflarına katma hususunda ikna etmeye çalışmıştır. Bunlardan en önemlisi İnönü ve Churchill arasında 30 Ocak 1943'te gerçekleşen ve iki gün boyunca devam eden Adana görüşmesi olmuştur. Bu görüşmesinin gerçekleşmesinde büyük rolü olan İngiliz Başbakanı Churchill, Alman ordusunun baskısına giren Sovyet güçlerine yardımcı olmayı, Balkan topraklarında yeni cephele oluşturarak Almanları oyalamayı ve mümkün olursa yenmeyi planlamıştır. İngiliz liderin bir başka projesi de Alman kuvvetlerinin tutunmasında büyük katkı sağlayan petrol ikmal tesislerinin ortadan kaldırılmasıydı. Churchill'e göre; bu planların başarıya ulaşmasının yolu, Türkiye'nin Müttefik Devletler yanında savaşa girmeyi kabul etmesinden geçiyordu. Churchill, Kazablanka'da savaşta gelinen noktayı ele almak üzere bir araya geldiği ABD Başkanı Roosevelt'e, Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa girmesi gerektiği fikrini kabul ettirdi. Churchill ve Roosevelt görüşmede alınan kararları Sovyet lideri Stalin'in de onayını aldıktan sonra Türkiye ile bir görüşme ayarlanması konusunda harekete geçtiler.

Churchill ve Roosevelt'in, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Müttefik Devletler adına görüşme talepleri 25 Ocak 1943 tarihinde iletildi. İsmet İnönü göndermiş olduğu cevabi mesajında görüşme isteğinin memnuniyetle kabul edileceğini bildirdi. Bu gelişmeler üzerine 30 Ocak 1943 tarihinde Adana'da gözlerden uzak bir istasyonda İnönü-Churchill görüşmesinin gerçekleştirilmesine karar verildi. 30 Ocak 1943 tarihinde başlayan ve iki gün süren görüşmelerde temsilcilerin iyi izlenimlerle ayrılmasına rağmen olumlu bir sonuç alınamadı. Bu görüşmelerde Türk yetkililer ordunun donanım eksikliğini Müttefik Devletlere karşı koz olarak kullanarak zaman kazanmaya çalıştılar.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

İnönü-Churchill görüşmesi sonrası Türkiye Müttefik Devletlerle mümkün mertebe bağıni koparmamış, ancak, maceraya atılmak istemediğinden tarafsız kalmaya devam etmiştir. Savaşın sonlarına doğru Müttefik Devletlerin üstünlüğü ele geçmeleri ve artık savaş sonrası dönemlerin konuşulmaya başlandığı bir dönemde Türkiye, Müttefiklerin isteklerini kabul ederek 1945 yılında grubunda yer alan Almanya ve Japonya devletlerine savaş ilan etmiştir.

1945 sonrası yeniden şekillenen dünya düzeninde Türkiye, batılı demokratik ülkelerle yakın işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Türkiye, 1948 yılında ABD tarafından uygulamaya konulan ekonomi planına dâhil edilmiştir. 1950 yılında iktidar olan Demokrat Parti ve Menderes Hükümetleri döneminde batı ile ilişkilerini daha da geliştirerek, Nato'ya üye olan Türkiye Avrupa savunmasının önemli aktörlerinden biri olmuştur.

Kaynakça

Akşam Gazetesi, 1 Ocak 1945, s.1.

Albayrak, Mustafa (2014), "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2014/1, s. 295-312.

Anadol, Cemal (2001), Büyük Türk Mareşali Fevzi Çakmak, Kuvayı Milliye Yayınları, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (1987), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Aydemir, Şevket Süreyya (1999), Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, C. III, İstanbul.

Balci, Meral (2017), "Varlık Vergisi ve Uygulamalarının Demokrat Parti'nin Seçim Çalışmalarında Kullanılması", *The Journal Of Academic Social Science Studies*, Number: 63, Winter II, s. 373-381.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), T.C. Hariciye Vekâleti, Fon Kodu: 030. 10, 00.00 Yer No: 235, 588, 3, 11 Şubat 1943.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No: 116. 155.5, s. 2.

Biner, Emrah (2008), II. Dünya Savaşı Döneminde Türk Basınının İngiltere'ye Bakışı, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Bolat, Mahmut (2006), Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi, C. 7, S. 1, 45-74.

Ceyhan, Mustafa (1985), İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yabancı Propaganda ve Türk Basını, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara..

Çağlar, Günay (1985), "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 15, Erzurum, s. 317-323.

Çavdar, Tevfik (2004), Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), Ankara.

Çeliker, İlhan (2018), "Atatürk'ün Ortadoğu Politikası", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Haziran, Yıl 11, S. XXXIV, s. 645-666.

Dokuyan, Sabit (2014), "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 15(2), 23-55.

Eğilmez, Mahfi (2017), Küresel Finans Krizi, İstanbul.

Erden, Ali Fuad (1999), (Sadeleştirilenler; Olcay Önertoy-Nurullah Çetin), İsmet İnönü, Bilgi Yayınevi, İstanbul, s. 214.

- Erhan, Çağrı-Embel, Ersin (2015), "Türk Dış Politikasında Karar Vericileri Yönlendiren Yapısal Faktörler", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 72, Ankara, Kış, s.145-170.
- Eroğlu, Nadir (2007), "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. XXIII, S. 2, s. 63-73.
- Ertem, Barış (2010), "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, Samsun, s. 252-273.
- Ezer, Feyzullah (2018), *Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin İzlemiş Olduğu Ekonomi Politikaları, Uluslararası Bilim, Teknoloji, Mühendislik, Matematik (Stem) ve Eğitim Bilimleri Kongresi, Bildiri Tam Metin Kitabı*, Muş, s.187-197.
- Ezer, Feyzullah (2018), *Rifat Özdemir'e Armağan*, İstanbul, s. 607-623.
- Jaeschke, Gothard (2002), I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası. *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C.16, Ankara, s. 1477-1485, (Erişim: 12.05.2018), <http://www.academia.edu/28649882/Türkler>
- Kalemlı, Hüseyin-Erdem, Ufuk (2011), "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Yunanistan'a Kurtuluş ve Dumlupınar Vapurları İle Gönderdiği İnsani Yardımlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, s. 205-236.
- Koçak, Cemil (1995), "Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı", *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, S. 2, Ankara, s.149-160.
- Koçtürk, O. Murat-Gölalan, Meryem (2010), "1923- 1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45, (2), s. 48-65.
- Korhan, Tuğba (2018), "İkinci Dünya Savaşı'nda Mersin ve İskenderun Limanları", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, Sayı 11, s. 1-11.
- Kuruloğlu, Fehim (2017), "27 Mayıs Darbesi Sonrası Türk Dış Politikasında Yeni Açılımlar: Ortadoğu ve Sovyetler Birliği ile İlişkiler (1960-1965) ", *Karadeniz Araştırmaları (Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi)*, S. XIV/54, Ankara, Yaz, s.189-206.
- Müderrişoğlu, Alptekin (1974), *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara.
- Öngider, Seyfi (2006), *Çankaya'nın Bütün Adamları*, Aykırı Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul.
- Özcan, Enver (1981), *Ekonomik Bunalımlar*, Ankara.
- Özçelik, Mücahit (2010), "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, 2010/2, s. 253-269.
- Özden, Miray (2014), *İktisadi Büyüme ve Kalkınma Olgusunda Dış Ticaretin Yeri ve Önemi: Türkiye Örneği*", Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ.
- Özkan, M. Selçuk-Temizer, Abidin (2009), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 /9 Fall, s.319-325.
- Özlu, Hüsnü (2012), "İkinci Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri Sonrası, İngiltere'den Sağlanan Askeri Yardımların, Türkiye'de Sevkiyat ve Lojistik Yapılanması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 50, Güz, s. 449-478.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü
Churchill Görüşmesi

- Öztoprak, İzzet (1998), *“İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü”*, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri I İkinci Dünya Harbi ve Türkiye 20-22 Ekim 1997-İstanbul, Gnkur. Basımevi Ankara.
- Öztürk, İbrahim Mert (2013), *“İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi”*, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.32, S.54, s. 135-166.
- Parasız, İlker (1998), *Türkiye Ekonomisi 1923’den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Bursa.
- Parker, Selwyn (2008), *Büyük Çöküş, 1929 Krizinin ve Dünyanın Ekonomik Buhrana Sürüklenişinin Öyküsü*, (Çeviren: Burcu Çekmece), Ankara.
- Pınar, Mehmet (2018), *Cumhuriyet Döneminde Mersin ve İçel’de Siyasi Hayat (1923-1950)*, Hiper Yayın, İstanbul.
- Sandıklı, Atilla (2014), *Atatürk’ün Dış Politika Stratejisi: Hedefler ve Prensipler*, Bilgesam Yayınları, İstanbul.
- TBMM Zabıt Ceridesi (1939), Devre VI, Cilt 2, İkinci Celse, 12.5.1939.
- Teke, Cevdet (2016), *“II. Dünya Savaşı’nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri”*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 45, Ağustos, s. 302-310.
- Tokgöz, Erdinç (2007), *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Ulus Gazetesi, 30 Haziran 1936, s.1.
- Utkugün, Ceren (2016), *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri, (1939-1945)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon, s. 20.
- Vural, Mithat Kadri (2008), *“II. Dünya Savaşı Türkiyesi’nde Bir Muhalefet Örneği Olarak “Tan” Gazetesi”*, Dokuz Eylül Üniversitesi *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 16-17 /Bahar-Güz, s. 381-395.
- Yalçın, Durmuş - Akbıyık, Yaşar – Özkaya, Yücel vd. (2007), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara.
- Yalçın, Osman (2011), *“İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi”*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 47, Bahar, s. 701-731.
- Yamaç, Müzehher (2019), *“Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk - Fransız Antlaşması”*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Bahar, S. 99, s. 215-252.
- Yaman, Ahmet Emin (1989), *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik Yayıncılık, Ankara.
- Yavuz, Uğur Günay (2016), *“II. Dünya Savaşı’nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili”*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 3, S.11, Ocak, 2-31.
- Yeşilyurt, Şahin (2016), *“Varlık Vergisi Hakkında Bir Değerlendirme”*, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, C.12, S. 27, s. 296.
- Yetim, Fahri (2006), *“Atatürkçü Dış Politika Bağlamında 1919-1922 Dönemi Türk Dış Politikası”*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, S. 3, s.203-226.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ KURULTAYLARININ YURT DIŞI YANKILARINA BİR ÖRNEK: CHP’NİN V. OLAĞAN KURULTAYININ SURIYE’DEKİ YANKILARI*

AN EXAMPLE OF THE REPERCUSSIONS OF THE REPUBLICAN PEOPLE’S PARTY CONVENTIONS ABROAD: REVERBERATIONS OF CHP’S FIFTH ORDINARY CONGRESS IN SYRIA

Tahir KODAL**

Geliş Tarihi/Received: 20.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted:06.06.2020

KODAL, Tahir, (2020), “Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP’nin V. Olağan Kurultayının Suriye’deki Yankıları”, Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2613-2625.

Öz

Cumhuriyet Halk Partisi, Mustafa Kemal tarafından 9 Eylül 1923’te “Halk Fırkası” adıyla kurulmuştur. Bu fırka, Cumhuriyeti’n ilanının ardından 10 Kasım 1924’te “Cumhuriyet Halk Fırkası” adını almıştır. Atatürk’ün genel başkan olarak son defa katıldığı CHF’nin 9 Mayıs 1935’teki dördüncü kurultayında fırkanın adının “Cumhuriyet Halk Partisi” olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. CHP’nin olağan ve olağan üstü parti kurultayları çok önemli olmuştur. Bu kurultaylarda Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türk milleti adına pek çok karara imza atılmıştır. Bu yüzden, CHP’nin parti kurultayları hem iç politika hem de dış politika bakımından dikkatleri üzerine çekmiştir. Türkiye’de olduğu gibi, Türkiye dışında da ilgi ile takip edilen CHP kurultaylarından biri de “CHP’nin Beşinci Olağan Kurultayı”dır. Bu yüzden, bu çalışmada CHP kurultaylarının yurt dışı yankılarına bir örnek olarak CHP’nin Beşinci Olağan Kurultayı’nın Suriye’deki yankıları konu edilmiştir. Bu yapılırken, Türk Dahiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı)’nin Suriye’den elde etmiş olduğu istihbarat raporu temel alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı belgeleri arasında yer alan bu rapor 11 Temmuz 1939 yılında hazırlanmış ve Türk yetkililerin bilgisine sunulmuştur. Bu raporda; CHP’nin beşinci kurultayının müzakerelerinin ve alınan kararların Suriye’de dikkatle izlendiği dile getirilmiştir.

CHP’nin kuruluş süreci Türk İstiklal Savaşı yıllarına kadar gitmiştir. Yani, CHP’nin temelleri Sivas Kongresi’nde atılmıştır. Bu durum, Mustafa Kemal tarafından CHF’nin 15 Ekim 1927’deki ikinci kurultayında dile getirilmiştir. Mustafa Kemal bir taraftan iç ve dış düşmanlarla mücadele ederken, bir taraftan da CHP’nin kurumsallaşmasını gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda CHP, 1939 yılında gerçekleştirilen beşinci olağan kurultayına kadar, dört olağan ve bir olağanüstü olmak üzere, toplam beş kurultay gerçekleştirmiştir. CHP’nin beşinci olağan kurultayı 29 Mayıs 1939’da başlamış ve 3 Haziran 1939’da sona ermiştir. CHP’nin bu kurultayı hem Fransa hem de Fransa’nın yönetimi altındaki Suriye’de dikkatle takip edilmiştir. Bu izlemenin nedeni Atatürk’ün ölümünden sonra CHP’de gerçekleşen ilk geniş katımlı olağan genel kurultay olmasıdır. Ayrıca II. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası ilişkilerde ve Türk dış politikasında yaşanan gelişmeler, özellikle Fransızlarla ve Suriyelilerle yürütülen Hatay’ı Türkiye’ye dâhil etme çalışmaları da etkili olmuştur. Bir anlamda Hatay meselesi bu takip edişte asıl gündemi belirlemiştir. Bu nedenle, Fransızlar CHP’nin beşinci kurultayını dikkatle izlemişlerdir. Fransızlar, Türkiye’nin iç politikası ile Türk dış politikasının bir birine çok sıkı bir şekilde bağlı olduğunu bildikleri için, Türk dış politikasına yön veren iç politikayı iyi bir şekilde öğrenmeye çalışmışlardır. Türkiye bu durumun farkında olduğundan, CHP’nin beşinci kurultayının Suriye’deki yankılarını yakından izlemiştir. Bu bağlamda, Türkiye, CHP’nin Beşinci

*Bu çalışma; Alanya’da, 17-21 Nisan 2019’da “V INES Human and Civilization Congress From Past To Future”da sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

**Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğit. ABD/DENİZLİ tkodal46@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-0383-1195>)

Kurultay'ının Suriye'deki yankılarına ilişkin ciddi istihbarat çalışması yürütmüştür. Türkiye, Suriye'yi ve Fransa'yı yakından takip etmiştir.

Fransa, CHP'yi hem Kemalizm hem de faşizm ilkelerini bünyesinde toplayan bir siyasi parti olarak görmüştür. Bu nedenle, Türkiye'deki yönetimin diktatörlük olduğu Fransa tarafından ileri sürülmüştür. Ayrıca, Türkiye'de devlet komünizminin uygulandığı iddia edilmiştir. Ayrıca, İsmet İnönü'nün dış politikada "Rusçu", iç politikada ise "Şarklı" olduğu ifade edilmiştir. Yine, İsmet İnönü'nün yavaş yavaş CHP'ye karşı oluşan tepkiyi ortadan kaldırmak için, CHP içinde bir "müstakil grup" oluşturma niyetinde olduğu Fransa tarafından dile getirilmiştir. Suriye'deki siyasi partiler CHP'nin beşinci kurultayına ilişkin görüş ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendirmeler Kitleciler Hareketi veya Vatan Kitleleri Partisi tarafından yapılmıştır. Kitleciler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni örnek aldıkları için, Kemalizmi ittihatçılığın bir değişimi ve dönüşümü olarak görmüşlerdir. Şehbenderciler veya Milli Ahrarcılar ise İsmet İnönü'yü Atatürk'ün birinci "iş ve düşünüş arkadaşı" şeklinde değerlendirmiştir. Suriye Şehbenderciler Hareketi'nin veya Milli Ahrar Fırkası'nın en genç üyesi, hukuk ve edebiyat doktoru olan Münir El-Aclani Bey'dir. Münir El-Aclani CHP'nin ve kurulacak müstakil grubun Suriye için örnek olabileceğini dile getirmiştir. Suriye'deki Ermeniler ve Hoybuncu Kürtler ise CHP içinde oluşturulacak müstakil grubun aldatmacadan ve düzmeceye başka bir şey olmadığını düşünmüşlerdir. Kuruluşundan itibaren Türk devlet, siyasi ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, Türkiye'nin komşuları olan ülkeler için de etkinliği söz konusudur. Bu nedenle, bu etkinin değişik çalışmalarla ortaya konulmasında yararlar vardır.

Anahtar Kelimeler: *Cumhuriyet Halk Partisi, CHP, Beşinci Kurultay, Suriye, Yankı.*

Abstract

The Republican People's Party was founded by Mustafa Kemal on 9 September 1923 under the name "People's Party". After the proclamation of the Republic of Turkey, this party was renamed "Republican People's Party" on November 10, 1924. At the fourth congress of the CHF, which Atatürk joined for the last time as chairman, on 9 May 1935, it was decided to change the name of the party to "Republican People's Party". The ordinary and extraordinary party assemblies of the CHP have been very important. In these congresses, many resolutions were signed on behalf of the state of the Republic of Turkey and the Turkish nation. For this reason, the party assemblies of the CHP have attracted attention both in terms of domestic and foreign policy. "The Fifth Ordinary Congress of the CHP" is one of the most interesting meetings of the CHP in Turkey. Therefore, in this study, as an example of the repercussions of the CHP congresses abroad, the repercussions of the CHP's fifth ordinary congress in Syria were discussed. This was based on the intelligence report obtained by the Turkish Internal Medicine Office (Ministry of Interior) from Syria. This report, which is among the documents of the Presidential State Archives Department of the Republic of Turkey, was prepared on 11 July 1939 and presented to the Turkish authorities. In this report, it was stated that the negotiations and decisions of the fifth congress of the CHP were carefully monitored in Syria.

The founding process of the CHP went back to the years of the Turkish War of Independence. That is, the foundations of the CHP were laid at the Sivas Congress. This situation was expressed by Mustafa Kemal at the Second Congress of the CHF on 15 October 1927. On the one hand, Mustafa Kemal fought against the internal and external enemies, on the other hand, he carried out the institutionalization of the CHP. In this context, until the fifth ordinary congress held in 1939, the CHP held a total of five Congresses, four ordinary and one extraordinary. The fifth ordinary congress of the CHP began June May 29, 1939 and ended on June 3, 1939. This congress of the CHP was followed carefully in both France and Syria under the rule of France. The reason for this follow-up is that it was the first broad-participation Ordinary General Assembly that took place in the CHP after Atatürk's death. Also, developments in international relations and Turkish foreign policy prior to World War II, especially the efforts to include Hatay in Turkey carried out with the French and Syrians were influential. In a sense, the Hatay issue has set the main agenda in this follow-up. Therefore, the French watched the fifth congress of the CHP carefully. Since the French know that Turkey's domestic policy and Turkish foreign policy are very closely tied to one another, they have tried to learn the domestic policy that guides Turkish foreign policy well. Since Turkey is aware of this situation, it has closely watched the repercussions of the CHP's fifth congress in Syria. In this context, Turkey has conducted serious intelligence work on the repercussions of the CHP's fifth congress in Syria. Turkey has followed Syria and France closely.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

France saw the CHP as a political party that embodied both Kemalism and fascism. Therefore, it has been suggested by France that the administration in Turkey is a dictatorship. Also, it has been claimed that state communism is practiced in Turkey. Furthermore, it was stated by France that Ismet İnönü was "Russian" in foreign policy and "Eastern" in domestic policy. In addition, it was stated by France that Ismet İnönü intends to form a "detached group" within the CHP in order to gradually eliminate the reaction against the CHP. The political parties in Syria have made their opinions and assessments on the fifth Congress of the CHP. These assessments were made by the Massists Movement or the Homeland Mass Party. As the masses took the Ottoman Union and Progress Society as an example, they saw Kemalism as a change and transformation of the Union and Progress Society's ideas. The supporters of Şehbender or National Independents Party considered Ismet İnönü to be Atatürk's first "friend of work and thought". The youngest member of the Syrian Shehbendist Movement or National Independents Party is Münir Al-Aclani Bey, a doctor of law and literature. Munir Al-Aclani stated that the CHP and the independent group to be established could be an example for Syria. The Armenians and Kurds in Syria thought that the independent group to be formed within the CHP was nothing more than a scam and a setup. The Republican People's Party, which has had an important place in the Turkish state, political and social life since its foundation, has also been active for the countries that are neighbors of Turkey. Therefore, there are benefits in demonstrating this effect through different studies.

Keywords: *Republican People's Party, CHP, Fifth Congress, Syria, Reverberation.*

A- GİRİŞ

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin kuruluş süreci Türk İstiklal Harbi'nde 4-11 Eylül 1919'da toplanıp Türk milleti adına önemli kararlar alınan Sivas Kongresi'nde başlamıştır. CHP'nin temelleri bu kongrede atılmıştır. Bu durum, CHP'nin 15 Ekim 1927'deki 2. Kurultayında Mustafa Kemal tarafından ifade edilmiştir. Bu konuşmada, "...Firkamız, geçen ıstırap seneleri içinde milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin mümessili olarak bundan dokuz sene evvel meydana çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeli'ye şâmil olmak üzere ilk umûmî kongremiz Sivas'ta akdedilmişti..."¹ denilerek, CHP'nin kuruluşu bir anlamda Sivas Kongresi'ne götürülmüştür. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde bir taraftan İstiklal Mücadelesi verilirken, diğer taraftan da egemenliğin kaynağının millette olması, milli iradenin kurumsallaşması sağlanmış ve 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Bu ilk mecliste hemen hemen toplumun bütün kesimlerinden temsilciler yer almış, farklı görüşlerden, fikirlerden oluşan bir tablo ortaya çıkmıştır. Birinci meclisin ve meclisi oluşturan milletvekillerinin ortak amacı "*Misâk-ı Milli*"yi gerçekleştirmek olmuştur. Bu nedenle, zaman zaman mecliste fikir ayrılıkları olmasına ve tartışmalara karşın hedef birliği içerisinde etkili ve verimli çalışma yürütülmüştür. Bu sayede Anadolu'daki İstiklal Mücadelesi Mustafa Kemal'in liderliğinde zaferle sonuçlandırılmıştır. Ancak, Milli Mücadele sırasında mecliste yaşanan gelişmeler nedeniyle, Mustafa Kemal'in yapmış olduğu çalışmalar ve liderliği sonrasında TBMM'de kendisine destek veren bir grup veya taraftar ortaya çıkmıştır.

Bu taraftarlar zamanla mecliste "*I. Grup*" olarak adlandırılmıştır. Özellikle bu gruplaşma İstiklal Mücadelesi zaferle sonuçlanacağına inanılmaya başlanmasının ardından hızlanmıştır. Bu da Mustafa Kemal'i harekete geçirmiştir. Mustafa Kemal ve arkadaşları bir taraftan Lozan Konferansı ile uğraşırken, bir taraftan da bağımsız bir devletin ortaya çıkmasından sonra önemli bir işlev görecektir siyasal yapılanmayla uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Halk Fırkasının kuruluşuna yönelik ilk açıklamayı 6 Aralık 1922'de yapmıştır. Yapmış olduğu açıklamada; "*...Milletin her sınıf halkından, hatta İslam dünyasının en uzak köşelerinden bana ebedi olarak iftihar duyacağım şekilde*

1 ATAM, *Atatürk'ün Söylve ve Demeçleri I-III*, Cilt:1, ATAM Yayınları, Ankara 2006, s. 369-370.

gösterilen teveccüh ve itimada layık olabilmek için en mütevazı bir millet ferdi sıfatiyle hayatımın sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle barıştan sonra halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurmak niyetindeyim."² diyerek, CHP'nin resmî kuruluş sürecini başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923'te Halk Fırkası'nın ilk programı olarak kabul gören ve "*Dokuz Umde*" denilen bir seçim bildirgesi yayımlamıştır. Bu beyannamenin başlangıç kısmında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun, Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini belirterek, seçim sonrası oluşturulması hedeflenen Halk Fırkası meselesini de halkın onayına sunmuş, Dokuz Umdeyi onaylayanların oylarını istemiştir.³

Lozan Barış görüşmelerini kesintiye uğradığı, ara verildiği dönemde TBMM'de yaşanan tartışmalar daha önce var olan gruplaşmaları daha da ortaya çıkarmıştır. Lozan görüşmelerinin yeniden başlaması, barış için ümidin doğması, bağımsız bir devletin ortaya çıkma ihtimalinin olması, imzalanacak antlaşmanın meclisten geçirilmek istenmesi gibi nedenlerle, TBMM'nin yenilenmesi kararlaştırılmıştır. Milletvekili adayları genellikle Mustafa Kemal tarafından belirlenmiştir. Sonrasında çeşitli illerin halkına ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği yazılarla, belirlenen adayların desteklenmesi istenmiştir.⁴ Bu nedenle, Türkiye'de yeni meclisin milletvekilleri belirlenmiş, bir anlamda "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*" mensupları, I. Grup Milletvekilleri, "*Dokuz Umde*"yi benimseyenler, Mustafa Kemal'e yakın olanlar milletvekili olmuştur. Seçimlerden sonra 11 Ağustos 1923'te TBMM'nin II. Dönemi başlamıştır. Yeni kurulan mecliste 17 Ağustos 1923 tarihinde 133 milletvekilinin iştirak etmesiyle gerçekleşen oturumda Halk Fırkasının oluşturulması için çalışmalar başlatılmıştır. Ağustos ayında düzenlenen toplantılar sonrasında Halk Fırkası'nın Nizamnâmesi hazırlanmış, Lozan Barış Antlaşması'nın mecliste onaylanmasının ardından, hazırlanan nizamname Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis Grubu tarafından, İzmir'in kurtuluş gününün yıldönümünde yani 9 Eylül 1923'te onaylamıştır. Bir anlamda CHP'nin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Halk Fırkası 23 Ekim 1923'te Dahiliye Vekâletine müracaat ederek, resmen tasdikini sağlamıştır.⁵

Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasını tanıtırken, daha önce kurulan ve ülkenin kaderini elinde tutan diğer siyasi partilerden farklı olduğunu belirterek, Halk Fırkası'nın Türk halkına siyâsi terbiyeyi verecek bir okul olacağını ifade etmiştir.⁶ Ayrıca, 16 Eylül 1924'te Trabzon'da yapmış olduğu konuşmada; "*Halk Fırkası, memleket ve millet her türlü istinattan mahrum bırakılarak felâkete atıldığı meşum hengâmede bütün milleti kadrosu içine alarak kuvvet ve kudret yapan, haricî düşmanlarını tart, dahilî düşmanlarını imha eden, halka hürriyet ve hâkimiyet temin eden mukaddes bir cemiyettir. Halk Fırkası hiçbir safsataya iltifat etmiyerek Türk Cumhuriyetini kuran inkılâpçı bir ruhun bütün memleketlerde tecelli ve taazzuvudur. Halk Fırkası Türkiye'yi medeni âleme sokan ve orada yükseltmeyi taahhüt eden azimkar bir fırkadır.*"⁷ diyerek, bir anlamda Halk Fırkası'nın bir inkılap cemiyeti olduğunu ve bu anlayışla çalışacağını dile getirmiştir.

2 ATAM, a.g.e., Cilt:II, s.50.

3 Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Millî Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 20-21, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, İzmir 2010, s.234-235.

4 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 3.Baskı, İstanbul 1999, s.46.

5 Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s.39-40.

6 ATAM, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Cilt:II, s.102.

7 ATAM, a.g.e., Cilt:II, s.195.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

Halk Fırkası'nın kurulması ile Mustafa Kemal, özellikle Lozan sonrasında başlayan "iktidar mücadelesi"nde büyük bir başarı elde etmiştir. Ayrıca, mecliste disiplinli bir kadroya hâkim olarak Türk milletini ve yeni Türk devletini "çağdaş uygarlık düzeyine" ulaştırmak amacı doğrultusunda güç kazanmıştır. Bu sayede Mustafa Kemal, sahip olduğu "topyekün modernleşme" anlayışı kapsamında, devletin ve toplumun siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarında köklü değişiklikler yapma imkanı elde etmiştir. Cumhuriyet ilânından hemen sonra 10 Kasım 1924 tarihinde alınan bir kararla adını Halk Fırkası'nın adı "*Cumhuriyet Halk Fırkası*" olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası, inkılâbın ilerleyişi ve işleyişiyle beraber kendi mevcut yapısında ve programında birçok farklılıklar geçirmiştir. Prensiplerini sürekli olarak gelişen duruma ve ihtiyaçlara göre yenilemiştir.⁸ Bu yenilemede CHP'nin olağan ve olağanüstü kongreleri büyük öneme sahip olmuştur. Bu nedenle, CHP'nin V. Olağan Kurultayına kadarki kurultaylarından ve alınan kararlardan kısaca söz etmek yararlı olacaktır.

CHP'nin resmen kurulmasından itibaren 29 Mayıs 1939'deki V. Olağan Kurultay'ına kadar geçen sürede, üç olağan, 1 olağanüstü olmak üzere, toplamda 4 kurultay gerçekleştirilmiştir. Bu zaman zarfında yapılan ilk kurultay, ilki 4 Eylül 1919 kabul edildiği için, CHP'nin ikinci kurultayı olarak bilinen 1927 kurultayıdır. Bu kurultay 15-23 Ekim 1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir. 1923-1927 süreci, Cumhuriyet'in ilanı, Hilafetin kaldırılması gibi önemli siyasal devrimlerin yanı sıra pek çok sosyal, hukuksal devrimin de uygulandığı bir dönemdir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu ikinci kurultayına damgasını vuran olay hiç şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'nın bir anlamda "yakın geçmişle ve özellikle muhaliflerle hesaplaşma" olarak da nitelendirilebilecek bir "siyasî metin" olan Nutuk'u okuması olmuştur.⁹ Ayrıca, kurultayda "*Cumhuriyetçilik*", "*Halkçılık*", "*Milliyetçilik*", "*Laiklik*" CHP'nin dört temel ilkesi olarak benimsenmiştir. Bu kurultayda, partinin kurucusu Gazi Mustafa Kemal, partinin değişmez genel başkanı olarak belirlenmiştir.¹⁰

CHP'nin III. Olağan Kurultayı 10 Mayıs 1931'de toplanmıştır. Bu kurultayda ilk kez tüzükten ayrı olarak bir de program hazırlanmıştır. "*Cumhuriyetçilik*", "*Halkçılık*", "*Milliyetçilik*", "*Laiklik*" ilkelerinin yanı sıra "*Devletçilik*" ve "*Devrimcilik*" ilkeleri de parti tüzüğü ve programına girmiştir. Böylece partinin simgesi haline gelen "*Altı OK*" ile ilgili altı ilke belirlenmiştir. Ayrıca, 1929-30 Dünya Ekonomik Bunalımı ile dünya genelinde liberal ekonomi politikalarının yerini devletin ekonomiye müdahalesini savunan Keynesyen politikalara bırakmış, CHP kadrolarının 1923'ten beri savundukları "*iktisadi liberalizm*" görüşünün yerini "*devletçilik*" politikasının almasına neden olmuştur. Bu nedenle, kurultayda ekonomide "ılımlı devletçilik" anlayışı benimsenmiştir.¹¹ CHP'nin IV. Olağan Kurultayı 9 Mayıs 1935 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Kurultayda; partinin adı "*Cumhuriyet Halk Fırkası*"ndan "*Cumhuriyet Halk Partisi*"ne dönüştürülmüştür.¹² Kurultay ayrıca, parti genel başkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün katıldığı son kurultay olmuştur. Parti tüzüğüne konulan maddelerle parti ile devletin kaynaştırılması yoluna gidilmiştir. 1939 yılındaki CHP'nin V. Olağan Kurultayında önce yapılan I. Olağanüstü Kurultay ise 26 Aralık 1938'te toplanmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı üzerine toplanan olağanüstü kurultayda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, "*değişmez genel başkanlığa*" seçilmiştir. Bundan başka, kurultayda Atatürk "*Ebedi Şef*" ilan edilirken, İnönü'ye de "*Milli Şef*" unvanı

8 Cemalettin Taşkıran, "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:4, Sayı:14, Ankara 1995, s.257.

9 Cavit Orhan Tütengil, "Söylevin Öğretisi", *Türk Dili (Okunusunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı)*, Sayı:314, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1977, s.367-368.

10 CHF, *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, s.5.

11 CHF, *CHF Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s.31.

12 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s.75.

verilmiştir.¹³ Ayrıca, bu kurultay ve hazırlanan nizamnâme ile parti genel başkanlığının hangi hallerde değiştirilebileceğine ilişkin düzenleme yapılmıştır. Böylece, CHP açısından önemli bir eksiklik ortadan kaldırılmıştır.

Atatürk'ün ölümünden sonra yapılan CHP'nin ilk olağan kurultayı hem Türkiye'de, hem de Türkiye dışında ilgiyle ve önemle takip edilmiştir. Atatürk'ten sonra kongrede genel başkan seçilecek kişi, vereceği mesajlar, takip edeceği iç ve dış politika anlayışı v.b. gibi konular merak konusu olmuştur. Hatta, yurt dışında bazı ülkeler bu kurultayı yakın takibe almışlardır. Özellikle Fransa ve buna bağlı olarak Suriye, CHP'nin V. Olağan Genel Kurultayı'na özel bir önem vermiştir. Bu yüzden, CHP'nin V. Olağan Genel Kurultayı adı geçen ülkelerde gündem konusu olmuş, kurultayın bu ülkelere bir takım yankıları olmuştur. Ancak, bu yankılara, özellikle de Suriye'deki yankılarına ilişkin, belgelere dayalı olarak, her hangi bir bilimsel çalışma yapılmamış, değerlendirmelerde bulunulmamıştır. Bu konuda, bir anlamda Türkiye-Suriye hatta Fransa ilişkilerinde bu bağlamda her hangi bir bilimsel çalışmanın yapılmamış olması önemli eksiklik, problem olarak görülmüştür.

B- CHP BEŞİNCİ OLAĞAN GENEL KURULTAYININ YAPILMASI VE SURİYE'DEKİ YANKILARI

Cumhuriyet Halk Partisi'nin V. Olağan Genel Kurultayı 29 Mayıs 1939 tarihinde Ankara'da toplanmıştır. Kurultay 3 Haziran 1939 tarihine kadar devam etmiştir. O günün şartlarında geniş bir katılım sağlanmış, kurultaya 417 mebus (milletvekili) ve 211 delege katılmıştır. Bu kurultayda, CHP tüzüğünde çeşitli değişikliklere gidilmiştir. Kabul edilen yeni tüzükte "*değişmez genel başkanlık*" ile ilgili olarak herhangi bir yeni düzenleme yapılmamış, "*Genel Başkan Vekili*" ile "*Parti Genel Sekreteri*"nin durumları düzenlenmiştir.¹⁴ Ancak, "*parti genel başkan vekilinin değişmez genel başkan tarafından atanması*" hükme bağlanmıştır. Böylece başbakanın aynı zamanda parti genel başkanı olması uygulamasına son verilmiştir.

Yeni tüzük ile parti müfettişlikleri ve kurultayın seçeceği 21 milletvekilinden oluşan, parti içinde denetim yetkisine sahip "*Müstakil Grup*" adıyla bir grup oluşturulmuştur. Ayrıca, 1936'da başlatılan parti devlet işbirliği uygulamasından da vazgeçilmiştir. İçişleri Bakanının parti genel sekreteri, valilerin il başkanı olması uygulaması da bu kurultay ile terkedilmiştir. Parti üyeliği yaş sınırı ise 18'den 22'ye çıkarılmış, devlet memurlarını partiyeye üyeliği yasaklanmıştır.

Görüldüğü gibi, bu kurultayda hem CHP, hem de Türk siyaseti açısından önemli kararlar alınmıştır. Bu ve burada ifade edilmeyen kararların alındığı kurultay hem Türkiye'de, hem Türkiye dışında önemle takip edilmiştir. Bu önemle takip edişte Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de hayatını kaybetmiş olması ve ölümden sonra gerçekleşen ilk geniş katılımlı olağan genel kurultay olması etkili olmuştur. Ayrıca, II. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası ilişkilerde ve Türk dış politikasında yaşanan gelişmeler, özellikle Fransızlarla ve Suriyelilerle yürütülen Hatay'ı anavatana dahil etme mücadelesi de kurultayın önemle takibini sağlamıştır.

Bir anlamda burada alınacak kararlar ve Türk siyasetindeki etkileri yakından takip edilmiştir. Daha önce, Atatürk'ün ölümünden sonra, Türkiye üzerine yapılan iktidar mücadelesi, değişim, güçlü iktidar tartışmaları, bu dönemde yeniden gündeme gelmiş, özellikle İsmet İnönü'nün hem CHP'deki, hem de "*Devlet*" teki gücünde ve nüfuzunda bir

¹³ CHP, *CHP Tüzüğü 1938*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1938, s.3.

¹⁴ CHP, *C.H.P. Nizamnamesi*, Ulus Matbaası, Ankara 1939, s.8.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

değişiklik olup olmayacağı yakından takip edilmiştir. Hatta bu kurultayda büyük parti içi tartışmaların yaşanması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde bazı olumsuzlukların ortaya çıkması, Türkiye'nin içeriye kapanması, Fransa gibi, bazı ülkeler tarafından istenilen ve kabul edilebilir bir gelişme olarak görüşmüştür.

Fransa'yı ve onların mandası durumunda olan Suriye'yi CHP'nin beşinci kurultayı ile yakından ilgilenmeye iten gelişme Hatay meselesi olmuştur. İskenderun Sancağı (Hatay), Suriye ile birlikte, I. Dünya Savaşı sonrasında Fransa'nın nüfuz bölgesine dahil edilmiştir. İskenderun Sancağı (Hatay), Misak-ı Milli sınırları içerisinde olmasına rağmen 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile bu sınırların dışında kalmıştır. Ankara Antlaşması ile İskenderun Sancağı'na özel bir statü verilmiş, buradaki Türklerin hakları korunmuş, Fransız mandası altında bulunan Suriye topraklarında bırakılmıştır.¹⁵ 1921 Ankara Antlaşması'nın Sancak'a ilişkin hükümleri Lozan Barış Antlaşması'nın 3.maddesi ile de teyit edilmiştir. 1922 yılında kurulmuş olan Suriye üzerindeki Fransız mandası, Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından 23 Eylül 1923'te onaylanmıştır. Bu nedenle, Hatay Fransa'nın Suriye mandası altında kalmış, özel statüsü devam etmiştir. Suriye üzerinden manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi için Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936 tarihinde bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma, Sancak'ın yani İskenderun Sancağı'nın statüsü meselesini tekrar ortaya çıkarmıştır.¹⁶

Hatay, 1936 yılından itibaren Türk dış politikasının birinci derecede önemli meselesi haline gelmiştir. 1936 yılında Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık vereceğini açıklaması üzerine Türkiye Cumhuriyeti, Hatay'ın bağımsızlığı için Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur. Türkiye'nin yoğun çabaları üzerine Hatay 1937'de anayasası ile birlikte "ayrı bir varlık" olarak kabul edilmiş, 1938'de de "Hatay Devleti" kurulmuştur.¹⁷ Hatay bu haliyle yaklaşık bir yıl bağımsız bir devlet olarak kalmıştır. İkinci Dünya Harbi yaklaşırken Almanya ve İtalya'nın yayılcı politikaları karşısında Türkiye'nin jeopolitik önemini kavrayan Fransa, Hatay'ı Türkiye'ye vermeye razı olmuştur. Bu kapsamda 23 Haziran 1939 günü Türkiye ile Fransa arasında imzalanan "Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının kesinlikle çözümüne ilişkin Antlaşma" ile Hatay, Türkiye sınırlarına katılmıştır.¹⁸ Fransa ile Hatay sorununun çözümü üzerine aynı gün Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu imzalanmış ve Türkiye, İkinci Dünya Harbi öncesi politikasını anti-revizyonist devletlerle işbirliği içinde olacağı yönünde belirlemiştir. Sonuç itibarı ile dönemin şartlarını çok iyi değerlendiren Türkiye, ulu önder Atatürk'ün ifadesi ile ulusal davası olan Hatay meselesini uluslararası hukuk ve diplomasi yolu ile çözüme ulaştırmayı başarmıştır.

Bu süreçte Türkiye uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını kullanmış, II. Dünya Savaşı öncesinde Hitlerin yaratmış olduğu tehlike ve tehdit nedeniyle de süreci lehine çevirmeyi başarmış, 2 Eylül 1938'de bağımsız Hatay Devleti'nin kurulması sağlanmıştır. Hatay devleti bir yıl kadar bağımsız kalmış, bu süre içinde Türkiye ile bu devlet arasında çok sıkı işbirliği yapılmış ve esasen Türk olan Hatay Devleti yöneticileri Hatay'ın Türkiye'ye

15 Tahir Kodal, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938), (Edt. Süleyman İnan ve diğ.), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Ankara 2011, s. 213-214.

16 Aptülhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.302-306.

17 Yusuf Sarınoy, *Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938)*, (Yay. Haz. Berna Türkdoğan), Türk Dış Politikası, ATAM Yayınları, Ankara 2000, s. 355-417.

18 Fiğen Atabey, Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, Temmuz 2015, s.192-209.

katılmak arzusunu birçok vesilelerle belirtmişlerdir. Nihayet, 23 Haziran 1939'da son toplantısını yapan Hatay Meclisi'nde oybirliği ile Anavatan'a katılmaya karar verilmiştir.¹⁹

Tayfur Sökmen gibi, Hatay Devleti yöneticilerinin Türkiye'ye dahil olmak için gayret gösterdikleri bu süreçte Ankara'da CHP'nin beşinci kurultayı toplanmıştır. Bu nedenle, bu kurultay hem Fransa'da, hem de Suriye'de ilgiyle izlenmiştir. Türkiye bu durum farkında olduğu için, CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarını yakından takip etmiştir. Bu bağlamda Suriye'de henüz Büyükelçiliği bulunmayan Türkiye, CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarına ilişkin istihbarat çalışması yürütebilmiştir. Suriye'de yürütülen çalışma sonrasında Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı Emniyet Umum (Genel) Müdürlüğü bu bilgileri 11 Temmuz 1939'da rapor haline getirmiştir. *"Beşinci Kurultayın Suriye Mahâfilindeki Akisleri"* adıyla hazırlanan rapor, İçişleri Bakanı Fayık (Faik) Öztrak (03.04.1939-06.05.1942.) tarafından 11 Temmuz 1939'da Başvekâlete (Başbakanlığa), Riyaseti Cumhur Umum Katipliğine (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine), CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmiştir. Gönderilen bu rapor Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde Fon:490.01, Kutu:607, Gömlek:102, Sıra:17 (490.01.607.102.17) tasnif numarası ile yer almaktadır.

CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarına ilişkin hazırlanan rapor iki bölüm halinde hazırlanmıştır. Raporun birinci bölümünde; *"Halk Partisi Beşinci Kurultayının müzakerelerini Fransızların dikkatle takip"* etmelerinden söz edilmiş, Fransa'nın veya Fransızların bu kongreye ilişkin görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak; Fransızların Türkiye'nin iç politikası ile Türk dış politikasının bir birine çok sıkı bir şekilde bağlı olduğunu bildikleri hatırlatılarak, bunun için Türk dış politikasına yön veren iç siyasetini esaslı bir şekilde öğrenmeye çalıştıkları dile getirilmiştir. Suriye'deki Fransız teşekküllerinin en önemli görevinin Türkiye'ye ilişkin haberler toplamak ve bu haberleri *"tevsik etmek"* yani belgelendirmek olduğu belirtilmiştir.²⁰

Bu genel değerlendirmenin ardından, Fransızların CHP'nin beşinci kurultayı hakkındaki düşünceleri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Fransızların CHP'yi nasıl bir parti olarak gördükleri ifade edilmiş, Fransızların CHP'yi *"...hem Kemalizm ve hem faşizm umdelerini nefsinde (kendisinde) cem etmiş (toplamış) bir teşekkül..."*²¹ olarak gördüğü dile getirilmiştir. Türkiye'nin yönetim biçiminin Fransızlar tarafından ne şekilde görüldüğüne ilişkin de *"Türkiye'nin idare vasfı diktatörlüktür: İnhisarçı, ihtikârcı ve komünist bir diktatörlük... Millet komünizmi değil devlet komünizmi takip etmektedir. Bu cihetten faşizme de yaklaşmaktadır."*²² ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca, Fransızların Atatürk'ün takip ettiği politikaya ilişkin görüşleri de dile getirilmiştir. Atatürk'ün komünizmin etkisinden kurtulmaya çalıştığı, demokrat kitlelere yaklaşmaya yöneldiği vurgulanmıştır. Fakat, Fransızlara göre; Atatürk'ün diktatörlük zevkinin ve meylinin daha kuvvetli olması nedeniyle, bu iki cereyan yani demokratlık ve diktatörlük önünde tereddütlü bir şekilde yürüdüğü ifade edilmiştir²³

Fransızların Atatürk'te *"bir Napolyon istibdadını"* sezdiği dile getirilmiştir. Hatta Fransızların Atatürk'ün ölmeyip yaşaması durumunda Türkiye'nin *"mutlakiyete doğru"* gitmesi ihtimalinin yüksek olduğu fikrine sahip oldukları beyan edilmiştir. Milli Şef İsmet

19 Mehmet GÖNLÜBOL-Cem SAR, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, (1919-1938)*, ATAM Yayınları, Ankara 1997, s.138-139.

20 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CDABCA), 490.01.607.102.17-2.

21 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

22 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

23 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

İnönü'ye ise şimdilerde Fransızların çok güven duydukları, özellikle Milli Şefin ilk günlerde bir İslamcı-Şarkçı ve dindar bir siyaset takip edeceğine dair oluşturdukları düşüncelerini tamamen değiştirdikleri ifade edilmiştir. O ilk günlerde duydukları korkudan kendilerini sıyırdıkları ve modern Türkiye'nin iyi bir siyaset takip eyleyeceğine inanmaya başladıkları dile getirilmiştir.²⁴ Bu dile getirilişte ve bu ifadelere yer verişte İsmet İnönü'nün iktidarda olmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu nedenle, raporu düzenleyenlerin İsmet İnönü ve takip ettiği politikaları olumlama gayreti içinde oldukları ifade edilebilir. Bu bağlamda siyasi açıdan bir önceki kişi ve kurumların farklı değerlendirilmesi, kötülenmesi dikkate alındığında, bunun anlaşılabilir bir durum oluşturduğu dile getirilebilir.

Raporda Fransızların İsmet İnönü'ye ilişkin görüşlerine de yer verilmiştir. İsmet İnönü'nün dış politikada "*Ruşçu*", iç politikada ise "*Şarklı (Doğulu)*" olduğu ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanlığına geçtikten sonra "*Şark (Doğu) siyaseti*"nin Moskova'dan alınacak direktiflerle takip edilirse sonucunun kötü olacağını düşünerek, Londra-Paris bloğunu kendi "*Şark (Doğu)*" siyasetine daha uygun gördüğü ifade edilmiştir.²⁵

Fransızların CHP'nin beşinci kurultayında alınan kararlara ilişkin görüşlere de raporda yer verilmiştir. İsmet İnönü'nün Cumhuriyet dönemindeki inkılapların (devrimlerin) bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaması için, Türkiye'nin medeni ve modern dış politikasının bir takım aşırıçılık içeren iç siyasetle lekelenmemesi için Atatürk'ün sıkıcı, belki de tepki verici korumacılığını bozmak istediği ileri sürülmüştür. Bundan dolayı, TBMM'de "*yeni bir müstakil fırka*" vücuda getirerek, içeride nefes alma imkanı elde ettiği, dışarıya ise güven duygusunu yerleştirdiği, güven algısı oluşturduğu ifade edilmiştir.²⁶

CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarına ilişkin hazırlanılan raporun ikinci bölümünde Suriye'deki siyasi partilerin beşinci kurultaya ilişkin "*intibaaları*" veya izlenimleri ortaya konulmuştur. Raporun bu kısmında ilk olarak "*Kitleciler*"den veya "*Vatan Kitleleri Partisi*"^{27*}nden söz edilmiş, bu harekete mensup siyasilerin CHP'nin beşinci kurultayı hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir. Kitlecilerin, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni örnek aldığı, bunu da tam olarak örnek alamadığı, Kemalizmi İttihatçılığın bir "*istihalesi (değişimi-dönüşümü)*" olarak gördükleri, zannettikleri, bu nedenle de CHP'nin bütün hüküm ve kararlarını kendi bakış açılarına göre yorumladıkları ifade edilmiştir. Bu yüzden, CHP'nin beşinci kurultayının kararlarını "*bir hile suretinde telakki eyledikleri (saydıkları)*" dile getirilmiştir²⁸

24 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

25 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

26 CDABCA, 490.01.607.102.17-2.

* Fransız manda idaresinde oluşumuna izin verilen ilk siyasi partidir. 1927 yılında Şam'daki birçok milliyetçi grubun ortak çabalarıyla Vatan Kitleleri ya da Arapça adıyla el-Kitle el Vataniyye Partisi adıyla kurulmuştur. Bir anlamda milliyetçi ittifak parti kurucuları arasında, Şam'dan İhsan el Şerif; Halep'ten İbrahim Hannanu ve Abdurrahman el-Kayyali; Hama'dan Necib el-Barazi ve Abdulkadir el-Kaylani; Humus'tan Mazhar Raslan ve Haşim el-Atasi yer almıştır. Vatan Kitleleri'nin liderliğini İbrahim Hannanu ve Haşim el-Atasi yapmıştır. Vatan Kitleleri, kurulduğu yıl yapılan kurucu meclis seçimlerini kazanarak iktidara gelmiştir. Vatan Kitleleri'nin İstiklal Partisi ile işbirliğine gitmesi sonrasında Fransa, Ulusal Cephe'nin (Vatan + İstiklâl) Suriye'de iktidara gelmesine taktik olarak izin vermiştir. Nitekim Vatan Kitleleri'nin lideri Attasî'nin 3 yıllık (1936-1939) ilk Başkanlık dönemi milliyetçilik ve Büyük/Birleşik Suriye temelinde Hatay Meselesi'nde en şahin politikalar geliştirildiği dönem olmuştur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Ali Demirel, "Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Hatay 2019, Sayfa: 69-89.; Abdulhalik Bakır-Süleyman Pekin, "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123 Sayı: 242, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 2019, 89-130.

28 CDABCA, 490.01.607.102.17-3.

Kitlecilerin yayın organı olan El-Kabes, Eşşebab gibi gazetelerin Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet döneminde, Cumhuriyetin kurulması ve sonrasındaki süreçte siyasi parti çalışmalarını, CHP'nin içinde bulunduğu durumu tartıştığı, bu konuda çeşitli yazılar kaleme alındığı ifade edilmiştir. CHP'nin beşinci kurultayında oluşturulan "Müstakil Grubun", onların ifadesiyle "Müstakil Fırkanın" "göz boyamak maksadıyla" yapıldığı, Türkiye'deki İsmet İnönü liderliğindeki rejimin veya yönetimin muhalefete nefes aldirmayacağı, "tek baş, tek ses ve tek el"²⁹ siyasetinin kökleşmiş olduğu yönünde çeşitli yazıların yazıldığı dile getirilmiştir.

CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'de yankılarının anlatıldığı raporun ikinci bölümünün ikinci kısmında Şehbenderciler Hareketi^{30*} veya Milli Ahrar Fırkası üzerinde durulmuştur. Bunların ve bu partinin İsmet İnönü'ye, CHP'ye ve Türkiye'ye ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Şehbenderciler veya Milli Ahrarcıların İsmet İnönü'yü Atatürk'ün "birinci iş ve düşünüş arkadaşı" olarak gördükleri ifade edilmiştir. Raporun bu kısmında İsmet İnönü'den söz edilirken, İnönü ve Atatürk arasında bir anlamda kıyaslama yapılmıştır. Atatürk'ün iktidarı ele geçirdikten bir süre sonra "yolundan saptığı", bir "saray siyaseti takip ettiği", "bir saray yarası yarattığı" ileri sürülmüştür. Ancak, bu süreçte İnönü'nün "bütün bakir ve temiz ilk akidelerini muhafaza" ettiği, bu gün de o temiz akidelerini "tahakkuk ettirmekte (gerçekleştirmekte)"³¹ olduğu beyan edilmiştir.

Raporun sonlarına yaklaşıırken Şehbenderciler Hareketi'nin veya Milli Ahrar Fırkası'nın en genç üyesi, hukuk ve edebiyat doktoru olan Münir El-Aclani Bey^{32*}'in CHP ve Türkiye'ye ilişkin değerlendirmelerine, görüşlerine yer verilmiş, alıntılar yapılmıştır. Bu bağlamda Münir El-Aclani'nin, "Halk partileri için Türkiye Partisi (CHP) bir numune olmağa layıktır. Tek fırkaları meclislerin ilâmâşallah olacağını zannedenler için de Türkiye'de verilen son kararlar ders olmalıdır. Tek fırka ancak bir harp halinde tek komuta gibi lazımdır. Fakat sulh halinde değil... Hele Fırkaların bir hükümet teşkilatı gibi hükümet içinde birer varlık sahibi olması fırkalardan beklenen emniyet sübabını külliye imha eder. Türkiye bu sistemi bozarak Fırkaya (Partiye) istiklal vermekle kendi emniyetini tehlikeden kurtarmak istemiştir. Bize numune olmalıdır."³³ şeklindeki değerlendirmesine doğrudan yer yer verilmiştir. Buradan hareketle, Şehbenderciler Hareketi için CHP'nin beşinci kurultayının, özellikle de "Müstakil Grup" kurulmasının kendileri için örnek oluşturabilecek nitelikte olduğu söylenebilir.

29 CDABCA, 490.01.607.102.17-3.

* Suriye'de Dr. Abdurrahman Şehbender'in başını çekmiş olduğu harekettir. Dr. Abdurrahman Şehbender, I. Dünya Savaşı öncesinde Suriye'deki Arap milliyetçiliğini benimsemiş gençler arasında yer almış, bu bağlamdaki ilk Arap Cemiyetlerinin önderlerinden biri olmuştur. Suriye'deki Fransız Yüksek Komiserliğinin ülkede siyasi parti ve cemiyetlerin kurulmasına izin vermesinin ardından kurulan Suriye Milli Demokratik Partisi'nin kurucuları arasında bulunmuştur. Bu parti içerisinde Fransa karşıtı, ancak İngiltere ve Haşimiler yanlısı olarak bilinen radikal grupta yer almıştır. Fransızlara karşı verilen Cebel-i Arap veya Guta Devriminin kahramanıdır. Fransızlara boyun eğen liderlere karşı durmuştur. Esad ailesinin gadrine uğramıştır. İyi bir hatip olan Suriye muhalefet lideri Dr. Abdurrahman Şehbender Fransız mandacılığına karşı, özgür ve bağımsız bir Suriye için gençleri ve halkı bilinçlendirmiştir. Suriye'nin toprak kayıpları üzerine Dr. Abdurrahman Şehbender Fransızlara ve hükümete karşı çalışmalarını artırmıştır. Kısa bir süre sonra da bir suikast ile 1940 yılında ortadan kaldırılmıştır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. "Lübnan Mektupları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ocak 1939, s.7.

31 CDABCA, 490.01.607.102.17-3.

* Dr. Münir El-Aclani, Fransa'nın Suriye'yi 17 Nisan 1946'de terk etmesinden ve bağımsız Suriye'nin ortaya çıkmasından sonra Şehbender Hareketi'nden veya Milli Ahrar Fırkası'ndan ayrılarak Anayasa Partisi'ni kuracaktır.

33 CDABCA, 490.01.607.102.17-4.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'de yankılarının anlatıldığı raporun ikinci bölümünün üçüncü kısmında ise Türkiye'den Suriye'ye kaçan muhaliflerin, Suriye'deki ve Osmanlı döneminde Suriye'ye göç ettirilen Ermenilerin, Hoybuncu^{34*} Kürtlerin kurultay kararları hakkındaki görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.³⁵ Bir anlamda Türkiye ve Türkiye'deki yönetim karşıtı grupların CHP'nin beşinci kurultayında alınan kararların, özellikle de demokratikleşmeyi getirecek, muhalefeti güçlendirecek “*Müstakil Grup*”un bir “*hileden*”, aldatmadan ve düzmeden ibaret olduğunu düşündükleri dile getirilmiştir.

C- SONUÇ

29 Mayıs 1939'da Ankara'da toplanan ve 3 Haziran 1939'a kadar devam eden ve önemli kararların alındığı CHP'nin V. Kurultayı'nın hem Türkiye'de, hem Türkiye dışında dikkatle takip edildiği görülmüştür. Bu takip edişte; Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümden sonra CHP'de gerçekleşen ilk geniş katımlı olağan genel kurultay olmasının etkili olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası ilişkilerde ve Türk dış politikasında yaşanan gelişmelerin, özellikle Fransızlarla ve Suriyelilerle yürütülen Hatay'ı anavatana dahil etme mücadelesinin de kurultayın önemle takibini sağladığı, bir anlamda burada alınacak kararların ve Türk siyasetindeki etkilerinin takip ediliste etkili olduğu fark edilmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra, dış dünyada Türkiye üzerine yapılan iktidar mücadelesi yorumlarının, tartışmalarının yeniden gündeme geldiği, özellikle İsmet İnönü'nün hem CHP'deki hem de “*Devlet*”teki gücünde veya nüfuzunda bir değişiklik olup olmayacağına yakından takip edildiği görülmüştür. Hatta bu kurultayda büyük parti içi tartışmaların yaşanmasının ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde bazı olumsuzlukların ortaya çıkmasının, Türkiye'nin içeriye kapanmasının, politika yapıcı bazı ülkeler tarafından istenilen bir durum olduğu anlaşılmıştır.

Bu bağlamda, CHP'nin V. Kurultayı ile en fazla ilgilenen iki ülkenin Fransa ve Fransa'nın mandası durumundaki Suriye olduğu anlaşılmıştır. Bu iki ülkeyi yakından ilgilendiren konunun gelişiminin ise Hatay meselesi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu yüzden, adı geçen kurultayın hem Fransa'da hem de Suriye'de ilgiyle izlendiği tespit edilmiştir. Türkiye bu durumun farkında olduğu için, CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarını yakından takip ettiği, bu bağlamda Suriye'de henüz Büyükelçiliği bulunmamasına karşın, CHP'nin beşinci kurultayının Suriye'deki yankılarına ilişkin ciddi istihbarat çalışması yürüttüğü, Suriye'yi ve Fransa'yı mercek altına aldığı görülmüştür. Yapılan istihbarat çalışmasında; Suriye'yi kendi mandası altında tutan Fransa tarafından CHP'nin V. Kurultayı'nın dikkatle takip edildiği, hem CHP'ye hem de Türkiye'ye ilişkin önemli değerlendirmelerin yapıldığı ortaya konulmuştur. Ayrıca, Suriye'nin içinde bulunduğu siyasi yapıya ilişkin bilgiler ortaya konularak, Suriye'deki siyasî partilerin, Türkiye karşıtlarının durumuna, Türkiye'ye ve CHP'ye bakışına ilişkin bilgilere ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Buradan hareketle,

* Hoybun Cemiyeti, ayrılıkçı Kürt hareketi içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu cemiyet Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurmak amacıyla 5 Ekim 1927'de kurulmuştur. Hoybun Cemiyeti bu amacına ulaşabilmek için, kendisinden önce kurulmuş diğer ayrılıkçı Kürt cemiyetlerinden farklı olarak, Ermenilerle işbirliği içerisine girmiştir. Bu işbirliğinin ortaya çıkmasında bölgede mandater devlet olarak bulunan İngiltere ve Fransa'nın büyük katkısı olmuştur. Bu devletler Hoybun Cemiyetini Cemiyeti'ni kontrolleri altına alarak Türkiye'ye karşı kullanmak istemişlerdir. Özellikle Fransa, kuruluşuna büyük katkı sağladığı Hoybun Cemiyeti'nin mandater devlet olarak bulunduğu Suriye ve Lübnan'da teşkilatlanarak faaliyetlerini sürdürmesine izin vermiştir. Fransa, Hoybun'a verdiği bu destek sayesinde bölgede Türkiye ile yaşadığı Hatay sorununu kendi lehine çözmek istemiştir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: Yusuf Sarınoy, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri”, *ATAM Dergisi*, 14(40), Ankara 1998, s.207-244; Zafer Çakmak, “Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: V, Sayı:2, Elazığ, 2008, s.27-61.

35 CDABCA, 490.01.607.102.17-4.

CHP'nin V. Kurultayı'nın Türkiye tarafından Suriye'nin ve Fransa'nın daha iyi anlaşılmasına, tahlil edilmesine ve buna göre politika geliştirmesine yardımcı olduğu söylenebilir. Bu tanıma, bilgilenme ve buna bağlı olarak takip edilen dış politika sonrasında, II. Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan uluslararası ortamdan yararlanılarak Hatay'ın Anavatan'a yani Türkiye'ye dahil edilmesine yardımcı olduğu ifade edilebilir.

Kuruluşundan itibaren Türk devlet, siyasi ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, Türkiye'nin komşuları olan ülkeler için de etkinliği olan, etkisini gösteren bir siyasi parti olduğu anlaşılmıştır. CHP'nin V. Kurultayı'nın Suriye'de, dolaylı olarak Fransa'da yaratmış olduğu etkisi ve yankısı istihbarat raporu dikkate alınarak ortaya konulmuştur. Ancak, bu yeterli değildir. Bu tür raporları ve başka kaynakları dikkate alarak CHP'nin bu ve başka olağan-olağanüstü kurultaylarının çeşitli alanlardaki uzmanlar tarafından incelenmesi, ortaya konulması bu alana katkı sağlayacaktır. Türkiye; Orta Doğu'ya, Balkanlara, Kafkasya'ya yani kıta geçiş bölgelerine sahip bir ülkedir. Bu yüzden, Türkiye'nin özellikle bu bölgelere ve bu bölgeler üzerinde egemenlik kurmak isteyen ülkelere yönelik takip edeceği dış politika tercihlerinde bilimsel bilgilere yaslanması son derece önemlidir. Bu nedenle, Türkiye'nin bölgesinde daha etkin bir dış politika takip etmesi için gerekli alt yapı çalışmasını oluşturacak, belgelere, istihbarat raporlarına dayalı olarak başka ülkelerle ilgili, farklı çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- "Lübnan Mektupları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ocak 1939.
- AKŞİN, A. (1991). *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ATABEY, F. (2015). Hatay'ın Anavatanına Katılma Süreci, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, Temmuz 2015, 192-209.
- ATAM, (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara: ATAM Yayınları.
- BAKIR, A.-Süleyman P. (2019). "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123 Sayı: 242, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 89-130.
- BİLA, H. (1999). *CHP 1919-1999*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- CHF. (1927). *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927*. Ankara: TBMM Matbaası.
- CHF. (1931). *CHF Nizamnamesi ve Programı*. Ankara: TBMM Matbaası.
- CHP. (1938). *CHP Tüzüğü 1938*. Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.
- CHP. (1939). *C.H.P. Nizamnamesi*. Ankara: Ulus Matbaası.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CDABCA)*, 490.01.607.102.17.
- ÇAKMAK, Z. (2008). "Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: V, Sayı:2, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayını, 27-61.
- DEMİREL, A. (2019). "Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi/Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 69-89.
- GÖNLÜBOL, M. ve Sar, C. (1997). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, (1919-1938)*, Ankara: ATAM Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: CHP'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları

- KODAL, T. (2011). "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)", (Edt. Süleyman İnan ve diğ.), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Ankara: Anı Yayıncılık, s.193-234.
- SARINAY, Y. (2000). *Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938)*. (Yay. Haz. Berna Türkdöğan). Ankara: ATAM Yayınları, s. 355-417.
- SARINAY, Y. (1998). "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *ATAM Dergisi*, 14(40), Ankara: ATAM Yayınları, s.207-244.
- TAŞKIRAN, C. (1995). Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4 (14), Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 255-265.
- TUNÇAY, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- TÜTENGİL, C. O. (1977). Söylevin Öğretisi. *Türk Dili (Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı)*. 314 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 367-373.
- UYAR, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- UZUN, H. (2010). Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9 (20-21), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 233-271.

MİLLİ KORUNMA KANUNU ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE KİRA DENETİMİ MESELESİ (1940-1960)

THE ISSUE OF RENT CONTROL IN TURKEY IN THE CONTEX OF NATIONAL PROTECTION LAW (1940-1960)

Sedef BULUT*

Geliş Tarihi/Received:04.06.2020

Kabul Tarihi/Accepted:27.06.2020

BULUT, Sedef, (2020), "Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye'de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2627-2656.

Öz

II. Dünya Savaşının ilk yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Hükümetinin Türkiye'nin savaşa girme ihtimalinin ortaya çıkarılabileceği ekonomik sorunlara çözüm bulmak, fiyatların yükselmesine engel olmak vb. gerekçelerle yürürlüğe koyduğu Milli Korunma Kanunu, günümüze kadar çeşitli boyutları ile tartışılmıştır. Bu kanun yürürlükte olduğu dönemde, temel tüketim maddelerinin karne ile satışa sunulmasından, işgücünün ve piyasa fiyatlarının denetlenmesine kadar, hükümete geniş müdahale yetkisi tanımıştır. Bu doğrultuda Kanunun 30.maddesi ile de konut kiralari 1939 yılı rayici ile sınırlandırılmıştır. Kiraların sabitlenmesi, giderek ağırlaşan ekonomik şartlar dolayısıyla toplumsal huzursuzluklara neden olmuştur. Bu süreçte, ev sahipleri ve kiracılar arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamış, kanun çerçevesinde uygulanan cezaların tatbiki ise başka sorunlara yol açmıştır. Ortaya çıkan aksaklıkları gidermek amacı ile 30. Madde üzerinde sık sık tadilat yapılsa da kalıcı bir çözüm bulunamamıştır. Bütün bu düzenlemeler, ne kiracıları ne de gayrimenkul sahiplerini memnun etmemiştir.

İsmet İnönü döneminde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler nedeniyle kira denetimi, hem savaş yıllarında hem de sonrasında uygulanmaya devam etmiştir. Bu süreçte, her ne kadar 30. madde üzerinde 1940,1942,1944 ve 1947 yıllarında çeşitli değişiklikler yapılsa da kira bedelleri üzerindeki sınırlamanın kaldırılmaması özellikle mülk sahiplerinin tepkisini çekmiştir. Esasında CHP Hükümetleri, satın alma gücünün düştüğü aynı zamanda konut sorununun yaşandığı bu dönemde kiracıları korumayı istemiştir. Kanunun açıklarından yararlanan mülk sahipleri ise çeşitli yöntemlerle kira bedelini artırmaya çalışmıştır. Ancak, Kanuna aykırı olarak kira artırmak da "karaborsa" olarak değerlendirilmiş, 58. madde gereğince de cezalar uygulanmıştır.

1950 yılında Demokrat Parti(DP)iktidara gelmiş ancak bu uygulama çeşitli değişikliklerle birlikte sürmüştür. Kira bedellerinin sabitlenmesi gerek TBMM'de gerek basında tartışılmış, Başbakan Adnan Menderes'e pek çok şikâyet mektubu yazılmıştır. Meclisteki kanun tekliflerine, kamuoyunun taleplerine rağmen kira kanununda uzun bir süre değişiklik olmamış, mevcut sorunlar da aynı şekilde devam etmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, DP hükümetini çeşitli tedbirler almaya sevk ederken, 1955 yılında yeni Kira Kanunu kabul edilmiştir. Buna göre 1947'den sonra inşa edilen binaların kira bedeli 1953 tarihinde yapılan sözleşmelerdeki fiyatlara sabitlenmiştir.

DP döneminde, köyden kente göçün ivme kazanması ve artan nüfus karşısında konutların yetersizliği kira meselesini hep gündemde tutmuştur. Ekonomik şartların giderek ağırlaşması ve göçler dar gelirli kişileri gecekondulara inşa etmeye yöneltmiştir. Bu durum başka sorunların ortaya çıkmasına neden olduğu gibi 1950'li yıllarda gecekonduların sayısında da artış yaşanmıştır. Bununla birlikte malzeme yokluğu ve pahalılık gibi sebeplerle yeni inşaatların yapılamaması da mesken buhranının artmasına neden olmuştur. Bu süreçte, küçük yerleşim yerlerinden büyük merkezlere doğru gidildikçe, kiralık

*Dr, Öğr. Üyesi., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, sbulut@ankara.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5525-584X>)

evde yaşayanların sayısının da arttığı görülmektedir. Özellikle İstanbul ve Ankara en çok kiracının yaşadığı şehirler olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, gayrimenkul sahipleri ile kiracılar arasındaki anlaşmazlıklar da en çok bu şehirlerde vuku bulmuştur.

CHP döneminde başlayan Kira denetimi uygulaması, çeşitli düzenlemelerle birlikte DP zamanında da devam etmiştir. Her iki hükümette konuyu dar bir kapsamda değerlendirmiş, gerçekçi bir konut politikası oluşturmak yerine Kanun değişikliği yapma yoluna gitmişlerdir. Bu çalışmada, Milli Korunma Kanunu'nun yürürlükte kaldığı 1940-1960 yılları arasında Türkiye'deki kira denetimi meselesi incelenmiştir. Söz konusu uygulamanın ortaya çıkardığı sorunları ve toplumda yarattığı etkileri tespit edebilmek, bu makalenin temel hedefini oluşturmaktadır. Çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) belgeleri, dönemin gazeteleri, TBMM Zabıt Ceridelerinin yanı sıra Resmi Gazete'den de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Milli Korunma Kanunu, kira denetimi, konut sorunu, Cumhuriyet Halk Partisi(CHP), Demokrat Parti(DP).*

Abstract

Turkish National Protection Law (1940) which has been enacted by Government of Republican People's Party (CHP) in the early years of World War II with the reasons of finding solutions to the economic problems that may arise with the likelihood of Turkey's participation into war and preventing the rise in the prices and etc. has been discussed with its various dimensions until today. During the period that the law was in force, it granted the government a wide range of intervention powers, from basic consumption items being offered for sale on carnet to the monitoring of labor and market prices. In this context, with the article 30 of the Law, rental prices of the houses were limited to the current rate of 1939. Fixing rental prices created social unrest due to economic conditions which was increasing gradually. In this process, disagreements arose between landlords and tenants, and enforcement of penalties applied under the Law caused other problems. Although the amendments were made frequently on the 30th article of Law in order to eliminate the problems that arose, a permanent solution could not be found. All these arrangements did not please either tenants or real estate owners.

During İnönü era, controlling rental prices continued to be applied during the war years and afterwards due to economic difficulties. In this process, even though various amendments were made to the 30th article in 1940, 1942, 1944 and 1947, the fact that the limitation on the rent was not lifted was particularly protested by the owners. In fact, the CHP Governments wanted to protect tenants during this period, when their purchasing power declined and the housing problem was experienced. The tenants, who benefited from the deficits of the law, tried to increase the rental price by various methods. However, increasing the rent with violation of the law was also considered as a "black market" and penalties were imposed under Article 58.

In 1950, the Democrat Party (DP) came to power, but this practice continued to be implemented with various changes in law. Fixing rental prices were being discussed both in the Turkish Grand National Assembly and in the press and many complaint letters towards law were written to Adnan Menderes, prime minister of Turkey. Despite the proposals and the demands of the law in both National Assembly and also public opinion, the rental law had not been changed for a long time, and the existing problems continued in the same way. While the country's economic problems caused the DP government to take various measures, the new Rental Law was adopted in 1955. Accordingly, the rental price of the contractions built after 1947 was fixed to the prices in the contracts made in 1953.

In the DP period, the acceleration of migration from the village to the city and insufficient housing in the face of the increasing population kept the rental issue on the agenda. The increasing economic conditions and migrations led people with low incomes to build slums. This situation caused other problems to arise, and in the 1950s, the number of slums increased. However, the fact that new buildings could not be constructed due to lack of materials and increase in cost caused a rise in residential depression. In this process, as going from small settlements to large centers, it is seen that the number of people living in a rented house also increased. Especially İstanbul and Ankara came to the fore as the cities where tenants live at most. In this context, disagreements between real estate owners and tenants have also occurred most in these cities.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

The practice of rent control which started in the CHP period, continued in DP period with various regulations. In the period of both governments, the issue was evaluated in a narrow scope and small amendments were included to the Law instead of creating a realistic housing policy. In this regard, the issue of rent control in consequence of Turkish National Protection Law which was in force between 1940-1960 has been analyzed in this paper. The main purpose of this paper is to be able to identify the problems posed by practices of the law and its effects on the society. Archival documents of Presidential State Archives/Presidency Republic Archives (BCA), newspapers of the period, Sessions of Grand National Assembly and also the Official Gazette have been used in this study.

Keywords: *Turkish National Protection Law (1940), rent control, housing problem, Republican People’s Party (CHP), Democrat Party (DP).*

Giriş

Barınma ihtiyacı tarihsel süreçte dış etkilerden korunabilmek ve hayatta kalabilmek için en temel gereksinimlerden birisi olmuştur. Yerleşik hayata geçişle birlikte insanlar barınmak için kalıcı ve sağlam meskenler inşa etmeye başlamışlardır. İlk çağlardan günümüze kadar mesken hayatın odak noktası olurken, konut inşasının, yerleşik düzene geçişte ve toplumsallaşmada ne kadar önemli olduğunu, arkeolojik çalışmalar da gözler önüne sermektedir. Bu anlamda insanların toplumla olan ilişkilerinin sağlıklı devam edebilmesinde ve psikolojik durumlarının iyi bir düzeyde seyretmesinde “konut” önemli bir yer tutmaktadır.¹

Toplum hayatında, bireylerin içinde yaşadığı konuta sahip bulunmaları bir ideal olarak görülmeyle birlikte, birçok insan kiralık konutlarda hayatını sürdürmektedir.² Konut meselesi, esasında evrensel bir sorun olmasına rağmen ülkelerin uyguladığı politikalar bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedir. Devletlerin gelişmişlik derecesi kadar tatbik ettikleri ekonomik ve sosyal politikalar, toplumsal ve kültürel yapı gibi çeşitli etkenler de konut sorununa farklı çözümler getirilmesine yol açmıştır.³ Bu anlamda, konut açığı bulunan, barınma ihtiyacının karşılanamadığı ve kişisel gelir düzeyinin düşük olduğu ülkelerde kiracıların mağdur olmaması için devletin bazı tedbirler aldığı görülmektedir.⁴ Kira denetimi de bu yöndeki uygulamalardan birisidir.⁵

Kira denetimi uygulaması aslında konut sorununun bir parçasıdır. Bu uygulamanın en genel sebebi sosyal adaleti gerçekleştirme düşüncesidir. Ancak savaş, doğal afetler gibi olağanüstü durumların konut bedellerinde artışa yol açması üzerine de devletin fiyatlara müdahalesi söz konusu olabilir. Aynı zamanda enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde devletin piyasalara müdahale etmesi ve bu ekseninde kira denetimi⁶ getirmesi

1 Makbule Şiriner Önver, *Konut ve Konut Politikası*, Ijopac Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9, 10.

2 Fehmi Yavuz, Ruşen Keleş ve Cevat Geray, *Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika*, Sevinç Matbaası, Ankara,1973, s. 585.

3 Önver, *a.g.e.*, s. 43.

4 Yavuz vd., *a.g.e.*, s. 585.

5 Kiraların tahdidini, kira kontrolü ya da tutmanlık (kira) denetimi adı verilen politikanın tanımı ise şu şekildedir: “Konut bunalımlarının sonucu olarak, tutmanlardan çok yüksek tutmanlık parası istenmesi ya da bunların topluca evden çıkarılmalarını önlemek üzere, tutmanlıkların yükseltilmesini belli bir düzleme bağlamak, evden çıkarılmayı belli koşullara bağlayarak güçleştirmek ve tutman-ıye ilişkilerini denetlemek” Ruşen Keleş, “Kentbilim Terimleri Sözlüğü”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 108-109. Kira denetimi konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Şahin, “Kira Denetim Politikası Üzerine Bir Değerlendirme,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2005, C. 60, S. 4, s. 217.

6 Geçmişten bugüne kadar uygulanan kira denetimi uygulaması en yaygın biçimde iki şekilde yapılmaktadır. Birinci kuşak kira denetimi uygulamasında kiralar belli bir seviyede sabitlenirken, ikinci kuşak kira denetimi

de mümkündür.⁷ Hayat pahalılığının üst düzeye çıktığı, satın alma gücünün düştüğü dönemlerde ise dar gelirli vatandaşların korunması önemli bir sosyal problem olarak ortaya çıkmaktadır. Kira denetimi, her ne kadar gayrimenkul sahibinin mülkiyet hakkını bir ölçüde sınırlarsa da kamu yararı düşüncesi ile kiracıların mesken bunalımının etkilerinden bir nebze olsa korunmalarını sağlamaktadır.⁸ Ancak kira denetimi politikasının devlet tarafından benimsenmesi, aynı zamanda serbest piyasaya müdahaleyi de beraberinde getirdiğinden, bu yönüyle olumsuz eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Bununla birlikte, başka bir bakış açısına göre ise kira denetimi vazgeçilmez bir toplumsal politika aracı olarak kabul edilmektedir.⁹

Kira denetimi, I. Dünya Savaşı yıllarının ortaya çıkardığı olağanüstü koşullar altında Almanya, İngiltere ve Fransa gibi pek çok ülkede uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de I. Dünya Savaşı esnasında kiracı- gayrimenkul sahibi ilişkilerini düzenleyen bir kanun çıkarılmıştır. 8 Nisan 1918'de çıkarılan "*Sükna için İcar ve İsticar Olunan Mahallerin İcar Bedelatı Hakkında Kanun*" savaş sırasında Avrupa ülkelerinde çıkan kanunlarla benzer özellikler göstermektedir.¹⁰ Savaşın ilk yıllarında ortaya çıkan yüksek enflasyon, çoğunluğunu memur ve işçilerin oluşturduğu kiracıları ve ev sahiplerini derinden etkilemiştir. Hükümet ihtikârın önüne geçebilmek için daha 26 Nisan 1916'da birtakım düzenlemelere gitmiştir. Buna göre mal sahipleri, kiracılar aleyhine, sözleşme koşuluna aykırı davranmadıkları müddetçe tahliye davası açamayacakları gibi %50'den fazla zam da yapamayacaklardı. Ancak bu konudaki esas uygulamaya, savaşın sonlarına doğru çıkarılan Sükna Kanunu'nu ile geçilmiştir. Kontrolsüz fiyat artışına engel olmak amacıyla kiralara müdahale eden devlet, her ne kadar ev sahibi ve kiracılara eşit mesafede durmaya çalışsa da giderek ağırlaşan yaşam koşulları meseleyi daha da çözümsüz bir hale getirmiştir. Bu dönemde kiracılar ve ev sahipleri arasında ciddi problemler yaşanmış, özellikle İstanbul'da konut sorunu had safhaya ulaşmıştır.¹¹ Sükna Kanunu'nun, barış anlaşmasının imzalanmasının ardından, altı ay süre geçerli olmasına karar verilmiştir.¹² Ancak, 1918 tarihli kanunun yetersiz kalması yüzünden 4 Mayıs 1920 'de Sükna Kararnamesi çıkarılmış, 6 Aralık 1920'de son haliyle yürürlüğe giren bu kararname İstanbul'daki işgal güçlerinin baskısı ile iki yıl boyunca Osmanlı hükümetinin gündeminde kalmıştır. Mütareke döneminde işgal güçleri de konut sorununa ve kira meselesine müdahil olmuştur.¹³

Cumhuriyetin ilanından sonra ise kira sözleşmeleri, 4 Ekim 1926 yılında yürürlüğe giren 818 sayılı Borçlar Kanunu'nun getirdiği hükümler çerçevesinde düzenlenmiştir.¹⁴ Bu anlamda kira sözleşmeleri özel hukuk ve sözleşme serbestliği içinde düzenlenmiş ve uygulanmıştır.¹⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türkiye genelinde kent nüfusunun yoğun

uygulanmasında ise kira artışına bir ölçüde bir sınırlama getirilir ancak fiyatlar sabitlenmez. İkinci kuşak kira denetiminde kendi içinde farklı düzenlemeler görülebilir. Şahin, *a.g.m.*, s. 217-218.

7 Şahin, *a.g.m.*, s. 215-216.

8 Yavuz vd., *a.g.e.*, s. 586-587.

9 Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara, 2008, s. 443-444.

10 İlhan Tekeli, *Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1980)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012 s. 40.

11 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Safiye Kıranlar, "Mütareke İstanbul'unda Konut Sorunu (1918-1922)" *METU, Journal of the faculty of the Architecture*, C. 32, s. 2, 2015, s. 104-107.

12 Tekeli, *a.g.e.*, s. 40.

13 Kıranlar, *a.g.m.*, s. 109.

14 Nevzat Koç, "6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununda Kira Sözleşmesine İlişkin Olarak Yapılan Yeni Düzenlemelerin Genel Değerlendirmesi", *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Şeref Aktaş'a Armağan, C. 19, Özel Sayı-2017, s. 69.

15 Senai Olgaç, *Tespit ve Tahliye Davaları*, Akgün Matbaası, İstanbul 1968, s. 55.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

bulunmaması hükümetin genel bir konut politikası geliştirmesi için zorlayıcı olmamıştır.¹⁶ Bu süreçte öncelikli olarak, I. Dünya Savaşı sırasında yaşadığı yangın ile büyük bir konut kaybına uğrayan Ankara’yı, modern ve çağdaş bir kent haline getirmek düşüncesi ile faaliyete geçilerek çeşitli projeler üretilmiş ve yatırımlar yapılmıştır.¹⁷ Cumhuriyetle birlikte Ankara hızlı bir büyüme sürecine girmiş, bürokrasinin yerleşmesi ve geniş bir memur kitlesinin ikamet etmesi ile konut meselesi de ön plana çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla, kentleşmenin minimum düzeyde kaldığı bu dönemde konut sorunu da daha çok hızla büyüyen Ankara’ya özgü bir sorun olarak görülmüştür.¹⁸ Bu süreçte, barınma ülke genelinde toplumsal bir sorun olarak ele alınmamasına rağmen, memurların sayısının giderek artması konut sorununu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla hükümet bu konuda bazı düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur. 1925 yılında çıkarılan 586 sayılı yasa ile memurların konut kooperatifleri kurabilmeleri için aylıklarının yarısı kadar avans verilmesine imkân sağlanmıştır. 1929 yılında ise 1452 sayılı “*Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun*” ile konut tazminatı ödemesi başlatılmıştır.¹⁹ Görüldüğü üzere çıkarılan yasalar ile devlet, memurları hayat pahalılığı karşısında koruma altına almıştır. Ancak özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, kentleşme ülke geneline yayılınca yüksek kira bedelleri de sadece Ankara’ya özgü bir sorun olmaktan çıkmıştır.²⁰

Kira denetimi uygulaması I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da tedricen kaldırılırken, Fransa ve İngiltere’de bazı meskenler denetime tabi tutulmaya devam edilmiştir. 1930’lu yıllarda dünya adım adım yeni bir savaşa doğru sürüklenirken, “kira denetimi” 1934 yılında İtalya’da, 1936’da Almanya’da yeniden uygulamaya geçirilmiş, 1936 yılında İsviçre’de de kira kontrolü başlamıştır.²¹ II. Dünya Savaşı sırasında Batı Avrupa’da birçok binanın yıkılması ve tahrip olmasıyla konut arzının azalması karşısında hükümetler geniş kiracı kitlelerini korumak amacı ile kiralardan dondurulması ve sınırlandırılması gibi çeşitli tedbirler almak zorunda kalmışlardır.²²

Türkiye’de ise devletin konut kiralalarına doğrudan müdahalesi II. Dünya Savaşı sırasında olmuştur. Dar gelirlilere destek olmak, genel fiyat düzeyinde yükselmeleri önlemek amacıyla Hükümet 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu’nun 30. Maddesi ile konut kiralalarını dondurmuştur.²³ Kira bedellerinin sabitlenmesi meselesi uzun yıllar kamuoyunu meşgul etmiş hem basında hem de TBMM’de çok tartışılmıştır. Kiracılar ve gayrimenkul sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar da ciddi boyutta huzursuzluğa neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de sadece ekonomik olarak değil, toplumsal anlamda da ciddi sorunlara yol açan, 1940 ile 1960 yılları arasında uygulanan kira denetimi meselesi, sadece bu yönüyle bile incelenmeye değer görülmüştür. Öte yandan, konudan genellikle satır aralarında söz edilmesi, tarihsel bir boyutta ele alınmamış olması da yine bu konuya yönelik ilgiyi artırmıştır. Araştırma sırasında, kullanılan en önemli malzeme dönemin gazeteleri olmuş, konuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nin yanı sıra TBMM Zabıt Cerideleri ve Resmî Gazete ’den de yararlanılmıştır.

16 Aykut Namık Çoban, “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, No. 3, 2012, s. 78.

17 Ayrıntılı Bilgi için Bkz. İlhan Tekeli, *Başkent Ankara’nın Öyküsü*, Türkiye’de Kentleşme Yazıları, Ankara 1982, s. 49-81.

18 Hakan Arslan, “Türkiye’nin Kentleşme Sürecinde Konut Politikalarının Evrimi”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 40 Ocak-Şubat 2014, s. 5,6, <http://www.akademikbakis.org>

19 Aykut Namık Çoban, *a.g.m*, s. 80.

20 Tekeli, *a.g.e.*, s. 41.

21 *Avrupa Memleketlerinde Kira Politikası* (Çev. Cahit Talas), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1954, s. 7.

22 Fehmi Yavuz vd., *a.g.e.*, s. 586.

23 Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, s. 444

A. MİLLİ KORUNMA KANUNU VE KİRA BEDELLERİNİN SINIRLANDIRILMASI

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgali ile başlayan II. Dünya Savaşı, Türkiye'yi ekonomik ve toplumsal açıdan derinden etkilemiştir.²⁴ Esasen 1930'ların sonlarından itibaren ekonomik bunalım, hayat pahalılığı, savaş ihtimali gibi sorunlar, CHP Hükümeti tarafından önlem alınması gereken hususlar olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Hükümet, ekonomik sorunlarla başa çıkabilmek adına çalışmalar başlatmıştır. Bu amaçla çeşitli raporlar ve projeler hazırlanarak yaşanan, ya da yaşanması muhtemel sorunlar giderilmeye çalışılmıştır.

Savaşa girme ihtimali üzerine hem ekonomiyi hem de orduyu ayakta tutmaya çalışan Türkiye'de, alınan önlemlere rağmen, dış ticaret büyük zarar görmüş, ihracat ve ithalatta azalma gerçekleşmiştir.²⁵ Bu gelişmeler üzerine görevlendirilen bir heyet tarafından, iktisadi savunma planı olarak, Milli Müdafaa Ekonomisi raporu hazırlanmaya başlanmıştır. Söz konusu rapor, 4 Eylül 1939'da yani savaşın başlamasından birkaç gün sonra İktisat Bakanı Hüsnü Çakır'a sunulmuştur.²⁶ Daha sonra ise Müdafaa Ekonomisi raporu Başbakanlığa takdim edilmiş ve Hükümet, parti grubuna bu raporu temel alarak bir yasa tasarısı hazırlamasını istemiştir.²⁷

Hazırlanan raporlar doğrultusunda, Refik Saydam Hükümeti, CHP'nin Parti Grubu'na bir kanun tasarısı hazırlama önerisinde bulunmuştur. Bunun üzerine, Meclis Grubu İdare Heyeti'nin seçmiş olduğu bir komisyon gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda 23 maddeden oluşan "Milli İktisadi Korunma Kanun Projesi"ni hazırlamıştır. Hazırlanan proje 29 Aralık 1939'da tartışılmak üzere Meclis Grup Başkanlığı'na sunulmuş ancak hükümetin önerilen tasarıdaki yetkilerle donatılması kabul edilmekle birlikte, Genel Kurul'da yapılan tartışmalar sonucunda tasarının Anayasa'ya uygun bir hale getirilmesi gerekliliği ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda Recep Peker'in başkanlığında toplanan bir komisyon tasarının Anayasa'ya uygun bir hale getirilmesi hususunda çalışmaya başlamıştır. 6 Ocak 1940'da çalışmaya başlayan komisyonun hazırladığı tasarı, 15 Ocak 1940 tarihinde TBMM Başkanlığı'na gönderilmiş oradan da Meclis Genel Kurulu'na sunulmuştur.²⁸ 18 Ocak 1940 tarihinde de 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu adıyla TBMM'de kabul edilmiştir. 19 Şubat 1940'ta gerçekleşen Bakanlar Kurulu toplantısında "Avrupa'da başlayan savaşın ülkenin iktisadi bünyesine etki etmeye başladığı" gerekçesi ile yasanın uygulamaya konulmasına karar verilmiştir.²⁹ Bu karar, 21 Şubat 1940 tarihli Resmî Gazete 'de ilan edilmiştir.³⁰ Mart 1940'dan itibaren de Milli Korunma Kanunu uygulamaya konulmuştur.³¹

72 maddeden oluşan Milli Korunma Kanunu'nun birinci maddesinde üç olağanüstü durum tanımlanmış ve bu haller doğrultusunda İcra Vekilleri Heyeti'ne yetki verildiği belirtilmiştir. Bu haller: umumi veya kısmi seferberlik, devletin harbe girmesi ihtimali ve Türkiye Cumhuriyeti'ni de ilgilendiren yabancı devletle arasındaki harp hali olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla Milli Korunma Kanunu'nun ortaya çıkması ve uygulaması

24 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam, İş bankası Kültür Yayınları* İstanbul, 2007, s. 52.

25 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası, (1919-1946)*, Doğan Yayınları, Ankara, 1971, s. 226.

26 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C.2, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1967, s. 211.

27 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 381.

28 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 96. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 212-213. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.8, Devre: VI, İçtima: 1, 25. İnikat, Tarihi: 15.01.1940, s. 62.

29 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)*.30-18-1-2-90-16-9.

30 *Resmî Gazete*, 21 Şubat 1940, S.4439, s. 13386.

31 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 9, Devre: VI, İçtima: 1, 28.inikat, 18. 03. 1940, s. 4.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

harbin ya da seferberliğin varlığına bağlanmıştır. 1.maddesinde belirtilen fevkalade hallerin gerçekleşmesi durumunda İcra Vekilleri Heyeti, 2.maddenin verdiği yetki ile- söz konusu kanunun- uygulamaya geçirilmesi kararını ilan ederek, TBMM’ye arz edecektir. İcra Vekilleri Heyeti, kanunun artık uygulanmasına gerek kalmadığına kanaat getirirse 3. madde gereğince de yine önce ilan edecek sonra da kararını TBMM’ye sunacaktır.³²

Milli Korunma Kanunu, yürürlükte olduğu dönemde hükümetlere oldukça geniş yetkiler vermiştir. Bu kanun; çalışma sürelerinin uzatılması, ücretli iş yükümlülüğü, iş gücünün denetlenmesini sağlayan yetkiler, özel işletmelere geçici el koyma yetkisi, iç ve dış ticarete fiyatları belirleme, temel malların vesika ile dağıtılmasını sağlama gibi pek çok hüküm içermektedir.³³ Kanunun kamuoyunda en çok bilinen uygulaması daha çok temel tüketim maddelerinin karne yoluyla satılmasıdır.³⁴ Ancak Kanun bir başka alanda da kısıtlama ve denetleme yolunu açmıştır ki, o da kira oranları üzerinden gayrimenkul sahiplerinin denetlenmesidir.

Milli Korunma Kanunu’nun kira bedellerinin denetimi hususunu içeren 30. madde olmuştur. 30.madde³⁵ ile Kanun yürürlükte kaldığı müddetçe şehir, kasaba, iskele, liman ve istasyondaki gayrimenkullerin kira bedellerinin nasıl olacağı ve uygulanacağı açıklanmış, 58.madde ise 30.maddenin hükümlerine karşı gelenlere uygulanacak cezayı belirlemiştir.³⁶ Milli Korunma Kanunu üzerinde, yürürlükte kaldığı müddetçe pek çok değişiklik yapılmıştır. Kiraların denetimini içeren 30.madde ise yürürlüğe konulduğu tarihten itibaren çeşitli tartışmalara neden olmuş, değişen konjonktür ile birlikte müteaddit defalar değiştirilmiştir. Bu anlamda ilk düzenleme, 1940 tarihli 3954 sayılı yasa ile yapılmıştır. 1942 yılında çıkarılan 4180, 1944 tarihli 4648 ve 1947 tarihli 5020 sayılı yasalarla birlikte, CHP döneminde dört defa kira bedelleri ile ilgili olarak düzenlemeye gidilmiştir. DP döneminde ise 1955 yılında 6570 sayılı kanun ile yeni bir değişiklik yapılmıştır.

TBMM tarafından kabul edilen ve Milli Korunma Kanunu ile belirlenen politikanın uygulanması için hem merkezde hem mülki kademedede yeni bürokratik birimler³⁷ oluşturulmuştur. Bu konudaki ilk teşebbüs Milli Koordinasyon Heyetinin kurulmasıdır.³⁸ Kanun maddeleri çerçevesinde aldığı kararları Bakanlar Kuruluna sunmak ile yükümlü olan Koordinasyon Heyeti,³⁹ Başbakanın liderliğinde 21 Şubat 1940 tarihi itibarıyla çalışmaya başlamış, Heyet; Milli Müdafaa, Maliye, İktisat, Ziraat, Münakalat ve Ticaret vekillerinden oluşmuştur.⁴⁰

32 *Resmî Gazete*, , S. 4417, 26 Kânunusani 1940, s. 13213.

33 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 83-84.

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. Metinsoy, *a.g.e.*, s. 80.

35 30.madde; “*Bu kanunun tatbikte bulunduğu müddet zarfında, şehir ve kasaba ve iskele ve liman ve istasyonlarda gayrimenkullerin kira bedelleri, bu kanunun tatbik mevkiine konmasına tekaddüm eden senenin muayyen olan kira bedellerinden fazla olamaz. Bu madde hükmünün tatbik edileceği yerleri, Hükümet tayin ve ilân eder.*” Bkz. *Resmî Gazete*, 26 Kânunusani 1940, S. 4417, s. 13214.

36 58.madde; “*Bu kanunun 30 uncu maddesi hükmüne muhalefet edenlerden elli liradan iki yüz elli liraya kadar ağır para cezası alınır. Bu para cezası bir senelik kira tutarından aşağı olamaz.*” Bkz. *Resmî Gazete*, S. 4417, 26 Kânunusani 1940, s. 13214-13215.

37 Koordinasyon Heyeti dışında Ticaret Bakanlığı İaşe Teşkilatı Müsteşarlığı, Milli Korunma Mahkemesi- Toplu Milli Korunma Mahkemesi-Yargıtay Özel İdaresi gibi kurumlar oluşturulmuştur. Birgül Ayman Güler, *Kırkılı Yıllarda Yönetim, Savaşa Karşı Ulusal Korunma, Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2009, s. 3.

38 Birgül Ayman Güler, *a.g.m*, s. 4.

39 Mehmet Korkut Aydın, “Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, 2019, s. 416.

40 Nuray Ertürk Keskin, “Savaşa Karşı Ulusal Korunma”, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949)*, Ankara, 2009, s. 18.

Milli Korunma Kanunu'nun 30. Maddesi'ndeki kısıtlamaya rağmen bazı şehirlerde gayrimenkul kiralarda halen artış görülmesi üzerine Koordinasyon Heyeti Başkanlığı tarafından bir tezkere hazırlanmıştır. Buna göre, "30. Maddenin Ankara, İstanbul belediye sınırları ile diğer bilimum vilayet merkezi olan şehir ve kasabalarda uygulanması hakkındaki teklif olunan 17 numaralı kararnamenin yürürlüğe konulması", İcra Vekilleri Heyeti tarafından 11 Nisan 1940 tarihinde kabul edilmiştir.⁴¹ Yine Koordinasyon Heyeti 17 No'lu bu kararnamenin, kaza merkezi olan şehir ve kasabaları da kapsamı için 53 sayılı yeni bir kararname hazırlamış ve yine İcra Vekilleri Heyeti tarafından 10 Eylül 1940'da kabul edilmiştir.⁴² Böylece kira denetimi ile ilgili 30. maddenin uygulama alanı da genişletilmiştir.

1. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Kira Meselesi (1940- 1950)

II. Dünya Savaşı yıllarında, paranın satın alma gücünün düşmesi ve yüksek enflasyon nedeniyle dar gelirli kesimin korunması, önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır.⁴³ Bu doğrultuda ihtiyaç sahibi kesim "kiraçılar" olarak görülmüş ve kira denetimi uygulanmıştır. Milli Korunma Kanunu'nun kira ile ilgili maddeleri yürürlüğe girdiği tarihten itibaren mal sahipleri bu kısıtlamalardan kurtulmanın çarelerini ararken, kiraçılar ise kanunun kendilerine getirdiği ayrıcalıklardan en üst derecede yararlanmak istemişlerdir. Kiralayan taraflar kendilerince bedeli arttırabilmek için çeşitli sebepler yaratmaya çalışmış, bu husus kiraçılarla mal sahipleri arasında hukuki ihtilaflar meydana getirmiştir.⁴⁴

Savaş yılları boyunca Mecliste, basında ve halk arasında en çok dile getirilen ve şikâyet edilen konu "ihtikâr" yani karaborsa meselesi olmuştur. Bu dönemde ihtikâr kavramı daha geniş bir anlam kazanmış, devletin yasakladığı diğer halleri de kapsar hale gelmiştir. Örneğin mal üretimindeki hileler, eksiklikler, fatura usulsüzlükleri, satılması yasak olan bir ürünün satışı, her tür fiyat artışı da "ihtikâr" olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda bu sözcük dillerden hiç düşmemiştir. Savaş yıllarında, çeşitli ürünlerin ihtikârı ile ilgili haberlere sık sık basında rastlanmaktadır.⁴⁵ Bu anlamda kanuna aykırı olarak kira artırmak da ihtikâr olarak görülmüştür.

Bu değerlendirme doğrultusunda, Milli Korunma Kanunu'nun yaptırımlarına karşı gelenler hakkında sıkı bir takibat yapılmış ve cezai müeyyideler uygulanmıştır. Kira bedellerini arttırmak suretiyle kanuna muhalefet edenler hakkında da "ihtikâr yapmak" suçlaması ile çeşitli davalar açılmıştır. Bu yöndeki ilk dava, 26 Nisan 1940 tarihinde İstanbul'da Dördüncü Asliye Mahkemesinde görülmüştür. Kiracısının kaçakçılık şubesine ihbarı üzerine Tahtakale'de bir dükkân sahibine, söz konusu kanunun 30 ve 58. Maddelerine göre açılan davada taraflar birbirlerini suçlarken, basın da davanın takipçisi olmuştur.⁴⁶ Dava 2 Mayıs'ta neticelenmiş, hâkim dükkân sahibinin kira artırma suçunu işlediğini sabit görerek "bir senelik icar bedeli kadar" yani 240 lira ağır para cezası ödemeye mahkûm etmiştir. Milli Korunma Kanunu'nun 60. Maddesine göre de bu cezanın ertelenmemesini karar altına almıştır.⁴⁷ Hayat pahalılığının ve geçim sıkıntısının had safhada bulunduğu bu dönemde bu cezaların oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Milli Korunma Kanununun 30. maddesinin uygulanması ile ilgili tartışmalar sürerken Maliye Vekâleti de kanunun uygulandığı yerlerdeki "hazineye ait gayrimenkullerin" nasıl kiraya verileceğini tespit etmiştir. Sözleşmesi sona eren bir menkulün içindeki kiracının

41 BCA, 30-18-1-2 / 90-32-17.

42 BCA,30-18-1-2 / 92-87-18.

43 Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, s. 443.

44 Tahsin Okur, *Değişen Milli Korunma Kanununa Göre Kira*, Kenan Matbaası, İstanbul,1947, s. 3.

45 Murat Metinsoy, *a.g.e.*, s. 81-82.

46 *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1940; *Akşam*, 27 Nisan 1940.

47 *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1940.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

talep etmesi durumunda, herhangi bir artış yapılmadan yenileme yapılabilecektir. Ancak gayrimenkul boş bir durumda ise 1939 yılı bedeli üzerinden artırmaya çıkılacak ve birden fazla talip varsa kura usulü uygulanacaktır.⁴⁸ Bu süreçte denetimler titizlikle uygulanmış, kiracıların şikâyeti üzerine Mahmutpaşa’da bir hanın sahibi iki kardeş hakkında kira artırmak suçlamasıyla işlem yapılmıştır. Cihangirde bir apartman sahibi de apartmanın altındaki dükkânın kira bedelini yükseltmek suçlaması ile adliyeye verilmiştir.⁴⁹ Kiranın miktarına göre para cezasının verildiği bu olaylarda yalnızca mesken kiralari değil oda kiralari da gündeme gelmiştir. Basına yansıyan başka habere göre evinin bir odasını kiraya veren ev sahibine, oda kirasını arttırmaya teşebbüsten 78 lira para ceza verilmiştir. Ancak ev sahibi kadının bakmakla yükümlü üç çocuğu olduğu göz önünde tutulmuş ve cezası 48 liraya indirilmiştir.⁵⁰ Kanununun tatbik edilmesi yönünde titizlik gösterilmesine rağmen, son örnekte de görüldüğü üzere, zaman zaman ev sahibinin içinde bulunduğu koşullar da dikkate alınmış ve ceza miktarında tenzilat yapılmıştır.

Milli Korunma Kanunu’nun 30. maddesi ile amaçlanan öncelikle gayrimenkul sahiplerinin keyfi kira artırımlarını engellemek düşüncesidir. Ancak, kısa süre içerisinde bu maddenin eksik yönleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Kanunun açıklarından yararlanmaya çalışan gayrimenkul sahiplerinin başvurduğu en yaygın suiistimallerden birisi yeni kira sözleşmeleri düzenlenirken -1939 bedeli ve diğer şartlar aynen uygulanmasına rağmen- kiracıdan “hava parası” adı verilen bir bedel istemeleri olmuştur. Kiracıların çoğunlukla bu duruma ses çıkarmamalarının nedeni ise ev sahibine tanınmış olan tahliye talebi hakkıdır. Bu yüzden kiracılar yersiz bir talep ile karşılaşmamak, adliye de uğraşmamak gibi sebeplerle ev sahiplerinin arzusuna boyun eğmeği tercih etmişlerdir.⁵¹ Bazı mal sahipleri ise kira bedelini artırmamakla beraber su bedeli, kapıcı parası gibi harici ödemeleri yükseltmek yoluna gitmişlerdir. Bu anlamda Kanunun 30. maddesinde tekrar bir düzenleme yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁵²

Milli Korunma Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden yaklaşık on ay gibi kısa bir süre içinde tekrar tadilata gidilmesinde, Avrupa’da yaşanan savaşın tesirlerinin giderek artmasının büyük rolü vardır. İthalatın daralması, stokların azalması, nakil vasıtalarının başka hizmetlere basredilmesi gibi sebepler kanunun uygulanmasında güçlükler meydana getirmiştir. Bütün cesazi tehditlere ve uygulamalara rağmen ihtikâr meselesinin de önüne geçilememiştir.⁵³ Söz konusu aksaklıkların giderilmesi amacıyla, 25 Aralık 1940’ta Milli Korunma Kanunu’nun bazı maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Kanun müzakereleri sırasında kürsüye gelen Başbakan Refik Saydam, savaşın devam etmesi, iktisadi koşulların her gün değişmesi gibi sebeplerle Hükümetin zor durumda kaldığını bu süreçte de Kanunun pek çok aksaklıklarının fark edildiğini söyleyerek, tadil edilme gerekliliğini ayrıntılı olarak izah etmiştir. Saydam konuşması esnasında ithalat güçlüğünden, stok meselesine ve fiyat kontrolüne kadar gündemi meşgul eden pek çok konuya değinmiştir. “*Biz tüccara müşkülât göstererek onları buldukları ticaret âleminden çekmek ya da onları serbest bırakarak büyük bir ihtikâra sebebiyet vermek istemiyoruz...*” sözleri ile de savaş koşullarından istifade ederek vurgunculuk yapmak isteyenlerle mücadele konusunda hükümetin kararlılığını vurgulamıştır.⁵⁴ Mecliste 25 Aralık 1940’ta kabul edilen 3954 sayılı Kanun ile Milli Korunma Kanunu’nun pek çok maddesinde⁵⁵ olduğu gibi kiralar ile ilgili olan 30. madde üzerinde de değişikliğe gidilmiştir. Bazı ek hükümlerin yer aldığı bu düzenlemeye

48 *Akşam*, 1 Mayıs 1940.

49 *Akşam*, 8 Haziran 1940.

50 *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1940.

51 Hüsnü Bengi, “Kira Bedelleri-Millî Korunma Kanunu Münasebeti ile”, *Cumhuriyet*, 04 Mart 1941.

52 Hazım Atf Kuyucak, “Gayrimenkullerin Kira Bedelleri”, *Ulus*, 26 Aralık 1940.

53 Kemal Turan, “Millî Korunma Kanununda Bazı Tadiller”, *Ulus*, 25 Aralık 1940.

54 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 15, Devre VI, 21. İnikad 25.12.1940, s. 177-178.

55 18/1/1940 tarihli ve 3780 numaralı Millî Korunma Kanununun 5, 6, 11, 14, 16, 18, 19, 21, 26, 30, 31, 32, 33, 36, 43, 44, 47, 50, 53, 59 ve 66. maddelerinde düzenleme yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*, S. 4698, 28 Kânunuevvel 1940 s. 243.

göre, sözleşme şartlarında kiracılar aleyhine değişiklik yapılamayacaktır. Bununla birlikte Kanunun uygulamaya girmesinden sonra yapılan, tadil edilen ya da kiracının ayrılmasının ardından kullanma tarzı değiştirilerek icar olunan gayrimenkullerin kira bedellerini ise Hükümet bir kararname ile tayin edecektir. Kiracıları korumaya yönelik bu düzenleme ile aynı zamanda tahliye meselesine de açıklık getirilmiştir. Eğer kiracılar, mukavelenin bütün şartlarına riayet ederse ve süresinin bitiminden on beş gün önce sözleşmeyi yenilerlerse, bu kanunun yürürlükten kalkmasından üç ay sonraya kadar kiracılar aleyhine tahliye davası açılmayacaktır. Bununla birlikte mal sahiplerine de söz konusu gayrimenkulü bizzat mesken olarak kullanmak mecburiyetinde kaldıkları durumlarda mukavelenin bitiminde tahliye talebinde bulunma hakkı tanınmıştır. Kaloriferli binalarda kömür fiyatındaki değişimlerin kira bedellerine nasıl etki edeceği de bir kararname ile tayin olunacaktır⁵⁶.

Kanunda yapılan düzenlemenin ardından 14 Şubat 1941’de, İcra Vekilleri Heyeti tadilat gören ya da yeniden inşa edilen binaların kira bedeli ile ilgili bir karar almıştır. Buna göre kiracı tahliye ettikten sonra yenilenen ve kullanım tarzı değiştirilen binalar için Bina Vergisi Kanununa göre Tadilat Komisyonlarınca belirlenecek gayri safi gelirlerin kira olarak kabul edilmesine karar verilmiştir.⁵⁷

Milli Korunma Kanunu üzerinde değişiklikler yapılırken bir yandan da Kanuna muhalefet edenlere ve usulsüz olarak kira artırımlara karşı cezai yaptırımlar uygulanmaya devam etmiştir. Ancak kira ihtikârı meselesi ile ilgili göze çarpan bir başka önemli husus ise sayfiye yerlerindeki özellikle yazlık olarak kullanılan ev, yalı, köşk gibi meskenlerdeki kira artışıdır. Sayfiye bölgelerindeki ev sahipleri buraları möbleli bir şekilde kiraya verdiklerini öne sürerek kira bedellerinin farklı olması gerektiğini öne sürmüşlerdir.⁵⁸ Bu yöndeki iddiaların artması üzerine dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı olan Lütfi Kırdar Kadıköy, Adalar ve Boğaziçi gibi kazalara bir tamim göndermiş ve sıkı bir takip yapılarak “*Milli Korunma Kanunu ahkâmının*” uygulanmasını istemiştir.⁵⁹ Ancak bu süreçte basında, söz konusu tamim ile ilgili olarak herhangi bir yaptırıma dair habere rastlanmamıştır.

Öncelikli olarak İstanbul gibi büyük şehirlerde uygulanmak için çıkarılmış bu kanunun esasında, Adalar ve Boğaziçi’nde gayri resmi olarak tatbik edilmediğini söylemek mümkündür.⁶⁰ Sayfiye yerlerinin yanı sıra, işçi ve memurların yaşadığı meskenlerin çoğunun sözleşmeye tabi bulunmaması sebebi ile kira artışının devlet gözetiminin dışında gerçekleştiği durumlar da söz konusu olmuştur. Diğer yandan, ekonomik şartların etkisi ile giderek yoksullaşan işçiler, herhangi bir konut politikasının bulunmayışı, kira fiyatlarının kontrol edilememesi, ev sahiplerinin kira sınırlamalarına direnç göstermesi gibi sebeplerden dolayı gecekondu inşa etmeye başlamışlardır. Bazı işçiler ise geçim masraflarını karşılayabilmek için evlerinin odalarından birisini kiraya vermişlerdir.⁶¹

Gayrimenkul sahiplerinin bir kısmının, kira bedelini artırmak için denediği en yaygın metotlardan birisi de “evlere mobilya yerleştirilmek” sureti ile kiraya vermektir. Bu yöndeki şikâyetlerin artması ve ortaya çıkan yeni durumlar üzerine “yolsuzlukları” önlemek amacı ile Koordinasyon Heyeti bir kararname hazırlamıştır.⁶² Heyetin hazırladığı tezkere ile teklif olunan kararın yürürlüğe konulması İcra Vekilleri Heyeti tarafından 17 Haziran 1941’de kabul edilmiştir. Bu karara göre; mobilyalı kiraya verilen gayrimenkullerin bedelleri

56 *Resmî Gazete*, S. 4698, 28 Kânunuevvel 1940, s. 243-244.

57 *BCA*, 30-18-1-2 / 94-11-9.

58 *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1941.

59 *Cumhuriyet*, 27 Mart, 1941.

60 *Kira Meselelerinin Hukuk Cephesinden Tahlili*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 7.

61 *Metinsoy, a.g.e.*, s. 205-206.

62 *Cumhuriyet*, 22 Haziran, 1941.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

gayrimenkul kira bedeli ve mobilya kirasından oluşmaktadır. Mobilyanın bir senelik kirası belediyeler tarafından kurulacak bir heyet tarafından takdir edilecek ve bu bedel mobilya kıymetinin %20 sini aşmayacaktır. Belediye tarafından mobilya değeri tespit edilemeyen gayrimenkuller kiraya verilemeyecek, oteller ve pansiyonlar ise bu hükümlerin dışında kalacaktır. İcra Vekilleri Heyetinin bu kararı, 20 Şubat 1941 tarihinden itibaren geçerli olacaktır⁶³.

II. Dünya Savaşının bütün şiddeti ile sürdüğü yıllarda ekonomik sıkıntılarla boğuşan Türkiye’de 30 Ocak 1942 yılında Milli Korunma Kanunu’nda bir tadilat daha yapılmıştır. Başbakan Refik Saydam, TBMM’de yaptığı konuşmada “ *bundan evvelki harbin misallerini asla yaşatmayacağız, aldığımız derslerden istifade ederek idareyi temin edeceğiz*” derken Türk milletinin olgunluğuna itimat edildiğini ve herhangi bir biçimde üzülmeye ve zorlanmasına taraftar olmadıklarını vurgulamıştır.⁶⁴ Mecliste yapılan konuşmalarda da ihtikârla yapılacak mücadelede milletin hükümete destek olması istenmiştir.⁶⁵ Yeni tedbirler üzerine tartışmaların yapıldığı oturumda çıkarılan 4180 sayılı Millî Korunma Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun ile 30. madde de yeniden düzenlenmiştir. 1942 yılında yapılan değişiklikle 3954 sayılı yasadaki bazı hükümlere de açıklık getirilmiştir. Özellikle, kiracıları tedirgin eden, ev sahibine tanınan tahliye hakkı ile ilgili olarak şu şekilde hüküm verilmiştir: “*Kira mukavelelerinin bütün hükümlerine kiracılar tarafından riayet edildiği müddetçe bu kanunun yürürlükten kalkmasından üç ay sonraya kadar kiracılar aleyhine tahliye davası açılmayacaktır*”. Bununla birlikte kiracı -daha önceki yasada belirtilmiş bulunan- sözleşmenin bitmesinden on beş gün öncesinde gayrimenkulü boşaltacağını, kiralayana yazı ile bildirmese de mukavele aynı şartlarla bir sene için uzatılmış sayılacaktır. Gayrimenkul sahibi ise mülkü tahliye edeceğini kendisine yazılı olarak bildirdiği halde kullanıma devam eden kiracıdan, sözleşme süresinin bitiminde tahliye talebinde bulunabilecektir.⁶⁶

Başbakan Refik Saydam’ın öncülüğünde çıkarılmış olan Milli Korunma Kanunu, fiyat denetimi konusunda, Hükümete ciddi yetkiler vermiş ve uzun bir süre bu şekli ile uygulamada kalmıştır. Ancak Saydam’ın Temmuz 1942 yılındaki ani vefatı üzerine Başbakanlık koltuğuna oturan Şükrü Saraçoğlu, gıda ve tarım ürünleri piyasası üzerindeki devlet denetimini azaltmıştır.⁶⁷ “%25 kararı” olarak bilinen kararla hububat fiyatları büyük ölçüde serbest bırakılmıştır.⁶⁸ Bu politika değişikliği sebebiyle kentlerde fiyatlar yükselmiş, dolayısıyla 1942 ve 1943 yılları savaş süresince en yüksek enflasyon oranlarının görüldüğü zaman dilimi olarak tarihe geçmiştir.⁶⁹

Milli Korunma Kanunu’nun hazırlanmasında rol oynayan Şevket Süreyya Aydemir, fiyatların hükümet tarafından serbest bırakılması kararının olumsuz sonuçlar meydana getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Aydemir, fiyatların serbest bırakılmasıyla ülkede “*hacıağalar*” denilen ve ekonomik durumdan faydalanarak aşırı zenginleşen kesimlerin ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁷⁰ Saraçoğlu Hükümeti, yaşanan süreç neticesinde aşırı kazanç sağlayanlara ve enflasyon oranlarının hızla yükselmesi sorunlarına karşı iki önemli

63 BCA, 30-18-1-2 / 95-52-13.

64 Cumhuriyet, 31 Ocak 1942.

65 Akşam, 1 Şubat 1942.

66 Ayrıntılı bilgi için bkz. Resmi Gazete, 3 Şubat 1942, S. 5023, s. 2238.

67 Erdinç Tokgöz, Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2018), İmaj Yayınevi, Ankara, 2018, s. 121.

68 Taner Timur, a.g.e., s. 237.

69 Korkut Boratav, a.g.e., s. 84-85.

70 Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 227.

savunma aracı geliştirmiştir. Bu savunma araçları Varlık Vergisi⁷¹ ve Toprak Mahsulleri Vergisi⁷² olmuştur.⁷³

1942 yılında, Kanunda yapılan kapsamlı düzenlemelere rağmen toplumdaki memnuniyetsizlikler devam etmiş, bir yandan da vurgunculuk suçlaması ile birçok kişi muhtelif cezalara çarptırılmıştır. Bu anlamda kira konusundaki takibatlar da devam etmiştir. Kanuna muhalefet edenlere verilen cezalar ve şahısların isimleri yine bir anlamda caydırıcı olması açısından basın aracılığı ile teşhir edilerek - kamuoyuna duyurulmuştur. Örneğin, 1942 yılında basına yansıyan haberlere göre, yüksek fiyatlı ayakkabı sattığı için bir dükkân sahibi, kartsız ekmeğe sattığı için ekmeğe bayii gibi farklı meslek gruplarından kişiler çeşitli para cezaları ile karşı karşıya kalmış, apartmanını yüksek bedelle kiraya verdiği için bir ev sahibi de 45 liralık para cezasına çarptırılmıştır.⁷⁴ Yaygın olarak büyükşehirlerde yapılan kanun ihlalleri basına yansımış olmakla birlikte bu yasak küçük şehirlerde de uygulanmıştır. Merzifon kasabasında bir ev sahibinin Asliye Mahkemesi tarafından bir yıllık kira bedeli olarak 168 lira para cezasına mahkûm edildiği basın aracılığı ile ilan edilmiştir.⁷⁵ İzmit'te de bir doktorun apartman kirasını artırdığı için 300 lira para cezasına mahkûm edildiği yine sınırlı da olsa basına yansıyan haberler arasında yer almıştır.⁷⁶

Bu süreçte, özellikle Ankara'da verilen kiralık ev ilanlarında möbelleli olanların fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu mülklerin arasında kurala uygun bulunanlar olduğu kadar, fiyatı artırmak için gelişmiş güzel eşyalarla kiralanımlar da mevcuttur.⁷⁷ Genellikle İstanbul ağırlıklı olmakla birlikte Ankara'da da kira artırma, nedeniyle kanuna muhalefetten vatandaşlar para cezasına çarptırılmıştır. Ankara Millî Korunma Müddeiumumiliği de zaman zaman basına ilan vererek cezaları kamuoyuna duyurmuştur.⁷⁸ Usulsüz fiyat artırmanın yanı sıra, ev ya da apartman kiralayıp, bunları başkalarına oda oda kiraya vermek suretiyle rant sağlayan kişiler de vardır. Bütün bu durumlar vatandaşın tepkisini çekmiş ve zaman zaman şikâyet mektupları şeklinde basında yer almıştır.⁷⁹

Her ne kadar sıkı takibat yapılmış ve verilen cezalar basın aracılığı ile ilan edilmiş ise de kısa vadede bunların caydırıcı olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle kiraya verilen mesken ve ticarethanelerden "*hava parası*" adı altında bedel alınması zaman içerisinde oldukça sıradan bir hale gelmiştir. Bu sebeple, Millî Korunma Müddei Umumiliği "*kira ihtikârı*" konusunda tahkikatlar yapmış, dosyalar birinci ve ikinci Millî

71 Saraçoğlu'nun fiyatları serbest bırakma kararıyla karaborsanın engelleneyeceği planlamıştır. Fakat bu plan gerçekleşmemiş, fiyatlar artarken karaborsa da artmaya devam etmiştir. Bu durum haksız kazanç elde edenlerin daha da zenginleşmesine olanak sağlamıştır. Bu dönemde söz konusu yüksek gelirler vergilendirilmezken, hükümetin de mali kaynağa olan ihtiyacı artmaya devam etmiştir. bkz. Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 385-386. Söz konusu gerekçeler doğrultusunda 12 Kasım 1942 tarihinde 4305 sayılı "Varlık Vergisi Kanunu" tasarısı TBMM'de kabul edilmiştir. Kanun olağanüstü koşullar doğrultusunda, bir defaya mahsus uygulanmak üzere çıkarılmıştır. Vergisini zamanında ödemeyenler ise zorunlu çalışmaya gönderilme ya da mallarının haczedilmesi gibi yaptırımlarla karşı karşıya kalmışlardır. Ancak Varlık Vergisi pek çok eleştiriyi de beraber getirince Hükümet 1943 senesinde bu uygulamayı durdurmuş, Mart 1944 yılında çıkarılan ek bir yasayla da Varlık Vergisine bağlı olarak ortaya çıkan ve ödenmemiş borçlar kapatılmıştır. Bkz. Erdinç Tokgöz, *a.g.e.*, s. 122-124.

72 II. Dünya Savaşı Döneminde, Varlık Vergisi'nden sonra bir başka olağanüstü vergi daha yürürlüğe konulmuştur. Bu vergi 1944 senesinde hızla artan tarımsal kazançlar üzerine getirilmiş ve adı "Toprak Mahsulleri Vergisi" olmuştur. Gayrı safi üretimden %10 alınmasını öngören bu vergi 1946 senesinde yürürlükten kaldırılmış ve bu geçen süre zarfında 167 milyon lira toplanmıştır. Bkz. Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 85.

73 Boratav, *a.g.e.*, s. 85.

74 *Ulus*, 2 Ağustos 1942.

75 *Ulus*, 11 Ağustos 1942.

76 *Son Posta*, Birinci kanun 17, 1942.

77 Sabaheddin Sönmez, "Ankara'da möblesiz ev kalmadı", *Ulus*, 22 Ağustos 1942.

78 Benzer konuda ilanlar için bkz. *Ulus*, 16 Şubat 1943, 23 Şubat 1943, 20 Nisan 1943.

79 *Ulus*, 5 Nisan 1943.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

Korunma Mahkemelerine gönderilmiştir. Ancak usulsüzlüklerin devam etmesi üzerine Adliye Vekâleti, Müddei Umumiliğe bir tamim göndererek bu mesenin önüne katıyetle geçilmesini istemiştir.⁸⁰

Kira davaları ile ilgili olarak da temyiz mahkemesi 1944 senesinde kiracılar lehine bir içtihat kararı vermiştir. Bu karara göre, sözleşme süresi biten meskenlerin tahliyesi hususunda kiracılar aleyhinde ancak sözleşme şartlarını bozmalarından dolayı dava açılabilir. Kirada bulunan bir gayrimenkulü satın alan kişinin de akdin feshini talep etme yetkisi yoktur. Bu kişiler ancak kira müddetinin bitmesinde ve söz konusu gayrimenkulü mesken olarak kullanma mecburiyetinde kaldıklarını ispatladıkları takdirde sözleşmenin feshini isteyebileceklerdir. Bu durumdan doğacak davalara da kira bedeline göre 300 lirayı geçiyorsa asliye, geçmiyorsa sulh mahkemeleri bakacaktır.⁸¹

II. Dünya Savaşı devam ederken değişen ekonomik koşullar ve uygulamada yaşanan çeşitli aksaklıklar sebebiyle, 3 Ağustos 1944 tarihinde Milli Korunma Kanunu’nun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve ek maddelerin çıkarılmasına⁸² yönelik bir karar alınmıştır. Kanun değişikliği hakkında TBMM’de yapılan görüşmeler esnasında, kira meselesi ile ilgili şikâyetler de gündeme gelmiş özellikle ev sahiplerinin suiistimalleri üzerinde durulmuştur. Milletvekilleri yapmış oldukları konuşmalarda “hava parası” adı altında kiracıdan para alınmasına hiçbir şekilde engel olunamadığına dikkat çekmişlerdir. Bazı milletvekilleri cezaların caydırıcı olacağını savunmuş, bir kısmı ise kira sözleşmesinin bitiminde ev sahibinin bu durumu belediyeye bildirmesinin daha uygun olacağını ileri sürmüştür. Hava parası alınmasına engel olabilmek için önerilen bu çözüme göre, kira sözleşmesi bitiminde -bir anlamda- mahalli belediyelerin aracı bir rol üstlenmesi öngörülmüştür.⁸³

Milli Korunma Kanunu’nda değişiklik yapan 4648 sayılı bu yeni kanunla, kira ile ilgili olan 30. madde kiracılar lehine düzenlenmiştir. Buna göre, kira mukavelesi olmayan, kanunun yürürlüğe girmesinden sonra kiraya verilen ya da kullanma tarzı tamamen değiştirilen gayrimenkullerin değerleri belediye encümenleri tarafından o bölgedeki emsalleri dikkate alınarak, 1939 yılının rayicine göre belirlenecektir. Bu değişiklik ile mobilyalı kiraya verilen meskenler ve kaloriferli binalar hakkında da düzenlemeler yapılmış, kira sözleşmesi biten meskenlerin nasıl tahliye edileceği esasa bağlanmıştır. Bununla birlikte Hükümet, mülk sahiplerini boşalan gayrimenkullerini belediyelere ve muhtarlığa bildirmeğe ve belirtilen tarih içerisinde kiraya vermeğe mecbur tutmuştur. Yasa aynı zamanda Hükümete, geçerli bir sebep olmaksızın boş bırakılan gayrimenkullere el koyma ve kiraya verme hakkını tanımıştır. Mecliste en tartışmalı konulardan birisi olan “hava parası” meselesinde ise “gayrimeşru menfaat temin edenler hakkında söz konusu menfaatin iki katı ağır para cezasıyla birlikte üç aydan bir seneye kadar hapis cezası” verilmesi hükme bağlanmıştır.⁸⁴

Kira denetimi ile ilgili olarak kanunda pek çok değişikliğe gidilmesine ve bütün şikâyetlere rağmen sayfiyelerdeki kira artışına yönelik etkili bir tedbir alınmadığı görülmektedir. Zaman zaman basında, nadir de olsa bu bölgelerle ilgili bazı haberlere rastlanmaktadır.⁸⁵ Bu anlamda meseleyi gündeme taşıyan Cumhuriyet gazetesi olmuştur. Cumhuriyet, meseleye farklı açıdan yaklaşmış ve sabit gelirli vatandaşların bu fiyatlarla asla sayfiye

80 *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1944.

81 *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1944.

82 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*, S. 5780, 11 Ağustos 1944.

83 Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 13, Devre: 7, 03. 08. 1944, s. 70-74.

84 *Resmî Gazete*, S. 5780, 11 Ağustos 1944.

85 Örneğin gayrimüslim bir ev sahibinin kira ile tuttuğu üç katlı bir evi kısmen kat kısmen de oda fahiş fiyattan kiraya verdiği haberi basına yansımıştır bkz. *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1944.

yerlerinden yararlanamayacağına dikkat çekmiştir. Heybeliada, Burgazada, Suadiye’de tespit edilen 24 evin adresi, kira bedeli ve mal sahibinin ismi gazetede duyurulmuştur. Fazla kira istedikleri tespit edilen ev sahiplerinin Milli Korunma mahkemelerine sevk edilecekleri de aynı haberde yer almıştır.⁸⁶ Bu süreçte kanuna muhalefet ederek kira artırmaktan dolayı yargılanan sadece vatandaşlar değildir. CHP Sinop Milletvekili Bahattin Kökdemir de Ankara 5. Asliye mahkemesinde sanık olarak yargılanmıştır. Kira mukavelesi sırasında milletvekili olan Kökdemir’in kovuşturması ve yargılaması Yüksek Meclisin 1945 tarihli kararı ile dönem sonuna bırakılmıştır. Adalet Bakanlığı tarafından Kökdemir’in Milletvekilliği görevinin ne zaman sona erdiği⁸⁷ Başbakanlığa sorulmuştur.⁸⁸

Milli Korunma Kanunu’nun 30. maddesinin çoğunlukla kiracıyı korumaya yönelik olması yüzünden, ev sahipleri kiracıları yıldırım için kendilerince birçok yöntem denemişlerdir. Herhangi bir bahane ile kirayı artıramayan bazı ev sahipleri, kiracılarını evden çıkarmak için kendi evine hasar vermektan çekinmemiş, kiremitleri söktürmek hatta suyu elektriği kestirmek gibi eylemlerde bulunmuşlardır. Bu yıllarda, Ankara’da da mesken bunalımı hat safhada yaşanırken, pek çok dar gelirli aile son derece sağlıksız koşullarda han ve otel odalarında barınmak zorunda kalmıştır. Daha da vahimi işsiz ya da başını sokacak evi olmayan yoksul insanların barınma sorununu halledebilecek için küçük suçlar işleyerek hapse girmeye çalışmalarıdır.⁸⁹

Bu süreçte kira konusu ile ilgili haberler basında çok daha az yer almıştır. Şüphesiz ki, bu durumun ortaya çıkmasında savaşın sonlarına yaklaşıırken, hem dünyada hem de Türkiye’de gündemin çok hızlı değişmesi etkili olmuştur. Bu nedenle de kira meselesi bir süreliğine gölgede kalmıştır.

Kira bedellerinin sabitlemesi her ne kadar mal sahibi olmayı, dar ve sabit gelirli kimselerin korumaya yönelikse de yalnızca kira ile geçinmek zorunda olan kesimler artan fiyatlar ve hayat şartları karşısında zor durumda kalmıştır. Bu durum hoşnutsuzluğun giderek artmasına neden olmuştur.⁹⁰ Dolayısıyla kira meselesine sadece ev sahibi ya da kiracı olarak değil de bir gelir sorunu olarak bakıldığında bundan büyük bir kesimin olumsuz bir şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda, toplumdaki genel beklenti, savaş sonrası dönemde bu kısıtlamanın bir nebze de olsa kaldırılması yönündedir.

2. II. Dünya Savaşı Sonrasında Kira Meselesi (1945-1950)

II. Dünya Savaşı sonrasında dünya büyük değişikliklere sahne olmuştur. Savaşın galipleri olarak ortaya çıkan ABD, SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) ve İngiltere arasında ideolojik ve politik ayrışma görülmüştür. SSCB’nin etrafında oluşan Doğu Bloku ile ABD ve İngiltere’nin içinde bulunduğu Batı Bloku arasında yaşanan kutuplaşma 1946-1947 yıllarında daha da belirginleşirken “soğuk savaş” olarak bilinen dönem başlamıştır. Savaş sonrasında kapitalizm dünya çapında genişleme sürecine girerken ABD ekonomik

86 Cumhuriyet, 29 Mart 1945.

87 TBMM başkanı Ali Fuat Cebesoy tarafından başbakanlığa gönderilen yazı ile Bahattin Kökdemir’in Yedinci Dönemde 28 Şubat 1943 tarihinde milletvekili seçildiği ancak sekizinci dönemde seçilmediği için milletvekilliğinin 1946 tarihinde sona erdiği bildirilmiştir. Kökdemir’in soyadı önceki yazışmalarda Gökdemir olarak yanlış yazılmıştır. *BCA*, 30-10-0-0 / 9-52-26.

88 *BCA*, 30-10-0-0 / 9-52-26.

89 Tramvayda hırsızlık yaparken yakalanan Ahmet isimli bir kişi çıkarıldığı mahkemede kış gelince yakacak sıkıntısından, açlıktan ve fakirlikten dolayı hapishaneye girebilmek için tramvay hırsızlığı yaptığını söylemiştir. Nermin Abadan Unat da anılarında benzer hadiselerden bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metinsoy, *a.g.e.*, s. 209, 210.

90 *Kira Meselelerinin Hukuk Cephesinden Tahlili*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 4

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

açıldan da bu düzenin lideri haline gelmiştir.⁹¹ Dünya’da yaşanan gelişmelerden, Türkiye de ekonomik, sosyal ve siyasal olarak etkilenmiş ve bu değişim ülkenin kaderini derinden etkilemiştir. Diğer yandan siyasî mecrada da II. Dünya Savaşı sonrası bir başka değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır.⁹²

CHP içerisindeki muhalefet 1945 yılı bütçe görüşmeleri esnasında ortaya çıkmış, Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısının görüşüldüğü sırada iyice belirginleşmiştir. Savaş yıllarında uygulamaya konulan Toprak Mahsulleri Vergisi gibi kanunların özellikle topraksız köylüyü ve küçük çiftçiyi zor duruma düşürmesi, Hükümeti bu yönde çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Köylüyü kalkındırmak, çiftçiyi rahatlatmak gibi gerekçelerle “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” tasarısı hazırlanmıştır. 14 Mayıs 1945’te, Meclisteki görüşmeler sırasında Adnan Menderes, Celal Bayar, Emin Sazak ve Refik Koraltan yasa tasarısını sert bir şekilde eleştirmiştir.⁹³ Tasarıya karşı çıkanlar çoğunlukla Adnan Menderes gibi büyük toprak sahipleridir. Ekonomideki sıkıntıların toprak darlığından ya da verimsizlikten kaynaklanmadığını ileri süren muhalifler, sorunların daha çok tarım alanındaki teknik yetersizliklerden kaynaklandığına dikkat çekmişlerdir.⁹⁴ Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”nun oylanmasından önce CHP grubuna “Dörtlü Takrir” olarak adlandırılan bir önerge vermiştir. Bu bağlamda, muhalif tavrın sadece bütçeye ya da söz konusu Kanuna yönelik olmadığını söylemek mümkündür. Yeni bir siyasî yapılanmanın ilk adımını oluşturan bu takrir adeta CHP içinde reform yapılmasını isteyen bir ultimatom niteliğini taşımaktadır. 12 Haziran 1945’te CHP grubunda tartışmaya açılan ve tepkilere yol açan bu önerge reddedilmiştir.⁹⁵ Bu tarihten sonra Menderes ve Koraltan, Vatan gazetesinde Hükümeti eleştirdikleri yazıları nedeniyle partiden ihraç edilmiş, Koraltan da arkadaşlarını savunduğu gerekçesi ile aynı akıbete uğramıştır. Bayar ise hem milletvekilliğinden hem CHP’den istifa etmiş, 1 Aralık 1945’te arkadaşları ile birlikte yeni bir parti⁹⁶ kurma girişiminde bulunacaklarını resmen açıklamıştır.⁹⁷

II. Dünya Savaşı sona ermesine rağmen, Türkiye’de ekonomik sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Oysaki savaş yılları boyunca dünyadaki hammadde fiyatlarının yükselmesinden dolayı Türkiye’nin dış ticareti (krom, bakır, tarımsal ürünler vb.)-reel olarak artış göstermemesine rağmen- değer olarak artmıştır. Bunun sebebi ise fiyat avantajıdır. Ancak 1 Temmuz 1944 yılında imzalanan Bretton Woods anlaşması ile Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankasının kurulmasına karar verilmiştir. IMF, uluslararası para sisteminin işleyişini düzenlemiş, ülkeler para sistemlerini Amerikan dolarına göre ayarlamış, kısaca bu tarihten sonra dünya ekonomisinde ABD egemenliği söz konusu olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye de dünyada tesis edilen yeni askeri, siyasî, ekonomik dengeleri göz önünde bulundurarak iktisadi ilişkilerinde ve sanayileşme planlarında bu sisteme uygun düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştır.⁹⁸ Bu doğrultuda 7 Eylül 1946’da Türk lirası, ABD doları karşısında % 54 devalüe edilmiş 1 dolar

91 Ateş Uslu, “Hür Dünyanın Saflarında, Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950)”, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*, İstanbul, 2015, s. 343-344

92 Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 410.

93 Mehmet Korkut Aydın, “CHP’de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Ve TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Sonbahar, 2018, s. 365.

94 *A.g.m.*, s. 379,380.

95 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasal Tarihinde Demokrat Parti(1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 43,44

96 DP, resmi olarak 7 Ocak 1946’da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Albayrak, *a.g.e.*,s. 59.

97 Tevfik Çavdar, “Demokrat Parti, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*”, C. 8, İletişim Yayınları, s. 2064.

98 Tokgöz, *a.g.e.*,s. 125-128.

2.83 TL olmuştur. Ancak, beklentilerin aksine ihracat artmadığı gibi piyasalarda daralma ve durgunluğa sebebiyet vermiş, diğer yandan önceden planlanan yatırım projelerinin de akim kalmasına yol açmıştır.⁹⁹ Bu anlamda, 1946 senesi başlı başına iktisadi bakımdan bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu tarihe kadar uygulanan kapalı, korumacı, içe dönük iktisat politikaları terk edilmeye başlanmış, dış yardımları kabul ederek kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran ekonomik sistemin yerleşmesinin önü açılmıştır.¹⁰⁰

Türkiye’de önemli dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde kira denetimi meselesi de sorun olmaya devam etmiştir. Ekonomik şartların giderek ağırlaşması ve gayrimenkul sahiplerinin artan baskıları üzerine bu mesele, 1946 yılı bütçesi için önerilerde bulunan Bütçe Komisyon raporuna da yansımıştır. Raporda, gayrimenkul kiralalarının günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde incelemeye tabi tutulması gerektiği vurgulanırken, dar ve sabit gelirliilerin durumunun göz önünde bulundurulmasına da dikkat çekilmiştir.¹⁰¹ 17 Aralık 1945’te Mecliste tartışılan bütçe görüşmelerinde konuşma yapan Manisa Milletvekili Hikmet Bayur, gayrimenkul kiralalarında özellikle dükkân han gibi ticarethanelerde bariz bir haksızlık olduğunu vurgulamıştır. *“Bunların bazılarının sahipleri fakir adamlardır, sade bunlardan aldıkları icarlarla geçinirler. Onu kiralayanlar ise çok para kazanmışlardır, yine yedi sene evvelki kiraya veriyorlar. Bu tamir edilmelidir...”* diyen Bayur, ev kiralaları ile ilgili olarak da *“Bilhassa ev kiralalarında kiraya verilen evlerin üçte biri, dörtte biri hava parası alınarak kiraya veriliyor. Burada yapılacak tedbir şudur ki, mal sahibi varsın meşru olarak biraz daha fazla para alsın amma öbür taraftan hava parası alınması da önlenmiş olsun”* şeklindeki sözleriyle bu soruna kapsamlı bir çözüm bulunmasını istemiştir.¹⁰²

CHP Meclis grup toplantısında da kira meselesi gündeme gelmiş, Milli Korunma Kanunu’nu incelemekle görevli parti komisyon raporunda, artan fiyatlar yüzünden gayrimenkul sahiplerinin tadilat, vergi vb. konularda sıkıntı çektiği vurgulanmıştır. Ancak ekonomik şartların, dar ve sabit gelirliilerin durumları hakkında birtakım tedbirlerin alınmasını gerekli kılmaları yüzünden bu meselenin en geç yılsonuna kadar çözümlenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰³ Kanun üzerindeki tartışmalar devam ederken Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, siyasi ve ekonomik gelişmeler üzerine genel seçimleri bir yıl erkene almış ve 21 Temmuz 1946 seçimleri ile CHP tekrar iktidar olmuştur. Seçimler sonucunda istifa eden Saraçoğlu’nun yerine Recep Peker hükümeti kurma görevini üstlenmiştir.¹⁰⁴

Savaş sonrası dönemde, gayrimenkul sahiplerinin kira bedellerinin artırılması yönündeki beklentileri yoğunluk kazanmıştır. Bu süreçte en çok tartışılan konulardan birisi de ev olarak kullanılan mekânlarla, kazanç sağlamak için kiralananlar arasındaki dengenin nasıl kurulacağıdır. Çünkü birincisinde kira bedeli sabit kalırken içinde yaşayanların gelirleri ancak yaptıkları işe göre değişiklik gösterebilir. Ancak iş yeri olarak kullanılan mülklerin kirası Kanuna göre hep aynı kalırken, içinde satılan malın ya da görülen işin bedeli değişmektedir. Örneğin, muayenehane olarak kiralanan bir mülkün kirası hep sabit kalırken, kiracısı olan doktorun verdiği hizmetin bedeli artmaktadır. Şüphesiz, bu yöndeki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla bu durum en çok mal sahiplerinin şikâyetlerine yol açmış, kiracıları korumaya yönelik olan kanunun aslında farklı bir mağduriyet yarattığı kamuoyunda çok tartışılmıştır. Kira denetiminden en çok mülk sahipleri şikâyet etseler de esasında hepsini de aynı potada değerlendirmemek gerekir.

99 A.g.e.,s. 132.

100 Korkut Boratav, a.g.e. s. 94.

101 Cumhuriyet, 11 Aralık 1945.

102 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem:7, C. 20, 12. Birleşim 17 Aralık 1945, s. 112.

103 Cumhuriyet, 5 Haziran 1946.

104 Tokgöz, a.g.e., s. 131-132.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

Çünkü bunların içinde birçok gayrimenkule sahip, geçim sıkıntısı çekmeyen bir kesim olduğu kadar, dar ve sabit gelirli, yalnızca tek kira geliri ile hayatını sürdürmek zorunda kalanlar da mevcuttur.¹⁰⁵

Bu anlamda malul bir topçu binbaşının CHP grup başkanlığına yazdığı mektup dikkat çekicidir. Rasim Öçalan isimli bir asker, maluliyeti yüzünden çalışmadığını, sekiz nüfusa bakmak zorunda bulunduğu vurgulayarak babadan kalma iki dükkân ve bir evinin olduğunu ama ilgili kanun maddesi yüzünden artık geçim zorluğu çektiğini söylemektedir. Mektubunda, hayat şartlarının değiştiğini, insanın yaşayabilmesi için gerekli olan bütün zaruri ihtiyaç maddelerinin %5 yüz arttığını ifade eden malul binbaşı, iki dükkândan aldığı 30 lira ile evden aldığı 10 liranın evin vergisini ve masraflarını zor karşıladığını vurgulamaktadır. Türkiye’de geçimini yalnızca kira geliri ile temin etmek zorunda olan dul, yetim, ihtiyar, malul ve şehit aileleri bulunduğu dikkat çeken Öçalan, bu ıstırapın bir an önce hafifletilmesi için CHP grubunun kanun değişikliği ile ilgili bir an önce harekete geçmesini talep etmektedir.¹⁰⁶

Hükümetin kira denetimi konusunda somut adımlar atamaması ve toplumsal huzursuzluğun büyümesi, bazı sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 19 Kasım 1946 tarihinde kurulan “Gayrimenkul Mal Sahipleri Derneği” bunun en iyi örneklerinden birini teşkil eder. Daha sonra adı değiştirilerek “Gayrimenkul Sahipleri Derneği” halini alan bu kuruluş, Milli Korunma Kanunu’nun kira gelirlerini kısıtlayan 30.maddesinin kaldırılmasını savunmuş ve bu yönde mücadele etmiştir. Hatta 30. maddenin kaldırılmasında gereken etkinin gerçekleştirilemediğine inanan dernek yöneticileri siyasete atılarak “Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi” isimli bir parti kurmuşlardır. Bu arada, Gayrimenkul Sahipleri Derneği gibi Kanuna olumsuz yaklaşanlar olduğu gibi, kira denetimini olumlu bulan dernekler de kurulmuştur. “Kiracılar Derneği”¹⁰⁷ ve “İstanbul Tüccar Derneği”¹⁰⁸ denetimin devamı için mücadele etmiş ve bu yönde kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁰⁹

Kamuoyunda uzun bir süredir devam eden beklentinin neticesinde TBMM’de bir kanun teklifi hazırlanmıştır. TBMM’nin 21 Şubat 1947’de yapılan toplantısında kiralara dair tasarı üzerindeki görüşmeler oldukça tartışmalı geçmiştir. Kanun teklifindeki her fıkra üzerine önergeler verildiğinden toplantı oldukça uzun sürmüş ve kürsüye gelen milletvekilleri genellikle kiracılar lehine konuşmalar yapmıştır. En tartışılan konulardan birisi de kiracının ölümü halinde mirasçılarının ne olacağı meselesidir. Mesken buhranı göz önünde bulundurularak vefat etmiş kiracı ile birlikte yaşayanların da mirasçı olsun olmasın, mevcut mukavelesinin devam etmesine karar verilmiştir. Bir diğer konu da bazı kişilerin, kiracı oldukları bir mülk başkalarına kiralamak sureti ile gelir elde etme yoluna gitmeleridir. TBMM’de yapılan konuşmalarda, özellikle sabit gelirli ve kira geliri ile

105 Ziyaeeddin Fındıkoğlu, “Ev Kiraları Meselesi”, *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1946.

106 *BCA*, 30-1-0-0 / 42-249-14.

107 Kiracılar Derneği’nin hangi tarihte kurulduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamış ancak Mülkiyet Mecmuasının 15 Temmuz 1948 tarihli sayısında bu derneğin yeni kurulduğundan söz edilmektedir. Bkz. *Mülkiyet Mecmuası*, 15 Temmuz 1948, S. 5, s. 10-16.

108 28 Ocak 1948’de kurulan bu dernek, çoğunlukla İstanbul’da faaliyet gösteren Müslim ve gayrimüslim ticaret sahiplerinin liberalleşme arzularının bir tezahürüdür denilebilir. Derneğin, II. Dünya Savaşı sırasında katı bir şekilde uygulanan iktisadi devletçilik politikalarından hoşnutsuz olan kişiler tarafından kurulduğunu söylemek de mümkündür. Derneğin kendisine ait “Türkiye İktisat Mecmuası” adında bir yayın organı da bulunmaktadır. İstanbul Tüccar Derneği’nin kurucusu ise Ahmet Hamdi Başar’dır. Uslu, *a.g.e.*, s. 351.

109 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayça Yenilmez, *Dernekten Siyasal Partiye: Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (T.E.S.T.)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 31-91.

geçinmek zorunda olan gayrimenkul sahiplerinin mağduriyetleri üzerinde durulmuştur. Netice olarak da kiracının, -sözleşmede aksine bir kayıt olmadıkça- kiraladığı mülkü kısmen veya tamamen başkasına kiralaması ya da sözleşmeyi devretmesi yapılan değişikliklerle engellenmiştir. Bunun dışında kaloriferli binalardan, su sayaçlarına ve kapıcı parasına kadar pek çok konu detaylı olarak tartışılmıştır.¹¹⁰

Nihayetinde Milli Korunma Kanunu'nun 30. Maddesi dördüncü defa değiştirilmiş, 5020 sayılı Kanun ile kiralaların kısmen serbest bırakılması hedeflenmiştir. Kapsamlı değişikliklerin yapıldığı bu kanun ile gayrimenkul sahiplerinin haklarını korumaya yönelik hükümler de konulmuştur. Buna göre, kiracı sözleşmesinin bitmesinden on beş gün önce gayrimenkulü tahliye edeceğini mülk sahibine bildirmezse sözleşme aynen devam edecektir. Bununla birlikte yazılı bildirmiş olmasına rağmen, oturmaya devam ederse söz konusu mülk icra yoluyla tahliye ettirilecektir. Eğer, mal sahibi gayrimenkulü kendisi veya çocukları için konut ya da iş yeri olarak kullanma ihtiyacında ise sözleşmenin bitiminde, kirayı düzenli ödemeyen kiracılar hakkında tahliye davası açabilecektir.¹¹¹

1947 yılında yapılan değişikliğin getirdiği en önemli yeniliklerden birisi yeni yapılmış binaların 30. madde kapsamı dışında tutularak tamamen serbest bırakılmasıdır.¹¹² Kira Kanunu'nda yapılan düzenlemenin hemen ardından, Bakanlar Kurulunun 28 Şubat 1947 tarihli toplantısında su sarfiyatı ile ilgili bir karar alınmıştır. 30. maddenin sekizinci fıkrası çerçevesinde, mal sahibi ya da kiracı tarafından sonradan sayaç konulması halinde zamma tabi kiranın yanı sıra, mevcut sözleşmelerdeki su parası kira bedeli içinde gösterilmiş gayrimenkullerin ederinin nasıl tespit edileceği hükme bağlanmıştır.¹¹³

1947 yılında kapsamlı olarak düzenlenen 5020 sayılı Millî Korunma Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun da kamuoyunu pek memnun etmemiştir. Yeni yasa ev sahibi ile kiracı arasındaki dengeyi sağlayamamış tatbiki sırasında ise çeşitli aksaklıklar ve ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Yapılan değişiklikten kısa bir süre sonra yeniden tadil edilmesi gündeme gelmiştir.¹¹⁴ Kanunun en çok tartışılan kısmı ev sahiplerine tanınan tahliye davası hakkıdır. Kısa sürede hazırlanan kanun sonrasında mahkemelere on binlerce tahliye davası gelmiştir. Cumhuriyet gazetesi başyazarı Nadir Nadi'ye göre kira meselesi ancak uzun çaplı bir mesken ve yapı politikası güdülerek düzene konulabilir. Bu anlamda inşaat malzemeleri ucuzlamalı yapı ve imar hareketleri teşvik edilmelidir. On bin ikametgâh temin edildiğinde İstanbul'daki kira meselesinin çözüleceğini öne süren Nadi, ev sahiplerinin yaşadığı mağduriyetlere rağmen sosyal adalet açısından kiracıların menfaatlerinin korunması gerektiğini söylemektedir.¹¹⁵

Kanun, her ne kadar kiracıları korumaya yönelik olsa da yapılan değişiklikler belirsizlikleri ortadan kaldıramamıştır. Örneğin, Beyoğlu'ndaki Konak otelinin kiracısı başbakanlığa gönderdiği bir dilekçe ile sözleşmesinin uzatılması için talepte bulunmuştur. Kiracı, tarihi binanın tadilata ihtiyaç duyulduğunu belirterek Belediye encümeni tarafından tespit edilmiş olan 60.000 liralık tadilatı kendisinin yapması karşılığında kira sözleşmesinin

110 *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 4, Dönem: 8, 48. Birleşim, 21.02.1947, s. 354-360.

111 *Resmî Gazete*, S. 6543, 27 Şubat 1947.

112 Tekeli, Türkiye'de...,s. 43.

113 K/691 sayılı karara göre, söz konusu gayrimenkullerin 1946 yılındaki su sarfiyatları, o yıl içinde ödenmiş su parası alındıklarına veya su idarelerindeki aynı sarfiyatı gösteren kayıtlara göre bulunacaktır. Bir yıllık harcamanın 1939 yılındaki su parası tarifesine göre hesaplanacak yıllık tutarının on ikide biri o gayrimenkuldeki oda sayısına bölünür, bulunan rakam her kiralanan yerin oda sayısına çapılarak çıkan sayı o yerin kira bedelinden düşülmek sureti ile tayin edilir. *BCA*, 30-18-1-2 / 113-17-5.

114 *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1947.

115 Nadir Nadi, "Ev Kiraları", *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1947.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

beş yıl daha uzatılmasını istemiştir. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü yapmış olduğu inceleme sonucunda, eldeki mukaveleye göre kalan üç sene sonra kira bedelinin ne olacağı bilinemediğinden aynı şartlarla beş yıl daha uzatılmasını uygun görmemiştir.¹¹⁶ Başta büyük şehirler olmak üzere Türkiye’de bir mesken bunalımı yaşanırken, gecekondu da hızla artmaya başlamıştır. Basında yer alan bir habere göre gecekondu da karaborsaya düşmüş, tahliye ya da başka sebepler ile evsiz kalanlara yüksek fiyatlarla kiralanmaya başlamıştır.¹¹⁷ CHP Niğde Milletvekili İbrahim Soyer ise Parti Grup Başkanlığına verdiği bir önergede Bakanlar Kurulunun yetkisinde bulunan nüfusu 30.000’den az olan şehir ve kasabalarda kira sınırlandırılmasının kaldırılması ile ilgili olarak ne gibi çalışma yapıldığının açıklanmasını istemiştir.¹¹⁸

Hükümet kira meselesini halletmek amacıyla başka çözümler de üretmeyi denemiş ve ülkedeki mesken sayısını artırmak için harekete geçmiştir. Savaş yıllarında görülmeye başlayan ve kısmen nüfus artışı ile ilgili olsa da inşaat sektörünün durgunlaşması ve bir kısım binaların istimlak edilerek yıkılmasıyla birlikte daha da büyüyen konut sıkıntısını¹¹⁹ ortadan kaldırmak amacı ile 1948 yılında bir bina teşvik kanunu çıkartılmıştır. Bina sahiplerine on yıllık vergi muafiyeti tanınmış, belediyelere de önemli vazifeler verilmiştir. Buna göre, belediyelerin şehir ve kasabalardaki hazineye ait arsaları, vergi kıymeti üzerinden satın alarak konut yapmak isteyen ihtiyaç sahiplerine aynı değer üzerinden vermeleri kararlaştırılmıştır. Aynı kanunda bu arsa sahiplerine, Emlak ve Kredi Bankasının bina değerinin yüzde yetmiş beşi kadar kredi vermesini öngören bir hükümde bulunmaktadır. Ancak bu kanuna rağmen hükümlerin çok sağlıklı bir şekilde yürütüldüğünü söyleyebilmek mümkün değildir. Uygulamada karşılaşılan aksaklıklar yüzünden mesken meselesine bu anlamda çözüm bulunamamıştır.¹²⁰

Milli Korunma Kanunu hem kamuoyunda hem de TBMM’de 1948 yılında da tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Savaş sona ermesine rağmen “olağanüstü koşulların devam ettiğini” ileri süren Hükümet, her ne kadar bu yasanın gerekliliğini savunsa da bir yandan da zaman içinde etkisini yitirmeye başlamış olan memuriyetleri ve Adalet Bakanlığı bünyesinde kurulan mahkemeleri kaldırmak için çalışmalar yapmıştır. Bu doğrultuda Yargıtay Özel Dairesi 17 Ocak 1948’de, Milli Korunma Mahkemeleri 26 Ocak 1948’de lağvedilirken, Şubat 1948’de de Başbakanlıkta kurulmuş olan koordinasyon bürosu memurlukları kaldırılmış, taşrada tesis edilen ofisler de Haziran 1948’de kapatılmıştır.¹²¹

1948 ekonomik ve siyasi açıdan ülkede önemli dönüşümlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Marshall Planına dahil edilen Türkiye’de, ABD yardımlarından faydalanabilmek adına iktisadi alanda devletçilikten serbest piyasa ekonomisine, demiryolu yapımından karayoluna, tarım ve ticarete korumacılıktan serbestliğe uzanan önemli adımlar atılmıştır. CHP bir yandan DP’nin etkili muhalefeti ile başa çıkmaya çalışmış, diğer yandan da liberal çevrelerin baskısı altında kalmıştır. Bu anlamda, İstanbul Tüccar Derneğinin öncülüğünde toplanmış olan Türkiye İktisat Kongresi, önemli bir dönüm noktasıdır.¹²² 22-27 Kasım 1948’de, İstanbul’da düzenlenen Kongrede, anti-devletçi bir yaklaşım ön plana çıkmış, özel sektörün ülkede yeterince güçlendiği, devletçiliğin ise işlevini yitirdiği öne sürülmüştür. Bu süreçte, anti-devletçi fikri benimseyen kesimlerin DP’nin etrafında toplanması ve kamuoyunun baskısı hükümeti yıpratmış, 15 Ocak 1949’da Hasan Saka Hükümeti istifa etmiştir. Yeni hükümet Şemsettin Günaltay tarafından kurulmuş, 16

116 BCA, 30-1-0-0 / 96-600-4.

117 *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1947.

118 BCA, 30-1-0-0 / 53-315-9.

119 *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1947.

120 Hayri Alpar, “Mesken İhtiyacımızı Nasıl Karşılacağız”, *Kudret*, 26 Haziran 1952.

121 Birgül Ayman Güler, *a.g.e.*, s. 4.

122 Esra Dik, “1948: Marshall Planı İle Hür Dünyaya Giriş”, *Kırklı Yıllarda Yönetim, Savaşa Karşı Ulusal Korunma, Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2009, s. 947,975.

Şubat 1950'de kabul edilen yeni seçim kanunun ardından 14 Mayıs 1950'de genel seçime gidilmiştir. CHP'nin 27 yıllık iktidarına son veren bu seçimden sonra DP on yıl boyunca siyasi sürecin baş aktörü olmuştur.¹²³

B. DP DÖNEMİ KİRA MESELESİ (1950-1960)

DP, 1950 seçimleri ile iktidarı devralmış, yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Adnan Menderes, Hükümet programını 29 Mayıs'ta Meclise sunmuştur. Programın ilk bölümü, CHP'nin son dönemdeki icraatlarının eleştirisine ayrılmıştır.¹²⁴ Savaş yıllarında yaşanan ekonomik güçlükler, CHP Hükümetinin yürürlüğe koyduğu Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi gibi uygulamalar ile Milli Korunma Kanunu çerçevesinde piyasaya yapılan müdahaleler, hoşnutsuzluk içindeki kitleleri DP'ye yönlendirmiştir. Bundan dolayı da DP'nin ekonomi politikası adeta CHP'nin uygulamış olduğu politikalara tepki şeklinde gelişmiştir.¹²⁵

DP Programında, devlet müdahalelerinin asgari düzeye indirileceği açıklanmıştır.¹²⁶ Programın, 51. Maddesinde "*Piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması şarttır. Kat'î zaruret olmadıkça piyasalara karışılmamalıdır. Bu alanda devlete düşen en önemli vazife, rekabetin ortadan kalkmasını ve ya daralmasını önlemeğe çalışmak olmalıdır*" ibaresi yer almaktadır.¹²⁷ Bu anlamda Milli Korunma Kanunu çerçevesinde kira denetimi uygulamasının kaldırılması hakkında DP hükümeti büyük bir beklenti oluşturmuştur. Ancak bu konu ile ilgili olarak hükümetin ilk yılında herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.

DP Hükümeti iktidara geldiği andan itibaren ekonomik meselelerdeki devlet müdahalesini asgari seviyeye indirmek için çalışmaya başladı ise de Kore Savaşı'nın başlaması önceliğini değiştirmiştir. Bu anlamda Milli Korunma Kanunu'nun kiralarla ilgili maddesinin tadili meselesi de ikinci planda kalmıştır.¹²⁸ Ancak yine de DP iktidara geldiğinde Milli Korunma Kanunu'nun bütün maddeleri yürürlükte olmasına rağmen büyük bir kısmı uygulanmamıştır. Kanunun en çok tadil edilen maddesi gayrimenkullerin kiralanmasına ilişkin olan 30. maddedir, bu anlamda tartışmalar CHP döneminde olduğu gibi, bu maddeyi tamamen kaldırmak ya da tekrar tadil etmek ekseninde yapılmıştır.¹²⁹

DP Hükümetinden, kira meselesinin çözümlenmesi ile ilgili beklenti içinde olan vatandaşlar çeşitli yollarla seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bu anlamda Başbakan Adnan Menderes'in şahsına vatandaşlar tarafından pek çok mektup yazıldığı görülmektedir. Hasan Beşer adlı ticarethane sahibi bir vatandaş Menderes'in daha önce söylemiş olduğu "*Mevkii iktidara geldiğimiz zaman milletten de bizi tenvir ve yardım etmesini isterim*" şeklindeki sözlerinden ilham alarak yazdığını söylediği mektubunda, senelerden beri mesken buhranı ve kira meselesine önceki hükümetlerin çözüm bulamadığını, Menderes'in birinci kabinesindeki müzakerelerin de sonuç vermediğini vurgulamıştır. Sorunun çözümü için de kendince bir öneride bulunmuştur. "*Kiralara zam memlekette hayatı pahalandır, serbest bırakmak ise bir kesim için felakettir. Eski binalarla yeni binalar arasındaki fark*

123 Tokgöz, a.g.e., s. 134, 135.

124 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 97-98.

125 Feridun Cemil Özcan, "Ellibi Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (Haz. Mete Kaan Kaynar), İletişim Yayınları İstanbul, 2005, s. 39-40.

126 Tefvik Çavdar DP'nin parti programının temel ilkelerinden birinin Liberalizm olduğunu, parti programında da devletçiliğe karşı özel mülkiyetin temel alındığı özel girişimciliğin destekleneceğini ifade etmiştir. Bkz. Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, s. 411.

127 DP programı 1946, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/917>, Erişim tarihi: (20. 03. 2020).

128 Refii Şükrü Suvla, "Kiralara Hakkında Hükümleri Değiştirmek Doğru mu?", *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1950.

129 *Kudret*, 9 Haziran 1952.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi
(1940-1960)

ise demokrat bir memlekete yakışmayacak kadar haksızdır” diyen Hasan Beşer’in teklifi şu şekildedir: Zenginler, sermaye sahipleri, bol para kazananlar bu kanundan istifade etmedikleri gün işler düzelecek, diğer yandan memleket birden imar edilecektir. Bu zümre fazla kira vermemek için muhakkak surette ev veya apartman yaptıracaklar, yapmadıkları takdirde de mağdur ev sahiplerinin haklarını bu sayede vereceklerdir. Hasan Beşer, “her iki durumda memleket için hayırlı olacaktır” diyerek esasında dolaylı bir şekilde Kanunun kaldırılmasını istemiştir.¹³⁰ Bu mektubun en ilgi çekici yanı, Menderes’in seçim propagandasında söylediği bir sözden yola çıkarak bir vatandaşın büyük bir samimiyetle meselenin çözümü hususunda Başbakan’a önerilerde bulunmasıdır.

Bu dönemde de 1947 yılında, Kanunda yapılan düzenleme ile yeni yapılan binalara tanınmış kira serbestliği sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Hatta bir binanın eskiden yapılan kısmı Milli Korunma Kanunu’na tabi iken yenilenen kısmında ise kira serbestliği gibi durumlar da söz konusudur. Bunun yanı sıra İstanbul’da birçok evi, apartmanı bulunmasına rağmen, Milli Korunma Kanunu’ndan yararlanarak eski kira bedeli ile kiracı olarak ikamet eden gayrimenkul sahiplerinin bulunduğu bahsedilmektedir. Dolayısıyla bazı ev sahipleri kanuna göre kiraya verdikleri mesken gelirleriyle zar zor geçinirken kiracılarının kendilerinden kat be kat iyi şartlara sahip bulunması huzursuzluk yaratmıştır.¹³¹ Bu anlamda Milli Korunma Kanunu’nun kira ile ilgili maddesi gündemden hiç düşmemiş, boşalan evlerin kirasının serbest bırakılmasına yönelik bir beklenti oluşmuştur.¹³²

1940’dan beri değişen Hükümetlere, 1950’de el değiştiren iktidara ve Kanunda yapılan çeşitli düzenlemelere rağmen kira denetimi konusunda somut adımlar atılamaması giderek toplumsal bir krize dönüşmüştür. Söz konusu yasa yüzünden gayrimenkul sahipleri hoşnutsuzluk yaşarken, değiştirilebileceği ihtimali üzerine de kiracılar şikâyetlerini dile getirmeye başlamışlardır. Başbakan Menderes’e 1952 tarihinde emekli bir asker tarafından yazılan mektupta ise kiralara artma ihtimalinden duyulan endişe şu sözlerle dile getirilmiştir: “...mesken ve dükkân kiralarna yapılacak herhangi bir zam evvelimde memlekette esasen bozuk olan huzuru bozacak ve Allah göstermesin belki de bir katliama yol açacak daha kötüsü komünistliği teşvik edecektir. Sebep olacağı pahalılık ise bu iki felaket karşısında hiç mesabesinde kalacaktır...” İsmi vermeyen ama DP’li olduğu anlaşılan vatandaşın iddiasına göre, memleketin huzur ve refahı sağlanmadan kiralara serbest bırakılırsa az bir gelire geçinen esnaf ve dükkân sahipleri ödeme güçlüğü çekecektir. Bu durum ise mesken ve dükkânların karaborsacıların eline geçmesine sebebiyet verecektir.¹³³

Adnan Menderes’e yazılmış bir diğer mektup yine tek bir evin geliri ile geçinmekte olduğunu söyleyen bir vatandaşa aittir. Kiracısının, on ay evinde oturduktan sonra evi başkasına devrederek gittiğini söyleyen vatandaş kirasını almadığı için şikâyetçidir. Kanunun büyük bir haksızlık olduğu vurgulanarak mektup şu sözlerle bitirilmiştir. “*emin olunuz adaletsiz bir hükümet pâyidâr olamaz. İşte göz önünde Halk Partisi’nin hâli daha beter olsun. Bunların bu inhizâmı her şeye el komaları dilimizi, dinimizi, hürriyetimizi elimizden almalarıdır. Demir Kırat Hükümetinde inhizâmı bir adaletsizlik ve hoşnutsuzluk yüzünden olsa gerektir. Temenni ederiz ki böyle olmasın Sayın Başbakan*”.¹³⁴

130 BCA, 30-1-0-0 / 18-101-3.

131 Burhan Felek, “Mesken Davası”, *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1952.

132 *Milliyet*, 1 Ekim 1952.

133 BCA,30-1-0-0 / 18-104-23.

134 BCA,30-01-0-0/18.103.5.

Kamuoyundan yükselen tepkiler ve talepler üzerine harekete geçen milletvekilleri de ardi ardına kanun teklifi vermiştir. Bu doğrultuda 1952 senesinde, DP Maraş Milletvekili Abdullah Aytemiz'in ev kiralılarının serbest bırakılması, uygun görülmediği takdirde de bir miktar artış yapılması konusunda verdiği kanun teklifi, Adalet komisyonunda görülmüştür. Komisyon, Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu ve başka bir milletvekilinin aynı minvaldeki isteklerini göz önünde bulundurarak kanun teklifini birleştirmiştir. Kiraların tamamen serbest bırakılması önerisi reddedilse de bir oran dâhilinde arttırılması prensipte kabul edilmiştir.¹³⁵ Nihayetinde bütçe komisyonunda, ev kiralılarının 1955 yılı sonunda, mesken dışı amaçlarla kullanılanların ise kanunun neşrinden bir yıl sonra serbest bırakılmasına karar verilmiştir.¹³⁶

Ev sahibi ve kiracı arasındaki anlaşmazlıklardan doğan adli vakalar DP döneminde de devam etmiştir. 9. Dönem DP milletvekillerinden Afyon Milletvekili Ali İhsan Sabis'in kiracılarını evden çıkmaya zorlaması ve yaşanan anlaşmazlık neticesinde İstanbul Asliye Hukuk Mahkemesinde kendisine karşı bir dava açılmıştır. Adalet Vekâletinden Başbakanlığa gönderilen 1953 tarihli bir yazı ile de dokunulmazlığının kaldırılması talep edilmiştir. Ancak söz konusu evrak başbakanlık tarafından iade edilmiştir.¹³⁷

Meclisteki kanun tekliflerine, kamuoyunun baskısına rağmen kira kanununda uzun bir süre değişiklik olmamış mevcut sorunlar aynı şekilde devam etmiştir. Bu sürecin uzamasında ülkenin içinde bulunduğu iktisadi durumun etkisi büyüktür. 1954 yılına gelindiğinde yeni bir kira tasarısı hazırlanmış ve kiraların serbest bırakılmasının bir yıl ertelenmesine, kiracı ve ev sahibinin mağdur olmamasını sağlayacak şekilde tahditli kiradan serbest kiraya geçiş hedeflenmiştir.¹³⁸ Nihayetinde TBMM'nin 25 Aralık 1954 tarihli toplantısında kira artışının iktisadi yapıda dengesizlik yapabileceği endişesi ile Milli Korunma Kanunu'nun, 6 ay daha devam etmesi zorunlu görülmüştür. Aynı zamanda, mevcut sorun ile ilgili tüm kanun tekliflerinin birleştirilmesi ve daha geniş bir zamanda tetkiki için de bu uzatma gerekli olmuştur. Bu sebeple Meclisin çıkardığı kanun ile Milli Korunma Kanunu'nun 30. maddesinin hem mesken hem de meskenden gayri yerlerde 1 Haziran 1955 tarihi itibarı ile yürürlükten kaldırılmasına karar verilmiştir.¹³⁹

Kira meselesinin giderek girift bir hal alması hem kiracıların hem de ev sahiplerinin beklentileri, Hükümeti itidalli hareket etmek zorunda bırakmıştır. Kanun yürürlüğe girene kadar karar verilmesi gereken mesele kira bedellerinin nasıl tespit edileceğidir. Özellikle ticarethane sahibi ve yıllardan beri eski kanuna göre kira ödeyen kesim, yeni kanun yürürlüğe girdiği andan itibaren mal sahiplerinin aşırı taleplerde bulunmasından endişe etmişlerdir. Tüccar ve esnaf meseleyi Ticaret Odasına intikal ettirmiş acele bir şekilde hazırlanan tasarı Meclise sunulmak üzere İstanbul milletvekillerine verilmiştir. Özellikle yeni binalarda oturan kiracılar da zaten yüksek olan kiralılarının daha da artmasından çekinmişlerdir. Ancak diğer yandan mağdur durumdaki ev sahipleri vardır. Bütün bu meseleler göz önünde bulundurulduğunda bütün kesimleri hoşnut etmek çok da mümkün gözükmemektedir.¹⁴⁰

135 *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1952.

136 *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1952.

137 *BCA*, 30-10-0-0 / 9-53-13.

138 *Halkçı*, 13 Aralık 1954; *Milliyet*, 13 Aralık 1954.

139 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 3, 21. İnikad, Devre:10, 24 Aralık 1954, s. 68

140 Mazhar Kunt "Ev ve Ticarethane Kiraları Davasında Bir Araştırma", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1954.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

Kira tasarısına karşı Kiracılar Derneği de harekete geçmiş, değişikliğin mal sahiplerini korumaya yönelik olduğunu iddia ederek itirazda bulunmuştur.¹⁴¹ Türkiye’de kira serbestliği gündeme gelirken Yunanistan’da ise dükkân kiralalarının serbest bırakılması üzerine hemen hemen bütün iş yerleri bir günlük greve giderek büyük bir bunalıma sebep olmuştur.¹⁴² Kira meselesi artık sadece kanunla düzeltilebilecek bir mesele olmaktan çıkmış ve sosyal bir dava haline gelmiştir. Bir yandan mesken bunalımı, diğer yandan arsa ve bina spekülasyonlarıyla haksız kazanç elde edenler yüzünden Hükümetin dengeyi sağlayabilmek adına ciddi tedbirler almasına ihtiyaç duyulmuştur.¹⁴³

Kira tasarısı ile ilgili Muvakkat Komisyon pek çok kez toplanmış mesken ve işyeri kiralaları ile ilgili çeşitli bedeller belirlemiştir.¹⁴⁴ Ancak, kira tasarısının görüşülmesine TBMM’de 4 Mayıs 1955’te başlanmıştır. Kira tasarısı müzakereleri oldukça hareketli geçmiştir. Görüşmeler kiracı olan milletvekilleri ile mülk sahibi milletvekillerinin çatışması şeklinde ilerlemiştir. Daha önce kanun teklifi vermiş olan Maraş Milletvekili Abdullah Aytemiz ilk konuşmayı yapmış “7000 liraya mal olan eski bir ev ve yeni bir evden başka bir gelirin bulunmadığını” vurgulayarak birçok ülkede kiralaların serbest bırakıldığını söylemiştir. Bu kanunun varlığının pahalılığı önlemeye yetmeyeceğini vurgulayan Temizer, 1947’ye kadar kiralaların dondurulmasına rağmen fiyat artışına engel olunamadığını belirtmiştir. Memurlara mesken tazminatı verilmesini istemiş ve kanunun kalkmasından yana tavır sergilemiştir. İzmir Milletvekili Arif Güngören konunun önemini kendisini ilk defa söz almaya ittiğini söyleyerek kürsüye gelmiştir. “Yürüyen hayat şartlarını yalnız bir noktada durdurmak katıyen muvafık bir tedbir değildir. Bir memlekette içtimai nizam ve adaletin teessüs edebilmesi için her sahada ayarlı ve muvazeneli bir politikanın takibi lâzımdır. Gayrimeşru kârların önüne geçecek ciddi tedbirler almak, bu hususta çok esaslı bir murakabe sistemi kurmak lâzımdır. Bu yapılabildiği takdirde sizleri katıyetle temin edebilirim ki ev sahipleri yakın bir tarihte kiracı buhranıyla karşılaşmış olurlar” diyerek Hükümetin tasarısını desteklemiştir.¹⁴⁵

DP, Balıkesir Milletvekili Halil İmre ise 1947’de yeni binalara serbest kira hakkı tanınmasından itibaren, Türkiye’de hem sınırlandırılmış hem de serbest kira politikası uygulandığına dikkat çekmiştir. “Tahditli kira rejimini bırakamıyoruz, serbest kira rejimine geçemiyoruz. Realite bu demektir” diyerek tahdit rejiminin uzun süre devam ettiğini, hangi anlayış değişikliğinin, hangi zaruriyetin serbest rejime geçişi gündeme getirdiğini sormuştur. Yaklaşık on dokuz milletvekili kanun tasarısı ile ilgili lehte ve aleyhte konuşmalar yapmışlardır. Zaman zaman ortamın gerginleştiği müzakereler sırasında milletvekilleri birbirlerine mal sahibi olduğu için kanun teklifini savunmak, ya da mal sahibi olduğu halde kirada oturmak gibi kişisel suçlamalar yöneltmişlerdir. Muvakkat Komisyon adına son konuşmayı yapan Pertev Tuna ise İngiltere ve pek çok Avrupa ülkesinde bu kira rejiminin uygulandığına dikkat çekmiş “Milli Korunma Kanunu fevkalade hallerden sonra kaldırılabilir fakat aynı kanunun kira mevzuatını biz bugün lüzumlu görüyoruz” diyerek kira serbestliğine karşı çıkmıştır.¹⁴⁶

Hükümeti ve Meclisi endişeye düşüren en önemli mesele kiralaların serbest kalmasıyla bir kargaşanın yaşanması ve birçok kiracının evsiz ve dükkânsız kalma ihtimali olmuştur. Nüfusun hızla artmasına rağmen, konut sayısının yetersiz olması temel problemidir.

141 *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1955.

142 *Cumhuriyet*, 9 Mart 1955.

143 Cahit Tanyol, “Mülk ve Kira Meselesi”, *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1955.

144 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Milliyet*, 14 Nisan 1955.

145 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 71. Birleşim, C. 7, Devre 10, 04. 05. 1955, s. 74.

146 *A.g.e.*, s. 76.

Malzeme yokluğu ve pahalılığı yüzünden yeni bina inşaatlarının durma noktasına gelmesi, kira artışı meselesini gündeme getirmektedir. Bu noktada esasında yeni kiralari ayarlarken yeni inşaat yapimini da kolaylaştıracak tedbirlerin alınması ihtiyacı doğmuştur.¹⁴⁷

TBMM'nin Mayıs ayı boyunca toplanan tüm birleşimlerinde kira serbestliği meselesi tartışılmış, zaman zaman da kavgalara yol açmıştır. 13 Mayıs tarihli toplantıda ise yapılan müzakereler yeterli görülmüş yürürlükte bulunan kira rejiminin bir sene daha uzatılmasını öngören takrirler dikkate alınarak, kanun lahiya ve tekliflerin Muvakkat Encümene verilmesine karar verilmiştir.¹⁴⁸ 18 Mayıs 1955'te, Meclis 229 oy ile "Yeni Kira Kanununu" kabul etmiştir.¹⁴⁹ Nihayetinde 1 Haziran 1955'te 6570 sayılı Gayrimenkul Kiraları Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu yasaya göre kira bedelleri, 1939 yılına göre kiralanın menkullerin fiyatına %200, mesken dışındaki yerlere de %400 zam ile hesaplanacak miktardan fazla olmayacaktır. 1947 sonrası inşa edilen gayrimenkullerin fiyatı ise 1953 tarihinde yapılmış yazılı ve sözlü mukavele ile tespit edilmiş bedeli aşmayacaktır. Hava parası adı altında ya da kanunun belirlediği miktarın dışında para talep edenler altı aydan bir seneye kadar hapis ve aynı zamanda para cezasına çarptırılacaklardır.¹⁵⁰

1955'te yapılan nüfus sayımı istatistiklerine göre Türkiye'de şehirde yaşayan ailelerin %36,62'si, kirada oturmaktadır. Küçük yerleşim yerlerinden büyük merkezlere doğru gidildikçe, kiralık evde yaşayanların sayısı da artış göstermektedir. Bu anlamda tüm ülkede ödenen kiralaların %70,6'sı nüfusu yüz binden fazla olan şehirlerde yaşayan kiracılara aittir. Bununla birlikte bu kiralaların %55,9'u İstanbul ve Ankara'da yaşayan kiracılar tarafından ödenirken, İstanbul bu tarihte açık ara en çok kiracının yaşadığı şehir konumundadır.¹⁵¹ Dolayısıyla kira kanundan en çok şikâyet edenlerin daha çok büyük şehirlerde yaşayan kiracılar ve gayrimenkul sahipleri olduğunu söylemek mümkündür. Kamuoyunun baskısı ile her ne kadar, Kira Kanunu'nda değişiklik yapıldı ise de bundan ne ev sahipleri ne de kiracılar memnun olmamıştır. 1956 senesine gelindiğinde kiralaların hala çok yüksek olduğundan şikâyet eden yedi bin kiracı Devlet Şurasına müracaatta bulunmuştur.¹⁵²

1950'lili yılların sonlarına doğru, mesken bunalımı üst seviyeye çıkarken kira meselesi giderek sosyal bir kriz haline dönüşmüştür. Kiracı-mal sahibi davaları gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Ekonomik şartlar düzelmediği ve akılcı bir mesken politikası ortaya konulamadığından çözüm olarak her daim kira kanununda değişiklik yapma fikri öne sürülmüştür.¹⁵³ 1958 yılında basına yansıyan bir habere göre İstanbul'da kiralık ev bulabilmek ciddi bir sorun haline gelmiştir. Özellikle üniversite öğrencileri bu konuda büyük mağduriyet yaşarken Aksaray, Beyazıt, Laleli gibi semtlerde oda fiyatlarında dahi artış gözlenmiştir. Milli Korunma Kanunu'na rağmen ev sahiplerinin yüksek kira talep etmeleri, hatta bir yıllık peşinat talep etmeleri kiracıları zor durumda bırakmıştır. Bu koşulları başlangıçta kabul eden kiracılar ise "Kira takdir komisyonlarına" müracaat ederken Kiracılar Derneği de bu meselenin takipçisi olmuştur. Bu sorunu çözmek yüksek fiyat talep edenleri tespit etmek için bir "gezici komisyon" oluşturulması gündeme gelmiştir.¹⁵⁴

147 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1955.

148 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 75. Birleşim, C. 7, Devre 10, 13. 05. 1955, s. 192.

149 *Milliyet*, 19 Mayıs 1955.

150 *Resmi Gazete*, S. 9013, 27 Mayıs 1955, s. 11931- 11932; *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1955.

151 Ratip Yüceuluğ, *Rakamların İşığı Altında 100.000 ve Daha Fazla Nüfuslu Şehirlerde Aile, Mesken ve Kira Durumu*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, Tarihsiz, s. 16, 21.

152 *Milliyet*, 2 Temmuz 1956.

153 Cahit Tanyol, "Kira Kanunu", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1959.

154 *Milliyet*, 25 Eylül 1958.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi (1940-1960)

DP’nin iktidarda olduğu 1950’li yıllarda köylerden ve kırsal bölgelerdeki kasabalardan, gelişmiş sanayi kentlerine göç hareketleri ivme kazanmıştır. Nüfus artışı, toprağın verimsizleşmesi, tarımın önemli ölçüde makineleşmesi ve işgücünün kentlere kayması, sanayileşmenin plansızlığı, yoksulluk, kırsal bölgelerdeki sağlık ve eğitim imkânlarının yetersizliği gibi etkenler göç hareketlerini tetiklemiş, aynı zamanda gecekondular sorununu da ortaya çıkarmıştır. Daha iyi bir yaşam ümidiyle büyük kentlere göç edenler, barınma problemlerini çözebilmek için çareyi gecekondular inşa etmekte bulmuşlardır. Esasında Türkiye’de gecekonduların inşası, 1945’ten itibaren yoğunluk kazanmış, göçlerin hızına paralel olarak önemli artış göstermiş ve konut sorununun da önemli bir parçası olmuştur.¹⁵⁵ Mesken buhranının üst düzeyde olduğu bu dönemde, kira meselesinin gündemden hiç düşmemesinin sebeplerinden birisi de göçler ile birlikte iyice belirginleşen konut ihtiyacıdır. Dolayısıyla talebin arttığı noktada kira bedelleri devlet müdahalesine rağmen yükselmiş, gecekondular da bundan payını almıştır.

DP Hükümetinin, uyguladığı politikalarla iktidarının ilk yıllarında genel olarak bir başarı yakaladığını söylemek mümkündür. Ancak, ikinci dönemden itibaren ekonomik güçlükler ortaya çıkmaya başlamış, döviz darboğazı aşılamamış bu da ülkede kıtlık ve karaborsanın artmasını sağlamıştır.¹⁵⁶ Her ne kadar Hükümet, çeşitli tedbirler almışsa da mal darlığı ve vurgunculuğun önüne geçememiştir. Bu yüzden 6 Haziran 1956 tarihinde bazı maddelerini değiştirmek ya da düzenlemek suretiyle Milli Korunma Kanunu revize edilmiştir.¹⁵⁷ Söz konusu değişikliklerle birlikte cezai müeyyideler de getirilmiş, hatta Milli Korunma Kanunu’nun ilk uygulandığı yıllara göre, para cezalarının 10 kat, hapis cezalarının ise 6 ile 10 kat civarında arttığı görülmüştür.¹⁵⁸

Milli Korunma Kanunu’nun bazı maddelerini tekrar uygulamaya koyan DP, esasında umut ettiği biçimde bu kanundan faydalanamamıştır. Her ne kadar, 1956-1960 yılları arasında piyasalar bir ölçüde denetlense de temel tüketim maddelerindeki kıtlığın, karaborsanın ve fiyat artışlarının önüne geçmek mümkün olmamıştır. Üstelik -daha önceki dönemlerde de görüldüğü üzere- bazı fırsatçı kişilerin haksız kazanç elde etmeleri tepkilere yol açmış, kanunun getirdiği sınırlamalar ise küçük ölçekli tüccar, esnaf, köylü vb. kesimlerin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Dolayısıyla, 1957 genel seçimlerinde DP’nin yaklaşık %10 oy civarında oy kaybının ardında pek çok sebep bulunmakla birlikte, Milli Korunma Kanunu’nun kamuoyu üzerinde yarattığı genel huzursuzluğun da etkili olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵⁹ Muhalefette bulunduğu yıllarda Milli Korunma Kanunu’nun yaptırımlarını ve CHP’yi eleştiren DP, 1950 tarihinden 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine kadar geçen süreçte söz konusu kanunu uygulamadan kaldırmadığı gibi tekrar düzenleyerek, yürürlükte kalmasını sağlamıştır.

Milli Korunma Kanunu’nu kaldıran ise 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi’dir. 10 Eylül 1960 tarihinde Komitenin almış olduğu karar doğrultusunda Milli Korunma Kanunu bir yasa ile kaldırılmış¹⁶⁰ ve bu kanun 16 Eylül

155 Sabri Çakır, Türkiye’de Göç, Kentleşme/ Gecekondular Sorunu ve Üretilen Politikalar, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, S. 23, s. 213, 214.

156 Erdiç Tokgöz, a.g.e., s. 163.

157 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.12, Devre 10, 06. 06. 1956.

158 Mustafa Albayrak, “Demokrat Parti Döneminde Milli Korunma Kanunu Uygulamaları (1955- 1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2007, C. 23, S. 67-68-69, s. 237.

159 Mustafa Albayrak, a.g.m., s. 250.

160 *TC. Millî Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı*, C. 1, Birleşim: 9, 10 Eylül 1960.

1960'da yürürlüğe girmiştir.¹⁶¹ Ancak her ne kadar Milli Korunma Kanunu kaldırılmışsa da kira sınırlaması az çok değişiklik göstererek 1963 senesine kadar uygulamada kalmıştır.¹⁶²

SONUÇ

Kira denetimi uygulaması özellikle I. ve II. Dünya Savaşı dönemlerinde, Avrupa'nın pek çok ülkesinde tatbik edilmiş, bu yolla hem kiracıların mağduriyetlerinin, hem de olağanüstü dönemlerde görülen kontrolsüz fiyat artışının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ancak savaş sonrasında da ekonomik güçlüklerin yaşanması, özellikle de ağır tahribatla birlikte konut sorununun ortaya çıkması bu uygulamanın pek çok ülkede -bir süreliğine de olsa- devam etmesine neden olmuştur. Bu minvalde Türkiye'de de hem I. Dünya Savaşı hem de II. Dünya Savaşı sırasında kiralara belirli bir tarihte sabitlendiği bir devlet müdahalesi söz konusu olmuştur.

Türkiye II. Dünya Savaşına aktif olarak katılmasa da harbin, özellikle ekonomik anlamdaki etkilerini derinden hissetmiştir. Her an savaşa girme endişesi ile bir takım tedbirler alınmış, 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile Hükümet olağanüstü yetkilerle piyasalara müdahale etmiştir. Hükümetin müdahale alanlarından birisi de gayrimenkuller olmuş, Milli Korunma Kanunu'nun 30. Maddesi çerçevesinde kira bedelleri 1939'a sabitlenmiştir. Konut sorununun yaşandığı, satın alma gücünün oldukça düştüğü bir dönemde, Hükümet dar gelirli ve öncelikli olarak da kiracıları korumayı amaçlamıştır. Bu durum ev sahiplerinin tepkisine yol açmış kanunun açıklarından yararlanan mülk sahipleri çeşitli metotlar deneyerek kira bedelini artırmanın yollarını aramışlardır. Ancak savaş yıllarında çıkarılan Milli Korunma Kanunu'nun ilgili hükümleri çerçevesinde, her türlü fiyat artışı karaborsa olarak adlandırılmış, usulsüz kira artışları da bu eksende değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Kanuna karşı gelenlere çeşitli cezalar verilmiş, caydırıcı olması düşüncesi ile de basın yoluyla kamuoyuna duyurulmuştur.

Ev sahipleri, sürekli olarak kira gelirlerini artıracak yeni çözümler üretmeye çalışırken, hükümet de aldığı yeni tedbirleri yürürlüğe koymuş, bu anlamda 30. madde pek çok kez değişikliğe uğramıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında kamuoyunda, kira denetimi uygulamasının kaldırılacağına yönelik bir beklenti oluşmuşsa da harbin sebep olduğu ekonomik sorunlar yüzünden bu uygulama kalıcı bir hale gelmiştir. Kira meselesi çözümsüz kalırken, kiracılar ve ev sahipleri arasındaki çatışmalar da adeta toplumsal bir soruna dönüşmüştür.

1950 yılındaki iktidar değişikliğine rağmen beklentilerin aksine kira denetimi devam etmiştir. Kanunda yapılan değişikliklerden, ne kiracılar ne de ev sahipleri hoşnut olmamıştır. Özellikle DP Döneminde vatandaşlar Başbakan Adnan Menderes'e yazdıkları mektuplarla seslerini duyurmaya çalışmışlarsa da bu dönemde de mesele çözümsüz kalmıştır. 1950'lerin sonlarına doğru kiracı-mal sahibi anlaşmazlıkları sık sık mahkemelerde dava konusu olmuştur. Kira denetimi uygulaması, kiracıları korumaya yönelik olmakla birlikte sadece kira geliri ile geçinmek zorunda olan bazı ev sahipleri de mağduriyet yaşamıştır. Dolayısıyla, fiyatların yükselmesine rağmen kira bedellerinin sabit kalması bu anlamda hoşnutsuz bir kitle yaratmıştır. Mesken buhranının hat safhaya çıktığı bu dönemde özellikle büyük şehirlerde gecekondulaşma hız kazanmış, bu durum beraberinde başka sorunlar getirmiştir.

¹⁶¹ *Resmî Gazete*, 16 Eylül 1960, S. 10605, s. 2137.

¹⁶² Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, s.444. 1963 tarihine gelindiğinde Anayasa Mahkemesi kiralara denetlenmesine ilişkin hükümlerin Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle yasa hükümlerini bozmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*, S. 11416, 31 Mayıs 1963.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi
(1940-1960)

1940-1960 yılları arasında yaşanan kira denetimi uygulaması, hayat pahalılığının toplumda yarattığı sıkıntılar kadar, Türkiye’de yaşanan konut problemini de gözler önüne sermiştir. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren çok sayıda hükümet işbaşına gelmesine ve hatta bir de iktidar değişikliğine rağmen, kalıcı bir çözüm üretilmemiştir. CHP ve DP ekonomi anlayışlarındaki farklılıklara karşın, akılcı bir mesken politikası ortaya koymak yerine, her daim kira kanununda değişiklik yapma fikrini öne sürmüş, meseleyi oldukça dar bir kapsamda ele alarak benzer kararlara imza atmıştır. DP döneminde, 1955 yılında çıkarılan 6570 sayılı Gayrimenkul Kiraları Hakkında Kanun ile kira bedelleri denetim altına alınmış ve yasaya uymayanlar hakkında cezai müeyyideler devreye girmiştir. 1956 yılında ise Milli Korunma Kanunu’nun bazı maddeleri yürürlüğe konulmuştur. Dolayısıyla parti programında, devlet müdahalelerinin asgari düzeye indirileceğini açıklayan ve serbest piyasa ekonomisi düsturu ile yola çıkan DP, bu uygulamalarıyla kendi ideallerine de ters düşmüştür.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2 / 90-32-17.

BCA, 30-18-1-2 / 92-87-18.

BCA, 30-18-1-2 / 94-11-9.

BCA, 30-18-1-2-90-16-9.

BCA, 30-18-1-2 / 95-52-13.

BCA, 30-10-0-0 / 9-52-26.

BCA, 30-1-0-0 / 42-249-14.

BCA, 30-18-1-2 / 113-17-5.

BCA, 30-1-0-0 / 96-600-4

BCA, 30-1-0-0 / 53-315-9.

BCA, 30-1-0-0 / 18-101-3.

BCA, 30-1-0-0 / 18-104-23.

BCA, 30-01-0-0/18.103.5

BCA, 30-10-0-0 / 9-53-13.

II. Resmi Yayınlar

A. Resmi Gazete

Resmî Gazete, 21 Şubat 1940, S.4439, s.13386.

Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, S.4417, s.13213.

Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, S.4417, s.13213.

Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, S.4417, s.13214.

Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, S.4417, s.13214-13215.

Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, S.4417, s.13215.

Resmî Gazete, 28 Kânunuevvel 1940, S.4698. s.243.

Resmî Gazete, 28 Kânunuevvel 1940, S.4698, s.243-244.

Resmî Gazete, 3 Şubat 1942, S.5023, s.2238.

Resmî Gazete, 11 Ağustos 1944, S.5780.

Resmî Gazete, 11 Ağustos 1944, S.5780.

Resmî Gazete, 27 Şubat 1947, S.6543.

Resmî Gazete, 27 Mayıs 1955, S.9013, s. 11931-11932.

Resmî Gazete, 16 Eylül 1960, S.10605, s.2137.

Resmî Gazete, 31 Mayıs 1963, S.11416.

B. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8, Devre: VI, İçtima: 1, 25. İnikad, 15. 01.1940, s. 62.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 9, Devre: VI, İçtima: 1, 28. İnikad, 18. 03. 1940, s. 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.15, Devre VI, 21. İnikad, 25.12.1940 s. 177-178.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.13, Devre:7, 03. 08. 1944, s. 70-74.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.20, Dönem: 7, 12. Birleşim, 17. 12. 1945, s. 112.

TBMM Tutanak Dergisi, C. 4, Dönem: 8, 48. Birleşim, 21. 02. 1947, s. 354-360.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre: 10, 21. İnikad, 24 Aralık 1954, s. 68.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, Devre: 10, 71. Birleşim, 04. 05. 1955, s. 74.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, Devre: 10, 75. Birleşim, 13. 05. 1955, s. 192.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 12, Devre: 10, 06. 06. 1956.

TC. Millî Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, C. 1, Birleşim: 9. 10. 09. 1960.

III. Süreli Yayınlar

Akşam.

Cumhuriyet.

Halkçı.

Kudret.

Milliyet.

Mülkiyet Mecmuası.

Son Posta.

Ulus.

IV. Kitaplar ve Makaleler

Albayrak, Mustafa (2004), *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti(1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi.

_____;(2007), "Demokrat Parti Döneminde Milli Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-69, s. 219-250.

Alpar, Hayri (26 Haziran 1952), "Mesken İhtiyacımızı Nasıl Karşılacağız", *Kudret*.

Arslan, Hakan (Ocak-Şubat 2014), "Türkiye'nin Kentleşme Sürecinde Konut Politikalarının Evrimi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 40, s. 5-6,

Aydemir, Şevket Süreyya (1967), *İkinci Adam*, C. 2, İstanbul: Yükselen Matbaası.

Aydın, Mehmet Korkut (2019), "Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, s. 413-428.

_____;(2018), CHP'de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçi Topraklandırma Kanunu Ve TBMM'de Yaşanan Tartışmalar, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, s. 359-384.

Milli Korunma Kanunu Çerçevesinde Türkiye’de Kira Denetimi Meselesi
(1940-1960)

- Bengi, Hüsni (04 Mart 1941), “Kira Bedelleri-Milli Korunma Kanunu Münasebeti ile”, *Cumhuriyet*.
- Boratav, Korkut (2005), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Çavdar, Tevfik (1999), *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Çakır, Sabri (2011), Türkiye’de Göç, Kentleşme/ Gecekondu Sorunu ve Üretilen Politikalar, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 23, s. 209-222.
- Çoban, Aykut Namık (2012), “Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, No. 3, s. 75-108.
- DP programı 1946 (Erişim tarihi: 20.03.2020), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/917>.
- Dik, Esra(2009), “1948: Marshall Planı İle Hür Dünyaya Giriş”, *Kırklı Yıllarda Yönetim, Savaşa Karşı Ulusal Korunma, Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 947-976.
- Eroğul, Cem (2003), *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Felek, Burhan (1 Ekim 1952), “Mesken Davası”, *Cumhuriyet*.
- Findikoğlu, Ziyaeeddin (22 Kasım 1946), “Ev Kiraları Meselesi”, *Cumhuriyet*.
- Güler, Birgül Ayman (2009), Kırklı Yıllarda Yönetim, Savaşa Karşı Ulusal Korunma, Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 1-13.
- Keleş, Ruşen (1980), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____; (2008), *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Keskin Nuray Ertürk (2009), Savaşa Karşı Ulusal Korunma, Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 15- 157.
- Kıranlar, Safiye (2015), “Mütareke İstanbul’unda Konut Sorunu (1918-1922)” *METU, Journal of the faculty of the Architecture*, C. 32, s. 2, s. 99-116.
- Kira Meselelerinin Hukuk Cephesinden Tahlili* (1948), İstanbul: Sinan Matbaası.
- Koç, Nevzat (2017), “6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununda Kira Sözleşmesine İlişkin Olarak Yapılan Yeni Düzenlemelerin Genel Değerlendirmesi”, *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Şeref Aktaş’a Armağan*, C. 19, s. 69-107.
- Kunt, Mazhar (10 Kasım 1954), “Ev ve Ticarethane Kiraları Davasında Bir Araştırma”, *Cumhuriyet*.
- Kuyucak, Hazım Atıf (26 Aralık 1940), “Gayrimenkullerin Kira Bedelleri”, *Ulus*.
- Metinsoy, Murat (2007), *İkinci Dünya Savaşında Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, (İstanbul): İş bankası Kültür Yayınları.
- Nadi, Nadir (15 Haziran 1947), “Ev Kiraları”, *Cumhuriyet*.
- Olgaç, Senai (1968), *Tespit ve Tahliye Davaları*, İstanbul.
- Okur, Tahsin (1947), *Değişen Milli Korunma Kanununa Göre Kira*, İstanbul: Kenan Matbaası.
- Önver, Makbule Şiriner (2016), *Konut ve Konut Politikası*, İstanbul: Ijopac Yayınları.
- Özcan Feridun Cemil (2005), “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları* (Haz. Mete Kaan Kaynar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez, Sabaheddin (22 Ağustos 1942), “Ankara’da möblesiz ev kalmadı”, *Ulus*.

- Suvla, Refii Şükrü (20 Aralık 1950), “Kiralarda hükümleri değiştirmek doğru mu?”, *Cumhuriyet*.
- Şahin, Yusuf (2005), “Kira Denetim Politikası Üzerine Bir Değerlendirme,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.60, s. 4, s. 213-237.
- Talas, Cahit (Çeviren) (1954), *Avrupa Memleketlerinde Kira Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara.
- Tanyol, Cahit (11 Şubat 1955), “Mülk ve Kira Meselesi”, *Cumhuriyet*.
_____; (31 Ocak 1959), “Kira Kanunu”, *Cumhuriyet*.
- Tekeli İlhan; İlkın, Selim (2016), *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İlhan (2012), *Türkiye’de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1980)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
_____; (1982), *Başkent Ankara’nın Öyküsü*, Türkiye’de Kentleşme Yazıları, Ankara.
- Timur, Taner (1971), *Türk Devrimi ve Sonrası, (1919-1946)*, Ankara: Doğan Yayınları.
- Tokgöz, Erdinç (2018), *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2018)*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Turan, Kemal (25 Aralık 1940), “Milli Korunma Kanununda Bazı Tadiller”, *Ulus*.
- Uslu, Ateş (2015), “Hür Dünya’nın Saflarında, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat”, *Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi, (1945-1950)*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Yavuz, Fehmi; Keleş, Ruşen; Geray, Cevat (1973), *Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Yüceuluğ, Ratip (Tarihsiz), *Rakamların Işığı Altında 100.000 ve Daha Fazla Nüfuslu Şehirlerde Aile, Mesken ve Kira Durumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını.

V. Tezler

- Yenilmez, Ayça (2018), *Dernekten Siyasal Partiye: Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (T.E.S.T.)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

TÜRKİYE'DE BATICILIK-BAĞIMSIZLIKÇILIK KARŞITLIĞININ 1960-1980 DÖNEMİNDE YENİDEN ÜRETİLMESİ*

REPRODUCTION OF WESTERNISM-INDEPENDENCEISM ANTAGONISM IN TURKEY IN 1960-1980

Levent YILMAZ**

Geliş Tarihi/Received:01.06.2020

Kabul Tarihi/Accepted:22.06.2020

YILMAZ, Levent (2020), "Türkiye'de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2657-2683.

Öz

Modernleşme, Batılı toplumların kendi iktisadî ve sosyolojik koşulları çerçevesinde biçimlenmiş uygarlık şekline tekabül eder. Bu uygarlığın temelinde dünyanın akıl yolu ile kavranması, ulus-devletler şeklinde bir siyasal düzen, sanayiye dayalı bir üretim ilişkileri biçimi, seküler bir gündelik hayat pratiği yatar. Bu uygarlık biçimi giderek kendi dışındaki coğrafyaları etkisi altına almaya başlamış ve tüm dünyaya yayılmıştır. Osmanlı-Türk toplumu da bu etkiye ilk maruz kalan coğrafyalardandır. Türkiye'deki modernleşmenin tarihin XVII. Yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Askerî alanda başlayan modernizasyon hareketleri XIX. Yüzyılda giderek diğer alanlara da yayılmıştır. Bu toplumsal dönüşüm, Osmanlı-Türk toplumunda çeşitli tepkilere de neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler düşünsel düzeyde karşılık bulmuş, modernleşme Türk düşünce hayatında önemli bir tema haline gelmiştir. Siyasal alandaki çeşitli aktörler de modernleşme tartışmalarına göre çeşitli tavırlar almıştır.

Türk siyasal yaşamında ideolojik düzeyde iki ana düşüncenin belirleyici olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, pratikte modernleşme anlamına gelen ancak modernleşmenin nasıl olacağına dair tartışmalarda -olumsuz çağrışımlara da imkân veren- Batılılaşma olgusudur. İkincisi ise, Batı'nın iktisadî, siyasal ve kültürel etkisini reddetme refleksinden kaynaklanan Bağımsızlıkçılıktır. Batıcılık ve Bağımsızlık ikiliği aslında birbiri ile iç içe geçmiştir. Bir anlamda, bu iki vektör, hem siyasal ideolojilerin şekillenmesini sağlamaktadır hem de aynı zamanda birbirlerinin karşıtlarının içine sızmaktadır.

Cumhuriyet Devrimi, bu ikiliği yeni bir boyuta taşımıştır. Cumhuriyetle birlikte, bağımsız ulus-devlet kurulmuş, bir anlamda Batıcılık ile Bağımsızlıkçılık aynı potada erimiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, tek-parti döneminde dahi çeşitli fikirler veya siyasal tavırlar içinde bu iki vektörün çatışması söz konusu olmuştur. Çok partili yaşama geçile birlikte, bu ikilik daha çok su yüzüne çıkmıştır. Ancak çalışmanın bir diğer tezi de, günümüz siyasal yaşamını belirleyen ideolojik pozisyonların 1960-80 döneminde oluştuğudur. Her ne kadar, çok partili yaşama geçeli 15 yıl olsa da, bu her düşünceye açık bir siyasal ortam doğurmamıştır. Böyle bir ortam 1960 sonrası oluşmuştur. Hemen her siyasal akım örgütlenmiş ve çeşitli düzeylerde görünür olmuştur. Dönemi tarif etmek için kullanılan sağ-sol çatışması, aslında yüzeydeki bir saflaşmayı gösterir. Oysa ideolojik derinliklere inildiğinde, birbirinden ayırmış gibi duran siyasal pozisyonların Batıcılık-Bağımsızlıkçılık açısından değerlendirilmesi yapıldığında, aralarındaki mesafenin kıaldığı görülebilir. Tersine birbirine yakın duran ideolojik pozisyonların, Batıcılık-Bağımsızlıkçılık açısından değerlendirilmesi yapıldığında, aralarındaki mesafenin zannedilenden fazla olduğu fark edilecektir.

Bunu açıklamak için seçilen dönemin, çalışmada iddia edilen tezlerin yeniden üretilmesinde, öncesi ve sonrasına göre bir farklılık taşıması gerekmektedir. 1960-1980 arası dönem hem Osmanlı-Türk

*Bu çalışma "Türk Siyasal Yaşamında Avrupa'nın Konumlanması Açısından Kritik Bir Eşik: 1960-1980 Dönemi" başlıklı yayınlanmayan doktora tezinden üretilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD, İzmir, levent.yilmaz@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5538-8781>)

modernleşmesinin ve Cumhuriyet Devriminin mirasını dönüştürmüştür hem de 1980 sonrasında siyasal tartışmalarına zemin oluşturmuştur. Çalışmada bu dönemin seçilmesinin nedeni budur. Bu iki anlayış aslında doğrudan herhangi bir siyasal akıma tekabül etmez. Bir anlamda, Osmanlı-Türk modernleşmesinin düşünsel düzeydeki en önemli mirası olarak, çeşitli siyasal akımlara belli ölçülerde sirayet etmiştir. Türk siyasal yaşamında, çeşitli siyasal akımları ve bu akımlarla ilişkilendirilebilecek görüşlerin tümünü birden kesen ve aynı zamanda kendi aralarında çatışan iki vektör vardır. Bunlar, ideolojideki ağırlıklarına göre siyasal düşüncüyü diğerinin aleyhine bükerekler.

Saf Batıcılık olarak görülen düşünceler dahi Avrupa'yı çeşitli açılardan sorgularken, Bağımsızlıkçılık düşüncesini içe kapanmaya kadar götürebilen siyasal hareketler özünde Batı'nın aydınlanma düşüncesini taşır. Bu düşüncelere rengini veren unsur, hangisinin diğerinin aleyhine mevzi kazandığıdır. Bağımsızlıkçılığa yapılan vurgu, Batı'ya ve Batıcılığı hedef tahtasına koymakta, Batıcılığa yapılan vurgu ise geleneksel olanı dışlamaktadır. Bir anlamda bu iki vektör, söylemsel düzeyde birbirlerini yok etmeye çalışmaktadır. Ancak paradoksal olarak birbirlerinden de beslenmektedirler.

Anahtar Kelimeler: *Batıcılık, Bağımsızlıkçılık, Türk siyasal hayatı, 1960-1980 dönemi, Siyasal akımlar.*

Abstract

Modernization corresponds to the form of civilization shaped within the framework of the economic and sociological conditions of Western societies. The rationalization of the world, a political order in the form of nation-states, an industrial-based form of production relations, a secular everyday life practice are the basis of this civilization. This form of civilization gradually began to influence geographies other than itself and spread all over the world. Ottoman-Turkish society is one of the first geographies to be exposed to this effect. It is possible to take the history of Turkish modernization until the 17th century. The modernization movements that started in the military field gradually spread to other fields in the 19th century. This social transformation caused various reactions in the Ottoman-Turkish society. All these developments have been met at the intellectual level, and modernization has become an important theme in Turkish thought life. Various actors in the political field have also taken various positions according to the modernization debates.

It can be said that two main ideas are determinative in Turkish political life at the ideological level. The first is the phenomenon of Westernism, which means modernization in practice, but also allows for negative connotations in discussions about how to modernize. The second is Independenceism, stemming from the idea of the rejection of the economic, political and cultural influences of the West. The dualism of Westernism and Independenceism is actually intertwined. In a sense, these two vectors not only form political ideologies but also infiltrate each other's opposites.

The Republic Revolution took this duality to a new dimension. With the Republic, an independent nation-state was established, in a sense Westernism and Independenceism melted in the same pot. However, this situation did not take too long. Even in the single-party period, these two vectors clashed with various ideas or political attitudes. With the transition to multi-party life, this dichotomy surfaced more. However, another thesis of the study is that ideological positions that determine today's political life were formed in the 1960-80 period. After a multi-party life, a political environment open to every thought was not born. Such an environment occurred after 1960. Many political movements were organized and visible at various levels. The right-left conflict used to describe the period actually shows a surface separation. However, when the ideological depths are analyzed, when the political positions that seem to be separate from each other are evaluated in terms of Westernism- Independenceism, it can be seen that the distance between them is shortened. On the contrary, when the ideological positions that are close to each other are evaluated in terms of Westernism-Independenceism, it will be realized that the distance between them is more than expected.

To explain this, the period chosen must have a difference compared to before and after. The period between 1960 and 1980 both transformed the legacy of the Ottoman-Turkish modernization and the Republican Revolution and formed the ground for political debate after 1980. That is why this period was chosen in the study. These two thoughts do not actually correspond directly to any political movement. In a sense, it has spread to various political trends to a certain extent as the most important heritage of Ottoman-Turkish modernization at the intellectual level. In Turkish political life, there are two vectors that interrupt various political currents and all of the views that can be associated with these currents and also clash among themselves. These two vectors bend political thought against the other according to their weight in ideology.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

Even the thoughts seen as Pure Westernism have questioned Europe from various angles. On the other hand, the political movements that lead the idea of Independenceism to the inward closure carry the idea of enlightenment of the West. The element that gives color to these thoughts is which one gains position against the other. The emphasis on Independenceism puts the West and Westernism on its target board, while the emphasis on westernism excludes the traditional one. In a sense, these two vectors try to destroy each other at the discursive level. However, they are fed paradoxically as well.

Keywords: *Westernism, Independenceism, Turkish political life, 1960-1980 period, Political movements.*

Giriş

Türk siyasal yaşamının son 150 yılını *Batıcılık-Bağımsızlıkçılık* ikiliği üzerinden okumaya çalışmak, Türkiye’deki siyasal ideolojilere farklı ama bir o kadar da zihin açıcı bir *mercekle* bakmak anlamına geliyor. Çünkü bu ikilik aynı zamanda birbirinin içine o kadar geçmiştir ki, Türkiye’de carî olan siyasal düşüncelerin tümü, ideolojik pozisyonlarını alırken bu ikiliğe dair kendi konumunu belirlemek ister. Bir bakıma bu *iç içe geçişi*, kendilerine göre çözmek isterler. Osmanlı-Türk modernleşmesinin özgün koşullarında üretilen bu ikilik, hem Osmanlı’nın son dönemini hem de modern Türkiye’deki siyasal yaşamı anlamada ve açıklamada önemli bir işlev görür. 1960-1980 arası dönemi hatırlayanlar *sağ-sol çatışmasından, devrimcilerden, ülkücülerden, gençlik hareketlerinden* bahsederler. Bu hareketlerin ideolojilerini de sağ-sol *dikotomisi* üzerinden açıklamak isterler. Oysa burada kökleri XIX. Yüzyıla kadar giden hem pratik hem düşünsel iki ayrı vektörün izleri vardır.

Bu çalışmanın göstermeye çalışacağı temel tez, Türk siyasal yaşamında ideolojik düzeyde iki ana düşüncenin belirleyiciliğinin olduğudur. Bunlardan ilki, pratikte modernleşme anlamına gelen ancak modernleşmenin nasıl olacağına dair tartışmalarda -olumsuz çağrışımlara da imkân veren- *Batılılaşma* olgusudur. İkincisi ise, Batı’nın iktisadî, siyasal ve kültürel etkisini reddetme refleksinden kaynaklanan *Bağımsızlıkçılıktır*. Aslında ulus-devletlerin şekillenmesinde egemen gücün temel niteliğini tarif etmek için kullanılan *bağımsızlık* (dışa karşı egemenlik) fikri, modernleşmenin bir bakiyesidir. Ancak bu durum, modernleşmeyi kendi içinden üreten Batılı toplumlar için bu kadar berraktır. Oysa modernleşme sürecini, Batılı toplumları yakalama saikiyle başlatan ülkelerde, birbirinin devamı olan bu düşünceler -pekâlâ- birbirlerine karşı konumlanabilmişlerdir.

Bu çalışmanın ortaya koymaya çalışacağı ikinci bir mesele de, Batıcılık ve Bağımsızlık ikiliğinin aslında birbirinin *içine geçmişliği*dir. Bir anlamda, bu *iki vektör*, hem siyasal ideolojilerin şekillenmesini sağlamaktadır hem de aynı zamanda birbirlerinin karşıtlarının içine sızmaktadır. Bunu kanıtlamak için de, 1960 sonrası siyasal yaşamda etkili olmuş siyasal düşünceleri bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bunun için söz konusu dönemde etkili olmuş siyasal aktörler ve düşünceler Batıcılık ve Bağımsızlıkçılık bağlamında ele alınmıştır. Bu da, üç boyutlu olarak; *iktisadî, siyasal ve kültürel* düzeyde yapılmıştır. Bir başka anlatımla, Türk siyasal hayatının en renkli döneminde (1960-1980) etkili olmuş, yüksek oy almış siyasal akımlar ve örgütler Bağımsızlıkçılık ve Batıcılık ekseninde değerlendirilmiş ve bu unsurlarının nasıl iç içe geçtiği gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise, bu iki vektörü daha saf halde, yani birinden yana tavır alanların pozisyonları açıklanmaya çalışılarak, bu iki düşüncenin nasıl temsil edildiği ortaya konmuştur.

Son olarak, bunu açıklamak için seçilen dönemin, yukarıda iddia edilen tezlerin yeniden üretilmesinde öncesi ve sonrasına göre bir farklılık taşıdığıdır. Bir başka

anlatımla, 1960-1980 arası dönem hem Osmanlı-Türk modernleşmesinin ve Cumhuriyet Devriminin mirasını dönüştürmüştür hem de 1980 sonrasının siyasal tartışmalarına zemin oluşturmuştur.

Kısaca açıklamaya çalıştığım tezler, üç ana bölümde işlenecektir. İlk olarak, modernleşmenin ne olduğu ve modern öncesi toplumsal yapıdan nasıl ayrıldığı açıklanacaktır. *Modernleşme* ve *Batılılaşma* olguları ortaya konduktan sonra, çalışmamızda kullanılan Batılılaşma kavramının anlam kümesi açığa çıkmış olacaktır. Daha sonraki iki kısım birbirini tamamlar niteliktedir. İlk olarak Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki Batıcılık-Bağımsızlıkçılık ikiliği kısaca açıklandıktan sonra, 1960-1980 arası siyasal yaşamdaki popüler siyasal hareketleri nasıl şekillendirdiği ortaya konacaktır. Son olarak da, Batıcılık ve Bağımsızlıkçılık düşüncesi altına girebilecek siyasal akımlar veya bu akımların temsilcilerinin görüşleri üzerinde durulacaktır.

Böylelikle bu iki vektör hem ayrı ayrı hem de birbirinin içine geçmiş şekilde ortaya konmuş olacaktır. Elbette çalışmadaki bazı tezlerin, indirgemeci olduğu iddia edilebilir. Ancak şunu söylemekte yarar vardır ki, seçilen iki kavramın kapsayıcılığı ve kapsayıcılığı açıklamak için verilen örneklerin Türk siyasal yaşamına teşmil ettirilebilme kapasitesi hayli fazladır.

I. Modernleşme ve Batılılaşma

Modernlik terimi Roma'dan günümüze dek çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.¹ Günümüzde modernlik, içinde bulunulan çağa ait, bu çağda ortaya çıkmış; eski olandan yeni olana geçişi belirtmek amacıyla; kendini *eski* ile kıyaslayan ve kendinin *yeni* olduğunu vurgulayan bir dönemi anlatmaktadır.² A. Jeanniere'in, modernliği dört ana eksen üzerinden açıklamasından³ yola çıkılarak şöyle bir şema yapılabilir:

Tablo-1: Moderniteye Geçiş Alanları

	Bilimsel Devim	Siyasal Devim	Kültürel Devim	İktisadî Devrim
Değer	<i>Pozitivizm</i>	<i>Ulus</i>	<i>Sekülerlik</i>	<i>Sanayileşme</i>
Farklılık	<i>Doğaya egemenlik</i>	<i>Halka dayalı meşrûiyet</i>	Özerk insan	<i>Makineleşme</i>

Modernlik *akılcı, bilimsel, teknolojik* ve yönetsel faaliyetlerin ürünlerinin yaygınlaşmasıyla yaşam bulmaktadır. Bundan dolayı da modernlik, toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin (siyaset, iktisat, aile yaşamı, din ve sanat) giderek farklılaşması sonucunu doğurmaktadır.⁴ *Weber* modern kapitalizmin yükselişini, kişisel olmayan tahakküm ilişkilerinin büyümesi (kurumsallaşma) ve bilim tarafından dünyanın büyüünün bozulmasıyla (sekülerleşme) açıklamaktadır.⁵ Modern toplumu, yalnızca teknolojinin ve bilimin gelişmişliğine göre tanımlamak hatalıdır; çünkü onun en önemli özelliği kamusal

1 İlk kez M.S. V. Yüzyılın sonuna doğru Roma İmparatorluğu'nun putperest dönemi ile Hristiyan dönemini ayırmak için kullanılmıştır. Muharrem Sevil, *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 15.

2 Jürgen Habermas, "Modernlik: Tamamlanmam Bir Proje", (Çev. G. Naliş), *Postmodernizm*, (Der. N. Zeka), Kıyı Yayıncılık, İstanbul, 1990, ss. 30-32. Immanuel Wallerstein, "Hangi Modernliğin Sonu", (Çev. M. Özel), *Kayıtlar Dergisi*, Sayı:41-42, Mart-Nisan 1994, s. 54.

3 Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?", (Çev. N. Küçük), *Modernite Versus Postmodernite*, (Der. M. Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 1993, ss. 15-25.

4 Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev. H. Tufan), Yapı Kredi Yayınları, 2002, İstanbul, s. 23.

5 Ralph Schroeder, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, (Çev. M. Küçük), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, ss. 163-168.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

ve özel yaşamı birbirinden ayırmasıdır. Burada yatan temel felsefe ise akılcılıktır; akılcı bir topluma geçişin özlemidir.⁶ Aydınlanma düşüncesinin en önemli farkı, akla uygun olarak yürütülen yaşam şeklini tüm topluma yayma isteğidir.

Modernliğin yarattığı toplumsal dönüşümünü anlamak için açıklayıcı olan kavram, *feodalizmdir*. Feodalizm, yalnızca iktisadî bir alanla sınırlı değildir. Batı Roma’nın yıkılışından sonra, ortaya çıkan feodal bağ, *sözleşmeye dayalı ve kişiseldir*. Avrupa’daki merkezî devletten iyice kopan ve senyörlerine bağlı feodal oluşumlar, XI. Yüzyıldan itibaren iktisadî yaşama ağırlıklarını koymuşlar ve *loncalar* kentleri ele geçirmiştir. Bu kentler ilerleyen süreçte, feodal bağların zayıfladığı mekânlar olacaktır.⁷ İşte bu noktada feodal ilişkilerin, koşullar değiştiğinde nasıl modern zamanların insanını yarattığı gözlemlenmektedir. Ancak vurgulanması gereken bir husus da kapitalist ilişkilerle, lonca içi ilişkileri birbirinin devamı olarak görmemektir. Rekabete kapalı ve lonca işi yoğun denetime tâbi sistem, kapitalist tüccarların denetimine girmek istememektedir. Bunun sonucunda piyasa üzerindeki denetimini yoğunlaştıran lonca örgütleri bir iç çatışmaya düşmüştür. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir statü de *serflik*dir. Kırsal alandaki doğrudan üreticiler olan serfler, senyörlere bağılıdır. Kentler ise görece daha özgür olduğundan serfler, çırak olarak kentlere gelmektedirler. Bir başka ifadeyle özgürleşmektedirler. Bunun yanında *soyluluk* kurumu da önemlidir; çünkü Avrupa’da soylu demek, özgür demektir, özgür demek ise servetini ve kimliğini devlete borçlu olmamaktır.⁸

Zamanla feodalizmin dinsel, yönetsel ve iktisadî merkezleri, piyasa için mal üretiminin ve ticaretin gelişmesi ile güçlerini yitirmişlerdir. *Burjuva* toprak sahibi olmadığından devlet karşısında özerk olamamakta, buna karşın feodalitenin denetimindeki kentlere meta üretimini yayararak sızmaktadır.⁹ Bu noktada kamusal alanın genişlemesini dikkatten kaçırmamak gerekir. Burjuva sınıfı, böyle bir süreçte tarih sahnesine çıkmaktadır. Coğrafi keşiflerle sağlanan birikim, düşünsel ve bilimsel gelişmelerin finansmanı sağlamış; bunun sonucunda ortaya çıkan sanayi devriminin sahibi olan burjuvazi, kendi iktisadî düzenini kurumsallaştıracak siyasal organizasyonu üretmiştir. Bu iklim içinde modernizm, toplumsal değişimin adı olmakta; onun değerleri, onun kurumları, onun bakış açıları tüm Avrupa’ya egemen olmaya başlamaktadır. Zamanla tüm dünyaya yayılacaktır. Tarihte hiçbir uygarlık bu denli kapsayıcı ve kendi dışına taşıcı olmamıştır.

Bu süreçte burjuvazi siyasetin dar kapsamını olabildiğince genişletmiştir. Devlet, modern dönemde çeşitli toplumsal kesimlerle ilişkiye girmiştir. Modernleşen her ülkede siyasal sistem *bütünleşme* ve *merkezleşme* eğilimi taşır. Modernleşme mutlaka siyasal sistemi etkileyecek ve onda bir değişime neden olacaktır.¹⁰ Batılı toplumların gelişim düzeneği *modern* ve *geleneysel* olarak adlandırılan iki toplum tipinin karşılaştırılmasıyla açıklanır.¹¹ Modernleşme üretim açısından tarım toplumundan, sanayi toplumuna geçiş sürecidir. İktisadî yön ağır bassa da, bu süreç toplumsal ve kültürel boyutlar içerir.¹² Bunun

6 Bu özlem, entelektüel etkinliğin siyasal propaganda ve dinsel inançlardan korunması; tarafsız yasaların kişileri torpile, adam kayırmaya, partililiğe ve yolsuzluğa karşı koruması; kamu ve özel yönetimlerin kişisel iktidarlardan arındırılması gibi toplumun aklın kabul ettiği bir çizgide olmasını kapsar. Touraine, s.26.

7 Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğu’nun Devleti Batı’nın Cumhuriyeti*, İmge Yayınları, Ankara, 2000, ss. 17-21.

8 Kılıçbay, ss. 22-23.

9 Murat Sarıca, *Siyasî Düşünce Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 40.

10 Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 3-5.

11 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 39.

12 Sevil, s. 52.

siyasal alana yansıması ise sosyo-iktisadî modernleşme ile siyasal katılmanın birbirine koşut olarak gelişmesidir.¹³

Modern devletin ortaya çıkışındaki önemli aşamalardan birisi, feodal sadakat bağlarının çözülerek, somut/kurumsal bir itaat bağının yerleşmesiyle gerçekleşmiştir.¹⁴ Bu süreç, egemenliği kullanacak kitleyi de belirlemiş ve *ulus* bu sürecin sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır. Fransız Devrimi'nden sonra uluslaşma sürecinin baştaki evrenselci (içten dışa) ulus tanımlaması yerini, dıştan içe bir tanımlamaya bırakmıştır. Bir başka ifadeyle, *kendini* kendinden olmayana göre tanımlama, kendindeki değerleri benimseyen herkesi kendinden saymanın yerine geçmiştir.¹⁵

Ulus-devlet anlayışı bu düşünsel zemin üzerinde yaşam bulmuş; XVII. Yüzyılda İngiliz Restorasyonu ile ortaya çıkmış, Amerikan ve Fransız Devrimleri ile güçlenmiştir. Feodalizmden koparak siyasal ve idarî merkezîleşme ile ulus-devlet kurumsallaşmıştır.¹⁶ Bu bağlamda, modernleşme sadece “yeni bir çağa ait olmak” olarak görülemez; modernleşmeyi aynı zamanda, “Batı gibi gelişmek” biçiminde anlamak gerekmektedir.¹⁷ Batı'da modernlik düşüncesi, tamamen içselleştirilmiştir, zira süreci yaratan da yaşayan da Batı'nın kendisidir. *Doğu ve Batı* ayrımı ilk kez, Roma İmparatorluğu zamanında ve *Akdeniz* kıstas alınarak yapılmıştır. Roma İmparatorluğu tüm Akdeniz'e egemendir; ancak bu sadece askerî boyuttur. Kültürel olarak bugünkü Balkanlardan geçen çizginin doğusu *Helen*, batısı da *Lâtin* kültürünün egemen olduğu alanlar olarak gelişmiştir. *Kılıçbay* Hıristiyanlığı Batılı sayan görüşleri eleştirerek, onu paternalist olması ve eski Doğu geleneklerine dayanması dolayısıyla Doğulu saymaktadır. Batılı olmak; Aristocu mantığı terk eden, Doğu'dan kaynaklanan ve onu tıkanma noktasında tashih ederek gelişen bir süreci anlatmaktadır.¹⁸

Batılılaşma ise, Batı dünyasının hem teknolojik hem de iktisadî olarak diğer uygarlıklardan öne çıkması ve bunun Batı dışındakiler tarafından fark edilmesi sonrasında; gerek Batı'nın kendisinin etkisi gerekse Batı dışındaki ülkelerin kendi içinden gelen talepler doğrultusunda, Batı dışındaki toplumların, Batı'nın geçirdiği değişimi kendi bünyelerine aktarma ideolojileri olarak açıklanabilir. Batı kendi iç dinamikleri ile modernleşmişken; onun dışında kalanlar -yani geleneksel toplum sınıfına girenler- daha kısa bir zaman dilimi içinde, kendiliğinden olmayan ve dış etkenlerin de etkisiyle modernleşmiştir. Modernleşme ideolojisi olarak adlandırılan ve değişimin ortak paydası olarak *sanayileşmeyi* gören bu süreç *J. Kautsky*, *S. N. Eisenstadt* ve *E. Shils* tarafından şöyle betimlenmektedir:¹⁹

• Batı dışındaki sanayileşme, kısa bir zaman dilimi içinde, bu toplumları söz konusu sürece sokan iç ve dış etkenlerin etkisiyle olmaktadır.

13 Samuel P. Huntington ve Jorge I. Dominguez, *Siyasi Gelişme*, (Çev. E. Özbudun), Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1985, ss. 43-49.

14 Ozan Erözen, *Ulus-Devlet*, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s. 47.

15 Erözen, ss. 56-57.

16 Bakır Çağlar, “Vakur Versan'ın Batıda Egemenlik Kavramının Gelişimi Konulu Tebliğ Üzerine Yorum”, *1. Millî Egemenlik Sempozyumu*, TBMM Yayınlar, Ankara, 1984, ss. 24-25. Bu noktada ulusun, aslında tüm devirlerde var olduğu ve ulus-devleti öncelendiği tezi ile ulusun modern bir yapılanma olarak bizzat ulus-devlet tarafından yaratıldığı tezi vardır. Bu tezler sarasıyla, “Ulusun Tarihi Dışılığı” ile “Ulusun Modernliği” tezleridir. Ulusun tarih dışı oluşu, ulusal bilincin eski çalardan beri insan topluluklarında var olduğunu ve tarih boyunca değişimsiz kaldığını varsayar. Ulusun modernliği tezi ise ulusal bilincin ve buna bağlı yapılanmanın modern çalarda ortaya çıktığını ve daha önce mevcut olmadığını ileri sürer. Erözen, ss. 61-62.

17 Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45.

18 Kılıçbay, 2001, ss. 47-48.

19 Köker, ss. 49-51.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

- Batı dışı toplumlar Batı’ya göre durağan olduğundan bir dış müdahale gerekir.
- Gelenekselliği sürdüren kitleler çoğunlukta olduğundan, bu toplumlarda, yabancı aristokratik bir seçkinler zümresinin ve/veya Batılı kültürünün düşünsel araçlarıyla donanmış yerli bir aydın topluluğunun yol göstericiliğinde modernleşme süreci gerçekleştirilmektedir.
- İktisadî ve toplumsal düzeyleri Batı tipi bir demokrasi kurmaya elverişli olmayan bu toplumlar için tek-partiye dayalı baskı dönemleri gerekebilmektedir.

Siyasal katılımın geniş tabana yayılmasından önce, merkezî bir yapının oluşması ve siyasal taleplerin artması gerekmektedir. Bu süreç için itici bir güce gereksinim duyulmaktadır. Batılı olamayan toplumlarda, toplumun geneli gelenekseldir ve bu sürece destek vermeyecektir. Bundan dolayı bu toplumlarda, *aydınlar* olarak adlandırılan bir grup, modernleşmenin taşıyıcılığına soyunur. Bu “*yol gösterici*” aydınlar, devlet yoluyla topluma Batı modelini benimsetmeye ve onu merşû kılmaya çalışmaktadır.²⁰ Bu durum ise toplumsal yapıda Batı eksenli bir ayrışmayı gündeme getirir: *Yerliciler ve Batıcılar*.

Modernleşmeyi Batı’nın zorunlu eşiti sayan görüşler zamanla eleştiriye uğramış, her toplumun kendi özgün koşulları içinde bir modernleşme çizgisine ulaşabileceği gündeme gelmiştir.²¹ Bu durumda Batı dışı toplumların farkı, kendi özgüllükleri ile açıklanabilecektir. Bu açıklama biçimi içinde modernlik ve siyasal gelişme süreci, gerilimli yanları da işin içine katılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu etkileşim, *gelişme sendromu* olarak adlandırılmaktadır. Bir başka ifadeyle, siyasal gelişme, modernleşmenin gerektirdiği siyasal kurumların oluşum sürecidir ve önemli olan bunun, toplum içindeki siyasal güçler ile olan ilişkisidir. Siyasal gelişme modernleşme sürecinin bir parçasıdır, ama aynı zamanda ondan bağımsızdır.²² *Huntington* ise *siyasal değişim* kavramıyla, hem gelişmeyi hem de bozulmayı içine alan daha geniş bir kavram önermektedir. *Sarıbay* da bu değişimin, zorunlu olarak, dış etkilenmenin sonucunda olacağını vurgulamakta, bunun ise dünya konjonktürünün bir sonucu olduğunu dile getirmektedir.²³ Bir toplum eğer dünya ile temasta ise siyasal değişim kaçılmazdır. Bu noktada önemli bir katkı da *B. Moore*’dan gelmektedir. Ona göre, modern sanayi toplumuna geçişin üç yolu bulunmaktadır: İngiltere, Fransa ve ABD’de kapitalizm ve liberalizm eksenindeki “demokratik yol”; Almanya ve Japonya’da görülen “tepeden inme” yol; Rusya ve Çin’deki “komünist” yol. Moore, değişim sürecinde dengeye değil, devrimci ve tepkici özelliklere önem vermiş; yukarıda üç yoldan birine girişin toplumların kendi özgül koşulları içinde belirleneceğini vurgulamıştır. Ona göre, tarım toplumundan modern topluma geçişte demokrasiye yönelmenin en önemli kıstası burjuvazinin varlığıdır.²⁴

Batı dışındaki modernleşme hareketleri toplum bilimcilerce çeşitli adlarla tanımlanmaktadır: Resmîleşme (formalizm), modernizasyon, yapısal karmaşıklık ve en yaygın olarak *Batılılaşma*. Bu tür toplumsal değişim süreçlerinde, belli kesimlere ait yapılar genel bir erozyona uğramıştır. Toplumsal yaşamda yükselme ve başarı olanakları herkese açılmaya başlamıştır. Kurumsallaşmış düzenlemeler artar, çünkü geleneksel uygulamalar yol gösterici olmaktan çıkmıştır. Aslında Batı dışındaki modernizasyon hareketlerinde resmî

20 Sevil, s. 65; Göle, s. 66.

21 Köker, s. 58.

22 Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 60.

23 Sarıbay, ss. 192-204.

24 Barrington Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, (Çev. İ. Tekeli-A. Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

organizasyonlar ve uygulamalar Batı'daki sürece benzerdir: refah ve fırsatlar, kişisel ve gayr resmî ilişkilerin yerini almıştır.²⁵

Osmanlı-Türk modernleşmesinin de benzer bir yapıda olduğu ve XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadarki siyasal ve toplumsal gelişmeleri bu bağlamda değerlendirmenin mümkün olduğu iddia edilebilir. Bir anlamda, Osmanlı-Türk modernleşmesi, ikili bir toplumsal yapı üretmiş ve bunun siyasal karşılığı da -birbirinin içine girmiş de olsa- *yerliciler* ve *Baticılar* olarak zuhur etmiştir. Bu ikili yapı İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almasıyla devam etmiş, ancak *yerlilik* vurgusu artmıştır. Bunda Tanzimat döneminin toplumsal gelişmeleri ile ülkenin Batıya olan bağımlılığının çakışmasının etkisi büyüktür. Bir anlamda modernleşme, bağımlılığın nedeni gibi görülmüş ama aynı zamanda çağa uymanın zorunluluğu olarak da anlaşılmalıdır. Bu noktada iki ayrı toplumsal kesimden değil, iki ayrı düşünce dünyasından bahsetmek daha doğru olacaktır. Bu düşünce dünyası aynı insanların zihninde dahi olabilmektedir. Çalışmanın amacı da bu ikiliğin toplumsal temsilleri üzerinde durmaktadır. Dolayısı ile kritik bir nokta olarak, İttihatçıların iktidarda olduğu I. Dünya Savaşı döneminden çalışmayı başlatmak isabetli olabilir.

II. Türkiye'nin Kuruluş Döneminde Bağımsızlık-Baticılık Karşılığı

Baticılık meselesinin Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından en önemli tartışması; *Abdullah Cevdet'in tek bir uygarlığın* varlığına ilişkin bakış açısı ile buna karşı *Ziya Gökalp'in* Avrupa uygarlığının yanında bir de Türk *kültürünün* varlığına işaret ettiği görüşleri olarak iki ana kategoriye indirgenebilir. Bu ikili durumu sadece Gökalp'in görüşleri ile açıklamak yeterli olmayabilir.²⁶ Zira Gökalp'in bakışı, Batı uygarlığını yadsımaz, tersine temel uygarlık kümesi olarak olurlar. Ancak Batı uygarlığının yanında işlevsel ve tarihsel olan bir Türk kültürünü varsayar.²⁷ Örneğin İslâm'ın yeniden yapılandırılmasıyla Batılı toplumların pratik yaşamlarına benzer bir deneyimin Türkiye için düşünülmesi olanaklıdır. Ancak buna her zaman gerek olmayabilmektedir. Çünkü A. Çiğdem'in kavramlaştırmasına göre, asıl doğrultu *Türk başkılığı* diye adlandırdığı, Türkiye'nin kendine özgü koşullarının temel belirleyici olduğu iddiasıdır. Bunu Osmanlı düşünsel gelişmelerine kadar götüren yazar, Türkiye'nin daima diğerlerinden farklı özellikleri olduğu savının tarihsel süreklilik içinde *hegemonik* bir söyleme tekabül ettiğini belirtmektedir.²⁸ Bu noktada, "Batıya rağmen Baticılık" olarak adlandırılan tutumla, bu özgünlüğün meşrûlaştırıldığı iddiasındadır. Ancak Cumhuriyet ideolojisini Gökalp'a indirgemek ve bunu çeşitli muhafazakâr kişiliklerle desteklemek yolu, Cumhuriyet ideolojisinin yalnız bir kısmına ışık tutar. Yukarıda bahsedilen ikiliğin, ağırlık noktasının Baticılık aleyhine geliştiğini vurgular.

Aslında Cumhuriyet ideolojisi, Gökalp'in uzlaştırmaya çalıştığı Türk milleti, İslâm ümmeti ve Garp medeniyeti üçlemesinin bir kanadını fiilen olmasa da, hukuken ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Uzlaştırılacak mesele, Türk milleti ile Garp medeniyeti arasındadır (*Türk milleti* kavramlaştırmasının İslâmiyet'i ne kadar içerip içermediği ayrı bir tartışmadır). Burada Gökalp'in bakışını doğrulayacak adımların atıldığı muhakkaktır. Ancak *harf devrimi*, *şapka devrimi*, *saat ve takvim devrimi* gibi radikal uygulamaların, bir uygarlık anlamında *yerlilik* içermediği açıktır. Zira bu reformlar yapılmadan da, Gökalpçi anlamda Batı ile uzlaşmak olanaklıdır. Böyle bir yolun seçilmesi, Cumhuriyetin Gökalp'in doktrinleştirmesinin izinden değil; kısmen Gökalp'a dayansa da, radikal Batılı tavrı takinabildiğine kanıt olmaktadır. Bunun bir Türk başkılığına tekabül ettiği iddia edilebilir.

25 Mehran Kamrava, *Politics & Society in the Developing World*, Routledge, Floransa, 1999, ss. 96-97.

26 Ahmet Çiğdem, *Taşra Epiği "Türk" İdeolojileri ve İslâmcılık*, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, s. 25.

27 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Elips Kitapları, İstanbul, 2006, s. 52.

28 Çiğdem, 2001, ss. 45-51.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

Ancak dünyada tarihsel olarak benzeşen tüm Batılılaşma çabalarının (Türk, Rus ve Japon Batılılaşması) kendine özgün yanlarını bulabilmek olanaklıdır. Bu bağlamda, bir Türk başkılığından hem olumlu hem olumsuz anlamıyla söz edilebilir. Ancak bu durumu, Batı ile uyuşmayan her alanda açıklama aracı olarak görmek hem tarihsel hem de sosyolojik olarak sıkıntılı olmaktadır.

Yukarıda değinilmeye çalışılan tespit, birbirine indirgenemez (Batıcılık-Yerlilik) iki ideal tipin varlığına işaret etmez. Aksine Çiğdem’in *Türk başkılığı* kavramından yola çıkarak, bu iki farklı bakışın *iç içe geçmişliğini* ortaya koymaya çalışmayı amaçlamaktadır.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde; Osmanlı Devleti’ni tekrar eski ihtişamlı günlerine kavuşturma hayalinin gerçekleşmesi bir yana, Mondros Mütarekesi ile paramparça edilen ülkenin işgal edilme süreci Sevr Antlaşması ile devam ediyordu.²⁹ Türkiye Cumhuriyeti, bir açıdan, yeni bir formülün somut görüntüsü olarak belirmiştir. Kurtuluş Savaşı süreci, salt dünya savaşı çöküntüsünde ülkeyi bölüşen yabancıların püskürtülmesini değil, savaşın ardından yeni bir siyasal yapı değişimini de içinde barındırmıştır.³⁰

Atatürk’ün önderliğindeki kadronun temsil ettiği *aydınlanma* ideolojisine sahip güçler ile Anadolu’da egemen dinsel ideolojinin temsilcilerinin belirli koşullarda uzlaşması sonucu başlayan;³¹ millî mücadele hareketi başarıya ulaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun birinci aşamada bağımsızlığın elde edilmesi, ikinci aşama da ise yeni bir devletin oluşturulması olmak üzere iki aşamadan oluştuğu konusunda akademisyenler arasında genel bir kabul olduğu görülmektedir. 1919-1922 yılları arasındaki sürecin, Türkiye’nin savunulması ve yeni bir devletin kurulması gibi temel iki karakterine işaret eden A. Toynbee’ye göre “...Türkiye Cumhuriyeti, bugünün [1926] dünyasında Batı uygarlığının üstünlüğü için dikilmiş bir anıttır.”³² Cumhuriyet devrimlerinin temel amacı toplumun gelenekçi usul ve âdetleri yerine, modern dünyanın kurumlarını yerleştirerek Türk toplumunu günün ihtiyaçlarına göre yenileştirmektir. Cumhuriyet rejiminin yaratmak istediği yeni insan tipi, modern dünyaya referansla tanımlanır. Dolayısıyla *sekülerleşme* fiilen, bütün devrimlerde önemli rol oynamakta; dinin toplumsal yaşam üzerindeki belirleyici etkisinin sona erdirilmesi anlamında önem taşımaktadır.³³ Bu aslında, Osmanlı-Türk modernleşmesinin amaçladığı dünyanın hızlı ve radikal bir kuruluşudur.

Dinsel kurum ve geleneklerin baskın nitelikte olduğu, siyasal iktidarın -hiç değilse- kuramsal olarak dinsel nitelikte bulunduğu bir toplumda, laik bir düzenin gerçekleştirilmesi kuşkusuz birçok toplumsal sorunu da beraberinde getirecektir. “*Osmanlı’yı nasıl kurtaracağız?*” sorusuna verilen yanıtlar içinde, yeni Türkiye’nin kurulmasında en etkili olan Türkçülük akımı olmuştur. Gerçekten de Osmanlı’nın siyasal iktidar yapısında, değişik ulusların oluşturduğu kabul edilen reayanın birleştirici ögesi, aynı ümmetten olmaktadır. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı’nın çöküşü, Osmanlılık ve Ümmetçilik sentezine dayanan Osmanlı bütünü’nün parçalanması sonucunu yaratmıştır. Böylece Müslüman cemaatler de uluslaşma ve ayrı devlet kurma arayışına girmişlerdir. Osmanlı’nın birleştirici ögesinin silindiği bir ortamda, Türk ulusçuluğu çerçevesinde toplumun birleştirilmesi bir zorunluluk gibi ortaya çıkmıştır.³⁴

29 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 221.

30 Ergün Aybars, *Atatürkçülük ve Modernleşme*, Zeus Kitabevi, İzmir, 2006.

31 Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s. 135.

32 Arnold J. Toynbee, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (Çev: K. Yargıcı), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 150.

33 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, AFA Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65.

34 Aybars, ss. 108-114.

Cumhuriyetin modernleşme anlayışında, *Batı*; Rönesans, Reform süreçlerini yaşamış, hümanizmayı yaratmış bir imgeye sahiptir. Atatürk'ün bir Fransız gazeteciye verdiği röportajdaki sözleri, bu bakış açısını yansıtmaktadır: "... *Türklerin asırlardan beri takip ettiği hareket, devamlı bir istikameti korudu. Biz daima doğudan batıya doğru yürüdük... Fakat vücutlarımız doğuda ise fikirlerimiz batıya doğru yönelik kalmıştır... Bütün çalışmamız Türkiye'de çağdaş, dolayısıyla batılı bir hükümet meydana getirmektir.*"³⁵

Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmada da dile getirdiği *iktisadî bağımsızlık* meselesi bir yanıyla ulus-devletin tarihî koşulu olurken bir yanıyla da Batıcılığın sınırını oluşturmaktadır.³⁶ Atatürk *Nutuk*'ta da bağımsızlık meselesini ulus-devlet merkezli tanımlar: "*Tam istiklâl denildiği zaman, tabii, siyasî, malî, iktisadî, adlî, askerî, harsî vs. her hususta tam istiklal ve tam serbestlik kast olunmaktadır. Bu saydıklarımın her hangi birinde istiklâlden mahrum olmak, hakikî manasıyla bütün istiklâlden mahrum olmak demektir.*"³⁷

Batılılık, Cumhuriyetin kurucu kadrosu tarafından çağdaş uygarlığın yeri olarak konumlandırılmıştır. Bugünün dünyasına egemen olan çağdaş değerler, Batının yüzyıllardır yarattığı ama tüm insanlığın malı olan değerlerdir. Bunlara sahip olmak gerekir. Ulus-devletin uluslararası alandaki en önemli vasfı da, tam egemen olduklarının kabulüdür. Ulus-devletler, Avrupa'da vücut bulurken aynı zamanda düşünsel ve siyasal ilkeler de yaratılmıştır. Bunların başında ulus-devletin varlık koşulu olan *bağımsızlık* gelir. Çağdaş Avrupalı devletler egemenliklerini kurarken, iç egemenliklerinin yanında bağımsızlıklarını (dış egemenlik) tesis etmeye çalışmışlardır. Bir bakıma bağımsızlıkçılık Avrupa'nın yarattığı devlet düzenin (ulus-devlet), doğal bir sonucudur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti bir bağımsızlık mücadelesi ile kurulduğundan ve bu mücadele bizzat Batının kendisi ile yapıldığından; aslında Batılı olmanın önemli bir bileşeni olan *ulusal bağımsızlık* olgusu ile Batıya yönelik çatışmacı bir tavır gibi algılanmaktadır. Bazı yazarlarca "*Batıya rağmen Batılı*" bir yol olarak tarif edilir.³⁸

Bu ikili durumun görünür olduğu alanların başında dış siyaset gelir. Başta Batı Avrupalı ülkeler ve SSCB ile ilişkiler, Türk dış siyasetinin ağırlıklı noktasını oluşturmaktadır. Dünyanın büyük bir savaşa daha sürüklendiğini gören Cumhuriyet yönetimi Türkiye'yi, hem uluslararası siyasetin gerekleri ve imkânları (1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi gibi) çerçevesinde hareket ederek hem de bölgesel siyaset izleyerek (1930 Balkan Paketi, 1937 Sâdâbat Paketi gibi) yaklaşmakta olan bunalıma hazırlanmaya çalışmıştır. SSCB ile yinelenen saldırmazlık anlaşması ve 1939 Türkiye-İngiltere-Fransa ittifakı bunun önemli çıktılarıdır.³⁹ Ancak Türkiye dönemin koşulları içinde bölgesel politikalarını sürdürmemiştir. Bu noktada önem arz eden husus, bu siyasetin altında yatan zihniyettir. *Bağımsızlık* ve *Batılılık*, Türkiye'nin dünyanın içinde ulusal bir devlet olarak yer almasının, bazen birbiri

35 Mustafa Kemal Atatürk, "Fransız Muhabiri Pernot'ya Demeç, 29.10.1923", İletişim Toplum Kültür, Sayı:4, Yıl: 2003, s. 18.

36 "*Bir devlet ki kendi tabasına koyduğu vergiyi yabancılara koyamaz, gümrük resimlerini düzenlemekte yasaklanmış ve yabancılar üzerinde yargı hakkını uygulamaktan yoksun ise, böyle bir devlete bağımsız denilemez.*" A. Afetinan, İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat - 4 Mart 1923, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 69.

37 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s. 415-416.

38 Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 112.

39 Fahir Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasî Tarihi Cilt: 1-2*, Alkım Yayınevi, İstanbul, (tarihsiz); Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 352; Atay Akdevilioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 357-369; Kudret Özersay, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi", *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 370-380.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

ile çelişen iki belirleyicisi olarak karşımıza çıkar. Aşağıda ayrı ayrı bölümlerde Türk siyasal hayatına yansımaları incelenmeye çalışılmıştır.

III. 1960-1980 Dönemi Tartışmaları

A. Merkez Sağın Bakışı

Batılılaşmanın en önemli tartışma alanlarından bir tanesi, XIX. Yüzyılın son yarısı ile XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan Batılılaşma veya Avrupa tartışmalarından miras kalan, *teknik ve kültür olarak Batılılaşma* meselesidir. Bu tartışma, 1960’lı yıllarda da, etkisini göstermiştir. Sağ kanatta bazı istisnalar dışında⁴⁰ Batı’nın iktisadî ve teknik gelişmişliğini, ulaşılması ve örnek alınması gereken bir hedef olarak görmeyen yok gibidir. *Emperyalizm* vurgusu sağ içinde, radikalleşme ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Statüko içinde kabul edilecek unsurlar, Batı ile bütünleşme konusunda bir kuşku duymamaktadır. İktisadî alandaki plânlı kalkınma stratejisi ve bunun Türkiye’deki uygulayıcıları için Batı ve Batı’nın iktisadî yapısı örnek alınmalıdır. Ayrıca üst yapısal unsur olarak tarif edilen siyasal alandaki *liberal demokrasi* ile de bir sorun yaşanmamaktadır. Keza özellikle ithal ikameci politikalar ile hızlı bir kalkınma sürecine giren Türkiye, bu sistemin uygulayıcısı konumdaki sağ partiye (Adalet Partisi) güçlü oy desteği vermektedir. Liberal demokrasi tüm bunlardan öte, bu zihniyete içkin bir yapıdır.

Dönemin güçlü figürü *Süleyman Demirel* yukarda sayılan özelliklerin neredeyse tamamını bünyesinde barındıran bir “ideal tip”tir.⁴¹ Bu anlamda, iktisadî merkezli bir Batılılaşmanın tamamen içe sindirilmesinden bahsetmek yanlış olmayacaktır. Türkiye’de kapitalizmin ilkelerini açıktan savunmak, 1960-80 arasının konjonktürü göz önünde tutulursa, pek olanaklı olmamıştır.⁴² Öne çıkan vurgu, diğer siyasal gruplarca da paylaşılan *kalkınma, sanayileşme, refah* söylemi çerçevesinde şekillenir. Demirel’in kendisiyle özdeşleştirdiği “Büyük Türkiye” ideali, “*kalkınmış, yoksulluğu yenmiş, mamur*” Türkiye imgesiyle tamamlanır. Siyasal yaşam boyunca ve özellikle de bu yıllarda, “*projecilik*”ten, “*büyük düşünmek*”ten, “*Türkiye’yi ikiye katlamak*”tan söz etmiştir.⁴³ Demirel’in bu çizgisinin aslında Cumhuriyetin “*imtiyazsız, sınıfsız bir kitleyiz*” şiarıyla aynı olduğunu belirten *T. Bora*, bunu Cumhuriyetin “*dayanışmacı*” bakış açısının yansıması olarak görmektedir.⁴⁴ Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde keskin bir iktisadî doktrinin benimsenmediği ve bunun günün koşullarına göre şekillendiği bilinmektedir. İzmir İktisat Kongresinin de temel bakışının bu çerçevede olduğu, bunun da, Batı’nın kalkınma yapısını yakalamak iddiası olduğu söylenmektedir.⁴⁵ Ancak bu noktada, 1970’lerin bana kadar merkez sağ kesim içinde yer alan ve özellikle 1960’ların sonunda AP’den kopan tarafıyla, İstanbullu sermayedarlar arasındaki çıkar uyumsuzluğunun sonucu, radikalleşen sağ akım

40 İslâm’la sosyalizmi örtüşüren ve bunu da modernizm eleştirisi üzerine kuran *Nurettin Topçu*; yine aynı biçimde, muhafazakâr kesimlerde çokça sevilen İsmet Özel ve *Sezal Karakoç* gibi şairler bunun ender örneklerindedir. Uzun yıllar sağ kanatta anılan toplumbilimci *Cemil Meriç* de köklü bir modernizm eleştirisi yapar.

41 Ünlü Alman toplumbilimci *M. Weber*’in kavramlaştırdığı, “ideal tipler” tarihsel bulguların incelenmesi sonucu, zihinde yaratılan, gerçeklikte tam örneği bulunmayan belli bir toplumsal olgunun tüm tipik özelliklerini kapsamanın yanı sıra, farklılıklarına da işleyen bir kavramsallaştırma biçimi olarak tanımlanabilir. Weber bu zihinsel kavramlaştırmaları kullanarak söz konusu olguyu ideal tip ile arasındaki benzerlik ya da sapmaları karşılatmak suretiyle inceler. *Max Weber, Sosyoloji Yazıları*, (Çev. T. Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 56.

42 Aslına bakılırsa daha önceden de kapitalist nitelikli sayılabilecek istekler, doğrudan dile getirilememektedir. Türkiye’de devletten bağımsız bir burjuva sınıfının oluşmaması, bu söylemi doğrudan kamuoyuna taşınmamasının ve dolayısıyla da meşrûiyet kazanamamasının bir nedeni olsa gerekir. Bunun yanında Cumhuriyet ideolojisinin güçlü *dayanışmacı* vurgusu ile halkçılık iddiası bu isteklerin yüksek sesle dile getirilmesini engellemiştir.

43 *Ayşegül Komsuoğlu, Siyasal Yaşamda Bir Lider Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 21-23.

44 *Tanıl Bora, Türk Sağının Üç Hâli*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45.

45 *Tanel Demirel, Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 35.

için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Aşağıda inceleneceği üzere, sağ içinde kendini konumlandıran gerek *Necmettin Erbakan*'ın liderliğini yaptığı İslâmcı akım gerekse *Alparslan Türkeş*'in liderliğini yaptığı milliyetçi akım AP'nin Batılı kalkınmacılık anlayışı ile tam bir uyum içinde değildir. Bu noktada sağ içinde, Avrupa'nın iktisadî konumlanması açısından belirgin farklılıklar bulunmaktadır.⁴⁶

Türkiye'de 1960'lı yıllarda, sağ siyasetin merkezindeki siyasal tutumunu belirleyen II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni denge olmuştur. Savaş sonrası iktisaden çöken Avrupa'nın kıtasal olarak dünya siyasetinin tek merkezi olma ve onu kontrol etme vasfı da sona ermiştir. İktisadî anlamda ABD'ye bağlı bir konuma gelen Avrupa, siyasal olarak da ABD'nin korumasına gereksinim duymuştur. NATO'ya olan güven, son derece önemli bir duruştur. Batı'nın konumlanmasında, önemli bir yer teşkil eder. Türkiye'nin orada olması istenir. Dönemin NATO Genel Sekreteri *Dirk Stikker*'in Türkiye'ye geliş üzerine bu eğilimlerin temsilcisi *Hürriyet*'in attığı manşet, Genel Sekreterin ağzından aktarılan "*NATO'nun en sadık üyesi: Türkiye*" biçimindedir. NATO, "*Türkiye'ye karşı tüm vecibelerini*" yerine getirecektir.⁴⁷ Modernizmin doğduğu ve biçimlendiği yer olan Avrupa, artık bu coğrafi merkezliğini kaybetmektedir. En azından bunu ABD ile paylaşmak zorundadır. XIX. Yüzyıl aydını için dünya siyaseti Avrupa'dan ibaretken, artık başta Amerika olmak üzere Orta ve Güney Doğu Asya, Uzak Doğu, Afrika ve hatta Arabistan da siyasal olarak dünya siyaseti içindeki yerini almaktadır. Bu da, Batıyı siyasal anlamda bir coğrafi yer olmaktan çıkarmaktadır. Artık Batı ile Avrupa arasındaki eş anlamlılık silikleşmektedir. Bu durumun sağ siyaset üzerindeki en önemli etkisi, siyasal anlamda Batılılaşma ile aradaki mesafeyi azaltmasıdır. Batı'nın liberal demokrasileri, özellikle merkez sağ değerler açısından tersi düşünülemeyecek kadar olağan bir şeydir. Türkiye pratiği açısından da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile arasında bir ideolojik ve toplumsal süreklilik olduğu söylenen DP ve AP geleneği, iktidarını liberal Batı demokrasi modeline borçlu olduğu düşünülürse, bunun faydacı nedenleri olduğu da ortaya çıkmaktadır. ABD'nin bu olumlu imajı 13 Nisan 1966'da kamuoyuna *Hürriyet* tarafından açıklanan Johnson'un ünlü mektubundan sonra sekteye uğramaya başlamıştır.⁴⁸ Bu haberi sürmanşetten veren gazete, Kıbrıs meselesi ile de çok ilgilidir. Aslında kamuoyu tarafından 1964'te bilinen Johnson'un müdahalesi o zaman da yankı yapmıştı. "*Milletçe Hüsrana Uğradık*" manşetiyle çıkan gazete de, bir yetkilinin "*NATO'dan çekilebiliriz*" açıklamasına yer verilmiştir.⁴⁹

Türkiye'deki liberal-muhafazakâr geleneği oluşturan kişiler arasında *Ali Fuat Başgil*'i anmak gerekir. 1940'lı yılların ortalarından itibaren CHP'nin uyguladığı sistemi eleştiren Başgil, *Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti*'nin⁵⁰ başkanlığını yapmıştır. Bu derneğin yayın organı olan *Hür Fikirler Mecmuası*'nda çeşitli makaleleri yayımlanmıştır. 1961 yılında yapılan ve Cemal Gürsel'in tek aday olarak kazandığı Cumhurbaşkanlığı seçimlerine AP'nin aday olarak giren Başgil, DP'nin ilk hükûmet günlerinden beri etkin bir şekilde günlük siyaset konusunda düşüncelerini açıklamıştır.⁵¹ Kore'ye asker gönderilmesine, okullara din dersi konulması gibi konularda DP iktidarına destek vermiş ancak daha sonra bazı DP politikalarına karşı çıkan yazıları olmuş ve soruşturmaya uğramıştır. 1930'lardaki devletçi

46 Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. I. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998, s. 195; Binnaz Toprak, "Dinci Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. I. C. Schick ve E. A. Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 245-247.

47 *Hürriyet*, 10 Nisan 1962.

48 *Hürriyet*, 13 Nisan 1966. İlerleyen günlerde de mektuba ilişkin haberler önemli yer tutar.

49 *Hürriyet*, 17 Nisan 1964.

50 Hüseyin Sadoğlu, "Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 7*, (Der. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 307-315.

51 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Y. Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 70.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

uygulamaların savunucusu olan Başgil, 1945’lerden itibaren siyasal açıdan liberal bir tavır almıştır. Başgil, 1948 yılında Birleşmiş Milletlerce (BM) yayımlanan ve imzaya açılan BM İnsan Hakları Bildirgesi’ni normlar hiyerarşisinde iç hukukun üstünde görmesi, onun liberal demokrat rejimlere verdiği açık destektir. ABD öncülüğünde kurulan *yeni dünyada*, Türkiye’nin sistemini yeniden gözden geçirmesini desteklemektedir.⁵²

Devlet otoritesinin, parlâmentonun ve bürokrasinin etkisinin sınırlanmasını isteyen Başgil’in düşüncelerinde iktisadî liberalizm göze çarpmaz. Hatta iktisadî yaşamda devletçi yönetime sıcak bakar, 1960’lı yıllardaki plânlı kalkınma ve sosyal refah devleti siyasetlerine yakındır. O dönemde, yeni-liberal bakış açısı sağ siyasetlere egemen olmadığından bu durumu olağan karşılamak gerekir. Ancak Başgil’deki devletçi vurgu dikkat çekicidir. Başgil’in bu bakış açısı, “*Türk lâikliği*” olarak nitelenen uygulamaya eleştirel bir bakış yansıtır. İslâmîyet ve Hıristiyanlık meselesinin tarihsel ve kuramsal farklılıklarına göre değil de, laiklik uygulamalarının sonuçları bakımından bir eleştiri yapmıştır. Batı’yı ikiye ayırarak yapılan (*Ango-Amerikan ve Fransız*) bu ayırım, sağ ideologlarca benimsenecektir. Bu yanıyla Batılı bir bakış açısı vardır. Ancak daha çok, Batı’nın Hristiyan demokrat-muhafazakâr geleneğinin Türkiye’deki kurucusu sayılabilir.⁵³

Türkiye’de sağ siyasetin Avrupa veya Batı konusundaki olumsuz tavrı kültürel alanda olmaktadır. Tanzimat’tan bu yana, Avrupa konusunda, tüm düşünce akımlarının iktisadî ve kısmen de siyasal bakımdan olumsuz tavır takınmadıklarını, aksine Avrupa’nın “*fenni*”, “*ilmi*”, “*teknîği*”, “*ticareti*” gibi konularda, Avrupa’ya özendikleri söylenebilir. Yine aynı şekilde, meşrutî monarşiye geçişle birlikte, hiçbir siyasal akım “ *padişahın yetkileri niye kısıyor?*” şeklinde bir tepki vermemiştir. Verilen bazı tepkiler de, Avrupa’yı kültürcü veya uluslararası siyasetin kapsamında değerlendiren bakışlardır.

Bu dönemden, çağdaş Türkiye’nin düşünce yaşamına miras kalma “*yanlış Batılılaşma*” retoriği bu tavrı en iyi anlatan örnektir. Ş. Mardin’in⁵⁴ dönemin edebî eserlerine atıfla yaptığı çözümleme ile İ. Ortaylı’nın⁵⁵ “*Tanzimat adamı*” olarak nitelendirdiği kişilerin kafa karışıklığının temeli, kültürel motiflidir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra tekrar su yüzüne çıkan tartışma, özellikle 1960’lı yıllardan itibaren Türk sağının itibarı yüksek teması olmuştur. Şöyle söylemek de mümkündür ki, sağ içinde iktisadî ve siyasal olarak ortaya çıkan ayrılık, kültürel alanda silikleşir. Türk sağında, merkez de dâhil olmak üzere, Avrupa ve daha geniş anlamıyla Batı’nın kültürel kodlar, Batı’nın çirkin ve istenmeyen yüzü olarak görülmüştür. Merkezde yer alan bir Cumhuriyet kuşağının temsilcisi olan *Ahmet Emin Yalman*’ın tutumu, merkez sağın da, bu kültürel bakışa katıldığını gösterir. Çok partili yaşama kuşkuyla bakan, bunun yanında iktisadî liberalizmi destekleyen Ango-Amerikan modelini savunan ve hatta Prens Sabahattin çizgisine atıflar bulunan ve komünizm ile mücadelede AP ile birleşen Yalman,⁵⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan laiklik metotlarını gerekli görse de, artık bunların (1950’lerin sonu) uygulanamayacağını öne sürer. Yalman, iktisadî devletçiliğe getirdiği eleştiriye, “*yenilik taassubu*” kavramıyla dinsel tutuculuğa karşı çıkan ama *din düşmanı* olmayan laiklik vurgusuyla birleştirir.⁵⁷

52 Ali Fuat Başgil, *Demokrasi Yolunda*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1966, ss. 113-114.

53 Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1977, s. 21.

54 Şerif Mardin, “Tanzimattan Sonra Arışı Batılılaşma”, *Türkiye’de Politik Değişimi ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 48-55.

55 İlber Ortaylı, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Der. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, ss. 421-462.

56 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 115.

57 Ahmet Emin Yalman, *Berraklığa Doğru*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1958, ss. 41-50.

AP çizgisine bakıldığında da, aynı tavrı görmek mümkündür. Günlük yaşam pratikleri Batılı gibi olsa da, AP ileri gelenleri, nüfusunun önemli kısmı kır kökenli olan bir toplumda geleneksel kültürel kodları atlamamışlardır. İktisadî ve siyasal olarak Batı ile entegre olmada engel görmeyen ve doğası gereği buna yatın olan merkez sağ, bu iktisadî ilişkilerin doğurduğu kültürel sorunlar karşısında aynı tavrı sergilemekten -en azından- söylemsel düzeyde çekinmiştir. Kadın hakları, öğrenci hareketleri, sol, turizm gibi konulardaki tartışmalar, bu tavra ilişkin örneklerdir.

Böylelikle 1960-80 döneminde, Türk sağı kültürel anlamda Batı'ya mesafeli kalabilmiştir. Bu durumu Türk sağındaki radikal akımların iktisadî bakışlarının yetersizliği ile açıklamaktansa, Türk siyasetine damgasını vuran, kültürel kodlarla siyaset yapma geleneği ile açıklamak daha doğrudur. Toplumun büyük kısmının kırdan yaşadığı ve bu kırdan yaşayan nüfusun hızla kentlere aktığı bir dönemde, kültürel ağırlıklı söylemler oluşturmanın işlevselliği göz ardı edilemez. 1946'dan sonra CHP'nin yapmaya çalışıp başarılı olamadığı ve DP tarafından başarıyla uygulanan bu siyaset; hem bu mirasın etkisi hem de dönemin uygun konjonktürü ile birleşince Türk siyasal yaşamında sağ-sol ayrımına gidecek kadar etkisi geniş olan bir tavır ortaya çıkartmıştır. Örneğin Batı'nın kültürel değerlerine eleştirel olmak, sağcı olmanın gerek ve yeter koşulu olmuştur. Gençlerin saygısız olduğu; hippy kıyafetleri ve saç şekilleri ile dolaştığı; kadınların cinsel obje olduğu, modanın gençliği bozduğu, içki ve kumarın arttığı, fuhsun önlenemediği; bencilliğin, çıkarıcılığın yeni nesle hâkim olduğu gibi düşünceler, AP'liler tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.

B. Merkez Solun Bakışı

Türk solunun Cumhuriyetten sonra sahneye çıkışı 1960'lı yılların ortasını bulmuştur. Türkiye İşçi Partisi (TİP)'in kurulması ve çeşitli kesimlerden destek bulması solun bu yıllardaki hızlı yükselişinin işaretidir. Dünyada ve özellikle de Avrupa'da sol hareketlerin etkinlik ve mevzi kazanması da, hem orada bulunan öğrenciler vasıtasıyla hem de diğer kanallardan ülkeyi etkilemeye başlamıştır. CHP'de 1965'den sonra güçlenmeye başlayacak olan ortanın solu hareketi giderek partiye hâkim olmuştur. Parti içindeki sağa eğilimli gruplarda bu süreçte tasfiye olmuştur. Genel Başkan İsmet İnönü'nün de ağırlığını ortanın solundan yana koymasıyla birlikte, CHP bir dönüşüm içine girmiştir. Marksist solun "sınıf çelişkisi", "sosyalist devrim" gibi çözümleme araçları yerine "paylaşım", "insanca yaşam" gibi motifleri kullanmaktadır. Özgürlük vurgusu, Marksist "özgürleşme" jargonundan çok Avrupa sosyal demokratlarının söylemini çağrıştırmaktadır.

*Bülent Ecevit'in düşüncelerini, onun düşüncelerinin yayım aracı konumundaki Özgür İnsan*⁵⁸ dergisinden izlemek mümkündür. Çoğu merkez solda yer alan, sosyal demokrat diyebileceğimiz kişilerin yazılarının yayımlandığı dergi daha ziyade Ecevit'in görüşleriyle biçimlenmektedir. Ecevit, Marksist soldan kendini ayırsa da, Marksist çözümleme araçlarına bazen başvurmuştur. CHP'nin devrimciliğini yeniden tanımlama uğraşındadır. Ecevit aslında eskiden bir kopuştan ziyade bir devamlık vurgusu yapmaktadır. Ona göre CHP yarım bıraktığı işi tamamlamalıdır.⁵⁹ Ecevit'in dayanak noktası ise 1960 sonrası beliren *plânlı ekonomi, sosyal güvenlik, devlet müdahalesi* gibi sosyal devlet uygulamaların

58 Haziran 1972 ile Ekim 1975 arasında yayın hayatını sürdüren dergide Ecevit'ten sonra en çok yazı yazar kişiler Haluk Ülman ile Ahmet N. Yücekök'tür. Birçok kişiye sayfalarını açan dergide Tevfik Çavdar, Bozkurt Güvenç, Şerif Mardin, Ahmet İsvan, Mustafa Akdağ, Mete Tunçay, Ahmet Taner Kışlalı, Mümtaz Soysal, Turan Güneş, A. Başer Kafaoğlu, Ergun Türkcan, Kemal Derviş, Emre Kongar, Orhan Koloğlu gibi kişilerin de yazıları yayımlanmıştır. Ertuğrul Günay, "Özgür İnsan Dergisi", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 8, (Der. M. Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 242.

59 Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, Kim Yayınları, Ankara, 1966; Bülent Ecevit, *Bu Düzen Değişmelidir*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 100-105.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

yaygınlaşmasıdır. Aslında bunun yaygınlaştığı yer Avrupa’dır. Avrupa’da 1960’lı yıllarda sosyal demokrasi kavramı, Marksist çözümlerlerin hâkimiyetinden arınmış, kapitalist devleti *Keynesci* iktisat politikalarıyla yönetmeye aday bir konumdadır. Bu noktada, klâsik CHP anlayışından farklı biçimde Batı’ya, özellikle iktisadî alanda eleştiriler getiren bir figür olan Bülent Ecevit, partinin başına geçer. Sokaklarda “*Ne Rusya ne ABD, tam bağımsız Türkiye*” sloganlarının atıldığı ve “*toplumsal gelişmenin iktisadî gelişmenin önüne geçtiği için*” muhtıra verildiği bir dönemde, Bülent Ecevit, “*bu düzen değişecek*” sloganıyla kitlelerden oy istemiştir. 1965’ten beri iktidarda olan ve iç çatışmalarla hayli yıpranan AP’ye olan desteğin düştüğü bir dönemde, 1973 Milletvekiliği Genel Seçimlerinde CHP birinci parti olarak çıkmıştır. Bu seçimi, CHP’nin kazandığı *ilk gerçek seçim* olarak görenler de çoktur. Ecevit, o günlerde yine gündemde olan, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile olan ilişkileri değerlendirirken; iktisadî yönden Avrupa ve Türkiye’nin konumunu “karşılıklı çıkar ilişkisi” biçiminde tanımlamaktadır. Bu ise, Avrupa ile Türkiye’nin konumlanışlarının iktisadî bağlamda eleştirmesi anlamına gelmektedir. Özlenen Avrupa refah devletidir ama Avrupa ile iktisadî ilişkiler mevcut yapısı ile sürdürülemez.⁶⁰

Ecevit’in kapitalist dünya ile kurulan ilişki biçimine itirazı, ulus-devletin iktisadî bağımsızlığı düşüncesini içerse de, daha önemli olarak; iktisadî olarak Avrupa standardında olma, onunla eşit konumda olma idealini taşır. Demirel için söylenen, *sosyal-liberal* terimi, Ecevit için de *modern kapitalist* biçimde dile getirilmiştir. Buradaki “modernlik” kapitalizme eleştiriyi içerir. Ancak devrimci bir yolla onu devirmeme inancını da kapsar. Geniş kapsamlı bir işçi hareketine dayanmak yerine, geniş kapsamlı sınıfsal bir uzlaşma aranmaktadır. CHP’nin klâsik çizgisinden hem bir kopuş vardır hem de bir devamlık. Ecevit’in söylemi, Batı karşıtlığından ziyade, o dönemde hayli artmaya başlayan ABD karşıtlığı içerir. Halefi olduğu hükümetçe ABD’nin baskılarıyla yasaklanan haşhaş ekimini serbest bırakması, Türkiye’nin garantörü olduğu Kıbrıs Adası’na askerî harekât yapması ve kamuoyundan gelen (özellikle üniversite çevresi) *bağımsızlıkçı* ve *devrimci* sloganlara karşılık vermesi, onu bir anda solun önderi hâline sokmuştur.⁶¹

Ecevit, düzen değişikliğinden 1961 Anayasası ile getirilen sistemin reformlar yoluyla hayata geçirilmesini kast etmiştir. Ona göre ortanın solu hareketi bir anayasal hareketidir. Parlâmentarizm, bazı vurgu farkları olsa da, her iki ana akım tarafından tartışmasız kabul görmüştür. Merkez sağın, *siyaseten* sola kapamak istediği parlâmento, merkez sol tarafından etkin biçimde kullanılmak istenmektedir. *Sokak hareketleri, demokratik toplum kuruluşları, sendikalar* merkez sağ açısından ayak bağı olarak görülürken; her biri Avrupaî kurumlar olan bu kurumların merkez sol tarafından hararetle desteklendiği görülmektedir.⁶² Zamanla aralarında iyi ilişkiler tesis edilecek ve bu kurumlar CHP’ye kitlesel destek verecektir. Özellikle Kıbrıs Harekâtından sonraki dönemde kurulan *Milliyetçi Cephe* (MC)⁶³ hükûmetine duyulan tepki ve MC hükûmetinin geleneksel sağ seçmenin bir kısmınca benimsenmesine, ABD’nin silâh ambargosu ve yükselen Batı karşıtlığı eklenince, Ecevit 1977 Milletvekili Genel Seçimlerinde oyların %43’e elde edebilmiştir.⁶⁴ Ülkedeki hava artık Ecevit’in parlâmentarizmiyle zapt edemeyeceği aşamaya gelmiştir. Çeşitli

60 Bülent Ecevit, *Türkiye 1965-1975 CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit’in 1976 Bütçesi Üzerinde Millet Meclisinde Yaptığı Konuşma*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, (tarihsiz), s. 113.

61 Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Çağdaş Türkiye Cilt: 4*, (Yay. Yön. S. Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 254.

62 Ahmad, s. 178.

63 Sol “tehlîke” karşısında tüm sağ partiler, aralarındaki ayrılıkları bir yana koyarak birleşmişlerdir. Bunlar arasında Ecevit’in ilk başbakanlığındaki koalisyon ortağı olan Erbakan’ın partisi de bulunmaktadır.

64 Bu oy CHP’nin çok partili yaşama geçildiğinden bu yana (1946 seçimleri sayılmazsa) aldığı en yüksek oydur. *Milletvekili Genel Seçimleri 1923–2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara, 2012.

sol hareketlerin arzusu olan ve yaklaşık 10-12 yıldır ülke gündeminde bulunan *devrim* düşüncesi, merkez sola sirayet etmiştir. 1970'lere kadar sokaklara egemen olan solun, bu ağırlığının dengelenmesi için önlemler alınmış, "komando" denilen ve Muhafazakâr-Milliyetçi yapıda gençlerden oluşan bir teşkilat oluşturulmuştur. Sağın parlâmentarizme güvenmeyen ve Batı'ya mesafeli yanını oluşturan bu gruplar, kısmen merkez sağ tarafından da desteklenmiştir. Merkez sol bu dönemde Batılı anlamda (sağ ve solun dengeli olduğu) bir parlâmentarizm konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Bu ısrar, sadece sıkıyönetim isteyen sağa karşı değil, devrim isteyen sola karşıdır da...⁶⁵ Türkiye'de merkez solun siyasal olarak Avrupa ile sorunu olduğu pek söylenemez. Sovyet tipi bir şûralar hükûmeti hiçbir zaman CHP'nin amacı olmamıştır. Ayrıca 1965'yen sonra yıldızı parlasa da, gençliğin radikalizmi yerine parlâmentarizmi tercih etmesinden dolayı 1970'li yıllarda siyaseten etkisini kaybeden TİP de, 12 Mart'a kadar SSCB karşıtı sayılabilecek bir tavır sergilemiştir. Avrupa solu olarak adlandırılan bu akım, Türk solunda ideolojik düzeyde pek prim yapmamaktadır.

Solun *kültürel* olarak Avrupa ile olan yapısal bir sorunu yoktur. Zira Avrupa, işçi hareketlerinin en yoğun olarak yaşandığı ve solun iktidara gelebildiği yerdir. Ancak burada iktisadî olarak Avrupa karşıtlığı ile kültürel olarak Avrupa yandaşlığını karşılaştırmak zor olabilir. Çünkü iktisadî olarak "bizi" sömürmeye çalışan bir Avrupa düşüncesinin, uygarlık beşiği olarak Avrupa idealiyle düşünsel anlamda çatışması çok olasıdır. Bülent Ecevit'in edebiyatçı kimliği ve çoğu edebiyatçı veya sanatçı olan *Mavi Anadolu*cularla olan kişisel ve fikrî dostluğu, CHP'nin kültür siyasetine damgasını vurmuştur. TRT'nin başına *İsmail Cem*'in getirilmesi, bu anlayışın en önemli yansımalarından biridir. Batılı değerlerle barışık bir kişi olan Cem, *modern yerlilik* ile Batılı değerlerin bir sentezidir. Aynı şekilde Kültür Bakanlığı yapan *Ahmet Taner Kışlalı* da Avrupa'da eğitim almış ancak kültürel anlamda sentezci görüşleri ön plâna çıkarmıştır. Daha birçok simge isim vermek mümkündür. Ayrıca 1960'lardan beri Türk Dil Kurumu (TDK)'na egemen olan "öz Türkçeci" gelenek ve Ecevit'in de bu geleneği desteklemesi, merkez sağla solun arasındaki kültürel Batıcılığın simgesel öğelerinden biridir. Dilde sadeleşme yanlısı TDK çevresi, Arapça ve Farsça kökenli Türkçe sözcükler konusunda hayli titizdir. Bunları gündelik yaşama sokma sokmama uğraşı, sağ ve sol arasındaki kültürel siyasetin önemli bir mevziisi olmuştur. Sağ kanattan gelen eleştiriler; TDK'nin siyasallaşarak sol kanattan kimselerin eline geçtiği ve onların da dilde *tasfiyecilik* yaparak Türkiye'yi kültürel bağları olan İslâm uygarlığından kopararak Batı uygarlığına kolu kanadı kırık şekilde teslim etmeyi amaçladıkları yönündedir.⁶⁶

Ecevit Batı kültürüne sahip bir aile içinde yetişmiş olmasına rağmen, siyasal alandaki tavrı kültürel alanda farklılaşır. Batılı kültürel değerlerle, yerli değerler arasında, yerli değerleri önemseyen bir sentez arayışı içindedir. *Kemal Tahir*'in Ecevit üzerinde etkisi görülmektedir. Ecevit de bu söyleme uygun bir strateji izlemektedir. Solun oy alabileceği yoksul ancak muhafazakâr kesimlere seslenebilmek için, aldığı mirası sorgulamaktadır. Bu en çok kültürel alandaki söylemlerde izlenmektedir. Oysaki iktisadî ve siyasal alanda takındığı tavır da buna benzemektedir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin temsil ettiği bürokrat-seçkinci yapı ile halk arasındaki ayrılığı gidermek üzere siyasal söylemini oluşturmaktadır.

65 Ahmad, ss. 182-189.

66 Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 245. Eleştiri dozunu arttırıp komplo teorileri üretenler de bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmının entelektüel nitelikte kişiler olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Örneğin, dildeki sadeleşme akımının SSCB tarafından (yani komünizm) dayatılan ve Türkiye'nin Sovyetler içindeki Türki unsurlarla bağını koparmayı amaçlayan bir siyasetin en önemli mevziisi olduğunu iddia eden görüşlere çok rastlanır.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

Sağ ve sol arasında, Avrupa’ya bakış konusunda genel hükümler vermek; iktisadî, siyasal ve kültürel olarak bir ayırım yapılsa bile çeşitli sorunlar içermektedir. İlk olarak, böyle bir ayırım yapma işi iktisadî, siyasal ve kültürel alanların birbiriyle olan ilişkilerini kısmen yok saymayı gerektirmektedir. Yukardaki çözümlemede indirgemeci bir yönleme kaymamaya özen gösterilmiştir. Ancak sonuçta üç ayrı alanın çerçevesine giren özellikler seçildiği için böyle bir sakınca her zaman bulunmaktadır. İkinci ve daha önemli zorluk ise, sağ ve solun kendi içinde ideolojik olarak hiçbir şekilde homojen bir yapı arz etmemesidir. Bu farklılık bazen öyle görünümlere yol açmaktadır ki, sadece bir özelliğinden dolayı sağda kabul edilen ya da kendisini sağda sayan bir akım ya da kişinin, diğer değerleri sol içinde olabilmektedir. Sağ ve sol ayrımı içinde iktisadî, siyasal ve kültürel olarak ayrı ayrı bir inceleme yapılması ise meseleyi hayli seçmeci bir yönleme götürme tehlikesi taşımaktadır. Bundan dolayı, Türkiye’deki siyasal yelpaze içinde belirgin özellikleri ön plâna çıkmış olan akımların ve bu akımların temsilcilerinin, söz konusu belirgin özelliklerini başlık altında toplayıp Batı’ya olan bakışları belirlenmeye çalışılacaktır.

IV. Batıcılık

1960-80 arası dönemde Türk siyasal yaşamında görünürlüğü en az olan akım Batıcılık gibi görünse de, Batı ile zaten iç içe olunduğundan⁶⁷ Türkiye’deki siyasal yelpaze içinde Batı’yı olunmayanların ağırlıkta olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye’nin siyasal düşünce dünyasına egemen olan eğilim, Cumhuriyetin ilk kuşağı tarafından benimsenen, Batı uygarlığının bir bütün olduğu ve Cumhuriyetin kuruluşundan beri izlenen yolun Batı uygarlığını bütünüyle⁶⁸ ıktibas etmekten geçtiği düşüncesidir. Aslında buradaki bütünüyle kabul düşüncesinin altında yatan şey, Batı ile geniş anlamda Türk kültürünün bir sentezini yapma iddiasıdır.

Özellikle *Forum* dergisi etrafında toplanan yazarlarca savunulan bu görüşlerin temelinde Türkiye’de bir kültür değişikliğinin yaşandığı kabulü bulunmaktadır. Bir edebiyat dergisi olsa da, *Varlık* bu alanda öne sürülen tezlerin tartışıldığı yer olmuştur. Batılılaşmanın sınırları ve koşulları kişiden kişiye farklı değerlendirmelere tâbi tutulsa da, neticede Batı’nın tercih edildiği açıktır. Hatta *T. Z. Tunaya*, Peyami Safa’nın çıkarttığı *Türk Düşüncesi* dergisini de bu kapsam içinde değerlendirmektedir.⁶⁹ İlerleyen dönemlerde muhafazakâr kimliği öne çıksa ve 1960-80 arası Batı karşıtlığının bazı temel argümanları için önemli bir atıf noktası olsa da, *Peyami Safa*, Batı’nın tekniğinin alınması konusunda *bütüncü* bir tavır sergilemiştir. İlerleyen dönemler, özellikle sol hareketleri Batı’yla birleştiren düşünce iklimi, onu muhafazakâr geleneğin içine itecektir. Bu Batıcı tavrın en önemli özelliği Doğu’yu, özgürlüğü ve akıllı boğan bir yapı olarak çözümlemeleridir.⁷⁰ *Cahit Tanyol*’un *Varlık* dergisinde çıkan bir makalesinde, Türkiye’nin kültürel olarak köklerinin her ne kadar Doğu’da olduğu kabul edilse de, gidilen zorunlu yönün Batı olduğu ve olması gerektiği vurgulanmaktadır. *Tanyol* “*Tanzimat’tan beri birinden diğerine göç ediyoruz*” diyerek⁷¹, bunun *dramatik* bir olay olduğunu ancak aynı zamanda da, kaçılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Batı’dan korkmak ya da kaçmak faydasız bir uğraştır.⁷² Bu bakış açısı

67 Türkiye Avrupa Konseyi’nin kurucu üyesidir ve 1949’dan beri Avrupa Konseyi Parlamentosunda temsil edilmektedir. Ayrıca o gün adı AET olan Avrupa Birliği’ne girmek için çalmalarını sürdürmektedir.

68 *Tunaya*, eserinde bu görüşü savunanlar Batıcılık düşüncesi açısından “bütüncüler” olarak sınıflandırmaktadır. Tark Zafer Tunaya, *Türk Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2004. s. 129.

69 *Tunaya*, s. 130

70 Ceyhan Atuf Kansu, “Avrupa Uygarlığı ve Gelenekler”, *Varlık*, No: 410, Yıl: 1954, s. 25.

71 Cahit Tanyol, “Batı-Doğu Dramı”, *Varlık*, No: 396, Yıl: 1953, ss. 23-25.

72 Yaşar Nabi, “Geriliğe Karşı”, *Varlık*, No: 367, Yıl: 1951, s. 48.

Abdullah Cevdet ile başlayan geleneğin en açık örneğidir. Batı Avrupa'yı model olarak seçip bu uygarlıkla uyum sağlamak için çaba sarf etmek gerekmektedir. Bu bakış açısı sadece Batı'nın neden örnek alınmasının nedenlerini sıralamamış, ondan daha etkili olarak Doğu'nun niçin geri kaldığını tasvir etmeye de çalmıştır. Artık Türkiye'nin yönü *uyuşuk* olan ve özgür olunamayan Doğu değil, Batıdır.⁷³

Bu yazılardaki ortak tema, özgürlük duygusu ile Batı kültürünü eş tutma eğilimidir. Özgürlükten kasıt ise bireysel özgürlüklerden ziyade (bireysel özgürlükler için daha zaman vardır) toplumsal ilerlemenin sağlanması anlamındaki özgürlük vurgusudur. Batı'nın ilerlemesi ise gerçekleştirdiği reformlar ve devrimler ile olanaklı olmuştur. Cumhuriyet Devrimi ise Türkiye'yi Batı'nın reform ve devrimlerle ulaştığı uygarlık düzeyine taşıyacaktır. Batı'nın bilimi, düşüncesi, sanat ve kültürü bir bütündür ve Türkiye ona ulaşmalıdır. Siyasal olarak da Batı tipi bir demokrasi benimsenmelidir.⁷⁴ Baticılık tartışmalarına sirayet eden önemli bir konu da *hümanizma* meselesidir. *Yücel* dergisi etrafında ortaya atılan ve Türkiye'de kültür, sanat ve eğitimle yaratılacak bir hümanizma cereyanı sayesinde Batı ile bütünleşmenin mümkün olduğu üzerine görüşler dikkat çekicidir. Nasıl ki, Batı Yunan ve Lâtin kaynaklara inerek hümanist bir uygarlık kurmuş ise bunun aynısını çok kısa zamanda Türkiye'de yapmak mümkündür.⁷⁵ *Nurullah Ataç*'in deyişiyle Türk kültürünü "Şekspir yoluyla" yeniden kurmak için Yunan ve Lâtin kültürünü bilmek, öğrenmek ve uygulamak lazımdır.⁷⁶ Bunun sonucunda bir Türk Hümanizması kurmak ve Batı ile sentezlenmiş yeni bir Türk kültürü inşa etmek mümkün olacaktır. Bunun için tüm Türk tarihi bu gözle yeniden okunacak ve yeniden değerlendirilecektir. Batı klâsiklerinin Türkçeye çevrilmesi girişimi, lise eğitimi içinde Lâtince dersler konması bu girişimin ilk mayası olmuştur. Ancak daha sonralar sadece kültür alanında kalan Mavi Anadoluçuluk akımı bu bayrağı devralacaktır.

Türkiye'de bu düşüncelerden mayalanan ve Türkiye'deki Batılılaşma sorununu siyasal yaşama taşımaya çalışan önemli bir girişim *Forum* dergisi olmuştur. Forumun ilk sayısında (1 Nisan 1954) yayımlanan "*Forum Davası*" adlı bildirmede⁷⁷, Batılılaşma kültürel ve özcü bir yaklaşımla değil, siyasal yaşama etkisi bakımından değerlendirilmiştir. Türkiye'de bir devrim süreci yaşandığı, bunun Atatürk sayesinde başarıldığı ve Batı'yı örnek alan bir sistem kurulduğu veri olarak kabul edilmektedir. Ancak sürekli devrim sürecinde yaşanamayacağına göre, artık Batı tipi siyasal bir yaşam kurmak ve bunu geliştirecek düşünsel açılımlar yapmak gerekmektedir. Bunun temeli de Batı'nın dünyaya yaydığı en önemli değer olan *bilimsellik*dir. Bu zihniyet Türk toplumuna yayılmadıkça, Türkiye Batılılaşamaz.⁷⁸ *Forum* dergisinde çıkan isimsiz yazılar incelendiğinde Türkiye için istenilen şeyin liberal bir Batı demokrasisinin işler bir şekilde yaşama geçirilmesi olduğu görülür.⁷⁹ Atatürk'ün temel amacının ve Cumhuriyet Devriminin temel istikametinin böyle bir sistem olduğu görüşünü, özgürlüğün Batılı toplumların kaynağı olduğu savıyla temellendirmektedirler. Totaliter bir devlete özenen tek parti uygulaması elettilmiş ve bir "*trajedi*" olarak görülmüştür. Türkiye'nin demokrasi yoluyla Batı ile bütünleneceğine olan inanç, Cumhuriyet Devriminin zorunlu istikameti olarak addedilmiştir.

73 Çetin Özek, "Devrimlerde Batıya Yöneliş", *Hürriyet*, 25 Ağustos 1960.

74 Çetin Özek, "Devrim İçin Laiklik", *Hürriyet*, 18 Ağustos 1960; Ceyhan Atuf Kansı "Atatürk ve Demokrasi", Varlık, No: 400, Yıl: 1955, s. 54.

75 Elvan Torun, "Yücel Dergisi ve Dergi Etrafında Gelişen Edebi Faaliyetler", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, ss. 165-168.

76 Nurullah Ataç, *Ararken*, İstanbul, 1954, ss.32-34.

77 "Forum Davası", *Forum*, No: 1, Yıl: 1954.

78 Aydın Yalçın, "Türkiye'de Demokrasi", *Forum*, No: 35, Yıl: 1955, s. 52.

79 "Devrimler ve Demokrasi Meselemiz", *Forum*, No: 59, Yıl: 1956; "Biz Ne İstiyoruz?", *Forum*, No: 60, Yıl: 1956; "Kurtuluş Yolları", *Forum*, No: 44, Yıl: 1956, "Tek Yol Hürriyettir", *Forum*, No: 57, Yıl: 1956.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

Bu Batıcı görüşün bakış açısı 1960-80 döneminde sağ ve sol içindeki Avrupa konumlandırmasını derinden etkilemiştir. Safların belirginleştiği 1960-80 döneminde, Türk düşünce dünyasına köklü bir biçimde eklenen Batılılık, hem tartışılmış hem de Batılılık anlayışının farklılaşması çerçevesinde yeni bakış açıları gelişmiştir. Batı’nın siyasal yönünü vurgulayan ve Türkiye’deki ender liberal akımlardan olan *Forum* çevresi, merkez sağ siyaseti ve merkez sol siyaseti etkilemiştir. Avrupa’ya stratejik ve konjonktürel açıdan mesafeli duran milliyetçi kesimin bir bölümünce ve Avrupa’ya iktisadî açıdan eleştirel olan sol kesimin bir bölümünce de, siyasal anlamda kabul görmüştür.⁸⁰ Batıcılık ile ilgili üzerinde durulması gereken bir önemli nokta da, kültürel anlamda Türkiye’yi Batı uygarlığı (özellikle Avrupa) içinde gören, ama Batılı değerleri Türkiye içinde yeniden üreten *Mavi Anadoluculuk* akımıdır. Her ne kadar, edebiyat ve sanat çevresiyle sınırlı gibi gözükse ve sol ağırlıklı gibi algılsa da, Batı ile sorunlu olmayan tüm yelpaze tarafından açıkça ya da zımnen içerildiği söylenebilir. Ancak çok sınırlı bir kesime hitap eden görüşleri, seçkinci kalmış ve siyasallaşmamıştır.

Anadolu’yu ve Türklüğü sadece Türk-İslâm uygarlığı çerçevesinde değil, Türklerin Anadolu’ya gelmeden önceki (1071 öncesi) dönemleri de kapsayacak biçimde yeniden tanımlayan bir akım olan Mavi Anadoluculuk; *Sabahattin Eyuboğlu*, *Cevat Şakir Kabaağaçlı*, *Azra Erhat* öncülüğünde ortaya çıkmıştır.⁸¹ Eyuboğlu, Osmanlı’nın Anadolu’nun kültürel zenginliği yerine Acem ve Arap kültürlerinden beslendiğini vurgulayarak, kendini Pîr Sultan Abdal tarafında konumlandırmıştır. Bu mecaziyla düşüncesinin merkezini belirlemektedir. Artık kaynak Anadolu olmalıdır. Çağdaşlığı Pîr Sultan simgelerken; yobazlığı, geriliği Osmanlı saray ve saray kültürü simgelemiştir.⁸² Sarayın yerini alan Anadolu coğrafyasındaki kültürel çeşitlilik tüm tarihsel birikimi ile kabul edilmiştir. Hitit’ten Eski Yunan’a, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı, Mavi Anadoluculuk akımının kültür kümesi içinde çağdaş Türk kültürünün potasında eritmeye çalışılmıştır. Tüm bu kültürlerin birikimini sentez etmiş idealleştirilmiş bir halk algısı vardır. Bu halk Batı’daki hümanizmaya eklenilebilecek niteliktedir. Mavi Anadoluculara yakın durmuş *Vedat Günyol*, hümanizmayı insanın kafasıyla dünyayı algılaması olarak görmüş, kilise dogmalarına karşı halkın başkaldırısı olarak yorumlamıştır.⁸³

Buradaki Batı imgesinde, devletçi bir duruş yerine daha popülist bir ton bulunmaktadır. Batı uygarlığı, insanlığın tüm birikiminin toplamı olarak varsayılmaktadır. Batı’nın oluşturduğu kültür kümesinin içinde, olumlu veya olumsuz tüm yönleriyle, tüm insanlığın dolayısıyla da, Anadolu’nun da katkısı vardır. Batı iktisadî olarak eleştiriye tâbi tutulmakta ancak bu eleştiri de Batı içinden yapılmaktadır. Bir başka anlatımla, Batı’nın eleştirisini de Batı içinde aramakta yarar vardır. Batı belki de bunu kendi yapabildiği için, insanlığın bakiyesini bünyesinde barındırmaktadır. Bu noktada bütüncül bir Avrupa ya da Batı imgesi olduğu gözden kaçmamalıdır. Evrenselle eş değer bir konumu vardır. Mavi Anadoluculuk, bu yönüyle Gökalpçi çizgiden uzaklaşmaktadır. Gökalpçi sentez düşüncesinde Batı uygarlığı ile Türk (Müslüman+Türk) kültürü, uygarlığın teknik ve bilgi birikimi ile kültürün öznel yapısı içinden çıkacaktır. Mavi Anadoluculuk ise, zaten uygarlığın içinde kendisinin de katkısı olduğunu varsaydığından ayrı bir kültür kümesini çok fazla vurgulamaz. Mavi Anadoluculuk, uygarlık ve kültür ayırımına karşı çıkarak, “*insanlığın değer olarak nesi varsa bugün için ancak Avrupa kafasıyla faydalı olabileceğine inanıyorum*”

80 Hamit Emrah Beri, “Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 7*, (Der. M. Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 535-540.

81 Bu yapıların Güneş-Dil Teorisine aynı mantığı içerdiğini iddia edenlerin yan sıra buna karşı çıkan kişilerde bulunmaktadır. Murat Belge, “Mavi Anadolu Tezi ve Halikarnas Balıkçısı”, *Birikim*, Sayı: 210, Yıl: 2006, s. 33.

82 Sabahattin Eyuboğlu, *Pîr Sultan Abdal*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993, s. 72.

83 Vedat Günyol, *Daldan Dala*, Adam Yayınları, 1982, s. 14.

demektir.⁸⁴ Bu bakış açısı, onları Gökalkpçı Batılılaşma anlayışından koparmaktadır. Tek bir uygarlığın varlığının kabulü, o uygarlığa geçişi zorunlu kılar. Batı'nın ve Batılı zihniyetin olumlanması, Anadolu'nun *geriliği* kullanılmamıştır. Tam tersine, Anadolu'nun varlığı ve katkısı sayesinde bugünkü Batı uygarlığının yaratılabildiği tezi savunulmuştur. Batı'nın, Eski Yunan ve Hıristiyan kökleri üzerine inşa edildiği görüşüne karşı çıkarak, Batı'nın kaynağı olarak İyon kültürünü koymuşlardır. İyon kültüründe teknik bilginin üstün tutulmasının Batı'nın ayırt edici yanı olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa'nın Yunanistan'dan aldığı kültür, aslında Anadolu'nun Batı kıyılarından ona taşınan, aktarılan kültürdür. Böylece Batı'ya kaynaklık eden kültür mirasın bugünkü sahibi olan Anadolu Türklerinin Batılılaşması, aslında iktibas ettikleri uygarlığı tanımaktan ibaret olmaktadır. Kültür üzerinden yapılan bu Batılılık tanımı, çoğunlukla kentli ve entelektüel sol çevrelerce benimsenmiştir. Zaten Günyol'un söyleminde de, Batı'ya yapılan övgünün bir nedeni de, ürettiği kötülükler için geliştirdiği panzehir olan *sosyalizmdir*. Türklerin Anadolu'ya gelerek tüm bu birikimin sahibi ve "*çocuğu*" olduğu iddiası, Batı ile Anadolu'yu birleştirir. Türklerin Anadolu'ya gelirken edindikleri Müslümanlık da yine kendine özgüdür.⁸⁵ Anadolu içinden evrenselciliğe ulaşan bu akım kapsayıcı ve özgün bir ulusçuluk da inşa eder. Eyuboğlu, düşüncelerinin öncülünün Atatürk olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁶ Kültür olarak Batılı bir tavır takınan Eyuboğlu, siyasal alanda Batı demokrasilerine doğrudan kar çıkmaya da, iktisadî bir vurgu ile onlar eleştirir. Ancak iktisadî vurgu, edebî bir söylem içinde silikleşir. *Sömürü, ikiyüzlülük* gibi reel politik olmayan kavramlarla yapılan naif bir Batı eleştirisi bulunmaktadır.

V. Bağımsızlıklar

Bağımsızlık, Kurtuluş Savaşı ile birlikte Türkiye'de genel kabul görmüş ve hemen her siyasal akım tarafından -kendi ideolojik argümanları çerçevesinde- olumlanan bir idealdir. Bu bağımsızlık algısı, ulus-devlet modeline uygun olarak, belli siyasal sınırlar içinde tam egemen (iç egemenlik) ve dışa karşı ise haklarını olabildiğince koruyan (dış egemenlik) bir devlet yapısı tasavvuruna dayanır. Ulus-devlet olma iddiasının doğal sonucu bu anlayış "istiklâl-i tam" olarak adlandırılmış ve "tam bağımsızlık" kavramıyla 1960'lara taşınmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın, I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerine karşı verilmiş olması da *onun emperyalizm karşıtlığını* oluşturmuştur. Emperyalizm karşıtlığı Kurtuluş Savaşı'nın başlarında *kapitalizm karşıtlığını* da içermekteyse de, ilerleyen dönemde kapitalizm karşıtlığı yok olmuştur. Ancak Türkiye'de ulus-devlet kurma sürecinin köklü mirası olarak "tam bağımsızlık" ideali, ki buna bağımsızlık denecektir, ve emperyalizm karşıtlığı Türkiye'deki siyasal düşünce yaşam içinde ve özellikle de, 1960'larn ortasından itibaren hayli vurgulanmıştır.⁸⁷ Özellikle sol tarafından militanca sahiplenilen ve olası bir sosyalist devrimin temel şiarı olarak vurgulanan bağımsızlık ve buna bağlı emperyalizm karşıtlığı, kapitalizm karşıtlığını da içerecek şekilde yorumlanmıştır.

Solun bu vurgusu, onu bu kavram etrafında her zaman birleştirmemiş ve hatta kendi içinde çeşitli fraksiyonlara ayrılmasına da neden olmuştur. Kimin "gerçek" bağımsızlıkçı, kimin "oportünist" olduğu tartışmaları 1965'lerde filiz vermiş ve 1970'lerin sonunda solun kendi içinde çatışmasına kadar varmıştır. Bu dönemde TİP'in Sovyetlerin Çekoslovakya'ya müdahalesine ve Yugoslavya'nın SSCB ile ilişkilerinin bozulmasına kadar, *Batı bloğundan bağımsız* bir Türkiye vurgusu öne çıkmıştır. 1965 Seçimlerinde TBMM'ye

84 Sabahattin Eyuboğlu, *Mavi ve Kara*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1994, s. 138.

85 Eyuboğlu, 1994, s. 206.

86 Eyuboğlu, 1994, s. 208.

87 Gökhan Atılğan, "Anti-Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 8*, (Der. M. Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 678-679.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

giren milletvekilleri aracılığı ile TİP, Türkiye-ABD ilişkilerini sorgulamış ve Batı’yı iktisadî yönden eletirmiştir. *Mehmet Ali Aybar’a* göre, tam bağımsızlık korunması ve üzerinde durulması gerekli en önemli konulardan birisidir. Kurtuluş Savaşı, TİP programında görüldüğü gibi, hedefi yalnızca anayurdu düşman istilâsından kurtarmak olmayan; asıl hedefi halkın *sömürgecilerin* ve *sömürücülerin* buyruğundan kurtulması ve bağımsız Türkiye’nin kurulması olan bir savaştır.⁸⁸ Bu doğrultuda büyük devletlerle askerî ittifak imzalanmamasını, Türkiye’de yabancı askerî üsler kurulmamasını ve yabancı askerî personele ödün verilmemesini savunur. Emperyalizm boyunduruğundan kurtulmaya çalışan mazlum uluslarla, dayanışmaya ve işbirliğine gereken önemin verilmesi, parti programında da vurgulanır.⁸⁹

Atatürk dönemini genel olarak olumlsa da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılması, İzmir İktisat Kongresiyle sınıfların reddedilmesi, millî burjuvazi yetiştirme savı ile dışa bağımlı sermayedar gelişimine yol açılması noktalarında eleştirir. Ancak Kurtuluş Savaşı politikalarını tümüyle olumlar.⁹⁰ Daha sonra parti içinde, *Prag Baharı* ile başlayan tartışma sadece parti için değil, Türk solu için de önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu birinci kırılma noktasında, Türk solu, *Sovyetçi* ve *Sovyet karşıtı* olarak ayrılmıştır. Daha sonra Sovyetçiler de kendi içinde Sovyetlerle ilişkilerin mahiyeti bakımından ayrı düşmüştür. Pragmatik nitelikli bu ayrılış, Sovyet karşıtları arasında da yaşanmıştır. Daha liberal bir çizgi izleyen ve Doğu Bloğu ülkelerinden bazılarının Batı Avrupalı (kapitalist) ülkelerle temas kurmasını ve ülkelerinde SSCB’nin uygulamalarından ayrılarak bazı liberal açılımlar getiren ülkelere olumlu bakanlarla; Çin’deki Mao öncülüğündeki devrimi destekleyen daha otoriter hareketler de kendi içinde çatmaktadır. Bazı gruplar SSCB karşıtlığını 1970’lerin sonunda o dereceye vardırmıştır ki, ABD’nin SSCB karşısındaki tutumunu desteklenmeye başlamışlardır.⁹¹ Daha çok uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklere bağlı olarak şekillenen bu ayrılıklar, Türkiye’deki sol hareketlerin Batı’yı konumlandırma biçimlerinin ipuçlarını taşımaktadır.

Çin Devrimini örnek alan gruplar daha çok Asyacı ve Doğucu denebilecek bir çizgi izlemişlerdir. Devrimin Batılı değerlerle değil, Doğulu değerle yapılmasını, zira Türkiye’nin Doğulu bir ülke olduğu vurgusunu yapmışlardır. Avrupa’yı ve Batı’yı Türkiye’nin bağımsızlığı ile uyuşamayacak olarak kabul etmektedirler. Bu dönemde çok revaçta olan Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) tezi bu konuda hayli verimli argümanlar sunmaktadır. ATÜB, bireyin topluluklardan ayrı olarak toprak sahibi olması yerine; işgalci durumunda olduğu, doğrudan doğruya *komünal* bir mülkiyet biçimine dayanır.⁹² İlk önemli ayrılık *Mihri Belli*’nin önderliğini üstlendiği Millî Demokratik Devrim (MDD) çizgisidir. Türkiye’de işçi sınıfının oluşmamasından yola çıkan hareket, klâsik Marksist şablonda devrimci sayılmayan küçük esnaf ve sanayici (millî burjuva), aydınlanmış memur ve aydın kesimin desteğini alarak bir devrim yapmayı tasarlamaktadır. Bu noktada bağımsızlık vurgusu, Avrupa’dakine benzer bir yapının Türkiye’de olmadığından hareketle, Türkiye’yi Avrupa’dan ve Batı’dan

88 Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 14.

89 Aybar, ss. 25-32.

90 Aybar, s. 64.

91 Gün Zileli, *Havariiler (1972 - 1983)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 457-471.

92 Marks’ın, Asyalı toplumların, Batı’daki toplumlardan farklı bir gelişim evresine sahip oldukları savından yola çıkarak derlenen bu görüşün iki temel biçimi vardır: Yerleşik küçük köy topluluklarına dayalı bir yapıda, komünal toprak mülkiyetinin varlığının, doğal koşullar gereği tarımın yapılabilmesi için toplulukların gücünü aşan bir otoriteye duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı, *yerleşik ATÜB* ve göçebe kabile toplumlarında, komünal toprak mülkiyetinin varlığının, coğrafi koşullar bağlamında steplerin beslenme gereksinimini karşılayamamasından ötürü, bu gereksinimin savaş ve yağma yoluyla karşılanmasını örgütlemek için otoriteye duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı, *göçebe ATÜB*. Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, ss. 41 ve 143-146.

ayrı tutma eğilimiyle desteklenir. SSCB ile ilişkiler eski TKP geleneği kadar olmasa da, sürdürülür.⁹³ Ancak MDD çizgisi için *millet* olgusunun, devrimde öncü bir husus olduğu açıktır. Her ne kadar *ulus* fikrinin Batılı bir kavram olduğundan hareketle, Belli'yi Batıcı konumda göstermek mümkün olabileceksede, bu ancak yönetsel bir benzerliktir. Belli'nin çözümlerinde, Doğulu toplumlar için uyarlanmış Marksist çözümler ile Lenin'in ulus tezleri iç içe geçmiştir.⁹⁴

Bağımsızlıkçılık çizgisinin bir kanadını da Kemalist vurgusu belirgin olan *Yön* ve *Devrim* çevresinde toplanan grup oluşturmaktadır. *Yöncülere* göre, Atatürk sonrası dönem anti-emperyalist anlayıştan sapıp, Osmanlı'nın yarı-sömürge koşullarına dönüşün açık belirtilerini taşır. 1939'de İngiliz ve Fransızlarla yapılan antlaşma Batı'ya bağlanmayı tesis ederken, Atatürk'ü tam bağımsızlık anlayışından da kopuşu simgeler. Öyle ki, o döneme kadar hiç bir bloğa yaslanmayarak ulusal çıkarlarına uygun hareket eden Türkiye, bu dönemden başlayarak Batı kapitalist sisteminin yörüngesine girecektir.⁹⁵ MDD ve Maoculara olan bazı yakınlıklar olsa da, bu grup yabancı bir ülkedeki devrime dayanmakta isteksizdir. Türkiye'de Ordu'nun desteğini alarak (hatta devrim yapmak için Ordu'yu ajite ederek) bir sosyalist ihtilâl yapma peşindedirler.

Diğer taraftan Hikmet Kıvılcımlı, "*zinde güçlerin öncülüğü*" ve "*millî cephe*" konusunda hem *Yön* çizgisini hem de Belli'nin açıklamalarını eleştirerek kendi tezini öne sürmektedir. Kıvılcımlı, işçi sınıfının öncülüğünde, işçi-köylü ittifakına dayanan Demokratik Halk Devrimi (DHD)ni kurgular. Ona göre, bu birinci devrimde ya da ilk aşamada, emperyalizm karşıtı-demokratik görevler yerine getirileceği için, işçi sınıfı zinde güçlerle (ilerici, anti-emperyalist subaylar, öğrenci, gençlik, aydınlar vb.) birlikte yürümeli ve bu güçlerle birlikte "demokratik halk cephesi" oluşturmalıdır.⁹⁶ Bağımsızlıkçılık içindeki Avrupa karşıtlığı *Yön*, MDD ve DHD çizgisinde hayli belirgindir. Kültürel olarak değil ancak siyasal olarak Batılı kurumları küçük burjuva ürünü olarak addeden bu gruplar, parlamenterizmi zaman kaybı olarak görmektedir. TİP çizgisi bunlardan ayrılmakta, hem kültürel yönden hem de siyasal yönden Batılı bir tavır sergilemektedir.

Tüm bu anlatılanlar ışığında, solun, bağımsızlık vurgusunun Batı ile arasına mesafe koymak ve Türkiye'de bir devrimi gerçekleştirmenin dinamiği olarak gördüğü söylenebilir. Bağımsızlıkçılık, sağ siyaset açısından da önem teşkil eder. AP'den kopan İslâmcı ve milliyetçi kanadın ideolojik içeriğinde bağımsızlıkçılık doğrudan Avrupa üzerinden tanımlanır. Soldaki vurgunun aksine, iktisadî olmaktan çok kültürel öğeler taşır. Muhafazakâr olmanın bir gereği gibi algılanır. Avrupalı devletlerin Osmanlı'daki Batılılaşma hareketlerinden beri Türkiye'yi cendereye aldığı (burada iktisadî vurgu artar), bu cendereden -Kurtuluş Savaşı'na rağmen- bir türlü kurtulmanın olanaklı olmadığı düşüncesi işlenir. *Necmettin Erbakan*'ın dönemin tasvirini yaparken kullandığı ve 1970'leri açıklarken kullandığı dil, "millî" olana vurgusu dolayımında bağımsızlıkçılıktan yararlanır. Tam bağımsız ama "millî" bir düzen ister.⁹⁷ Sağın milliyetçi kanadı, bağımsızlık vurgusunu çok işlemez. "*Ne kapitalist ne sosyalist*" iddiasıyla yola çıkan Türkes, eklektik bir yöntemle bağımsızlığı "kendilik/yerellik" ile örtüştürür. Temel amaç esas tehlike olan *komünizme* karşı savaştır. Emperyalizm sadece Batı'dan (Avrupa) değil, SSCB'den de gelmektedir. Komünizmi bazen

93 Atılgan, s. 679.

94 Mihri Belli, *Yazılar*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1970, s. 291.

95 Doğan Avcıoğlu, *Anglosaksonlar Açısından Türkiye'de Parlamentoculuk*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 34.

96 Hikmet Kıvılcımlı, *Kuvayimilliyeciliğimiz ve II. Kuvayimilliyeciliğimiz*, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 235.

97 *Milliyet*, 25 Eylül 1969.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden Üretilmesi

Batı ahlâkı ile birleştiren ideologlar da görmek olanaklıdır.⁹⁸ Bu noktada bağımsızlıkçılık, yabancı her türlü unsurdan nefret etme hâlini almaktadır. Yerliliğin ve yabancı olmayanın tasnifi ise genellikle muğlaktır. Ama her seferinde solla ilişkilendirilir.

İslâmcılar özellikle kültürel açıdan Batı karşısında yer almakta, her tür Batılı değere tepki duymaktadır. Ancak bu tepki, iktisadî konularda çetrefilli olmaktadır. Solun jargonunu kullanan bazı İslâmcı ideologlar, Batı’yı emperyalist, sömürücü ve yıkıcı olarak konumlandırmaktadır. Ancak teknik alandaki ilerlemesine öykünmekte, bizzat Erbakan “ağır sanayi hamlesi” ile Batı tipi *kalkınmacı* bir model öne sürmektedirler.⁹⁹ Erbakan’ın söylemindeki bu ikili yapı, hem küçük eşraf hem de kırdan kente göç edip varoşlarda yaşayan halka hitap etmektedir. Erbakan’ın söylemindeki sağ yan, işveren olan küçük imalâtçı ve esnaf kesimin desteğini partiye taşır. İşçi ve işveren ilişkisini cemaatvâri bir tarzda tarif etmektedir. Ama aynı zamanda emperyalist ülkelerin Türkiye’yi kapitalistlerin de işçiyi sömürdüğünü, İslâmî düzende bunlara izin verilmeyeceğini dile getirmektedir. Sol söylem içinde yer alan bu iddiaları dinsel motiflerle kullanıma sokan İslâmcı ideoloji, sisteme getirilen köklü iktisadî eleştirileri her zaman ön plâna çıkarmamaktadır. Örneğin, sistemi radikal biçimde eleştiren ve Batı tekniğini de eleştiriye tâbi tutan ender kişilerden olan *Nurettin Topçu*, gerekli görüldüğünde atıf yapılan kişidir. Marksist eğilimli tahliller yapan *İsmet Özel* ve *Topçu* gibi kişiler, İslâmî hareket içinde hiçbir zaman aslî yer edinmemiştir. Söylemsel düzeyde yararlanılmış ancak politik pratikte yok sayılmışlardır.

Sonuç

Osmanlı-Türk modernleşmesi XIX. Yüzyılda kurumsal düzeyde hayli ilerleme kaydetmiş, yeni Türkiye bu miras üzerine kurulmuştur. Ancak bu mirasın birbiriyle çatışan iki düşünsel vektörü vardır. Bunlar, en geniş manasıyla Osmanlı-Türk toplumunun modernleştirme amacı güden *Batıcılık* ile yine en geniş manasıyla yaşadığı ülkede egemen siyasal güç olmayı sürdürmeyi amaçlayan *Bağımsızlıkçılık* olarak tarif edilebilir. Bu iki anlayış aslında doğrudan herhangi bir siyasal akıma tekabül etmez. Bir anlamda, Osmanlı-Türk modernleşmesinin düşünsel düzeydeki en önemli mirası olarak, çeşitli siyasal akımlara belli ölçülerde sirayet etmiştir. Başka bir anlatımla, saf Batıcı veya saf Bağımsızlıkçı bir pozisyon kolay kolay alın(a)maz. Yukarıda anlatılanlar ışığında, bunlardan birine aşırı eğilim göstermek, o siyasal akımın radikalizmini göstermektedir.

Bu iki vektörün oluşum süreci, modern Batı dünyası ile eklemlenmeye çalışan Osmanlı-Türk toplumunun XIX. Yüzyıldaki tarihinde şekillenmiştir. *İ. Ortaylı*’nın Türkiye tarihinin “en uzun yüzyılı” olarak nitelediği bu dönem, Osmanlı devletinin içerisinde yaşadığı dönüşüm ile ulusal ve uluslararası düzeyde kendini var etme çabasının kesişimine denk gelir. Öyle ki, modern bir ulus-devlet olma yoluna girmek isteyen İmparatorluk; iktisadî, siyasal ve kültürel bir dönüşümü yaşarken aynı zamanda, Batı ülkelerinin yarı-sömürgesi hâline gelmekten kurtulamaz. Bir anlamda, Batıcılık ve Bağımsızlıkçılık birbirini besleyen bir dinamiğe sahiptir. Modern bir devlet olabilmek için iktisadî ve siyasal bağımsızlığını elde etmesi gereken ülkenin, aynı zamanda bunu yapabilmek için modernizasyonu gerekmektedir. Aslında bu sadece Osmanlı-Türk modernleşmesinin özgün bir yanı değildir. Batı-dışı çeşitli toplumlarda, buna benzer ikilikler oluşabilmektedir. Bu çalışmadaki amaç da, bu ikiliğin çağdaş Türk siyasal hayatına yansıma şekillerini gösterebilmektir. Çalışmanın temel tezlerinden bir tanesi olan, Batıcılık şemsiyesi altında toplanacak düşüncelerin, meşrebine göre mebzul miktarda Bağımsızlıkçı bir yan taşıdığıdır. Bunun tersi de geçerlidir.

98 *Milliyet*, 26 Eylül 1969.

99 Toprak, s. 250. Bu modele 1980 sonrası *korporatist* unsurlar da katılarak “âdil düzen” söylemi ortaya çıkacaktır. Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan Türkiye’de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 251.

Bağımsızlıkçılık, yerlilik olarak da isimlendirilebilirse de, hem uluslararası ilişkilerin niteliğine hem de özellikle iktisadî alan yaptığı vurgu nedeniyle, Bağımsızlıkçılık terimi daha kapsayıcı olmaktadır.

Cumhuriyet Devrimi, bu ikiliği yeni bir boyuta taşımıştır. Cumhuriyetle birlikte, özlenen bağımsız ulus-devlet kurulmuş, bir anlamda Batıcılık ile Bağımsızlıkçılık aynı potada erimiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, tek-parti döneminde dahi çeşitli fikirler veya siyasal tavırlar içinde bu iki vektörün çatışması söz konusu olmuştur. Çok partili yaşama geçile birlikte, haliyle, bu ikilik daha çok su yüzüne çıkmıştır. Ancak çalışmanın bir diğer tezi de, günümüz siyasal yaşamını belirleyen ideolojik pozisyonların 1960-80 döneminde oluştuğudur. Her ne kadar, çok partili yaşama geçeli 15 yıl olsa da, bu her düşünceye açık bir siyasal ortam doğurmamıştır. Böyle bir ortam 1960 sonrası oluşmuştur. Hemen her siyasal akım örgütlenmiş ve çeşitli düzeylerde görünür olmuştur. Dönemi tarif etmek için kullanılan sağ-sol çatışması veya ikiliği, aslında yüzeydeki bir saflaşmayı gösterir. Oysa ideolojik derinliklere inildiğinde, birbirinden ayırmış gibi duran siyasal pozisyonların Batıcılık-Bağımsızlıkçılık açısından değerlendirilmesi yapıldığında, aralarındaki mesafenin kısıldığı görülebilir. Tersine birbirine yakın duran ideolojik pozisyonların, Batıcılık-Bağımsızlıkçılık açısından değerlendirilmesi yapıldığında, aralarındaki mesafenin zannedilenden fazla olduğu fark edilecektir.

Türk siyasal yaşamında Kemalist, muhafazakâr, sosyalist, İslâmci, Türkçü gibi akımların; bu akımlarla ilişkilendirilebilecek modernist, geleneksel, devrimci, dinci, şoven gibi sıfatların içine giren görüşlerin tümünü birden kesen ve aynı zamanda kendi aralarında çatışan iki vektör vardır. Bunlar, ideolojideki ağırlıklarına göre siyasal düşüncüyü diğerinin aleyhine bükerek. Örneğin, saf bir Batıcılık olarak okunan Mavi Anadoluculuk dahi Avrupa'yı çeşitli açılardan sorgularken Bağımsızlıkçılık düşüncesini içe kapanmaya kadar götürebilen Yön hareketi içinde Batı'nın aydınlanma düşüncesini taşır. Az önce belirtildiği gibi bu düşüncelere rengini veren unsur, hangisinin diğerinin aleyhine mevzi kazandığıdır. Bağımsızlıkçılığa yapılan vurgu, Batı'yı ve Batıcılığı hedef tahtasına koymakta, Batıcılığa yapılan vurgu ise geleneksel olanı dışlamaktadır. Bir anlamda bu iki vektör, söylemsel düzeyde birbirlerini yok etmeye çalışmaktadır.

Günümüz dünyası, bu *vektörel* pozisyonlar yerine *ilişkisel* pozisyonlara göre şekillenmektedir. 1980 sonrası dünya, küreselleşmenin de etkisiyle, ideolojik açıdan 1980 öncesinin kalıplarını hercümerç etmiştir. Ancak siyasal konumlar o kadar çabuk terk edilememektedir. Bu ikili yapı hâlâ günümüz siyasetini retorik düzeyde belirlemektedir. Ancak yaşam hiç de bu retoriğe uygun devam etmemektedir.

Kaynakça

Hürriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

"Biz Ne İstiyoruz?" (1956), *Forum*, N.60.

"Devrimler ve Demokrasi Meselemiz" (1956), *Forum*, N.59.

"Forum Davası" (1954), *Forum*, No.1.

"Kurtuluş Yolları" (1956), *Forum*, N.44.

"Tek Yol Hürriyettir" (1956), *Forum*, N.57.

A. Afetinan (1989), İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat - 4 Mart 1923, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden
Üretilmesi

- Ağaoğulları, Mehmet Ali (1998), “Aşırı Milliyetçi Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. I. C. Schick ve E. A. Tonak), İstanbul: Belge Yayınları.
- Ahmad, Feroz (1999), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Y. Alogan), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akdevilioğlu, Atay ve Kürkçüoğlu, Ömer (2002), “Orta Doğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir (tarihsiz), *20. yüzyıl Siyasî Tarihi Cilt: 1-2*, İstanbul: Alkim Yayınevi.
- Ataç, Nurullah (1954), *Ararken*, İstanbul.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2003), “Fransız Muhabiri Pernot’ya Demeç, 29.10.1923”, *İletişim Toplum Kültür*, S.4.
- Atatürk, Kemal (1989), *Nutuk*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atılgan, Gökhan (2007), “Anti-Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 8*, (Der. M. Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Avcıoğlu, Doğan (1980), *Anglosaksonlar Açısından Türkiye’de Parlamentoculuk*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aybar, Mehmet Ali (1968), *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi
- Aybars, Ergün (2006), *Atatürkçülük ve Modernleşme*, İzmir: Zeus Kitabevi.
- Başgil, Ali Fuat (1966), *Demokrasi Yolunda*, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Başgil, Ali Fuat *Din ve Laiklik*, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Belge, Murat (2006), “Mavi Anadolu Tezi ve Halikarnas Balıkçısı”, *Birikim*, S.210.
- Belli, Mihri (1970), *Yazılar*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Beri, Hamit Emrah (2005), “Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 7*, (Der. M. Yılmaz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, Tanıl (1998), *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Çağlar, Bakır (1984), “Vakur Versa’ın Batıda Egemenlik Kavramının Gelişimi Konulu Tebliğ Üzerine Yorum”, *I. Millî Egemenlik Sempozyumu*, Ankara: TBMM Yayınları.
- Çakır, Ruşen (2002), *Ayet ve Slogan Türkiye’de İslami Oluşumlar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çiğdem, Ahmet (2001), *Taşra Epiği ‘Türk’ İdeolojileri ve İslâmcılık*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Demirel, Tanel (2004), *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ecevit, Bülent (1966), *Ortanın Solu*, Ankara: Kim Yayınları.
- Ecevit, Bülent (1973), *Bu Düzen Değişmelidir*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Ecevit, Bülent (tarihsiz), *Türkiye 1965-1975 CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit’in 1976 Bütçesi Üzerinde Millet Meclisinde Yaptığı Konuşma*, Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Emre Kongar (1998), *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erözen, Ozan (1997), *Ulus-Devlet*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Eyuboğlu, Sabahattin (1993), *Pir Sultan Abdal*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Eyuboğlu, Sabahattin (1994), *Mavi ve Kara*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Fırat, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökcalp, Ziya (2006), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Elips Kitapları.
- Göle, Nilüfer (2004), *Mühendisler ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Günay, Ertuğrul (2007), “Özgür İnsan Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 8*, (Der. M. Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Günyol, Vedat (1982), *Daldan Dala*, İstanbul: Adam Yayınları.

- Habermas, Jürgen (1990), "Modernlik: Tamamlanmam Bir Proje", (Çev. G. Naliş), *Postmodernizm*, (Der. N. Zeka), İstanbul: Kıyı Yayıncılık.
- Huntington, Samuel P. ve Dominguez, Jorge I. (1985), *Siyasi Gelişme*, (Çev. E. Özbudun), Ankara: Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Jeanniere, Abel (1993), "Modernite Nedir?", (Çev. N. Küçük), *Modernite Versus Postmodernite*, (Der. M. Küçük), Ankara: Vadi Yayınları.
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar (2000), "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kamrava, Mehran (1999), *Politics & Society in the Developing World*, Floransa: Routledge.
- Kansu, Ceyhun Atuf (1955), "Atatürk ve Demokrasi", *Varlık*, N.400.
- Kansu, Ceyhun Atuf (1954), "Avrupa Uygarlığı ve Gelenekler", *Varlık*, N.410.
- Karpat, Kemal H. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul: AFA Yayınları.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (2000), *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, Ankara: İmge Yayınları.
- Kıvılcımlı, Hikmet (2007), *Kuvayimilliyeciliğimiz ve II. Kuvayimilliyeciliğimiz*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Komsuoğlu, Aşegül (2008), *Siyasal Yaşamda Bir Lider Süleyman Demirel*, İstanbul: Bengi Yayınları.
- Köker, Levent (2000), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2000), "Tanzimattan Sonra Arışı Batılılaşma", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Milletvekili Genel Seçimleri 1923–2011* (2012), Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Moore, Barrington (2003), *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, (Çev. İ. Tekeli-A. Şenel), Ankara: İmge Kitabevi.
- Nabi, Yaşar (1951) "Geriliğe Karşı", *Varlık*, N.367.
- Ortaylı İlber (2019), "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Der. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özdemir, Hikmet (2005), "Siyasal Tarih (1960-1980)", *Çağdaş Türkiye Cilt: 4*, (Yay. Yön. S. Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özek, Çetin (1960), "Devrimlerde Batıya Yöneliş", *Hürriyet*.
- Özek, Özek (1960), "Devrim İçin Laiklik", *Hürriyet*.
- Özersay, Kudret (2002), "Montreux Boğazlar Sözleşmesi", *Türk Dış Politikası Cilt 1*, (Der. Baskın Oran), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sadoğlu, Hüseyin (2003), *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sadoğlu, Hüseyin (2005), "Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt: 7*, (Der. Murat Yılmaz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarıbay, Ali Yaşar (1998), *Siyasal Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları.
- Sarıca, Murat (1996), *Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Schroeder, Ralph (1996), *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, (Çev. M. Küçük), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Sencer, Muzaffer (1999), *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Sevil, Muharrem (1999), *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Ankara: Vadi Yayınları.

Türkiye’de Batıcılık-Bağımsızlıkçılık Karşıtlığının 1960-1980 Döneminde Yeniden
Üretilmesi

- Sezgin, Ömür (1984), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Tanyol, Cahit (1953), “Batı-Doğu Dramı”, *Varlık*, N.396.
- Toprak, Binnaz (1998), “Dinci Sağ”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. I. C. Schick ve E. A. Tonak), İstanbul: Belge Yayınları.
- Torun, Elvan (2004), “Yücel Dergisi ve Dergi Etrafında Gelişen Edebi Faaliyetler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Touraine, Alain (2002), *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev. H. Tufan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Toynbee, Arnold J. (1971), *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (Çev: K. Yargıcı), İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (2004), *Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Wallerstein, Immanuel (1994), “Hangi Modernliğin Sonu”, (Çev. M. Özel), *Kayıtlar Dergisi*, S. 41-42, Mart-Nisan.
- Weber, Max (1996), *Sosyoloji Yazıları*, (Çev. T. Parla), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, Aydın (1955), “Türkiye’de Demokrasi”, *Forum*, N.35.
- Yalman, Ahmet Emin (1958), *Berraklığa Doğru*, İstanbul: Hür Fikirleri Yayıma Cemiyeti Neşriyatı.
- Yalman, Ahmet Emin (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul: Pera Turizm Yayınları.
- Zileli, Gün (2002), *Havariler (1972 - 1983)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ORDUSUNDA FİRARI ASKERLERİN EŞKİYALIK OLAYLARI VE BUNLARA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER -MARAŞ ÖRNEĞİ-

INCIDENTS OF BANDITRY CARRIED OUT BY DESERTING SOLDIERS OF
THE OTTOMAN ARMY DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE
MEASURES TAKEN AGAINST THEM
-MARASH AS A CASE STUDY-

Adem ÇALIŞKAN*

Geliş Tarihi/Received:29.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted:14.05.2020

ÇALIŞKAN, Adem, (2020), "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkiyalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler –Maraş Örneği-", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2685-2712.

Öz

1914'te Birinci Dünya Savaşı'na katılan ve aynı anda birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti, seferberlik ilanı ile üç milyona yakın Müslim-Gayrimüslim askerle zor şartlarda topraklarını müdafaa etti ve İtilaf Devletleri'ne karşı önemli mukavemetler gösterdi. Ancak bu savaşta Osmanlı Ordusu'ndan dört yüz bin asker şehit olurken, altı yüz bin askerde yaralandı, üç yüz bini de İtilaf Devletleri tarafından esir edildi. Fakat Osmanlı'nın bu savaşta en büyük sorunu ordudan çeşitli nedenlerle firar edenler veya bakaya kalanlardı. Özellikle savaş sonuna doğru Osmanlı Ordusu'ndan firar edenlerin sayısı beş yüz bini bulmuştu. Bu nedenle firari ve bakayaları engellemek için yeniden seferberlik ilan eden Osmanlı, asker alımına ilişkin bir takım yeni düzenlemeler getirdi. Ancak uzun süren savaşlar, askerler arasında psikolojik tükenmişlik ve haklı bir dava için savaşıldığına inanılmaması, itilaf Devletleri'nin propagandaları, işe sorunları, salgın hastalıklar ve askerlerin geride kalan ailelerini merak etmesi gibi nedenler Osmanlı Ordusu'nda firarların devam etmesine veya askere alınacakların bakaya kalmasına neden oldu. Bu nedenle devletin savaş sırasında önemli ölçüde halletmesi gereken sorunların başında firari ve bakaya askerler ve bunların neden olduğu sorunlar oldu. Bunların yanı sıra kentlerdeki siviller tarafından oluşturulan eşkiya ya da çetelerde asayiş ve düzeni bozan diğer bir önemli hadise idi.

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Ahz-ı Asker Usulü çerçevesinde asker temin ettiği kentlerden biride Maraş'tı. Ancak şehirde sayıları 35.000 ile 46.000 civarında Müslüman ve Gayrimüslim asker ya bakaya kaldı ya da firar etti. Kentte firariler ile bakayaları yakalamak ve asayiş sağlamak için büyük çaba gösteren Osmanlı Devleti, burada hemen gerekli tedbirleri aldı. Firari askerlerin yakalanması için peşlerine Jandarma birlikleri gönderildi ve firarilerin yakalanmaları sağlandı. Bazen firarilerin yakalanmasında şehirde yaşayan halkta yardım etti. Bununla birlikte kentte firar edip, bakaya kalanlar ile eşkiyalık olaylarına karışan askerler hakkında hazırlanan cetvellerde buradaki görevli komutanlar tarafından hazırlandı. Özellikle bu cetvellerde en fazla sayıyı oluşturanlar ordudan firar eden veya bakaya kalanlardı. Hazırlanan bu cetvellere göre sadece Müslümanlar değil Gayrimüslim askerlerden de firar etmiş ya da bakaya kalmış olanlar ile bunlardan eşkiyalık olaylarına karışanlarda vardı. Bunun yanı sıra kentteki halktan eşkiyalık faaliyetinde bulunanların neden olduğu asayiş problemleri de bu dönemde çözülmesi gereken önemli bir sorundu. Merkeze sunulan bu cetvellerde hem ordudan firar edip eşkiyalık eden hem de halktan çete kurup eşkiyalık yapanlar ile hâlâ firari olan asker ve sivil eşkiyalarında ölü veya sağ olarak yakalananların sayıları da merkeze bildirilmişti. Şehirdeki bu olumsuz hadiselerden farklı olarak kent ve çevresinde yaşanan

*Öğr. Gör. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, dr.ademcaliskan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1487-465X>.)

Ermeni isyanları, kıtlıklar ve ortaya çıkan salgın hastalıklar da şehre büyük zararlar verdi. Ancak bütün bu olumsuz hadiselerle rağmen Maraş halkı, başta Çanakkale Cephesi olmak üzere Irak-Suriye, Kafkas, Filistin-Gazze, Hicaz-Yemen ve Galiçya Cephesi gibi birçok cephede savaşarak şehit düştü veya gazi oldu. Özellikle kentin Fransızlar tarafından işgaline karşı da büyük bir direniş sergileyen Maraşlılar, Milli Mücadele Dönemi'nde kurdukları çeteler ile Fransızlara karşı çok büyük mukavemet sergileyerek kentlerini savundular. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Maraş'a "İstiklal Madalyası" ile "Kahramanlık" unvanı verildi.

Anahtar Kelime: *Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı, Maraş, Asker, Firari, Eşkıyalık.*

Abstract

The Ottoman Empire joined the First World War in 1914 and successfully fought off the Allied Powers on many fronts simultaneously, with nearly 3 million Muslim and non-Muslim soldiers defending its territory under difficult conditions following a declaration of mobilization. The war saw 400,000 Ottoman soldiers killed in action and 600,000 injured, while 300,000 were taken prisoner by the Allied Powers. However, the biggest problem that the Ottoman Empire faced during this war was from those who deserted the army for various reasons and those who evaded enlistment. Increasing particularly towards the end of the war, the number of deserters eventually reached 500,000. For this reason, the Ottomans once again declared a mobilization effort in an attempt to prevent desertion and evasion, adding several new provisions to the regulation on enlistment. Nevertheless, reasons including the protracted length of the war, psychological exhaustion and a lack of belief in the just causes of the war, Allied Power propaganda, depleted rations, disease epidemics and fears about the safety of their families left undefended caused soldiers to continue deserting the army and also led others to evade enlistment. Hence why one of the biggest issues with which the Ottomans had to contend during the war was desertion and evasion, as well as the problems that this caused. In addition, the civilian bandits and gangs that emerged in cities were another important issue that disturbed public order.

Marash was one of the cities from which the Ottomans enlisted soldiers through a recruitment drive during the First World War. However, around 35,000 to 46,000 Muslim and non-Muslim soldiers in the city either evaded enlistment or deserted. The Ottoman Empire made extensive efforts to catch these fugitives and deserters and to maintain order in the city, taking the necessary measures as soon as problems arose. Assigned to hunt down deserters, gendarmerie troops did manage to capture them. Sometimes the locals of the city also helped with the search for deserters. Moreover, commanders in charge of the city prepared lists of fugitives and deserters, as well as of those who had been found responsible of committing banditry. Deserters and those evading enlistment were most numerous. According to these lists, it was not only Muslims but also non-Muslims who deserted the army or evaded enlistment and became involved in banditry. Another difficulty was that local people also took part in banditry, which disturbed public order. The lists also indicate whether deserters responsible for banditry either by themselves or within a gang of locals, fugitive soldiers and civilian bandits were caught dead or alive, thus keeping the center informed with regards to the death toll. In addition to these negative incidents in the city, Armenian riots, famines and epidemics experienced in and around the region also significantly impaired the city. However, despite all these negative events, the people of Marash fought on many fronts including the Iraqi-Syrian, Caucasian, Palestinian-Gaza, Hejazi-Yemeni and Galician fronts and, in particular, the Gallipoli front, and many were killed or injured in action. The city's residents strongly resisted their occupation by the French during the War of Independence, fighting to expel its occupiers in organized groups. Eventually, the Grand National Assembly of Turkey awarded Marash the War of Independence Medal and granted it the title of "Hero".

Keywords: *Ottoman, First World War, Marash, Soldiers, Deserters, Banditry.*

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkoyalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

1.Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda aynı anda birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti, cephe gerisinde de firariler sorunu ile uğraşmak zorunda kaldı. Özellikle bazı firarilerin çete kurması veya çetelere katılarak bulunduğu yerlerde asayiş ve düzeni bozmaları, çözülmesi gereken önemli bir sorundu.¹ Firar, bir askerin savaştan veya askerlik hizmetinden kaçması² askerliğin sadakatini ve vazifesini ihlal ederek en az altı günden fazla birliğinden izinsiz uzaklaşması olarak tanımlanırken, bir askerin firari sayılması da belli durumlara bağlı idi. Örneğin; failin kotasından veya görev yapmak zorunda olduğu yerden izinsiz ayrılması, belirtilen süreler içinde birliğine teslim olmaması, çarşı, evci, yat, vardiya, garnizon terk veya görev gibi izinlerden dönmemesi, sevk olduğu birliğine teslim olmaması gibi durumlar firar sayılmakta idi.³ Askerlerin firar etmelerinde ise; ülkede ortaya çıkan güvensizlik ve belirsizlik,⁴ yoksulluk, kıtlık ve açlık gibi ekonomik sorunlar,⁵ askerlerin sevk sırasında işe gibi sorunların⁶ askerlik sırasında da devam etmesi, askerler arasındaki psikolojik tükenmişlik ve haklı bir dava için savaşıldığına inanılmaması, uzun süren savaşlar, İngilizlerin Türk cephelerine attıkları broşürlerde savaşı kesin kazanacakları ve kendilerinin de esirlere çok iyi davranacağı yönündeki propagandalar, firar edenlerin yanlarına yoldaş araması, askerlerin kendi ailelerinin can ve mal güvenliğinden şüphe duymaları,⁷ köylerinin basıldığı gibi haberler⁸ ve cephe gerisinde ortaya çıkan salgın hastalıklar gibi belli başlı nedenler vardı.⁹

Osmanlı Birinci Savaşı'na girdiğinde ise nüfusu 29.000.000 idi¹⁰ ve devlet, hanedan mensupları hariç¹¹ seferberlik ilanı ile savaş boyunca 16 ile 46 yaşları arasındaki erkekleri orduya dâhil etmiş ve bu sayede 2.800.000 civarında asker toplamıştır.¹² Bu askerlerden 400.000'i şehit olurken, 600.000'i yaralanmış, 300.000'ide itilaf devletleri tarafından esir edilmiştir.¹³ Ayrıca bunlardan 1917'ye kadar 300.000, savaş sonuna doğru yaklaşık 500.000 asker firar etmiştir.¹⁴ Bu nedenle Osmanlı ordusuna en büyük sekteyi vuran da firar eden askerler olmuş,¹⁵ bu nedenle firar, Osmanlı ordusunun savaşma gücü ve

1 Hakan Yaşar, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 2016 Bahar, s.7-8,16-18.

2 Firdes Temizgüney, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devletine Sığınan Rus Askeri Mülteciler Meselesine Genel Bir Bakış", *History Studies*, Volume 11, Issue 1, February 2019,s.261

3 Cengiz Topal, "Firar Suçları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Ankara 2013,s.46,51,56-76.

4 Özlem Çankaya, "Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 15, S.29,Bahar 2019 s. 175.

5 Nermin Gümüşalan, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ülke Genelinde Yaşanan Sosyo- Ekonomik Sıkıntıların Maraş Bölgesi Üzerindeki Etkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.2, 2015,s.433.

6 Mürsel Güler, Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, İstanbul 2019, s.48.

7 Yaşar, *a.g.m*, s.11-12, 15,31.

8 Çankaya,*a.g.m*,s. 187.

9 Zeynep Arabacı, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları Ve Hemşirelik", *Sağlık Akademisi Kastamonu*, C.2,S.1, 2017,s.44,46.

10 Burcu Yıldırım, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Asker Ailelerine Devletin Yaptığı Yardımlar", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2009,s.28.

11 Güler, *a.g.t*, s.53.

12 İbrahim Ethem Atnur, "Türklerin I. Dünya Savaşı, İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt", Ed. Süleyman Çiğdem, vd., *Bayburt Üniversitesi Yayınları* No: 21,Erzurum 2019,s.84.

13 Yıldırım, *a.g.t*,s.28

14 Çankaya,*a.g.m* s.175.

15 Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği", *Türkiye İş Bankası Kültür Yay*, İstanbul, 2015, s.267.

kabiliyetine büyük zararlar vermiştir.¹⁶ Bununla birlikte firarilerin gizlenecek bir yer bulmak ve geçimini sağlayacak bir düzen kurmak zorunda kalması, Anadolu'da eşkıyalık faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. 50'şerli ve 100'erli gruplar halinde silahları ile birlikte dağlara çıkan firariler, ülkenin her tarafında hırsızlık ve eşkıyalık olaylarına karışmış ve kasabadan köylere kadar haraç toplayarak insanların can ve namuslarına da zarar vermişlerdir. Bu durum özellikle Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çok daha tehlikeli bir hal alarak, firari ile eşkiya aynı anlamda kullanılmış, ayrıca askerlerin silahlarını yanlarında götürmesi de orduda teçhizat sıkıntısının yaşanmasına da neden olmuştur.¹⁷

Fakat bu durum Milli Mücadele döneminde değişiklik gösterdi. 25 Mayıs 1919'da da Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne tayin olunan Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis-i vükelâ'ca kaleme alınan talimatname ile askeri ve mülki müfettişlik ihtiva eylediği, Dâhiliye Nezareti tarafından birçok şehre telgrafla bildirildi. Buna göre Paşa'dan gittiği yerlerde asayiş sağlaması ve burada ortaya çıkan asayişsizliklerin de sebeplerini de tespit ederek silah ve cephanenin bir an evvel toplatılarak münasip depolara konulması istenmişti.¹⁸ Aslında İstanbul Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'dan bunu istemesinin nedeni ise İtilaf Devletleri'ni kızdıracak her hangi bir silahlı direnişin olmasını engellemek içindi.¹⁹ Ancak Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığı günden itibaren Milli Mücadele etrafında halkı örgütlemiş²⁰ ve Milli Mücadele günlerinde toplumun farklı kesimlerinin desteğini alarak millî bir dayanışmayı sağlamıştır.²¹ Bunu sağlamak için de Erzurum ve Sivas kongrelerinde Türk Milleti'nin işgallere boyun eğmeyeceğini, Suriye İtilâfnamesi'nin haksız bir uygulama olduğunu deklare eden bir tamim yayınlayan Mustafa Kemal Paşa, ayrıca Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kuramayacaklarını anlayan İtilaf Devletleri'nin bunun yerine Adana, Maraş, Antep ve Urfa'yı kapsayan küçük bir Ermenistan Devleti kurmayı planladıklarını da bilmekte idi. Bu nedenle bu bölgelerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurulmasını istedi. Ardından da İstanbul Hükümeti'ni bu doğrultuda uyardı.²² Bu gelişmeler devam ederken 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine Mustafa Kemal Paşa; 19 Mart 1920'de "*Valiliklere, Bağımsız Sancaklara ve Kolordu Komutanlarına*" başlıklı gönderdiği tebliğde "*işgal sonrası devletin organlarının işlemez hale geldiğini, Saltanat ve Hilafetin varlığının korunmasına yönelik tedbirler almak ve bunları uygulamak için Ankara'da bir meclisin açılacağını*" bildirerek, Meclis-i Mebusan'a seçilen mebuslarla birlikte diğer livalar için en geç 15 gün içerisinde de yeni bir seçim yapılması ve her livadan 5 mebusun seçilmesini sağlamıştır. Ayrıca kurulacak bu meclisin "*Meclis-i Müessisan*" yani Kurucu Meclis olduğu belirtilmiş ise de daha sonra "*Salahiyyet-i Fevkaladeye Malik Bir Meclis*" adıyla olağanüstü yetkiye sahip bir meclis olarak tanımlanmış ve 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır.²³ Açılan bu meclis hemen firarileri engellemek için 11 Eylül 1920'de Firari Kanunu'nu çıkartmış, 18

16 Yaşar, a.g.m, s.5.

17 Ulvi Ufuk Tosun, "Mütareke Dönemi'nde Asker Firarilerinin İç Güvenliğe Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.57, Haziran 2018,s.171-173.

18 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:99, Gömlek: 328/1_1, 25 Mayıs 1335/25 Mayıs 1919.

19 Yaşar Akbıyık, "Maraş'ın Düşman İşgalinden Kurtulmasında Atatürk'ün Rolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.4, S.10, 1987, s.225.

20 Orhan Doğan, "Maraş'ın İstiklal Mücadelesi", *Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş*, Ed: Orhan Doğan vd., Kahramanmaraş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2014, s.67.

21 Cengiz Akseki, "Atatürk Devrimlerinde Yöntem II: Söylem Ve Toplum", *Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Belgi Dergisi*, S.5, (Kış 2013/İ), s.508.

22 Akbıyık, a.g.m,s.226.

23 Cengizhan Halaçlı, "Cumhuriyet rejiminin tesisi ve devamlılığında İstiklal Mahkemelerinin rolü (1923-1927)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Denizli 2018, s.8.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkivalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

Eylül'den sonrada İstiklâl Mahkemeleri'nde firarilerinde yargılanmasını sağlamış ve²⁴ ahz-ı asker şubeleri yeniden düzenlemiştir. Bu durum Ankara Hükümeti'nin otoritesini arttırmış, firari askerlere bakışı değiştirmiş ve halk bu kişilere "vatansız" gözüyle bakmıştır.²⁵

Osmanlı'nın diğer kentlerinde olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında Maraş'ta da firar edip, kent ve çevresinde eşkıyalık olaylarına karışan askerler olmuştur. Bu nedenle çalışma temelde bu araştırma üzerine teşkil edilerek, Osmanlı'nın Birinci Dünya savaşı sırasında yaşadığı temel sorunlardan biri olan firari askerler ve bunların eşkıyalık faaliyetleri ile firarilerin orduya teçhizat ve askeri açıdan verdikleri zararlar Maraş özelinde araştırılmış, şehirde bakaya kalan veya firarilerin sayılarını gösteren listelerde tablolar halinde sunulmuştur. Bununla birlikte Müslüman ve Gayrimüslim eşkıyalar hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu nedenle yapılan çalışmanın asker-sivil eşkıyalık faaliyetleri ve bunların neden olduğu asayişsizlikleri Maraş özelinde bu alanda literatüre katkı sağlayacaktır.

Kentte firari ve sivillerden eşkıyalık yapanlar ile bunların neden oldukları asayişsizlikler hakkında bilgilere ulaşmak için Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşiv vesikalarından, şehir hakkında çalışılmış tezler ile kitaplar ve makalelerden istifade edilmiştir. Arşiv kaynakları dipnotlarda ilk kez gösterildiğinde fon isimleri ile birlikte dosya ve gömlek numaraları gösterilmiş, tekrar kullanılması halinde de kısaltmalar kullanılmıştır. Ayrıca askeri tarih arşivi olan ATASE'nin Birinci Dünya Harbi koleksiyonundan sonraki çalışmalarda istifade edilmesi de yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2.Osmanlı Döneminde Maraş

İlk yerleşim yeri M.Ö 7000'li yıllarda kurulan Maraş,²⁶ Doğu Anadolu, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin keşiştiği yerde kuruldu²⁷ ve buraya çeşitli isimler verildi. Hititler bu şehri "Markasi", Asurlular "Maraj" veya "Markazi", Romalılar "Germanikeia", Müslümanlar "Meraş", Osmanlılar "Zülkadir" olarak isimlendirdi²⁸ ve bu nedenle kentin isminin kökeni ve ne anlama geldiğine dairde çeşitli görüşler ortaya çıktı.²⁹

Tarihi eski yolların kavşak noktasında kurulduğu için şehre; Hititler, Asurlar, Yunanlar, Persler, Medler, Büyük İskender, İran, Roma, Selefki, Sasani, Bizans, Ermeni, Haçlı kontlukları ve Selçuklu Devleti egemen oldu. 1514'te Çaldıran Zaferi'nden sonra da Dulkadir Beyliği'ne son vermek isteyen Yavuz Sultan Selim, Şehsuvaroğlu Ali Bey'i Kayseri sancak beyliğine atadı ve 1515'teTurna dağında yapılan savaşla bu beyliğe son vererek şehri Osmanlı topraklarına kattı³⁰ ve Mısır Seferi dönüşünde bir süre kentte kaldı.³¹ 1522'de de "Dulkadir Eyâleti" olarak teşkil edilen şehre³² 1531'de Antep ve Sis Bozok

24 Ulvi Ufuk Tosun, "Eskişehir İstiklâl Mahkemesi Karar Defterine Bazı Suç Çeşitleri", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-67, Erzurum 2020, s.604-606.

25 Çankaya, a.g.m s.178-179,190.

26 Fatma Çapan, "Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Döneminde Maraş ve Çevresinin Stratejik Önemi", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu 17-19 Kasım 2016*, C.III, Kahramanmaraş 2016, s.177.

27 Gümüşalan, *Birinci Dünya..s.*,s.431.

28 Kemalettin Koç, "Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Yapı ve Şehirleşme Tarihi)", Ed. Yaşar Alparslan vd., *Ukde Kitaplığı: 83, Maraş Tarihi Serisi:17*,Kahramanmaraş. 2010, s.47.

29 İlyas Gökhan vd., "İlkçağdan Dulkadirililere Kadar Maraş", *Ukde Yayınları*, Kahramanmaraş, 2008, s.11.

30 Koç, a.g.e,s.47-56.

31 İbn İyas, "Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi", Çev. Ramazan Şeşen, *Yeditepe Yayınları*, İstanbul 2016, s.245

32 Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.9, s.166.

sancakları da dâhil edildi.³³ 1563'te ise Güvercinlik, Hısn-ı Mansur, Elbistan ve Zamantu kazaları ile Camustil, Kurupınar, Kemer, Keferdiz, Kara Hayıt, Pazarcık, Aladinek-Araban, Göynük, Engizek ve Bertiz-Abeyli, Zeytun, Süleymanlı, Yenice Kale nahiyelerinden oluşan idari yapılanma 1579'a kadar devam etti.³⁴

XVII. yüzyıla gelindiğinde ise Paşa Sancağı yapılan kent, 1835 ile 1840 yılları arasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edildi. Bu nedenle şehrin idari yapısı 1845'te eyaletten kazaya dönüştürülerek, 1853-1856 tarihleri arasında da Adana eyaletine, daha sonra da 1914'e kadar Halep Vilayeti'ne dâhil edildi. Bu tarihte Pazarcık, Elbistan, Zeytun, Andırın kazaları ve Göksun, Bertiz, Camustil, Yenicekale, Nedirli, Orçan ve Şekeroba nahiyelerinden teşkil edilen Maraş, 1918'den sonrada bağımsız sancak oldu. 30 Ekim 1919'da başlayan Fransız işgalinden 12 Şubat 1920'de kurtulan kent, 20 Nisan 1920'de il konumuna getirildi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi kentin adını Milli Mücadele'de ki üstün başarılarından dolayı Şubat 1973'te "Kahramanmaraş" olarak yeniden düzenledi.³⁵

Osmanlı döneminde her alanda gelişme gösteren şehirde; boyahane, kırıhane, debbağhane, macunhane, değirmen, dokuma, deri, mobilya, tahta işçiliği gibi meslek dalları gelişti. Bedestenler ve dükkânlarıyla dikkat çeken Maraş'ta³⁶ XVI. yüzyılda 3.053³⁷ ile 3.386 arasında vergi mükellefi vardı.³⁸ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise şehirde ihracat gelişti ve bu durum XIX. yüzyıla kadar devam etti.³⁹ Bu gelişmeler haricinde kentte birtakım olumsuz hadiselerde yaşandı. Örneğin; XIX. yüzyılda Maraş halkı bir yandan kıtlık ve salgın hastalıklar ile mücadele ederken⁴⁰ Kırım Savaşı için çok sayıda asker gönderilmesi de şehirde asayiş ve düzenin bozulmasına yol açtı. 1862, 1878, 1879 ve 1895'te Zeytun kazasında Ermenilerin isyan etmeleri kente zarar veren diğer önemli hadiselerdi.⁴¹ Bununla birlikte Maraş'ta bulunan Amerikalı misyonerlerde Ermeni isyanlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullandı.⁴² Bu misyonerler bazen komitecilerden bile daha etkili olabilmekte idi. Ayrıca kentteki misyonerler Gayrimüslimler haricinde Müslüman kızlar içinde 1909'da okul açtı⁴³ ve misyonerlik faaliyetleri Osmanlı genelinde XIX. yüzyılda sistematik bir şekilde devam etti.⁴⁴ İngiltere, İtalya, İsviçre ve İrlanda gibi devletlerde şehirde misyonerlik faaliyetlerini sürdürdü.⁴⁵

Osmanlı döneminde Maraş'ın sosyal ve iktisadi açıdan gelişmesi kent nüfusunu da arttırdı. Osmanlı'nın ilk yıllarında şehirde 66 mahalle, 463'te hane vardı. Bununla birlikte

33 Koç, a.g.e, s.58.

34 Gürbüz, a.g.m, s.166.

35 Koç, a.g.e, s.60-67.

36 Harun Şahin, "XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı'nın İktisadi, Mali ve Sosyal Durumu", *Maraş Kültür Tarih Yayınları Serisi-4*, Dulkadir Belediyesi, Kahramanmaraş 2015, s.81-82.

37 Gürbüz, a.g.m, s.167.

38 Suraiya Faroqhi, "Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı", Çev. Emine sonnur Özcan, *Doğubatı*, İstanbul 2006, s.23.

39 Şahin, a.g.e, s.83-86.

40 Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyıl Ve XX. Yüzyıl Başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar Ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Sağlık – Toplum – Bilim Akademik Araştırmalar*, Ed. Durmuş Ali Arslan, Gülten Arslan- Halil Çakır, Paradigma Akademi 2019, s.38-48.

41 Ahmet Eyicil, "Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri", *Gün Yayınları*, Ankara 2008, s.17,47,62,85.

42 Mustafa Çabuk, "Amerikan Board Arşivine Göre; 1878-1879 Zeytun'daki Ermeni İsyanı ve Amerikalı Misyonerler", *Turkish Studies*, Volume 10/5 Spring, 2015, s.132-134.

43 A. Latif Dinçaslan, "Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları 1895-1921", Ed. Yaşar Alparslan vd., *Ukde Kitaplığı:52, Maraş Tarihi Serisi:22*, Kahramanmaraş 2008, s.57-60.

44 Ayhan Doğan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında)", *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 2004, s.273.

45 Gökhan vd., a.g.e, s.357.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkivalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

92 bekâr, 305 nefer, 44 vergiden muâf*, 2 kethüda, 12 imam, 2 müezzin*, 1 muhassıl* , 543 sipahi ve sipahizâde, 15 seyyid olmak üzere toplamda 719 muaf olmak üzere nüfus 5.670 civarında idi. 1563'te ise tahrir kayıtlarına göre şehirdeki mahalle sayısı 42, merkez nüfusu ise 11.248 idi.⁴⁶ XVII. yüzyıla kadar da Maraş'ta nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etse de 1619'da şehirde azda olsa küçük bir Ermeni ve Yahudi nüfusu vardı. XIX. yüzyıla geldiğinde ise kentteki Gayrimüslim nüfus arttı ve şehrin birçok mahallesinde Gayrimüslimler ile Müslümanlar birlikte oturmaya başladı.⁴⁷ 1850'den sonra da şehirdeki 38 mahallenin 33'ünde Müslüman ve Gayrimüslim karışık otururken sadece 5'inde Müslümanlar vardı. Bu tarihlerde kent nüfusu 3.655 hane ile 15.000 civarında kaldı. 1850 ile 1860 yılları arasında da kentteki mahalle sayısı 38'de kaldı fakat hane sayısı 3.675'e yükseldi. Ancak kentin nüfusu 12.010'a düştü. 1877-1878'de ise Maraş'ın; İslâhiye, Elbistan, Bulanık, Pazarcık, Hassa, Zeytin, Göksun kazaları ile birlikte toplam hane sayısı 14.000, kazalar ile birlikte toplam nüfus da 67.000 idi. 1881-1893 yılları arasında da Maraş Sancağı'nın toplam nüfusu 144.665, şehir nüfusu 52.002 idi.⁴⁸ XX. yüzyıl başlarında ise kent nüfusu 60.292'e yükseldi.⁴⁹ Bu nüfusun 43.278 Müslüman, 16.352'si Hıristiyan, 212'side Musevi idi.⁵⁰ 1906'da da şehrin nüfusu 68.023'e çıktı fakat bu nüfus 1908'de 67.974'e düştü.* Bu dönemde Maraş'ın kazaları ile toplam nüfusu ise 175.274 ile⁵¹ 187.899 arasında değişirken, bu nüfusun 152.645'i Müslüman, 32.322'si Ermeni, 34'ü de Rumlardan oluştu.⁵² 1914 ile 1915 yılları arasında ise kent nüfusu 34.956'ya kadar düştü ve bu nüfusun 21.608'i Müslümandı.⁵³ Fakat 1918'den sonra vilayet nüfusu, 57.070 Müslüman, 15.685 Gayrimüslim olmak üzere 72.792'ye yükseldi. Ayrıca bu dönemde kentteki hanelerin 16.910'u Müslümanlara, 4.503'üde Gayrimüslimlere aitti.⁵⁴ Aşağıda yer alan tablo 1'de Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Maraş sancağı nüfusu yer almaktadır.⁵⁵

*Osmanlı Devleti'nin halka güvenlik, ulaşım, zirai üretim ve madencilik gibi hizmetlerde çalışanlar veya kötürüm, topal, ama ve yaşlı gibi çalışması mümkün olmayanlardan vergi alınmaması hakkında bkz. Almıla Gökçe Özcan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti: Derbendçilik", Akademik Bakış, C.11, S.22, Yaz 2018, s.306.

*imam, müezzin, müderris ve vakıf hademesi gibi görevlerde bulunan ve elinde padişah beratı bulunan herkes askerî sayılmakta idi. Bu nedenle Padişah tarafından kendilerine vergiden muâf olduklarını gösterir "muâfiyetnâme" verilmekteydi. Bununla birlikte tuzcu, tuzcu, ortakçı ve madenci vb. kimselerde bu sınıfa dâhildi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sınıfın Yargılanması", XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.4 2. Kısım, Ankara 2015, s.670.

*Devlete ait vergi ve resimleri toplayan görevlilere verilen ad. Bkz. Yücel Özkaya ve Ali Akyıldız, "Muhassıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.31, İstanbul 2006, s.18-20.

46 İbrahim Solak, "XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)", *Akçağ Yayınları*, Ankara 2004, s.39,41,48,117.

47 Koç, *a.g.e.*,s.58.

48 Şahin, *a.g.e.*,s.27,29-30,37-38.

49 Yaşar Alparslan vd., "Seyahatname, Şehir Tarihi ve Coğrafya Kitaplarına Göre Maraş", *Ukde Kitaplığı:66, Maraş Tarihi Serisi:26*, Kahramanmaraş 2009,s.173.

50 Doğan, *Maraş'ta Misyonerlik...* s.276.

*1906'da kentte yaşayan birçok Ermeni'nin Kilikya'da çoğunluğu sağlamak için Adana'ya göçmesi, Zeytin'da yaşanan Ermeni faaliyetleri ve bu dönemde kentte yaşanan salgın hastalıklar, kente maddi ve manevi birçok zarar vermiştir. Bkz. A.Latif Dinçşan, "Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)", *Ukde Kitaplığı : 52, Kahramanmaraş 2008*, s.129-134, Çalışkan, a.g.m, s.46-48.

51 Ahmet Eyicil, "Yakın Çağda Kahramanmaraş", Ed. Yaşar Alparslan vd., *Ukde Kitaplığı:75, Maraş Tarihi Serisi:28*, Kahramanmaraş 2009, s.218.

52 Eyicil, *Maraş'ta Ermeni ...s.* 265.

53 Koç, *a.g.e.*,s.377.

54 Ahmet Eyicil, "Osmanlı Döneminde Maraş'ın Nüfusu ve Sosyal Yapısı", *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu C.1, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş*, Kahramanmaraş Belediyesi, Kahramanmaraş 2013, s.82.

55 H Kemal Karpat, "Osmanlı Nüfusu 1830-1914", Çev. Bahar Tırnakçı, *Timaş Yayınları*, İstanbul 2010, s.392.

Tablo 1. 1914 Maraş Sancağının Nüfusu

	Merkez	Pazarcık	Elbistan	Zeytun	Göksun	Toplam
Müslüman	50.356	23.868	47.595	8.069	22.757	152.645
Ermeni	13.260	37	1.200	10.050	3.295	27.842
Katolik Ermeni	3.808		372	182	118	4.480
Rum	11					11
Rum Katolik	23					23
Protestan	4.972		445	486	208	6.111
Latin	1.189					1.189
Yahudi	251					251
Toplam	73.870	23.905	49.612	18.787	26.378	192.552

Karpat, *Osmanlı Nüfusu...* s.392

3.Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi ve Maraş'ın İşgali

Sanayi İnkılâbı'ndan sonra teknoloji alanında gelişme gösteren ülkeler, XIX. yüzyılda hammadde ve pazar arayışına girerek çıkarları doğrultusunda itilaf ve ittifak devletleri olarak iki blok şeklinde ortaya çıktı.⁵⁶ Bir tarafta Rusya, Fransa ve İngiltere diğer tarafta Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan yer aldı ve bu bloklara süreç içerisinde A.B.D ile diğer Avrupa ülkeleri dâhil oldu. Osmanlı Hükümeti ise 28 Temmuz 1914'te tarafsızlığını ilan ederek savaş dışında kalmayı tercih etse de⁵⁷ daha sonra İngiltere başta olmak üzere Fransa ve Bulgaristan ile ittifak kurmak istedi fakat bundan netice alamadı.⁵⁸ 2 Ağustos'ta da Von Wangenheim ile gizli bir ittifak anlaşması yapan Sait Halim Paşa, bu anlaşmanın güvenlik gerekçesi ile Osmanlı Hükümeti ve İttihatçılardan bir sürede olsa gizli tutulmasını sağladı. 3 Ağustos'ta da Osmanlı'da seferberlik ilan edilerek Padişah iradesi yayınlandı. 28-29 Ekim'de de Osmanlı donanması, Odessa, Sivastopol ve Novorosisk gibi Rus limanlarını bombalayarak resmen Birinci Dünya Savaşı'na girmiş oldu.⁵⁹ Osmanlı'nın savaşa dâhil olması ile de Avrupa ülkeleri arasındaki bu savaş, bir Dünya Savaşı haline geldi. Ayrıca bu savaş Osmanlı'nın "*topyekûn seferberlik*" ile girdiği ilk savaştı ve bu nedenle çok büyük kayıplarla savaştan mağlup olarak çıkacaktı.⁶⁰

Osmanlı, savaşa dâhil olduğunda devletin yüz ölçümü 2.410.000 km² idi. Bu nedenle savaş sırasında 2.000 km²'lik sınırını savunmak zorunda kalan Osmanlı⁶¹ hızlı bir şekilde ordusunu modern hale getirmeye çalıştı. Meclis-i Umumi'de seferberlik doğrultusunda askere alma, askerlik süresinin yeniden belirlenmesi, asker iâşesi ve nakdi yardım, subay maaşı, şehit ailelerine maaş gibi konular hakkında birtakım düzenlemeler yaptı⁶²

56 N. Fahri Taş, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Kazanımları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)* XI-I: 2018, s.21.

57 İbrahim Bozkurt, "Tanin Gazetesi'ne Göre I.Dünya Savaşı'nın Başlama ve Osmanlı Devleti'nin Savaşa Giriş Süreci", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S.22, Nisan 2018, s.242,244.

58 Fahri Armaoğlu, "20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1915", C.1-2, Genişletilmiş 16.Baskı, *Alkım Yayınevi*, İstanbul 2007,s.107.

59 Bozkurt, *a.g.m*,s.248,250-251.

60 Yaşar, *a.g.m*, s.6.

61 Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918", *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 3.Tıpkıbasım, Ankara 2011,s.402-403.

62 Mehmet Okur vd., "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014 İstanbul, *Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü*, İstanbul, s.283,287-288.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkimalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

ve seferberlik ile de ordusunu 2.850.000'e yükseltti. Ordudaki subay sayısı ise 24.000, talimli yedek ve muhafız sayısı 900.000, talim görmüş olanlar 400.000 idi. 1915'tede talim görmüş asker sayısı 1.290.000'e yükseltildi.⁶³ Bu asker sayısının 500.000'i sadece Çanakkale Cephesi'nde savaşırken⁶⁴ bir o kadar sayıda da İngiliz askeri bu cephede savaştı.⁶⁵ Osmanlı, savaş sonunda 6.162.778 km² toprak kaybetti ve bugün bu topraklarda 52 bağımsız devlet kuruldu.⁶⁶ Milyonlarca insan bu savaşta ölüirken, dünyanın politik ve ekonomik coğrafyası değiştii ve silah sanayisinin de büyümesine neden oldu. Bununla birlikte ülkeler arasındaki rekabet ise giderek daha da arttı.⁶⁷

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında, Osmanlı açısından ağır yükümlülükler içeren Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre; Anadolu'nun bazı yerleri İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan tarafından işgal edilecek,⁶⁸ 10.000 zabıt ve 324.239 er terhis edilecek ve güvenlik için sadece 50.000 Jandarma kuvveti bulunacaktı.⁶⁹ Özellikle antlaşmanın yedinci maddesine göre de İtilaf Devletleri güvenlik gerekçesi ile istedikleri yerleri işgal etme hakkında sahip olacaktı.⁷⁰ Nitekim İngiltere Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gizli planlarını uygulamaya koydu ve Sykes-Picot Antlaşması'nı ihlal ederek,⁷¹ Fransa'ya bırakılan ve petrol bakımından zengin olan Musul ile birlikte Birecik, Maraş, Urfa, Antep'i işgal etmeyi planladı. Özellikle Musul'un işgali daha sonraki süreçte İngiltere'nin Irak ve Basra Körfezi üzerinden Hindistan yolunu güvence altına alması açısından önemli idi. Bu nedenle 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal eden İngiltere bu planı uygulamaya koydu ve Halep'ten göndermiş olduğu bir kuvvet ile de 1 Ocak 1919'da Antep'i işgal etti.⁷² Yaklaşık on ay sonrada 1919 yılı Ekim ayı sonunda Antep'i Fransız işgaline terk eden İngiltere, 29 Ekim'de burayı Fransız komutan Kolonel Saint Mari'ye teslim etti.⁷³

Antep'in işgalinden sonra sıranın kendilerine geleceğini bilen Maraşlılar, bunun üzerine kentin güneyinde bulunan Aksu Köprüsü'nü yaktı. Ayrıca şehirde bulunan askeri malzemede Kayseri'ye nakledildi. Teğmen Cemal Bey'de küçük bir askeri birlikle Maraş'ta kaldı. Bu sırada Antep'ten yola çıkan İngilizler, nehir üzerine köprü kurup 22 Şubat 1919'da şehri işgal etti.⁷⁴ Çoğunluğu Hintli olan bir alay süvari olan İngiliz birlikleri de kentte bulunan Amerikan Koleji, Abarabaşı Kilisesi, Ermeni ve Katolik Kiliseleri ile Alman Çiftliği binalarına yerleşerek şehirdeki İttihat ve Terakki Fırkası binasına da basarak bütün belgelere el koydular.⁷⁵ Ancak bütün bunlara rağmen İngiltere'nin bu bölgelerde halkın tepkisine yol açacak girişimlerde bulunmaması ve işgalin geçici olduğuna inanılması, bu

63 Karal, *a.g.e*, s.407-408.

64 Tevfik Yener, "Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu", İnkılâp Kitap Evi, İstanbul 2015, s.357.

65 Okur vd., *a.g.m*, s.298.

66 Taş, *a.g.m*, s.22.

67 İrfan Kalaycı, "Sona Erişinin 100. Yılında I. Dünya Savaşı'nın Ekonomik Cephesine Dair Bir İnceleme", *Avrasya Etüdleri Dergisi* 54/2, 2018, s.179.

68 Haili İbrahim Yakar, " Gaziantep Savunması Hatıralar-Belgeler", Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, *Epa-Mat Basım Yayın*, Ankara 2015, s.25.

69 Güler, *a.g.t*, s.68,70.

70 Eyicil, *Dulkadiroğulları Beyliği...s.* s.57.

71 Yaşar Arslanyürek, "İngilizlerin Maraş'ı İşgali", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Özel Sayı), 2020, s.20

72 Doğan, *a.g.m*, s.65-66.

73 Orhan Doğan, "Milli Mücadelede Sebîl'ür- Reşâd Dergisi Ve Eşref Edib'in "Maraş ve Ayntablıların Kahramanlıkları" İsimli Makalesi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.4, 2011, s.1442.

74 Doğan, *a.g.m*, s.65-66.

75 Nejla Günay, "Milli Mücadelenin İlk Zaferi: Maraş Millî Mücadelesi ve Maraş'ın Kahramanlığı", *Türkiyat Mecmuası, 'Milli Mücadele' Özel Sayısı*, (2019), s.51.

devlete karşı her hangi bir tepkinin oluşmasını engelledi.⁷⁶ Bu arada mütarekeden sonra İstanbul Hükümeti'nin, Antep ve Urfa'da olduğu gibi Maraş'ta da askeri birlikleri terhis etmesi, şehirde Ermenilerin Türklere karşı haksız ve hukuksuz girişimlerde bulunmasına neden oldu.⁷⁷ Özellikle 1915 yılında şehri terk eden Maraşlı Ermenilerin⁷⁸ tekrar 1918'de bir kararname ile şehre göç ettirilmesi⁷⁹ kentte olumsuzlukların artmasına yol açtı ve Ermeniler, Türklerin mallarına el koydular.⁸⁰ Ancak buna rağmen Osmanlı Hükümeti ve Maraş halkı, Ermenilere her türlü insani yardımdan çekinmedi.⁸¹ Bu esnada da İngiliz işgal kuvvetleri içindeki Hintli Müslümanlar ise gizliden ve daha sonra açıktan Maraşlı Türklere cephaneye ve silah yardımında bulundular.⁸² Bununla birlikte Adana, Antep, Mersin, Urfa gibi Maraş'ta da işgalci güçlere karşı yerli halktan teşkil edilen "çete" adıyla milli müfrezeler kuruldu ve bunlar işgalci güçlere karşı baskınlar yaparak bunların zayıflarını vermelerini sağladı. Özellikle Antep ve Maraş çeteleri Fransızlara karşı başarılar kazandı.⁸³ Daha sonra İngilizler, Fransızlarla yapılan anlaşma gereği Maraş, Urfa, Antep ve Antakya'yı bu ülkeye bıraktı⁸⁴ ve Fransa 29 Ekim 1919'da Maraş'ı işgal etti⁸⁵ ve Yüzbaşı Joly komutasındaki bir kısım Fransız askeri Maraş'a gelerek iki devlet arasında Maraş'ın devir-teslimi hakkında görüşmelere başladı. 30 Ekim'de de Yüzbaşı Fouquet komutasındaki 412. Alaydan yarım bölük asker ile Ermeni alaylardan oluşan birinci tabur ve bir süvari birliği şehri işgal etmişti.⁸⁶ Osmanlı ise bunun üzerine önlem olarak kenti Sivas'taki III. Kolordu bölgesine dâhil etti.⁸⁷ Bu sırada şehre Fransız General Doko geldi ve⁸⁸ Fransızlar, Antep'ten Maraş'a, 18 Aralık ve 21 Aralık 1919'da 220 asker, 120 Cezayir süvarisi ve toplam 12 top, 18-19 ve 24 Ocak 1920'de de 300 asker, 150 kuvvet, 1 top ve 15 arabadan oluşan asker ve cephaneyi getirdi. Ayrıca Maraşlı Ermenilerden 200 kişilik birlik teşkil ederek⁸⁹ General Keret'te de Maraş'a görevlendirildi.⁹⁰ Fransız ordusuna gönüllü olarak katılan Ermenilerde, Fransızlarla birlikte Türklere akıl almaz mezalimde bulundular.⁹¹ Öyle ki 24 Nisan 1919'da Maraş'tan Adana yoluyla Konya'ya gelirken Osmaniye ile Toprakkale istasyonları arasındaki trende Fransız askeri kıyafetli Ermeniler, Zor Telgraf Müdürü Maraşlı Muharrem Efendi'yi süngü ile öldürüp vagonun dışarı atılmasını ve eşyalarını da gasp ettiler.⁹² 11 Şubat 1920'de de Fransızlar Maraş'tan çekilene kadar⁹³ Ermeniler, Fransızlara güvenerek Türklere mezalime devam ettiler.⁹⁴

76 F.Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Harbi Sonunda Maraş'ın İtilaf Devletlerince İşgali ve Maraş Savunması", *Akademik Bakış*, C.11, S.22, Yaz 2018, s.205.

77 Kemal Çelik, "Mut Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri ve Milli Mücadele'de Mut", Atatürk'ün 120. Doğum Yıldönümü'ne Armağan, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 2001, s.12.

78 Doğan, a.g.m, s.66.

79 Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 51, 2009, s. 235.

80 Doğan, a.g.m, s.66.

81 Eyicil, *Maraş'ta Ermeni ...*,s.329.

82 Doğan, a.g.m, s.66.

83 Çelik, *Mut Müdafaa-i...* s.105.

84 Ahmet Eyicil, *Yakın Çağda Kahramanmaraş (1850-1920)*, Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş, Ed. Orhan Doğan vd. *Kahramanmaraş Valiliği, İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü*, 2014,s.58.

85 Eyicil, *Maraş'ta Ermeni ...*,s.330.

86 Doğan, *Milli Mücadelede...*s.1441.

87 Koç, a.g.e, s.74-75.

88 İsmail Özçelik, "Millî Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi*, Ankara 2005, s.215,222.

89 Eyicil, *Maraş'ta Ermeni ...*,s.420.

90 Özçelik, a.g.e, s.215,222.

91 Eyicil, *Yakın Çağda...*,s.38-40.

92 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:98, Gömlek 295/1_1, 24 Nisan 1335/24 Nisan 1919.

93 Günay,a.g.m,s.237-238.

94 Eyicil, *Maraş'ta Ermeni ...*,s.650.

4. Maraş'ta Müslim-Gayrimüslim Firariler ile Asker ve Sivil Eşkîyalar

Birinci Dünya Savaşı başladığında Maraş'taki 77 Alay, Halep'te bulunan kolordu merkezindeki 26. Tümeğe bağılı olmakla birlikte Maraş'a asker temini Antep Asker Alma Dairesi tarafından yapılmakta idi.⁹⁵ Fakat savaş başladıktan sonra Osmanlı'nın birçok kentinde olduğu gibi Maraş ve çevresinde de ordudan firar edenler oldu. Bu firarlar 1915 yılından başlamak üzere 1918 yılına kadar devam etti ve bu durum kentte eşkıyalık faaliyetlerinin giderek artmasına yol açtı. Kentte sadece Müslümanlardan değil Gayrimüslim askerlerden de firar edenler vardı. Örneğin; 26 Mart 1915 tarihli Alman Konsolosluk raporuna göre Zeytun'da bulunan Ermeni askerlerden firariler vardı.⁹⁶ Bunların sayıları ise Ermeni eşkıyalar ile yaklaşık 600 civarında idi.⁹⁷ 29 Mart'tan önce de Maraş Mutasarrıfı Mümtaz'ın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta göre bu kazadaki kışladan firar eden çok sayıda asker vardı fakat, bunlardan bazıları teslim olmuş bazıları da yakalanmıştı.⁹⁸ Mümtaz Bey'in bildirdiğine göre 30 Mart'ta da Zeytun'da firari ve bakaya olan çok sayıda asker vardı.⁹⁹ 4 Mayıs'ta Sergis bin Kigork¹⁰⁰ 17 Mayıs'ta da Ferciloğlu Panosveled-i Ohannes firar etmişti.¹⁰¹ Haziran ayında da Zeytun kışlasından firarlar devam etti ve bu kışladan en az 5-6 zanlı ile otuzdan fazla asker firari idi.¹⁰² Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey'in bildirdiğine göre de 11 Haziran'da da Süleymanlı kazasının Karnes nahiyesinden Astor ve Honan adlı kişiler¹⁰³ ile 1916'da da Süleymanlı kazasındaki askerlerden firar edenler vardı.¹⁰⁴ Kemal Bey'in bildirdiğine göre Pazarcık ve Elbistan Kazalarında yaklaşık 800, Süleymanlı Kazası'nda 50, Göksun Kazasında da 60 firari bulunmaktaydı.¹⁰⁵ 1917'de de Elbistan Kazasındaki birliklerden firarlar devam etti.¹⁰⁶ Özellikle bu tarihte birçok firarî, bakaya, hava değişimi veya izin süresini aşmış asker bulunmakta idi ve bunlardan çok azı birliklerine teslim olurke¹⁰⁷ firarî ve bakayalar da birleşerek liva çevresinde asayiş sorunlarının yaşanmasına neden olmuştu.¹⁰⁸ Bu tarihlerde firarilerden başka Maraş'ta sayıları 20 ile 30'u bulan iki Ermeni ve bir Kürt çetesi, Elbistan ve İslâhiye'de ise eşkıya Kürt çeteleri bulunmakta idi.¹⁰⁹ 1918'de de yine Maraş merkezde

95 Mehmet Arslan, "Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Devleti'nde Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Çanakkale 2014, s.66,72.

96 Bekir Tank, "Almaya ve Avusturya Belgelerinde Maraş 1878-1923", Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu C.II, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, *Kahramanmaraş Belediyesi, Kahramanmaraş 2013*, s.423.

97 Orhan Doğan, "Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri ", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.1, 2011, s.525.

98 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:466, Gömlek: 99/1_1-3, 16-17 Mart 1331/29 Mart 1915.

99 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya: 68, Gömlek: 35/1_1, 17 Mart 1331/30 Mart 1915.

100 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:470, Gömlek: 153/1_1, 30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915.

101 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya:71 Gömlek: 24/1_1b, 4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915.

102 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:466, Gömlek: 127/1_1-3, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915.

103 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:475, Gömlek: 20/1_1, 29 Mayıs 1331/11 Haziran 1915.

104 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:529, Gömlek:22/1_1, 6 Ağustos 1332/19 Ağustos 1916.

105 Bayram Ayna, "Maraş ve Çevresinde Kürt Eşkîyaları (1917-1918)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.XIII/ Aralık 2018, s.442.

106 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:556, Gömlek: 101/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya:17, Gömlek: 58/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917.

107 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:79, Gömlek: 50/1_1-2,6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917.

108 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya: 668, Gömlek: 12/1_1-3, 10 Ağustos 1333/10 Ağustos 1917.

109 Nejla Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 16, S.3, Aralık 2012, s.34.

Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:566, Gömlek:59/1_1, 22 Eylül 1333/22 Eylül 1917.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkîyalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

ve hayvan ihtiyacını karşılamış¹²¹ ve bu savaşta Maraş merkez ve köylerinden çeşitli cepelerde 316 kişi vatanını müdafaa etmiştir. Özellikle Çanakkale Cephesi'nde 316, Irak-Suriye Cephesi'nde 27, Kafkas Cephesi'nde 18, Filistin-Gazze Cephesi'nde 20, Hicaz-Yemen'de 5, Galicya Cephesinde 1, Zeytun Süleymanlı Muharebesinde 7, Fındıcak Muharebesi'nde* 22, diğer cepelerde de 131 Maraşlı vatani uğruna şehit olmuş ve memleketlerini savunmuşlardır.¹²² 1916'da da Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kafkas Cephesi tarafından gelen birçok mülteciye ev sahipliği yapan Maraş¹²³ 1917'de de Yıldırım Orduları'nın ihtiyaçlarını karşılayan şehirler arasında yerini almış¹²⁴ Fransız işgali ve Ermeni mezaliminde de birçok Maraşlı, memleketlerini savunmuş ve şehit olmuştur.¹²⁵ 30 Ekim 1919'da başlayan Fransız işgalinden 12 Şubat 1920'de kurtulan şehir ¹²⁶ Milli Mücadele'nin ilk zaferinden sonra İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.¹²⁷

5.Firari, Askeri-Sivil Eşkîyalık Olaylarına Karşı Alınan Önlemler

Osmanlı Devleti, diğer kentlerde olduğu gibi Maraş'ta da firar, bakaya veya asker-sivil eşkıyalık olaylarına karşı gerekli tedbirleri sürekli almaya özen gösterirdi. Bununla birlikte şehirde asayişin sağlanmasında halktan askerlere yardım edenlerde vardı. Örneğin; 13 Mart 1915'de ahalî ile beraber devriye gezen Jandarma ile eşkıya arasında çıkan çatışmada bir asker ile ahalîden bir kişi ölmüş, üç kişide yaralanmıştı. Bu çatışmada eşkıyadan ise iki kişi ölü ele geçirilmişti.¹²⁸ 26 Mart'ta da Zeytun'daki Ermeni firariler için buraya birkaç jandarma gönderilmiş fakat bunların şehit olmaları üzerine halk Ermenilere müdahale etmek istese de savaş nedeni ile çok tepki gösterememişlerdi.¹²⁹ Bunun üzerine de tekrar Ermeni çeteleri üzerine Jandarma kuvvetleri gönderilmişti.¹³⁰ 29 Mart'ta da Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, Zeytun kıışlasından firar eden 5 zanlının tevkif edilerek, 45 askerin de Maraş'a götürüldüğünü, kalanların da 30 Mart'ta gönderilmesine karar verildiğini, bununla birlikte firarileri yakalamak içinde Elbistan jandarma kumandanı ile Maraş'taki bir bölük süvarinin Akçadağ hududuna görevlendirildiğini ve Zeytun kıışlasından firari 130 askerinde teslim olduğunu rapor etmiştir.¹³¹ Bir gün sonrada mutasarrıf, Zeytun'da firari ve bakaya olanlardan pek çok kimsenin yakalandığını ve tahkikatın devam ettiğini, ayrıca sabıkalı ailelerin de başka mahallere nakil edilmesi gerektiğini, bu durumdan farklı olarak Zeytun kazasının çoğunlukla Ermeni olması nedeni ile bunların isyan ederek civardaki İslam köylerine saldırıda buldukları ve bunların da başka yerlere nakil edilmesi

121 Gümüşalan, *Birinci Dünya...s.433-437*.

*Maraş ile Bahçe kasabası arasında, Gavur (Nur) Dağı'nın kuzeyinde bir tepe üzerine kurulmuş bir köy. Fındıcak İsyanı için bkz. Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Anadolu'nun Güney Bölgelerinde Ermeni Çete Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi ATAM Dergisi* 74, 2009, s.256-261.

122 Ayhan Doğan, "Çanakkale'den Cumhuriyet'e Maraşlı Şehitler", *Berikan Yayınevi*, Ankara 2014, s.13-41,49-64,69-79,89.

123 Nedim İpek, "Şark Mültecileri", I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara 2015, s.453.

124 Sadık Erdaş, "Ortadoğu'da Bir Alman Projesi: Yıldırım", 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara 2015, s.190.

125 Günay,a.g.m,s.240.

126 Koç, a.g.e.,s.66-67.

127 Gümüşalan, *Birinci Dünya...s.433-437*.

128 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:464, Gömlek: 127/1_1-3, 28 Şubat 1330/13 Mart 1915.

129 Bekir Tank, "Almaya ve Avusturya Belgelerinde Maraş 1878-1923", Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu C.II, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, *Kahramanmaraş Belediyesi*, Kahramanmaraş, 2013, s.423.

130 Ahmet Eyicil, "Osmanlı Döneminde Maraş'ın Nüfusu ve Sosyal Yapısı", Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu C.I, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, *Kahramanmaraş Belediyesi*, Kahramanmaraş 2013, s.62.

131 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:466, Gömlek: 99/1_1-3, 16-17 Mart 1331/29 Mart 1915.

gerektiğini merkeze bildirmişti.¹³² 1 Haziran'da da Zeytun kışlasından 5-6 zanlı ile buradaki 30'dan fazla firari ile birlikte merkez ve kazalardaki çok sayıda firari yakalanmış,¹³³ 19 Haziran'da da Süleymanlı'ya üç saat mesafede Baluşağı yaylası denilen sarp kayalıklı yerde eşkıyanın izini takip eden jandarma İsmail Çavuş komutasındaki 45 kişilik seyyar jandarma müfrezesi, adı geçen kayalıklarda 7-8 kişilik bir eşkıya tarafından pusuya düşüldüğü, bu nedenle İsmail Çavuş ve seyyar jandarmadan Silifkeli İbrahim ve Elbistanlı Paşa adlı askerlerin şehit olduğu, askerlere ait bazı cephanelerin de eşkıya eline geçtiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Yine Süleymanlı'nın yukarı mahallesinden Hınçak reisi oğlunun öldürüldüğü, bir mağarada eşkıyaya ait iki okka kadar barut ve kurşun kalıplarıyla dökülmemiş kurşun, doksan adet martin ile mavzer frengi* ve martin fişeği atar bir tüfekte birlikte bir kapsüllü filintanın da ele geçirildiği Maraş Jandarma Tabur Komutanlığı'ndan Süleymanlı Kaymakamlığı'na bildirilirken, Haçin kazası Maraş köprüsündeki Ermenilerden de bir takımının firar edip bunlara katılmalarıyla kuvvetlendikleri 4. Ordu Kumandanlığı Vekâleti'ne rapor edilmişti.¹³⁴ 2 Ağustos'ta ise Fındıcak köyünün kuzey batısında siper kazan eşkıya ile askerler arasında 15 saat kadar devam eden şiddetli çatışmada, henüz tam miktarı tespit edilemese de 400'den fazla eşkıyanın öldürüldüğü, askerlerden ise 4 şehit ve 24'ü ağır olmak üzere 42'sinin yaralandığı, bir kısım eşkıyanın da kısmen köy dâhilindeki kargir kiliselere ve bazı hanelere kaçtığı ancak bunlarında aynı gün yakalandığı, Adana Valisi Hakkı Bey tarafından merkeze telgrafla iletildi.¹³⁵ Burada 400 kişilik bir eşkıyadan söz edilmesi önemlidir. Çünkü bu durum çete kavramının nicelik olarak değiştiğini de göstermesi açısından önemlidir. Zira savaş öncesi çete üye sayısı genellikle 15-20'den fazla değildir.¹³⁶ 29 Kasım'da ise Ermeni çetelerinin Maraş'ta ve çevresindeki köyleri basarak yirmi yedi Müslüman'ı öldürdüğü, 51 hanenin yakıldığı, otuz üç kişinin de eşyalarının gasp edildiği merkeze bildirilmişti.¹³⁷ 22 Eylül 1917'de de Maraş'ta firari eşkıya çetesinin takibi için jandarma müfrezeleri çıkarılmış ancak bunlar yetersiz kalınca Yedinci Ordu Kumandanlığı'ndan yardımcı kuvvet istenilmişti.¹³⁸ Alınan tedbirler sayesinde Maraş ve İslahiye çevresinde faaliyet gösteren total Agop ve amcaoğlu Mardiros, Hasan Beğ tarafında çıkan çatışmada ölü geçirilmiş, çatışma sırasında şehit olanların ailesine beş bin kuruş ve yaralanan askerlere de devlet tarafından toplam 150 lira verilmesine karar verilmişti¹³⁹ Ancak alınan önlemlere rağmen Şubat 1918'de Urfa, Antep ve Maraş livalarında eşkıyalık yapan çetelere, firarilerden katılımların olması¹⁴⁰ ve daha önce de değinildiği gibi 21 Mayıs'ta Sivas, Diyarbakır, Ankara, Bursa, Aydın, Kastamonu, Bursa, Canik, İzmit gibi ve Maraş'tan da harp dolayısıyla askeri birliklerin sevk edilmesi bölgede

132 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya: 68, Gömlek: 35/1_1, 17 Mart 1331/30 Mart 1915.

133 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:466, Gömlek: 127/1_1-3, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915.

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın güneyinde Neckar nehri kıyısında bulunan Oberndorf Neckar kentinde kurulmuş olan Mauser Silah Fabrikasından, özellikle Kara Ordusu'nun güçlendirmek için almış olduğu modern piyade tüfeğidir ve uzun yıllar kullanılan bu Mauser marka tüfekler süreç içerisinde Türkçede "Mavzer" adını alacaktır. Bkz. Ali Serdar Mete, "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2012, s.52, *a.müellif*, "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Piyade Tüfeği Tedarikinde Bağımlılık ve Alman Tekeli: Mavzer Tüfekleri Örneği", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Genç Bakışlar, Ed. Ercan Karakoç, *Ukid Yayınları*, İstanbul 2015, s.99-125.

134 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:476, Gömlek: 48/1_1, 6 Haziran 1331/19 Haziran 1915.

135 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya:9, Gömlek:78/1_1,21 N.1334/ 2 Ağustos 1915.

136 Yaşar, *a.g.m*, s.19.

137 Günay, *Ermenilerin Kurdukları...*, s.32.

138 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:566, Gömlek: 59/1_1, 22 Eylül 1333/22 Eylül 1917.

139 Günay, *Ermenilerin Kurdukları...*, s.34.

140 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya:32, Gömlek: 82_1-10, 10 Mart 1334/10 Mart 1918, 24 Şubat 1134/24 Şubat 1918.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkivalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

eşkivalık faaliyetlerinin artmasına neden oldu.¹⁴¹ 25 Haziran'da ise Göksun kazası Bozhöyük köyünden hırsızlık yapan firari Dalmızrak oğlu Battal'ın Binboğa dağında Deve deresinde, devriye gezen müfrezenin dur emrine itaat etmemesi üzerine ölü olarak ele geçirildiği¹⁴² 6 Aralık'ta da Göksun Menez Höyük köyünden şekavet-i müstemirre* firari Deli Mehmed'in oğlu Kara Bekir jandarma müfrezeleri ile girdiği çatışmada yakalandığı Maraş'tan Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti.¹⁴³

Yukarıdaki firarlardan farklı olarak Kürt eşkiyadan askerlerle çatışmalara girenler haricinde Ermeni eşkiyadan firarilere yâda firari olup askerlere saldıranlarda vardı. Örneğin; 14 Ağustos 1916'da Malatya'ya geçen on ikinci firkadan Alanya kazasına tabi Arabköy karyeli İsmail, Mehmed ve Mustafa oğlu Ahmed firar etmiş ancak Süleymanlı kasabası civarında on kadar eşkiya tarafından yakalanarak para ve elbiseleri alındıktan sonra boğazlarına ip geçirilerek boğulmak üzere bırakılmışlardı. Bir müddet sonra kendilerine gelen firariler, Süleymanlı merkezine giderek durumu anlatmış ve yapılan tahkikatta bunu yapanların Ermeni oldukları ortaya çıkmıştı. Bu nedenle hemen eşkiyanın takibine başlanarak ölü ya da diri ele geçirilmeleri için çalışma başlatılmıştı. Sevk olunan jandarma müfrezesinin eşkiyayı yakalayıp giriştikleri çatışmada Ermenilerden 7'si ölü, 1'i de sağ olarak ele geçirilmişti. Yakalanan Ermenin ifadesi alınmış ve sürgün yerlerinden firar eden Ermeniler olduğu öğrenilmiş, tedbir olarak bir daha Ermenilerin firarına meydan verilmemek ve bölgenin asayişinin de sağlanması için Ermenilerin daha uzak mahallere gönderilmelerine karar verilmişti.¹⁴⁴ 11 Haziran 1917'de de Elbistan kazasında firarilerin, kendilerini takip eden jandarmalara hücum ederek müfrezeye kumandanı Veysel Çavuş ile üç jandarma askerini şehit ettikleri, kaza kaymakamı tarafından bildirilmesi üzerine derhal yakalanmaları için birkaç koldan asker ve jandarma müfrezelerinin gönderildiği, yirmi beş kişilik bir Ermeni eşkiya çetesinin ise Pazarcık Ördedede köyüne saldırmaları üzerine de buraya da birkaç koldan jandarma müfrezeleri çıkarıldığı, Maraş'tan Dâhiliye Nezaretine telgrafta bildirildi.¹⁴⁵ Ancak bunlardan farklı olarak 15 Temmuz 1917'de Elbistan'da bulunan Talimgâh Taburu İstihkâm Bölüğünün talimi sırasında kazayla patlayan dinamit Mülazım-ı evvel* Alaaddin ve Mülazım-ı sani* Şeref efendilerin şehit düşmesine ve yirmi nefer ile birlikte o sırada oradan geçmekte olan ahaliden sekiz kişinin yaralanmasına neden olmuştu.¹⁴⁶ Nisan ve Mayıs 1918'de de Elbistan civarında Kürt Reşit çetesi ile Elbistan'ın jandarma müfrezesi arasındaki çatışmada 5 eşkiyanın öldürüldüğü, ancak Kürt Reşit çetesinin hâlâ asayiş sorunlarına neden olduğu, bunun yanında Şaki Abdal Aziz çetesi ile Hacı Hasan ve Bozo çetelerinin eşkiyalıklarına devam ettiği, özellikle Bozo ve Hasan Hacı isimli eşkiya çetelerinin Antep ve Pazarcık kasabasında eşkiyalık yaptıkları Dâhiliye

141 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya: 37, Gömlek: 38_1-2, 21 Mayıs 1334/21 Mayıs 1918.

142 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya: 40, Gömlek: 23/1_1, 16 Ramazan 1336/25 Haziran 1334/25 Haziran 1918.

*Köylerine ya da kasabalarına gidemez. Bkz. Naim Ürkmez, "Eşkivalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor", *ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Aralık 2015, s.40,50.

143 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya: 597, Gömlek: 80/1_1, 6 Kanuni Evvel 1334/ 6Aralık 1918.

144 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya:26, Gömlek: 40/3_1, 1 Ağustos 1332/14 Ağustos 1916.

145 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:556, Gömlek: 101/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya:17, Gömlek:58/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917.

*Bugünkü karşılığı Asteğmen.

*Bugünkü karşılığı Üsteğmen.

146 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya: 17, Gömlek: 71/1_1, 15 Temmuz 1333/15 Temmuz 1917.

Nezaretî'ne iletildi.¹⁴⁷ 1917-1918'de Pazarcık, Elbistan kazalarında eşkıyalık yapan Kürt çetelerine karşıda önlemlerin alındığı merkeze bildirildi.¹⁴⁸

Kentte alınan önlemler sadece bunlarla sınırlı değildi. Maraş'ta görev yapan mülkî ve askerî idareciler, kentteki firari, askeri veya sivil eşkıya hakkında Divan-ı Harp'in vermiş olduğu emirleri de yerine getirdi. Örneğin; 4 Mayıs 1915'te Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, firari Sergis bin Kigork hakkında Divan-ı Harbi Örfî'den verilen hükmün yerine getirildiğini bildirmişti¹⁴⁹ 13 Mayıs'ta da Divan-ı Harbin kentteki firari ve 40 eşkıyanın idamına ve diğer eşkıyalarında muhtelif cezalarla çarptırılmasına karar vermesi üzerine¹⁵⁰ 17 Mayıs'ta firari Ferciloğlu Panosveled-i Ohannes¹⁵¹ ile 6 Haziran'da da Urfa'nın Kırk Mağara Mahallesi'nden firari Süleyman bin Veli Abo hakkındaki idam kararının Divan-ı Harb-i Örfî hükmü gereğince yerine getirildiği, aynı mutasarrıf tarafından Dâhiliye Nezaretine telgrafla iletilmişti.¹⁵² Nadirli aşireti yaylağında jandarma müfrezesi tarafından yakalanıp Maraş Hapishanesi'nde bulunan Fekeli Melkon veled Bağdasar'ın aralarında olduğu kişiler, vatandaşları birbirlerine kıskırtıp, silahlandırarak adam öldürme, çapulculuk ve devlete zarar verdiğinden yine Mülkiye Ceza Kanunu'nun 56'ncı maddesine göre idamlarına karar verilmiş,¹⁵³ 11 Haziran'da da Süleymanlı kazasının Karnes nahiyesinden firari olan Astor ve Honan adlı kişilerin idam edildiği Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey tarafından merkeze bildirilmişti.¹⁵⁴ 12 Mart 1918'de de Pazarcık kazasında takip müfrezesinin sürekli devriye gezdiği ve bu güne kadar birçok eşkıya ve firarilerin ele geçirilerek Divan-ı Harbe sevk edildiği ve aralıksız takip faaliyetlerinin sürdüğü hakkındaki şifreli telgraf, Maraş Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezaretî'ne gönderilmişti.¹⁵⁵

Osmanlı'nın firari askerler hakkında aldığı önlemler sadece idam veya sürgün değildi. Örneğin; 22 Mayıs'ta Osmanlı Hükümeti "*vesika ibraz etmeyerek başıboş dolaşan firarî askerlerden dur ihtarna uymayanlara ateş açılması ve bunları saklayan köylülerin cezalandırılmasına dair kararı*", Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti aracılığı ile Edirne, Ankara, Halep, Karesi, Teke, Maraş ve diğer mutasarrıflıklara,¹⁵⁶ 25 Kasım'da da alınan karar gereği askerlik sebebiyle nüfus vukuatını haber vermemiş olanlar ile gerek seferberlik ilanından evvel ve gerek sonra jandarma mesleğine kayıt olunanların cezaı sayılmamaları, Maraş Nüfus Müdürlüğü tarafından İstanbul Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyet-i Aliyesine bildirildi.¹⁵⁷ 8 Mayıs 1916'da da Ermeni eşkıyası takibinde yapılacak askeri harcamalar için Maraş Mutasarrıflığı'nın örtülü ödenekten istediği 4.000 kuruşun ödenmesine karar verildi.¹⁵⁸ Bununla birlikte 3 Nisan 1917'de de Dersaadet'ten gönderilen 12.000 nefer, Maraş Mutasarrıflığı tarafından Mart ayında Elbistan'a sevk edildi. Hapishanelerde de lekeli humma hastalığı ortaya çıkınca buradaki firariler ve adi suçluların diğer hapishanelere gönderilmesi kararlaştırıldı. Harp dolayısıyla devlet memurlarının ve bilhassa telgraf

147 Dâhiliye Nezaretî Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya:37, Gömlek: 13_1-12, 30 Nisan 1334/14 Mayıs 1334, 30 Nisan 1918/14 Mayıs 1918.

148 Ayna, a.g.m, s.444-448.

149 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya:469, Gömlek: 110/1_1-2, 21 Nisan 1331/4 Mayıs 1915.

150 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya:470, Gömlek: 153/1_1, 30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915.

151 Dâhiliye Nezaretî Emniyet-i Umumiye İkinci Şube, Dosya:71, Gömlek:24/1_1b, 4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915.

152 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya:474, Gömlek: 38/1_1, 24 Mayıs 1331/6 Haziran 1915.

153 Genel Kurmay Başkanlığı, "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918" C.VIII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008,s.44.

154 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya: 475, Gömlek: 20/1_1, 29 Mayıs 1331/11 Haziran 1915.

155 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya: 575, Gömlek: 104, 12.1.1334/ 12 Mart 1918.

156 Dâhiliye Şifre Kalemî, Dosya:53, Gömlek: 78/1_1-2, 9 Mayıs 1331/22 Mayıs 1915.

157 Dâhiliye Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemî, Dosya: 66, Gömlek: 4/1_1-2, 12 Teşrinisani 1331/25 Kasım 1915.

158 Dâhiliye Nezaretî Emniyet-i Umumiye Kısm-i Adli Kalemî, Dosya:11, Gömlek: 23/13_1, 5 B 1334/ 8 Mayıs 1916.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkivalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

memurlarının geceli gündüzlü vazifelerini ihmal etmemeleri emri verildi.¹⁵⁹ 29 Temmuz'da ise Maraş'tan Dâhiliye Nezaretine, asker firarisi ailelerinin nereye sürüleceği ve mallarının müsaderesi hususu Ordu Kumandanlığı'ndan Ahz-ı Asker Şubeleri'ne tebliğ edilmiş ise de bu ailelerin nerelere sevk olunacakları, iaşe ve sevkleri için icab eden masrafların hangi tahsistattan karşılanacağı sorularak, bu konu hakkında bilgi istendi.¹⁶⁰ 6 Ağustos'ta da birçok firari, bakaya, hava değişimi veya izin süresini aşmış askerlerden geri dönenlerin sayısının ordunun ihtiyacı için yeterli miktarda olmaması üzerine, bu konular hakkında tahkikat ve gereken uygulamaların yapılması Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden Edirne, Zor, Bolu ve Maraş Mutasarrıflıkları'na telgrafla bildirildi.¹⁶¹ 10 Ağustos'ta da çok sayıda firarinin birleşerek liva çevresinde mal gasp ederek bunların çeşitli eşkıyalıklara cesaret verdiği ve bu nedenle bunların takip edilerek yakalanmaları içinde jandarma kuvvetleri gönderildiği fakat bunların yetersiz olması üzerine de silahlı yüz neferin jandarmaya verilmesi için Antep Ahz-ı Asker Kalemi ve Maraş şube riyasetlerine yazılar gönderildiği Maraş'tan Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.¹⁶² 29 Ağustos'ta ise Elbistan Kaymakamı Mehmed Hilmi Bey ile Jandarma Bölük Kumandanı Hamdi Efendi, bazı asker firarilerinin af edilip edilemeyeceğini merkeze telgrafla sordular.¹⁶³

6. Sonuç

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde asker temini için seferberlik ilan etti. Bu seferberlik ile yaşları 16 ile 46 arasında milyonlarca Müslim-Gayrimüslim Osmanlı vatandaşı orduya alınmış oldu. Osmanlı ordusu bu savaşta aynı anda birden fazla cephede savaşırken, cephe gerisinde çözmek zorunda olduğu önemli sorunlardan biri de ordudan firar edip, buldukları bölgede eşkıyalık yapanlardı. Ortaya çıkan bu sorun Osmanlı'nın birçok kentinde yaşandığı için, hem toplum hem de ordu, bundan sosyal, iktisadi ve askeri olarak büyük zararlar gördü.

Bu savaşta firari olaylarının yaşandığı kentlerden biri de Maraş idi. 1915'ten sonra kentte ordudan firar edenlerin sayılarında büyük bir artış oldu ve savaş sonuna kadar 36.000 ile 46.000 arasında ordudan firar eden, bakaya kalan veya izin süresini aşmış, birliğine geç teslim olmuş Müslim ve Gayrimüslim asker vardı. Firar edenlerin çeteler kurarak, yaşadıkları yerlerde eşkıyalık olaylarına karışması, birçok insanın ölmesine ve bölgede güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmakta idi. Özellikle kentteki bazı firarilerin silahları ile dağa çıkarak çete kurmaları, beraberinde bunları takip eden Jandarma kuvvetleri ile çatışmalarını zorunlu kılmış ve bu çatışmalarda birçok askerde şehit olmuştur. Bu durum Osmanlı ordusunu hem askeri hem de lojistik olarak olumsuz etkilemiştir. Firar edip, çete kurmayan askerler ise Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Bunun dışında kentteki Kürt ve Ermeni çeteler de halka büyük zararlar vermiştir. Kentte yaşanan bu olumsuz hadiseler karşısında ise Osmanlı, diğer kentlerde olduğu gibi hemen gerekli tedbirleri almıştır. Öncelikli olarak bölgeye takviye kuvvetler sevk edilmiştir. Firar, bakaya kalanlar, izin süresini aşanlar, birliğine teslim olmayanlar takip edilerek firari ve bakaya kalanların büyük çoğunluğu ele geçirilmiştir. Firar ederek çete kuran Müslim-Gayrimüslim askerler ile sivil halktan çete kurup, eşkıyalık faaliyetinde bulunan Müslim-Gayrimüslimlerde titizlikle takip edilmiş ve bunlarda ölü veya diri ele geçirilmiştir. Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi'nden sonra da seferberlik ilan etmesi kentte firarı

159 Dâhiliye İdare-i Umumiye Ekleri, Dosya:31, Gömlek: 89/1_1-2, 3 Nisan 1333/10 C.1335/3 Nisan 1917.

160 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:560, Gömlek: 82/1_1, 29 Temmuz 1333/29 Temmuz 1917.

161 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:79, Gömlek: 50/1_1-2, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917.

162 Dâhiliye Şifre Kalemi, Dosya:668, Gömlek: 12/1_1-3, 10 Ağustos 1333/10 Ağustos 1917.

163 Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube, Dosya:20, Gömlek: 6/1_2, 29 Ağustos 1333/29 Ağustos 1917.

arttırmıştır. Fakat kentte firar edip çete kurarak eşkıyalık faaliyetinde bulunan Müslim-Gayrimüslim askerler için alınan diğer bir önlem, Divan-ı Harbin bunlar hakkında vermiş olduğu idam kararlarıdır. Alınan bu kararlar Maraş Mutasarrıflıkları'nca hemen uygulanmış ve firar sayıları gibi idam edilenlerde merkeze hemen bildirilmiştir. Firari aileleri hakkındaki kararlarda yine merkez tarafından verilmiştir. Firar edip kendiliğinden teslim olanların durumunun ne olacağı veya affı konusu da yine merkezin verdiği talimat doğrultusunda karara bağlanmıştır. Kentte yaşanan bu olumsuz hadiselerin sadece bu şehre özgü bir durum olmadığı unutulmamalıdır. Çünkü Osmanlı bu dönemde birçok cephede aynı anda, zor şartlarda ülkesini savunmaya çalışmıştır. Nitekim Maraş halkı Milli Mücadele yıllarında işgalci güçlere karşı önemli mukavemetler sergilemiş ve başta Çanakkale Cephesi olmak üzere birçok cephede ülkesini ve şehrini canla başla savunmuştur. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Maraş adının "Kahramanmaraş" olarak değiştirilmesi ve kente "İstiklal Madalyası" verilmesi bunun göstergesidir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube

DH. EUM.2.Şb.26/40/3_1, 1 Ağustos 1332/14 Ağustos 1916, DH. EUM.2.Şb.26/40/3_1, 1 Ağustos 1332/14 Ağustos 1916, DH. EUM.2.Şb.68/35/1_1, 17 Mart 1331/30 Mart 1915, DH.EUM.2.Şb.71/24/1_1b, 4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915, DH.EUM.2.Şb.9/78/1_1,21 N.1334/ 2 Ağustos 1915.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube

DH. EUM.6.Şb.17/58/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917, DH. EUM.6.Şb.17/71/1_1, 15 Temmuz 1333/15 Temmuz 1917, DH.EUM.6.Şb.20/6/1_2, 29 Ağustos 1333/29 Ağustos 1917, DH.EUM.6.Şb.40/23/1_1, 16 Ramazan 1336/25 Haziran 1334/25 Haziran 1918, DH.EUM.6.Sb.17/26_11, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914'ten 31 Mayıs 1333/31 Mayıs 1917, DH.EUM.6.Şb.19/5/7_1, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914'ten 30 Haziran 1333/30 Haziran 1917, DH.EUM.6.Şb.22/49/4_1, 6 Eylül 1333/6 Eylül 1917, DH.EUM.6.Şb.27/47/3_1, 1 Teşrin-i evvel 1333/ 1 Ekim 1917, DH.EUM.6.Şb.34/22/3_1, 7 Mart 1918, DH.EUM.6.Sb.32/82_1-10, 10 Mart 1334/10 Mart 1918, 24 Şubat 1134/24 Şubat 1918, DH.EUM.6.Sb_37/13_1-12, 30 Nisan 1334, 14 Mayıs 1334, 30 Nisan 1918, 14 Mayıs 1918,DH.EUM.6.Sb_37/38_1-2, 21 Mayıs 1334/21 Mayıs 1918, DH.EUM.6.Sb_49/94_1-34, Teşrinievvel 1334/7 Ekim 1918

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı

DH. SFR.668/12/1_1-3, 10 Ağustos 1333/10 Ağustos 1917, DH.SFR.53/78/1_1-2, 9 Mayıs 1331/22 Mayıs 1915, DH.SFR.79/50/1_1-2, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917, DH.SFR.99/328/1_1, 25 Mayıs 1335/25 Mayıs 1919, DH.SFR.464/127/1_1-3, 28 Şubat 1330/13 Mart 1915,DH.SFR.466/99/1_1-3, 16-17 Mart 1331/29 Mart 1915, DH.SFR.466/127/1_1-3, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915, DH.SFR.469/110/1_1-2, 21 Nisan 1331/4 Mayıs 1915, DH.SFR.470/153/1_1, 30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915,DH. SFR.475/20/1_1, 29 Mayıs 1331/11 Haziran 1915, DH.SFR.474/38/1_1, 24 Mayıs 1331/6 Haziran 1915,DH.SFR.476/48/1_1, 6 Haziran 1331/19 Haziran 1915, DH.SFR.529/22/1_1, 6 Ağustos 1332/19 Ağustos 1916, DH.SFR.556/101/1_1, 11 Haziran 1333/11 Haziran 1917, DH.SFR.560/82/1_1, 29 Temmuz 1333/29 Temmuz 1917, DH.SFR.566/59/1_1, 22 Eylül 1333/22 Eylül 1917, DH.SFR.98/295/1_1, 24 Nisan 1335/24 Nisan 1919, DH.ŞFR.575/104, 12.1.1334/ 12 Mart 1918, DH.SFR.597/80/1_1, DH.SFR.597/80/1_1, 6 Kanuni Evvel 1334/ Aralık 1918.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-i Adli Kalemi

DH.EUM.KLU.11/23/13_1, 5 B 1334/ 8 Mayıs 1916

Dâhiliye Nezâretîdâre-i Umumiye Ekleri

DH. I.UM.EK.31/89/1_1-2, 3 Nisan 1333/10 C.1335/3 Nisan 1917.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi

DH. SN. THR.66/4/1_1-2, 12 Teşrinisani 1331/ 25 Kasım 1915.

Diğer Kaynaklar.

Akbiyyık, Yaşar (1987), “Maraş’ın Düşman İşgalinden Kurtulmasında Atatürk’ün Rolü.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.4, S.10, ss.225-231

Akseki, Cengiz (2013), “Atatürk Devrimlerinde Yöntem II: Söylem Ve Toplum”, *Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Belgi Dergisi*, S.5 (Kış/I), ss.507-536.

Alparslan, Yaşar vd.(2009), *Seyahatname, Şehir Tarihi ve Coğrafya Kitaplarına Göre Maraş, Ukde Kitaplığı: 66, Maraş Tarihi Serisi:26*, Kahramanmaraş.

Arabacı, Zeynep (2017), “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik.” *Sağlık Akademisi Kastamonu*, C.2, S.1, , ss.40-50.

Armaoğlu, Fahri (2007), *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1915. C.1-2*, Genişletilmiş bs. 16, İstanbul: Alkım Yay.

Arslan, Mehmet (2014), “Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Devleti’nde Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Çanakkale.

Arslanyürek, Yaşar (2020), “İngilizlerin Maraş’ı İşgali.” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Özel Sayı), ss. 16-42.

Atnur, İbrahim Ethem (2019), “Türklerin I. Dünya Savaşı”, İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt, Ed. Süleyman Çiğdem, vd., Bayburt Üniversitesi Yayınları No: 21,Erzurum, ss.83-86.

Ayna, Bayram (2018). “Maraş ve Çevresinde Kürt Eşkivaları (1917-1918).” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.XIII/ Aralık, ss.453-439.

Beşikçi, Mehmet (2015), *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Bozkurt, İbrahim (2018). “Tanin Gazetesi’ne Göre I.Dünya Savaşı’nın Başlama ve Osmanlı Devleti’nin Savaşa Giriş Süreci.” *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S.22, Nisan, ss. 239-265.

Çabuk, Mustafa (2015), “Amerikan Board Arşivine Göre; 1878–1879 Zeytun’daki Ermeni İsyanı ve Amerikalı Misyonerler.” *TurkishStudies*, Volume 10/5 Spring, ss.131-140.

Çalışkan, Adem (2019), “XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *Sağlık – Toplum – Bilim Akademik Araştırmalar*, Ed. Durmuş Ali Arslan vd., Çanakkale: Paradigma Akademi.

Çankaya, Özlem (2919), “Millî Mücadele Dönemi’nde Asker Firarileri.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 15, S.29. ss. 175-203.

Çapan, Fatma (2016). “Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Döneminde Maraş ve Çevresinin Stratejik Önemi.” *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu 17-19 Kasım 2016*, C.III, Kahramanmaraş, ss.176-191.

- Çelik, Kemal (2001), "Mut Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Karar Defteri ve Milli Mücadele'de Mut", *Atatürk'ün 120. Doğum Yıldönümü 'ne Armağan*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, , Ankara.
- Dinçaslan, A.Latif (2008), *Zeyton ve Çevresindeki Ermeni İsyanları 1895-1921*, Ed. Yaşar Alparslan vd., Ukde Kitaplığı: 52, Maraş Tarihi Serisi:22, Kahramanmaraş.
- Doğan, Ayhan (2014), *Çanakale'den Cumhuriyet'e Maraşlı Şehitler*, Ankara: Berikan Yay.
- _____ (2001), "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarı ve XX. Yüzyılın Başlarında)." *Selçuk Üniversitesi, sosyal Bilimler Dergisi*, S.11, Konya, ss.271-285.
- Doğan, Orhan (2014). "Maraş'ın İstiklal Mücadelesi", *Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş*, Ed. Orhan Doğan vd., Kahramanmaraş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, ss.65-78.
- _____ (2011). "Zeyton (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.1, ss.509-546.
- _____ (2011). "Milli Mücadelede Sebîl'ür- Reşâd Dergisi ve Eşref Edib'in "Maraş ve Ayntablıların Kahramanlıkları." İsimli Makalesi, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.4, 2011, ss.1439 -1474
- Erdaş, Sadık (2015), "Ortadoğu'da Bir Alman Projesi: Yıldırım." *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss.177-202.
- Eyicil, Ahmet (2013), "Osmanlı Döneminde Maraş'ın Nüfusu Ve Sosyal Yapısı", *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu* C.I, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Belediyesi, Kahramanmaraş, ss.23-95.
- _____ (2008), *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Gün.
- _____ (2009), *Yakın Çağda Kahramanmaraş*, Ed. Yaşar Alparslan vd., Ukde Kitaplığı:75, Maraş Tarihi Serisi: 28, Kahramanmaraş.
- _____ (2014). "Dulkadiroğulları Beyliği Dönemi (1337-1522)", *Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş*, Ed. Orhan Doğan vd., Kahramanmaraş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, ss.35-38.
- _____ (2014), "Yakın Çağda Kahramanmaraş (1850-1920)", *Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş*, Ed. Orhan Doğan vd., Kahramanmaraş Valiliği, İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, ss.55-58.
- Faroqh, Suraiya (2006), *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, İstanbul: Doğubati.
- Genel Kurmay Başkanlığı (2008), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.VIII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Gökçe Özcan, Almıla (2018), "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Vergi Muâfiyeti: Derbendçilik ", *Akademik Bakış*, C.11, S.22, Yaz 2018, ss.305-322.
- Gökhan, İlyas vd.(2008), *İlkçağdan Dulkadirli'lere Kadar Maraş*, Kahramanmaraş: Ukde.
- Güler, Mürsel (2019) "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, İstanbul.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Firari Askerlerin Eşkimalık Olayları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler -Maraş Örneği-

- Gümüşalan, Nermin (2015), "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ülke Genelinde Yaşanan Sosyo-Ekonomik Sıkıntıların Maraş Bölgesi Üzerindeki Etkileri." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.2, ss.431-445.
- _____ (2013), "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Maraş Şehrinde asayiş Faaliyetleri (1908-1920)", *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu*, C.III, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Belediyesi, Kahramanmaraş, ss.299-312
- Günay, Nejla (2019), "Milli Mücadelenin İlk Zaferi: Maraş Millî Mücadelesi ve Maraş'ın Kahramanlığı", *Türkiyat Mecmuası, 'Milli Mücadele' Özel Sayısı*, ss. 47-74.
- _____ (2012), "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 16, S.3, Aralık, ss.21-44
- _____ (2009), "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişmeleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü ", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 51, ss. 235-258.
- _____ (2009), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Anadolu'nun Güney Bölgelerinde Ermeni Çete Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi ATAM Dergisi*, 74, ss. 253-281
- Gürbüz, Adnan (2009), "16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.9, ss.165-170.
- Halaçlı, Cengizhan (2018), "Cumhuriyet Rejiminin Tesisi ve Devamlılığında İstiklal Mahkemelerinin rolü (1923-1927)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Denizli.
- İbn İyas (2016), *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe.
- İpek, Nedim (2015) "Şark Mültecileri." *I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s.445-476.
- Kalaycı, İrfan (2018), "Sona Erişinin 100. Yılında 1. Dünya Savaşı'nın Ekonomik Cephesine Dair Bir İnceleme", *Avrasya Etüdüleri* 54/2018-2, ss.179-210.
- Karal, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi. IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi. 3.Tıpkıbasım, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karpat, Kemal H (2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş.
- Koç, Kemalettin (2010), *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Yapı ve Şehirleşme Tarihi)*, Ed. Yaşar Alparslan vd., Ukde Kitaplığı:83, Maraş Tarihi Serisi:17, Kahramanmaraş.
- Metem, Ali Serdar (2015), "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Piyade Tüfeği Tedarikinde Bağımlılık ve Alman Tekeli: Mavzer Tüfekleri Örneği." *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Genç Bakışlar*, Ed. Ercan Karakoç, İstanbul: Ukid Yayınları, ss. 99-125.
- _____ (2012), "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

- Okur, Mehmet vd.(2014), “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Meclis-i Umumi’de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler.” *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014 İstanbul*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü İstanbul, ss.283-310.
- Özçelik, İsmail (2005), *Millî Mücadele’de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara.
- Özkaya, Yücel vd.(2006), “Muhassıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.31, İstanbul 2006, ss.18-20
- Sakin, Orhan (2008), *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul: Ekim.
- Solak, İbrahim (2004), *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara:Akçağ Yay.
- Şahin, Harun (2015), *XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı’nın İktisadi, Mali Ve Sosyal Durumu. XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı’nın İktisadi, Mali Ve Sosyal Durumu*, Dulkadir Belediyesi, Maraş Kültür Tarih Yayınları Serisi-4, Kahramanmaraş 2015.
- Tank, Bekir (2013), “Almanya ve Avusturya Belgelerinde Maraş 1878-1923.” *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu*, C.II, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Belediyesi, Kahramanmaraş, ss.409-430.
- Taş, N.Fahri (2018), “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Kazanımları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) XI-I*, ss. 21-32
- Temizgüney, Firdes (2019) “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti’ne Sığınan Rus Askeri Mülteciler Meselesine Genel Bir Bakış”, *HistoryStudies*, Volume 11, Issue 1, February, ss.261-283.
- Topal, Cengiz (2013, “Fırar Suçları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Tosun, Ulvi Ufuk (2018), “Mütareke Dönemi’nde Asker Firarilerinin İç Güvenliğe Etkileri.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11 S.57 Haziran, ss.171-175.
- _____ (2010), “Eskişehir İstiklâl Mahkemesi Karar Defterine Bazı Suç Çeşitleri”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-67, Ocak, Erzurum, ss.601-614.
- Ünal, Mehmet Ali (2015), “Osmanlı Devleti’nde Askeri Sınıfın Yargılanması.” *XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.IV, II. Kısım, Ankara, s.669-697.
- Ünalp F. Rezzan (2018), “Birinci Dünya Harbi Sonunda Maraş’ın İtilaf Devletlerince İşgali ve Maraş Savunması”, *Akademik Bakış 205*, C11, S.22, Yaz, ss.205-235.
- Ürkmez, Naim (2015), “Eşkîyalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Rapor.” *ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I/1, Aralık, ss.31-64
- Yakar, Halil İbrahim (2014), *Gaziantep Savunması Hatıralar-Belgeler*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Ankara: Epa-Mat.
- Yaşar, Hakan (2016), “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32,Bahar, ss.5-41.
- Yener, Tefvik (2015), *Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi.

Ek 2.Maraş'ta Jandarma müfrezinden üç askerin, Ermeni eşkıyalarla çarpışma sonucu yaralandığı ve hastanede tedavi gördüğünü gösterir fotoğraf.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

DH.EUM.2.Şb.00026.00040.005

BREST LİTOVSK BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN SİYASİ SONUÇLARI (SOVYET RUSYA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU AÇISINDAN)*

POLITICAL RESULTS OF THE BREST LITOVSK PEACE TREATY
(IN TERMS OF SOVIET RUSSIA AND THE OTTOMAN EMPIRE)

MARZİYE MEMMEDLİ**, HİLAL AKGÜLLER***

Geliş Tarihi/Received:30.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:28.06.2020

MEMMEDLİ, Marziye – AKGÜLLER, Hilal, (2020), "Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasî Sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2713-2734.

Öz

Rusya'da Ekim İhtilaliyle iktidara gelen Bolşevikler, yayınladıkları bildiri ile tüm savaşan devletlere, savaşı sona erdirmeye ve ateşkes çağrısında bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda 3 Mart 1918 tarihinde Almanya, Rusya, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu arasında Brest Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri sırasında katılan Rusya İmparatorluğu, savaş sürecinde iç politikasında sorunlar yaşamış ve bütün bunlar Rusya İmparatorluğu'nda Çar rejiminin kaldırılması ile sonuçlanmıştır. Daha savaşın ilk günlerinden I. Dünya Savaşı'nı emperyalist güçlerin kendi aralarında çıkar savaşı olarak nitelendiren Bolşevik Partisi başta Lenin olmakla birlikte hâkimiyeti ele aldıktan sonra ilk iş olarak Rusya'yı I. Dünya Savaşı'ndan çıkarmaya çalışmıştır. Ekim Devrimi zamanı onlarla aynı cephede olan birçok parti bu meselede onlarla aynı düşünceleri paylaşmadığından bu mesele hâkimiyet buhranını getirmiş, hatta Sol SR'ler Temmuz ayında bu sebeple isyan bile çıkarmıştır. Ayrıca, Alman İmparatorluğu Bolşeviklerin ateşkes isteklerini doğal olarak güçsüzlük göstergesi olarak kabul ettiklerinden barış için şartları zorlayan Bolşeviklerin bile kabul etmeyeceği kadar ağır şartlar ileri sürmüştür. Durumun Rusya'nın aleyhine cereyan ettiğini anlayan Bolşevikler, Troçki'nin deyimiyle "ne savaş ne barış" sloganını ileri sürseler de Almanların ateşkesi kaldırarak 1918 yılının ilk aylarında hızlı bir şekilde Rusya arazilerine girmesi ve başkent Petrograd'ın 40 km'sine kadar gelmesi Bolşeviklerin Alman İmparatorluğu'nun ağır şartlarını kabul ederek onlarla ilk başta ateşkes, sonrasında ise Brest Litovsk Barış Antlaşması'nı imzalamasına sebep olmuştur. Bu anlaşmayla Rusya'da hâkimiyeti ele alan Bolşevikler, Finlandiya, Ukrayna, Baltık Denizi kenarındaki arazileri, Belarus'un bir kısmını, 1877-78 yıllarında yapılmış Rus-Osmanlı Savaşı'nın sonucu olarak elde ettiği Kars, Ardahan, Batum vilayetlerini terk etmeyi, Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımayı, ordu ve deniz kuvvetlerini silahsızlandırmayı, müttefik devletler için yaptığı propagandalara son vermeyi kabul etmiştir. Sovyet Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması ile nüfusunun %34'ünü, topraklarının %32'sini (Polonya, Baltık devletleri, Finlandiya, Ukrayna ve Beyaz Rusya topraklarının bir bölümünü), sanayi şirketlerinin %54'ünü, demiryollarının %33'ünü, demir cevherinin %73'ünü, kömür madenlerinin %90'ını kaybetmiştir. Ama Sovyet Rusya ile Brest Litovsk Antlaşması, Rusya için büyük kayıplara sebep olmuştur, metni imzalayan diğer ülkeler açısından farklı sonuçlara sebep olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti, bu antlaşma sayesinde işgal altında bulunan Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini geri alabilmiştir. Ayrıca Rusya'nın milletlerin mukadderatını tayin hakkını tanımış olması, Osmanlı Devleti'nin de ortaya çıkan bu durumdan istifade etmesine neden olmuştur. Bir zamanlar Rusya İmparatorluğunun işgal ettiği bazı

* Bu çalışma, 15-17 Kasım 2019 tarihinde Gazi Üniversitesi'nde gerçekleştirilen II. Uluslararası Türk-Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-posta: marziyemammedli@karabuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6993-5822>)

*** Yüksek Lisans, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, E-posta: hilalakguller@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9003-7573>)

devletler, Doğu Avrupa'da Polonyalılar, Ukraynalılar, Baltık halkları, Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler kendi cumhuriyetlerini ilan etmiş ve Sovyet işgaline kadar bağımsız devlet olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu konuda yapılan diğer çalışmalarda daha çok Türk ve Alman kayıtları kullanılmıştır. Bu çalışmanın diğerlerinden farkı ise Rusça kaynaklara ağırlık verilmesi ve Sovyet Rusya iç siyasetinde bu barış antlaşması ile ilgili süren tartışmaların gün yüzüne çıkarılması olmuştur. Çalışmada, genel anlamda Sovyet Rusya'yı Brest Litovsk Antlaşması'na götürülen yol, antlaşmanın imzalanmasından sonra gelişen olaylar, barış antlaşmasının imzalanmasından sonra doğan sonuçlar hem Sovyet Rusya, hem de Osmanlı Devleti açısından değerlendirilmiştir. Brest Litovsk Antlaşması sadece birkaç ay yürürlükte olan bir antlaşma olsa da ister Sovyet Rusya, isterse de Osmanlı Devleti açısından farklı sonuçlar doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Bolşevik İhtilali, Birinci Dünya Savaşı, Brest Litovsk, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya.*

Abstract

The Bolsheviks, who came to power with the October Revolution in Russia, called on all belligerents to end the war and cease fire with a notice they published. As a result of the negotiations, Brest Litovsk Peace Treaty was signed between Germany, Russia, Ottoman State, Bulgaria and Austria-Hungary Empire on March 3, 1918. The Russian Empire, which participated in World War I from among the Allied Powers, had problems in its internal politics during the war period and all this resulted in the abolition of the Tzar regime in the Russian Empire. The Bolshevik party, which described World War I from the first days of the war as the war of interest among the imperialist powers among themselves, tried to get Russia out of the World War I after taking over the domination with Lenin in charge. Since many parties, who at time of October Revolution was on the same front with them, did not share the same opinions with them on this issue, this issue brought the crisis of domination, and even the Left SR even revolted in July for this reason. In addition, the German Empire stipulated too severe conditions that even the Bolsheviks who pushed the limits for Peace would not accept, as the Bolsheviks naturally accepted the ceasefire demands as a sign of weakness. Although the Bolsheviks, who understood that the situation was against Russia, brought forward the slogan of "neither war nor peace" as Trotsky put it, with the Germans quickly entering Russia's lands in the first months of 1918 and reaching up to 40 km of the capital Petrograd, accepted the harsh conditions of the German Empire, signed a ceasefire with them, and then the Brest Litovsk Peace Treaty. Bolsheviks taking over the domination in Russia with this Treaty agreed to leave Finland, Ukraine, the lands on the edge of the Baltic Sea, a part of Belarus, Kars, Ardahan, Batumi provinces that were acquired as a result of the Russian-Ottoman war between 1877-78, to recognize the independence of the People's Republic of Ukraine, to disarm its army and navy, to end propaganda for Allied Powers. Soviet Russia, with the Treaty of Brest-Litovsk, lost 34% of its population, 32% of its territory (Poland, Baltic states, Finland, Ukraine and a part of Belarus), 54% of industrial companies, 33% of railways, 73% of its iron ore and 90% of coal mines. However, the Treaty of Brest Litovsk with Soviet Russia caused great losses for Russia, but had different consequences for other countries that signed the text. In particular, by this treaty, the Ottoman Empire was able to reclaim the provinces of Kars, Ardahan and Batumi, which were occupied. In addition, Russia's recognition of the right of nations to determine their destiny caused the Ottoman Empire to benefit from this situation. Some states, once occupied by the Russian Empire, Polish, Ukrainians, Baltic peoples in Eastern Europe, Azerbaijan Turks, Georgians and Armenians in the South Caucasus declared their republics and continued their lives as an independent state until the Soviet occupation. In other studies, on this subject, mostly Turkish and German records were used. The difference of this study from the others was the emphasis on Russian resources and the ongoing discussions about this peace treaty in the Soviet-Russian domestic politics. In this study, the road that led Soviet Russia to the Brest Litovsk Treaty in general, the events that developed after the signing of the Treaty, the results of the signing of the Peace Treaty were evaluated in terms of both the Soviet Russia and the Ottoman State. Although Brest Litovsk was a Treaty that had power only for a few months, it had different consequences for both Soviet Russia and Ottoman states.

Keywords: *Bolshevik Revolution, World War I, Brest Litovsk, Ottoman Empire, Russia.*

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

1. RUSYA'DA BOLŞEVİK İHTİLALİ- 25 EKİM (7 KASIM) 1917

Rus İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde bile iç karışıklıklar yaşamaktadır. Duma'nın açılması, Fransız İhtilali ile başlayan düşünce akımlarının daha etkili olmasını kolaylaştırmış, Çarlık idaresine karşı mücadeleyi arttırmıştır.¹ Birinci Dünya Savaşı başladığında, Duma'daki Bolşevik ve Menşevik temsilciler savaş lehine oy vermemişler üstüne uluslararası proletaryaya, en kısa sürede savaşı bitirme çağrısı yapma kararı almışlardır. O sırada İsviçre'de bulunan Lenin ise Rus İmparatorluğu'nun savaşta yenilmesini istediğini ifade etmiştir. Lenin, bu sayede Çarlık rejiminin yıkılacağını umut etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sürerken Rus İmparatorluğu'nda ihtilalin ortaya çıkmasının başlıca faktörleri arasında, Rus İmparatorluğu'nun sanayi bakımından ilerlemesine karşın sosyal adalet ve siyasal rejim açısından çok geri olması, Çar II. Nikola'nın kötü yönetimi, Türk ordusunun Çanakkale'de başarılı savunması karşısında müttefik yardımının Rusya'ya ulaşamaması ve bunlara ek olarak halkın yiyecek sıkıntısı çekmesi gösterilebilir. Bu esnada Lenin ve sürgündeki diğer arkadaşları Rusya'ya dönmeyi kararlaştırdıklarında, Alman hükümeti kendilerine bir tren tahsis etmiş ve böylelikle Lenin ile arkadaşları, 3 Nisan 1917'de Petrograd'a varmışlardır. Almanya bu savaş aleyhtarlarının ülkedeki karışıklığı en üst seviyeye çıkartmasını ve böylece Rus İmparatorluğu'nun savaştan çekilmesini umut etmiştir. Böylece Almanya, tüm kuvvetiyle batı cephesine yüklenebilecektir.²

Lenin, Eylül sonundan itibaren silahlı ayaklanmanın başlatılması için gereken işareti vermiştir. Bolşevik Parti içindeki zayıf muhalefete rağmen 10 Ekim'de Parti Merkez Komitesi, Lenin'in dayattığı ilkeleri kabul etmiştir. 16 Ekim'de Petrograd Sovyet'i, Askeri Devrim Komitesi'ni kurmuştur. Komitenin başına da Leon Troçki gelmiş ve komite partinin askeri kanadı niteliğinde yer almıştır.³

25 Ekim⁴ günü çoğunluğunu fabrika işçilerinin oluşturduğu Kızıl Muhafızlar şehirdeki kilit noktaları tutarak Kışlık Saray'a doğru harekete geçmişlerdir. Bu hareket, kansız bir hükümet darbesinin ta kendisi olmuştur. Geçici Hükümet'in varlığına son verilmiştir. Hükümetin bazı bakanları tutuklanmış, Başbakan Aleksandr Kerenski ülkeyi terk etmiştir. Darbe zamanlaması 26 Ekim 1917 tarihindeki Tüm Rusya İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetleri İkinci Kongresi'ne denk gelecek şekilde planlanmıştır. Kongreye katılan 649 delegenin 399'u, yani %60'ı Bolşevik'tir ve gündemi de onlar belirlemektedir. Menşevik ve sosyalist devrimcilerin sağ kanadına ait delegeler kongreden kovulmuşlardır. İşçi organizasyonlarından destek alan sosyalist devrimciler Bolşeviklerle kısa süren bir koalisyon oluşturdular.⁵

Kongre, Geçici Hükümet'in düştüğünü ve iktidarın Sovyetlere geçtiğini bildirmiştir. Böylece yeni hükümet kurulmuştur. Vladimir Lenin Başbakan, Troçki Dışişleri Bakanı ve Stalin de Halklar Bakanı olmuştur. Bu görevleri alanlara bakan yerine "*Halk Komiseri*" ismi

1 Kollektif Heyet, *Birinci Dünya Harbinde, Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt II*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 421.

2 Saim Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2. Baskı, Ocak 2016), s. 33-34.

3 Hilal Akgüller, *XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, 2019), s. 105.

4 *Ekim İhtilali*: Batıda kullanılan Gregoryen takvimine göre 7 Kasım'dır. Rus takvimine göre 25 Ekim'dir. 1917 yılına kadar Rusya, Batı'da kullanılan Gregoryen takvimini 13 gün geriden takip eden Juliyen takvimini kullanıyordu. Rusya, Gregoryen takvimine 1918 yılında geçmiştir (Detaylı bilgi için bkz. Richard Pipes, *The Russian Revolution*, New York, Vintage Books, 1990).

5 Edward Hallett Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, Çev: Levent Cinemre, (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), s. 52.

verilmiştir.⁶ Aynı zamanda kongre oy birliği ile üç mühim karar almıştır. Alınan kararların ilk ikisi Lenin tarafından önerilen kararlardır. İlki, “İşçi ve Köylü Hükümeti” adına, ilhaksız, tazminatsız, “*adil ve demokratik bir barış*” için savaş halindeki bütün halklara ve devletlere, müzakerelere başlama önerisi yapan bir bildirge olmuştur. Sosyalist Devrimciler tarafından yazılan bir tasarı metniyle birleştirilmiş olan ikinci karar önergesi ise toprak üzerine olmuştur. Bu karar, Bolşeviklerin uzun vadede tarımın toplumsallaştırılmasına yönelik teorilerden çok, köylülüğün küçük burjuva isteklerine cevap niteliğinde olmuştur. Toprağın özel mülkiyeti yürürlükten kaldırılmıştır. “*Toprağı kendi emeği ile işlemek isteyen tüm Rusya devleti vatandaşlarına (cinsiyet ayrımı yapılmaksızın)*” toprağı kullanma hakkı verilmiştir. Madenler ve madenlerden kaynaklanan diğer haklar ise devlete ait olmuştur. Toprağın alınıp satılması, kiralanması ve ücretli işçi çalıştırılması da yasaklanmıştır. Toprak hususundaki son karar Kurucu Meclis’e bırakılmıştır. Toplantıya başkanlık eden Kamenev tarafından teklif edilen üçüncü kararla da Kurucu Meclis toplanana kadar ülkeyi yönetmek için, Tüm Rusya Sovyetleri Kurultayı ve onun yürütme komitesinin otoritesi altında Geçici İşçi ve Köylü Hükümeti olarak çalışacak bir Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom) oluşturulmuştur. İhtilalin kapsamı gibi içeriğı hakkındaki karar da zamana bırakılmıştır. 12 Kasım günü yapılması önceden planlanan seçimlerin iptal edilmesini Lenin istememiştir. Beklenildiğı gibi çoğunluğu köylülerin oluşturduğu seçmenler, Sosyalist Devrimcilere salt çoğunluk vermiştir. Toplamda 520 sandalyenin 267’si Sosyalist Devrimcilere, 161’i Bolşeviklere gitmiş ve kalanı da pek çok sayıda gruba bölünmüştür.

Batı dünyasında şok etkisi bırakan devrimin ilk sonucu, Almanya ile korkunç bir savaşın tam ortasında Rusya’nın İtilaf Devletleri saflarından ve savaştan çekilmesi olmuştur. Batılı devletler bunu affedilmez bir ihanet kabul etmişlerdir. Ardından eski Rus hükümetlerinin borçlarının reddi ile toprak ve fabrikaların kamulaştırılması gelince ve ihtilal kendini bütün Avrupa ve dünyayı ezecek bir devrimin ilk aşaması ilan edince bu durum kapitalist Batı dünyasının tamamına yönelik kökten bir saldırı olarak sayılmıştır.⁷

2. BOLŞEVİKLERİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NDAN ÇIKMA ÇABALARI: ALMANYA İLE DİPLOMATİK GÖRÜŞMELER

Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya, Rus İmparatorluğu’nu kısa sürede yeneceğini düşündüğünden ilk kez batı cephesinde Fransa’ya savaş açmıştır. Fakat bu savaşta umduğu başarıyı yakalayamayınca doğu cephesine dönerek Rus İmparatorluğu ile savaşmıştır. Tannenberg’de Rus ordusu büyük bir yenilgiye uğratılmış ve 100 bin Rus askeri esir alınmıştır. Fakat bu gelişmelere rağmen savaşın gidişatı bakımından tek cepheli savaşın gerçekleşmesi Alman Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn tarafından zafer için en kısa yol olarak görülmüştür. Bu maksatla, Almanya’nın Fransa ve Rusya ile barış anlaşması yapmasının yolları araştırılmıştır.⁸

Almanya, Rus İmparatorluğu ile barış yapma yollarını ararken, Rus İmparatorluğu içerisindeki devrimci güçleri destekleyerek mevcut rejimi ihtilalci hareketlerle zayıflatmak siyasetini uygulamaya çalışmıştır. Maksat, zor duruma düşürülecek Çarlık rejimiyle kolay bir sulhun yapılmasının sağlanması olmuştur.⁹ Almanya, 1915’ten beri Rus İmparatorluğu’nda devrimci sosyalist hareketin bilhassa sol kanadını desteklemiş, ayrıca Fin-Ukrayna ayrılıkçı milliyetçi akımlarının yanında olmuştur. Fakat Almanya, bu tutumuna rağmen Rus

6 Yüceer, *age.*, s. 34.

7 Carr, *age.*, s. 53-54-55.

8 Z. A. B. Zeman, “Germany and The Revolution in Russia 1915-1918”, *Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*, (London: Oxford University Press, 1958), s. vii.

9 Zeman, *age.*, s. viii.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

hükümetinin temsilcileri ile de görüşerek ayrı bir barış anlaşması yapmak için çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁰ Aslında Rusya'da da savaş karşıtı olarak sadece Bolşevikler veya genel olarak Çar aleyhtarları değil, aynı zamanda Çar'ın kendi çevresinden olan insanlar da yer almıştır. 1914 yılının Ekim ayında Paris'ten dönen Kont Sergey Vitte, Rusya'daki Fransız büyükelçisi Moris Paleologa, Rusya'nın yapacağı en doğru adımın acil bir şekilde bu macerayı bitirmesi olacaktır, şeklinde bir söylemde bulunmuştur. Antanta devletlerinin kazanacağı zaman bütün Avrupa'da demokratik cumhuriyetler oluşacaktır. Bu ise Rusya'da monarşinin sonu demektir. Çar II. Nikola çevresindeki bazı insanların da telkiniyle 1915 yılının sonbaharında Almanya'yla ikili görüşmeler için adımlar bile atmıştır. Almanların bu iki devlet arasında yapılacak barış için en büyük sorun olarak gördüğü Başkomutan Büyük Knez Nikola Nikolayeviç ve Antanta ittifakına sadık kalmalarını savunan Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'u çar II. Nikola görevinden almış, Başkomutanlık yetkilerini İmparator kendisi, Dışişleri Bakanlığı'nı ise dönemin Başbakanı Alman sempatizanı Boris Stürmer üstlenmiştir. Yalnız Polonya'nın bağımsızlığıyla ilgili Alman tarafının görüşleri Rusya ile barış görüşmelerinin önünü kesmiştir.¹¹

Alman Dışişleri Bakanlığı, Birinci Dünya Savaşı boyunca Rus ihtilalcilerinin sol kanadını siyasi ve maddi anlamda desteklemiştir. Ayrıca Rusya dışında bulunan pek çok ihtilalci gruplarla da bağlantılı olmuştur. Çarlık rejiminin yıkılması için uğraşan devrimcilerle ortaya çıkacak yeni bir Rus yönetimi ile bir an önce barış yapılması için uğraşan Almanya ile Rus ihtilalcilerinin beklentileri kesişmiştir.¹²

Almanya, Rus ihtilalinde liderlik rolünü oynayacak olan Lenin ve arkadaşlarını Petrograd'a yollayarak 7 Kasım 1917'de (Rus takvimine göre 25 Ekim 1917) ihtilalin gerçekleşmesinde mühim katkısı olmuştur. Sonuç itibariyle Almanya, askeri sebeplerden dolayı Rus ihtilalini desteklemişse de ideolojik anlamda bu akımla ilgilenmemiştir.¹³

Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, vaatlerini tuttuklarını göstermek için, ihtilalin ertesi günü, 26 Ekim (8 Kasım) 1917'de "*Barış dekreti*" (kararnamesi) adıyla bir bildiri yayınlamışlardır. Bu beyannameye göre, tüm savaşan devletler hemen savaşı sonlandırmalı, ateşkes yapılmalı, hiçbir toprak parçası ilhak edilmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, tam anlamıyla demokratik ve adil bir barış yapmalıydılar. Lenin tarafından kaleme alınan bu bildiri aslında bir propaganda niyeti taşımıştır. Lenin ve arkadaşları bu bildiriyle savaştan bıkmış olan Batı Avrupa işçi, asker ve halkını "savaşçı hükümetleri"ne karşı ayaklandırmak istemişlerdir. Sonuç olarak, Sovyet Rusya'nın bu çağrılarına hiçbir taraftan cevap gelmemiştir. Ancak bu dekret, Bolşeviklerin barış hakkındaki fikirlerini aydınlatmak açısından önemli olmuştur.¹⁴

Almanya ve onun müttefikleriyle yapılacak olan anlaşmayla ilgili üç bakış açısı vardır. Sovyet kaynaklarında en meşhur bakış açısı Lenin'in bu konuyla ilgili düşünceleri olmuştur. Lenin'e göre, Brest Litovsk Barış Antlaşması dünya sosyalizm devrimini amaçlayan güçler tarafından dünya kapitalizmine verilen geçici tavizdir. İkincisi Troçki ve yandaşlarına ait

10 Ali Engin Oba, "Diplomasi Tarihinde Karşılıklı Etkileşim Örneği: Almanya ve Sovyet İhtilali", *100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Ekim 2017/Kars, Bildiriler*, Yayına Haz: Erdem Ünlen, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), s. 18.

11 Уилер-Беннет, Д. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии = *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918* / пер. с англ. С. К. Меркулова. — М.: Центрполиграф, 2009. — s. 24 (Uiler-Bennet, C. Brestkiy mir. Pobedi i porajeniya sovetsoy diplomatii / per.s.angl. S.K.Merkulova. — M.: Tsentrpoligraf, 2009).

12 Oba, *age.*, s. 19.

13 Oba, *age.*, s. 22-25.

14 Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten Dergisi*, Cilt: XXXI, Sayı: 123, Temmuz 1967, s. 376-377.

olan bakış açısı olmuştur. Onlar tarafından “*Ne savaş, ne barış*” formülü desteklenmiştir. Ama bunların dışında üçüncü bakış açısı da vardı ki bu düşüncelerin tam zıttı olmuştur. Onlara göre ise Almanya ve onun müttefikleriyle herhangi bir anlaşma, devrime ve aynı zamanda devlete ihanet olarak görülmüştür. Bu fikirleri genelde Bolşeviklerin bir kısmı ve diğer devrimci partiler, özellikle sosyalist devrimciler savunmuşlardır.¹⁵

Sovyet Rusya, barış dekretini izleyen günlerde müttefiklerine birçok defa yeniden barış teklifinde bulunmuştur. Ancak bu girişimlerinden hiçbir netice çıkmamıştır. Bu durum üzerine Sovyet hükümeti müttefiklerinin (İngiltere ve Fransa) rızasını almadan Almanya ile tek başına ateşkes yapmak için harekete geçmiştir.¹⁶ Sovyet hükümeti, 22 Kasım 1917’de Rus Orduları Başkumandanı General Nikola Dukhonin’e telgraf çekerek askeri operasyonları durdurmayı ve Almanlarla ateşkes anlaşmasını görüşmek için müzakereci yollaması emrini vermiştir. Telgrafta Sovnarkom’un bütün savaşan taraflara barış teklifinde bulunduğu belirtilmiştir. General Dukhonin’in bunu reddetmesi üzerine görevinden alınmış ve yerine orduda praporşik¹⁷ görevinde olan Nikola Krilenko Genelkurmay Başkanı olarak atanmıştır. Lenin 27 Ekim 1917’de bütün ordulara telgraf göndererek cephede duran bütün alayların düşmanla görüşmelere başlaması için kendi aralarından görevli birilerini seçmesini istemiştir.¹⁸ 28 Ekim 1917’de müttefik devletlerin askeri misyonları Dukhonin’e Rusya’nın 5 Eylül 1914 yılındaki ayrımcı veya barış görüşmeleri hakkında imzaladığı anlaşmayı bozduğu için protesto mektubu vermişler. 7 Kasım 1917 yılında eski Genelkurmay Başkanı’nın karargâhının yerleştiği Mogilev’e gelen Krilenko’nun vagonuna getirilen General Dukhonin onun gözleri önünde devrimci askerler tarafından vahşice öldürülmüştür.¹⁹ 14 Kasım 1917’de I. Dünya Savaşı’na iştirak eden devletlerin hükümetlerine notayla müracaat eden Lenin, 1 Aralık’tan itibaren barış görüşmelerine başlayacağını ifade etmiştir. Müttefik devletler kendi temsilcilerini yollamazlarsa kendilerinin Almanlarla yalnız başına görüşmelerini sürdüreceğini belirtmiştir.²⁰ Aynı gün Almanya ve onun müttefikleri Sovyet temsilcileriyle barış görüşmelerine başlayacaklarını kabul etmişlerdir.

Bu esnada Sovyet yönetimi, 23 Kasım 1917 tarihli “Pravda” ve “İzvestia” gazeteleri aracılığıyla bütün gizli anlaşmaları dünya kamuoyuna duyurmuştur. Bu anlaşmaların emperyalizme hizmet ettiğini ifade eden Bolşevikler, bütün dünyada geniş yankı bulan bir hadiseye imza atmışlardır. Üstelik dönemin Osmanlı gazetelerinden biri olan “İkdam”, “*Aferin Bolşevikler*” diye bir manşet dahi atmışlardır.²¹

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Ottokar Czernin, Almanya Başbakanı Georg von Hetling’e, Lenin’in ideolojisini ve amaçlarını bildikleri kadarıyla onların

15 *Земледелец, Г. Брестский мир несет смерть России, рабство и нищету трудящимся. Самара: Самарский губернский комитет партии социалистов-революционеров, 1918, s. 75 (Zemledelets G. Brestskiy mir neset smert Rossii, rabstvo i nişetu trudyasımsya. Samara: Samarskiy gubernskiy komitet partii sotsialistov-revolyutstionerov, 1918).*

16 Kurat, *age.*, s. 377.

17 *Praporshchik*: (Teğmen). Rusya’da polis gibi diğer üniformalı hizmetlerde kullanılan bir rütbedir. Çarlık Rusya’sında bir subay rütbesi idi. Bununla beraber 1970’lerde praporshchik, görevlendirilmeyen memurlar ve memurlar arasında ayrı bir kariyer grubu olarak kullanılmıştır (*Detaylı bilgi için bkz. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (ASE)*, Ed. Resul Reza, Jamil Guliyev, Cilt VIII, Bakü, 1984, s. 7).

18 Декреты Советской власти, Т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. М.: Политиздат, 1957, s. 15-53-64 (Dekreti Sovetskoy vlasti, T.1. 25 oktyabrya 1917 g. – 16 marta 1918. M. Politizdat, 1957).

19 *Деникин, А. И. Очерки русской смуты, М.: Наука, 1990, s. 552 (Denikin, A. İ. Oçerki russkoy smuty, M.: Nauka, 1990).*

20 Декреты Советской власти, *age.*, s. 86-87 (Dekreti Sovetskoy vlasti).

21 Söhrab Mustafayev, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan’ın Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), s. 50.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

ilk başta genel barış yapmak isteyeceklerini, İtilaf devletleri bu görüşmeleri reddedecekleri takdirde bizimle ayrı olarak barış sağlamaya çalışacaklarını yazmaktaydı.²² Ayrıca Lenin'in Almanya'dan yardım aldığına dair iddialar da belirli kaynaklarda yer almıştır. Bu iddialar birçok kişi tarafından ileri sürülmüştür. Weimar Cumhuriyeti'nde Maliye Bakanı'nın Yardımcısı olan Alman sosyal – demokrat Eduard Berntein, Antanta devletlerinin hala Lenin ve arkadaşlarının Kayser Almanya'sından Rusya'da propagandalarını yapmaları için büyük miktarda para aldıklarını iddia ettiklerini belirtmiştir. Bernstein'e göre, Lenin ve arkadaşları gerçekten de Kayser Almanya'sından büyük miktarda para almışlardır. O, bununla ilgili bilgiyi Aralık 1917 yılında aldığını ifade etmiştir: *"Doğrudur bu miktarın ve arabulucunun kim olduğunu bilmiyordum ama para miktarı çok fazla, tahminen 50 milyon Alman markı olduğunu, Lenin ve arkadaşlarının da herhalde bu paranın kaynağı hakkında bilgileri olduğunu düşünüyorum"* demiştir.²³ Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Alman ordusunun doğu cephesi karargâh komutanı General Erich Ludendorff, Lenin'i Rusya'ya yollamakla bizim hükümetimiz kendi üzerine çok büyük bir sorumluluk aldı diye yazmıştır. Askeri bakımdan bu hareket kendini doğrulttu: Rusya'nın düşmesi şarttı.²⁴ Bununla ilgili olarak Troçki şöyle yazmıştır: Ludendorff tarafından Almanya'nın durumunun **çıkılmaz** olduğu bir zamanda bu davranış bir maceraydı. Lenin, Ludendorff'un çıkarlarını kendi çıkarları için kullandı. Ludendorff kendine şöyle söylüyordu: Lenin vatanseverleri devirir, daha sonra ben, Lenin ve onun arkadaşlarını boğarım. Lenin ise kendine şöyle söylüyordu: ben Ludendorff'un treninde giderim, hizmetleri için ise ödemem kendime göre olacaktır".²⁵ Bu ödemenin Almanya'daki devrim olması gerekiyordu.

Krilenko'nun emriyle 26 Kasım 1917'de Rus temsilcileri cepheyi aşarak, Alman Başkumandanlığına başvuruda bulunmuşlardır. Rusların bu istekleri Alman Şark Cephesi Kumandanlığına kabul edilmiştir. Bu durum üzerine, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan temsilcileri ile Rusya temsilcileri 2 Aralık 1917'de günümüzde Brest adıyla bilinen Beyaz Rusya'nın Polonya sınırındaki Brest Litovsk şehrinde bir araya gelerek görüşmelere başlamıştır. Üç gün süren görüşmelerden sonra Rusların görüşmeyi keserek Petrograd'a dönmeleri üzerine cephedeki düşmanlıkları bitirmek ve aynı zamanda tekrar başlayacak olan görüşmeleri kolaylaştırmak amacıyla 10 günlük bir "tatil-i muhasamat" yapılmıştır.²⁶ 12 Aralık 1917'de Rusların Brest Litovsk'a geri dönmeleri ve üç gün süren görüşmeler sonucunda 15 Aralık 1917'de tüm cepheleri kapsayan geçici bir antlaşma imzalamış ve barış görüşmelerinin başlaması adına karar almışlardır.²⁷ Antlaşmayla sınır, orduların barış yapıldığı tarihte buldukları mevzilerden geçecek şekilde çizilmiştir.²⁸ Toplamda 11 maddeden meydana gelen bu antlaşmayı Osmanlı Devleti adına o dönemin Berlin Askeri Ataşesi olan Zeki Paşa imzalamıştır.²⁹ Barış görüşmelerine hazırlık yapılırken, geçici ateşkes de bir süre için uzatılmıştır. Bu esnada Enver Paşa'nın talimatıyla 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa ile Rus Orduları Komutanı

22 Фельштинский, Ю. Г. (сост.), Германия и революция в России. 1915–1918, Сб. документов. М.: Центрполиграф, 2013, s. 169-170 (Felštinskiy Y.G. Germaniya i revolyutsiya v Rossii. 1915 – 1918, Sb.dokumentov. M.: Tsentrpoligraf, 2013).

23 Фельштинский, Ю. Г., Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917 — ноябрь 1918, М.: ТЕРА, 1992, s. 29 (Felštinskiy, Y.G., Kruşenie mirovoy revolyutsii. Brestskiy mir: Oktyabr 1917 – noyabr 1918, M.: TERRA,1992).

24 Ludendorff E., Meine Kriegserinnerungen. Berlin, Halbleder, 1919, s. 407.

25 Троцкий Л. Д., Моя жизнь. М.: Вагриус., 2001, s. 306 (Trotsky L.D., Moya jizn. M.: Vagrius., 2001).

26 Erol Kürkçüoğlu, 1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994), s. 20-21.

27 Kurat, age., s. 378.

28 Kürkçüoğlu, age., s. 21.

29 Mustafayev, age., s. 51.

arasında 18 Aralık 1917 tarihinde “Erzincan Mütarekesi” imzalanmıştır.³⁰ Böylece Brest Litovsk’ta yapılan geçici ateşkes antlaşması (15 Aralık 1917) ve Erzincan mütarekesi (18 Aralık 1917) ile Birinci Dünya Savaşı’ndaki Türk-Rus savaşı sona ermiştir. Ardından Sovyet Rusya ile İttifak devletleri arasında Brest Litovsk barış görüşmeleri başlamıştır.³¹

15 (28) Aralık’ta Sovyet heyeti kendi hükümetine bazı meseleleri danışmak için Petrograd’a dönmüştür. Merkez komitenin toplantısında güncel durum müzakere edilmiş ve Bolşeviklerin büyük çoğunluğunun oyları ile Almanya’daki devrimi beklemek adına barış görüşmelerinin uzatılmasına karar verilmiştir. Lenin Dışişleri Bakanı Troçki’ye Brest Litovsk’daki Sovyet heyetinin başına geçmesini teklif etmiştir. Lenin’e barış görüşmelerin uzaması için birisi gerekiyordu ve o kişi de Troçki olmuştur. Daha sonrasında Troçki, Brest Litovsk’a işkenceye gider gibi gittiğini yazmıştır. Troçki görüşmeler zamanı bile Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun asker üniformasını giymiş işçilerine başvurmuş, onları kendi hükümetlerine karşı devrime davet etmiştir. Almanya ilhak ultimatomenin verdiği zaman ise Troçki meşhur “*Ne savaş ne barış*” sloganını ortaya atmıştır. Tabii ki bu slogan savaştan hızlı bir şekilde ayrılacaklarını vaat eden Bolşeviklerin iç politikada sorun yaşamalarına neden olmuştur.³²

Brest Litovsk görüşmelerine o dönemde Berlin’de bulunan Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Brest Litovsk müzakereleri için kararlaştırılan delege ve hukuk müşavirinin yetki belgeleriyle birlikte Berlin’e gönderilmelerini 18 Aralık 1917 tarihinde İstanbul’dan istemiştir.³³ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere görüşmeler başlamıştır. Ateşkes antlaşmalarının imzalanmasının ardından Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 20 Aralık 1917’de Brest Litovsk kentinde müzakereler başlamıştır.³⁴ Alman heyetine Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffman başkanlık etmiştir. Türk heyetine de Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa liderlik etmiş ve baş müşaviri de Berlin’deki Türk askeri ataşesi Zeki Paşa olmuştur. Sovyet Rusya barış heyetiye, ihtilal etiketinden dolayı çok renkli olmuştur. Heyetin başında ihtilalcilerden Alfred Joffe (Yahudi), yine bir Yahudi olan Leon Kamenev, bir devrimci ve Yahudi olan Grigori Sokolnikov ve Ermeni ihtilalcilerinden Leon Karahan yer almıştır. Ayrıca Rus heyetinde devrimin gereği olarak bir kadın temsilci de bulunmuştur.³⁵ Daha sonrasında taraflar arasında yapılacak olan ilk resmi toplantının ardından 31 Aralık 1917 tarihinde Sovyet Rusya heyetinin başına Dışişleri Komiseri Troçki getirilecektir. Troçki ikinci resmi toplantıdan itibaren aktif olarak heyette yer alacaktır.³⁶

İlk resmi toplantı 22 Aralık 1917’de Sovyet Rusya ile Almanya arasında başlamıştır. Lenin’e göre barış için mücadele başlamış ve bu mücadele de oldukça zor ve inatçı olacaktır. Uluslararası emperyalizm tüm güçlerini kendilerine karşı seferber edecektir. Durum Lenin’in dediği gibi olmuştur. Müzakereler, Almanya’nın Sovyet Rusya’ya hükümleri ağır bir barışı zorla kabul ettirmek istediğini göstermiştir. Polonya, Litvanya ve Letonya

30 Kurat, *age.*, s. 378.

31 Vasif Qafarov, “Brest-Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı, III, Sayı: 73, Yıl: 2015, s. 218.

32 Троцкий, *age.*, s. 355-356-364 (Trotskiy, *age.*).

33 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 2294/11-77, Tarih: M-20-12-1917.

34 Haydar Efe ve Murat Kızıl, “Osmanlı’nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya’nın “Sıcak Denizlere İnme Politikası” Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)*, Cilt: 9, Sayı: 17, 2018, s. 323.

35 M. Salih Mercan, *Erzincan Mütarekesi’nden Brest-Litovsk’a (Aralık 1917-3 Mart 1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991), s. 86-87.

36 Kurat, *age.*, s. 382.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

ile Beyaz Rusya'nın bir kısmı üzerinde denetim ve bununla beraber Ukrayna üzerinde egemenlik kurma niyetinde olmuştur. Hem iç hem de dış siyaset, genç Sovyet Rusya devletini kurtarmak için Alman emperyalizmi karşısında gerilemeyi, ağır barış şartlarını kabul etmeyi gerektirmiştir. Rus ekonomisi yıkılmış ve uzun zamandır savaşmaktan yorgun düşen ordu, Almanların saldırılarına karşı koyabilecek bir vaziyette değildir. Durum kötü de olsa antlaşma imzalamak için son ana kadar beklenecek ve Almanların sabrı sınanacaktır.³⁷

Şubat 1918'de barış görüşmeleri adeta çıkmaza girmiştir. Rusya-Ukrayna hususu konuşulurken 9 Şubat 1918 tarihinde Ukrayna, Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında 10 maddelik bir barış antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti, Ukrayna'yı müstakil bir devlet olarak tanımış ve karşılıklı diplomatik ilişkiler kurulması kararlaştırılmıştır. Antlaşmada ayrıca mali hususlar, tarafların uğradığı zararın tanzim edilmesi, esirlerin vaziyeti ve iadesi gibi çeşitli konular yer almıştır.³⁸ Almanya, Ukraynalılara Bolşeviklerle savaşta yardımlarına karşılık Almanya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na 1 milyon ton buğday, 50 bin ton dana eti, 400 milyon ton yumurta ve şeker verileceği söylenmiştir. Bolşevikler 26 Ocak 1918'de Kiev'i ele geçirecek, orada Sovyet hükümetini kurduklarını ilan etmişlerdir. (Ancak Almanlar Nisan 1918'de, Bolşeviklerin buradaki hâkimiyetini devirerek Pavlo Skoropadsky hükümetini kuracaklar).³⁹ Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti'nin Ukrayna ile sulh yapması, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile yaptığı müzakerelerden olumlu bir netice alınamaması gibi sebeplerle 10 Şubat 1918'de Brest Litovsk müzakerelerini kesmiştir.⁴⁰ Sovyet Rusya temsilcisi Troçki de yine aynı tarihte 10 Şubat 1918 tarihli ünlü beyanatıyla Rusya'nın tek taraflı bir şekilde savaşa son verdiğini duyurmuştur. Bu olayın olması, müzakerelerin kesilmesi üzerine Troçki talimat almak üzere Petrograd'a gitmiştir.⁴¹ Diplomatik kurallara aykırı olan ve diplomatik yolları kapatan bu tutum üzerine, Osmanlı Devleti ve Almanya kendilerini bazı önlemleri almakta serbest saymışlardır.⁴²

Brest Litovsk'ta bulunan Alman General Hoffman, Sovyet Rusya'ya 17 Şubat 1918'de öğlen saatlerinde ateşli silahların sonlandırılmasının ardından Doğu Cephesi'nde askeri operasyonlar başlatacağını bildirmiştir. Sonuç olarak, 18 Şubat 1918'de Alman birlikleri herhangi bir dirençle karşılaşmadan Dvinsk'e doğru ilerlemeye ve işgal etmeye başlamıştır. Almanlar Rusya'nın iç dünyasına doğru girmiştir. Kuzeyde Alman birlikleri Letonya ve Estonya'ya girmiştir. Güneyde ise Almanlar ve Avusturyalılar, Ukrayna'nın kalbine ilerlemişlerdir. Merkezde Alman kuvvetleri Pskov ve Minsk'e geçmiştir. Dvinsk, Minsk, Rivne, Pskov, Derpt, Tartu, Jitomir, Gomel, Çernigov, Mogilyov arka arkaya düşünce Bolşevikler telaşlanmışlardır. Bu gelişmeler üzerine acil toplanan Merkez İcra Kurulu toplantısında Almanya'nın yaptığı tekliflerle barış imzalanması kararı kabul edilmiştir.⁴³

37 Umut Bekcan, "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, No: 4, 2013, s. 78.

38 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR. HMF. İŞO.), 68/41, 12-15, Tarih: R-18-01-1334.

39 Троцкий, *age.*, s. 364 (Trotskiy, *age.*).

40 Betül Eksik, *Siyasi ve Sosyal Açıda Kafkas Cephesi (1914-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), s. 282.

41 Mercan, *age.*, s. 93.

42 Eksik, *age.*, s. 282.

43 ГАРФ. Ф. 130. Оп. 2. Д. 1, s. 133 (GARF.F.130.Op.2.D.1.).

Bu karara itiraz olarak Sol SR'ler, Merkez Komitesi'ni terk etmişlerdir.⁴⁴ Hatta Dvinsk'in işgal edildiği 18 Şubat'ı 19 Şubat'a bağlayan gece Lenin ve Troçki, Berlin'e Almanya'nın bütün şartlarını kabul ederek anlaşma imzalamaya hazır olduklarını bildirdikleri bir telgraf çekse de Alman tarafı bu telgrafı cevaplamaya acele etmemiştir.⁴⁵ Sonuç olarak, 23 Şubat 1918'de Alman hükümeti, Ruslara bir ultimatom şeklinde yeni ve daha sert şartlar sunmuşlardır. Lenin'e iletilen ultimatomda Sovyet Rusya'nın Kurlandiya, Liflandiya, Estlandiya, Ukrayna ve Finlandiya'nın bağımsızlıklarını tanınması, ordularının bu devletlerin arazilerinden çıkarılması, Ukrayna ile barış anlaşmasının imzalanması, Osmanlı İmparatorluğu'na Anadolu'daki eyaletlerin iade edilmesi, ordunun ve deniz filosunun tamamen silahsızlandırılması, Almanya ile 1925 yılına kadar ticari ilişkilerde avantaj tanınması, Almanya'ya cevher ve diğer ham maddelerin çıkarılmasına izin vermesi, aynı zamanda merkez devletlerine karşı propaganda yapılmamasını talep etmiş ve bu şartları kabul etmek için Bolşeviklere 48 saat zaman tanınmıştır. Üç gün içerisinde Rusya temsilcisinin Brest Litovsk'a bunları imzalamak için gelmesi ve bu anlaşmayı iki hafta içerisinde onaylaması gerekmektedir.⁴⁶ Böylece artık Almanlar, savaş sırasında ele geçirdikleri bölgelere ek olarak, Brest Litovsk müzakerelerinin sona ermesinin ardından işgal ettikleri bölgeleri de talep etmişlerdir. Ukrayna ve Finlandiya'nın tahliyesi ise başka bir şart olmuştur. Ayrıca Ruslar, bir katkı payı ödeyecek ve çeşitli ekonomik tavizler verecektir. Bu durum Lenin'i harekete geçirmiş ve Almanya'ya ultimatomlarını koşulsuz olarak kabul ettiklerini bildirmiştir.⁴⁷

Yapılan barışla ilgili Bolşevikler ile devrimci partiler arasında sorun yaşanmıştır. Merkez komitedeki Sol SR'ler, Almanya'nın ağır şartlarının bu şekilde kabul edilmesine karşı olmuşlardır. Menşevikler, Sağ SR'ler, anarşistler ve sol komünistler ile birlikte Almanya ile savaşın devam ettirilmesini desteklemişlerdir.⁴⁸

3. BREST LİTOVSK BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI VE SOVYET RUSYA AÇISINDAN SİYASİ SONUÇLARI

Bu esnada Osmanlı Devleti'nin özellikle Güney Cephesi'ndeki vaziyeti gittikçe kritik bir hal almaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti de bir an önce barışın yapılmasından yana olmuştur.⁴⁹ 18 Şubat 1918'de Almanya'nın tekrar askeri harekât başlatması ve barış görüşmelerinin sekteye uğraması gibi gelişmeler Enver Paşa'ya bildirilince, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde ilerleme emri verilmiştir. Türk askeri harekâtı ise 12 Şubat 1918 tarihinde başlatılmıştır. Brest Litovsk'ta görüşmelere katılan Talat Paşa'nın İstanbul'a dönmesine kadar, işgal altındaki bölgenin büyük bir bölümü kurtarılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ve özellikle de Almanya'nın askeri harekât düzenlemesi ve ilerlemelerinden dolayı Sovyet Rusya hükümeti ihtilal blöflerini bir yana bırakıp,

44 Рабинович, А., Раскол между большевиками и левыми эсерами: поворотный пункт в ранней советской истории // Политическая история России первой четверти XX века, Памяти профессора Виталия Ивановича Старцева. СПб.: ДАРК, 2006, s. 351. (Rabinoviç, A. Raskol mejdu bolşevikami i levimi eserami: povorotny punkt v ranney sovetskoy istorii//Politikeskaya istoriya Rossii pervoy çetverti XX veka, Pamyati professora Vitaliya İvanoviça Startseva. SPb.: DARK, 2006.)

45 Гончарова, С. М., К вопросу об авторстве Декрета СНК «Социалистическое Отечество в опасности!» (1918) // Вопросы истории КПСС, 1991, №9. s. 99–101. (Goncharova, S.M. K voprosu ob avtorstve Dekreta SNK "Sotsialistiçeskoe Oteçestvo v opasnosti! (1918// Voprosi istorii KPSS, 1991. №9.)

46 H. Gunther, *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, s. 48-49.

47 Celal Cem Oğuz, *The Relations Between The Ottoman Empire And Bolshevik Russia (1917-1918)*, (Unpublished Master Thesis, Bilkent University, 1998), s. 37-38-39.

48 РГВИА. Ф., 2003, Оп. 4. Д. 50. Л. s. 117, 118. (RGVIA.F.,2003, Op.4.D.50.L.)

49 Bilgihan Çolak, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2007), s. 21.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

Almanya ile ciddi bir şekilde barış imzalamak durumunda kalmıştır. Gerçekte Brest Litovsk görüşmelerinin kesintiye uğraması Osmanlı Devleti'nin de lehine olmuştur. Çünkü bu zamana kadar Ruslardan fazla talepte bulunmaktan çekinen Osmanlı Devleti artık Almanların da onayını alarak taleplerini iletebilecektir.⁵⁰

Lenin Brest Litovsk görüşmeleri için hemen bir heyet göndermiştir. Bu heyetteki temsilciler, hazırlanan barış metninin "Dikta" olduğunu ifade ederek, metni okumayı reddetmişlerdir. Heyetin başkanı Grigori Sokolnikov, bu barış metninin bir mecburiyet altında ("force majeure") akdedilmiş olduğunu resmen protesto etmiş ve bu antlaşmanın ancak "*Alman emperyalizminin baskısı ve tehdidi karşısında, sırf (Rus) İhtilalini korumak maksadıyla*" imzalanacağını bildirmiştir.⁵¹ Bu şekilde ilerleyen görüşmeler fazla uzun sürmemiş, Almanların istekleri kabul edilmiş ve "3 Mart 1918" tarihinde "*Brest Litovsk Barış Antlaşması*" imzalanmıştır. Brest Litovsk Barış'ını imzalamaya mecbur kalan Ruslar, bu durumu içlerine sindirememiştir. Hatta bu yüzden Lenin, bu barışı "Huzursuz Barış" olarak nitelendirmiştir.⁵² Brest Litovsk Barış Antlaşması, 14 maddelik asıl antlaşma metninden ve buna ek düzenlenen protokollerden başka Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Sovyet Rusya arasında yapılan ayrı barış antlaşmalarından oluşmuş ve bu devletlerarasındaki savaşı resmen bitirmiştir.⁵³

Almanya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ek anlaşmanın 21. maddesine göre, her iki devlette yaşayan bu iki devletin vatandaşlarına kendi ülkelerine dönme şansı tanınmıştır.⁵⁴ Böylelikle, İmparatorun eşi Aleksandra Fyodorovna ve onun çocukları, kız kardeşi ve diğer Almanya kökenliler, Kayser Almanya'sının himayesi altına girmiş ve bu da onların Bolşeviklerden kurtulmaları için ellerine hukuki dayanak oluşturmuştur.⁵⁵

Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ek antlaşmayı ise Osmanlı Devleti temsilcisi olarak İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa, Sovyet Rusya adına ise Grigori Sokolnikov, Grigori Petrovski, Georgi Çiçerin ve Leon Karahan imzalamıştır. Genel antlaşmaya ekli olan Osmanlı-Rus Antlaşması'nın tamamı 15 maddeden oluşmaktadır.⁵⁶

Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmanın temeli üç esasa dayanmaktadır. Birincisi, işgal altındaki toprağın tahliyesi, ikincisi, 1877-1878 savaşında, savaş tazminatı karşılığında Osmanlı Devleti'nden zorla alınan 3 sancağın (Kars, Ardahan ve Batum) geleceğinin o bölge ahalisi tarafından serbestçe tayini için Rus askerlerinin buraları tahliyesi ve üçüncüsü de bu savaş, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki her türlü antlaşmayı feshetmiş olduğundan, iki devlet arasında Avrupa devletleri arasında geçerli olan hukuk esasına göre yeniden konsolosluk kurulması ile ticari ilişkilerin iki yıl içerisinde tekrar başlatılmasına ilişkin olmuştur.⁵⁷

50 Mercan, *age.*, s. 94.

51 Kurat, *age.*, s. 396.

52 Çetin Küçükkayhan, *Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), s. 61.

53 Kurat, *age.*, s. 396.

54 Советско-Германские Отношения, От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сб. Документов, 1968, Т. 1. 1917–1918 гг. М.: Политиздат, s. 424. (Sovetsko – Germanskie Otnoşeniya, Ot peregovorov v Brest – Litovske do podpisaniya Rapallskogo dogovora. Sb. Dokumentov, M.: Politizdat, 1968.)

55 Хавкин, Б. Л., Могли ли немцы спасти царскую семью? // Родина. №7. 2018, s. 113–116. (Havkin, B. L., Mogli li nemtsi spasti tsarskuyu semyu// Rodina. №7. 2018.)

56 Eksik, *age.*, s. 284.

57 Küçükkayhan, *age.*, s. 62.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Rusya açısından sonuçlarına bakacak olursak Sovyet Rusya, Brest Litovsk Antlaşması ile nüfusunun %34'ünü, topraklarının %32'sini (Polonya, Baltık devletleri, Finlandiya, Ukrayna ve Beyaz Rusya topraklarının bir bölümünü), sanayi şirketlerinin %54'ünü, demiryollarının %33'ünü, demir cevherinin %73'ünü, kömür madenlerinin %90'ını kaybetmiştir. Sovyet Rusya, ordu ve deniz filosunun hepsini silahsızlandırmaya, Almanya'ya Karadeniz filosuna ait gemileri ve alt yapısını vermeye yükümlü olmuştur. Ukrayna, Belarus, Litvanya, Letonya, Estonya ve Finlandiya'nın bağımsızlığını tanımak durumunda kalmıştır.⁵⁸ Kayıplar o kadar çok olmuştur ki Petersburg (daha sonra Petrograd ve sonra Leningrad, sonunda yine Petersburg) sınıra yakın olduğu gerekçesiyle başkent Moskova'ya taşınmıştır.⁵⁹ Bu konuda Troçki, "Bu dışleriyle ezdikleri Rusya'ya zorla kabul ettirdikleri bir barıştır." diyerek Bolşevik idaresinin duygularına tercüman olmuştur.⁶⁰

Brest Litovsk Barış Antlaşması batılı müttefikler tarafından zorla uygulanan anlaşma olarak görülmüştür. İngiltere'nin Rusya'daki büyükelçisi George Buchanan Rusya'dan döndükten sonra gazetecilerle görüşmesinde Rus halkına olan sempatisini belirterek toplumun örgütlenememesi sonucunda devrimlerle yüzleştiğinden bahsetmiştir. O, Halk Komiserleri Sovyet'inin düşmanla görüşmeler yapmasını batılı müttefikleriyle ayrımcı gizli görüşmelerin yapılmayacağına dair 23.08.-05.09.1914 yılında yaptıkları anlaşmayı bozduklarını bildirmiştir.⁶¹ Alman halkı ve Avrupa'nın diğer kısmına ise bu anlaşmanın diplomatik görüşmelerin sonucu gibi olduğu aşılannmıştır. John Fokke anılarında Almanya'nın bir kedi misali Smolny'la (Bolşeviklerin hükümet sarayı) bütün askeri gücünü ve diplomatik kabiliyetini sergileyerek konuşacağını Brest'te gördüğünü yazmıştır.⁶²

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu cephesinin Sovyet tarafında sadece Kızıl Ordu'nun 1918 yılındaki anlaşmada belirlenen sınır hatlarını koruması için kurulan özel birlikleri "zaves"ler kalmıştır. 9 Mart 1918 yılında Krilenko, Genelkurmay Başkanlığı'ndan alınmış ve Savaş Bakanlığı'nın kaldırılmasına karar verilmiştir. Böylelikle, Rus (imparatorluk) ordusu da tarihten kaldırılmıştır.⁶³ Yine Alman tehlikesinin henüz geçmediğini dikkate alarak Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, başkentinin Moskova'ya taşınması kararı almıştır.⁶⁴

Brest Litovsk Barış Antlaşması uzun yıllar Alman İmparatorluğu ile Bolşeviklerin mali ilişkilerinin kanıtı olarak kaynaklara geçmiştir.⁶⁵ Aralık 1917 yılında Rus cephesindeki

58 Мирские войны XX века: В 4-х кн. Кн. 2. Первая мировая война. Документы и материалы. М.: Наука, 2002. С. 474. (Mirovie voyni XX veka: V 4-h kn. Kn. 2. Pervaya mirovaya voyna. Dokumenti i materialy. M.: Nauka, 2002.)

59 Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, (Ankara: İmge Kitabevi, Ekim 2013), s. 392.

60 Yüceer, *age.*, s. 45.

61 Бьюкенен, Дж. Мемуары дипломата, 2-е изд. М., 1924, s. 438. (Byukenen, C., Мемуары дипломата, 2-е изд. М., 1924.)

62 Фокке, Д. Г. На сцене и за кулисами Брестской трагикомедии (Мемуары участника Брест-Литовских мирных переговоров), М., 1993. Т. 2., s. 96. (Fokke, C.G., Na stsene i za kulisami Brestkoy tragikomedii (Мемуары участника Брест – Литовских мирных переговоров), М., 1993.)

63 Базанов, С. Н. Крестьянская армия после первых поражений в ноябре 1917 — марте 1918 г. // Мир и политика / Журнальный клуб «Интелрос»; гл. ред. Э. А. Галумов, 2012, № 9. (Bazanov S.H., Krestyanskaya armiya posle pervih porajeniy v noyabre 1917 – mart 1918 g. // Mir i politika/ Jurnalniy klub "Intelros"; gl.red. E.A.Galumov, 2012.)

64 Ксенофонов, И. Н. Мир, которого хотели и который ненавидели: Докум. Репортаж [о заключении Брест. мир. договора]. — М.: Политиздат, 1991. — s.391. (Ksenofontov, İ.N. Mir kotorogo hoteli i kotoryi nenavideli: Dokum. Reportaj (o zaklyuçenii Brest.mir.dogovora). — М.: Politizdat, 1991.)

65 Уилер-Беннет, Д. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии = *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918* / пер. с англ. С. К. Меркулова. — М.: Центрполиграф, 2009. — s. 57-258. (Uiler-Bennet, C. Brestkiy mir. Pobedi i porajeniya sovetskoj diplomatii / per.s.angl. S.K.Merkulova. — М.: Tsentropoligraf, 2009.)

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

ateşkes bütün cephelerdeki mücadeleyi durduracak güçte olmamıştır.⁶⁶ 11 Aralık 1917 yılında Bolşeviklerin İngiltere ve Fransa hükümetlerine barış inisiyatifi sunması Bolşeviklerin aleyhine bir dönüşü beraberinde getirmiştir. Böylelikle, bu iki devlet Rusya'daki Bolşeviklerin aleyhine olan bütün güçlere yardım etmek için anlaşmıştır.⁶⁷

Brest Litovsk Barış Antlaşması bir cephede savaşı bitirdiyse de Rusya'nın kendi içinde yerel mücadelelerin geniş çaplı savaşa geçmesine sebep olmuştur.⁶⁸ 15 Mart 1918 yılında IV. Olağanüstü Genel Sovyet Rusya Kurultayı'nda Sol Komünistler ve Sol SR'ler anlaşmayı dünya devrimi ve Rusya'nın çıkarlarına ihanet olarak değerlendirip karşı gelmelerine rağmen Almanya ve onun müttefikleriyle olan bu barış anlaşmasını onaylamıştır. Sovyet Rusya böylece Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. 26 Mart 1918'de ise Almanya İmparatoru II. Wilhelm anlaşmayı onaylamıştır.⁶⁹ Ancak daha sonrasında bu barış antlaşmasının imzalanması "müttefik" partiler arasındaki uçurumu daha da derinleştirmiştir: Bolşevikler ile Sol SR'ler mücadelesi, 6-7 Temmuz 1918 yılında Sol SR'lerin isyan etmesiyle⁷⁰ sonuçlanmıştır.⁷¹

29 Mart 1918 yılında antlaşmanın onaylanmasından sonra Almanya İmparatorluğu ve Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında ilk resmi diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Berlin'deki Sovyet Büyükelçiliği (siyasi temsilciliği) aktif şekilde Almanların Batı cephesinde propaganda faaliyetine başlamıştır.⁷²

Brest Litovsk barışının en mühim maddelerinden biri de Sovyet Rusya'nın Ukrayna'nın bağımsızlığını tanınması ve buralardan Kızıl birlikleri çekmesi ve Ukrayna'da propaganda yapmama taahhüdü olmuştur. Böylece Rusya, en verimli topraklarını, kömür ve demir gibi maden yataklarını kaybetmiştir. Baltık eyaletlerinin Rus tahakkümünden çıkması ise oradaki milletlere, Litvanyalı, Letonyalı ve Estonyalılara "Milli devlet" kurma imkânlarını sağlayacaktır. Aynı zamanda Brest Litovsk Barış Antlaşması, Ukrayna'da Rada'nın 1918 yılında kaldırılmasını önlemiş ve bununla da Bolşeviklerin hâkimiyete gelmesinin önü kesilmiştir.⁷³ Bu barış antlaşmasının Osmanlı Devleti için en büyük önemi ise yalnız Rus işgali altındaki bölgenin kurtarılması değil, 1877-78'de elden giden "Elviye-i Selase" yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının ana vatana kavuşması gibi güzel bir kazanç elde

66 Chernev, *age.*, p. 40.

67 Ксенофонтов, *age.*, s. 144-374; Кондуфор, Борьба за мир // История Украинской ССР в 10 томах / Кондуфор Ю. Ю. (гл. ред.). — К.: Наукова думка, 1984, Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917—1920), s. 274. (Ksenofontov, *age.*; Kondufor, *Borba za mir*// İstoriya Ukrainsoy SSR v 10 tomax/ Kondufor, Y.Y. (gl.red.) — K.: Naukova dumka, 1984, T.6: Velikaya Okt-yabrskaya sotsialisticheskaya revolyutsiya i grajdanskaya voyna na Ukraine (1917 - 1920)).

68 РВИО, «100 главных документов».Брестский мир. 03.03.1918. («100 главных документов российской истории»). Проект Российского военно-исторического общества). (RVIO, "100 glavnih dokumentov" Brestkiy mir. 03.03.1918 ("100 glavnih dokumentov rossiyskoy istorii". Proekt Rossiskogo voenno-istoričeskogo obşestva)).

69 Гражданская война и военная интервенция в СССР. М.: Советская энциклопедия, 1983, s. 73.

(Grajdanskaya voyna i voennaya interventsiya v SSSR. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1983.)

70 6-7 Temmuz 1918 tarihinde Bolşeviklerle, Almanya ile barış antlaşması konusunda yollarını ayırmış olan Sol SR'lerin Alman Büyükelçisi Kont Wilhelm von Mirbach'ın öldürülmesiyle sonuçlanmış bir silahlı isyan olayıdır. (Detaylı Bilgi İçin Bkz. Генрих Иоффе. Туманный «мятеж» (6—7 июля 1918 года, Москва) (рус.) // Наука и жизнь. — 2018. — №7. — с. 67—78; Фельштинский, Ю. Г. Большевики и левые эсеры. Октябрь 1917 — июль 1918. На пути к однопартийной диктатуре. — 1-е. — Париж: YMCA-Press, 1985. — s. 290.; Рыбаков, А. М. «Левозсеровский мятеж»: авантюра или способ выхода из политического кризиса / Рыбаков, А. М. // Политические партии: теория, история, практика. - Вып.1. - М., 1993, s. 68 -90). (Genrih İoffe. Tumanniy "myatej" (6-7 iyulya 1918 goda, Moskva) (rus.) // Nauka i jizn.-2018-№7.; Felştinskiy, Y.G. Bolşeviki i levie eseri. Oktyabr 1917 – iyul 1918. Na puti k odnpartiynoy diktature.-1-e.-Parij: YMCA-Press,1985; Ribakov, A.M.// Politicheskie partii: teoriya, istoriya, praktika.-Vip.1.-M.:1993).

71 Chernev V. *Twilight of Empire: The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917—1918*, University of Toronto Press, 2017, 257 p.

72 Уилер-Беннет, *age.*, s. 288-320-330. (Uiler-Bennet,*age.*)

73 Chernev, *age.*, p. 24-25.

etmesi olmuştur. Savaşın başından itibaren Rusya'ya karşı yenik bir durumda olan Osmanlı Devleti, Brest Litovsk Barış Antlaşması ile "muzaffer" bir devlet safına geçmiş ve Rusya'ya karşı, 1856 Paris Barışı hariç, 1711'deki Prut Barışı'ndan sonra ilk defa zafer kazanmıştır. Yani 200 yıldan beri ilk defa Rusya'dan Türk toprağı geri alınabilmiştir.⁷⁴

Bolşevikler, Brest Litovsk Barış Antlaşması'na geçici askeri yenilgiler sonucu boyun eğmişlerdir ancak bununla ihtilallerini kurtarmışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya, Ukrayna'dan geçici bir süre faydalanmalarının hesabını, Bolşevizm'in (Komünizm) ülkelerine sıçraması ve gittikçe yayılması ile ödemek durumunda kalmışlardır. İmparatorluk hükümetinin başarıya ulaşmasında mühim bir etken olan "ihtilal" çok geçmeden Almanya ile Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na da sıçramıştır. Rus İmparatorluğu'nun yıkılışını, Alman ve Avusturya-Macaristan monarşilerinin sona ermesi izlemiştir. Almanya, "dünya ihtilalinin" Avrupa'daki asıl savaş alanı olmuştur. Brest Litovsk ve sonra Versay Antlaşmaları ile görünüşte biten savaş, değişik yollarla sürdürülmüştür.⁷⁵

Brest Litovsk'daki görüşmelerde İtilaf devletlerinin gizli anlaşmalarının açıklanması bu devletlerdeki siyasi güçleri de harekete geçirmiştir. İtilaf hükümetleri kendi ülkelerindeki liberal ve sol görüşlü muhalif güçler tarafından eleştirilere maruz kalmışlardır. Görüşmeler zamanı Joffe, Khülman ve Czernin tarafından kabul edilen halkların kendi mukadderatlarını kendilerinin belirlemesi konusu İtilaf devletlerinin de bu meseleye bağlı fikir değiştirmelerine sebep olmuştur. Sonuçta İngiltere Başbakanı Lloyd George ve daha sonra ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson da savaş sonrası dünyanın yeniden şekillendirilmesi zamanı bu konudaki bakış açılarında değişiklik yapmak zorunda kalmışlardır.⁷⁶ Böylelikle, Brest Litovsk Barış Antlaşması, XX. yüzyılda Doğu Avrupa ve Güney Kafkasya tarihini değiştirecek olan halkların mukadderatlarını kendilerinin tayin etmesi projesinin de esasını ortaya koymuştur.⁷⁷

27 Ağustos 1918 yılında Berlin'deki Sovyet siyasi temsilcisi Adolf Joffe ve Richard von Khülman'ın yerine atanan Paul von Gintse tarafından Brest Litovsk Antlaşması'na ek olarak gizli anlaşma imzalanmıştır. Sovyet hükümeti bu anlaşmayla Brest Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Almanya tarafından işgal edilmiş toprakları da Almanya'ya ilhak edilmesini kabul etmiştir. Sovyet Rusya ve Alman orduları arasında tarafsız bölgeler belirlenmiştir. Almanya, Sovyet Rusya'dan 6 milyar altın mark, 1,5 milyar altın (245, 5 ton saf altın) ve 1 milyarlık ürün tazminat almıştır.⁷⁸ Yine aynı tarihte 27 Ağustos 1918'de Berlinde "Gintse Nota"sıyla Alman ve Sovyetler kendi durumlarını açıklamışlardır. Rusya'nın dâhilindeki Antanta taraftarlarına karşı birlikte mücadele etme hakkında da karar verilmiştir. Bunun dışında Rusya, Murmansk'tan müttefik ordularının çıkarılmasını bu meselede başarısız olacağı takdirde ise onlara karşı Alman-Fin ordularının savaşağıni kabul etmiştir.

Gerçekte ne Almanya, ne Sovyet-Rusya, Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın şartlarını tam olarak uygulayamamıştır. Barışın imzasından hemen sonra bunun birçok hükmü bozulmaya başlamıştır. Ruslar, özellikle propagandanın yasak edilmesi şartlarına asla uymamışlar, aynı şekilde silahlı birliklerin de terhis edilmesi gerekirken, yapmamışlardır. Almanya, batıda giriştiğı taarruz yüzünden, doğuda Ruslara karşı gerekli birlikleri

74 Kurat, *age.*, s. 397.

75 Selami Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi,1994), s. 425.

76 Ксенофонтов, *age.*, c. 169-170. (Ksenofontov, *age.*)

77 Reynolds M. A., *Brest-Litovsk and the opening of the Caucasus // Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, Cambridge University Press, 2011, xiv, p. 173.

78 Gunther, *age.*, s. 48-49.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

bulunduracak, daha doğrusu Sovyet Rusya'ya baskı yapacak durumda olmamıştır.⁷⁹ Henüz imzasının mürekkebi kurumadan pek çok hükmü bozulan ve yerine getirilmeyen "Brest Litovsk Barışı" çok zaman geçmeden geçersiz sayılmasına⁸⁰, sanki hiç olmamış gibi görülmesine ve "unutulmuş barış" şeklinde değerlendirilmesine rağmen, tarihi öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu antlaşmayla ilgili olan devletlerin daha sonraki siyasi ve diplomatik münasebetlerinde önemli bir rol oynamış, neticeleri, etki ve tepkileriyle dünyanın en önemli olaylarından biri olarak tarihe geçmiştir.⁸¹

Nihayet 1918 yılının Kasım ayında Merkez devletlerinin mağlubiyeti ve akabinde Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın feshedilmesi Lenin'in Bolşevik Partisi'ndeki yerini güçlendirmiştir.⁸² 13 Kasım 1918 yılında Sovyet Rusya, Brest Litovsk Barış Antlaşması'nı ve ona ek olan bütün anlaşmaları feshetmiştir. Sovyet Rusya ve Almanya arasında imzalanan Brest Litovsk Antlaşması ve ona ek bütün diğer anlaşmalar, aynı zamanda 28 Haziran 1919 yılında Almanya ile imzalanan Versay Antlaşması'nın 116. maddesiyle de ortadan kaldırılmıştır.

4. BREST LİTOVSK BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN OSMANLI İMPARATORLUĞU İÇİN SİYASİ SONUÇLARI

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın önemi Osmanlı Devleti için büyük olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, kaybeden değil kazanan tarafta yer almıştır. Türk tarihinde 1711 yılındaki Prut ve 1856 yılındaki Paris Antlaşmalarından sonra ilk defa Rusya'ya karşı bir zafer kazanmıştır.⁸³

Öncelikle Osmanlı Devleti, Brest Litovsk'taki müzakereler sırasında belirttiği amaçlarının gerçekleşmesinden dolayı son derece iyi bir diplomasi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca antlaşma, Sovyet Rusya hükümetinin "Türk Ermenistan"ı ve Elviye-i Selase (Üç vilayet: Kars, Ardahan ve Batum) bölgelerini elde tutma siyasetini geçersiz kılmıştır.⁸⁴

Brest Litovsk Antlaşması'nın 1. maddesine göre Sovyet Rusya, tüm kuvvetlerini 6 ila 8 hafta içerisinde savaştan önceki sınırlara çekmeyi taahhüt etmiş ve savaş sırasında işgal edilmiş sancakların Türk hâkimiyetine girişi sırasında güvenliği sağlayacağını kabul etmiştir. Dolayısıyla Türk Ermenistan'ı projesi bu antlaşma gereğince masadan kalkmıştır.⁸⁵

Yine bu antlaşma, Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ilk resmi belge olması açısından önem taşımaktadır. İki tarafın bundan sonraki münasebetleri bu antlaşmaya göre şekillenecektir. Bilhassa Kafkasya ve Türkistan üzerinde çıkarları olan bu iki devletin gelecekte izleyeceği politika, bu antlaşmanın geçerliliğini sık sık gündeme taşıyacaktır.

79 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), s. 351.

80 Kasım 1918'de Almanya yenilmiş, bu durum üzerine Sovyet Rusya, Brest-Litovsk Barışı'nı hemen hükümsüz ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin de Ekim 1918'deki yenilgisi üzerine Brest-Litovsk Barışı'nın Kafkas sınırıyla ilgili olan maddeleri de ortadan kalkmıştır. Bu açıdan "*Brest-Litovsk Barış Antlaşması*" sekiz ay gibi kısa bir zaman için uygulanmıştır (*Detaylı bilgi için bkz.* Selami Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994), s. 457-460).

81 Kılıç, *age.*, s. 426.

82 Chernev, *age.*, p. 255-272.

83 Çolak, *age.*, s. 22.

84 Ayna Askarova, *Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003), s. 33.

85 İsmet Konak, *Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), s. 173.

Barış antlaşmasını takiben karşılıklı ilişkileri resmi manada yürütmek için hemen çalışmalara başlanılmıştır. 2 Mart 1918'de Galip Kemali Söylemezoğlu Berlin'e gelmiştir. Buradan Alman heyetiyle beraber Petrograd'a gitmek için görevlendirilen Söylemezoğlu, hemen hemen 40 gün beklemek durumunda kalmıştır. Çünkü bu esnada Sovyet Rusya topraklarında ve merkezinde ihtilal karşıtlığı ortaya çıkmıştır. İhtilal karşıtı komplolara karşı önlem almaya çalışan Bolşevikler, çareyi hükümetin merkezini başkent Petrograd'tan Moskova'ya taşımada bulmuşlardır. Sonuç itibarıyla Nisan 1918'de Sovyet hükümetinin nezdinde sükûnet sağlanmış ve Söylemezoğlu da Moskova'ya doğru hareket etmiştir. 23 Nisan 1918'de Moskova Elçisi Galip Kemali Söylemezoğlu Moskova'ya ulaşmıştır. Böylece iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, elçilikler boyutunda başlamıştır.⁸⁶

Yine antlaşmanın 4. maddesine göre, Sovyet Rusya'nın ("Elviye-i Selase") Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini boşaltacak olması, bölgedeki yeni duruma karışmayacak olması ve oradaki yeni durumun tespitinin özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşacak olan yerli halka bırakacak olması Osmanlı Devleti için önemli bir durum olmuştur. Antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları çizilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'ni endişelendiren İstanbul ve Boğazlar üzerindeki Rus tehlikesi ortadan kalkmıştır. Bu durum bölgede yaşamlarını sürdüren halk arasında da büyük bir sevince sebep olmuştur. Bu üç sancak, bölgede yapılan referandum sonucu 14 Temmuz 1918'de Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti 1877'deki sınırına tekrar ulaşmıştır. Sonuç itibarıyla Elviye-i Selase (Üç vilayet: Kars, Ardahan ve Batum) bu antlaşmayla geri alınarak ülkedeki toprak bütünlüğü tekrar sağlanmış ve böylece önemli bir başarı elde edilmiştir.⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı ilk masa başı olan bu galibiyeti yani diplomatik zaferi aynı zamanda basında da geniş yer bulmuş ve Osmanlı Devleti için büyük bir kazanç ve başarı kazanıldığı ifade edilmiştir. Brest Litovsk Barış Antlaşması kapsamında gerçekleştirilen müzakereler diplomatik ilişkiler açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Zira Türk ve Sovyet heyetlerindeki önemli temsilciler ilk defa Brest Litovsk'ta karşı karşıya gelmişler ve birbirlerini tanıma fırsatını bulmuşlardır. Türk - Sovyet heyetindeki bu temsilciler daha sonra tekrar karşılaşacak ve iki ülkenin diplomatik ilişkilerinde önemli rol oynayacaklardır.⁸⁸

Yine Osmanlı Devleti'nin isteği ve ısrarı üzerine Brest Litovsk Barış Antlaşması'na İran'ın ve Afganistan'ın istikalleriyle alakalı bir madde eklenmiştir. Gerçekleşen bu durumdan oldukça memnuniyet duyan İran'da bu barışı coşku ile karşılamış ve İran Şahı memnuniyetini Osmanlı Büyükelçiliği'ne bildirmiştir. İran Dışişleri Bakanı da Osmanlı Devleti'ne gelerek Bakanlar Kurulu adına teşekkürlerini iletmiştir.⁸⁹

Ayrıca Brest Litovsk müzakereleri sürerken Rus birlikleri Kars ve Ardahan bölgelerinden yavaştan çekilmeye başlamıştır. Ancak Ruslardan kalan boşluğu silahlanmış Ermeni ve Gürcü birlikleri almıştır. Antlaşmaya aykırı olan bu durum Türk heyeti tarafından Sovyet Rusya nezdinde protesto edilmiştir. 3 Mart 1918'de imzalanan barış antlaşmasından sonra Elviye-i Selase'nin durumu komşu hükümetler, yani Rus İhtilali'nden sonra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın oluşturdukları Maverayı Kafkas Hükümeti'yle Osmanlı Devleti arasında halledilecektir. Gürcüler Batum üzerinde direnmişler, Ermeniler de Kars'tan çıkmak istememişlerdir. Bu sorun görüşmeler yoluyla da çözülmeye çalışılmış

86 Konak, *age.*, s. 173-174.

87 Nebahat Arslan, "Brest-Litovsk'tan Milli Mücadeleye Kars'ta Askeri ve Siyasi Gelişmeler", *International Journal of Russian Studies (IJORS)*, No: 8/2, July 2019, s. 106.

88 Kılıç, *age.*, s. 434.

89 Kılıç, *age.*, s. 438.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

ancak bir sonuç elde edilememiştir.⁹⁰ Ayrıca Ermeniler barış antlaşmasını tanımadıklarını söyleyip burada yaşayan çoğunluğu Müslüman olan halka karşı katliam hareketlerine başlamışlardır. Düzenli bir şekilde çekileceğini taahhüt etmiş olan Sovyet Rusya, Ermenilerin bu hareketlerine karşı sessiz kalmıştır. Ermeniler, Sarıkamış'ta ve Kars'ta pek çok bölgede yangın çıkartmış ve 20 binden fazla Türk'ü katliam yapıp şehit etmiştir. Ermenilerin Brest Litovsk Antlaşması'na aykırı davranışları ve görüşmelerden bir sonuç çıkmaması üzerine Enver Paşa, Ruslardan boşalan yere yeni bir düşmanın gelmesini engellemek için Osmanlı heyetinden işgal altında bulunan Doğu Anadolu'nun boşaltılması için girişimlerde bulunmasını talep etmiştir.⁹¹

12 Şubat 1918 tarihinde de doğu vilayetlerinin Türk askeri tarafından kurtarılması için harekete geçilmiştir. Türk askerleri Ermeni direncini kırarak hızlıca doğuya doğru ilerlemiştir. 13 Şubat 1918'de Erzincan (Brest Litovsk Antlaşması'ndan önce), 12 Mart 1918'de Erzurum (Brest Litovsk Antlaşması sonrası) kurtarılmıştır. Brest Litovsk Barış Antlaşması'na olan tepkilerini Ermeniler ve Gürcüler yakaladıkları her fırsatta göstermişlerdir. 14 Mart - 14 Nisan 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen Trabzon Barış Konferansı'nda, Brest Litovsk Barış Antlaşması'nı eleştirerek şiddetle protesto etmişlerdir. Türk kuvvetleri 5 Nisan'da Sarıkamış, 7 Nisan'da Van, 14 Nisan'da Batum ve 25 Nisan 1918'de de Kars'ı almıştır.⁹² Böylelikle Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu sınırı 93 harbi öncesi duruma kavuşmuştur.

Brest-Litovsk görüşmelerinde, Osmanlı heyeti üç vilayetin kendilerine verilmesi haricinde Kafkasya'da tam anlamıyla bağımsız bir devlet kurulmasını, halkların kendi kaderini tayin hakkının Orenburg, Kazan, Türkistan, Buhara gibi yerler de dâhil olmak üzere Rusya'da yaşayan Müslümanlara verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımına Almanlar olumsuz yaklaşmışlardır. Ancak Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey⁹³, Troçki'nin Kafkasya'daki milletlerin mukadderatını tayin hakkını kabul ettiğini Osmanlı Devleti'ne yazmıştır.⁹⁴ Sovyet Rusya'nın boyunduruğu altında bulunan Türk ahalsinin bağımsızlıklarını tanıma sözünün verilmiş olması, ne yapacaklarını bilemeyen Türklerin, sık sık Moskova Türk Elçiliği'ne gelip danışmalarını sağlamış böylece Osmanlı Devleti elçiliğinin önemi artmış fakat bu durumdan Ruslar pek memnun kalmamıştır.⁹⁵

Ayrıca Sovyet Rusya'da bulunan Türk Elçiliğine Brest Litovsk'ta varılan ayrı bir anlaşma gereğince, Rusya Müslümanlarını koruma (himaye) hakkı da verilmiştir. Bu maddeye istinaden Rusya Müslümanlarından birçoğu, özellikle Kazan Türkleri gittikçe şiddetlenen Bolşevik baskısı ve zulmünden çaresiz kalınca, Türk Elçiliğinden himaye istemeye başlamışlardır. Aynı zamanda antlaşmaya göre, Rusya Müslümanlarından isteyenlere Osmanlı tabiiyetine geçmek ve mallarını ve mülklerini Osmanlı Devleti'ne taşımak üzere muhaceret hakkı verilmiştir. Sonuçta bu konuda başvurular artmıştır. Pek çok kişi Türk tabiiyetine girmek ve servetlerini Osmanlı Devleti'ne taşımak için başvurmuştur. Haliyle bu

90 Selami Kılıç, "Türk-Alman Belgeleri Işığında "Elviye-i Selase" ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: 1997, s. 201.

91 Arslan, *age.*, s. 106-107.

92 Arslan, *age.*, s. 107.

93 Brest-Litovsk'taki Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey'den, Berlin Elçisi Hakkı Paşa'ya 2 Mart 1918 tarihinde gönderilen telgrafla bilgilendirme yapılmıştır (Detaylı Bilgi İçin Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 2296/1, Tarih: M-17-02-1918).

94 Yalçın Murgul, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, Sayı: 26, Güz-2017, s. 20.

95 Nilgün Erdaş, *Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993), s. 24-25.

meseleler yüzünden Sovyet hükümeti ile Elçilik arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Sovyet Rusya, antlaşma şartlarına uymayarak bu konuda Osmanlı Devleti'ne zorluk çıkarmıştır.⁹⁶

Bolşevikler hâkimiyete geldikleri dönem, 2 Kasım 1917'de "Rusya Halklarının İnsan Hakları Bildirgesini yayımlayarak Rusya'ya bağlı olan bütün milletlerin, istemeleri halinde Rusya'dan ayrılarak bağımsız birer devlet kurabileceklerini, kendi geleceklerini kendilerinin belirleyebileceklerini, her tür milli ve dini imtiyaz ve kısıtlamaların kaldırılacağını ve Rusya arazisinde yaşayan tüm azınlıkların ve etnik grupların özgür gelişmelerinin temin edileceğini duyurmuştur. Bu durum üzerine Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler ortak bir hükümet kurma kararı almışlardır. Fakat bu milletlerin tek çatı altında yaşaması çok zor görünmüştür. Oluşturulan mecliste Azerbaycan Türkleri azınlıkta kalmıştır. 28 Kasım 1917 tarihinde kurulan bu devletin adı "Mavera-yı Kafkasya Komiserliği" (Zakavkaskii Komisarlat-Zavkom) olmuştur.⁹⁷ Daha sonra yaşanan gelişmeler neticesinde 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi ve aralarında yaptıkları antlaşma üzerine Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı düşman işgalinden kurtarmak için düzenlediği Kafkas harekâtı sonucunda Bakü'yü kurtarması, Sovyet hükümeti tarafından işgalle suçlanmış, Osmanlı Devleti'nin Brest Litovsk Antlaşması'na aykırı hareket ettiğini iddia etmiş ve Türk birliklerinin bu barış antlaşmasıyla tespit edilen sınıra çekilmesini talep etmiştir. Bu durumla 1877-78 sınırı Sovyet Rusya tarafından da kabul edilmiş ve Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne ait olacağı tanınmıştır.⁹⁸

Osmanlı Devleti, Brest Litovsk Barış'ı ile Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslardan geri alabilmiş ve barış sonrası Türk kuvvetlerinin Bakü'ye hatta Dağıstan'a kadar ilerlemesine neden olan olaylar gerçekleşmiştir. Türk birliklerinin Bakü'ye ve Dağıstan'a kadar gitmeleri büyük bir başarı olmuş ve böylece hem Azerbaycan'da hem de Dağıstan'da müstakil iki devlet kurulmuştur. Fakat bu başarının sürdürülebilir olması için İttifak devletlerinin savaşı kazanmaları gerekmiştir. Ancak İttifak devletleri mağlup olmuş ve Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 15. maddesine dayanarak 24 Aralık 1918'de Batum'u işgal eden İngilizler bununla da kalmayarak Osmanlı Devleti'nden Brest Litovsk Barışı ile kazandığı Kars ve Ardahan vilayetlerinin de işgal edileceğini bildirerek boşaltmasını talep etmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti, 1914 sınırlarına çekilmek durumunda kalmıştır. Haliyle bu bölgeler İngilizlerin de desteğiyle Ermeniler ve Gürcüler tarafından tekrar işgal edilmiştir. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan "Milli Mücadele" sırasında doğu cephesinde Ermenilere karşı büyük zaferler kazanılarak, Sarıkamış, Kars ve Gümrü tekrar ele geçirilmiştir. Böylece Ermeniler de barış yapmak zorunda kalmışlardır. (2/3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması) Türkiye ile Sovyet Rusya arasında da 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmış ve bununla Batum ve çevresi hariç Ardahan ve Kars vilayetleri tamamen Türkiye'de kalmıştır. Böylece Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın ilgili maddeleri de korunmuştur. Doğu Anadolu'nun Rus işgalinden kurtarılması ve Kars'ın anavatanına kavuşması Brest Litovsk Antlaşması ile sağlanmış ve Milli Mücadele neticesinde elde edilen zaferle tam bir güvenceye alınmıştır.⁹⁹

96 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 403.

97 Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996), s. 58, 82-83-84.

98 Erdaş, *age.*, s. 26.

99 Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri*, s. 456.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

SONUÇ

Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, ihtilalin hemen ertesi günü "Barış Kararnamesi"ni kabul etmişlerdir. Böylece I. Dünya Savaşı'nda savaşı bütun devletlere çağrı niteliğinde olan bu bildiri ile "savaşı derhal durdurmak, ateşkes imzalamak, hiçbir toprak ilhaki ve savaşı tazminatı olmadan demokratik ve adil bir barış imzalamak" istemişlerdir. Aynı zamanda bu kararname bir propaganda niteliği taşımıştır. Fakat Sovyet hükümeti daha hiçbir devlet tarafından tanınmadığı için bu kararname pek ciddiye alınmamıştır. Sovyet Rusya'nın barış isteğine müttefikleri olumlu yaklaşmış ancak bu duruma Almanya'dan olumlu bir cevap gelmiş ve böylece İttifak devletleri ile barış görüşmeleri başlamıştır. Zorlu geçen barış görüşmeleri pek çok kez kesintiye uğrasa da neticede 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Barış Antlaşması, Sovyet Rusya başta olmak üzere Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan tarafından imzalanmıştır.

Sovyet Rusya'ya Almanya tarafından ağır şartlar içeren ve zorla kabul ettirilen bu antlaşma Sovyet Rusya için büyük kayıplara sebep olmuştur. Ancak tarihte her ne kadar "unutulmuş bir barış" olarak nitelendirilse de sekiz ay yürürlükte kalmış dahi olsa tarihi öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Özellikle de Osmanlı Devleti açısından bu barış antlaşmasının çok mühim siyasi sonuçları olmuştur. En mühim siyasi sonucu antlaşmanın 4. maddesi olmuştur. Bu maddeye göre Sovyet Rusya işgali altında olan ve Elviye-i Selase olarak adlandırılan, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Sovyet Rusya tarafından boşaltılacak olması, buradaki yeni duruma karışmayacak ve bölgedeki yeni durumun oradaki yerli halkın kararı ile neticelenecek olması Osmanlı Devleti için çok önemli olmuştur. Daha sonra yeni durumla bu vilayetler Osmanlı Devleti'ne katılmış ve böylece ülke bütünlüğü tekrardan sağlanmıştır. Yine bu barış antlaşması ile iki ülke arasında ilk diplomatik ilişkiler başlamış, "Türk Ermenistan'ı projesi masadan kalkmış, Sovyet Rusya içerisinde yaşayan Müslümanlar için Osmanlı Devleti'ne koruma (himaye) hakkı verilmiştir. Yine Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar için de birtakım girişimlerde bulunmuş ancak Almanya'nın olumsuz yaklaşması ve Sovyet Rusya'nın bu konulara uzak durması iyi bir netice almaya yetmemiştir.

Sonuçta müttefik devletlerin mağlubiyeti Sovyet Rusya kadar Osmanlıyı da etkilemiş, Rusya'nın sınırları dâhilinde iç savaşın kızışmasına, bir zamanlar Rusya'yla aynı cephe savaşı itilaf devletlerinin hâkimiyetteki Bolşeviklere karşı Çar taraftarlarını silahlandırarak onlara karşı savaş açmalarına, Müttefik devletlerinin yanında Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden devletler sırasında ise Osmanlı Devleti'nin önce Mondros Ateşkesinin daha sonra ise onun için daha kötü olan Sevr Antlaşması'nın imzalamasıyla sonuçlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin Brest Litovsk Barış Antlaşması ile kazandığı yerler elinden gitmiştir. Buralar hemen Ermeniler ve Gürcüler tarafından işgal edilmiş ve oradaki yerli halka yaptıkları zulüm tekrar başlamıştır. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan milli mücadele hareketiyle Ermenilere ve Gürcülere karşı zaferler kazanılmıştır. Sovyet Rusya ve Ermeniler ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalanmış, sonuç olarak ta Batum ve çevresi hariç Ardahan ve Kars sancakları tamamen Türkiye'de kalmıştır. Böylece Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın ilgili maddeleri de korunmuştur.

KAYNAKÇA**Arşiv Vesikası**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), (2019). Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR. HMS. İŞO.), 68/41, 12-15, Tarih: R-18-01-1334.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), (2019). Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 2294/11-77, Tarih: M-20-12-1917.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), (2019). Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 2296/1, Tarih: M-17-02-1918.

Basılı Eserler

Akgüller, H. (2019). XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Arslan, N. (2019). “Brest-Litovsk’tan Milli Mücadeleye Kars’ta Askeri ve Siyasi Gelişmeler”, *International Journal of Russian Studies (IJORS)*, No: 8/2: 106.

Askarova, A. (2003). Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya’da Sınır Meselesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (ASE). (1984). (Ed.) Resul Reza, Jamil Guliyev, Cilt VIII, Bakü.

Bekcan, U. (2013). “Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, No: 4: 78.

Carr, H. E. (2015). Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi, 1917-1929, (Çev.) Cinemre, L. Yordam Kitap, İstanbul.

Chernev B. (2017). *Twilight of Empire: The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917—1918*, University of Toronto Press, 257 p.

Çolak, B. (2007). Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Efe, H. ve Kızıl, M. (2018). “Osmanlı’nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya’nın “Sıcak Denizlere İnme Politikası” Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)*, Cilt: 9, Sayı: 17: 323.

Eksik, B. (2018). Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Erdaş, N. (1993). Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Gunther, H. (1998). *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Kılıç, S. (1994). Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Kılıç, S. (1997). “Türk-Alman Belgeleri Işığında “Elviye-i Selase” ve Enver Paşa’nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7: 201.

Kollektif Heyet. (1993). Birinci Dünya Harbinde, Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3’üncü Ordu Harekâtı, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın Siyasi Sonuçlar (Sovyet Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Açısından)

- Konak, İ. (2017). Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurat, N. A. (1967). "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", Belleten Dergisi, Cilt: XXXI, Sayı: 123, Temmuz 1967, 376-377.
- Kurat, N. A. (2011). Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Küçükayhan, Ç. (2001). Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kürkçüoğlu, E. (1994). 1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Ludendorff, E. (1919). Meine Kriegserinnerungen. Berlin, Halbleder.
- Mercan, S. M. (1991). Erzincan Müterakesi'nden Brest-Litovsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Murgul, Y. (2017). "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 13, Sayı: 26: 20.
- Mustafayev, S. (2015). 1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Oba, E. A. (2019). "Diplomasi Tarihinde Karşılıklı Etkileşim Örneği: Almanya ve Sovyet İhtilali", s. 18, (Haz.) ÜNLEN, E. 100. Yılında Sovyet İhtilali, Gelişimi ve Bölgesel Etkileri Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Ekim 2017/Kars, Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Oğuz, C. C. (1998). The Relations Between The Ottoman Empire And Bolshevik Russia (1917-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pipes, R. (1990). The Russian Revolution, New York, Vintage Books, 1990.
- Qafarov, V. (2015). "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar Özel Sayısı, III, Sayı: 73: 215.
- Reynolds M. A. (2011). Brest-Litovsk and the opening of the Caucasus // Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918, Cambridge University Press, xiv, p. 173.
- Sander, O. (2013). Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e, İmge Kitabevi, Ankara.
- Şahin, E. (1996). Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Yüceer, S. (2016). Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri, Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- Zeman, Z. A. B. (Ed.), (1958). Germany and The Revolution in Russia 1915-1918, Documents from the Archives of the German Foreign Ministry, Oxford University Press, London.

- Базанов С. Н. (2012). Крестьянская армия после первых поражений в ноябре 1917 — марте 1918 г. // Мир и политика / Журнальный клуб «Интелрос»; гл. ред. Э. А. Галумов, № 9.
- Бьюкенен, Дж.* (1924). Мемуары дипломата. 2-е изд. М. ГАРФ, Ф. 130. Оп. 2. Д. 1.
- Гончарова, С. М.* (1991). К вопросу об авторстве Декрета СНК «Социалистическое Отечество в опасности!» (1918) // Вопросы истории КПСС. 1991. №9. С. 99–101.
- Декреты Советской Власти (1957). Т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. М.: Политиздат.
- Деникин, А. И.* (1990). Очерки русской смуты. М.: Наука.
- Земледелеца, Г.* (1918). Брестский мир несет смерть России, рабство и нищету трудящимся. Самара: Самарский губернский комитет партии социалистов-революционеров.
- Кондуфор, Борьба за мир // История Украинской ССР в 10 томах / Кондуфор Ю. Ю. (гл. ред.). — К.: Наукова думка, 1984, Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917—1920), с. 274.
- Ксенофонтов И. Н. (1991). Мир, которого хотели и который ненавидели : Докум. Репортаж [о заключении Брест. мир. договора]. — М.: Политиздат, 391 с.
- Мировые Войны Хх Века: В 4-х кн. Кн. 2. (2002). Первая мировая война. Документы и материалы. М.: Наука. С. 471.
- Рабинович, А.* (2006). Раскол между большевиками и левыми эсерами: поворотный пункт в ранней советской истории // Политическая история России первой четверти ХХ века. Памяти профессора Виталия Ивановича Старцева. СПб.: ДАРК.
- РВИО, «100 главных документов». Брестский мир. 03.03.1918. («100 главных документов российской истории»). Проект Российского военно-исторического общества).
- Ргвиа, Ф. (2003). Оп. 4. Д. 50. Л. 117, 118.
- Советская Энциклопедия. (1983). Гражданская война и военная интервенция в СССР. М.: Политиздат, 703 с.
- Советско-Германские Отношения. (1968). От переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапал-льского договора. Сб. документов. Т. 1. 1917–1918 гг. М.: Политиздат.
- Троцкий, Л. Д.* (2001). Моя жизнь. М.: Вагриус.
- Уилер-Беннет Д. (2009). Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии = Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918 / пер. с англ. С. К. Меркулова. — М.: Центрполиграф, 570 с.
- Фельштинский, Ю. Г.* (1992). Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917 — ноябрь 1918. М.: ТЕРРА.
- Фельштинский, Ю. Г.* (сост.). (2013). Германия и революция в России. 1915–1918. Сб. документов. М.: Центрполиграф.
- Фокке, Д. Г.* (1993). На сцене и за кулисами Брестской трагикомедии (Мемуары участника Брест-Литовских мирных переговоров). М. Т. 2.
- Хавкин, Б. Л.* (2018). Могли ли немцы спасти царскую семью? // Родина. №7. С. 113–116.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA AVUSTRALYA'DA GAZİLERE YÖNELİK UYGULANAN ASKER İSKÂN PROGRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE MILITARY SETTLEMENT PROGRAM APPLIED TO VETERANS IN AUSTRALIA DURING AND AFTER THE FIRST WORLD WAR

Orhan ÖZCAN*

Geliş Tarihi/Received:06.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:01.06.2020

ÖZCAN, Orhan, (2020), "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya'da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme", Belgî Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2735-2758.

Öz

Birinci Dünya Savaşı öncesi politik, askeri ve ekonomik gelişmeler, özellikle Avrupa merkezli olmak üzere küresel ölçekte bir cepheleşmeye neden olmuştur. İktisadi açıdan sağlamlaştırılmış emperyalist duygular, politik açıdan şiddetin yoğunluğunu artırmıştır. Küresel çapta kutuplaşan dünya, bilhassa "kaba gücün" aracı olarak gördüğü savaş harcamalarını artırırken, diğer yandan da sivil şahıslar hızla askerleştirilmiştir. Askerleştirilmiş kitleler, Birinci Dünya Savaşı'nda cephelere ayrılan, bloklaşan ulus devletler ya da imparatorluklar tarafından mevzilere gönderilerek aslında, zihinsel ve bedensel büyük bir seferberliğin yolu açılmıştır. Kin, nefret, tehdit ediliyor olma hissiyatlarıyla doğrudan ilintili olan bu durum, tehdit edilme hissiyatının ortaya çıkardığı ötekileştirmeyi derinleştirirken, devletler korunma/koruma hissiyatıyla ittifaklar birlikteliğine sürüklenmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde şiddetli İngiliz propagandasının etkisiyle Avustralya, Almanya tarafından işgal edileceği paranoyasına kapılmıştır. Almanya tarafından tehdit ediliyor olma hissiyatı nedeniyle Avustralya, Büyük Britanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Avustralya askeri; Çanakkale, Batı Cephesi, Filistin, Mısır gibi Birinci Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinde görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda 416.809 Avustralya askeri seferber edilmiş, savaş bittiğinde 60.000'den fazla Avustralya askeri ölmüş, 156.000 civarında Avustralya askeri ya yaralanmış ya da esir alınmıştır. Dört yıl süren dünya savaşının getirdiği en büyük felaket, büyük insan kayıpları olmuştur. Diğer pek çok devlet için geçerli olan büyük felaket, Avustralya için de ekonomik, politik ve toplumsal sorunları peşi sıra getirmiştir. Bu problemlere çözüm getirmek amacıyla Avustralya'da Birinci Dünya Savaşı esnasında başlatılan ve "asker iskân programı" adıyla anılan uygulama yürürlüğe konmuştur. Avustralya asker iskân programı; Avustralya Federal Hükümeti ve eyalet hükümetlerinin koordinesinde, iş birliğine dayalı, kurumsal hiyerarşik altyapısı kanunlarla düzenlenmiş, belirli bir grubu ilgilendiren, kırsalda tarım/hayvancılığa yönelik, devlet arazisi ve tarım aletlerinin düşük ücretli gazilere satılması ya da kiralanması yöntemiyle, özel toprak mülkiyeti edinimini kolaylaştıran, toplumun refahı ve huzurunu amaçlayan bir iskân uygulaması olarak tanımlanabilir. Avustralya, savaştan kaynaklı tarımsal-ekonomik faaliyetlerin aksamasını telafi etmek ve ülkedeki siyasi-toplumsal huzursuzluğu yatıştırmak amacıyla, terhis olan askerler ve yakınlarını tarımsal kalkınma projesi kapsamında yerleştirerek programı uygulamıştır. Avustralya, iki büyük savaş sonrası dönemde tarımsal kalkınma modeli temel alınarak uyguladığı programı, işsizliğe çözüm üretmek ve toplumsal huzursuzluğu yatıştırmak amacıyla uygulamaya koymuştur. Bunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını kazanan ve savaş sonrası Orta-Doğu Avrupa'da ve Kanada'da uygulanan programlar, Avustralya asker iskânı uygulamasıyla karşılaştırılmıştır. Kanada'nın da Avustralya örneğinde olduğu üzere hem eski bir İngiliz kolonisi olması hem de Avustralya gibi Birinci Dünya Savaşı'na Büyük Britanya'yla birlikte katılmış olması ve Birinci Dünya Savaşı sonrası asker iskânı

* Dr. E-Posta: dorukefeorhan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0398-7184>).

politikasını hem Avustralya'nın hem de Kanada'nın aynı dönemde uygulamış olması, Avustralya-Kanada uygulamalarının karşılaştırılmasında esas nedenlerden birisidir. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını henüz kazanmış Orta ve Doğu Avrupa devletlerinde uygulanan tarımsal kalkınma programlarının incelemesi yapılarak, genel çerçevede aynı döneme tekabül eden, toprak ve iskân politikalarının karşılaştırılması yapılmıştır. Böylece, Birinci Dünya Savaşı sonrası Yeşil Devrim olarak nitelendirilen ve popüler olan toprak politikalarıyla benzeşen ve ayrılan yönlerinin tespiti amaçlanmıştır. Bu çalışma kapsamında, Avustralya'da programın uygulamada kaldığı süreçte (1916-1961), gazi askerlere toprak dağıtılması ve malî yardımla desteklenen asker iskânı programı incelenmiştir. Ayrıca çalışmada Avustralya iskân programının; iç siyaset malzemesi yapılarak siyasi elitler tarafından politize edildiği, federal ve eyalet hükümetleri arasında eşgüdüm eksikliği neticesinde iskân edilen gazi ve ailelerinin araziyi terk ettiği, çevresel büyük felaketlere neden olduğu gerekçeleriyle programın başarısız olduğu eleştirilerine de yer verilmiştir. Söz konusu program kapsamında; terhis olmuş askerlerin iskânı, programın hedefi, tarihsel süreci, siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları derinlemesine araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Avustralya, Terhis Olan Askerler, Asker İskânı.*

Abstract

Political, military and economic developments before the First World War caused a global front, especially in Europe. Economicly consolidated imperialist emotions have increased the intensity of violence politically. While the globally polarized world has increased the war spending, which it considers as a tool of "brute force", civilian people have been rapidly militarized. Militarized masses were sent to the trenches by the formed blocks nation states or empires, which were divided into fronts during World War I, and opened the way to a great mental and physical mobilization. While this situation, which is directly related to hatred, venomous, feelings of being threatened, deepens the alienation caused by the feeling of being threatened, the states have been dragged the alliance together with the feeling of protection / preservation. Under the influence of violent British propaganda on the eve of World War I, Australia was caught in paranoia, which would be occupied by Germany. Due to the feeling of being threatened by Germany, Australia participated in World War I alongside Great Britain. Australian soldiers served on important fronts of World War I such as Çanakkale, Western Front, Palestine, Egypt. In World War I, 416.809 Australian soldiers were mobilized, more than 60.000 Australian soldiers died and around 156.000 Australian soldiers were wounded or captured when the war ended. The biggest disaster in the four-year world war has been major human losses. The major disaster, which is as applicable for many other states, has subsequently brought economic, political and social problems to Australia, too. In order to solve these problems, the practice launched in Australia during the First World War and called the "soldier settlement scheme" has been put into effect. The Australian returned soldiers settlement scheme is coordinated by the Australian Federal and state governments, collusive, institutional hierarchical infrastructure regulated by law, facilitating involved private land ownership by selling or leasing crown/closer land and agricultural equipment to low-wage veterans for rural/agricultural livestock. It can be defined as a resettlement application that aim at the welfare and peace of the society. In order to compensate for the disruption of the war-related agro-economic activities and to calm the political-social unrest in the country, Australia implemented the program by placing the discharged soldiers and their relatives as part of the agricultural development project. Australia has implemented its program based on the agricultural development model in the two post-war periods in order to find solutions to unemployment and increase employment. The fact that Canada was an old British colony, participated in World War I with Australia together with United Kingdom, and implemented a soldier settlement similar to Australia after the same period is the main factor in the comparison of Australia and Canada within the scope of the study. In addition, by examining the agricultural development programs implemented in the Central and Eastern European states that have gained their independence after World War I, a comparison of land and settlement policies corresponding to the same period is made in the general framework. Thus, it is aimed to identify aspects that resemble and diverge from popular land policies, which are described as the Green Revolution after World War I. The aim of this study is to investigate soldier settlement scheme in practice periods in Australia (1916-1961) veterans selling/leasing Crown lands and financial support. On the other hand, Australia soldier settlement schemes have been placed the critics is cracked up as to be program's failure, which is politicized held internal politics materials by politic elitists, due to lack of coordination between Commonwealth and state governments, abandoned the land by veterans and their family, on account of the fact that leading to huge environmental

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

disasters. The scope of this study was limited in terms of returned soldiers settlement, program’s objectives, historical process, politic, fiscal and social dimensions.

Keywords: *The First World War, Australia, Discharged Soldiers, Soldiers Settlement.*

Giriş

Avustralya’da gazi ve aileleri için uygulamaya konan asker iskânı programının belirlenmesine ve araştırılmasına yönlendiren temel sav, Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında gazilerin iskân ve istihdamına çözüm arayışında gösterilmiş olan olağanüstü çaba olmuştur. Avustralya’da uygulanmış asker iskân politikasının, Kanada ve Orta-Doğu Avrupa’da da uygulanan toprak politikalarıyla benzeşen-ayrılan yönlerinin tespit edilmesi ve karşılaştırılabilir olması çalışma konusunun belirlenmesi için yönlendiren diğer bir husus olmuştur. Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sonrası Avustralya asker iskânı programı örneğine benzer biçimde Kanada’da uygulanmış tarım modelli asker iskânı, Avustralya-Kanada çerçevesinde toplumsal ve siyasi açıdan karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Avustralya’nın 1916-1961 yılları arasındaki dönemde asker iskânı programının tarihsel sürecini; sosyolojik, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla, tarihi kayıtlar ışığında eleştirel açıdan ele almaktır. Aynı zamanda Avustralya eyaletlerinde toprak mülkiyetini etkileyen temel bir öğe olarak arazi üzerinde, iskân faaliyetinin ortaya çıkma koşullarını sağlayan tarihsel süreci incelemektir. Bunun yanı sıra programın, Avustralya’da siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan yapısal değişimlere, farklılaşmalara neden olup olmadığı, başarılı olup/olmadığı araştırma çerçevesinde sorgulanmıştır. Bununla birlikte, savaş sonrası asker iskânı ve toprak uygulamaları konusu hakkında sosyal bilimler alanında yeterince çalışma yapılmış olmasının yanı sıra Türkiye’deki akademik literatürde Avustralya özelinde savaş sonrası asker iskânı hakkında, tarihsel açıdan bir çalışma yapılmamış olması, bu çalışmanın araştırılmasında temel motivasyon olmuştur. Bu nedenle çalışmanın amacı ve literatüre katkısı, Türkiye ve Avustralya akademik literatüründe karşılaştırılabilir yeni çalışmalara örnek olabileceği ve bu alandaki boşluğu dolduracağı değerlendirilmektedir.

Dört bölümden oluşan bu çalışmada, kronolojik önceliğe dikkat edilmiş ve programın tarihsel süreç içinde amacı, genel çerçevesi ve özel uygulamaları ele alınmıştır. İlk bölümde, Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı’na Büyük Britanya’yla birlikte katılması ve savaşın sonuçları ele alınmıştır. İkinci bölümde, XIX. yy.da Büyük Britanya Kolonileri’nde asker iskân uygulamaları incelenmiştir. Üçüncü bölümde, terhis olan gazilere toprak ve zirai gereçlerin düşük ücretli verilmesiyle uygulanan programın, Avustralya’da iskân ve istihdam temelinde amaçları analiz edilirken, Kanada’yla benzer ve ayrılan yönleri toplumsal ve politik yönden kıyaslanmıştır. Son bölümde ise Birinci Dünya Savaşı sonrası yeni bağımsızlığını ilan etmiş Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle tarımsal kalkınma uygulamaları karşılaştırılmıştır.

A. AVUSTRALYA’NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KATILMASI VE SONUÇLARI

Avustralya, merkez-batı Avrupa’nın gittikçe kutuplaşan dünyasında, Büyük Britanya’nın koruma şemsiyesi altında yerini almıştır. Aslında Avustralya için bu durum, askerî bakımdan mevcut coğrafi konumunda, korunma ihtiyacının bir sonucu olarak gelişmiştir. Birliğini geç tamamlayan Almanya’nın saldırgan politikası ve Asya-Pasifik’te sömürge elde etmek amacının bir neticesi olarak, Yeni Gine’yi 1884 yılında işgal etmesi hem Büyük Britanya’yı

hem de Avustralya'yı rahatsız etmiştir. Nihayetinde merkez emperyalist devletlerin doruk noktasına ulaşan çekişmeleri ve kurumsallaşmış militarizmin yaygın hale gelmesi, diplomatik dili susturmuştur. Bu durum devletlerin hızla keskinleşen siyasi ve ekonomik çıkarlarını, doğal olarak menfaatleri nispetinde kesişen ittifakları ortaya çıkarmıştır.

Büyük Britanya ve Almanya 4 Ağustos 1914'de birbirlerine savaş ilan ettiği zaman, Britanya'nın eski bir kolonisi olan Avustralya da Büyük Britanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1914'de hem Avustralya'nın Başbakanı *Joseph Cook* hem de muhalefet partisi başkanı *Andrew Fisher*'in taahhütleriyle, Avustralya savaş süresince Britanya'ya tam destek vermeyi sürdürmüştür. Bunun üzerine Avustralya, Büyük Britanya'nın desteğiyle, ilk önemli askerî harekâtını 11 Eylül 1914'de, kendisine tehlike olarak gördüğü Yeni Gine'ye donanma çıkarması olarak yapmıştır. Askerî harekât; ilk önce Avustralya donanmasının Yeni Gine'nin *Rabaul* şehrine çıkarma yapmasını başlamış, sonra *Avustralya Deniz ve Askerî Sefer Kuvvetleri* (ANMEF)¹ 17 Eylül 1914'de Yeni Gine'nin Alman işgali altında olan *Toma* şehrini ele geçirmiş ve 9 Kasım 1914'de komşu *Bismarck Takımadalarını* ele geçirmesiyle son bulmuştur. Böylece Avustralya, Büyük Britanya himayesinde Almanya'ya karşı Büyük Savaş'ın ilk askerî harekâtını yapmıştır. Avustralya biraz daha ileri bir harekâtle, *Avustralya Kraliyet Donanması* (Royal Australian Navy) komutasında *HMAS Sydney* adlı kruvazörüyle, Almanya'ya ait *Emden* isimli kruvazörü 9 Aralık 1914'de batırmıştır². Asya- Pasifik'te bunlar yaşanırken Avrupa'da savaş tüm hızıyla kanlı biçimde devam ediyordu. Büyük Britanya, Avustralya'ya karşı sözünü tutmuş, sıra Avustralya'nın İngiltere'ye asker verme sözünü yerine getirmeye gelmişti.

Bundan sonra Mısır cephesinde Büyük Britanya emir komutasında askerî eğitim alan Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin oluşturdukları Anzak kolordusuyla (Anzac-Australian and New Zealand Army Corps) İngiltere'nin Akdeniz Sefer Kuvvetlerinin (Mediterranean Expeditionary Force) bir parçası oldu. *Avustralya İmparatorluk Kuvvetleri* (AIF)³, Yeni Zelanda, Büyük Britanya ve Fransız askerlerinden oluşan müttefik kuvvetleri 25 Nisan 1915'de Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yer alan Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapmıştır. Çıkarma çok kanlı çarpışmalara sahne olmuş, savaşın sonunda Avustralya askerî kayıpları tahmin edilenden çok olmuştur⁴. Askerî harekât, müttefik askerlerinin 9 Ocak 1916'da yarımadaı boşaltmasıyla başarısız biçimde sonuçlanmıştır. Ortadoğu harekâtları kapsamında Avustralya askerleri, 1916'da müttefik kuvvetlerle birlikte Süveyş Kanalı Savunması ve Sina Çölü'nün tekrar alınmasına katılmıştır. Müttefik yıllarda Avustralya ve müttefik askerler, Filistin'e ilerleyerek Gazze ve Kudüs'ü alarak, 1918'e kadar Lübnan ve Suriye'yi ele geçirmişlerdir. Savaşın sonucunda beş milyondan daha az nüfusuyla Avustralya; Büyük Savaş öncesi 416.809 askeri, savaş için seferber etmiş, savaş sonrasında 60.000'den fazla Avustralya askeri ölmüş, 156.000 civarında Avustralya askeri ya yaralanmış ya da esir alınmıştır⁵. Avustralya askerleri, 1916-1917 yılları arasında Avrupa kıtasında yer alan *Batı Cephesi*'nde ise ağır kayıplar vermiş, Kasım 1918'de Almanya'nın teslim olmasıyla Avustralya askeri yurda dönmüştür.

1 Australian Naval and Military Expeditionary Force (ANMEF).<https://www.awm.gov.au/articles/arwar/first-world-war> (Erişim Tarihi:11.01.2018).

2 <https://www.awm.gov.au/articles/arwar/first-world-war> (Erişim Tarihi:11.01.2018).

3 <https://www.awm.gov.au/articles/arwar/first-world-war> (Erişim Tarihi:11.01.2018).

4 Avustralyalı askerin Çanakkale Cephesi'nde toplam kayıp sayısı, 8709 asker kişi olarak ifade edilmiştir. <https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/gallipoli/fatalities> (Erişim Tarihi:11.01.2018).

5 <https://www.awm.gov.au/articles/arwar/first-world-war> (Erişim Tarihi:11.01.2018), Glenys Allison, "From Bullets to Pullets: Bankstown Soldier Settlement", *Journal of the Royal Australian Historical*, 2009, s.145.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı’nın askeri, ekonomik, siyasi sonuçları, savaş sürecinde yaşanan gelişmelerden daha yıkıcı olmuştur. Savaş sonrasında devletlerin toplumsal sorunları, ekonomik problemlerle iç içe geçerek artçı dalgalar halinde toplumu tüketen canavarlara dönüşmüştür. Maddi yönden yok edici savaşın sonuçlarıyla birlikte ağır savaş tazminatları, yaşanan genel seyirdeki enflasyonu, yüksek enflasyon düzeyine getirmiştir. Ekonomik darboğaz, nakit krizi ve kitlesel işsizlik; ekonomik ve toplumsal huzursuzluğu ortaya çıkarırken, ülkelerin kırılğan politik sistemlerini zayıflatmıştır. Birbirine eklemli sistem, küresel krizleri ortaya çıkarırken siyasi, ekonomik ve toplumsal istikrarsızlığı beslemiştir. Ancak tüm bu ekonomik istikrarsızlık ve toplumsal huzursuzluğa karşı Avustralya, bir sosyal devlet anlayışı olarak tarımsal kalkınma ve işsizlikle mücadele programlarını uygulamaya geçirmeyi çalışmıştır. Dört yıl süren savaş sonrasında Avustralya, savaştan dönen askerleri kahraman olarak karşılamış ve terhis olan askerleri sivil hayata uyum sağlamalarını kolaylaştırmak için bazı ödüllendirmelerde bulunmuşlardır.

B. XIX. YY BÜYÜK BRİTANYA KOLONİLERİNDE ASKER İSKÂN PROGRAMLARI

Görevini tamamlayan askerlere savaş sonrası arazi verilmesi uygulaması Avrupa’da Roma İmparatorluğu dönemine kadar götürülebilir. İmparatorluklarda güvenlik temel prensiptir, bu nedenle garnizonlarda askerlik misyonunu tamamlayanlara, koloninin güvenliğini sağlamak amacıyla sınırlara ve çiftliklere terhis olmuş askerler iskân edilirdi. Eski askerler, disiplinli ve askeri eğitim almış olmaları nedeniyle sınır güvenliği o garnizonlarda asker kökenli kişiler tarafından sağlanırdı. Roma İmparatorluğu’nda *Kraliyet iskânı* olarak isimlendirilen kolonizasyon metodu; yeni alınmış toprakların iyileştirilmesi, geliştirilmesi ve sivil halkın ekonomik refahını artırıcı tedbirleri içeren bir uygulama olarak uygulanmıştır. İyi eğitilmiş, disiplinli ve savaşta yararlılık göstermiş kişilere verilen topraklar bir ödül mahiyetinde olup, yeni alınmış sınır topraklarının korunması amacına hizmet etmişti. Dolayısıyla sınır garnizonlarında, sınır topraklarını savaşta yararlılık göstermiş eski asker kökenli milis kuvvetler korurdu⁶.-

Tarihsel süreçte savaştan dönen askere toprak verilmesi, kiralanması veya askerlerin iskân edilmesi yöntemi, Britanya kolonilerinde XIX. yy.da savaş sonrası sıkça başvurulan bir usül olarak karşımıza çıkmaktadır. İskân uygulamalarının başarısızlığına rağmen *asker iskân programı*; aslında Fransa ve Büyük Britanya arasında Yedi Yıl Savaşları’ndan (1756-1763) itibaren Britanya’nın tercih ettiği bir yerleşim metodu olmuştur. Bilhassa Kuzey Amerika’da yer alan İngiliz kolonilerinde, 1756-1856 yılları arasında her büyük savaştan sonra başarılı yönetimler tarafından yürürlüğe konmuş bir program olarak karşımıza çıkmaktadır⁷. Büyük Britanya’nın bu programı uygulamaya koymasının pek çok amaca hizmet ettiği söylenebilir. İlk olarak Britanya, Kuzey Amerika’da koloni tipi yayılmacılığını devam ettirmek ve seyrek nüfuslu yerleri nüfuslandırma amacıyla asker iskân programına başvurmuştur. Diğer yandan Büyük Britanya, stratejik öneme sahip bölgelerin elde tutulmasını sağlamak amacıyla bu programlara işlevsellik kazandırmıştır. Keşfedilmiş ya da işgal edilmiş toprakların sürekliliği açısından önemli olan bu program, kritik arazilerin elde tutulması ve emperyalist yayılmacılığın devamı noktasında önemli bir uygulama olarak bir süre devam etmiştir.

Bununla birlikte Büyük Britanya’nın askerî kolonilerinde “askerlere toprak verilmesi uygulaması”, 1860’larda askerî reform ve malî sınırlamalar dolayısıyla terk edilmeye

6 E.K.Fedorowich, “Foredoomed to Failure; The Resettlement of Ex-Servicemen in the Dominions 1914-1930”, The University of London, Thesis Doctor of Philosophy, London, 1990, s.4.

7 Bruce Scates, Melanie Oppenheimer, The Last Battle: Soldier Settlement in Australia 1916-1939, Cambridge University Press, 2016, s.3. Fedorowich, a.g.t., s.4-35.

başlanmıştır. Ancak bu uygulama, Büyük Britanya tarafından Kanada’da 1867’den sonra da uygulanmaya devam etmiştir. *Fenian İsyanı* (1866-1867)⁸, *Kızıl Nehir İsyanı* (1870), *Kuzey- Batı İsyanı* (1885) ve *Güney Afrika Savaşı*’ndan (1899-1902) sonra askeri hizmet sonrası gazilere, ödül mahiyetinde ücretsiz toprak programı uygulanmıştır. Diğer yandan 1914’den sonra Kanada’da askerî kolonizasyon döneminden kalma uygulama “Asker İskânı Programı” adıyla, Kanada siyasi elitleri tarafından sıkı bir biçimde yeniden uygulanmıştır. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Büyük Britanya Dominyonu olan Kanada’da savaş sonrası terhis edilmiş askerin, kırsal da iskân edilmesi beklenen siyasi ve ekonomik bir gelişme olarak görülmüştür. Bununla birlikte asker iskân programı; Britanya, Kanada, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve ABD’de Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında yürütülmüş önemli bir iskân programı olarak uygulanmıştır⁹. Avustralya’da iskân politikaları incelenirken, Büyük Britanya’nın kolonilerinde uyguladığı politikalarıyla çok yakın benzerlikler taşır. Dolayısıyla Avustralya iskân programının araştırılmasında İngiltere kolonilerinde asker iskân ekolünün incelemede yer alması, Avustralya’nın asker iskân politikalarının kökeni konusunda da ipucu vermektedir.

C. TERHİS OLMUŞ GAZİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR: AVUSTRALYA KIRSALINDA İSKÂN VE İSTİHDAM

Büyük Britanya Dominyonu olan Avustralya’da programın uygulanışı diğerlerinden biraz farklı tezahür etmiştir. XIX. yy.ın başında Büyük Britanya tarafından bağımsızlığı tanınan ve bağımsızlığının sonrası Avustralya’ya bağlanma kararı alan Tazmanya’da, asker iskân politikası uygulanmıştır. Hâlbuki Kıta Avustralya’sında savaştan dönen askerlere, ödül amacıyla toprak verilmesi Tazmanya’nın aksine daha önce kıta Avustralya’sında uygulanmış bir yöntem değildir. Bu noktada program değerlendirildiğinde; İngiliz kolonileri içerisinde kıta Avustralya’sı, geleneksel koloni iskân geleneğine sahipti. 1901’de bağımsızlığını ilan etmeden önce Avustralya Kitası’nda yer alan kolonyal hükümetler, kırsal nüfusu ve tarımsal ürünleri artırmak amacıyla *yakın iskân* “Closer Settlement”¹⁰ adını verdikleri, tipik koloni yerleşim programları uyguluyorlardı. Tüm Britanya kökenli göçmenleri, Avustralya topraklarında iskân etme amacını taşıyan klasik bir koloni yerleşimiydi. Avustralya’da eyaletlerin 1901’de federal yapıya geçmesiyle iskân politikası, merkezi olarak uygulamaya devam etmiştir¹¹.

8 *Fenianlar*, İrlanda’dan Birleşik Devletlere göçmüş, İrlanda vatanseverliğini savunan gizli örgüt mensuplarına verilen isimdir. Amerikan İç Savaşı’nda yer almış İrlanda’nın bağımsızlığını savunan örgüt taraftarları, 1866’da Kanada İngiliz Kolonisinde Büyük Britanya’ya karşı bağımsızlık mücadelesi amacıyla ortaya çıkan isyana Fenian İsyanı adı verilmiştir. “Fenian Raids” <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/fenian-raids-editorial> (Erişim Tarihi:26.10.2018).

9 Scates, Oppenheimer; *a.g.e.*, s.3. Avustralya, Yeni Zelanda, G.Afrika, Kanada, A.B.D. devletlerine ek olarak Kenya ve Hindistan’da da asker yerleşim programları uygulandığına dair Bkz. Fedorowich, a.g.t.,s.2. Fiji ve Papua Yeni Gine’de de Büyük Britanya kolonisi olarak asker iskân programı uygulanmıştır. Bkz. Murray David Johnson, “Honour Denied: A Study Soldier Settlement in Queensland 1916-1929”, The University of Queensland, Thesis Doctor of Philosophy, Melbourne, 2002, s.4.

10 Closer Settlement (Yakın İskân); verimli tarım toplulukları kurmak amacıyla, büyük kırsal toprakların yerleşime açılması için küçük arazilere bölerek tasarlanmış bir hükümet politikasıdır. Bu yönde çıkarılan yasalara “Closer Settlement Acts” denmiştir. 1890’da Avustralya’da kuraklıktan kaynaklanan tarımsal ve ekonomik buhran sonrasında ilk olarak Victoria Eyaleti’nde 1904’de yasalaştırılmıştır. 1890’ların ekonomik bunalımından kaynaklanan sosyal sorunlara bir cevap niteliğindedir. Victoria Hükümeti, büyük arazi sahiplerinden özel mülklerini satın alarak, küçük parçalar halinde çiftçilere satılması esasına dayanmaktadır. Victoria Eyaleti Başkanı Thomas Bent tarafından geliştirilen yöntem, “fakir insanlar için zengin topraklar” sloganını kullanmıştır. “The Closer Settlement Act 1904” <http://wyndhamhistory.net.au/items/show/1255> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).

11 Kent Fedorowich; “Ex-Services and the Politics of Soldiers Settlement in Canada and Australia (1915-1925)”,*War&Society*, 20:1, s.s.50-59, <http://dx.doi.org/10.1179/072924702791201917>

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı içerisinde Avustralya’da denizaşırı savaşta bulunmuş ve geri dönmüş gazilere yardım etmek amacıyla, ilk defa 1915 yılında *Güney Avustralya* eyaletinde yasalaşan program, “asker iskân programı” ismiyle nitelendirilmiştir. Avustralya’nın Melbourne şehrinde Şubat 1916’da *Federal Parlamento Savaş Komitesi* tarafından hazırlanan raporla, tüm Avustralya eyaletlerinde de uygulamaya konmuştur. Rapor; federal hükümet ve eyalet hükümetleri iş birliğine dayalı olarak kamu arazisinin (*Kraliyet Arazisi-Crown Land*)¹² savaş kapsamında seferber edilmiş, terhis olmuş gazilere satılması ve kiralanması sürecini içermektedir¹³. Ancak bu tanımlamanın dışında Avustralya’da asker iskân programı denildiğinde, iki dünya savaşı arasında Commonwealth Hükümeti desteğinde, eyalet hükümetleri tarafından uygulanan, terhis olmuş askerleri ve ailelerinin Avustralya kamu topraklarını kiralama veya satın alma yöntemiyle iskân edilmesini ifade eden genel bir terim anlaşılmaktadır¹⁴. İlk olarak, Yeni Güney Galler Eyalet Hükümeti tarafından 1916 yılında çıkarılan *geri dönen asker yerleşimi* (Returned Soldiers Settlement Act-1916) kanunuyla yasalaşmıştır¹⁵. Program, ülke çapında 9 milyon hektarlık bir arazide 23.000 civarında çiftlik kurulmasını öngörmektedir¹⁶. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avustralya’da denizaşırı askeri göreve giden 300.000 civarında asker, ülkesine geri dönmüş ve Avustralya’ya geri dönen 300.000 askerin 40.000’i¹⁷, Commonwealth eyaletlerinin tümünde *asker yerleşim programı* (Soldier Settlement Scheme) kapsamında, kendilerine verilen topraklarda çiftçilik yapmaya yönlendirilmiştir. *Gerİ Dönen Askerlerin İskânı Kanunu-1916* (Returned Soldiers Settlement Act, 1916)¹⁸, kraliyet ve yakın yerleşim toprakları üzerinde *geri dönen asker iskânı programı* kapsamında yerleşime izin vermiştir. Commonwealth Hükümeti, arazinin satın alınması üzerine parasal destek sağlarken, eyalet yönetimi planın yönetilmesinden ve işletilmesinden sorumlu tutulmuştur¹⁹. Programın yürütülebilmesi için Ağustos 1915’de kurulan *Federal Parlamento Savaş Komitesi* (Federal Parliamentary War Committee), temel yönetim organı olarak belirlenmiş ve kurumun görevi; gazi askerlere iş bulma, iskân ve rehabilitasyondan sorumlu olmuştur.

12 Crown Land; kelime anlamı olarak kraliyet toprağı, arazisi anlamına gelmekle birlikte, Büyük Britanya’da kraliyete ait toprağı tanımlamakladır. Eski bir Britanya kolonisi olan Avustralya’da ise milli park ve orman gibi özel bir özelliğı olmayan federal hükümet ya da eyaletlerin kamuya ait toprağına denmektedir. https://pi.nsw.gov.au/land_ownership/crown_land(Erişim Tarihi:10.10.2019) <https://www.britannica.com/topic/crown-land> (Erişim Tarihi:10.10.2019). Avrupalı yerleşimciler 1788’de Avustralya’ya yerleşim başlattıklarında İngilizler tarafından görevlendirilen Vali Philip, Britanya Hükümeti adına Avustralya topraklarının mülkiyetinin sahibi olduğunu ilan etmiştir. Tüm topraklara kraliyet adına el konulmasıyla, Crown Land ismi ortaya çıkmıştır. https://pi.nsw.gov.au/land_ownership/crown_land (Erişim Tarihi:10.10.2019).

13 “From Gallipoli to Australian Farms: Soldier Settler Success and Failure and Contribution to the Future of Agriculture”,<http://www.abc.net.au/news/rural/2015-04-23/remembering-soldier-settlers-a-windowtoagricultural-past/6408988> (Erişim Tarihi:11.10.2018). Fedorowich; *a.g.t.*,s.246.

14 “Soldier Settlement Scheme”, <http://anzacentenary.sa.gov.au/story/soldier-settlement-scheme> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).

15 <http://guides.sl.nsw.gov.au/c.php?g=671848&p=4728733> (Erişim Tarihi: 25.10.2018). Kanada’da *Asker İskân Yasası* (Soldier Settlement Act of 1917), 1917 yılında uygulanmaya konmuş, 1917-1919 yılları arasında sadece 2000 erkek programdan faydalanmış, başarısız olan program tam olarak büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Programın başarısızlığının temel sebebi; arazilerin ekilebilir uygunlukta olmaması (ormanlık, bataklık, verimsiz ve kurak topraklar olması), tren yoluna uzak olması, yeterli mali desteğın sağlanmaması (tarımsal araç, çiftlik malzemesi, faiz oranları) ve toprak spekülâtorlerinin olması olarak gösterilebilir. 1919 Mayıs ayında çıkan yeni yasadın 1923 yılında 30.604 asker yerleşimci faydalansa da 1923 yılı sonunda beşte biri verilen toprakları terk etti. Fedorowich; *a.g.e.*, s.60-61.

16 “From Gallipoli...”, <http://www.abc.net.au/news/rural/2015-04-23/remembering-soldier-settlers-a-window-toagricultural-past/6408988> (Erişim Tarihi:11.10.2018).

17 Program kapsamında 37.000 asker toprağı kavuşmuştur. <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldier-settlement-0> (Erişim Tarihi:26.10.2018).

18 Gerİ Dönen Askerlerin Yerleşimi Kanunu (21 numaralı kanun,1916); asker yerleşimcilere mali yardımın avans ya da borç şeklinde dağıtılmasına izin verdi. <https://www.records.nsw.gov.au/archives/collections-and-research/guides-and-indexes/soldiersettlement> (Erişim Tarihi:14.10.2018)

19 “Soldier Settlement” <http://guides.naa.gov.au/land-of-opportunity/chapter8> (Erişim Tarihi:26.10.21018).

Komitenin ana işlevi; hükümet, eyalet, belediye yetkilileri, bakanlıklar ve işverenlerle birlikte hareket etmek olmuştur²⁰. Hükümet tarafından çıkarılan 1916 kanunuyla terhis olmuş asker yerleşimcilere, malî yardım yapılmış ve avans ya da borç para dağıtılmıştır. *Hükümet Tasarruf Bankası* (Government Savings Bank) ya da diğer adıyla *Kırsal Kalkınma Banka Yasası* (Rural Bank Act), bu avansın kırsal kalkınma bankası aracılığıyla Yeni Güney Galler’de dağıtılmasına ilişkin hükümleri yasalastırmıştır. 1920’de *40’ nolu yasa*yla kabul edilen düzenlemede; başlangıçta her kişiye bir ev, çiftlik hayvanları ve tarımsal aletler de verilmiş, tarımda iyileştirmeler için de 500 sterlinlik para tahsis edilmiştir. Zamanla bu miktarın, çit için yapılan harcamalarda olduğu gibi beklenmedik aşırı maliyetler çıkması nedeniyle, yetersiz olduğu anlaşılmış ve bu nedenle *Avustralya Toprak Bakanı William George Ashford*, 18 Temmuz 1918’de masrafları karşılamak için 500 sterlin’in yeterli olmadığına kanaat getirerek, terhis olmuş gazi yerleşimcilere verilen miktarda artışa gitmiştir. Bu miktar daha sonra federal hükümet tarafından yerleşimcilere ödenen bir kredi şekline dönüşmüş ve kişi başına 650 sterlin’e yükseltilmiştir. Bu tarihten sonra federal hükümet; uygulamayı finanse etmekten ve eyaletlere arazi sağlamaktan, başvuru ve tarımsal eğitimleri sınıflandırmaktan sorumlu olmuştur. Bununla birlikte araz için başvuru şartları ve kapsamı içerisinde erkekler olduğu kadar, kadınların da başvuruda bulunması uygun görülmüştür. *Avustralya Ordu Hemşire Hizmeti* (Australian Army Nursing Service-AANS)’nde en az altı ay görev yapmış olanlar, toprak başvurusunda bulunma hakkına sahip olmuş ve tarımsal eğitime katılmışlardır. Bu kanun çerçevesinde her ne kadar askerî görevde bulunmuş kadınlar, yasal olarak arazi başvurusunda bulunabilse de daha çok erkeklerin teşvik edildiği ortadadır²¹.

Terhis Olmuş Asker Yerleşimi Kanunu 1917 (Discharged Soldiers Settlement Act of 1917) ile iskân kanununun getirdiği diğer haklardan yararlanma ölçütleri arasında en önemlisi, *Avustralya Ordusu’nda görev alarak en az on iki ay görev yapmış olmak ve onur ile terhis edilmiş olmak* şartı vardı. Diğer yandan aynı yasa uyarınca; Büyük Britanya Ordusu’nda görev almış olmakta bu haktan yararlanmayı sağlamıştır²². *Townsville Daily Bulletin* Gazetesinin 5 Haziran 1917 tarihli haberine göre; *Avustralya İmparatorluk Kuvveti* (Australian Imperial Forces), *Commonwealth Deniz ve Askeri Kuvvetleri’nde* (Naval and Military Forces of the Commonwealth) savaş boyunca hizmet etmiş olmak kuralına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra *Birleşik Krallık Kuvvetleri’nde* (Forces of the United Kingdom) savaş boyunca hizmet etmiş, terhis olmuş ya da *İngiliz İmparatorluğu Majesteri Kuvvetleri* (British Empire Majesty Forces)’de görev yapmış olmak olarak²³ özetlenmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Avustralya, savaş sonrası “asker iskânı politikasını” kıta Avustralya’sı için 1915 yılında ilk defa eyalet çapında, 1916 yılında ise planlı bir program kapsamında tüm Federal Hükümet kapsamında uygulamaya koymuş ve en az altı ay orduda görev yapmış kadınları da bu kapsamda tutmuştur. Erkekler için en az on iki ay Avustralya Ordusu’nda askerlik hizmetini yerine getirmiş olan Avustralya vatandaşlarının yanı sıra

20 Fedorowich; a.g.m.,s.64.

21 <https://www.records.nsw.gov.au/archives/collections-and-research/guides-and-indexes/soldiersettlement> (Erişim Tarihi:14.10.2018). Program, AIF üyesi olan deniz aşırı görevde bulunan her asker için uygulanmıştır. Güney Avustralya Hükümeti, asker yerleşimcilere tahsis edilmiş arazilerde araziler de binaların kurulması, tohum, tarım aletleri verilmesi, çitlerin kurulması ve arazinin sulanması, iyileştirilmesine yardımcı olunmuştur. <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldier-settlement-0> (Erişim Tarihi:26.10.2018). 1929 yılında yapılan bir soruşturma kapsamında 37.561 terhis olmuş asker % 29’u toprağı terk etmiştir. James C.Docherty, *Historical Dictionary of Australia*, The Scarecrow Press, 2007, s.IVİ-183.

22 “From Gallipoli...”, <http://www.abc.net.au/news/rural/2015-04-23/remembering-soldier-settlers-a-window-to-agricultural-past/6408988> (Erişim Tarihi:11.10.2018).

23 *Townsville Daily Bulletin*, 5 Haziran 1917, s.5.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

müttefik kuvvetlerde özellikle Büyük Britanya Ordusu’nda görev yapmış olan Avustralya vatandaşlarına da “Avustralya asker iskân programından” faydalanma hakkı tanımıştır.

Asker iskânı programı, Avustralya eyaletinin her birinde farklı uygulanmıştır. Victoria Eyaleti’nde *Toprak Kanunları* (Land Acts) ve *Yakın Yerleşim Kanunları* (Closer Settlement) adıyla, Güney Avustralya Eyaleti’nde devlet arazisinin kiralanması yöntemiyle ya da özel yasaların yürürlüğe girmesiyle uygulanmıştır. Yeni Güney Galler Eyaleti’nde *Geri Dönen Asker Yerleşimi Kanunu 1916* (Returned Soldier Settlement Act of 1916), Queensland Eyaleti’nde *Terhis Olmuş Asker Yerleşimi Kanunu 1917* (Discharged Soldier Settlement Act of 1917) ve Batı Avustralya Eyaleti’nde *Geri Dönen Asker Yerleşimi Kanunu 1918* adıyla uygulamaya konmuştur²⁴.

Program, Avustralya hükümeti ve eyaletler arasında görev dağılımı yapılarak uygulanmış, ancak finansal problem, özellikle savaş sonrası yeniden yapılanma ve terhis olmuş askerlerin istihdamı için Büyük Britanya’nın sigorta ettiği borç ihtiyacı, tartışma konusu olmuştur. Avustralya Federal Hükümeti, 1919 yılında harcamaların eşit dağılımı ve kontrolü noktasında kota getirirken, savaşın bitmesiyle 270.000 asker terhis olmuş ve eyaletlerin yardım, borç ve toprak talepleri artmış, bazen kotalar aşılmış ve federal hükümet daha fazla para sağlamaya zorlanmıştır. Sonuç olarak Avustralya Federal Hükümeti program kapsamında, 37.561 gaziye iskân etmiştir²⁵. Bu nedenle program kapsamında Avustralya, 1920’lerde büyük arazi ve bol kaynakları tasvir etmek için “Sınırsız Avustralya” sloganını popüler hale getirmiştir. Avustralya’da *Sınırsız Avustralya* terimiyle kast edilen, sadece bol kaynakların etkin ve planlı kullanılması değil, ekonomik açıdan kendine yeterlilik noktasında Avustralya’nın ilerlemesini temsil etmiştir²⁶. Kent Fedorowich, savaş sonrası Avustralya’da asker iskân uygulamasında popüler hâle gelen *ulusal gelişim* terimini sorgularken, terimin ne kast ettiğini yine o dönem Avustralya’yla özdeşleşen *sınırsız Avustralya* sloganıyla benzer bir açıklama getirir. *Ulusal gelişimle ne kastedilmiştir? Kesinlikle endüstrileşme ve üretim kastedilmez. Onun yerine Avustralya’nın sınırsız temel kaynaklarının gelişimi kast edilir. Gelişimle kast edilen; toprak iskânı, bayındırlık işleri ve göç*²⁷ ifadesine dikkat çeker. Kırsal (Bush), Avustralya’yı tanımlayan en önemli kültürel öğesidir. Bu nedenle kırsal; asker iskân politikasının da temel unsuru olmuştur. *Sınırsız Avustralya ve Ulusal Gelişim* sloganları bu nedenle o dönemde oldukça rağbet gören siyasi ifadelerdir.

Avustralya Federal Hükümeti, terhis olmuş askerlerin iskânı kanunu uygulamaya geçirilmesiyle pek çok amaca yönelmiştir. Öncelikle programın amacı, ekonomik olarak gelir elde etmek olmuştur. Bilhassa savaş süresince aksayan tarımsal faaliyetlerin telafi edilmesi ve savaş boyunca âtil kalmış toprakların iskâna açılması, hedefler arasındadır. Avustralya Başbakanı George Pearce 1916 yılında, Avustralya savaş harcamalarının 57.700.000 sterlin olduğunu²⁸ ifade etmiş ve savaş borcunun 23.370.710 sterlin’e ulaştığını²⁹ bildirmişlerdir. Henüz Birinci Dünya Savaşı’nın ortasında, Avustralya’nın savaş harcamalarının ülke ekonomisine ağır bir yük getirdiği dikkate alınırsa, terhis olan askerlerin savaş sonrası Avustralya’da işsiz büyük bir kitleyi oluşturacağı açıktır. Bununla birlikte Avustralya’da ekilebilir tarımsal arazinin boş kalması da bu ekonomik yükü ağırlaştırmıştır. Bu nedenle

24 Scates, Oppenheimer, a.g.e., s.3.

25 Fedorowich, a.g.m., s.64-65. Stuart Macinty, A Concise History of Australia, Cambridge University Press, 2009, s.171

26 Macinty, a.g.e.,s.171.

27 Fedorowich, a.g.t.,s.246.

28 Anzac Bulletin, No.14, 9 August 1916, s.1.

29 Anzac Bulletin, No.28, 11 September 1916, s.3.

savaş esnasında boş kalmış toprakların bir an evvel iskâna açılması yoluyla, malî yükün hafifletilmesi hedeflenmiştir. Böylece savaştan dönen askerlerin ve ailelerin istihdamı sağlanırken, mevcut büyük araziler küçük bloklara ayrılarak iskâna açılmış olacaktır. Bu kapsamda program, ilk önce 1915’de Güney Avustralya Eyaleti’nde, müteakibinde 1916’da başta Yeni Güney Galler Eyaleti olmak üzere tüm Avustralya eyaletlerinde uygulamaya konmuştur. Bu kapsamda terhis olan askerin toprağa yerleştirilmesi sosyal ve ekonomik açıdan değerlendirildiğinde; ülke ekonomisine önemli bir katkı sağlayacağı hesap edilirken, sosyal refahın ve toplumsal huzurun artacağı öngörülmüştür.

Savaştan geri dönen askerleri “Returned Soldier” kahraman olarak karşılayan Avustralya Hükümeti, savaştan döndükten sonra belirli bir işi olmayan ya da bazı mal varlıklarını yitiren ya da belirli bir mal varlığı olmayan gazilere, genelde toprakla uğraşacakları iş imkânları oluşturmuştur. Böylece gazilere iş imkânı amaçlanmış ve bu kanunun uygulanabilmesi için federal hükümet-eyalet iş birliğinde mali kaynak da ayrılmıştır. Anzak Bülten Dergisi’nin (Anzac Bulletin) “Askerler İçin Toprak” başlığıyla duyurduğu haberinde; “Yeni Güney Galler’de Toprak Bakanı (W.G. Ashford), geri dönen askerler için kabinenin 500.000 sterlin değerinde parayı geri dönen askerlerin mal varlığı edinimi için onayladığını”³⁰ duyurmuştur. Aynı derginin bir başka haberinde, “Askerler İçin Tarım Eğitimi” başlığı altında, “Victoria Tarım Bakanı (F.W. Hagelthorn)³¹, geri dönen asker için Dookie Tarım Lisesi’nde zirai eğitim vermeye karar verildiğini”³² ifade etmiştir. Bunun için terhis olmuş askerlere, “Werribee Bölgesi’nde geniş bir alan verildiğini ve sulama için verilen araziye dönük eğitimden”³³ bahsedilmiştir. Yine derginin aynı gün haberinde, “Avustralya ve Özürlü Kalan Askerler” başlığıyla verdiği haberin alt satırlarında, “Yeni Güney Galler Tarım Bakanı’nın (W.Grahame)³⁴ eyalet programına göre; sınırlılıkları olan ev yapma kotasının, savaşta sakat kalan gazi askerler için devlet arazisinde yaşayacakları evi serbest şekilde inşâ edebileceğini”³⁵ bildirmiştir. Anzak Bülten Dergisi, Yeni Güney Galler Eyaleti’nin “Askerler İçin Toprak” başlığı altında tarım bakanına dayandırdığı haberinde, eyalet politikasını şu şekilde ifade etmiştir. Eyaletin Tarım Bakanı Mr. Ashford, “programın henüz yeni olduğunu, 500.000 sterlin değerinde 100.000 hektarlık arazinin terhis olan askerlere planlandığının, 157 blok halinde çiftlik öngörüldüğü, bu arazi tahsisi için devlet arazisinin uygun olduğunu ve kabine tarafından onaylandığını”³⁶ haber yapmıştır. Program kapsamında sadece mali destek, toprak ve zirai aletler verilmemiş, çiftçilik üzerine bilgisi olmayanlar için açılan tarım liselerinde tarım eğitimi planlanmıştır. Bu tip girişimler için hükümet ve eyaletlerin, program hakkında ne kadar kapsamlı hazırlandığı ve programın uygulanabilirliği noktasında ne kadar istekli olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Anzak Bülten Dergisi’nin 12 Temmuz 1916 tarihli “Asker ve Bahriyeliler İçin Öncelik” başlıklı haberinde; “Savunma Bakanı, terhis olmuş asker ve denizciler için savunma bakanlığında işe alımda öncelik verilmesi gerektiğini”³⁷ ifade etmiştir. Federal Parlamento üyesi Mr.Rogers, “terhis olmuş askerler için yararlı bir programın başlatıldığını ve zaten

30 Anzac Bulletin, No.2,12 July 1916, s.2.

31 Official Year Book of the Commonwealth of Australia No:9-1916, Editor: John Stonham, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne, 1916, s.869.

32 Anzac Bulletin, No.2,12 July 1916, s.2.

33 a.g.d., s.2.

34 Official Year Book of ..., 1916, s.869.

35 Anzac Bulletin, No.2,12 July 1916, s.3.

36 Anzac Bulletin, No.21, 25 August 1916, s.4.

37 Anzac Bulletin, No.2, 12 July 1916,s.2.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

60.000 sterlin tutarında paranın verilmek üzere onayladığını³⁸ ifade etmiştir. Aynı derginin ikinci sayısında “Terhis Olmuş Askerlerin İskânı” başlığı altında; “Mr.Hagelthorn’un Başkanlar Konferansı’ndaki konuşmasında, iş imkânları ve terhis olmuş askerler konusu hakkında Commonwealth ve farklı eyalet kabinelerinin bir komite oluşması lehinde alt bir komitenin rapor sunduğunu³⁹ bildirmiştir. Senatör Pearce, “organizasyonların iş verme konusunda antlaşma başlattığını⁴⁰ ifade etmiş, “ancak federal bakanların farklı görüşleri dile getirdiğinden⁴¹ bahsetmiştir. Bu farklı görüşler içerisinde yoğun tartışma konusu ise “iş verme konusu mu yoksa toprak verme konusu mu öncelikli olmalıdır⁴². Diğer yandan 19 Temmuz 1916 tarihli Anzac Bülten Dergisi’nde, “Commonwealth Hükümeti, program için tahmini olarak 20.000.000 sterlin hesap ettiğini ve terhis olan askerlerin yüzde 25’i toprakta çalışmak üzere iskân edilmek istediğini, yüzde 35’i sivilde daha önceden yaptığı işi tercih ettiğini⁴³ bildirmiştir. Başbakan G.Pearce, “Güney Avustralya Eyaleti’nde terhis olan askerlere verilmesi düşünülen Murray Nehri yakınlarındaki araziye ziyaret etmiş ve on iki ay sürmesi düşünülen tarımsal tecrübe eğitiminin⁴⁴ bahsetmiştir. Terhis olmuş dört askerin, dokuz hafta süren çiftçilik metotlarıyla eğitimi, Dookie’de Devlet Tarım Lisesi’nde Tarım Bakanlığı’nın kontrolünde gerçekleşmiştir⁴⁵. Böylece nehir yakınında verilen arazilerin sulama problemi olmayacak, tren yollarına yakın olan arazilerden üretilen mamulün taşınması kolay olacak ve diğer yandan çiftçilik eğitimi sonucunda bilinçli tarım politikası uygulamaya geçirilmiş olması öngörülmüştür.

The Horsham Times Gazetesi 23 Aralık 1919 tarihli haberinde, “bugüne kadar 70.190 Victoria Eyaleti’nden savaşa giden askerin terhis edildiğini ve asker yerleşim programı kapsamında toplamda 509.000 sterlin kredinin asker yerleşimi programı dâhilinde hak sahiplerine tahsis edildiğini⁴⁶ bildirmiştir. Yine *The Telgraph* Gazetesi 31 Temmuz 1919 tarihli haberinde, “başvuru sonucunda seçilen 1078 terhis olmuş askerin, 374.491 akre⁴⁷ araziye yerleştirildiğini, 541 askere ev imkânı tanındığını ve 692 askere arazilerini işlemeleri için finansal yardım sağlandığını⁴⁸ yazmıştır. Buna ilaveten, “Queensland Eyaleti tarafından belirlenen arazilerde (Beerburum, Bulimba, Mount Gravatt) asker yerleşimini teşvik etmek maksadıyla büyük silo, demir ve karayolu inşaatları yapıldığını⁴⁹ haber vermiştir. *The Mercury* Gazetesi 6 Aralık 1919 tarihli haberinde, “haber yapıldığı tarihe kadar *geri dönen asker iskân 1916 kanunu* uyarınca, terhis olup ve iskân başvurusunda bulunan askerlere harcanan tutarın 958.134 sterlin olduğunu Tazmanya Tarım Bakanı *Alechean’e*⁵⁰ dayandırarak bildirmiştir.

Düşük maliyetle arazi, terhis olmuş askerlerin kullanımına açılırken, genellikle tarımsal faaliyet yapılmamasından dolayı kötü durumda olan toprağın iyileştirmesi için avans da alabilmeleri sağlanmıştır. Programın uygulamaya geçirilmesiyle terhis olmuş askerler; parayı tarımsal donanım, tohum, çiftlik hayvanı ve tesisler için kullanabilirlerdi⁵¹. Bununla

38 a.g.d., s.2.

39 a.g.d., s.2.

40 a.g.d., s.2.

41 Anzac Bulletin, No.2, 12 Temmuz 1916, s.2.

42 a.g.d., s.2.

43 Anzac Bulletin, No.5, 19 Temmuz 1916, s.4.

44 Anzac Bulletin, No.12, 4 Ağustos 1916, s.1.

45 Anzac Bulletin, No.13, 7 Ağustos 1916, s.3.

46 *The Horsham Times*, 23 Aralık 1919, s.5.

47 Akre (*Acre*); İngiliz ölçü birimi olup, 4047 m’dir. [\(Erişim Tarihi: 14.06.2019\).](https://ipfs.io/ipfs/wiki/Acre_(ölçü))

48 *The Telgraph*, 31 Temmuz 1919, s.4.

49 *The Telgraph*, 31 Temmuz 1919, s.4.

50 *The Mercury*, 6 Aralık 1919, s.6.

51 <http://guides.sl.nsw.gov.au/c.php?g=671848&p=4728733> (Erişim Tarihi: 25.10.2018).

birlikte devlet ve eyalet hükümetleri, nehir ve tren yollarına yakın, ekilebilir arazileri⁵² terhis olan askerlerin iş sahası haline getirmeyi planlamışlardı. Böylece hem istihdam ve üretim sağlanırken⁵³ diğer yandan Avustralya'nın ekonomik ana arteri olan tarımsal ve hayvancılık ekonomisi canlı tutulması öngörülmüştür. Programı uygulamaya koyan yetkililerin temel planı, büyük kırsal mülkleri *blok* adını verdikleri küçük çiftliklere bölerek terhis olmuş asker yerleşimcilerle ve ailelerine ortak ya da bireysel temelde düşük maliyetli vermek olmuştur. Böylece geniş ve verimli ama ekilmediğinden dolayı Avustralya iç bölgelerinin âtil kaldığı arazilerin ekonomiye katkı sağladığı, aynı zamanda yerleşimcilerin iskân edildiği planlı bir amacı hedeflemişlerdir⁵⁴. Tarımsal ve hayvancılık faaliyetlerinin yürütülmesinde belirlenen bölge ise; Yeni Güney Galler, Victoria ve Güney Avustralya Eyaletlerinde geniş bir havzaya sahip *Murray Nehri*⁵⁵ boyunca belirlenen Avustralya'nın iç bölümleri olmuş ve Murray Havzası, meyve endüstrisi kurmak için seçilen bariz bölgeler olarak ortaya çıkmıştır. Asker iskânı Tazmanya'da mandıracılıkta uzmanlaşırken, Queensland Eyaleti'nde bahçecilik ve kamış sahaları oluşturulmuştur⁵⁶.

Avustralya'nın 1930 istatistik kayıtlarında Güney Avustralya'da *Murray Demiryolu Arazisi* 27.763 akre olarak önemli bir paya sahiptir. Güney Avustralya'ya ait aynı kayıtlarda *Eyre's Demiryolu Arazileri*, *Pinnaroo Demiryolu Arazileri*, *Buckleboo Demiryolu Arazileri* demiryolu hattı üzerinde projelenmiş ve uygulamaya geçmiş diğer topraklar olmuştur⁵⁷. Böylece Murray Havzası, Avustralya'nın birçok eyaletini kapsayan geniş ve verimli topraklara sahip bir bölge olmasının yanı sıra Murray Nehri, havzanın verimli topraklarını sularken, havza boyunca aktif olan demiryolu, yetiştirilen ürünlerin eyalet merkezlerine nakliyesine yardımcı olmuştur. Bu noktada gazilerin araziye yerleştirilmesi programı; üretimi, istihdamı, iskânı ve tarımsal kalkınmayı öncelik edinmiş büyük bir iskân programı haline dönüşmüştür. Sulamanın planlanması, verimli toprakların işlenmesi ve yetiştirilen ürünün tren yoluyla taşınması gibi hususlarıyla iyi projelenmiş bir programdır. Diğer yandan terhis olmuş asker iskânıyla bir başka hedeflenen amaç, Avustralya'nın savaş esnasında yaşadığı toplumsal travmayı rehabilite etmek olmuştur. Gazi yerleşimi; askerin fiziksel görüntüsü, demografik ve sosyal dönüşüm potansiyeline sahip olması nedeniyle geri dönüş programının en önemli ve temel savı olmuştur. Askerlerin çocuklarının eğitime devam etmesinin sağlanması, ev verilmesi, yiyecek yardımı ve özellikle tarım eğitimini içeren mesleki eğitim verilmesi, savaş sonrası rahatsızlıkların tedavi edilmesi, gazi ve ailelerine yönelik iyileştirme örnekleridir⁵⁸.

52 "Soldier Settlement: 1916 Federal-State Agreement for Soldier Settlement" http://www.nma.gov.au/online_features/defining_moments/featured/soldier_settlement (Erişim Tarihi:13.10.2018)

53 Fedorowich; a.g.e., s.49.

54 "Soldier Settlement..."http://www.nma.gov.au/online_features/defining_moments/featured/soldier_settlement(Erişim Tarihi:13.10.2018)

55 *Murray Nehri*; Avustralya'nın 2508 km uzunluğunda en uzun nehridir. Murray Nehri'nin Darling Nehri'yle kapsadığı alan; Avustralya'nın Yeni Güney Galler, Güney Avustralya, Victoria, Queensland eyaletlerini içine alan büyük bir havzaya sahiptir. <https://britannica.com/place/Murray-River> (Erişim Tarihi: 10.10.2019).

56 "From Gallipoli...", <http://www.abc.net.au/news/rural/2015-04-23/remembering-soldier-settlers-a-windowtoagricultural-past/6408988> (Erişim Tarihi:11.10.2018). Günümüzde *Yeni Güney Galler'de asker iskânı tarihi (1916-1939)* adıyla ve "kahramanlar için uygun bir arazi mi?" sloganıyla projelenmiş; Avustralya Araştırma Konseyi, Monash ve New England Üniversitelerinin, eyalet arşiv başkanlığı ve Gazi İşler Başkanlığı'nın ortaklaşa katkı sağladığı bir araştırmaya dönüşmüştür. Asker iskânı Programı'nın Yeni Güney Galler Eyaleti'nde çevresel, kültürel, sosyal ve politik etkileri araştırılmaktadır. "Land Fit for Heroes? A History of Soldier Settlement in New South Wales-1916-1939", <https://soldiersettlement.records.nsw.gov.au> (Erişim Tarihi:26.10.2018).

57 Official Year Book of the Commonwealth of Avustralya No:23-1930, Editor: John Stonham, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne, 1930, s.84.

58 Johnson, a.g.t., s.7-8,

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Avustralya’da asker kavramı; “kahramanlar için uygun toprak⁵⁹” sloganıyla “kahraman asker” terimine dönüşmüştür. Bu nedenle savaş sonrasında terhis olan askerlere ve ailelerine toprak vererek iş sahibi edinilmesi, dolayısıyla çalışma ekonomisinin ülke ekonomisine katkı sağlaması hedeflenmiştir. Böylece her bir Avustralya eyalet hükümeti, “ülkesi veimparatorluk için fedakârlık yapan” askerlere ve ailelerine gelir kaynağı sağlamanın vurgusu yapmıştır. Terhis olan askerlerin onurlu biçimde yaşama ihtiyacını karşılamak için askeriskân programını uygulamaya koymuşlardır⁶⁰. Program, geri dönen askerlerin yeni bir başlangıç yapması, kendi işinin patronu olması ve kırsalda bir pay sahibi olması amacını taşıırken, bu durum hem İmparatorluğa (Büyük Britanya) hem de kendine (Avustralya’ya) hizmet olarak görülmüştür⁶¹. Bu nedenle Avustralya savaşta kahramanlık göstermiş Anzak askerine *onur borcu*⁶² olarak gördüğü asker iskân programını tereddütsüz federal ve eyalet hükümetleri *çapında uygulamaya koymuştur*.

Dönemin Avustralya Başbakanı *Billy Hughes*⁶³; 1916’da 21.000 gazi yerleşimci için kişi başı 500 sterlin olarak belirlediği ödemenin toplam tutarını 28 milyon sterlin olarak belirlemiş, bu rakam 1919’da 23.000 yerleşimciye kişi başı 625 sterlin, toplamda ise 35 milyon sterlin olarak artırılmıştır. 1920’de 36.000 yerleşimcinin her birine 1000 sterlin ve diğer giderlerle toplamda 48 milyon sterlin kaynak ayrılmıştır⁶⁴. Bunun yanı sıra gazilere, Avustralya Federal Hükümeti ve eyalet yetkilileri istihdam sağlama problemi karşısında, topyekûn bir seferberlik başlattığını da söyleyebiliriz. Örneğin; Avustralya Savunma Bakanı (George Foster Pearce)⁶⁵ 1 Eylül 1916’da basına yaptığı bir açıklamada, merkezi yönetim olarak işe alımlarını şu şekilde sıralamıştır: 8’i haberci, 58’i memur, 13’ü denetçi ve 1’i temizlikçi olarak toplamda 83 terhis olmuş asker işe alınmıştır⁶⁶. Terhis olmuş askere, sadece düşük maliyetli arazi kiralınması yöntemiyle değil aynı zamanda devlet kadrolarında iş verilmek suretiyle de istihdam sağlanmıştır. Böylece savaş sonrası toplumsal-iktisâdi istikrar sağlanması amaçlanırken *vatan, kral ve imparatorluk için fedakârlıkta bulunan asker için “onur borcu”, devletin uyguladığı çeşitli istihdam programlarıyla yerine getirilmeye çalışılmıştır*.

Geri Dönen Askerlerin İskânı Kanunu (1916), 1917’de genişletilerek, deniz aşırı göreve katılmamış askerlerin yerleşimine izin veren biçimde değiştirilmiştir⁶⁷. 1915-1919 yılları arasında *Terhis Olan Askerlerin Arazi İskân İdaresi*, Avustralya Tarım Bakanlığı’nın alt bir birimi olarak, programı yürütmüştür. Mart 1919 tarihinden itibaren *1917-1918 Tarihli Terhis Olan Askerlerin İskân Faaliyetleri*, Tarım Bakanlığı’ndan *Toprak ve Teftiş Dairesi’ne* devredilmiştir. Askerlerin arazi ve avans başvurularıyla ilgili çalışma, *Asker İskân Müfettişliği* (The Superintendent of the Soldier Settlements-SSS) yönetimi altında yürütülmüştür. Arazi edinimi ise bakanlığın genel sekreteri tarafından doğrudan yetki verilmiş olan,

59 *Birinci Dünya Savaşı*ndan sonra “Land Fit for Heroes” sloganı “Kahramanlar için uygun toprak” Avustralya’da vatansever bir retoriğe dönüşmüştür. Fedorowich; *a.g.m.*, s.49, “Land fit...” <https://soldiersettlement.records.nsw.gov.au> (Erişim Tarihi:26.10.2018). Sydney Sun Gazetesi “Kahramanlar İçin Uygun Toprak” başlığı. Scates, Oppenheimer, *a.g.e.*, s.4.

60 <http://guides.sl.nsw.gov.au/c.php?g=671848&p=4728733> (Erişim Tarihi: 25.10.2018).

61 Scates, Oppenheimer; *a.g.e.*, s.4.

62 Joseph Michael Powell, *An Historical Geography of Modern Australia: The Restive Fringe*, Cambridge University Press, 1991, s.90. . Fedorowich; *a.g.t.*, s.245,248

63 Avustralya Başbakanı olan Billy Hughes, 1917’de Avustralya halkı adına ülkenin silahlı kuvvetlerine bir söz verdi. “Ülkeye döndüğünüz zaman biz size bakacağız” sözünü vererek tüm Avustralya halkının önünde ilan etti. Philip Payton, *Repat: A Concise History of Repatriation in Australia*, Canprint Com., Canberra, 2018,s. foreword.

64 Fedorowich, *a.g.m.*, s.62.

65 John Connor, *Anzac and Empire: George Foster Pearce and Foundation Australian Defence*, Cambridge University Press, 2011, s.85.

66 “Returned Soldiers. Preference in Employment” başlıklı haber. *Anzac Bulletin*, No.24, 1 September 1916, s.

67 <http://guides.sl.nsw.gov.au/c.php?g=671848&p=4728733> (Erişim Tarihi: 25.10.2018).

bölge sekreteri tarafından kontrol edilmiştir. 1924 yılında müfettişlikte çıkan bir yangın sonucunda bazı kayıtlar kaybolmuş, bu nedenle bazı kayıtlarda eksiklikler oluşmuştur⁶⁸. Bu kapsamda program, Avustralya Federal Hükümeti'nin yasalaştırdığı ve yetki verdiği tarım bakanlığı ve ekonomi bakanlıkları gibi alt birimlere ayrılmış, eyaletler yetkilileri de bizzat programın uygulayıcısı ve takipçisi olmuştur. Federal Hükümet ve eyaletler temelinde iki koldan ilerleyen program, pek çok alt birime ayrılarak kurumsallaşmıştır. Bunun yanı sıra asker iskânı programının kayıt altına alınarak daha planlı hale getirilmesi için kayıt türleri de kullanılmıştır. Günümüzde arşiv belgeleri niteliği taşıyan kayıtlar, programın kimler tarafından, nerede ve nasıl yürütüldüğü noktasında bilgi vermektedir. İndeks-dizin ya da kayıtlar olmak üzere başlıca iki çeşitte kayıt altına alınan belgeler, yerleşimciler tarafından düzenlenir ve her iki kayıt örneğinde de *yerleşimcinin adı, mülkün yeri ve arazinin ebadı* gibi bilgiler yer alır. Belgelerde *yerleşimcinin adı-soyadı, adresi, yaşı, medeni durumu, çocuk sayısı, askerlik hizmetinin ayrıntıları, mesleği, emekli maaşı, sermaye miktarı ve üstlenilmesi öngörülen tarım türü* gibi ayrıntılı bilgiler de bu kayıtlarda ayrıntılı biçimde verilmektedir⁶⁹. Yine yasayla, eyaletlere göre değişen farklı kurumsal yapılar da ortaya çıkmıştır. Örneğin Yeni Güney Galler Eyaleti'nde, *Arazi Dairesi, Su Koruma ve Sulama Komisyonu, Batı Toprakları Kurulu* gibi yasaya bağlı alt kurumlardan bazılarıdır. Bununla birlikte terhis olmuş askerlere verilecek toprağın kaç yıl işleneceği, ne kadar faiz oranı uygulayacağı gibi temel kıstasların verildiği, Federal Hükümet'in *Nüfus Sayımı ve İstatistik Bürosu*'nun 1923 yılına ait bazı kayıtlar şu şekilde özetlenebilir. Yeni Güney Galler Eyaleti, terhis olmuş askerlere kraliyet ve yakın yerleşim topraklarının ilgili yasa ve özel koşullarda (Murrumbidgee Sulama Yasası'yla) kiralama ya da satın alma yöntemiyle toprak edinebildiğini⁷⁰ kayıt altına almıştır. Böylece *Murrumbidgee Sulama Yasası* gibi her eyaletin kendine özel başka yasalar da çıkardığını öğreniyoruz. Yine arazinin, bakan onayıyla terhis olmuş askerlere grup halinde satın alma imkânı tanımıştır. Arazinin kiralama/satın alma şartı olarak, yerleşimcinin beş yıl arazide kalmasının zorunlu olduğu, borç verilen anaparanın yıllık %5 ya da %6 faiz oranıyla geri ödemesi yapılacağı ancak belirli şartlarda bakanın ödemeyi iki yıl erteleyebileceği⁷¹ ifade edilmiştir.

Victoria Eyaleti'nde, 30 Temmuz 1922 tarihi itibarıyla kiracı sayısı 8161, kiralanan toprak 1.721.758 akre, toplam bedeli 13.052.661 sterlin olarak ifade edilirken, toplam kiralanan ve satılan arazinin 35.090 akresi açık artırma yöntemiyle satılmıştır⁷². Queensland Eyaleti; arazinin sürekli kiralınmasına imkân tanırken, eyalet valisi onayıyla bakanın izniyle yerleşimcinin araziye kiralayabileceği, nakit ya da borçlanma yoluyla edinebileceği, yıllık kiralama ve satın alma da faiz oranının farklılaşacağı⁷³ kayıtlarda tanımlanmıştır. Buna ilaveten, ilk asker yerleşimciler arasında işçiler, savaş öncesi çiftçilik yapanlar, tüccarlar ve deri tabakçısı gibi pek çok farklı iş bölümünden gelen meslek sahipleri yer almıştır⁷⁴. Yukarıda ifade edildiği üzere her eyalette Avustralya Hükümeti'nin çıkardığı yasalara ek olarak bazı özel yasalar çıkarıldığı, arazinin kiralınmasında ve satın alınmasında eyaletten eyalete farklılık arz eden faiz oranları uygulandığı ilgili sayısal veriler ışığında ortaya konmuştur. Ayrıca Avustralya nüfus ve istatistik bürosunun yayımladığı arşiv kayıtlarında, 1918-1922 yılları arasında eyaletlere göre dağılımını gösteren gelişim ve değişim şeması

68 <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldier-settlement-0> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).

69 <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldier-settlement-0> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).

70 Official Year Book of the Commonwealth of Avustralya No:16-1923, Editor: John Stonham, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne, 1923, s.196.

71 Official Year Book..., 1923, s.196-197.

72 Official Year Book..., 1923, s.196-197.

73 Official Year Book..., 1923, s.196-197.

74 Scates, Oppenheimer; *a.g.e.*, s.3.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

gibi pek çok istatistik kayıt eklenerek⁷⁵ bu yıllar arasında karşılaştırma yapma imkânı tanırken, değişimin hangi yönde olduğuyula ilgili sonuçlara ulaşılmıştır.

1. Avustralya’da Asker İskânında Karşılaşılan Sorunlar

Terhis olmuş askerlerin iskânı programını, farklı açılardan eleştirilenler de olmuştur. Programın, devlet tarafından uygulamaya konulmasında “sosyal devlet anlayışından” ziyade, ülke içi siyasi ve toplumsal bazı çekincelerin telâfisi amacıyla, siyasileştiği vurgulanmıştır. Programın politikleştiği eleştirisini ısrarla vurgulayan bilim adamlarından birisi de *Kent Fedorowich*’dir. K.Fedorowich, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kanada ve Avustralya’da uygulanmış asker iskânı konusunu, politik ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele almıştır. K.Fedorowich’e göre; hem Kanada hem de Avustralya politik elitleri, savaş bittiği zaman pek çok *işsiz gazi* olacağını ve bu işsiz gazilerin ülkelerinde *siyasi ve sosyal istikrara tehdit* oluşturabileceğinden çekindiklerini dile getirmiştir. Bu nedenle K.Fedorowich terhis olan askerlere, *düşük ücret ve borç verme yöntemiyle arazi verilerek iskân programının uygulandığına* dikkat çekmiştir⁷⁶.

Terhis olmuş asker iskânı programının ilerleyen safhalarında, siyasiler eliyle popüler hale getirilerek politize edildiği vurgulayan K.Fedorowich, “neden her iki toplumun (Avustralya ve Kanada) muhafazakâr grupları asker iskân programını gönülden kucaklamışlardır?”⁷⁷ sorusunu sorarak cevap aramıştır. K. Fedorowich makalesinde cevaben, “her iki dominyonun da asker iskân programını gönülden kabul edişini; Bolşevizm’e, militan sendikalaşmaya ve özellikle yabancı düşmanlığına karşı kendi toplumlarını güçlendirmek için toplumu gazi vatansenverliğine kanalize etme girişimi”⁷⁸ olarak görür. K.Fedorowich ileri sürdüğü bu fikrini, “özellikle muhafazakâr elementler tarafından başarılı biçimde iç siyasi kazanç ve oy kaygısı güdülmüş, “Anzak Miti”nin⁷⁹ etkisi kullanılarak gazi derneklerinin apolitik duruşu, muhafazakâr düşüncenin etkisi altında değişmiştir”⁸⁰ ifadeleriyle tanımlar. Bu nedenle K.Fedorowich, Avustralya ve Kanada’da⁸¹ kurulan etkin gazi derneklerinin, neden muhafazakâr olduklarına ya da muhafazakârlaştıklarına dikkat çeker⁸². K.Fedorowich, aslında 1916 ve 1917 yıllarında Avustralya’da yapılan *zorunlu askerlik referandumlarının* (The Conscription of Referanda 1916 and 1917) sonucunda, halkın savaşa karşı tutumuyla toplumsal huzursuzluğun arttığına dikkat çeker. Yine *Avustralya İşçi Partisi*’nin (ALP-Australian Labor Party) Avustralya’da iktidara gelmiş olması ve savaş karşıtı grupların (Katolik İrlandalılar, Sinn Feiner taraftarları⁸³), etkinliğini artıran

75 Official Year Book..., 1923, s.s.196-217.

76 Fedorowich; *a.g.m.*, s.s.49-59.

77 *a.g.m.*, s.49.

78 *a.g.m.*, s.s.49-59.

79 Avustralya milliyetçiliği ve Avustralya milli kimliği üzerinde Anzak Miti’nin etkisi hakkında. *Bkz.* D.A.Kent, “The Anzac Book and the Anzac Legend: C.E.W. Bean as Editor and Image-Maker”, *Australian Historical Studies*, 1985.

80 Fedorowich; *a.g.m.*, s.s.49-59.

81 *Kanada’da kurulan gazi dernekleri*; İngiliz eski askerleri tarafından 1885’te kurulan *Army and Navy Veterans’ Association*, savaş öncesi kurulan en eski Kanada Gazi Derneği’dir ve 1918 Mayıs’ında *Army and Navy of Veterans Canada (ANV)* olarak yeniden yapılandırılmıştır. 1866 Fenian İsyanı’nı bastıran milislerin Toronto’da 1912’de kurduğu *Grand Council of Canadian Militia Veterans*, 1918’de kurulan *The Imperial Veterans in Canada (IVC)*, 1921’de kurulan *The Grand Army of United Veterans (GAUV)*; *Grand Army of Veterans (1918)* kurulan ve 1919’da kurulan *United Veterans League*’in birleşmesinden kurulmuştur. *Great War Veterans Association of Canada (GWVA)* Kanada’nın en çok üyesi olan gazi derneğidir. 1920 Temmuz’da 857 şubesi 200.000 civarında üyesi olup, “Veteran” adından 70.000 aboneli aylık yayımlanan dergisi vardır. *Avustralya’da kurulan gazi dernekleri*; Avustralya’nın en çok üyeye sahip gazi derneği; *The Returned Sailors’ and Soldiers’ Imperial League of Australia (RSSILA)*; *Returned Servicemen’s Association* ya da *Returned Servicemen’s League (RSL)* olarak bilinir 1916 yılında Avustralya’da kurulmuş, 1919’da 150.000 üyesi vardır. 1946 yılında 374.000 üyeye ulaşmıştır.

82 Fedorowich; *a.g.m.*,s.51-52.

83 İrlanda’da kurulmuş etkin bir siyasi partidir. <https://www.sinnfein.ie>. (Erişim Tarihi:14.10.2018).

işçi sınıfının Bolşevik eğilimini tehdit unsuru olarak gören muhafazakârların, asker iskân programını tepeden inme biçimde gündeme getirilmesi olarak görür. Asker yerleşim programı, muhafazakâr muhalefetin *ulusal gelişimi* artırmak için vatansaver politika dizaynı ve savaşta kendini feda eden askerler için ödül mahiyetindedir⁸⁴. K.Fedorowich'in görüşlerini destekleyen mahiyette Stuart Macintry, Avustralya'da 1920'ler boyunca *Sarı Tehlike*'nin yerine *Kızıl Tehlike*'nin geçtiğini dikkat çekerken, gazi derneklerinin Bolşevizm'e karşı gizli örgütlenmelere gittiklerine vurgu yapmıştır⁸⁵. Tarihsel açıdan iki dünya savaşı arasında bilhassa Avustralya'da, Anzak Miti ve gazi derneklerinin politik olarak giderek muhafazakârlaşması bu nedenle kaçınılmaz olmuştur. Avustralya'nın muhafazakâr unsurları, asker iskân programını gönülden sahiplenmiştir. Böylece artan sendikalaşma, Bolşevizm ve militan sendikalaşmaya karşı asker iskân uygulaması, Avustralya toplumunu sağlamlaştıran bir yöntem olarak görülmüştür⁸⁶. Siyasallaşan etkin gazi cemiyetleri, aynı zamanda devlet ve eyaletler için oy potansiyeline sahipken, siyasi bir enstrümana dönüşerek birer siyasi baskı grupları haline de gelmişlerdir⁸⁷.

XX. yüzyılda Avustralya iskân politikaları, daha önce uygulanan kolonizasyon metotlarından farklı olarak; kurumsallaşmış ve siyasal bir zümre haline dönüşmüş gazilere yönelmiştir⁸⁸. Avustralya'da kırsalda asker yerleşimi, ayırt edici biçimde "Avustralya Karakteri" olarak isimlendirilmiştir. XX. yüzyılın başında Avustralya kırsalının sembolü olan "Bushman" karakteri, erkek ideal tipolojisini temsil etmektedir ve Birinci Dünya Savaşı'yla erkek egemen asker tipolojisi olan Anzak'a dönüşmüştür. Anzak'ın yani Avustralya askerinin toplumsal dönüşümü, savaş sonrası onu tekrar toprağa yerleştirmiştir⁸⁹. Böylece Avustralya'da ulus inşa sürecinde etkin bir rol oynayan "Anzak miti" kavramı, asker iskân politikası ve gazi derneklerinin muhafazakârlaştırılmasıyla politik ve toplumsal bir dönüşüm geçirmiştir.

Genel olarak 1915-1929 yılları arasında toprağa yerleştirilen gaziler, 1918-1920 enflasyonundan kaynaklı tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine bağlı olarak zor zamanlar geçirmiştir. 1929'da Avustralya'da terhis olmuş asker iskânıyla ilgili yapılan bir soruşturmada; 37.561 gazi yerleşimcinin yüzde 29'unun çiftliklerini terk ettiği ortaya çıkmıştır⁹⁰. Batı Avustralya Eyaleti, 1929 yılı aralık ayı itibariyle terhis olmuş asker yerleşimcilere tahsis edilen araziye terk edenlerin sayısını, 2601 olarak bildirmiştir. Aynı eyalette araziye terk edenlerin sayısına bağlı olarak toplamda 2.594.175 akre arazi boş kalarak, toprağı terk etmeye bağlı olarak etkilenmiştir⁹¹. Queensland Eyaleti'nde 1922'de 3425 gazi, programa kabul edilirken 1929'da toprağa bağlı kalan çiftçi sayısı 1148'dir⁹². Bununla birlikte 1929 yılına kadar Yeni Güney Galler'de arazi kiralayan ve satın alan yerleşimcinin üçte biri (yaklaşık olarak 12.000) çiftliklerini terk etmiştir. Bu durumdan hem Avustralya Federal Hükümeti hem de eyalet yöneticileri haberdardır. 1920'lerde terhis olmuş askere verilen arazi de tarımsal faaliyetlerde başarısızlığın sebepleri (1943'te II. Dünya Savaşı'yla tekrar uygulamaya geçecek program olan *Kırsal Yeniden Yapılandırma Komisyonu* raporuna göre) şu şekilde özetlenmiştir. İlk olarak, *birçok yerleşimcinin çiftlik*

84 Fedorowich; *a.g.t.*,s.244-245. Bolşevizm tehdidi hakkında M.Johnson, Fedorowich'in fikrine katılmaktadır. Johnson; *a.g.t.*, s.5

85 Macintry; *a.g.e.*,173. Fedorowich; *a.g.t.*, s.244-245.Johnson; *a.g.t.*, s.5.

86 Fedorowich, *a.g.t.*, s.248.

87 Powell, *a.g.e.*,s.90.

88 Docherty; *a.g.e.*,s.IVİ-183.

89 Scates, Oppenheimer; *a.g.e.*, s.3, Fedorowich; *a.g.t.*, s.248.

90 Docherty, *a.g.e.*, s.IVİ-183.

91 *Offical Year Book...*, 1930, s.84.

92 Johnson, *a.g.t.*,s.2.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

idaresi konusunda beceri eksikliği, yetersiz danışmanlık hizmetleri, bina ve ekipman için yüksek fiyat talebi, 1920-1924 yılları arasında emtia düşüşleri, arazi kalitesinin düşük olması, ağır sermaye borçları, yüksek faiz, devlet-eyalet ilişkilerinde koordinesizlik, yetersiz çiftlik arazileri olarak sıralanmıştır⁹³. Federal hükümet ve eyalet hükümetleri arasında çıkar mücadelesi ve koordine eksikliği programın başarısızlığında önemli bir etken olmuştur⁹⁴. Bilhassa asker iskân yönetiminin âdemi merkezîyetçiliği federal hükümet ve eyalet arasında devamlı yetki alanı tartışmasına neden olmuştur⁹⁵. Programın beklenen hedefe ulaşamamasıyla ilgili olarak 1927’de açılan bir federal soruşturma, I. dönem asker iskân programının başarısızlığını araştırmış ama iskân edilenlerin başarısızlığını önlemede, bu çaba da sonuçsuz kalmıştır⁹⁶. Aslında K.Fedorowich’in bahsettiği üzere, 1920’lerde asker iskânının başarısız olmasının nedenlerinden biri de Avustralya’da 1920-1922 yılları arasında savaş sonrası şiddetli mali bunalımın⁹⁷ olmasıdır. Daha doğru tabirle, mali bunalımdan ziyade savaş sonrası enflasyonun en üst seviye de olmasıdır. Bu durum; arazinin, çiftlik hayvanlarının ve tarımsal makinelerin fahiş fiyatlı olmasına neden olurken, bu durum asker yerleşimcileri malî olarak hayli zorlamıştır. Yine aynı yıllarda temel ürünlerde keskin fiyat düşüşü, terhis olmuş asker yerleşimcilerin zaten yüzde yüz borçla başladıkları çiftçiliğe son vermelerine neden olmuştur. Yerleşimcilerin, çiftçilik konusunda bilgi eksikliğinden kaynaklı yetersizlikleri ve arazinin küçük olması da terhis olmuş asker yerleşimcilerin araziyi terk etmesine bir başka neden olmuştur⁹⁸. 1929 Büyük Buhran’ın ortaya çıkmasıyla, 1932’de ekonomik şartlar daha da ağırlaşmış ve bunun üzerine asker kökenli yerleşimcileri koruma kapsamında “Çiftçilere Yardım Kanunu” (Farmers’ Relief Act-1932) hükümet tarafından yasalaştırılmıştır. Diğer taraftan, 1943’de daha düşük bir kiralama sistemiyle, süresiz kiraya dönüştürülecek mülklerin tanınmasına imkân veren “Yakın Yerleşim Yasa Değişikliği” (Closer Settlement Amendment (Conversion) Act-1943) kabul edilmiştir⁹⁹.

Neticede, Avustralya’da asker iskânı uygulaması; savaşın sonucunda fiziksel ve psikolojik zararları düzeltmeyi söz veren bir programdır. Aynı zamanda iskân edilen gazi ve ailelerinin ekme parası kazanmasını ve eski ekonomik hayatlarına kavuşmalarını sağlamaya çalışan bir programdır. Ama ilk günden itibaren yerleşimciler borç yüküyle yüzleşmiştir. Uzun süreli geri ödeme yerleşimcilerin toprakları terk etmesiyle sonuçlanmıştır¹⁰⁰. Bununla birlikte 1916-1939 yılları arasında uygulanan programlar, Avustralya’da derin sosyal ve çevresel etkilerinin yanı sıra *başarısız ve felaketle* sonuçlanan bir iskân programı olarak nitelendirilmesine neden olmuştur¹⁰¹. Asker yerleşimi programı en azından kâğıt üzerinde mümkün görünüyordu. İlk bakışta her yerleşimci program hakkında iyimserdi ve

93 <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldiersettlement0>(Erişim Tarihi:26.10.2018). <https://www.records.nsw.gov.au/archives/collectionsandresearch/guidesandindexes/soldiersettlement>(Erişim Tarihi:14.10.2018), “*Soldier Settlement...*” <http://guides.naa.gov.au/land-of-opportunity/chapter8> (Erişim Tarihi:26.10.2018).

94 Fedorowich, a.g.t.,s.246,261-275.

95 Fedorowich, a.g.t.,s.275.

96 “*Soldier Settlement...*” <http://guides.naa.gov.au/records-about-south-australia/chapter6/soldier-settlement.aspx>(27.10.2018).

97 Birinci Dünya Savaşı sonrasında, bilhassa 1920’lerde mali bunalımın olması hakkında. Kenneth Muir, *Australia’s Economic History*, Trocadero ebooks, 2013, s.21. Jeffrey Grey, *A Military History of Australia*, Cambridge University Press, 2008, s.122. Docherty; a.g.e.,s.300, Macintry, a.g.e.,s.172-173.

98 Fedorowich, a.g.e.,s.78-79, <https://amp.abc.net.au/article/6408988> (Erişim Tarihi:26.10.2018).

99 <https://www.records.nsw.gov.au/archives/collections-and-research/guides-and-indexes/soldiersettlement> (Erişim Tarihi:14.10.2018)

100 Scates, Oppenheimer, a.g.e., s.4.

101 “*Soldier Settlement...*” http://www.nma.gov.au/online_features/defining_moments/featured/soldier-settlement (Erişim Tarihi:13.10.2018), “*Soldier Settlement*” <http://guides.naa.gov.au/land-of-opportunity/chapter8> (Erişim Tarihi:26.10.2018). “*Soldier Settlement...*” <http://guides.naa.gov.au/records-about-southaustralia/chapter6/soldier-settlement.aspx> (27.10.2018).

çiftçi olmaya gönüllüydü, ancak programın başarısızlığı “kahramanlar için uygun toprak” programının ağır bir bedeli olmuştur¹⁰². 27 Mart 1931 yılında programın başlangıcından 15 yıl sonra Avustralya eyalet başkanları *Adelaide* şehrinde toplandı ve federal hükümet, asker iskân programının başarısız olduğunu duyurdu¹⁰³. II. Dünya Savaşından sonra programa talep daha az olmasına rağmen terhis olmuş asker iskân programı devam ettiğini görürüz. 1954’e kadar gazilerin çiftçi olmasına yardımcı olmak amacıyla ucuz mahiyette borç verilmesi uygulamasına 21.428 başvuru olmuş, bu başvuruların 15.950’nin talebi ilgili yönetim kademeleri tarafından kabul edilmiştir. Ancak genel olarak Avustralya’da terhis olmuş asker iskân programlarının, ekonomik ve çevresel etkileri göz önüne alındığında başarısızlıkla sonuçlandığı kanaati hâkim olmuştur¹⁰⁴.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra 1920’lerdeki asker iskân programının başarılı olduğu ancak alınacak önlemlerle geçmiş dönemin hatalarına düşülmemesi için 1945’de *Asker İskân Komisyonu* (The Soldier Settlement Commission-SSC) *Asker İskân Yasası 1945 (No.5107)* (The Soldier Settlement Act 1945-No 5107) kapsamında kurulmuş ve 1946’da faaliyete geçmiştir. Asker İskân Komisyonu’nun yetki ve işlevleri; yerleşim için uygun olduğu düşünülen arazileri incelemek ve raporlamak, asker yerleşimi için arazi edinimini tavsiye etmek, arazinin uygunluğunun belirlenmesine yardımcı olacak ilgili tüm defter ve kayırların tutulmasını sağlayacaktır. Ancak beklenen başarı olmamış, II. Dünya Savaşı sonrası kurulan komisyon ve iskân kanunları da asker iskânının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. 1959’da Victoria Eyaleti II. Dünya Savaşı sonrası kurulan asker yerleşiminin sona erdiğini duyurmuş, 30 Kasım 1960’da programın sona erdiği resmî gazetede yayımlanmış, asker iskân programı 1961’de resmi olarak tüm özellikleriyle sona ermiştir¹⁰⁵.

2. Asker İskân Politikası ve Yeşil Devrim Karşılaştırması

Tarımsal reformları ve kalkınmayı gözetken iskân uygulamaları, iki dünya savaşı arasında pek çok ülkede değişik şekillerde tezahür etmeye başlamıştır. Bu uygulamaların en önemlilerinden birisi ise genel olarak akademik literatürde “Yeşil Devrim” adıyla anılan, toplumun genelini ilgilendiren toprak reformu öğelerinin ağır bastığı tarımsal kalkınma hamlesidir. Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında genellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde uygulanan programla, savaşın olumsuz etkilerini¹⁰⁶ iktisadi açıdan giderilmeye çalışılmıştır.

Malikâne yapısında büyük arazilerin, büyük toprak sahiplerinden alınarak köylülere dağıtılmasına dayanan program, büyük bir “toprak reformu” niteliğindedir. Finlandiya, Yunanistan, Litvanya, Bulgaristan, Macaristan, Çekoslovakya, Estonya ve Romanya’da uygulanan programla hedeflenen; köylünün toprak sahibi olması ve tarımda makineleşmeye gidilerek endüstrileşen tarımın ticarileşmesini sağlamaktır. Bu nedenle 1915’de başlayan uygulamalar, 1940’lı yıllara kadar devam etmiştir. Örneğin Çekoslovakya’da büyük

102 Scates, Oppenheimer, a.g.e., s.3-4.

103 a.g.e.,s.11.

104 Docherty, a.g.e., s.IVİ-183. Fedorowich, a.g.t., s.247.

105 <https://researchdata.and.s.org.au/soldier-settlement-commission/492544>(ErişimTarihi:20.04.2019), Payton, Repat..., s.146.

106 Savaş sonrası Orta ve Doğu Avrupa’da siyasi, iktisâdi ve toplumsal sorunlar özetle şöyledir. 1.Yiyecek üreticisi veya asker olarak köylünün savaşmaya ve tarım yapmaya ikna edilmesi ve ödül olarak toprak vaadiyle toprağa tekrar bağlanması gerekiyordu. 2. Geri dönen askerlerin düşünülmesi gerekiyordu. 3. Savaşın ortaya çıkardığı altı yeni devletin iktisadi ve toplumsal yapılarını belirlemeleri gerekiyordu ve bu yapı baskın bir biçimde kırsalda yoğunlaşıyordu. 4. Birçok hükümet, ülkenin işgali sırasında yabancı aristokrasinin eline geçmiş olan toprakları tekrar ele geçirdi ve bu durum yeni hükümetler için toprak reformu demektir. Herbert Heaton, Avrupa İktisat Tarihi, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yayınevi, Ankara 2005, s.406-407.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

malikânelere ait 10.000.000 akrelik toprağın 3.000.000’u ekilebilir araziyi içeriyordu ve bu arazinin dörtte biri sahiplerine bırakıldı. 1929 yılına kadar 1.900.000 akrelik toprak, satın alınmak suretiyle köylülere tahsis edildi. Çekoslovakya Hükümeti, tarımsal donanım ve edevat için borç para verdi. Tarımsal uygulamaların başarılı olması için kırsal eğitimi adı altında uygulamalı eğitim programları hayata geçirildi. Bu eğitim programları kapsamında, halk liseleri kuruldu ve kırsala gezici öğretmenler gönderildi. Litvanya’da 1928’e kadar 100.000 işletme kuruldu ve 1914’te köylünün elindeki toprak yüzde 40’iken, 1928’de köylünün sahip olduğu arazi yüzde 80’e ulaştı. O dönemde Danimarka, tarımda ticarileşmeyi sağlayan önemli bir ülke olduğu için Litvanya’ya Danimarkalı tarım uzmanları getirildi ve kooperatifçilik önem kazandı. Estonya ve Litvanya’da birçok işletme kurulmakla birlikte Finlandiya’da benzer program kapsamında, 100.000 işletme açıldı. Yunanistan; kilise, devlet ve özel mülkiyetin sahip olduğu 145.000 işletmeyi program kapsamında faaliyete geçirdi. Romanya, işletmelerin kurulması ve işlevselliği açısından en ileri konumda olan devlet olarak, programın en başarılı olduğu ülke olarak görüldü. Ancak 35.000 civarında büyük malikâneyi parçalayan bu hareketin tamamı, ekonomik güdülerden çok siyasileştiği ve toplumsal güdülere hizmet ettiği için başarısız oldu. Toprak, onu en iyi kullanabilecek olana değil, en az sahip olana verildi. Tarımsal endüstri iktisadi üzerine çalışılmadan, üstün körü uygulandığı için başarısızlık kaçınılmaz oldu. Toprağın yeni sahiplerinin, sermayeleri ya hiç yoktu ya da azdı. Bu nedenle toprak baronlarından alınan arazilere yerleştirilen köylülere, zirai donanım ve işletme sermayesi verilmek üzere İsveç ve ABD’den yüksek faizli borç alındı ve 1929 Ekonomik Krizi’yle bu borçlar hükümet ve köylüler için ağır yük haline dönüştü. Büyük malikânelerin ortadan kalkması, ücretli işçi talebini sona erdirdi. Köylü, toprak sahip olamadığı gibi işsiz de kaldı. Köylü, borçların taksitini ödemek ve ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla çalıştığı için reformlar, ticarileşen tarıma dönüşmedi. Hükümetler, mevcut büyük malikâneleri toprak reformu programları içerisinde köylüye dağıtırken, dağınık toprakları birleştirme amacını da yerine getirmek istediler. Ancak hükümetler, toprakları istenilen düzeyde birleştiremediği için program da genel manada tüm bu sebeplere bağlı olarak başarısızlıkla sonuçlandı¹⁰⁷.

Aslında programın başarılı (kooperatifçiliğin gelişimi, topraksız köylünün toprak sahibi olması gibi) pek çok yönü olmasına rağmen, başarısızlıkla sonuçlanmasının birkaç önemli nedeni vardı. Öncelikle iki savaş arası dönemde dünyada özellikle endüstrileşmiş batı toplumlarında, siyasi ve toplumsal huzursuzluklar sınıf özelinde şiddetlenmişti. Bilhassa Almanya, Fransa ve İngiltere arasında Birinci Dünya Savaşı’nda tamamlanmamış askerî, siyasi ve ekonomik uzlaşmazlıklar, toplumsal huzursuzluğun siyasi ve iktisâdi olarak temel sebebi olarak varlığını sürdürüyordu. Bu huzursuzluklar teritoryal imparatorluklardan, etnik temelde henüz bağımsız olmuş ve toprak reformları emekleme aşamasında olan Orta ve Doğu Avrupa devletlerini de derin biçimde etkilemekteydi. Politik ve iktisâdi dalgalanmalar, toplumsal buhranları da beraberinde getirmişti. II. Dünya Savaşı öncesinde *1929 Ekonomik Buhranı*, endüstrileşmiş batı devletlerinde başlamış ve küresel ölçekte dünyayı etkilemişti.

Orta ve Doğu Avrupa’da uygulanan Yeşil Devrim, Avustralya ve Kanada’da uygulanan programa benzer özellikler ihtiva etse de (tarım ve hayvancılık eğitimi, düşük ücretli toprak dağıtımı), özeldede sadece terhis olan askerleri değil, savaş sonrası ulusal çapta tüm köylü sınıfına yönelik ticari tarım özellikleri taşıması nedeniyle, geneli ilgilendiren bir toprak reformu özelliği taşımıştır. Avustralya ve Kanada’da, yabancı aristokrasinin elinden alınmış toprakların dağıtılması ya da paylaşılması gibi bir husus ya da parçalanmış teritoryal bir imparatorluğun farklı etnik yapısına sahip bir devlet özelliği taşımamaktadır. Doğal olarak

107 Heaton, a.g.e., s.407-409.

Avustralya’da asker iskânı, terhis edilmiş askerlerden oluşan özel bir kitleyi ilgilendiren, kırsalda iskân etme amacı taşıyan bir uygulamadır. Boş kalmış kamu topraklarının işlenmesi, iskâna açılması, gazi ve ailelerinin iş edinimiyle ülke ekonomisine artı değer katması amaçlanmıştır. Yeşil devrim programı; kiliseye, kraliyete, yabancı soylulara ait malikânelere el konulması ve özel mülkiyet hakkına saygıdan yoksun olması gibi özellikleri itibarıyla, Avustralya ve Kanada’da terhis olmuş asker programından oldukça farklı bir tarımsal kalkınma uygulamasıdır.

Sonuç itibarıyla farklı yapısal öğelerden oluşması sebebiyle aynı düzlemde kıyaslamamız mümkün değildir. Uygulamalar, temelde birbirinden amaç bakımından keskin çizgilerle birbirinden ayrılan özelliğe sahiptir. Yeşil devrim uygulaması temel amacı itibarıyla bir *toprak reformudur*, oysa asker iskân programı toplumun belirli bir kesimini ilgilendiren yerleşim uygulamasıdır. Ancak iki programında Birinci Dünya Savaşı sonrası hemen hemen aynı döneme rastlayan süreçte, farklı amaçlar ve yollar takip eden *toprak temelli kalkınma girişimi* olması nedeniyle ve birbirinden esinlenmiş uygulamaların olabileceği de göz önünde bulundurularak konu kapsamında analiz edilmiştir.

SONUÇ

Asker iskân programı, öncelikle dünya sosyal ve askerî tarihi açısından yeni bir olgu değildir. Avrupa’da benzer yöntemlerle Roma İmparatorluğu’nda uygulanmış ve programın ilk öncülü olmuş, müteakibinde XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında Fransa’nın ve Büyük Britanya İmparatorlukları kolonilerini daha istikrarlı yönetebilmek amacıyla başvurduğu yerleşim uygulaması olmuştur. Özellikle Büyük Britanya kolonilerinin XX. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte ortaya çıkan Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda gibi devletler savaş sonrası Britanya tipi asker iskân modelini uygulamaya devam ettirmişlerdir. Avustralya bağımsızlığını 1901’de kazanmasının hemen ardından, 1914’de Birinci Dünya Savaşına Büyük Britanya’yla birlikte katılmıştır. Avustralya, savaş henüz devam ederken, ilk önce eyalet, sonrasında tüm ülke çapında asker iskân programını gerekli yasal düzenlemeleri yaparak uygulamaya koymuştur. Dolayısıyla program, Kıta Avustralya’sında ilk defa uygulanmıştır.

Avustralya’da asker iskân programıyla, öncelikle “savaş sonrası enflasyon temelli” ekonomik baskının, iskân ve istihdam yöntemiyle tarım modeli iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Böylece, uçsuz bucaksız Avustralya kamu topraklarının özel mülkiyete dönüşümü desteklenerek, arazinin ekilebilir hale getirilmesiyle, ülke ekonomisine katkı sağlaması öngörülmüştür. İkinci olarak, savaş sonrası siyasi, sosyal ve ekonomik yönden oluşabilecek iç huzursuzluğun önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Üçüncü olarak, askerleştirilmiş sivillerin savaş süresince ve sonrası yurda dönüşte yaşayacağı bireysel ve toplumsal travmaların rehabilite edilmesi amaçlanmıştır. Dördüncü olarak, Büyük Savaş’ta oluşan Anzak teriminin savaş sonrası siyasi elitler tarafından sahiplenilmesiyle birlikte, sosyal ve siyasi açıdan Anzak kavramının toplum tarafından içselleştirilmesi, dolaylı olarak da milli bilincin kökleşmesi hedeflenmiştir. Böylece programın uygulanmasında, başta amaç dâhilinde olmasa da apolitik gazi derneklerinin muhafazakâr tabanlı bir siyasi yöne kanalize olmasına yardımcı olmuş, gelişen süreçte siyasallaşan program, her ne kadar çevresel ve iktisadi yönden başarısız olduğu düşünülse de siyasiler açısından başta muhafazakârlaşan gazi dernekleri vasıtasıyla oy potansiyeline dönüşmesi uzun vadede planlanmıştır. Diğer yandan, programla Avustralya’nın önemli ve temel ihtiyacı çevresinde kenetlenmiş, bütünleşmiş “değer” meydana getirerek, programın kurumsallaşması planlanmıştır. Sömürgelerde ve kolonilerde ulus kimliklerin doğal yollardan edinilmediği,

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Avustralya’da Gazilere Yönelik Uygulanan Asker İskân Programı Üzerine Bir Değerlendirme

toplumsal aidiyetlerle oluştuğu gerçeğinden yola çıkarak Anzak kimliği, geri dönen asker kimliği bağlamında dönemin siyasi elitleri tarafından sahiplenilmiş, asker iskân programı örneğinde olduğu üzere sosyal bir devlet anlayışıyla yeniden kimliklendirilmiştir. Terhis olmuş asker yerleşim programı kapsamında dönemin politik entelektüelleri tarafından sahiplenilmesi, Anzak-asker kavramını Avustralya kültürel ögesinin merkezine yerleştirmiş ve ortak amaca katılımı sağlayacak hedefleri tespit etmiştir.

Avustralya’da Anzak kavramı, Avustralya milli bilincinin oluşumunda çok önemli bir yer teşkil eder. Dolayısıyla Avustralya askerinin ülkeye dönüşte ortaya çıkardığı kimlik oluşumu, ulusal çapta değerlendirildiğinde, mitsel kahraman boyutunda sembolize edilir. Ancak Avustralya’nın savaş sonrasında zaten seyrek olan nüfusunun¹⁰⁸, özellikle işgücü olarak görülen erkek genç nüfusun ölmüş ya da sakat kalmış olması¹⁰⁹ tarım ve hayvancılığa dayalı¹¹⁰ Avustralya ekonomisine ağır bir darbe indirmiştir. Bu kapsamda Avustralya Federal Hükümeti ve eyalet yetkilileri sosyal devlet anlayışı kapsamında ekonomik ve sosyal refahı arttırıcı, kayda değer tedbirler almışlardır. Yasalaşan uygulamaların uzun vadede Avustralya’da başarılı olup olmadığı, akademik literatürde bir tartışma konusu olmuş olsa da Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı ortasında uygulamaya koyduğu plan, “sosyal devlet anlayışı” açısından büyük bir önem taşımıştır. Avustralya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan II. Dünya Savaşı’na (1916-1936) kadar olan süreçte ele aldığı “Terhis Olan Askerin İskânı” konusu, bazı olumsuz sonuçlarına rağmen Avustralya’da “vatandaş” olgusu kapsamında “askerin” değerli kılınması, yüceltilmesi, sahiplenilmesi ve yurttaş profilinin idealize edilmesi açısından Avustralya toplum yapısına önemli bir katkı sağlamıştır. Avustralya’nın ulus inşa sürecinde asker iskân programı, Anzak mitini toplumsal ve siyasal çemberin merkezine yerleştirerek, toplumsal dayanışmayı sağlamlaştırması açısından Avustralya sosyalizasyonuna katkısı önemli olmuştur. Efsaneleşen asker (Anzak) kavramı, homojenleşen bir süreklilikte ve ideolojik bir düzlemde, Avustralya toplumunda “biz” ögesini geliştirmiştir.

Avustralya’da Anzak-asker miti kavramı temelinde şekillenen asker iskân programı gibi uzun soluklu programlar, toplumsal uzlaşma kültürünü güçlendirmiştir. Ulus olma bilinci ediniminde; askerin “kahraman” figürünü Avustralya toplumsal merkezine yerleştirirken, Anzak-asker figürünü güçlendirmiştir. Asker-vatandaş bütünleşmesinin iyi bir örneğini temsil eden program, toplumun uzlaşma kültürünü geliştiren bir süreci temsil etmiştir. Aslında program, o dönemde muhalefette bulunan Avustralya muhafazakâr partilerinin, Avustralya İşçi Partisi’nin artan Bolşevik eğilimini ve işçi sınıfını dizginlemek, ulusal gelişimi artırmak için vatanseverlik manivelasını kullanarak politikayı dizaynı olarak da yorumlanabilir.

Program kapsamında Avustralya’da savaş sonrası askerî kayıplar, siyasi ve ekonomik nedenler öne sürülerek toplumsal bir huzursuzluğa neden olmamıştır. Avustralya’da 1916’dan 1945 sonrasına kadar tarımsal temelli programla, gerçek anlamda iskân ve istihdam problemi çözülememiştir. Programın ekonomik, bireysel ve öngörülemez nedenlerden (federal hükümet ile eyalet hükümetlerinin çekişmesi, siyasi güvensizlik)

108 Avustralya’nın 1914 yılında 4.948.990 olan nüfusu, 1918’de 5.029.403 olmuştur. Australian Bureau of Statistics, Australian Historical Population Statistics-2014, <https://www.abs.gov.au> (Erişim Tarihi: 12.10.2019).

109 Birinci Dünya Savaşı’nda Avustralya askerinin 59.342’i ölmüş, 152.171’i yaralanmış 120.267’i fiziksel olarak sakat kalmıştır. Barbara E.West, A Brief History of Australia, Facts on File Inc., 2010, s.108. II. Dünya Savaşı bittiğinde Avustralya Ordusu’nda kadın-erkek 396.661 asker görev almış, 33.826’i ölmüş, 180.864’ü yaralanmış, 23.059’u esir düşmüştür. Docherty, a.g.e., s.316.

110 Avustralya 1960’lara kadar kırsal temelli ekonomi olarak nitelendirilen tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Docherty, a.g.e., s.183.

ötürü başarısız olması nedeniyle, gazilerin sivil hayata uyum sağlaması ve ekonomik sorunlara çözüm bulamaması düşünüldüğünde, programın başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü pek çok gazi ve aileleri verilen toprakları terk etmiştir. Programın başarısızlığı da genel olarak, bu temel düzlemde değerlendirilmiştir. Ancak programın başarısızlığı, küresel düzeyde teknolojik gelişmeler ve hızla şehirleşmenin yaşanmasıyla da doğru orantılı olarak, Avustralya’da iktisadi olarak yapısal değişimlere neden olmamıştır. Anzak kavramı temelinde Avustralya askerinin, Avustralya toplumunda yüceleştirilmesi ve ulusal bilincin yerleşmesinde ki katkısı 1970’li yıllara kadar Avustralya’da toplumsal ve siyasi merkezde artan önemiyle devam etmiştir. Programın siyasiler tarafından politik çekişme haline getirilmesi, başta Avustralya’nın etkin gazi derneklerinin de muhafazakâr biçimde siyasallaşmasına neden olmuştur. “White Australia” terimiyle ifade bulan Avustralya ırkçılığı, XIX. yüzyılda Britanyalı göçmenlerin Avustralya’ya yerleşimini desteklemiştir. Bu durum Avustralya’nın sarı tehlike olarak tanımladığı Asyalıların tehdit olarak görmesidir. XX. yüzyılda muhafazakâr partiler tarafından destek bulan siyasi görüş, savaş sonrasında savaş karşıtı Avustralya İşçi Partisi’nin savaş döneminde destek bulmasıyla, Avustralya’da yeni siyasi kriz, kızıl tehlike hâline dönüşmüştür. Dolayısıyla siyasi hizipleşme, asker iskân programının çevresinde oy kaybı güdülererek siyasileşmiş, keskinleşmiş ve programın başarısız olmasında önemli bir rol oynamıştır.

Programın başarısız olmasında, tahsis edilen toprağı “terhis olmuş askerlerin ve ailelerin” terk etmesi ana neden olarak gösterilmektedir. Bu tez temel düzlemde doğrudur ancak eksiktir. Küresel çapta ekonomik gelişmeler (1929 Ekonomik Buhranı), teknolojik değişimler, kırdan kente göç olgularının yanı sıra yerel düzeyde meydana gelen malî, siyasi ve sosyal pek çok neden, programın başarısızlığına katkı sağladığı da bir gerçektir. Dünyada yaşanan teknolojik gelişmeler ışığında, devletlerin sanayileşme modelini benimsemesi ve sanayileşmeyle doğru orantılı gelişen şehirlerin cazibe merkezi olması, Avustralya’da tarım temelli bir iskân ve istihdam programının uygulamaya geçmesi, yapısal olarak büyük farklılaşma beklenilmesi dönemin küresel ruhuna uygun değildir. Bu nedenle programın, çağın değişim beklentisiyle de uyumsuz olması, programın başarısızlığında önemli bir etkidir. Program, politikacılar tarafından ekonomik, siyasi ve sosyolojik nedenlere dayandırılarak uygulamaya konulmuş, iki dünya savaşı arası dönemde iktisadi ve çevresel başarısızlığı vurgusuna rağmen, bilhassa Avustralya’nın siyasi ve toplumsal yapı gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Avustralya’nın iktisadi, politik ve toplumsal değişim süreci bağlamında, devlet ve toplumun “çift taraflı yumuşak bir geçiş dönemini” temsil etmiştir.

Sonuç olarak, değerlendirmede ele alınabilecek diğer bir husus ise devlet mülkiyetinde bulunan toprakların asker yerleşimcilere kiralanması veya özel mülkiyete dönüşmesi süreci, gazi yerleşimcilerin arasında menfaat ilişkilerine dayanan yeni grup bağılıkları geliştirememiştir. Bunun temel sebebi, yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir yapılanmanın (kurumsallaşmanın) politize olmuş federal-eyalet hükümetleri arasında çekişmelerin olmasından kaynaklanmaktadır. Toplumun ve askerinin böyle bir program isteği olmamıştır. İç dinamiklerin talep etmesinden ziyade federal hükümet veya eyalet hükümetlerinin mevcut koşulları değiştirme amaçlı eğiliminin bir sonucu olarak siyasileşen program, kendi içinde kademelenmesini de gerçekleştirilememiş olması programın başarısız olmasında bir başka neden olmuştur.

KAYNAKÇA

I.Gazeteler

Townsville Daily Bulletin

The Horsham Times

The Telegraph

The Mercury

II.Dergi

Anzac Bulletin

III.Resmi Yayınlar

- 1.*Official Year Book of the Commonwealth of Australia No:9-1916*, Editor: John Stonham (1916), Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne.
- 2.*Official Year Book of the Commonwealth of Avustralya No:16-1923*, Editor: John Stonham (1923), Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne.
- 3.*Official Year Book of the Commonwealth of Avustralya No:23-1930*, Editor: John Stonham (1930), Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne.
- 4.*Australian Bureau of Statistics, Australian Historical Population Statistics-2014*,<https://www.abs.gov.au>(Erişim Tarihi:12.10.2019).

IV.Kitaplar ve Makaleler

- 1.CONNOR, John (2011), *Anzac and Empire: George Foster Pearce and Foundation Australian Defence*, Cambridge University Press.
- 2.DOCHERTY, James C.(2007),*Historical Dictionary of Australia*, The Scarecrow Press.
- 3.HEATON, Herbert (2005),*Avrupa İktisat Tarihi*, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yayınevi, Ankara.
- 4.GREY, Jeffrey (2008),*A Military History of Australia*, Cambridge University Press.
- 5.FEDOROWICH, Kent; "Ex-services and the Politics of Soldiers Settlement in Canada and Australia(1915-1925)",*War&Society*,<http://dx.doi.org/10.1179/072924702791201917>.
- 6.MACINTRY, Stuart (2009),*A Concise History of Australia*, Cambridge University Press.
- 7.MUIR, Kenneth (2013),*Australia's Economic History*, Trocadero ebooks.
- 8.POWELL, Joseph Michael (1991),*An Historical Geography of Modern Australia: The Restive Fringe*, Cambridge University Press.
- 9.SCATES, Bruce; Melanie Oppenheimer (2016),*The Last Battle: Soldier Settlement in Australia 1916-1939*, Cambridge University Press.
- 10.WEST, Barbara E. (2010),*A Brief History of Australia*, Facts on File Inc..

V.Tezler

- 1.FEDOROWICH, E.K.(1990), "Foredoomed to Failure; The Resettlement of Ex-Servicemen in the Dominions 1914-1930", *The University of London*, Thesis Doctor of Philosophy, London.
- 2.JOHNSON, Murray David(2002), "Honour Denied: A Study Soldier Settlement in Queensland 1916-1929", *The University of Queensland*, Thesis Doctor of Philosophy, Melbourne.

VI. İnternet

1. "FenianRaids" <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/fenianraidseditorial> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).
2. "From Gallipoli to Australian Farms: Soldier Settler Success and Failure and Contribution to the Future of Agriculture" <http://www.abc.net.au/news/rural/20150423/remembering-soldiersettlersawindowtoagricultural-past/6408988> (Erişim Tarihi: 11.10.2018).
3. "Soldier Settlement Scheme", 22.02.2017, <http://anzaccentenary.sa.gov.au/story/soldiersettlementscheme> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).
4. "Soldier Settlement: 1916 Federal-State Agreement for Soldier Settlement" http://www.nma.gov.au/online_features/defining_moments/featured/soldier_settlement (Erişim Tarihi: 13.10.2018).
5. "Land fit for Heroes? A History of Soldier Settlement in New South Wales-1916-1939" <https://soldiersettlement.records.nsw.gov.au> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).
6. "Soldier Settlement" <http://guides.naa.gov.au/land-of-opportunity/chapter8> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).
7. "Soldier Settlement", <http://guides.naa.gov.au/recordsaboutsouthaustralia/chapter6/soldiersettlement.aspx> (Erişim Tarihi: 27.10.2018).
8. "The Closer Settlement Act 1904" <http://wyndhamhistory.net.au/items/show/1255> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).
9. <http://guides.sl.nsw.gov.au/c.php?g=671848&p=4728733> (Erişim Tarihi: 25.10.2018).
10. <https://www.archives.sa.gov.au/content/soldier-settlement> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).
11. <https://www.records.nsw.gov.au/archives/collections-and-research/guides-and-indexes/soldiersettlement> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).
12. <http://guides.naa.gov.au/land-of-opportunity/chapter8> (Erişim Tarihi: 26.10.2018).
13. [https://ipfs.io/pfs/wiki/Acre_\(ölçü\)](https://ipfs.io/pfs/wiki/Acre_(ölçü)) (Erişim Tarihi: 14.06.2019).
14. https://lpi.nsw.gov.au/land_ownership/crown_land (Erişim Tarihi: 10.10.2019).
15. <https://www.awm.gov.au/articles/arwar/first-world-war> (Erişim Tarihi: 11.01.2018).
16. <https://www.sinnfein.ie> (Erişim Tarihi: 14.10.2018).
17. <https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/gallipoli/fatalities> (Erişim Tarihi: 11.01.2018).

VII. Sözlükler

1. <https://www.britannica.com/topic/crown-land> (Erişim Tarihi: 10.10.2019).
2. <https://britannica.com/place/Murray-River> (Erişim Tarihi: 10.10.2019).
3. <https://researchdata.ands.org.au/soldier-settlement-commission/492544> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).

MACAR TÜRKOLJİSİ*

HUNGARIAN TURCOLOGY

Alev DURAN**

Geliş Tarihi/Received:30.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:03.06.2020

DURAN, Alev, (2020), "Macar Türkolojisi", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2759-2773.

Öz

Türkoloji veya Türklük Bilimi, Türkler ve özellikle Türk dili, lehçeleri, edebiyatı, tarihi, sanatı ve arkeolojisiyle uğraşan bilim alanının aldığı isimdir. Türkoloji, Türk dili, edebiyat, tarih, din ve Türk toplumlarının maddi ve manevi kültürünü sistematik şekilde toplamak ve araştırmakla görevlidir. Türkler, tarihin en eski devirlerinden itibaren çok geniş coğrafyalara yayılmış ve etkileşim halinde oldukları halklar da kendi tarihlerini araştırırken Türklerin dilini, tarihini de araştırmak zorunyeti hissetmiş, bu faaliyetleri de Türkoloji olarak adlandırdığımız bu bilimin doğmasını sağlamıştır.

Türklerin Avrupa'da fetihlere başlaması, Avrupa'da Türkler hakkında yapılan çalışmaların artmasına yol açmıştır. 17. yüzyılda Osmanlı'nın Batı'daki genişlemesiyle, Türk varlığının doğrudan Avrupa'ya ulaşması ve Avrupa'nın iç meselelerine karışmaya başlaması ile mevcut ilgi katlanarak artmıştır. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarındaki bu gelişmelerin neticesinde merakı cezbedilen Avrupa, Tercüman Okulları da açmaya başlamıştır. Türklerle iletişimi ve etkileşimi artan ülkeler Türkoloji çalışmalarını başlatmışlardır. Türklük bilimi, Türkiye ve Avrupa arasında çok sayıda etkili ve önemli bağlar kurmuştur. Tarih ve kültür bağları yüzyıllar öncesine dayanan Türkler ve Macarlar, Osmanlı Türkleri döneminde de bir buçuk yüzyıllık sürede birlikte yaşamış olmaktan kaynaklanan birçok kültürel değere sahiptir. 1867 uzlaşmasından sonra kültürel ve bilimsel hayatında önemli gelişmeler kaydeden Macaristan'da Türk yanlısı güçlü bir atmosferin doğmasına sebep olmuştur. İkili Monarşinin bu döneminde Macaristan'da filoloji ve tarih en çok gelişen ve çalışmaların yoğunlaştığı disiplinler olmuştur.

Türkleri yakından tanıyan, Avrupa'da Germenler ve Slavlar arasında sıkışmış olan, kökenlerini arayan Macarlar, kendi kimliklerini bulmak için bir arayışa girmişlerdir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Macarlar, nereden geldiklerini araştırdıkları bu çalışmalarla yönlerini doğuya çevirmişlerdir. Doğuya karşı ilginin arttığı bu dönem, Macaristan'da Turancılık akımının ve Türkoloji'nin doğmasına uygun zemini hazırlamıştır. Macar araştırmacı Sandor Körösi Csoma (1784-1842) Doğu dilleri eğitimi aldıktan sonra Asya seyahatlerine çıkmıştır. Buradaki çalışmaları ile Tibet dilinin ilk İngilizce gramer kitabını ve ilk İngilizce-Tibetçe sözlüğün de hazırlayıcısı olan Csoma, Macar şarkiyatçılığın babası sayılmaktadır. 19. yüzyılda Csoma'nın açtığı bu yolda çok sayıda Macar gezgin ve araştırmacı Doğu ülkelerine gitmişlerdir. Bu önemli isimlerden birisi Armin Vambéry olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'ya gerçekleştirdiği bu seyahat onu Avrupa çapında büyük bir üne kavuştururken, dünyanın dikkatini de Türkoloji bilimine ve doğu araştırmalarına çekmiştir. Türklük Bilimi, bu çalışmaların ardından 19. yüzyıl sonlarında artık müstakil bir bilim dalı ve kürsü haline gelmiştir. Bundan sonraki yıllarda Türkoloji çalışmaları, birçok ülke ve Türkoloğun katkıları ile büyük bir hızla gelişmiştir. 1870 yılında Armin Vambéry'nin çabaları ile Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji kürsüsü oluşturulmuş ve kürsünün ilk başkanı da Vambéry olmuştur. Macaristan Türkolojisine en büyük katkıyı yapan ve bilim dünyasının dikkatini çekerek kürsünün gelişmesini sağlayan Armin Vambéry'nin ardından, İgnac Kunos (1861- 1941) ve Gyula Nemeth (1890-1976) kürsüdeki faaliyetleri ile Macar Türkolojisinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Tesadüfî olarak

* Bu çalışma, "Macar Türkolojisinin Türklük Fikrine Katkısı 1870-1945" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

**İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, alevduran@aydin.edu.tr, alvdrn@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-0995-8090>)

kurulmayan Macaristan Türkoloji Kürsüsü, başarılı Macar Türkologların Asya seyahatleri, yaptıkları araştırmalar ve sözlük çalışmaları ile kendilerinden sonra gelecek Türkologlara da önemli bir yol gösterici konumunda olmuştur.

Bu çalışmamızda, Türkoloji dünyasında bir öncü niteliğindeki Modern anlamda dünyada 1870 yılında sistemli olarak Türkoloji çalışmalarının başladığı yer olan Macaristan Türkoloji kürsüsü incelenmiştir. 1870'ten itibaren ele alınan kürsünün ilk faaliyetleri yanı sıra öncü Türkologlara da yer verilerek Türklük bilimine katkılarından bahsedilmiştir. Çalışmanın gerçekleşmesinde, öncelikle Macar arşivlerinden yararlanılmış, ek olarak diğer kaynaklar da irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Macaristan, Macar, Türkoloji, Türklük Bilimi, Türkolog.*

Abstract

Turkology or Turkish Science is the name of the field of science that deals with Turks and especially Turkish language, dialects, literature, history, art and archaeology. Turkology is in charge of systematically collecting and researching the Turkish language, literature, history, religion and the material and spiritual culture of Turkish societies. Since the earliest times of history, the Turks have spread to very wide geographies and while the peoples they interact with felt the necessity to explore the language and history of the Turks, and these activities have led to the birth of this science, which we call Turkology.

The fact that the Turks started conquests in Europe caused an increase in the studies on Turks in Europe. With the expansion of the Ottoman Empire in the 17th century, the current interest grew exponentially as the Turkish presence directly reached Europe and began to interfere with Europe's internal affairs. As a result of these developments at the end of the 16th century and the beginning of the 17th century, Europe started to open Translation Schools. Countries with increased communication and interaction with the Turks have started Turkology studies. Turkology has established many effective and important ties between Turkey and Europe. The Turks and the Hungarians, whose history and cultural ties date back centuries, have many common cultural values as a result of living together for one and a half century in the age of Ottoman Turks. After the 1867 reconciliation, which made significant improvements in its cultural and scientific life, it led to the emergence of a strong pro-Turkish atmosphere in Hungary. In this period of the Bilateral Monarchy, philology and history were the most developed disciplines in Hungary.

Hungarians who know the Turks closely, who are stuck between the Germanic and Slavs in Europe, seeking their origins, have searched for their own identity. Especially since the second half of the 19th century, Hungarians turned their orientation to the east with these studies where they investigated where they came from. This period, when the interest towards the east has increased, has prepared the ground suitable for the birth of Turanism and Turkology in Hungary. Hungarian researcher Sandor Körösi Csoma (1784-1842) went on Asian travels after studying Eastern languages. Csoma, who is also the author of the first English grammar book of the Tibetan language and the first English-Tibetan dictionary, is considered to be the father of Hungarian orientalism. Many Hungarian travelers and researchers have gone to Eastern countries on this path opened by Csoma in the 19th century. One of these important names was Armin Vambery. This trip to Central Asia in the second half of the 19th century has brought him a great reputation throughout Europe, and has attracted the attention of the world to Turkology and eastern research. After the studies, Turkish Science became a free standing branch and a tribune in the late 19th century. In the following years, Turkology studies have developed rapidly with the contributions of many countries and Turkologists. In 1870, with the efforts of Armin Vambery, a Turkology chair was created at the University of Budapest, and Vambery became the first chair of the chair. Following Armin Vambery, who made the biggest contribution to Hungarian Turkology and attracted the attention of the scientific world, Ignacz Kunos (1861-1941) and Gyula Nemeth (1890-1976) contributed to the development of Hungarian Turkology with their activities. The Hungarian Turkology Chair, which was not founded by chance, was also an important guide for the Turkologists who came after them, with the travels to Asia, researches and dictionary studies of the successful Hungarian Turkologists.

In this study, the Hungarian Turkology Chair, the place where the Turkology studies started systematically in the world in 1870 in the Modern sense, which is a pioneer in the world of Turkology, has been examined. In addition to the first activities of the podium, which has been handled since 1870, pioneering Turkologists have been mentioned and their contributions to the science of Turkishness have been mentioned. In the realization of the study, primarily the Hungarian archives

were used, and other sources were also examined.

Keywords: *Hungary, Hungarian, Turcology, Turkishness Science, Turcologist.*

GİRİŞ

Türkler, anayurtları olan Orta Asya'da ve göç ettikleri her coğrafyada birçok devlet kurarak çeşitli kavimlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Türk devletlerinin ve topluluklarının bu kadar geniş coğrafyalar üzerinde etki bırakmaları nedeniyle, birçok devlet tarihini, kültürünü, dilini ve edebiyatını araştırırken, kendini tanımlayabilmek için etkileşim halinde olduğu Türk dilini ve kültürünü de bilme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Türkler ile tarihte ilişki kuran milletler, sadece Türklere ve Türk diliyle ilgili bilgi veren kaynakları araştırmak ve irdelemekle kalmamış aynı zamanda farklı dillerde yazılmış eski dönemlerden kalma eserleri de derleyip, bu bilgileri değerlendirmişlerdir. Bu çalışmalarda *Türklük Bilimi* olarak adlandırdığımız *Türkoloji*'nin doğmasını sağlamıştır. Türkoloji¹, Türkler ve özellikle Türk dili, lehçeleri, edebiyatı, tarihi, sanatı ve arkeolojisiyle uğraşan bilim alanının aldığı isimdir. Sözü edilen bu alan, Türk dilinin, edebiyat, tarih, din ve Türk toplumlarının maddi ve manevi kültürünü sistematik şekilde toplar ve araştırır.²Ayrıca Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk folkloru ve Türk sanatı, Türk yaşayış tarzı gibi konular, Türklük biliminin ilgilendiği konular arasına girmektedir.

Bu bilim dalının tarihi, Avrupa'da 14. yüzyıla kadar dayanmakta olup, 19. yüzyıla gelindiğinde artık müstakil bir bilim dalı ve kürsü haline gelmiştir. Türkolojinin de yükseldiği çağ, aynı zamanda Türk millî kimliğinin de geliştiği XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına denk gelmektedir.³Avrupa'daki Türkoloji araştırmaları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkcülük hareketinin ve Türkcü tarih görüşünün oluşumu üzerinde önemli etkilerde bulunmuş, Türkologların eserleri aynı yüzyılın sonlarında Türk aydınlarını yoğun şekilde etkilemiştir.⁴

Dünyanın geniş bir coğrafyasına yayılan ve tarih olarak da derin bir geçmişe sahip olan Türk halkı gibi Türkoloji de bu geniş ve farklı coğrafyalarda, hatta zaman zaman kendi coğrafyasının dışında farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Türkolojinin bir bilim dalı olarak sistemli şekilde ilk ortaya çıktığı yer ise Macar coğrafyası olmuştur.

1. MACARİSTAN'DA TÜRKOLOJİ KÜRSÜSÜNÜN KURULMASI

"...Türkiye'de Türkoloji yoktu ama o dönemde Macaristan'da Türkoloji vardı. Çünkü Macaristan, eski tarihinin Türklerle teması olduğunu biliyordu. Bu durum vesikalarda da mevcuttu. İki yüz senedir biliniyordu. Bizans kaynaklarında Macarların aslı Türkler olarak geçiyordu. 1875'ten beri Macaristan'da Türkoloji çalışmaları yapılıyor, yani Türk dilleri biliniyordu.... Macarlar, Hıristiyanlığı Türklere karşı ve putperestlere karşı korudukları için bununla övünmelerine rağmen Batıdan büyük bir darbe yediler.

1 "Türk'ün tarihi, dili, etnografisi, antropolojisi kısaca her yönüyle ilmi bir suretle uğraşır. Milli şuur kendini tanımakla uyanır. Bundan dolayı Türkoloji araştırmaları milli şuur uyardırmak, kendini tanımak için en başta gelen ilimdir". Hüseyin Namık Orkun, *Türkcülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara 1977, s. 30.

2 Mustafa İsen, *Balkan Türkoloji Tarihçesi Ve Balkan Türkologları*, (Ed. Selçuk Kırbaç), TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 21-33.

3 Mustafa Öner, "Türk Dünyası ve Türkoloji", *Aydın Türklük Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 2015, s. 88.

4 Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2004, s.112.

*Macaristan kendini yalnız hissetti. Bunun üzerine Türk âlemine sarıldı. O zaman Turancılık hareketi çıkmıştı. Macarlar, Batının kendilerini yalnız bırakması üzerine Türk âlemine sarıldı. İslam âlemine ve Hıristiyanların mukabili olan dünyaya karşı "Biz Hıristiyan dünyasını müdafaa ettik onun karşılığını görmedik" gibi bir düşünce içinde yalnızlığa düştüler. Bundan dolayı Turancılık kuvvetlendi."*⁵

Macarlar 896 yılında bugünkü topraklarına gelip (*A honfoglalás*) yerleşmişler⁶ fakat Avrupa'nın ortasında yerleştikleri bu yurtlarında, bazen yalnızlık hissine kapılarak kendi tarihlerini, köklerinin nereden geldiklerini, hangi milletlerle akraba olduklarını araştırma ihtiyacı duymuşlardır. Bu araştırmalar neticesinde de "*Türkoloji*" ya da "*Türklük Bilimi*" adı verilen bilim dalının doğmasını ve Macaristan topraklarında gelişmesini sağlamıştır.⁷

Macarlar, etnik kökenlerini, kültürlerini ve dillerini incelerken, Türkoloji çalışmalarına büyük önem vermişlerdir.⁸ Türkoloji, Macaristan'da ulusal bir bilim kabul edildiği için bu kapsamdaki çalışmalar çok zengin ve güçlü bir geleneğe sahiptir.⁹ Macaristan'da Türkoloji, eski ve bugünkü Türk dillerini konuşan halklarla meşgul olan toplum bilimidir ve bu halkların dilini, kültürünü, edebiyatını, halk şiirini, folklorunu, dinlerini, müziğini, toplum ve ekonomi tarihini, kültür ve sanat tarihiyle arkeolojisini Türk dil kaynaklarına dayanarak araştıran bilim dallarının bütünüdür.¹⁰

5. yüzyılın ortalarından sonra başlayan çeşitli Türk kavimleri ile Macarlar arasında geçen bu dönem Macar kültüründe, efsanelerinde, masallarında, eski kültürlerinde ve dillerinde derin bir iz bırakmıştır.¹¹ Batılı eserlerde Macarlardan öncelikle *Türk* olarak bahsetmesi¹² ve Macar tarihinde bir Hun-Macar akrabalığı efsanesi bulunması, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı romantik milliyetçilerinde (hem Macaristan'da, hem de Türkiye'de) Türklerle Macarların akraba oldukları inanışını doğurmuştur.¹³ Ünlü Macar bilim insanlarına göre Türk- Macar ilişkisi, Németh'e göre "*akrabalık benzeri bir kadim ilişki*" ve István Zichy'nin ifadesiyle de Macarlar önceleri bir Türk kavmi iken, ilerleyen vakitlerde Fin-Ugor kavimleri içerisinde dil değiştirmiştir.¹⁴ Laszlo Rásonyi'ye göre ise "*Tuna Bulgarlarını, tarihlerinin başlangıcında ve İslavlaşmadan önce ne hakla Türk kavimleri arasında sayıyorsa, Macar'ları da aynı hakla Türklerle akraba olarak mütalâa ediyoruz. Hatta daha büyük hakla, zira Macar'ların esas nüvesini Türk'lerle birlikte yabancı İslav değil, belki Türk'lerle en eski çağlardan beri bağı olan Fin-Ugor'lar teşkil eder. Daha basit bir ifade ile Türkler Macar'ların babası Fin-Ugorlar ise anasıdır.*"¹⁵

5 Yücel Namal, "Prof. Dr. M. Şerif Başta'la Söyleşi", *Tarih Okulu*, Sayı IX, Ocak-Nisan 2011, s. 225-227.

6 Macarların, "*A honfoglalás*" olarak kullandıkları tabir ya da Türkçe anlamı ile "*Yurt Tutuş*" MS 895/896 yılında Macarların anayurtları olarak adlandırdıkları Karpas Havzasına Tisza Nehri boylarına gelerek yerleşmeleridir. Bkz: "*A Honfoglalás*", *Arcanum Digitalis Tudománytár (ADT)*, (20.03.2020); Kálmán Nagy, "A 895. Évi Magyar Honfoglalás", *sulinet.hu*. (21.03.2020).

7 Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 129; Pınar Yiğit Türker, *Macaristan'da Türkoloji Çalışmalarına Genel Bir Bakış: Türkoloji'nin Gelişimi ve Macar Türkologlar*", *Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ed. Alparslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 745, 746.

8 Géza Dávid, "A Magyarországi Turkológia", *Magyar Szemle, ÚjFolyam* XXIX. 1-2. Szám.

9 Gyula Németh, *Attila ve Hunlar*, Çev. Şerif Başta, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1982, s. 8.

10 Mária T. Nyiri, "Macaristan'da Türkoloji Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 139, Ağustos-2002, s. 201.

11 İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 2, Ankara 2007, s. 4, 5.

12 Doğan, agm, s. 4,5; István Vásáry, "Osmanlı Öncesi Macar-Türk İlişkilerine Dair ", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 6-7 Eylül 2013, s. 146.

13 Doğan, agm, s. 4, 5.

14 Doğan, agm, s. 4,5.

15 Doğan, agm, s. 4,5; LászlóRásonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 6; LászlóRásony, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 118.

19. yüzyılın ikinci yarısı Macaristan'da kültürel ve bilimsel çalışmalarının altın dönemi olmuştur. Bu dönemde çok güçlü bir Türk yanlısı politika izlenmiştir.¹⁶ Habsburglar döneminde Macarlar üzerinde güçlü bir asimilasyon politikası izlenmesi bu durumun nedenlerinden biri olmuştur. Habsburg etkisindeki bu dönemde, Macaristan'a Macarca bilmeyen memurlar atanmış, Macar asilzadeleri yok edilmeye başlatılmış, Macarlara kendi ordularında kısıtlayıcı görevler verilmiş, Macar ordusunun komuta dili Almanca yapılmış, Macar sanayisinin gelişmemesi için her türlü yaptırım uygulanmış¹⁷, dillerini ve kültürlerini unutturmaya yönelik bir tutum sergilenmiştir. Macaristan'da resmi dil Latince iken, Habsburglar döneminde ise yavaş yavaş Latince yerine Almanca kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Habsburg dönemi Macaristan'da siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda değişimlere zorlanan bir dönemi oluşturmuştur.¹⁸ Ancak Macaristan'daki Türk hâkimiyeti döneminde Macar milliyetçiliğine asla dokunulmamıştır. Macaristan Türk hâkimiyeti döneminde ikiye ayrılmıştır. Transilvanya tarafında Türk himayesi altında olan bölgede ilk defa resmi dil olarak Macarca kullanılmış Macar kültürü altın çağını yaşamış, o zaman Almanya denilen Avusturya'ya ait olan kısımda ise Macarları Almanlaştırma politikası uygulanmış ve orada yaşayan Macarlar çok uzun zaman milliyetlerinden uzak tutulmuşlardır.¹⁹

Macarlar ve Türkler arasındaki ortak coğrafi bölgelerde başlayan ilişkiler, daha sonra Türklerin 16. yüzyılda Macaristan'a gelmesiyle uzun süren bir birlik halinde süregelmiştir.²⁰ Bu süreç Macar milletinin kültürüne büyük etki yapmıştır.²¹ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde 1867 Uzlaşması'ndan sonra Macaristan'da Türk tarihi ve Türk diliyle ilgili çalışmalar hız kazanmış ve İkili monarşi döneminde kültürel ve bilimsel olarak büyük bir atılım yapan Macarlarda Türk yanlısı popüler bir atmosfer oluşmuştur.²² Macarcadaki Türkçe ödünç ve alıntı kelimeler²³ nedeniyle Macar dil bilginleri başlangıçtan itibaren Türk dil ve diyalektleriyle uğraşma ihtiyacı duymuştur. Macarların Osmanlı hâkimiyetine girmesi Türklerle ve Türk diliyle olan uğraşlarını daha da arttırmıştır. Türklerin hâkimiyeti öncesinde Macar diline pek çok alıntı ve ödünç kelime geçmiş asıl katkı bu dönemde gerçekleşmiştir.²⁴ Bu sözcükler, Macar boyların Türk göçebe kültürünü tanıyıp aldığında Macarcaya girmiştir. Türkçe kökenli öğeler, daha sonra Macarların içinde eriyen Türklerin

16 Yücel Namal, *Türk-Macar İlişkileri*, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2009, s. 124.

17 Burcu Sunar- Serap Yolcu; "Orta Avrupa'da Yalnız Bir Asyatik Devlet: Macaristan (1848-1943)", *Macar Kardeşler*, Doğu Kitabevi, İstanbul, s. 153.

18 Naciye Güngörmüş, *Macaristan'da Değişim ve Demokrasiye Geçiş (1989- 2009)*, Köksav Yayınları, Ankara 2010, s. 45-49.

19 Reşit Saffet, *Türklük ve Türkcülük İzleri*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara 1930, s. 23.

20 István Zimonyi, "Macaristan'daki Türkoloji Çalışmaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl 8, Sayı 43, Ocak Şubat 2002, s. 48.

21 Melek Çolak, "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk Savaşı", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Aralık 2011, Muğla, s. 528; Doğan, agm, s. 4, 5.

22 Gábor, Ágoston, "Siyaset ve Histografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü", (Çev. Bülent Keneş), *Türkler*, Cilt. 15, Ankara 2002, s. 95.

23 András Róna-Tas'ın eserine göre *Macarcanın en eski Türkçeden alıntı kelimeleri Çuvaşçaya yakın olduğunu göstermektedir. Bu kelimelerin Macarcada ortaya çıkması uzun süre beraber yaşadıklarını gösterir. Kelimelerin alıntıları 5. yüzyılda başlamış olabilir. Alıntı kelimelerin sayısı göç zamanlarında daha da artıyordu çünkü o zamanlar Macarlara Türk halkları da katılıyorlardı. Hatta Karpat Havzasına geldiklerinde Macarlar Türkçe konuşan milletler bulmuştu. Macarların yerleşmesinden sonra Doğudan sürekli Türk halklar geliyordu (Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar) ama bunlar artık Çuvaşçaya yakın değillerdi. Osmanlıların gelişi yeni bir durum oluşturdu. Osmanlıcadan alınan kelimeler eski kelimelerden çok daha farklıydı. Daha geniş bilgi için: András Róna-Tas, *A Magyarok Korai Története (Tanulmányok)*, Magyar Östörténeti Könyvtár, Szeged, 1995, s. 273, 274.*

24 Detaylı bilgi için bkz: ZsuzsaKakuk, "Osmanlıcadan Macarcaya Geçmiş olan Kelimeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 16, 1969, s. 65-80.

aldığı Macar dilinin parçalarıdır.²⁵ Bu sebeple Macarcadaki eski Türkçe (Bulgarca, Hazarca, Peçenekçe, Kumanca) kalıntılarının sayısı Osmanlı unsurlarıyla bir kat daha artmıştır.²⁶ Bu dönemde Türkçe dil kılavuzları hazırlanmış, Macar dili ile Türkçe arasındaki benzerlikler ilk kez ortaya çıkartılmıştır.²⁷ Macarların Türk halkını yakından tanıma fırsatını bulmaları ve aradaki dostluğu pekiştirmek düşüncesi pek çok Macar gezginin Türkiye'ye gelmesine neden olmuştur. Türk halkının hayatını anlatan seyahat notları birbiri arkasına çıkmaya başlamıştır. 19. Yüzyıl ve sonrasına ait bu seyahat notlarının hemen hepsinde İstanbul'un güzelliğinden ve İstanbul'daki hayattan bahsedilmiştir.²⁸

Türklerle ve Türk diliyle ilgili çalışmaların bağımsız bir ekol olarak ortaya çıkışı Macar tarihinin yenileşme ve millileşme dönemine rastlamaktadır.²⁹ Osmanlı hâkimiyeti dönemi ile ilgili Türkçe yazılmış tarihî kaynakları Viyanalı arşivci Antal Gévay, 1837-38 yılları arasında Latince, Almanca, Macarca ve Türkçe olarak yayınlamıştır. Gévay, ayrıca Budin Paşalarının eşi bulunmayan *Biyografi Sözlüğü* adlı eserini de 1841'de yayımlamıştır.³⁰ 19. yüzyılda Avrupa'da Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine ilişkin zengin araştırmalar durmaktadır. Özellikle Macarlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türklerle ilgili araştırmalarını arttırmıştır.³¹ Antal Gévay'ın yanında Elek Fenyes ve ünlü Macar bilim adamı János Repiczky, Türk tarihinin ve özellikle Macar tarihindeki Türk hâkimiyeti devriyle ilgili çalışmaların temellerini atmıştır.

Macaristan'da Türklerin hâkimiyet devrinde Türk vesikalarının ve Türk kaynaklarının açıklanması, bu bilim adamlarının çalışmaları sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Birkaç yıl sonra ise Áron Szilády ve Antal Velics bu çalışmaları devam ettirmiş, bununla birlikte Kalman Thaly, Macarların özgürlük mücadelesinin ardından, Macar mültecilerinin Osmanlıdaki anılarını ve onlardan kalanları inceleyerek araştırmıştır.³²

2. KÜRSÜNÜN ÇALIŞMALARI

Macarların kökenlerini arama ihtiyacı doğrultusunda Budapeşte Üniversitesi'nde Doğu dilleri öğretimi, ilk kez 1846'da başlamıştır. Budapeşte'de kurumsal anlamda 1846'da başlayan Doğu dilleri öğretimi ancak 1870 yılından sonra sistemli şekilde yürütülmeye başlanmıştır.³³ 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Türklüğe ilginin artmasıyla 1851 yılında János Repiczky Doğu dilleri öğretim üyesi olarak Türk Dili ve Edebiyatı derslerini vermeye başlamıştır.³⁴ Türkçenin yanında Arapça ve Farsça dersleri de veren Repiczky, ayrıca *Türk Grameri* adında bir eser de ortaya koymuştur.³⁵ Bu gelişmeler sonrasında Macar bilim adamlarının Türk tarihi ve Türk diliyle ilgili olan merak ve çalışmaları daha da hızlanmış ve dünya Türkoloji çalışmalarının da dikkatini buraya çekmişlerdir.

25 Klára Sándor, "Ármin Vámbéry ve Türkçeden Macarcaya Dil Değiştirme", Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6- 7 Eylül, Türk Dil Kurumu, Ankara 2017, s. 110.

26 Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 37.

27 Çolak, agm, "Türk-Macar ilişkileri Çerçevesinde...", s. 528.

28 György Hazai, *Tarih Boyunca Macar Türk Bağları*, Budapeşte 1963, s.24.

29 György Hazai, "Macaristan'da Türkoloji", *Türk Dili*, Sayı 461, Mayıs 1990, s. 203.

30 Nyiri, agm, s. 202.

31 György Hazai, "A Turkológia Hosszú 20. Évszázadának Mérége", *Keletkutató*, Ósz-2011, Budapest, s.110.

32 Hazai, age, s. 26.

33 Tóth Ágnes, *Magyar Lendkerekek az Új Törökország Gépezetében, Avagy Gazdasági és Kulturális Együttműködés Törökország és Magyarország Között az Atatürki Aranykorlödöszakában*, Grotius E-Könyvtár, Budapest-2009, s. 42.

34 Nyiri, agm, s. 203.

35 Eren, age, s. 3.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı araştırmalarının yanında dil araştırmalarında da büyük bir canlılık yaşanmıştır. Ármin Vâmbéry, József Budenz, Bernát Munkácsi, Géza Kuun, Gábor Bálint, Ignáz Kunós, Pál Hunfalvy, Gyula Meszaros, Jozsef Thúry gibi Macar bilim adamları bu alanda dünyada ses getiren araştırmaları gerçekleştirmişler ve o sıralarda en çok Macar dilinin Türk dilleriyle olan ilişkisini ortaya çıkarmaya yoğunlaşmışlardır.

Türk tarihi ve Türk diliyle ilgili çalışmaların artması; Türk tarihi, kültürü ve dilinin araştırılmasının Avrupa milletlerinin içerisinde Türklükle yoğunlaşmış olan Macarlarda, Macarların kendi milli kültürlerinin ortaya çıkartılmasında gerekli olduğunun düşünülmesine yol açmıştır. Repiczky'nin genç yaşta ölmesinin ardından 1865'te Budapeşte Üniversitesi'nde Ármin Vâmbéry Türk dilinin araştırılması ve öğretilmesi konusunda görevlendirilmiş, Macar Üniversitesinde Türk Dili ve Türk Tarihi araştırmaları bakımından özel bir bölüm açılmıştır.

Türkoloji Kürsüsü'nün başına Ármin Vâmbéry³⁶ geçmiş ve günümüzde dahi önemini koruyan pek çok değerli araştırmaya imza atmıştır. Vâmbéry'nin yaygınlaşan ünü ve yapmış olduğu çalışmalar Türk aydınlarının da dikkatini Macaristan'daki Türkoloji çalışmalarına çevirmesine neden olmuştur.³⁷ Bu gelişmelere bakıldığında Türkoloji'nin ilk kez Macaristan'da sistemli bir disiplin olarak kurulmasının tesadüfi olmadığı sonucu çıkartılabilir.³⁸ 1870 senesinde Türkoloji'nin Macaristan'da ilk olarak sistemli bir şekilde ortaya çıkması ile Macar bilim adamları birbiri ardına milletlerarası ilim enstitülerinin bu alandaki çalışmalarına katılmaya başlamıştır.³⁹ Türklerle olan akrabalık tezinin getirdiği düşünceler Türkolojiye ivme kazandırmıştır. Lewis'e göre Türkoloji, Macaristan'da özellikle işlenmiştir, çünkü Macaristan'da Türkoloji çalışmaları Macarların, Panslavizm tehlikesine karşı Türk desteğini sağlama arzusundan güç almıştır.⁴⁰ Ármin Vâmbéry'nin Macar ve Türk dili alanındaki araştırmaları ve çalışmaları Macaristan ve pek çok ülkede dikkatle izlenmiştir. Vâmbéry, ortaya koymuş olduğu değerli çalışmaların yanında Macaristan'da Türkoloji'ye hizmet veren birçok Türkolog da yetiştirmiştir.⁴¹

19. yüzyılın ikinci yarısında yükseliş geçiren Macar Türkoloji çalışmaları kaynaklardan da yararlanarak kısa bir sürede geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Türklük bilimi çalışmaları, 19. yüzyılın sonları ve bir sonraki yüzyılın başında çalışmalara yeni alanlar eklenerek açık, özel ve zengin bir araştırma programına sahip bir bilim dalı haline gelmiştir.⁴² Macaristan'daki bu çalışmalar genel olarak üç alanda yoğunlaşmıştır:

1) Avrasya bozkırlarında ve özellikle Batı bölgelerinde Ortaçağ Türk halklarının tarihi.

36 Macaristan ve Batı Avrupa'da Türkoloji'nin kurucusu olarak bilinen Ármin Vâmbéry, 19 Mart 1832'de Budapeşte'nin kuzey batısında bulunan ve bugün Slovakya arazisi içine kalan Dunaszerdahely'de doğmuştur. David Mandler, "Arminius Vambéry", *Shofar: An Interdisciplinary Journal Of Jewish Studies*, Volume 25, Number 3, Spring 2007, s. 1, 2.

37 Macar ilimler akademisinde Vâmbéry adına bir çevrimiçi koleksiyon oluşturulmuştur. Hayatı, gezileri, görevleri olarak gruplara ayrılmıştır. Şarkiyat kütüphanesinde kendisine ait kitaplar yer alırken bunun yanında Macar coğrafya müzesi ve Viyana kütüphanelerinde de kendisine ait kaynaklar saklanmaktadır. Magyar Tudományos Akadémia'da (MTA) (Macar Bilimler Akademisi) el yazmaları bölümünde ise kendisinin el yazması notları, yazışmaları ve kayıtları yer almaktadır. *Az Élete, MTA*, <http://vambery.mtak.hu/hu/01.htm> (20.03.2020); Muslihiddin Karakurd, "Türklerin Dostları: Ármin Vâmbéry (19.III.1832-15.IX.1913)", *Türk Kültürü*, S. 88, Yıl: 1970, s. 276-277.

38 Edit Tasnádi, "Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji 125 Yıllık" *Türk Kültürü*, Yıl. XXXIV, Sayı 400, Ankara 1996, s. 54.

39 Hazai, *age*, s. 26.

40 Melek Çolak, "19. Yüzyıl Sonu- 20. Yüzyıl Başlarında Türk- Macar Yakınlaşması", *Toplumsal Tarih*, Sayı 89, Mayıs 2001, s. 6.

41 Mihály Dobrovits, "Vâmbéryval 2000-ben", *2000 Folyóirat*, 1999/3, s. 49-52.

42 Hazai, "Macaristan'da...", s. 206.

2) 15-17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihi. Bu dönem, Macar tarihinin bir parçası olarak görülmektedir.

3) Türk-Macar ilişkilerinin izleri Macar dilinde yoğun şekilde görüldüğünden Macaristan'da Türkoloji çalışmalarının temelini oluşturan dil tarihi araştırmaları.⁴³

Dávid Géza, Türkoloji Kürsüsü'nün kuruluşunun 125. Yıl dönümü münasebeti ile Macaristan'da kürsünün geçmişine değinerek ana hatları ile genel olarak bilgilendirdiği *Keletkutató (Doğu Araştırmaları)* dergisinde kaleme aldığı yazıda Türkoloji'nin önemini şu sözlerle ifade etmiştir: "Bizim için Türklüğün tarihinin, dilinin, kültürünün ve folklorunun araştırılması, aynı zamanda olmaksızın Macarlığın oluşumunu anlayamayacağımız son önemli evre, yurt tutacağı ve 14-17. yüzyıl tarihi, ilgi çeken şeylerdir."⁴⁴

3. MACAR TÜRKOLJİ KÜRSÜSÜNÜN ÖNCÜ TÜRKOLOGLARI

Türkoloji'nin kurulması ile hız kazanan çalışmalar sırasında özellikle Macarca ile Türkçenin akrabalığı konusundaki ikilem, Macar Türkologları ve dil bilimcileri uzun zaman meşgul etmiştir.⁴⁵ Gyula Németh, 1918 senesinde kaleme aldığı "Akademimiz ve Doğu Filolojisi" başlıklı eserinde Macar Türkoloji'sini iki gruba ayırmaktadır:

"Birincisi, Fin-Ugor araştırmaları zemininden kaynaklanmaktadır ve Türk filolojisinin sorunlarıyla ikinci dereceden meşgul olmuşlardır. Bu ekolün kurucuları Pál Hunfalvy ile József Budenz'dir. Bu ikilinin çalışmalarını daha sonra Bernát Munkácsi devam ettirmiştir. İkinci grubun temsilcileri ise Macar dili ve eski çağ tarihi temeline dayanmaktaydı, fakat çalışmalarının büyük bir kısmını Doğu Filolojisi alanında yürütmüşlerdir. Bu ekolünde en büyük temsilcisi Ármin Vámbéry olmuştur. Ármin Vámbéry, Macar diliyle Türk dilinin akraba oldukları görüşünü savunmaktaydı. 1870'te Budapeşte Üniversitesi'nin Altay Dili Kürsüsü'nün öğretim üyesi olan József Budenz, "Macar ve Türk-Tatar Sözcük Uyumları" hakkında yazdığı makalede, Türk- Macar yanlısı olan Ármin Vámbéry'i eleştirmiştir."⁴⁶

Macar Türkoloji'sinin bilimsel anlamda büyük bir adım attığı XIX. yüzyılın sonlarında özellikle 1870 ve 1880'li yıllarda benzersiz bir tartışma ortaya çıkmıştır. Macarcanın kökeni üzerine başlıca iki tezin tarihsel karpışması bu dönemde siyasi gelişmelere de neden olan bir tartışma başlatmıştır.⁴⁷ 1860'lı yıllardan itibaren Macaristan'da dil akrabalığı veya etnik akrabalık tezini savunan tarihçilerin bir kısmı şiddetle Macarların etnik bakımından Fin- Ugor kavimleri ve dilleri ile akrabalığını bağdaştırmaya çalışırken, diğer tarafın bunun aksini iddia ederek Macarlar'ın Asya kökenli olduklarını ve dillerinin de dolayısıyla Türk dilleri ile akraba olduğunu savunmuştur.⁴⁸

Ármin Vámbéry'nin başını çektiği bir grup bilim adamı Macarların Türk kökenli olduklarını ileri sürerken, József Budenz'in başını çektiği diğer grup ise Macarların Fin-Ugor kökenli olduklarını savunmuşlardır.⁴⁹ Bu tartışma bilimsel çevreleri ve halkı etkisine almış

43 Zimonyi, agm, s. 46.

44 Melek Çolak, "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk Savaşı", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Aralık 2011, Muğla, s. 528.

45 Zeynep Korkmaz, "Türk Macar İlişkilerinde Türklük Bilimi (Türkoloji) 'nin Yeri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 722, Şubat 2012, s. 154.

46 Nyiri, agm, s. 203,

47 Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 9.

48 Naciye Güngörmüş, "Türk- Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vámbéry'nin Yeri", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry'yi anma Toplantısı 6- 7 Eylül 2013*, Ankara 2017, s. 68.

49 İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 2, Ankara 2007, s. 5.

ve iki grup arasındaki bu tartışma *Ugor-Türk Savaşı* olarak adlandırılmıştır.⁵⁰ Bu tartışmayı dil savaşına çevirense 1869'da Ármín Vâmbéry'in yayımlamış olduğu bir makaledir.⁵¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında alevlenen ve Türkoloji düşüncesinin öncülüğünü yapan Ármín Vâmbéry'nin "*Fin-Ogur'a karşı Türk*" tartışması kamuoyunun da ilgisini çekmiştir.⁵² Halkın büyük çoğunluğu Türk kökenli olduklarının ya da Doğu'dan geldikleri inancına daha sıcak bakmıştır.⁵³ Hem bilimsel çevreleri hem de halkı etki altına alan bu tartışmalar zamanla çok şiddetli hale gelerek "*Fin-Ugor Dil Savaşı*" olarak adlandırılmıştır.⁵⁴

József Budenz, Ármín Vâmbéry'in bu tezine şiddetle karşı çıkmıştır. Alman asıllı Macar dilbilimci Budenz'e göre: *Macar dili bir Fin-Ugor dilidir. Bünyesindeki az sayıdaki Türkçe kökenli sözcük ise alıntı sözcüklere diye nitelendirilebilir*, demiştir.⁵⁵ Budenz, Macar dili ile Fin-Ugor dilleri arasında ses uyumu kurallarının benzerliği konusunu vurgulayarak, dikkatleri bu yönde toplamayı amaçlamış, "*Ugor-Türk Savaşı*" şeklinde devam eden ve güçlenmekte olan Fin-Ugor tartışmalarını bütün Macar ulusu dikkatle izlemiş, Ármín Vâmbéry tarafından açıklanan ve ispatlanmış varsayılan Türk-Macar akrabalığı tezine yakınlık duymuş, uzun yıllar boyunca devam eden tartışmanın seyrini Macar kamuoyu ve bilimsel çevreler ilgi ile izlemişlerdir.⁵⁶

Macarcayla Türkçenin akraba oldukları görüşünü savunanların başında Pál Nágy bulunmaktadır.⁵⁷ PálNágy'ın yanı sıra aynı görüşü savunan diğer bir dil bilimci Györg Prag'dır. Sámuel Gyarmathi ise Macarcadaki Türkçe kökenli sözcüklerin varlığını kabul etmiş fakat iki dilin akraba olduğu tezine ise karşı çıkmıştır. Fin- Macar dil akrabalığı tezinin önde gelen savunucularından olan Pál Hunfalvy, Fin- Ugor sahasında çalışmışsa da eserlerinde Türk kavimlerinden ve etkilerinden bahsetmiştir. 1865 yılından itibaren Budapeşte Üniversitesi Doğu Dilleri Profesörü olan Ármín Vâmbéry, Macar dilini ve Macarların kökenini araştırırken, Türk-Macar akrabalığı tezini savunmuş; *Bizans, Arap, İran kaynakları Macarları "Türk" diye adlandırdığından, etnik kökeninde Türklere has bir takım özellikler gözlemlendiğinden ve dil mukayesesi de bunu doğruladığından Macar halkı Türk'tür. Dili de Türk kökenlidir* fikrini öne sürmüştür.⁵⁸

50 Çolak, "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde...", s. 529; Nyiri, agm, s. 203. Detaylı bilgi için bkz: János Pusztay, *Az Ugor – Török Háború Után*, Magvető Kiadó, Budapest 1977.

51 Demirkan, *age*, s. 9.

52 *Az Ugor – Török Háború*, MTA, <http://vambery.mtak.hu/hu/09.htm>. (18.03.2020).

53 Namal, *age*, s. 124.

54 "...Türkçe- Macarca dil akrabalığının temel çıkış noktası Runik alfabe idi. Sekel topraklarında Türk kökenli runik alfabe uzun süre kullanılmıştı. Rekonstrüksiyonu gerçekleştirilememiş olmakla birlikte bu durum bir tartışma ortamı yaratmıştır. I. Dünya Savaşı ve Trianon Antlaşması'nın neden olduğu travma, Macaristan'daki Fin-Ugor dil teorisi karşıtı görüşlere yaygınlık kazandırdı..." Daha geniş bilgi için Bkz: Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, "Altayik Kökenden Fin Ugorluğa", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Kış 2014, s. 254- 265.

55 "Budenz'in cevapları, dilbilimciler için o kadar belliydi ki Macar dili Türk dili ailesine dâhil edilmesi bilim camiasında bir daha asla ortaya çıkmadı. Yine de -Gyula Németh'in 1930'da belirttiği gibi- Vâmbéry'nin "Macarca ve Türk dillerinin karşılaştırılmasında büyük bir üne sahip olduğunu kimse inkâr edemez. Etnik grubun dilden ayrılması konusundaki düşüncelerinin zaman içinde istikrarlı olduğu da kanıtlanmıştır. Vâmbéry Budenz'in ölümünün ardından Macarların Ugor kökenli olduklarını fakat "zamanla Türkleşip dünya tarihine Türk halkı olarak girdiğini" belirtmiştir. Bkz: *Az Ugor – Török Háború*, MTA, <http://vambery.mtak.hu/hu/09.htm>. (19.03.2020)

56 Çolak, "Türk- Macar İlişkileri Çerçevesinde...", s. 529, 530.

57 Bu dilci Macarcanın Türkçe ve öteki doğu dilleri ile olan ilişkisi açısından bir deneme diye adlandırdığı Almanca "Versucheinesmagyarischen Sprachlehre mit einiges Hinsichtaufdie Türkischeundandere Mongenländische Sprachen" (1797) adlı çalışmasında bu görüşü savunmuştur.

58 Budapesti Hírlap gazetesinin 5 Kasım 1884 tarihindeki Dr. LaszloRethy tarafından kaleme alınan köşe yazısında Vâmbéry ve Ugorcular hakkında "...Armin Vambéry'nin büyük eserinin çıkması dilbilim edebiyatında büyük bir olaydı. Vambéry'nin teorisi (Macar dili ve halkı Ugorlar ailesine değil Türklere ait) sadece tatlı bir illüzyondur, çünkü Türk halklarını çok sever ve Avrupa bilim hayatında ondan başka kimse tanımaz onları. Vambéry'nin kuvveti kitaplarının sürükleyici olmasında saklıdır. Vambéry de Macarcayı Türkçeden etki aldığı

Türk-Ugor Savaşı adıyla devam eden bu büyük tartışmalar, Fin-Ugor dilbiliminin⁵⁹ de ilk ciddi denemesi olmuştur. Macar ulusu bu tartışmaları dikkatle izlemiştir. József Budenz ve Ármin Vámbéry'in Macar dilinin kökenleri konusundaki bu tartışmalar, XIX. yüzyıla beraber yerini daha ılımlı ve gerçekçi görüşmelere bırakmıştır. Macaristan'da Vambéry'yi çok kişi "amatör dilci" olarak sayıyordu.⁶⁰ Kendisi Macarcanın Türk diller ailesine ait olduğuna inanıyordu. Hunfalvy ve Budenz'e karşı bu görüşünü savunmaya çalışıyordu. Her iki tarafın da hem doğru hem kanıtlanamamış karşılaştırmaları vardı. Vambéry'ye göre bir halkın oluşumu sadece dil açısından değil etnik açıdan da önemlidir. Macar Bilimleri Akademisi'nin maddi yardım sağladığı Vámbéry, 1857'de İstanbul'a⁶¹ ve Orta Asya'ya yaptığı geziler Türkoloji çalışmalarını daha da güçlendirmiştir.

Macarları milattan önceki dönemlerden beri Türk kültürünün bir parçası olarak gören, *A Honfoglaló Magyarok Kialakulása* (Yurt Tutan Macarların Doğuşu) adlı eserinde Macarların "Yurt tutuştan" önceki dönemlerde Türk göçebe imparatorluğunun bir üyesi olduğunu açıklayan Gyula Németh, Macarların aslında Türk olduklarını ve Fin-Ugor kökenli Macarcayı bir dil değişimi sonucunda aldıklarını ileri süren tanınmış Macar tarihi uzmanı Kont István Zichy, genel dil bilimi Fin-Ugor ve Macar dilciliği yanında Altayistik ve Türkoloji'yi de önemle ele alıp geliştiren ve başından beri Macar dilinin Türk dilleriyle akraba olduğu görüşünün yanında yer alan Macar dilbilimci Zoltán Gombocz gibi bilim adamlarının çalışmaları, bu alanı daha da zenginleştirmiştir.⁶²

Ármin Vámbéry'in önderliğindeki Türkoloji çalışmaları bu dönemde çağ atlamış ve önemli eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁶³. Hizmetleri için 1888 yılında ikinci rütbeden Mecidi Nişanı almıştır.⁶⁴ Vámbéry'nin 1913'te ölümünden sonra yerine Türk-Macar akrabalığını savunan halefi József Thúry⁶⁵ geçmiştir. Vámbéry gibi tanınmış bir Türkolog olan József Thúry, Vámbéry'in açtığı yoldan ilerlemiş ve değerli eserler ortaya çıkarmıştır. Thúry, çeşitli Türkçe kaynakları, bir Çağatay Sözlüğü (1903), Orta-Asya Eski Türk Edebiyatına ait incelemeler ve dil lehçeleri derlemesi ile Macarların en eski tarihi hakkında çalışmaları yayımlanmıştır.⁶⁶ Macar Bilimler Akademisi 1903 yılında onu haberleşme üyeliğine seçmiş ve Thúry ayrıca, Osmanlı tarih kitaplarında geçen Macarlarla ilgili bölümler üzerine çalışmıştır. Thúry gençlik yıllarında "*Macarca-Türkçe Karşılaştırmalı Sözlük*" yazmayı düşünmüş ve büyük çabalardan sonra kaleme aldığı bu sözlüğü basılmak üzere 1889 yılında Macar Bilimler Akademisi'ne vermiştir.⁶⁷

İçin Türk diller ailesine ait olarak kabul ediyor. Bu deyiş sağlamdır. Ve Vambery konuştuklarını renklendirmeyi çok iyi bilir...." Yazının tamamı için bkz: Laszlo Rethy, "Vámbéry és A Finnisták", Budapesti Hírlap, Yıl 4, Sayı 305, Budapeşte 5 Kasım 1884.

59 Miklos Zsirai, "Finnugor Rokonsagunk", *Népvünk És Nyelvünk*, 10, Szeged 1938, S. 32-60.

60 Klára Sándor, "Vámbéry Ármin És A Török Magyar Nyelvcseré", *Iskolakultúra*, 2014/2, S. 77.

61 İstanbul'daki çalışmaları için bkz: Nándor Erik Kovács, "Hungarian Turkophiles in 19th Century Istanbul and Their Bequests in the Library of the Hungarian Academy of Sciences", *Osmanlı İstanbul'u IV*, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 20- 22 Mayıs 2016, s. 453- 472.

62 Çolak, "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde...", s. 529, 530.

63 István Vásáry, "A Tudós Vámbéry Ármin". *Magyar Tudomány*, 2013/8, s. 909-916.

64 BOA, İ. DH, Dos, No. 114.

65 Üniversite yıllarında Türk, Fin- Ugor dilleri ile ilgilenmiş, Arapça ve Farsça üzerinde durmuş, büyük bilim adamı Armin Vambéry'nin öğrencisi olmuştur. Thúry, o zamanın en büyük tartışması olarak geçen "*Ugor-Türk Savaşı*" konusunda J. Budenz'in özel bir yaklaşım ile Macarların Fin-Ugor kökenli olduğu tezini savunduğunu düşünmüştür. Thúry, Budenz'in bu tezinin yanlış olduğunu düşünerek Vámbéry'nin Macar dilinin Türk kökenli olduğu tezinin nesnel bir bakış açısı altında işlendiğini düşünerek ona destek vermiştir.

66 Nyiri, agm, s. 204.

67 Gyula Németh, *J. Thury*, Çev. Ziya Tugal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 25-30.

József Thúry'in ani ölümünden sonra Budapeşte Üniversitesi Türkoloji profesörlüğüne Ignacz Kúnos (1861-1941) ve Gyula Németh (1890- 1976) getirilmiştir.⁶⁸ 1889 yılında Sultan Abdülhamit'ten Mecidiye nişanının üçüncü rütbesini ve gümüş imtiyaz madalyasını alan, 1925'te de Türkiye'ye yaptığı hizmet için *Encümen-i Tetkik* tarafından fahri üyelik unvanı verilen Kúnos, Anadolu'ya gelerek halk hikâyelerini, masal, fıkra, türkü, Karagöz oyunlarını, kısacası halk edebiyatının pek çok ürününü derlemiştir. Gezileri sırasında Macarlar ile Türkler arasındaki kültürel köprüleri keşfeden Kúnos, 1910'da Türkiye ve Balkan ülkelerinde yaşayan halkın edebiyatından başka maddi kültürüne de geniş ölçüde yer vermiştir. Kúnos'un çabaları sayesinde Doğu Ticaret Akademisi'nin binasında *Şarkiyat Müzesi* açılmıştır. Bu müze, Macar Türkperestliğine güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁶⁹

Kúnos'un ardından Gyula Németh'in ortaya koyduğu çalışmalar Türkolojiye büyük bir değer katmıştır. Németh⁷⁰, Macarcada kullanılan Türkçe kelimeler üzerinde durmuş ve Türk yazıtlarıyla uğraşmıştır, yarım yüzyılı aşan araştırma, öğretim ve örgütlenme çalışmaları ile Macar Türkoloji ekolünün yaratıcısı olmuştur.⁷¹ Anadolu'ya yaptığı gezilerin etkisiyle Türk-Macar ilişkileri ve Türkoloji alanında çalışmalarını derinleştirmeye karar veren Németh⁷², bilimsel çalışma alanı olarak da Türk filolojisinin araştırılmasını başlıca hedef olarak belirlemiş ve Türkiye'ye yaptığı geziler sırasındaki notlarını ve deneyimlerini *Budapesti Hirlap*⁷³ gazetesinde çıkan "*Kisáziában*" (*Anadolu'da*) adlı ilk yazısında bahsetmiştir. Macaristan'daki Türkoloji çalışmaları, Osmanlı İktisat Tarihi hatıralarının, diplomatik ve paleografi alanlarının seçkin uzmanı olan Lajos Fekete döneminde de sürmüştür.⁷⁴ Lajos Fekete'nin Macar İlimler Akademisi el yazmaları bölümündeki "Az Oszmánli- Török Nyelv Hódoltságkori Magyar Jövevényyszavai" (Osmanlıca'nın Türk Hâkimiyet Dönemindeki Macarca Alıntıları) adlı belgede Türkçe'ye Macarca'dan geçen kelimelerin tespitini yapmıştır. Fekete'nin notlarına göre aşağı yukarı yüz kelime geçmiştir. Bunları genel olarak, halk isimleri, özel isimler, askerî terimler, ekonomik terimler olarak örneklendirmiştir.⁷⁵ Türkoloji alanında önemli çalışmalar yapmıştır.

Bir başka önemli isim de Lajos Ligeti'dir. Ligeti, Macaristan'da Türkoloji'nin daha geniş kapsamlı şekilde Altayist ekolünü kuran değerli bir Türkologdur. Ligeti'nin eserleri, 1939'dan itibaren Budapeşte'deki iç Asya Kürsüsü'nün çalışmalarına kaynaklık etmiştir.⁷⁶

László Rásonyi tanınmış bir Türkolog olarak Atatürk döneminde Türkiye'ye davet edilmiş ve 1935 yılında Ankara'da kurulan Hungaroloji Kürsüsü'nün profesörlüğüne atanmıştır. Rásonyi, 15 yıldan fazla bir süre Ankara'da çalışmış, Macar edebiyatı, Macar tarihi ve Türk-Macar ilişkilerinin araştırılması noktasında birçok uzman ve öğrenci yetiştirmiştir. 1942

68 Eren, *age*, s. 82, 83.

69 Çolak, "19. Yüzyıl Sonu...", s. 5.

70 Nuri Yüce, "Gyula Németh Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1981, s. 299

71 Nyiri, *agm*, s. 204.

72 "Şüphesiz ki Türk Macar dostluğunun oluşmasında kültürel ilişkiler ve eski bağların büyük rolü vardır. Bunu Türkler 'kardeş' kelimesiyle ifade eder..." Gyula Németh: *Törökök és Magyarok (Régi Törökök)*, Cilt I, MTA, Budapeşte 1990, s. 176 – 178.

73 "Kisáziában", *Budapesti Hirlap*, 28, nr. 189, 7 Ağustos 1908; Tatárföldön", *Budapesti Hirlap*, 289, nr. 187, 8 Ağustos 1909.

74 Türk tarihi ve paleografyası dalında uzman olan Macar tarihçi ve arşivci Lajos Fekete, 12 Haziran 1891 tarihinde Macaristan'ın başkenti olan Budapeşte'nin kuzeybatısında yer alan Komárom Megye iline bağlı Tardosbánya kasabasında doğmuştur. Lajos Fekete çocukluk yıllarının ardından yüksek öğrenimini Budapeşte Pázmány Peter Üniversitesi Tarih ve Latin Filolojisi bölümlerinde sürdürmüştür.

75 Lajos Fekete, "Az Oszmánli- Török Nyelv Hódoltságkori Magyar Jövevényyszavai", *MTA. MS. 5174/145.*

76 Nyiri, *agm*, s. 205.

yılına kadar başta en eski Macar tarihi olmak üzere Macar Dili ve Edebiyatı derslerini veren Rásonyi'nin öğrencileri arasında M. Tayyip Gökbilgin de bulunmaktadır.⁷⁷

Macaristan Türkoloji Kürsüsü, öncü Türkologları ile bu alana birçok hizmet etmiştir. Ortaya konan çalışmalar, Türklük biliminin aydınlanmamış kısımlarına ışık tutmuş, ardından gelecek çalışmalara rehberlik etmiştir. Ayrıca başlangıçta Vámbéry'ye, hatta daha öncesine götürülebilecek Türkoloji geleneği, oryantalist bir bakış açısıyla şekillenmemiş, bağımsız bir Türkoloji ekolü oluşturacak şekilde, güçlü bir şekilde günümüze kadar gelişimini sürdürmüştür.⁷⁸

Avrupa'nın ortasında yerleştikleri halde, Avrupalı olmayan ya da kendilerini Avrupalı hissetmeyen Macarlar, en eski Macar tarihini araştırmaya yönelmişlerdir.⁷⁹ Avrupa'da kendilerini ve nereden geldiklerini sorgulayan ve kendilerine yeni bir kimlik arayan Macarlar XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkoloji çalışmalarında büyük gelişmeler kaydetmişlerdir. Türk dilinin ilk etimoloji sözlüğünün yazarı olan Vambéry'nin Budapeşte Üniversitesi'nin ilk Türkoloji profesörü olması ve Türkoloji tarihindeki önemli çalışmaları kendisinden sonra da Macar Türkolojisinin devam etmesine sebep olmuştur. Türkoloji tarihinde müstesna bir yere sahip olan Macar Türkoloji ekolü Türk dilinin çok önemli meselelerini ortaya koyan, Türkolojinin en önemli isimlerini yetiştiren bir ekol olarak karşımıza çıkmıştır.⁸⁰

SONUÇ

Macarların kendi köklerine doğru bir keşfe çıkmalarını başlatan süreç, artık kültürel köklerini merkezî Asya'da yani Türk topluluklarının yanı başında arama düşüncesine yöneltmiştir. XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Macarlar, Germen ve Slav halklarının arasında sıkışıp kalmış ve kendi tarihlerini, dillerini ve benliklerini araştırma ihtiyacı duymuşlardır.

Macar ana tarihi araştırmalarının ilk ciddi ve dilticilik esasına dayanan usulü Vámbéry'nin çalışmaya başladığı zamanlarda ortaya konulmuştur. O zamandan beri hep Macar dilinin kökünün nerede olduğu hangi dillerle yakınlığı bulunduğu incelenmiştir. Kendi kökenlerini bulma ihtiyacından kaynaklanan bu gelişmeler, Macaristan'da Turancılık ve Türkoloji'nin doğmasına sebep olmuştur. Türkoloji çalışmaları Macarlar için hayati derecede önem arz eden bir uğraş haline gelmiş ve Macaristan'da ilk kez bir Türkoloji kürsüsünün kurulması da bu çalışmaların artık sistematik ve daha düzenli hale gelmesini sağlamıştır.

Başta Ármin Vámbéry olmak üzere bu sahada araştırma yapan Macar Türkologlar Türk diline, Türk tarihine ve Türk kültürüne dair çok sayıda çalışmaya imza attılar. Macar Bilimler Akademisi'nin (MTA) yaptığı sayısız sözlük, derleme ve çeviri faaliyetleri önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmaların yaratmış olduğu etki sayesinde diğer ülkelerdeki Türkoloji çalışmaları da ivme kazandırmıştır. Macarların kendi köklerini arama yolunda vermiş oldukları çabaları her şeyden önce Türk diline ve tarihine önemli katkılar yapmıştır. Dikkatleri Türklere ve Türklüğe çeken Macar Türkologlar, bu yöndeki diğer ülke çalışmalarını da arttırmıştır. Araştırılan konular, hazırlanan çalışma ve sözlüklerle Türklük bilimini zenginleştirmişlerdir. Türkoloji çalışmalarının sistemli bir şekilde devam etmesi, Türklere ilgili birçok araştırmanın yapılmasını sağlamıştır.

77 Hazai, *age*, s. 28; Öğrencileri ile bilgi alışverişlerine ve çalışmalarına mektuplar aracılığı ile devam etmiştir. Mektuplaşmalardan örnekler için bkz: MTA, MS 2425/226 108/ 109; MTA, MS 2425/225 106/ 107.

78 András Róna-Tas, *Türkoloji'ye Giriş*, (Çev. İsa Sarı), Nobel Yayıncılık, Ankara 2013, s. 9.

79 Şerif Başta, "Türk-Macar Münasebetlerinde Hungarolojinin Yeri", *Makaleler* 3, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 384.

80 Selçuk Kırbacı, *Türkoloji Tarihi- Türkologlar ve Eserleri*, Orhun Yayınları, İstanbul 2012, s. 89.

KAYNAKÇA

A.ARŞİVLER

- Arcanum Digitális Tudománytár (ADT) / Arcanum Dijital Arşivi
Magyar Tudományos Akadémia (MTA) (Macar Bilimler Akademisi)
“A Honfoglalás”, Arcanum Digitális Tudománytár (ADT), (20.03.2020)
Az Élete, MTA, <http://vambery.mtak.hu/hu/01.htm> (20.03.2020).
Az Ugor – Török Háború, MTA, <http://vambery.mtak.hu/hu/09.htm>. (18.03.2020)
MTA. MS. 5174/145.
MTA, MS 2425/226 108/ 109
MTA, MS 2425/225 106/ 107.
BOA, İ. DH, Dos, no. 114.

B. GAZETELER

- Laszlo Rethy, “Vâmbéry és A Finnisták”, *BudapestiHírlap*, Yıl 4, Sayı 305, Budapeşte 5 Kasım 1884.
“Kisáziában”, *Budapesti Hírlap*, 28, nr. 189, 7 Ağustos 1908
Tatárföldön”, *Budapesti Hírlap*, 289, nr. 187, 8 Ağustos 1909.

B. KİTAPLAR

- András Róna-Tas, *Türkoloji'ye Giriş*, (Çev. isa Sarı), Nobel Yayıncılık, Ankara 2013, s. 9.
Balkan Türkoloji Tarihçesi ve Balkan Türkologları (2012), (E. Selçuk Kırbaç), TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Demirkan, Tarık (2000), *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
Eren, Hasan (1998), *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, TDK Yayınları, Ankara.
Güngörmüş, Naciye (2010), *Macaristan'da Değişim ve Demokrasiye Geçiş (1989- 2009)*, Köksav Yayınları, Ankara.
Hazai, György (19663), *Tarih Boyunca Macar Türk Bağları*, Budapeşte.
İsen, Mustafa (2012), *Balkan Türkoloji Tarihçesi Ve Balkan Türkologları*, (Ed. Selçuk Kırbaç), TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Kırbaç, Selçuk (2012), *Türkoloji Tarihi- Türkologlar ve Eserleri*, Orhun Yayınları, İstanbul.
Mandler, David (2007), “Arminius Vambéry”, *Shofar: An Interdisciplinary Journal Of Jewish Studies*, Volume 25, Number 3, Spring, s. 1-12.
Namal, Yücel (2009), *Türk- Macar İlişkileri*, İskenderiye Yayınları, İstanbul.
Németh, Gyula (1982), *Attila ve Hunlar*, Çev. Şerif Baştav, AÜDTCF Yayınları, Ankara
Németh, Gyula (1990), *Törökök és Magyarok (Régi Törökök)*, Cilt I, MTA, Budapeşte.
Orkun, Hüseyin Namık (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara.
Oba, Ali Engin (1995), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara.
Özdoğan, Günay Göksu (2015), *Turan'dan Bozkurta Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 - 1946*, İletişim Yayınları, İstanbul.
Pusztay, János(1977), *Az Ugor – Török Háború Után*, Magvető Kiadó, Budapest.
Rásonyi, László (1983), *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
Rásony, László (1993), *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

- Róna-Tas, András (1995), *A Magyarság Korai Története (Tanulmányok)*, Magyar Östörténeti Könyvtár, Szeged.
- Saffet, Reşit (1930), *Türklük ve Türkçülük İzleri*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara.
- Sunar Burcu- Serap Yolcu (2012); "Orta Avrupa'da Yalnız Bir Asyatik Devlet: Macaristan (1848-1943)", *Macar Kardeşler*, (Ed. Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Tóth Ágnes (2009), *Magyar Lendkerekek az Új Törökország Gépezetében, Avagy Gazdasági és Kulturális Együttműködés Törökország és Magyarország Között az Atatürki AranykorIdőszakában*, Grotius E-Könyvtár, Budapest.

C. MAKALELER

- Ágoston Gábor (2002), "Siyaset ve Histografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü", (Çev. Bülent Keneş), *Türkler*, Cilt. 15, Ankara, s.95-103.
- Başstav, Şerif (2005), "Türk-Macar Münasebetlerinde Hungarolojinin Yeri", *Makaleler* 3, Berikan Yayınevi, Ankara, s.384-385.
- Çapraz, Hüseyin Şevket Çağatay (2014), "Altayik Kökenden Fin Ugorluğa", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Kış, s. 254- 265.
- Çolak Melek (2011), «Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkoloji'si ve "Ugor-Türk Savaşı", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Muğla, s. 528-543.
- Çolak, Melek (2001), Çolak, «19. Yüzyıl Sonu- 20. Yüzyıl Başlarında Türk- Macar Yakınlaşması», *Toplumsal Tarih*, Sayı 89, s. 4-25.
- Dobrovits, Mihály (1999), "Vámbéryval 2000-ben", *2000 Folyoirat*, 3, s. 49-55.
- Doğan, İsmail (2007), «Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 2, Ankara, s. 3-18.
- Géza, Dávid (1994), "A Magyarországi Turkológia", *Magyar Szemle*, Új Folyam XXIX. 1-2. Szám.
- Güngörmüş, Naciye (2017), "Türk- Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármın Vâmbéry'nin Yeri", Ölümünün 100. Yılında Ármın Vâmbéry'yi anma Toplantısı 6- 7 Eylül 2013, Ankara, s. 68-80.
- Hazai, György (1990), "Macaristan'da Türkoloji", *Türk Dili*, Sayı 461, Mayıs, s. 206-2012.
- Hazai, György (2011), "A Turkológia Hosszú 20. Évszázadának Mérége", *Keletkutatás, Ősz*, Budapest, s.110-121.
- Kakuk, Zsuzsa (1969), "Osmanlıcadan Macarcaya Geçmiş olan Kelimeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 16, s. 65-80.
- Karakurd, Muslihiddin (1970) , "Türklerin Dostları: ÁrmınVámbéry (19.III.1832-15. IX.1913)", *Türk Kültürü*, S. 88, Yıl: VIII, s. 275-282.
- Korkmaz, Zeynep (2012), "Türk Macar İlişkilerinde Türklük Bilimi (Türkoloji)'nin Yeri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 722, s. 154-165.
- Kovács, Nándor Erik, "Hungarian Turkophils in 19th Century Istanbul and Their Bequests in the Library of the Hungarian Academy of Sciences", *Osmanlı İstanbul'u IV, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 20- 22 Mayıs 2016, s. 453- 472.
- Nagy, Kálmán, "A 895. Évi Magyar Honfoglalás", *sulinet.hu*. (21.03.2020).

- Namal, Yücel (2011), "Prof. Dr. M. Şerif Baştav'la Söyleşi", *Tarih Okulu*, Sayı IX, s. 225- 232.
- Nyiri, Mária (2002), "Macaristan'da Türkoloji Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 139, s. 201-210.
- Oral, Mustafa (2004), "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s.107-229.
- Öner, Mustafa (2015), "Türk Dünyası ve Türkoloji", *Aydın Türklük Dergisi*, Sayı 1, İstanbul, s. 87-93.
- Sándor, Klára (2014), "Vámbéry Ármin És A Török Magyar Nyelvcserere", *Iskolakultúra*, 2, s. 75-82.
- Sándor, Klára (2017), "Ármin Vámbéry ve Türkçeden Macarcaya Dil Değiştirme", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6- 7 Eylül*, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 110-113.
- Tasnádi, Edit (1996), "Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji 125 Yıllık" *Türk Kültürü*, Yıl. XXXIV, Sayı 400, Ankara, s. 54-55.
- Türker, Pınar (2017), Macaristan'da Türkoloji Çalışmalarına Genel Bir Bakış: Türkoloji'nin Gelişimi ve Macar Türkologlar", *Türk Tarihi Dair Yazılar*, Ed. Alparslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara, s. 745- 763.
- Vásáry, István (2013), "A Tudós Vámbéry Ármin", *Magyar Tudomány*, 8, s. 909-916.
- Vásáry, István (2013), "Osmanlı Öncesi Macar- Türk İlişkilerine Dair ", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 145-152.
- Yüce, Nuri (1981), "Gyula Németh Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, s. 229-264.
- Zimonyi, István (2002), "Macaristan'daki Türkoloji Çalışmaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl 8, Sayı 43, s.46-48.
- Zsirai, Miklos (1938), "Finnugor Rokonsagunk", *Népünk És Nyelvünk*, 10, Szeged 1938, s. 32-60.

TÜRK TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAIJAN VE AZERBAIJAN TÜRKLERİ'NİN TEMSİLİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

A RESEARCH ON REPRESENTATION OF AZERBAIJAN AND AZERBAIJAN TURKS IN TURKISH HISTORY TEXTBOOKS

Nuri KÖSTÜKLÜ**

Geliş Tarihi/Received:30.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:03.06.2020

KÖSTÜKLÜ, Nuri, (2020), "Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2775-2785.

Öz

Okul tarih ders kitapları, ülkelerin birbirini tanıma ve diğer ülke ve halkları hakkında imajın oluşmasında etkili araçlardan biridir. Özellikle, kişiliğin gelişme süreci olarak kabul edilen ortaokul ve lise yaş grubundaki bireylerde, uluslararası ilişkiler ve "öteki" kavramının oluşmasında ve dünyaya bakışında tarih ders kitaplarının yönlendirici unsurların başında geldiği kabul edilmektedir. Dolayısıyla, tarih ders kitapları, milli kimliğin oluşmasında etkili olduğu kadar, dünyayı anlamada da fevkalade önemli ve etkili materyaller arasında yer almaktadır.

Bu araştırmada, halen Türkiye'de okutulmakta olan lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin nasıl temsil edildiği hususu, konuyla ilgili diğer kaynaklar da dikkate alınarak değişik açılardan analiz edilecek, Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin geçmişte kurulmuş ve bugün de devam eden siyasî, ekonomik, kültürel ilişkilerin Türkiye toplumu tarafından geniş şekilde öğrenilmesi için, ders kitaplarında içerik ve materyal bakımından yapılması gereken değişiklik ve ilaveler konusunda öneriler geliştirmiştir.

Bu çalışmada şu sonuçlara varılmış ve öneriler sunulmuştur;

1- Metinlerde ve görsellerde sıklık oranına göre en fazla, "Azerbaycan", "(Dağlık) Karabağ", "Tebriz", "Nahçıvan" ve diğer coğrafi kavramlar gözlenmiştir.

2- Görsellerin büyük bölümü, çoğu dolaylı olmak üzere, "haritalar"dan ibarettir. Görsellerin tasnifinde ortaya çıkan kategoriler, metinlerde geçen ilgili kavram kategorileriyle tam örtüşmemektedir. Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi kitabı haricindeki diğer bütün ders kitaplarında birkaç dolaylı haritanın dışında görsel bulunmamaktadır. Dolayısıyla 9, 10, 11. Sınıflardaki ders kitaplarında Azerbaycan algısı görsellerle desteklenmemiştir. Görseller bu çerçevede artırılmalıdır.

3- Osmanlı öncesi "Azerbaycan" ve Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmelere hiç temas edilmemiştir. Osmanlı öncesi Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmeler, özellikle İslam öncesi devirler Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanı ve Selçuklu döneminde Azerbaycan coğrafyasında Türk kültürünün inşa ve gelişme sürecine dair bilgiler ilgili konular içerisinde yer alabilir.

4- Osmanlı hâkimiyet dönemi Azerbaycan'la ilişkiler veya Azerbaycan algısı Osmanlı-Safevî ilişkileri çerçevesinde bazı askerî olaylarla sınırlı kalmıştır. Osmanlı'nın Kafkasya politikası çerçevesinde buradaki Türk hanlıklarıyla siyasî, sosyal, kültürel ilişkilerinin ilgili konular içerisinde belli oranda verilmesinin, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin doğru algılanmasına katkı sağlayacaktır.

* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 13-16 Eylül 2018'de Bakü'de düzenlenen "I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu"na sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

**Prof. Dr.,Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, A.K. Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD,KONYA, nkostuklu@erbakan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4583-284X>)

5- Millî Mücadele ve Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ders kitaplarına neredeyse hiç yansımamıştır. Her iki ülke açısından olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bu dönemdeki siyasî, kültürel ve ekonomik ilişkilerin, karşılıklı yardımlaşmaların, uygun metin ve görsellerle ilgili konular içerisinde yer almasının günümüz Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

6-Sovyetlerin çözülmesinden sonra Türk cumhuriyetlerinin kurulması sürecinde Kafkaslar ve Azerbaycan Cumhuriyeti değişik açılardan ders kitabına yansımıştır. Ansiklopedik bilgilerin yanı sıra özellikle eğitim, kültür, siyasî ilişkiler ve ekonomi alanında Azerbaycan'ın durumu ve Türkiye ile ilişkileri görsellerle desteklenerek sunulmuştur. Ancak bazı görsellerde gerekli hassasiyetin gösterilmediği gözlenmiştir. İlgili ders kitabındaki Azerbaycan bayrağı, gerçek renkleri yansıtmamaktadır. Bu da öğrencide "Azerbaycan" kavramı algısını olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla, Azerbaycan algısının doğru teşekkülü için, Azerbaycan bayrağı, muhakkak gerçek renkleriyle temsil edilmelidir.

Anahtar kavramlar: *Azerbaycan, Azerbaycan Türkleri, Türkiye, Türk tarih ders kitapları.*

Abstract

As it is known, the history textbooks are considered for the countries as one of the most effective means of learning and forming an image about each other. It is accepted that history textbooks are the leading factors in forming international relations, the concept of "others", and view of the world especially for the individuals in the age of secondary or high school which is considered as the age of developing personality. Thus history textbooks are effective not only in the formation of national personality but also in understanding the world.

In this paper, the way Azerbaijan and Azerbaijani Turks are represented in high school history textbooks being followed in schools in Turkey has been analyzed from different aspects, by taking the other sources into consideration as well, and some suggestions have been made about the changes and additions to be made in terms of content and materials so that the political, economic, and cultural relations between Anatolian and Azerbaijani Turks founded in the past and is still going on today will widely be learnt by the Turks in Turkey.

In this study, the following conclusions were drawn and suggestions were made;

1- "Azerbaijan", "(Nagorno) Karabakh", "Tabriz", "Nakhchivan" and other geographical concepts were observed the most in the texts and images by frequency.

2- Most of the images consist of "maps", most of which are indirect. The categories shown up in the classification of the visuals do not coincide exactly with the relevant concept categories in the texts. Except for a few indirect maps, there are no visuals in any of textbooks, except for the secondary school Contemporary Turkish and World History books. Therefore, the perception of Azerbaijan in the textbooks of the 9th, 10th, and 11th grades was not supported by visuals. The images should be increased within this framework.

3- The developments in "Azerbaijan" and the geography of Azerbaijan before the Ottoman were never mentioned. Information on developments in the pre-Ottoman Azerbaijan geography, especially during the pre-Islamic periods, the Huns, Gokturks, period of Hazars, and the construction and development process of Turkish culture in Azerbaijan geography during the Seljuk period can also be mentioned.

4- The period of Ottoman domination was limited to some military events within the framework of relations with Azerbaijan or the perception of Azerbaijan, Ottoman-Safavid relations. Introducing political, social and cultural relationship of The Ottomans with the Turkish khanates there within the frame of Caucasus policy in a certain amount will contribute to understand Turkey-Azerbaijan relations.

5- The Turkish-Azerbaijan relations during the National Struggle and Atatürk's periods have nearly not been reflected in the textbooks. It is thought that reflecting, through relevant texts and visuals within the relevant topics, the political, cultural and economic relations and mutual cooperation from the standpoint of both countries during that period, when extraordinary developments were experienced will greatly contribute to Turkish-Azerbaijanian relations.

6- During the establishment of the Turkish republics after the disintegration of Soviets, the Caucasus and the Republic of Azerbaijan were reflected in the textbook from different angles. In addition to

Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma

encyclopedic information; education, culture, political relations and situation in Azerbaijan in the field of economy and relations with Turkey were presented with visual. However, it is observed that the necessary sensitivity was not shown in some images. The Azerbaijani flag shown in the textbook is not reflecting true colors, and this negatively affects the perception of the concept of "Azerbaijan" in the student. Therefore, for forming a correct Azerbaijan perception, the flag of Azerbaijan must be represented in its genuine colours.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijan Turks, Turkey, Turkish history textbooks.

I- AZERBAIJAN COĞRAFYASINDA TÜRK KÜLTÜR VARLIĞI VE TÜRKİYE-AZERBAIJAN İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİNE KISA BİR BAKIŞ

Bilindiği üzere, her iki devlet üst düzey yetkililerinin fırsat buldukça "bir millet iki devlet" ifadesiyle dile getirdikleri Azerbaycan-Türkiye ilişkileri derin bir geçmişe sahiptir. Günümüz Azerbaycan coğrafyasındaki Türk kültür varlığını M.Ö. 7-6 yüzyıllara bölgedeki Saka Türklerine kadar uzatmak mümkün olmakla birlikte, sonraki yüzyıllarda Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanında bölgedeki Türk varlığı artarak devam etmiş idi¹. Ancak, Azerbaycan coğrafyasında, İslamiyet'in birleştirici harç görevini gördüğü, "Türklüğün" temel unsuru teşkil ettiği millî kimliğin teşekkülünün, Selçuklu hakimiyeti ile başladığı söylenebilir². Selçuklu devrinden sonra, Moğol dönemi ve müteakiben Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîlerin hakimiyet dönemleri, Azerbaycan coğrafyasında Türk kimliğinin inşa döneminin tamamlandığı süreçtir³. Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlı Türklerinin Azerbaycan Türkleri ile teması başlamış, Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi ile Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri yoğunluk kazanmıştı. Ne var ki 16.-17. asırlarda Safevî-Osmanlı çatışmaları ve 18. yy. ortalarında kurulmaya başlayan Kuzey Azerbaycan'daki Türk hanlıklarının yarım asır kadar süren birbiriyle rekabetleri bölgeye Rus nüfuzunun girişine zemin hazırladı. Netice itibarıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hanlıklar, Rus hakimiyetine girdiler. 1905, 1917 Rus ihtilali dönemleri, Azerbaycan Türklerinin milli kimliklerinin temsili açısından bazı ümitleri beraberinde getirdi. 28 Mayıs 1918'de M. Emin Resulzade'nin öncülüğünde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Osmanlı Devleti bu süreçte Azerbaycan Türklerinin yanında yer aldı. Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusu, Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına koştu ve Bakü'yü kurtardı⁴. Azerbaycan Türkleri de I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu Türklerine elinden gelen yardımı yapma gayreti içinde oldular ve bu maksatla Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ni kurdular⁵. Ancak, Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddeleri çerçevesinde⁶ Türk kuvvetlerinin çekilmesini müteakip, gelişen şartlar içerisinde Rus Kızıl ordusu Azerbaycan'a girerek 28

1 Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTFC Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, C. 1, Sayı: 1, Ankara, Kasım 2004, s. 8-10.

2 Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, Kök yay., Ankara 1990, s. 6

3 Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleter*, Cilt:21, sayı:83, Temmuz 1957

4 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 3, Kısım: 4, TTK yay., Ankara 1991, s. 234-236; Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak Nuri Paşa'nın Azerbaycan'daki faaliyetleri ve Azerbaycan Türkleri'nin Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'na bakışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Orduları Komutanı- Sütlüce Fabrikasının Sahibi NURİ PAŞA (Killigil)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 157- 312.

5 Bu konuda bkz., Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2000.

6 Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesinde; "İran'ın şimal-i garbî kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir..." ve 15. maddede "el-yevm Osmanlı Hükümeti idaresinde bulunan maverâ-yı kaffas demiryolları itilaf devletleri memurlarının kontrolüne bırakılacak..." hükümleri yer alıyordu. Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 744, 745.

Nisan 1920’de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne son verdi ve yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu⁷.

Azerbaycan Türkleri, Mütareke sonrasında başlayan Türk millî mücadelesine kayıtsız kalmadı. Azerbaycan Hükümeti, Kazım Karabekir’e gönderdiği bir yazıyla Heyet-i Temsiliye ile ilişki kurup yardım yapmak istedikleri yönündeki iradesini beyan etti. Nitekim takip eden süreçte Azerbaycan’dan Ankara Hükümeti’ne petrol poliçeleriyle birlikte toplam değeri 1.500.000 Fransız Frangı civarında yardım ve petrol poliçeleri gönderildi⁸. Ayrıca, Karabekir’in yetim-öksüz çocuklar için Erzurum’da açtığı okulların masrafına harcanmak üzere 500 adet yüzlük Osmanlı altınının teberru edildiği bilinmektedir⁹. Yine bu süreçte Azerbaycan, Elviye-i Selase’deki millî teşkilatlanmalara elinden gelen katkıyı sağladı¹⁰. Türk İstiklal Savaşı’nın devam ettiği bu süreçte Türkiye, Sovyet Rusya ile ilişkisini bozmadan imkanlar ölçüsünde Azerbaycan’ın yanında yer aldı ve Azerbaycanlı mültecilere elinden gelen yardımı yaptı¹¹. Uzun bir süre SSCB idaresinde kalan Azerbaycan 18 Ekim 1991’de bağımsızlığını ilan edince, onu ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti oldu. Tarihi bir derinliğe sahip bulunan Türkiye- Azerbaycan ilişkileri karşılıklı saygı ve dostluk anlayışı içerisinde devam edegelmektedir.

II- ARAŞTIRMANIN AMACI:

Bu araştırmanın amacı, halen Türkiye’de okutulmakta olan lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin nasıl temsil edildiğini tespit etmektir.

III- PROBLEM:

Halen Türkiye’de okutulmakta olan Lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri nasıl temsil edilmektedir?

Probleme yönelik şu sorulara cevaplar aranmıştır;

1- Lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların tekrar sıklığı nedir?

2- Lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri nasıl temsil edilmektedir?

7 Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve Bolşevik Ruslar’ca yıkılışı hakkında bkz., M. Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İrfan yayınevi, İstanbul 1990.

8 Milli Mücadele’de Azerbaycan Türklerinin yardımları hakkında bkz., Nuri Köstüklü, “İstiklal Savaşının Mali Kaynakları- Azerbaycan Türkleri’nin Yardımları”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., 2. Baskı, Ankara 2002, s. 345- 346.

9 TBMM’nin 14.12. 1920 tarihli oturumunda Azerbaycan’ın bu yardımları dile getirildi. Bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı, Ankara 1943, C. 6, s. 357; Nuri Köstüklü, *Kazım Karabekir ve Eğitim*, Çizgi Kitabevi yay., 5. Baskı, Konya 2009, s. 109- 110.

10 S. Esin Dayı, “Azerbaycan’ın Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) deki Milli Mücadele’ye Destekleri”, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Cilt: 3, sayı: 2, Erzurum 2002.

11 Bu konuda bir fikir vermek açısından bkz., Van ve civarına yerleştirilecek Azerbaycanlı mülteciler hakkında: *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (= BCA)*, 30.18.1.1, Kutu: 2, dosya: 24, Sıra no: 3; mültecilerin masrafları hakkında bkz., *BCA*, 30.18.1.1, Kutu: 3, dosya : 18, Sıra no: 16; Kars Konsolosu İslam Bey ve Tebriz civarından gelecek mülteciler hakkında bkz., *BCA*, 30.18.1.1, Kutu: 4, dosya : 44, Sıra no: 10; Kutu: 4, dosya : 48, Sıra no:16; Azerbaycan’dan gelecek mülteciler, muhacirler ve esirler hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz., Nuri Köstüklü, “Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan ilişkilerinde ‘Mülteciler’, ‘Muhacirler’ ve ‘Esirler’ Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII-1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir 2017, s. 109-124.

Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma

IV- **METOD:**

Problem cümlelerine yönelik olarak ders kitaplarında yer alan veriler nicel ve nitel açıdan analiz edilmiştir.

V- **ÖRNEKLEM:**

Araştırmanın örneklemini; Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunca ders kitabı olarak kabul edilen ve halen yaygınca okutulmakta olan lise tarih ders kitapları oluşturmuştur. Bunlar şunlardır;

- 1- Komisyon, (Editör: M. Ali Kapar), *Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf* (Ankara, 2017)
- 2- Sami Tüysüz, *Ortaöğretim Tarih 10* (Ankara, 2017)
- 3- Komisyon, (Editör: Akın Sever), *Ortaöğretim Tarih 11* (Ankara 2017)
- 4- Mahmut Ürküt, *Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük* (Dördüncü baskı, Ankara 2017)
- 5- Komisyon, (Editör: Yunus Kurt), *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* (Ankara 2017)

Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf ve *11. Sınıf Tarih* ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları yayını, diğerleri Milli Eğitim Bakanlığı'nca ders kitabı olarak kabul edilen özel yayınlardır.

VI- **BULGULAR VE DEĞERLENDİRME:**

Yukarıdaki 1. problem cümlesine ait, lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların tekrar sıklığına yönelik bulgular aşağıdaki TABLO-1'de gösterilmiştir

TABLO-1: Türk lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların gözlenme sıklığı.

9. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	Ülke ve şehir	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (3)	
	Tebriz (2)	
10. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	Ülke ve şehir	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (5)	
	Tebriz (6)	
	Karabağ (4)	
	Bakü (2)	
	Şirvan (2)	

11. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
“Azerbaycan” ve “Azerbaycan Türkleri” ile ilgili herhangi bir kavram veya kelime geçmemektedir		
(12. Sınıf) Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı		
<i>Tarihi ve siyasî şahsiyetler</i>	Ülke ve şehir	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (5)	Azerbaycan Türkleri (1)
	Nahçıvan (3)	
	Tebriz (2)	
	Bakü (1)	
(12. Sınıf) Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi Ders Kitabı		
<i>Tarihi ve siyasî şahsiyetler</i>	Ülke ve şehir	<i>Milliyet</i>
M. Emin Resulzade (2)	Dağlık Karabağ (7)	Azerî (ler) (4)
Ebulfeyz Elçibey (2)	Nahçıvan (2)	
Muttalibov (Devlet Bakanı) (1)	Kuba (1)	
Haydar Aliyev (3)	Şeki (1)	
İlham Alivev (1)	Yavlahk (1)	
Bahtiyar Vahapzade (1)	Barda (1)	
	Terter (1)	
	Gence (1)	
	Kazak (1)	
	Neftçak (1)	
	Lenkeran (1)	

Yukarıdaki 1. problem cümlesine ait, lise tarih ders kitaplarındaki “Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri” ile ilgili görsellere yönelik bulgular aşağıdaki TABLO-2’de gösterilmiştir

TABLO-2: Türk lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili görseller ve gözlenme sıklığı.

9. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasî, kültürel vs.</i>
Dolaylı (2)			
Doğrudan (1)			
10. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasî, kültürel vs.</i>
Dolaylı (6)			

Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma

11. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
“Azerbaycan” ve “Azerbaycan Türkleri” ile ilgili herhangi bir görsele rastlanmamıştır			
(12. Sınıf) Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (4)			
(12. Sınıf) Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (9)	Bakü'den görünüm (1)	Bakü-Ceyhan Boru hattı haritası (1)	Haydar Aliyev'in resmi (1)
Doğrudan (1)		Bakü-Ceyhan Boru hattı-fotoğraf (1)	Bahtiyar Vahapzade'nin resmi (1)
		Türkiyenin verdiği krediler tablosu (1)	Dağlık Karabağ Sorunu-Gazete küpürü (1)
			Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye gelen öğrencilerin sayı tablosu (1)
			Azerbaycan Bayrağı (1)

TABLO-1 ve TABLO-2'deki bulgulardan şu değerlendirmelere ulaşılabilir;

1- Kavramları tasnif ettiğimizde TABLO 1'e yansıdığı üzere 3 ana kategoride yer aldığı görülmüştür. Bunlar; “Tarihî ve siyasî şahsiyetler”, “Ülke-Şehir”, “Milliyet” ana başlıklarında toplanmıştır. “Tarihî ve siyasî şahsiyetler” ve “milliyet” kategorisinde toplam 7 farklı kavram 16 kez gözlenmiş olmakla birlikte, esas kavram çeşitliliği ve gözlenme sıklığı “ülke-şehir” kategorisinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Bu durum, Türk tarih ders kitaplarındaki “Azerbaycan” ve “Azerbaycan Türkleri” algısının, tespit edilen kategorilerle sınırlı olduğunu gösteriyor.

2- Sayı ve çeşitlilik olarak en fazla gözlenen kavramlar “ülke-şehir” kategorisinde olup gözlenme sıklığına göre; Azerbaycan 13, (Dağlık) Karabağ 11, Tebriz 10, Nahçıvan 5, Bakü 3, Şirvan 2, ve harita üzerinde olmak üzere; Kuba, Şeki, Yavlah, Barda, Terter, Gence, Kazak, Neftçak, Lenkeran yer isimleri 1'er defa yer almaktadır. Bir başka ifade ile 15 farklı kavram 53 ayrı yerde gözlenmiştir. Öte yandan, “tarihî veya siyasî şahsiyetler” kategorisinde 6 farklı kavram toplam 10 kez gözlenmiştir. En az gözlem “milliyet” kategorisinde olup, burada “Azerbaycan Türkleri” 1 ve “Azerî(ler)” 4 yerde geçmektedir. Bu kavram ve rakamların verdiği sonuç şudur; Türk tarih ders kitaplarında Türkiye- Azerbaycan ilişkileri algısı, daha ziyade “coğrafi” kavramlarla yansımaktadır.

3- Görseller tasnif edildiğinde; “Harita (doğrudan veya dolaylı)”, “Coğrafi-şehir resimleri”, “Ekonomik”, “Diğer siyasi-kültürel” görseller olmak üzere 4 ayrı kategoride toplandığı görülmüştür. Doğrudan veya dolaylı 19 harita, 1 şehir resmi, ekonomik alanla ilgili 2 tablo ve bir fotoğraf ile siyasi ve kültürel kategoride yer alan 5 görsel bulunmaktadır. Bu durum, görsellerin metin içindeki kavram kategorileriyle tam örtüşmediği, görsellerin metin içindeki kavramları yeterli oranda temsil etmediği anlamına gelmektedir.

2. Problem cümlesine yönelik olarak, incelenen ders kitaplarına bakıldığında şu tespitlere ulaşılabilir;

Buraya kadar verilen bilgiler çerçevesinde 2. Problem cümlesi olarak tespit ettiğimiz, “lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin nasıl temsil edildiği?” Sorusuna şu ana başlıklarda cevap vermek mümkün gözükmemektedir;

1- 13. yüzyıla kadar tarihî gelişmeler ve kültür ve medeniyet konularının ele alındığı Ortaöğretim Tarih 9 ders kitabında; “1220-1221 yıllarında Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan’a giren Moğollar, birçok şehri yağmalamış ve buradaki Türkler, Moğol baskısından kaçarak Anadolu’ya geçmiştir”¹² ifadesiyle “Azerbaycan” kavramına atıf yapılmıştır. Bunun dışında 13. yüzyıla kadar konuların yer aldığı metinlerde Azerbaycan ile ilgili konu veya kavrama, özellikle İslam öncesi devirler Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanı ile Selçuklu döneminde Azerbaycan coğrafyasında Türklük kavramının inşa ve gelişmesine dair hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır.

2- Osmanlı dönemini içeren 10. Sınıf Tarih ders kitabında, Azerbaycan ile ilişkilere Osmanlı-Safevî mücadeleleri çerçevesinde birkaç yerde temas edilmektedir. Bunlar; “Yavuz Sultan Selim’in 1514 Çaldıran Zaferinden sonra Safevîler’in başkenti Tebriz’e girmesi”¹³; Kanunî Sultan Süleyman’ın İran Seferiyle Osmanlı Devleti’nin Tebriz ve Azerbaycan’ı Osmanlı sınırlarına katması¹⁴; IV. Murat’ın 1635 yılında İran üzerine sefere çıkıp Revan Kalesi ve daha önce yine Safevîler’in eline geçmiş olan Tebriz’i tekrar Safevîler’den geri alması¹⁵ bilgileridir. Görüleceği üzere, Osmanlı döneminde “Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri algısı” Osmanlı-Safevî ilişkileri içerisinde Azerbaycan ve Tebriz’e yönelik hakimiyet mücadelesi ile sınırlıdır. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ve Azerbaycan siyaseti, bu coğrafyada Türk kültürünün inşası yönündeki faaliyetleri ve özellikle 18. yy. ortalarından itibaren kurulmaya başlayan Azerbaycan Türk Hanlıkları hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Hâlbuki, Gence ve Karabağ Hanlıklarıyla birlikte Azerbaycan topraklarında kurulan 18 Türk hanlığı ile Osmanlı diplomasisinin çok yoğun bir ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir¹⁶.

3- Türk-İslam devletlerinde; devlet teşkilatı, sosyal hayat, hukuk, ekonomi, eğitim, sanat konularının ele alındığı Ortaöğretim Tarih 11 ders kitabında “Azerbaycan” ile alakalı kavram veya görsele rastlanmamıştır.

4- 12. Sınıfta okutulmakta olan “Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük” ders kitabında “Azerbaycan” kavramı yalnızca “Kars Antlaşması” başlığı altında yer almaktadır. Burada, “Sovyetler Birliği’ne bağlı Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri temsilcileriyle” Kars’ta yapılan toplantıda 13 Ekim 1921’de varılan antlaşmanın hükümleri kısaca verilmiştir¹⁷. Milli Mücadele döneminde Azerbaycan algısı ders kitabına yansımamıştır. Özellikle, Azerbaycan’ın Türk İstiklal Savaşı’na katkıları, Atatürk dönemi dış politika uygulamalarından olarak Azerbaycan ile ilişkiler ve 1923-1932 Türk-Sovyet ilişkileri başlığı altında Azerbaycan’ın durumuna temas edilmesinin Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinin doğru algılanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

12 Ortaöğretim Tarih 9, s. 200.

13 Ortaöğretim Tarih 10, s. 69.

14 Ortaöğretim Tarih 10, s. 79.

15 Ortaöğretim Tarih 10, s. 107.

16 Bu konuda bkz., Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I-II ; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993; Osmanlı Belgelerinde Karabağ, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., İstanbul 2009.

17 Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürkçülük, s. 102.

Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma

5- 12. Sınıf tarih ders kitaplarından “Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi”nde, diğer tarih kitaplarına oranla “Azerbaycan” kavramı daha yoğun ele alınmaktadır. Burada, *Sovyet Yönetiminde Türklerin Durumu* başlığı¹⁸ altında Çarlık Rusyası’ndan Sovyet Rusya’ya geçiş ve bu dönemde diğer bazı Türk şubeleri gibi önce bağımsız olan ve sonra Sovyet idaresine dahil olan Azerbaycan’dan kısaca bahsedilmiştir. Sultan Galiyev başlıklı bir okuma parçasında bu süreçte Resulzade’nin rolüne bir cümle ile temas edilmiştir. “Azerbaycan” kavramının kapsamlı olarak ele alınışı *Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Süreçleri* başlığı¹⁹ altında yapılmıştır. Burada, Sovyetler’in çözülmesinden sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerinden olarak Azerbaycan, ansiklopedik tanıtım bilgilerinin yanı sıra, kuruluş süreci ve bu süreçte yaşanan zorluklar, Türkiye ile ilişkileri, ekonomik verileri, eğitim, kültür ve sanat alanındaki durumu, Dağlık Karabağ sorunu ana hatlarıyla verilmiştir. Bütün bu bilgiler sunulurken yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin gelişmesi ve problemlerini çözmesinde Türkiye’nin katkılarına ve dostane yaklaşımlarına uygun ifadelerle atıflar yapılmıştır. *Türkiye’nin Kafkas Devletleriyle İlişkileri* başlığı²⁰ altında ise Türkiye’nin Azerbaycan ile olan ekonomik ilişkilerine vurgu yapılmıştır. Türkiye’nin öncülüğünde 25 Haziran 1992’de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) ile yapımına 2002’de başlanan ve 2005’te tamamlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı konularında Azerbaycan ile Türkiye’nin ekonomik ilişkilerine temas edilmiştir.

6- Görsellere gelince; *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* ders kitabı haricindeki diğer ders kitaplarında, çoğu dolaylı olmak üzere harita dışında başka görsel bulunmamaktadır. *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* kitabında, metinler büyük ölçüde değişik nitelikteki görsellerle desteklenmiştir. Tarihî ve siyasetî şahsiyetlerin fotoğrafları, bazı şehir resimleri, Azerbaycan’ı ilgilendiren gazete kupürleri, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı haritası, Türk cumhuriyetlerinden Türkiye’ye gelen öğrencilerin dağılım tablosu, Türkiye’nin Türk cumhuriyetlerine verdiği kredileri gösteren tablo, metinlerde yer alan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri algısını destekler niteliktedir. Ancak çok önemli bir görsel olarak yer alan Azerbaycan Bayrağı, gerçek renklerini yansıtmaktan uzaktır²¹.

VII- SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır;

1- Metinlerde ve görsellerde sıklık oranına göre en fazla, “Azerbaycan”, “(Dağlık) Karabağ”, “Tebriz”, “Nahçıvan” ve diğer coğrafi kavramlar gözlenmiştir.

2- Görsellerin büyük bölümü, çoğu dolaylı olmak üzere, “haritalar”dan ibarettir. Görsellerin tasnifinde ortaya çıkan kategoriler, metinlerde geçen ilgili kavram kategorileriyle tam örtüşmemektedir. *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* kitabı haricindeki diğer bütün ders kitaplarında birkaç dolaylı haritanın dışında görsel bulunmamaktadır. Dolayısıyla 9,10,11. Sınıflardaki ders kitaplarında Azerbaycan algısı görsellerle desteklenmemiştir.

3- Osmanlı öncesi “Azerbaycan” ve Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmelere hiç temas edilmemiştir.

18 *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*, s. 20.

19 *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*, s. 194- 195.

20 *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*, s. 227.

21 *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*, s. 194. Burada Azerbaycan bayrağında mor, kırmızı ve sarıya yakın bir renk hakim gözükmektedir.

4- Osmanlı hakimiyet dönemi Azerbaycan'la ilişkiler veya Azerbaycan algısı Osmanlı-Safevî ilişkileri çerçevesinde bazı askerî olaylarla sınırlı kalmıştır.

5- Millî Mücadele ve Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ders kitaplarına neredeyse hiç yansımamıştır.

6- Sovyetlerin çözülmesinden sonra Türk cumhuriyetlerinin kurulması sürecinde Kafkaslar ve Azerbaycan Cumhuriyeti değişik açılardan ders kitabına yansımıştır. Ansiklopedik bilgilerin yanı sıra özellikle eğitim, kültür, siyasi ilişkiler ve ekonomi alanında Azerbaycan'ın durumu ve Türkiye ile ilişkileri görsellerle desteklenerek sunulmuştur. Ancak bazı görsellerde gerekli hassasiyetin gösterilmediği gözlenmiştir. Azerbaycan bayrağı, gerçek renkleri yansıtmamaktadır. Bu da öğrencide "Azerbaycan" kavramı algısını olumsuz etkilemektedir.

Bu sonuçlar çerçevesinde şu öneriler geliştirilebilir;

1- Görseller artırılabilir.

2- Görseller ile metinlerde geçen kavram kategorileri örtüşür hale getirilebilir. Ekonomi ile ilgili görsellerin metinlerdeki karşılığının geliştirilmesi, öğretim açısından faydalı olabilir. Yine ders kitabında yer alan bir görsel problemi olarak, Azerbaycan bayrağı, Azerbaycan algısının doğru teşekkülü için, muhakkak gerçek renkleriyle temsil edilmelidir.

3- Osmanlı öncesi Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmeler, özellikle İslam öncesi devirler Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanı ve Selçuklu döneminde Azerbaycan coğrafyasında Türk kültürünün inşa ve gelişme sürecine dair bilgiler ilgili konular içerisinde yer alabilir.

4- Osmanlı dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Osmanlı-Safevî askerî mücadeleleri çerçevesiyle sınırlı kalmamalıdır. Osmanlı'nın Kafkasya politikası çerçevesinde buradaki Türk hanlıklarıyla siyasî, sosyal, kültürel ilişkilerinin ilgili konular içerisinde belli oranda verilmesinin, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin doğru algılanmasına katkı sağlayacağı tabiidir.

5- I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele ve Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, neredeyse ders kitaplarına hiç yansımamıştır. Her iki ülke açısından olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bu dönemdeki siyasî, kültürel ve ekonomik ilişkilerin, karşılıklı yardımlaşmaların, uygun metin ve görsellerle ilgili konular içerisinde yer almasının günümüz Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

I- Ders kitapları

-Komisyon,(Editör: M. Ali Kapar), *Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf* (Ankara, 2017)

-Sami Tüysüz, *Ortaöğretim Tarih 10* (Ankara, 2017)

-Komisyon,(Editör: Akın Sever), *Ortaöğretim Tarih 11* (Ankara 2017)

-Mahmut Ürküt, *Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük* (Dördüncü baskı, Ankara 2017)

-Komisyon, (Editör: Yunus Kurt), *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* (Ankara 2017)

Türk Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir
Araştırma

II- **Arşiv vesikaları ve resmi yayınlar**

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (= BCA), 30.18.1.1, Kutu:2, dosya :24, Sıra no:3.
- BCA, 30.18.1.1, Kutu:3, dosya :18, Sıra no:16.
- BCA, 30.18.1.1, Kutu:4, dosya :44, Sıra no:10; Kutu:4, dosya :48, Sıra no:16.
- Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I-II (1993) ; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara
- Osmanlı Belgelerinde Karabağ (2009), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., İstanbul
- TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı, Ankara 1943, C.6. (14.12. 1336 tarihli oturum).

III- **Kitap ve makaleler**

- Aslan, Betül (2000), *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılâbı Tarihi, C.3, Kısım:4*, TTK yay., Ankara.
- Dayı, S. Esin (2002), "Azerbaycan'ın Elviye-i Selase(Kars, Ardahan, Batum)'deki Milli Mücadele'ye Destekleri", *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Cilt:3, sayı:2, s. 5-19, Erzurum.
- Heyet, Cevat (2004), "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, C.1, Sayı:1, s. 7- 19, Ankara,.
- Karaköse, Nejdet (2012), *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Orduları Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi NURİ PAŞA (Killigil)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Köstüklü, Nuri (2002), "İstiklal Savaşının Mali Kaynakları- Azerbaycan Türkleri'nin Yardımları", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., 2. Baskı, Ankara.
- Köstüklü, Nuri (2009), Kazım Karabekir ve Eğitim, Çizgi Kitabevi yay., 5. Baskı, Konya.
- Köstüklü, Nuri (2017), "Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde 'Mülteciler', 'Muhacirler' ve 'Esirler' Konusunda Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXXII-1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., s. 109-124, İzmir.
- Resulzade, M. Emin (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İrfan yayınevi, İstanbul.
- Sünbül, Tahir (1990), Azerbaycan Dosyası, Kök yay., Ankara.
- Sümer, Faruk (1957), "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bellekten*, Cilt:21, sayı:83, s. 429- 447, Ankara.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE HAKKARİ'DE EĞİTİM*

EDUCATION IN HAKKARİ IN REPUBLICAN ERA

Mustafa ŞAHİN**

Geliş Tarihi/Received:12.01.2020

Kabul Tarihi/Accepted:17.05.2020

ŞAHİN, Mustafa, (2020), "Cumhuriyet Döneminde Hakkari'de Eğitim", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2787-2799.

Öz

Bu araştırmanın amacı, Hakkari'de eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde incelemektir. Bu çerçevede Hakkari'de okulöncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-tekniik eğitimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihimiz boyunca alınan mesafe ve geline nokta ele alınmıştır. Bu çalışmada, betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Hakkari ile ilgili nüfus ve eğitim verileri TÜİK istatistiklerinden ve milli eğitim istatistiklerinden elde edilmiştir. Verilerde 1923 temel ölçüt olmuştur ve günümüze kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir.

Milli eğitim istatistiklerine göre, Hakkari'de uzun yıllar maarif teşkilatının adeta sadece adı vardır. Hakkari vilayeti ilkokulla 1925'de, ortaokulla 1945'de, lise ile 1957'de tanışmıştır. 1965'de yatılı bölge okulları açılıncaya kadar köylerin dağınık yerleşimi öğrencilerin özellikle uzun kış aylarında zorlu araziye kat ederek okula gitmelerini engellemiş, zorlu arazi yapısı, ulaşımın gerçekleşemeyişi, öğretmen ve okul eksiklikleri eğitimi zora sokmuştur. Okulların sayıca yetersizliği, deneyimli öğretmen eksikliği, yörenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dokusu gereği halkın da eğitime yeterli ilgisinin olmayışı da Hakkari'deki eğitimin önündeki temel engeller olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında görülen bu durum 1957'de ilk lisenin açılması, 1965'ten sonra da ilçelerde ortaöğretim kurumlarının açılmasıyla nispeten ortadan kalkmaya başlamış, bununla birlikte eğitim adına atılan bir çok adım Hakkari'de çok yavaş ilerlemiştir. 1990'lı yıllarda bölgenin terörün yoğun etkisi altında kalması yakın dönem eğitim sorunlarının kuşkusuz en temel etkenidir.

Hakkari nüfusu günümüze kadar devamlı olarak artış göstermiştir. 1923-2019 evresinde Türkiye nüfusu %501 artmışken Hakkari nüfusu %1045 artmıştır. Nüfus artışının Türkiye ortalamasının üzerinde arttığı Hakkari'nin eğitiminde ciddi artışlar olmuştur: Okulöncesi kurumlarda geçen süreçte öğrenci sayısı %14.973, öğretmen sayısı ise %10.000 oranında artış göstermiştir. İlkokullardaki artış oranı öğrencilerde %39.373, öğretmenlerde %55.600; ortaokullardaki artış oranı öğrencilerde %110.192, öğretmenlerde %31.350; liselerdeki artış oranı öğrencilerde %13.574, öğretmenlerde %12.233 ve mesleki-tekniik okullardaki artış oranı öğrencilerde %2.259, öğretmenlerde %1.364 olmuştur. Bir başka ifadeyle okulöncesi kurumlarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40'dan 59.9'a; ortaokullarda 6'dan 21'e; genel liselerde 29'dan 32.2'ye; mesleki-tekniik okullarda 13.6'dan 22.2'ye yükselmiştir. Bununla birlikte ilkokullarda 27.5'den 19.5'e düşmüştür. Eldeki verilere göre, geçen süreçte Hakkari'de eğitimin tüm kademelerinde hem öğretmen hem de öğrenci sayılarında çok büyük artışlar gerçekleşmiştir. Bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Okulöncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-tekniik okullarda görevlendirilen öğretmen sayısı, öğrenci sayısındaki artışın gerisinde kalmıştır. Bu durum özellikle okulöncesi kurumlarında ve ortaokullarda çok bariz bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte ilkokullarda öğretmen sayısı artışının oransal olarak öğrencilerden daha fazla olması sevindirici bir durum olarak gözlenmiştir. Buna göre Hakkari'de okulöncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve

* Bu çalışma ATAM tarafından 2-4 Mayıs 2019'da Hakkari'de düzenlenen olan Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkari Uluslararası Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, e-posta: mustafa.sahin@deu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-8789-514X>).

mesleki-teknik okullarda öğretmen sayısının artırılmasının eğitimin niteliğinin artırılması hususunda ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakkari’de 1923-2019 evresinde okullaşma oranları da devamlı olarak artış göstermiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla okulöncesinde beş yaşta okullaşma oranı %66.61’e ulaşmıştır, aynı dönemde Türkiye ortalaması %66.88’dir. İlkokullarda okullaşma oranı %91.72 iken Türkiye ortalaması %91.54’dür. Ortaokullarda okullaşma oranı %87.48 iken Türkiye ortalaması %94.47’dir. Liselerde okullaşma oranı %27.49 iken Türkiye ortalaması %83.58’dir. Mesleki-teknik okullarda okullaşma oranı %38.29 iken Türkiye ortalaması ise %41.31’dir. Hakkari’deki okullaşma oranlarına bakıldığında okulöncesi eğitimde ve ilkokullar düzeyinde okullaşmanın Türkiye ortalaması ile paralellik arz ettiği görülmektedir ki bu sevindirici bir durumdur. Okulöncesi ve ilkokullardaki okullaşma oranları Türkiye ile paralellik içinde giderken, ortaokullar, liseler ve mesleki-teknik eğitimde ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Hakkari’de meslek liselerinde okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 3 puan altındadır. Bu durum ortaokullarda ise 7 puandır. Genel liselerdeki durum ise oldukça kötüdür. Bu okullarda Hakkari’deki okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 56 puan altındadır. Buna göre özellikle genel lise düzeyinde “okullaşma” hususunda adım atılmasının çok anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Elde edilen bulgulara göre, geçen 96 yıllık evrede Hakkari’de tüm eğitim basamaklarında sayısal olarak büyük artışlar olduğu görülmüştür. Bütün okul basamaklarında öğretmen ve öğrenci sayısındaki artış nüfus artışının çok üzerinde olmuştur. Bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Hakkari’deki okullaşma oranlarına bakıldığında okulöncesi eğitimde ve ilkokullar düzeyinde okullaşmanın Türkiye ortalamasıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Bununla birlikte ortaokul düzeyinde, genel liseler ve mesleki-teknik eğitim seviyesinde ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Eğitim, Hakkari, Türk Eğitim Tarihi.

Abstract

The purpose of this research is to examine the process of education in Hakkari throughout history. In this context, research approaches to processes of pre-school education, primary education, middle school education, vocational and technical training, and higher education through the republican history and their present situation. A historical descriptive method was used in the study. Data concerning Hakkari’s demography and education was conducted through TÜİK. 1923, the year was taken as the base year and was supported with the data of the process until today.

According to National Education Statistics, Hakkari almost has had just the name of the education organization for many years. In the Hakkari province, the first primary school was opened in 1925, the first secondary school in 1945, and the first high school in 1957. Until the opening of boarding schools in 1965, the dispersed settlement of the villages prevented the students from going to school, especially in the long winter months the difficult terrain, lack of transportation, and teacher and school deficiencies made education difficult. The lack of schools, experienced teachers, and sufficient interest in education by the population due to the socio-economic and socio-cultural structure of the region have also been the main obstacles to education in Hakkari. This situation, seen in the early years of the Republican period, began to disappear relatively with the opening of the first high school in 1957 and the opening of secondary education institutions in the districts after 1965. However, many steps taken in the name of education have since progressed very slowly in Hakkari. The fact that the region was heavily influenced by terrorism in the 1990s is undoubtedly the most fundamental factor of the recent education problems.

The population of Hakkari has steadily increased until today. During the 1923-2019 period, the population of Turkey increased by 501% while the population of Hakkari increased by 1045%. There have been significant increases in the education of Hakkari, where population growth has increased above the Turkish average: The number of students in preschool institutions has increased by 14973% and the number of teachers by 10000%. The increase rate in primary schools is 39373% in students, 55600% in teachers; the increase rate in secondary schools is 110192% in students, 31350% in teachers; the increase rate in high schools was 13574% in students, 12233% in teachers, and the increase rate in vocational-technical schools was 2259% in students and 1364% in teachers. In other words, the number of students per teacher in preschool institutions increased from 40 to 59.9; from 6 to 21 in secondary schools; from 29 to 32.2 in general high schools; from 13.6 to 22.2

in vocational-technical schools. In primary schools, however, it has dropped from 27.5 to 19.5. According to the available data, there were huge increases in both teacher and student numbers at all levels of education in Hakkari during this period. Some levels of education balance in terms of teacher and student growth rates, while in some levels of education serious disproportions occurred. The number of teachers employed in preschool institutions, secondary schools, high schools, and vocational-technical schools lagged behind the increase in the number of students. This is especially evident in preschool institutions and secondary schools. However, it is pleasing that the increase in the number of teachers in primary schools is proportionally greater than the number of students. Accordingly, it is thought that increasing the number of teachers in preschool institutions, secondary schools, high schools and vocational-technical schools in Hakkari will contribute significantly to increasing the quality of Education.

During the 1923-2019 period in Hakkari, schooling rates also increased steadily. As of the 2017-2018 school year, the rate of schooling in preschool at age five reached 66.61%, while the Turkish average during the same period was 66.88%. While the schooling rate in primary schools is 91.72%, the Turkish average is 91.54%. The schooling rate in secondary schools is 87.48% while the Turkish average is 94.47%. While the schooling rate in high schools was 27.49%, the Turkish average was 83.58%. While the schooling rate in vocational-technical schools is 38.29%, the Turkish average is 41.31%. When we look at the rates of schooling in Hakkari, it is seen that schooling in preschool education and at the level of primary schools is in parallel with the Turkish average, which is pleasing. While the rates of schooling in preschool and primary schools remained in parallel with Turkey, they remained below the Turkish average in secondary schools, high schools, and vocational-technical education. The rate of schooling in vocational high schools in Hakkari is 3 points below the Turkish average. This is 7 points in secondary schools. The situation in general high schools is quite bad. The rate of schooling in these schools in Hakkari is 56 points below the Turkish average. Accordingly, especially at the general high school level, it is thought that a step towards “schooling” will be very meaningful.

According to findings, in the past 96 years, Hakkari has shown significant increases quantitatively concerning education levels. The increase in the number of teachers and students at every level is higher than the growth of the population. There is a balance regarding the increase in student and teacher numbers in some levels of education, whereas significant disproportion is seen in some others. Looking at schooling rates in Hakkari, pre-school, and elementary school levels show an equivalence regarding the average rates in Turkey. However, middle school and in general and vocational-technical high school levels are found to be lower than the average of Turkey in terms of educational quality.

Keywords: *Republican Era, Education, Hakkari, History of Turkish Education.*

GİRİŞ

Hakkari sahip olduğu derin vadileri, su kaynakları, nehirleri, bitki çeşitleri, ormanları nedeniyle tarihi süreçte insanoğlunun barınma, korunma ve yeme-içme gibi en temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği uygun bir yaşam alanı olmuştur. Bu nedenle Hakkari yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana, ilkel avcı-toplayıcı insan topluluklarının yaşadığı yerlerden biridir. Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda Paleolitik dönemden başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgede kayalar üzerine işlenmiş binlerce insan ve hayvan resimleriyle çeşitli motifler tespit edilmiştir. Bu kaya resimlerinin genel bir değerlendirmeye günümüzden dokuz bin yıl kadar önce yapıldığı anlaşılmaktadır.¹

Hakkari bölgesi, Türkiye’nin güney ve doğu ucunun kesiştiği bölümde bulunmaktadır. Coğrafi olarak Güneydoğu Toroslar ile Irak-İran sınırı boyunca uzanan Zagros dağı silsilesinin kesişme alanında bulunan Hakkari bölgesi, dağlık geniş bir bölge olup; güneyinde Erbil ve Musul ovalarının bulunduğu Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise Azerbaycan ve

1 <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce>

Ermenistan platosu bulunmaktadır. Hakkari'nin sarp ve zorlu bir coğrafyaya sahip olması, tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve devletler tarafından yönetim altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bağımlılığının da çok yüzeysel kalmasını sağlamıştır. Coğrafyanın bu etkisinden dolayı bölge halkı sosyo-politik olarak aşiretler halinde örgütlenmiştir.² Hakkari coğrafi yapısından kaynaklanan, başka kültürlerle ciddi bir alışverişi olmayan kendi içine kapanık bir sosyal yapı görüntüsü vermektedir.³ Şimşek'in deyiimiyle korkunç dağların, sarp kayalıkların düğümlendiği adeta çıkmaz bir sokaktır.⁴ Hakkari sırasıyla Asur, Urartu, Med, Pers, Büyük İskender, Atropoten Satraplığı, Selökid, Tigran, Roma, Arsak, Sasani, Emevi, Selçuklu, Timur, Akkoyunlu ve Osmanlı'nın egemenliği altında kalmıştır.⁵

Hakkari'de Eğitimin Kısa Tarihi

Osmanlı döneminde Hakkari'de nüfusun dinsel ve etnik yönden farklılığı eğitim kurumlarının çeşitlenmesine ortam hazırlamıştır. Bu çerçevede medreselerin yanı sıra, gayrimüslim unsura da seslenen eğitim kurumları açılmıştır.⁶ Bununla da kalınmamış söz konusu gayrimüslim unsurların çocuklarına yönelik olarak bölgede yatılı okullar açılması yönünde kararlar alınmıştır.⁷ Cumhuriyet öncesi Hakkari medreselerinde çoğunlukla Osmanlı ve İslam kültürüne ait bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte din, edebiyat, astronomi, matematik ve diğer ilimler okutulmuş, Molla Tahir, Molla Osman, Molla Yasin ve Molla Derviş gibi ünlü âlimler yetişmiştir. Hakkari ilindeki medrese ve saraylar Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı Dönemine ait yapılardır.⁸ 1900'de Hakkari merkezde Çölemerik Mekteb-i Rüşdiyesi bulunmaktadır. Bu okulda üç görevli ve 27 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ayrıca tarihte Hakkari merkezde Meydan Medresesi adıyla bir medrese de bulunmaktaydı ve o medresede bir müderris gözetiminde 15 talebe eğitim görmekteydi. Yine aynı tarihte Hakkari'nin Geveç ilçesinin Dize kasabasında bir rüşdiye mevcuttu.⁹

Erken Cumhuriyet döneminde eğitim düzeyi bakımından Hakkari iller arası gelişmişlik sıralamasında en sonlarda yer almıştır. Cumhuriyet döneminin ilk eğitim kurumu olan ilkokul 1925'te, ilk ortaokul 1945'te, ilk lise 1957'de, ilk Akşam Kız Sanat Okulu ise 1964'te hizmete girmiştir. İlçe merkezlerindeki ortaöğretim kurumları 1965'ten sonra açılmıştır. Hakkari'de, eğitim düzeyinin geri kalmasının başlıca nedenleri arasında ulaşım sorunu, yerleşim birimlerinin dağınıklığı, devletçe sunulan eğitim olanaklarının son derece zayıf oluşu gelmekteydi. Hayvancılığın başlıca ekonomik uğraş olması, halkın gereksinimleri bakımından eğitimi çok gerekli kılmıyordu. 1927'de Türkiye ilkokullarındaki öğrenci sayısı 420.889 iken, Hakkari'deki iki ilkokulda yalnızca 55 öğrenci vardı. 1937'de köylerinde ilkokul bulunmayan tek il Hakkari idi. 1975 Nüfus sayımı sonuçlarına göre, okuryazar oranının %61.9 olduğu Türkiye'de, %26'lık bir oranla okuryazar nüfusun en düşük olduğu il yine Hakkari idi. Türkiye genelinde kadın nüfusun yarıya yakın bir oranda (%48.3) okuryazar olmasına karşın, Hakkari'de okuma- yazma bilen kadın nüfus oranı %8.1 idi. Okul çağındaki nüfus içinde okula gidenlerin oranını gösteren okullaşma oranı da Hakkari'de 1960-1980 döneminde Türkiye ortalamasının yarısına bile ulaşamamıştı. Hakkari'de eğitim kurumlarındaki gelişimin, özellikle ilkokul yapımının 1970'lerden sonra hızlandığı görülmektedir. 1970-1980 döneminde Türkiye'nin geri kalmış yörelerine karşı

2 <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce>; Tekin, Ferhat Tekin, *Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkari Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2012, ss. 176-186.

3 Battal, Özgür Battal, *Hakkari İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950-2000)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2010, s. 93.

4 Selahattin Şimşek, *Hakkari Dedikleri*, Ankara: 1960, Varlık Yayınevi, s. 73.

5 <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce>; Kaya, Adnan Menderes Kaya, *Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkari*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: 2007, ss. 13-38.

6 BOA, DH.TMIK.M. 149/19.

7 BOA, MF.MKT. 91/50; BOA, MF.İBT. 492/13.

8 Battal, *a.g.e.*, ss. 113-114.

9 *Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, Milli Eğitim Müdürlüğü, 2015, s. 13.

toplumdaki genel ilginin artmasının da kamu yatırımlarının buralara yönlendirilmesinde etkisi olmuştur. 1975-2000 döneminde, ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerini bitiren nüfus oranında çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1975 yılında eğitim çağını tamamlayan erkeklerin %4’ü ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlarken, 2000 yılında erkeklerin %36.9’u ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlamıştır. Kadınlarda da benzer bir gelişme yaşanmıştır. 1975 yılında kadınların %0.4’ü, 2000 yılında ise %7.3’ü ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlamıştır. Hakkari Türkiye’nin en güney doğusunda İran ve Irak devletlerine komşu bir coğrafyada yer almaktadır. 1980’lerden beri terör olayları yaşandığından terör olaylarıyla anılan bir il olmuştur. 1994’te bazı köyler boşaltılmış ve 94 köy okulu bir anda kapatılmıştır. Bu nedenle köyden kente büyük göçler yaşanmıştır. Bu durum beraberinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Okulların fiziki yapıları yetersiz kaldığından sınıf mevcutları 30 kişiden 60 kişiye çıkmıştır. 1980’li yılların başlarında bütün merkezi sınavlarda ilk 10’da yer alan Hakkari, 1994’ten beri son sıralarda yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni artan terör olaylarıyla beraber köyden şehre yapılan göçlerdir.¹⁰

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Hakkari’de eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde ve sayısal veriler ışığında incelemektir. Bu çerçevede Hakkari’de okulöncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-teknik eğitimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihimiz boyunca alınan mesafe ve geline nokta ele alınmıştır. Yapılan literatür incelemesinde Cumhuriyet döneminde başlangıçtan günümüze Hakkari’de eğitimle ilgili doğrudan bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Özgen’in çalışmasında Cumhuriyet başlangıcından 1960 yılına kadar olan dönem içerisinde Hakkari’de eğitim ve öğretimin gelişimi ortaya konulmuştur.¹¹ Özgen’in çalışmasında Hakkari’de ilkokul, ortaokul ve genel liselerle ilgili istatistikî verilere yer verilmiş, söz konusu üç kademedeki karşılaşılan sorunlar ele alınmıştır. Ayrıca yaygın eğitim başlığında millet mektepleri, Türk ocakları, halkevleri ve okur-yazarlık durumuna yer verilmiştir. Sözkonusu çalışmada konu kapsamı olarak okul öncesinin, mesleki-teknik eğitimin ve yükseköğretimin ele alınmamış olması, zaman dilimi olarak da 1960 ile sonlandırılması çalışmayı sınırlı kılmıştır. Battal tarafından hazırlanmış olan yüksek lisans tezinde Hakkari ilinde Cumhuriyet dönemi sonrası modernleşme sürecinde; tarımda, sanayide, eğitimde, sağlık alanında, ticarete ve alt yapıda meydana gelen gelişmelerin analizi yapılarak ilin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı ortaya konulmuştur.¹² Battal’ın çalışması hem yörenin sosyo-ekonomik çözümlenmesinde hem de bir alt başlık olarak ele aldığı eğitim değerlendirmesiyle önemli bir çalışma olarak görülmüştür. İlyas’ın çalışmasında 1937 yılında Hakkari vilayetinde açılmış olan halkevinin genel yapısı ve faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.¹³ Kaya hazırlamış olduğu yüksek lisans çalışmasında aile hayatından aşiret yapılanmasına, yayla yaşantısından bayramlarına, doğum, evlenme, ölüm adetlerinden oyunlarına ve yemeklerine kadar birçok konuda Hakkari’nin sosyal ve kültürel yapısını incelemiştir.¹⁴ Kaya’nın çalışmasında Hakkari’nin eğitimiyle ilgili bir başlık olmamasına rağmen yörenin sosyo- kültürel dokusunu kavramak bakımından sonuçlarından yararlanılmıştır. Tekin hazırlamış olduğu doktora tezinde Hakkari’yi sosyolojik açıdan bir sınır bölgesi olarak incelemiştir.¹⁵ Sözü edilen çalışmada Hakkari eğitimine yönelik herhangi bir başlık olmamasına rağmen yörenin sosyal ve kültürel dokusunu kavramak bakımından verilerinden yararlanılmıştır. Sözü edilen çalışmalar olmakla birlikte doğrudan bu araştırma konusuyla ilişkili bir incelemeye rastlanmamıştır. Bu çalışmada Hakkari’de Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze tüm

10 Battal, *a.g.e.*, ss. 113-114; Hakkari MEM Stratejik Planı, *a.g.e.*, ss. 13-14, 17.

11 Özden Özgen, “Cumhuriyet Döneminde Hakkari’de Eğitim (1923-1960)”, *ASSAM*, sayı. 10, ss. 64-87.

12 Battal, *a.g.e.*

13 Ahmet İlyas, “Cumhuriyetin Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkari Halkevi ve Çalışmaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı. XVIII/37, ss. 589-603.

14 Kaya, *a.g.t.*

15 Tekin, *a.g.t.*

kademelerde “Hakkari eğitim tarihi” sistematik bir şekilde istatistiki veriler eşliğinde ele alınmıştır. Araştırmanın sonuçlarının araştırmacılarla geleceğe yön verme bakımından politikacı ve uygulamacılar için yararlı olacağı umulmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Bilindiği üzere tarihi yöntem geçmişten günümüze geçen süreçte yaşanmış olay ve olguların araştırılıp açıklanması ve ortaya çıkarılmasında kullanılan yöntemdir. Bu yöntemde dönemin dokümanları dikkatlice okunarak araştırma sorusuna cevap aranır. Örneğin günümüz eğitimini geçmişteki uygulamaların incelenmesi ışığında anlamaya çalışmadır.¹⁶ Hakkari ile ilgili nüfus ve eğitim verileri TÜİK, Milli Eğitim Bakanlığı ve Boğaziçi Üniversitesi <http://egitimistatistikleri.com> adresindeki istatistiklerden elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler okulöncesi, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretim kurumlarında okul, öğretmen ve öğrenci durumları şeklinde kategorize edilmiştir. Çalışmada her eğitim basamağının öğretmen, öğrenci vb. sayısal verileri verilmiş ve yorumlanmıştır. Verilerde 1923 temel ölçüt alınmış ve günümüze kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir. 1923’den günümüze geçen 96 yıllık dönemin genel bir fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Eğitimle ilgili veriler sunulurken Hakkari’nin gelişiminde bir başka gösterge olan nüfus verileri eğitimin değerlendirilmesinde ölçütlerden biri olmuştur.

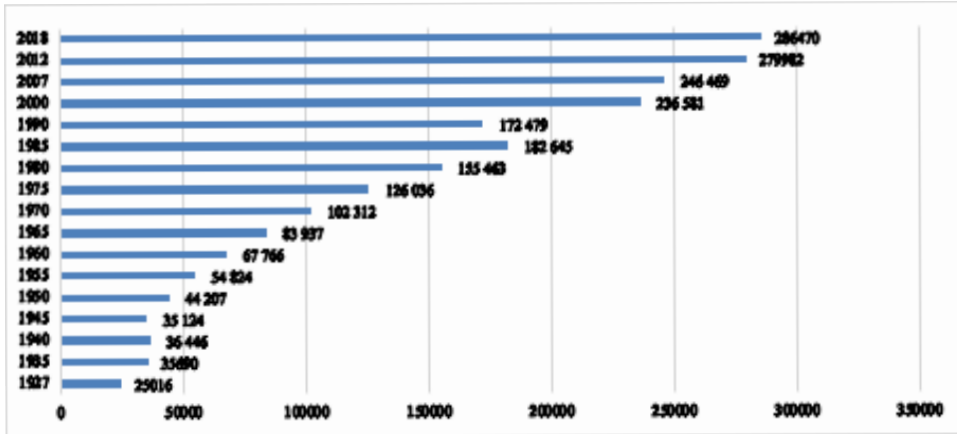
BULGULAR

Bu bölümde öncelikle başlangıçtan günümüze Hakkari’nin nüfus gelişimi ele alınmıştır. İkinci olarak okulöncesi eğitim, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretimde başlangıçtan günümüze geçirilen eğitim süreci sayısal veriler ışığında incelenmiştir.

Hakkari Nüfusu

Bilindiği üzere Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927’de yapılmıştır. İlk nüfus sayımında vilayetin nüfusu 25.016 olarak tespit edilmiş, sonraki yıllarda aşamalı olarak artmıştır. Grafik 1’de Hakkari’nin ilk nüfus sayımından 2018 yılına kadar geçirdiği aşamaya yer verilmiştir.

Grafik 1. Hakkari Nüfus Verileri (1927-2018)¹⁷

16 Abdurrahman Tanrıoğen, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: 2011, Anı Yayınları, ss. 62-65.

17 <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Grafik 1’e göre, Hakkari nüfusu 1927’den günümüze kadar artış yönünde bir eğilim göstermiştir. Bu artışın temel nedenleri doğurganlık oranının yüksekliği ve yörenin sosyo-ekonomik ve kültürel gerçeklerinden kaynaklanmaktadır. Hakkari vilayeti geçen süreçte Türkiye ortalamasının üzerinde bir nüfus artışına sahne olmuştur. 1927-2018 döneminde Türkiye’de nüfus %501 artmışken, Hakkari nüfusu ise %1045 artış göstermiştir.

Okulöncesi Eğitim

Hakkari’de 1984-1985 öğretim yılına kadar herhangi bir okulöncesi kurum yoktu. Açıldığı ilk yıl olan 1984-1985 öğretim yılında 17’si kız, 23’ü erkek olmak üzere toplam 40 öğrenci öğrenim görmeye başladı ve okulun tek öğretmeni vardı. Ertesi yıldan başlayarak okulöncesi kurumlar bağımsız anaokulları olarak ya da ilkokullarla Kız Teknik Genel Müdürlüğü’ne bağlı anasınıfları halinde organize edilmişlerdir ve kırsalda açılan okullarla birlikte öğrenci sayısında ciddi artış yaşanmıştır. 200’ü kız, 236’sı erkek olmak üzere öğrenci sayısı 436’ya yükselmiştir. O yıldan başlayarak 1980’li ve 1990’lı yıllar süresince öğrenci sayısı 1985-1986 öğretim yılındaki rakamlara ulaşamamış ve 1997-1998 öğretim yılında öğrenci sayısı 97’ye kadar düşmüştür. Bölgede terörün sonlanması ve siyasi istikrarın tekrar sağlanmasıyla 2002-2003 öğretim yılında öğrenci sayısı 288’i kız, 310’u erkek olmak üzere 598’e yükselmiştir.¹⁸

2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hakkari’deki 25 okulöncesi kurumda 76’sı kadın, 25’i erkek olmak üzere öğretmen sayısı 101’dir. Kız öğrenci sayısı 2.952, erkek öğrenci sayısı 3.077 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 6.029’dur.¹⁹ Okulöncesinde okullaşma oranı her yıl giderek artmıştır. 2017-2018 öğretim yılında okullaşma oranı 3-5 yaşta %39.76, 4-5 yaşta %53.24 olurken 5 yaşta %62.14’e ulaşmıştır. Aynı yıllar içinde Türkiye genelinde okulöncesi kurumlarda okullaşma oranları 3-5 yaşta %38.52, 4-5 yaşta %50.42, 5 yaşta ise %66,88 olarak tespit edilmiştir.²⁰

Başlangıcından günümüze Hakkari’deki okulöncesi kurumların öğretmen sayısında %10.000, öğrenci sayısında ise %14.973’lük bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yarısı kadar daha fazla olmuştur. Bu evrede Hakkari’nin nüfusu ise %56.8 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1984-1985 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 40 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 59.7 olmuştur.

Temel Eğitim (İlkokul)

Hakkari Cumhuriyet döneminde bir ilkokulla 1925’de Çukurca’da buluşmuştur. İller bazında eğitime ilişkin ilk verilere sahip olunan 1927-1928 öğretim yılında Hakkari’de sadece iki ilkokul vardı. İki ilkokulda 50’si erkek, 5’i kız olmak üzere öğrenimine devam eden öğrenci toplamı 55 idi ve bu iki okuldaki öğretmen sayısı toplamı da iki idi. Beş yıl sonra 1931-1932 öğretim yılında yine iki okulda öğrenci sayısı 67’ye, öğretmen sayısı üçe yükselmiştir.²¹

Nüfus artışına paralel olarak Hakkari ilkokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları genellikle düzenli bir artış göstermiştir: 1950-1951 öğretim yılında öğrenci sayısı 1525, öğretmen sayısı 48; 1980-1981’de öğrenci sayısı 12.034, öğretmen sayısı 397

18 Boğaziçi Üniversitesi, “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Eğitim İstatistikleri Veri ve Bilgi Bankası, SBA 9941”. <http://egitimistatistikleri.com>

19 MEB 2017-2018, https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2017_2018.pdf, s. 52.

20 MEB 2017-2018, https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2017_2018.pdf, s. 7, 4.

21 *Maarif 1923-32 İstatistikleri*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933, ss. 18-19.

olmuştur. 2017-2018 öğretim yılında ise öğrenci sayısı 21.710'a, öğretmen sayısı 1114'e yükselmiştir.²²

Hakkari'de ilk yatılı bölge ilkokulu 1965-1966 öğretim yılında 204 öğrenciyle öğretime başlamıştır.²³ Hakkari'de ilkokullarda okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %91.72'dir. Aynı evrede Türkiye genelinde temel eğitim kurumlarında okullaşma oranı %91,54 olmuştur.²⁴ Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da temel eğitimde okullaşma oranı %100 olarak öngörülmüştür.²⁵

Hakkari'de başlangıcından günümüze ilkokullardaki öğretmen sayısında %55.600, öğrenci sayısında ise %39.373'lük bir artış sağlanmıştır. Bu evrede öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artıştan çok daha fazla olmuştur. Bu süre içinde Hakkari'nin nüfusu ise %1045 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1927-1928 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 27.5 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 19.5 olmuştur.

Temel Eğitim (Ortaokul)

Cumhuriyetin başlangıç yıllarından itibaren Doğu illerinde ortaokul sayısı ilkokulların sayısına oranla daha azdı. Doğu illeri arasında Hakkari ortaokula kavuşan en son vilayetti. Memurlar ve halk çocuklarını ilkokuldan sonra okutamıyorlardı. Vilayet merkezinde bir ortaokula ihtiyaç vardı. Ortaokul olmadığı için çoğu memur bir bahane bularak Hakkari'den gitmeye çalışıyordu. Hakkari milletvekili İzzet Ulvi Aykurt, bu sorunun giderilmesi için Hakkari'de bir ortaokul açılmasını ve ilkokulların sayısının artırılmasını 1942 yılında bakanlığa iletti. Vilayet merkezinde, ortaokul maksadıyla bina yapımına başlanmıştı fakat temeli işlenmiş, duvarlar bir insan boyu kadarken bırakılmış ve kaderine terk edilmiş görünümü içindeydi. Uzun çalışmalardan sonra nihayet ortaokul 1945-1946 öğretim yılında açılabilirdi. 1949-1950 öğretim yılında öğrenci sayısı 24, öğretmen sayısı ise dört idi.²⁶

Nüfus artışı ve isteğe paralel olarak Hakkari ortaokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları düzenli bir artış göstermiştir: 1971-1972 öğretim yılında bütün ortaokullardaki öğrenci sayısı 657, öğretmen sayısı ise 33'dür. 2012-2013'e gelindiğinde tüm ortaokullardaki öğrenci sayısı 27.496'ya, öğretmen sayısı ise 1092'ye yükselmiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hakkari'deki ortaokullarda 683'ü erkek, 575'i kadın olmak üzere öğretmen sayısı 1258'dir. Kız öğrenci sayısı 13.492, erkek öğrenci sayısı 12.978 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 26.470'dir.²⁷

Hakkari ortaokullarında okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %87.48'dir. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaokullarda okullaşma oranı %94.47 olmuştur.²⁸ Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da ortaokullarda okullaşma oranı %99 olarak öngörülmüştür.²⁹

Başlangıcından günümüze ortaokullardaki öğretmen sayısında %31.350, öğrenci sayısında ise %110.192'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın üç katından fazladır. Bu süre içinde Hakkari'nin nüfusu ise

22 <http://egitimistatistikleri.com>; *Maarif İstatistiği*, s. 38; MEB, s. 52.

23 <http://egitimistatistikleri.com>.

24 MEB, 2018, s. 7, 4.

25 *Hakkari MEM Stratejik Planı*, s. 42.

26 Battal, a.g.e. s. 121; Özgen, a.g.e. s. 72.

27 <http://egitimistatistikleri.com>; MEB, 2018, s. 52.

28 MEB, 2018, s. 7, 4.

29 *Hakkari MEM Stratejik Planı*, s. 42.

%548 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1949-1950 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı altı iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 21 olmuştur.

Ortaöğretim (Genel Lise)

Hakkari’de ilk lise 1957-1958 öğretim yılında açılmıştır. Öğretime başladığı ilk yıl Hakkari lisesinde üç öğretmenle 87 öğrenci bulunuyordu. Hakkari Lisesi ile Merkez İlkokulu 1961 yılına kadar aynı binada eğitim görmüştür. İlkokul derneğinin katkılarıyla beş derslikli yeni bir binanın açılmasıyla çift öğretime son verilmiş ve inşa edilen yeni bina lise olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hakkari’de lise hiçbir zaman tam kadro olarak çalışmadığı için branş dersleri yapılamıyordu. Fransızca öğretmeni okullar açıldıktan bir ay sonra ayrılmış fakat bu öğretmenin yerine kimse verilmemişti. Öğretmen eksiklikleri nedeniyle branş derslerini ihtisası olmayan öğretmenler yürütüyordu. Edebiyat dersine maarif müdürü beş saat süreyle, Türkçe dersine üç ilkokul öğretmeni 14 saat, tarih dersine iki resim-iş öğretmeni iki saat, coğrafya dersine fen grubu öğretmeni iki saat, tarih-coğrafya dersine bir subay dört saat, iki ilkokul öğretmeni sekiz saat, resim-iş öğretmeni iki saat süreyle girmektedirler. Lisedeki öğretmen eksikliği öğrencilerin ya Van’a ya da başka vilayetlere gitmesine sebep oluyordu.³⁰

1998-1999 öğretim yılında Hakkari’deki liselerde 2.182’si erkek, 510’u kız olmak üzere toplam 2.692 öğrenci öğrenim görmekteydi. Aynı dönemde 79’u erkek, 23’ü kadın olmak üzere 102 öğretmen Hakkari’deki liselerde ders vermekteydi.³¹ 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hakkari’de genel liselerde 217’ü erkek, 153’ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 370’dır. Kız öğrenci sayısı 5.183, erkek öğrenci sayısı 6.713 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 11.896’dır.³²

Hakkari’de genel lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %27.49’dur. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %83.58 olmuştur.³³ Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü’nün stratejik planına göre 2019’da genel liselerde okullaşma oranı %85 olarak öngörülmüştür.³⁴

Başlangıcından günümüze liselerdeki öğretmen sayısında %12.233, öğrenci sayısında ise %13.574’lük bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artışın altında kalmıştır. Bu süre içinde Hakkari’nin nüfusu ise %367 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1957-1958 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 29 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 32.2 olmuştur.

Ortaöğretim (Mesleki-Teknik Lise)

Hakkari’de liseyi bitiren her genç üniversiteyi kazanamamakta bu da onların işsiz olarak kahvehane köşelerinde ömürlerini tüketmesine neden olmaktadır. Lisenin mutlaka yatılı ve pansiyonlu hale getirilmesine ve gençlerin en kısa sürede meslek sahibi olmalarını sağlayacak meslek lisesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Meslek lisesi açılabilirse bu gençler meslek öğrenerek hayatlarını kazanır ve Hakkari vilayetinin kalkınmasında da öncülük edebilirlerdi. 1949-1950 yılında Hakkari ve Tunceli haricinde tüm Doğu illerinde akşam kız sanat okulu açıldı. Hakkari’de mesleki-tekni eğitimi çok daha gecikmeli başladı. Bu çerçevede açılan ilk kurum 1964’de açılan Akşam Kız

30 Özgen, a.g.e. ss. 72-73; Battal, a.g.e. s. 121.

31 <http://egitimistatistikleri.com>

32 <http://egitimistatistikleri.com>; MEB, 2018: s. 53

33 MEB, 2018: s. 7, 4.

34 Hakkari MEM Stratejik Planı, s. 42.

Sanat Okulu'dur.³⁵ İlk yıla ait ne öğretmen ne de öğrenci verilerine ulaşılamamıştır. Hem öğretmen hem de öğrenci verilerine ulaşılan en erken öğretim yılı bir sonraki yıl olan 1965-1966 öğretim yılıdır. Buna göre söz konusu öğretim yılında 27'si erkek, 12'si kadın olmak üzere 39 öğretmen görev yapmaktaydı. Aynı yıl öğrenim gören öğrenci sayısı ise 434'ü erkek, 98'i kız olmak üzere 532 idi.³⁶

Nüfus artışına paralel olarak Hakkari'de mesleki-teknik liselerin öğrenci ve öğretmen sayılarında düzenli bir artış görülmektedir. 2000-2001 öğretim yılında mesleki-teknik liselerde öğrenim gören öğrenci sayısı 1294'ü erkek, 501'i kız olmak üzere 1795'e, öğretmen sayısı ise 75'i erkek, 28'i kadın olmak üzere 103'e ulaşmıştır.³⁷

2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hakkari'de mesleki-teknik okullar genelinde 297'si erkek, 274'ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 571'dir. Kız öğrenci sayısı 5.848, erkek öğrenci sayısı 6.844 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 12.694'dir.³⁸ Hakkari'de mesleki-teknik lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %38.29'dur. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %42.28 olmuştur³⁹

1965-1966 öğretim yılından günümüze meslek liselerindeki öğretmen sayısında %1.364, öğrenci sayısında ise %2.259'luk bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yaklaşık iki katıdır. Bu süre içinde Hakkari'nin nüfusu ise %241 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1965-1966 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 13.6 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 22.2 olmuştur.

Yükseköğretim

Hakkari Meslek Yüksekokulu, 1982 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi bünyesinde açılmış, bu üniversiteye bağlı ilk meslek yüksekokulu olma özelliğini kazanmıştır. 1997 yılına kadar eğitim/öğretimi Van'da sürdüren söz konusu okul 1997-1998 öğretim yılında, Hakkari ili merkezindeki kendi binasına taşınarak faaliyetlerini burada sürdürmeye başlamıştır. O eğitim dönemine kadar dört olan bölüm sayısı on bölüme çıkarılmıştır. Bilgisayar programcılığı, elektrik, muhasebe, hayvan sağlığı ve yetiştiriciliği bölümlerine; inşaat, bankacılık ve bahçe ziraat bölümleri eklenmiştir.⁴⁰

Hakkari'de bir yükseköğretim kurulmasına ihtiyaç olduğu yönünde taleplerin ortaya çıkması sonrası üniversite kurulması yönünde adımlar atılmış ve nihayet bu çabalar sonuç vermiştir. Hakkari Üniversitesi 22.05.2008 tarih ve 5765 sayılı kanun hakkında kararname ile kurulmuştur.⁴¹ Yetersiz bir alt yapıyla eğitim-öğretime başlayan Hakkari Üniversitesi günümüzde beş fakülte, dört yüksekokul, iki enstitü ve sürekli eğitim merkeziyle faaliyetlerini sürdürmektedir. Söz konusu birimler şunlardır: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, Eğitim Fakültesi, İlahiyat Fakültesi ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Çölemerik Meslek Yüksekokulu, Yüksekova Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sürekli Eğitim Merkezi.⁴²

Hakkari Üniversitesi halen 6 profesör, 4 doçent, 65 doktor öğretim üyesi, 99 öğretim görevlisi, 120 araştırma görevlisi olmak üzere toplam 294 kişilik akademik bir kadroya

35 Özgen, a.g.e. s. 73.

36 DiE, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1970, ss. 6, 145, 227.

37 <http://egitimistatistikleri.com>

38 MEB, 2018, s. 53.

39 MEB, 2018, s. 7, 4.

40 Battal, a.g.e. s. 122.

41 <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce>

42 <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/57/stratejik-plan>

ve 167 idari personele sahiptir. Üniversitede 1367’si erkek, 961’i kız olmak üzere toplam 2.328 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin 36’sı lisansüstü eğitim, 628’i lisans eğitimi, 1664’ü de ön lisans eğitimi görmektedir.⁴³ Üniversitenin akademik düzeyi artırıcı planlamalar içinde olması yarınlara yönelik olumlu düşünceler oluşturmaktadır.

SONUÇ

Cumhuriyet öncesi dönemde Hakkari’de nüfusun dini ve etnik yönden farklılığı eğitim kurumlarının çeşitlenmesini ortam hazırlamıştır. Erken Cumhuriyet dönemi verilerine bakıldığında Hakkari’nin eğitim düzeyi Türkiye’nin en sıkıntılı bölgesi olarak görülmektedir. Hakkari’nin ulaşım sorunu, yerleşim birimlerinin dağınıklığı, coğrafi şartların ve iklim şartlarının ağırlığı eğitim düzeyinin gelişmesini büyük ölçüde engellemiştir. Hayvancılığın egemen olduğu Hakkari’de halkın ekonomik ihtiyaçlarını karşılamada eğitimin yeterince önemsenmesi okullara olan talebi düşürmüştür.

Milli eğitim istatistiklerine göre, Hakkari’de uzun yıllar maarif teşkilatının adeta adı vardır. Hakkari vilayeti ilkokulla 1925’de, ortaokulla 1945’de, lise ile 1957’de tanışmıştır. 1965’de yatılı bölge okulları açılıncaya kadar köylerin dağınık yerleşimi öğrencilerin özellikle uzun kış aylarında zorlu araziye kat ederek okula gitmelerini engellemiş, zorlu arazi yapısı, ulaşımın gerçekleşemeyişi, öğretmen ve okul eksiklikleri eğitimi zora sokmuştur. Okulların sayıca yetersizliği, deneyimli öğretmen eksikliği, yörenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dokusu gereği halkın da eğitime yeterli ilgisinin olmayışı da Hakkari’deki eğitimin önündeki temel engeller olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında görülen bu durum 1957’de ilk lisenin açılması, 1965’ten sonra da ilçelerde ortaöğretim kurumlarının açılmasıyla nispeten ortadan kalkmaya başlamış, bununla birlikte eğitim adına atılan bir çok adım Hakkari’de çok yavaş ilerlemiştir. 1990’lı yıllarda bölgenin terörün yoğun etkisi altında kalması yakın dönem eğitim sorunlarının kuşkusuz en temel etkenidir.

Hakkari nüfusu günümüze kadar devamlı olarak artış göstermiştir. 1923-2019 evresinde Türkiye nüfusu %501 artmışken Hakkari nüfusu %1045 artmıştır. Nüfus artışının Türkiye ortalamasının üzerinde arttığı Hakkari’nin eğitiminde ciddi artışlar olmuştur: Okulöncesi kurumlarda geçen süreçte öğrenci sayısı %14.973, öğretmen sayısı ise %10.000 oranında artış göstermiştir. İlkokullardaki artış oranı öğrencilerde %39.373, öğretmenlerde %55.600; ortaokullardaki artış oranı öğrencilerde %110.192, öğretmenlerde %31.350; liselerdeki artış oranı öğrencilerde %13.574, öğretmenlerde %12.233 ve mesleki-teknik okullardaki artış oranı öğrencilerde %2.259, öğretmenlerde %1.364 olmuştur. Bir başka ifadeyle okulöncesi kurumlarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40’dan 59.9’a; ortaokullarda 6’dan 21’e; genel liselerde 29’dan 32.2’ye; mesleki-teknik okullarda 13.6’dan 22.2’ye yükselmiştir. Bununla birlikte ilkokullarda 27.5’den 19.5’e düşmüştür. Eldeki verilere göre, geçen süreçte Hakkari’de eğitimin tüm kademelerinde hem öğretmen hem de öğrenci sayılarında çok büyük artışlar gerçekleşmiştir. Bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Okulöncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-teknik okullarda görevlendirilen öğretmen sayısı, öğrenci sayısındaki artışın gerisinde kalmıştır. Bu durum özellikle okulöncesi kurumlarında ve ortaokullarda çok bariz bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte ilkokullarda öğretmen sayısı artışının oransal olarak öğrencilerden daha fazla olması sevindirici bir durum olarak gözlenmiştir. Buna göre Hakkari’de okulöncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-teknik

43 Hakkari Üniversitesi, “2019 Yılı Performans Programı”, <https://www.Hakkari.edu.tr/Document/Rapor/281201910417655.pdf>, s. 19.

okullarda öğretmen sayısının artırılmasının eğitimin niteliğinin artırılması hususunda ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakkari’de 1923-2019 evresinde okullaşma oranları da devamlı olarak artış göstermiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla okulöncesinde beş yaşta okullaşma oranı %66.61’e ulaşmıştır, aynı dönemde Türkiye ortalaması %66.88’dir. İlkokullarda okullaşma oranı %91.72 iken Türkiye ortalaması %91.54’dür. Ortaokullarda okullaşma oranı %87.48 iken Türkiye ortalaması %94.47’dir. Liselerde okullaşma oranı %27.49 iken Türkiye ortalaması %83.58’dir. Mesleki-teknik okullarda okullaşma oranı %38.29 iken Türkiye ortalaması ise %41.31’dir. Hakkari’deki okullaşma oranlarına bakıldığında okulöncesi eğitimde ve ilkokullar düzeyinde okullaşmanın Türkiye ortalaması ile paralellik arz ettiği görülmektedir ki bu sevindirici bir durumdur. Okulöncesi ve ilkokullardaki okullaşma oranları Türkiye ile paralellik içinde giderken, ortaokullar, liseler ve mesleki-teknik eğitimde ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Hakkari’de meslek liselerinde okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 3 puan altındadır. Bu durum ortaokullarda ise 7 puandır. Genel liselerdeki durum ise oldukça kötüdür. Bu okullarda Hakkari’deki okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 56 puan altındadır. Buna göre özellikle genel lise düzeyinde “okullaşma” hususunda adım atılmasının çok anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada elde edilen bulgular ışığında tespit edilen eğitim sorunları Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü tespitleri ile daha detaya bürünmektedir. Milli Eğitim Müdürlüğü’ne göre Hakkari’nin mevcut eğitim sorunları şunlardır: Üst yönetimde birim amirlerinin sık değişimi, eğitim yatırımlarına ayrılan payın yetersiz olması, ders karşılığı ücretli öğretmen uygulaması, mesleki ve teknik eğitime sağlıklı yönlendirmelerinin yapılmaması, milli eğitimde mevzuatın sık sık değişmesi, köyden kente aşırı göç nedeni ile ortak kültür oluşturmanın önündeki engeller, sosyal çevrenin eğitime olan inancının az olması, mevsime göre geçici göçün önüne geçilerek yerleşik yaşam kültürünün geliştirilememesi, çeşitli toplumsal hareketlilikler nedeniyle aile ve sosyal yapının olumsuz etkilenmesi, kırsal kesimde kızların okullaşmasındaki sıkıntılar, okur-yazar oranının yeterli seviyede olmaması, toplumun eğitime iş odaklı bakması, köyden kente göçün oluşturduğu işsizlik, fabrikaların ve sanayi kuruluşlarının olmaması, iş olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle işsizlik oranının fazla olması, velilerin ekonomik seviyelerinin düşük olması, özel idare bütçesinden eğitime ayrılan ödeneğin az olması, ulaşım bakımından son durakta bulunması, buna bağlı olarak gelişimden olumsuz etkilenmesi.⁴⁴

Bu çalışmayla 1923’den 2019’a kadar 96 yıllık Hakkari eğitim tarihi okulöncesinden yükseköğretime kadar bütün eğitim basamaklarıyla sayısal verilerin ışığında genel hatlarıyla ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre Hakkari eğitimiyle ilgili geçen süreçte sayısal olarak büyük artışlar sağlanmasına rağmen özellikle öğretmen istihdamında halen hem sayısal hem niteliksel sorunlar bulunmaktadır. Yapılacak yeni çalışmalarla Hakkari eğitim tarihi pek çok yönüyle ve ayrıntılarıyla ele alınabilecektir.

KAYNAKÇA

- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1933). *Maarif 1923-1932 İstatistikleri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1942). *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Ankara: Ulusal Matbaa.
- Battal, Özgür (2010). *Hakkari İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950-2000)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

44 Hakkari MEM Stratejik Planı, ss. 31-32; Hakkari MEM 2023 Eğitim Vizyonu, ss. 1-5.

- Boğaziçi Üniversitesi (2018). “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Eğitim İstatistikleri Veri ve Bilgi Bankası, SBA 9941”. <http://egitimistatistikleri.com> (Erişim Tarihi: 23.11.2018).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, DH.TMIK.M. 149/19. 29.04.1321.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, MF.İBT. 492/13. 12.05.1332.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. BOA, MF.MKT. 91/50. 06.10.1303.
- DİE (1970). *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Hakkari MEM (2015). *Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, Milli Eğitim Müdürlüğü.
- Hakkari MEM (2019). *2023 Eğitim Vizyonu Hakkari İl Çalıştayı*, Milli Eğitim Müdürlüğü.
- Hakkari Üniversitesi (2019). “2019 Yılı Performans Programı”, <https://www.Hakkari.edu.tr/Document/Rapor/281201910417655.pdf> (Erişim Tarihi: 14.01.2019).
- Hakkari Üniversitesi (2019). “Stratejik Plan 2013-2017”, <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/57/stratejik-plan> (Erişim Tarihi: 11.02.2019).
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Erişim Tarihi: 12.11.2018).
- <https://www.Hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce> (Erişim Tarihi: 09.01.2019)
- İlyas, Ahmet (2018). “Cumhuriyetin Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkari Halkevi ve Çalışmaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/37, (Güz), ss. 589-603.
- Kaplan, Yaşar (2015). “Hakkari Tarihi”, Hakkari İl Yıllığı 2015, Hakkari Valiliği Yayını, Hakkari, [file:///C:/Users/user/Desktop/HAKKAR%C4%B0%20TAR%C4%B0H%C4%B0%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Desktop/HAKKAR%C4%B0%20TAR%C4%B0H%C4%B0%20(1).pdf) (Erişim Tarihi: 03.01.2019).
- Kaya, Adnan Menderes (2007). *Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkari*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Maarif Vekâleti (1933). *Maarif 1923-32 İstatistikleri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- MEB (1974). *Mesleki ve Teknik Öğretim (1974-1975)*, Ankara: Etüd ve Programlama Daire Başkanlığı Yayınları.
- MEB (2018). Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018, https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2017_2018.pdf (Erişim Tarihi: 15.01.2019).
- Özgen, Özden (2018). “Cumhuriyet Döneminde Hakkari’de Eğitim (1923-1960)”, *ASSAM*, sayı.10, ss. 64-87.
- Şimşek, Selahattin (1960). *Hakkari Dedikleri*, Ankara: Varlık Yayınevi.
- Tanrıöğen, Abdurrahman (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Anı Yayınları.
- Tekin, Ferhat (2012). *Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkari Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

TANZİMAT DÖNEMİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEĞİŞEN YÖNETİM ANLAYIŞI

THE TANZİMAT PERIOD AND CHANGING ADMINISTRATIVE MENTALITY IN THE OTTOMAN EMPIRE

Erhan EZİCİ*

Geliş Tarihi/Received:13.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:10.06.2020

EZİCİ, Erhan, (2020), "Tanzimat Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Değişen Yönetim Anlayışı", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2801-2821.

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 600 yıllık ömründe, devlet teşkilatında önemli değişimler yaşanmıştır. XIII. Yüzyıl başlangıcında bir beylik olarak kurulan devlet hızla genişlemiş, İstanbul'un Fethi ile XV. Yüzyılın ortasında bir İmparatorluğa dönüşmüş, XVI. yüzyıl'da ise Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Askerî örgütlenme temelinde gelişen devlet, Osmanlı padişahı tarafından mutlakiyetçi bir anlayış ile yönetilmiştir. Nitekim mutlak yönetim, devletin işleyişi açısından önemli bir kural olarak kabul edilmiştir. Örneğin XVI. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumları, Batılılar tarafından incelenmiş ve Osmanlıların başarısının sırrı anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu dönemde hükümdar olarak Osmanlı padişahının devleti mutlak monarşi ile yönettiği ve İmparatorluğun başarısının bu yönetim biçimi sayesinde olduğu belirtilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından uygulanan ve başarılı olunan bu yöntemin İmparatorluk açısından sahip olduğu önem, Osmanlı devlet adamlarınca da dile getirilmiştir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman sonrası devletin eski başarılı ve güçlü günlerine dönme çabalarında ifade edilen unsurlardan birisi de, mutlakiyetçi yönetim şeklinde ortaya çıkan bozukluklardır. Fakat XVI. yüzyılın sonu itibarıyla eski askerî başarılar sürdürülememiş ve geleneksel reform çabaları ortaya çıkmıştır. 1699 yılındaki askerî yenilgi sonrası imzalanan Karlofça Antlaşması ise önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşma sonrası Osmanlı askerî yapısında Batı tarzı ıslahat yapma gerekliliği kabul edilmiş ve yönetici sınıf içinde sivil bürokratlar yükselmeye başlamıştır.

Yaşanan çeşitli problemler ve başarısızlıklar sonucunda XVIII. yüzyılda Batı'nın üstünlüğü kabul edilmiştir. Böylece sadece askerî alanda değil, idari, mali ve toplumsal alanlarda da ıslahatlar başlamıştır. Lale Devri reformlarını, I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid döneminde yapılan reformlar takip etmiştir. Lale Devri'nde yapılan reformların, kimi özellikleri nedeniyle önceki dönemlere nazaran farklı bir reform anlayışı çerçevesinde gelişim gösterdiği kabul edilmektedir. Bunun temel sebeplerinden birisi, bu dönem reformlarının sadece askerî alan ile sınırlı kalmamasıdır. III. Selim dönemi ile birlikte Nizâm-ı Cedîd kapsamında reformlar uygulamaya konulmuştur. Bu dönemde geleneksel reform anlayışı tamamen terk edilmiştir. Fakat Lale Devri ve III. Selim dönemi Nizâm-ı Cedîd reformları birer isyanla sonuçlanmıştır. II. Mahmud saltanatında ise önemli reformların yapılması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında gerçekleşmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ise yeni bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihten sonra devlet teşkilatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Örneğin geleneksel kurumlar yerine Batı tarzı kurumlar oluşturulmuştur. Böylece yeni ıslahatlar yapılarak devletin kurtarılması amaçlanmıştır fakat bunun sonucunda kurulan yeni kurumlar ile padişahın yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu durum Osmanlı padişahlarının mutlakiyetçi yönetiminde kimi değişimlere neden olmuştur.

Tanzimat dönemiyle birlikte birçok alanda ıslahat yapılmış ve Babiâli bürokratları yönetici sınıf içinde güç kazanmıştır. Özellikle Avrupa'yı tanıyan ve yabancı dil bilgisine sahip yeni Osmanlı bürokratları,

*Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, erhan.ezici@usak.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2370-509X>)

bu dönemde etkinlik kazanmıştır. Böylece devlet teşkilatında değişim devam etmiş, yeni kanunlar çıkarılmış ve Osmanlı yönetiminde önemli dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Bu değişimi dönemin Osmanlı padişahlarının söylemleri üzerinden de izlemek mümkündür. Bu çalışmada, Tanzimat döneminde devlet teşkilatında ortaya çıkan düzenlemelerden bahsedilmiş ve Osmanlı yönetim anlayışında oluşan farklılık Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in söylemleri üzerinden izlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz tarafından benimsenen yeni yönetsel uygulamalar ele alınmıştır ve geçmiş dönemlere göre mutlakiyetçi yönetim anlayışında ortaya çıkan değişikliklerin incelenmesi amaçlanmıştır. Nitekim Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in yeni devlet kurumlarının açılışında okutulan nutukları incelendiğinde, geçmiş uygulamalara göre önemli değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat, Modern Devlet, Islahat.*

Abstract

In the 600-year lifetime of the Ottoman Empire, significant changes were experienced in the state organization. The state, which founded as a principality at the beginning of the thirteenth century, expanded rapidly and turned into an empire in the middle of the fifteenth century after conquest of Istanbul and become the most powerful state of Europe in the sixteenth century. The state, which developed on the basis of military organisation, was ruled by an Ottoman Sultan with an absolute approach. As a matter of fact, absolute administration has been accepted as an important rule for the functioning of the state. For example, the institutions of the Ottoman Empire which was the most powerful state of Europe in the sixteenth century, were examined by the Westerners and the secret of success of the Ottoman Empire was tried to be understood. In this period, it was stated that the Ottoman sultan ruled the state with absolute monarchy as the ruler and the success of Empire was thanks to this form of government. The importance of this method, which was applied and succeeded by Mehmed the Conqueror, Sultan Selim (the stern) and Suleyman the Magificent, was expressed by the Ottoman statesmen. As a matter of fact, one of the factors expressed for the efforts of the state to return its old successful and powerful days after the Suleyman the Magnificent, is the disorder that occur in the absolutist rule. But at the end of the sixteenth century, old military successes could not be maintained and traditional reform efforts emerged. The Treaty of Karlowitz, which was signed after the military defeat in 1699, was accepted as an important breaking point. After this treaty, the necessity of Western style reform in the Ottoman military structure was accepted and civil bureaucrats started to rise in the ruling class.

As a result of various problems and failures, the superiority of the West was accepted in the eighteenth century. Thus, reforms started not only in the military but also in the administrative, financial and social fields. The Tulip Period reforms were followed by reforms during the reign of Mahmud I, Mustafa III and Abdülhamid I. It is accepted that the reforms made in the Tulip Period have developed within the framework of a different reform approach compared to previous periods due to some features. One of the main reasons for this is that the reforms of this period are not limited to the military field only. With the Selim III period, reforms were implemented within the scope of Nizam-ı Cedid. Important reforms in the reign Mahmud II took place after the removal of the Janissary Corps. But Tulip Period and Nizam-i Cedid reforms of III. Selim period ended with a revolt. The removal of Janissary Corps in 1826 was a new breaking point. After this, important changes were made in the state organisation. For example, Western style institutions were created instead of traditional institutions. Thus, it was aimed to save the state by making new reforms, but the powers of the Sultan were restricted by the new institutions founded as a result. This situation caused some changes in the absolutist rule of the Ottoman Sultans.

With the Tanzimat Period, reforms were made in many areas and the Sublime Porte bureaucrats gained power in the ruling class. Especially the new Ottoman bureaucrats who knew Europe and had knowledge of foreign languages gained effectiveness in this period. Thus, the change in the state organisation continued, new laws were enacted and important transformations were made in the Ottoman administration. It is possible to observe these changes through the speeches of the Ottoman Sultans. In this article, the legal arrangement that emerged in the state organisation during the Tanzimat period were mentioned and the difference in the Ottoman administration approach was tried to be observed through the speeches of Sultan Abdülmecid and Sultan Abdülaziz. In this context, new administrative practices adopted by Sultan Abdülmecid and Sultan Abdülaziz are discussed and in this way, it is aimed to examine the changes that occur in the administrative mentality compared to previous period. As a matter of fact, when the speeches of

Sultan Abdülmecid and Sultan Abdülaziz read at the opening of the new state institutions, it is seen that significant changes have emerged compared to the past practices.

Keywords: *Ottoman Empire, Tanzimat, Modern State, Reform.*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu gaza anlayışı çerçevesinde ve fütuhat temel alınarak kurulmuş küçük bir beylik iken süreç içinde genişlemiş, XVI. yüzyılda ise bir dünya gücüne dönüşmüştür. Bu nedenle XVI. yüzyıl sonlarında İmparatorluk idari, mali, askerî ve toprak düzeni açısından Ortadoğu İmparatorluklarının en gelişmiş örneği olarak nitelendirilmiştir. Fakat sonraki dönemlerde Avrupa'nın askerî ve ekonomik olarak yükselişe geçmesi, Osmanlılar açısından Ortadoğu devlet geleneğinin Yeni Çağ'da yeterli olmayacağı fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle süreç eski Ortadoğu İmparatorluğunun, Batı karşısında kendisini düzeltme çabası olarak gelişim göstermiştir.¹ Nitekim 1500'lerin sonu ve 1600'lerin başı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, fetihçi imparatorluk yapısının giderek yerleşik bir monarşiye dönüşmeye başladığı görülecektir.² Bu durum Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan kimi yazarların gerileme tezini terk ederek bu süreci askerî fetih devletinin, dini kurumların desteklediği, kontrol altındaki bölgelerin korunmasına geçildiği ve bu bölgelerden vergi toplamaya odaklanılan bürokratik bir devlete dönüştüğü fikrini benimsemeleri olarak yorumlanmaktadır.³ İnalçık'ta benzer bir yorum yaparak, XVI. yüzyılın sonunda yaşanan kriz nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun köklü bir dönüşüm geçirdiğini ve bu nedenle XVII. yüzyıl ortalarındaki İmparatorluk yapısının 1600'ler öncesine göre önemli farklılıklara sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴ Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'nın askerî ve ekonomik olarak yükselişe geçmeye başlaması ile devlet yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu sürecin Batılılaşma ile beraber farklı bir boyut kazanarak devam ettiği görülecektir.

Kuruluşunun ardından Osmanlı Devleti mutlak bir monarşi ile yönetilmiş, Osmanlı merkez örgütünün başı olan padişah, kuruluş döneminden itibaren bir monark olarak kabul edilmiştir.⁵ İlk üç padişah döneminde askerî geleneğin etkisinin devam etmesi nedeniyle sade bir protokol, örf, âdet ve istişareye dayalı bir yönetim modeli kullanılmıştır. Fakat Yıldırım Bayezid'den itibaren Osmanlı padişahı, şaşaalı bir protokole sahip mutlak hükümdar yönetimini benimsemiştir.⁶ Klasik Osmanlı padişahı tipi, mutlak örfi hâkimiyet yetkisi ile Fatih Sultan Mehmed'in şahsında ortaya çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmed sonrası ise kudretini Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde kazanmıştır.⁷ **Örneğin Machiavelli, Osmanlı padişahları, "...Bütün Türk monarşisi tek bir baş tarafından**

1 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2003, s.9-10.

2 Suraiya Faroqhi, "Empires before and after the Post-colonial Turn: The Ottomans", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Beyond Dominant Paradigms in Ottoman and Middle Eastern/ North African Studies, A Tribute to Rifa'at Abou-El-Haj*, Sayı: 36, 2010, s.67.

3 Jane Hathaway, *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*, Routledge, London and New York, 2013, s.59.

4 İnalçık, 2003, s.57.

5 Osmanlı hükümdarlarının her ne kadar mutlak iktidar sahibi oldukları dile getirilse de, padişahların iktidarını sınırlandıran kimi kurallar bulunmaktadır. Bu kurallar İslami Şeriat, önceki padişahlarca yapılan kanunnameler ve geleneksel adalet prensibidir. Bkz. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016 (a), s.45.

6 İber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 3.Baskı, Ankara, 2008, s.169.

7 Halil İnalçık, "Padişah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul, 2007, s.142.

yönetilir; ötekiler onun kullarıdır. Krallığını sancaklara bölmüştür ve oraya keyfince yöneticiler atar, isterse yerlerini değiştirir, isterse görevden alır” şeklinde mutlak güce vurgu yaparak açıklamaktadır.⁸ Osmanlı padişahı *mâlikü’l-mülk* olarak nitelendirilmiş ve ülkenin/devletin tek sahibi kabul edilmiştir. Bu düzenin korunması ise devleti kargaşadan koruyan önemli bir unsurdur. Devlet düzeni içinde son kararın padişah tarafından verilmesi esastır. Bunun anlamı ise bürokrasi için gerekli olan her emrin, mutlaka padişah onayı ile hayata geçirilmesidir. Dolayısıyla Osmanlı padişahında temerküz etmiş olan yetki ve otorite, Tanrı tarafından bahşedilmiştir. Bu nedenle bu mutlak yetkilerin padişah tarafından kullanılması, devletin korunması ve devamlılığı açısından esastır.⁹ Fakat Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi istisnalar dışında Osmanlı padişahları, genellikle karışık yönetim sistemi içinde mutlak iktidarın bir sembolü olarak kalmış ve otoriteyi fiilen kudretli sadrazamlar kullanmıştır.¹⁰ Bu mutlak padişah tipini temsil edemeyen padişahların tahta çıkması (1566-1603 döneminde II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed), otorite birliğinde dağınıklığa yol açmış ve bu durumun yansımaları devlet yönetiminde doğrudan hissedilmiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı sorunlar, dönemin bürokratlarınca da eleştirilmiştir.¹¹ Nitekim IV. Murat gibi bir padişah ya da Köprülüler gibi yetenekli ve disiplinli sadrazamların göreve gelmesi ile devlet düzeninde önemli düzelmelerin olduğu görülmüştür.¹² Fakat süreç içinde ortaya çıkan askerî ve siyasi gelişmelerin devlet yapısında yol açtığı değişiklikler, bu mutlak anlayış üzerinde bazı değişiklikler ortaya çıkarmıştır.

Devlet yapısında ve yönetim anlayışında değişikliklerin ortaya çıktığı dönem, siyasi açıdan da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Nitekim bu gelişmeler neticesinde İmparatorluk yöneticileri, devletin eski gücünü koruyamadığını ve Avrupalı devletlerde yaşanan gelişmeler karşısında yeni tedbirler alınması gerekliliğini kabul etmişlerdir. Özellikle III. Selim ve II. Mahmud devrinde askerî alan başta olmak üzere birçok alanda reform yapıldığı görülmektedir. Bu reformların hayata geçirilmesinde siyasi olayların birincil derece etkili olduğunun söylenmesi herhalde yanlış olmayacaktır. Nitekim III. Selim iktidarı Avusturya ve Rusya ile süren savaş sürecinde başlamış, bu savaşlar Zıstovi ve Yaş Antlaşmaları ile sona ermiştir. Fransa’nın Mısır’ı işgal etmesi ile başlayan yeni bir savaş, 1801 yılındaki antlaşma ile sonlanmıştır. Sonrasında ise Rusya’nın Eflak ve Boğdan işgali ve İngilizlerin boğazı geçerek İstanbul önlerine kadar gelmesi, İmparatorluk yöneticilerinin yeni önlemler almasının zorunlu olduğunu göstermiştir.¹³ II. Mahmud döneminde de İmparatorluk açısından önemli krizler yaşanmıştır. III. Selim’in tahttan indirilmesine yol açan bir isyan sonrası tahta çıkan II. Mahmud döneminde 1808 Sened-i İttifak, Yeniçeri isyanı ve Alemdar Mustafa Paşa’nı öldürülmesi, Ruslar ile savaşın 1812 yılında Bükreş Antlaşması ile sonlanması, 1804-1817 Sırp isyanları ve 1815-1830 Yunan isyanları, İmparatorluğun sürekli olarak önemli krizler ile mücadele ettiğini göstermektedir.¹⁴ İlk bağımsız Balkan devletinin kurulmasına neden olan Rum Fetretî’ni, 1826-1839 yılları arasında aralıklı olarak devam eden Mehmet Ali Paşa isyanı takip etmiştir. Tanzimat dönemi ise bu önemli krizlerin ardından sarsılan devlet yapısına düzenli bir devlet kadrosu oluşturmak ve Osmanlı saltanatını modern esasları temel alan bir devlet yapmak iddiasıyla

8 Machiavelli, *Prens*, çev. Nazım Güvenç, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul, 1994, s.53.

9 İnalçık, 2016a, s.43-44.

10 Halil İnalçık, “Osmanlı Pâdişahı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:4, 1958, s.78.

11 İnalçık, 2016a, s.44.

12 William Hale, *1789’dan Günümüze, Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayın, 1.Baskı, İstanbul, 1996.

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V.Cilt, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8.Baskı, Ankara, 2007, s.14-54.

14 Karal, 2007, s.87-124.

ortaya çıkmıştır.¹⁵ Görüldüğü üzere III. Selim ve II. Mahmud döneminde önemli siyasal gelişmeler yaşanırken, birçok alanda reform hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat reformları ise bu altyapı üzerine inşa edilmiştir.

Bahsedilen dönemlerde devlet teşkilatında yaşanan dönüşüm, doğal olarak Osmanlı padişahlarının yetki kullanımında da etkili olmuştur. Özellikle Tanzimat hareketi ile ortaya çıkan kanunlaştırma hareketleri ve devlet teşkilatında oluşturulan yeni kurumlar neticesinde, Osmanlı padişahının yetkileri belirli alanlarda sınırlandırılmıştır. Bu durum eski mutlakiyetçi anlayışın terk edildiği anlamına gelmektedir. Lale Devri, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ortaya çıkan ıslahat çabaları, Yeniçeri Ocağının kaldırılması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının ardından merkeziyetçi bir yönetim anlayışı ile önemli reformları hayata geçiren II. Mahmud için Yeşil, "... ilga sonrası süreçte, adalet mülkûn/devletin temeli ise Mahmud-ı Adlî artık devletin kendisiydi" ifadelerini kullanmaktadır.¹⁶ Tanzimat dönemi ise yeni bir anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde iktidarın Saray'dan Babiâli bürokratlarına kaymaya başladığı görülecektir. Bu durum bir anlamda Sened-i İttifak'taki ayânların yerini, Tanzimat Fermanı ile dışa dönük merkezi bürokratlar almış ve Padişahın iktidarı bu kesim lehine sınırlandırılmıştır.¹⁷ Ortaya çıkan bu yeni gelişmeler ve yeni anlayışı, Osmanlı padişahlarının söylemleri üzerinden incelemek mümkündür. Bu çalışmada, Babiâli bürokrasisinin etkin olduğu ve özellikle hariciye kökenli bürokratların öne çıktığı Tanzimat dönemi örnekleri incelenmiştir.¹⁸ 1871 yılında Âli Paşa'nın vefatı sonrası Babiâli bürokrasisi, Tanzimat dönemine göre etkinliğini kaybetmiştir. Tanzimat reformları ile ilgili literatürde olumlu ya da olumsuz birçok eleştiri yer alsa da¹⁹, bu çalışmada yapılan reformların başarılı ya da başarısız olduğundan çok devlet teşkilatında ortaya çıkan değişikliklere ve bunların padişahların yönetim anlayışında ortaya çıkardığı dönüşüme odaklanılmıştır.

XIX. YÜZYILA KADAR OLAN SÜREÇ

Kısaca bahsedildiği üzere XVII. yüzyıl başından itibaren devletin eski ihtişamlı günleri geride kalmış ve askerî, idari ve mali alanlarda kimi problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu problemlere ek olarak Avrupa'da yaşanan değişimlerin de Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilediği görülmektedir. Bu dönemde birçok alanda değişim yaşanmaya başlamış, dönemin bürokratlarınca temel olarak toprak rejimi, maliye, ordu, idare ve bilim kurumları üzerinde birleşen eleştiriler sıklıkla dile getirilmiştir. Fakat dönemin bürokratları, değişimin ya da bozulmanın arkasında yatan sebepleri araştırma çabasına girmemiştir. Düzenin değişmemesi fikri üzerine inşa edilmiş olan düşün hayatı nedeniyle ileri sürülen çözümler, geleneksel sistemin bozulmasına yol açan unsurların ortadan kaldırılması ile sistemin parlak günlerine döneceği düşüncesi çerçevesinde ileri sürülmüştür.²⁰ Geleneksel reformcuların sistemin işleyişini bozan unsurların engellenmesiyle İmparatorluğun eski ihtişamlı günlerine döneceğine inanmalarının bir diğer sebebi ise Osmanlı yönetim

15 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar-IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2.Baskı, İstanbul, 2016 (b), s.13.

16 Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s.279.

17 Ortaylı, 2008, s.403.

18 Tanzimat döneminin hangi tarihleri kapsadığı ile ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Howard Reed, "Tanzimat Ne Zaman Başladı ve Bitti? Zamanlaması İle İlgili Görüşler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991, s.21-25.

19 Tanzimat ile ilgili görüşlerin tasnif edilmeye çalışıldığı bir çalışma için bkz. Kâzım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.107-134.

20 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s.15-16.

sisteminin kâfirlerce geliştirilebilecek bir sistemden çok üstün olduğuna dair ön kabuldür. Nitekim bu reformcular karışıklığın ortaya çıkardığı bozulmaların düzeltilmesinde başarılı da olmuşlardır. Fakat tehlikenin atlatılmasının ardından reformların istikrarlı olarak sürdürülmemesi, gelecekte daha büyük problemlerin doğmasına yol açmıştır.²¹ Geleneksel reform anlayışı olarak adlandırılan bu uygulamalarda temel amaç, sistemin işleyişini bozan unsurların ortadan kaldırılması ve sistemin tekrar eski dönemlerde olduğu gibi kurallara uyarak çalıştırılmasıdır.

XVI. yüzyılın başında Batı karşısında başarısız olduğu fikrinin ortaya çıkmasındaki en temel alan askerî alandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlak üstün olduğu ve parlak zaferler kazandığı geçmiş dönemlere nazaran askerî denge Avrupa orduları lehine değişmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun üstün taraf olarak imzaladığı antlaşmalar zinciri 1606 Zitvatorok Antlaşması ile bozulmuş, Osmanlı Padişahı kendisi ile eşit seviyede bir yönetici ile anlaşma imzalamıştır. Köprülüler devri ile geçici bir dengeye kavuşulsa da, 1699 Karlofça Antlaşması ile önemli bir kırılma yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ilk kez kesin mağlubiyeti kabul etmiş olarak barış antlaşması imzalamış ve Lewis'in deyimi ile İslam toprakları sayılan bölgeler kâfirlere bırakılmak zorunda kalmıştır.²² Yaşanan bu kırılma ile beraber devletin kalkındırılması için köklü ıslahatların yapılması gerekliliği anlaşılmış; önceki dönemlerde Batı'yı küçük gören Osmanlı yöneticileri, teknolojik ve askerî alanda Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır. Yaşanan bu anlayış değişikliği sonrasında devleti düzenleme çabaları, "mutlak bir zorunluluk" olarak ıslahat yapılması çerçevesinde sürdürülmüştür.²³ Bu kapsamda Avrupa'dan alınan ilk örnekler askerî alandadır. Savunma araçları ve askerî teknolojinin ilk olarak aktarılması, başka yenilgilerin engellenmesi için önem taşımaktadır. Burada Müslüman olmayanların örnek alınması ise Şeriata ve dine aykırı değildir. Çünkü düşmanı yenebilmek için onun silahlarının ve taktiklerinin benimsenmesi, İslam'a aykırı olarak kabul edilmemiştir. Böylece Batı'nın kullandığı askerî teknoloji ve taktiklere ek olarak Avrupalı uzmanlardan da yararlanılmıştır.²⁴ 1773'te Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun ve 1795'te Mühendishane-i Berrî Hümayun kurulmuş, bu okullarda askerî konularda teknik ve bilimleri bilen personel yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu okullarda da yabancı uzmanlardan yararlanılmasının yanı sıra askerlik ile ilgili yabancı kaynaklardan da faydalanılmıştır.²⁵

Bu kapsamda ıslahat çabalarının süreç içinde farklı özellikler kazandığı görülmektedir. 1718-1730 yılları arası süren ve Lale Devri olarak adlandırılan barış döneminde, eski Osmanlı düzenine dönüş fikri yerine Batılı ıslahatlar yapılması yönünde düşüncelerin örnekleri görülmeye başlarken,²⁶ Osmanlı devlet adamlarının ıslahat konusundaki

21 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.175.

22 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.36-37.

23 İnalçık, 2016b, s.3. Ayrıca İnalçık, ülkenin kurtuluşunun Batı tarzı reformların uygulanması ve teknolojinin benimsenmesi ile gerçekleşeceği ana düşüncesinin, yani Türkiye Cumhuriyeti'ni doğuran düşünce sisteminin bu tarihte gündeme geldiğini ifade etmektedir. Bkz. A.g.e., s.3.

24 Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan ya da dolaylı olarak askerî alanla ilgili birçok yabancı uzman istihdam edilmiştir. Fakat yabancı uzmanlardan yararlanılması, sadece bu alanlar ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Lale Devrinden Tanzimat'a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718-1839)", *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, ed. Ahmet Dönmez, Kitap Yayınevi, 1.Basım, İstanbul, 2019, s.79-129.

25 İnalçık, 2016b, s.9,113.

26 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 20. Baskı, İstanbul, 2014, s.42.

düşüncelerini değiştirdikleri görülmektedir.²⁷ I. Mahmud²⁸ ve sonrasında III. Mustafa²⁹ ve I. Abdülhamid³⁰ döneminde başta askerî olmak üzere çeşitli alanlardaki islahatlar sürdürülmüş olsa da, Lale Devrinde ortaya çıkan anlayış terk edilerek eski müesseselerde islahat yapılması anlayışına geri dönülmüştür.³¹ İslahatların daha geniş kapsamlı ve farklı bir anlayış ile hayata geçirilmesi ise III. Selim devrinde gerçekleşmiştir.

Bir görüşe göre 1789 yılında III. Selim'in tahta çıkması, İmparatorlukta gelenekselcilikten modernleşmeye geçişin başlangıcıdır.³² Bu dönemin reformları için kullanılan Nizâm-ı Cedîd kavramı; dar anlamda Batı tekniklerine göre yetiştirilmiş eğitilmiş askerleri ifade ederken, geniş anlamda kontrol edilebilir ve ihtiyaç halinde faydalanılacak eğitilmiş bir ordu, gelenekselci ulemanın nüfuzunun kırılması ve Osmanlı İmparatorluğunu Batı karşısında güçlü hale getirecek reformların tümünü ifade etmek için kullanılmaktaydı.³³ Dolayısıyla bu çaplı geniş bir reform düşüncesi, geçmişteki geleneksel ve geçmişe dönüşü hedefleyen reform hareketlerinden birçok noktada ayrılmaktadır. Görüldüğü üzere geleneksel anlayış tamamen terk edilerek, İmparatorluğun korunması için Batılı teknik ve uygulamaların kabul edilmesi zorunluluğu kabul edilmiştir.

III. Selim dönemi açısından dikkati çeken bir diğer önemli unsur, önceki dönemlerde gerekli olan durumlarda ve düzensiz olarak toplanan bir kurul olan Meclis-i Meşveret'in³⁴, bu dönemden itibaren (ve sonrasında II. Mahmud döneminde) daha fazla başvurulan bir kurum olmasıdır.³⁵ Nizâm-ı Cedîd ile ilgili reformlara, sık olarak toplanan bu meclislerde karar verildiği bilinmektedir.³⁶ Padişahın karar almak için yararlandığı önemli kurumlardan birisi olan Meclis-i Meşveret, bir danışma meclisi niteliği taşımıştır. Nitekim bu kurumun II. Mahmud döneminde de benzer şekilde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Yeşil'e göre 1810 yılında II. Mahmud tarafından toplanılan meşverete, önceki dönemlerin aksine sadece önemli devlet adamları değil, tüm Müslümanlar davet edilmiştir. Bu durum klasik Osmanlı siyaset teorisi açısından yönetilenin siyasete karıştırılmaması ilkesinin bir anlamda terk edilmesi anlamına gelmekteydi.³⁷ Sonraki dönemde bu danışma meclisinin

27 İnalçık, 2016b, s.6-7. Ayrıca bu dönemde modernleşmenin itici gücünün sadrazamdan gelmesi ve tedrici bir dönüşümlü XVI. yüzyıl Osmanlı bürokratlarının reformist bir konuma gelmeleri, sonraki dönemler açısından önemli bir gelişme olmuştur. Süreç içinde Babîlî'nin güç kazanarak, reformların yürütücüsü konumuna geleceği görülecektir. Bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, 2000, s. 139.

28 Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:27, İstanbul, 2003, s.348-352.

29 Bekir Sıtkı Baykal, "Mustafa III", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s.700-708.

30 M. Cavid Baysun, "Abdülhamid I", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s.73-76

31 Berkes, 2014, s.81. ayrıca ilgili dönem islahat çabaları ile ilgili olarak bkz. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılığa Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.13-24.

32 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babîlî, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2014, s.50. Padişah III. Selim'in henüz şehzade iken Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşması vb. gelişmeler, devlet sisteminde Avrupalı tarzda reformlar yapılacağına işaretçisi gibidir. Bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18.Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, Ed. Mehmet Ö.Alkan, 10.Baskı, İstanbul, 2014 (a), s.39.

33 M. Tayyib Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedîd", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s.309; Karal, 1999, s.24.

34 Ayrıntılı Bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, 4.Baskı, Ankara, 2017, s.142-148.

35 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999 (a), s.1.

36 Mehmet V. Seyitdanlıoğlu, "Divanı-ı Hümayûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama, *Osmanlı, Cilt:6, Teşkilat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999 (b), s.18; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos 1988, s.605.

37 Yeşil, 2009, s.251-252.

yerini Meclis-i Vâlâ almıştır.³⁸ Bu kurum ve benzerlerinin, süreç içinde kazandıkları nitelik ve önem ise padişahın kimi yetkilerinin kullanımını doğrudan etkileyecektir.

Bu dönemin bir diğer önemli özelliği, sonraki dönemlerde daha da önem kazanacak bir reform kanalını İmparatorluk açısından açmasıdır. Bu ise Avrupalı ülkelerde yabancı daimi elçiliklerin açılması ile başlayan diplomasi reformudur.³⁹ Ayrıca somut gözlem ve edinilen tecrübelerle dayanılarak yazılan sefaretname örnekleri görülmeye başlamış⁴⁰, Batı'ya inceleyen devlet adamlarının Batı hakkındaki gözlemleri İmparatorluğa aktarılmıştır.⁴¹ İlgili dönem açısından önemli bir örnek olarak kabul edilen Ebubekir Ratip Efendi'nin Avusturya'da askerî ve sivil alanda yaptığı incelemeler ile dönemin modern devleti ile ilgili özelliklere vurgu yapmıştır. Eğitimli ve disiplinli bir ordu, düzenli maliye, namuslu ve dürüst memurlar ve halkın ekonomik refahı aktarılan bilgilerin toplandığı noktalar. Ebubekir Ratip Efendi'nin ileri sürdüğü fikirlerin bazılarının yıllar sonra Tanzimat Fermanı'nda yer aldığı görülecektir.⁴² Ayrıca elçiliklerin kuruluşu ile beraber bu kurumlardan çok sayıda Batı'ya tanıyan devlet adamının yetişmiş ve sonrasında yüksek devlet kademelerinde görev alan bu bürokratlar, reformların yürütülmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.⁴³

Özetle her ne kadar önemli reform çabaları hayata geçirilmiş olsa da, bu dönem de Lale Devri'nde olduğu gibi bir isyan ile son bulmuş ve bu isyan neticesinde Padişah III. Selim tahttan indirilmiştir. Bu iki örnek Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan köklü ıslahatların gerçekleştirilemeyeceğinin önemli göstergesidir. Dolayısıyla bu dönemlerde her ne kadar Batı'nın tanınması konusunda önemli bir istek olsa da, ıslahat projeleri sayılı bazı seçkinlerin programı olmaktan öteye gidememiş ve kısmı kurumsal ıslahatlar gerçekleştirilebilmiştir.⁴⁴ Kapsamlı ıslahatlar ise II. Mahmut ve Tanzimat döneminde, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra gerçekleştirilebilmiştir.

II. MAHMUD DÖNEMİNDE DEVLET TEŞKİLATINDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER

II. Mahmud dönemi, Osmanlı devlet teşkilatının değişimi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde modernleşme çabaları artık askerî yenileşmenin sınırlarını aşarak yeni bir rejim temellerinin arayışı olacaktır.⁴⁵ II. Mahmud, III. Selim döneminde yaşanan olayların bilincinde olarak tahta çıkmış ve bu çerçevede ıslahat uygulamalarını hayata geçirmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki, II. Mahmud'un saltanatı sıkıntılar içinde başlamıştır. Alemdar Mustafa Paşa'nın desteği ile tahta çıkması ve iktidarının ilk yıllarında Sened-i İttifak'ın imzalanması, Padişahın yetkilerini tam olarak kullanamadığının önemli göstergeleridir. Fakat Alemdar vakası ile Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi sonrasında iktidarın kullanımının güçlü bir sadrazamdan, Saray'a geçtiği görülmektedir. Geçmiş dönemin başarılarında da etkili olan güçlü hükümdar

38 Seyitdanlioğlu, 1999b, s.1-2.

39 Lewis, 1996, s.61-62. Ad hoc diplomasiden sürekli diplomasiye geçiş, İmparatorluk açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi'ye Geçiş Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

40 Ortaylı, 2014a, s.38.

41 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:7, 1996, s.319.

42 Berkes, 2014, s.99. Ayrıca Ebubekir Ratip Efendi ile ilgili olarak bkz. Fatih Yeşil, *III. Selim Döneminde Bir Osmanlı Bürokrati: Ebubekir Ratip Efendi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

43 Ercümen Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 20-26 Ekim 1961, Ankara, s.490-492.

44 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2016, s.18-19.

45 Berkes, 2014, s.134.

modeli, II. Mahmud tarafından benimsenen yöntemi oluşturmuştur. Reformların hayata geçirilmesi açısından en önemli kırılma ise 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağının kaldırılması ile yaşanmıştır. Önceki dönemlerde reformların hayata geçirilmesinde önemli bir blok olan yeniçeri-ulema birliği bu şekilde sonlandırılmış ve reformların önündeki en büyük engel kaldırılmıştır.⁴⁶ Nitekim 1826-1839 yılları arasında uygulamaya konulan reformlar ile XIX. yüzyıl ve bir dereceye kadar XX. yüzyıl Türk reformcularının hayata geçireceği reformların ana hatları oluşmuştur.⁴⁷ Ayrıca önemli bir diğer gelişme askerî reformlardan yönetsel reformlara geçişin sağlanmış olmasıdır. Oluşturulan yeni modern ordu ile geçmiş dönemlerdeki askerî modernleşme çabaları sona ermiş, reformular devlet yönetiminin düzenlenmesi konusuna odaklanmışlardır.⁴⁸ Lewis, II. Mahmud'un reformları gerçekleştirmek için çok zor koşullara sahip olduğunu belirtmektedir. Yazara göre II. Mahmud, toplumda kökleri bulunan eski Osmanlı İslami toplum ve hükümet geleneği direnci, başkent ve taşrada halkın desteğini almış ayânların varlığı, kâfirden alınacak örneklere duyulan köklü nefretin ve yine kâfirden alınacak her şeyin reddedilmesi anlayışını yenerek otokrat bir anlayış sergilemek zorundaydı.⁴⁹ Tüm bu açıklamalar, II. Mahmud'un içinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen, önemli ıslahat uygulamalarını başlattığını göstermektedir. Dolayısıyla ıslahatların uygulanması, Padişahın göstereceği kararlılık üzerinden şekillenmiştir.

Nitekim XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, “... geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi devlet tipine geçiş sürecini yaşamaktaydı”. Bu merkezîyetçi reformlar ise aydın mutlakîyetçiler tarafından yürütülmekteydi. Merkezîyetçilik anlayışı ile askerî, idari ve hukuki alanda yapılan düzenlemelerde açık olarak görülmektedir. II. Mahmud ile başlayan bu anlayış, Tanzimat döneminde de devam ettirilmiştir. Avrupa'nın herhangi bir devletinde de görülebilecek bu genel modele göre hayata geçirilen merkezîyetçilik anlayışı, devlet bürokrasisinin şubelere ayrılması, memurlara maaş sistemi ile ödeme yapılması ve mali kontrol anlayışı ile hazinenin merkezileştirilmesi olarak özetlenebilir.⁵⁰ Yine bu model çerçevesinde ıslahatlar, padişahın kontrolünde yukarıdan aşağı biçiminde gerçekleştirilmiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu, Batılı devletlerde olduğu gibi geleneksel devlet teşkilatını terk edip, önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Bu bir anlamda İmparatorluğun, modern bir devlete dönüşme çabalarıdır.

Bu noktada kısaca modern devletin özelliklerinden bahsedilmesi, İmparatorluğun geçirdiği değişimin anlaşılması bakımından önemlidir. Modern devleti farklı özellikler üzerinden tanımlayan Pierson, kurumsal devlet yapısına ilişkin kimi özellikler olduğunu belirtmiştir. Bu özellikler şiddet araçlarının (tekelci) denetimi, bölgesellik, egemenlik, anayasallık, kişilerüstü iktidar, kamu bürokrasisi, otorite/meşruiyet, yurttaşlık ve vergilendirmedir.⁵¹ Bu özellikler incelendiğinde içlerinden beş tanesinin (şiddet araçlarının (tekelci) denetimi, bölgesellik, egemenlik, kamu bürokrasisi ve vergilendirme) mutlakîyetçi devletlerde de yer aldıkları görülmektedir. Fakat her ne kadar bu özellikler modern devletin önemli özelliklerinden olsa da, mutlakîyetçi devlet yapısında belirli ölçülerde arkaik bir yapı oluşturmuşlardır. Reforme edilmemiş bürokrasi, sınırlı ve düzensiz vergi uygulamaları, iyi

46 Tunaya, 2016, s.24-25.

47 Lewis, 1996, s.81.

48 Mardin, 2000, s.146-147.

49 Lewis, 1996, s.103-104. II. Mahmud tarafından sergilenen bu tarz bir yönetim anlayışı her ne kadar Rus Çarı Büyük Petro'ya benzetilse de, reformların yapılmasında asıl örnek alınan kişinin Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa olduğu belirtilmektedir. Bkz. a.g.e. s.104; Hale, 1996, s.27.

50 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 39. Baskı, İstanbul, 2014 (b), s.141-143.

51 Christopher Pierson, *Modern Devlet*, Chiviyazıları Yayınevi, çev.Neşet Kutluğ-Burcu Erdoğan, Birinci Baskı, 2011, İstanbul, s.22-23. Ayrıca ilgili kavramlar ile ilgili ayrıntılı açıklama için bkz. a.g.e., s.23-52.

tanımlanmayan bölgesellik gibi modern öncesi döneme ait biçimde kullanılmışlardır.⁵² Pierson'un bu açıklamasının, Osmanlı İmparatorluğu örneği ile önemli benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile şiddet araçlarını tekeli altına alan devlet, egemenliğin sağlanması amacıyla merkezileşme politikasını benimsemiş, kamu bürokrasisini güçlendirmiş ve vergilendirme alanında reform çabalarına girişmiştir. Osmanlılık anlayışı ile ortak bir Osmanlı kültürü oluşturmak isteyen İmparatorluk yöneticileri, Tanzimat döneminde kanun devleti anlayışını İmparatorluğa aktarmış ve bu süreç 1876 yılında Kanun-i Esasi ile sonlanmıştır. Özetle mutlakiyetçi devlet yapısının, bir geçiş dönemi yapısı olarak ele alındığı görülmektedir. Batı'da geç feodal dönem şartlarında oluşan bu yapı, süreç içinde evrensel olarak nitelendirilebilecek modern bir yapıya evrilmiş ve Batı dışı ülkeler tarafından da benimsenmiştir. Bu kapsamda XVI. yüzyılda ortaya çıkan mutlakiyetçi yönetimler, XVII. yüzyılda yükselişe geçmiştir. XVIII. yüzyılda ise mutlakiyetçi devlet yapıları terk edilerek, modern devlet yapıları ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵³

Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kurumların oluşturulması ve yeni islahatların hayata geçirilmesi bir ikilem ortaya çıkarmıştır. Örneğin II. Mahmud, temel olarak merkezi gücün üstünlüğüne dayalı ve merkezi güç tarafından görevlendirilecek kanun yapma kurumları ile çalışacak bir hükümet biçimi oluşturma çabasına girmiştir. Bu gelişmeler sonucunda *nizâmât-ı esâsîyye* kavramı ortaya çıkmıştır. Bu temel kuralların konulması ve yürütülebilmesi için ise hükümdarın gücünün kanunlar ile sınırlanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu durum merkez gücün desteğini alarak gelişen din, bürokrasi ve ordu kesimleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiş ve Tanzimat dönemi boyunca etkili olmuştur.⁵⁴ Özetle Padişahın İmparatorluğu kurtarmak amacıyla yukarıdan aşağı reform yöntemini benimseyerek ve merkezîyetçi bir anlayış ile gerçekleştirdiği islahatlar, sonraki dönemlerde padişahları sınırlandıran kuralların da ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan reformlar açısından Yeniçeri Ocağının ilgası önemli bir kırılma noktası olduğu belirtilmiştir. Ocağın ilgası sonrası Sultan II. Mahmut'un uygulayacağı reformlara muhalif olan en önemli güç ortadan kaldırılmıştır. Bu sürecin reformları ve dolayısıyla modern devlete giden sürecin ilk adımı olduğu da ifade edilebilir. Nitekim Yeniçeri Ocağının ilgasının tartışıldığı bir Divan'da II. Mahmut tarafından dile getirilen, "... *Bundan sonra ittihad-ı âra ile umûr-ı memleketi tanzim ve ibadullahın ahvâlini islah idelim*"⁵⁵ ifadeleri yönetsel değişikliğin ipuçlarını göstermektedir. Benzer şekilde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının ardından müsadere usulünün kaldırılması ile II. Mahmut'un saltanatın bir dehşet ve korku kaynağı değil bir destek olacağını ifade etmesi, yeni bir düzenin işaretçileri olarak görülmektedir.⁵⁶ Bu ifadeler tabii ki yönetim tarzının bir anda değişmesi olarak yorumlanamasa da, ortaya çıkan anlayış farklılığını anlatması bakımından önemlidir. Nitekim Ahmet Râsim'e göre II. Mahmud, istibdat idaresinin kendisine bahşetmiş olduğu geniş yetkileri mecburi olarak azaltmak zorunda kalmıştı. Bunun temel nedeni ise Avrupa idari ve mülki teşkilatı ile medeni müesseselerinin üstünlüğünün hissedilmeye başlamasıydı. İstibdat tarzı idare'nin İmparatorluğun kimi bölgelerinde dağılma emarelerinin ortaya çıkması gibi tehlike ve zararları bulunmakta ve

52 Pierson, 2011, s.75.

53 Pierson, 2011, s.66.

54 Berkes, 2014, s.169-170.

55 Ahmet Râsim, *İstibdattan Hâkimiyeti-i Millîyeye*, Kanaât Matbaası, İstanbul, 1342/1924, s.160.

56 Karal, 2007, s.152.

Padişah'a karşı tepkilerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Şurâ-yı Devlet tarzı bir teşkilat anlayışının⁵⁷ yaşama geçirilmesi tekrardan gündeme gelmiştir.⁵⁸

Bu anlayış çerçevesinde birçok yeni kurum kurulmuştur. Ayrıca ordunun kontrol edilmesi için harbiye, ulemanın kontrol altına alınması için ise Evkaf Nezareti ve Bâb-ı Meşihât gibi kurumlar oluşturulmuştur. Merkezileşme ve yetkinin padişah'ta toplanması çabaları sadrazamlık kurumunun Başvekâlete dönüştürülmesi ile devam etmiştir. Batı tipi bakanlıkların kurulması ise 1836 yılında Hariciye ve Dâhiliye, 1838 yılında Maliye Nezaretlerinin kurulması ile başlamıştır.⁵⁹ Devlet teşkilatındaki önemli dönüşüm ise Meclis-i Dar-ı Şurâ-yı Askerî ve Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye gibi kurumların oluşturulmasının yanı sıra birçok alanda nezaretlerin kurulması ile devam etmiştir.⁶⁰ Her ne kadar kurumlar yapısal olarak geleneksel birimleri bünyesinde barındırsa da, süreç içinde uzmanlık alanlarına göre modern örnekler çerçevesinde teşkilatlanmışlardır. Yine belirtilmelidir ki, bu kurumların oluşturulması, mutlak hükümdar anlayışını değiştirmemiştir. Başvekâletin (her ne kadar kısa bir süre sonra tekrar sadrazamlığa dönülse de) ve yeni nezaretlerin oluşturulması ile Sultan Mahmud'un istibdat ve mutlakiyetçi anlayıştan feragat etmesi ve ıslahatların yapılması için önemli bir adım olarak yorumlanabilirse de, emin ve sağlam bir adım olarak kabul edilmemektedir. Bunun nedeni hükümdarın kendisini hukuki bir belge ile bağlamaması ve kendi inisiyatifi ile hareket etmeye devam etmesidir.⁶¹ Bu ise Tanzimat ile gerçekleştirilecektir.

Görüldüğü üzere Tanzimat'ın hemen öncesinde merkez teşkilatında yapılan yenilikler ile hükümet biçimi şeklen de olsa Batı tarzı örgütlenmiş ve Tanzimat dönemi ile birlikte yeni bir anlayış çerçevesinde çalışmaya başlamıştır. Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yeni bir ordu oluşturulmuş, ulema ve ayânlar kontrol altına alınmış ve merkezileşme çabaları sürdürülmüştür. Kurulan yeni nezaretler ile uzmanlık ve işbölümü geliştirilmiş, oluşturulan meclisler ile bakanlıkların iş yükü hafifletilmiş ve daha iyi hizmet verilmesini sağlamıştır. Fakat görevlere atanan kişilerin istikrarlı olarak görevlerini sürdürememeleri, nitelikli personel eksikliği ve benzeri nedenler ile beklenen başarının uzağında kalınmıştır.⁶² Tanzimat öncesi reformcularının uygulamaya koydukları reform denemeleri her ne kadar beklenen sonuçları vermemiş ya da başarısız olmuş olsa da, bu reform girişimleri XIX. yüzyıl reformları için önemli bir altyapı oluşturmuştur.⁶³

SULTAN ABDÜLMECİD VE TANZİMAT DÖNEMİ

II. Mahmud dönemi birçok reformun yapılmasının yanı sıra önemli krizlere de sahne olmuştur. Bir Balkan devletinin kurulması ile sonuçlanan Rum Fetret'i ve devleti yıkılmanın eşğine getiren Mehmed Ali Paşa isyanı gibi krizlerin ardından Avrupalı güçler ile yapılan pazarlıklar sonucunda devlet görece bir istikrar kazanabilmiştir. Bu nedenle Tanzimat, böylesine krizler sarsılmış İmparatorluk yapısını düzenli bir devlet kadrosu oluşturarak, modern esaslara dayalı bir devlet yapısı haline getirmeyi amaçlamıştır. Bu bir anlamda bozulan devlet düzeninin yeni bir anlayış çerçevesinde düzenlenmesi ve yükselişe geçen

57 Ahmet Râsim tarafından kullanılan bu kavram ile Padişahın yetkilerinin bir kısmını, yeni kurulan kurumlar ile paylaşması ifade ediliyor olmalıdır.

58 Ahmet Râsim, 1342/1924, s.209-210.

59 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

60 Lewis, 1996, s.98-99; Karal, 2007, s.153.

61 Ahmet Râsim, 1342/1924, s.214.

62 Çadırcı, 1988, s.605.

63 Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul, 2005, s.20.

Avrupa karşısında İmparatorluğun korunması adına yeniden teşkilatlandırıldığı süreç olarak ifade edilebilir.⁶⁴ Dolayısıyla Tanzimat, “... iktisadî-içtimaî temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsü”⁶⁵ olarak açıklanmaktadır.

1839 yılında ilan edilen ferman ile başlatılan Tanzimat, Osmanlı modernleşmesi açısından yeni bir dönemi ifade etmektedir. Bu fermanın ilanı ile Osmanlı padişahı, kendi hak ve yetkilerini belirlenen yeni kurallara göre sınırlandırmayı kabul etmiş ve bunu yemin ederek onaylamıştır. Ayrıca bu Ferman ile adli, siyasi ve idari alanlarda yeni düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiş, devlet ve birey arasındaki ilişki farklı bir boyut kazanmıştır.⁶⁶ Buna ek olarak Tanzimat ile birlikte kanun devleti kavramı, İmparatorlukta uygulanmaya başlamış ve kanunlaştırma hareketleri ile yeni düzenlemeler hayata geçirilmiştir.⁶⁷ Bu anlayış çerçevesinde devlet yeniden organize edilmiş, hukuki yapı düzenlenerek yeni kanunlar hayata geçirilmiş ve yeni bir düzen oluşturulması amaçlanmıştır.⁶⁸ Ayrıca bu dönemde kabul edilen bir diğer yeni anlayış ise İmparatorluğu yeni kurumlar ile kalkındırılmasıdır. Bu kapsamda İmparatorluğun ıslah edilmesindeki temel şartı, “iyi bir padişah değil”, “değişen padişahların değişmez müesseselere tâbi oluşları”⁶⁹ oluşturmaktadır.

Bu gelişmelerin ortaya çıkmasında ise dönemin bürokratlarının önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Devletin geçirdiği dönüşüm, İmparatorlukta görev yapan devlet adamlarının yapısını da etkilemiştir. Devletin fütuhat anlayışı ile genişlediği dönemlerde askerî sınıfın ağırlıklı olarak yer aldığı yönetim kademesinde, fetihlerin durması ile farklı niteliklere sahip görevlilere ihtiyaç duyulmuştur. İmparatorluğun var olan topraklarının korunmasında askerî kuvvet yanına eklenen diplomasi, yeni dönemin yönetici sınıfının geleceğini belirlemiştir. Bu anlamda 1699 yılında Karlofça Antlaşması görüşmelerinde yer alan Reisülküttab Ramî Mehmed Paşa'nın başarısı, önemli bir değişim olarak belirtilmektedir. Sonraki süreçte Ramî Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa kadar yükselmesi ile kalemiye mensupları açısından yeni ve önemli kariyer yolu açılmıştır. Bunun anlamı, ilgili döneme kadar seyfiye sınıfından gelenlere açık olan üst düzey devlet görevlerinde, kalemiyenin etkinliğinin süreç içinde artacağıdır.⁷⁰ Diploması kadar önemli olan bir diğer unsur ise Babîli bürokrasisinin egemenliğinin artmasıdır. Köprülüler dönemi itibarıyla hükümet işlerinin, sadrazamın konağından yürütülmesi ile Divan-ı Hümayun toplantıları eski önemini kaybetmiştir. Bu süreçte ise sadrazamın hizmetinde görev yapan kâhya bey, çavuşbaşı ve reisülküttab ön plana çıkmış, 1720 sonrasında ise bu görevliler vezir unvanı kazanmışlardır. XIX. yüzyılda ise bu makamlar Dâhiliye, Adliye ve Hariciye Nezaretlerine dönüşmüşlerdir.⁷¹ Görüldüğü gibi sivil bürokrasi süreç içinde, askerî kesim karşısında yükselişe geçmiştir. II. Mahmud döneminde uygulamaya konulan yeni kuralların da, sivil bürokrasinin yükselişe geçmesinde etkili olduğu görülmektedir. Sivil memurların eğitimi için yeni okullar açılması, sivil rütbe sisteminin oluşturulması, maaş sistemine geçilmesi,

64 İnalçık, 2016b, s.13-14.

65 Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalçık, M. Seyitdanlioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2012, s.32.

66 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul, 1988, s.130.

67 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi, Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, Timaş Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2014 (c), s.52; Ortaylı, 2008, s.473; Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat 1*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.139.

68 Ortaylı, 2014b, s.126. Bazı düzenlemeler için bkz. Veldet, 1999, s.175-202; Gülnihal Bozkurt, “Tanzimat ve Hukuk”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.271-277.

69 Tunaya, 2016, s.54.

70 Mehmet İpşirli, “Kalemiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:24, 2001, s.248.

71 İnalçık, 2016a, s.75.

yüksek memurluklarda kalmayı bir yıl olarak belirleyen (münavebat memuriyetleri) uygulamanın kaldırılması gibi uygulamalara ek olarak Tanzimat Fermanı ile getirilen can ve mal güvenliği anlayışının yürürlüğe girmesi, müsadere usulünün ve keyfi cezaların kaldırılması gibi örnekler, sivil memurların çalışması ve yükselmesi açısından önemli gelişmelerdir.⁷²

Tanzimat döneminde reformları yürüten sivil bürokratların ayırıcı özelliği, genellikle sefirliklerde görev almış ya da Hariciye Nezareti bünyesinde yer alan görevliler olmalarıdır.⁷³ Burada diplomasi konusunda yetkin görevlilerin yükselişe geçmesi, devletin içinde bulunduğu durum ve İmparatorluğun korunması ile doğrudan bağlantılıdır. II. Mahmud'un vefatı ile tahta çıkan yeni padişahın görece tecrübesiz olması ile beraber ordunun Kavalalı Mehmed Ali Paşa karşısında bozguna uğraması, donanmanın Mısır valisine teslim edilmesi gibi krizlerin yaşanması, devlet adamlarını karamsarlığa itmiştir. Böylesi bir ortamda kullanılacak tek yol olarak Avrupa devletleri arasındaki güç dengesinin kullanılması yani diplomasi olmuştur.⁷⁴ Bu nedenle yabancı dil bilgisine sahip⁷⁵ ve Tercüme Odası⁷⁶ kökenli Osmanlı bürokratları, bu dönemde üst düzey devlet görevlerinde sıklıkla yer almışlardır. Nitekim Tanzimat döneminde sadrazamların genellikle yabancı dil bilgisine sahip, Avrupa diplomasisi hakkında bilgi sahibi olan devlet adamlarından seçilmiştir. Bu tarz devlet adamı biçiminin önemli temsilcileri olarak Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa, sadrazamlık makamına yeni bir anlayış getirmiş ve devlette yapılan reformlarda etkili bir rol oynamışlardır.⁷⁷ Sadrazamlık, hariciye nazırlığı ve çeşitli meclis başkanlıkları gibi önemli görevlerde bulunan bu üç isim, ilgili dönemde Osmanlı modernleşmesini yönlendiren isimler olmuşlardır. Bu üç ismin sadrazamlık görevine getirildiği dönemlerde diğer isimlerden birisinin genellikle hariciye nazırlığı görevini üstlendiği görülmektedir. Mustafa Reşid Paşa, yaş olarak Âli ve Fuad Paşa'dan büyüktür ve bu iki ismin yetişmesinde önemli katkı sağlamıştır. İkinci kuşak Tanzimatçılar olarak anılan Âli ve Fuad Paşa'nın göreve geldikleri dönemde geçmişe nazaran yeni reform kurumları yaratmadıkları ifade edilmektedir. Bu mücadele Mustafa Reşid Paşa tarafından verilmiş ve kazanılmıştır. Bu iki isim bu anlayışı devam ettirmişler ve uygulamışlardır. Politik açıdan ise daha yetenekli oldukları belirtilmektedir.⁷⁸ Tanzimat döneminde başta bu üç isim olmak üzere Babiâli bürokratları o kadar etkili olmuşlardır ki, bu dönem Babiâli bürokrasinin diktatörlüğü olarak nitelendirilmektedir. Burada diktatörlük, idareye sadece Babiâli bürokratlarının hâkim olmasını ve Padişah Abdülmecid'in uyumlu kişiliği nedeniyle saltanat makamının ön plana çıkmaması ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu dönem Karlofça Antlaşması ile başlayan sivil bürokrasinin idarede görev almaları ve yükselmelerinin zirve noktası olmuştur.⁷⁹

Belirtildiği gibi ilgili dönemde reformların yürütülmesinde en etkin isimleri oluşturan Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar, devlet teşkilatının modernleşmesinde de katkılarda bulunmuşlardır. Bu dönemdeki devlet teşkilatının, III. Selim dönemindeki geleneksel yapılanmadan çok farklı olduğu ortadadır. 1870'li yıllara gelindiğinde Dâhiliye, Hariciye,

72 Carter V. Findley, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, (Gn. Yön. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 261.

73 Ortaylı, 2014b, s.124.

74 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4.Baskı, Ankara, 2010, s.36-37.

75 Lewis'e göre Fransızca bilmek, devlet içinde yükselmeyi sağlayan bir tılsımdı. Bkz. Lewis, 1996, s.118.

76 Tanzimat elitinin birçoğunun Tercüme Odasında eğitim aldığı görülmektedir. Bkz. Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı:1, 1990, s.40.

77 Mehmet İpşirli, "Sadrazam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:35, 2008, s.418-419.

78 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 68.

79 Ortaylı, 2008, s.481-482.

Maliye, Evkaf, Maarif, Ticaret ve Ziraat, Nafia, Rüsûmat Emaneti gibi birçok nezaret kendi alanlarında uzmanlaşmış; Meclis-i Vükelâ, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şurâ-yı Devlet gibi kurumlar çeşitli alanlarda görev yapmışlardır.⁸⁰ Bu yeni örgütlenme biçiminde, padişahların eski mutlak yetkilerini sürdürmeleri mümkün olmamıştır. Halen devletin başı olmakla birlikte kimi yetkilerinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Bu kapsamda devlet yönetiminde sivil bürokratların hâkimiyeti, 1871 yılında Âli Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir. Bu nedenle Osmanlı padişahlarının bu yeni kurallar çerçevesinde yeni davranışlar sergiledikleri görülmektedir.

Örneğin Padişah Abdülmecid, padişahların tabii olduğu geleneksel kurallarda önemli değişiklikler yapmıştır. Padişahların Saray'da kapalı kalmaları usulünü terk etmiş, belirli dönemlerde Babiâli'ye giderek Meclis-i Vükelâ görüşmelerinde hazır bulunmuş, çeşitli kamu kurumlarını ziyaret ve teftiş etmiş, camilerdeki icazet merasimleri ya da askerî okul sınavlarında bulunarak öğretmen ve öğrencileri teşvik eden konuşmalar yapmış, İmparatorluğun durumunu anlayabilmek amacıyla bazı bölgelere seyahat gerçekleştirmiştir. Dış politika açısından da bu dönemde padişah tarafından önemli yeniliklerin yapıldığı görülmektedir. 1853 yılında daha önce padişahların elçiler ile görüşmeme usulünü terk ederek İstanbul'daki elçilerin görüşme taleplerini kabul etmiş, İstanbul'a gelen Prens Napolyon'un ziyaretini Fransız elçiliğine giderek iade ederek bir ilki gerçekleştirmiş, daha önceden yabancı nişanları kabul etmeyen Osmanlı Padişahlarından ayrılarak Kırım Savaşı sonrası Fransızlardan *légion d'honneur* nişanını kabul etmiştir. Ayrıca Fransız elçisinin daveti üzerine sefaret de yapılan bir baloya katılmıştır.⁸¹ Tüm bu gelişmeler, Osmanlı padişahının geçmiş döneme göre yönetim anlayışında önemli değişiklikler olduğunu işaretidir.

Bu yeniliklerden birisi de bazı kurumların açılışında Padişah adına nutkunun okunmasıdır. Örneğin Padişah Abdülmecid Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin açılışı nedeniyle Babiâli'ye gelerek tebrikleri kabul etmiş, Meclis üyelerine hitaben Hariciye Nazırı Reşid Paşa tarafından Padişah adına bir hatt-ı hümayun okunmuştur. Hatt-ı Hümayun'da yer alan ifadeler incelendiğinde, geçmiş dönemlere nazaran önemli değişiklikler olduğu dikkati çekmektedir. Bu nutkunda özet olarak Padişah, Meclisin işleyiş biçimi ve bundan duyduğu memnuniyeti, Tanzimat ilanı sonrası yapılması gerekenlerin hayata geçirildiği ve kanunlara aykırı hareket edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁸² Ahmet Râsim, bu durumun önemli bir değişime işaret ettiğine vurgu yaparak, önceki dönemlere göre kimi farklılıklara dikkat çekmektedir. Nitekim yazar bu farklılığı;

“... Osmanlı padişahlarının bu ana kadar mevkut bir surette Bab-ı âli'de bir meclis veya divânda isbât-ı vücûd eyleyerek bir senelik icrâât nâmına bir hulâsa dermeyân etmeleri ve buna karşı verilen cevâbda kâide-i tenâzura riâyet edilerek yine bir senelik icmâl-i fi'liyyât ve tasavvurât ile gelecek seneye mahsûs tashîhâtden bahs edilmesi vâki' deşildir. Yani millet ne temsîl edilmiş, ne de ana(ona) benzer bir teşebbüs vukû'a gelmiştir. Bütün hükûmdarlık söylemiş, emr etmiş, yapmış ve yaptırmıştır. (Tanzimat-ı Hayriye) nin ilanı bu usûlü velev ki şekl-i ibtidâ'îyede olsun ibdâ' etmekle beraber mizâc-ı hükûmdârîyî de ta'dîl eylemiştir. Padişah (nutk-ı resmi) de âdeta (bende) ve (ubûdiyet), (emr) kelimelerini unuttuğu halde (ihsân)

80 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babiâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2014, s.195.

81 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2011 (a), s.102-104; Çadırcı, 1988, s.602-604.

82 İlgili hatt-ı hümayun için bkz. Ahmet Râsim, 1342/1924, s.246-247.

kelimesini bir alâmet-i padişahi olmak üzere ibkâ etmiş ve yalnız mazbata-i teşekkürîye bu ana'ne-i inşâiyede muhafazakârlık göstermiştir. Her senenin ibtidâsında Babîâlî'ye gelerek o sene zarfında sarf edilen mesâ'î ile netâ'icini velev ma'rûz-ı mahzûziyyetde olsun tekrar eylemek o zamanın idrakatince bir bid'ât-ı hasene olmak üzere telakkî olunabilmekten ziyâde hükümdarlığın bir meclis-i teşri'î huzurunda adem-i mesuliyeti hâiz ve mutlakiyetini terke hazırlanmış bir ferd-i muhterem sıfatını muhteriz şekilde tecellisi add eylemek evladır. Ma-haza bu tecelli dahi henüz "şekli"dir".⁸³

cümleleri ile ifade etmektedir. Görüldüğü üzere Sultan Abdülmecid devri, Osmanlı padişah profili açısından önemli bir dönüştürme işaret etmektedir. Bu dönüşümde tabii ki İmparatorluğun geçirdiği dönüşümün bir payı olduğu muhakkaktır. Nitekim Sultan Abdülmecid'in padişahlığı dönemindeki yönetimi için Karal, "... Abdülmecid tahta çıktığı gün, hattı hümayununda, bütün memleketin ve kulların idaresinin Tanrı tarafından kendisine ihale edilmiş olduğunu ifade ederek, Tanrının inayeti ve peygamberin ruhaniyeti ile bu işi yapacağını açıklamıştır. Fakat 19 yıl sürmüş olan pâdişahlığı devrinde, Gülhane hattı hümayunu ve Islahat fermanı ile Osmanlı halkına şahsi ve siyasi haklar tanımakla, bu teokratik hükümdarlık anlayışında esaslı bir yumuşama hasıl olmuştur"⁸⁴ ifadelerini kullanmaktadır. Bu örneklerde görüldüğü üzere, Tanzimat devrindeki gelişmeler, padişahın yönetim anlayışı açısından önemli yenilikleri beraberinde getirmiştir. Padişahın daha önceki dönemlerde görülmeyen elçi kabulü, diplomatik faaliyetlerde bulunması, kamu kurumlarının açılışlarına katılması ve değerlendirmelerde bulunması gibi uygulamalar, İmparatorluğun dönüşümünün anlaşılması bakımından da önemlidir. Bu da şunu göstermektedir ki, modern devlete dönüşüm sürecinde Osmanlı hükümdarı da yeni gelişmelerin getirdiği koşullara uyum sağlamış ve yönetim tarzında önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir.

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

Sultan Abdülmecid'in vefatı ardından tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in, karakter olarak otoriter bir anlayışa sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede padişahın, Tanzimat öncesi dönemde var olan "*pâdişahın rey ve kararında müstakil olması saltanat şartlarındandır*" anlayışını benimsediği belirtilmektedir. Fakat bu mutakietçi anlayışa rağmen padişahın tahta çıktığı dönemde, İmparatorluk ve Avrupa nezdinde tanınan ve politikaya hâkim olan isimleri sadrazamlık görevine atamaya dikkat etmiş ve onların tavsiyeleri doğrultusunda bir yönetim anlayışı sergilemiştir. Bu uygulama 1871 yılında Âli Paşa'nın vefatına kadar sürmüştür.⁸⁵ Örneğin Mardin, devlet politikalarının belirlenmesinde Sultan Abdülaziz'in, Âli ve Fuad Paşaların esiri olduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Bu durum ilgili dönemde Babîâlî bürokratlarının etkinliğinin devam ettiğini göstermektedir.

Padişahlığı devrinde Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülmecid tarafından başlatılan kimi değişimleri devam ettirmiştir. Örneğin İmparatorluğun durumunu görmek amacıyla seyahatlerde bulunmuştur. Bu kapsamda kendisinden önceki örnekler İstanbul çevresi ile sınırlı kalırken, Sultan Abdülaziz Mısır seyahati gerçekleştirmiş ve buraya giden

83 Ahmet Râsim, 1342/1924, s.250-251.

84 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8.Baskı, Ankara, 2011 (b), s.115-116.

85 Karal, 2011b, s.116-117. Sultan Abdülaziz'in Âli Paşa hakkında başmabeyncisi ile arasında geçen bir konuşmada söylediği "... ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyor muyum? Azledip de Avrupaca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireceğim" ifadeleri, padişahın Âli Paşa hakkındaki görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bkz. a.g.e. s.122-123.

86 Mardin, 2000, s.108.

ikinci Osmanlı padişahı (Yavuz Sultan Selim sonrası) olmuştur. Ayrıca daha önce hiçbir Osmanlı padişahı tarafından yapılmamış bir yurtdışı seyahati gerçekleştirmiştir. Paris, Londra, Berlin ve Viyana şehirlerini ziyaret eden Sultan Abdülaziz, bu gezide Avrupa'da gördüğü kimi uygulamalardan etkilenmiş ve bunu İmparatorluğa aktarmak istemiştir.⁸⁷ Bu değişimlerden yurtdışı ziyareti kuşkusuz İmparatorluk için önemli bir yeniliktir. Daha önce askerî seferler dışında İmparatorluk dışına çıkmayan Osmanlı padişahı geleneği dikkate alındığında bu seyahatin önem derecesi daha iyi anlaşılacaktır. Sultan Abdülaziz'in böyle bir seyahat yapmaya iten birçok sebebin olduğu görülmektedir. Görünüşte III. Napolyon'un daveti üzerine yapılan bu seyahatin, arka planında bazı diplomatik amaçların yer aldığı görülmektedir.⁸⁸ Bu durum diplomatik ilişkilerin, İmparatorluk açısından kazandığı önemin devam ettiğini göstermesi bakımından da anlamlıdır.

Buna ek olarak padişah yeni bir uygulama olarak her yılbaşında Babiâli'ye gelerek, vükelâya bir yıllık uygulamaları özetleyen bir nutuk okunması usulünü kabul etmiştir.⁸⁹ Bu nutuklardan birisi Sultan Abdülaziz tarafından Şurâ-yı Devletin açılışında (10 Mayıs 1868) okutulmuştur. Bu nutk-ı hümayunde yer alan ifadeler, Osmanlı İmparatorluğundaki yönetim anlayışındaki dönüşümün anlaşılması bakımından önemli ipuçları vermektedir. *"Çûn ki bir hükûmetin vazifesi her bir ahvâlde ahalisinin hukuk-i hürriyetini muhafaza emrinden olup ve ahalisi hakkında olan idaresi dahi cebr ü tağallüb suretiyle olmamak lazımdır. Ve Suret-i cebir ü tağallübde olan idare ise hükûmetin hukukunun haricinde bir fazla zulm ü teaddî demek olacağından, bu câiz ve münasib olmadığı gibi..."*⁹⁰ ifadeleri ile başlayan nutk-ı hümayun, açık olarak halkın hukuki hürriyetinin korunmasının hükûmetin görevi olduğunu belirtmekte, baskıcı ve zorbaca bir hükûmetin ise zulüm ve bir anlamda hak tecavüzü olacağını belirtmektedir. Aynı nutkun devamında yer alan,

"... Hâsılı bir idarenin her ne kadar usûl ü furûunda kavânin ü nizamâtı muhikk ü müstakim ve adalete mukârin olur ise ol kadar vezâifini icrâ etmiş olur. Zira kâffe-i âciz ü mazlumînin merci ü zahîri ve medâr-ı istinad olan mahal ancak bab-ı ma'deleştir. Yoksa yalnız bab-ı hükûmet değildir. Ve bu babda en ziyade elzem olan hükûmetin bir derece kuvvetidir ki, hattâ idaresinde mevcut olan bircümle ahalisinin hukukunu tamamıyla muhafazaya muktedir ola. Bu dahi ahalisinin serveti ve memleketin ma'mûriyetiyle hâsıdır. Servet-i ahali ve imar-ı memleket kazıyyesi ise ahalinin hukuk-ı zâtiyye ve şahsiyesi ve kâffe-i emvâl ve emlâkı, her bir mefâsid ve mezâlimden berî olan bir idare-i muntazama ve müstakîme vasıtasıyla hıfz olunmakla olur..... hukuk-i şahsiyye ve tasarrufiyye cihetleriyle âlemin nâil olduğu müsâadâta mugâyeret ve muhalefeti istilzâm eden bir emrin usûl-i meşruiyetini bilmeyerek hükmetmek ve efrâd-ı ahalinin tasarrufât ve emlâkına şu vehile tasaddî ve müdahale olunmak kat'an lâyük ü münasib değildir. Ve a'sâr-ı sâlifede menâfi-i ahali ve memleket zımında yapılmış olan şeylerden, asrımızda eğer ki istifade kabil değildir; lâkin sâbıkta mevzu olan usûl ü kanunun dahi kifâyeti, memleket ü ahalizimizin ihtiyacâtı derecesinde olmuş olaydı, şu vakitte Avrupa'nın en mütemeddin ve muntazam hükûmetleri sırasında olmamız iktizâ eder idi..... Ve dahi umûr-ı diniyye ve mezhebiyye bahislerine gelince, herkes diniyle mu'tekid ve mütedeyyin olsun..... Şu kadar ki hangi dinde ve ne mezhebde olur ise olsun, mâdemki muhtelit

87 Karal, 2011b, s.118-119.

88 Davison, 2005, s.245.

89 Karal, 2011b, s.119.

90 Muharrerât-ı Nâdire, 2018, s.52.

ve müttehit olarak bir vatan ahalisi olmuş olurlar; şu hâlde taasubât ve mübânenet-i diniyye namıyla taabbüdâta müteallik olan maneviyatı vesile ederek, yekdiğerini tahkir ve husumet etmemeleri lâzımdır."⁹¹

İfadeleri geçmiş dönemlere nazaran önemli değişikliklere işaret etmektedir. Kanunun uygulanması gerekliliği ve adalet vurgusu, hükümetin halkının hukukunu koruması, halkın mal ve emlakının korunması ve müdahale edilmemesi gibi önemli noktaları vurgulamaktadır. Ayrıca geçmiş dönemlerde kanunların, ülkenin ve halkın ihtiyaçları derecesinde olması halinde Avrupa'nın en medeni hükümetleri arasında olunması gerektiği düşüncesi; kanun ve hukuk kavramlarının devlet ve hükümet açısından kazandığı önemi göstermektedir. Ayrıca din ve mezhep farklılığı olmaksızın ortak bir vatan fikrine yapılan vurgu, dönemin Osmanlılık anlayışı çerçevesinde ortak bir payda yaratma çabası açısından dikkat çekicidir. Bu nutukta Şura-yı Devlet'in açılışından bahsedildikten sonra önemli bir cümle daha yer almaktadır. İlgili nutukta yer alan "... *Ve bir de emr-i mutenâ-yı muhâkemât ki, hukuk-i ibâdî yani emniyet-i can ve ırz u mal mevâdd-ı mühimmesini mihver-i lâyıkında idare etmek emeliyle ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye namıyla bir meclis-i müstakil daha icad olunarak, onunla dahi hükümet-i şer'îye ve kanuniyenin hükümet-i icrâiyeden tefriki esası vaz' edilmiştir.*"⁹² ifadeleri ile kuvvetler ayrılığına yönelik girişim, padişah tarafından bizzat dile getirilmiştir.⁹³

Sultan Abdülaziz dönemine ait olduğu düşünülen⁹⁴ bir başka belgede ise;

*"... Cemî' sunû-i tebaamızın bilâ-istisnâ mazhar-ı adalet ve müsavât olmaları akdem-i vezâif olup, mülkün terakki ü ma'mûriyeti ve ziraat ü ticaretin tevsîi esbâbının istihzarı ve mahâkim-i umumiyenin itmam-ı ıslahatıyla sıyânât-i hukuk-i tebaanın bir kaide-i sâlime ve emniyete rabt, velhâsıl asrın mukteziyyâtına göre her nevi ıslahât-ı mühimmede lâzım olan esbâb ü tedâbirin ittihazı ile devam-ı terakkiyata bi'l-ittifak sarf-i sa'y ü ihtimam olunması matlûb-i kat'îdir"*⁹⁵

İfadelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu belgede de, adalet ve eşitlik kavramlarından bahsedilmiş, mahkemelerin ıslahatının tamamlanması, halkın hukukunun korunması ve ilerleme için çaba gösterilmesine devam edilmesinin belirtilmesi, yukarıdaki nutuk ile önemli benzerlikler içermektedir. Bu durum Sultan Abdülmecid devrinde başlayan değişimin, Sultan Abdülaziz devrinde de devam ettiğini göstermektedir.

SONUÇ

Karlofça Antlaşması sonrasında reform yapılması gerekliliğini anlayan Osmanlı yöneticileri, etkinin en çok hissedildiği askerî alanda reformların yapılmasını başlatmışlardır. Lale Devri ve III. Selim dönemi ile beraber geleneksel reform anlayışı terk edilmiştir. Fakat asıl önemli değişim II. Mahmud döneminde yaşanmıştır. II. Mahmud'un

91 *Muharrerât-ı Nâdire*, 2018, s.52-53. Bir görüşe göre Padişah Abdülaziz'in bu konuşmasında, yasaların ihtiyaca cevap verememesi ve eski kurumların yetersizliği nedeniyle geri kalındığını hiçbir hükümdar bu kadar açık olarak dile getirmemiştir. Bu nedenle derin etkiler bırakan bu konuşmada bu tarz ifadelerin yer alması, Padişah Abdülaziz'in yeni döndüğü Fransa seyahatinin etkisi sonucudur. İlgili görüş için bkz. Süleyman Arslan, "Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991, s.250.

92 *Muharrerât-ı Nâdire*, 2018, s.53; Seyitdanlioğlu, 1999a, s.114-115.

93 Seyitdanlioğlu, 1999a, s.115.

94 Aktan'a göre tarihsiz bir belge olmasına rağmen, içeriğinden Sultan Abdülaziz dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Muharrerât-ı Nâdire*, 2018, s.IX.

95 *Muharrerât-ı Nâdire*, 2018, s.20.

saltanat döneminde 1826 yılı önemli bir kırılma noktası olmuştur. Yeniçeriliğin kaldırılması, islahatların uygulamaya konması açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Askerî islahatlar yerine devlet teşkilatında da birçok değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde nezaretlerin ve bazı meclislerin oluşturulması gibi değişimler sonraki dönemdeki reformların altyapısını oluşturmuştur. Bu kurumların oluşturulmasında geçmiş dönemlerde kullanılan Meclis-i Meşveret gibi uygulamaların oluşturduğu altyapının etkili olduğu açıktır. Nitekim bu kurulun III. Selim ve II. Mahmud tarafından sıklıkla kullanılması ve II. Mahmud döneminde bu kurulun yerini Meclis-i Vâlânın alması, bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca bu dönemde yeniden yurtdışında daimi elçiliklerin oluşturulması ile Batı'yı tanıyan personel yetişmiş, kurulan Tercüme Odası ile ise yabancı dil bilen Müslüman personel sayısı artmıştır. Bunun önemi ise Tanzimat döneminde ortaya çıkacaktır. Nitekim Tanzimat döneminde yapılacak islahatlarda bu yetişen personel önemli bir rol almıştır. Tanzimat dönemi ise bu geçmiş tecrübelerin üzerinde inşa edilmiştir.

Bu dönemde Babiâli bürokrasinin önem kazanması ve reformların itici gücü olması ile beraber padişahın görece geri planda kaldığı görülmektedir. Kanun devleti kavramının ortaya çıkması, yeni kurulan meclislerin padişahın bazı yetkilerini sınırlaması gibi özellikler, Osmanlı padişahlarının yönetim tarzlarında da bazı değişimleri ortaya çıkarmıştır. Özellikle Sultan Abdülmecid dönemindeki birçok yeni uygulama, eski mutlak Osmanlı padişahı profilinin değişimine önemli bir işaretler. Bu değişim Sultan Abdülmecid döneminde de devam etmiştir. Bu iki padişahın yeni uygulamaları ve nutuklarında kullandıkları kavramların hukuk, eşitlik, adalet, ortak kültür, can ve mal güvenliği vb. gibi konulara odaklanması, Batı tarzı modern devlete ilişkin kavramların ilk kez Osmanlı padişahları tarafından dile getirilmesi olarak yorumlanmaktadır. Bu geçmiş dönemlere göre önemli bir değişimdir. Dönemin İmparatorluğunun içinde bulunduğu koşullar ve dönemin uluslararası konjonktürünün de bu süreçte etkili olduğu dikkate alınmalıdır. Ayrıca bu değişimde Tanzimat reformları ve Babiâli bürokrasinin etkinliğinin önemli etkisi olduğu açıktır. Nitekim bu gelişmeler 1839 yılı sonrası Mustafa Reşid Paşa ile başlayan ve 1871 yılında Âli Paşa'nın vefatı ile sona eren Babiâli bürokrasi ve özellikle hariciye kökenli bürokratların etkinliğinin zirvede olduğu dönemde yaşanmıştır. Tüm bu gelişmeler ele alındığında Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı padişahlarını yönetim anlayışında önemli değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ise Osmanlı padişahların geçmiş mutlakiyetçi yönetim anlayışına göre Tanzimat döneminde önemli farklılıklar edindiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali, (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Arslan, Süleyman, (1991). "Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, s.241-255.
- Baykal, Bekir Sıtkı, (1979). "Mustafa III", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.700-708.
- Baysun, M. Cavid, (1978). "Abdülhamid I", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.73-76.
- Berkes, Niyazi, (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 20. Baskı, İstanbul.
- Berkes, Niyazi, (2016). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

- Bilim, Cahit, (1990). "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Sayı:1, s.29-43.
- Bozkurt, Gülnihal, (1994). "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.271-277.
- Çadırcı, Musa, (1988). "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos, s.601-626.
- Davison, Roderic, (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul.
- Erdem, Gökhan, (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi'ye Geçiş Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Faroqhi, Suraiya, (2010). "Empires before and after the Post-colonial Turn: The Ottomans", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Beyond Dominant Paradigms in Ottoman and Middle Eastern/ North African Studies, A Tribute to Rifa'at Abou-El-Haj*, Sayı: 36, 2010, s.57-76.
- Findley, Carter V., (1985). "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, (Gn. Yön. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 259-262.
- Findley, Carter V., (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babiâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
- Findley, Carter V., (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babiâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1.Basım, İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyib, (1964). "Nizâm-ı Cedîd", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.309-318.
- Hale, William, (1996). *1789'dan Günümüze, Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayın, 1.Baskı, İstanbul.
- Hathaway, Jane, (2013). *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*, Routledge, London and New York, 2013.
- İnalcık, Halil, (2007). "Padişah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul, s.140-143.
- İnalcık, Halil, (1958). "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:4, s.68-79.
- İnalcık, Halil, (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- İnalcık, Halil, (2012). "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. H. İnalcık, M. Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2012, s.31-56.
- İnalcık, Halil, (2016a). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II, Tağayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- İnalcık, Halil, (2016b). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar-IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, (2001). "Kalemiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:24, s.248-249.
- İpşirli, Mehmet, (2008). "Sadrazam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:35, 2008, s.414-419.
- Karal, Enver Ziya, (2007). *Osmanlı Tarihi, V.Cilt, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8.Baskı, Ankara.
- Karal, Enver Ziya, (2011a). *Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8.Baskı, Ankara.

- Karal, Enver Ziya, (2011b). *Osmanlı Tarihi, VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8.Baskı, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1999). "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.12-30.
- Kaynar, Reşat, (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4.Baskı, Ankara.
- Kuran,ERCÜMEND, (1961). "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 20-26 Ekim 1961, Ankara, s.489-496.
- Lewis, Bernard, (1996). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Machiavelli, (1994). *Prens*, çev. Nazım Güvenç, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2.Baskı, İstanbul, 1994.
- Mardin, Şerif, (2000). *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press.
- Muharrerât-ı Nâdire*, (2018). haz. Ali Aktan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mumcu, Ahmet, (2017). *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, 4.Baskı, Ankara.
- Ortaylı, İlber, (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 3.Baskı, Ankara, 2008.
- Ortaylı, İlber, (2014a). "Osmanlı'da 18.Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, Ed. Mehmet Ö.Alkan, 10.Baskı, İstanbul, s.37-41.
- Ortaylı, İlber, (2014b). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 39. Baskı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (2014c). *İmparatorluğun Son Nefesi, Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, Timaş Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- Özcan, Abdülkadir, (2003). "Mahmud I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:27, İstanbul, s.348-352.
- Pierson, Christopher, (2011). *Modern Devlet*, Chiviyazıları Yayınevi, çev.Neşet Kutluğ-Burcu Erdoğan, Birinci Baskı, 2011, İstanbul.
- Râsim, Ahmet, (1342/1942). *İstibdattan Hâkimiyeti-i Millîyeye*, Kanaât Matbaası, İstanbul.
- Reed, Howard, (1991). "Tanzimat Ne Zaman Başladı ve Bitti? Zamanlaması İle İlgili Görüşler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, s.21-25.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (1999a). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet V., (1999b). "Divanı-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Osmanlı, Cilt:6, Teşkilat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.17-23.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, (2005). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Shaw, Stanford, (2002). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, (1988). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer, (2016). *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul.

- Veldet, Hıfzı, (1999). "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.139-209.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, (2019). "Lale Devrinden Tanzimat'a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718-1839)", *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, ed. Ahmet Dönmez, Kitap Yayınevi, 1.Basım, İstanbul, s.79-129.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, (1996). "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:7, s.319-338.
- Yeşil, Fatih, (2002). *III. Selim Döneminde Bir Osmanlı Bürokrati: Ebubekir Ratib Efendi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yeşil, Fatih, (2009). *Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yetiş, Kâzım, (1994). "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.107-134.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA GEREDE HAPİSHANESİ

GEREDE PRISON IN THE EARLY 20TH CENTURY

Hakan TÜRKKAN*

Geliş Tarihi/Received:04.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted:03.06.2020

TÜRKKAN, Hakan, (2020), "XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2823-2840.

Öz

Suç, insanın var oluşuyla birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Ceza ise mekâna, zamana ve anlayışlara göre değişiklik arz etse bile suçun karşılığı olarak daima var olmuştur. Ceza yoluyla gerçekleştirilmek istenenler arasında suçun tekrarının önlenmesi veya suçlunun ıslah edilmesi de yer alır. Ancak cezadan öncelikli olarak suçun veya suçlunun neden olduğu zarar, acı veya kederin karşılığı olması veya onu tazmin etmesi beklenmiştir. Cezanın böyle bir işleve sahip olabilmesi ise ancak kısas ya da bedene acı çektirilmesi türünden uygulamalarla mümkün olmuştur. Bu nedenle sürgün, ağır işlerde çalıştırma, bir uzva veya bedenın tümüne eziyet, bir uzvun kesilmesi ve nihayet idam gibi cezalar hapsin bir ceza aracı haline gelmesinden önce kullanılan cezalandırma araçları olmuştur. Bu bakımdan eski dönemlerdeki hapishane anlayış ve uygulamaları modern zamanlardaki anlayış ve uygulamalardan farklıdır. Eski dönem hapishaneleri hayata veya bedene yönelik cezanın gerçekleştirileceği zamana kadar kullanılan herhangi bir bekleme yeridir. Bu açıdan kişinin kaçması mümkün olmayan herhangi bir yerde tutulması hapis anlamına gelebilmiştir. Yine eski dönemlerde kullanılan zindan ise suçlunun hürriyetinden mahrum edilmesinin yanı sıra bedene yönelik cezanın da gerçekleştirildiği bir ceza yeri olmuştur. Suçluyu hürriyetinden mahrum bırakarak cezalandırmanın ilk örnekleri ise Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Hapsetmek ilerleyen süreçte bir cezalandırma yöntemi olarak yaygınlaşmış hatta diğer ceza araç ve yöntemlerinin yerini almıştır. Hapishanenin tek başına cezalandırma amacıyla kullanılması onun kısas ya da bedene yönelik cezalandırma gibi suçun karşılığı olabilecek bir ceza yöntemi olup olmadığı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde de hâkim anlayış ve uygulamalara bağlı olarak cezalar XIX. yüzyıla kadar hayata ve bedene yönelik olmuştur. Osmanlı Devleti'nin başta askerî konular olmak üzere pek çok alanda Avrupa'yı takip etmesi hukuk alanında da kendisini göstermiştir. Bundan dolayı Osmanlı ceza anlayışı ve uygulamaları Avrupa'da olduğu şekliyle değişmeye başlamıştır. Yaşanan değişimde Avrupa'nın örnek alınmasının yanı sıra gelişmekte olan insan hakları anlayışı veya bir takım diplomatik zorunlulukların da etkisi vardır. 1858'de Fransız Ceza Kanunu'nun etkisiyle hazırlanmış olan Osmanlı Ceza Kanunu ceza ve infaz konularında Batıya biraz daha yaklaşılması sonucunu doğurmuştur. Bu ve benzeri gelişmeler hapishanelerin Osmanlı Devleti'nde de bir ceza infaz kurumu haline gelmesinde etkili olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti, başta vilayet merkezleri olmak üzere pek çok sancak ve kazada hapishanelerin yaygınlaştırılması için uğraşmıştır. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise pek çok kaza merkezinde hapishaneler açılmıştır. Ayrıca Erkek hapishanelerinin yanı sıra ihtiyaçta göre kadın hapishaneleri de açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl sonlarında özellikle ekonomik açıdan yaşadığı sorunlar XX. yüzyıl başlarında yaşanan savaşların da etkisiyle artarak devam etmiştir. Bu durum hapishanelere de yansımış kimi zaman hapishanelerin tamir ve bakımları, görevlilerin ücretleri, mahkûmların zaruri ihtiyaçları gibi giderlerin karşılanması zorlaşmıştır. Sözü edilen sıkıntılar istisnaları olsa da Osmanlı hapishanelerinin pek çoğunun fiziki ve sihi açıdan son derece kötü duruma gelmesine yol açmıştır. Çalışmanın konusunu teşkil eden Gerede Hapishanesi de Bolu Sancağına bağlı bir Osmanlı kaza hapishanesi olarak dönemin şartlarından ve özelliklerinden etkilenmiştir. Ekonomik sıkıntılar,

*Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E posta: hakanturkkan@karabuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2681-6230>)

görevli bulmakta çekilen zorluklar, hapisane şartlarının insan yaşamına elverişsizliği gibi hususlar Gerede Hapishanesi için de geçerlidir. Bunlara ek olarak merkezden Gerede Hapishanesine verilmek üzere Bolu Sancağına gönderilmiş olan ödeneklerin bekletilmesi, kesintiye uğratılması veya hiç verilmemesi gibi olaylar da mevcut sorunları derinleştirmiştir.

Çalışmanın kaynaklarını T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtları ile hapisane ve Osmanlı hapisaneleri konusunda mevcut literatür oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Gerede, Hapishane, Mahkûm.*

Abstract

Crime is a fact that occurs with the existence of man. On the other hand, even though it varies according to place, time and understanding, the punishment has always existed in return for the crime. Among the things to be accomplished through punishment is the prevention of recurrence of the crime or the correction of the offender. However, the punishment was primarily expected to be equivalent to, or compensate for, damage, pain or grief caused by the crime or the criminal. The punishment had this function thanks to retaliation or suffering the body. Therefore, punishments such as exile, heavy labor, torment to a limb or body, cutting a limb, and finally execution are the means of punishment used before prison. Therefore, the understanding and practices of prison in ancient times are different from those of modern times. The old prison is any waiting place used until the punishment for life or body takes place. In this sense, placing the person in a place that cannot be escaped could mean prison. The dungeon used in ancient times, on the other hand, was a punishment place where the punishment for the body was realized in addition to the deprivation of the criminal's liberty. The first practices of punishing the criminal by depriving him of his liberty have emerged in Europe. Imprisonment has become widespread as a method of punishment in the future, and even replaced other punishment tools and methods. The use of prisons for punishment alone has brought the controversy over whether it is a punishment method that can be the counterpart of crime, as in retaliation or body punishment.

In the Ottoman State, punishments were directed towards life and body until the 19th century, depending on the dominant understanding and practices. The fact that the Ottoman Empire followed Europe in many fields, especially military issues, showed itself in the field of law. Therefore, Ottoman punishment understanding and practices started to change as they were in Europe. In this change, besides taking Europe as an example, human rights understanding or some diplomatic obligations are also effective. In 1858, the Ottoman Penal Code was prepared with the effect of the French Penal Code. With this law, the Ottoman Empire got closer to the West in terms of punishment and execution. These and similar developments have contributed to the fact that prisons have become a penal institution in the Ottoman State. At the end of the 19th century, the Ottoman Empire tried to spread prisons to provincial centers and sanjak and district. In the early 20th century, prisons were opened in many district centers. In addition to the male prisons, women's prisons were opened according to the needs.

The Ottoman Empire experienced economic problems especially in the late 19th century. These problems continued increasingly with the effect of wars in the early 20th century. These problems were also reflected in prisons, and sometimes it was difficult to cover expenses such as repair and maintenance of prisons, wages of the officers, and the essential needs of prisoners. Therefore, the physical condition and health conditions of many Ottoman prisons have deteriorated. Gerede Prison, which is the subject of the study, was also affected by the conditions of the period as an Ottoman prison. Problems such as economic difficulties, difficulties in finding officers, and inconvenience of prison conditions for human life are also valid for Gerede Prison. In addition, grants were sent to Sanjak Bolu to be given to Gerede Prison from the center. However, events such as keeping grants, deducting them or not giving them at all have deepened the existing problems.

The sources of the study are the current literature on prison and Ottoman prisons with the records of the Republic of Turkey Presidential Archives.

Keywords: *Ottoman, Gerede, Prison, Prisoner.*

Giriş

Habs kelimesi Arapça (h.b.s) fiilinin mastarı olup bir şeyden dolayı tutmak, menetmek ve alkoymak gibi anlamlara gelir¹. Kelimenin diğer Arapça türevleri ise “mahbes, mahbûs ve habîs”tir². Hapishane anlamında kullanılan ve yine Arapça (s.c.n) kökünden gelen sicc de zindana veya hapse atılmak anlamlarında kullanılmıştır³. Sicc kelimesinin hapishane anlamında kullanıldığı durumlarda hapishane görevlisine “seccân”, makûma ise “secîn” veya “mescûn” denilmiştir⁴. Habs, Türkçede bir kişi ya da nesnenin bir yerde alıkonularak salıverilmemesi anlamında kullanılmıştır⁵. Kavram Kâmûs-ı Türkî’de de suçlunun cezalandırma niyetiyle veya davası görülünceye kadar kaçmaması için bir yerde tutulması mahbese atılması şeklinde açıklanmıştır.⁶ Hukuk açısından ise süresi üç günden yirmi yıla kadar değişen hürriyeti bağlayıcı ceza türlerinden biri olarak ifade edilir. Habs kavramı İslam hukukunda da yer bulmuş ve suçlunun bir mahalde tutulması şeklinde açıklanmıştır⁷. Hapishane kelimesi ise Arapça habs ve Farsça hane kelimelerinin birleşimi ile oluşmuş ve cezaevi anlamında kullanılmıştır⁸.

İlk örneklerine XVI. yüzyılda rastlanmakla birlikte cezalandırma maksadıyla hapishane kullanımının yerleşmeye başlaması XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte hapishane, ceza yasalarında bir ceza infaz yeri ve cezanın kendisi olarak yer almadan önce çeşitli şekillerde de olsa var olmuştur⁹. Ancak hapsedme ve hapishane bir ceza yöntemine dönüşmeden önce çoğunlukla soruşturma veya yargılama aşamasındaki tutukluluk veya bekleme dönemini ifade etmiştir. Dolayısıyla hapishane bu dönemde cezanın uygulandığı yer değildir ve gerçek ceza suçlunun bedeni üzerinde gerçekleşmektedir. Bu aşamada cezanın amacı suçlunun bedenine yönelen çeşitli ceza yöntemleriyle fiziki ve anlık olarak acı çekmesi aynı zamanda bunun toplum ve bireylere de ibret olmasıdır¹⁰. Hapishane ya da cezaevinin gelişimi ile ceza hukukunun gelişimi arasında sıkı bir bağ bulunur. Eski dönem ceza hukuklarında cezalar genelde tanrıların ve insanların intikamı olarak kabul edilmiştir. Bu yönüyle ceza, kamunun varlığını garanti altına alarak suçlunun bedenen acı çekmesi hatta yok edilmesi ve mağdurun zararının tazmin edilmesi amacını taşımıştır. Bu nedenle hürriyeti bağlayıcı ceza anlayışı yerleşinceye kadar ceza insan bedenine veya hayatına yönelik olmuştur. Hapsedme bir ceza olarak kullanılmadan önce suçlunun cezalandırılması amacıyla intikam, kısas ve yok etme şeklinde cezalar uygulanması insan bedenine çok ağır işkencelerin yapıldığı infazları ortaya çıkarmıştır¹¹. Ceza hukuklarında hürriyeti bağlayıcı cezalar döneminden önce cezanın hayata ve

1 Mehmet Zeki Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015, s.30.

2 Metin Yılmaz, “İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.12-13, Samsun 2001, s.539-540.

3 Uyanık, a.g.t., s.30.

4 Yılmaz, “a.g.m.”, s.539-540.

5 Ferit Devlilioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları Ankara 1997, s.304.

6 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1996, s.539.

7 *Türk Hukuk Lûgati*, (haz. Türk Hukuk Kurumu), Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s.116.

8 Ali Rıza Gönüllü, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, Yıl 2011, s.351.

9 Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1992, s.289.

10 Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s.6-9.

11 Timur Demirbaş, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi”, *Hapishane Kitabı*, (ed:E.Gürsoy Naskali-H. Oytun) Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.4-5.

bedene yönelik olması bu evrede hapisane yerine kullanılan zindan veya mahbeslerin de fiziki açıdan sınırlı ve bezdirici bir yer olması sonucunu doğurmuştur. Böylece suçlunun bedenine eziyet edilerek cezasını çekmesi aynı zamanda uygulanan cebir ve şiddetle iradî teslimiyet göstermesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan kadim medeniyetlerde hapisaneden beklenen şey onun cehennemi temsil etmesidir. Bu amaca yönelik olarak suçluların genellikle yer altında, karanlık, havasız ve rutubetli mekânlarda tutuldukları anlaşılmaktadır¹².

Eski medeniyetlerde hapis yönteminin daha çok yerleşik hayatın ve devlet otoritesinin hâkim olduğu yer ve dönemlerde uygulandığı görülür. İbrani, Babil, Mısır, Yunan ve Roma dönemlerinde suçlu veya zanlıların ceza infazı maksadıyla güdülmeksizin hapisane benzeri yerlere konularak hürriyetlerinin kısıtlandığı görülür. Yine eski medeniyetlerden biri olan Sümer medeniyetinde de hapis cezalarına rastlanır. Urugakına Kanununa göre borç, hırsızlık ve insan öldürme gibi suçlardan dolayı hapis cezaları uygulanmıştır¹³. İslam devletlerinde de hapis yönteminin zaman zaman kullanıldığı görülür. Örneğin Hz. Ömer döneminde bir evin hapisane olarak kullanılması, Hz. Osman döneminde Dabi b. Haris isimli birinin hırsızlık suçu nedeniyle hapsedilmesi, Hz. Ali döneminde ise Nafi ve Muhayyis adıyla İslam döneminin ilk hapisanelerinin inşa ettirilmesi gibi örnekler rastlanmaktadır¹⁴. Emevi ve Abbasi dönemlerinde de hapisaneler kullanılmıştır. Ancak bu hapisaneler adaletiyle ünlü Halife Ömer Bin Abdülaziz dönemi dışında daha çok iktidar karşıtlarının tutulduğu dar, sağlık açısından elverişsiz ve işkence uygulanan mekânlar olmuştur¹⁵. Bununla birlikte İslam devletlerinde hapsin bir cezalandırma yöntemi olarak yerleşmediği görülür. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de dinî, ahlâkî ve hukukî anlamda yasak ve suçlarla ilgili tespitler yapılmış bunlara yönelik birtakım cezalar öngörülmüştür. Ancak hapis cezası belli bir suçun karşılığı olarak, hapisane ise cezanın infaz edildiği yer olarak belirlenmemiştir¹⁶. Bu bakımdan İslam medeniyetinde de çeşitli amaç ve şekillerle de olsa hapsedme vardır ancak hapis cezası yoktur¹⁷.

Hapsin bir cezalandırma aracı haline gelmesinde Batı toplumlarının öncülük ettiği görülür. İlk hapisanenin Avrupa'nın hangi şehrinde açıldığına dair belirsizlikler bulunmakla birlikte bazı kaynaklar 1555 yılında Londra'da bir hapisanenin varlığından söz etmektedir. Londra'dan sonra ise 1596 yılında Amsterdam'da modern anlamda hapisaneye rastlanır¹⁸. Daha sonra sırasıyla Bremen'de 1608, Antwerp'te 1613, Lyon ve Madrid'te 1622 ve Stockholm'de 1624 yılında hapisaneler kurulmuştur. Ancak Avrupa hapisaneleri 1780-1865 yılları arasında düzenli hale gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise ilk defa 1773 yılında hapisaneye rastlanır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Connecticut, New Jersey, Ohio ve Michigan gibi Amerika'nın pek çok eyaletinde hapisaneler yaygınlaşmıştır¹⁹.

Hapisanenin modern dönemin bir ürünü olarak hayata ve bedene yönelik cezaların yerini almasında cezalandırma anlayışında yaşanan dönüşüm etkili olmuştur. Buna bağlı

12 Yıldız, a.g.e., s.6-9.

13 Uyanık, a.g.t., s.31-32; Demirbaş, "a.g.m.", s.5.

14 Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997, s.54-55.

15 Gizem Parlakoğlu, *II. Abdülhamit Dönemi Hapisanelerinin Genel Özellikleri ve Uygulamaları*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018, s.5.

16 Bardakoğlu, "a.g.m." s.54-55.

17 Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapisaneleri*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi, Aralık 2012, s.8.

18 Nurgül Bozkurt, "XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapisanesinin Genel Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.21, Bahar 2012, s.262.

19 Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapisaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapisanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış*, C.9, S.17, Kış 2015, s.92.

olarak hapis cezası ile suçlunun hem ıslah edilmesi hem de cezasını çekmesi amaçlanmıştır. İslah amacına yönelik olarak Hıristiyan geleneğinde manastıra kapanmanın rahipleri manen yücelteceği ve kötülükten arındıracağı inancı hapsin en uygun ve etkili cezalandırma aracı olacağı beklentisini oluşturmuştur²⁰. Ayrıca eskiden beri uygulanan cezalar nihai olarak idamla sonuçlanmakta fakat öncesinde suçlunun bedenine yönelik bir azap ve işkence uygulanmaktaydı. Kamuya açık ve halkın gözü önünde yapılan, adeta bir seyirlik haline gelen işkence ve idamlar halkın ibret almasını sağlayabildiği gibi suçlunun da son olarak öfkesini kusmasına ve aklından geçenleri söylemesine neden olabilmekteydi. Böyle hallerde idamı izleyen halkın suçlunun yanında yer alması sonucu bile ortaya çıkabilmekte ve bu durum cezayı veren taraf yani devlet açısından sakıncalar doğurmaktaydı. Modern devlet bu sakınca nedeniyle infazın şeklini değiştirerek amacın devamını sağlamaya çalışmıştır. Muhtemelen idam edilmekle suçlunun azaptan kurtulduğu ve özgürleştiği düşünülmüştür ki bedeni hapsedmek suretiyle cezanın devamlılığı sağlanmak istenmiştir²¹. Hapishane bu yönüyle suçlunun hem cezasını çektiği hem de ıslah edilerek yeniden topluma kazandırılmaya çalışıldığı yer olmuştur. Nihayet bir cezalandırma aracı olarak hapishane XIX. ve XX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve hemen hemen bütün suçlar için kullanılabilir hale gelmiştir²².

Hapishaneler Osmanlı Devleti'nde de İslam hukuku anlayışında olduğu şekliyle yani zanlının ya da suçlunun geçici olarak bekletildiği mekânlar olarak var olmuştur. Ancak Avrupa'da ortaya çıkan anlayış ve uygulamaların etkisiyle giderek suçlunun cezasını çektiği ve ıslah edildiği yerler haline gelmiştir.

A. Osmanlı Devleti'nde Hapishaneler

Hapishane, okul, hastane vb. kurumlar devletin içinde bulunduğu durumu yansıttıklarından incelenmekte olan dönemin anlaşılması açısından önemli ipuçları sunarlar. Öyle ki bu tür kurumlarda yaşanan olumsuzluklar ve bu olumsuzlukların giderilmesi yönünde ortaya koyulan çözümler söz konusu devletin ekonomik, sosyal ve siyasi durumu hakkında fikir verebilmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti için de geçerli olduğundan Osmanlı hapishanelerinin XX. yüzyıl başlarındaki yapısı devletin bu dönemdeki durumunu anlamaya yardımcıdır²³.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarına kadar cezalar genellikle had, kısas, diyet, ta'zir, para cezası, kürek cezası, kalebentlik cezası, prangaya vurulma, sürgün, iple asılma veya çuval içinde denize bırakılma gibi hayata veya bedene yönelik cezalar şeklinde uygulanmıştır²⁴. Cezaların bu şekilde infaz edilmesi ve hapsin sürekli olarak ve sırf cezalandırma niyetiyle kullanılmamasından dolayı mahkûmlar düzenli bir şekilde hapishane veya cezaevi gibi sabit bir yerde tutulmamışlardır²⁵. Osmanlı Devleti'nde hapishane öncesinde suçlular genelde zindan veya mahbes olarak ifade edilen yerlerde çoğunlukla geçici surette tutulmuşlardır. Bu bakımdan mahbes, tutuklunun yalnızca kaçmasını engelleyecek herhangi bir yer olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla bir ev, mescit ya da tomruk, pranga, zincir gibi tutulan kişinin kaçmasını engelleyecek her şey mahbesi

20 Bardakoğlu, "a.g.m.", s.63.

21 Abdurrahman Saygılı, "Mikro İktidarın Bir Fiziği: Hapishane", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 53, S.2, s. 180.

22 Bardakoğlu, a.g.m., s.63.

23 Naci Şahin, "20. Yüzyıl Başlarında (H.1329-M.1913/H.1338-1922) Yılları Arasında Afyonkarahisar'da Hapishaneler (Hapishanelerde İyileştirme Çalışmaları)", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 5 (2015), s.23.

24 Bozkurt, "a.g.m.", s.262.

25 Şahin, "a.g.m.", s.23.

ifade edebilir²⁶. Bu noktada hapisanenin ilkel şekli olarak görülebilecek olan zindan da karanlığı ifade eden bir mekân olarak suçluların bekletildikleri yerlerden biri olmuştur. Yedikule, Baba Cafer ve Tersane gibi Osmanlı Devleti'nin meşhur zindanları havasız, ışık almayan, dar ve insan sağlığı için elverişsiz mekânlardır. Zaman zaman Avrupalı diplomatların eleştirilerine neden olan ve ıslah edilmeleri istenen İstanbul zindanları 1831 yılına kadar varlığını sürdürmüştür²⁷.

Osmanlı Devleti'nde de XIX. yüzyıldan itibaren zindan ve mahbes anlayışından hapisane anlayışına yani bedeni ceza anlayışından bireyin hürriyetinin kısıtlanarak cezalandırılması ve ıslah edilerek topluma kazandırılması anlayışına geçilmeye başlamıştır²⁸. Bu geçiş hukuk, adalet ve ceza anlayışı bakımından köklü bir dönüşümün ifadesidir. Bu dönüşümün gerçekleşmesinde Tanzimat dönemi önemli bir aşamayı ifade eder. Bu dönemde batılılaşma düşüncesinin benimsenmesi ve kurumsallaşma noktasında batıdaki uygulamaların örnek alınması belirleyici olmuştur. Tanzimat döneminden itibaren devlet yönetiminde yapılan düzenlemeler adli sisteme de yansımış, bir ceza araç ve yöntemi olarak hapisanelerin ortaya çıkması ve yaygınlaşması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak Osmanlı ceza sisteminde değişiklikler yapılmış, zindan ve mahbes anlayışı yerine modern anlamda hapisane anlayışının benimsenmesi noktasında somut adımlar atılmıştır²⁹. Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı kanunları gerek şekil gerekse içerik bakımından batılı norm ve zihniyetler çerçevesinde şekillenmeye başlamış ve ceza kanunları da bundan etkilenmiştir. Ceza kanunlarının hazırlanmasında başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin ceza kanunları örnek alınmıştır. Bunun bir yansıması olarak 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nda suçlar "*cinayet, cünha ve kabahat*" şeklinde sınıflandırılmıştır³⁰. Gerek 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunu gerekse Tanzimat döneminde hazırlanan diğer ceza kanunları hapis cezasının Osmanlı Devleti'nde yaygın bir ceza yöntemi haline gelmesinde ve Osmanlı ceza hukukunda yer edinmesinde etkili olmuştur³¹. Osmanlı Devleti'nde bedene ve hayata yönelik cezaların yerini hürriyeti bağlayıcı cezaların almasıyla hapisanelerin önemi de artmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nde mevcut hapisanelerin durumlarının iyileştirilmesini ve yeni hapisanelerin inşa edilmesini gerektirmiştir.

Hapisane şartlarının iyileştirilmesi veya yenilerinin yapılması yönünde atılan adımlarda ihtiyaçlar kadar Avrupa Devletlerinin diplomatik baskıları da etkili olmuştur³². Osmanlı makamlarını hapisaneler konusunda en fazla eleştiren ve konuyu takip edenlerden biri, İngiliz Elçisi Sir Stratford Canning olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti, Mösyö Gordon isimli bir İngiliz binbaşının danışmanlığından yararlanma yoluna gitmiştir. Mösyö Gordon'un 1858 yılında hazırlamış olduğu raporda zanlı ve mahkûmların ayrı yerlerde tutulması, zanlıların modern yöntemlerle sorgulanmaları, koşulların haddinden fazla dolu olmaması, kadın mahkûmlar için ayrı hapisaneler yapılması, mahkûmların insani ve sağlıklı şartlarda

26 Tahir Bilirli, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapisaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Kış 2018, 13/2, s.73.

27 Cihat Tanış, "Osmanlı Devleti'nde Hapisane Islahatı: Muş Hapishanesi Örneği (1908-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.57, Haziran 2018, s.142.

28 Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapisane Sorunu", *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s. 188.

29 Sevcan Öztürk, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2014, s.68.

30 Mehmet Boynukalın, "Suç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s.454.

31 Mücahit Özçelik, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapisanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14, Güz 2011, s.18.

32 Özçelik, "a.g.m.", s.18-19.

bulundurulmaları gibi hususlar belirtilmiştir³³. Ayrıca Osmanlı mahbes ve hapishaneleri diğer yabancı ülkelerin elçi ve konsoloslarının ziyaretlerine açılarak yapılması gereken hususlar tespit edilmiştir. 1878 Berlin Kongresinin ardından Osmanlı hapishanelerinde Ermeni, Makedon, Bulgar gibi gayrimüslim unsurlara mensup siyasi suçluların sayılarının hızla artması Batılıların hapishaneler konusunda daha fazla baskı yapmalarına neden olmuştur. Söz konusu kontrollerde yabancı temsilciler Osmanlı Devleti makamlarına özellikle gayrimüslimlerin durumlarının çok kötü olduğunu bildirmişler ve derhal gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir³⁴. Bu durum hapishanelerin şartlarının iyileştirilmesine yönelik çabaları arttırmış ve kadınlara yönelik hapishaneler veya hapishanelerde kadınlara mahsus bölümler de bu dönemde oluşturulmaya başlamıştır. 1880 yılında hapishaneler Adliye Nezareti yerine Dahiliye Nezareti'ne bağlanmış ve aynı tarihte 97 maddeden oluşan “*Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamnamesi*” hazırlanmıştır. Nizamnameyle Osmanlı hapishaneleri belli bir düzen ve statüye kavuşturulmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde hapishanelerin yaygınlaştırılmasına da bu dönemde öncelik verilmiştir³⁵. Söz konusu nizamnamenin adından da anlaşılacağı üzere bu dönemde hapishanelerin yanı sıra yaygınlaşmaya başlayan kurumlardan biri de tevkifhaneler yani tutukeverlerdir. Nizamnameye göre hapishaneler belli bir suçtan dolayı ceza almış olanlara yani mahkûmlara, tevkifhaneler ise sorgusu ya da yargılaması devam eden tutuklulara yani mevküflara ayrılmıştır³⁶.

XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin pek çok vilayet, sancak ve kaza merkezinde hapishaneler oluşturulmuştur. Fakat hapishanelerin geneli bakımsız ve sağlıksız bir halde kalmıştır. Bu dönemde yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri sorunlar hapishaneler konusunda gerçekleştirilmeye çalışılan reformların uygulanmasını geciktirmiş veya tamamen imkânsız hale getirmiştir³⁷. Gerede Hapishanesinde de dönemin şartlarından kaynaklanan sıkıntılara rastlanır.

B. Gerede Hapishanesi

Kayıtlarda “Gerede Hapishanesi”³⁸ olarak isimlendirilmiş olan hapishane Bolu Sancağına bağlı kaza hapishanelerinden biridir. Bolu Sancağında Gerede dışında Ereğli, Bartın, Göynük, Zonguldak, Devrek ve Mudurnu kazalarında da hapishaneler bulunmaktadır. Tanzimat öncesinde hapishane olarak yerel yöneticilerin konaklarının alt katları kullanılırken Tanzimat dönemiyle birlikte hapishaneler hükümet konaklarının bodrum katlarına taşınmıştır³⁹. XX. yüzyıl başlarında Gerede’de hem erkeklere hem de kadınlara mahsus hapishane mevcuttur. Erkek hapishanesinin Tanzimat sonrası gelişmelere uygun olarak Gerede Hükümet Konağının alt katında bulunduğu, kadınlara mahsus hapishanesinin ise hükümet konağından ayrı ve kiralık bir binadan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.

1. Gerede Hapishanesinin Fiziki Durumu

Gerede erkek ve kadın hapishaneleri ayrı yerlerde bulunduğundan her iki hapishanenin özellikleri ve içinde buldukları durumun ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu konuda elde edilen bilgilerin daha çok erkek hapishanesine ait olduğu görülür.

33 Parlakoğlu, a.g.t., s.24.

34 Saadet Tekin, “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, s.90.

35 Özçelik, “a.g.m.”, s.18-19.

36 Gönüllü, “a.g.m.”, s.352.

37 Tekin- Özkes, “a.g.m.”, s.188.

38 BOA, DH.MB.HPS., 152-35.

39 Recep Arslan, “20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi”, *Turkish Studies: Historical Analysis*, Yıl 14, S.4, Ankara, 2019, s.740.

Kadınlara mahsus hapishane hakkındaki bilgiler söz konusu hapishanenin hükümet konağı altında bulunmadığı ve kadın hapishanesi olarak kiralık bir binanın kullanılmakta olduğunu göstermektedir⁴⁰.

Erkek hapishanesi ise devlet malı olup Gerede Hükümet Konağının altında bulunan iki odalı bir yerdir. Dolayısıyla kendisine ait bir arazisi bulunmamaktadır. Alan olarak ise 30 arşın (yaklaşık 20 metre) uzunluğa ve 10 arşın (yaklaşık 7 metre) genişliğe sahiptir⁴¹. Bununla birlikte Gerede Hükümet Konağının hapishane olarak kullanılan bu kısmı yarısına kadar toprak tabakasına gömülmüştür. Dolayısıyla hemen hemen hiç hava ve ışık almamaktadır. Ayrıca söz konusu hapishanenin kuzey cephesinde yine toprağa gömülü halde kâgir bir duvar mevcuttur. Bu duvarın toprağa gömülü halde bulunması son derece rutubetli bir hale gelmesine neden olmuştur. Söz konusu duvar, hapishane koşununun kuzey cephesinden hava ve ışık almasını engellemiş bu durum rutubetle birleştiğinde hapishanenin yaşam kalitesini olumsuz etkilemiştir⁴². Benzer olumsuz şartların yalnız Gerede Hapishanesine mahsus olmadığı, bölgede bulunan hapishanelerin fiziki durumlarının genelde kötü olduğu ve bu durumdan şikâyet edildiği görülür. Örneğin yine Bolu Sancağına bağlı Göynük Kaza Hapishanesinin de son derece harap durumda olduğu, hava ve ışık almadığı gibi sorunlardan bahsedilmiştir⁴³.

Fiziki açıdan Gerede Hapishanesinin de çok kapsamlı bir tamirata ihtiyaç duyduğu görülür. Bu bağlamda Bolu Sancağında Gerede Hapishanesinin de dahil olduğu kaza hapishanelerinin harap durumda olduğundan bahisle gerekli tamiratın yapılarak yaşanabilir hale getirilmesi için Bolu Mutasarrıflığı tarafından 1910 yılının Temmuz ayında ödenek talep edilmiştir. Ancak aradan bir yıl geçmesine rağmen talep edilen ödeneğin gelmemesi hem Gerede Hapishanesini hem de tamir ve bakıma muhtaç durumda olan diğer hapishaneleri zor durumda bırakmıştır⁴⁴. Tamirat ve bakım taleplerinin yanı sıra Bolu Mutasarrıflığının 1911 yılı başlarında Ereğli, Düzce, Göynük, Zonguldak ve Gerede kazaları hapishanelerinin yeniden inşa edilmesini talep ettiği de görülür⁴⁵. Bununla birlikte yeniden inşa talepleri çoğunlukla olumsuz karşılanmıştır. Bu bakımdan Bolu Mutasarrıflığı 1911 yılının inşaat mevsiminde söz konusu hapishanelerin tamir ve bakımlarının yapılabilmesi için uğraşmış ve gerekli ödeneğin içinde bulunulan yılın bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. 1915 yılına gelindiğinde ise Gerede Hapishanesi hakkında hazırlanan sul varakalarında hapishanenin tamirinin mümkün olmadığı ve yeniden yapılması gerektiği ifade edilmiştir⁴⁶.

2. Gerede Hapishanesinin Mali Durumu

Hapishanelerin mali durumu hapishane şartlarını doğrudan etkileyen bir konudur. Devlet, mahkûmu belli bir süre cezalandırmak üzere tutarken onun işe, barınma ve güvenlik gibi birtakım temel ihtiyaçlarını karşılamayı da kabul etmiş olmaktadır. Bu nedenle mahkûm veya mahkûmların yaşayabileceği bir standardı hapishanelerde tesis etmek durumundadır. Osmanlı Devleti'nde gerek İstanbul'da gerekse taşrada bulunan hapishanelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli masraflar Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştır. Bu anlamda en erken tarihli örnek 1861 yılına ait olup Kıla-i Erbaa

40 Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babiali Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.62.

41 BOA, DH.MB.HPS., 152-35.

42 BOA, DH.MB.HPS., 43-63.

43 BOA, DH.MB.HPS., 9-44.

44 BOA, DH.MB.HPS., 1-17.

45 BOA, DH.MB.HPS., 143-20.

46 BOA, DH.MB.HPS., 152-35.

Hapishanesi mahkûmlarının ekmek, kömür, zeytinyağı, kırtasiye ve telgraf hizmetleri gibi masraflarının karşılanması talep edilmiştir⁴⁷. Bu bakımdan Bolu Sancağı dahilinde bulunan hapishanelerin çeşitli masrafları için de yine nihai olarak Maliye Nezareti'ne başvurulmuştur. Gerede'de bulunan erkek ve kadın hapishanelerinin çeşitli nedenlerle, devlet malı olan binalardan şahıs malı olan ve aylık belli bir ücret karşılığında kiralanmış binalara nakledilmesi gerekmiştir. Bu yüzden kira bedelleri hapishanelerin önemli masraf kalemlerinden birisi olarak kabul edilebilir. Örneğin Gerede Kadın Hapishanesi olarak hükümet konağının arkasında bulunan bir bina kullanılmış ve buraya bir dönem aylık 50 kuruş ödenirken bina sahibinin isteği üzerine kira bedelinin 100 kuruşa kadar artırılması gerekmiştir. Kira bedelinin artırılmasında Gerede'de hapishane binası olarak kullanılacak daha uygun bir bina bulmanın zor olması etkilidir⁴⁸. Bunun yanı sıra Bolu Mutasarrıflığı, Gerede Erkek Hapishanesinin tamiratla yaşanabilir hale getirilemeyeceği düşüncesiyle Dahiliye Nezareti'nden, masrafı Belediye sandığından karşılanmak üzere aylık 150 kuruş kira ile uygun bir yer bulunup hapishanenin oraya taşınmasını talep etmiştir⁴⁹.

Hapishanelerin masraf kalemlerinden biri de görevlilere ödenen ücretlerdir. Gerede erkek ve kadın hapishanelerinin görevlilerine dair detaylı bilgiler bulunmamasıyla birlikte bir tane gardiyanının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte örneğin Ereğli Hapishanesinde de olduğu gibi gardiyan maaşları çok düşüktür. Aylık yüz kuruş gibi bir miktardan ibaret olan gardiyan maaşlarının azlığı nedeniyle hapishanelerde gardiyan olarak görev yapacak kimse bulunamaması söz konusudur. Bu dönemde bir amelinin eline günde yedi, sekiz hatta dokuz kuruş yevmiye geçmesi gardiyanlara ödenen ücretin son derece düşük seviyede olduğunu ve amele ücretleriyle bile kıyaslandığında arada uçurum olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut gelir dengesizliği bu mesleğe yönelik talebi de olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle işe yarar ve nitelikli kimselerin gardiyan olmak istemediklerinden şikâyet edilmiştir. En azından okuma yazma bilen namuslu ve gardiyanlık mesleğini gerektiği gibi yerine getirebilecek kimselerin yapmak istememesi nedeniyle bu görevi yapmak zorunda kalanlar, ya amelelik yapamayan ihtiyar ve sağlık sıkıntısı bulunan kişiler veya aciz, miskin kimselerden ibaret kalmıştır⁵⁰. Bu itibarla gardiyan maaşlarının artırılması zorunlu hale gelmiş ve Bolu Mutasarrıflığı maaşların artırılması talebinde bulunmuştur. Bu talebe göre sahil kazalarında bulunan hapishanelerdeki gardiyan maaşlarının iki yüz elliler kuruşa, diğer kaza hapishaneleri gardiyan maaşlarının ise iki yüz kuruşa çıkarılması istenmiştir. Ancak Dahiliye Nezareti bütçenin müsait olmaması nedeniyle yalnızca Gerede Hapishanesi gardiyanlık maaşının elli kuruş artırılmasını uygun bulmuştur⁵¹.

Hapishanelerin mali açıdan içinde bulunduğu durum zaman zaman yapılan teftişlere de yansımıştır. Mülkiye müfettişlerinden Ahmet Hilmi Bey tarafından 1918 yılında gerçekleştirilen teftişle Gerede Hapishanesi de dahil olmak üzere Bolu Sancağına bağlı kaza hapishanelerinin durumu ortaya konulmuştur. Hazırlanan raporda hapishanelere dağıtılmak üzere gönderilen paraların büyük bir kısmının sancak merkezinde tutularak kaza hapishanelerine çok az bir miktar gönderildiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla kaza hapishaneleri parasızlık nedeniyle eksiklerini tamamlayamaz hale gelmiştir. Ödeneklerin Bolu Sancağına bağlı olan ve içerisinde Gerede kadın ve erkek hapishanelerinin de

47 Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, (edt. E.Gürsoy Naskali-H. Oytun) Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.163,167.

48 BOA, DH.MB.HPS., 46-25.

49 BOA, DH.MB.HPS., 43-63.

50 BOA, DH.MB.HPS., 87-28.

51 BOA, DH.MB.HPS., 89-64.

bulunduğu hapishanelere zamanında ulaştırılmaması gardiyanlar başta olmak üzere hapishane görevlerinin maaşlarının da ödenememesine veya geç ödenmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra hapishanelerin en önemli masraf kalemlerinden birisi olan kiralari da yine aynı sebeple ödenememiş veya geç ödenmiştir. Ahmet Hilmi Bey, Maliye Nezareti tarafından sancak merkezine gönderilen ödeneklerin kaza hapishanelerine ihtiyaçları nispetinde ve adil bir biçimde dağıtılmasının gereğini hatırlatmıştır. Söz konusu rapora istinaden Dahiliye Nezareti belirtilen eksik ve kusurların giderilmesini Bolu Mutasarrıflığına bildirmiştir⁵².

3. Gerede Hapishanesinin Sıhhi Şartları

Osmanlı hapishaneleri açısından fiziki ve mali durum kadar dikkat çeken hususlardan biri de hapishanelerin sıhhi şartlarıdır. Devletin, fiziki ve sıhhi şartlar noktasında en azından bazı hapishaneler için kendinden emin olduğu dönemler de olmuştur. Örneğin 1871 yılında Sultan Abdülaziz'in, yaptırmış olduğu hapishanenin mükemmel olduğunu düşündüğü hatta halkın ziyaretine bile açtığı görülmüştür. Buna karşılık özellikle XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında hapishanelerin durumunun genellikle olumsuzluklar içerdiği görülür. Bu bağlamda sıhhi şartların kötüleşmesi aynı zamanda fiziki ve mali durumun yetersizliğinden de kaynaklanmıştır. Dahiliye Nezareti tarafından Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayet, sancak ve kazalarında bulunan hapishanelerin sıhhi açıdan ne durumda olduğuna dair bir rapor hazırlanmıştır. Ortaya çıkan sonuç Osmanlı hapishanelerinin pek çoğunun sıhhi şartlarının kötü olduğunu koymuştur. Hapishanelerin yetersiz ve derme çatma binalardan ibaret oluşu, çok kalabalık olmaları ve bu nedenle mahkûmların kimi zaman oturma imkânı bile bulamamaları gibi hususlar zaman zaman hazırlanan teftiş raporlarına yansımıştır. Kalabalık hapishanelerde bulunanların başka hapishanelere nakledilmelerinin de sorunu çözmeyeceği çünkü hapishanelerin genel olarak benzer şartları taşıdığı düşüncesi hakimdir. Ayrıca hapishanelerin içinde bulunduğu elverişsiz ortamın, devletin itibarını zedelediği de dile getirilmiştir⁵³. Avrupa devletlerinin de hapishaneleri Osmanlı Devleti'ne yönelik diplomatik baskı aracı olarak kullandıkları görülür. Bu bağlamda konsoloslar veya çeşitli yabancı temsilciler Osmanlı hapishanelerini ziyaret etmişlerdir. Bir tür teftiş olarak kabul edilebilecek olan bu ziyaretler sonucunda özellikle gayrimüslimlerin durumlarından şikayete hapishanelerin ısınma, iye vb. hususlarda eksiklerinin olduğunu belirterek mahkûmların sağlığı için kalorifer sistemi kurulmasını bile talep etmişlerdir⁵⁴.

Sözü edilen teftişler haricinde hapishanelere gözlemci olarak ziyarette bulunan Osmanlı vatandaşları da olmuştur. Bunlardan biri de Gazeteci Ahmet Şeriftir. O, II. Meşrutiyetten yaklaşık bir yıl sonra Anadolu'yu gezmeye başlamış ve bu gezilerinde hapishaneleri de ziyaret etmiştir. Ahmet Şerif, izlenimlerini "*Anadolu'da Tanin*" başlığı altında Tanin Gazetesinde mektuplar şeklinde yayınlamıştır. Onun en azından gezip gördüğü hapishanelerden yola çıkarak anlatmış oldukları 1909 yılı dolaylarında Osmanlı hapishanelerinin durumunu ortaya koymaktadır. Ahmet Şerif, gezdiği hapishanelerden yola çıkarak hapishanelerin sefil ve pis bir manzara arz ettiğini ifade etmiştir. Ziyaret ettiği hapishanelerden birini anlatırken, hapishanede ilerledikçe pis ve iğrenç bir kokunun solunduğunu ve hapishanenin havasının bu pis koku ile bozulmuş olduğunu belirtir. Söz konusu hapishane havasız, ışiksiz, tavanı çökmüş, duvarları ve zemini parçalanmış, her tarafın rutubet içinde olduğu bir yerdir. Yazar, hapishanede kalan mahkûmları da ölü renginde yirmi, yirmi beş insan şeklinde anlatmaktadır. Bu ve benzeri manzaralar istisnaları

52 BOA, DH.MB.HPS., 79-9.

53 Sofuoğlu, "a.g.m.", s.165.

54 Tekin, "a.g.m.", s.90.

olmakla birlikte Osmanlı hapishanelerinin pek çoğunda karşılaşılan bir durumdur⁵⁵.

Gerede Hapishanesinin de Gazeteci Ahmet Şerif'in 1909 yılında anlattığı hapishane örneğiyle benzer tarafları vardır. Çünkü Gerede'de bulunan erkek hapishanesinin fiziki şartlarının hapishanede mahkûm veya tutuklu olarak bulunan kimselerin hayatlarını tehdit ettiği ve sağlık şartlarından tümüyle mahrum olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶. Bolu Merkez Tabibi Latif Bey tarafından 1914 yılının ortalarında hazırlanmış olan Gerede Hapishanesinin fiziki ve sıhhi durumuyla ilgili raporda, hapishanenin yaşama elverişli bir halde olmadığı ortaya koyulmuştur. Söz konusu rapora göre hükümet konağının bodrum katında ve yarisına kadar toprağa gömülü halde bulunan Gerede erkek hapishanesi hava ve ışıktan tamamen mahrum durumdadır. Ayrıca hapishanenin kuzey cephesinde bulunan duvardan akan katran şeklindeki sıvı, koğuşun tam altından geçmekte ve devamlı surette rutubete neden olmaktadır. Rutubet, yaşam alanının darlığı ve yeteri kadar temiz hava girişi olmaması gibi sebeplerle içeride çok kötü kokular oluşmuş, bu durum hapishanenin sağlık açısından zararlı bir yer haline gelmesine neden olmuştur. Raporu hazırlayan Bolu Merkez Tabibi Latif Bey, tutuklu veya mahkûmların sürekli olarak böyle kötü bir havayı teneffüs etmelerinin her türlü hastalığı doğurabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Hapishanede tutulmakta olan tutuklu veya mahkûmların yaralarının üç ay gibi uzun bir sürede bile iyileşmemesinden yola çıkarak belirtilen şartların ne derece vahim olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Belirtilen hususların yanı sıra mahkûmların temel gıdaları bile yeteri kadar alamamaları da sıhhi açıdan büyük bir tehdit durumundadır. Hapishanede bulunan mahkûmların psikolojilerinin de mevcut durumdan son derece olumsuz etkilendiği ortadadır. Latif Bey tarafından dile getirilen bu hususlar Gerede Hapishanesinin sıhhi durumunun son derece kötü olduğunu ve içinde bulunanların ruh ve beden sağlığını tehdit ettiğini ortaya koymaktadır. Zaten bu rapora istinaden Bolu Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti'nden, masrafı Belediye Sandığından karşılanmak üzere kiralık bir yer bulunup hapishanenin oraya taşınmasını talep etmiştir⁵⁷.

Latif Beyin raporunda yer alan; *"İslah-ı nefis için tecziye edilmeleri lazım gelen bu biçarelerin hüsn-ü muhafazası..."*⁵⁸ şeklindeki ifadeleri, hapishane şartlarının, suçlu da olsa insan sağlığını tehdit etmemesi gerektiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu ifade, hapishanelerin bu dönemde cezanın infaz edildiği yer olduğuna yani zindan aşamasının geçildiğine de işaret etmektedir. *"İslah-ı nefis için tecziye edilmesi..."* ifadesi ise hapishanenin yalnızca suçlunun cezasını çektiği yer değil aynı zamanda topluma kazandırılmaya çalışıldığı yer olarak anlaşıldığını da göstermektedir⁵⁹.

Mart 1919 dolaylarında yapılmış olan yoklama sırasında Gerede Hapishane ve Tutukevinin de muayene edildiği anlaşılmaktadır. Bu muayene sonucunda hapishane ve tutukevinde temizlik ve düzenin yolunda olduğu ve yemeklerin de düzenli olarak verildiği belirtilmiştir. Bu bilgidен yola çıkılarak şartların bu dönemde kısmen de olsa iyileştirilmiş olduğu düşünülebilir⁶⁰.

55 Ufuk Adak, *XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayetindeki Hapishaneler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, S.15.

56 BOA, DH.MB.HPS., 152-35.

57 BOA, DH.MB.HPS., 43-63.

58 BOA, DH.MB.HPS., 43-63.

59 BOA, DH.MB.HPS., 43-63.

60 BOA, DH.MB.HPS.M., 38-53.

4. Gerede Hapishanesinde Bulunan Tutuklu ve Mahkûmlar

Gerede’de bulunan kadın ve erkek hapishanelerine ait olup çeşitli dönemlerde tanzim edilmiş olan yoklama cetvelleri mevcuttur. Bu dönemde hapishanelere ait yoklama cetvellerinin hazırlanması konusunda geçerli olan uygulama doğrultusunda Gerede Kazasında bulunan hapishanelere ait yoklama cetvelleri de senenin her dört ayı sonunda ilgili hapishane tarafından tanzim edilip en hızlı şekilde Dahiliye Nezareti’ne gönderilmiştir. Bu doğrultuda hazırlanmış olan yoklama cetvellerinin bir kısmı tablolar halinde bir kısmı ise yalnızca rakam belirtmek suretiyle kaleme alınmıştır. Tespit edilebilen on kadar belgenin bazılarında yoklamaya dair bilginin kaydedilmediği de görülmüştür. Söz konusu yoklama cetvelleri tarih sırasına göre aşağıda belirtilmiştir. Buna göre Gerede Kazasında bulunan hapishanelere ait en erken tarihli yoklama cetvelinin Rumi 1325 yılı Kanun-ı Evvel ayına yani Aralık 1909 tarihine ait olduğu görülür. Söz konusu yoklama cetveli Bolu Sancağına bağlı kazalarda bulunan hapishanelerdeki mahkûm sayılarını belirtmekte olup bu tarihte Gerede Hapishanesinde 1 adet mahkûm bulunduğu kaydedilmiştir. Bir sonraki yoklama cetveli ise 1912 yılına ait olup aşağıdaki tabloda belirtildiği şekildedir.

Tablo 1: Bolu Sancağı Gerede Kazası hapishanelerinde mevcut tutuklu ve mahkûmların miktarını gösteren 1328/1912 senesi yoklama/istatistik cetveli⁶¹.

Cünha ve Kabahat		Cinayet		Tutuklu ve Zanlıların Toplamı		Cünha ve Kabahat		Cinayet		Mahkûmların Toplamı	
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
-	7	-	-	-	7	-	8	-	-	-	8

Gerede Kazası hapishanelerinde belirtilen tarihte mevcut olan tutuklu ve mahkûmların sayısı yukarıda belirtildiği üzere toplamda 8 mahkûm ve 7 tutukludur. İlgili belgede Bolu Sancağına bağlı diğer kaza hapishanelerine ait mahkûm ve tutuklu sayıları da belirtilmiştir. Bunların tamamına çalışmada yer verilmemiş olmakla birlikte bu dönemde yine Bolu Sancağına bağlı olan Bartın Kazasında bulunan hapishanenin mahkûm ve tutuklu sayısı örnek teşkil etmesi açısından dikkate değerdir.

Tablo 2: Bolu Sancağı Bartın Kazası hapishanelerinde mevcut tutuklu ve mahkûmların miktarını gösteren 1328/1912 senesi yoklama/istatistik cetveli⁶².

Cünha ve Kabahat		Cinayet		Tutuklu ve Zanlıların Toplamı		Cünha ve Kabahat		Cinayet		Mahkûmların Toplamı	
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
-	14	1	92	1	106	-	23	1	53	1	76

Yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere Gerede ve Bartın’da bulunan kadın ve erkek hapishanelerindeki mahkûm ve tutuklu sayıları arasında büyük fark vardır.

Bir sonraki yoklama ise Aralık 1914 tarihidir. Söz konusu yoklamada mahkûm ve tutuklu ayırımı yapılmamış ve yalnızca “*Mevcut Mahpusinin Adedi*” ifadesi kullanılmıştır. Tablo haline getirilmeksizin belirtilen yoklamaya göre Gerede Hapishanesinde 329 senesi Kanun-ı Evvelinin birinci günü yani 14 Aralık 1914’te bulunanların sayısı; Erkek: 46, Kadın: 11, Toplam 57 kişidir.

61 BOA, DH.MB.HPS., 147-73.

62 BOA, DH.MB.HPS., 147-73.

XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi

Gerede Hapishanesinin Birinci Dünya Savaşı başlarında yani 1914 yılı Haziran ve Teşrin-i Sani aylarında hazırlanmış olan ve aşağıda tablo halinde belirtilen iki adet yoklama cetveli mevcuttur.

Tablo 3: Gerede Kaza Hapishanesinin 1914 Haziran ayına ait yoklama cetveli⁶³

Gerede Kaza Hapishanesinin 1 Haziran 1330 / 14 Haziran 1914 Tarihli Dört Aylık Yoklama Cetveli							
Tutukluların Miktarı			Mahkûmların Miktarı				Suçun Çeşidi
Toplam	Kadın	Erkek	Açıklama	Toplam	Kadın	Erkek	
12	1	11		-	-	-	Cinayet
27	3	24		71	5	66	Cünha
-	-	-		18	-	18	Kabahat
39	4	35		89	5	84	Toplam

Tablo 4: Gerede Kaza Hapishanesinin 1914 Kasım ayına ait yoklama cetveli.⁶⁴

Gerede Kaza Hapishanesinin 3 Teşrin-i Sani 1330 / 16 Kasım 1914 Tarihli Dört Aylık Yoklama Cetveli							
Tutukluların Miktarı			Suçun Çeşidi	Mahkûmların Miktarı			Suçun Çeşidi
Toplam	Kadın	Erkek		Açıklama	Toplam	Kadın	
4	-	4	Cinayet		-	-	Cinayet
44	-	44	Cünha		31	6	25
-	-	-	Kabahat		18	3	15
48	-	48	Toplam		49	9	40

1915 yılına ait olarak da iki adet yoklama cetveli mevcuttur. Bunlardan ilki Nisan ayına ikincisi ise Temmuz ayına ait olup aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 5: Bolu ve mülhakatı hapishanelerinin 1331/1915 yılı birinci ve ikinci dörder aylık yoklama cetvelleri⁶⁵.

Gerede Kaza Hapishanesinin 1 Nisan 1331/Nisan 1915 Tarihli Dört Aylık Yoklama Cetveli.							
Tutukluların Miktarı			Mahkûmların Miktarı				Suçun Çeşidi
Toplam	Kadın	Erkek	Açıklama	Toplam	Kadın	Erkek	
6	-	6		-	-	-	Cinayet
				4	1	3	Cünha
				-	-	-	Kabahat
				4	1	3	Toplam

Gerede Kaza Hapishanesinin 1 Temmuz 1331/Temmuz 1915 Tarihli Yoklama Cetveli.							
Tutukluların Miktarı			Mahkûmların Miktarı				Suçun Çeşidi
Toplam	Kadın	Erkek	Açıklama	Toplam	Kadın	Erkek	
				-	-	-	Cinayet
				1	-	1	Cünha
				-	-	-	Kabahat
				1	-	1	Toplam

63 BOA, DH.MB.HPS.M., 15-25.

64 BOA, DH.MB.HPS.M., 18-13.

65 BOA, DH.MB.HPS., 156-74.

Yukarıda yer alan tablolarda 1914 ve 1915 yılları ortalarında Gerede Hapishanesinde bulunan tutuklu ve mahkûmların miktarı belirtilmiştir. 1914 yılında söz konusu hapishanede 89 adet mahkûm ve 39 adet tutuklu bulunurken 1915 yılında tutuklu ve mahkûm sayıları tek haneli rakamlara düşmüştür. Söz konusu yoklama cetvellerinde ceza veya tutulma sürelerine ait herhangi bir detay bulunmadığından hapishanenin adeta boşalmış olması net olarak açıklanamaz. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın 1915 yılı ortalarında şiddetlenmesinin mahkûm ve tutuklu sayısının ani düşüşünü etkilemiş olduğu düşünülebilir. 1915 yılından sonra Gerede Hapishanesinin tespit edilebilen ilk yoklama cetveli 1917 yılına aittir.

Tablo 6: Gerede Hapishanesinin 10 Mart 1333/10 Mart 1917 tarihli yoklama cetveli⁶⁶.

İsim ve Adresleri	Yaşı	Suçun Çeşidi	Mahkûmiyet Süreleri
Gerede	21	Hırsızlık	12 ay
Dörtdivan	38	Hırsızlık	12 ay
Kadılar Köyü	18	Hırsızlık	6 ay
Dörtdivan	23	Karı Kaldırmak	8 ay
Gerede'nin Köyü	65	Darp	1 ay
Dörtdivan	45	Darp	20 gün
Gerede'nin Köyü	15	Darp	15 gün
Dörtdivan	18	Hırsızlık	1 Sene
Dörtdivan	18	Hırsızlık	1 Sene

Gerede Hapishanesinin yoklama cetvelleri 1919 yılında da alınmaya devam etmiştir.

Tablo 7: Gerede Hapishanesinin 1335 Mart /1919 Mart ayına ait yoklama cetvelidir⁶⁷.

	Açıklama	Mart Ayında Mevcut Mahpuslar	Mart Ayı Sonuna Kadar Mevcut Mahpuslar	Bugün	Belirtilen Ayın Sonuna Kadar Mahkûmlar ve Genel Af İle Tahliye Edilenler	Ay Sonunda Mevcut Mahkûmlar
Cinayetle Tutuklu	Erkek	2	3	5	3	2
	Kadın	-	-	-	-	-
Cünha ve Kabahatle Mahkûm	Erkek	4	11	15	15	-
	Kadın	2	-	2	2	-
Borçtan dolayı Mahkûm	Erkek	-	-	-	-	-
	Kadın	-	-	-	-	-
	Toplam	8	14	22	20	2

66 BOA, DH.MB.HPS., 117-27.

67 BOA, DH.MB.HPS.M., 38-53.

Tablo 8: Gerede Hapishanesinin 1335 Mart sonu/1919 Mart sonu yoklama cetveli⁶⁸.

Tutuklunun Durumunun Ne Aşamada ve Hangi Dairede Olduğu									
Açıklama	Toplam	İstinaf Dairesi		Heyet-i İthamiye/ Savcılık		Cünha Mahkemesi		Cinayet Mahkemesi	
		Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
13 Kanun-ı Sani 1335	1	-	-	-	1				
10 Mart	1	-	1	-	-				
Toplam	2								

Söz konusu cetvelde gösterildiği üzere Gerede Kazası tutukevinde 1335 Mart/1919 Mart ayı sonunda iki şahsın tutuklu bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Avrupa'da XVI. yüzyıl sonlarında ilk örneklerine rastlanan modern hapishane anlayışı Osmanlı Devleti'nde de yaygınlık kazanmıştır. Tanzimat döneminde batı düşünce ve uygulamaları pek çok alanı olduğu gibi Osmanlı hukuk, adalet, suç ve ceza konularını da etkilemiştir. Böylece bedene yönelen kısas, sürgün, pranga, tomruğa vurulma, kalebentlik gibi cezalarla para cezası gibi mali cezalar yerine hapis cezaları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın son çeyreği Osmanlıların bir ceza infaz aracı olarak hapishaneyi etkin olarak kullanmaya başladıkları bir dönemi ifade etmektedir. Bu nedenle mevcut hapishanelerin fiziki ve sıhhi şartlarının iyileştirilmeye çalışılmasının yanı sıra yeni ve modern hapishanelerin inşa edilmeye çalışıldığı da görülür. Bu bağlamda özellikle 1880'lerden sonra Osmanlı Devleti'nin her vilayet, sancak ve kaza merkezinde hapishaneler açmaya çalışması söz konusudur. Kadın hapishanelerinin de aynı dönemde açılmaya başlaması hapishanenin kurumsallaştığına ve cezalandırma anlayışı olarak Osmanlı dünyasına yerleşmekte olduğuna işaret etmektedir.

Buna karşılık çalışmanın konusunu teşkil eden XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve askerî sorunlarının artarak devam ettiği bir dönemdir. İçeride yaşanan siyasi çatışmalar, Avrupa devletlerinin diplomatik baskıları, ekonomik krizler ve kaybedilen savaşlar bu dönemin temel karakterini ifade etmektedir. Sözü edilen olumsuzluklardan Osmanlı hapishanelerinin etkilenmemesi düşünülemez.

Bu bağlamda Gerede Hapishanesinin de dönemin sorun ve sıkıntılarında etkilenmiş olduğu görülür. Söz konusu hapishaneyle ilgili olarak Osmanlı taşrasında mevcut pek çok hapishanede olduğu gibi birtakım teftişler yapılmış, sual varakaları hazırlanmış ve hapishanenin durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen teftişlerde ve hazırlanan sual varakalarında kadın hapishanesiyle ilgili olarak hapishanenin erkek hapishanesinden ayrı ve kiralık olarak kullanılan bir binadan ibaret olduğu dışında pek fazla bilgiye yer verilmediği görülür. Yani fiziki şartlarının nasıl olduğu, hava, güneş veya rutubet sıkıntısı olup olmadığı gibi soruları kadın hapishanesi açısından cevaplamamızı sağlayan bilgilere sahip değiliz. Ancak erkek hapishanesi için bu durum geçerli değildir ve hapishanenin fiziki, mali ve sıhhi durumu gibi konularda bilgi edinmek mümkündür. Söz konusu bilgiler ışığında Gerede Hapishanesinin kapasitesinin yetersiz, sıhhi durumunun kötü ve fiziki açıdan sıkıntılı olduğu görülür. Bunun yanı sıra hapishanenin bir kısmının toprak içinde

68 BOA, DH.MB.HPS.M., 38-53.

olduğu, hava ve güneş almadığı, kuzey cephesinde bir duvar bulunduğu ve bu duvarın da etkisiyle çok fazla rutubet oluştuğu anlaşılmaktadır. Yapılan teftişlerde de dile getirilen olumsuz şartların hapisanede tutulan mahkûmların ruh ve beden sağlıklarını olumsuz etkilediği ortadadır. Bolu Merkez Tabibi Latif Beyin, Gerede hapisanesinde bulunan mahkûmların yaralarının bile aylarca iyileşmediği yönündeki ifadesi durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Belirtilen bu hususlar Osmanlı Devleti'nin tutuklu ve mahkûmların asgari yaşam gerekliliklerini Gerede hapisanesi ölçeğinde gerçekleştiremediği şeklinde değerlendirilebilir. Bolu merkezinde bulunan taşra idarecilerinin kaza hapisanelerinin ihtiyaçları için gönderilen ödenekleri Gerede'ye göndermemeleri veya eksik ya da geç göndermeleri gibi sorunlar da hapisanenin durumunun kötüleşmesine neden olmuştur. Çünkü ödenek yetersizliği tutuklu veya mahkûmların temizlikten gıdaya kadar pek çok zaruri ihtiyacının karşılanamaması veya bu konuda yetersiz kalınması sonucunu doğurmuştur. Eksikliklerden biri de başta gardiyanlar olmak üzere görevlilerdir ki maaşlarının yeterli olmadığı sıkça belirtilmiş ve Gerede Hapisanesinde de gardiyan sıkıntısı eksik olmamıştır. Bu nedenle mevcut gardiyanın maaşının artırılması için özel bir çaba sarf edildiği görülür.

Osmanlı Devleti'nin bütün XIX. yüzyıl boyunca içinde bulunduğu buhranlar XX. yüzyıl başlarında da artarak devam etmiştir. Osmanlı hapisanelerinin ve özelde de Gerede Hapisanesinin bu durumdan etkilendiği ve bunun hapisanede bulunan tutuklu ve mahkûmlara da yansıdığı hatta mahkûmların yaşamlarını tehdit ettiği görülür. Hapishane açmak suretiyle zanlı veya suçlu bireylerin devletin koyduğu yasalar gereğince hürriyetlerinden mahrum edilmek suretiyle tutulmaları devlete de sorumluluklar yüklemiştir. Hapisanede bulunan bireylerin hayatlarını devam ettirmelerini sağlayacak gıda ile fiziki ve sıhhi şartların sağlanması devletin sorumluluğundadır. Bu sorumluluğun gereği olarak Osmanlı devlet adamlarının Gerede Hapisanesi de dahil olmak üzere Osmanlı hapisanelerinin durumunu anlamaya ve yetersizlikleri gidererek olumsuzlukları önlemeye yönelik çabaları söz konusudur. Ancak bu çabaların Gerede Hapisanesindeki yetersiz ve olumsuz şartları tümüyle ortadan kaldırdığı söylenemez.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.)

BOA, DH.MB.HPS., 147-73; BOA, DH.MB.HPS., 87-28; BOA, DH.MB.HPS., 1-17; BOA, DH.MB.HPS., 117-27; BOA, DH.MB.HPS., 143-20; BOA, DH.MB.HPS., 152-35; BOA, DH.MB.HPS., 156-74; BOA, DH.MB.HPS., 43-63; BOA, DH.MB.HPS., 46-25; BOA, DH.MB.HPS., 79-9; BOA, DH.MB.HPS., 89-64; BOA, DH.MB.HPS., 9-44.

Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.)

BOA, DH.MB.HPS.M., 18-13; BOA, DH.MB.HPS.M., 38-53; BOA, DH.MB.HPS.M., 15-25.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Adak, Ufuk (2006), *XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayetindeki Hapishaneler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Arslan, Recep (2019), "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", *Turkish Studies: Historical Analysis*, Ankara: Yıl 14, S.4, s.735-748.

Bardakoğlu, Ali (1997), "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: C.16, s.54-64.

Bilirli, Tahir (Kış 2018), "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13/2, s.71-96.

- Boynukalın, Mehmet (2009), "Suç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C. 37, s.453-457.
- Bozkurt, Nurgül (2012), "XX.Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.21, Bahar, s.261-277.
- Demirbaş, Timur (2010), "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, (ed:E.Gürsoy Naskali-H. Oytun) Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s.3-41.
- Demirkol, Kurtuluş (2012), *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Demiryürek, Halim (2019), *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, İstanbul: Babiali Kültür Yayınları.
- Devllioğlu, Ferit (1997), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Foucault, Michel (1992), *Hapishanenin Doğuşu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.
- Gönüllü, Ali Rıza (2011), "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, s.349-392.
- Özçelik, Mücahit (2011), "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14, s.16-39.
- Öztürk, Sevcan (2014), *XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Parlakoğlu, Gizem (2018), *II. Abdülhamit Dönemi Hapishanelerinin Genel Özellikleri ve Uygulamaları*, T.C. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Saygılı, Abdurrahman (2004), "Mikro İktidarın Bir Fiziği: Hapishane", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53, S.2, s.177-196.
- Sofuoğlu, Ebubekir (2010), "Osmanlı Hapishanesinde İslah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, (ed. E.Gürsoy Naskali-H. Oytun) Altun, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.163-172.
- Şahin, Naci (2015), "20. Yüzyıl Başlarında (H.1329-M.1913/H.1338-1922) Yılları Arasında Afyonkarahisar'da Hapishaneler (Hapishanelerde İyileştirme Çalışmaları)", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C.5, s.21-45.
- Şemseddin Sami (1996), *Kâmûs-ı Türkî*, 7. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tanış, Cihat (Haziran 2018), "Osmanlı Devleti'nde Hapishane İslahatı: Muş Hapishanesi Örneği (1908-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.57, s.141-146.
- Tekin Saadet - Özkes, Sevilay (2008), "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *ÇTTAD*, VII/16-17, s.187-201.
- Tekin, Saadet (2010), "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, s.83-102.
- Türk Hukuk Lûgatı* (1991), (haz. Türk Hukuk Kurumu), Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Uyanık, Mehmet Zeki (2015), *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Yıldız, Gültekin (2012), *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yıldız, Özgür (2015), "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış*, C.9, S.17, s.91-111.

Yılmaz, Metin (2001), "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.12-13, s.539-581.

DENİZLİ ATATÜRK VE ETNOGRAFYA MÜZESİ'NDEKİ GÜMÜŞ TAKILARIN SERGİLEME KOŞULLARI VE KORUMA ÖNERİLERİ

EXHIBITION CONDITIONS AND PRESERVATION PROPOSAL OF SILVER JEWELRY IN DENİZLİ ATATURK AND ETHNOGRAPHY MUSEUM

Ayşegül KOYUNCU OKCA*, GİZEM ERTEN**

Geliş Tarihi/Received:08.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:01.06.2020

OKCA, AYŞEGÜL KOYUNCU – ERTEN, GİZEM, (2020), "Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2841-2861.

Öz

Kültür, insanoğlunun icra ettiği tüm alanları kapsar. İnsanlığın ortaya çıkışı ile birlikte üretim her daim var olmuş; bazen bir barınma ihtiyacına, bazen bir avlanma sahnesine, bazen de bir korunma ihtiyacına cevap arar nitelikte olmuştur. Günümüzde sanat olarak adlandırılan pek çok şeyin aslında bu ilk üretim ürünlerinin yansıması olduğunu söylemek mümkündür. Başlangıçta temel ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile gözlemleyen ve hayatta kalmaya çalışan insan, zaman içerisinde doğa ile tanışıp etrafında dönen dünyayı algılamaya, anlamlandırmaya ve çeşitli bağlantılar kurmaya başlamıştır. Bu anlamlar, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde form ve biçim olarak karşımıza çıkmaktadır. El sanatları da ilk insandan bu yana elle ve basit araçlarla şekillendirilip dünya ve insan arasındaki bağın en önemli somut ve soyut yansımalarından biri olmuştur.

El sanatları insanların yaşadığı döneme, ait oldukları coğrafyaya ve yaşayış özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir. Tarih boyu el sanatları üretimde kullanılan hammaddeler çeşitlenmiş ve hammaddesi maden olan el sanatları, kültür tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu grubun büyük bir bölümünü de toplumun kültürel kimliğini, insanların duyu ve sanatsal beğenilerini yansıtan takılar oluşturmaktadır. İnsanoğlunun metal üretim teknolojisindeki gelişimi, takı sanatının ilerlemesine ve Anadolu'nun pek çok bölgesinde özgün takı örneklerinin üretilmesine olanak sağlamıştır. Bu çerçevede tarih boyu üretilen bu takılar, müzeler aracılığıyla kültürlerin tanınması, somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin gelecek kuşaklara aktarımını sağlanmaktadır.

Müzelerin insanlığın ortak değerlerini yansıtmak adına üstlenmiş olduğu bazı roller bulunmaktadır. Müzeler, yaşayan ve yaşamış toplumların kültürel özelliklerini yansıtırken, bu değeri tanımlama ve tanıtmının yanında dış etkenlere karşı muhafaza etmeyi de amaçlamaktadır. Etnografya müzeleri, bu amacın önemli bir basamağıdır. Gündelik yaşamda kullanılan objelerden yola çıkarak; insanoğlunun sosyal, kültürel ve toplumsal değerlerinden kesitler sunan etnografya müzeleri, Anadolu kültürünün bel kemiği oluşturmaktadır. Gündelik hayatın içinde gelişen yaşam biçimleri, üretimler ve kullanımlar toplumun gerçek davranış belleğini yansıtmaktadır. İnsanların günlük yaşam döngüleri içerisinde kullandıkları günlük kullanım kapları, tarım aletleri, av aletleri, kıyafetler, süs eşyaları, el sanatları gibi üretimler, etnografik eser kapsamına girerek etnografya müzelerinin temel teşhir ürünlerini oluşturmaktadır.

Anadolu toprakları çağlar boyu pek çok kültüre, topluma, tarihi olaya ve bu olayların kahramanı olan kişilere ev sahipliği yapmıştır. Tarihi yapılar ise geçmişten günümüze ulaşabilen bu değerleri anlaşılır ve gözlemlenebilir kılan mekânlar olarak öne çıkmaktadır. Denizli Atatürk ve Etnografya

*Doç. Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, El Sanatları Bölümü, Denizli, aysegulkoyuncu@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1060-0280>)

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Anabilim Dalı, Denizli, gizem_erten_22@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-4267-499X>)

Müzesi de bu değerlerin yansıması olan önemli bir sergileme alanıdır. Bünyesinde barındırdığı etnografik eserler, Atatürk Odası, Atatürk yatak odasında sergilenen Atatürk hatıratları ve tarihi müze ev kapsamına giren müze yapısı ile önem teşkil etmektedir.

Etnografya müzelerinin önemi göz önünde bulundurularak yapılan bu çalışma kapsamında, Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nde sergilenen gümüş takı grubu çalışılmıştır. Form, süsleme ve yapımında kullanılan hammaddeler göz önünde bulundurularak, müzede sergilenen gümüş takı grubundan on eser çalışmaya dâhil edilmiştir. Denizli Müze Müdürlüğü'nden alınan izin çerçevesinde envanter kayıtları incelenerek, mevcut durumları fotoğraflanmıştır. Çalışma için seçilen gümüş takıların tanımı, hammaddesi, müze koleksiyonuna dâhil edilme tarihleri tespit edilmiştir. Kullanım alanlarına göre baş, boyun, bilek ve kol takıları olmak üzere farklılık gösteren eserler, kullanılan hammadde açısından değerlendirildiğinde gümüş, bakır, bronz ve pirinç alaşımlarının ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. Yapım tekniğinde döküm ve dövme teknikleri öne çıkarken; süslemelerde telkâri ve mihlama başta olmak üzere güverse, kakma ve kabartma gibi bezeme tekniklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Elde edilen veriler ışığında etnografik gümüş takılar, tipolojik özellikleri bakımından benzer örnekler ile karşılaştırılmış ve dönemsel özellikleri ortaya konmuştur. Gümüş takı grubunun mevcut sergileme koşulları göz önünde bulundurularak bozulma durumları, bozulmaya sebep olan etkenler ve bozulma süreci hızlandıran faktörler gözlemlenerek önleyici koruma önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Müze, Etnografya Müzeleri, Metal Eserler, Gümüş Takılar, Koruma.*

Abstract

Culture covers all the fields that human beings perform. With the advent of humanity, production has always existed; sometimes he was looking for an accommodation need, sometimes a hunting scene, and sometimes a need for protection. It is possible to say that many things called art today are actually the reflection of these first production products. In the beginning, people who observe and try to survive with the aim of meeting their basic needs have started to perceive, make sense and establish various connections with the world, meeting nature and turning around. These meanings emerge as form and form as a result of archaeological excavations. Handicrafts have been shaped by hand and simple tools since the first human and have become one of the most important concrete and abstract reflections of the link between the world and man.

Handicrafts vary according to the period people live in, the geography they belong to and the characteristics of their life. The raw materials used in the production of handicrafts throughout history have been diversified and the handicrafts, the raw material of which has been mined, have had an important place in the history of culture. A large part of this group is made up of jewelry that reflects the cultural identity of the society and the emotional and artistic tastes of the people. The development of mankind in metal production technology has enabled the advancement of jewelry art and the production of unique jewelry samples in many regions of Anatolia. In this context, these jewels produced throughout history, the recognition of cultures through museums and the transfer of concrete and intangible cultural heritage values to future generations.

There are some roles that museums have taken to reflect the common values of humanity. While museums reflect the cultural characteristics of living and lived societies, they aim to define and promote this value, as well as to protect it from external factors. Ethnography museums are an important step of this purpose. Based on the objects used in daily life; ethnography museums, which offer sections from the social, cultural and social values of human beings, form the backbone of the Anatolian culture. Lifestyles, productions and uses that develop in daily life reflect the real behavioral memory of the society. Productions such as daily use bowls, agricultural tools, hunting tools, clothes, ornaments, handicrafts, which are used by people in their daily life cycles, constitute the main exhibition products of ethnographic museums by entering into the scope of ethnographic works.

Anatolian lands have hosted many cultures, societies, historical events and the heroes of these events for ages. Historical buildings stand out as places that make these values understandable and observable from past to present. Denizli Atatürk and Ethnography Museum is an important exhibition area that is a reflection of these values. It is important with its ethnographic works, Atatürk's room, Atatürk's memoirs exhibited in Atatürk's bedroom, and the museum structure, which is within the scope of the historical museum house.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

Within the scope of this study, taking into account the importance of ethnography museums, silver jewelry group exhibited in Denizli Atatürk and Ethnography Museum was studied. Considering the raw materials used in the form, decoration and making, ten works from the silver jewelry group exhibited in the museum were included in the study. In the framework of the permission obtained from Denizli Museum Directorate, inventory records were examined and their current status was photographed. The definition, raw material and dates of being included in the museum collection were determined for the study. When the works, which differ according to their usage areas, head, neck, wrist and arm jewelry are evaluated in terms of the raw material used, silver, copper, bronze and brass alloys are dominant. While casting and forging techniques stand out in the construction technique; it has been determined that ornamentation techniques such as filigree, nail, and inlay, inlay and relief were used in decorations.

In the light of the obtained data, ethnographic silver jewelry was compared with similar examples in terms of typological features and periodical features were revealed. Considering the current exhibiting conditions of the silver jewelry group, preventive protection suggestions were made by observing the deterioration conditions, the factors causing the deterioration and the factors that accelerate the deterioration process.

Keywords: *Museum, Ethnographic Museums, Metal Works, Silver Jewelry, Conservation.*

Giriş

İnsanlığın ortaya çıkışı ile birlikte üretim her daim var olmuş ve bu üretimler kültür tarihinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Günümüzde sanat olarak adlandırılan pek çok şeyin aslında bu ilk üretim ürünlerinin yansıması olduğunu söylemek mümkündür. El sanatları da ilk insandan bu yana elle ve basit el aletleri ile şekillendirilip çeşitli kültürlerin yansımaları ve temsilcileri olarak müzelerde sergilenmektedir.

El sanatları insanların yaşadığı döneme, ait oldukları coğrafyaya ve yaşayış özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. El sanatlarının elde edildikleri hammaddeler lif, ahşap, toprak, taş, maden, cam, hayvansal artık, saz, kabuk, ince dal ve ağaç şeritleri olmak üzere sınıflandırılmaktadır¹. Hammaddesi maden olan el sanatları, kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu grubun büyük bir bölümünü toplumun kültürel kimliğini, insanların duygu ve sanatsal beğenilerini yansıtan takılar oluşturmaktadır. Takı yapımında kullanılan hammaddeler dönemsel ve kültürel olarak farklılık göstermektedir. Anadolu'da altın ve gümüş kullanımının M.Ö. 3.binlerde başladığı bilinmektedir². Bu bağlamda metalürji alanında görülen bu gelişme, takı sanatının ilerlemesine ve böylece Anadolu'nun pek çok bölgesinde özgün takı örneklerinin üretilmesine olanak sağlamıştır. İnsanlığın tarih boyu ürettiği bu takılar toplumların kültürünü, bireylerin duygu, düşünce ve becerilerini aktardığı ürünler olarak müzelerde sergilenmekte, somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerini gelecek kuşaklara aktarmaktadır.

Müzeler sanat, kültür, bilim ve teknik yapıtlarının ya da bu dallara yarar sağlayan şeylerin yararlanılması için korunup, değerlendirildiği ve sergilendiği mekânlardır³. Müze olarak tanımlanan bu mekânları dönemsel, sosyal ve kültürel değerleri yansıtan, toplumsal kimliği değerli kılan eserler ile birlikte değerlendirmek bir müzeyi daha anlamlı kılmaktadır.

Müzelerin insanlığın ortak değerlerini yansıtmak adına üstlenmiş olduğu bazı roller bulunmaktadır. Müzeler, yaşayan ve yaşamış toplumların kültürel özelliklerini yansıtırken,

1 Mehmet Arlı, *Köy El Sanatları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990, s.17.

2 Altan Türe, *Dünya Kuyumculuk Tarihi I*, Takının Öyküsü, Goldaş Kültür Yayınları-4, İstanbul, 2005, s.13.

3 Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yem Yayınları, İstanbul, 2016, s.336.

bu değeri tanımlama ve tanıtmanın yanında dış etkenlere karşı muhafaza etmeyi de amaçlamaktadır. Müzelerin görevi doğa, kültür ve bilim mirasını korumak adına koleksiyonlar oluşturmak, bu koleksiyonları koruma altına alarak mevcut kapsamını geliştirmektir. Müze koleksiyonları, önemli kamusal değerler olup, yasadâ özel bir yere sahiptir ve uluslararası mevzuatlar tarafından koruma altına alınmaktadır⁴.

Etnografya, her ulusun oluşumundan itibaren gelişen maddi ve manevi kültür dinamiklerini, yaşam şekillerini, düşünce yapılarını, hayatı algılama ve anlamlandırma biçimlerini ifade etmektedir⁵. Örf, adet, gelenek ve göreneklerin günlük yaşamdaki izlerini yansıtmak etnografya müzelerinin en önemli rolüdür. Müzelerde yer alan ve bir toplumun maddi üretimlerini yansıtan ürünlere *etnografik eşya*; bu eşyalardan oluşan koleksiyonları koruma altına alan, sergileyen ve tasniflerini yapan müzelere *etnografya müzesi* ve müzelerin bir bölümünde etnografik eşyaların sergilendiği mekânlara ise *etnografya bölümleri* denilmektedir⁶. İnsanların günlük yaşam döngüleri içersinde kullandıkları günlük kullanım kapları, tarım aletleri, av aletleri, giyim, süs eşyaları, el sanatları gibi üretimler etnografik eser kapsamına girerek, etnografya müzelerinin temel teşhir ürünlerini oluşturmaktadır. Etnografya müzeleri, bir zaman kapsülü gibi günlük yaşamdan kesitler sunarak, ziyaretçiyi dönemsel bir yolculuğa çıkaran ve o anı gözlemlene fırsatı sunan mekânlardır. Anadolu coğrafyası, tarih boyunca çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmış ve birçok tarihi olaya tanıklık etmiş çok sayıda etnografya müzesine sahiptir. Türkiye’de etnografya müzelerinin kurulması, Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkmış ve milliyetçilik heyecanının yoğun olduğu 1924 yılına tarihlendirilmektedir⁷.

Anadolu gibi pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir coğrafyanın zamansız olduğu ve pek çok değeri hafızasında barındırdığı unutulmamalıdır. Etnografik değerlerin ve bu değerlerin yansımalarını barındıran etnografya müzelerinin Anadolu kültürünün bel kemiği olduğu göz önünde bulundurularak yapılan bu çalışma ile Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi’nde sergilenen gümüş takı grubunun en sağlıklı şekilde korunması, sergilenmesi ve gelecek kuşaklara aktarımının sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışma, Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi’nde sergilenen gümüş takılar ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın gerçekleşmesi için literatür taraması yapılmış, Denizli Müze Müdürlüğü’nden alınan izin çerçevesinde eserlerin envanter kayıtları incelenerek çalışma için belirlenen gümüş takıların tanımı, hammaddesi, müze koleksiyonuna dahil edilme tarihlerine ulaşılmış ve eserler tarafımızca fotoğraflanmıştır. Elde edilen veriler ışığında etnografik gümüş takılar, tipolojik özellikleri bakımından benzer örnekler ile karşılaştırılarak dönemsel özellikleri ortaya konmuştur. Gümüş takı grubunun mevcut sergileme koşulları göz önünde bulundurularak bozulma durumları, bozulmaya sebep olan etkenler ve bozulma süreci hızlandıran faktörler gözlemlenerek önleyici koruma önerilerinde bulunulmuştur.

1. Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi

Yapılar, insanların kullanımı için inşa edilen, dış etkenlerden koruyan ve ihtiyaçları dâhilinde kendi sosyal, ekonomik, toplumsal yaşamları çerçevesinde şekillenen özel

4 ICOM, Müzecilik Etik Yasası, <http://icomturkey.org/tr/icom-m%C3%BCzecilik-etik-yasas%C4%B1> (Erişim Tarihi:20.10.2019).

5 Handan Bülbül, “Yozgat Etnografya Müzesi Örneği İle Yaşayan Kültürün Aktarımı”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C.3, Yozgat, 2016, s. 217.

6 İsmail Öztürk, *Geleneksel Türk El Sanatlarına Giriş*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2003, s.61.

7 Öztürk, a.g.e. s.65.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

yaşam alanlarıdır. Ancak bu yaşam alanlarının ömrünün sonsuz olmadığı da bir gerçektir. Bu durum göz önünde bulundurulmadığı takdirde yapıların bir kısmı korunaksız ve tahribata açık hale gelirken, bir kısmı da uygun koşullarda korunarak ya da farklı amaçlar ile işlevlendirilerek ait oldukları dönemin özelliklerini yansıtan özgün müze örnekleri haline gelmektedir. Tarihi müze evler, yaşanmışlığının koruna geldiği bir yapının sergileme alanı olarak düzenlenip, hikâyesinin ziyaretçi ile paylaşıldığı mekânlardır ve diğer müze türleri içinde özel bir yere sahiptir.

Müze evlerde sergilenen koleksiyon ile müze olarak işlev kazandırılan yapı bir bütün olarak kabul edilmektedir. Tarihi müze evler, hem yapının hem de mimari özelliklerinin sergi alanı olarak değerlendirildiği mekânlardır⁸. Düzenlenen bu mekânda ziyaretçiye dönemsel bir kesit sunularak, ziyaretçinin hatırlama dürtüsü ile geçmişe dair saklı tuttuğu bilgileri geri çağırması amaçlanır. Müze ev, ziyaretçi için dışarıdan bakıldığında yalnızca tarihi bir yapıyı ifade ederken, sergi koleksiyonu ile bütünleştiğinde farklı bir anlam kazanır. Bunun kaynağı, koleksiyonun oluşturulması ve sergilenmesi esnasında oluşturulan atmosferin bilgi aktarımı, tarihi öğretici yönü ve aktarılan bilginin ziyaretçinin yaşamına ve toplumsal anılarına nüfuz edişidir. Müze evlerin görevi yalnızca mevcut koleksiyonu korumak ve depolamak değildir. Müze, aynı zamanda koleksiyonun kendi bünyesinde değerlendirildiği ve bunun müzecilik anlayışı çerçevesinde ziyaretçiye nasıl aktarılması gerektiğinin planlandığı özel mekânlar olmalıdır⁹. Türkiye'de bulunan müze evler çeşitli alt gruplara ayrılmaktadır. Bunlar önemli şahısların yaşamını geçirdiği veya bir dönem bulunduğu evler, önemli olaylara tanıklık etmiş evler, etnografik durumu sebebi ile müze olarak düzenlenen evler, saraylar ve Atatürk Evleri'dir¹⁰.

Mustafa Kemal Atatürk'ün yaşamının başlangıcından sonuna dek içinde yaşadığı, karargâh olarak kullandığı, Anadolu'nun hemen her köşesine yaptığı geziler esnasında belirli bir süre konakladığı yapılar, Atatürk'ün tarihi anıları ile anıtlaşan mekânlar haline gelmiştir¹¹. Atatürk'ün doğduğu, yaşadığı, misafir edildiği veya kısa süreli konakladığı bu evler, günümüzde hatırasını yaşatan değerli eşyalar ile birlikte korunmakta ve yapılan bazı düzenlemeler sonrası müzeye dönüştürülerek halkın ziyaretine sunulmaktadır. Atatürk evlerinin büyük bir kısmı aynı zamanda dönemin mimari özelliklerini yansıtan örnekler olması sebebi ile de tarihi Türk evlerinin önemli örnekleri olarak kabul edilmektedir.

Bugün ülkemiz sınırları içerisinde elli yedi Atatürk Evi, kırk Atatürk Müzesi bulunmaktadır. Türkiye sınırları içerisindeki Atatürk Müze ve Evleri'ne ek olarak Atatürk'ün Selanik'te doğduğu ve 10 Kasım 1953 tarihinde müze olarak ziyarete açılan Selanik Atatürk Evi de bulunmaktadır.

Anadolu toprakları çağlar boyu pek çok kültüre, topluma, tarihi olaya ve bu olayların kahramanı olan kişilere ev sahipliği yapmıştır. Tarihi yapılar ise geçmişten günümüze ulaşabilen bu değerleri anlaşılır ve gözlemlenebilir kılan mekânlardandır. Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi de bu değerlerin yansıması olan önemli bir sergileme alanıdır.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi, Denizli İli, Saraylar Mahallesi, 459 sokakta konumlanmaktadır. Müze yapısının inşa tarihi hakkında kesin bir belge bulunmamasıyla 8 Ayşegül Koyuncu Okca, Hülya Özar, "Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, Sayı:14, 2015, s. 195.

9 Rosanna Pavoni, "Towards a Definition and Typology of Historic House Museums", *Museum International*, Blackwell Publisher, No: 210, Vol. 53, Paris, 2001, s.17.

10 Seden Uz, "Müze Evler", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/UZ-Seden-M%3C3%9CZE-EVLER.pdf> (Erişim Tarihi 09.11.2019), 2015, s.254.

11 Sema Koşan, "Atatürk Evleri", *Türkiyemiz*, Yıl:12, Sayı:33, İstanbul, 1981, s.1.

birlikte; Rum asıllı ve sonradan Türk vatandaşlığına geçen Kimon Vandazoflus tarafından yaptırıldığı ulaşılan bilgiler arasındadır. Müze yapısı iki katlıdır ve ikinci katında bir cumba bulunmaktadır. Yapının dört cephesi basık kemerli dikdörtgen pencereler (Bkz. Fotoğraf 1-2) ile hareketlendirilmiştir¹².

Fotoğraf 1-2: Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi Genel Görünüm

1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi (Fırka) binası olarak kullanılan yapı, 1950 yılı itibari ile dispanser olarak kullanılmış ve ardından terk edilmiştir¹³. Uzun süre kullanılmayan yapı, 1977 yılında Atatürk ve Etnografya Müzesi yapılması amacı ile Kültür Bakanlığı'na devredilmiş ve aynı yıl tescillenmiştir. 1981 yılında Atatürk'ün doğumunun 100. yılı nedeni ile de onarımına başlanmıştır. Yapı, üç yıl süren onarım çalışmalarının ardından 1 Şubat 1984 tarihinde ziyarete açılmıştır. 1997 yılında yapıda yeniden koruma ve onarıma çalışmalarına başlanmış ve çalışmaların tamamlanmasının ardından Atatürk'ün Denizli'ye gelişinin 68. yılı olan 4 Şubat 1999 tarihinde Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi olarak yapı yeniden ziyarete açılmıştır¹⁴.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nin bulunduğu yapı, iki katlıdır ve her iki katta da orta sofaya açılan odalardan oluşmaktadır. Yapının ana duvarları kâgirdir ve ara duvarlar ahşap karkas tekniği ile yapılmıştır. Yapı, dört yönde eğimli Marsilya kiremit kaplı kırma bir çatı ile örtülüdür. Giyotin pencereler, dıştan iki yana açılan kepenklerle korunmuştur. Pencereler dikdörtgen formda ve basık kemerlidir. Üst katın boydan boya uzanan sofası, giriş cephesi hareketlendiren bir cumba ile sonlanmaktadır. Arka cephede sonradan ilave edildiği anlaşılan ve ileriye taşırılmış bir orta aks bulunmaktadır. Yapıya giriş, iki cepheden ve aynı özelliklere sahip çift kanatlı ahşap kapılardan sağlanmaktadır.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nin giriş katındaki odaların teşhir vitrinlerinde, Denizli yöresine ait etnografik eşyalar teşhir edilmektedir. Bu katta el işlemeleri odası, gümüş takılar odası, silah seksiyonu, idare odası ve tuvaletler olmak üzere toplam altı oda bulunmaktadır. El işlemeleri odasında ocak örtüsü, Kuran-ı Kerim kabı, fincan zarfları, gümüş ve bakır takı işçilikleri, hamam takımı, para-mühür-saat keseleri, peşkirler, uçkurlar

12 Ömer Özgün, *Atatürk Evleri*, Dösım Basımevi, Ankara, 2007, s.78.

13 Halil Oran, *Atatürk Denizli'de*, Cumhuriyetin 50. Yılı İl kutlama Kurulu Yayınları, No: 2, Denizli, 1974, s.46.

14 Nesrin Karabay, "Atatürk ve Etnografya Müzesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 15, Denizli, 2007, s.4.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

gibi pek çok eser sergilenmektedir. Silah Seksiyonu'nda silahlar, kapsüllü av tüfeği, palalar, kılıçlar, barutluklar, kapsüllü ve mermili tabancalar, Selcenli Hüseyin Efe'nin kıyafetleri ve Denizli Sancağı sergilenmektedir. Bu sancak, 67. Alay Sancağı olarak da bilinmektedir. 15 Mayıs 1919 Cuma günü İzmir'in işgali üzerine Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin 67. Alay Sancağı ile ahaliye hitap etmesi ve Kurtuluş Savaşı'nın ilk fetvasını cuma günü bayram yerinde vermesi sebebi ile de önem teşkil etmektedir¹⁵.

Müzenin ikinci katında Atatürk odası, Atatürk yatak odası, günlük oda, başoda, ebeveyn odası ve bir adet de ziyarete kapalı oda olmak üzere orta sofaya açılan altı oda bulunmaktadır. Bu katta giriş katından farklı olarak etnografik eserler ve canlandırmalar ile günlük konak hayatı ziyaretçilere aktarılmaktadır. Çalışma odası olarak düzenlenmiş olan Atatürk odasının ortasında büyük bir masa, aynalı ahşap dolap, iki ahşap vitrin, bir ahşap çalışma masası ve sandalye ile dokuma kaplamalı bir kanepeler bulunmaktadır. Atatürk'ün Denizli'ye geldiğinde çekilmiş fotoğrafları ve cam gaz lambaları da süsleme detayı olarak kullanılmıştır. Atatürk Yatak Odası'nda ise aynalı ahşap dolap, pirinç başlıklı yatak, ahşap komodin, telefon, ahşap sandık ve yerde bir dokuma halı bulunmaktadır. Atatürk odası ve Atatürk yatak odasını birbirine bağlayan bir kapı bulunmaktadır. Odaların birbirine bağlanıyor oluşu müze yapısının tipojik bir özelliğidir. Günlük oda, başoda ve ebeveyn odası etnografik koleksiyonlar ile düzenlenip, ziyaretçiye günlük yaşamdan bir kesit sunulmaktadır. Kadınların günlük rutin işleri, geleneksel konut düzeni, aile yaşantısı, günlük kullanım kapları gibi etnografik değerler ziyaretçi ile paylaşılmaktadır. Sofada Eski Denizli Milletvekili Necip Ali Küçük'a'ya ait aynalı ahşap konsol ve Denizli'li ünlü ressam Yaşar Çallı tarafından müzeye bağışlanmış bir yağlı boya tablo sergilenmektedir.

2. Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

Gümüş, parlak beyaz bir renktedir ve kolay işlenip kolay şekillendirilebilen madenler arasında olduğundan takı yapımında sıkça tercih edilmektedir. Gümüş bileşenleri siyanür, klorür ve nitrat¹⁶. Gümüşün Mohs sertlik derecesi 2,5, özgül ağırlığı ise 10,5 g/cm³ tür¹⁷. Gümüş, parlak beyaz renkte olmasına karşı dış etkenlere karşı siyahımsı, opak bir renk almaktadır. Metalik ayırıcı özelliği, nitrik asitte kolay çözünür olmasıdır¹⁸. Gümüş, ergime derecesi saf halde 961°C olan ve orta ağırlıkta dövülerek şekillendirilebilen bir madendir. Yumuşaklığı nedeni ile bakır gibi metaller ile belirli oranlarda karıştırılarak alaşım halinde de kullanılmaktadır¹⁹.

İnsanların vücudunun birçok yerinde sergilediği, değerli maden ve taşların farklı yöntemler kullanılarak şekillendirildiği süs eşyaları, takı olarak adlandırılmaktadır. Takı, yalnızca bir süsleme öğesi olarak değil; korunma, büyü, tılsım ya da beğenilme arzusu ile de kullanımı tercih edilen bir üretim ürünüdür. Bu sebeple insanı etrafında gördüğü pek çok hammaddeyi anlamlı ya da anlamsız şekillendirerek bedeninde taşıma isteği duymuştur. Bilinen en eski takı örneği, Güney Afrika'da Blombos Mağarası kazısında bulunan, kolye yapmak için delinmiş salyangoz kabuklarıdır ve 75 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir²⁰.

15 Tahir Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Matsa Basımevi, Ankara, 2007, s. 18-21

16 Luigi Vitiello, *Modern Teknik ve Pratik Kuyumculuk*, Yardımcı ve Kaynak Kitaplar Dizisi:113, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2917, Ankara, 1995, s.70.

17 Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/gumus> (Erişim Tarihi: 26.05.2020).

18 M. Bahadır Şahin, Haşim Ağrılı, Erdal Koşun, Hamdi Mengi, *Mineraller*, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s.5.

19 Ari İstanbulluoğlu, "Gümüş Sanatı", *Antik Dekorlar Dergisi*, Sayı:33, İstanbul, 1990, s.68.

20 Başak Gürsoy, *Kuyumculuk Atölye Eğitim El Kitabı*, Manisa İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Manisa, 2014, s.14.

Osmanlı Dönemi'nde gümüş madenleri, gündelik hayatta yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Süs eşyaları, takılar, mutfak eşyaları, sikkeler gibi pek çok ihtiyaç alanında kullanılan gümüş; süs, gösteriş ve ihtişamın simgesi olarak görülmüştür. Erken dönemlere tarihlendirilen takılarda pek çok kültürün yansıması bir arada kullanılmışken, sonraki tarihlerde yapılan takı üretimlerinde Osmanlı Dönemi klasik motiflerinin yansımaları hissedilmektedir. 17. Yüzyılda ise pek çok süsleme ve mimari öğede olduğu gibi Osmanlı Dönemi kuyumculuğunda da Avrupa etkisi gözlemlenmektedir²¹.

Takılar kullanım alanlarına göre baş, boyun, bel, bilek ve kol takıları olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Baş takıları grubunu tepelik, taç, zülüflük, saç tokası ve küpe gibi takılar oluştururken; boyun takılarını gerdanlık, kolye, pandantif, broş ve hamaylı olarak sınıflandırmak mümkündür. Bilek, kol ve parmak takıları ise bilezik, yüzük, pazıbent ve halhal gibi takılardan oluşturmaktadır. Kemer ve kemer tokası gibi takılar da bel takıları grubuna dâhil edilmektedir²². Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi, farklı süsleme teknikleri ile yapılmış kemer, kemer tokası, bilezik, fes süsü, muskalık, kolye gibi pek çok gümüş takıyı koleksiyonunda barındırmaktadır.

Kemer tokası; örgü, kumaş ve metal kemerlerin ön tarafında iki ucu toka ile bağlanan altın, gümüş, pirinç, bakır gibi maden ya da alaşımlarından yapılan takı türüdür²³. Toka kelimesi takmak, birleştirmek anlamındaki tokmak sözcüğünden gelmektedir. Kemer tokası, kemer ve kayışın iki ucunu birbirine bağlayıp, istenilen genişlikte kullanılmasını sağlayan halkanın adıdır²⁴.

Gümüş takılar odası vitrin 9'da yer alan E 815 envanter nolu kemer tokası, Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nde bulunan gümüş takılardan biridir. Eser, düşük ayar gümüşten yapılmıştır. 14.7.1987 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilmiştir. Üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış yaprak formunda süslemeler bulunmaktadır. Kabartma (Repousse) tekniği, kabartma aletinin üzerine çekiç ile vurularak, metal zemin yüzeyine tasarlanan motifin aktarılması şeklinde uygulanan bir gümüş süsleme tekniğidir²⁵. İri yapraklı çiçek dalının ortasında çarkı felek motifi bulunmaktadır. Merkezinde hafif bombeli ve kırmızı cam boncuğu olan bir rozet vardır. Kenarları çizgi ve noktacıklar ile bordürlenmiş kemer tokasının alt kenarlarında pullar ve penezler ile süslenmiş sallantı zincirleri bulunmaktadır (Bkz. Fotoğraf 3-4).

21 Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygurılıklarında Takı*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2004, s.53.

22 Ercan Çalış, "Alanya Atatürk Evi Ve Müzesi'nde Sergilenen Bir Grup Madeni Takı", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36, Van, 2017, s.180.

23 Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s.138.

24 Şinasi Acar, "Eski Kemer Tokaları", *Antik Dekor Dergisi*, Sayı:86, İstanbul, 2005, s.108.

25 Ülker Erginsoy, *İslam Modern Sanatının Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s.34.

Fotoğraf 3-4: E 815 Envanter Nolu Kemer Tokası ve Detayı

Gümüş takılar odası vitrin 10'da yer alan E 890 envanter nolu kemer tokası örneği gümüş bafondur. 30.04.1992 tarihinde satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dâhil edilmiştir ve telkari yöntemi ile yapılmıştır. Telkari (Filigre), gümüş tellerin kasnak içine kıvrılarak, sarılarak ya da örülerek çeşitli desenler oluşturacak şekilde tutturulması ile yapılan süsleme tekniğidir. Bu tekniğin Latince adı filigran, filum (iplik) ve granum (buğday) sözcüklerinden gelmektedir²⁶. Oldukça ince bir işçilik ile yapılmış olan kemer tokasının ortasında küçük bir çiçek motif oluşturulmuş, merkezine de kırmızı bir taş yerleştirilmiştir. Kemerin her iki tarafına küçük kabaralar ile çevrelenmiş çiçek motifleri yapılmıştır. Bu çiçek motiflerinin ortasında renkli taş yerine kabaralar yerleştirilmiştir. Dışa doğru çıkıntı yapan uç kısımlarında kabaralar ile yapılan bezemeler bulunmaktadır (Bkz. Fotoğraf 5-6).

Fotoğraf 5-6: E 890 Envanter Nolu Telkari Kemer Tokası ve Detayı

Telkari yöntemi ile yapılan bir diğer eser, gümüş takılar odası vitrin 10'da bulunan bir E 955 envanter nolu kemerdur. Anadolu'nun farklı yörelerinde kemerler, milli karakterlerinin dışında bölgelere göre farklı özellikler göstermektedir²⁷. Hammaddesi gümüş ve pirinç olan eser, 14.12.1994 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilmiştir. Gümüş telkari tekniği ile yapılan kemer, elli altı adet baklanın birbirine zincirler ile bağlanması şeklinde oluşturulmuştur (Bkz. Fotoğraf 7-8.). Takı öğelerinin birleştirilmesinde zincir,

²⁶ Fulya Eruz, *Konuşan Maden- Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s.34.

²⁷ Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Dünya sanatımız- Kültürümüz*, Yayın no:279, Kültür Serisi:84, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1994, s.54.

lehim, kaynak ve perçinleme gibi çeşitli teknikler kullanılmaktadır²⁸. Birleştirme yöntemleri, tasarlanan gümüş takı için fonksiyonel bir anlam taşımalarının yanında planlanan süsleme tekniğinin de ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Kemerin üzerinde fiyonk şeklinde bir kemer tokası bulunmaktadır ve ortasında çiçek motifi yer almaktadır (Bkz. Fotoğraf 9). Kemer tokasının üç farklı yerine çiçek şeklinde sallantılı süsler takılmıştır. Diğer uçta ise piringten kancanın girmesi için özel bir yer yapılmıştır.

Fotoğraf 7-8-9: E 955 Envanter Nolu Telkari Kemer, Zincir Birleşim ve Kemer Tokası Detayı

Gümüş takılar odası vitrin 10'da bulunan E 782 envanter nolu eserin hammaddesi gümüş ve bronz olup, döküm tekniği ile yapılmıştır (Bkz. Fotoğraf 10). Döküm tekniği, potada eritilen madenlerin istenilen formda hazırlanmış kalıplara dökülerek dondurulması işlemidir. Eritilen metal katılırken hazırlanan kalıbın şeklini almaktadır²⁹. 02.05.1986 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilen gümüş kemer, plakaların kolon şeklindeki bez üzerine dizilmesi ile yapılmıştır. Plakalardan biri geniş olmak üzere; otuz beş adet armudi formlu toka gümüş kaplamadır. Tokalar üzerinde kıvrım dal ve ortasında yeşil boncuklu rozet motifleri bulunmaktadır. Diğer tokaların halkalarının üzerinde kırmızı boncuklu telkari bombeli rozet vardır (Bkz. Fotoğraf 11-12).

Fotoğraf 10-11-12: E 782 Envanter Nolu. Döküm Kemer, Kemer Tokası ve Detayı

28 Işık F.R. Bingöl; *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Antik Takılar*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Dönmez Ofset Basımevi, Ankara, 1999, s.31.

29 Erginsoy, a.g.e. s.25.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

El işlemeleri odası vitrin 18'de bulunan E 866 envanter nolu kemerin hammaddesi pirinç ve gümüş alaşımıdır. Uzunluğu 83 cm, genişliği 4.7 cm olan kemer, 04.08.1989 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilmiştir. İnce 'S' kıvrımlı plakaların tekstil üzerine yerleştirilmesi ile oluşturulan kemerin ön kısmında birbirine geçecek şekilde çengelli bir toka kısmı vardır (Bkz. Fotoğraf 13). Bedeni saran plakaların aralarında 6 adet mavi ve 2 adet beyaz düğme kullanılmıştır. Kullanılan tekstil koyu mavi üzerine çiçek desenlidir. 'S' kıvrımlı plakaları tutturmak için arkada düz plakalar kullanılmıştır. Toka kısmında stilize bitkisel motifler bulunmaktadır (Bkz. Fotoğraf 14).

Fotoğraf 13-14-15: E 866 Envanter Nolu Kemer, Tokası ve Detayı

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde fes süsü, baş süslemelerinde sıkça kullanılan ve fesin ön kısmından yanlara doğru sallanan bir takı olarak kullanılmaktadır. Üçgen veya daire formunda yapılan değişik motiflerin zincir ve penezler ile süslenerek oluşturulur³⁰. El işlemeleri odası vitrin 17'de bulunan E 578 envanter nolu eser de fes süsü örneklerinden biridir. 25.04.1983 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edilmiştir ve düşük ayarlı gümüşten üretilmiştir. Ortadaki kare şeklindeki plakanın üzerinde radyal şeklinde açılan sarmal teller, uçlarda volüt yapmaktadır. Bu tellerin üzerinde yuvarlak ve ay şeklinde pullar bulunmaktadır. Plakanın alt kenarında, uçlarında penez asılı olan, dört adet sallantı zinciri bulunmaktadır. Kare şeklindeki plaka, uçlarında penezler bulunan, üç sıra sallantı zinciri ile armudi formlu diğer plakalara bağlıdır. Bu plakaların üzerinde yuvarlak süslemeler vardır. Plakaların ortalarına birer kırmızı cam monte edilmiştir (Bkz. Fotoğraf 16-17).

30 Tevhide Özbağı, "Baş Süslemelerinde Kullanılan Anadolu Kadın Takıları", *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, Sayı:2, İstanbul, 1995, s.51.

Fotoğraf 16-17. E 578 Envanter Nolu Fes Süsü ve Detayı

27.11.1979 tarihinde Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi koleksiyonuna dahil edilen E 440 envanter nolu takı, el işlemleri odası vitrin 18’de bulunmaktadır ve gümüş kaplamadır. Muhtelif boylarda Osmanlı Dönemi sikkesi ve koza şeklinde küçük süslemelerin ipe dizilmesi şeklinde sergilenmektedir (Bkz. Fotoğraf 17). Kaplama tekniği, kimyasal yöntemler ile hazırlanmış olan altın ve gümüş gibi değerli madenlerin nesne üzerine kaplanması işlemidir. Altın ve gümüş, civa atomları ile kendi atomları arasındaki bağı kopartarak sıvılaşabilmektedir. Altın ve gümüşün civa ile yaptığı bu karışıma amalgam denilmektedir ve bu yöntem ilk kez Romalılar tarafından uygulanmıştır³¹.

Fotoğraf 18. Gümüş Takı Genel Görünüm

Fotoğraf 19. Gümüş Muskalık

El İşlemleri Odası Vitrin 18’de yer alan E 818 envanter nolu eser, muskalıktır ve düşük ayar gümüşten üretilmiştir. Muskalıklar, bazı bölgelerde nazarlık veya cevşen olarak da adlandırılır³². Başlangıçta sadece tılsım amacı ile yazılmış olan yazıların korunması için yapılan muska ve hamaylı mahfazaları, zaman içerisinde kadınların güzel görünmek için

31 Altan Türe, M.Yılmaz Savaşçin, *Kuyumculuğun Doğuşu*, Goldaş Kültür Yayınları-1, İstanbul, 2000, s.51.

32 Tülin Çoruhlu, *Kayıp Mirasın İzinde: Gora Halk Sanatları*, Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği (UKİD), İstanbul, 2008, s.122.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

kullandıkları takılar halini almıştır³³. E 818 envanter nolu gümüş muskalık, 09.12.1987 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dahil edilmiştir. Kare formudur. Ön yüzü iki sıra halinde birbirini kesen noktacak dizisi ile bezenmiş, köşelerine ve kenar ortalarına birer yarım topçuk yerleştirilmiştir. Ortasında kırmızı bir cam boncuk bulunmaktadır. Alt kenarlarında ve uçlarına el motifli pullar bulunan, yedi adet sallantı zinciri bulunmaktadır. Üst bölümünde sürgülü kapağı vardır (Bkz. Fotoğraf 19).

Bilezik, eski çağlardan günümüze kol bileklerini süslemek amacı ile kullanılan bir süslemedir. Tellerin bükülmesi ile yapılan bilezikler burma, akıtmalı olanlar akarsu veya akıtma, dilimli bilezikler dilmiş, savatlılar kabara, bir tel durumunda olanlar şeve, boncuk dizileri ise tor ya da yandım olarak adlandırılmaktadır³⁴. El İşlemeleri Odası Vitrin 18'de bulunan E 517 envanter nolu bilezik, gümüştür ve 24.12.1982 tarihinde satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dahil edilmiştir. Çapı 6.4 cm olan gümüş eserin genişliği 2.6 cm'dir. Bilezik, iki parçanın birleştirilmesi ile yapılmıştır. Enine üç kabartma yiv bulunmaktadır. Kabartma yivler üzerinde dört dairecikten oluşan rozet motifleri, derin yivler boyunca nokta desenler bulunmaktadır. Bileziğin iç kısmı düz ayrı bir astar levha ile tamamlanmıştır (Bkz. Fotoğraf 20-21).

Fotoğraf 20-21. Gümüş Bilezik

Gümüş Takılar Odası Vitrin 8'de bulunan E 246 envanter nolu eser, süs eşyasıdır ve bafondur. 08.02.1973 tarihinde müze koleksiyonuna dâhil edilen eserin kenarları tırtıklı ve yuvarlak formdadır. Bu yuvarlağın çapı 6 cm olmakla birlikte üzerinde çeşitli geometrik desenler bulunmaktadır. Bu bölümün ortasında yer alan daire üzerine kumaşa geçmesi için bir iğne yapılmıştır. Alt kısmında yedi tane uzun zincir takılmıştır ve bu zincirlerin başında ve uçlarında birer adet sallanan pul bulunmaktadır (Bkz. Fotoğraf 22-23). Kuyumculukta kullanılan zincir tekniğinde tel süsleme ögesi ve imalatına ek olarak zincir yapımında sıklıkla kullanılmaktadır. Basit zincir, çift Arnavut zincirinden elde edilen tilkikuyruğu zincir gibi çeşitli türleri ve yapım teknikleri bulunmaktadır³⁵.

33 Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Tılsımdan Takıya*, Pimapen Kültürevi, İstanbul, 1998, s.59.

34 Mehmet Zeki Kuşoğlu, 1994, a.g.e. s.34.

35 Yıldız Akyay Meriçboyu, "Anadolu Eski Çağında Takıların Dili, Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher", *Portakal Sanat ve Kültür Evi Yayınları*, Sayı:17, İstanbul, 2000, s.34.

Fotoğraf 22-23. Gümüş Süs Eşyası ve Detayı

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nde bulunan gümüş takı grubunda, dış etkenler ve müze sergileme koşulları sebebi ile eser yüzeylerinde bazı bozulma türleri gözlemlenmiştir. Konservasyon terminolojisinde bozulma, üç farklı şekilde tanımlanmaktadır. Bunlar; fiziksel bozulma, kimyasal bozulma ve biyolojik bozulmadır. Fiziksel bozulma, eserin fiziksel görünümünde meydana gelen değişimlerdir. Eserin kimyasal özelliklerinin eserin bulunduğu mevcut ortamda bulunan çeşitli unsurların etki etmesi ile değişmesi, kimyasal ve/veya elektrokimyasal bozulma olarak tanımlanmaktadır. Eserin bulunduğu ortamda yaşayan canlı türlerinin etkisine bağlı olarak ortaya çıkan bozulma ise biyolojik bozulmadır.

Metaller, genellikle doğada oksidasyona uğramış cevher halde bulunan maden minerallerinden arıtılarak elde edilmektedir. Metaller, obje haline getirilmesi amacı ile işlendiklerinde kimyasal açıdan daha az duruşan olan metalik hale indirgenmektedir. Bu sebeple metaller, doğada bulunduğu kararlı mineral formuna geri dönme çabasıdır³⁶.

Gümüş eserlerin mineral formuna dönme isteği yapısına, yapım tekniğine ve bulunduğu ortam koşullarına bağlı olarak bazı farklılıklar göstermektedir. Saf gümüş oldukça yumuşak bir metal olması sebebi ile istenilen sertliğin elde edilebilmesi için genellikle gümüş-bakır alaşımlarından üretilmektedir³⁷. Gümüş eserlerin kaplama yöntemi ile üretilmiş olması bozulma sürecini etkileyen bir diğer faktördür³⁸. Bakır üzeri gümüş kaplama, gümüş üzeri altın kaplama gibi gümüşün kaplama olarak kullanıldığı uygulamalar buna örnek olarak gösterilebilir. Bu durum gümüş eserler için farklı bozulma süreçlerini beraberinde getirmektedir.

Gümüş Takılar Odası Vitrin 9'da sergilenen ve düşük ayar gümüşten imal edilen kemer tokası yüzeyinde aktif korozyonlar gözlemlenmiştir (Bkz. Fotoğraf 24). Mevcut korozyon ürünlerinin sebebini, gümüş eserin mineralojik yapısı itibari ile düşük ayar gümüşten imal

36 Glenn Wharton, Hande Kökten Ersoy, "Arkeolojik Kazılarda Metal Buluntuların Konservasyonu", Kazı Notları-Arkeolojik Konservasyon ve Antik Yerleşimlerin Korunması İçin Pratik Rehber, Japon Anadolu Arkeoloji Enstitüsü, Sayı:11, Ankara, 2002, s.2.

37 Virginia Costa, "The Deterioration of Silver Alloys and Some Aspects of Their Conservation", *Studies in Conservation*, Volume: 46, Issue: 2, 2001, s.20.

38 Erdal Behçet, "Müzelerimizde Sergilenen Taşınır Arkeolojik ve Etnografik Kültür Varlıklarımızın Bozulma Sebepleri ve Koruma (Konservasyon) Metotları", 28. *Türk Arkeoloji Başkanlık Basımevi Dergisi*, Sayı:28, Ankara, 1989, s.327.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

edilmiş olması ve buna bağlı olarak istenilen sertliğin elde edilebilmesi için alaşımının kullanılmış olması olarak değerlendirmek mümkündür. Önemli miktarda bakır içeren gümüş alaşımları söz konusu olduğunda bakır tercihen okside olur ve bakır oksit, bakır karbonat, bakır klorür gibi bozulmaları oluşturmaktadır.

Fotoğraf 24. Gümüş Kemer Tokasında Gözlemlenen Aktif Korozyon

Gümüş Takılar Odası Vitrin 10'da bulunan kemer, bronz ve gümüşten üretilmiştir. Kompozit malzeme içeren kemerin toka bölümünde bazik bakır karbonat gözlemlenmiştir (Bkz. Fotoğraf 25). Bu reaksiyon farklı iki metalin elektrokimyasal reaksiyonu sonucu birbirinden etkilenecek zayıf olan metalin korozyona uğraması şeklinde sonuçlanmıştır. Mevcut ortam içerisinde karbondioksit (CO_2) ve su, nem gibi kaynakların yoğun olması halinde bakır oksit ile reaksiyona girerek bazik bakır karbonatları oluşturmaktadır³⁹ ve eser yüzeyinde kemer tokasında olduğu gibi yeşil bir renk olarak gözlemlenmektedir. Gümüş eserler grubundan yer alan ve düşük ayarlı gümüşten üretilen bir diğer eser, El İşlemeleri Odası Vitrin 17'de bulunan fes süsüdür. Eser yüzeyinde aktif korozyonun yanında; yer yer gümüş sülfat (Ag_2SO_4) gözlemlenmektedir ve bu bozulma gümüş takı yüzeyinde siyah kararma olarak öne çıkarmaktadır (Bkz. Fotoğraf 26).

³⁹ Erdal Behçet, a.g.m. s.325.

Fotoğraf 25: Kemer Tokasında Gözlemlenen

Aktif Korozyon

Fotoğraf 26: Fes Süsünde Gözlemlenen

Aktif Korozyon

Müze ortamında, koleksiyonlarda ve atmosferik koşullarda gümüş eserlerin bozulmasındaki ana etkenlerden biri sülfürdür⁴⁰. Hidrojen sülfid gibi gaz halinde bulunan sülfür bileşikler, karbonil sülfid (COS) ve diğer organik bileşikler, sergi ve depolama alanlarında yaygın olarak bulunan doğal veya sentetik malzemeler (eldiven, O-ringler, tıplar, kauçuk tıplar), bazı boyalar, yün/keçe gibi tekstil ürünleri yolu ile müze ortamına ulaşmaktadır. Bu etkenler gümüş ile reaksiyona girerek gümüş sülfidi oluşturmakta ve gümüş objeleri büyük oranda etkilemektedir.

Gümüş, sülfür etkilerine karşı hassas bir metaldir ve buna karşılık gümüş sülfid oldukça kararlı bir bileşiktir. Bu bileşiğin başlangıçta gümüş eseri fiziksel anlamda etkilemediği düşünülse de sülfürik aside dönüşen, özellikle hidrojen sülfür ve sülfür dioksit gibi herhangi bir biçimde sülfüre maruz kalan gümüş eserler üzerinde kararmalar gözlemlenmektedir. Eserin bozulma durumu, uzman bir konservatör tarafından periyodik olarak gözlemlenmeli ve bakımı yapılmalıdır⁴¹.

Gümüş eser yüzeyinde sülfürden sonra bozulmaya sebep olan bir diğer etken klorürlerdir. Gümüş, oksitleyici veya kompleksleştirici maddeler bulunmadığı takdirde, herhangi bir pH'nin sulu çözeltilerinde tamamen kararlıdır⁴². Ancak gümüş eser, asidik ve alkali ortamlarda sodyum klorür gibi tuzların bulunduğu koşullarda yer alıyorsa korozyon sürecinin hızlanması sebebi ile hızla okside olmaktadır. Gümüş Takılar Odası Vitrin 8'de bulunan süs eşyası ve El İşlemeleri Odası Vitrin 18'de bulunan gümüş bilezik bu bozulmaya örnek olarak gösterilebilir (Bkz. Fotoğraf 27-28).

40 Virginia Costa, a.g.m. s.21.

41 Isabel Tissot, Olinda Monteiro, M. Alexandra Barreiros, Victoria Corregidor, Jorge Palm Correia, Maria Filomena Guerra, "Corrosion of Silver Alloys in Sulphide Environments: A Multianalytical Approach for Surface Characterisation", *RSC Advances-The Royal Society of Chemistry*, Volume:6, 2016, s.51858.

42 Marcel Pourbaix, *Atlas of Electrochemical Equilibria in Aqueous Solutions*, Pergamon Press, New York, 1966, s.393; Harold James Plenderleith - Werner Alfred Emil Anthony, *The Conservation of Antiquities and Works of Art: Treatment, Repair and Restoration*, Oxford University Press, London, 1971, s.239.

Fotoğraf 27. Süs Eşyası

Fotoğraf 28. Gümüş Bilezik

Karbonat ve sülfat gibi tuzlar da metaller ile reaksiyona girerek geniş yayılım gösteren ve korozyon tabakalarının oluşturmasına sebep olan etkenlerdir. Korozyon tabakaları, bazı özel durumlarda koruyucu görevi görerek metalin korunmasına olanak tanırken; genel itibari ile metal için tahrip edici bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi sosyal, kültürel ve toplumsal değeri yansıtan eser grubunu bünyesinde barındırmaktadır. Bu çeşitlilik aynı zamanda iyi bir sergileme ve koruma planlamasını gerekli kılmaktadır. Bu durum hem müzenin amaçladığı aktarımı ziyaretçiye iletebilmesi, hem eserlerin sağlıklı koşullarda depolanabilmesi, hem de müze bünyesinde bulunan eserlerin korunup gelecek kuşaklara aktarımının sağlanabilmesi için önem teşkil etmektedir.

Çalışma, Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nde sergilenen gümüş takılar grubunu kapsamaktadır. Denizli Müze Müdürlüğü'nden alınan izin neticesinde envanter kayıtları incelenmiş ve müzede bulunan eserlerin sergileme koşulları gözlemlenerek mevcut durumları fotoğraflanmıştır. Form, süsleme ve yapımında kullanılan hammaddeler göz önünde bulundurularak, müzede sergilenen etnografik madeni eserlerden on tanesi çalışmaya dâhil edilmiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda eserlerin büyük bir kısmını 19. Yüzyılın sonuna tarihlendirmek mümkündür. Kullanım alanlarına göre baş, boyun, bilek ve kol takıları olmak üzere farklılık gösteren eserler, kullanılan hammadde açısından değerlendirildiğinde gümüş, bakır, bronz ve prinç alaşımlarının ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. Yapım tekniğinde döküm ve dövme teknikleri öne çıkarken; süslemelerde telkâri ve mıhlama başta olmak üzere güverse, kakma ve kabartma gibi bezeme tekniklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çalışmaya dâhil edilen eserler kemer, kemer tokası, fes süsü, muskalık ve bilezik örnekleridir. Envanter kayıtlarından edinilen bilgiye göre; çalışmaya dâhil edilen eserlerin büyük bir kısmının satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dâhil edildiği tespit edilmiştir. Envanter kayıtlarında eserlerin ait olduğu dönem ve yöre hakkında bilgi yer almamasına karşın; yapılan literatür taraması sonucunda tipolojileri belirlenmiştir.

Seçilen gümüş takılar, müzenin giriş katında bulunan Gümüş Takılar Odası ve El İşlemeleri Odası'nda bulunan kapalı vitrinlerde sergilenmektedir. Vitrin içi sergileme, eserlerin cam veya pleksiglass kullanılarak tasarlanmış özel alanlarda sergilenmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu tip sergileme, müzelerde kullanılan en yaygın sergileme yöntemlerinden biridir⁴³. Eserlerin teşhir düzeni, vitrin içinde düz bir yüzey üzerine yerleştirme, asma ya da bir model üzerine giydirme şeklinde tasarlanmıştır. Vitrin içerisinde sergilenen gümüş eserlerin bazı vitrinlerde boyalı tekstil eserler ile birlikte sergilendiği gözlemlenmiştir. Ancak bu durum gümüş eserler için sülfür kaynağı oluşturmasından ve bozulma sürecine bir etken olarak görülmesinden dolayı uygun olmayan bir sergileme yöntemi olarak kabul edilmektedir.

Müzedeki eserlerin üretildikleri hammadde, eser sayısı ve sergileme koşulları, eserin korunma durumunu ve bozulma sürecini etki eden faktörlerdendir. Bu sebeple organik ve inorganik eserler için birbirinde farklı sergileme ve depolama koşulları planlanmalıdır. Müzeler, koleksiyonlarını sistemli ve disiplinli olarak geliştirmeli, ihtiyaç dâhilinde sergileme ve depolama koşulları yenilenmeli, bilimsel çalışmalara her zaman açık olmalıdır. Modern müzecilikte koleksiyonların en iyi şekilde sergilenmesi ve korunabilmesi için geleneksel yöntemlerin yanında teknolojik gereçlerden de faydalanılmalıdır⁴⁴.

Taşınabilir kültür varlıklarının korunduğu ve sergilendiği müzelerde önleyici koruma büyük önem taşımaktadır. Önleyici koruma çalışmalarının amacı, müzede koleksiyona zarar veren etkenlerin engellenmesi, sınırlandırılması veya minimuma indirgenmesidir. Önleyici koruma, objelerin bozulma hızının yavaşlatılarak, malzemelerin mevcut durumunun stabil hale getirilmesi ve bozulmaya neden olabilecek etkenlerin azaltılarak; gerekli önlemlerin alınması olarak tanımlanmaktadır⁴⁵. Bu çerçevede müzelerde sergilenen gümüş eserler için ideal ışık şiddeti değerleri, 300-500 lüks arası olmalıdır⁴⁶. Güneş ışığının sergi mekânını etkilememesi için müzenin pencereleri panjur, gölgelik perde ve dış tenteler kullanılarak ile kapatılmalı ve güneş ışığının eserlere olan etkisi kontrol altına alınmalıdır.

Nem ve sıcaklık, birbirleri arasındaki ilişki nedeni ile birlikte değerlendirilmelidir. Bağıl nem, belli bir sıcaklıkta havada bulunan su miktarının havanın tutabildiği maksimum su miktarının oranının yüzdesi olarak tanımlanmaktadır. Müze mekânlarında sergilenen metal eserler için önerilen sıcaklık değerleri 18-22 °C olup, önerilen bağıl nem oranı % 45-55 arasındadır⁴⁷. Metal, cam, seramik gibi inorganik eserler, hem yüksek hem de düşük bağıl nem değerlerinden büyük oranda etkilenmektedir. Düşük nemli ortamlar, eser bünyesinde bulunan tuzların neden olduğu çiçeklenme ile bozulmaya uğrarken; yüksek

43 Mutlu Erbay, *Müzelerde Sergileme ve Sunum Tekniklerinin Planlanması*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.185.

44 Mutlu Erbay, a.g.e. s.18.

45 Bernard Melchior Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, Architectural Press, Oxford, Burlington, 2003, s.25.

46 MEGEP, "Sanat ve Tasarım-Aydınlatma Aksesuarlarının seçimi", http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Ayd%C4%B1nlatma%20Aksesuarlar%C4%B1n%C4%B1n%20Se%C3%A7imi.pdf (Erişim Tarihi: 12.12.2019), 2008, s.48.

47 Scottish Museums Council; "Temperature and Humidity", https://amagavic.org.au/assets/Info_Sheet_4_Temperature_and_Humidity.pdf, (Erişim tarihi: 17.12.2019), 2003, s.2-3.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

nemli ortamlar metal eserlerin bozulma sürecini hızlandırmaktadır⁴⁸. Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'nde bulunan vitrin içi sergileme alanlarında organik ve inorganik eserlerin bir arada olduğu bir teşhir düzeni bulunmaktadır. Bu durum bazı gümüş eserlerde bozulmaların gözlemlenmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda eserlerin korunması için gerekli olan ideal sıcaklık ve nem değerlerini ölçen termohidrograflar ve veri kaydediciler (*data logger*) müze ortamına, vitrin içlerine ve depolama alanlarına yerleştirilerek elde edilen veriler periyodik aralıklarda uzman bir konservatör tarafından takip edilmelidir⁴⁹.

İnsanların bilgiye ulaşma ve kültürlerini tanıma isteklerinde müzelere büyük görevler düşmektedir. Müzeler bu süreçte sadece eser depolayan, toplayan, muhafaza eden mekânlar değil; çeşitli müze tasarımları ile eserleri ziyaretçi ile buluşturan, eğitim programları düzenleyen, araştıran ve araştırmayı teşvik eden, koleksiyon yönetimi yapan, önleyici koruma çalışmalarını önemseyen, teknolojik gelişmeleri müze mekânına yansıtan özel alanlara dönüşmüştür. Bu durum daha yenilikçi müzecilik planlamalarını gerekli kılmaktadır.

Toplumsal ve sosyal kültürün en özgün yansımalarını bünyesinde barındıran etnografya müzeleri, bir zaman kapsülü gibi günlük yaşamdan kesitler sunarak, ziyaretçiyi dönemselsel bir yolculuğa çıkararak ve o anı gözlemlenme fırsatı sunan mekânlardır. Geçmişini merak eden ve hatırlama dürtüsü ile kültürel, toplumsal ve sosyal değerleri ile çeşitli bağlantılar kurmaya çalışan insan, etnografya müzelerinde yaratılan atmosfer ile geçmişini anlamlandırır. Bu sebeple etnografya müzelerinin yaşatılması ve müze bünyesinde bulunan eserlerin korunarak gelecek kuşaklara aktarımının sağlanması önem teşkil etmektedir.

Anadolu gibi pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir coğrafyanın zamansız olduğu ve pek çok değeri hafızasında barındırdığı unutulmamalıdır. Etnografik değerlerin ve bu değerlerin yansımalarını barındıran etnografya müzelerinin Anadolu kültürünün bel kemiği olduğu göz önünde bulundurulmalı, benimsenmeli, gelecek kuşaklara aktarımı sağlanmalı ve 'modern' hayata entegre edilmesi en önemli amaçlardan biri olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, Şinasi (2005), "Eski Kemer Tokaları", *Antik Dekor Dergisi*, S. 86, s. 108-114.
- Akyay Meriçboyyu, Yıldız (2000), "Anadolu Eski Çağında Takıların Dili", Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher, İstanbul: Portakal Sanat ve Kültür Evi Yayınları, S. 17, s. 16-25.
- Arlı, Mehmet (1990), *Köy El Sanatları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Bingöl, Işık F.R. (1999), *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Antik Takılar*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: Dönmez Ofset Basımevi.
- Bülbül, Handan (2016), "Yozgat Etnografya Müzesi Örneği İle Yaşayan Kültürün Aktarımı", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C.3, s. 216-228.
- Costa, Virginia (2001), "The Deterioration of Silver Alloys and Some Aspects of Their Conservation", *Studies in Conservation*, Vol. 46, Issue: 2, s. 19-35.
- Çalış, Ercan (2017), "Alanya Atatürk Evi ve Müzesi'nde Sergilenen Bir Grup Madeni Takı", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 36, s. 177-193.
- Çoruhlu, Tülin (2008), *Kayıp Mirasın İzinde: Gora Halk Sanatları*, İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği (UKİD).
- Erbay, Mutlu (2011), *Müzelerde Sergileme ve Sunum Tekniklerinin Planlanması*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

48 Scottish Museums Council, a.g.m. s.1.

49 Scottish Museums Council, a.g.m. s.6.

- Erdal, Behçet (1989), "Müzelerimizde Sergilenen Taşınır Arkeolojik ve Etnografik Kültür Varlıklarımızın Bozulma Sebepleri ve Koruma (Konservasyon) Metotları", *28. Türk Arkeoloji Başbakanlık Basımevi Dergisi*, S. 28, s. 308-323.
- Erginsoy, Ülker (1978), *İslam Modern Sanatının Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul: Eğitim Basımevi.
- Eruz, Fulya (1993), *Konuşan Maden- Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Feilden, Bernard Melchior (2003), *Conservation of Historic Buildings*, Oxford: Architectural Press.
- Gürsoy, Başak (2014), *Kuyumculuk Atölye Eğitim El Kitabı*, Manisa: Manisa İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü.
- Hasol, Doğan (2016), *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: Yem Yayınları.
- ICOM (2006), "Müzecilik Etik Yasası", <http://icomturkey.org/tr/icom-m%C3%BCzecilik-etik-yasas%C4%B1> (Erişim Tarihi:20.10.2019).
- İstanbuluoğlu, Ari (1990), "Gümüş Sanatı", *Antik Dekorlar Dergisi*, S. 33, s. 68-74.
- Karabay, Nesrin (2007), "Atatürk ve Etnografya Müzesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 15, s. 2-7.
- Kodal, Tahir (2007), *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Ankara: Matsa Basımevi.
- Koşan, Sema (1981), "Atatürk Evleri", *Türkiyemiz*, Yıl:12, S. 33, s. 1-10.
- Koyuncu Okca, Ayşegül - Özar, Hülya (2015), "Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, S. 14, s. 194-206.
- Köroğlu, Gülgün (2004), *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (1994), *Dünkü sanatımız- Kültürümüz*, Yayın No:279, Kültür Serisi:84, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (1998), *Tılsımdan Takıya*, İstanbul: Pimapan Kültürevi.
- MEGEP (2008), "Sanat ve Tasarım-Aydınlatma Aksesuarlarının Seçimi", http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Ayd%C4%B1nlatma%20Aksesuarlar%C4%B1n%C4%B1n%20Se%C3%A7imi.pdf (Erişim Tarihi: 12.12.2019).
- Oran, Halil (1974), *Atatürk Denizli'de*, Denizli: Cumhuriyetin 50. Yılı il kutlama Kurulu Yayınları.
- Önder, Mehmet (1998), *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ötgün, Ömer (2007), *Atatürk Evleri*, Ankara: Dösım Basımevi.
- Özbağı, Tevhide (1995), "Baş Süslemelerinde Kullanılan Anadolu Kadın Takıları", *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, S. 2, s. 50-62.
- Öztürk, İsmail (2003), *Geleneksel Türk El Sanatlarına Giriş*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Pavoni, Rosanna (2001), "Towards a Definition and Typology of Historic House Museums", *Museum International, Blackwell Publisher*, No: 210, Vol. 53, Issue:2, s. 16-21.
- Plenderleith, Harold James – Werner, Alfred Emil Anthony (1971), *The Conservation of Antiquities and Works of Art: Treatment, Repair and Restoration*, London: Oxford University Press.

Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki Gümüş Takıların Sergileme Koşulları ve Koruma Önerileri

- Pourbaix, Marcel (1966), *Atlas of Electrochemical Equilibria in Aqueous Solutions*, New York: Pergamon Press.
- Scottish Museums Council; "Temperature and Humidity", https://amagavic.org.au/assets/Info_Sheet_4_Temperature_and_Humidity.pdf, (Erişim tarihi: 17.12.2019).
- Şahin, M. Bahadır - Ağrılı, Haşim – Koşun, Erdal – Mengi, Hamdi (1994), *Mineraller*, Ankara: Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü.
- Tissot, Isabel - Monteiro, Olinda - Barreiros, M. Alexandra – Corregidor, Victoria – Correia, Jorge Palm – Guerra, Maria Filomena (2016), "Corrosion of Silver Alloys in Sulphide Environments: A Multianalytical Approach for Surface Characterisation", *RSC Advances-The Royal Society of Chemistry*, Vol. 6, s. 51856-51863.
- Türe, Altan – Savaşçın, M. Yılmaz (2000), *Kuyumculuğun Doğuşu*, İstanbul: Goldaş Kültür Yayınları.
- Türe, Altan (2005), *Dünya Kuyumculuk Tarihi I, Takının Öyküsü*, İstanbul: Goldaş Kültür Yayınları.
- Uz, Seden (2015), "Müze Evler", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/UZ-Seden-M%C3%9CZE-EVLER.pdf> (Erişim Tarihi 09.11.2019).
- Vitiello, Luigi (1995), *Modern Teknik ve Pratik Kuyumculuk*, Yardımcı ve Kaynak Kitaplar Dizisi:113, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Wharton, Glenn - Kökten Ersoy, Hande (2002), "Arkeolojik Kazılarda Metal Buluntuların Konservasyonu", *Kazı Notları- Arkeolojik Konservasyon ve Antik Yerleşimlerin Korunması İçin Pratik Rehber*, Ankara: Japon Anadolu Arkeoloji Enstitüsü, S. 11.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlgelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.